VEZE U NOB 1941-1945
RATNA SEĆANJA
1

RATNA SEĆANJA
VEZE U NOB-U
1941-1945

ORGANIZATORI IZDANJA

SAVEZNI ODBOR ZA NEGOVANJE TRADICIJA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-u«:

Metod Antunac, Aibin Barle, Uroš Bradić, Dušan Brstina (predsednik), Gojko Cvetković, Andrò Čečuk, Pero Čubrilo, Anđelko Gančević, Savo Glogovac, Stevo Ilić, Rudi Jančar, Štefka Kolar, Veljko Košutić, Borivoje Krstić, Borivoje Laušević, Blagoje Lozica, Vlajko Milačić, Pavle Mrsić, Vera Nikolova, Vasko Petkovski, Ilija Radaković, Meho Sarajlija, Branka Savić, Dobrila Sekulović, Vinko Sporčić, Đuro Trikić, Radomir Vučković, Branko Vukašinović, Živko Vukmanović i Jože Zanoškar (sekretar).

ODBORZA IZDAVANJE ZBORNIKA SEĆANJA NA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-i«:

Živorad Antić, Bogdan Basarić, Bude Bogdanović, Pavle Bojčević, Tihomir Cvetković (sekretar), Mahmud Ćefo, Pavle Čubrilo, Mišo Danon, Blagoje Đokić, Đuro Jekić, Radomir Jovanović, Stanimir Jovanović, Todor Knežević, Velimir Knežević (predsednik), Bogdan Krnjajić, Lado Lapajner, Dušan Mileusnić, Ivan Pivk, Nebojša Pupić, Lujo Rukavina, Aleksandar Sekulić, Vuk Šakić, Solomon Šujica, Bogdan Trgovčević, Gojko Uzelac, Milan Vukšić i Nikola Žeželj.

UPRAVA VEZA GENERALŠTABA JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIJE

GRUPA ZA KOMPOZICIJU ZBORNIKA:

Tihomir Cvetković, Jovo Radović i Jože Zanoškar.

VEZE U NOB

- RATNA SEĆANJA -
1941–1945

BEOGRAD, 1981.

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVESTA DVADESET ČETVRTA

ZBORNIK SEĆANJA

UREĐIVAČKI ODBOR

RAHMIJA KADENIĆ, general-pukovnik, predsednik; članovi: ALI ŠUKRIJA, RISTO DZUNOV, DAKO PUAC, general-pukovnik ŽIKA STOJŠIĆ, general-potpukovnik, FABIJAN TRGO, general-potpukovnik, VELJKO MILADINOVIĆ, general-potpukovnik, JOCO TARABIĆ, general-potpukovnik, METODIJE KOTEVSKI, general-potpukovnik, MILAN DALJEVIĆ, general-potpukovnik, SVETOZAR ORO, general-major, AUGUST VRTAR, general-major, MISA LEKOVIĆ, pukovnik, AHMET DŽONLAGIĆ, pukovnik, VIKTOR KUCAN, pukovnik, RADOMIR PETKOVIĆ, pukovnik

Glavni i odgovorni urednik
RADOMIR PETKOVIĆ

Urednici
pukovnik ESAD TIHIĆ
potpukovnik MOMČILO KALEM

VOJNO IZDAVAČ Kl ZAVOD

»Epopeja što su je preiiveli borci NOB nikad neće biti dovoljno osvetljena, dovoljno proučena ni dovoljno objašnjena. Vreme koje odmiče nameće nam obavezu da za nove generacije sačuvamo što verniju i potpuniju sliku o najtežoj i najsvetlijoj stranici naše historije«

Tito

Vrhovni komandant NOV i POJ JOSIP BROZ TITO — na položaju

TAKO SMO SE ORGANIZOVALI I BORILI DO POBJEDE*

Želim prije svega, da kažem kakvu je ulogu imala naša Partija u predratnom periodu i, kasnije, u svojoj antifašističkoj aktivnosti. Pokušaću, prema svom sjećanju, da bar ukratko izložim kako smo mi ocjenjivali cjelokupnu situaciju kada se nadvila sablast fašizma, i tako smo se pripremali za nastupajuće događaje.

Hitler je došao na vlast u Njemačkoj uz pomoć reakcionarnih krugova, ne samo onih u Njemačkoj nego i u svijetu. Reakcionarnim krugovima u svijetu fašizam je služio kao oružje u borbi, prije svega protiv rezultata velike oktobarske revolucije i radi ugušivanja sve glasnijih i energičnijih zahtjeva radničke klase, koja se borila za bolji život. Razumije se, komunisti su im najviše smetali. Zbog toga im je bila dobrodošla fašistička agresivnost, i to ne samo u Hitlerovoj Njemačkoj, nego i u Italiji i drugim zemljama. Fašizam, je, znači, bio oružje u borbi protiv revolucionarnih pokreta u svijetu, koji su se sve više širili.

Komunistička partija Jugoslavije, čim je Hitler došao na vlast, vrlo dobro je uočila šta će se događati, ne samo u Njemačkoj nego i u drugim zemljama, ako se odmah od početka ne pruži otpor širenju fašizma i njegovom destruktivnom djelovanju.

Vidjeli smo šta se dogodilo, na primjer, u Ženevi na jednom od zasjedanja Lige naroda, kada je etiopski car, takoreći proročanskim riječima, upozorio svijet i sve prisutne na opasnost od fašizma. On je tada rekao da, ako se ne pruži otpor širenju fašizma i njegovoj ekspanzionističkoj politici, mogu doći vrlo crni dani i za druge zemlje, da i one mogu doživjeti velike tragedije. To se, na žalost, kasnije i ostvarilo.

Dalje, poznato je šta se dogodilo sa Čehoslovačkom. Minhenskim sporazumom, Čemberlen se nagodio sa Hitlerom i Čehoslovačka je bila prepuštena na milost i nemilost njemačkom fašizmu i, kasnije, bila okupirana. Moglo bi se navesti još mnogo sličnih popuštanja fašizmu. Još prije toga, Austrija je doživjela anšlus; Hitlerove trupe su umarširale u Austriju i okupirale je.

Imao sam prilike da izbliza vidim kako su tekli događaji, pošto sam tada bio u Beču. Vidio sam na licu mjesta kako se to pripremalo. Prvo je tadašnji kancelar Austrije Dolfus bio ubijen. Upravo sam tada ilegalno prešao granicu i bio svjedok fašističkih pogroma i borbi između Dolfusovih pristalica i austrijskih nacista.

Šta je naša Partija u to vrijeme činila? Mi smo već tada preduzeli izvjesne mjere. Prvo smo konsolidirali našu Partiju, koja je godinama bila razjedana frakcionaškim borbama. To smo vrlo brzo postigli. Partija je brzo jačala i sve više sagledavala situaciju i probleme koji su stajali pred njom. Mi smo tada nastojali da sve progresivne snage okupimo u narodni front.

Poslije kraćeg boravka u Beču, otišao sam u Moskvu. Tada je v< ' bilo jasno da će doći do rata na Zapadu: Austrija je, kao što rekoh, već bila uključena u Njemački Rajh. Državnici nekih zapadnih zemalja još uvijek su špekulirali i nastojali da udarac fašizma okrenu protiv Sovjetskog Saveza. Na žalost, i mnogi progre-

*** Sjećanja su objavljena u V tomu Titovih vojnih djela.**

sivni ljudi, pa i neki komunisti, još nisu bili svjesni težine situacije i svih opasnosti koje su prijetile svijetu.

Kada je došlo do sporazuma o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Njemačke, ja sam bio u Moskvi. Imali smo tada u Kominterni sastanak svih sekretarijata, na kome se diskutiralo šta bi u toj situaciji trebalo preduzeti. Mi smo, razumije se, smatrali daje to taktika Sovjetskog Saveza, kako bi se čim više dobilo na vremenu. Mislim da je i sam Staljin vjerovao da može otkloniti takvu opasnost za izvjesno vrijeme, dok se Sovjetski Savez bolje ne pripremi i ojača. Na žalost, pokazalo se da je to bila iluzija. Fašistima se nije smjelo vjerovati.

Mi smo tada u Kominterni diskutirali šta u toj situaciji pojedine partije treba da rade. Manuilski, koji je rukovodio tim sastankom, tražio je da svaki od nas, u ime svoje Partije i zemlje, napiše proglas i da ga donese na slijedeću sjednicu.

Ja sam tada bio u vrlo velikim teškoćama. Mnogi moji drugovi su tamo bili pohapšeni i, tako reći, bio sam sam. Alija sam napisao takav proglas. To je bilo krajem ljeta 1939. godine. Kad smo došli na tu sjednicu, gotovo niko nije imao proglas svoje Partije. Neki su došli samo sa tezama. Svima je smetalo što je Sovjetski Savez potpisao taj sporazum sa Njemačkom. Vrlo dobro se sjećam, kad sam ja pročitao pcipremljeni proglas, daje Manuilski kazao: »Evo, drugovi, jedino je Valter napisao nešto što vrijedi i što bi u tom smislu trebalo da se radi«. Manuilski je dalje dodao - za našu informaciju - da je sporazum Sovjetskog Saveza sa Njemačkom stvar politike i taktike, a da svako od nas ima odgovornost pred svojim narodima, da mora preduzeti sve, kako bi svaki narod bio spreman na otpor ako danas-sutra dođe do fašističkog napada. Interesantno je da se tada nije tražilo od partija da sve moraju tačno slijediti politiku sporazuma Sovjetskog Saveza sa Njemačkom. Menije to bio najbolji pokazatelj daje Sovjetski Savez imao razloga da napravi takav sporazum, smatrajući da će tako moći na duže vrijeme otkloniti tu opasnost.

Još prije potpisivanja pakta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Njemačke, zapadni državnici su - neću nikoga da apostrofiram - još uvijek manevrisali. U Moskvu je došla britansko-francuska misija. Čini mi se daje to bio samo pokušaj da se na neki način fašistička opasnost otkloni od sebe. To je moje lično mišljenje.

Decembra 1939. krenuo sam preko Turske u Jugoslaviju, da bih bio na licu mjesta i da bismo preduzeli odgovarajuće mjere u našoj zemlji u skladu sa onim što je dogovoreno na savjetovanju u Moskvi. Međutim, u Istambulu sam se zadržao tri mjeseca, jer nisam imao pasoš. Ali, održavao sam kontakte sa drugovima u zemlji.

U to vrijeme, naša Partija je bila prilično konsolidovana. Sa frakcionaštvom je bilo svršeno. Tada je sva pažnja bila okrenuta konkretnim akcijama koje su nas očekivale u vezi sa pripremama za otpor napadaču, ako jednoga dana do toga dođe. Bio sam duboko uvjeren da će, poslije anšlusa Austrije, okupacije Čehoslovačke, i svega što se poslije desilo, i naša zemlja doći na red. Mala Antanta se već bila raspala. Jasno je bilo da je Jugoslavija na najopasnijem mjestu i da može biti slijedeća žrtva fašističkog agresora.

Mi smo tada imali niz partijskih konferencija - u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori, itd. Glavna tema na tim konferencijama bila je borba protiv fašizma, pripreme za oružanu borbu u slučaju fašističke agresije i okupacije, i u vezi s tim, dalje jačanje Partije, stvaranje narodnog fronta, itd.

Mogu da kažem da je revolucionarno raspoloženje u našoj zemlji - koje se već ranije ispoljilo u pružanju pomoći republikanskoj Spaniji, odlaskom velikog broja naših dobrovoljaca - dalje narastalo. U vrijeme krize oko Čehoslovačke, hiljade naših omladinaca izrazili su spremnost da kao dobrovoljci pomognu toj zemlji. Kada se fašistička opasnost nadvila i nad Jugoslavijom, na našim univerzitetima organizovana je dobrovoljna vojna obuka u koju su se studenti u velikom broju uključivali. To revolucionarno vrenje u širokim narodnim masama došlo je do izražaja i prilikom prvomajskih proslava 1940. godine u mnogim

mjestima, a naročito u Zagrebu. Sve je to bio plod upornog i sistematskog rada Partije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

To naše pripremanje bilo je permanentno i sa jasno određenim ciljevima. Prema tome, sva ona pričanja - koja su se proturala kasnije, pa i poslije ovoga rata - da je kod nas oružana borba počela spontano, daje sve počelo onoga dana kada je Sovjetski Savez bio napadnut, nisu tačna. Mi smo se davno prije toga pripremali za događaje za koje smo bili duboko uvjereni da će doći. Tako je naša Partija spremno dočekala sve ono što je uslijedilo.

Već negdje u zimu 1940. godine zauzeli smo stav da je potrebno povezivati se što više s vojskom, naći tamo ljude, naročito među oficirima. Ja sam, kao generalni sekretar Partije, dao zadatak Mitru Bakiću, pošto je on imao veze s nekim oficirima u vojsci, da on preuzme tu ulogu i da te ljude veže za Partiju, koliko je više moguće, da unutar vojske počnu da rade.

Neposredno pred aprilski rat, koji je trajao samo desetak dana, bili smo u Zagrebu i preduzeli korake da se povežemo sa vojskom. Dva puta smo slali delegacije, s Josipom Krašom na čelu, u kasarnu Zrinjskog i tražili oružje da naoružamo radnike za otpor neprijateljima kada budu umarširali u Jugoslaviju. Načelnik Štaba armije Orlović - mislim da je to bila Četvrta armija - odbio je da da oružje. Zamalo da i članove delegacije nisu pohapsili. A samo nekoliko dana docnije, Nijemci su umarširali u Jugoslaviju i ustaše su došle na vlast.

I upravo 10. aprila 1941. dok su Nijemci ulazili u Zagreb, održali smo savjetovanje i o vojnim pitanjima. Ja sam tada podnio izvještaj šta smo do tada postigli. Tom prilikom bilo je riješeno da se obrazuje Vojni komitet i da ja budem njegov predsjednik. U taj Komitet ušli su drugovi iz svih krajeva zemlje. Sjećam se, na primjer, daje iz Beograda u njemu bio Branko Krsmanović. Nakon toga, pri svim partijskim rukovodstvima u zemlji formirani su vojni komiteti.

U to vrijeme Partija je znatno ojačala. U julu iste godine imala je dvanaest hiljada dobrih i discipliniranih članova. Bilo je takođe oko trideset hiljada članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije, vrlo dobro organiziranih, na čijem čelu je stajao Ivo Lola Ribar. Nastojali smo da Partiju i Savez komunističke omladine Jugoslavije ojačamo sa što više novih članova.

Tada smo razvili i široku aktivnost u nastojanju da privučemo sve progresivne ljude, sve rodoljube. Stupili smo u kontakt sa nekim vođama opozicionih stranaka radi razgovora o saradnji u otporu protiv neprijatelja i zajedničkoj borbi. Na primjer, sa dr Ivanom Ribarom predstavnikom takozvane opozicione grupe (samostalnim demokratima i drugima).

Na to nas je podsticalo i iskustvo iz velikih manifestacija do kojih je došlo 27. marta 1941. godine, kada su mase u Beogradu i mnogim drugim mjestima širom zemlje izašle na ulice, pozdravljajući obaranje vlade Cvetković-Maček. Tada se već pokazalo daje ogromna većina naroda apsolutno bila protiv politike kapitulacije.

Kao što se vidi, Komunistička partija Jugoslavije je mnogo prije okupacije sagledavala opasnost koja se približavala i preduzimala sve što je bilo moguće da bi te događaje spremno dočekala. Na žalost, ti događaji su se jako brzo razvijali, tako daje u pripremama teško bilo sustizati brzinu Hitlerovog nadiranja na Balkan.

Mi smo odmah nakon kapitulacije Jugoslavije počeli sa diverzijama - dizanjem raznih objekata u zrak, paljenjem vojnih automobila, kamiona sa municijom, skretanjem putokaza koje su Nijemci postavljali na raskrsnicama, zbog čega bi obično negdje zaglavili. To im je smetalo u pokretima prema Istoku. Dakle, takve diverzije smo pravili prije napada na Sovjetski Savez, za koji smo znali da će uslijediti. Jer, njemačke trupe su se neprekidno kretale sa Balkana, preko Rumunije, prema Sovjetskom Savezu.

Mi smo i upozoravali Sovjetski Savez. Ja sam se, na primjer, sastao sa sovjetskim vojnim atašeom i rekao mu da se njemačka vojska kreće prema njihovoj granici i da sam siguran da će doći do napada. Imao sam informacije iz Zagreba od nekih »slobodnih zidara«, koji su bili upoznati sa onim šta se sprema. Sve sam

mu to saopštio i kazao da to treba primiti ozbiljno. Ataše me obavijestio da Nijemci od njega traže da napusti Jugoslaviju, kazao je da ga tjeraju da ide kući. Rekao sam - pa šta Vam treba više! To je bilo uoči samoga napada na Sovjetski Savez.

Mi smo ocijenili daje Hitlerovim napadom na Sovjetski Savez 22. juna 1941. nastupio najpovoljniji momenat za pokretanje opšteg ustanka. Tada je Politbiro, na sjednici u Beogradu, zaključio da se narodima Jugoslavije odmah uputi poziv na ustanak protiv okupatora. Do tog vremena, Hitler je već bio povukao glavninu svojih trupa iz Jugoslavije i Grčke. Istina, Talijani su u Jugoslaviji još imali glavninu svojih snaga. Bile su tu i trupe Borisove Bugarske i Hortijeve Mađarske. Da i ne govorim o kvislinzima, koji su počeli sa strahovitim zvjerstvima. Narod je vidio šta mu se sprema. Bio je to pravi trenutak za poziv na ustanak. Ustanak se širio u cijeloj zemlji i vrlo brzo smo počeli stvarati partizanske odrede.

U to vrijeme, ja sam se nalazio u Beogradu, vrlo blizu njemačkog štaba. Tu sam počeo izdavati i prve biltene o onome što se događalo u zemlji. Članovi Centralnog komiteta otišli su na teren, na razne strane. Mi smo održavali veze, ne samo kurirske. Tako sam dobivao materijal i mogao izdavati bilten o našim akcijama. Najviše ih je bilo u Beogradu, jer smo tu imali jednu od najjačih organizacija, i mogli smo odmah pokrenuti i omladinu i sve ostale protiv okupatora. Žrtve su, zna se, bile velike. Takve akcije nisu izvođene samo u Beogradu, nego i u Zagrebu, Ljubljani i drugim gradovima, gdje god je partijska organizacija bila jača.

Glavne akcije su počele na terenu. Formirani su masovno partizanski odredi, naročito u Srbiji. Već u septembru 1941. imali smo prilično krupne snage. Valjevo, Kraljevo i Šabac bili su opkoljeni. Sazrela je situacija da i nas nekoliko koji smo još bili u Beogradu krenemo na teren, gdje je ustanak najviše buktao.

Ja sam krenuo na front, okolo, vozom. Dosta se već zna o tome kako sam i sa kojim drugovima putovao. Ubrzo po dolasku na oslobođenu teritoriju, 19. septembra 1941. sastao sam se sa Dražom Mihailovićem u kući vojvode Mišića u Struganiku. Dogovorio sam se sa drugovima da ga pokušamo privoliti za zajedničku akciju protiv okupatora. Uskoro se vani počelo pisati kako neki general Mihailović u Jugoslaviji pruža otpor Nijemcima. Ali, taj general nije ni prstom mrdnuo da bi pružio bilo kakav otpor. Kad sam tada razgovarao sa Dražom Mihailovićem, on me ubjeđivao daje prerano za takvu akciju, da bi žrtve bile velike, da bi taoce ubijali, da treba čekati.

Neke njegove formacije, bolje reći seljaci koji su spontano krenuli u borbu - kao što je to bio četnički odred popa Vlade Zečevića, kome se priključio i poručnik Ratko Martinović - borili su se zajedno sa našima. Ja, međutim, nisam uspio da nagovorim Dražu Mihailovića za zajedničku akciju. Ostalo je pri tome da će on vidjeti kako će se razvijati situacija, pa da ćemo se onda dogovoriti.

Odatle sam otišao u Krupanj, koji je pao u naše ruke. Što kod Šapca, što u Krupnju i drugdje, zarobili smo oko 400 njemačkih vojnika sa oružjem i opremom. Ustanak se sve više razgarao i u drugim krajevima. Naročito u Srbiji je uzeo široke razmjere.

U takvim okolnostima dolazi do sastanka u Stolicama, na kome su bili predstavnici iz gotovo svih krajeva zemlje. Radi uspješnijeg razvijanja oružane borbe, Glavni štab Narodnooslobodilačkin partizanskih odreda Jugoslavije postaje Vrhovni štab, a u pojedinim oblastima zemlje formiraju se glavni štabovi. Tada sam imenovan za Vrhovnog Komandanta Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Još ranije sam razmišljao o tome gdje bi bilo najpogodnije da bude sjedište Vrhovnog štaba. U početku sam pomišljao na Homolje. Pretpostavljao sam, međutim, da se u Rumuniji nalaze jače njemačke snage, i da bi, u slučaju opasnosti, bilo rizično povlačenje kroz veliki ravničarski prostor, gdje bismo bili izloženi velikim gubicima. Zaključio sam zato daje, možda, užički kraj najpovoljnija baza za širenje ustanka. Jer, tamo su blizu Sandžak, Bosna i Crna Gora, u kojoj je već 13. jula buknuo opšti ustanak. Zbog svega toga smo izabrali Užice.

Osim toga, u Užicu smo imali i fabriku oružja koju smo intenzivno iskorišćavali: pravili smo puške, bombe, municiju za puške. Municiju smo pravili i tako što smo praznili neeksplodirane bombe i topovska zrna. Tu smo mljeli barut i punili puščane čaure. Mi smo tada proizveli oko 25.000 pušaka, itd. Užice je tako postalo naš »glavni grad«. Cijeli taj oslobođeni kraj poslije smo nazvali Užičkom republikom. U oslobođenom Užicu, 7. novembra, proslavljali smo godišnjicu oktobarske revolucije. Imali smo tada vojnu paradu i veliki narodni zbor.

U međuvremenu su Nijemci počeli ofanzivu u Srbiji. Dovukli su nove snage i, zajedno sa kvislinzima, iz rejona Šapca krenuli protiv naših jedinica na slobodnoj teritoriji. Pod borbom, naše jedinice su se povlačile - od Cera, Jadra, pa dalje prema Krupnju. Kod Krupnja smo se zadržali sve dotle dok Nijemci nisu došli vrlo blizu. Borbe su se vodile od Šapca i Gornjeg Milanovca do Kraljeva, na prostoru dužem od 100 kilometara.

Mislili smo da ćemo se duže zadržati u rejonu Pecke, i ja sam uputio poziv narodu Mačve da se u tom pravcu povuku stoka i žito, jer nam je to bilo potrebno za ishranu. Moram da kažem da sam bio iznenađen disciplinom kojom su seljaci na volovskim i konjskim zapregama tjerali žito u te brdske krajeve.

To pokazuje koliko je cijeli narod, koliko su ti seljaci, bili povezani sa našom borbom. Četnički propagandisti su išli u narod i odvraćali ga da ne stupa u borbu, da ne ide sa komunistima, jer će komunisti poslije rata raditi to i to. Širili su razne izmišljotine o nama, kako bi nas narod omrznuo. Ali, to im nije uspjelo.

Mjesec dana poslije savjetovanja u Stolicama, 26. oktobra, ja sam išao u Brajiće, na Ravnu goru, da ponovo razgovaram sa Dražom Mihailovićem. Ponovo sam pokušao da ga nagovorim da zajedno idemo u borbu. Draža je, međutim, uporno ostajao pri tome da nije vrijeme za borbu. Govorio je da pogledamo šta se dogodilo ovdje ili ondje, gdje su Nijemci popalili sela i pobili ljude, ističući da bi, u slučaju brobe, to bilo masovno. Rekao je da on ne bi mogao preuzeti odgovornost za takve masakre, pa da bi trebalo da i ja o tome razmislim. I tako je cijela noć prošla u natezanjima. U toku toga razgovora, Draža Mihailović je tražio da mu damo oružje, puške, pa će oni, kad zatreba, pružiti otpor. Tada sam im obećao 1200 novih pušaka iz Užica, odakle smo slali oružje u Bosnu i u druge krajeve iz kojih se to tražilo. Tražio je i pet miliona dinara. Puške sam mu dao, i to 500 pušaka, a novac nisam, jer nije bilo ni prilike - oni su nas prije napali.

Na taj sastanak sa Dražom, ja sam u stvari, išao sa glavom u torbi. Sa mnom su bili Sreten Žujović i Mitar Bakić.

U to vrijeme, pored nedićevaca i ljotićevaca, četnici Draže Mihailovića počeli su sarađivati sa okupatorom. Utoliko je opasnije bilo ići na te pregovore. Ali, ja sam išao upravo zato da bih spriječio krvoproliće, jer je došlo do prvih sukoba sa četnicima. Polazio sam od toga, ako već neće da idu zajedno sa nama u borbu, da nas barem ne napadaju. Jer, njemačke trupe su širokim frontom nadirale prema Užicu.

Dok sam još bio na tim razgovorima, oni su meni pripremili klopku. Ja sam nešto slično i pretpostavljao. Tu sam imao oko trideset partizana u dva kamiona. Iako su svi bili do zuba naoružani puškomitraljezima i mašinkama, ipak je to samo tridesetak ljudi. A tamo u Brajićima, bilo je mnoštvo četnika. Užička Požega je bila u rukama četnika. Tamo su nam nekoliko dana ranije, ubili komandanta Prvog šumadijskog partizanskog odreda Milana Blagojevića.

Kad smo se vraćali i stigli do mosta kod Užičke Požege, tamo su nas dočekali neki četnici i žandarmi sa uzvikom: »Stoj«. Mi smo stali. Onda su nam rekli da ne možemo preko mosta, da moramo ići natrag, jer nema odobrenja od pukovnika. Vratili smo se u kasarnu koja je bila puna četnika, bradatih i do zuba naoružanih. I sada mi tamo čekamo, a ne znamo šta i koga čekamo. Ja sam se još više razljutio i htio sam da izađem i protestiram. Uto je Žujović iskočio iz kola i rekao: »Ljudi, šta radite? Pa mi se upravo vraćamo od pukovnika Draže sa kojim smo se sporazumjeli. Gdje vam je komandant, neka dođe«. I poslije jedno pola sata dolazi jedan major, izvinjava se. Rekao je: »Izvinite gospodine, imao

sam dugi razgovor sa pukovnikom, sve je u redu, možete krenuti«. A staje bilo posrijedi? Oni su u međuvremenu razminirali most da bismo mogli proći.

Međutim, samo nekoliko dana docnije, tačnije 2. novembra 1941, četnici su na nas izvršili opšti napad. S jedne strane od Kosjerića, a sa druge od Trešnjice. Bili smo pritisnuti sa dvije strane. Na Trešnjici je veliku borbu vodila omladina i uspjela da razbije četnike. Najprije smo potukli četničkog vojvodu Račića. A onda se, kada su četnici nadirali sa svih strana, glavna bitka razvila kod Užičke Požege, gdje smo ih razbili u paramparčad. Tu ih je bilo, sigurno, petostruko više nego nas. Jer, ja sam imao na raspolaganju svega dvjesta omladinaca, boraca, zatim nešto radnika. Ne mogu tačno da kažem koliko nas je bilo, ali mnogo manje nego njih. Ali, imali smo mnogo oružja - imali smo i topove, i mitraljeze, tako da smo ih strašno razbili. Tu se više nisu oporavili. Kod Užičke Požege naši su prešli dalje u napad prema Brajićima. I bili su već blizu Ravne gore, prešli su više od pola puta. Ali, tada sam dobio obavještenje da su Nijemci tenkovima prodrli kod Bukova. I razmišljao sam šta sada da radim.

Draža nije ni znao da su Nijemci prodrli, inače ne bi tako jadikovao. Opkoljen sa naša tri odreda, poslao je jednog oficira, bio je to Milorad Mitić, s molbom da obustavimo vatru, da ne idemo dalje, da ćemo se sporazumjeti. Ja sam prvi put odbio. Ali kada je stigla depeša o situaciji kod Valjeva, o tome da se Nijemci približavaju - a ovaj došao po drugi put, preklinjući nas da obustavimo vatru - ja sam na to pristao. Jasno mi je zašto su četnici tada bili očajni, jer su naši, zbog mučkog napada s leđa, bili bijesni i žestoko su ih tukli. Naredio sam da se obustavi vatra prema Brajićima i dao sam do znanja našim jedinicama, odnosno komandantima i komandirima, da su Nijemci prodrli, da sada idu prema Užicu i da se ne možemo boriti na dvije strane, da moramo svoje jedinice poslati prema Nijemcima. Tako je i bilo. Vatra je obustavljena, četnici su se povukli. Ja sam glavninu ovih jedinica prebacio prema Kosjeriću, odnosno Bukovu, a jedan dio prema Bajinoj Bašti.

Ponovo je 18. novembra došlo do pregovora između naših i četničkih predstavnika. Formalno smo tada postigli sporazum o obustavi neprijateljstva i saradnji. Ali, četnici se ni poslije toga nisu pridržavali nijedne tačke sporazuma. Već prije toga, oni su nas izdali. Na primjer, kod Kraljeva napustili su svoj dio fronta. Tako je ta saradnja sa četnicima propala.

Uskoro poslije toga, mi smo se povukli iz Užica. Ja sam to učinio u zadnji momenat, sa nekim drugovima iz Štaba. Neki su već ranije otišli. Sa mnom je tada bio i britanski kapetan Hadson. On je prije rata radio kao inženjer u rudniku antimona u Krupnju i odlično je znao naš jezik. Hadson, ja, moj pratilac i jedan radista bili smo malo izostali.

Nijemci su nam se približili na stotinjak metara. Avioni su nas mitraljirali ijedno vrijeme prikovali na putu. Negdje oko dva sata noću stigli smo na Palisad.

Mi smo poslije prešli Uvac. Nijemci su došli do Uvea, jer to je bila granica između njih i talijanskih trupa. Dotle smo jedan broj boraca vratili u Srbiju, da se ne bi ugasio partizanski pokret. Ali smo pogriješili, jer cijelu zimu su ih ganjali, tako da su se rasturili i mnogo ih je poginulo. Bilo ih je oko tri stotine, a to je dosta značilo u ono vrijeme.

Međutim u Toplici i drugim krajevima Srbije, i dalje su dejstvovali partizanski odredi. Borili su se protiv njemačkih i bugarskih fašističkih trupa.

Mi smo zatim napali Talijane, koji su bili u Novoj Varoši, i istjerali ih. Odatle su se oni povukli u Pljevlja. Kada sam zatim sa Štabom krenuo prema Drenovi, na putu smo sreli kurira koji nam je donio vijest da Crnogorci napadaju Pljevlja. Čul i smo i topove. Pitao sam se ko im je dao odobrenje da napadaju Pljevlja, gdje je bio jak garnizon, gotovo jedna cijela divizija. Tim prije što sam rekao Ivanu Milutinoviću, kada je bio kod mene u Užicu, da iz Crne Gore dođu jedan ili dva bataljona na front kod Užica, i da usput ne napadaju nikakav grad. Jednostavno da dođu do Užica i uključe se u borbu protiv Nijemaca. A, oni su tada napali Pljevlja i morali se povući sa strašnim žrtvama. Mnogi ljudi su nam izginuli. Četnička propaganda je to vješto iskoristila, govoreći da smo mi, komunisti, uvukli

narod u tu veliku katastrofu. Četnički pokret u Crnoj Gori je docnije ojačao. Partizanima tamo tada nije bilo lako.

Bila je to naša vojnička greška. Za vrijeme predaha na Zlataru pripremao sam formiranje Prve proleterske brigade. Ima dosta nagađanja gdje je riješeno da se ona formira: da li kod Drenove ili gore, pod Zlatarom. Mislim, sigurno, da nije kod Drenove; možda je tamo bilo nešto govora o tome. Dok sam boravio na Zlataru, jednog dana sam odjahao dolje, do jednog velikog raštrkanog sela - Kosatice, gdje su se nalazili Kraljevački bataljon i još neke jedinice. Išao sam tamo da se malo konsultujem, da pitam ljude šta su i otkuda su i da li bi bili spremni na stvaranje čisto vojne formacije. Rekao sam da se više ne mogu braniti samo svoja sela, nego da moramo ići dalje, da mobilišemo što je moguće više ljudi i da se borimo na svakom mjestu, gdje god je neprijatelj i gdje imamo najpovoljnije uslove. Porazgovarao sam s komandirom Ibarske rudarske čete, iz sastava Kraljevačkog bataljona, koji se zvao Mile Pavičić, a bio je avijatičar bivše jugoslovenske vojske, o tome šta to znači proleterska brigada, jer on o komunizmu nije znao ništa. Onda sam druge borce pitao da li bi ušli u jednu takvu, vrlo discipliniranu jedinicu koja bi išla svugdje gdje je potrebno i koja bi širila bratstvo i jedinstvo. Svi su odgovorili potvrdno.

Koju god jedinicu sam posjetio, stekao sam utisak da su svi time bili oduševljeni. I onda sam se sa drugovima dogovorio da krenemo dalje prema Bosni, pa ćemo negdje usput - kada se sastanemo sa dva crnogorska bataljona koji su, poslije neuspjelog napada na Pljevlja, bili pozvani da dođu do nas - formirati proletersku jedinicu.

Tako smo 22. decembra 1941. u Rudom formirali Prvu proletersku brigadu. Drugi dan poslije formiranja, ona je imala svoje vatreno krštenje u borbi protiv Talijana i četnika koji su išli od Višegrada i htjeli da nas napadnu u Rudom. Ja sam poslao dva bataljona protiv njih. Zarobili smo 120 talijanskih vojnika i pet oficira. Četnike smo razbili i tako se završila ta borba. Dakle, Prva proleterska brigada se na tom prvom vatrenom krštenju odlično pokazala i potvrdila daje dobila pravo ime.

Mi smo krenuli dalje prema Bosni. Usput smo saznali daje u istočnoj Bosni kritično stanje, da četnici sve više uzimaju maha, da im je vrlo jaka propaganda koja širi glasine da su partizani u Srbiji razbijeni i da bježe na sve strane, i slično. To se vrlo brzo širilo, pa su mnogi iz partizana prelazili u četnike. Prije toga i ovdje je bilo nekakve borbene saradnje partizana i četnika. Doduše, ne mnogo, ali ipak toliko da neki pomisle da je svejedno u čijim redovima se bore, što nama, razumije se, nije odgovaralo.

Naš dolazak na Glasinac, januara 1942. imao je ogroman značaj. Do tada se tamo govorilo da smo razbijeni, da smo se razbježali, a ja sam došao sa jednom kompletnom brigadom odličnih boraca, naoružanih do zuba. Četnici koji su bili u Rogatici pobjegli su iz nje. Jer, komandant Rogatice, Škorić, kao nekakav komandant mjesta, kad smo stizali, razglasio je- preko telefona na sve strane da nas ima dvanaest hiljada partizana i da mu je potrebna pomoć za njihovu ishranu i smještaj. A nas je, u stvari, bilo hiljadu i dvjesta. Četnike, tu i u okolnim mjestima, koji su to čuli preko telefona, zahvatila je panika. Tu smo ostali nekoliko dana, dobro se odmorili i krenuli dalje na Jahorinu. Poslije toga sve je krenulo nabolje.

Kad smo docnije zauzeli Foču, vidio sam da ima boraca koji neće da budu ni partizani ni četnici. Rekao sam: proglasimo ih dobrovoljcima! U tom smislu, sredinom januara 1942. godine, izdao sam naredbu o stvaranju Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije. O tome sam počeo da razmišljam još u prvoj polovini januara. Naime, kada smo stigli na Jahorinu, gdje smo i formirali Prvi dobrovoljački odred, bila je užasna zima, a ofanziva Nijemaca i ustaša u punom jeku. Zauzeli su bili Kamenicu i ubijali ljude. Dok je od hladnoće i drveće pucalo, sretali smo usput ogoljele žene sa djecom na grudima. Brzo smo ih vraćali u kuće. Ja sam poslao Kraljevački bataljon da odbaci Nijemce i ustaše i to mu je uspjelo. U to vrijeme, iz kuće u kojoj sam boravio, vidio sam

jednu veliku kolonu koja se kretala prema nama. Išli su niz padine Jahorine. Gledao sam pažljivo dvogledom, ali nikako nisam mogao da razaznam ko su. Vidim ima i bradatih ljudi. Na čelu je išao jedan stasit čovjek sa oficirskom kapom, za koga sam docnije saznao da je bivši avijatičar i da se zove Obren. Dok su se približavali, pitao sam se šta da radim.

Kad mi je ovaj prišao, salutirao je, predstavio se i kazao da se stavlja pod moju komandu. Upitao sam ga da li zna ko sam ja. Pa Vi ste, kaže on, komandant partizana. A zašto se stavljate pod moju komandu - upitao sam ga. Evo zašto - odgovorio je. Ovdje na Jahorinu navaljuju Nijemci i ustaše. A ovaj naš tobožnji komandant Novaković je pobjegao, negdje u Foču, gdje li? Neću više da služim takvoj kukavici, stavljam se pod vašu komandu i očekujem vaša naređenja. Rekao sam da je moje prvo naređenje da se malo odmore i da sačekaju ručak. Ja sam tada naredio da im se da ono što je za nas bilo pripremljeno. Poslije sam im dao zadatak da se vrate natrag i da zatvore prolaz na jednom prevoju, gore na Jahorini. Eto, takvi slučajevi su nas naveli da stvaramo dobrovoljačke jedinice.

Mi smo, dakle, još od 1941. godine u hitlerovskoj evropskoj tvrđavi imali slobodne teritorije i priličnu vojsku. U cijeloj zemlji imali smo oko osamdeset hiljada boraca.

Tada smo već uspostavili veze sa našim komandama u cijeloj zemlji - u Hrvatskoj, Sloveniji i drugdje - tako da smo imali prilično jasnu sliku šta se gdje dešava i mogli smo objedinjavati komandovanje i davati zadatke. To je vrijeme kada ustanak, koji je već obuhvatio sve dijelove zemlje, prerasta u narodnooslobodilački rat. Eto, tako je izgledala naša četrdeset i prva; treba da se zna kada je ko i kako počeo. To su činjenice koje nam niko ne može negirati.

Htio bih sada, u najkraćim crtama, da dam pregled cjelokupne narodnooslobodilačke borbe. Poslije druge ofanzive u istočnoj Bosni, u januaru 1942. glavnina naših snaga probila se na jug, pod izuzetno teškim okolnostima - dovoljno je pomenuti samo Igmanski marš! - i oslobodila novu teritoriju sa središtem u Foči. Taj boravak u Foči iskoristili smo za dalju izgradnju oružanih snaga i nove narodne vlasti. Tu su tada formulisana osnovna načela narodnooslobodilačkih odbora, njihov karakter i dužnosti, i jasno je istaknuto da ona važe za cijelu zemlju. U isto vrijeme, u drugim krajevima naše zemlje rasplamsava se oružana borba, stvaraju se nove partizanske jedinice, proširuju slobodne teritorije.

Osjećajući narastanje snage našeg narodnooslobodilačkog pokreta i opasnosti koje su iz toga proizilazile za okupacione snage, Nijemci i Talijani koordiniraju akcije, prvi put planiraju zajedničku operaciju velikih razmjera i, uz veliko angažovanje kvislinga, pokreću treću ofanzivu. Vođene su teške borbe, sve do polovine 1942. godine. Ali, uspjeli smo ne samo da odolimo žestokim napadima neprijatelja nego i da formiramo na ovom istom prostoru nove brigade.

U isto vrijeme, u zapadnoj Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji formiraju se prve brigade i druge partizanske jedinice, pored već postojećih. Procjenjujući da su nastale veoma povoljne okolnosti za dalje razgaranje oružane borbe u tim krajevima, ja sam krajem juna 1942. godine odlučio da sa Zelengore krenemo prema zapadnoj Bosni. Sa Vrhovnim štabom tada su, uglavnom, bile proleterske brigade. Na tom pohodu, tokom avgusta i septembra, razbili smo mnoga neprijateljska uporišta, oslobodili veći broj mjesta i povezali se sa tamošnjim partizanskim jedinicama, prije svega iz Dalmacije i Bosanske krajine. Našim dolaskom, već postojeća slobodna teritorija znatno se proširila. Početkom novembra, u do tada najvećoj koncentraciji naših snaga, oslobodili smo Bihać, koji je postao centar te velike slobodne teritorije. Poslije rata, od historičara koji su pregledali njemačke arhive, saznao sam da su tu slobodnu teritoriju Nijemci nazvali »Titi-Staat« (»Titova država«).

Kao rezultat vojnih uspjeha i snažnog narastanja partizanskih jedinica, sazreli su uslovi za njihovu reorganizaciju. Početkom novembra 1942. godine formirano je prvih osam divizija, od kojih je pet ušlo u prva dva korpusa, dok su tri ostale neposredno vezane za Vrhovni štab. Naziv: Narodnooslobodilački

partizanski odredi i dobrovoljačka vojska Jugoslavije promijenjen je u Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije.

Paralelno sa našim vojnim pobjedama, jačala je i politička svijest širokih narodnih masa. Postajalo je sve očiglednije da narod ne želi povratak na staro, da njegova sutrašnjica iz osnova mora biti drukčija. Nametala se potreba za stvaranjem jednog političkog tijela, radi uspješnijeg rukovođenja organima narodne vlasti i masovnim organizacijama, koje bi bilo sposobno da mobiliše i organizovano vodi sve snage naroda. Tako je u Bihaću, 26. i 27. novembra 1941. održano Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Razumije se, mi nigdje nismo mogli trajnije i u cjelini zadržati slobodnu teritoriju. Neprijatelj bi odmah počeo sa pripremama za ofanzivu na takvu teritoriju. Došlo je tako i do četvrte ofanzive, u januaru 1943, kada smo morali napustiti slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni, uključujući i grad Bihać.

Dok su još trajale operacije u zapadnoj Bosni, ja sam uputio tri divizije - prvu, drugu i treću - na Neretvu, u protuofanzivu. Tamo smo razbili talijansku diviziju »Murđe«. Mi smo tada morali sačekati ranjenike iz Bosanske krajine, koje je prebacivala i obezbeđivala Sedma divizija. U međuvremenu je pristigla i Deveta divizija. To vrijeme neprijatelj je iskoristio, pregrupisao je jedinice i dovukao nove snage. Došlo je do poznate bitke za ranjenike, u kojoj smo razbili Nijemce kod Gornjeg Vakufa i Prozora i zadali im težak udarac. Nijemci i Talijani bili su prisiljeni da se povlače. Mi smo to iskoristili i počeli sa prelaskom preko Neretve.

Za vrlo kratko vrijeme sve naše snage, sa četiri hiljade ranjenika, prebacile su se preko Neretve. U nizu uzastopnih žestokih bojeva, razbili smo osamnaest hiljada četnika Draže Mihailovića. To je bio odlučujući udarac četničkom pokretu, poslije koga se nikada više nije oporavio. Tada smo uništili i sve talijanske jedinice koje su nam se suprotstavile. Naše jedinice, sa Vrhovnim štabom, prodirale su dalje, sve do Crne Gore i Sandžaka.

Ali, ni tada, kao ni tokom cijelog rata, neprijatelj nam nije dao mira. Ubrzo, poslije naše protuofanzive, Nijemci su u maju 1943. otpočeli novu, petu ofanzivu,
0 kojoj se dovoljno zna. Mi smo u toj ofanzivi podnijeli velike žrtve, ali neprijatelj ni tada nije uspio da nas uništi.

Iz tog čeličnog obruča na Sutjesci, probili smo se u istočnu Bosnu. U to vrijeme, tačnije 10. jula 1943. godine, došlo je do savezničkog iskrcavanja na Siciliju, a ubrzo poslije toga i do pada fašizma u Italiji. U međuvremenu, mi smo oslobodili nova prostrana područja, naročito u centralnim dijelovima zemlje. Bilo je jasno da predstoji kapitulacija Italije i ja sam tada razmišljao kako to najbolje iskoristiti. Kada je Italija kapitulirala, došlo je do opšteg ustanka u Istri, Slovenskom primorju, Sloveniji i cijeloj Dalmaciji. Da bismo pomogli već postojećim
1 novoformiranim našim jedinicama u tim oblastima, uputili smo prema moru neke snage iz unutrašnjosti.

Ubrzo se pokazalo koliko je ta naša orijentacija bila ispravna. Oslobođena je gotovo cijela obala sa otocima. Razoružali smo desetak talijanskih divizija i zaplijenili ogromne količine naoružanja i ratne opreme. Priliv novih boraca u svim krajevima zemlje dostigao je najveće razmjere. I dok smo još 1942. godine počeli rat i na moru - što je bio svojevrsni slučaj u Evropi - sada smo formirali i Mornaricu narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Kao rezultat stalnog uspona naše vojne snage, do kraja novembra 1943. imali smo već 104 brigade, odnosno 26 divizija obuhvaćenih u osam korpusa i jaku mornaricu. Do tog istog vremena, konstituisana su zemaljska antifašistička vijeća budućih federalnih jedinica. Sazreli su, dakle, politički i vojni uslovi u zemlji za odlučujući korak u određivanju budućnosti zemlje. U Jajcu je 29. i 30. novembra 1943. održano Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Donesene su odluke od dalekosežnog historijskog značaja, postavljeni su temelji nove demokratske, federativne Jugoslavie, kao državne zajednice ravnopravnih naroda. Formiran je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao organ sa svim obilježjima narodne vlade.

Još prije svega ovoga, Nijemci su dovukli nove velike snage u Jugoslaviju. Ni to im nije bilo dovoljno, pa su iz sjeverne Italije privremeno prebacili krupne snage Četrnaeste njemačke armije, koja je u oktobru izvela veliku ofanzivu na teritoriji Slovenije i zapadne Hrvatske. U vrijeme velike njemačke ofanzive, u zimu te godine, koja je zahvatila gotovo cijelu Jugoslaviju, Vrhovni štab se premjestio iz Jajca u Drvar, koji je tada bio centar jedne velike slobodne teritorije.

Pošto su propali svi dotadašnji pokušaji da se krupnim vojnim operacijama uništi Narodnooslobodilačka vojska, Nijemci su pokušali da je obezglave, da unište Vrhovni štab i političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta. Izveli su dobro poznati desant na Drvar, ali i to bez uspjeha.

Četrdeset i četvrta godina za nas je značajna po mnogo čemu. Mi već tada imamo veoma snažnu vojsku. Slobodne teritorije se proširuju i slivaju u jednu cjelinu. Nijemcima je preostalo da čuvaju samo glavne saobraćajnice i veće gradove.

Poslije Drvara, kao što je poznato, ja sam se sa Vrhovnim štabom i političkim tijelima prebacio na Vis. Tu počinje, da tako kažem, nova faza naše borbe za međunarodno priznanje onog što smo izvojevali i budući položaj nove Jugoslavije u međunarodnoj zajednici. Ali, prije toga, moram da se vratim na sam početak i tog vida naše borbe.

Već od 1941. godine, zapadni saveznici imaju informacije o nama sa lica mjesta. Još u oktobru 1941. godine na našu si obodnu teritoriju došao je britanski oficir Hadson. Ali, glavna prepreka širenju istine o našoj borbi bila je klasnog karaktera - nastojanje da se obezbijedi obnavljanje starog poretka u Jugoslaviji. Jugoslovenska izbjeglička vlada u Londonu održavala je diplomatske odnose sa svim saveznicima i činila nam najveće neprilike. Ona je predstavljala Dražu Mihailovića i njegove četnike kao nosioce otpora fašističkim agresorima u Jugoslaviji, tražeći da ih i saveznici tako tretiraju. Dakle, trebalo je mnogo velikih napora da bi se dokazalo cijelom svijetu čija se krv proliva na ovom našem tlu u borbi protiv fašističkog zavojevača. Morali smo da pokažemo svijetu da protiv četnika - koji su otvoreno sarađivali sa okupatorima i napadali nas gdje god su mogli - vodimo isto tako krvavu borbu kao i protiv ostalih neprijatelja, i da su oni činili ne manja zvjerstva u raznim dijelovima Jugoslavije. Kao i ustaše, oni su vršili pokolje nedužnog stanovništva, ubijali progresivne ljude itd.

Vodeći tako borbu i postižući sve veće vojne uspjehe, mi smo istovremeno raskrinkavali Dražu Mihailovića i njegove četnike kao saradnike okupatora i ukazivali na nenarodnu ulogu jugoslovenske vlade u emigraciji. To postepeno otrežnjava neke uticajne krugove u savezničkim zemljama i oni sve više sagledavaju stvarnost u Jugoslaviji i pravi odnos snaga.

Kao rezultat svega toga, na našu slobodnu teritoriju u Crnoj Gori, krajem maja 1943. spušta se britanska vojna misija, kao prva saveznička misija pri Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Poslije kapitulacije Italije došla je nova britanska vojna misija, kojoj se pridružio i američki predstavnik. U februaru 1944. u Drvar je stigla i sovjetska vojna misija.

Krajem 1943. i mi upućujemo naše vojne misije na Bliski istok i u Veliku Britaniju, a nešto docnije i u Sovjetski Savez, kako bismo dali što bolje i tačnije podatke o onome šta se kod nas dešava. Počinje, dakle, i naša diplomatska ofanziva. Sa ovim je usko povezano i pitanje pomoći. Što se tiče naoružanja, do polovine 1943. imali smo samo ono što smo sami od neprijatelja otimali. Dotle ga ni od koga nismo dobivali. Tek na Konferenciji u Teheranu, novembra-decembra 1943, vođi savezničke koalicije saglasili su se da treba pružiti materijalnu pomoć našoj vojsci. Početkom 1944. počinje da pristiže u većim količinama pomoć od zapadnih saveznika i ona se dotura uglavnom iz Italije. Preko Italije počinjemo da dobijamo naoružanje i od Sovjetskog Saveza. To nam olakšava naoružavanje sve većeg broja boraca. A zna se da smo u to vrijeme već imali preko 300.000 vojnika.

Da u to vrijeme, između ostalog, ne bismo zaoštravali političke odnose sa saveznicima, ja sam, nakon njihovog upornog traženja, pristao da razgovaram sa

nekom od ličnosti u emigraciji koja se u odnosu na naš narodnooslobodilački pokret nije kompromitovala. Taj uslov nije mogla ispuniti dotadašnja izbjeglička vlada i ona je pala, vjerovatno pod pritiskom saveznika. Tako je došao na Vis dr Ivan Subašić. Za nas je sporazum sa Šubašićem bio prihvatljiv, jer su njime potvrđene sve tekovine našeg rata i revolucije, a ujedno smo pokazali dobru volju prema saveznicima. *J*

U avgustu 1944. godine ja sam sa Visa otišao u Italiju, do generala Vilsona, komandanta savezničkih snaga u Sredozemlju. Tom prilikom, irNapulju prvi put sam se sastao i sa Čerčilom. Razgovarali smo o daljem toku rata i o saradnji naših i savezničkih trupa koje su prodirale kroz Italiju. Tada sam sa Čerčilom razgovarao i o budućnosti Istre i Trsta. Rekao sam Čerčilu da se mi ne možemo odreći Istre i Trsta i da ćemo na tome istrajati. On je odgovorio da misli da Istru treba da dobijemo, ali da Trst nećemo dobiti. Upitao sam - zašto? Kazao je da se sada mora dati nešto i Talijanima, pošto su ušli u borbu zajedno sa savezničkim jedinicama. Ja sam iznio svoj stav, on je ostao kod svoga, i tu, razumije se, nismo došli do sporazuma.

Cerčil je tada još tražio da Pulu, zbog aerodroma, zadrže dok budu prodirali prema Austriji. Rekao je da im je potreban taj aerodrom, kao pomoćni, kao i put od Pule do Trsta. Ja sam se s tim složio. Ali, nisam se složio da se mi odreknemo Trsta. I ostali smo pri tome.

Kada je 1945. došlo do naše ofanzive prema Trstu, Četvrta armija je dobila kao najglavniji zadatak da čim prije uđe u Trst, da ga zauzme prije nego što tamo stignu savezničke trupe pod komandom feldmaršala Aleksandera. Tako je i bilo. Mi smo Trst oslobodili od Nijemaca 2. maja. Naše trupe susrele su se sa novozelandskim jedinicama na Soči, kod Tržiča. Zbog toga smo poslije imali dosta muke sa saveznicima.

Sa Čerčilom sam se još dva puta susreo: u Londonu 1953. za vrijeme moje prve posjete Velikoj Britaniji, i 1960. u Splitu.

Sa Staljinom sam se prvi put sreo u septembru 1944. godine, kada sam sa Visa otišao u Moskvu. Htio sam da se dogovorimo o daljim ratnim operacijama i da zatražim od sovjetske vlade da nam stavi na raspolaganje jednu tenkovsku brigadu. Ja nisam ništa drugo tražio nego tenkovsku brigadu, da oslobodimo Beograd. To sam tražio, jer osim jedne brigade britanskih tenkova, tipa »stjuart«, drugih tenkovskih jedinica nismo imali. A nama su bili potrebni teški tenkovi, kao što su bili sovjetski tipa »T-34«, i možda još neka druga oruđa, nešto avijacije, i drugo.

Staljin je tada, tu preda mnom, pozvao telefonom maršala Tolbuhina, koji se tada nalazio u Sofiji. Rekao mu je: »Ovdje, kod mene, je Tito. Traži da mu damo jednu tenkovsku brigadu. Imaš li ti tamo tenkova?«. Ja sam to slušao, i vidim da Tolbuhin potvrdno odgovara. Na to će Staljin: »Davaj ađin korpus!«. Naredio je, dakle, da jedan korpus krene prema Beogradu i da, zajedno sa našim jedinicama, učestvuje u oslobađanju glavnog grada.

Pored toga, Sovjetski Savez nam je, na ime pomoći, dao jednu tenkovsku brigadu, dvije divizije avijacije i razno drugo teško naoružanje. Eto, tako stoji stvar sa tom pomoći. To je doprinijelo naoružavanju sve većeg broja boraca koji su nam prilazili.

U prvoj etapi završnih operacija za oslobođenje zemlje, koja počinje od polovine 1944. i traje do kraja te godine, oslobodili smo Dalmaciju sa otocima, Crnu Goru, Makedoniju, cijelu Srbiju, Hercegovinu i veliki dio Bosne. U to vrijeme, sovjetske trupe su stigle do jugoslovenske granice. Tada je, na osnovu načelnog dogovora u Moskvi, došlo do sporazuma između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i sovjetske vlade o prelasku nekih sovjetskih jedinica na teritoriju istočnog dijela Jugoslavije i njihovom učešću u oslobađanju tog dijela zemlje. Operacija za oslobođenje Beograda predstavljala je vrhunac borbene saradnje naše dvije armije.

Do oslobođenja Beograda, 20. oktobra 1944. mi smo imali 53 divizije, ratnu mornaricu i avijaciju. Kada smo rat završili, imali smo 800.000 ljudi pod oružjem.

Pred početak druge etape završnih operacija imali smo formiran front koji su zaposjele naše četiri armije na liniji od Drave i Dunava, preko Srema i Bosne, zatim Like, do mora. Pred tim frontom su bile njemačke jedinice grupe armija E. U pozadini njemačkih snaga operisalo je šest korpusa naše Armije. U martu i aprilu 1945. naše snage su krenule u zadnji, pobjedonosni juriš na neprijateljske snage u našoj zemlji.

Htio bih ovdje da kažem još jednu važnu stvar. Mi sada proslavljamo 9. maj kao Dan pobjede, i to je sasvim pravilno. Ali, ja ovdje moram da kažem da smo mi rat protiv Nijemaca i kvislinga završili tek 15. maja 1945. godine. Jedna ogromna masa neprijatelja - Nijemaca, ustaša, četnika, bjelogardejaca - bi]a je sabijena u Sloveniji, blizu austrijske granice. Naše armije morale su da se bore protiv njih do same granice. I ne samo do granice, nego su najvećim dijelom spriječile da se probiju preko Austrije. Glavni komandant njemačkih snaga na Balkanu, general Ler, htio je u posljednjem trenutku da to izvede, kako bi izbjegao da padne nama u ruke, i odgovara za zločine koje su jedinice pod njegovom komandom počinile u Jugoslaviji. Ali, pošto su naše divizije opkolile tu združenu grupaciju neprijatelja, oni nisu imali kud. Poslije vrlo oštrog sukoba, morali su da se predaju. Zarobili smo veliki broj Nijemaca, sa svim naoružanjem koje su imali. Tu je bilo ustaša, nedićevaca, četnika, bjelogardejaca - izdajica svih boja. Jedan dio je uspio da izmakne preko granice, ali glavnina je bila zarobljena. Tako smo mi morali da ratujemo još šest dana da bismo konačno oslobodili svoju zemlju od neprijatelja.

Suština je, dakle, u tome da smo mi sami oslobodili svoju zemlju. Pred kraj rata, dobili smo znatniju pomoć, jer za to ranije nisu ni postojali uslovi. Stvari ne stoje drugačije, to je historijska istina.

Sada bih rekao još nešto o mom povratku iz Moskve u oktobru 1944. Tada sam se zadržao u Rumuniji, u Krajovi. Ostao sam nekoliko dana prije nego što sam otišao u Vojvodinu. Jednoga dana, došli su kod mene delegati bugarske vlade Otečestvenog fronta, Terpošev, i još jedan general, mislim da se zvao Todorov. Došli su sa molbom da i njihove trupe učestvuju na našoj teritoriji u borbama protiv okupatora.

Moram da kažem da nisam bio oduševljen. Znao sam koliko su naši ljudi bili ogorčeni na postupke bugarskih okupacionih trupa u Srbiji i Makedoniji i bojao sam se da može doći do raznih ekscesa. Ali meni su i u Moskvi, na neki način, rekli da bi bilo dobro ako bi se tu nekako i Bugarska uključila. Rekli su da to sada nije više fašistička vojska, već vojska Otečestvenog fronta, i da bi to trebalo učiniti iz moralnih razloga, a da bi i politički bilo dobro. Ja sam se onda složio. Složio sam se da im dozvolimo da se neke njihove jedinice uključe u borbu protiv Nijemaca. I one su uzele učešća u nekim borbama u Makedoniji i na jugu Srbije. Odatle su poslije prebačene na Sremski front, gdje su se borile nekoliko nedjelja, a zatim su povučene na teritoriju Mađarske, gdje su išle dalje zajedno sa sovjetskim trupama.

Želim da podsjetim i na učešće nekih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Albanije u borbama na našoj teritoriji, na osnovu zajedničkog dogovora. One su se, zajedno sa našim snagama, borile protiv Nijemaca, balista i četnika u zapadnoj Makedoniji, na Kosovu, Crnoj Gori i dalje prema Bosni. Poslije toga, opet po dogovoru, one su se vratile u Albaniju.

Kada se govori o drugom svjetskom ratu, od mene se često traži da iznesem i svoje impresije o pojedinim najznačajnijim ličnostima tog vremena. Ja to nerado činim, jer je to osjetljivo i nezahvalno. Tokom rata imao sam susrete i sa nekim komandantima savezničkih armija. Razgovarao sam sa britanskim feldmaršalom Aleksanderom, koga cijenim. Mi smo sarađivali. On je i dolazio u Jugoslaviju, vidio je kako ratujemo. Cijenim i feldmaršala Montgomerija koji je uspješno komandovao operacijama u Africi. Veliku ulogu u drugom svjetskom ratu odigrao je i američki general Ajzenhauer.

Visoko cijenim Žukova i druge sovjetske maršale, od kojih'nekih više nema među živim. Teško je, dakle, reći da Ii je bio bolji ovaj ili onaj. U ratu se pokazivalo ko je kakav bio.

Postavlja se pitanje šta je našoj Partiji, u vrijeme dok je Evropa bila pokorena, a Jugoslavija okupirana i raskomadana, ulivalo snagu i vjeru u pobjedu. Što se mene lično tiče - a znam daje tako bilo i sa svim ostalim drugovima - ja ni jednog momenta nisam posumnjao da ćemo pobjediti, iako je situacija bila složena i veoma teška.

Kada su Nijemci, Talijani i drugi okupirali Jugoslaviju, i ustaše došle na vlast, nastupio je strahoviti teror. Okupatori i kvislinzi raspiruju nacionalnu mržnju i pokušavaju da izazovu bratoubilački rat. U narodu dolazi do panike, do strašne konsternacije. Narod je vidio da su ustaše još i gore od Nijemaca. Jer, oni su počeli sa masovnim istrebljenjem naroda, kao što su to činili i četnici. U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini počeo je genocid i ljudi su morali da bježe, da se sklanjaju u šume. Mi smo na teren slali komuniste, među kojima je bilo dosta naših aktivista sa univerziteta u Zagrebu i Beogradu.

Brzo se pročulo da se partizani bore i protiv ustaša, i protiv Nijemaca i Talijana, protiv svih fašista i njihovih slugu. Saznalo se da se vode žestoke borbe u svim krajevima Jugoslavije. I sve ono što je bilo najprogresivnije listom je išlo k nama. U toku rata stvarao se široki narodni front, što je bilo vidno izraženo i u pozadinskim akcijama. Jer, kako bismo drukčije mogli objasniti to da smo već 1941. imali preko osamdeset hiljada boraca, organiziranih u partizanskim jedinicama i angažiranih u ilegalnoj borbi na okupiranoj teritoriji. To znači da je narod bio spreman da ide sa nama u borbu; stekli smo njegovo povjerenje. Bez obzira na stradanje i žrtve, bio je spreman da radije umire stojeći, nego da živi klečeći. Uostalom, to je bio i jedini put da ljudi spasu život i da se obezbijedi opstanak naroda.

Kao što sam rekao, od svih bivših građanskih partija i njihovih rukovodstava, niko, osim dr Ribara i još nekih, nije istupio protiv svirepe politike okupatora i domaćih izdajnika. To je učinila jedino Komunistička partija Jugoslavije. Ona je do početka nastojala da zaštiti narod koliko može i povela je bespoštednu oružanu borbu u kojoj je, još u proglasu od 15. aprila 1941. nagovijestila društveno-politički smisao i sadržaj. U tom proglasu rečeno je, između ostalog, da konačni ishod borbe mora da bude državna zajednica zasnovana na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije, u slobodi, bratstvu i ravnopravnosti.

Mi smo u početku izbjegavali da govorimo o socijalističkoj revoluciji. To tada nije bilo nužno podvlačiti, da ne bismo neprijateljima davali mogućnost da neobaviještene i politički nedovoljno upućene ljude zastrašuju svojim tumačenjima ideja socijalizma i komunizma. A bilo je jasno, po onome za šta smo se borili, daje to revolucija, i kakva je to revolucija. Uostalom, mi smo dovoljno jasno isticali da se borimo ne samo za oslobođenje od okupatora nego i za nove društvene odnose, za drukčiju i bolju budućnost naše zajednice.

Na našoj zastavi od početka je bilo napisano: »Smrt fašizmu - sloboda narodu!« i »Bratstvo i jedinstvo«. Mase su to prihvatile, ljudi svih naroda i narodnosti i svih vjeroispovijesti. I to je bila naša osnovna težnja - da svuda propagiramo te ideje, protiv kojih su bili i četnici, i ustaše, i okupatori. Naša politika bratstva i jedinstva nije bila stvar neke političke igre, već zaštite naroda i njegovog okupljanja u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača, a za novi, bolji život u budućnosti.

Ja sam još 1942. godine napisao članak »Nacionalno pitanje u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe«. Izdiktirao sam ga u jednoj noći. Iz njega su ljudi mogli vidjeti kako mi gledamo na odnose među našim narodima - i tada i u budućnosti. Stalno smo objašnjavli kako mi, komunisti, gledamo na nacionalno pitanje. Uvijek smo vodili računa o jedinstvu naroda. A znali smo i isticali da to jedinstvo može postojati samo ako je svaki narod slobodan. To važi i danas, a važiće i ubuduće.

Mi smo našim ljudima još u početku morali dati određenu perspektivu. Duboko smo bili uvjereni da narod zna da ne može očekivati neku srećnu budućnost od onih koji su, kada mu je bilo najteže, pobjegli iz zemlje, kao i od onih koji su se stavili u službu okupatora. Ali, trebalo je, ipak, u širokim masma razvijati svijest daje budućnost naroda u njegovim sopstvenim rukama, da mu niko drugi ne može pokloniti slobodu, niti stvoriti uslove za borbu da bi se ostvarili svi ti ciljevi. Mi smo to uporno sprovodili i u tome smo uspljeli.

Često se postavlja pitanje koliko je ko doprinio u borbi protiv sila Osovine. Kada se govori o učešću pojedinih zemalja, nesumnjivo je daje glavni teret rata nosio Sovjetski Savez i daje do kraja rata, do zauzimanja Berlina, podnio najveće žrtve.

Uostalom, prelomni trenutak za tok drugog svjetskog rata je nastupio kada je Sovjetski Savez bio napadnut, kada je Sovjetski Savez stupio u rat protiv njemačke fašističke sile. Drugi prelomni trenutak za njegov ishod nastupio je u zimu 1942/1943. kada su Hitlerove trupe doživjele poraz kod Staljingrada. To je bio drugi prelomni događaj u toku drugog svjetskog rata.

Pobjede sovjetske armije praćene su kod nas sa radošću i oduševljenjem. One su ulivale novu snagu i jačale vjeru u zajedničku pobjedu antifašističkih snaga.

Velike žrtve su podnijeli i zapadni saveznici, na ratištima u Evropi - naročito ih je skupo koštalo iskrcavanje u Normandiji - zatim u Africi, na Dalekom istoku i drugdje.

Što se tiče naše borbe, o tome sam već dosta govorio. Borili smo se u Hitlerovoj evropskoj tvrđavi od samo početka. Nije bilo nijednog kraja u Jugoslaviji gdje se nije vodila borba. Na teritoriji Jugoslavije, tokom cijelog rata, bilo je preko pola miliona neprijateljskih vojnika. Mi smo vezivali skoro cijelo vrijeme do dvadesetak talijanskih divizija, dok je broj njemačkih divizija varirao, zavisno od situacije na drugim frontovima. Iako su bili velika sila, nisu mogli da stignu svugdje.

U nekim operacijama u Jugoslaviji, na primjer, Nijemci i Talijani su angažovali više snaga nego u nekim bitkama u Africi. U četvrtoj ofanzivi, recimo, učestvovalo je 20.000 njemačkih, talijanskih i kvislinških vojnika više, nego što ih je bilo u bici kod El Alameina, a u petoj ofanzivi borilo se protiv nas 122.000 Nijemaca, Talijana i drugih. Poslije kapitulacije Italije, iako je trebalo zadržavati snažan pritisak armija zapadnih saveznika u toj zemlji, Nijemci su, ipak, morali u Jugoslaviji držati više divizija nego što su ih imali neposredno angažovanih na tom frontu.

Jugoslavija je u prošlom ratu podnijela velike žrtve. Njen doprinos antifašističkoj borbi dobro je poznat. Naši ljudi, ne samo da su se borili u svojoj zemlji, nego su uzeli učešća, u manjem ili većem broju, u pokretima otpora niza evropskih zemalja - u Italiji, Francuskoj, Čehoslovačkoj, Sovjetskom Savezu, Belgiji, Norveškoj i drugim zemljama.

Među onima koji su dali ogromne žrtve je i Poljska. Već u prvom Hitlerovom osvajačkom naletu, septembra 1939 - kada je, u stvari, započeo drugi svjetski rat - izgubili su mnogo ljudi, kao i tokom cijelog rata. Nacisti su i tamo osnivali logore smrti, sprovodeći politiku istrebljenja. U njima je, pored miliona Poljaka,.stradao ogroman broj pripadnika drugih naroda.

Svaki narod je na neki način dao koliko je mogao u borbi. U Francuskoj, na primjer, postojao je jak pokret otpora u kome su pale velike žrtve. I drugi narodi su pružali otpor fašizmu i dali svoj doprinos. To je dalje slučaj sa Italijom, Čehoslovačkom, Norveškom, Danskom, Belgijom, Holandijom i drugim zemljama.

Zajedno sa nama, na primjer, borili su se i pripadnici nekih drugih naroda. Mnogi od tih bježali su iz sastava okupatorskih jedinica, ili su na neki drugi način dolazili do nas. Među njima je bilo Talijana, Rusa, Bugara, Austrijanaca, Francuza i drugih. Neki od njih imali su svoje jedinice u okviru naše vojske.

Najviše je bilo Talijana. Pored nekoliko bataljona i drugih manjih jedinica, od 1943. godine, sa nama zajedno, borila se i cijela talijanska divizija »Garibaldi«', koja je kod nas i formirana.

Ja idem i dalje. Mogu da kažem da je i njemački radni narod također dao žrtve u borbi protiv fašizma. Šta je fašizam radio kad je došao na vlast? U prvim koncentracionim logorima stradali su komunisti, socijalisti i drugi progresivni ljudi Njemačke. Kao žrtva genocida koji su sprovodili nacisti, stradao je ogroman broj Jevreja, naročito u Njemačkoj, a i u drugim zemljama Evrope, uključujući i Jugoslaviju. Razumije se, sprovodila se politika uništavanja i drugih naroda.

Svi narodi koji su bili zahvaćeni drugim svjetskim ratom dali su svoj doprinos. Svaki narod je dao koliko je mogao. Doduše, možda je neko imao i više mogućnosti, možda se neko prekasno uključio. Neki su, možda, očekivali da će se brzo završiti. Ali, u svakom slučaju, svaki narod je nešto doprinio u toj borbi, u borbi protiv fašizma.

Zato se iskustva drugog svjetskog rata, sve ono što je čovječanstvo u njemu doživjelo, moraju dobro pamtiti. To se ne smije zaboraviti, da se više nikada ne bi ponovilo. Kažem to zbog toga, što sada već neki ljudi pomalo to zaboravljaju. Zaboravljaju i neki od saveznika, koji su učestvovali u borbi protiv fašizma, pa drugom svjetskom ratu daju i drugačiji karakter nego što ga je imao. Ne govore da je to bio rat protiv fašizma, već jednostavno kažu da je bio svjetski rat.

I to, razumije se, pogoduje da fašizam tu i tamo oživljava. Dužnost je svakog naroda da ne dozvoli da se više ikada obnovi ta mračna ideologija i njeno razorno djelovanje. Jer, fašizam može ponovo nanijeti strašna zla. On je još uvijek živ. Vidimo, na primjer, šta sve rade fašistički, reakcionarni elementi u Italiji, Austriji, Njemačkoj i drugdje. Sreća je što su u svim tim zemljama ojačale demokratske, progresivne snage.

Ako čovječanstvo nije već iz prvog svjetskog rata izvuklo dovoljno pouka o agresivnoj prirodi imperijalizma, što je kasnije omogućilo stvaranje fašističkog sistema, koji je cijeli svijet bacio u vatru i najveće krvoproliće u njegovoj historiji - trebalo bi da se bar danas o tome vodi računa. Ne smijemo dozvoliti da se to ponovi. S pogledom uprtim u budućnost, moramo se boriti za svijet mira i saradnje, bez nasilja i dominacije, za svijet slobodnih i ravnopravnih naroda, za sve one ideale i ciljeve za koje je toliko krvi proliveno i u drugom svjetskom ratu.

Htio bih da naglasim da borba protiv fašizma u našoj zemlji nije počela 1941. godine nego davno prije toga. Ovo ističem zbog toga da bih opovrgao sve one tvrdnje koje su se pronosile tokom rata - a toga ima i danas - da je kod nas bio spontani ustanak. Ne, mi smo znali šta će se dogoditi, procjenjujući situaciju prema onome što je Hitler do tada učinio i na osnovu držanja nekih buržoaskih zemalja. I, Komunistička partija, kao što sam rekao, vrlo temeljito se pripremala za događaje koji su uslijedili.

Kada je napadnut Sovjetski Savez, mi smo odlučili da pozovemo narode na opšti ustanak, smatrajući da je za to nastupio najpovoljniji trenutak, iako, zbog kratkog roka, nismo bili okončali sve pripreme. Naš ustanak je temeljito pripreman i počeo je organizovano.

Osim toga, mi smo bili uvjereni, iako je Hitlerov napad bio iznenadan da će pobijediti Sovjetski Savez, zapadni saveznici - svi oni koji su na njihovoj strani učestvovali u toj borbi.

Ja sam dao sliku tih zbivanja po sjećanju. Razumije se, dosta toga je već napisano i još mnogo će se o tome pisati. Kada vremenska distanca bude veća, moći će bolje da se sagleda cjelina tih događaja.

Želim da naši ljudi budu o svemu tome dobro obaviješteni, da znaju šta je sve prethodilo ovome što danas imamo i zašto mi toliko pišemo i govorimo povodom ove tridesetogodišnjice.

Pale su ogromne žrtve u drugom svjetskom ratu. Milioni ljudi, djece, žena i staraca stradali su u logorima i ugušeni u gasnim komorama. Milioni su zauvijek ostali u ruševinama bombardovanih gradova i sela. Milioni su izginuli na boj-

nim poljima. Zato mlade generacije cijelog svijeta ne smiju dozvoliti da se više ikada pojavi fašistička ili neka slična opasnost. Te mračne sile u prošlosti bile su ugrozile cijelo čovječanstvo.

Trideset godina je prošlo u miru. Ali mislim da se još ne shvata dovoljno ozbiljnost i karakter svega što se dogodilo. Neki čak i neće to da shate, pa o prošlom ratu protiv fašističke najezde i imperijalizma govore kao o nekom običnom ratu. To nije tačno.

Borba za mir i ravnopravne odnose među narodima još uvijek je najvažniji zadatak svih progresivnih ljudi, naročito sadašnje i budućih mladih generacija.

Herojska borba naroda Vijetnama i Kambodže, kao i naroda bivših kolonija koji su se oslobodili i stekli nezavisnost, pokazuje daje narod koji je odlučan da se bori za očuvanje svoje slobode i nezavisnosti u stanju da odoli i neprijatelju daleko nadmoćnijem u pogledu tehnike, naoružanja i drugog. Takvo iskustvo imaju i narodi Jugoslavije iz svoje oslobodilačke borbe tokom drugog svjetskog rata.

Sve to ukazuje i na to koliko je važno da Jugoslavija ostane dosljedna sama sebi i da, na međunarodnom planu, intenzivno nastavi svoju aktivnost, zajedno sa ostalim nesvrstanim zemljama, kao faktorom progresa u svijetu. Ona treba da se bori zajedno sa tim zemljama, koje danas čine dvije trećine čovječanstva. Mi ne možemo voditi računa samo o sebi i sjediti na lovorikama prošlosti i uspješne borbe za oslobođenje. Moramo misliti i o drugim narodima. Jer, ni naša zemlja ne bi mogla ostati uvijek nezavisna, ako bi se ponavljalo ono što se događalo u drugom svjetskom ratu. Zbog toga je Jugoslavija tako dosljedna u politici mira i borbi za slobodu i ravnopravnost svih naroda.

PARTIJI JE POTREBNA RADIO STANICA

Kao i mnogi mladi ljudi moje generacije osećao sam nesavršenost i slabost društvenog uređenja koje je vladalo u Jugoslaviji nakon uvođenja Vidovdanskog ustava, kao i pomanjkanje rešenja nacionalnog pitanja kojim bi sve nacionalnosti uživale jednaka prava. Sve ovo sam više osećao, nego što sam bio u stanju da konkretno izrazim i formuliram. Radi toga sam tražio u literaturi odgovor na pitanja, koja su me zanimala. Počeo sam mnogo i požudno da čitam. Živio sam u to vreme u jednom malom, provincijskom mestu tako da nisam imao veliki izbor knjiga. Pomoglo mi je što sam vladao nemačkim i francuskim jezikom, tako da sam mogao crpiti iz mnogo šire podloge nego većina mojih drugova. Čitao sam Tolstoja, verskog mistika, Heinricha Kleista, večitog tražioca pravde, Auguste Compte, francuskog sociologa, te Bellamy-a jednog od prvih futurologa utopista.

Bio sam se upisao na pravni fakultet u Zagrebu, ali nisam aktivno učestvovao u studentskom životu, verovatno radi toga što sam nastavio da živim u provinciji a dolazio sam u Zagreb samo da polažem ispite. U tom periodu je kralj Aleksandar ukinuo ustav i uveo vojnu diktaturu sa predsednikom vlade Petrom Zivkovićem. Ovaj događaj nije samo ozlojedio veliki deo tadašnje omladine, već je mnoge, među njima i mene, potresao i usmerio na življi politički rad. Rano 1929. godine došao sam u Pariz da produbim studije kolonijalnih pitanja. Tamo sam se susreo sa svojim prijateljem iz gimnazije dr Mladenom Ivekovićem, koji je već u to vreme bio marksista. Kad sam mu otkrio moje sumnje, lutanja i neznanje, on mije savetovao da se udubim u marksističku literaturu, koja će mi sigurno pomoći da nađem odgovor na mnoga pitanja koja sam sebi postavljao. Budući da su se u Parizu dela marksističkih pisaca prodavala u gotovo svim knjižarama, ja sam brzo nabavio malu priručnu, marksističku biblioteku. Činilo mi se da sam u tim knjigama našao putokaze za većinu problema, pa sam počeo da prihvaćam ideje i postavke koje sam nalazio u tim delima. Počeo sam da sebe smatram marksistom.

Kad sam posle završenih pravnih nauka, postavljen za sudskog pripravnika u Nišu, Leskovcu i Prištini, nastavio sam sa proučavanjem marksističkih pisaca, i uklopio se u grupu mladih, naprednih intelektualaca, koji su, kao i ja, bili pristaše marksističkih ideja. Radi toga sam i premešten iz Niša, koji je bio sedište banovine, u Leskovac, pa kad sam sa nekim prijateljima u Leskovcu pokrenuo jedan opozicioni listić, premešten sam čak u Prištinu, koja se u to vreme smatrala kao kazneni garnizon.

U Prištini sam okupio jednu manju grupu radnika i gimnazijalaca, kojoj sam dao na čitanje knjige koje sam imao. Sa njima sam održavao diskusione sastanke, na kojima smo pokušavali da znanje naučeno iz knjiga primenimo na društveno-političku stvarnost u kojoj smo živeli. Nisam bio član komunističke partije, jer mi se čini da u to vreme u Prištini nije postojala partijska organizacija. To zaključujem otuda što su se neki drugovi, za koje sam docnije doznao da su bili članovi partije, a koji su živeli i radili u Skoplju i u Peći, obraćali meni i davali zadatke, koji bi se normalno prenosili partijskoj organizaciji.

Leta 1936. godine premešten sam u Sid kao sudija. Tu sam se brzo povezao sa drugom Tošom Stanivukovićem i sa drugaricom Vedom Zagorac. Oboje su bili mnogo bolji poznavaoci marksističke misli od mene, a bili su povezani sa partijom. Drug Stanivuković je poginuo u narodnooslobodilačkoj borbi u Slavoniji, dok drugarica Zagorac živi kao penzioner u Beogradu. Oni su mi pomogli da se, posletnog prelaska u Zagreb, povežem sa drugom Titom, koji je 1939. godine odlučio da me primi za člana Partije.

PRVI ZADATAK, USPOSTAVLJANJE VEZE SA DRUGOM TITOM

U 1940. godini dobio sam prvi zadatak koji je trebalo uraditi za partiju. Poslali su me u Carigrad, gde sam trebao uspostaviti vezu sa drugom Titom. Nosio sam izveštaj Centralnog komiteta KP Hrvatske i nespretno falsifikovani pasoš za druga Tita. Dobio sam adresu jednog carigradskog hotela gde sam našao druga Tita. U Carigradu sam se upoznao sa drugom Titom i počeo raditi pod njegovim neposrednim rukovodstvom. U istom hotelu stanovao je i Josip Kopinić, španski borac, sa njegovom drugaricom, koji su isto tako dolazili iz Sovjetskog Saveza i koji su imali zadatak da uspostave i održavaju radiovezu sa jednom stanicom Kominterne. Drug Tito je ocenio, posle onih pet šest dana, koje sam proveo s njim u Carigradu, da ću biti u stanju da uspešno sarađujem sa parom Kopinić na njihovom poslu. Stoga mije saopštio da će me potražiti posle njegovog dolaska u Zagreb, jer ima nameru da mi poveri jedan specijalni zadatak. Vratio sam se, dakle, u Zagreb u očekivanju da ću uskoro biti uključen u praktični ilegalni rad.

SEĆANJA NA VEZE U APRILSKOJ KATASTROFI 1941 GODINE

Kao poručnik bivše jugoslovenske vojske, služio sam u konjici. Moja jedinica se borila na Dravi kod Ptuja. Tu sam osetio šta znači potpuni raspad sistema veze koji se desio za samo dva dana trajanja rata. Pošto nijedna jedinica nije imala međusobnih veza, komandant odreda poslao je mene, kao oficira za vezu na motorciklu, da uspostavim vezu sa štabom divizije, da pronađem komandanta. Tražio sam štab divizije, išao sam sve do Zagreba ali ga nisam pronašao. U međuvremenu, u Zagreb su ušli Nemci. Vraćao sam se natrag u jedinicu, svuda usput sam nailazio na znake rasula vojske, čak sam morao da se prepucavam sa ustašama da bi mogao proći. Dosta sam se namučio dok nisam našao jedinicu koja se premestila na Dravu. Obavestio sam komandanta da su Nemci već u Zagrebu, da se front raspao. Armija za čije opremanje su date ogromne pare, ostala je bez ikakve veze.

Kad je u proleće 1940. godine, u Zagrebu došlo do sastanka sa drugom Titom, za koji smo se dogovorili još u Carigradu, on mi je postavio zadatak da pokušam nabaviti jednu radio-stanicu, kojom bi se mogla održavati radio veza sa Kominternom.

Razmišljao sam o tome, ko bi od mojih drugova bio u stanju da napravi takvu radio-stanicu. Poznavao sam inženjera Marija Premrua, znao sam da je bio član Partije i da seje, posle policijskih progona i hapšenja, pasivizirao. Odlučio sam se da odem do njega, mada se nismo dobro poznavali. Otvoreno sam mu postavio pitanje može li za mene da izradi jednu takvu stanicu. Odgovorio mi je, da bi za tako nešto bilo potrebno, pored materijala, koga ne bi želeo on nabavljati, još i chema prema kojoj bi mogao sastaviti takav aparat. Nabavio sam neke nemačke stručne časopise u kojima su se nalazile razne cheme radio-uređaja. Te sam časopise odneo ing. Premru. Kad je pregledao časopise, on mi je ukazao na jedan ili dva, ne sećam se tačno, koji bi mogli odgovarati mojim zahtevima.

Napravio je spisak delova koje je trebalo nabaviti. U Zagrebu sam obišao razna predstavništva koja su trgovala takvim materijalom, kao što su Telefunken i si. i preko njih sam nabavljao delove. Zbog konspiracije drug Tito nije želeo da se povežem sa partijskom organizacijom. Ni ing. Premer nije hteo da se kompromituje traženjem delova od kojih bi se mogla napraviti radio-stanica. Dešavalo se da su me pitali: »Šta će vam takav deo?« ali sam imao spreman odgovor da se bavim radio-amaterstvom i da gradim sebi jedan amaterski uređaj.

Do kraja juna 1940 godine, uspeo sam prikupiti sav potreban materijal i predati ga Premeru. Na izradi radio-stanice on je radio oko mesec ili dva, mislim da mi je radio-stanicu predao negde krajem jula 1940 godine.

Postavio se i problem mesta postavljanja radio-stanice. Razmišljao sam o mogućnosti otkrivanja, o tome da bi se na osnovu potrošnje električne energije moglo otkriti mesto rada. Znao sam i to da bi se mesto rada stanice moglo osetiti i na radio-prijemnicima u neposrednoj blizini. O svemu tome smo razgovarali i sa drugom Titom. Tito mije savetovao da pronađem neku usamljenu kuću koja ima veći vrt. Našao sam jednu kuću koja je ispunjavala sve uslove na Milerovom bregu iza Černomerca. Tu vilu sam iznajmio pod svojim imenom. U njoj se nastanio i Kopinić koji je bio odgovoran za uspostavljanje veze sa Kominternom. Za kuću je znala i njegova sestra Anđelka, koja je bila zadužena za prenošenje materijala koje je trebalo predati preko radioveze, odnosno uručiti primljene depeše. Kopinić je tada bio šifrant a njegova supruga Stela bila je radio-telegrafista.

Radio-veza sa Kominternom je odlično funkcionisala. U razgovoru smo Kominternu zvali Deda. U kući je napravljeno skrovište za radio-stanicu. To skrovište je napravio jedan rođak druga Tita, stolar ili zidar Broz. On je kasnije poginuo u Zagrebu. Skrovište je bilo smešteno ispod stepeništa, ispod prvog ili drugog stepenika koji su vodili u gornji deo kuće. Skrovište je bilo betonirano i tako dobro izrađeno da se nipočemu nije moglo primetiti da se tu nešto može pomeriti ili otvoriti.

Negde krajem 1941 godine Kopinić je morao otići u Vrhovni štab, koji se tada nalazio u Foči. Odlazak Kopiniča na oslobođenu teritoriju zahtevao je moj ostanak u Zagrebu, da se nađem pri ruci drugarici Steli. Ja sam tada već imao dozvolu Partije da mogu otići iz Zagreba na slobodnu teritoriju, međutim zbog Kopiničevog odlaska, moj plan sam morao odgoditi. Za vreme dok je Kopinić bio odsutan u vili smo se nalazili samo ja i Stela.

Kada smo saznali za hapšenje Hebranga, koji je jedini, pored Edvarda Kardelja i Ive Lola Ribara, znao za mesto rada stanice, mi smo u roku od 24 časa pronašli drugu kuću na Stenjevcu. Bojali smo se da bi Hebrang mogao pod pritiskom policijske torture odati mesto gde je radio-stanica bila smeštena.

Početkom 1942 godine u Zagreb je došao Ivo Lola Ribar. Tražio je od mene da mu pomognem pri nalaženju stana. Tada su u Zagrebu učestale policijske provale, pa je postojala opasnost da padne u ruke ustaškoj policiji. Uspeo sam mu obezbediti prenoćišta za prvo vreme. Jednog dana u februaru, došao je na sastanak i saopštio daje našao vrlo pogodan stan, za kojeg je siguran da nije poznat policiji. U tom novom stanu se nalazio oko mesec dana, dok mi nije jednog dana rekao da se ne oseća više sigurnim u Zagrebu. Tražio je da pošaljem nekog čoveka u Sarajevo, da proveri kakve su mogućnosti i kurirske veze preko kojih se može prebaciti na slobodnu teritoriju. Izabrao sam jednog simpatizera našeg pokreta, koji je posedovao okupatorske isprave i važio kao »fofksdoičer«. On nije imao nikakve veze sa mesnom organizacijom. Poslao sam ga kod doktora Božića u Sarajevo, gde se nalazio punkt za vezu, za koji mi je Lola dao lozinku. Veza se vratila iz Sarajeva jedne nedelje, krajem marta 1942 godine. Izvestio me je daje bio na navedenoj adresi i da mu je rečeno da se prebacivanje iz Sarajeva na slobodnu teritoriju vrši utorkom i sredom. Tog istog dana sam imao zakazan sastanak sa Lolom. Kada sam mu izneo uslove za prebacivanje na slobodnu teritoriju, odlučio ie da se putuje iste večeri, bez odlaganja. Bio sam iznenađen, jer sam znao daje planirao još čitav niz sastanaka, a ni ja nisam bio spreman za put. Zakazao je da se nađemo pola sata prije polaska večernjeg vlaka za Slavnonski Brod, na železničkoj stanici. Naručio je da kažem Vjeri Rađimir, (Vjera Popović, udovica Vlade Popovića), da i ona dođe na stanicu jer ima jedan zadatak za nju.

Sve se to događalo oko četiri časa posle podne, prema tome nije bilo vremena za gubljenje. Obavjestio sam Vjeru da sigurno dođe. Oko pola deset smo već sedeli u restoranu zagrebačke železničke stanice. Lola je Vjeri dao ključ od onog »sigurnog« stana i rekao: »Sutra ujutro idi na ovu adresu, tamo češ naći pisaću mašinu i neke materijale, to sve uzmi i skloni!«

Pet, šest dana kasnije, kada smo se već nalazili u Vrhovnom štabu, stigla je depeša iz Zagreba u kojoj se izveštavalo, da su ustaše tog istog dana, u nedelju u pola noći u navedeni stan postavili zasedu, tako daje Vjera, koja je sutradan stigla, bila uhapšena. Vjera je kasnije prebačena u zloglasni logor Jasenovac, odakle je sa jednom grupom, u kojoj se nalazila i moja majka, zamenjena za grupu njemačkih zarobljenika.

MOJ ODLAZAK U VRHOVNI ŠTAB

Ivo Lola Ribar i ja krenuli smo te nedelje, krajem marta 1942 godine sa zagrebačke železničke stanice prema Slavonskom Brodu, gde smo prešli na prugu uskog koloseka prema Sarajevu. Ja sam posedovao specijalnu propusnicu na svoje ime, koja je važila za kretanje po tzv. teritoriji NDH, dok je Lola imao ličnu kartu izrađenu u partijskoj tehnici, a glasila je na drugo ime, na nekog ustaškog funkcionera, tako da su patrole koje su kontrolisale putnike pokazivale prema njemu više rešpekta nego prema meni. U Sarajevo smo stigli u ponedeljak, rano ujutro. Morali smo pričekati u jednoj kafani, da ne bi u samu zoru upadali u stan. Otišli smo na kej Miljacke, u stan gde se nalazila javka. Iz tog stana nismo izlazili ceo dan. Naveče nas je jedna devojka odvela u stan jednog željezničarskog radnika, koji je bio kurir, koji je trebao da nas odvede na slobodnu teritoriju. Kod njega smo prenoćili. Ujutro smo izašli i popeli se na obronke Trebevića, odakle smo, nakon dvočasovnog pešačenja, naišli na partizansku patrolu. Snabdeli smo se konjima u Trnovu tako da smo krajem marta već bili u Foči.

U Foči sam upoznao Jozu Butorca, radio-telegrafistu Vrhovnog štaba. On je primao radio-vesti koje su nam bile potrebne za informativne biltene, a radio je i na primopredaji depeša na radio-stanici Vrhovnog štaba. Bio je miran i veoma vredan čovek, gotovo uvjek bi sedeo sa slušalicama na ušima. Imao je pisaću mašinu na kojoj je pisao agencijske vesti koje je slušao preko radio-prijemnika. Poznavao je više jezika i odavao je utisak veoma obrazovana čoveka.

Sećam se jedne epizode, koja se odnosi na njega, u tom periodu. Bio sam zadužen da pozovem drugove na partijski sastanak. Pošto nisam poznavao sve članove koji su pripadali našoj partijskoj organizaciji, na sastanak sam pozvao i Jozu, koji nije bio član Partile. Meni su se zbog toga podsmevali, pa mi je bilo neprijatno, ali nisam mogao shvatiti da jedan drug koji radi na radio-vezama Vrhovnog štaba nije član Partije. Od vezista sam tada baš najviše zapazio Jozu, jer sam svaki dan prolazio pored sobe u kojoj je radio. Veljka Dragičevića sam rede viđao. Upoznao sam i Slobodana Nakićenovića, koji je, posle dolaska u Vrhovni štab, preuzeo brigu oko nabavke raznih uređaja kojima bi se mogla poboljšati veza, uređaja za kojima se tada sve više osećala potreba.

U MISIJI KOD SAVEZNIKA

U novembru 1943 godine, bio sam određen da zajedno sa Ivom Lolom Ribarom otputujem u Kairo u sastavu naše prve misije kod saveznika.

Učio sam šifru, jezik i obavljao druge pripreme za zadatke koji su me očekivali. Razgovarao sam sa savezničkim oficirima, raspitivao sam se za mogućnosti poboljšanja naših radio-veza. Tada su me uveravali da imaju ogromno posla i da je njihov radio-saobraćaj pretrpan. Smatrali su da Nemci prate naš radio-saobraćaj. Prilikom mog prvog odlaska u Egipat služio sam se dosta jednostavnom šifrom, mislim daje to bio metod zamene slova brojevima. Kada sam pošao u Englesku dobio sam novu šifru koja je bila dosta složena, ključevi su se Koristili jednokratno, po metodu jedne strane za jedan telegram. Verujem da je na promenu šifre uticao dolazak sovjetske vojne misije u Vrhovni štab, jer su nam oni sugerirali da pređemo na sistem jednokratnog korišćenja ključa kod šifriranja.

Vladimir Velebit

OBEZBJEĐIVANJE VEZA, USLOV POBJEDE U REVOLUCIJI

Došao sam u Beograd u svojoj devetnaestoj godini. Danas, u 65 godini života, čini mi se da je mladić u tim godinama skoro dijete. A tada, ja sam se već bio opredijelio za revolucionarni pokret. Istina, ovo moje opredjeljivanje je bilo više unutrašnje, lično. Opredjeljivao sam se u sebi, u svijesti, bez pripadanja nekoj revolucionarnoj organizaciji. U meni, kao i u cijeloj mojoj generaciji studenata na Beogradskom univerzitetu, rastao je onaj unutrašnji nemir, koji je karakterističan za mlade ljude u uslovima narastanja revolucionarne situacije tridesetih godina. To je bio nemir, koji se zasnivao na neprihvatanju nepravdi društva, u kojem smo bili primorani da živimo; ali kada se još uvijek ne sagledava put kojim treba ići.

Za mene je tada bilo jasno da je postojeće društvo u našoj zemlji izgrađeno na nepravednim odnosima. Mladi ljudi su se mogli školovati (razvijati svoje sposobnosti), a onda i zauzimati pozicije u društvu, samo u zavisnosti od materijalnog stanja i društvenog položaja njihovih roditelja. Za mlade ljude, koji su, poput mene, dolazili sa sela, bile su zatvorene mogućnosti napredovanja u društvu; ili su bile povezane sa velikim teškoćama i odricanjima.

Sve je to stvaralo revolt kod mladih ljudi, nemirenje sa takvim društvom. Bili smo spremni da se borimo protiv takvih odnosa u društvu. Ali, putevi, oblici, ove borbe bili su za mene, a i za mnoge moje drugove, dosta nejasni. Znali smo da postoji jedna zemlja u kojoj su odnosi u društvu bili drugačiji, onakvi kakve smo zamišljali da bi trebalo da budu. A znali smo da je to postignuto revolucijom. Sve je to zaokupljalo našu (i moju) maštu i opredjeljivalo nas za puteve revolucije. Bili smo spremni na žrtve, na tamnice i logore, čak i da damo svoje živote, da bi se ostvarilo takvo društvo i u našoj zemlji.

UNIVERZITETSKA ORGANIZACIJA

Dolaskom na univerzitet, putevi dalje borbe počeli su mi se otkrivati. Već prve godine, izbile su velike studentske demonstracije. To je bio prvi masovni, javni protest protivu diktature. Učestvovao sam aktivno u ovim demonstracijama. Bio sam i ponosan time što sam bio jedan od učesnika ovih demonstracija. A, ipak, osjećao sam da to nije ona »prava« borba, kakvu sam ranije zamišljao. Nijesam bio svjestan da se upravo u ovim demonstracijama začeo veliki revolucionarni pokret studenata beogradskog univerziteta, koji će, kasnije, odigrati veliku ulogu u pravoj revoluciji, koja je započela desetak godina kasnije.

U ovim studentskim demonstracijama učestvovao sam spontano. Nijesam pripadao nijednoj organizaciji. Ne zbog toga što to nijesam htio; nego zbog toga što nijesam mogao doći u dodir s takvom organizacijom. A najvjerovatnije što takva organizacija, u to vrijeme, nije ni postojala. Nijesam znao ni da li postoji nekakvo orgnaizovano rukovođenje ovim demonstracijama. Vidio sam da se iznenadno (bar za mene) zakazuju demonstracije, bilo u studentskom domu, bilo na Pravnom fakultetu. Nekada je to objavljivano u trpezariji studentskog doma, za vrijeme ručka ili večere. A nekada bi se »iznenadno« sazivali studenti, koji stanuju u domu, na sastanak u trpezariji. A bilo je i da demonstracije izbiju »odjednom«, nepripremljeno, na Pravnom fakultetu kao rezultat provokacija pojedinih studenata nacionalista. Sve to mi je ukazivalo na to da postoji neki centar koji rukovodi ovim demonstracijama, saziva studente na zborove, organizuje demonstracije. Tada sam mislio da u taj centar ulaze studenti koji su se pojavljivali kao govornici na svim skupovima i demonstracijama i koji su se isticali u okršajima sa policijom. A, u stvari, tako nije bilo. Rukovodstvo (ukoliko gaje i bilo) su sačinjavali studenti, koji se nijesu naročito isticali u demonstracijama. Oni su, izuzev nekolicine, ostajali nepoznati u masama studenata.

Tek druge godine studija mogao sam bliže sagledati ulogu tog centra studentskog pokreta. Jer, upravo u ovoj drugoj godini ušao sam u redove Partije.

To je, istina, bila organizacija SKOJ-a. Tada se tako ona nazivala. Ali, ja sam je shvatao kao partiju i iste godine organizovao organizaciju komunističke partije u svom selu u Crnoj Gori. Tako nijesam nikada ponovo priman u partiju. Stupanjem u organizaciju komunista na univerzitetu mogao sam sagledati šta se događa unutar studentskog pokreta, kako se i ko organizuje demonstracije i dr., pa sam se iznenadio kada sam vidio da stvarni organizatori studentskog pokreta nijesu studenti koji su se najviše isticali na demonstracijama, držali bučne govore, nego da su to na izgled bili sasvim mirni i sposobni studenti, sa širim poznavanjem položaja studenata na univerzitetu i društvu uopšte.

Kakva je to bila organizacija i kakve su bile veze između članova i rukovodstava najbolje ilustruje način na koji sam primljen u organizaciju, pa ću to ukratko i opisati.

Jednog dana, kada sam počeo sa studijama na drugoj godini na Pravnom fakultetu, saznao sam iz razgovora sa mojim bratom od strica (Brankom) daje stupio u organizaciju sa Đurom Strugarom i još nekim drugovima sa kojima je učio gimnaziju i sa kojima se upisao na prvu godinu studija na Pravnom fakultetu. Svi su oni bili meni dobro poznati još iz Cetinjske gimnazije. Smatrali smo se komunistima; iako nijesmo bili organizovani. Oni su bili mlađi od mene (po školi) za godinu dana. Ali, iako nijesmo bili u istom razredu, među nama je vladalo jedno dublje povjerenje i povezanost. Tako se i dogodilo da mi Branko saopšti (u povjerenju, naravno) da je stupio u organizaciju komunista, zajedno sa svojim razrednim drugovima. To je, naravno, bilo iznenađenje za mene. Osjetio sam se zapostavljen, zanemaren, pa sam odmah prebacio Branku zašto nijesu i mene primili u organizaciju. On je odmah reagovao i rekao da će o tome razgovarati sa svojom vezom. Riječ »veza« sam tada prvi put čuo. Ona je na mene djelovala veoma tajanstveno, uzbuđivala je moju maštu. Osjetio sam da je to nešto što će značiti prekretnicu u mom životu, jer, ulazim u organizaciju koja je »vezama« povezana sa bezbroj drugih organizacija, koje djeluju na svojim terenim; u neku ruku samostalno, ali istovremeno i u istom smjeru, međusobno povezane ovim tajanstvenim vezama. Sve je to djelovalo na mene tako da sam jedva čekao kakvu će mi poruku donijeti Brankova »veza«.

Nijesam morao dugo čekati. Branko mi je saopštio da će mi se javiti jedan student iz Crne Gore, kojeg dobro poznajem i da će mi dati uputstva kako da postupim. I zaista, nije prošlo ni nekoliko dana, pristupio mi je Filip Bajković. On mi je bio dobro poznat još iz gimnazije na Cetinju. Spadao je u grupu gimnazista koji su stajali na naprednim pozicijama. Bio je po školi godinu dana stariji od mene. On mi je rekao da treba da nađem među drugovima, sa kojima sam bio u istom razredu u Cetinjskoj gimnaziji, tri do četiri druga i da sa njima formiram ćeliju. Vezu treba da održavam s njim. U razgovoru je insistirao da se pri izboru drugova orijentišem na studente koji su spremni da se izlože hapšenjima, progonima, čak i mučenjima od strane policije. Organizacija komunista u koju stupamo mora da radi u nelegalnim uslovima i policija će upotrijebiti sva sredstva da otkrije organizaciju. Vršiće iznenadne pretrese po kućama i na ulici. Ako kod nekoga nađu kakve letke, proglase ili drugi komunistički materijal, onda će dotičnog hapsiti i podvrgavati strahovitim mučenjima sve dok ne popusti i otkrije drugove sa kojima radi u istoj organizaciji, kao i »vezu« sa kojom je povezana odnosna organizacija. Komunisti koje budem izabrao morali bi biti takvi ljudi koji će izdržati sva mučenja a da ne otkriju nikoga, ni drugove sa kojima rade, a pogotovo dalju vezu. Shvatio sam svu ozbiljnost koraka kojeg treba da preduzmem. I nijesam se kolebao.

Odabrao sam drugove za ćeliju, pridržavajući se uputstava koje mije prenio Bajković. Razgovarao sam sa Novicom Ulićevićem, Brankom Mašanovićem (koji je bio godinu dana mlađi od mene) i još nekim drugovima. Formirao sam ćeliju od pet članova. Bio sam određen za sekretara ćelije. Viša veza bio mi je Bajković. U prvo vrijeme, »ćelija« se redovno sastajala. Ali, u to vrijeme (a to je bila 1932. godina) nije bilo nekih većih revolucionarnih akcija. Nije bilo ni demonstracija, ni nekih masovnijih protesta. A nije bilo ni štampanih materijala,

proglasa i letaka, u kojima bi se izlagali ciljevi za koje se bore komunisti. Jedino čime smo se bavili u tim organizacijama, bilo je to što smo zajednički čitali i proučavali knjige u kojima se govorilo o razvitku društva, a koje smo dobijali iz narodne biblioteke ili od pojedinih privatnih lica. U tom nije bilo ničega »revolucionarnog« i to nas nije moglo zadovoljiti. Naš »rad« se u osnovi svodio na čitalačku grupu. Otuda i nezadovoljstvo, koje se javilo među nama. Tek poslije nekoliko mjeseci takvog rada, došlo je do onoga zbog čega smo ulazili u takve organizacije. Trebalo je rasturati neki proglas CK po kućama u svakom kraju grada. Naša »ćelija« je dobila zadatak da ga rasturi u ulicama od Kalimegdana prema Savi. Ova akcija, koju je trebalo izvršiti, izazvala je i prvu diferencijaciju među nama. Neki drugovi su izjavili da ne žele da se bave takvim radom. Suviše je opasno. Njih smo morali udaljiti iz ćelije. U međuvremenu, Novica Ulićević se razbolio i otišao kući. Tako je naša ćelija ostala na meni i Branku Mašanoviću. Tada je izvršena i prva reorganizacija. U ćeliju su ušli Milovan Vukotić i Filip Bajković. Vukotić je bio sekretar i viša veza sa drugim organizacijama i rukovodstvima, a mi ostali (Bajković, Mašanović i ja) smo bili članovi nove ćelije. Ova ćelija se već počela baviti prvim revolucionarnim radom. Učestvovala je u borbi za »osvajanje« studentskih udruženja, putem pridobijanja studenata da glasaju za kandidate koje su komunisti isticali; organizovala je i rukovodila demonstacijama i akcijama koje su studenti vodili radi popravljanja njihovog položaja za vrijeme studija; rasturala je poglase i letke komunističke partije među studentima, a i među narodom u raznim krajevima grada; itd. To već nije bio »rad« po čitalačkim grupama; to je bio pravi revolucionarni rad, skopčan sa hiljadama opasnosti; i to nije moglo a da nas ne zadovolji.

Ovo nekoliko mjeseci rada u ilegalnoj organizaciji bilo je dovoljno da shvatim strukturu same organizacije, principe na kojima je bila zasnovana. Svaki od nas, koji smo sačinjavali organizaciju, mogao je otkriti (ako ne bi izdržao mučenje na policiji) samo onoga koji ga je primio u organizaciju i onoga koji drži vezu sa rukovodstvom i, preko ovoga, sa drugim organizacijama. Time je organizacija maksimalno bila zaštićena od otkrivanja od strane policije. Jer, sve je zavisilo od toga da li će komunisti koji predstavljaju ovu vezu izdržati sva mučenja kojima budu podvrgnuti a da ne otkriju svoje dalje veze sa višim rukovodstvima i drugim organizacijama. A ukoliko bude uhapšen neki član rukovodstva, onda je sve zavisilo od toga dali će on izdržati sva mučenja a da ne otkrije veze ni sa onima gore, u višim rukovodstvima, a ni sa onima dolje u organizacijama sa kojima održava veze. Otuda i potreba da se komunisti koji treba da predstavljaju vezu biraju među onima koji pružaju najveće garancije da će izdržati sva mučenja kojima budu podvrgnuti a da neće nikoga otkriti. A pošto su svi članovi rukovodstva ujedno predstavljali i veze sa organizacijama i višim rukovodstvima, u njih su se birali samo komunisti koji su pružali najvećć garancije da će se »dobro« držati pred policijom, bez obzira na mučenja kojima će biti podvrgnuti.

Nije samo ovakva struktura organizacije komunista obezbjeđivala maksimalnu stabilnost i neometano djelovanje. I način djelovanja komunista, posebno onih iz rukovodstva, je to obezbjeđivao. Komunisti iz rukovodstava nijesu se mnogo isticali na demonstracijama. Govornici, koji su svojim govorima oduševljavali studente, obično nijesu bili komunisti iz rukovodstava. Oni su bili prisutni, ali se nijesu eksponirali. Nalazili su se u dubljoj »pozadini«, odakle su mogli rukovoditi pokretom. Preko studenata komunista uticali su na izbor govornika, na isticanje zahtjeva na demonstracijama, na pripreme izbora za rukovodstva studentskih stručnih udruženja, itd. Policija je smatrala da je rukovodstvo studentskog pokreta sastavljeno od studenata koji se ističu na demonstracijama, koji se nalaze u akcionim odborima, rukovodstvima stručnih studentskih udruženja. A, u stvari, rukovodstva su bila sastavljena od drugih studenata, nepoznatih policiji. U takvim uslovima sve teže je bilo za policiju da otkrije organizaciju, a pogotovo najosjetljivija mjesta u organizaciji, članove rukovodstava koji održavaju veze sa nižim ili višim organizacijama i rukovodstvima.

Ovakva struktura organizacije, a i način djelovanja komunista, posebno rukovodstava, imala je i svoju lošu stranu. Rukovodstva su se počela formirati ne iz redova komunista koji bi se istakli u borbama, u demonstracijama, nego iz redova onih koji bi najviše poznavali učenje Marksa i Lenjina. A to su bili većinom studenti, sinovi ili kćeri bogatih roditelja, koji su imali mogućnosti da studiraju u inostranstvu i da nauče strane jezike; ili su imali vremena da se bliže upoznaju sa studijama Marksa, Engelsa i Lenjina i dr. na našem ili na stranim jezicima. Oni su imali knjiško znanje marksizma; ali su bili veoma slabo povezani sa studentskom bazom, koja ih nije prihvatala. Gledala ih je dosta podozrivo. Nazivali smo ih »salonskim komunistima«. Nijesmo vjerovali da bi se dobro držali u sudarima koje smo svakodnevno imali sa reakcionarnim i nacionalističkim elementima među studentima, koji su, udruženi s policijom, gotovo svakodnevno pokušavali da fizički unište napredni studentski pokret. A pogotovo nijesmo vjerovali da bi se ovakvi »salonski« komunisti dobro držali pred policijom, u slučaju da bude otkrivena organizacija. Bili smo uvjereni da će »prepjevati« već pri prvim batinama koje budu dobili, ako i kada budu uhapšeni. I nijesmo se prevarili. U prvim »provalama« policije u organizaciju ovi komunisti su se najslabije držali. Pod prvim batinama otkrivali su policiji sve što su znali; i veze prema dolje i veze prema gore. To je i dovelo do pada ugleda takvih rukovodstava. Komunisti su počeli otkazivati da sprovode direktive pojedinih članova rukovodstva. Nijesu ih htjeli slijediti. Tipičan primjer pada ugleda rukovodstva vezan je za februarske demonstracije 1935. godine, i to kako u toku priprema, tako i ii toku njihovog izvođenja. Direktiva, da se organizuju demonstracije studenata na ulici, u znak protesta protiv odvođenja studenata u prvi koncentracioni logor u Višegradu, nije prihvaćena ni od komunista a ni od studenata. Demonstracije su organizovane unutar zgrade univerziteta, a ne na ulici. Takođe, nije prihvaćena njihova direktiva da se prekine sa demonstracijama poslije pogibije Mirka Srzentića. Studenti su nastavili sa demonstracijama do duboko u noć. Iskustvo je svakim danom sve više pokazivalo da se mora mijenjati, ako ne osnovna struktura organizacije (odnosi među organizacijama uspostavljeni na vezama), onda svakako način djelovanja komunista, a pogotovo odabiranje kadrova u rukovodstvima organizacija. Taj prelom se morao izvršiti, kako zbog potrebe da se sprečava često otkrivanje organizacija od strane policije, tako i zbog samog rukovođenja studentskim pokretom.

Promjene o kojima j£ gore riječ, nastajale su postepeno. Otvorene demonstracije protiv diktature postepeno su jenjavale. Nastajala je borba za bolje uslove školovanja, posebno studenata koji su bili sinovi roditelja sa slabim materijalnim primanjima. Ustvari, borba se počela voditi za jednake uslove školovanja djece, bez obzira na imovno stanje roditelja i bez obzira iz kojih krajeva zemlje djeca dolaze. Ukidanje školarina, više stipendije, stipendije u zavisnosti od sposobnosti učenika, subvencioniranje prehrane studenata itd. - sve su to bili zahtjevi koje su komunisti isticali. I na tim zahtjevima komunisti su dobijali povjerenje ostalih studenata. A da bi lakše mogli voditi borbu za ostvarivanje ovih zahtjeva, komunisti su se orijentisali na to da preuzmu, putem izbora, stručna studentska udruženja i da kroz njih vode borbu (legalnim sredstvima) za ostvarenje ovih zadataka, koje su sami sebi postavili.

Ovim promjenama, komunisti su se maksimalno obezbjeđivali da im policija ne otkrije organizacije. Oni su ulazili u stručna udruženja, formirali akcione odbore, i kroz ove legalne oblike vodili borbu za ostvarivanje ciljeva koje su postavili. Tim putem obezbjeđivali su podršku sve većeg broja studenata. Studenti su masovno bili aktivni, tako daje policija teško utvrđivala ko je, od hiljada i hiljada aktivista, komunist, a ko nije, ko je u rukovodstvu, a ko nije. A iz te borbe rađali su se komunisti, koji su onda ulazili u rukovodstva prema rezultatima koje su pokazali u toj borbi. Tako se studentski pokret razvijao i pretvarao u moćni revolucionarni pokret iz kojeg su nastajali novi kadrovi, koji će u vatri revolucije, ne mnogo vremena kasnije, postajati osnovni kadrovi partije. I za sve ovo vrijeme, policija nije izvršila nijednu ozbiljniju provalu u organizacijama komunista na univerzitetu.

ORGANIZACIJE U SRBIJI

Iskustvo iz rada u univerzitetskoj organizaciji bilo je za mene veliko. Shvatio sam da je policija uspijevala da otkriva organizacije komunista najčešće preko umnožavanja i rasturanja »komunističkih materijala«, proglasa, letaka i dr., kojima se partija obraćala masama i u kojima je razjašnjavala ciljeve svoje borbe, stavove koje je zauzimala po pojedinim pitanjima. Skoro redovno, provale u organizaciji su nastajale prilikom rasturanja letaka ili prilikom iznenadnih pretresa ljudi za koje je policija pretpostavljala da rade u nekoj od organizacija. A čim bi uhvatila nekog komunistu, ili čak simpatizera, policija gaje podvrgavala mučenjima. Prvo bi tražila da otkrije lice od koga je dobio letak. A kada bi dobila ovaj podatak, policija bi onda hapsila lice koje je dalo letak i zahtijevala od njega da otkrije treće lice od koga je letak dobilo. Pri tome se obično događalo da policija, prilikom hapšenja novih lica, pronađe kod pojedinaca isti ili drugi štampani komunistički materijal; i onda su se i ova lica podvrgavala mučenjima da bi otkrila lice od koga su ga dobila. Paralelno s ovim ispitivanjima, policija je podvrgavala mučenjima svako lice, kako bi ga prisililo da prizna da pripada komunističkoj partiji i da radi u nekoj od njenih organizacija. I kada bi dobili ovakvo priznanje od nekog uhapšenog, onda bi ga podvrgavali novim mučenjima, kako bi otkrili ostale članove organizacije, a naročito vezu prema gore, tj. prema rukovodstvima. A kada ovo postignu, onda bi istim metodama /mučenjima/ primoravali otkrivenog člana rukovodstva da otkrije ostale članove odnosnog rukovodstva, i veze prema drugim organizacijama prema dolje i veze prema gore odnosno prema višim rukovodstvima. I tako, poslije nekoliko mjeseci istrage, policija je uspijevala da otkrije cijelu organizaciju i pohapsi sve njene članove. To je postizala zahvaljujući mučenjima kojima je podvrgavala komuniste; a i zahvaljujući slabom držanju komunista. To je iskustvo koje sam stekao zahvaljujući radu na univerzitetu, a i iz nekoliko provala u kojima sam bio otkriven u toku dvije-tri godine po izlasku sa univerziteta.

Još jedno iskustvo, koje sam stekao u radu na univerzitetu, bilo je veoma dragocjeno za mene. Dok su djelovali neposredno kao organizacija, koja je orijentisana samo na to da objašnjava ciljeve komunističkog pokreta, komunisti su se našli prilično izolovani. Sa tako uopštenim programima nijesu mogli prodrijeti do masa. Djelovali su više kao sekta. A u takvim uslovima ništa nije bilo lakše nego otkriti organizaciju, pohapsiti komuniste i otjerati ih na robiju i tako skoro preko noći razrušiti sve što su komunisti mjesecima, čak i godinama, stvarali. Ali, čim smo na univerzitetu prešli na borbu za promjene položaja studenata u društvu, bilo je moguće da komunisti dobiju većinu u stručnim udruženjima, akcionim odborima, i da preko ovih organizacija /legalnih/ okupe sve studente u borbi za ostvarivanje postavljenih ciljeva. A u takvim uslovima skoro nemoguće je bilo policiji da otkriva organizacije komunista. A i komunisti su se počeli bolje držati pred policijom. Osjećali su da više nijesu usamljeni; da mase idu s njima, pa je i odgovornost za držanje pred klasnim neprijateljem znatno porasla.

Koristeći iskustvo iz rada u univerzitetskoj organizaciji, po prelasku na rad u organizaciju Beograda i Srbije, obratio sam pažnju na sledeće momente:

Prvo, svuda sam nastojao da aktiviram komuniste na okupljanju radnika, seljaka, omladine, na pitanjima poboljšanja njihova položaja, posebno materijalnog, u društvu. Komunisti u preduzećima su se morali boriti za povećanje zarada, socijalno osiguranje, protiv povećanja cijena i opadanja standarda i dr. A da bi ovo mogli uspješno ostvarivati, morali su ulaziti u sindikate i unutar sindikata se boriti za veće zarade, makar i po cijenu štrajkova i okršaja sa policijom i snagama poretka. I ubrzo su imali uspjeha. Radnici su im davali povjerenje. Išli su sa njima u borbu za veće zarade. Pokret se veoma brzo omasovio. Komuniste je sve teže bilo prepoznati u masi radnika sa kojima su se u borbi sjedinili. Tome je doprinosilo i stalno pogoršavanje položaja radnika do kogje dolazilo usled sve većeg zaoštravanja svjetske ekonomske krize. Slično su radili i komunisti po selima. I položaj seljaka se sve više pogoršavao, posebno sitnih sopstvenika.

Njihova imanja su bila prezadužena. Oni su sve više padali u kamatno ropstvo banaka itd. To je, naravno, pomoglo da se komunisti povezuju sa seljacima u borbi za oslobođenje od dugova i kamatnog ropstva, kao i za poboljšanje njihovog materijalnog položaja. I ovdje je, dakle, dolazilo do sličnog procesa sjedinjavanja /utapanja/ komunista sa masom seljaka. Policiji je i ovdje bilo teško otkriti komuniste. I kako su godine prolazile, sve je lakše bilo djelovanje komunista, a sve je teže bilo policiji da ih otkrije i razori njihove organizacije.

Drugo, nastojao sam da drukčije priđem i organizacionom povezivanju komunista, vezama među njima, kako bih presjekao svaku mogućnost policije da otkrije organizacije. Jer, komunisti su se, istina, aktivirali u masovnim organizacijama i ušli u njihova rukovodstva, ali su oni morali i dalje da se obraćaju masama kao organizacija /partija/ koja se bori ne samo za poboljšanje položaja radnika, seljaka i omladine, u društvu, nego i za korenito mijenjanje odnosa u društvu, posebno u proizvodnji i raspodjeli, za socijalističko društvo. Radnici i seljaci su morali biti upoznati kakvo će biti buduće društvo za koje se bore komunisti. A to se nije moglo ostvariti legalnim putem, ni kroz sindikate a ni kroz zadružne i druge organizacije seljaka. Sa svakim radnikom /ili seljakom/ koji bi se isticao u borbama koje bi vodili sindikati, zadružne organizacije i dr., komunisti su morali posebno razgovarati i pripremati ga za ulazak u partiju, odnosno u neku od njenih organizacija. Odabiranje ljudi moralo je biti veoma pažljivo, kako se ne bi uvukli u organizaciju razni sumnjivi elementi. Ono ie bilo olakšano, u odnosu na ranije uslove, jer se vršilo u toku borbi koje bi radnici /i seljaci/ skoro, svakodnevno vodili. A nigdje drugde ne provjeravaju se ljudi, nego u akcijama, u borbi. Samo, i u akcijama nije bilo, niti može biti gotovih komunista. Oni su se morali provjeravati ne samo po tome kako se drže u borbama, nego i po tome kakvi su bili u prošlosti, iz kakve sredine su proizašli itd. A morali su se i izgrađivati pod stalnim nadzorom komunista. Tek onda su ulazili u partiju, u njene organizacije. Time je obezbjeđivana organizacija od mogućnosti provala od strane policije. To je, naravno, zahtijevalo maksimalnu angažovanost komunista, posebno onih iz rukovodstava. Oni su morali lično obilaziti gradove i sela u unutrašnjosti, preduzeća i zadružne organizacije, kulturna i sportska udruženja; svuda gdje su se masovno okupljali radnici, seljaci, omladina. Morali su u prvo vrijeme lično razgovarati sa svakim radnikom (seljakom) koji je bio predviđen za primanje u partiju. Stalno smo širili krug ljudi koje smo počeli okupljati po fabrikama, selima i dr. Tako smo uspostavljali punktove, spremne za organizovanje masovnih akcija (preko sindikata i dr.), za rasturanje proglasa, letaka i ostalog štampanog materijala, kojeg je izdavala partija. Cijela ova aktivnost morala se odvijati u nelegalnim uslovima. A to znači da su se štampani materijali morali dobro sakrivati (ne držati na otvorenim mjestima). A dobro je bilo i što manje imati pismenih izvještaja. Jer, ukoliko bi bili otkriveni u raznim provalama, oni bi omogućili policiji da otkrije sve »veze« i sve organizacije i da za kratko vrijeme razbije sve ono što su komunisti godinama stvarali. Zato smo umjesto pismenih izvještaja praktikovali usmeno referisanje. Kad god sam se vraćao sa terena iz unutrašnjosti Srbije, redovno sam podnosio usmené a ne pismene izvještaje. To, naravno, nije bilo dobro, s gledišta istorije, kasnijeg rekonstruisanja našeg rada u prošlosti i dr. Ali, mi smo tada ocjenjivali daje važnije sačuvati organizaciju, pobijediti u revoluciji, nego obezbjeđivati dobro rekonstruisanje prošlosti u njenoj daljoj budućnosti. Istoričari nam nijesu mnogo zahvalni za ovakvu našu orijentaciju. Ali zato su nam zahvalna mlada pokolenja kojima je pobjedom revolucije olakšano da se bore za bolji i srećniji život, nego što smo ga mi imali.

Ovakvo usmeno referisanje, dakle, bilo je dvostruko korisno. Maksimalno smo se obezbijedili od mogućih provala policije u organizaciju i postizala se veća preglednost u iznošenju i prikazivanju stanja kojeg smo zaticali na terenu, nego što bi to moglo biti u pismenim izvještajima. Istina, sada bi bilo dobro da su izvještaji davani u pismenoj formi. Tada bi bilo sasvim izvjesno kada su pojedini

drugovi postali članovi komunističke partije šta su bile organizacije komunističke partije, a šta aktivi, punktovi i dr. To, što nemamo pismenih izvještaja, prisiljava nas, danas, da sve ovo utvrđujemo na osnovu sjećanja pojedinih drugova (dakle, subjektivno), a ne na osnovu istorijskih dokumenata.

ORGANIZACIJA TEHNIKE

Ukoliko je partija komunista postajala, iz dana u dan, sve masovnija i ukoliko su joj mase radnika i seljaka davale sve snažniju podršku, utoliko je više rasla i izvjesna protivurečnost između potrebe da mase budu pravovremeno obaviještene o stavovima partije po svim pitanjima spoljne i unutrašnje politike vladajućih partija i opasnosti da policija ne otkrije, a onda i razbije, organizacije komunista. Jer, čitava ova aktivnost partije morala se razvijati u nelegalnim uslovima, s obzirom da su sva sredstva informisanja bila u rukama vladajućih partija. Više nije bilo dovoljno (a radi se o godinama koje su neposredno prethodile oružanoj revoluciji) da komunisti »saobraćaju« s masama na stari način, preko povremenih i veoma rijetkih proglasa, letaka i dr. štampanog materijala (uglavnom u inostranstvu). Jer, svi stavovi koji su se mogli naći u tim materijalima bili su toliko zastareli, uslijed razvoja događaja u zemlji, da su bili praktično neupotrebljivi. A svi pokušaji da se ovi materijali umnožavaju u zemlji, redovno su bili otkrivani i to, po pravilu, u samom začetku. A ako se ovome doda još i činjenica da se samo rukovodstvo komunističke partije nalazilo u inostranstvu, odakle je zauzimalo sve političke stavove o događajima u zemlji, onda se tek može vidjeti koliko su komunisti bili u nemogućnosti da se razviju u jednu modernu, savremenu partiju. Nova situacija u zemlji (a i u svijetu) zahtijevala je i nov prilaz ovim pitanjima. Rukovodstvo je moralo doći u zemlju, i blagovremeno zauzimati stavove po svim pitanjima. A u samoj zemlji morale su se stvoriti mogućnosti da stavovi koje zauzima rukovodstvo, veoma brzo budu štampani i rastureni u svim krajevima zemlje, u varošima i selima, u preduzećima i zadrugama, u svim masovnim organizacijama i dr. A sve se ovo moralo obezbijediti u nelegalnim uslovima; jer je buržoazija držala monopol u raspolaganju sredstvima za umnožavanje; a, osim toga, zakonom je zabranjivala svako umnožavanje i rasturanje komunističkih materijala. Sve se to, naravno, moralo preodoljeti. I tog posla sam se prihvatio kada mije Centralni komitet KPJ i Pokrajinski komitet za Srbiju povjerio zadatak da razriješim ovu problematiku.

Da bih je razriješio, morao sam ispitati može li se koristiti za potrebe partije i neka privatna štamparija, odnosno da li se može u njoj ilegalno štampati komunistički materija], proglasi, letci, brošure i dr., tek onda pristupiti organizovanju nelegalnih štamparija. Istovremeno je trebalo pristupiti izgradnji čitave mreže tehničkih punktova, skladišta, distribucije i dr., ràdi dopremanja štampanog materijala do ljudi koji će ih čitati. Sve se to moralo raditi u nelegalnim ustavima. I ukoliko se više razvija pokret i partija se omasovljavala, sve više je rasla potreba za većim količinama štamapnog materijala, kao i potreba da se, što je najbrže moguće, štampaju gotovi rukopisi (proglasi, brošure, novine i dr.) i rasturaju među masama, kako bi ljudi bili pravovremeno obaveštavani o stavovima partije po svakom pitanju. Time je, naravno, sve više rasla i opasnost da policija ne otkrije ovu široko postavljenu mrežu, a kroz nju i organizacije partije na terenu. Ovdje, dakle, nije smjelo doći ni do kakve improvizacije. Jer, od dobrog izvršavanja ovog zadatka, zavisilo je pretvaranje partije u jednu savremenu partiju, uprkos tome što je bila primorana da radi u nelegalnim uslovima. Ovo tim prije, što se politčko rukovodstvo bilo već formiralo u zemlji i to od ljudi (na čelu s Titom) koji su bili politički sposobni da pravovremeno zauzimaju politički pravilne stavove i (pravilno) rukovode borbom za socijalističko društvo. Sve je, dakle, zavisilo od toga koliko ću uspjeti da dobro razriješim postavljeni zadatak.

Pri razrešavanju ovog problema polazio sam od sledećih principa, na osnovu iskustava iz prošlosti:

Prvo, čitav sistem tehničkih veza u toku štampanja (umnožavanja) i rasturanja štampanih materijala, mora biti strogo odvojen od političkih veza. Oba kanala se nikako ne bi smjeli ispreplitati. Time bi opasnost od provala policije u organizaciju bila bitno smanjena.

Da bi se ovaj princip mogao realizovati, nije bilo dovoljno odvojiti sistem tehničkih od sistama političkih veza; i ako je i to bilo neophodno. Ne manje važno (ako ne i više) bilo je prestati sa dotadašnjom praksom da se ljudi koji će raditi na ovim tehničkim poslovima biraju među članovima partije. Bez toga ne bi bilo moguće potpuno odvojiti jedan sistem veza od drugog (tehnički i politički). Ako bi policija otkrila jedan sistem ona bi onda uvijek otkrivala i drugi sistem, odnosno otkrivala čitave organizacije i razarala ih skoro preko noći.

Naravno, potpuno razdvajanje ova dva sistema veza bilo je nemoguće. Izvjesne veze, na izvjesnim punktovima, morale su se održavati. Tako na primer, u svakom komitetu, odnosno organizaciji (od CK KPJ pa do osnovnih organizacija - ćelija), morao je biti zadužen član odgovoran za tehniku, odnosno za umnožavanje i rasturanje umnoženih materijala. Niko drugi od članova komiteta nije smio znati gdje se umnožavaju i kako se rasturaju partijski materijali, kao ni koji su ljudi angažovani na tim poslovima. Odgovorni član je preuzimao zadatak da stvori tehnički aparat i snosio je punu politčku odgovornost za funkcionisanje tog aparata.

A izbor ljudi koji će raditi u tehničkom aparatu, odnosno na tehničkim vezama bio je potpuno u rukama odnosnog člana komiteta, u svakom gradu. On je birao kadrove koji će raditi u tom aparatu, po mogućnosti iz kruga svojih prijatelja, poznanika, koji nijesu bili politički aktivni u nekoj od partijskih organizacija. Ako ih je morao uzimati iz neke od organizacija, onda bi odnosni član morao prekidati svaku (političku) vezu sa svojom organizacijom. A trebalo je naći izgovor da ne želi više ma kakve veze sa partijom, da se preplašio progona od strane policije i si. Najvažnije je bilo da u aparatu ne rade drugovi koji su poznati policiji kao komunisti. Svako bi morao ne samo da prekine sve veze sa organizacijama, nego nije smio ni da učestvuje u makakvim demonstracijama ili akcijama koje je partija organizovala. Na tom principu izgrađivana je mreža »tehnike« CK KPJ u Beogradu; i na istom principu je izgrađivana i mreža PK KPJ u Beogradu, Novom Sadu, Skoplju, Peći, Podgorici, kao i po mnogim gradovima.

Drugo, svaki tehnički punkt, bez obzira da li se bavio štampanjem, odnosno umnožavanjem, partijskih materijala (izdanja) ili rasturanjem već štampanih materijala, morao je biti odvojen što je više moguće od ostalih punktova. To je bilo moguće ostvariti među punktovima koji su se bavili štampanjem ovog materijala. Nikakve veze među njima nijesu bile potrebne. Ali, neke veze između punkta na kome se štampao materijal i punkta iz koga se štampani materijal raspodjeljivao, morale su postojati. Ove veze su uspostavljene pomoću posebnih kurira koji se međusobno nisu poznavali. Štampani materijal je iznosio drug ili drugarica, koji su radili u štampariji, ali koji nijesu bili prijavljeni kao stanari (stanovali su ilegalno), i predavali su ga kuriru u nekoj od obližnjih ulica. Međusobno se nijesu smjeli poznavati i sastanak je ugovaran preko javke. Kurir bi onda preuzeti štampani materijal predavao licu koje je radilo u punktu skladišta. Ni oni se nijesu smjeli poznavati; a sastanak je ugovoran pomoću »javke«. Na isti način (pomoću kurira) je uspostavljena veza radi predaje materijala kuririma koji su ga nosili po gradovima u unutrašnjosti, kao i mjesnoj tehnici u glavnom gradu. Za svaki grad morao je biti posebni kurir, kojeg je slala odnosna tehnika. Sve ove veze i javke ugovarao je lično drug iz odgovarajućeg komitata, zadužen za tehniku. U njegovim rukama, praktično, bila je sva tehnika. Ako bi on bio otkriven, onda, ukoliko bi se slabo držao na policiji, odnosno ako ne bi izdržao sva mučenja, bila bi ugrožena cijela tehnika, a sa njom i organizacija, pa i säma rukovodstva. To su i bili razlozi zbog kojih su za organizovanje tehnike određivani takvi komunisti (članovi rukovodstva) koji su davali maksimalne

garancije da će, u slučaju hapšenja, izdržati sva mučenja i ništa neće priznati. A to su bili komunisti koji su ranije hapšeni i mučeni od strane policije i ništa nijesu priznavali.

Sprovodeći ove principe u praksi, posebnu pažnju sam posvetio organizovanju punktova za štampanje partijskih materijala, kako u Beogradu (za CK KPJ i PK KPJ za Srbiju tako i u glavnim gradovima pokrajina. Svaka štamparija (nelegalna) morala je biti organizovana kao poseban, potpuno izdvojen tehnički punkt. U Beogradu su organizovana *četiri takva punkta;* odnosno radile su četiri ilegalne štamparije. Za svaku štampariju morala se naći posebna, manja vila. Dvije štamparije su bile smještene u vilama čiji su vlasnici bili članovi Partije; a druge dvije su bile smještene u vilama koje su zakupljivane za stanovanje od strane bračnih parova koje sam angažovao da rade na tehnici. Ako nijesam mogao naći podesan bračni par, onda su odnosni drug i drugarica sklapali vještačke brakove i zakupljivali vilu kao bračni parovi. Tako smo sticali legalnost stanara prema vani, u komšiluku i dr. Ali, morali smo nalaziti ljude sa takvim profesijama (ljekari na primer) za koje se ne bi podozrevalo da li mogu da plaćaju visoke kirije za stanovanje u posebnim vilama. Kod svakog bračnog para, odnosno u svakom punktu, stanovali su neprijavljeni jedan ili dva druga (ili drugarice) koji bi radili u štampariji i onda iznosili štampane materijale odgovarajućim kuririma na ugovorenim javkama. Štamparske mašine su bile smještene u prvo vrijeme na otvorenom prostoru, u podrumima. Ali, tu je bila mogućnost da policija i pri nekom površnom pretresu, otkrije štampariju. Zato smo prešli na izgradnju skloništa sa tajnim ulazima u tim vilama. Ova skloništa su služila i za drugove koji su radili u štamparijama, a nijesu bili prijavljeni kao stanari.I oni su se mogli, u slučaju iznenadnih pretresa, sklanjati u odnosna skloništa. Istina, oni nijesu uvijek ovo koristili; pa su, usljed toga, neki i stradali (bili su uhapšeni a zatim strijeljani). Tako, na primer, u štampariji na Avalskom drumu, drug Vladeta Popović nije ušao u sklonište prilikom iznenadnog pretresa i bio je uhapšen kao španski borac i kasnije strijeljan. A u štampariji na Banjičkom vijencu, drugovi Branko Đonović i Slobodan Jović, prilikom iznenadnog pretresa Gestapoa, sklonili su se u tajno sklonište, gdje je bila smještena štamparija, i nijesu bili otkriveni; ni oni a ni štamparija. Kao što se vidi, ovakvom organizacijom, štamparski punktovi bili su maksimalno zaštićeni od mogućnosti otkrivanja.

I punktovi za rasturanje materijala bili su tako organizovani da ih policija nije mogla otkriti. Jer, kao što sam gore iznio, punktovi za skladištenje štampanog materijala bili su strogo odvojeni, kako od punktova za štampanje materijala, tako i od kurira koji su odnosili odnosne materijale za pojedine gradove u unutrašnjosti. Zatim i kuriri su međusobno bili strogo odvojeni. Ako bi neko od tih kurira pao u ruke policije (a to se dogodilo jednom ili dva puta), on nije mogao otkriti (ako ne izdrži mučenje u policiji) nikoga osim mene. A ja sam živio ilegalno, stalno sam mijenjao stanove; a svojim dotadašnjim držanjem na policiji pružao sam garancije da ću izdržati sva mučenja i neću otkriti organizaciju.

Da bi što više ograničili mogućnosti policiji da otkrije i pojedine kurire koji su prenosili štampane materijale u gradove u unutrašnjosti, mi smo počeli praviti kofere sa duplim dnom u koje smo stavljali partijske štampane materijale. Time je prenos materijala postao skoro potpuno bezbjedan. Ali, ubrzo se pokazalo da se ovim putem (i ovim sredstvima) ne mogu zadovoljiti potrebe Partije. Partija je skoro svakodnevno izrastala u savremenu, modernu partiju. Njeni stavovi morali su dopirati do svakog radnika, seljaka, omladine. A to je značilo da se moraju organizovati ne samo štamparije, kako bi se umnožavale što veće količine štampanog materijala, nego je isto tako trebalo organizovati mrežu za rasturanje sve većih količina materijala koji je izlazio iz naših štamparija. Sve je to moralo da se radi u ilegalnim uslovima. Tako smo došli u protivrečnu situaciju. Potrebe za štampanim materijalom su rasle već prema tome kako se partija pretvarala u savremenu, modernu partiju, a zadovoljavanje ovih potreba, što se tiče rasturanja ovih materijala, nije se moglo više ostvarivati putem kurira sa koferima sa duplim dnom. Pa zato smo preduzeli sledeće mjere:

prvo, organizovali smo, uz moju neposrednu pomoć i kontrolu, slične punktove za štampanje (umnožavanje) i za rasturanje partijskih materijala u Novom Sadu, Skoplju, Podgorici i Peći; a manje punktove u svim većim gradovima u kojima su bili okružni komiteti. Tako smo postigli da ne moramo više u Beogradu štampati sav materijal i onda ga slati u glavne gradove u unutrašnjosti. Dovoljno je bilo slati po jedan primjerak koji bi se dalje štampao i umnožavao za potrebe svake pokrajine, odnosno svakog okruga i dr. To je bilo ogromno rasterećenje tehnike CK KPJ, a i otklanjalo je opasnost da policija otkrije pojedine kurire prilikom prenošenja ogromnih količina štampanih materijala od Beograda do pojedinih gradova u unutrašnjosti;

drugo, koristili smo mogućnost, koja nam se ukazala, da sanitetskim kolima (kolima hitne pomoći) preoacujemo veće količine štampanog materijala iz Beograda u ma koji grad u unutrašnjosti zemlje. To smo radili preko jednog šofera, koji se stavio na raspolaganje Partiji. On nam je javljao kada je raspoređen za dežurnog šofera u ustanovi i mi smo onda legalno naručivali (telefonom) kola hitne pomoći za neki grad u unutrašnjosti u koji je trebalo poslati više materijala. On bi onda dolazio u neku zabačenu ulicu u kojoj smo ga čekali sa koferima štampanog materijala, koje smo onda utovarivali i prenosili u unutrašnjost. Sve je to dobro funkcionisalo. Na žalost, u toku okupacije, šofer je otkriven i strijeljan.

Ovako postavljena mreža tehnike izdržala je sve prepreke i zamke koje joj je postavljala policija. Sve do okupacije zemlje, nije bilo nijedne provale na tehnici. Samo je jednom bio otkriven kurir sa koferom materijala kojeg je prenosio za Makedoniju. To je bila Ljiljana Čalovska. Ali, ona se dobro držala i nije priznala ni da je njen kofer koji je pored nje stajao. Istina, u toku okupacije otkrivene su dvije (od četiri) štamparije, ali one nijesu bile otkrivene usled slabo postavljenog tehničkog aparata, nego usled toga što se odgovorni drugovi u samim rukovodstvima nijesu pridržavali principa Koji su ranije izloženi. Tako, na primer, PK KPJ za Srbiju nije imao stanova sa tajnim skloništima u kojima bi se članovi ovog rukovodstva mogli smjestiti. Zato je obustavio rad štamparije na Avalskom drumu i u toj zgradi smjestili su se članovi ovog rukovodstva. ALi, jednog dana je na ulici prepoznat jedan član ovog rukovodstva i uhapšen. Na policiji je bio podvrgnut mučenjima. Nije izdržao. Otkrio je zgradu u kojoj je bio smješten. Otkrio je i tajno sklonište. Tako je policija otkrifa i štampariju koja je bila sklonjena u tom skloništu, a nije radila. Policija nije našla ni jednog člana PK ali je strijeljala bračni par (Cirila Žuženka i njegovu ženu) koji su bili vlasnici ove zgrade i njihovu malu kćerkicu. Ili, na primer, štampariju u Krajinskoj ulici je otkrio drug iz rukovodstva koji je održavao vezu s tom štamparijom (a to upravo nije bilo dozvoljeno u tehnici). On je otkrio i tajno sklonište u kojem je radila štamparija. Tako je otkrivena štamparija i dva druga koji su na njoj radili. To su bili Branko Đonović i Slobodan Jović, Koji su upravo u to vrijeme bili prešli na rad u ovoj štampariji. Oni su se branili do posljednjeg metka; a posljednjim metkom sami sebi oduzeli život. Pali su smrću heroja. A policija je strijeljala bračni par i njihovo dijete u čijem stanu je bilo izgrađeno sldonište i smještena štamparija.

Ovako izgrađena mreža tehnike odgovarala je potrebama partije koja se snažno razvijala i veoma brzo izrastala u savremenu revolucionarnu partiju. Po obimu štampanog materijala, ne samo u predrevolucionarnom periodu, nego i u toku same revolucije (dakle u nelegalnim uslovima) nijesmo zaostajali ni iza zemalja u kojima su komunističke partije legalno djelovale. Izdavali smo knjige (»Biografija Staljina«, »Istorija SKP/b«, »Kako se kalio čelik« i dr.); kao i časopise i novine (»Proleter«, »Glas«, »Bilten Vrhovnog štaba« i dr.) a proglase i letke smo rasturali u desetinama hiljada primjeraka; itd. Praktično svake nedjelje (jednom u sedmici) upućivali su se koferi materijala po svim gradovima, bilo da su štampani u Beogradu, ili po pojedinim većim gradovima. A to su dostignuća koja nije imala nijedna druga Komunistička partija, koja ie radila u sličnim uslovima.

Slobodno bi se moglo reći za ljude koji su radili u tehnici da su bili ljudi sa gvozdenim živcima. Njih je svakog momenta vrebalo hapšenje, mučenje. A u uslovima okupacije, njih je vrebala i smrt. Smrt je u takvim uslovima bila od strašnih muka kojima su ovi ljudi bili izloženi. Mnogi drugovi, znajući šta ih čeka,

izabrali su da sèmi sebi oduzmu život i time spriječe dželate da se naslađuju njihovim mukama (Branko Đonović i Slobodan Jović). A mnogi nijesu bili u mo-
fućnosti da ovako postupe. Iznenadilo ih je hapšenje (Vladeta Popović), pa su ili podvrgnuti mučenjima i umrli mučeničkom smrću. A neki se nijesu ni nadali onome što ih čeka. Niiesu ni u snu sanjali da će okupatori, pored njih, strijeljati i njihovu maloljetnu djecu (Ciri! Žužek i dr.). A svi su znali da će ići u smrt ako policija otkrije da su stavili svoje stanove na raspolaganje Partiji. Sve to govori da se radi o, često neznanim herojima revolucije; bez obzira dali su ostali živi ili su pali u toj neravnoj borbi i bez obzira na kojim poslovima su radili: kao vlasnici ili zakupci vila u kojima su bili smješteni pojedini tehnički punktovi (štamparije, skladište, kuriri i dr.) ili kao radnici koji štampaju i umnožavaju materijale; ili kao lica koja su stavila na raspolaganje svoje stanove radi uskladištavanja štampanih materijala; ili kao kuriri koji raznose štampane materijale do odgovarajućih punktova za rasturanje ovog materijala; itd. Mnogi od njih su pali u toj boriai a mnogi su, sticajem okolnosti, ostali živi. Ali, za našu revoluciju svi su podjednako zaslužni.

U POLITBIROU CK KPJ

Prelaskom druga Tita u Beograd /u drugoj polovini maja 1941. godine) faktički se preselio i centar (politbiro), koji je rukovodio pripremama oružane revolucije. Centar je dobio i novi sastav. Pored članova Politbiroa, koji su do tada boravili u Beogradu, u centar su ušli još i drugovi: Žujović, Lola Ribar, i ja. S drugom Titom na čelu mi smo pretstavljali novi centar, a ja sam u tom centru bio zadužen za tehniku.

Odmah poslije okupacije zemlje, saznao sam i neposredno učestvovao u pripremama za prelazak ovog centra u Beograd. Dobio sam zadatak da, pored rada na tehnici, pronalazim i stanove pogodne za stanovanje drugova koji dolaze u Beograd. Konkretno, radilo se o pronalaženju stanova u kojima bi mogao stanovati drug Tito. Problem i nije bio nov. I do tada se stalno zaoštravao problem stanova u kojima bi stanovali članovi rukovodstava, uključujući tu i ono centralno. Svi smo mi stanovali u stanovima koje smo.sami pronalazili; a najčešće nijesmo imali stanove, nego smo svaku noć spavali u drugim stanovima (kod dru-
fova koji su rado ustupali svoje stanove na jednu ili dvije noći). Otuda i potreba a se priđe organizovanom pronalaženju stanova, po mogućnosti sa tajnim skrovištima (koia oi se naknadno ugrađivala), kako bi članovi rukovodstva (a prvenstveno drug Tito) imali što bezbjedniie stanove.

Pored toga, radi osiguravanja bezbjednosti članova rukovodstava, bilo je, za svakog od njin, zabranjeno da se kreću ulicama. Morali su stalno boraviti u stanovima, izuzev kada su morali ići na sastanak rukovodstva. A svi poslovi, kao i održavanje veza sa ostalim članovima rukovodstva, morali su se obavljati preko posebno određenih kurirki, koje su se sastajale na ulicama i razmjenjivale pismene poruke između članova rukovodstava. Tako je stvoren posebni tehnički punkt, koji je obezbeđivao međusobni kontakt i veze između članova rukovodstava; a da se pri tome svede na najmanju mjeru opasnost da policija otkrije i uhapsi nekog člana rukovodstva.

Tako se, uostalom, rukovodstvo i moglo održati u uslovima strašnog terora Gestapoa, udruženog sa policijom i agentima uprave grada Beograda. Hapšenja rukovodećih ljudi su bila svedena na minimum. To, naravno, ne znači da nije uopšte bilo hapšenje. Naprotiv, pojedini drugovi iz samog rukovodstva su padali u ruke policije, ali, padali su zato što se sami nijesu pridržavali strogih direktiva (koje su oni sami izdavali drugima) da se ne smiju sastajati po ulicama, nego da sve poslove obavljaju preko određenih kurira. Ali, iako su padali, većina ih se u osnovi odlično držala. Nije mali broj onih koji su iza sebe ostavljali prazne papire. Ni jednu riječ nijesu kazali, uprkos strahovitim mukama kojima su bili izloženi (Đuro Strugar, Vukica Mitrović i dr.)

Sve to, i pored ovih hapšenja, potvrđuje da je organizacija veza i rukovođenja položila ispit u najtežim uslovima u kojima se može naći jedan revolucionarni pokret, u uslovima okupacije zemlje i revolucije u isto vrijeme, kada su se na

stranu okupatora svrstale sve snage starog poretka: političke, policijske i vojne. Naravno, nije organizacija veza i rukovođenja sama po sebi omogućila uspjeh revolucije. Takva organizacija je bila moguća samo u uslovima kada ne samo radnici i seljaci, nego i građani, masovno prelaze na stranu revolucije, protiv okupatora i snaga starog poretka. A oni su tako postupali jer su, kao patrioti, odobravali liniju borbe protivu okupatora, koju je zastupala komunistička partija i njeno rukovodstvo.

Svetozar Vukmanović - Tempo

PO ZADATKU PARTIJE U ALBANIJI

Kao što obično i biva u takvim slučajevima, za upad italijanskih trupa u Albaniju, 7. aprila 1939. godine, saznao sam na ulici. Vraćao sam se te večeri kući, pored reke Bistrice, koja u proleće, kada sneg okopni, nabuja iz Rugovske klisure i nekako oživi čitavu Peć. Bio sam säm i ne sećam se više o čemu sam razmišljao. Znao sam da me je držala neka gorčina, da mi nije bilo ni do čega. Verovatno je to osećanje dolazilo otuda što smo se koji čas ranije, u komitetu, dogovarali da organizujemo demonstracije protiv skupoće, koja je naročito te godine pogodila celu zemlju. A ja sam imao i duboke lične razloge da se bunim. Živeo sam sa majkom i ženom, koja je očekivala dete i, kako se to kaže, tavorili smo tako reći bez prebijene pare. Posao nisam imao, i sve na šta sam mogao da računam bila je - sitna, rodbinska pomoć sa sela.

Lep sam ti ja revolucionar - mora da sam tada razmišljao - kad nemam ni krajcera, a govorim ljudima o budućem »društvu izobilja«. Kako-tako, tek iz mojih rebusa u glavi trgnu me prijatelj, kovač koji je imao radionicu pored reke, koji me uzbuđeno upita:

- Jesi li čuo? Ušli!
- O čemu govoriš? - zbunih se.
- Kako o čemu, čoveče! Makarondžije ušle u Albaniju. Malopre je radio javio.

Iako smo očekivali da može doći do italijanske agresije, što Musolinijev režim nije mnogo ni krio, iznenadih se ovoj vesti i gotovo potrčah natrag, prema kući, gde sam mogao da zateknem još nekoga iz Oblasnog komiteta, a pre svega Miladina Popovića, koji je bio sekretar. Nisam našao nikoga. Ali već sutradan kada smo se sastali, svima je bilo poznato šta se dogodilo.

Dobrovoljci i prve veze. Nismo u to vreme imali direktnu vezu sa Centralnim komitetom KPJ da bismo zatražili savet šta da radimo. A čekati na uspostavljanje te veze, u vreme kada su zahuktale ratne mašine Musolinijeve Italije i Hitlerovog Trećeg rajha bile u punom agresivnom zamahu, značilo bi osuditi samog sebe na predaju. Osećali smo sve to u sebi i zato smo, valjda, lako i doneli jedinstvenu odluku: aa odmah otpočnemo sa merama za pomoć albanskom narodu. Proglasili smo »mobilizaciju«. Svi članovi Oblasnog komiteta i stariji komunisti dobili su zadatak da u svojim sredinama pozivaju ljude da se jave u dobrovoljce i pođu u Albaniju - na front protiv italijanskih trupa. Odziv je bio veliki, veći nego što smo očekivali. Mogli smo da otpočnemo sa spremanjem grupa koje će preći granicu.

PISMO ENVERA HODŽE POSLE MUGOŠINOG ODLASKA IZ ALBANIJE

»Dragi druže Dušane Mugoša,

Sad sam mnogo jači nego onog dana kada smo se rastali, ali osećaj je uvek velik. Alija (Miladin Popović, prim. D.M.) je bio jači nego mi, iako ga je, siguran sam, dirnuo rastanak. Ne samo mi, nego svi su bili dirnuti. Doktor Nišani počeo

je da plače, govoreći: »Sećam se niskosti koje je neprijatelj govorio o Dušanu i Aliji, a ova dva druga, toliko dobra i odana, ostavili su svoje porodice, svoju zemlju i došli da nam pomognu, da se bore zajedno sa nama«.

Nego da malo govorimo o radu. Ovamo su došli gotovo svi: Tuka, Besnik, Huljo, Dalija, Bećir, Baluku, Nedžip, Plumb i drugi. Nako i Sule nisu još stigli. Počeli smo da držimo neke konferencije. Tuk i Besnik su počeli da održavaju javne konferencije o akcijama brigade, držanju partizana itd. Otpočećemo jedan mali kurs u obliku konferencije...

Izbori se sprovode uspešno na slobodnoj teritoriji, ali se plašimo da će nam doći vrlo malo sa okupirane teritorije. Obaveštavaćemo te o razvoju događaja. Samo, i ti nam uvek piši.

Grli te, uz mnogo želja, »Taras«.

Nismo, međutim, uspeli. Izdaja kralja Zogua i njegove vlade omogućila je Italijanima da brže nego što se moglo pretpostavljati - s obzirom na visoki nacionalni patriotizam i borbene tradicije ovog malog naroda-okupiraju Albaniju i uspostave svoj režim. Granica prema Jugoslaviji blokirana je mnoštvom trupa i svaki prelazak dobrovoljaca u takvim prilikama - bio bi čista avantura i uzalu^J dan rizik.

Uskoro posle ovog dramatičnog događaja, koji nas je sve uzbudio ali i maksimalno mobilisao u radu sa narodom, Miladin je otputovao u Zagreb, gde se sastao sa drugom Titom. Mi o tome, razume se, nismo ništa znali, jer su se u tadašnje »kritično vreme« sve veze, naročito sa partijskim vrhom, držale u najvećoj tajnosti. Kada se vratio na prvom sledećem sastanku u Oblasnom komitetu, saopštio nam je da smo dobili zadatak od CK KPJ da hitno uspostavimo kontakt sa komunistima u Albaniji. Pri tom nam je rekao da će prvi pokušaj učiniti on sam, jer neke od tamošnjih revolucionara već poznaje ili je bar upoznat sa njihovim kretanjem i radom.

Tako je i bilo. Ne dugo posle ovog sastanka, kod Miladina su stigli iz Albanije Fadilj Hodža i Emin Duraku. Obojica su pripadali tzv. Skadarskoj komunističkoj grupi. Albanija u to vreme još nije imala Komunističku partiju. U susretima sa Fadiljom i Eminom, saznalo se za pravo stanje u revolucionarnom pokretu Albanije, pre svega za to: da u zemlji dejstvuje više razdvojenih grupa, između kojih se rasplamsavaju nesuglasice pa i direktna grupaška borba. I Hodža i Duraku ocenjivali su ipak da takva kriza ne sprečava stvaranje jedinstvene KP Albanije, ali da je za ostvarenje te ideje neophodna pomoć, u prvom redu od strane KPJ.

Miladin se saglasio sa njihovim ocenama. Rekao je da grupašenje ide samo u prilog klasnom neprijatelju, a sada i italijanskom okupatoru. I on je, razume se, smatrao da treba što pre stvarati jedinstvenu Komunističku partiju Albanije, sa čvrstom organizacionom strukturom i jasnom politčkom platformom. Pri tom im je podelio materijale kojima je raspolagao Oblasni komitet.

»Trojna teritorija«. Posle tog susreta nastao je opet duži prekid u našim vezama. Granica između dve zemlje bila je dobro čuvana sa obe strane: italijanski okupator plašio se eventualnog prodora, odnosno povlačenja jugoslovenske vojske preko Albanije, ukoliko bi došlo do rata sa NemaoJcom, a Cvetković-Mačekova vlada, opet, nije htela da u toj neizvesnoj situaciji ostavi nebranjeno »južno krilo« zemlje. U svakom slučaju, granicu su mogli, i to vrlo retko, da prelaze samo vešti krijumčari iz tamošnjih sela, izlažući se riziku da budu uhvaćeni i osuđeni kao vojni špijuni. U ondašnjim prilikama to je praktično značilo izgubiti glavu.

Događaji u Evropi, pa i u našem neposrednom susedstvu, sve brže i dramatičnije su se razvijali. Kao i komunisti u ostalim delovima zemlje, i mi smo, tokom te dve godine, 1939-1941, danonoćno radili na mobilizaciji najsvesnijih slojeva u narodu protiv opasnosti od fašizma, koji je već bio došao i na naše granice. Ipak, aprilski rat i brza katastrofa su nas iznenadili, a delimično i pomeli. Najveći deo Kosova i Metohije okupirale su italijanske jedinice i priključile ga tzv. Velikoj Albaniji. Drugi deo zauzeli su Nemci i on je ušao u sastav Nedićeve Srbije, a treći su zaposele bugarske trupe.

»Trojna teritorija«, sa tri okupatora i kvislinzima koji su odmah uzeli vlast u ruke pod parolom »oslobođenja albanskog življa«, naneli su nam u prvim trenucima ozbiljne udarce. Najteži je bio onaj koji je za cilj imao produbljivanje međunacionalne mržnje, već raspirene u bivšoj kraljevini.

Neposredno posle okupacije, došao je među nas iz Albanije i izvestan broj članova tamošnjih komunističkih grupa. Među njima se isticalo nekoliko mlađih učitelja, rodom s Kosova i Metohije, koji su za vreme stare Jugoslavije emigrirali u Albaniju i tamo se školovali. Stigli su opet i Fadilj Hodža i Emin Duraku. Svi su oni odmah počeli da se povezuju sa našom partijskom organizacijom i da stupaju u KPJ.

Oblasni komitet je u to vreme ilegalno radio u Vitomirici, blizu Peći. Kao i Dobruša, Vitomirica je bila kolonističko naselje, koje u ratu srećom nije spaljeno. Mimoišla gaje sudbina mnogih drugih sela, kroz koja sam tada prošao, ilegalno se prebacujući iz Đakovice gde me je zatekao rat. Bio sam u komitetu zadužen za vojni sektor i tako sam imao prilike da se već prvih dana i neposredno upoznam sa svirepošću okupatora i hajkom novog aparata vlasti protiv komunista i svih »sumnjivih elemenata«. U jednoj takvoj hajci uhapšeni su i mnogi drugovi. Miladin Popović uhapšen je zajedno sa Krstom Filipovićem i Mihajlom Popovićem, pri prelasku za Crnu Goru a zatim - internirani u logor Pećin kod Elbasana. Čuli smo za to dok smo se nalazili u Vitomirici. Ta vest me je teško pogodila. Miladina sam ne samo cenio kao hrabrog i pametnog revolucionara, već pre svega kao dobrog čoveka. Umeo je i srcem i pameću da pridobije ljude, da ih veže za sebe. Možda ja sada o njemu i malo sentimentalno razmišljam, ali ne: zbilja sam ga voleo kao rođenog brata, jer je takav i bio prema svima nama. Bio je otvoren, iskren, bez imalo one lukavosti koja se inače često susretala kod ljudi u to »opasno vreme«. Kad su mi u komitetu rekli daje uhapšen- odbolovao sam tu vest. Čitav dan sam ćutao. Namah mi se učinilo da je s njim, u stvari, i sve drugo otišlo. Ali uskoro sam uvideo da nam predstoje još mučniji događaji, da se moramo navikavati na svakakvo zlo i patnju, na udarce i gubitke.

Putujem saFadiljom. Sredinom avgusta 1941. došao je u Oblasni komitet Fadilj Hodža i zatražio da neko od članova pođe sa njim u Tiranu radi uspostavljanja veza s komunističkim grupama. U komitetu se nisu dvoumili: smatrali su to pametnim i odlučili da pođem ja. Kada mije to saopšteno nisam bio mnogo oduševljen. U stvari, radovalo me je što mi se ukazuje takvo poverenje, ali bio sam u nedoumici iz više razloga: nisam poznavao Albaniju, nisam dobro znao albanski jezik, nisam imao iskustva u takvom poslu. I - ostavljao sam baš sasvim nezbrinutu porodicu, bez nade da ću je opet videti. Kćerka mi je imala tek godinu i po dana i nisam je tako reći dobro ni zapamtio. Ali - nije se imalo kud: rat je i tada se sve drugo zaboravlja.

Pred polazak rečeno nam je da vidimo šta se može preduzeti i za oslobođenje iz logora Miladina Popovića, Krste Filipovića, takođe člana Oblasnog komiteta, i profesora Mihaila Popovića, koji je nekako baš uoči hapšenja, jula 1941. primljen u Partiju.

Posle svih tih dogovora, Fadilj je jedno jutro došao k meni i doneo mi objavu za »slobodno kretanje«. Okupator je u tom pogledu ipak bio malo neoprezan: objava nije morala da ima i fotografiju, tako da sam ja na njoj dobio novo ime
- Hisni Zajmi. Ime nije bilo izmišljeno. Tako se zvao jedan učitelj, koji je odmah posle aprilskog rata došao iz Albanije i bio primljen u KPJ. (Kasnije sam saznao daje poginuo 1943. godine u PLavu, u Crnoj Gori.) Morao sam dobro da zapamtim svoje nove podatke - da sam učitelj, rodom iz Đakovice i da idem rođacima. Sve mije to bilo relativno lako, navikne se čovek u ilegali na svakakva lukavstva, ali to - da sam Albanac nije zavisilo od moje snalažljivosti, jer sam znao malo albanskih reči. Srećom, uz mene je bio Fadilj koji bi u slučaju potrebe preuzeo na sebe brigu oko konverzacije.

Putovali smo preko Peći i Prizrena. Do Skadra smo išli izlokanim drumom, po kiši i nevremenu, skoro čitav dan. Kada smo uveče stigli u Skadar, rešili smo da tu prenoćimo. Fadilj je dobro poznavao ovaj grad i imao u njemu dosta pri-

jatelja. Smestili smo se kod porodice Ismeta Šaćirija, učitelja, koji je pripadao Skadarskoj komunističkoj grupi. Imao je prostranu, staru kuću, lepo nameštenu, sa zastrtim stepenicama i sobama u kojima je vladao potpuni mir.

Nismo se čestito ni odmorili, a Fadilj je predložio da pođemo i sastanemo se sa jednim drugom iz rukovodstva Skadarske grupe. Sačekali smo da se smrkne i onda smo otišli kod njega. Sreli smo se kao stari znanci - on je znao poneku srpsku, ja poneku albansku reč i mogli smo da se »siti ispričamo«. Bio je to Tuk Jakoba, kasnije član Centralnog komiteta i Politbiroa KP Albanije, kao i komesar Prve brigade i Prve divizije. U Skadru je radio kao stolar. (Posle rata je, zbog neslaganja sa CK KPA po pitanjima spoljne i unutrašnje politike, smenjen sa funkcije, isključen iz partije i uhapšen.) Tuk je na mene, već prilikom tog prvog susreta u Skadru, ostavio snažan utisak, kao odvažan i pametan radnik. Pričao mi je gotovo isto što i Fadilj ranije: da se vodi grupaška borba, da jedni druge optužuju, da imaju različite i konfuzne poglede na stvaranje partije i odnos prema okupatoru i da međusobna mržnja ide čak toliko daleko da postoje i sumnje o saradnji sa policijom. Pri svemu tome, Tuk je ipak isticao daje Skadarska grupa - jedina »prava komunistička organizacija«.

Iz razgovora se, međutim, moglo zaključiti da ovakvi odnosi vladaju pretežno među rukovodiocima, a daje osnovna masa članstva sve tri najveće grupe - Skadarske, Korčanske i »Grupe mladih« - bila odlučna u tome da se prevaziđu nesporazumi i nađe zajednička platforma za organizovanje Komunističke partije Albanije. Članstvo je tražilo da se odmah otpočnu akcije protiv italijanskog okupatora i kvislinga i da se u oružanoj borbi - vidi ko je ko.

Tuk je govorio bez rezerve. Kao jedan od rukovodilaca Skadarske grupe, izjasnio se da će pružiti svu pomoć za organizovanje KP Albanije, ali da im KPJ u tom pogledu mora pomoći. Razgovori su se otegli do duboko u noć. Obećao sam Tuki da ću svratiti k njemu čim se budem vratio iz Tirane.

Razgovor u Tirani. Fadilj i ja smo bez većih neugodnosti stigli u Tiranu. On je i ovde poznavao mnoge drugove a znao je i za neke ilegalne stanove. Ipak, nije išao na direktnu vezu, jer su mu to zabranjivala pravila konspiracije koja su vladala u grupi kojoj je pripadao. Najpre se javio jednom radniku iz okoline Korče, mislim da se zvao Vando. Dobro smo se preznojili dok nas je on vodio nekim ulicama čas desno čas levo, pa ukrug. Činilo mi se da istim putem prolazimo već treći put.

Vanđo je sve vreme govorio o konspiraciji, da moramo neprimećeni doći do ilegalnog stana gde nas očekuju drugovi. Na moju primedbu da se vrtimo ukrug i da možemo pasti u oči, on nije reagovao. Naprotiv, i dalje je išao po predviđenoj marš-ruti: očigledno je imao zadatak da nas provede raznim ulicama, kao kroz lavirint, da ne bismo zapamtili kuda smo sve prošli do ilegalnog stana. Razumeli smo njegovu opreznost, ali se ovo lutanje ipak smučilo i Fadilju i meni. Laknulo nam je, kad smo se na kraju sreli sa Vasiljom Santom, pekarskim radnikom, Cemaljom Stafom, studentom i Kristom Temelikom, stolarskim radnikom.

Razgovarali smo o situaciji u Albaniji, politici italijanskog okupatora i o tome na koje se slojeve on oslanja. Tvrdili su da su to age, begovi, barjaktari i deo inteligencije koja se školovala u Italiji. Izneli su mi mnoge, drastične podatke o eksploataciji i pljački, o nasilju okupatora i njegovih slugu. Isticali su da narod mrzi tuđina i daje spreman da se bori kada bi bilo neke organizovane snage da ga povede. Po njihovom tvrđenju, u Albaniji nije bilo razvijene radničke klase, jer nije bilo ni industrije, i to je - po njihovoj oceni — bio glavni razlog što još nemaju komunističku partiju. Postoje komunističke grupe, njihova, Skadarska, tvrdili su daje najjača, ona bi htela da organizuje i KP, ali joj se suprotstavljaju ostale - Korčanska i »Grupa mladih«, kao i neke druge, manje važne.

Idejni vođ Skadarske, student Zef Malja, bio je tada u zatvoru na izdržavanju kazne. Kasnije sam saznao da je razvio čudnu teoriju o partiji i radničkoj klasi. Napisao je i brošuru »Privredni razvitak Albanije«, u kojoj je kategorički tvrdio da Albanija nema radnčke klase pa bi bilo dobro daje Italijani okupiraju, jer bi,

po njegovom žhvatanju, izgradili industriju, stvorila bi se radnička klasa i time bi se stekli uslovi za organizovanje Komunističke partije. Za to vreme, po mišljenju ovoga »teoretičara«, komunisti treba da se samo idejno pripremaju, da ne idu u akcije da bi se, navodno, očuvali za odlučujući boj. Na ovoj pseudo revolucionarnoj brošuri učili su se svi pripadnici Skadarske grupe, pa je onda razumljiva njihova zabluda - da u Albaniji nema uslova za stvaranje Komunističke partije. Krišom su se vaspitavali i pripadnici drugih grupa. To se potvrdilo kasnije, kada su se suprotstavljali organizovanju partije.

Santo, Stafa i Temeljko takođe su govorili o netrpeljivosti s drugim grupama i o formama borbe između njih. Optuživali su Korčansku grupu i »Grupu mladih« zbog razbijačkog rada. Iz njihovih reči moglo se ipak zaključiti da, bez obzira na optužbe, treba ozbiljno računati sa ove dve grupe i da osnovno članstvo ne misli isto što i njihova rukovodstva.

Sva trojica su, zatim, tražili od mene da im iznesem iskustva naše partije, pre svega u vođelnju oružane borbe koja se već rasplamsala u Jugoslaviji. Govoreći im o tome, nastojao sam i da ih ubedim da postoje uslovi za stvaranje KP Albanije i organizovanje oružanog otpora okupatoru.

Razgovori su trajali ceo dan i noć. Predah smo samo napravili za vreme ručka i kratkog spavanja. Na kraju smo se dogovorili da mi organizuju i sastanke s Korčanskom grupom i »Grupom mladih«.

Čudne vođe »Grupe mladih«. S rukovodiocima »Grupe mladih« našao sam se u njihovom ilegalnom stanu. Vodič me je opet dugo - kao i Vanđo - vodio nekim ulicama, dok me nije doveo do Anastasa Ljulje i Sadika Premtaja. Obojica su po zanimanju bili tehničari. Već u početku razgovora video sam da sebe smatraju jedinom i glavnom komunističkom grupom u zemlji. Pričali su, dosta frazerski i patetično, o svom »revolucionarnom konceptu« i o tome da imaju svoje organizacije ne samo u Tirani, već i u Draču, Valoni, Arđirakostri, Elbasanu, Korči i Skadru. Grupa je dobila ime po tome što je članstvo zbilja bilo mlado, u šta sam se kasnije i uverio. Govorili su da u njihovoj grupi postoji gvozdena disciplina i stroga konspiracija. Organizacija je postavljena na bazi trojki, koje se među sobom ne poznaju. Svaki član je imao pseudonim. Usvojili su »teoriju« o nepostojanju uslova za formiranje Partije, o tome da treba čuvati kadrove i pripremati se za revoluciju. Deviza grupe je bila makijavelistička: »Cilj opravdava sredstvo«. U praksi je to značilo da je i običan kriminal, krađa koja je uredno predavana vođama, smatran obavezom jer služi »višem cilju.

Anastas i Sadik ostavili su na mene mučan utisak. Obojica su, iako mladi, bili jako nadmeni. Govorili su parolaški, udžbenički, samozadovoljno. Kao da ih se ništa drugo nije ticalo osim onoga što oni imaju u glavi. Anarhisti po ubeđenju, oni su čak i prihode od članarine sami ubirali, raspoređivali i trošili po svom nahođenju, za svoju dušu.

U razgovoru sam došao do zaključka da su članovi ove grupe fanatički disciplinovani i spremni i na najriskantnije akcije. Ohrabrilo me je i to što je članstvo zahtevalo - nasuprot vođama - ujedinjavanje svih grupa i organizovanje borbe. Vođe su se, međutim, izjasnile protiv stvaranja Komunističke partije, navodno zbog toga što nema radničke klase, ističući da su i Korčanska i Skadarska grupa »protiv te avanture«.

Nisam se ipak lako predavao imajući stalno u glavi ono što nam je Fadilj govorio - o »borbenoj psihologiji« članstva i o težnji za akcijom i jedinstvom. Nastojao sam zato da i ovoj grupi objasnim organizacionu strukturu KPJ i njenu političku platformu. Posebno sam im govorio o međunarodnoj situaciji, o otadžbinskom ratu SSSR-a protiv fašističkih zavojevača i o našoj oružanoj borbi. Rekao sam im daje i njihova zemlja okupirana, da doživljava istu sudbinu kao i mi, i da, ako sebe smatraju komunistima - treba da se organizuju i povedu oružanu borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

Otišao sam ubeđen da nisam uspeo. Kasnije mije postalo i sasvim jasno zašto je između nas celo vreme stajao zid sumnji i neslaganja. Anastas je uskoro iz anarhizma prešao u otvorenu izdaju, tako da su ga 1943. godine albanski par-

tizani i likvidirali kao saradnika okupatora. Istim putem pošao je i Sadik. Samo, on je bio lukaviji. Kada je Anastas ubijen, Sadik je u Valoni organizovao frakciju protiv KPA, stavio se u službu okupatora i balista i borio protiv partizana. Na kraju je uspeo da pobegne sa Nemcima. Danas živi u Francuskoj.

Posle »Grupe mladih«, Fadilj i ja ponovo smo se sreli sa Skadranima. Vasilj Santo i Ćemalj Stafa bili su sasvim drugačiji od Anastasa i Sadika. Njima je bilo iskreno stalo do ujedinjenja komunističkih grupa i organizovanja KP Albanije. Zahtevali su i neodložnu pomoć od strane KPJ. Rekli su mi: »Potreban nam je autoritet da bismo uspeli da prevaziđemo grupašku borbu i postavimo se na zdrave temelje, a takav autoritet je KPJ«.

Ostalo mi je bilo još da se vidim sa Korčanskom grupom. Iako se rukovodstva međusobno nisu trpela, njihovi članovi poznavali su jedni druge i sretali se, makar i preko svađa. Zato su i pokušali da me po vežu. Kontakt je bio uspostavljen, ali vođe Korčanske grupe, možda zbog netrpeljivosti ili sumnje da to nije policijska provokacija, ili zbog svog prestiža, odbili su da razgovaraju sa mnom. Kada im je ponovo rečeno da to želi drug iz Jugoslavije, upitali su: »Postoji li potvrda da je on član KPJ i da li ima ovlašćenje za razgovor!« Pošto nisam imao ni jedno ni drugo - do sastanka nije ni došlo.

Iz Tirane smo krenuli za Skadar. Bili smo umorni. Vrlo malo smo spavali. U Skadru smo se ponovo sreli sa Ismetom i Tukom. Tuki sam pričao o utiscima iz Tirane. Slušao me je netremice. Noć smo proveli više u razgovoru nego u spavanju.

Sutradan smo već morali da otputujemo. Nismo stali sve do Đakovice, gde smo prenoćili u Fadiljovoj kući.

U Vitomirici, sedištu Oblasnog komiteta, našao sam organizacionog sekretara, Boru Vukmirovića, i još nekoliko članova OK. Podneo sam im iscrpan izveštaj, i istakao potrebu za organizovanjem oslobođenja Miladina Popovića.

Izdaja u komisiji. Nije bilo prošlo ni deset dana od mog povratka iz Tirane, kad je stiglo obaveštenje da su u Peć došli predstavnici Korčanske komunističke grupe i da traže hitan sastanak sa članovima Oblasnog komiteta. Odgovorili smo im da mogu doći odmah - »bez ikakve potvrde i ovlašćenja«! Tako smo se i našli u Vitomirici, u kući Mihaila Medenice.

Došli su Koči Taško, Dževdet Doda i Eljhami Nimani, sva trojica intelektualci. Sastanak je trajao celu noć. Oblasni komitet su predstavljali Boro Vukmirović, Pavle Jovićevih, Ali Šukrija i ja.

Na sastanku je bilo reči o stanju u komunističkim grupama, o tome šta ih razjedinjuje, koliko su povezane s masama, kakve akcije vode, zatim kako se okupator ponaša prema narodu, na koga se oslanja, kako narod gleda na njega i koje političke snage deluju u Albaniji. Govorilo se i o situaciji na istočnom frontu, a posebno o oružanoj borbi u Jugoslaviji i ulozi KPJ. Iako u Tirani nije hteo da se nađe sa mnom, Kočo Taško je sada tražio da Oblasni komitet pošalje jednog od svojih članova u Albaniju, ističući da bi to mnogo pomoglo u stvaranju Partije i otpočinjanju oružane borbe. Boro Vukmirović im je obećao da će to skoro učiniti. A zatim ih je zamolio da što pre organizuju spasavanje iz logora Miladina Popovića i ostalih drugova.

Taško je na mene ostavio utisak obrazovana čoveka, koji se odavno bavi marksističkom teorijom, ali i čoveka koji se umorio od grupaške borbe i koji iskreno želi da se prevaziđu nesporazumi i stvori partija. Kasnije sam saznao da je nekoliko godina proveo u Sovjetskom Savezu i daje bio i član SKP(b).

Članstvo sve tri grupe vršilo je tih dana snažan pritisak na svoja rukovodstva da se ujedine. Tako je i došlo do formiranja jedne komisije koja je, navodno, trebalo da izvrši pripreme za stvaranje KPA. Na žalost, sastav te komisije bio je takav daje uticao na još veće razjedinjavanje i razgaranje grupaške borbe. Komisiju su sačinjavali Mustafa Điniši, koji se nalazio u službi jedne strane zemlje (jedna strana radio-stanica javno je tražila od njega da podnese izveštaj), Husan Reći, takođe u službi strane obaveštajne službe (posle oslobođenja Albanije osuđen na smrt) i Mustafa Kačaći, čestiti patriota i komunista po ubeđenju (poginuo u

borbi protiv okupatora). Điniši i Reći činili su sve što su mogli da još više razjedine komunističke grupe, huškajući jednu protiv druge. Vešto i lukavo su zaobilazili Kačaćija, a njegovo ime i ugled zloupotrebljavali su za uticaj na mlade komuniste.

Zadatak komisije bio je da koordinira rad grupa, da iznalazi puteve za prevazilaženje svađa i da pripremi teren za stvaranje jedinstvene partijske organizacije. Takav zadatak postavili su joj predstavnici grupa, ali su Đinišiju i Rećiju strane obaveštajne službe naložile da svim silama odmognu u tome. Tako su grupe i dalje ostale podvojene. Unešeni su čak i novi elementi razdora. Rukovodstva su ljubomorno čuvala svoje članstvo od susreta s ljudima iz drugih grupa, usađivali im nepoverenje i sumnju, naročito u one koji su se zalagali za ujedinjenje. Jedni druge su nazivali oportunistima, frakcionašima, izdajnicima i kukavicama.

Ponovo u Albaniji. Oblasni komitet je najpre odlučio da pošalje na rad u Albaniju Ali Šukriju, ali je kasnije Boro Vukmirović s drugovima izmenio tu odluku i rešio da idem ja.

Na putu za Tiranu svratio sam prvo u Prizren, gde sam se sreo s nekoliko članova Mesnog komiteta. Tu sam zatekao i Aliju, koji se pripremao da na osnovu ranije odluke krene za Tiranu. Saopštio sam mu šta je u međuvremenu rešeno i rekao mu da on treba da se vrati u Kosovsku Mitrovicu. Iznenadilo ga je sve to, ali je odluku usvojio.

KAKO SMO STVARALI PARTIJU

Sutradan ujutro pošao sam iz Prizrena. Mesni komitet odredio mi je za vodiča Marka Uljija. Putovali smo, tako reći bez predaha; samo malo smo se zadržali u Kuksu, nešto duže u Puki i tek u Skadru smo se bolje odmorili.

Pred samu noć stigli smo u Tiranu. Bilo mije to drugi put da dolazim u ovaj grad, pa sam se ponašao kao da ga već dobro poznajem. Na zakazanom mestu našli smo druga koji me je čekao. Odveo me je u jednu dvorišnu zgradu na sprat. Dvorište je ličilo na mali park, sa dosta zelenila i raznobojnog cveća. Pomislih: mora da je ovo kuća nekog bogataša. Uđosmo u lepo nameštenu odaju: i tu se od iznenađenja ukočih: preda mnom su bili »logoraši« Miladin Popović, Krsto Filipović, Mihailo Popović i Stanko Danilović. Nisam očekivao ovaj susret i nespretno im pohitah u zagrljaj.

Pošto su se dan-dva odmorili, Krsto i Mihailo su otputovali u Peć a Stanko Danilović se preko Skadra prebacio u Crnu Goru.

Miladina sam detaljno upoznao sa stanjem na Kosovu i Metohiji, pričao sam mu o svakom drugu posebno, o akcijama koje se vode i pripremaju, o razgovorima u Tirani sa Skadarskom grupom i »Grupom mladih« i o dolasku drugova iz Korčanske grupe u Vitomiricu. Rekao sam mu da predstavnici ove tri grupe traže da im Oblasni komitet, odnosno KPJ, pomogne da stvore jedinstvenu komunističku organizaciju. Izneo sam i svoje utiske ojjudima s kojima sam dolazio u kontakt i svoje mišljenje o grupama. Pažljivo me je slušao. Kada sam završio, počeo je da zapitkuje kako su Boro, Pa'ljok, Ramiz Sadik, Mita Miljković i ostali. Zatim mi je pričao kako je uhvaćen prilikom prelaska granice za Crnu Goru, o stanju u logoru i o oslobođenju iz njega. Posebno sam se radovao što je dobro izgledao. Ni po čemu se nije moglo zaključiti da je plućni bolesnik.

Siguran i realan u proceni situacije a iskusan kao revolucionar, predviđao je još te noći program naše aktivnosti. Prilike koje smo već bili upoznali omogućavale su nam da dobro procenimo stanje i odnose u zemlji. Pre svega, uvideli smo da u narodu postoji raspoloženje ?a borbu protiv okupatora. To se moglo oceniti prilikom napada Italije na Albaniju. Naročito mlađi ljudi - patrioti spontano su napadali vojne magacine, da bi se dočepali oružja i suprotstavili italijanskim fašistima. Omladina je sama organizovala i demonstracije u mnogim mes-

tima. Verovatno je tome doprinela i tradicija koja se gajila u albanskim domovima: tradicija borbe za slobodu i nezavisnost koja se prenosila sa kolena na koleno.

Znali smo takođe i zašto Italija nije upotrebila drakonske mere protiv takvog patriotizma, računajući na Albaniju kao na deo svoje buduće Rimske imperije. Okupator je zato vešto »predao« vlast u Albaniji domaćim agama i begovima, stvorio albansku policiju, iako pod svojom kontrolom i uveo u aparat uprave mnoge ljude. Tako se i desilo to daje nemali broj čestitih patriota radio u državnoj upravi, a s obzirom na to da je Albanija mala zemlja, razne rodbinske veze uticale su na izvesna povezivanja čak i članova Partije sa svojim rođacima u javnim službama.

Posebno nas je, u ocenjivanju stvorene sitaucije, iznenadio jak uticaj katoličke crkve, naročito na severu zemlje: u oblasti Merditi, Puka i Skadarska Malesija, gde je bio vrlo razvijen osećaj patrijarhalne porodice sa svim osobinama plemena i plemenskih poglavica, preko kojih je sveštenički kler najviše i delovao. Katolička crkva bila je inače otvoreno u službi italijanskog okupatora. Zato je u tim krajevima okupator i nalazio najviše ljudi za mobilizaciju u razne vojne jedinice.

Muslimansko sveštenstvo nije bilo tako jedinstveno. Ono se podelilo na tri grupe: na one koji su se otvoreno stavili u službu okupatora, na one koji su bili za »čekanje zgodnog vremena« da bi mogli da se stave na čelo naroda i na one koji su bili čvrsto vezani za narodnooslobodilački pokret. Muslimanska sekta Bektašije bila je najčvršća i najviše je podržavala patriotsku borbu. U toj sekti isticali su se Baba Fejze Tepelene i Baba Faje Martaneša, čije su tekije bile stecište partizana. Najveći broj njihovih vernika, koji nije bio mali, aktivno je kasnije učestvovao u narodnooslobodilačkoj vojsci. Dvojica Baba postali su u ratu i viši oficiri albanske armije. (Obojicu je posle oslobođenja ubio glavni poglavica sekte, zbog njihovog pripadništva pokretu.)

Što se tiče pravoslavnog sveštenstva, koje se nalazilo u Korči, Mokroj i još u nekim mestima na jugu, ono je bilo većinom uz narodnooslobodilački pokret. Pomagali su svaku akciju Partije za mobilisanje ljudi i za borbu protiv okupatora.

Sve su to bile »specifične istine« i povoljni uslovi za stvaranje KP i oslobodilačkog pokreta u Albaniji. Računajući na takvo stanje i takve odnose - Miladin i ja pošli smo u akciju.

Neugodnosti su, međutim, počele već na prvom koraku. Nismo dovoljno poznavali Tiranu a ni tamošnje ljude. Na koga se onda osloniti? Broj onih s kojim smo se sreli bio je mali. Osim toga, oni su pripadali različitim komunističkim grupama, do juče su se takmičili u međusobnoj borbi i u tome videli svoju »revolucionarnu« šansu i ulogu. Uz to nam je i nedovoljno poznavanje albanskog jezika stvaralo teškoće. Miladin se mogao služiti francuskim, ali to nije bilo dovoljno.

Počeli smo intenzivne razgovore s pojedincima iz grupa i njihovih rukovodstava. Bili su to naporni, mučni sastanci.

Prebacivali smo se s jednog na drugi kraj grada, iz jednog ilegalnog stana u drugi. Ako bismo noću duže ostali na nekom sastanku, tu smo ostajali i na konaku i zakazivali sledeći - na drugom mestu, s predstavnicima druge grupe. S nekim drugovima smo bili i u stalnom kontaktu. Ćemalj Stafa, Vasilj Santo, Kočo Taško a kasnije i Enver Hodža, znali su gde se nalazimo i s kim razgovaramo. Oni su i orgnizovali te susrete, brinuli se o našem prebacivanju i smeštaju, snabdevali nas lažnim legitimacijama.

Vrlo teško je bilo osloboditi ljude od učenja Zefa Malje - od njegove »teorije da nema uslova za stvaranje Partije i da kadrove »treba čuvati i teoretski ih pripremati«. S rukovodiocima »Grupe mladih« imali smo naročito velike teškoće u ubeđivanju da odbace praksu kriminala i krađa. I s Korčanskom grupom nije išlo lako: trebalo je uveriti njene članove da su pripadnici Skadarske i »Grupe mladih« borbeni i spremni da prihvate-ideju o stvaranju Partije. Oni nisu bili u

pravu kada su tvrdili da se s »Grupom mladih« ne može sarađivati. Tek posle dužih razgovora prihvatili su objašnjenje da su Anastas i Sadik zaveli mlade i pogrešno ih vaspitali, a da će ih Partija, kroz svakodnevne akcije, osloboditi uticaja ove dvojice.

Prve organizovane demonstracije. U toku tili razgovora posebno smo insistirali na izvođenju akcija. Ubedili smo rukovodioce grupa da 28. oktobra 1941. godine na fašistički praznik, povodom Musolinijevog marša na Rim, organizuju u Tirani demonstracije. Predložili smo i parole. Demonstracije su uspele preko očekivanja. Učestvovali su i omladinci i žene i građani Tirane. Okupatora i njegove sluge iznenadila je ta akcija, njena masovnost i parole: »Napolje italijanski okupator!«, »Dole fašizam!«, »Hoćemo posla i hleba!«, »Hoćemo nacionalnu zastavu, bez fašističkog znaka«. Demonstranti su se tom prilikom i sukobili s karabinjerima i policijom.

Tako je Tirana, glavni grad Albanije, preko ovih demonstracija stavila do znanja okupatoru, kvislinškoj vladi i policiji - da pripada prošlosti vreme kada su mogli da mirno spavaju i bez otpora pljačkaju. Demonstracije su potvrdile pravilnost stava da treba ići u akciju, u okršaje s neprijateljem, jer se samo tako ljudi čeliče, a pokret postaje privlačniji za sve patriote.

Posle ove »prve drame« predložili smo da odmah otpočnu i sabotaže, diverzije i likvidiranje omrznutih policajaca i špijuna. Ali opet smo naišli na otpor. Naime, takve akcije smatrane su individualnim terorom, pa od njih, navodno, može biti samo štete. Osnovno članstvo, međutim, oberučke je prihvatilo direktnu borbu i zahtevalo daje bude što češće. Omladinci su u tome prednjačili smelošću i disciplinom. Narod je pozdravljao svaku akciju i predosećao daje nastupilo vreme krupnih događaja. Na svakom koraku građani su izražavali mržnju prema okupatoru i njegovim slugama. Raspoloženje za borbu bilo je sve veće. Trebalo je, znači, što pre stvoriti organizovanu političku snagu koja će voditi i usmeravati oružani sukob sa okupatorom.

0 tom osnovnom pitanju revolucije, stavovi pojedinaca i grupa bili su, međutim, različiti. Neki su govorili: »Slažemo se da treba organizovati Partiju i povesti oružanu borbu, ali još nisu sazreli uslovi za to«, ili: »Drug ima pravo, ali nemamo snaga«, »Sve je to dobro, ali ko nam garantuje uspeh«. Bilo je i takvih koji su isticali da su ti zadaci neostvarljivi jer je okupator jak, ima vojsku i policiju i sve će uništiti. Međutim, bilo je i nemalo odvažnih boraca koji su realno ocenjivali situaciju, ne potcenjujući snage neprijatelja, ali ističući pri tom patriotsku snagu naroda, koju treba probuditi.

U susretima s Korčanskom grupom najviše natezanja bilo je s Kočom Taškom. Mnoge razgovore s njim vodili su i Enver Hodža i Koči Dzodze, a povremeno i Piljo Peristeri. Taško je u ime ove grupe bio glavni sagovornik. Učestvovali su i drugi, ali su ga, uglavnom, podržavali, jer je on među njima uživao poseban ugled.

Taško je bio čudan čovek: temperamentan ali prevrtljiv, nedosledan. U jednom razgovoru istupio bi kao vatreni pristalica stvaranja Partije, a u drugom bi odjednom bio jako rezervisan. Potom je iznosio »argumente« i protiv prvog i protiv drugog mišljenja. Takvu konfuznost nismo mogli da odgonetnemo ni Miadin ni ja. Znajući za njegov ugled u grupi, nismo štedeli napore da ga ubedimo u ispravnost organizovane borbe. Išli smo kod njega i najavljeni i bez najave. Bilo je i čudnih scena. Na primer, njegova žena nam kaže: »Kočo nije tu - otišao je nekud, ne znam kuda«. Enver to pro veri i utvrdi daje u kući. Jednom prilikom nam je čak i ljutito odgovorio: »Ostavite me na miru, nemam ja šta, niti hoću da razgovaram s vama!«.

Ovakvi istupi nisu nas obeshrabrili. Osećali smo da su samo dva razloga u pitanju: ili se Taško »plaši revolucije«, što ne bi bilo nimalo čudno u tim mračnim danima okupacije, ili je' zbilja ubeđen da »još treba čekati«. I članovi Korčanske grupe koji su učestvovali u razgovorima sve su se više uveravali u čudno ponašanje svog rukovodioca i u ispravnost onoga što smo mi govorili. Tek onda

kad su Koči Dzodze, Enver Hodža i drugi počeli da otvorenije stavljaju primedbe na njegovo držanje, počeo je i on da dolazi sebi. Na kraju, posle dugih i mučnih diskusija, složio se da postoje uslovi za osnivačku konferenciju KP Albanije.

Sa Skadarskom gruporti išlo je mnogo lakše. Osnovno je bilo obézvrediti naopako učenje Zefa Malje. Sada to već i nije bilo naročito teško, jer smo imali dosta argumenata: pre svega, raspoloženje naroda za borbu protiv okupatora, kao i za borbu protiv eksploatacije od strane aga i begova. Snažnu podršku u tome pružio nam je Ćemalj Stafa, svojim jasnim stavovima i oštrom kritikom i najmanjeg kolebanja. Vasilj Santo, koji je ilegalno živeo u Tirani, takođe je podržavao akciju za stvaranje Partije. U jednoj diskusiji on je rekao: »Ja i hoću i želim da se što pre organizuje jedinstvena Komunistička partija da bismo otpočeli borbu. Inače, mi ilegalci, ako ovako nastavimo, čekajući ko zna kakva vremena, na kraju ćemo istrunuti«.

Verovatno bismo, i pored svega toga, imali više teškoća da idejni vođ ove grupe Zef Malja nije tada bio uhapšen. Sve što je znao odao je policiji i tako je njegov ugled naglo opao.

Razgovori s »Grupom mladih« bili su najteži. Od prvog dana Anastas Ljulja i Sadik Premtaj pokušavali su na razne načine da onemoguće stvaranje KP Albanije. Održavali su čvrste veze sa svojim ljudima i dovodili u sumnju sve naše sastanke s njima. Kasnije smo saznali da su nekima govorili: »Mi smo spremni i hoćemo da se stvori Partija, ali to neće Skadarska i Korčanska grupa. I bolje je što neće, jer su oportunisti i kukavice. Oni pričaju o nekoj borbenosti, a odakle im sredstva? Misle da se može boriti sredstvima od članarine. A mi, svesni krupnih zadataka revolucije, obezbeđujemo ih na razne načine, koji osiguravaju uspeh, jer naš cilj opravdava sredstva. Nije važno kojim putem doći do njih. Ne treba se libiti ni umorstva nekog blagajnika banke da bismo stekli novac koji nam je neophodan za ostvarenje cilja. Sredstva koja nabavljaju članovi naše organizacije, oez obzira kojim putem, služiće revoluciji, ali samo onda kada za nju dođe vreme«.

»Grupa mladih« je bila posebno interesantna za stvaranje Partije. Imala je priličan broj mladih članova. Bili su to entuzijasti, s mnogo-revolucionarnog žara, kojima je trebalo objasniti pravu sadržinu borbe. U tome smo se Miladin i ja potpuno slagali. Zato smo i uložili najveće napore da rukovodstvo ove grupe ubedimo u neophodnost osnivačke konferencije KP Albanije.

Brzo smo uvideli da naši razgovori sa Anastasom i Sadikom nikad neće uroditi plodom, pa smo pribegli pozivanju i nekih viđenijih članova ove grupe da prisustvuju sastancima. Veliku ulogu u tome odigrali su Ramadan Ćitaku i Kadri Hodža. Oni su u početku sramežljivo, a kasnije sve otvorenije, ukazivali Anastasu i Sadiku da su na pogrešnom putu. Ubedili su se da su njin dvojica ambiciozni ljudi, egoisti i da im je pre svega stalo do »slatkog života«. Pošto su se - nakon oštrih kritika - našli u škripcu, a budući da im izmiče tlo ispod nogu, Anastas i Sadik su protiv svoje volje - pristali na osnivačku konferenciju KP Albanije.

Postojala je tada još jedna manja grupa - »Zjari« (Vatra) - na čijem se čelu nalazio Andreja Zisi, vrlo problematičan čovek. Ova grupa nije bila brojna niti je uživala neki ugled, ali je svojim lažnim tvrđenjem da jedino ona održava veze s Kominternom u Moskvi unosila priličnu zabunu među komuniste. Miladin i ja smo brzo ocenili da sa ovom grupom ne treba razgovarati, ali da ne treba ni prekinuti sve veze s njom, zbog eventualnih časnih pojedinaca.

Istorijski datum. Stalni pritisak članstva, koje ie zantevalo stvaranje Partije i organizovano vođenje borbe, kao i novonastali objektivni uslovi, primorali su rukovodstva grupa da se slože sa održavanjem osnivačke konferencije KP Albanije. Određen je i datum ovog istorijskog događaja - 8. novembar 1941. godine.

Pripreme nisu tekle glatko, iako su se grupe složile da se konferencija održi. Bilo je još uvek onih koji su sve primali s rezervom, pa i samu odluku o stvaranju KP. Osim toga, predstojale su mnoge ozbiljne pripreme.

Trebalo je, pre svega, napraviti politički referat o stanju na. frontovima u svetu, o pokretu otpora u Evropi, prilikama u zemlji i o neophodnosti albanske oružane borbe protiv okupatora i izdajnika. Posebno ie značajno bilo osuditi grupaštvo i sva pogrešna gledanja na Partiju i njenu ulogu u oružanoj borbi.

Kratko vreme smo imali za sve to. Istorijski dan se neumitno približavao. Uz sve druge muke, najteže je bilo sastaviti listu budućeg Centralnog komiteta. Pojedinci su nam i dalje pravili velike smetnje. Optuživali su i sumnjičili drugove koji su se bezrezervno zalagali za prevazilaženje grupaštva i stvaranje Partije, prišivajući im etiketu oportunista, ambicioznih i nesposobnih ljudi. Oni su među sobom održavali i kontakte, krišom se dogovarali kako da miniraju konferenciju i sve su činili da dokažu: da su u pravu i da nema uslova za stvaranje Partije.

Među pristalicama je iskrsla druga, ozbiljna teškoća: svi su stavljali do znanja da ljudi iz njihove grupe treba da nađu više mesta u Centralnom komitetu. Računali smo na sve te obrte, ali nismo gubili glavu. Miladin je bio optimist, govorio je: »Uspećemo, jer narod tako hoće!«.

Na uglu gde se sastaju dve ulice, u mirnom delu Tirane, nalazi se u dvorištu kuća na sprat. Stanari kuće bili su samo muž i žena. Za ratne prilike bila je prevelika za njih dvoje. Domaćin se zvao Đemalj Cana, službenik, komunist. Imao je i pseudonim - Fodul i pripadao je Skadarskoj grupi.

Kuća je u prizemlju imala jednu veću ijednu manju prostoriju, a na spratu tri manje. Prostorija u prizemlju mogla je da primi oko dvadeset ljudi. Zato je i određena za održavanje osnivačke konferencije. Domaćin i njegova žena neprimetno su, pre našeg dolaska, donosili namirnice - makarone, pirinač, šećer, ulje, voće, konzerve i drugo. Predostrožnost ie bila na visini. Kada smo zakazali tačan datum sastanka, delegati su dolazili iz dva pravca, iz dve ulice. Tek na ugovoreni znak kapija se otvarala. Sve je teklo po planu. Kada je ušao poslednji, kapija je zaključana.

Izabran Centralni komitet. Konferencija je počela 8. novembra 1941. godine. Prisustvovala su 22 druga. U određeno vreme, domaćin je otišao na posao, a njegova žena na pijacu. Susedstvo nije ništa primetilo.

U oceni međunarodne situacije nije bilo oprečnih mišljenja. Takođe je bez velikih diskusija prihvaćena i ocena stanja u zemlji. Morao je, posle toga, da usledi logičan zaključak o organizovanju oružane borbe protiv okupatora i njegovih slugu.

Žučna rasprava počela je tek kada se prešlo na razmatranje stanja u pojedinim komunističkim grupama. Bilo je pri tom i oštrih, uvredljivih reči. Padale su takve optužbe i do te mere je ton podizan da se morala skretati pažnja da se sastanak drži u dubokoj ilegalnosti. Trebalo je mnogo strpljenja i takta da bi se duhovi smirili. Što se sastanak više bližio kraju, to je primetnija bila i nervoza većine učesnika. Niko nije propuštao da istakne ulogu svoje grupe i dobije što više mesta u Centralnom komitetu.

Posle svih tih peripetija, u Privremeni centralni komitet KPA izabrani su: Koči Dzodze, Tuk Jakova, Kristo Temeljko, Cemalj Stafa, Enver Hodža, Ramadan Citaku i Nako Spiro.

Rukovodstva grupa su se složili da Centralni komitet od njihovih članova organizuje partijske ćelije na proizvodno-teritorijalnom principu i odgovarajuće komitete.

Osnivačka konferencija KP Albanije usvojila je dva dokumenta - Rezoluciju, koja je predstavljala političku platformu za razvijanje svestrane političke, organizacione i vojne aktivnosti i Proglas narodu Albanije. To je u istoriji KP Albanije prvi proglas koji je potpisao CK. Ovaj dokument sastavljen je na osnovu referata i diskusije koja je vođena na Osnivačkoj konferenciji.

Radnici, seljaci, omladina i svi patrioti pozivaju se u Proglasu da pođu u odlučnu borbu protiv fašističkog okupatora i izdajnika - za slobodu i nezavisnu demokratsku Albaniju. Albanski narod se obaveštava da postoji organizovana politička snaga - Komunistička partija Albanije, koja će ga povesti u pobedonosnu borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Proglas Centralnog komiteta KP Albanije brzo je dospeo u sve krajeve zemlje. Istoga dana pojavio se u mnogim gradovima i u mnogim selima. Narod je saznao da je od njegovih najboljih sinova organizovana Komunistička partija i da njenim formiranjem počinje odlučujući period u njegovoj istoriji-organizovana oružana borba protiv okupatora i kvislinga. Sve patriotske snage oduševljeno su primile ovu vest.

Italijani su bili zbunjeni, njihove sluge zaprepašćene. Očigledno, videli su da iza Proglasa stoji solidna organizacija, čim je uspela da ga već istoga dana rasturi u sve krajeve zemlje. Naročito ih je zbunio potpis - Centralni komitet Komunističke partije Albanije.

Prve partijske ćelije i komiteti. Iako se većina na Osnivačkoj konferenciji složila sa zaključcima, uskoro su opet otpočele frakcionaške borbe. Anastas Ljulja i Sadik Premtaj samo su na rečima prihvatili ono što je usvojeno, a računali su da će nastaviti po starom. Njihovo držanje još u toku rada konferencije nagoveštavalo je da će pokušati da raznim sredstvima onemoguće sprovođenje zadataka postavljenih u Rezoluciji. Privremenom centralnom komitetu predstojala su ozbiljna iskušenja. Najveće smetnje za sprovođenje akcija činio je sada ne samo okupator sa svojim slugama već i grupaška borba koja se, na žalost, nastavila i u novim uslovima. To nije više bio sukob između komunističkih grupa, nego borba pojedinaca protiv Komunističke partije, protiv njenog jedinstva. Predstavljalo je to novu pojavu u razvitku KP Albanije.

Stvaranje organizacija najpre je počelo u Tirani. Vođ bivših grupa dali su Centralnom komitetu imena i adrese svojih ljudi. Započeo je opsežan i uporan rad. Držao se sastanak za sastankom. Bile su to, u stvari, konferencije nalik na osnivačku, samo u minijaturi. Iz držanja i prilaza problemima znalo se ko kojoj grupi pripada - Korčanskoj, Skadarskoj ili »Grupi mladih«. Sa članovima CK i ja sam se prebacivao iz ulice u ulicu, sa jednog na drugi kraj grada, sa sastanka na sastanak. Svugde smo morali da ponavljamo isto: značaj formiranja Partije, šta je ćelija, politička situacija u svetu i u zemlji, organizovanje narodnooslobodilačke borbe, šta je individualni teror, kad policija pokuša da nekog uhapsi, sme li se pucati. Dnevno su održavana i po dva - tri takva sastanka. Na sve sam išao i ja, po zahtevu Privremenog centralnog komiteta. Sa mnom su ponekad bili i Tuk Jakova, Kristo Temeljko i Ćemalj Stafa.

Sve sam bolje upoznavao Tiranu, ali sam se još osećao kao tuđ - u »gradu klopki«. Inače, da nije rata, bilo bi mi lepo. Pored stare turske kasabe sa uskim ulicama, dizali su se i novi objekti, koje su gradili Italijani. Grad je u to vreme brojao oko 70 hiljada stanovnika. Ali, za nas, Miladina i mene, bio je velik s obzirom na našu Peć, koja je imala jedva oko 17 hiljada stanovnika. Impresionirala me je živost grada, jer je okupator sve činio da u Tiranu unese italijanski temperament: sve radnje, svi izlozi bili su puni, čak ni cene nisu bile visoke, a kafane su radile do u duboku noć.

Ostao mije utisak daje to onda bio vrlo poslovan grad. Sve je bilo nekako užurbano, u trčanju. Čak ni vojnici nisu se primeći'vali kao okupatori, već kao da su došli da pomognu albanskom narodu! Garnizon nije bio naročito velik i jak. Veći deo vlasti popunili su kvislinzi, domaća policija i domaća administracija. Ali, kad su počele prve obimnije akcije, situacija se preko noći obrnula. Brzo se uvidelo da su Italijani ipak okrutni okupatori. Zaveden je policijski čas i povećane su patrole karabinjera i nailazilo se na čitave odrede vojnika. Tirana je odjednom dobila sasvim drukčiji izgled. Počelo je da se puca, i ona je postala ratno poprište, i više ništa nije ostalo od onog živahnog poslovnog grada.

Atentat na predsednika vlade. Već na prvim sastancima u Tirani, posle osnivanja KPA, osetilo se da većina ljudi iskreno želi da ima svoju revolucionarnu Partiju koja će ih povesti u borbu za ostvarenje nacionalnih i socijalnih ideala. Samo vrlo mali broj je otpao. Videli su da je počelo ozbiljnije da se radi, da se ratuje i da se mora izaći iz anonimnosti. To su bili oni retki pojedinci koji su smatrali daje dovoljno, s vremena na vreme, nešto pročitati iz »marksizma«, materijalno pomoći Partiju i tako se u spisku voditi kao komunist; Anastas Ljulja i Sadik Premtaj naročito su unosili među svoje ljude nevericu u ono što činimo. Nagovarali su ih da se suprotstavljaju političkoj liniji, da sumnjiče ostale i da čak postavljaju pitanje: nije li to neko u dosluhu s policijom.

Mnogo toga sam tada doživeo. Na osnivačkom sastanku jedne organizacije bilo je i više prisutnih iz »Grupe mladih«. Po držanju sam zapazio dva orata, Jusufa i Hamida Kećija, koji su pokušavali da obezvrede sastanak i rezoluciju Osnivačke konferencije. Sastanak je dugo trajao. Nastojao sam vrlo strpljivo da

objasnim stav po stav Rezolucije. Najtvrđi je bio Jusuf. Kad nije mogao da se suprotstavi argumentima, ne znajući šta će, upitao je: »Partija je, dakle, za borbu, za ubijanje špijuna, za diverzije, što smatram individualnim terorom i pogrešnim radom. Dozvoljava li mi ta Partija, o kojoj se ovde govori, da sačekam i ubijem Mustafu Kruju, predsednika kvislinške vlade?« Rekao sam mu bez dvoumljenja: »To bi bila značajna akcija i imala bi veliki uticaj za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe«. Jusuf je zatim obećao da će to uskoro i učiniti. I zaista, posle nekoliko dana, rečeno mi je, izvršen je atentat na Mustafu Kruju. On se spasao, a njegov pratilac, kapetan, teško je ranjen.

Dušan Mugoša

OD USTAŠKOG ZATVORA DO PARTIZANSKOG ODREDA IZNAD BANJALUKE

Osvanuo je lijep, sunčan dan. Bila je to srijeda, 27. avgusta 1941. godine. Već oko sedam sati pojavila se Zora Kovačević. Došla je po moje stvari, da ih prenese kroz grad i preko mosta na Vrbasu. Bila je nasmijana kao i uvijek, radosna kao da i ona ide u šumu. Ko da pomisli, kada je sretne tako nasmijanu i vedru, da glavu već odavno nosi u torbi. Obavljati tako opasne zadatke, kakav je svaki kojim se ovih dana bave komunisti u našem gradu, i uz to sav sijati od sreće, mogao je samo neko ko osjeća da se njihovim izvršavanjem ispunjava kao čovjek, neko kome oni pružaju pravo životno zadovoljstvo. Zora je jedna od takvih naših drugarica. Onakav njen izgled, kada je na zadatku, najbolja je zaštita od sumnjičavih pogleda tolikih ustaških agenata i doušnika.

U osam sati treba da budem ispod Oraha, preko Vrbasa. Sa jednom grupom odatle danas polazim u partizane. Majka ne zna još ništa. Mislio sam daje bolje, daje o izlasku ne obavještavam sve do posljednjeg dana. Ako se već mora brinuti kada budem gore, u šumi, zašto da se zato brine još unaprijed? Međutim, namjesto posljednjeg dana, ispalo je to posljednjeg časa, pred sam izlazak iz kuće.

»Da se pozdravimo mama! Eto, ja polazim! Ti već znaš kuda!«

Trudio sam se da tih nekoliko riječi izgovorim mirno, kao daje obavještavam o nekom nedeljnom izletu. Želio sam da joj tako, svojim spokojstvom, olakšam rastanak. Ali, jedno je bilo kako sam ja sa svojih devetnaest godina mogao ranije zamišljati taj momenat, a posve drugo kako je ona kao majka morala biti pogođena jednim takvim naprasnim obavještenjem i stavljanjem pred svršen čin. Preblijedivši naglo, nekoliko trenutaka me je gledala bez riječi, očiju punih nekog neopisivog straha, kao da me baš toga trena neka nevidljiva sila neumoljivo istrže iz njenih ruku i odnosi nekuda u nepovrat.

»Zar već moraš?«, prošapta najzad drhtavim glasom, jedva čujno. »Kako tako iznenada? Nisi mi ništa govorio! Zar ne možeš ostati bar još malo? Nisam te ni spremila za šumu!« A onda, povrativši se malo, i kao da se ponadala da bi se tu moglo još nešto izmijeniti, podiže glas: »Pa ti si moje dijete! Ne može to tako____«

»Ne zadržavaj me, mama! »Žurim« - prekidam je nervozno, nešto povišenim glasom. - »Već me čekaju! Ide i Milutin! Spremio sam sve šta treba. Zora je to već odnijela preko Vrbasa.«

Da mi ne bi mogla ništa odgovoriti, ljubim je i grlim, a onda se istržem i polazim. Na njeno: »Sretno, sine! Čuvaj se!« - podižem još jedanput ruku na pozdrav i odvraćam: »Ne brini, mama! Biće sve dobro! Brzo ćemo se mi vratiti!«

Spomenuo sam joj, kako bi joj bilo lakše, da ide i Milutin Zubović, sin njene dobre prijateljice Milke i moj najbliži školski drug. Kada su njegovi morali 31. jula bježati za Beograd, predložio sam mu da ostane kod mene i on je to prihvatio. Mada se o tome ranije nismo posebno dogovarali, to se podrazumijevalo

samo po sebi: i dotle uvijek zajedno, u partizane pogotovo. Osim toga, iz Beogarada bi mu bilo teže izaći, a ovdje su mu i ostali drugovi.

Odlazim sa osjećanjem krivice. Duša me boli što sam onako nervozno, skoro grubo, reagovao na majčine riječi. Morao sam je o svemu ranije obavjestiti.

U dvorištu me presrete majka Voje Tišme. Vidim da je od kuće sve trčala. Hvatajući se obema rukama za glavu, sva uplakana, poče odmah iz svega glasa: »Kuku, crni Vojine! Kuda vodiš moga Voju! Pa vas će uhvatiti prije nego što izađete u šumu!«

Zbunjen i iznenađen, širim ruke i pokušavam daje malo stišam. Sasvim izgubljena, ne shvata da je može čuti i neko ko ne treba. Vidim, i Vojo je napravio istu grešku, a da je utješi rekao je da i ja idem u šumu. Samo da ovo nekako prebrodim, poslije će sve ići lakše, hrabrim samoga sebe dok umirujem Vojinu majku Boju. Zbunilo me i ražalostilo bolno reagovanje naših majki. Izaći u šumu za nas je značila izaći u slobodu. Za njih - poći u golemu neizvijesnost, ako ne i ravno u samu smrt.

Vidjevši da se tu događa nešto neobično, susjetka, žena domobranskog podnarednika Mehića, priđe bliže ogradi našeg dvorišta. U stanu iznad njihovog, stanovala je sve doskoro Milutinova porodica. Mehići kao da su se dosjećali zašto je Milutin ostao kod mene kada su njegovi otputovali za Srbiju. I kao da su sa simpatijama gledali na nas i naše namjere. Dok Vojinu majku upućujem mojoj majci, okrećem se Mehićki i pružam joj ruku: neka i ona i njeni znaju kuda idem. I neka vide da imam povjerenja u njih. Već i na taj način, u izvjesnoj mjeri, vežem ih za nas.

Ispod Oraha, zatičem drugove Voju Radišića, Milutina Zubovića i Voju Tišmu. Prvi je student prava a druga dvojica maturanti. Sa nama polaze i Rizo Golalić i Refik Plivač. Obadvojica su radnici, nekoliko godina od nas stariji. Tu je, uz Zoru, i Gordana Kovačević. Prenosile su moje i Milutinove stvari, pa sada hoće i da nas isprate. Međutim polazak zbog nečega kasni. Zora polazi sa Gordanom da vidi o čemu se radi.

Već je deset sati, a mi nikako da krenemo. Negdje je nešto zapelo. Postaje nam i neugodno. Dok se drugi, razgolićeni sunčaju i kupaju, mi u odijelima već toliko vremena napadno stršimo na obali. Dovoljno je samo pogledati kako smo obučeni, pa da se odmah shvati kuda smo naumili. Nailazi jedan mladić na biciklu. Poznajem ga iz viđenja. Radi u knjižari Alije Germovića, a zove se Nijaz Ragibović. Vozi polako, krivuda. Zagleda u nas - kao da nekoga traži. Pada mi na pamet da i ja na biciklu trknem još jedanput do obućara. Kada sam jutros bio kod njega, nije bio završio popravku mojih bakandži. Možda ih je do sada pođonio?

Nisam se prevario. Dok ih obuvam, pitam se šta ću sa plitkim cipelama. Ostaviću ih kod njega, neka i njih popravi. Nekome će, na kraju - kada obućar vidi da po njih ne dolazim - dobro doći.

Skoro će i podne, a mi smo još uvijek na istom mjestu. Pred oči mi stalno izlazi mati. Prekorijevam sebe što joj nisam pružio mogućnost da me za šumu sama spremi i učini sve drugo što je smatrala da joj.u takvoj prilici materinska dužnost nalaže. Povrijedio sam je ponašajući se kao da je ona u svemu ovome sasvim suvišna, kao da mi ni u čemu nije mogla ništa pomoći.

Saznajem da nećemo još uskoro krenuti i dobijam poruku od majke. Kada je čula kako je prošao naš rastanak, Zora ie skoknula još jedanput do nie, da je malo razgovori. Saznavši da još nismo pošli, majka je zapitala Zoru da Ii bih mogao, makar samo na jedan časak, da joj opet dođem, da pred put nešto pojedem i da se čestito pozdravimo. »On bi došao, samo ako vi nećete plakati!« - odgovorila je u moje ime Zora. Tako sam se opet našao kod kuće. Dok ručam, majka me posmatra. S vremena na vrijeme prisjeti se nečega, pa me posavjetuje. Sada i ona hoće svojim raspoloženjem da meni olakša rastanak.

Najzad, oko dva sata poslije podne, krećemo. Na većem ili manjem rastojanju slijedimo jedan drugog. Na čelu je Rizo Golalić, ja odmah iza njega. Malo me čudi što tako, u rastegnutoj ali ipak uočljivoj koloni, naočigled mnogih, neo-

bično obučeni za ljetno doba, svaki sa nekakvim zavežljajem u ruci, izlazimo iz grada. U mene vojničko ćebe, učetvrt uvezano, sa vešom i ostalim što sam spremio za šumu. Ranije sam zamišljao da će naš izlazak biti nekako prikriven, a naše stvari odnijete pod samu Starčevicu. Ne znači li to da sam precjenjivao snagu neprijatelja? Ne pokazuje li se ovako naša snaga i koliko je stanovništvo na našoj strani?

Neko vrijeme, držeći se malo po strani i podalje, pratile su nas Zora i Gordana. Sada su zastale i prate nas samo pogledom. Često se osvrćemo i svaki put ponovo opraštamo od njih i od Banjaluke. Svi smo uvjereni da se ne razdvajamo zadugo. Crvena armija će brzo zaustaviti Švabe i potjerati ih nazad. Kada je Milutinova porodica polazila za Beograd, savjetovao sam im da ne nose zimske kapute. Vjerovao sam da ćemo se u slobodnu Banjaluku vratiti još prije zime!

Vrbas i naši su ostali daleko iza nas. Idemo nekakvim sokacima i stazama, pored bašča i voćnjaka. Neki čovjek trese šljive. Tu i tamo saginjem se za nekom od onih što su pale na put. Kod posljednjih kuća izlazimo na ulicu. Penjući se odozdo, iz grada, uz Pločasti Potok, ona se tu i završava (njen produžetak, uz desnu obalu potoka, zove se danas Ustanički put). Dalje idemo stazom koja se odvaja od potoka i njegovom desnom obalom se naglo penje uz Orlovaču, prvi obronak Starčevice. Iza jedne okuke, za kojom se izgubi Banjaluka, poče ravni dio staze. Na tom dijelu puta meni i Rizu stiže glas da se stane i čeka.

Zubovića, Tišmu, Radišića i Plivca, koji nam to preniješe, i ne vidimo; zaostali su malo podalje od nas. Iza jednog žbuna, poviše staze, u šikari koja se odozgo spuštala, odlažemo naše zavežljaje i siedamo. Uskoro poče i neka kišica. Ispod trenčkota imam vindjaku. Skidam je i dajem Rizi. Čekanje se oteglo. Rizo je sve nervozniji. Predlaže mi da pođemo još malo naprijed. Kada je zadnji put, zajedno sa Zoranom Kovačevićem i Mićom Radakovićem, polazio u šumu, tamo je, pored staze, zakopao revolver. Tako, uzgred, saznajem da mu je ovo šesti pokušaj da izađe u partizane. Odvraćam Rizu od njegovog prijedloga. Mi smo na čelu grupe. A ni sada ne vidimo nikoga od naših. Svi su se nekuda posklanjali. Ako krenemo još malo naprijed, izgubićemo sasvim vezu sa njima.

Vrijeme kao aa se zaustavilo. Sada sam i ja zabrinut. Ranije sam zamišljao kako će naš izlazak teći glatko, po nekom već unaprijed, precizno utvrđenom planu. Nije mi bilo poznato da je prije nas bilo ko imao nekakve teškoće prilikom izlaska. Zato mi ono što je malo prije rekao Rizo nikako ne ide u glavu. Ne mogu shvatiti da se može stici dovde, a da se ipak ne uspije izaći u šumu. Pred nama nema više neprijateljskih straža. Pa šta nas, onda, može natjerati da se ponovo vratimo u grad? Činjenica da se to Rizi već nekoliko puta desilo najedanput mi otkriva daje i to moguće. U njegovom slučaju, saznajem, podbacivale su veze. Na ugovorenom mjestu, u zakazano vrijeme, nije se nalazio sa vodičem za odred. Ali, šta je sada sa našom grupom? Zar naš pokret sa Vrbasa, poslije onolikog čekanja, niie bio znak da je i naš vodič sa nama?

Predlažem Rizi da se vratimo malo nazad, do okuke, da vidimo šta se to dolje događa, zbog čega se toliko čeka. Nije stigao ni da odgovori kada čusmo kako neko doziva Plivca. Ubzro potom pojavi se na stazi, iza okuke, nekakav čovjek, u košulji i dugačkim bijelim gaćama. Prepoznajem u njemu onoga što je dolje, kada smo prolazili pored njegovog voćnjaka, tresao šljive. Rizo ga poznaje, ali ne baš najbolje. Zove se Sabahudin Mešanović. Mislimo da ima neku poruku od naših, čim doziva Plivca. Ipak, smatramo da je bolje, za svaki slučaj, da mu se ne javimo odmah. Ne mora vidjeti da smo se bili sklonili sa puta. Pošto nas je prošao, zastade i poče ponovo dozivati Plivca. Mi smo već sišli na stazu i polako idemo prema njemu. Kako mu se niko nije odazivao, on se okrenu i pođe nazad.

»Što tražiš Plivca?«, upita ga Rizo. Mešanović se malo zbuni. Jer maločas je prošao gore, skoro trčeći, a nikog nije prestigao. Otkuda sada mi tu? Najzad progovori: »Traži ga nešto mati.«

Nema, dakle, nikakve veze sa našim. Moramo sami vidjeti šta ie to dolje zapelo. Znacima se nekako sporazumjevamo iza Mešanovićevih leđa i polazimo nih stazu. Idem prvi, za mnom je Mešanović, a Rizo nekoliko koraka iza njega. Nismo tako prešli ni desetak koraka, kada se iza okuke pojavi policajac, sa puškom na gotovs!

»Bježi, Rizo!«, povikah u istom trenu. Ali nisam uspio ni da se okrenom, a kamoli i potrčim nazad, kada mi se na leđima nađe Mešanović! Pokušavam da ga se nekako oslobodim, ali ne mogu mu ništa! Stariji je od mene pet-šest godina, znatno razvijeniji i jači, a uz to još u povoljnijem položaju: obuhvatio me je preko prsa i mojih spuštenih ruku. Uto pristiže i policajac, Mahmut Sačić, iz Banjaluke. Obadvojica su malo i iznenađeni. Nisu se mogli nadati da će im neko, tako, sam uletjeti u šake. Uz to, usamljeni, nisu mogli biti sigurni da i sami neće pasti u neku našu klopku. Zato su me žurno potjerali dolje, put grada. Nisu me čak ni pretresli. A nisu imali ni čime da me vežu. Zato mi je policajac čvrsto upro pušku u leđa.

Rizo je pobjegao. Zauzeti mnome, nisu ni pokušali da ga gone. Policajac nije stigao, ili od nas dvojice nije ni mogao da puca za njim.

U momentu kad mi je Mešanović skočio na leđa, pred oči mi je izašla mati. I, u isti mah, ponovo sam čuo riječi Tišmine majke: »Pa vas će uhvatiti prije nego što izađete u šumu!« A kada su me poveli dolje, pomislio sam na to šta me sve čeka u policiji i kako će sve to preživljavati moja majka. I za nju, kao i za mene, bolje je da me odmah ovdje ubiju! Dovoljno je samo da potrčim - i policajac će mi pucati u leđa!

Da, ali možda bih mogao i pobjeći? sa desne strane je veoma oštra strmina. Poslije stotinjak i nešto više metara ona se završava nekim šljivikom, opet podosta iznad samog Pločastog Potoka. Treba se naglo baciti na tu stranu, probiti se kroz uzak pojas žbunja i sjuriti se niz golu strmen dolje u šljivik, potom i u potok, a zatim bježati uz njega ponovo gore, na Starčevicu. Samo to treba raditi orzo, dok su ova dvojica još zbunjeni iznenadnim lovom i dok su još u strahu da im se i samim može nešto dogoditi.

Nisam promišljao mnogo. Još samo malo naprijed, bježati ustranu značilo bi sunovratiti se niz vertikalnu Orlovačku stijenu u duboki kameni ambis. Kao iz katapulta izbačen, zbacujući istovremeno trenčkot sa sebe, bacio sam se naglo udesno! Trenčkot je, sigurno, bio još u zraku, ispred policajca, kada sam se glavačke nasađivao u žbunje niže staze. Međutim, u momentu kada sam se podizao na noge, da bih se potom sjurio u potok na leđima mi se opet nađe onaj Mešanović! I ovaj put je uspio da svoje ruke sastavi oko mojih! Sa njim na leđima bacam se preko glave niz strminu. On širi noge i pokušava da zaustavi naše kotrljanje. Ja napinjem svu snagu da to kotrljanje uorzam. Uz to činim sve, kada na njega dođe red da se nađe poda mnom, da ga svojom težinom što više nagnječim. Mislim da njegovo nastojanje da me zadrži u svojim rukama ne može biti nikako tako snažno kao moje da mu se otrgnem.

Na pola puta do šljivika zaustavi nas neko drvo, baš kada sam se nalazio ispod Mešanovića! Uspijevam nekako da jednu ruku savijem u laktu i palcem mu malo pritisnem grkljan. On se dere, doziva policajca, i ne popušta. Pošto od žbunja u prvi mah nije mogao vidjeti dobro šta se to događa, policajac je nekoliko trenutaka oklijevao. Nije me pretresao, ne može biti siguran da nisam naoružan. Najzad, kada je vidio o čemu se radi, poče silaziti i povicima hrabriti svoga pomagača.

Kada je stigao do nas, sav je kiptio od bijesa. Imao je dosta vremena da shvati koliko bi se pred svojim obrukao da sam mu uspio pobjeći. Čim je Mešanović ustao sa mene, poče me odozgo, dok sam ležao potrbuške, nabijati kundakom, kao da hoće u zemlju da me satjera, bubrege i plećke odbije. Mešanović se već vratio sa konopcem - uzeo ga iz kuće Trbojevića koja je bila u onom šljiviku - a policajac Sačić nikako da iskali svoj bijes na meni. Najzad, pošto se i sam zamorio, uvjeren da me je onesposobio za bilo kakvo novo bjegstvo, naredi mi da ustanem. Pošto su me vezali, istjeraše me ponovo gore, na stazu za grad.

Ostrvljeni policajac nikako da se smiri. Napravimo nekoliko koraka, pa mi zarije puščanu cijev u rebra, uzvikujući: »Ti meni da pobjegneš!« Ali, ne bole toliko njegovi udarci koliko pomisao na majku i njene muke kada bude saznala da sam im pao u šake. I kada bude mislila šta sve sa mnom rade da bi iznudili ono što ih interesuje.

Do okuke je dvadesetak koraka. Ne mogu da vjerujem u ono što vidim. Na samoj okuci, iznad Orlovačke stijene, iz grmlja na stazu izlazi Vojo Radišić!

»Ruke u vis!«, prodera se više paničnim nego zapovjedničkim glasom policajac Sačić. U prvom trenutku nije se moglo znati sa kakvom je namjerom Radišić izašao pred nas. Možda će sada, iza njega, ona druga trojica - Zubović, Tišma, Plivač - povikati policajcu da on baci pušku i podigne ruke u vis. Ali, neizvjesnost ne potraja dugo. Radišić, sam, podiže ruke. U jednoj mu je školska torba. A u njoj stvari sa kojima je pošao u šumu.

Ne mogu da shvatim zašto ne bježi. Da li je moguće da ne zna šta ga dalje čeka? Zar maloprije, dok su me hvatali, nije ništa čuo, ako već nije mogao i da vidi, šta se to oko njega događa? I kako je samo mogao onako neoprezno izaći na put!

Vezani jedan za drugog, ja sav izukrštan konopcem, ulazimo u grad. Idemo uzdignutih glava. Na usnama mi igra osmijeh ponosa i prkosa. Ako su nas i uhvatili, i vezali, nisu nas pobijedili! Našoj stvari možemo doprinijeti i našim držanjem. I to ne samo kada se nađemo pred isljednicima, već i sada, dok nas vode, pred prolaznicima. To što nas tjeraju vezane, neće zaplašiti one koji su na našoj strani. Kada vide da ni mi nismo uplašeni, i sami će biti hrabriji.

Gledam pravo u oči svima koje susrećemo. Najviše ih ne može da sakrije izraz bolnog iznenađenja. To su oni koji nas vole i strahuju za našu sudbinu. Da se ne bi odali, oni najčešće - što ih ipak odaje - obaraju pogled, skreću sa puta, ili žurno prolaze. Hrabriji nam uzvraćaju pogled i tako nas i sami hrabre. Ali, ima i onih drugih. Neprijateljski nas presreću, zlurado nam se unose u lice, psuju, osvrću se za nama, prijete. Nevelika grupa ide za nama i likuje.

Iz jednog dvorišta zakrešta nekakav starac. Glas mu je jeziv, luđački: »Ahaa, eno ih... Ahaa, to su oni što su noćas pucali... Ahaa, to su oni što nam po noći ne daju mira...«

Na jednoj kući, nešto niže, s desne strane ceste, zalupaše prozorska krila. Stigao sam još da vidim djevojku, Nadu Čižski, koja ih je žurno zatvarala. Kao oparena, naglo je odskočila oci prozora i nestala u zasjenjenom dijelu sobe. Prepoznala nas je. Sigurno nas otuda, iz polutame, i dalje posmatra. Poznajem je iz viđenja. Ljepotica ie. Neki naši drugovi joj se udvaraju. Već je vidim kako priča našima šta je vidjela. Čini mi se da me to već oni sami gledaju, pa se još više uspravljam i podižem glavu. Osjećam kako mi odnekuda dolazi neka nova snaga...

Otkuda, odjedanput, most na Vrbasu, sa policijskom karaulom pored njega? Kako tako brzo stigosmo? Ne sjećam se ničega sa posljednjeg dijela puta. Kao da sam ga prešao u nekakvom bunilu. Da li sam se tako, tim nesvjesnim isključivanjem stvarnosti oko sebe, branio od nepodnošljive žeđi i užasne vatruštine? Ili sam takò bježao od potisnutog, ali u dubini duše još uvjek prisutnog, ne do kraja savladanog, straha pred onim šta me sve u policiji čeka? Ili je, možda, podsvijest u tom snijevanju u hodu - dok sam bio obuzet romantičnim idejama o držanju pred prolaznicima - nalazila najbolji način za obnavljanje i koncentrisanje svin mojih snaga, pred susret sa policijskim isljednicima?

U prvoj prostoriji karaule, u koju se ulazilo pravo iz dvorišta, ugledasmo Milu Kresića - koji je trebalo da bude naš vodić do prvih partizana na Poniru
- i Hamzaliju Galijaševića. Okruženi su policajcima koii ih tuku i nešto pitaju. Pogledali smo se tako kao da.se ne poznajemo. Uhvatili su ih, dakle, prije nas, ioš dolje negdje u gradu. Kada se mi poiavismo, njihovi policajci se još više razbjesnise. Kao da su u nama vidjeli nekakvu potvrdu za nešto što su im ona dvojica poricala. Tada gurnuše i nas dvojicu u sredinu, pa počaše po sve četvorici udarati kao pomahnitali. Tukli su nas kako je ko od njih stizao: kundacima, pendrecima, cokulama; po glavi, po licu, svuda.

Glavni posao, kako im se činilo, pa kako je i nama u prvi mah izgledalo, već su obavili. Uhvatili su nas na djelu, na putu u šumu. Nema tu šta da se poriče. Ima samo da se sastavi kratak zapisnik: ko je gdie, kako i sa čime uhvaćen, i potom da se stave potpisi na njega. Nedostaje, dakle, samo jedna formalnost da bi im sav posao bio perfektan. Ne žele da nas tek onako sprovedu u Upravu policije, pa da im neko tamo, uzevši od nas i formalna priznanja, »pobere kajmak« uspjeha!

Da ne bi propustili pravi trenutak, i dali nam vremena da smišljamo koje-' kakve izgovore, kao i da ne bu gubili dragocijeno vrijeme oko utvrđivanja svih

pojedinosti, pošto iz Uprave policije mogu svakog trenutka zatražili da nas tamo prebace, mislili su da je najbolje odmah tražiti priznanje da smo pošli u šumu. Kada to priznamo, nećemo moći da ne priznamo i sve ostalo. A da bismo već od prvog trenutka znali šta nas čeka, ukoliko bismo mislili da im to možemo poricati, smatrali su daje najbolje početi odmah sa batinama. I ne prestajati sa njima, sve dok neko od nas ne popusti.

»Pošli ste u šumu, majku vam banditsku! Priznajte!... Priznajte!.. «, urlali su zakrvavljenih očiju.

Takav njihov nastup navodio me je da malo razmislim i o njihovoj situaciji! Dotada sam bio zaokupljen samo svojim položajem i činilo mi se da on ne može biti gori nego što jest. Međutim, dok su nas tako divljački, kao pomahnitali, tukli i zahtijevali priznanje, počeo sam shvatati da i oni imaju svojih problema. To što su uhvatili nas četvoricu, i što mogu uhvatiti još nekoga, ne znači baš tako mnogo. Neku veću vrijednost možemo za njih predstavljati samo ako pomoću nas mogu doći i do naše organizacije. Ako u tome ne uspiju, vrijedićemo im toliko koliko u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vrijede četiri leša - dakle, ništa!

Ne znamo kako su uhvatili Kresića i Galijaševića, kao što ni oni ne znaju kako smo nas dvojica uhvaćeni. Ali, važnije od toga je ono što znamo. Naizgled sitnica, ali sitnica kakva ponekada može biti i presudna. Znamo - da'se »ne poznajemo«! Za to možemo zahvaliti samoj policiji. U svojoj prevelikoj revnosti, uvjereni valjda daje u našem slučaju sve tako očigledno, da nam tu ni nekakva međusobna dogovaranja ne bi mogla ništa pomoći, zaboravili su na prvo slovo u azbuci policijskog isleđivanja i počeli nas, uz batine, saslušavati sve četvoricu zajedno! To je bio naš prvi poen u duelu sa policijom. Time je ona izgubila pitanje na kome je mogla da nas uhvati u kontradikciji. Saznanje da smo u jednoj tako važnoj stvari, već na samom početku nadmudrili policiju ulijevalo nam je samopouzdanje.

Kada sam ranije razmišljao o svom položaju, uvijek mi se činilo, s obzirom na okolnosti pod kojima sam uhvaćen, da ne mogu nikako poricati da sam pošao u šumu. Ono što mogu i moram, mislio sam, jeste da poričem povezanost bilo sa kim i bilo sa kakvom organizacijom. U šumu sam pošao sani, nasumice, kao. Srbin, da se sklonim od ustaša. Međutim, od maloprije, dok su me batinali da im priznam da sam pošao u šumu počela je i meni sazrijevati misao da bih i to mogao, pa i morao, takođe poricati. Otkrivajući svojim bijesom strah da im to nećemo priznati, upravo su me upozorili na mogućnost da im ni to ne priznam. U njihovim rukama su batine. Ali, mi smo pravi gospodari situacije! Mi znamo ono što oni ne znaju, a toliko bi htjeli da znaju! Od nas zavisi hoće li to ikada saznati. Ako se budemo držali čvrsto, pobijedićemo! Čak i ako nas sve pobiju! Jer, nešto drugo ionako niko od nas nije mogao očekivati. To što su odmah navalili sa batinama ima još jednu dobru stranu. Daje nam vremena da razmislimo o pitanjima koja nam mogu postavljati. I da nađemo za njih koliko-toliko zadovoljavajuće odgovore.

Analiziram ponovo svoju situaciju. Sada vidim i neke svijetle tačke u njoj. **I** pored svega što se desilo, nalazim da sam imao i dosta sreće. Moje stvari, koje sam nosio zamotane u vojničkom ćebetu, nisu otkrili. Ostale su u grmlju iznad staze, gdje smo Golalić i ja sjedili. Vojnički zavoj bio mi je u vindjaci. Nju sam dao Golaliću, a on je pobjegao. Vojnička šajkača, koju mi ie toga jutra poklonio Mirko Boban, pala mi je u onoj gužvi sa glave i ostala negdje u grmlju. Policajac Sačić i njegov pomagač Mešanović vjerovatno je, u onom uzbuđenju, nisu ni uočili na meni. A i šta će im šajkača kad su uhvtili mene? Nisu tada mogli ni pomisliti da će, pored svega, morati da još i dokazuju da sam pošao u šumu. A još manje da bi im šajkača mogla za to poslužiti.

Slabe tačke su u tome što su me na Starčevici vidjeli sa Golalićem, što sam pokušao bježati i što sam usred ljeta, imao bakandže na nogama. Moram i za to naći neka objašnjenja. Naravno, ne mogu se nadati da će mi bilo šta povjerovati. Ali, moram imati neko objašnjenje Kako sam se »slučajno« našao u njihovim šakama. Ako moja priča ne može biti baš mnogo ubjedljiva, ip^k ne smije biti kontradiktorna. Policija, sigurno, neće birati sredstva da iznudi priznanja. Ali, ako se već mora trpjeti pritisak, lakše ću odolijevati ako imam oslonac u ne-

koj koliko-toliko logičnoj priči. U svakom slučaju, takva priča otežava posao policije; sa njom ne mogu ništa izgubiti već samo dobiti.

U jednom trenutku, usred tučnjave, jedan policajac, kojem je sve to najednom dojadilo, baci iznenada svoj pendrek na pod, uhvati se objema rukama za glavu i pođe prema prozoru. Upirući pogled nekuda u daljinu, preko gomile ljudi što se skupila u dvorištu karaule, iznerviran našom upornošću i ćutanjem, povika iz svega glasa: »0 Bosno, Bosno,.... li ti majku! Ma šta mi bi da ovdje dođem iz svoje lijepe Dalmacije!«

Ostali policajci, također već zamoreni, prestadoše sa batinanjem. Gledali su ga začuđeno, kao da se pitaju: šta mu to najednom bi? Iskoristio sam tu »pauzu« da ustanem sa poda i obrišem krv sa lica. I dok sam još popravljao odijelo na sebi, otvoriše se ulazna vrata. Na njima ugledah svoju majku!

U sobi nasta tajac. Smiješim se na nju i mislim: kada prije ču i stiže? Svojim osmijehom hoću da joj kažem da ne brine, da policija zapravo ne žna još ništa.

»To je moj sin!«, pokazuje ona rukom na mene. »Maločas je bio kod kuće, i ručao, trebalo je uskoro da se vrati!«

Rekla je to, sva očajna, i od velikog straha i osjećanja nemoći skoro sasvim izgubljena. Kao da ne shvata potpuno u kakvim sam šakama i kao u nekoj ludoj nadi da će policajcima biti dosta samo da čuju da sam ja njezin sin, pa da u istom času shvate da su pogriješili i da me mogu pustiti, predati njoj da me kao neko malo, zalutalo dijete, uzme za ruku i povede kući.

»Napolje! Napolje!«, prodera se u isti mah njih nekoliko, pošto shvatiše ko je ona. Dok su je gurali prema vratima - i dok je Mešanović, zavrćući košulju i nogavice i pokazujući modrice i ogrebotine, zadobijene u kotrljanju sa mnom niz Orlovačku strmen, likujući podvikivao da ne pokušava više nigdje pričati kako sam ja nedužan - stigao sam da joj doviknem: »Ne brini, mama!«

Poslije će mi pričati kako se tu tako brzo stvorila. Još je sjedila u kuhinji, razmišljajući o mom iznenadnom odlasku, kada je iz dvorišta čula zadihani i uzbuđeni glas: »Gospođo Milka!.. Gospođo Milka!... Eno vam uhvatili Vojina!... Vode ga vezanog!... Javljala joj se to Lepa Jovanović, radnica fabrike duvana, sa kojom smo se poznavali još iz Gračanice, gdje sam rođen i gdje je majka ranije bila učiteljica. Lepa je tog popodneva pošla preko Vrbasa, da posjeti svoju sestru Maru, a kada je ugledala kako me vode vezanog, okrenula se odmah nazad i kao bez duše dojurila do moje majke. Mati se sva skamenila kada je to čula. Ipak, brzo se malo povratila. Pomislivši na premetačinu, ušla je u moju sobu da vidi nema li tamo čega što bi me moglo kompromitovati. Stvari Milutina Zubovića je, brže-bolje, potrpala u njegove kofere i prebacila u susjedstvo, kod Mehićke. Onda je pošla u policijsku karaulu na Vrbasu, računajući da će me tu prvo dovesti. Osjećala je da treba nešto hitno preduzeti, mene spasavati, mada u tom času ni sama nije znala kako bi mi to mogla pomoći. Da ima snage i za toliko, da se pojavi pred policijom i kaže im bilo šta u moju odbranu, zamolila ie Lepu daje prati. Usput je srela i kolegu Tahira Misirlića, pa je i njega zamolila da pođe sa njom. Tako je uspjela da se tako brzo vidi sa mnom i čuje one moje riječi, da ne brine, ne znajući još koliko će i samo to za nju vrijediti.

Kada su je izbacili napolje, policajac Sačić je došao do prozora i dobacio za niom: »Budite vi srećni, što ga nismo gore na mjestu ubili! On se suprotstavljao vlasti!«

Poslije tog nenadanog incidenta, i ujedno malo predaha za sve, policajci ponovo navališe na nas, bijesni što se i dalje ponašamo kao nedužni. »Pravite se ludi! Nećete da priznate da ste .pošli u šumu! A u vreći nosite bombe i municiju za bandite!«, prodera se jedan od njih.

Kresića i Galijaševića su, dakle, uhvatili sa stvarima koje je trebalo da nosimo u odred! Kako će oni sada objasniti otkuda im one i kuda su sa njima pošli? I kako ćemo sada nas dvojica objasniti otkuda da se nađemo na Starčevici baš u vrijeme kada su ove uhvatili dolje, sa stvarima koje su očito namjenjene partizanima?

»Da, da, pošli ste u šumu! I Mirko Kovačević je bio sa vama!«, ču se ponovo jedan policajac.

Eto, pomislih, spasonosne ideje! Na Mirka Kovačevića se može svaliti sve a da se klupko od njega ne može dalje odmotavati. Policija ga ne može zgrabiti da provjeri našu priču. Znamo daje već odavno u šumi, ali se možemo praviti da to ne znamo. Da li se to nekom isuviše revnosnom doušniku učinilo da je vidio Mirka, a policija povjerovala daje i on danas silazio u grad? Ili to policija samo blefira, računajući da nas može time zaplašiti i zbuniti? Svejedno, za nas je bitno da možemo objasniti otkuda nam ta vreća. A policija je, sigurno, sklona da povjeruje da Mirko ima neke veze sa tom vrećom. Pogotovo što, pozovemo li se na Mirka, policiji to može u prvi mah izgledati i kao neka vrsta priznavanja onoga glavnog što inače očekuje da joj priznamo.

»Pa, Mirko Kovačević mi je dao vreću! Ali, ja nemam nikakve veze sa tim za šta me sumnjičite!« - razabirem Galijaševićev glas.

Dok ga jedni privode stolu, da mu izjavu unesu u zapisnik, nas ostale ne prestaju tući. Toliko su se zanijeli time, udarajući sada još i žešće od kako su čuli Galijaševićevo »priznanje«, da su sasvim smetnuli sa uma šta za nas ostale znači čuti šta im on sve govori. Batine po nama pljušte, a mi se pretvorili u uho i slušamo Galijaševićevu priču:

»Mirka poznajem iz viđenja, iz gimnazije. Ali, on je mnogo stariji od mene. Ne spada u moje društvo i nikada nisamo imao ništa sa njim. Ne bavim se politikom, suviše sam mlad za to. Nisam znao da je komunista, a još manje da je sada došao iz šume. To sve čujem sada prvi put od vas. Sreo me je na ulici i zamolio, dok on obavi neki drugi posao, da na biciklu ponesem vreću put Gornjeg Šehera. Tamo negdje sačekaće me neko od poznatih, iz starijih razreda, i preuzeti je od mene. Nije mi rekao njegovo ime. Rekao mi je da bicikl mogu zadržati dan-dva i vozati se na njemu. Tada će doći po njega, ili ćemo se sresti na korzu, pa će mi ga tada uzeti. Ja sam bicikl vozio, vozio, i kako nikoga nisam našao na putu, okrenuo sam bicikl i htio sam da se vratim«.

Dok Radišić i ja i dalje izvlačimo batine, Kresića privode stolu. On se iščuđava što su ga uhapsili. Ne poznaje niti Galijaševića niti nas ostale. A i Galijašević je rekao da ne poznaje ni Kresića ni nas dvojicu. Priča dalje kako se vozikao na biciklu po svom Mejdanu i kako gaje policija bez ikakvog razloga zaustavila. Od nas četvorice bio je zaista u najpovoljnijem položaju. Niti su šta kod njega našli, niti se opirao ili pokušavao bježati.

Sada tuku još samo mene, a Vojo Radišić priča. Ne poznaje nijednog od nas. Pošao je u selo da traži šljiva. Roditelji su mu siromašni, pa je ponio svoj stari veš da ga mijenja za šljive. Tako je nabasao na mene i policajca, kada je iz potoka izlazio na stazu. Da je šta kriv, svakako bi pokušao bježati.

Najzad je došao red i na mene. Pričam im svoju priču: »Bolešljiv sam, na plućima a patim i od stomaka. Doktor mi je za stomak propisao karbon-pilule, one što ste našli kod mene, i preporučio da što više šetam po prirodi. Tako sam gore, na Starčevici, sreo na stazi jednog čovjeka. Mislio sam da i on, iz svojih razloga, šeta kao i ja. Tako smo stupili u razgovor. U tome je naišao još jedan nepoznati čovjek, u košulji i dugačkim bijelim gaćama. Onaj prvi gaje nešto pitao, pa sam mislio da se poznaju. Menije bilo vrijeme da se vratim, pa sam pošao nazad. Njih dvojica su išli iza mene. Kada nam je u susret naišao policajac, ovaj u bijelim gaćama mi je skočio na leđa, a onaj prvi je počeo da bježi. To me je uplašilo. Čuo sam da su neki stradali samo za to što su bili Srbi. Zato sam pokušao da bježim«.

Priče nisu bile bogzna kakve. Ali, nije nam preostajalo drugo nego da ih se, kakve su-takve su, držimo do kraja. I da smo imali više vremena, ništa bolje ne bismo mogli izmisliti. Jer, nijednu od činjenica koje se odnose na okolnosti u kojima smo uhvaćeni, a koje su za nas bile veoma nezgodne, nismo mogli poricati, već samo davati im drugi smisao. Strahovao sam samo da im ne padne u šake još neko od onih koji su pošli sa nama u šumu, ili od onih koji su imali neki udio u organizaciji našeg izlaska. Te svakako ne bi saslušavali pred nama, pa bi nas, sigurno, uhvatili u nekoj kontradikciji. A ta bi im mogla poslužiti da se izvuku iz zatvorenog kruga u koji su upali ubacujući u igru i Mirka Kovačevića.

* * *

Prebacili su nas u Upravu policije. Tu mi se u lice unosi Blaž Gutić, upravnik policije i brat ustaškog stožernika za »Hrvatsku krajinu« Viktora Gutića. Bio sam sav iscijepan, izgreban, raščupan, u modricama. To kao daje odgovaralo njihovim predstavama o partizanima. »Pogledajte kako izgledaju!« - obrati se on policajcima oko sebe, kao da im predstavlja nekoga koji je upravo sišao iz šume. I koji tako izgleda zbog toga što živi u šumi, a ne zbog toga što je prethodno prošao kroz njihove šake.

U međuvremenu, od kako su je izbacili iz policijske karaule na Vrbasu pa do našeg prebacivanja u Upravu policije, moja majka je bila kod sestričine Blaža Gutića, Mire Mandrović, kako bi je zamolila da se kod svog ujaka zauzme za mene. Upoznala se sa njom kod jedne dobre svoje prijateljice, Srpkinje, sa čijim sinom se zabavljala, pa se ponadala da bi joj mogla nešto pomoći. Kada je ova rekla da joj tu ne može ništa učiniti, navodeći kao razlog da nije u dobrim odnosima sa svojim ujakom, majka se riješila - ma koliko znala koliko su iluzorne njene nade da bi se neko takav mogao povesti za riječima majke nekog svog uhapšenika - da sama pođe kod Blaža Gutića i kaže neku riječ za mene. I dok me je Gutić još posmatrao kao neku neobičnu, u šumi uhvaćenu zvijerku, ona se probila do ispred same njegove kancelarije. Međutim, čuvši za što je došla, otuda je jedan policajac odgurao niz hodnik prema stepeništu. .

Tako, u trenutku kada su me izveli iz Gutićeve kancelarije i poveli niz stepenište, opet sam, na svoje veliko iznenađenje ugledao majku! Gurali su je dalje od mene, ali i ovaj put sam stigao da joj dobacim: »Ne boj se! Nisam kriv!« Dok sa onim: »Ne brini, mama!«, što sam joj dobacio u policijskoj karauli, nije bila sasvim načisto, ovaj put je bila sigurana - kako mi je poslije pričala - da »nisam kriv« znači: »nemaju dokaza«, pa joj je to bilo veliko ohrabrenje u njezinim daljim pokušajima da mi nekako spolja pomogne.

Na hodniku, u prizemlju, je i Sabahudin Mešanović. Pokazuje čas na mene, čas neki dio svoga tijela. Hvališe se onim okolo, kako se upravo vratio iz bolnice. Išao je tamo da ga pregledaju zbog povreda koje je zadobio u rvanju i kotrljanju sa mnom. A onda, pokazujući na sebi neke flastere, zavijena mjesta i pocjepanu odjeću, dobacuje mojoj majci: »Ovo mi je sve od tvoga sina, a ti ga predstavljaš kao nekog mirnog i poštenog čovjeka!«

Mori me nesnosna žeđ. Toliko sam dobio batina, i toliko je iz mene znoja izašlo, čini mi se da sav gorim. Ali, ne smijem da tražim vode. Bojim se da bi ih tako mogao sam postaći da me muče žeđu. A ona je i tako, već sada, nepodnošljiva. Jedan policajac, koji me preuzima i koji se valjda stara o uhapšenim - nekada mi se čini daje to bio onaj koga smo zvali Lukšija - ponudi me sam sa vodom. Činilo mi se da me posmatra sa izvjesnim saosjećanjem i da dobro zna koliko je nekome izubijanom potrebna voda. Popio sam iz njegovih ruku, nadušak, bojeći se da mu se ranije neće učiniti da mi je dosta, cijelu flašu od litre.

U ćeliji sam sa Radišićem. Vezani smo jedan za drugog. Tek sada, kada se sve svršilo, počinjem osjećati kako me sve boli. Ne mogu da nađem položaj u kojem bih mogao ležati malo dulje. Noć je već dobro odmakla, ali sna niotkuda. Samo se okrećem. Radišić mi pri tome uvijek, pomaže.

Priča mi zašto nije bježao kada je, izlazeći nesmotreno na stazu da bi se prebacio na neko sigurnije mjesto, ugledao mene i policajca Sačića. Poznavao se odranije sa tim policajcem. Ovaj ga je jedanput, još kao gimnazijalca, uhvatio kako bere njegove šljive, pa gaje za to htio i tužiti. U trenutku kada je izašao pred njega, i kada gaje ovaj prepoznao, učinilo mu se da mu više i ne vrijedi bježati. Kao da osim kuće, gdje bi ga tražili u slučaju uspjelog bjegstva, ne bi imao gdje da se do drugog polaska u šumu sakrije. Bio je sa svim tim isuviše iznenađen i zbunjen, tako da se nije dosjetio ni da negdje u grmlju ostavi tašnu sa stvarima sa kojima je pošao u šumu. Inače, kada je policajac Sačić sa svojim pomagačem Mešanovićem nailazio stazom iz grada, on i ostali su ga blagovremeno opazili. Ali,

dok su se Zubović, Tišma i Plivač - koji je bio naoružan pištoljem - sakrili u grmlje poviše staze, on se odvojio od njih i sakrio niže staze. Tamo ga vjerovatno ne bi ni u povratku primjetili da nije u najnezgodnijem trenutku, izgubivši strpljenje, pošao da se premjesti negdje poviše staze.

U neko doba noći Radišića odvedoše na saslušanje. Kada su ga vratili, opet nas vezuju jednog za drugog. Taman hoću da ga pitam kako je prošao na saslušanju, kada me on preduhitri i zaprepasti riječima: »Znaš, ja sam Koloniću priznao da sam pošao u šumu!«

Gledam ga i nikako ne mogu da shvatim šta mi je rekao. Čim je vidio kako sam reagovao, požurio je da nastavi:

»Ali, rekao sam mu da sam pošao sam, i da nemam nikakve veze ni sa jednim od ostalih. Ibrahim Kolonić poznaje moga oca. Rekao mi je da,će uraditi sve da me zaštiti ako sam pošao u šumu. Inače, sve što mu budem ispričao, rekao mije, ostaće samo između nas dvojice. Ne znam ni sam kako, ali, eto, ja sam mu povjerovao i priznao za sebe. Međutim, u zapisnik nije ušlo to, već izjava koju sam dao prilikom prvog saslušanja u karauli na Vrbasu«.

Mlađi sam i nisam mislio da ću se naći u takvoj ulozi, da gaja u nečemu podučavam. »Na prvom narednom saslušanju Koloniću moraš odmah reći«, žurim da mu kažem dok nisu došli po mene, »da si po njegovom nagovoru priznao nešto što nije istina. Smišljaj odmah kako ćeš mu objasniti zašto si tako postupio. Reci da si to učinio po njegovoj sugestiji, ne misleći mnogo, vjerujući da ćeš mu tako ugoditi. Pravi se naivan. Kaži da si poslije razmislio o svemu i da si došao do zaključka, da on sam, ako ti bude vjerovao da si pošao u šumu, može zbog toga doći u neku nezgodnu situaciju«.

Uskoro sam se i ja našao pred Kolonićem. Pričam mu svoju priču. On me potsmješljivo posmatra i ništa ne bilježi. Najedanput planu: »Ma šta mi tu pričaš, majku ti tvoju! Priznaj da si pošao u šumu! Radišić mi je maloprije sve ispričao!«

Nisam se zbunio kako je očekivao. Sigurno da nije mogao ni pomisliti da je Radišić i meni sve to ispričao. Zato mu, kao da me se ništa ne tiče Radišićeva sudbina, mirno odgovaram: »Ako vam je Radišić rekao daje pošao u šumu, onda je to, vjerovatno, tako. On to najbolje zna. Ali, to nema nikave veze sa mnom. Za mene vam tako nešto sigurno nije mogao reći«.

Moja mirnoća i »nezainteresovanost« za Radišića zbunila je Kolonića! Poslije izvjesnog natezanja, najzad je popustio i, umoran od noćnog rada, počeo da unosi u zapisnik moju priču. Nisam mogao ni u snu očekivati da bi se to moje saslušanje moglo tako lako završiti.

Pred zoru sam zaspao. Probudili su me glasovi iz susjedne ćelije. Dolazili su preko hodnika. Vrata na toj ćeliji kao da nisu zatvorena. Prepoznajem glas Branka Stupara Miše, jednog od organizatora našeg izlaska u šumu i člana Mjesnog komiteta SKOJ-a za Banjaluku. Ne mogu da razaberem šta pričaju. Ostali zatvorenici ga nešto pitaju, a on im odgovara. Nas dvojica se zabrinuto gledamo. Ako su uhapsili Mišu, šta može biti drugo nego da su provalili organizaciju!

Dozivam ključara. Tražim da idem u nužnik. Treba što prije iskoristiti priliku i uspostaviti kontakt sa Mišom! U prolazu, naše oči se u jednom magnovenju ukrstiše! Bilo je to dovoljno da se sporazumijemo! Iz mojih očiju je pročitao da je u nas sve u redu. Iz njegovih se moglo pročitati isto.

Čujemo kako sada glasnije, da bismo ga i mi razumjeli, »objašnjava« onima u svojoj ćeliji:

»Naišla policija jutros rano našom ulicom. A mi, kao budale, uplašili se bez razloga i počeli bježati. Kada su oni to vidjeli, zapucali su za nama. Mene raniše u nogu a onaj drugi pobježe. Kada vide o čemu se radi, sigurno će me pustiti«. Kasnije, kada se prvi put nađemo zajedno, Mišo će nam pričati kako su on i Danilo Djidara - koji je tal^ođe učestvovao u organizaciji našeg izlaska - pomislili, kada su ugledali policajce, da ih je neko od nas provalio, pa su se dali u bjegstvo. A, kako se poslije pokazalo, Djidara je tada, preplivavši Vrbas, pobjegao pravo na Ponir, kamo je Kresić, dan ranije, trebalo da izvede i nas šestoricu.

Kresić i Galijašević su prvu noć bili zatvoreni u nekoj ćeliji podalje od nas dvojice. Od njih nismo mogli čuti nikakvog glasa. Poslije ćemo vidjeti da su ih saslušavali prije nas, istim redom kao i u policijskoj karauli. Dok je šamarao Galijaševića, i psovao mu majku, debela pijandura Blaž Gutić gaje pitao šta on ima zajedničko sa »srpskom bandom«, kada je i sam Hrvat i kada potiče iz »solidne muslimanske porodice«. Jer, kao jednog od uglednijih Muslimana, njegovog oca Bećira su banjalučke ustaše odmah uključile na neki viši položaj u svom činovničkom aparatu za upravljanje »Hrvatskom krajinom«. Međutim, Galijašević je i dalje uporno ostajao na svojoj prvobitnoj priči o Mirku Kovačeviću. Osvanuli su u istoj ćeliji, a onda su ih rastavili. Jer, kako će se poslije pokazati, za Galijaševića su već počele pristizati razne intervencije i on će ubrzo biti pušten iz zatovora. Jedna intervencija je dolazila od Hilmije Bešlagića, ministra u Vladi NDH, a druga od Ademage Mešića, ustaškog »doglavnika« u Zagrebu, inače rodom iz Tešnja, odakle su i Galijaševići.

Prvo jutro, dok su još bili zajedno, neka žena im je ubacila u ćeliju ceduljicu i saopštila da je uhapšen i Mišo Stupar. Na ceduljici je pisalo da je do tada sve išlo dobro i da tako nastavimo i dalje. Nikada poslije nismo mogli saznati ko je bila ta žena i ko je tu ceduljicu napisao.

Malo je odjutrilo. U ćeliju upada agent Ahmet Selo. Naređuje da Radišića izvedu. Zemljak je podnarednika Mehića. Upravo je došao iz Beograda, gdje je takođe radio u policiji. Mehić je bio mišljenja da on ne voli NDH. Selo je nedavno sa mnom i Milutinom Zubovićem prenio sav namještaj i druge stvari iz Zubovićevog stana, na spratu, u Mehićev stan u prizemlju. Pošto se tako, pred svojim vlastima, uselio u »prazan« stan, sve smo te stvari opet zajedno vratili nazad da bi ih Selo, kako smo se dogovorili, sačuvao za Zuboviće do njihovog povratka iz Srbije. Stoga, kada sam ga ugledao, ponadao sam se nekakvoj poruci od naših. Pa i kada me je šamarao, da mu priznam da sam pošao u šumu, mislio sam da to čini kako bi zavarao one napolju. Pošto sam ćutao, još začuđen njegovim ponašanjem, okrenuo me je zidu i upro revolver u potiljak.

»Priznaj da si pošao u šumu, inače ću pucati!«

Prevarili smo se, dakle, i ja i Mehić! Ali, to me ne čudi toliko koliko to da će se sve tako brzo i prosto završiti! Dok očekujem kuršum u glavu, mislim da je to najbolji mogući način na koji će se to sve završiti. Eto, tako, iznenada. I bez nekog prethodnog mučenja i mrcvarenja. Možda mi Šelo ipak misli na taj način pomoći? Ali, mjesto da puca, Šelo opsova. I kako je naglo upao u ćeliju, tako je i napusti. Mislio je da mi na prepad iznudi priznanje. Kako sam mogao i pomisliti da bi nam mogao biti naklonjen jedan policijski agent? Grdio sam Radišića zbog njegove naivnosti, u odnosu na Kolonića, a šta sam ja bolji od njega?

Šelo me nije ništa pitao za Milutina. Možda i sam nije zainteresovan za to da se i Milutin upliće u sve ovo. Jer, tada bi moglo izbiti na vidjelo i sve ono sa Zubovićevim stvarima. Njega vjerovatno više interesuje da mu one ostanu, nego da istjeruje na čistac nije li i Milutin bio sa mnom na Starčevici.

*
* *

Poslije podne prevode nas u Ustaško redarstvo, smješteno u zgradi negdašnje Zemaljske banke. Na putu do tamo, u uskoj uličici pozadi Uprave policije, nailazeći na njen zavijutak, susretosmo se sa Nadom Vojnović i, ako se dobro sjećam, Dragicom Naumović, mojim razrednim koleginicama sa kojima sam i maturirao. Kada su me onako isprebijanog, pocijepanog i prljavog prepoznale, u magnovenju su se trgle - i danas se živo sjećam njihovog prestravljenog i ujedno saosjećajnog pogleda - kao da bi htjele okrenuti nazad. A onda su, pribravši se malo, bojažljivo krenule ustranu, kako bi nesigurnim korakom i oborenih glava promakle pored nas, idući uza same ograde i zidova kuća koje su tu izlazile na ulicu.

Uvode nas u jednu kancelariju Ustaškog redarstva. NjifiovI agenti nas preuzimaju od policije. Istresaju pred nas vreću koju je nosio Galijašević. Razgrću veš, sanitetski materijal i neke vojničke karte. Tu su i moja gumirana kišna kabanica, neke košulje koje sam predao ranije za nekoga drugog u šumi. Po podu se rasuše meci i zakotrljaše bombe. Povikaše: »Vidi, bombe, municija! Sada ste gotovi! Došli ste gdje treba! Sa nama nema šale! Nije ovo policija! Brzo ćemo mi sa vama svršiti!«

Dok nas tako pokušavaju, već u prvom susretu, zaplašiti i zbuniti, pitam se dali im je Kolonić prenio ono što mu je Radišić priznao. Inače, Radišić nije imao više priliku da se sa njim sretne i da mu sve porekne. Ali, zar postavljati sebi takvo pitanje ne znači vjerovati u mogućnost daje Kolonić tu Radišićevu izjavu zadržao samo za sebe? Ukoliko je stvarno tako postupio, nije li to, možda, zbog Galijaševićevog oca? Jer, ako smo mi krivi, kriv je i Galijašević! Njega i nisu prebacili u Ustaško redarstvo. Najzad, »primopredaja« je završena. Mene zatvaraju odvojeno, u samicu.

Evo me i na prvom saslušanju. Sjedim na stolici, odvezan. Ispred mene je sto, a za njim neki Makar, šef agenata. Omalen je, zdepast i rošav, kao da je preležao velike boginje. Prije rata, kao frankovac, proveo je neko vrijeme u zatvoru zajedno sa komunistima. Kažu daje prošao kroz ondašnju policijsku torturu, pa su mu i igle zabadali pod nokte. Okolo je posjedalo još nekoliko agenata. Pokušavaju da me unakrsnim pitanjima dovedu u škripac. Posebno insistiraju na preciznom odgovoru zbog čega sam na Starčevici pokušao bježati. Zar to samo po sebi ne svjedoči o mojoj krivici?

Na odgovor kakav sam već dao u policiji, cinično odvraćaju da se u NDH ne progone Srbi. Već i samo to što sam rekao o progonima Srba, uvrijedljivo je za NDH i otkriva moj neprijateljski stav prema njoj. Ako se nekom Srbinu ipak »nešto« desilo, onda je to stoga što je nešto skrivio, a ne stoga što je Srbin.

Izigravajući politički neupućenog i naivnog čovjeka, koji je lojalan novoj državi, potvrđujem daje zaista tako kao što oni kažu. Moj strah, kojim objašnjavam pokušaj bjegstva - pri čemu nastojim da svojim očima dam što tuplji izgled - nema osnovu u stvarnom proganjanju i ubijanju Srba, već u »glasinama« o tome, kojima sam, nažalost, kako i sam vidim, glupo nasjeo. Inače, daje to istina - ponavljam i njemu što sam već rekao i u policiji - mogli su me ubiti odmah, još na Starčevici, kada sam pokušao bježati. Podvlačim to, skrušenim glasom, kao da nemam pojma da sam im živ mnogo interesantniji nego da su me tom prilikom zaista ubili.

Pošto su se sva pitanja, koja su im tada mogla pasti na pamet, ponovila u nekoliko varijanti, unakrsna »vatra« je počela jenjavati, a jedan po jedan agent nekuda odlaziti. Najposlije je neko pozvao i Makara, pa je i on izašao. Ostao sam sàm.

U jednom trenutku, za vrijeme saslušavanja, kada je Makar preturao nešto po ladici od stola, ugledao sam u njoj revolver! Sada bih ga se mogao dokopati! Ako se i ne bih mogao probiti napolje, mogao bih svoju glavu prodati za neku ustašku. A u svakom slučaju, mogao bih sebi pribaviti najlakšu moguću smrt. Takvu na kakvu sam - strahujući od mučenja i majčinih patnji zbog toga - mislio prilikom pokušaja bjegstva na Starčevici. Ali, nisam se ni pomjerio sa svoje stolice! Bio sam siguran da me odnekuda posmatraju! I daje revolver prazan! Ono preturanje po ladici, kada sam ga ugledao, mora daje bilo smišljeno. Škljocajući praznim revolverom na njih, samo bih srušio svoju dotadašnju odbranu.

Za vrijeme »duela« sa Makarom i ostalim bio sam maksimalno koncentrisan. U onome što je bio glavni predmet »duela«, osjećao sam se nadmoćno. Skoro sva njihova pitanja prozirao sam i prije nego što bi ih do kraja izgovorili. Odgovarao sam mirno, sa takvim izrazom na licu kao da smatram - ma koliko se »osjećao« nedužan - sasvim opravdaniiti što me sve to pitaju. Jer, »steklo« se zaista toliko »okolnosti« koje ih »navode« na to da posumnjaju u mene. Obraćao sam im se - računajući malo i na to da su oni u isleđivanju još uvijek »početnici«
- kao da stvarno vjerujem da sam pred nekima koji me slušaju sa puno razumi-

jevanja, a ne pred krvnicima koji u datom momentu izigravaju finoću kao i ja naivnost.

Ali, kako ću proći sa Nikolom Bogojevskim? Sa zebnjom mislim na neminovni susret sa njim. Bogojevski je bjelogardejac. Jedan od njegovih bližih rođaka bio je posljednji komandant Careve garde u Petrogradu, a otac poznati bjelogardejski ataman i general. Sa osobitim ponosom pokazivao je svojim prijateljima neke francuske novine ilustrovane fotografijama sa očevog pogreba, na koji je, kako je sam govorio, izašao svojevremeno »cijeli Pariz«. Mada veoma inteligentan i obrazovan, sa diplomom Oksfordskog univerziteta, mržnja prema komunistima odvela gaje u policijsku službu. U banjalučkoj policiji, za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, bio je šef antikomunističkog otsjeka. Sada, kod ustaša, kao specijalista za komuniste, nastavlja isti posao. Taj, zasigurno, ima daleko više isljedničkog iskustva i pameti od Makara i njegovih agenata.

Evo me i pred Bogojevskim. Hoće da ostavi na mene utisak uljudnog i kulturnog čovjeka, a ne policajca. Razumije moju situaciju, ali i ja treba da razumijem njegovu. Ne bi trebalo da pravim nepotrebne teškoće ni sebi ni njemu. Iako imamo suprotne pozicije, ipak je, u obostranom interesu, moguća izvjesna saradnja. Sve se da nekako popraviti, urediti. Poslije te i drugih, uspavljujućih tema, i pošto sam mu ispričao svoju priču, upita me iznenada: »Poznajete li vi Rizu Golalića?« - »Ne«, odgovorio sam mu odmah, ne trepnuvši. - »A da li poznajete nekoga na ovoj slici?«, slijedilo je, munjevito, drugo pitanje. Pokazivao mi je jednu fotografiju grupe mladića, među kojima odmah ugledah Rizu.

Bio je uvjeren, proizilazilo je to iz njegovog držanja, da će me uhvatiti već u prvom ili drugom potezu. U prvom - ako kažem da poznajem Golalića, ža koga, ovdje već evidentiranog, nema sumnje da je pošao u šumu i na Starčevici izmakao policiji. U drugom - ako kažem da ga ne poznajem, jer tada će me uhvatiti u laži, pošto mu se činilo da nije nikakav problem dokazati da se poznajemo. Ako se poznajemo, ili ako to negiram a on dokaže suprotno, a van spora je da sam bio sa njim na Starčevici kada je on polazio u šumu, onda ili sam mu pomagao u tome, ili sam takođe i ja pošao u šumu zajedno sa njim.

Pošto sam fotografiju malo razgledao, odgovorio sam: »Ne, ne poznajem nikoga!« A onda, dok sam mu je vraćao, kao da sam ga tek u tom trenutku nekako prepoznao, pokazujući prstom na Rizu, uzviknuh: »Ah, da, prepoznao sam ovoga! To je onaj čovjek sa kojim sam se sreo, gore, na Starčevici«.

»Pa vi ste išli zajedno, i pričali, vi se poznajete!«, insistirao je Bogojevski.

»Kada sam ga gore sreo, mislio sam da i on šeta. Nije mi bilo čudno što je poveo razgovor sa mnom. Kada se tako, negdje na osami, sretnu dva čovjeka, to mi izgleda sasvim prirodno. Ali, nismo se formalno predstavljali jedan drugom. Ako je pošao u šumu, onda mi je jasno zašto mi je pristupio. Htio je, pošto sam mu se našao na putu, da u razgovoru dokuči ko sam, kako bi se znao ravnati. Sada mi je jasno i to što se držao toliko pozadi - iza mene i onoga drugog, takođe nepoznatog čovjeka - kada sam pošao nazad u grad«.

Pošto mu se tako izjalovilo glavno pitanje, ni ostala, koja je za taj dan pripremio nisu mogla proći bolje. A ja sam uspio da se sasvim uživim u ulogu dobroćudnog naivčine, koji sa »razumijevanjem« za ne baš ugodnu dužnost policije »predusretljivo« odgovara na sva njena pitanja i »trudi se«, koliko god može, da joj »pomogne« u rasvjetljavanju slučaja čiji sam samo »slučajni« svjedok. Srećna okolnost, da na tom pitanju tako lako prođem, bila je u tome što policijac Sačić i njegov pomagač Mešanović u svojoj prijavi nisu naveli da sam na Starčevici vikao Rizi da bježi, i što poslije nisu bili u toku istrage, pa nisu mogli ni znati da je to u mom slučaju postalo najednom tako važno. Ako to u svom strvožderskom uzbuđenju prilikom mog hvatanja nisu prečuli, onda su to, svakako - poslije svega drugog, toliko krupnijeg, što se potom dešavalo i o čemu su toliko pričali - smatrali sitnicom koja nije ni vrijedna pomena. Tako je izostalo i suočenje sa njima po tom pitanju. Naravno, i tada bih morao negirati njihove tvrdnje, ali bi tada i Bogojevski, povezujućži to sa ostalim činjenicama, mogao biti već potpuno siguran da ne govorim istinu.

Tako sam i u prvom susretu sa Bogojevskim uspio sačuvati svoj unutrašnji mir i još više učvrstiti svoje samopouzdanje. U takvim okolnostima, a budući da je ulog sam život, oči sve vide, uši sve čuju, mozak glatko funkcioniše, lukavstva protivnika se lako proziru. Brine me, međutim, kako će biti u slijedećim »rundama«, kada oni okrenu list. Da bih ih i sa te strane još unaprijed malo obeshrbrio, i Makaru i Bogojevskom sam se već »potužio«, onako uzgred, i kao nekome svom, kako me je policija već toliko premlatila da mi ne bi trebalo još ni blizu toliko pa da me sasvim dotuku. I na taj način, posredno, sugerisao sam im da sam nevin, odnosno da se ne radi o tome da sam otporan na batine, već o tome da ni pod batinama ne mogu reći nešto što ne znam, ili priznati nešto što nisam učinio niti imao namjeru da učinim.

Pošto su se i drugi, uz to sa još manje slabih tačaka, držali svojih prvobitnih izjava - a policija nije mogla da stigne nijednog od ostalih, koji su onoga dana takođe izašli na Starčevicu ili su učestvovali u organizaciji našeg izlaska - to su se u Ustaškom redarstvu ponovo sjetili Hamzalije Galijaševića, koga je u međuvremenu njegov otac, preduprijedivši njegovo prebacivanje u Ustaško redarstvo, uspio izvući iz zatvora Uprave policije. Pošto je bio među nama najmlađi, imao je svega šesnaest godina, a uhvaćen je još sa onako kompromitujućim materijalom, Bogojevski je mislio da od njega može najlakše i najbrže izvući priznanje, bilo lukavstvom, bilo pritiskom. Zato su ga, pošto sa nama nije išlo, ponovo uhapsili. Ali, ni u drugoj seriji ispitivanja nisu uspjeli od njega ništa dobiti. Držao se čvrsto svoje prvobitne priče, pa je poslije dan-đva, uz ponovljene intervencije istih ličnosti, bio opet pušten kući.

Za mene, u samici, bilo je veoma važno da znam kako se drže ostali. U tome mi je nenadano pomogao i sam Bogojevski. Ili me je agent doveo nešto ranije, ili se Bogojevski malo preračunao, pred njegovu kancelariju - ovaj put sa velikom zebnjom da u međuvremenu nije dokučio šta novo - stigli smo baš u trenutku kada je iz nje izlazio Galijašević. Trenutak kasnije, za njim je izašao i Bogojevski. Kao da se tek toga časa prisjetio jedne slabe tačke u njegovoj odbrani, i pitanja na koje neće moći da nađe zadovoljavajući odgovor, Bogojevski mu se preda mnom obrati:

»Ne može biti da nisi znao šta je u vreći! Čim si je uprtio, morao si znati štć je u njoj. Kao što si znao, po tome kako ti žulja leđa i koliko je teška, da u njoj nisu krompiri, niti vuna ili brašno, morao si isto tako znati, osjetiti, da su u njoj bombe i municija!«

»Nisam ih mogao osjetiti«, odvrati mu domah Galijašević. »Jer, kao što sam poslije vidio, to je bilo umotano u veš. Ako je vreća bila teža, nego što je to inače veš, nešto je u njoj šuškalo, pa sam mislio da tu ima i knjiga. A i one su teške«.

Na to je Bogojevski razočarano odmahnuo rukom i naredio agentu da odvede Galijaševića. Meni je i toliko bilo dovoljno da shvatim da istraga još nije krenula sa mrtve tačke, kao i da savladam maloprijašnje uzbuđenje pred ponovni susret sa Bogojevskim. Nisam mogao ni slutiti kakvo će mi iznenađenje ovaj put prirediti.

Primjetno uzbuđen i zadihan, kao da je baš tog trenutka stigao trčeći odnekuda izdaleka, u kancelariju Bogojevskog - tek što sam u njoj malo postajao dok je Bogojevski preturao neke spise na stolu - upade onaj momak iz Germovićeve knjižare, koji je onoga dana prošao na biciklu pored naše grupe ispod Oraha. Gore od toga moglo je biti samo to da sam namjesto njega ugledao Golalića ili Zubovića. Pošto se u svojoj prevelikoj revnosti nekako nezgrapno ukrutio i desnu ruku izbacio na pozdrav, povišćnim glasom, punim uslužničke uzbuđenosti, uzviknu: »Za dom!« - Bez imalo oduševljenja za taj ritual, uz pokret ruke kao da mu odmahuje, Bogojevski odvrati: »Spremni!«

Dok su se tako pozdravljali, meni se tlo ljuljalo pod nogama! Taj me je onoga dana vidio sa svima, tamo, preko Vrbasa!

»Poznajete li vi ovoga čovjeka!« - upita ga Bogojevski, pokazujući rukom na mene.

»Da, poznajem!« - odgovori on sa neskrivenim zadovoljstvom. »To je Vojin Hadžistević! Toliko puta je kupovao nešto u našoj knjižari!«

»A poznajete li vi njega?« - obrati mi se Bogojevski ledenim glasom, koji nije obećavao ništa dobro.

»Da, poznajem ga iz viđenja. Radi u knjižari Alije Germovića« - odgovorio sam ne videći još nikakvog izlaza iz svog katastrofalnog položaja.

»Sada mi vi, Nijaze Ragiboviću, recite gdje, u koje vrijeme i sa kime ste vidjeli Vojina Hadžistevića na dan 27. avgusta!« - obrati se Bogojevski ponovo Germovićevom momku, da bi me zatim pogledao tako kao da je htio reći: ja sam vama onako lijepo, i skoro da vam povjerujem, a vi ste pokušali da me obmanete! No, odsada će sve biti drukčije!

»Na dan 27. avgusta, nekoliko minuta poslije deset sati, vidio sam Hadžistevića preko Vrbasa, preko puta Klanice, ispod Oraha. Bio je sa Golalićem, Zubovićem i nekom djevojkom!«

Čim sam ga ugledao, bilo mi je jasno zbog čega je tu, svejedno da li je agent ili običan doušnik. Još samo neki trenutak, pomislio sam tada, i sva moja dotadašnja odbrana srušiće se kao kula od karata. Međutim, i pored svega toga bilo mi je jasno da moram poricati sve što Ragibović bude izjavio, bez obzira na to što nema više nikavih izgleda da mi se bilo šta još povjeruje. Ali, u trenutku kada je spomenuo vrijeme u koje me je vidio preko Vrbasa, osjetio sam da nisam u sasvim bezizlaznoj situaciji.

»To nije tačno! Mora da me je sa nekim drugim pobrkao. Ja tamo, preko Vrbasa i pod Orahe, nikada dosad nisam išao!« - odgovorio sam mirno. Nisam odmah htio da se uhvatim za samo vrijeme. Naglasio sam nešto što je bilo djelomično istina - budući da tamo nikada ranije doista nisam dolazio - ali, što je, u stvari, za ono što se pita, nebitno.

»Pogledajte ga još jedanput dobro!« - obrati mu se ponovo Bogojevski. »Jeste li sigurni da ste vidjeli baš njega, sa pomenutim licima, preko Vrbasa, nekoliko minuta poslije deset sati?« Izgovorio je te riječi tako kao da nimalo ne sumnja u Ragibovićevo viđenje, već želi da ispuni samo još jednu isljedničku formalnost.

Pošto je još jedanput ponovio prvobitnu izjavu, Ragibović je dodao: »Bili su mi odmah sumnjivi. Zato sam pogledao na sat. Otuda znam kada je to tačno bilo!«

»U to vrijeme bio sam u centru grada! Nosio sam cipele na popravak. Obućar, sa radnjom na Kasalovom ćošku, sjetiće sé' vjerovatno vremena, jer je odmah za mnom nekuda izašao i radnju zatvorio!« - odgovorio sam ponovo sa istom mirnoćom.

Bogojevski je odmah tražio da mu opišem cipele. Morao sam mu navesti i kako izgledaju iznutra, gdje im je sve postava poderana. Još preda mnom je poslao jednog agenta da to provjeri. Bio sam uvjeren da će se naći u nedoumici kada mu obućar potvrdi moje navode. Tako će se usput potvrditi i moje objašnjenje, na koje se ni u policiji ni ovdje nije niko obazirao: zašto sam se usred ljeta »šetao« u bakandžama! Tvrdio sam da nisam imao šta drugo obuti kada sam na popravak dao svoje plitke cipele.

Vratili su me u ćeliju. Dani prolaze, nema novih saslušanja. Po tome, što me za cipele nisu više pitali, zaključujem daje suočenje ispalo u moju korist. Bogojevski je pogriješio što se zajedno sa doušnikom - koji je »gledao na sat« - uhvatio za vrijeme u koje sam viđen preko Vrbasa. Pošto sam se na biciklu mogao prebaciti za nekoliko minuta, moglo je ispasti da sam se u isto vrijeme nalazio i preko Vrbasa, pod Orasima, i u centru grada, kod obućara. Kako nisam imao bicikl, vjerovatno su imali u vidu vrijeme koje je potrebno pješaku, ispuštajući iz vida da sam se mogao poslužiti tuđim biciklom. Najzad, zbunjivalo ih i to: ako sam pošao u šumu, zašto da istog dana nosim obućaru svoje plitke cipele na popravak? Zbog svega toga - a još više sticajem drugih srećnih okolnosti za koje

tada u zatvoru nisam mogao znati - moglo se desiti da izjava obućara, uz moje cipele kod njega kao opipljiv dokaz za ono što sam tvrdio, prevagnu nad izjavom doušnika koji nije imao da se pozove na išta drugo osim na svoje dobre oči.

*
* *

Od tih srećnih, spoljnih okolnosti, kako ćemo poslije vidjeti, na prvom mjestu su, svakako, intervencije tako visokih ustaških glavešina, Muslimana, za puštanje iz zatvora Hamzalije Galijaševića, a njegova sudbina je bila tijesno povezana sa sudbinom nas ostalih. Samo tako, svojevrsnom »muslimanskom linijom«, može se objasniti i daje policijski isljednik Ibrahim Kolonić, u strahu da goneći Radišića ne pogodi Galijaševića, zadržao za sebe ono Radišićevo priznanje. Druga srećna okolnost, koja se ticala samo moga položaja, bila je aktivnost moje majke. Prodrijevši i do Bogojevskog, ona me je, sama i preko drugih, kao po dogovoru sa mnom, branila na isti način na koji sam se i ja sam branio u istrazi.

Drugog dana po mom hapšenju, kada joj u policiji nisu primili ručak za mene, odbivši da kažu kuda sam odveden, pomislila je na najgore. Požurila je do advokata Viktora Debeljaka, oca moje školske koleginice Jagode, pa je uz njegovu pomoć dospjela i do kuće ustaškog tabornika Kelemena, negdašnjeg profesora. Ali, taj nije htio ni da razgovara sa njom. Ipak, Debeljak je uspio da od njega sazna gdje se nalazim. O nekoj intervenciji nije moglo biti ni riječi. Ali, bila je i sa time zadovoljna, sretna što sam živ, a dok sam živ mogla je i da se nečemu nada. Ne mogavši joj ništa više pomoći, Debeljak joj je rekao da u Ustaškom redarstvu radi Bogojevski i da bi bilo dobro ako bi mogla sa njim razgovarati. Ali, kako do njega doprijeti? Udovica je, u Banjaluku smo skoro doselili i nismo imali mnogo poznatih. Ni u policiji nije niko htio daje primi, pa kako onda doprijeti do nekoga iz Ustaškog redarstva? Međutim, ma koliko je koja situacija izgledala beznadežna, a ona se osjećala bespomoćna, nije mogla nijednog trenutka mirovati.

Trećeg dana doznala je daje iz zatvora pušten Hamzalija Galijašević. Istoga časa požurila je njegovoj kući, ne bi li šta saznala za mene. Ali, tek što joj je Hamzalija počeo da priča, pojavili su se ustaški agenti da ga ponovo vode. U tom trenutku kuća je bila puna žena, koje su došle njegovoj majci Ajši na radost. Kada su vidjele kako se ova, poslije tog nenadanog obrta, opet uplašila i uplakala, počele su je tješiti, a jedna će joj baciti grah. Ispalo je da neće proći mnogo, a Hamzalija će se opet vratiti. Kako bi u to mogla biti još sigurnija, žene su joj kazivale kako su mašicama dohvatile sa vatre žeravice i daje Hamzalija, dok su ga agenti izvodili, prošao između žeravice.

Kada su ostale žene nešto potom malo bolje uočile moju majku, njima nepoznatu ženu u crnini, te čule ko je i zašto se tu našla, predložile su da i njoj bace grah. Ma koliko u to nije vjerovala, u tome času je taj njihov prijedlog objeručke prihvatila. Znala je da grah »padne« uvjek nekako tako, kako bi gatara mogla da potkrijepi nadu onoj drugoj strani upravo u ono što ta najviše priželjkuje. A njoj je u tome času - kada se još više uplašila za mene videći da ni tolike intervencije za Hamzaliju nisu mogle spriječiti njegovo ponovno hapšenje - bila toliko potrebna nekakva utjeha, pa je bila više nego spremna da je čuje, makar dolazila i od jedne gatare. Tako je ista žena i njoj bacila grah, i sva radosna izjavila:

»Eto, draga, lijepo ti je pao grah! Ne može biti ljepše! Sve će. dobro proći samo za jednu riječ! Imaš li koga, samo za jednu riječ je stalo!«

Kako je Hamzalija i prvi put pušten na riječ ministra Bešlagića i doglavnika Mešića, što će biti presudno i za njegovo drugo puštaje, to se dobra Muslimanka nije morala mnogo domišljati da utješi i posavjetuje moju majku. Ona je i sama znala šta bi mogla značiti nečija uticajna riječ - naravno, pod uslovom i da se ja sam držim dobro u istrazi. Ali, pitanje za nju je i bilo upravo to: ko bi mogao reći, i kome, tu jednu riječ?

Slučaj je htio daje na povratku od Galijaševića srela Nataliju Kirov. Poznavajući je kao dobru i duševnu ženu, odmah se sjetila onih Debeljakovih riječi o Bogojevskom. Čim je čula o čemu se radi, Kirova se odmah prihvatila da joj pomogne. Krenuvši iz istih stopa, ubrzo su se našle u kući Bogojevskog. Oslanjajući se na ono što joj je moja majka govorila Kirova je tvrdila Bogojevskom kako dobro poznaje naše prilike, moj odgoj i odnos prema kući i majci. Izmišljajući za tu priliku sama kako se moja majka toga dana nešto razboljela, pitala gaje kako bih ja mogao baš toga dana da pođem u šumu i ostavim je tako kod kuće bolesnu i samu, pošto je moj mlađi brat Dragutin u to vrijeme bio u Gračanici. Napominjući na kraju da »Srbe zatvaraju ne samo kao komuniste, već i što su pravoslavci« -ne bi li ga kako takla i sa te strane-uvjeravala gaje daje u mom slučaju sigurno po srijedi nekakva greška i nesporazum.

Na njegovo pitanje, otkuda i ja na Starčevici baš u času kada je jedna grupa banjalučkih komunista, što su oni nesumnjivo utvrdili, polazila u šumu, majka je odgovorila da sam bolešljiv i da mi je Ijekar preporučio šetnje u prirodi, na čistom vazduhu, što se potpuno poklapalo sa onim što sam u istrazi i sam govorio. Zahvaljujući okolnosti da policija nije poznavala moju predratnu aktivnost, uporno je tvrdila da ja nisam komunista i da me osim škole nije interesovalo ništa drugo.

Poslije toga, osvjedočivši se koliko Bogojevski cijeni i uvažava Kirovu, majka se vratila kući prilično ohrabrena. Međutim, brzo će se uvjeriti da se taj ne predaje tako lako. U prvom novom susretu sa njom, kada mije u zatvor donijela ručak, pitao je koliko imam plitkih cipela. Odmah je shvatila da provjerava neku moju izjavu, pa se našla na grdnoj muci, bojeći se da bi me svojom izjavom mogla demantovati. Najposlije se izvukla tako što je rekla da moje stvari, od kako sam se vratio iz Beograda, još stoje po koferima, pa da to ni sama ne zna tačno. Srećom, na tome nije više insistirao, niti je poslao nekoga da to kod kuće provjeri. Kada bude poslije toga opet dolazila pred zatvor, sa hranom za mene, strijepiće od svakog novog susreta sa njim, strahujući da je neće nekim nezgodnim pitanjima opet dovesti u sličan škripac.

*
* *

Evo nas najzad svih zajedno - nemajući pojma šta se napolju dešava - u istoj ćeliji. Ne znači li to da je istraga završena? Pored Mile Kresića i Voje Radišića, sada je tu i Mišo Stupar. Sada nam je svima lakše. Često raspravljamo o tome kako smo bili loše sreće, kako događaji mogu nekada da krenu, iznenada, u sasvim suprotnom smjeru. Bilo je dovoljno da se ne predvidi i ne sinhronizira nekoliko naoko sitnih stvari, pa da se, uz naše neiskustvo i odsustvo najnužnije opreznosti, umjesto u šumi nađemo u zatovoru.

U mislima i razgovorima najčešće smo sa našim drugovima na slobodi. Nagađamo šta rade i, posebno, šta misle o nama. Pitamo se da li oni, koji su već u šumi, mogu uopšte znati kakva je to sreća biti gore, imati pušku u ruci. Svoj život mogu da naplate životom neprijatelja, a sa nama ustaški agenti mogu da rade šta hoće. Utjehu nalazimo u tome da to, što su uhvatili nas četvoricu, nije ništa prema onome koliko je naših na slobodi. I, naročito, u tome da će naše ideje na kraju pobjediti i da će nas naši drugovi osvetiti.

Ponekada maštamo i o tome, kako bi bilo lijepo kada bi nas zatvorili u Crnu kuću na bilo kakvo i koliko robijanje. Ali, niko i ne pomišlja da bi se tako nešto moglo i stvarno dogoditi. Likvidiraće nas čim to zažele, bez obzira što u istrazi nisu dokazali našu krivicu. Niko se ne zanosi da to nešto znači, niti sumnja da je ustašama i bez našega priznanja jasno ko smo i šta treba da urade sa nama. Ako smo poricali sve čime su nas teretili, nismo to činili što smo vjerovali da bi se tako mogli od najgoreg izvući, nego da bismo prikrili organizaciju.

Dok smo tako maštali, ili otvoreno gledali u oči onome šta nas čeka, dotle se Zora Kovačević - koja se onoga dana oko našeg izlaska najviše natrčala - za-

nosila planovima o akciji za naše oslobađanje iz zatvora. Nije se mogla nikako pomiriti sa činjenicom - kako će mi poslije pričati - da se mi bespomoćni nalazimo u rukama neprijatelja, a da su ona i drugi u isto vrijeme na slobodi i pasivni posmatrači naše sudbine.

Jedne večeri, usred priče o našima, onima u gradu i onima u šumi, u zatvorskom dvorištu nasta neka trka i ču se galama. U dvorištu je i neki magazin sa benzinom, pa nekoliko ustaša dovikuju magacionera. Iz njihovog razgovora razabiremo da su se kamionima upravo vratili iz Mrkonjić-Grada. Dok uzimaju benzin'pričaju iz svega glasa, magacioneru i našim stražarima, kako su po selima oko Mrkonjić-Grada palili i ubijali.

»Satjerali ih mi u jednu kuću, pa potpalili ...«, priča jedan od njih.

»Haha, haha, haha..«, prekida ga drugi grohotnim smijehom.

»Kada će ti jedna baba, iz onog plamena, na vrata..«

Haha, haha, haha..«, čuje se opet onaj grozni smijeh.

»A mi ti babu za noge i ruke, pa opet nazad u vatru..«

»Haha, haha, haha..«, smije se ponovo onaj isti ustaša.

Ustaškoj priči i smijehu nikada kraja. Vrijeme kao da je stalo. Eto, ovakvi će i nama presuditi! A onda, ono od čega smo u tim trenucima svi strahovali, počinje da se obistinjuje. Čujemo korake prema prozoru naše ćelije. Njih nekoliko zaviruju unutra. Jedan, sa baterijom, ulazi u ćeliju.

»Ahaa, vidi ih, vidi! Kako su se samo skupili!«, obraća se onim napolju. A onda, oštro, nama: »Zašto ste u zatvoru?«

Ne uspijevajući da prikrijemo strah u glasu, odgovaramo kaou horu: »Ne znamo! Sigurno neka greška!«

»Ma nemojte! Greška! Greška je što vas drže ovdje! Ali, ispravićemo mi tu grešku!« Srećom, izgleda da su nekuda žurili, pa nisu imali vremena da se nad nama duže iživljavaju. Odazivajući se na neke povike spolja, brzo su nas napustili, očigledno zadovoljni što su u našoj zaplašenosti našli potvrdu svoje moći i važnosti.

Nismo tada mogli znati da je neki dan ranije, 2. septembra, kod Mrkonjić-Grada, u borbi sa tim istim i drugim ustašama, poginuo Mirko Kovačević, Zorin brat, na koga se Galijašević pozivao objašnjavajući otkuda mu vreća sa kojom je uhvaćen.

Prošlo je još nekoliko takvih, dugih dana, od posljednjeg saslušanja možda već desetak. Što nas duže nisu pozivali, strijepnja je sve više rasla. Bogojevski nas za trenutak ostavlja na miru samo zato što na sve strane traži nešto čime će u slijedećoj rundi oboriti bilo šta iz naše dotadašnje odbrane. Načne li nas na jednoj tački, rušiće se i sve ostalo. Za Golalića i Plivca već zna. Ragibović je na suočenju pomenuo i Zuboviće, a lako može dokučiti da je Zora Kovačević ona djevojka koju je tada sa nama vidio. Nekoje opet mogao vidjeti i Voju Tišmu. Uhvati li bilo koga od njih, ili drugih koji su učestvovali u organizaciji našeg izlaska, sva naša odbrana može najednom pasti u vodu. Stoga, u času kada sam prozvan, i kada me je agent doveo pred kancelariju Bogojevskog, osjećao sam se veoma nelagodno. Šta li je sada pronašao? Neće li me opet nečim iznenaditi, kao onda sa Ragibovićem? Ako takvog nečega nema, zašto bi me onda zvao? I zaista, iznenađenje, i te kakvo, ni ovaj put nije izostalo.

»Evo, potpišite ovdje!«, pokazuje mi Bogojevski nekakve hartije, i odmah zatim nastavlja: »Idete kući. I da znate, dobro ste prošli. Moglo se to i drukčije završiti. Imali ste veliku, veliku sreću. A sada, pamet u glavu! Držite se daleko od svega što bi vas moglo ponovo dovesti do nas!«

Dok slušam njegove dvosmislene riječi, razmišljam kakva lije to sada klopka. Nemoguće je da me odistinski pušta. Ipak, moram se pridržavati uloge koju sam i dotada igrao. Trudim se da izgledam kao čovjek koji je, budući nevin, bio još od početka uvjeren u takav ishod. Stoga se na meni, ni za trenutak, nije mogla vidjeti nikakva promjena, nikakav znak niti iznenađenja niti radovanja. Ukoliko je ovo, kako mislim, nekakva proba sa mnom, suprotnim ponašanjem mogao bih samo učvrstiti njegove sumnje. A ne želim ni da mu pružim priliku da mi se

u trenutku obrta potsmjehne. Ukoliko me kakvim čudom zaista pušta, bilo kakav znak iznenađenja, radosti, žurbe, ili neka druga nesmotrenost, može ga navesti na pomisao da je pogriješio i da me ipak treba zadržati.

Bogojevski je završio svoju priču, a ja još uvijek ne znam na čemu sam. Potpisao sam nekakav dokumenat o puštanju na slobodu i revers da sam primio novčanik i druge sitnice koje su mi oduzeli prilikom hapšenja, ali ne znam šta bi sada trebalo da činim. Očekujem svakog trenutka preokret, nešto čime hoće da me iznenadi. Najzad, pomišljam da je to ostavljeno za neki trenutak kasnije i daje već krajnje vrijeme da Bogojevskom, shodno svojoj dotadašnjoj ulozi, pružim ruku i sa zahvalnošću se ljubazno pozdravim.

Ali, umjesto da se vratim u ćeliju, po trenčkot i ostale svoje stvari, odmah se upućujem izlaznoj kapiji. Ako me stvarno puštaju, svakoga časa mogu shvatiti da su pogriješili. Zato ne smijem nepotrebno izgubiti nijednu sekundu! Dok se laganim korakom udaljavam od Ustaškog redarstva, savlađujući sa mukom neodoljivu želju da potrčim, razmišljam kako treba da postupim u slučaju da me pozovu da stanem. Ne smijem da se okrenem, ali osmatram ulicu, kuće i dvorišta ispred sebe, procijenjujući u svakom trenutku kuda bih tog časa bilo najbolje da bježim, ako bi zatrebalo. Poslije prvog ugla pružam korak koliko više mogu. Moram se što prije nekuda skloniti. I ne smijem im više nikada živ pasti u ruke!

Istoga dana, poslije mene, pušteni su Kresić i Stupar, a sutradan i Radišić.

*
* *

Prvih dana po izlasku iz zatvora noćivao sam u kukurizima, uz voćnjak Zubovića. Noć je bila kritično vrijeme. To što je svako morao na kraju krajeva negdje prileći, odvajkada je koristila svaka policija, polazeći najčešće tada u svoj lov na ljude. Ali, ni dan nije donosio neko osobito olakšanje. Kada bih se uvukao u kuću, osjećao sam se kao u mišolovci, jer ni tada nije bila isključena neka iznenadna »posjeta« policije. Tako sam ubrzo morao preći kod Nade i Sergija Cikalovskog, prvih susjeda prema gradu, i kod njih se neko vrijeme prikrivati. Za takvo gostoprimstvo ustaše su skidale glave, a oni su imali dvoje male djece, Borisa i Mišu. Nisu bili komunisti, a osim pukog susjedstva ranije ih ničim drugim zadužio nisam.

Poslije ću preći kod ujaka Živka Bujića i ujne Drenke. I oni su sa malim djetetom, trogodišnjim sinčićem Vladimirom. Stan im je stotinjak metara niže našega, sa druge strane ulice, pa je moja majka mogla da navraća skoro svakog dana, da nam donese ili čuje od nas neku novost. Crvena armija se još uvijek povlači, jesen je na pragu, a od naših Ijetošnjih predviđanja, da će se do zime sve svršiti, nije ostalo ništa. Zabrinuto pita kako će sada biti našim u šumi - i u mene sa zebnjom pogleda. 0 mom drugom polasku se ne govori, ali misao o njemu kao da je uvijek prisutna.

Svo vrijeme poslije zatvora bio sam u vezi sa Zorom, Fahrom Mahić i Mirkom Bobanom. Preko njih bio sam stalno u toku svega što se zbivalo u gradu i okolo. Skoro svi iz naše ljetošnje grupe su već u šumi. Nije se više išlo kao ranije, u većim grupama i po danu, već uglavnom pojedinačno i noću, sa više opreznosti. Svi su izašli srećno, mada niko onako glatko i brzo kako je želio.

Prvi je izašao Refik Plivač (1915). Toliko je oblijetao drugove koji su mu mogli dobaviti propusn.cu za odred, da su se oni uplašili da bi im tako mogao i policiju na vrat navući. Tako je propusnicu dobio prije svih drugih, ali dalje nije imao sreće. Poginuo je već poslije petnaestak dana, polovinom septembra.

Pošto se nekako prebacio preko Vrbasa, nazad na Hiseta, Rizo Golalić (1918) se petnaestak dana krio u kući Muharema Djelića, obućara, i njegovog brata Sulejmana, radnika Fabrike duvana. U tome času tu su se skfivali još Jusuf Imamović Terzo i Avdo Hercegovac Brzac, takođe radnici. Jedne septembarske noći njih trojicu prebacio je čamcem preko Vrbasa Braco Radaković. Na ugo-

vorenom mjestu čekala ih je veza, pa je tako Golalić uspio tek u svom sedmom pokušaju da izađe u šumu.

Kada je onog poslijepođneva policajac Sačić izbio na Starčevicu, Zubović, Tišma i Plivač su se sklonili na jednu a Radišić na drugu stranu. Kada je policajac prolazio pored prve trojice, vidjeli su kako mu kapa promiče iznad živice. Da su znali da iza njega nema više nikoga, Plivač ga je lako mogao iznenaditi svojim pištoljem. Nakon nekog vremena Plivač je, kao pozravalac toga terena, pošao u izviđanje ali se nije više vratio. Zubović i Tišma su sačekali noć, lutajući prije toga ovamo i onamo, dvoumeći se kako da pređu Vrbas, da bi se najposlije prebacili donjom stranom mosta u trenutku kada je nailazila kolona kamiona sa Nijemcima. Ta kolona je privukla pažnju onih okolo, a ujedno ih zaklonila od policijske karaule sa gornje strane mosta.

Prenoćili su u Tišminoj kući, da bi se slijedeće noći, biciklima koje su im dovezli Mahić i Boban, prebacili do Gordane Kovačević. Pošto je i ona bila upletena u naš izlazak, već sutradan su prešli u novo skrovište. Zubović u stan Mare Bem, a Tišma u dvorišni stan francuskinje Marsele Benko, u samom centru grada, u tadašnjoj Gospodskoj ulici. Tu će im, dok smo još bili u zatvoru, doći na razgovor, obučene u zaru, Rada Vranješević i Dušanka Kovačević, članovi Mjesnog komiteta. Poslije nekog vremena Zubović će se prebaciti kod svojih rođaka, u Zalužane a potom Glamočane, da bi se 28. septembra na isti način, biciklom, uz pomoć Bobana, vratio nazad u Banjaluku. Preko Vrbasa čekala gaje veza. Bio je to Adem Ćeleš, rudar, koji gaje na konju prebacio do našeg tadašnjeg prihvatnog logora iznad Šehitluka. Nešto prije toga, na sličan način, izašao je u šumu i Tišma.

Branko Stupar Mišo (1918), student treće godine Agronomskog fakulteta u Zemunu, takođe je tražio da odmah izađe u šumu, ali mu to u prvi mah nisu dozvolili. Potrebe za onima koji će raditi u gradu bile su velike. Razvijen i naočit, lako je zapinjao za oko svuda gdje se kretao. U zaru je bio još uočljiviji - otkuda tolika žena, još sa takvim hodom, sa nogama prevelikim i za muškarca? Na ove nije mogla nikakva ženska cipela, pa je morao ići u priglavcima. Zbog toga je ponovo tražio i ubrzo potom dobio odobrenje za izlazak u odred.

Ni Mihailo Kresić Mile (1921) nije mogao ostati još dugo u gradu. Prikrivao se u kući Smaila Bišćevića, u stanu Grozdanovića, bivšeg jugoslovenskog oficira i našeg simpatizera. Na dan 9. oktobra zatekao se u kući Brace Potkonjaka, komandira našeg voda na Poniru, koji se tih dana spustio u grad po zadatku. Kada je ustaški agent Ratomir Paternoster, negdašnji komunista i bliži Bracin drug, upao u kuću i ubio Bracu, Kresić je iskočio kroz prozor i pobjegao. Jednog dana policija je zaposjela ulicu u kojoj se nalazila kuća u kojoj se krio. Kresić je po Grozdanovićevoj ženi poslao poruku do Fahire Fejzagić, a ova mu je poslala majčin zar i neke papuče. Dok je tako preobučen prolazio pored neke kafane, jedan tamošnji doušnik je povikao: »Ljudi, pa ono nije žensko!« Pošto je nekoliko njih skočilo i pošlo za njim, Kresić je prešao u trk, zbacujući zar koji mu je sada smetao. Odnekuda se stvorio i Paternoster, u jurnjavi za njim je pucao, ali bez uspjeha. Umakavši im, naš nesuđeni vodić znao je i sam izaći na Ponir.

Najzad je došao i dan moga polaska. Još ranije sam bio kod doktorke Danice Perović. Njena sestra Duša me je obavjestila preko Zore, kada i kako mogu doći u bolnicu, a da me tamo niko nepoželjan ne opazi. Kada su mi po izlasku iz zatvora minuli bolovi u leđima i slabinama, napipao sam na desnoj podlaktici neku otvrdlinu, kao da je kost bila slomljena pa onda nepravilno srasla. Osim toga, ranije bolešljiv na plućima, htio sam znati nije li i policija ostavila kakav trag na njima, kako bih se u šumi znao ravnati. Poslije rentgenskog pregleda Danica mi je rekla da je sve u redu. Nikakvih prepreka za izlazak u šumu nije više bilo.

Iza mene ostaće u gradu još samo Vojo Radišić, ali i on će nešto kasnije, 19. decembra, izaći u šumu. Posljednju noć u Banjaluci provešće ispod Starčevice, na štali Zijada Ibrahimbegovića, gdje će ga smjestiti njegova žena koja je bila naš saradnik i krišom od svoga muža. Sutradan će po njega doći vodić i biće izne-

nađen kada u njemu prepozna Stojana Vujasinovića Stojku, svog negdašnjeg druga iz osnovne škole. Inače, Hamzaliju Galijaševića je otac odmah poslije zatvora sklonio u Tešanj, a godinu dana i neki mjesec kasnije izaći će i on u partizane.

*
* *

Dok je moja majka ulazila, nailazeći večeras nešto ranije, hitro sam se sklonio ustranu, između zida i otvorenih kućnih vrata. Naišla je upravo u trenutku kada je ujak Živko izvirivao napolje, da provjeri mogu li neopaženo izaći iz njegovog stana. Poslije svega što je doživjela ljetos, morali smo je pošteditи ponovnog strahovanja kako će se završiti ovaj drugi pokušaj izlaska u šumu. Tek kada gore stignem, obavjestiće je o svemu. Praveći se kao da je pred nju izašao, ujak ju je uzeo pod ruku i, ne pritvarajući vrata, poveo u kuhinju. Casak kasnije bio sam već napolju.

Tako ovaj put polazim i bez pozdrava sa njom. Dok je maločas promicala pored mene, a ujak je zagovarao, nije mi bilo lako na duši. Bolilo me što je tako obmanjujemo i uskraćujemo joj mogućnost da me naposlijetku još jedanput vidi. Da mi na rastanku, čije trajanje i ishod niko nije mogao znati, uputi još neku materinsku riječ, poruku i pouku koju je za mene - po njoj nepopravljivog zanesenjaka koječime što samo u knjigama postoji - za takvu priliku možda već odavno smišljala.

Fahro Mahić je krenuo nešto ranije. Kada se već dobro smračilo, dovezao mi je bicikl. Na njemu ću preko mosta i pored policijske karaule. Kada se malo pogurim i glavu uvučem u ramena, neće stići da me prepoznaju, ne bar izdalje. Ako pokušaju da me zaustave, tako ću se lakše probiti i brže izmaći. U svakom slučaju, ne moram se bojati najgoreg. Zora mi je već davno nabavila pištolj. Ustašama ne mogu više pasti živ u ruke.

Fahro će me sačekati, da preuzme bicikl, na početku aleje prema Gornjem Šeheru (danas ulica Mirka Kovačevića). Nešto podalje čekaće me Čedomir Glumac Čedo (1922), moj noćašnji saputnik za odred. On je dobio lozinku i odziv, pomoću kojih ćemo se povezati sa vodičem. Naići će istom alejom, dobio je naš opis, a možda nas i poznaje, pa će nam se prvi obratiti. Oslanjajući se na Čedu, nisam tražio da i mene upoznaju sa ugovorenim znacima. Kod mene je propusnica, za obojicu, to je glavno. Bez nje nas ne bi prihvatili u odred, čak i kada bismo ga znali sami pronaći.

Tu propusnicu, na četvrt lista pisaće hartije, sa potpisom »Mala« - kako se potpisivala Zaga Umićević, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Banjaluku - donijela mi je još jutros rano Zora. Kada sam na kraju propusnice pročitao prvi puta naše geslo »Smrt fašizmu - Sloboda narodu!«, obuzelo me najednom, neobično snažno, osjećanje nekog osobitog ponosa i radosti, kao da sam već u šumi, sa crvenom petokrakom zvijezdom na čelu, među drugovima koji su još odranije tamo. U tom prvom, neponovljivom trenutku, ono mi je zazvučalo kao neka, samo odabranim dostupna, partizanska tajna, lozinka kojom se uvodim u jedan sasvim novi život, svijet o kome sam dotada mogao samo da sanjam. I od tog nezaboravnog trenutka, tokom cijelog dana - subote, 22. novembra 1941. godine - te četiri kao sablja britke riječi nisu mi više izbijale iz glave. Goreći od nestrpljenja, kada će već napokon veče, i sat određen za polazak iz grada, svaki čas lovio bih sebe, kako u mislima, kao nekakav zavjet pred stupanje u partizane, svečano ponavljam: Smrt fašizmu - Sloboda narodu!.. Smrt fašizmu - Sloboda narodu!..

Ovaj put sam se za šumu posebno opremio. Nema više iluzije da bi se rat mogao završiti prije zime. Na meni je dobro očuvan kožni kaput, postavljen jagnjećim krznom. Nabavio mi gaje negdje Mirko Boban. Da ne bih nosio nikakve zavežljaje, koji bi mogli svratiti nečiju pažnju, obukao sam dupli veš, a preko Ijetošnjeg crvenog džempera navukao još jedan bez rukava. U džepovima su mi

četkica i pasta za zube, aparat za brijanje, sapun, peškir, rezervne čarape, mast za cipele, naliv pero, sveska za dnevnik, razne sitnice, igla i konac. Avijatičarska kožna kapa, koju sam dobio od Zore, takođe. Nisam mogao daje stavim odmah na glavu pošto sam i tako, u kožnom kaputu, suknenim skijaškim pantalonama i bakandžama isuviše upadljivo obučen.

Dok jednom rukom upravljam biciklom, druga je u džepu sa otkočenim pištoljem. Projurio sam preko mosta i ostavio karaulu iza sebe; niko tamo nije obratio pažnju na mene. Fahro je na ugovorenom mjestu. Preuzima bicikl i odmah okreće nazad, opraštamo se samo pogledom. Eno i Cede. Ide mi u susret i u hodu, saopštava: »Večeras ne izlazimo! Na putu je zasjeda! Moraš se vratiti!« Kada sam se od prvog iznenađenja malo povratio - prešavši srećno most držao sam, uprkos Ijetošnjem iskustvu, da do šume nema više nikakvih prepreka - Cedo je već bio daleko. Tek tada sam shvatio da mi je bio još potreban. Ko će sada obavijestiti Fahru, da mi ponovo doveze bicikl? Nazad, preko mosta, ne mogu pješke!

Dok razmišljam, šta bih i kuda bih, ne smijem ni stajati na jednom mjestu. To bi tek kod svakoga izazvalo sumnju. Ko bi mogao u ovo doba, nadomak Starčevice, tako besposleno stajati? Htio-ne htio, nastavljam dalje, laganim korakom, prema Gornjem Šeheru. Srećom, ulica je pusta. Zašao sam već u glavnu Aleju, a nisam još ništa smislio. Najednom, čujem bicikl. Na nekoliko koraka iza mene sasvim uspori, nikako da me prestigne. Vozač me očigledno posmatra, procjenjuje. Nije valjda policajac? Osjećam njegov pogled na leđima, htio bih da se osvrnem, ali se savlađujem. Ako sam mu već zapeo za oko, tako bih samo pokazao da od nečega prezam. Da nemam pištolj u džepu, ne bih se mogao držati tako »nezainteresovano«, kao najnedužniji građanin koji gazi svojom svakodnevnom stazom i nema čega da se boji. Najzad, vozač se odluči i nagazi pedale jače. Kada me prođe zavrnu malo prvim točkom i zaustavi se odmah ispred mene. Istoga časa, oslonivši se na jednu nogu - to je neki mladić sa podignutim okovratnikom - obrati mi se, malo zamuckujući: »Mo-olim vas, ko-oliko ima sa-ti?«

To je vodič, sinu mi odmah kroz glavu! Pitanje je lozinka, ali šta je odziv? Kada bih ga znao, mogli bismo se sporazumjeti da mi da bicikl, da se na njemu prebacim natrag. Možda bi mogao i da me povede u šumu nekim drugim putem, ili prosto negdje skloni, dok se nađe neko bolje rješenje. Ali, on dobro zna da svi, koje on vodi gore, moraju znati znake za raspoznavanje. Ako pokušam da mu se na neki drugi našin predstavim, može pomisliti da sam provokator. Da dokaže svoju »lojalnost«, mogao bi podići i viku na mene. Nema druge nego da pogledam na sat i odgovorim isto što bih odgovorio i svakom drugom prolazniku. Cim je dobio odgovor - poslije ću saznati daje to bio Adem Bajagilović Berber - biciklista je okrenuo nazad. Moja pretpostavka je bila tačna. Adem je dobro procijenio da sam ja taj koga je trebalo da nađe, ali nije mogao znati da ja ne znam znake za raspoznavanje. A svaki drugi način sporazumijevanja bio je nemogućć.

Kuće se pronjeđuju, aJeja je sve bliža Vrbasu. Napetost u meni raste. Ovaj kraj mi je skoro sasvim nepoznat. Prolazeći pored kuća, iz kojih ne znam ko sve može preda me izaći, osjećao sam se nelagodno. Sada mi je, na otvorenom, još nelagodnije. Ne samo da sam upadljivo obučen a džepovi mi nabijeni, nego se i krećem upadljivo sporo, neodlučno, i to me takođe odaje. A brže ne smijem. Bojim se da bi i ovako mogao prije do Šehera, nego smisliti šta ću i kuda ću. Šta odgovoriti ako me neko presretne i upita, šta ću ovdje, u ovo doba, kuda sam se uputio? Noć je puna vlage, hladna, neprijatna, tmurno nebo spustilo se do zemlje. Kako reći da šetam, po ovakvom vremenu, tako daleko od kuće? U jednoj takvoj »šetnji« jedanput sam već uhvaćen. Ne pada mi na pamet nikakav zgodan izgovor. Istina, takvog radoznalca, kakav noćas može biti samo neki doušnik, agent, policajac, mogao bih se otresti pištoljem. Ali, svejedno, kuda ću poslije?

Aleja izbija na Vrbas. Najzad jedno olakšanje. Mogu se skloniti sa puta, izbjeći neželjene susrete. Spuštam se pod Prvi mlin da tu o svemu na miru razmislim. Ali, namjesto više mira, eto novog nemira. Odavde nemam nikakav pregled, primjete li me odozgo, nemam više kuda, u pravoj sam mišolovci. Moram naći neko zgodnije mjesto, odakle ću imati makar kakvu odstupnicu. Stotinjak metara uz cestu je kuća Osmana Karabegovića. Maloprije, jedva čekajući da se negdje sklonim, nisam imao strpljenja da i do nje doguram. Sada je to malo nezgodnije, ako neko primjeti kako izlazim odozdo, biće mu odmah jasno ko bi to mogao biti. Na cesti nikoga. Za nekoliko časaka bio sam u Osmanövoj bašti, poviše kuće. To je jedino mjesto koje ovdje donekle poznajem. Prošlog ljeta tu sam prvi put prisustvovao jednom sastanku KAB-a (Klub akademičara Banjaluka).

Samo što sam sjeo na vrljike, uvrh bašte, da o svemu još jedared razmislim, kad poče neka kišica. Baš kao ljetos, kada sam sa Rizom čekao na Starčevici vodiča. Samo što sam sada sam i znam da nemam više šta čekati. Razmišljam još jedanput o mogućnosti povratka na onu stranu. Preko mosta kod Kaštela ne mogu pješke, preko rebrovačkog još manje, a ni okolo, preko Gornjeg Šehera. Jezivo hladan i nadošao Vrbas nekako potmulo huči - i bez odijela, i tamo gdje poznajem svaku njegovu sedru, teško bih se noćas usudio zaplivati. Da se sklonim negdje na ovoj strani? Imam tu nekoliko drugova - ali, ili su im kuće na nezgodnom mjestu, ili ne znam gdje stanuju, ili su već otišli u šumu. Ne mogu ni u Osmanovu kuću - njegovi me ne poznaju, pomisliće odmah da sam provokator. Da pođem u šumu sam? Ali, bez vodiča nisu mogli ni neki ovdje rođeni.

Tri su mogućnosti, u svakoj ne male prepreke. Ali, prve me vraćaju na polaznu tačku, a ostvarim li treću - biću na svom cilju! Moram, dakle, u šumu! Makar i bez vodiča i uprkos ustaškoj zasjedi!

*
* *

Znam da su naši negdje na Poniru. Ali, ne znam pravac u kome se Ponir nalazi, niti koliko je daleko, niti pak nemam li negdje ispred sebe i neko ustaško selo. Nekakav pravac mi sa ovoga mjesta određuje i sam teren i blizina Šehitluka. Samo, kako da ga se pridržavam u ovoj pomrčini, van svakog puta, na terenu obraslom u šiblje, ispresjecanom jarkovima i kosama? Sve govori da moram ići pravo uzbrdo. Orijentisaću se po huku Vrbasa, mora uvijek da mi dolazi sa leđa. Kako po mraku ne mogu biti siguran idem li baš pravo, odbijaću se povremeno malo ulijevo. Bolje je da odem i nešto više na tu stranu, nego udesno. Tamo, na Sehitlucima, su neprijateljski položaji. Kada ocijenim da sam ih prošao, zaustaviću se i prema terenu i drugim okolnostima napraviti novi plan.

Što se više penjem, magla je sve gušća, kišica upornija. Svaki čas mi se čini da izbijam na neku zaravan. U stvari, to magla već na nekoliko koraka udaljenosti zaklanja šiblje i dalji uspon i stvara taj lažni utisak. Najzad, kada sam se već navikao na to stalno izmicanje vrha kose, uspon presta. Ali, sada čujem i neku huku ispred sebe. Ne dolazi li to možda od Vrbanje? To me malo zbunjuje, ali nastavljam i dalje u istom pravcu.

Mislim da sam od grada odmakao već daleko. Najednom, kroz maglu i mrak ugledah neka svjetla. Privlačim se jednom svjetlu, nekoj kućici. Šunjam se tako da me ne bi mogao osjetiti ni neki seoski pas. Vjerujem da sam glavnu opasnost, onu zasjedu, davno već prebrodio. Ona je sigurno negdje pored puta, a ja sam se kretao stranputicom. Osim toga, najvjerovatnije nije u samom selu, već negdje ispred njega. I to sa druge strane, od Banjaluke, a ne odakle ja dolazim.

Kucam na prozor. Unutra je samo neka mlađa žena. Bojažljivo se primiče oknu. Kada u mojoj ruci ugleda pištolj, malo ustuknu. Pitam je kako se ide u Ponir. Odgovara da ne zna i upućuje me na susjede. Ne znam gdje sam, niti ko je ona. Dok ja stignem do susjeda, može dotle već podići uzbunu. Stoga me valjda i šalje tamo, ne može biti da ne zna gdje je Ponir. Pitam je dali je selo srpsko a ona se još više uplaši. Mrmlja nešto, ništa ne razumijem.

U meni raste napetost i nemir. Već sam dugo pod prozorom, na svjetlu, može me neko opaziti. Pištolj držim u ruci, ali ne zbog nje, već da bih mogao brzo reagovati u slučaju neke druge opasnosti. Ona to ne zna, uplašena je, zato mi ne daje potrebne odgovore. Na granici strpljenja, da sve to prekratim i bar posredno utvrdim kakvo je to selo - i može li u njemu biti ustaša - tražim da mi izgovori očenaš! To je dotuče. Prestravljena, kao da će dobiti metak čim počne da ga izgovara, ne daje više od sebe ni glasa. Shvatam da sam došao do kraja, da ovako dalje ne ide. Ali, ne mogu je ovako ni ostaviti. Moram u kuću, da još jedanput pokušam utvrditi, počinjući sve iznova i mirnije, gdje se to nalazim i kako se odavde ide u Ponir. Hitro, u jednom skoku, ulazim na vrata, strahujući da ne iskoči kroz prozor, na drugu stranu, i pobjegne u selo.

U kući opet sve isto. Što god pitam, ne zna. Zove se Katica Đurović. Prezime crnogorsko, ne može valjda biti na ustaškoj strani? Ništa »ne zna« - boji se da bi je neki odgovor mogao koštati glave. Sa pištoljem u ruci, ja sam za nju agent koji je došao da je provocira. Kako drukčije objasniti njeno ponašanje? Vidim da nema druge, moram se pomiriti sa tim da mi ne vjeruje. Najzad, ne mogu ni ja biti siguran u nju. Cekaću da svane, a onda ću krenuti tako da mi grad ostaje iza leđa. Ne može reći da ne zna ni u kome je pravcu Banjaluka.

Od duga vremena, a ukoliko je naš simpatizer možda će mi najzad i povjerovati, pričam joj kako sam ljetos bio uhvaćen na Starčevici. »Pa to je bilo ovdje, niže naših kuća!« Njene riječi su me zaprepastile. Ne mogu da shvatim kako sam mogao dospjeti ovamo. Poslije tolikog hoda, našao sam se opet iznad samoga grada! Vjerovao sam da se krećem nekom drugom kosom, a ispalo je da je to ona ista, Orlovačka, kojom sam i ljetos krenuo samo sa njene donje strane. Nema ni govora da ovdje čekam jutro. Možda je tu negdje i ona zasjeda. Bio sam već kod vrata, kada me preplašena Đurovićka zamoli: »Ako sretnete nekog čovjeka, sa baterijom u ruci, nemojte pucati. Treba svaki čas da naiđe ovamo!«

Za nekog takvog, sve ovo vrijeme, nije rekla nijedne riječi. Hoću da je pitam
0 čemu se to radi, kada u dvorištu ugledah neku priliku, a ona će istoga časa: »Vratio si se, iz grada, Mirko!«

Preda mnom je čovjek u lugarskoj uniformi. Nije mi to drago. Od ustaša prima platu, možda im i vjerno služi. Jedno je ipak dobro, ne može mi reći da ne zna gdje je Ponir. Sjedam do jednog zida, pištolj iz ruke ne ispuštam. Pokazujem mu da sjedne kod drugog zida, meni nasuprot, tako me ne može ničim iznenaditi. Zove se Mirko Kalem. Ovo naselje, na obronku Starčevice, zovu »Crnogorci«. Pričam i njemu što sam već ispričao Đurovićki. Ako je za nas, treba da zna ko sam, ako je protiv, nema šta da krijem, Đurovićka će mu sutra i tako sve ispričati. Pokazujem propusnicu. On neće ni daje pogleda. Sada već strožije naređujem, daje uzme. Pošto ju je pročitao, vraća je i protestvuje: »Sa njom se možete poslužiti kod partizana, a ne kod mene!«

On, naravno, zna gdje je Ponir. Ako je pod moranje, pokazaće put. Samo je bolje da prije toga nešto večeramo. Đurovićka iznosi vruće, kuvane krompire i mlijeko. Jedemo, svaki za sebe, na svome kraju sobe. Usput pričamo o vremenu
1 drugim običnim stvarima. A onda, usred razgovora, pokazujući na moj pištolj, Kalem će: »Hoćete mi ga pokazati, samo nešto da vidim?« Obratio mi se takvim glasom, kao da smo poznanici ili prijatelji neki stari. Kao da ga sada, pošto smo se o svemu do sita napričali, interesuje još samo model pištolja. Iznenađen sam, ne malo. Ne ide mi u glavu da je mogao i pomisliti da bih se mogao prevariti i za »trenutak« mu ga dati. No, nisam li ja možda svojom pričom i ponašanjem djelovao malo smušeno, da se takvom nečemu ipak mogao ponadati?

»Ostavi se toga!« - grubo mu odvraćam i povlačim svoj tronožac bliže zidu. Vidim da ga još jedanput moram potsjetiti u kakvom je zapravo položaju: »Bez obzira na moje priče, i ko si uistinu, ti ćeš me noćas, htio-ne htio, voditi u Ponir!«

Večera je završena, nema više šta da se priča. Očigledno jedan drugom ne vjerujemo, niti možemo vjerovati. Pužurujem ga da krenemo. Možda je ovom večerom htio samo da dobije na vremenu? U osvjetljenoj sobi odlična sam meta svakome napolju. Pištolj sam mu upro u leđa, pratim ga u stopu. Ali, opet nisam

siguran da je sasvim u mojoj vlasti. Iz slične pozicije, još po danu, ljetos sam i sam pokušao bježati. Nisu isključena ni druga iznenađenja. Kada smo, izašavši iz dvorišta, napravili nekoliko koraka, zaustavio sam ga rukom i opomenuo: »A, nećeš ti mene prevariti! Pa ti si me poveo u grad! Znam ja dobro odakle sam došao, vodi ti mene u Ponir!«

Blefirao sam. Ne znam kako se odavde ide u grad. Ali, pobojao sam se da me je baš tamo poveo. Ako je naš simpatizer, pa misli da sam agent koji ga provocira, morao bi tako postupiti. Da pokaže kako bi takve, koji bi htjeli u šumu, poveo u grad, u šake ustašama. Ako pak služi ustašama, onda bi opet morao da pokuša da me povede u grad, ili čak navede na onu zasjedu, ukoliko za nju zna.

Bio sam u pravu. Blef je upalio. On mjenja pravac znatno udesno. Što više odmičemo, sve je govorljiviji. Kada me je u susjednom zaseoku uveo u jednu kuću, cijela stvar se konačno rasplela. Kakva slučajnost i sreća! Nasumice, stranputicom, pošavši dobro od Osmanove kuće, uz Podgaj, ali poslije okrenuvši u sasvim suprotnom smjeru od Ponira, išao sam baš tamo gdje treba. Iz plasta sijena, i to otprve, izvukao sam skrivenu iglu! Mirko Kalem je naša prva veza na Starčevici. Sada smo u kući Milana Bajića, na Trešnjiku. On je naša druga, rezervna veza na putu za Ponir. Tek kada su se tu, daleko od grada, njih dvojica našla prema meni samom, tek tada je Kalem povjerovao u moju priču. Dolje, u kući Katice Đurović, bio je uvjeren da sam ustaški agent. Onim: »Vratio si se, iz grada, Mirko!«, Katica gaje upozoravala šta da odgovori ako ga upitam odakle dolazi. Do njega naši izlaze iz grada samo sa vodičem. Kada sam mu pokazao propusnicu, bio je uvjeren da je ili falsifikovana ili nađena kod nekoga našega dolje uhapšenog. Pomislio je da su ustaše najzad otkrile čime se to on bavi, i da ga ja, prije hapšenja, samo tako provociram.

Produžavam sa Bajićem, sada već oslobođen svih briga. U slijedećem zaseoku, Lipovim Dolinama, zaustavljamo se pred jednim kućerkom. Bajić kuca na prozor. Unutra se pali svjetlo. Na grubom drvenom krevetu ugledah nekog čovjeka i ženu. Oslanjajući se na lakat i češkajući se iza uha, čovjek sanjivo promrmlja: »Kuda baš sada da naiđete! Samo što sam se odozgo vratio i legao!« To je Veljko Miletić Vele, iz Brda, sela poviše Novoselije. Ovo mu je ljetna kuća, sada dobro došla za održavanje veze naših u gradu i odreda. Čekam napolju da se spremi. Noć je neprijatna, hladna, vlažna. Kako je samo Bajić okrenuo nazad, svome toplom krovu i suvoti! Ovo noćašnje putovanje je za mene nešto presudno u životu, spram čega sve drugo blijedi, a za Kalema, Bajića, Miletića, to je svakodnevna dtižnost, koja im ponekada može biti i tegobna.

Miletić mi stalno izmiče. Moja kondicija nije baš mnogo veća od one potrebne za banjalučko korzo. Na meni je sve mokro, i utoliko teže, ali ne od kiše već od znoja. Idem bez odmora, stalno uzbrdo, a na meni kožni kaput sa jagnjećim krznom, dva džempera, dupli veš! Dok gledam kako Miletić sa lakoćom korača, sve više me zaokupljaju moje kao olovo otežale noge, otpala ramena, duša u nosu. Ali, najposlije, evo nas i na Poniru! Najednom: »Stoj! Ko ide?«

Za Miletića je to po bog zna koji put doživljen, običan vojnički postupak i prizor. Za mene - nešto neizmjerno više! Kao da se sve ono, što sam dosada mogao samo sanjati, najednom, kroz te tri riječi, oglasilo kao najodistinskija zbilja. Zastali smo, a Miletić je - kao u potvrdu svega toga - odgovorio: »Partizani!«

»Jedan naprijed, ostali stoj!« - ponovo je zapovjedio stražar. Poslije nekoliko časaka preda mnom je bio prvi »pravi« partizan! Sijed, brkat, u dugačkom šinjelu i sa velikom šubarom na glavi, onizak i zdepast, ličio je na nekog starinu-junaka iz neke narodne pjesme. »Ovo je Stevo Ćurlija (1885), naš stari ratnik i partizan!« - predstavljao gaje Miletić, tapšući ga prijateljski po ramenima. I dok se ovaj dobroćudno osmjehivao, Miletić mu je objasnio: »Evo, doveo sam vam još jednog druga, iz grada, školarca!«

Nešto dalje, iz magle i mraka, izronila je omanja seoska kuća. U njoj su smješteni borci našega voda za vezu sa gradom. Tu je i njihov komandir Slavko Odić (1916), Bišćanin i Banjalučanin. Ranije nismo imali prilike da se upoznamo. Ispričao sam kako sam noćas izašao iz grada, i kako sam se, potom, slučajno i

srećno, našao sa Mirkom Kalemom. Pošto se raspitao za novosti iz grada, Odić mi je objasnio da se ovdje neću dugo zadržati. Sa prvim kurirom nastaviću dalje, za Cemernicu. Tamo, u Štabu bataljona, dobiću svoj prvi partizanski raspored.

Nemam riječi kojima bih mogao opisati, iole vjerno, kako sam doživio taj svoj prvi susret sa jednim partizanskim borcem i prve časove u ponirskom partizanskom logoru, u kući Simeuna Partala. Bili su to trenuci kada sam našu partizansku slobodu tako reći i fizički osjetio, kada sam je prvi puta kušao kada je bila najslađa. Još dok nas je stari Ćurlija, kao svoje, naprijed propuštao, osjetio sam, kako se to može samo jedanput u životu osjetiti, uvjerljivo kao da se dalo rukom opipati, daje sve mrsko i ružno konačno iza mene. Da sam, najzad, stupio u onaj svoj, toliko sanjani, nikakvim iskustvom još nepomućen, sasvim čist, novi svijet. Sa duše se svalio sav onaj teret, koji me je pritiskao dolje u gradu. Osjetio sam u sebi neku neobičnu lakoću i želju da grlim i ljubim sve oko sebe. Ne samo drugove koji su izašli prije mene, i seljake koji su ih prihvatili, nego i samu zemlju na koju sam stupio i koja je, kao neko ogromno, dobroćudno biće, bila takođe na našoj strani. Sve je to izgledalo utoliko neobičnije i ljepše što mi se još nedavno, dok sam bio u zatvoru, činilo apsolutno nedostižnim.

*
* *

Neće proći još mnogo, a jednog decembarskog dana u šumu će poći i Zora Kovačević. Kao što je bio slučaj i sa njenim bratom Mirkom i sestrom Dušankom, i tolikim drugim, ni ona neće poći od svoje kuće, ni nju neće ispratiti njena majka. Neki su tako pošli sticajem okolnosti, što drukčije nije ni moglo biti, a neki opet da bi tako na rastanku izbjegli roditeljsku suzu.

Tražila je ona još ranije odobrenje za izlazak u šumu. Ma koliko znala protivne razloge svoje majke Jule - da je već otišlo u šumu dvoje starijih kojima i nije bilo druge, daje ona skoro još dijete i odveć zanesena nekim svojim romantičnim slikama partizanskog života, daje kuća poslije protjerivanja oca Milivoja u Srbiju ostala bez svog hranitelja, te kako da je ostavi sa dvanaestogodišnjim bratom Slobodanom samu - Zora je smatrala da joj je mjesto tamo gdje se biju glavne bitke revolucije, kamo su već otišli i toliki drugi njeni drugovi. Ali, odobrenje nije mogla dobiti, ne samo što je isuviše mlada, nego i što je za rad u gradu bila i te kako potrebna. Međutim, od kako je i do nje dopro glas o pogibiji Mirka, ništa je više u gradu nije moglo zadržati. Njena želja da izađe u šumu, i da se sada, kako je govorila, sveti i za svoga brata Mirka, bila je jača od svega.

Nekoliko dana pred polazak, sva srećna, reći će mojoj majci da će za neki dan i ona konačno u šumu. Nekoliko poslednjih časova u Banjaluci provešće u kući Voje Tišme. Pored Vojinih roditelja, Nikole i Boje, majka će tamo zateći još nekoliko drugih koji su tajcođe došli da se sa njom na ispraćaju pozdrave. I dok su Vojina i moja majka sve treptale od uzbuđenja, zabrinute kako će joj, tako mladoj i nježnoj, biti gore u snijegom zavejanoj šumi, pa i kako će se do tamo prebaciti, Zora je bila veoma pribrana i mirna. Sa njoj svojstvenim osmjehom slušala je njihove savjete i odgovarala na pitanja, a da ih ohrabri, pošto njihova zabrinutost nije mogla da joj promakne, govorila im je: »Nemojte se toliko brinuti! Vratićemo se mi brzo! Zamislite našu Banjaluku, oslobođenu, punu naše pjesme, crvenih zastava, cvijeća!«

Mada je već mnoge opremala za šumu, za sebe se nije baš naročito pobrinula. Od Gordane Kovačević je dobila jedne tople pantalone, ali kaput joj nije bio baš izgledan za zimovanje u šumi. Ali, zato je i ovaj put mislila na druge. Uz zavežljaj, sa njezinim najnužnijim stvarčicama, bile su i jedne velike, muške cipele - za Mišu Stupara! Mišo je pošao ljetos ne misleći mnogo na zimu, a sada se za njega, onolikog, ne može gore naći nikakva obuća.

Veče u razgovoru je prolazilo brzo. Boja Tišma se trudila da Zoru počasti što je moguće bolje. Ispekla je pile - pred Zorom je poduže noćno putovanje i ko zna kakva je kuhinja gore čeka - ali Zora je ražalostila domaćicu uzevši samo

jedan batak. A onda je, i ne dokrajčivši ga kako treba, ustala od stola. Bilo joj je vrijeme. U nekoliko poteza navukla je zar, a ispod njega uzela onaj zavežljaj i Mišine cipele. Jedni po jedni su joj prilazili, da joj uz stisak ruke i zagrljaj požele sreću, a namjesto njene majke Jule zagrlile su je i poljubile, šaljući nam po njoj i svoje pozdrave, Vojina i moja majka.

Napolju je Zoru dočekala neprijazna, sniježna noć. Nekoliko koraka za njom pošla je Boja Tišma, a potom još jedan drug. Boja će je pratiti do mosta na Vrbasu, da vidi kako će tu proći, a onaj drug i dalje, do ispod Starčevice, gdje je čeka drugi pratilac do odreda. Bivalo je i ranije tako neprijatnih i tmurnih zimskih noći, ali taje po majčinom sjećanju bila nekako osobito jeziva i hladna. Decembarska studen stezala je i sam kamen, ali to nije bilo ni blizu studeni koju je u srcu izazivala, nad utihlim gradom nadnijeta, crna ustaška sjena. Svima će laknuti kada se Boja vrati i odmah im, još sa vrata, radosno saopšti: »Prošla je!«

Po izlasku u šumu Zora će biti bolničarka na Ćemernici i politički radnik u Podgrmeču, a kao borac, politički delegat i četni skojevski rukovodilac u 2. krajiškoj brigadi jurišaće na Jajce i Bihać. U svojoj devetnaestoj godini, kao zamjenik političkog komesara čete u 12. krajiškoj brigadi - javljajući se često za bombaša da bi kao partijski sekretar u četi pokazala ostalima primjer - poginuće u Ruiškoj, ispod Grmeča, 1. aprila 1943. godine. Dva dana kasnije, obilazeći poprište borbe, naćiće je mrtvu Josip Mažar Šoša, tada komandant 4. krajiške divizije, i Ahmet Šehović, politički radnik u novskom srezu. Teško ranjena u kuk ostala je iza svojih, a prije nego što je neprijatelj stigao do nje, da je metkom u čelo dotuče, uspjela je da zapiše svoju posljednju misao. U njenoj mrtvoj šaci Šoša je našao ceduljicu na kojoj je, u nekoliko riječi, bio ispisan cio njen život: »Za slobodu sam živjela - za slobudu umirem!«.

Vojin Hadžistević

PRVI MJESECI OKUPACIJE U DOBOJU

U mornarici bivše jugoslovenske vojske proveo sam 9 godina, kao aktivni mornarički podoficir. Služio sam na podmornici »Smeli«.

Godine 1938, preko Karla Rojca i Viktora Leskovara, uključen sam u aktiv simpatizera Partije, i sa još nekoliko drugova mi smo bili jezgro partijskih aktivista. Sa mnom su bili Ante Marković iz Zenice, Krunoslav Leontić, Đoko Petričević i neki Ćavor, Crnogorac. Viktor je sa mnom održao sastanak i rekao da će rukovoditi sa našim aktivom simpatizera KPJ. Karlo Roje, sa podmornice »Osvetnik«. Za Novu godinu 1940. trebalo je da budemo primljeni u KPJ, pa je Karlo organizovao izlet u Konavlje, gde je po dogovoru trebalo da dođe jedan čovek iz Hercegovine i održi sa nama sastanak. Međutim taj čovek nije došao, budući daje bio spriječen od strane žandarma. Poslije sam saznao daje taj čovjek bio Radovan Papić, učitelj i komunista.

Vratili smo se u Tivat, u podmorničku bazu, i nastavili normalno sa radom. Međutim u to vrijeme u Mornarici je došlo do provale u kojoj je uhapšen i Gligo Mandić. Istraga je povedena na svim ratnim brodovima i podmornicama. Jedne noći upala je grupa pješadijskih oficira, »istražitelji«, i na matični brod »Hvar« u Tivtu, na molu pomorskog arsenala uz kojeg su bile privezane sve četiri podmornice. Tom prilikom su uhapšeni Viktor Lèskovar i Karlo Roje. Njih su zatvorili u odvojene prostorije. Na pojedinačna saslušanja smo pozivani Ante Marković, Đoko Petričević, Krunoslav Leontić, onaj Čavor, Miroslav Ivikić, Miljenko Gajanović i ja. Saslušanja su trajala punih petnaest dana, ali od nas ništa nisu saznali.

Jednog popodneva na molu su pristali brodovi »Hvar« i »Mljet« (minolovac). Sa »Hvara« su prebacili na »Mljet« Viktora Leskovara, Karla Rojca i jednog druga iz Novog Sada. Otplovili su za Šibenik. Mi koji smo saslušavani ostali smo pod prismotrom. I svi smo, poslije i ponovne i bezuspešne istrage, dobili po dvadeset i jedan dan brodskog zatvora. Ubrzo je i izašao moj rok od devet godina, koliko sam bio dužan da odslužim za one tri godine školovanja, i ja sam se »skinuo« i otišao u rodni kraj.

Vratio sam se politički orijentisan prema liniji KPJ, ali me niko u Doboju od organizovanih drugova nije poznavao, niti sam ja koga znao, pošto sam otišao kao dječak, a vratio se, nakon dvanaest godina, kao zreo čovjek, sa diplomom mašinskog tehničara. Nastanio sam se u Doboju, jer u selu nisam imao nikog od svojih. Iako sa diplomom u džepu, za mene posla nije bilo. Živio sam od ušteđevine, tražeći svaki dan posao. Ali posao nisam mogao dobiti, jer je na dokumentima koji su došli za mnom u Doboj, pisalo »sumnjiv je i naginje za »K«. To slovo »K« značilo je - komunisti.

Od naprednijih ljudi u Doboju upoznao sam Štefka Mazurkijevića, stolara, Josipa Jovanovića, Čedu Jaćimovića i još neke srednjoškolce i intelektualce Doboja. Jaćimović mije ukazao na dva čovjeka koji su bili veoma napredni u to vrijeme Boška Adžića iz Male Seočanice i Đorđa Pavlovića iz Brestova. Kroz česte razgovore sa Štefkom, otkrio sam da je član KPJ i sekretar partijske ćelije u Doboju. On me je pozvao 3. aprila 1941. na sastanak i tada sam zvanično primljen za člana KPJ. To su bili dani kada je svakog časa očekivan upad njemačkih trupa, koje su već bile na našim granicama.

Samo desetak dana potom bio sam svjedok ulaska njemačkih trupa u Doboj. U gradu su razoružane krupne jedinice bivše jugoslovenske vojske, a hiljade vojnika i starješina prikupljeni u privremeni sabirni logor u Doboju. U prvim da-, nima okupacije nije bilo prijetnji od nove ustaške vlade. Istina, u kancelarijama su se umjesto kraljevih pojavile Pavelićeve slike, što niko nije uzimao za neko veće zlo.

U tim prvim danima komunisti su se sastajali na osami, u grupicama. Prvi sastanak održali smo početkom juna 1941. u čamcu Štefka Mazurkijevića na rijeci Bosni, nedaleko od Doboja. Na sastanku smo bili: Mazurkijević, Branko Zarić, Katarina Veselić Beba, Adem Hercegovac (došao iz Teslića) i ja. Prvi je govorio Adem Hercegovac. Počeo je od toga da fašizam svijetu priprema nove pokolje i požare, da će ustaše nastaviti još veća nedjela - pljačka jevrejske imovine, iseljavanje Srba i slično, da nama komunistima prijeti opasnost i moramo biti oprezni, a uskoro se očekuje i odluka o našoj daljoj borbi protiv okupatora i ustaša, zbog čega se treba povezivati sa rodoljubima, stvarati uporišta u narodu, obezbjeđivati čvrste međunarodne veze. Rečeno je i to da kontaktiranje sa ljudima mora biti oprezno i neupadljivo, da se te veze ne otkriju.

Drugi sastanak održali smo jula, bez Adema, jer su ga pratili žandarmi. Ubrzo je napustio Teslić i otišao u šumu. Na tom sastanku odlučili smo da sekretar Štefko odmah krene u Ozren, pošto postoji opasnost da bude otkriven, da Beba ostane kao naša veza za prikupljanje obaveštenja iz Doboja, što je bilo u toliko lakše, jer je bila Hrvatica, da Branko Zarić krene u svoje selo Ljeb i tamo čeka poziv Partije, a da seja obavezno zaposlim i sa Bebom radim u gradu, proširujući naše veze.

Međutim Štefko nije otišao u Ozren, smatrajući da njemu kao Hrvatu, starom građaninu Doboja i dobrom majstoru - neće niko ništa. Prevario se - samo nekoliko dana potom otjeran je u nepoznatom pravcu i, vjerojatno, likvidiran u logoru u Gospiću. Noću 30/31. jula 1941. ustaše su pohapsile prvu grupu predviđenu za logor u Gospiću. Te noći je upravo uhapšen Mazurkijević sa grupom simpatizera i aktivista Partije iz grada, kao i više uglednih ljudi, uglavnom Srba, iz okolnih sela.

PUNKT VEZE U KANCELARIJI ADVOKATA PRAVDIĆA

Dok je Štefko bio u ustaškim kandžama, Branko je otišao u rodni kraj, a Beba je nastavila da radi u školi. Ja, pak, nisam našao nikakav posao, a i kako bih kad je objavljeno da se i svi već zaposleni Srbi otpuštaju s posla. Beba mi je preporučila da zaposlenje potražim kod dobojskog advokata Otona Pravdića. Ja tu nisam nalazio logiku, jer nisam pravnik niti sam se bavio administracijom. Ona mi je na to rekla:

- Kojo, Pravdić je pošteni Hrvat i čovjek sa širokim demokratskim pogledima. Otvoreno nastupi, ništa ne uvijaj kad dođeš kod njega i primiče te. Tamo ćeš moći najbolje da radiš, jer tu dolaze ljudi svih profesija, sa svih strana, pa ćeš tako saznavati mnoge pojedinosti koje nas komuniste interesuju.

Ohrabren, krenuo sam pravo u kancelariju advokata Pravdića. Kad sam ušao kod njega nije bilo ni jedne stranke. Obratio sam mu se odlučno:

- Nisam, gospodine, došao ni po kakvi pravni savjet, kao stranka, nego da vas zamolim da me primite kod vas na posao.

Pogledao me je i upitao:

- Kako se zoveš?
- Košta Jotić
- Pa dobro, čovječe, vi ste Srbin?!
- Da gospodine!
- Pa da li vam je poznato naređenje da se Srbi ne mogu zapošljavati? I proglas sa tom odredbom je polijepljen na javnim mjestima - i sada vi hoćete da me stavite na krst.
- Gospodine, ja nigdje nikog nemam, a moram od nečeg da živim. Nemam nigde ništa. Sve Dobojlije sa kojima sam razgovarao rekli su mi da ste vi vanredno pošten čovjek. Uzmite me na jednomjesečnu probu, pa ako ne zadovoljim otpustite me!
- Šta ste po zanimanju?
- Mašinski tehničar, dolazim iz mornarice.
- Znate li pisati na mašinu?
- Ne znam, gospodine.
- Znate li voditi administraciju?
- Ne znam, gospodine!

Pa kog ćete đavola meni. Ja nemam podmornica i strojeva - smješeći se dodade. Ali izgleda mi da ste pristalica Staljina, a ja sam mladiću, pristalica Ćerčila i Ruzvelta. Sad, pošto su sva trojica saveznici - nas dvojica ćemo se slagati.

Pružio mi je ključ i rekao:

- Jedan je kod mene, a ovaj dajem vama. Početak rada je u 7, a završetak u 15 časova. Evo vam mašina i papir i učite da pišete, druge vam nema.

Za kratko vrijeme sam naučio da kucam. Sredio sam mu i administraciju. Bio je, očevidno, zadovoljan. Ostao sam kod njega do 23. avgusta 1941. godine.

Prvih dana avgusta obišao sam stričeve u Cerovici u Ljeskovim Vodama. Od njih sam čuo da ima sakrivenog oružja kod ljudi, da ga čuvaju i da će uskoro zatrebati. Ustanak je, kažu, već počeo u Bosanskoj krajini i Srbiji, a Crna Gora je sva u plamenu ustanka, što i nas čeka. Kad sam se vratio u Doboj još pažljivije sam okrenuo i oči i uši prema ljudima koji su dolazili kod advokata, s kojima sam u stanovima, pa i na ulici, mogao slobodnije porazgovarati. I čuo sam šaputanje ljudi koji su osuđivali ustašku politiku i okupaciju zemlje: »Uskoro će napad na Doboj!« »Ustanak samo što nije počeo«! Živim za onaj čas kad će zapucati!«...

Dvadesettrećeg avgusta 1941, u zoru - zapucalo je. Sa svih strana su se čuli pokliči juriša. Snage od jedne njemačke čete i ustaško-domobranske bojne su bile slabe da bi zaustavile gnjev naroda, kojeg su predvodili ustanici pod komandom Toše Vujasinovića. Počelo je na širokom frontu. Nijemci i ustaše su pobjegli u utvrđenja. Ustanici su u gradu. Pod zastavom i oružjem. Vijore se trobojke (srpske i hrvatske) i crvene zastave bez srpa i čekića. Odjekuju parole: »Živio

so

Staljin«, »Živio Cerčil, sŽivio mladi kralj«, »Dolje Hitler«. »Dolje Pavelić«. Bila je čak i parola: »Živio Stjepan Radić«, - iako odavno nije bio među živima.

Rušena je pruga, mostovi, obarano je drveće na drumove. Bila je to ogromna snaga koja je, poput vulkanske lave, sve lomila ispred sebe.

Vrhunac je nastao sa eksplozijom na Usori. Tada su dignute u vazduh ogromne količine ratnog materijala municije, granata i eksploziva. Narod tog naselja mora se iseliti jer su mnogi prozori na kućama poispadali, stakla popucala, a crijep spao sa krovova. Tih avgustovskih dana bila je to najveća diverzija u porobljenoj Evropi. Čitava četiri dana je prekinuto transportovanje njemačkih trupa ovim putem.

Veoma je važno da niko od građana Doboja nije ubijen od strane ustanika, nikakva odmazda nije vršena za do tada poubijane Srbe u okolini Doboja, nikom ništa nije odneseno iz kuće ili trgovačke radnje. Tu nije bilo »vrećara«, nego borci koji su samo mislili o tome kako uništiti neprijatelja. Tada su mnogi ustanici uzvikivali: »Živjeli Muslimani«, »Živjeli Hrvati«, »Krečimo svi zajedno na zajedničkog neprijatelja« ... Meni tada nije bilo poznato kakva organizacija stoji iza tako masovnog i uspješnog ustanka, koliko je trebalo uspostaviti i održavati veze da bi sve to išlo dobro, organizovano.

Kada su se ustanici povukli, Nijemci i ustaše su preduzeli strašnu odmazdu nad nedužnim narodom. Mnoge su pobili, a među njima dosta žena i djece, a neke su stavili pod pokretni prijeki ustaški sud. Njihovu odbranu je preuzeo Oton Pravdić. On se svojski zalagao da se ovi nevini ljudi poštede osvete, ali uzalud: istog dana 111 ljudi je osuđeno na smrt i svi su pobijeni u Barama kod Doboja.

Ustaše su poslije povlačenja ustanika dobili 4 dana na volju - da rade što žele - uopšte, vladalo je bezvlašće i orgijanje. Cijelom akcijom zločina nad srpskim življem, koje su izvodile kaznene ekspedicije, rukovodio je dobojski katolički sveštenik Kamber, koji je zamijenio logornika Hrkača. Zločince je ohrabrio i stožernik iz Banje Luke Viktor Gutić, koji je ovdje tih dana boravio i ovlastio ustaše da kolju sve što se zove srpskim imenom, a ovima-to nije trebalo dvaput reći ...

Petog dana sam došao u kancelariju, a za mnom i policajac, sa nalogom za moje hapšenje: Tu advokat Pravdić nije mogao ništa izmijeniti. Uhapšen sam, kako mi je rečeno, po naređenju logornika Hrkača. Odmičući pred policajcem, mislio sam kako smo mi komunisti i ostali antifašisti u gradu, ipak, djelovali nepovezano, kako se drugovi s polja nisu s nama povezali, pa, eto, nismo i izbjegli ova hapšenja.

Osam dana sam ostao u zatvoru, a da me niko nije saslušavao. Devetog dana sam zamolio komandira policije Pavu Čolića da me sasluša i pusti, budući da ne znam zašto ležim. Na to mi je drsko odgovorio:

- Ne znam ni ja! Uhapšen si po nalogu Hrkača.
- Hrkača ili boga oca, tek sve planove ste mi pokvarili! - odbrusih.

Skočio je sa stolice:

- Kakve planove?!

Rekao sam mu da Njemačka prima sve stručnjake, a ja sam mašinski tehničar, strojovođa na brodu, i imao sam plan da se javim njemačkoj komandi da idem za rad u Njemačku.

- Ma je li tačno da hoćeš u Njemačku?
- Jeste!

Nazvao je Marijana Hrkača i objasnio mu, u mom prisustvu, moju namjeru. Kad je završio razgovor uzeo je daktilografa i naredio mi da dam izjavu o tome, da ću ići u Njemačku na rad. Dao sam mu izjavu, znajući tačno što hoću - kada me puste - da pobjegnem. Kad sam potpisao izjavu obratih mu se:

- Gospodine, mogu li dobiti bar 3 sata da se spremim za dalek put?
- Dajem ti 3 dana, ali ako do tada ne dođeš - ponovo si uhapšen!

Otišao sam u zatvorsku prostoriju, po neke stvari. Još nisam bio ni izašao, upala je grupa ustaša i odmah se okomila na zatvorenike. Stajao sam u ćošku. Jedan je pošao na mene, a ja sam drsko povikao:

- Ne primiči se, ja nisam od ovih koje tučete!

Odmakao se i više ni jedan mi nije prišao. Kad su napustili prostoriju i ja sam izašao i otišao u stan. Pokupio sam najnužnije i uputio se na groblje Šušnjare, a odande, dosta bezbrižno, prema Stanovima. U sebi sam se zarekao: »Kojo, neće te više vidjeti ni Hrkač ni Čolić«. Hladnokrvnost i drskost su me spasili sigurne smrti. Preda mnom više nije bilo uskih ulica i zbijenih gradskih kuća, već prostranstva planine Krnjin, u kojoj sam se, sa drugovima, prihvatio ustaničke puške.

USTANICKE VEZE KRNJIN-PLANINOM

U Ljeskove Vode, kod strica Teodora, stigao sam 8. septembra 1941, neposredno nakon što sam bio svjedok masovnog i uspješnog napada ustanika na Doboj, strašne odmazde ustaša nad nevinim narodom i mog osmodnevnog tamnovanja u ustaškom zatvoru. Ovde sam čuo da je ustanak i na širem području bio masovan, ali i da je brzo splasnuo, da je narod ustuknuo pred ustaškim zlodjelima, daje nepovjerljiv, povučen u sebe, uplašen. Treba, stric mije rekao, da narod neko pokrene i povede u nove borbe, a ovdje, veli, niko neće da se prihvati tako velike odgovornosti. Na to sam mu rekao da sam ja došao sa takvim zadatkom, da sam spreman da prihvatim tu odgovornost.

- Ako si došao sa čistim namjerama ljudi će ti povjerovati, jer vjeruju meni, tvom stricu - zaključio je Teodor.

Iz stričeve priče, osjetio sam da je narod za ustanak.

- Kojim se ljudima mogu obratiti u Ljeskovim Vodama i Jelenjskoj? - upitah strica Teodora.

- Epa, Košta, ljude kojima se možeš obratiti i osloniti bili bi: Risto Gostimirović, Branko Sarić, Miloš Bogdanović, Miloš Lugonjić, Đorđe Kerić i Blagoja Pijetlović. To su, Košta, poštovani i ugledni domaćini, čiju riječ svak poštuje u selu.

Pomislih u sebi:

Takvi mi, striče, i trebaju i odmah rekoh:

- Obavijesti ih i odredi kuću u kojoj ćemo se sastati sutra.

- E, kuću nećemo ni jednu odrediti u selu - na to će stric. - Ako ustaše saznaju da je tu održan dogovor - spaljena je, a domaćin likvidiran sa cijelom porodicom. Sastanak ćemo održati u birtiji Save Kitanovića. Tu ljudi dolaze u svako doba i niko neće ništa posumnjati.

Stric je bio dovitljiv i to mi je bila dobra lekcija iz konspiracije. Prihvatio sam njegov prijedlog. Sutradan u zakazano vrijeme došli su svi pozvani domaćini. Za to da što bezbednije radimo pobrinuo se stric Teodor i postavio tri mladića da osmatraju i održavaju veze sa nekim drugim osmatračima, kako ustaše ne bi naišle i iznenadile nas. U to obezbeđenje postavio je i svog sina Radu i još dvojicu mladića.

Pozvanim domaćinima stric se obratio:

- Ovo je, ljudi, moj sinovac. Vratio se iz mornarice u kojoj je bio 9 godina. Došao je da nam pomogne, da se dignemo na ustanak. On je podoficir, dobro će nas voditi.

Mjerkali su me, provjeravali, a činilo mi se - i povjerovali.

Počeo sam da govorim:

- Ustanak je počeo. Pucaju puške na Ozrenu, Ljubiću, Čavci i Borju. Cijela zemlja je u ustanku. Mi ne smijemo dozvoliti da se na Krnjinu ćuti, i mi smo rodo!" ibi i slobodari kao i oni. Kad oni mogu možemo i mi. Narod je ü borbu povela Komunistička partija i ja sam komunista. Partija me je poslala među vas ...

Namjerno sam to rekao da vidim kako će pozvani domaćini da reaguju. I vidio sam da dok sam govorio ni okom nisu trepnuli. Na kraju sam ih upitao:

- Odakle vam prijeti najveća opasnost?
- Od Lončara - odgovorio je Branko Sarić.

To sam pitanje također namjerno postavio, kako bismo se dogovorili šta dalje da radimo, jer moj plan nije bio da ostanem među njima, u Ljeskovim Vodama, već da krenem u Cerovicu i druga sela. Odmah smo se dogovorili što im valja raditi. Svi do jednog su bili za ustanak. Predložio sam im da svi oni koji imaju skriveno oružje - čim čuju da su oformljene ustaničke oružane grupe u Cerovici i Gojakovcu - odmah krenu u njihov sastav. Tako ćemo zatvarati pravac od Lončara i sela će biti zaštićena. Prihvatili su moj predlog. Dogovorili smo se kako ćemo održavati vezu, što je bilo veoma značajno, i rastali se.

Neposredne veze sa partijskim rukovodstvom ili pojedinim rukovodstvima nisam imao, ali sam, kao član KPJ bio vezan idejnim vezama za Partiju i upućen u njenu liniju borbe, djelovao u narodu na organizovanju ustanka.

Kako punih deset godina nisam dolazio u svoje rodno selo to sam mnoge ljude i zaboravio i prekinuo sve veze sa poznatima. Zato sam i u Cerovici, kao i u Ljeskovim Vodama, išao rodbini, ovog puta drugom stricu, Branku Jotiću. Poučen iskustvom iz Doboja i lišen neposredne veze sa ljudima, drugome se nisam smio povjeriti. To tim prije što su uz put krstarile ustaške i žandarmske patrole, a ja sam bio bjegunac iz Doboja, tražen od svih žandarmskih postaja i ustaških komandi. Zato sam išao kod rodbine, jer sam se tu osjećao najsigurnijim. No stric mi je odmah rekao da tuda svakog dana krstare ustaše, da će, doznaju li da sam tu, ubiti i mene i njegovu porodicu.

- Dovoljno je samo da pukne glas da si stigao - povjerovaće da si došao da buniš narod i dižeš ga na ustanak i sutra si u lancima, a mi izgorjeli i poubijani.
- Pa za to sam, striče, i došao!

Pogleda me preplašeno i reče:

- Ako si se na to odlučio - daleko ti kuća od naše, sinovče!

Gledam ga: prepadnut je. Više me i ne gleda niti mi bilo kakvu pažnju obraća. Uzvrtio se oko kuće, kao da nešto izgubljeno traži. Šarov laje na tuđina u dvorištu. Stric ga poče tući motkom. Strina Gospava, stojeći na kućnom pragu, primjeti da između nas dvojice ne teče ljubazan razgovor, pa veli, bojažljivo, Branku da mi ponudi da sjednem. On za to ne haje, već i dalje tumara oko kuće. Poplaši i kokošku sa legla i poče da je masno psuje. Kad strina vidje da je vrag odnio šalu, uze tronožac i pođe prema meni. Izljubismo se. Nudi mi da sjednem i pita me da li sam gladan. Rekao sam da nisam. Ona shvati da mi nije do razgovora sa njom, pa ode za poslom.

Osamljen, bez veze sa drugovima, gledao sam preda se, u zemlju, i razmišljao: »Kakve li razlike između ovih mojih stričeva! Teodor mi je čovjek blizak i drag, jer je shvatio ustanak, a vidi sad ovog Branka, kako me samo dočekao«.

Ovako zamišljena, trže me stričev glas:

- 'Ćemo li po jednu, Košta?
- Jakako, striče!

Ode u ambar sa flašom. Sada mi izgleda sasvim drugačiji. Smješka se, ni traga od one njegove maloprijašnje nervoze i zaprepašćenosti. Pomislih: šta li je to na njega toliko djelovalo da se iz temelja promijenio. Možda strina koja gaje prekorila, ili činjenica da sam mu, kao sinovac, došao da baš njemu prvo povjerim da dižem ustanak. Bilo kako bilo u meni se pobudi nešto rodbinsko, toplo.

Sipajući rakiju, stric poče sa pitanjima.

- Dobro, Košta, kako ti to misliš dizati ustanak? Gdje vam je oružje? Gdje ti je vojska? Država je to. Njemačka sila. Ruši sve pred sobom. I veliku Rusiju gazi, a ti hoćeš ustanak! Zar to, dragi moj Košta, nije djetinjarija?
- Čuješ li ti, striče, topove kako tuku?
- Čujem, Košta.

- E pa, to su ustanici - tuku se na sve strane protiv ustaša i Nijemaca, a mi ovde ćutimo. Mi to isto moramo da učinimo. Rusija, Amerika i Engleska su saveznici i bore se protiv Hitlera, a jeli njih ikad iko, striče, pobjedio?

- Nije, vala!

- Onda ćemo se svi tući protiv Hitlera i pobjedićemo ga!

Stric se smješka, čak se nekako i raznježio. Osjeti se, valjda, malo i postiđen što je postupio onako kad sam došao, primače mi se bliže i šapnu na uho:

- Oprosti mi, Košta, što sam bio onako grub, ti si moj i razumjećeš me.

- Razumio sam te, ne brini. Nego mi reci kome bih se ovdje u Cerovici mogao da obratim i povjerim?

- The, ovo su teška vremena, ljudi su se zabavili o svom jadu, ali ja mislim da se možeš povjeriti tvom kumu Teodoru Tešiću, zatim Tomi Šljiviću, Rajku Tešiću i Simi Zeliću. To su ljudi koji uživaju veliki ugled u selu i okolini, a posebno Tomo Šljivić, koga podjednako vole Srbi, Muslimani i Hrvati iz susjednih sela.

To mi je bilo dovoljno. Do mraka smo razgovarali, a onda sam zanoćio kod strica, spavajući na sijenu u staji.

Sutradan sam otišao na Gojakovac, u školu u kojoj je još radila učiteljica Grozda Tešić. Kad smo se pozdravili upitala me je gdje sam od povratka iz mornarice do sada i kojim sam dobrom došao?

- Da dižem narod na ustanak! - rekoh, na što se ona grohotom nasmije, pa me priupita:

- Pa gdje su ti vojska i oružje?

Podigoh kaput i sa opasača sinuše dvije »kragujevke« i pištolj. Sada joj je sve bilo jasnije.

Pozvala me je na kafu i ponudila jelom. Dok smo pili kafu upitah je ko je najpošteniji na Gojakovcu.

- Svi su pošteni, Košta. Ova nas je nesreća ujedinila.

Otišao sam kod Tome Šljivića, trgovca na Gojakovcu, s kojim sam se poznavao od ranije, ali sam se bojao da me je zaboravio. Kad sam ušao u njegovu trgovinu, srdačno me je dočekao. I njemu rekoh da sam došao da dižem ustanak. Na to je zaćutao za trenutak, kao da razmišlja šta da mi odgovori, a onda mi pogleda pravo u oči i odlučno reče:

- Dobro bi to, Košta, bilo. Prisluškujem kako topovi gruvaju na Ozrenu, puške pucaju na Ljubiću, Cavci, Borju i drugim našim planinama. Čuje se da su bile patrole u selu i to je čas koji se ne smije propustit. Ti si vojnik i razumiješ se u rat, pa povedi narod a mi ćemo za tobom svi.

Obradova me ova Tomina podrška, pogotovu jer je došla od čovjeka kojeg, kako mi stric reče, podjednako poštuju Srbi, Hrvati i Muslimani, sve njegove mušterije. On je bio sa svakim fin i prema svakom predusretljiv čovjek, i zato je bio poštovan.

Zamolio sam Tomu da pošalje po Simu Zeljića, da odmah dođe u dućan.

U Tominoj radnji smo se Simo, Tomo i ja dogovorili da sazovemo sve domaćine iz sela, u kući Teodora Tešića, i to sutradan u 10 časova, i da ih obavijestimo o dizanju ustanka u Cerovici. Simo je dobio zadatak da obavijesti selo i odmah je onamo krenuo. Rekli smo mu da otvoreno govori ljudima daje došao Košta mornarički narednik, i da svi treba da dođu k njemu. U to teško vrijeme do mog čina su ljudi, cijenio sam, veoma držali, kao i do toga da sam sin solunskog dobrovoljca. Pokazalo se da sam bio u pravu.

Sutradan sam poranio ka kumu Teodoru Tešiću, da mu se javim prije dolaska ljudi u njegovo dvorište gde je zakazan zbor. Taj čovjek me je držao na rukama prilikom krštenja, što je u našim krajevima veoma poštovano, smatrano prvorazrednom rodbinskom vezom. Bio je srećan što me vidi nakon deset godina, kao školovana omladinca i još narednika u mornarici. Kipti od dragosti. Nutka me pićem, raspituje se za novosti u Doboju, za to kako sam, što radim.

- Ustanak treba dizati, kume - rekoh mu, pa nastavih, sve se izmijenilo. Tvoj kumić je komunista, Partija gaje poslala u ovaj kraj da diže narod na oružje protiv Nijemaca i ustaša. Ovde sam rođen, pa treba da vam i pomognem znanjem...

Odjednom - nesta kumovog dobrog raspoloženja! Spusti flašu, obrve mu, rekao bih, poklopiše oči, pa gleda preda se i ni riječi da prozbori, a onda - kao da se prenu iza sna:

- Kako ćete, s kim ćete, imate li oružja, koliko vas je?

Objašnjavao sam mu nadugo i naširoko. On se polako kravi, a onda ponovo osjetih onu njegovu malopređašnju dobrotu. Ali kada mu rekoh da sa nama idu i Hrvati i Muslimani - ponovo se trže:

- Pa zar i oni, kume?
- Da kume, da - i oni.

Nabrajam ko se, poimenice, od Hrvata i Muslimana bori u našoj blizini, u Krajini, na našem Ozrenu i drugdje. Spominjem Pašagu Mandžića, Josipa Jovanovića, Niku Jurinčića, Milana Radmana i dr.

- Kako god ja vas ovdje pozivam u borbu tako i oni pozivaju Muslimane i Hrvate.

Gledao me je taj dobroćudni starina, siguran da govorim istinu. Onda, mu rekoh da smo Tomo i ja odlučili da se održi skup seljaka kod njegove kuće, on me ponovo mrko pogleda:

- Kud baš, kume, kod moje kuće?! Što nije na raskršću, ili negdje u šumi. Zašto kod kuće, ako za boga znaš - pogorećemo!

Tog momenta bi mi ga žao. Shvatio sam koliko brine o kući i porodici. I rekoh mu:

- Dobro, kume, ići ćemo u šumu. Ovdje kod kuće ostavi sina Tomu nek šalje ljude u grabik.

Sijevnu od neke dragosti i povika:

- Tako je, kumiću!
- Kume - obratih mu se - ti ćeš danas otvoriti skup i objasniti ljudima zašto smo se iskupili i ko sam ja i zašto sam došao.
- Ne ja kume, nek to objasni knez sela. On je vičan skupovima i govoranciji, a ja, bogami, nisam.
- Kume, ako želiš da i dalje ostanemo ono što smo - to ćeš za moju volju da učiniš.
- Kad je za tvoju volju, kumiću - sve ću činiti.

Kad se ljudi iskupiše moj kum Teodor ustade, zasuka brke i poče:

- Braćo Cerovčani, evo iz mornarice je došao moj kum Košta Jotić, svi ste za njega čuli i znate čiji je i ko je. On je dijete našeg sela, školovanje, prošao svijet i države. Izvukao je živu glavu i evo ga među nama. Nek vam on sada kaže zašto je došao, što se dešava u svijetu i u našoj porobljenoj zemlji.

Ustao sam, ali kako sam omalen neki su ustali da me bolje vide. Kad se umiriše i posjedaše počeo sam, koliko se sjećam, ovako:

- Drugovi, oružana borba se vodi u svim krajevima naše zemlje, puške plamte u svim planinama. Stvorena je nova vojska iz naroda. Narod je dao svoju djecu - sinove da tuku ustaške i njemačke zlikovce, koji su pošli da nas unište do poslednjeg. Ja sam vaš zemljak, po profesiji vojnik, došao sam da vas povedeni. Partija me je poslala ovdje među vas. Vjerujte mi da ću se sa vama zajedno boriti na smrt i život. Pripremite oružje, koje još imate skriveno, i da im dokažemo ko smo, da ih opomenemo da nas ne mogu uništavati kako to oni hoće i žele. Sazvao sam vas kao domaćine ovog sela da od dva zla biramo manje. Prvo, po mome, veće zlo je, ako ostanemo skrštenih ruku, dok ustaše upadaju u sela i ubijaju nas, drugo, koje smatram manjim, jeste ići u oružanu borbu. Zlom ga zovem jer svi nećemo ostati živi, budući da se u borbi gine, ali će nam ostati zaštićene naše porodice - pa sad birajte šta hoćete.

Nasta tajac, niko ništa ne govori. Ćutao sam i ja, očekujući hoće li ko šta da predloži. Ponovo ih upitah:

- Izjasnite se hoćete li da dižemo ustanak ili ne?

Nasta komešanje. Čuje se pucketanje suvih grančica i šuštanje starog i sasušenog lišća. Svak gleda preda se i niko nema smjelosti da kaže ni da ni ne. Stojim i gledam po njima. Moram priznati bio je to mučan trenutak, trenutak

odluke, ono biti ili ne biti. Odjednom gotovo svi skočiše na noge, zbunivši me. Vodili su sami sa sobom bitku, oko toga šta da rade, jer ih je život naučio da se nabrzinu odlučuju. Teško im je bilo šta da mi odgovore, njihov sam, poštuju mog oca. Osjetio sam da čekaju ko će prvi da progovori, da probije led. Stojimo svi kao da se bog. molimo, tišina tolika da se čuje cvrkut ptica. Odjednom se, oštrim glasom oglasi moj djed Aleksa Jotić, starac što je davno prevalio 70 godina:

- S kim ćeš i sa čime ćeš, moj sinko? Golać sa golaćima, ni u lijevoj ni u desnoj. Zoveš Cerovčane protiv Njemačke, a ne misliš na naše kuće, porodice. Ako neko sazna - Cerovice neće za dva sata biti - biće sažežena, porodice poubijane i povješane. Vidiš, Rusija je velika, a opet je Švabo gazi. Sam si rekao daje cijela Evropa pregažena, a ti puške nemaš a hoćeš ustanak da dižeš...

Posmatrao sam kako se tog momenta ponašaju ljudi. Cijenim da mnogi stoje na djedovoj strani. Ima i on argumenata, ali imam i ja, pa odmah moram da razbijem njegove. Kad djed završi ja nastavih, pozivajući istoriju u pomoć:

- Koliko su, djede, Turci bili u Bosni?
- Pet stotina godina!
- Jesmo li Turke istjerali?
- Jesmo.
- Koliko je bila Austrija?
- Četrdeset godina.
- Jesmo li Austrijance istjerali?
- Jašta smo.
- Zato vas i zovem u borbu da zajedničkim snagama ponovo istjeramo Švabe, a time slomimo i ustašku vlast i državu. Bez borbe i žrtava niko neće izići iz naše zemlje. Sa nama je, djede, Rusija koju nikad niko nije pobijedio niti pregazio. Sa nama su Amerika i Engleska i svi pošteni ljudi. Ako krenemo u borbu

Eoćiće i svi oni koji su zavedeni od ustaške propagande. Domobrani će bježati nama ili kućama...

- Čekajte, braćo - javi se Mitar Anđelić. - Istinu govori ovaj čovjek. Ako se svi udružimo niko nas neće pobijediti. Sva je sreća što ima neko da nas vodi, a to je naš čovjek, rođen na ovoj grudi. Nama je svakako ginuti. Mi smo otpisani i od Švaba i od ustaša, pa bolje je da i mi nekog mlatnemo i da im ne dajemo svoje živote jeftino. Tu smo, tućićemo se. Puška im - puška nam...

Dok je Mitar govorio, iz mase se javi Gligor Božić.

- Kako i zašto se zove narodna vojska, a ne četnici?
- Četnicima se nećemo zvati - rekoh mu. Četnici simbolizuju veliko srpstvo i u njihovim redovima ne mogu biti oni koje sam u početku spomenuo, Muslimani i Hrvati. Mi smo narodna vojska zato što potičemo iz naroda bez obzira na vjeru i nacionalnost, što tučemo zajedničkog neprijatelja, boreći se za narodnu slobodu.
- Ma nešto mi to, Košta, miriše na »crvene«! - dobaci Gligor.
- Gligore, svi oni koji su bili pozvani da vode srpstvo - pobjegli su. Gdje su ti kralj, generali, oficiri i ministri? Pobjegli su. Nema ih sada sa nama. Zato se i zovemo narodna vojska što mi narod organizujemo za borbu, ovako kao što danas ovde činimo, u Cerovici. Je li ti sad jasno zašto smo narodna vojska? Mi, sigurno, pobjeđujemo, vjerujući u majku Rusiju, a tamo su »crveni«, Gligore.

Ubijedih djeda Aleksu, ubijedih i Gligora, ali će kasnije, u puču, biti veliki pristalica četnika. Bio sam ponosan na svoje Cerovčane. Prihvatajući mene - prihvatili su ustanak!

Na ovom skupu izabrali smo i povjerenike sela. Tomo Šljivić, predsednik, Simo Zeljić sekretar i članovi Jevrosim Planičević, Mitar Anđelić.i Košta Jotić. Ovo je, u stvari, bio prvi narodnooslobodilački odbor koji je, kasnije, prerastao u Mjesni NOO sela Cerovice.

*
* *

Kad smo i taj zadatak obavili ostalo nam je da odredimo gdje ćemo imati logor. Porazmislio sam o tome pa upitao:

- Ljudi, gdje će nam sjutra, kad krenemo sa oružjem, biti logor? To vi sami odredite...

Opet tajac. Valjda opet misle: samo neka je što dalje od moje kuće, pa nek bude gdje hoće. Mučna situacija. Niko se ne javlja da dobrovoljno ustupi svoju kuću, niti da predloži tuđu. Odjednom tu mučnu tišinu poremeti Tatomir Jošić:

- Dajem svoju novu kuću, iako u nju još nisam ni prešao da stanujem.

Svi domaćini, kao po komandi, uperiše poglede u Tatomira. Laknu im. Tatomir nastavi:

- Imam i kazan u kome se može kuvati za borce.

Dogovorismo se da sutradan svi oni koji imaju puške dođu kod Tatomirove kuće. Tu ćemo formirati oružanu grupu i krenuti u borbu. Dogovorili smo se da svi u selu budu kuriri, stražari i obaveštajci. Ko god od ustaša ili žandarma pođe u selo odmah da se, što kraćim putem, javi u logor. Razišli smo se, ponosni što smo i pored svih teškoća, donijeli važnu odluku - da krenemo u oružanu borbu, ne čekajući da drugi ginu za našu slobodu, a mi da sjedimo.

Prenoćio sam kod Tome Šljivića, na Gojakovcu. I u toku noći došao na smjelu ideju: da sjutradan krenem u Tešanj, Vladi Kostijalu. Nisam ga poznavao, ali sam u partijskoj organizaciji u Doboju čuo za njega. Hteo sam da uspostavim vezu sa gradom, i da je Vlado održava. On je bio nadzornik puteva, Hrvat po nacionalnosti, pa će nam biti od velike koristi. Smislio sam i kako ću mu otići. Predložiću učiteljici Grozdi da nađe kola i kočijaša koji nju obično vozi u Tešanj i da ona pođe sa mnom. Ako nas presretnu ustaše ona će reći da sam ja mladi učitelj koji je stigao i da idem kotarskom predstojniku da se javim. Grozda je prihvatila moj prijedlog.

U Tešnju je bio pijačni dan. Umiješali smo se u kolonu vozila, pa nas niko nije ništa pitao. Dovezli smo se u Tešanj, do kuće učiteljice Grozde. Ona je našla Mladena Tešića i rekla mu da me odvede do kuće Vlade Kostijala. Kad smo došli na oko 300 m od Vladine kuće Mladen dalje nije smio, već mije rukom pokazao vrata na koja moram ući. Kad sam stigao onamo pokucao sam na vrata i, nakon odobrenja iz kuće, ušao. U kući je, srećom, bio i Vlado. Počeo sam:

- Ja sam Jotić Košta, komunista. Dižem ustanak na Gojakovcu i Cerovici i došao sam kod tebe radi saradnje.

Gledao me je par trenutaka netremice, a onda je, isto onako smjelo kao što sam i ja nastupio, prihvatio moju saradnju. Odredili smo i kanal za vezu Tešanj - Jelan - Gojkovac. Na Jelahu je bila porodica Nišević, koja je bila glavna u našem kanalu. Na Gojakovac je stizala do učiteljice Grozde. Bio sam zadovoljan što se sve tako brzo i uspješno završilo.

Po povratku na Gojakovac, Grozda je otišla u školu, a ja kod Tome. Ali tek što sam sjeo - zapuca. Neko uletje u radnju:

- Bježite, evo ustaša!

Tomo mi hladnokrvno reče da bježim na tavan, u sobu. Istrčah uz stepenice i uđoh u sobu, ali Tomina žena Petra je bila pametnija od nas obojice. Ona otvori ostavu i reče:

- Skloni se, Košta, u mračnjak.

Uskočio sam nekontrolisano i glavom udario u rog. Zateturao sam i pao. Poče me hvatati nesvestica, ali znajući ko je u Tominom dvorištu - borio sam se svom snagom da ostanem priseban. Otkočio sam pištolj i čekao. Kad ustaše stigoše u dvorište jedan upita Tomu:

- Je li ovdje bio Košta Jotić?
- Jeste - odgovori Toma hladnokrvno.
- Pa gde je sada?
- Zagrabio je niz grabik čim je zapucalo.

Otrčaše, a jednog ostaviše da prekontroliše kuću. Čujem ga kako je krenuo uz stepenice, a kad izađe Petra ga nazva imenom i reče mu da tamo nema nikog. On, ipak, pregleda sobe, ali nije zavirivao u mračnjak. A da je i pokušao nikad se više ne bi pomjerio odatle. Kad ga čuh kako ode niz stepenice izađoh iz mračnjaka. Ubrzo kad mi javiše da se i on izgubio u šumici, izišao sam iz Tornine radnje i, koliko su me noge nosile, pojurio prema odredištu za logor, da vidim ima li koga sa oružjem. Kad sam stigao i ugledao pet naoružanih boraca, povikao sam:

- Za mnom, drugovi!

Trčali smo, ali su i ustaše d leko odmakle. Ugledasmo ih na jednom proplanku i zapucasmo. Pobjegoše, otvarajući u bježanju vatru na nas. To je bilo prvo vatreno krštenje naše oružane grupe, istina »u prazno«. Povratili smo se na Gojakovac. Ušao sam u školu i skinuo Pavelića sliku. Razbio sam staklo, a fotografiju dao borcu - da je spali.

PRVE AKCIJE I POLAGANJE ZAKLETVE U CEROVICI

Kad smo zapucali na Gojakovcu i Cerovici, to je odjeknulo našim selima. »Počelo je i u Cerovici« - govorilo se po Stanarima, Rastušoj, Ljeskovim Vodama i Čečavi. Pred mrak drugog dana u naš logor je stigao komandir Rastuške čete Mirko Dukić. Sad nas je već bilo više od deset s puškama. Odmah smo se dogovorili da krenemo u prve akcije. Sa pet boraca krenuo sam u Omajsku, prema Smajinoj vodi, da od šumara donesemo radio-aparat i pisaću mašinu. Mirko Dukić je, sa pet boraca trebalo da krene u Lončare, da razoruža lugara - ustašu Iliju Varivodu i njegove sinove.

Kad smo došli pred šumarevu kuću kod Smajine vode, pozvali smo ga da nam otvori. Upitao nas je:

- Ko to zove u ovo doba noći?

- Narodna vojska - odgovorili smo.

Otvorio je vrata i pozva nas u kuću. Ponudio nas je pićem i hranom, ali smo mu se na tome zahvalili i rekh:

- Došli smo da nam privremeno pozajmiš radio i pisaću mašinu, na šta ćemo ti dati priznanicu. Vratićemo ti čim druge nabavimo.

Bez riječi je pristao. Dao nam je i antenu i više baterija, te akumulator i noćnu lampu.

Sutradan smo imali radio i slušali vijesti.

Dukić sa svojom grupom nije uspio, jer su odbačeni vatrom iz kuće. To selo je, inače, bilo naoružano i morali su se povući.

Koncem oktobra, noću, ustaše su napale na Gojakovac, kojom prilikom nam je ranjen jedan borac, po nacionalnosti Rumun. Tih dana imali smo zajedničku akciju sa Rastuškom četom, na Šušnjarima. Uspjeli smo da razbijemo ustaško-domobransku kolonu, ali ne i da joj nanesemo gubitke. Naime, pomiješali su se sa civilima koji su odstupali iz Dragalovaca, znajući da mi ne pucamo u građane. Tako su nam umakli nekažnjeni. Međutim, ipak, zarobili smo domobranskog poručnika i poslali ga u štab odreda s kojim smo sada imali svakodnevne kurirske veze, kao i sa susjednim četama.

Prvih dana novembra 1941. došao je Mirko Dukić sa tekstom zakletve. U četi je tada bilo šezdeset naoružanih boraca: svi do jednog su imali crvene petokrake zvijezde koje je izradila Vuka Tešić. Meni je izvezla još i srp i čekić.

Tekst zakletve pred postrojenim četama čitao je Mirko Dukić, komandir Rastuške čete, a mi svi ponavljali za njim. Kad je zakletva položena održao sam govor. Tog dana za komandira Gojakovačke čete postavljen je Risto Lazarević, rodom iz Cérovice, a ja za političkog komesara.

Početkom decembra 1941. na Gojakovac je stigao Ratko Broćeta. Rekao nam je da će se izvesti napad na Križ i to snagama Cečavske, Rastuške i Gojakovačke čete, te da će tom akcijom rukovoditi komandir Rastuške čete Mirko Dukić.

Napad je izveden, ali bez uspeha zbog slabosti u komandovanju i sadejstvu.

FORMIRANJE PARTIZANSKE LJESKOVAČKE CETE

Ponovo nam je došao Ratko Broćeta, ovog puta sa Radom Ličinom. Data je direktiva da se formira partizanska četa na prostoriji Doboj - Derventa, prečnika oko 35 km. Dogovoreno je da se iz Gojakovačke čete povuku svi borci rodom iz Ljeskovih Voda, Jelanjske i Stanova. Takvih je bilo osamnaest, svi sa puškama. Mene je odred imenovao za komesara, a za komandira sam predložio Ristu Lazarevića. Mi smo, dakle, u Gojakovcu formirali Dobojsku partizansku četu, ali su je, našim dolaskom u Ljeskove Vode, početkom decembra, ljudi sami nazvali Ljeskovačka partizanska četa i takvo joj je ime ostalo.

Četa se smjestila u zgradi nove škole. Sjutradan je narod došao iz svih susjednih sela, kao daje konačna sloboda izvojevana. Bilo je sve veselo, raspjevano. Održavali smo zborove sa narodom, formirali narodnu vlast, uspostavili veze sa štabom odreda. Mnogo nam je pomogao i Milan Radman, a značajne uloge igrali su Boško Hadžić, Petko Kovačević, Branko Sarić, Risto Gostimirović, Savo Blagojević, Ljubo Djedovac, Miloš Bogdanović, Miloš Lugonjić, Dušan Kajganić, Jakov Starčević, Savo Dokić, Laza Ćudić, Savo Dejanović, Ilija Miletić, Jovo Durjanić, Đorđe Pavković, Simo Lukić i dr.

Posebno ističem zasluge i ulogu Boška Hadžića. Došao je u četu iako je imao jedanaestoro djece. Najstariji sin, Veseljko, bio je borac u četi. Boško je četi predao 60 skrivenih karabina i ogromnu količinu municije. To je bilo 20. decembra 1941. i time je učinio veliku uslugu revoluciji. I postao je jedan od najistaknutije ličnosti NOB-a u ovom području.

Krajem 1941. u Ljeskovačkoj partizanskoj četi imali smo oko 90 boraca naoružanih puškama. U šest vodova bilo je oko 150 boraca, od kojih 120 naoružana puškama. Od 30 bez pušaka neki su imali bombe a drugi pištolje, tek je uglavnom svako imao nešto od oružja.

Istureni prema komunikaciji Derventa - Doboj, svakog dana smo bili u borbama i to je čelićilo četu. Najčešće su nas sa pruge ustaše i Nijemci tukli iz oklopnih vozova, ali su rede izlazili na teren da se ogledamo. Imali smo geštetner za umnožavanje, i stalno smo slušali radio-vijesti, ispisivali (umnožavali) te ih slali borcima na položaj i po selima. To su raznosili posebni ljudi, mimo postojećih kurirskih veza.

Početkom januara 1942. k nama je došao Lazo Vidović, za omladinskog rukovodioca čete. On je nakon dva mjeseca postavljen za pomoćnika komesara čete, dajući značajan udio u razvijanju omladinskog pokreta. Imali smo i dvije učiteljice, Raziju Vasiljević i Nadeždu Čakarević, pa smo osnovali partizansku školu u selu Jelenjskoj. U njoj je radila Nadežda Čakarević, dok je Razija bila politički aktivista.

Organizovali smo i snabdijevanje boraca. U Cvrtkovcima smo imali intendanturu, kod kuće Sime Đurića, intendanta. Međutim, radio je i neprijatelj, organizujući svoju mrežu obaveštajaca. Upravo preko naše teritorije išli su putevi Dražinih emisara i kurira u ovom dijelu zemlje.

Košta Jotić Kojo

VEZE SA ĐUROM PUCAROM VRUĆEG LJETA 1941.

Predratna iskustva iz rada Komunističke partije Jugoslavije mnogo su nam koristila poslije okupacije zemlje u neposrednim pripremama za oružani ustanak 1941. godine. Članovi Partije su i do tada živjeli i radili u uslovima stroge ilegalnosti. Tom konspirativnom načinu rada bilo je mnogo šta podređeno. Osnovno pravilo ponašanja bilo je: smiješ znati samo toliko koliko ti je potrebno za vlastiti rad. Na tom principu su izgrađivane i uspostavljane sve naše veze. Bila je jako razvijena i inventivnost koja je, osim u slučaju izdaje, uvijek dovodila policiju u dilemu: ko je član KPJ, SKOJ-a, a ko njihov simpatizer. Praktikovani su razni oblici prikrivanja i osuguravanja naših veza. Ogromna je zasluga druga Tita za izgradnju jednog cjelovitog konspirativnog sistema rada u tim istorijskim uslovima. Tim sistemom je i bilo moguće zaštititi i očuvati naše kadrove.

Ljetnih dana 1941. godine u strogoj ilegalnosti u Banja Luci, živio je i'radio na pripremanju oružanog ustanka u Bosanskoj krajini i u centralnoj Bosni Đuro Pucar Stari. Bio je član Centralnog komiteta KPJ i član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Herojska borba naroda Bosanske krajine u toku NOB-a i revolucije najtješnje je vezana za ime Đure Pucara Starog.

U isto vrijeme, od jula mjeseca 1941. godine bio sam član Mjesnog komiteta KPJ za Banja Luku. Đuro Pucar Stari je imao tada, može se sa sigurnošću reći, mnoge veze u Banja Luci i van nje. Taj sistem i detalji nisu mi poznati. Ja sam bio ograničen pozicijom koju sam imao u partijskim ilegalnim vezama. Međutim, Đuro se tada, mada u ilegalnosti, kretao dosta slobodno ulicama i radio »svoj posao«. On je i sa nama iz Mjesnog komiteta povremeno i pojedinačno održavao kontakte da bi nam postavio zadatak ili primio informaciju. Imao sam nekoliko takvih sastanaka sa Đurom Pucarem Starim. Radi uspomene na ovog istaknutog čovjeka naše Partije i revolucije, iznio bih samo tri svoja sjećanja iz tih dana ustaničke 1941. godine.

Prvih dana okupacije i naših priprema za oružani ustanak, banjalučki komunisti su se, uostalom kao i svugdje u zemlji, suočili sa pitanjem: kako obezbijediti sprovođenje odluke CK KPJ o oružanom ustanku i kako, na toj osnovi, obezbijeđiti intenzitet priprema, a u isto vrijeme očuvati kadrove u uslovima okupatorskog i ustaškog terora. Ti dani su bili ispunjeni najživljom aktivnošću komunista i skojevaca. Neki drugovi i drugarice morali su, poslije izvjesnog vremena, biti sklonjeni i povući se u potpunu ilegalu. Sklonili su ih privremeno kod naših pouzdanih i nekompromitovanih simpatizera, mijenjali im stanove i slično. Tako su, na primjer, Dušanka Kovačević i Rada Vranješević bile privremeno sklonjene kod majke Hikmeta Karahasanovića. To Đuri Pucaru nije promaklo. Dn je i u tim okolnostima brinuo gdje su smeštene. Stoga mi je zakazao sastanak odredivši vrijeme i usamljenu ulicu Đure Jakšića kao mjesto sastanka. Bio je toliko precizan da mi je poručio da uđem u tu ulicu iz današnje ulice Avde Karabegovića.

Sustigao sam Đuru, prišavši mu iza leđa, i pozdravio ga. On je odmah prešao na stvar. Saopštio sam mu informaciju dok smo prešli zajedno jedva tridesetak koraka. Potom mi je rekao da će on ubrzati korak, ali da ga ja tim tempom ne »lijedim. Sve je to bilo za njega rizično, ali Đuro je radio i smjelo i obazrivo.

Za druge njegove veze ne znam, ali pretpostavljam da je tih dana imao još :akvih veza.

Po napadu Njemačke na SSSR, Đuro Pucar Stari je obilazio partijske ćelije i uspostavljao narušene veze. To su bili veoma teški dani. Otpočelo je frontalno Droganjanje komunista. Nekoliko drugova je uhapšeno. Zadatak mi je bio da Duru odvedem preko Vrbasa, u kuću sestara Kapor. (Taj dio Banja Luke se tada 'vao Stupnice). Ne znam da lije Đuro poznavao taj dio grada. Ja sam svoj zadatak obavio, a konkretan Đurin posao i detalji nisu mi poznati. Vratio sam se odmah i centar grada i svratio u krojačku radnju Habije Bećirbašića, člana KPJ, kod toga sam izučio zanat i povremeno radio. Poslije izvjesnog vremena (iz meni

nepoznatih razloga), tu je došao i Đuro Pucar Stari. Pri kretanju ulicama, zapazio je pojačanu aktivnost policijskih agenata koji su zaposjeli neka raskršća ulica. Međutim, meni je to promaklo. Rekao mi je da odmah iziđem iz radnje i na pogodan način provjerim to njegovo zapažanje. Đurina ocjena je bila potpuno tačna. Policija je blokirala dio grada, i ako je naišao neko od njoj poznatih komunista, bio je uhapšen. Vrativši se, dosta brzo, da to Đuri kažem, saznao sam da je on već napustio radnju - nije dozvolio da bude iznenađen. Ja nisam znao kojim je ulicama izvršio ovaj »manevar«.

Sigurnost je zavisila najviše od pouzdanih mjesta i veza. Nekoliko sastanaka imao sam sa Đurom u činovničkoj menzi, koja je bila smještena u samom centru grada. U toj menzi su se hranili i neki ustaški činovnici. Ulazak i izlazak iz te ustanove nije bio bezopasan. Nije se uvjek znalo na kakvo se iznenađenje može naići. Međutim, mi smo tada u menzi imali Safeta Fejzića koji je vršio funkciju blagajnika, a bio je član KPJ. Uspostavljanje veza i kontakata sa Đurom Pucarem Starim ovim je bilo znatno olakšano.

Iznio sam samo nekoliko epizoda iz događaja, vrućeg ljeta 1941. godine, koji su vezani za Đura Pucara Starog u danima priprema oružanog ustanka. Sigurnost svih vrsta veza zavisila je tada, prije svega, od idejne čvrstine i pouzdanosti ljudi, od smjelosti i hrabrosti kadrova, ali i od inventivnosti i domišljatosti da se veza uspostavi, poruka ili materijal primi ili prenese.

Rahmija Kadenić

VEZE PROZORA, FOJNICE, LIVNA I GORNJEG VAKUFA U PRVOJ GODINI RATA

Početak rata sam dočekao i prva dva-tri njegova dana doživio u Mostaru. Bio sam zamjenik komandira PA baterije. Bili smo dobro uvježbani i spremni da se borimo, ali je neko, u najdramatičnijim trenucima prekinuo telefonske veze između naše baterije, na položajima Smrčenjaci - Cim, i centra za odbranu Mostara. Kvar se više nije mogao otkloniti, a bez telefonskih veza se nije moglo dejstvovati. Ubrzo se naša baterija rasturila.

U rodnom Prozoru po povratku iz Mostara sam zatekao sve u neredu. Istina, u gradiću je djelovala ćelija KPJ, osnovana u junu 1940. Njeni prvi članovi su bili Mato Meštrović, sekretar, te Ljubo Brizar, Ahmet Hadžić i Naziv Huspahić. Oko komunista su se i u toj situaciji okupljali mnogi napredni ljudi, od kojih su neki došli iz drugih krajeva zemlje. Oni su ispoljavali mržnju prema fašistima, pa su organizovali neku vrstu pasivnog otpora okupatoru, i u tom smislu su uticali i na druge. Zahvaljujući tome, prilikom prolaska kroz grad njemačke 14. oklopne divizije - nije se niko pojavio ko bi makar i mahnuo rukom nosiocima »novog poretka«.

Komunisti, antifašisti, rodoljubi i uopšte napredni ljudi ovdje su imali takav uticaj u narodu, da su za ustaški aparat vlasti u Prozor morale dovesti ljude sa strane, ali ni oni nisu imali uspjeha. Za nepunu godinu dana ovdje su se izmijenila četiri kotarska načelnika, jer niko od njih nije uspio da pridobije Muslimane i Hrvate za ustaški pokret. Mato Meštrović, sekretar ćelije KPJ uspio je da, preko svojih veza, namjesti svog rođaka Marka Meštrovića Kvatrešića za gradonačelnika i ustaškog logornika, pa je preko njega doznavao podatke o namjerama ustaša.

Sekretar Mato je, preko svojih veza, među kojima je bio i učitelj Mehmed Jusufbegović, bio upućen u to što se radi na livanjskom području i drugdje.

A kada je, uskoro, onamo formiran partizanski odred iz Prozora je kao prvi partizan u njega stupio Rifat Osmanović Gorović.

Dvadesetog aprila 1941. morao sam se javiti na raniju dužnost u Fojnici. Tamo sam zatekao stare drugove. Oni su bili dobro organizovani i međusobno povezani, a već prvi kontakti su pokazali njihovu veliku odlučnost da se nastavi borba protiv fašističkih ugnjetača. U svemu tome, a naročito u organizovanju muslimanskog življa Fojnice za to da odbija saradnju sa ustašama, prednjačio je stari i oprobani narodni borac Zijo Dizdarević, književnik. On je sa bratom Rešadom, došao iz Sarajeva i odmah počeo da, preko sigurnih veza, okuplja omladinu. Pod ustaškom vlašću raniji Sokolski dom dobio je naziv »Dom ustaške mladeži«. Zijo je, kao iskusni propagator naprednih ideja, sada baš u tom domu okupljao omladinu, otvarao joj oci. On se, kao veliki majstor violine, ponudio da svake subote dođe iz Sarajeva i u Domu svira besplatno. Omladina, pak, nije propuštala ni jednu od tih igranki, a Zijo bi, redovno praćen od brata Rešada prije ili poslije igranke sastajao se sa najpovjerljivijim Fojničanima, savjetovao kako se treba boriti protiv »novih dušmana«, kako je često nazivao ustaše, i protiv okupatora čiji su se oficiri uveliko već liječili u fojničkoj ljekovitoj banji. Zijo je uspješno uticao na omladinu i na starije da ne prihvate nikakvu saradnju sa ustašama.

Jednog dana iznenada je Zijo sa bratom Rašidom došao u Fojnicu, na brzinu održao sastanak i naglasio da su Nijemci napali na Sovjetski Savez. Nama, koji smo tu vijest primili sa nevjericom, reče da izađemo prema banji i vidimo kako se Nijemci užurbano pakuju da napuste Fojnicu i okolinu. Zijo je bio u pravu, jer su Nijemci otkazali i zakazanu nogometnu utakmicu, na kojoj su željeli da se revanširaju za izgubljeni duel sa Fojničanima, kojom prilikom je naša omladina toliko gromoglasno navijala protiv Nijemaca da je svakome bilo jasno da ona time daje oduška mržnji protiv okupatora. Ta vijest je, posredstvom veza, prenijeta većini naprednih ljudi kojima je mogla prijetiti opasnost od hapšenja, pa su se neki narednih nedjelja dobro krili a neki se, jednostavno, izgubili iz Fojnice.

Ibrahim Latifić, da bi izbjegao ustaški progon zbog saradnje sa organizacijom KPJ u Sarajevu, izdejstvovao je da bude pozvan u domobrane, gdje je, ostajući postao sigurna partijska veza. O svemu što je saznao o pokretima, stanju i namjerama domobranskih jedinica obavještavao je ustanike. Na osnovu njegovih podataka ustanici su sreli i razoružali domobransku komoru sa hranom i oružjem.

Meni je, pak, Muhamed Sudžuka, podžupan velike župe Pliva-Rama, u oktobru 1941. izdejstvovao premještaj iz Fojnice u Livno. Na putu za Livno, svratio sam kod Ibrahim Latifića u Sarajevo. Našao sam ga vesela i razdragana. Pokazao mije svoje »golaće« - domobrane koji su upravo stigli sa područja Pala, gdje su ih partizani, - pošto ih je on, preko svojih veza, obavijestio da će tuda proći razoružali, svukli im odjeću i oduzeli namirnice koje su nosili na položaje. Od njega sam saznao da mnogi domobranski oficiri rade isto što i on. Tada je politički komesar odreda »Zvijezda« bio Hasan Brkić, Ibrahimov komšija iz Livnà, koji je u Sarajevu i drugdje imao dosta veza. Nedugo će proći pa će i Ibrahim Latifić pobjeći iz domobrana u Livanjski NOP odred »Vojin Zirojević«.

Ujesen 1941. u Ostrošcu u općinskom zatvoru nalazili su se zatvoreni mnogi Srbi iz Ostrošca i okoline. Građani Ostrošca- Muslimani čuli su za nevolje svojih komšija, sažaljevali ih i tražili načina da ih oslobode. Jednog dana na muslimanski praznik Bajram došao je na željezničku stanicu vozom u kome su bili zatvoreni seljaci iz okolnih sela koje su ustaše htjeli dalje transportovati. Kada je za to saznao učitelj Muharem Kamarić on je okupio 40-50 Muslimana i pošao do uglednog kadije Alije Kusturice tražeći i od njega da sa njima interveniše kod ustaških vlasti da se zatvoreni građani puste. Doznavši o čemu se radi kadija Kusturica je krenuo pred njima do sjedišta općine, gdje je upravo vijećao kotarski predstojnik Selestrin sa ustaškim oficirima - o sudbini zatvorenih i u vagonu dovezenih Srba. Pod pritiskom građana, načelnik Selestrin je odlučio da pusti zatvorenike iz općinskog zatvora, a da transport krene dalje. Međutim, dok su

stražari otvarali vrata na općinskom zatvoru, građani su jurnuli prema željezničkoj pruzi i silom, ispred bajoneta stražara, otvorili vagon i pustili prestravljene ljude, žene i djecu. To se zbilo u Neretvici, 23. septembra 1941. godine. Narod je tada osjećao da zajednički može mnogo učiniti i spriječiti mnoga zla koja je ustaška vlast na svakom koraku činila. Tada je ovuda uspostavljen siguran punkt na kanalu kojim je išla veza iz Mostara, Sarajeva i, čak, od Crne Gore - za Bosansku krajinu.

Ustaše su za taj slučaj demonstracija i spašavanja Srba najviše krivile Sabita Delalića, hodžinog sina, i rješile da po svaku cijenu prekinu njegovu djelatnost i da ga živa uhvate. On se tada nalazio u Seonici, u rejonu Neretvice. Njegova sigurna veza u Seonici u kućama porodice Buturović i Uzunović, procijenile su da bi najbolje bilo da Sabita preko mosta na Neretvi prebace u handaču (tovaru) sijena. Handač bi iz Seonice na konju prebacili, kao da idu da ga prodaju u Ostrošac. Sabit je smješten u handač, a da bi mogao disati dali su mu jednu dugačku tikvu kakve, inače, uzgajaju kao sud za vodu ili za ukras, jer mogu da narastu i po nekoliko metara dugačke. Buturovići su Sabita, prilikom smještaja u handaču, naoružali pištoljem. Do ostrožačkog mosta konja su vodili Said Buturović i Salko Šašić, a pred mostom konja je preuzeo Avdo Begić, proveo ga pokraj talijansko-ustaške straže na drugu obalu, gdje gaje preuzeo Džafo Hajduk, koji je već bio pripremio stražare na to da on očekuje sijeno bez koga je ostao, naglašavajući, da mora da požuri jer mu je stoka gladna. Cio razgovor svojih spasilaca sa talijanskom i ustaškom stražom Sabit je slušao preko ostavljenog otvora i sa otkočenim pištoljem. Ali čim je prešao most, tražio je da ga »raspakuju«, jer više nije mogao izdržati.

Na putu iz fojnice za Livno, sredinom oktobra, svratio sam u Prozor, kod roditelja. U Prozoru je tada bila posada od 150 italijanskih vojnika naoružanih i sa 9 tanketa, koji su ovdje i došli na poziv ustaša, nemoćnih da izađu na kraj sa življem iz prozorske kotline. Ubrzo sam shvatio daje političko stanje ovdje povoljno za NOP. U prostorijama omladinskog društva »Uhuvat« slušane su emisije zabranjenih savezničkih radio-stanica Londona i Moskve, dok bi, na smjenu, pred vratima spoljne prostorije, dežurao po jedan aktivista - da se kakav uljez ne bi prišuljao i prijavio ih ustašama. Poslije bi se ponešto od tih vijesti zapisalo, ili bi se, u vidu poruka, sročilo, pa bi se prenijelo, preko veza, drugima. Uz to, članovi Partije su oko sebe vezali veći broj pristalica NOP-a. Njima je Marko Meštrović, kojega je partijska organizacija postavila na mjesto opštinskog načelnika i logornika, vjerno prenosio ono što su ustaše smjerale. To su bile vijesti »iz prve ruke«. No partijska ćelija tada nije imala veze sa ustanicima, niti rukovodstvima organizacija KPJ u okolnim srezovima. Pokušaj da se prozorski komunisti povežu sa Jablanicom i Mostarom nije uspio, pa sam sekretaru ćelije Mati Meštroviću obećao da ću, po dolasku u Livno, pokušati da im uspostavim vezu sa komunistima iz tog kraja. Tada smo se dogovorili da otpoćnemo prikupljanje dobrovoljnih priloga od pristalica NOP-a, kako bi ih što čvršće vezali za Partiju i obezbijedili sredstva za nabavku oružja. Sekretaru sam skrenuo pažnju da u selima Kute i Ščipe ima pristalica NOP-a s kojima se treba povezati. Upravo tada je uhapšen Meho Pirolić, domobran - saradnik NOP-a, koga je ustašama odao jedan Prozorac kad mu je ovaj dao letak. Tada su komunisti skupili od saradnika i simpatizera NOP-a veliku svotu novca za plaćanje advokata koji bi Mehu odbranio. Ipak, Mehinom oslobađanju najviše je doprinio ustaški logornik Marko Meštrović, davši, po savjetu komunista, pismenu izjavu da je ovaj lojalan građanin. Članovi Partije su održavali vezu i sa Hajrudinom Kadrićem, u Kopčićima, koji se krio kod svojih rođaka nakon što je uslovno pušten od strane Prijekog ustaškog suda u Sarajevu.

O situaciji u Livnu u oktobru 1941. godine može se suditi i na osnovu podatka da je u gradu bio samo jedan vod domobrana, ali i cio puk italijanske divizije »Bergamo«. U gradu se osjećao jak uticaj komunista, kojim je ranije rukovodio Vojin Zirojević, međutim on je, uoči Prvog maja 1941. godine, uhapšen i odmah deportovan na otok Ugljan. Kako je Zirojević, jedini imao vezu sa pred-

stavnicima Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju, to se njegovim hapšenjem ta veza prekinula. Da bi izbjegli hapšenja, ostali istaknuti komunisti iz Livna su morali da se sklone iz grada. To su, sem ostalih: Mustafa Latifić, Rade Šarić - Španac, Ante Kelava Zoro, (sva trojica narodni heroji) i dr. Oni su, krenuli prema planini Cincar, odakle su zalazili u srpska sela oko Glamoča i Kupresa gdje su, uspostavljali sigurne veze i uporišta.

Kada sam došao u Livno već je bila održana proširena sjednica Mjesnog komiteta KPJ, u selu Zastinju, kojoj je prisustvovao i Vojin Zirojević. (Njega je partijsko rukovodstvo Dalmacije uspjelo osloboditi iz zatvora i, sigurnim kanalom, prebaciti u Donje Polje, kod Bosanskog Grahova). Tom prilikom je formiran i Livanjski NOP odred »Cincar«, čime se NOP u ovom kraju razbuktao.

Partijsku vezu Sarajeva sa Livnom tada je održavao ibrahim Latifić, pa je o mom dolasku obavijestio partijsko rukovodstvo, a posebno braću Ševka i Ismeta Latifića i Muju Dizdara. U Livnu sam zatekao i Mustafu Latifića, mog školskog druga iz Sarajeva, što mi je omogućilo da ovdje vrlo brzo upoznam sve komuniste i druge rukovodioce pokreta. Mustafa je, zbog nekih pokidanih veza, zakasnio na prošireno savjetovanje u Zastinju, ali se duže zadržao u Livnu kako bi pomogao konsolidovanju članova Partije, posebno u starom dijelu grada, gdje je on uživao veliki ugled. Prosto me je iznenadilo kako se on slobodno kreće starim dijelom grada, te kako se u tom rejonu, gdje je bilo i sjedište društva »Merhamet«, otvoreno raspravlja o NOP-u, slušaju radio-vijesti, Moskve i Londona. Za špijune se znalo, ali oni nisu smjeli zaći u taj dio grada. Nedjeljom je u starom gradu bio korzo i dovoljno je bilo da sam sa Mustafom prošao tim dijelom grada pa da me pristalice NOP-a prihvate i uveče puštaju da s njima slušam zabranjene radio-emisije. Mustafa je najviše noćivao kod profesora Muhke Borića. Tu su se, posredstvom kurira, slijevale i sve vijesti o životu i radu partizana na planini Cincar. Tada su cijele i često veoma brojne porodice iz grada bile angažovane na radu za NOP. Tih porodica, uglavnom muslimanskih, bilo je na desetine, sa njima sam, u raznim prilikama sarađivao, ali je na mene poseban dojam, svojom privrženošću NOP-u - ostavila porodica Rafe Tadića - Rafića iz sela Suhače kod Livna. Bila je to porodica bez domaćina, gdje su majka, tri kćeri i dva sina, sav svoj život posvetili borbi za NOP. Sa tom porodicom sam se upoznao preko Ismeta Latifića. On je, nastojanjem komunista, vješto ubačen u domobranstvo. Kako je ranije ovdje bio šef katastra, to su sada njegove kolege geometri kod njemačke firme »Hanza lajhmetal« (koja je upravo vršila premjer Livanjskog polja u cilju istraživanja izvora zemnog gasa) izborila da on, kao dobar stručnjak, ostane na službi u Livnu. Tako je Ismet postao zapovjednik voda domobrana u Livnu. Njegov brat Sefko bio je sekretar Mjesnog komiteta KOJ, pa je sada, Ismetovom pozicijom u domobranima obavještajna služba NOP-a imala siguran oslonac i izvor svakodnevnih obavještenja u pogledu zbivanja u gradu i okolini.

Glava porodice Tadić, Rafo, bio je gostioničar, ali je umro. Njegova žena Anđa preuzela je vođenje domaćinstva i gostionice, uz pomoć kćeri Anke, Olge i Sofije, dok su oba sina - najprije Rafael, a poslije i Žarko - otišli u partizane. Sekretar rukovodstva KPJ za Livno, Šefko Latifić, utanačio je sa domaćicom Andorn da pošta od partijskih veza stiže do nje, obećavši joj da će njene kćeri, radi bezbjednosti, biti pošteđene da prenose dalje prispjelu poštu. Ismet Latifić je preuzeo obavezu da će on dolaziti po poštu, a kada sam ja uključen u taj rad moja je dužnost bila da odlazim sa njim, najčešće prateći Andine kćeri do Suhača. To, opet, nije nikada izazvalo sumnju talijanskih i ustaških žbira, jer su, valjda, mislili da je u pitanju ašikovanje, a svakako ne kurirska služba za interese NOP-a.

Porodica Anđe Tadić ima najviše zasluga što su iz jama »Razvale« i »Ravni Dolac« izvađeni i spašeni preživjeli Srbi bačeni u to bezdane. Anđa je, naime, obaviještena da se iz jame neki javljaju, pa je i svoj život žrtvovala da dođe u Livno i izvijesti o tome Ismeta Latifića koji je preduzeo mjere spasavanja.

Ta sigurna partijska veza, majka Anđa, u jeku četvrte ofanzive je pošla za svojom djecom, sa partizanima. Prešla je sve bogaze te i slijedeće, pete ofanzive, bila je kuharica, a njene tri kćeri i dva sina primjerni borci i, ubrzo i sami

rukovodioci. U borbi su joj oba sina poginula. Izgubili su živote u NOR-u i pouzdani komunisti i najbolji prijatelji porodice Tadić, Šefko i Ismet Latifić.

•Druga veza Livna sa odredom na Cincaru, odnosno, poslije, sa bataljonom »Vojin Zirojević« duže se održala od ove sa Suhatom. Njeni nosioci su bili sin i kćerka Spahić Gagića, obućara i predanog borca NOP, Muhko i Iza. Njih dvoje su bili neustrašivi. Svaki drugi dan je Muhko odlazio u odred na Cincar, a poslije do bataljona »Vojin Zirojević«. Ta veza Mjesnog komiteta KPJ u Livnu sa bataljonom bila je takva da su borci bili obavještavani o svim događajima u gradu, i obratno. Tako su mnoge majke pravovremeno doznale kakvog su im zdravlja djeca u partizanima, a posebno je brzo i tačno obavještavanje bilo poslije borbi što je skidalo ogroman teret sa srca roditelja partizana zabrinutim za život svojih najdražih. Prve umnožene radio i druge vijesti redovno su stizale do radnje Spähe Gagića, a odatle ih je Iza odnosila do Sadike Latifić. Adem Pavčić, dok je, prije odlaska u partizane, radio kod Spahe, smotak vijesti je davao Nuriji Halapiću, koji je tada radio u kancelariji vojnog referenta. Sem predaje vijesti, Nurija je redovno pozvane u vojsku izvještavao da se sklone, ili da, jednostavno, unište pozive. Meho Šeremet Mehić snabdjevao je vijestima cijeli kvart oko Dumana i sve porodice bratstva Milak.

Moja veza Muhko Gagić često mije donosio pisamca od Mustafe i Ibrahima Latifića. Iz tih ceduljica sam uvijek znao kako se razvija NOP i na području prozorskog sreza. Mustafa mi je, naime, prije povratka u bivak Drežnicu, na Cincar, obećao da će pokušati da uspostavi kontakt sa Prozorom. Cim je u tome uspio obavijestio me je, a kasnije me je obavještavao i o razvoju događaja, ishodu akcija i drugom.

Poslije partijskog savjetovanja u Zastinju, održanog 14. oktobra 1941. godine, prvi zadatak je bio pripremiti zimsko bivakovanje u predjelu Drežnice, na planini Cincar. S tim u vezi onamo su prvo otišle zanatlije, koje su ljetne bajte osposobile za zimski boravak ljudi. Onda su pripremljene peći, suđe za držanje hrane i vode, instalirana je električna rasvjeta, za šta je nabavljeno više akumulatora sa teretnih automobila i jedna dinamo mašina. Za punjenje akumulatora radio-aparata nabavljen je bicikl. U bajte su pored radio-aparata unijeti geštetner, matrice i znatne količine papira. Utvrđene su i kurirske i druge veze preko povjerenih ljudi i kanala.

Tek kada je sve to pripremljeno, Mjesni komitet KPJ je odobrio da dobrovoljci mogu u većem broju krenuti za Drežnicu. Mnogi dobrovoljci su to nestrpljivo čekali, tim prije što je većini prijetila opasnost kod kuće. Međutim, odlazak dobrovoljaca donekle je usporio nedostatak oružja, pa je, valjalo preduzeti mjere da se ono nabavi. Ismet Latifić je u tom pogledu najviše uradio. On je ispraznio magacin rezervnih pušaka, iznoseći ih iz kasarne pod šinjelom, a ja sam ga pratio - da ga zaštitim od nepoželjnih susreta. Puške je od nas preuzimala Iza Gagić, odnoseći ih u očevu cipelarsku radnju ili u »Stari grad«, gdje bi ih od nje preuzimao Muho Gagić i odmah nosio do Drežnice.

Uz pomoć Ismeta Latifića, ispraznili smo i cijeli magacin pištolja, noževa, bodeža, sjekira pohranjenih u zgradi sreskog suda. To je prebačeno kod Ismeta i bunkerisano ispod stepenica. Nedostatak papira i matrica za umnožavanje smo rješili preuzimanjem tog materijala iz magacina sreskog suda i katastarskog ureda. Glavni snabdjevači su bili Nurija Halapić i Hasan Borić koji su tamo radili. Tehnika za umnožavanje vijesti i biltena Odreda je sve više tražila taj materijal. Kad su, Livanjski i Treći krajiški NOP odred razbili jednu talijansku motorizovanu četu, odmah je u Livnu štampano, i u velikom broju primjeraka do ljudi dotureno, posebno izdanje vijesti u kojem su iznijeti tačni podaci o plijenu i o gubicima neprijatelja. Poslije te akcije 14. decembra 1941. godine pokrenutje cio puk divizije »Bergamo«, sa motorizacijom i tenkovima, iz Livna u pravcu Sujice

1) Vojina Zirojevića su, marta 1942, zarobili četnici i predali ga Italijanima, koji su sa zatvorili, ali je on uspio da pobjegne. No, četnici su ga ponovo uhvatili, prebili i još živog ga zatrpali gomilom kamenja. Poslije njegove smrti bataljon prvoboraca livanjskog kraja je ponio ime tog heroja.

i Kupresa. Odmah su kuriri Muharem Jeleč i Asim Milak krenuli u dva različita pravca, preko sela Podgrada i Drežnica, da bi što prije obavijestili o tome drugove iz Livanjskog odreda. Oni su stigli u odred i prenjeli obavještenje. Tada se Mustafa Latirić, umjesto da se vrati na Cincar, zaputio iz Ravnog, sa Jusufom Kmetašom, na teren prozorskog sreza. Kmetaš je Mustafu doveo do sela Varvare, do kuće partizanske veze, učitelja Muharema Vugdalića, koji je Mustafu, sigurnim kanalom, doveo pak do učitelja Mehmeda Jusufbegovića koji je, sa sinom Dževadom, bio siguran punkt NOP-a u selu Kopčićima u okolini Prozora. U toj kući je održan sastanak aktivista pokreta, kada je formiran seoski narodnooslobodilački odbor. Preko učitelja Jusufbegovića, koji je ubrzo otputovao u Prozor, na vezu sa sekretarom ćelije KPJ Matom Meštrovićem - uspostavljena je veza sa Prozorom preko Kopčića, a za nju je bio zadužen Mustafa Latifić. Tim kanalom je, u desetak dana, u odred na Cincaru izašlo desetak boraca iz Prozora. Njih su vodile sigurne veze i predavaie jedna drugoj.

Svjesni posljedica oskudice u hrani i naoružanju, NO odbori u Kopčićima i Varvarama su se povezale sa simpatizerima NOP-a i sa šireg terena - da bi došli do pomoći. Tako je došlo do tješnje suradnje sa Jusufom Čolićem iz sela Rumboka. On je bio sezonski radnik u Sarajevu, pa je preko poznanika uspio da dopremi nešto hrane i da nabavi nekoliko pušaka i nešto metaka, što su sve Ravnjani i Vukovljani isplatili. Tako je i preko trgovine uspostavljena veza graničnih sela Prozora i Kupresa, što je u to vrijeme bilo neobično važno.

Ubrzo su iz Prozora otišle nove grupe boraca u partizane. Oni su sa sobom, na tovarnim konjima, dopremili partizanima suhog mesa i drugih namirnica. Nakon toga je ćelija KPJ u Prozoru, preko svojih veza, nabavila puške za borce koji su izašli na Cincar. Oružje je borcima, preko veza u selu Kuti, predato i ono je ubrzo na najbolji način upotrebljeno.

Odlazak šestorice boraca na Ravno - Vukovsko ustaškim vlastima je teško palo, jer dotad na terenu prozorskog sreza nije bilo partizana, pa su odmah organizovane oružane potjere i mobilisana milicija.

U zimu 1942. godine NOP se razgranao i u prozorskom i u gornjevakufskom srezu. Obje mjesne organizacije KPJ čvrsto su se povezale sa Vukovskom četom, a ova sa livanjskim bataljonom »Vojin Zirojević«. NOO u selima Kočić, Varvara, Kovačevo Polje, Kute i Prozor imali su dobru vezu sa Ravnim i Vukovskim, odakle je, u više navrata, u Gornju Ramu silazio i Mustafa Latifić.

Veze NOP-a su dobro funkcionisale i nije se ni u Kopčićima ni u Prozoru našao neko ko bi o tome izvijestio ustašku vlast. I s prikupljanjem oružja je išlo dobro, nabavljeno je više pušaka u Kopčićima, preko odbornika, a isto tako i u selu Kuti, odakle su aktivisti otišli čak na onu stranu Neretve i prenijeli puške, uloživši za to pretežno svoj novac.

U Gornjem Vakufu Ilijas Manović je razvio široku akciju za okupljanje pristalica NOP-a, redovno održavajući vezu sa Vukovskom četom u kojoj su se najviše zadržavali prvi borci sa teritorije prozorskog sreza. Ilijas je organizovao vezu preko sela Planice, odakle su bili kuriri Latif Sadiković i Mujo Malić.

Poslije neuspjeha više kotarskih predstojnika da mobilišu muslimanski i hrvatski živalj Prozora ustaše su na tu dužnost dovele Šerifa Bećirevića fanatičnog pripadnika ustaške organizacije rodom iz Pećingrada. On je odmah da bi se dodvorio starijim Muslimanima počeo redovno dolaziti u džamiju, i širiti propagandu među vjernicima o opasnosti od komunizma. Bogatijima je, pak, naglašavao da će ako pobjede komunisti ostati bez imetka i trgovina. Pošto u tome nije uspjevao dolazi u Prozor kod čuvenog ustaškog agenta Hilmije Ajdinovića koji obilazi teren predstavljajući se kao trgovac stokom. Po birtijama čašćava ljude i dolazi do podataka o saradnicima NOP-a. Poslije toga hapsi dvadesetak ljudi i među njih ubacuje dvoje konfidenata - muškarca i ženu. Konfidentkinja Franciska je bila veza između ubačenog muškarca konfidenta i agenta Ajdinovića i sve je to tako vješto kamuflirano da niko ništa nije mogao otkriti. Ubrzo su neki pušteni, četvorica su predati Prijekom ustaškom sudu u Travniku, dok su trojica

trebala da budu otpremljena u Jasenovac. Sekretar ćelije KPJ u Prozoru ipak ni ovog puta nije otkriven.

Dok je agent Ajdinović sa svojim saradnicima bio još u Prozoru, sa Ravnog su u okolicu Prozora došla dvojica partizana. Ne oslonivši se na postojeće veze, oni su zanoćili u jednoj štali povrh Prozora, odakle su poslali cedulju trgovcu Omanoviću da im pošalje nešto robe. Omanović je odmah slučaj prijavio predsjedniku Bećireviću, a ovaj je, sa agentom Ajdinovićem, organizovao sve žandarme, finanse, policajce i ustaše da opkole štalu. Tako su ta dva borca ubijena. Njih je, samo dva dana kasnije, bataljon »Vojin Zirojević« osvetio, nanevši, u selu Zahum, ustaškoj miliciji gubitke od 7 mrtvih, 9 ranjenih i 8 zarobljenih, i 50 otetih pušaka.

Nakon toga došlo je do zaoštravanja situacije na terenu: ustašama su došla pojačanja iz Sarajeva i izvršena su nova hapšenja rukovodilaca NOP-a. Time je došlo do prekida veza sa ustanicima na Ravnom i Vukovskom. I sa terenom Gornjeg Vakufa veze su prekinute. A u Prozoru se nastavlja strahovlada predstojnika Bećirevića i njegovih saradnika.

Muharem Nuhefendić

VEZE PARTIJSKE ĆELIJE U BOSANSKOM NOVOM

Poslije okupacije zemlje, aprila 1941. ilegalni rad je postajao sve teži i složeniji. U gradovima Bosanske krajine smenjivani su Nijemci, Italijani, ustaše i domobrani, a kadkad i jedni i drugi i treći i četvrti. Svi su oni uporno i na surov način pokušavali, a često i uspješno da otkriju ilegalce i njihove saradnike. Početkom ustanka jula 1941. godine ilegalni rad je još više otežan. Postajao je sve opasniji, a obaveze i zadaci ilegalaca su bivali veći i odgovorniji. Jačanje oružane borbe partizanskih jedinica, stvaranje oslobođene teritorije zahtijevali su čvrsto povezivanje partijskih organizacija i partizanskih jedinica na oslobođenoj teritoriji sa partijskim organizacijama i aktivistima u neoslobođenim i okupiranim gradovima.

Naša partijska organizacija u Bosanskom Novom, koja je tada imala samo četiri člana, uspostavila je veoma dobre i čvrste veze sa tri narodnooslobodilačka odreda: Prvim krajiškim NOP odredom u Podgrmeču, Drugim krajiškim NOP odredom na Kozari i sa banijskim NOP odredom. Veze sa sva tri odreda održavane su jednom nedeljno, a po potrebi i više puta.

Kurire sa oslobođene teritorije slali su komande partizanskih jedinica ili partijski rukovodioci koji su bili određeni da održavaju vezu sa organizacijom narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima. Veza je morala biti strogo konspirativna.

Kuriri koji su održavali vezu, uglavnom su bili seljaci i seljanke provjereni, odani i sigurni borci. Oni su dolazili u grad, na dogovoreno mjesto gdje se vršila razmena pošte. Često se događalo da se kuriri - onaj koji bi donosio pisanu poruku ili kakav materijal i onaj koji bi taj materijal prenosio dalje - međusobno i ne vide.

Samo na taj način - dobro organizovanom, strogo konspirativnom i redovnom vezom - naša je partijska organizacija i mogla izvršiti sve zadatke koji su se pred nju postavljali.

Svaki od nas četvorice članova, naše partijske organizacije, imao je određene zadatke na području održavanja veze. Ja sam održavao vezu sa Drugim krajiškim narodnooslobodilačkim odredom na Kozari. Kurir koji je dolazio k meni na željezničku stanicu bio je Stojan Lukić. On je dolazio u Bosanski Novi da

nešto »proda« na pijaci i tada bi redovno navraćao k meni. Njegov dolazak na pijacu bio je samo izgovor za ulazak u grad. Da nije obavljao tako važan zadatak - održavanja veze - on ne bi ni dolazio u grad, na pijacu, jer je to bilo vrlo rizično. Stojan Lukić je redovno dolazio i vrlo uspješno obavljao svoju veliku i delikatnu dužnost.

Pošto sam tada bio otpravnik vozova u Bosanskom Novom, bio sam zadužen i za održavanje veze sa željezničkim službenicima, simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta na pruzi Bosanski Novi - Zagreb, Bosanski Novi - Prijedor i Bosanski Novi - Bihać.

Ta nam je veza bila potrebna radi blagovremenog dobivanja podataka o kretanju vojnih transporta iz pravca Zagreb prema Bosanskoj krajini. U mestima na toj pruzi sam imao školskih drugova koji su pripadali naprednoj omladini. Sa njima sam stupio u kontakt. Na željezničkoj stanici u Sunji, koja je tada bila veoma značajan željeznički čvor, otpravnik vozova bio je Ramo Mašić rodom iz Prijedora, a u stanici Zaprešić kod Zagreba otpravnik bio je Miroslav Miro Grahalić*. Naše veze su bile sigurne i redovne. Miro Grahalić je bio u stalnoj vezi sa šefom vojne delegacije u Zagrebu. S obzirom na njegovo izuzetno važno mjesto, redovno nas je obavještavao o pravcu kretanja svakog transporta. Upravo zahvaljujući toj vezi, bili smo u mogućnosti da obavijestimo partijsku organizaciju u Prijedoru, o pripremi i upućivanju većih snaga neprijatelja u Prijedor, vjerovatno radi preduzimanja ofanzivnih dejstava na Kozaru. Zahvaljujući tim podacima koji su stigli blagovremeno sigurnom vezom - naše malobrojne snage na Mrakovici spremno su dočekale mnogo nadmoćnijeg neprijatelja i potpuno ga razbile.

Međutim, bilo je i primjera neblagovremenog obavještavanja putem postojećih veza pa su i posljedice bile ili su mogle biti vrlo rđave po naš pokret, čak i tragične. Navešću samo jedan primjer.

U Bosanskom Novom bila je stacionirana »Dobrovoljačka pukovnija za istočni front«. Ona je došla u ovaj deo Bosanske krajine da se u borbi s partizanima prekali i osposobi za izvršavanje zadataka na Istočnom frontu. Komandant te pukovnije bio je potpukovnik Neuberger, oficir bivše jugoslovenske vojske. Stab pukovnije je bio na željezničkoj stanici, u vagonima posebno uređenim za te potrebe. Jedinice pukovnije bile su raspoređene duž željezničke pruge Bosanski Novi - Bihać i Bosanski Novi - Prijedor. Sve ove jedinice vodile su svakodnevno borbe s partizanima ali su imale veoma malo uspjeha.

Poslije svake akcije partizanskih jedinica na željezničke objekte na pruzi, izlazila je komisija stručnjaka da utvrdi štetu i da predloži mjere zaštite. U te komisije smo se redovno »uguravali« ili Ahmet Šehović Šeho takođe željeznički službenik i član KPJ, ili ja. Nije bilo teško ući u komisiju, jer je to bio opasan posao i niko se nije radovao kada je bio određen u nju. Mi smo poslije uviđaja slali izvještaj jedinici koja je izvršila napad u kojem smo opisivali događaj, rezultate, posljedice i greške koje su u akciji napravljene, upozorenje na mjere koje će neprijatelj preduzeti i na kraju smo davali naše mišljenje i prijedloge.

Jednoga dana, poslije akcije kod Bosanske Krupe, potpukovnik Neuberger je lično otišao na uviđaj. Istog dana u Bosanski Novi stigla je vijest da je potpukovnik zarobljen. Kako je došlo do toga - niko nije znao. Ni naša organizacija o tome ništa nije znala. Odmah su uhapšene sve partizanske porodice u Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom. Članovi tih porodica uzeti su kao taoci.

U komandi pukovnije vladala je prava pometnja i bukvalno nisu znali šta da rade. Vlada NDH iz Zagreba je zahtijevala da se potpukovnik Neuberger hitno oslobodi. Komanda pukovnije, suočena sa stvarnošću, nije ni pomišljala da nasilnim putem oslobodi svog komandanta. Ona je bila svjesna da bi u svakom

*** Miroslav Grahalić je rođen u Istri, odakle je pobjegao u Zagreb. Završio je saobraćajnu školu u Beogradu. Bio je član KPJ i član Gradskog komiteta KPJ za Zagreb. Uhapšen 1942. godine, deportiran u Italiju, gdje je i strijeljan. Po oslobođenju zemlje, njegovi posmrtni ostaci preneseni su u oslobođeni Zagreb.**

takvom pokušaju doživjela samo teški poraz. Nešto je ipak trebalo preduzeti, a niko nije znao šta.

Odjednom je stigla vijest - kao grom iz vedra neba - Neuberger je pobjegao iz zarobljeništva. Njegovo bjekstvo omogućio je jedan četnik. Vijest se vrlo brzo pronijela kroz Bosanski Novi. Javio se Neuberger telefonom iz željezničke stanice u Rudici. Odmah je za lokomotivu prikačen jedan vagon i jedan vozovođa krenuo po potpukovnika. Svi smo ga sa nestrpljenjem očekivali. Razumije se, svako je iz svog ugla gledao na događaj. Kad je voz stao u stanicu, iz njega su izišli Neuberger i taj četnik. Ja ranije nisam vidio nijednog četnika, ali sam čuo kako oni izgledaju. Tai golobradi mladić ni po čemu nije ličio na četnika kako sam ih ja zamišljao i kako su stvarno i izgleaali.

Šeho i ja smo odlučili da toga četnika likvidiramo. Napravili smo i plan kako ćemo to izvesti. Mi smo smatrali da je on izdajnik i da ga treba likvidirati. Međutim, do toga nije došlo samo zahvaljujući samom »četniku«. Oslobođenje Neubergera bio je njegov specijalan zadatak. S obzirom na to prišao je Šehi saopštivši mu da on nije nikalcav četnik nego daje Avdo Ćuk i daje došao po zadatku u čemu treba i mi da mu pomognemo. Šeno je to odmah saopštio meni. Ja to nisam mogao vjerovati, jer bi nas o tome sigurno neko morao obavijestiti. Održali smo partijski sastanak. Odlučili smo da ništa ne preduzimamo dok ne dobijemo obavijest iz Podgrmeča odakle je Neuberger »pobjegao«. Obavijest nije dolazila. Morali smo čekati. A onda je jedan Novljanin mi u povjerenju jednog dana reče: »Znaš li ti ko je taj četnik? To ti je brate Avdo Ćuk iz Bosanske Dubice, đak učiteljske škole u Banja Luci, moj kolega«.

Bio sam preneražen. Je li to sve moguće? Kakvi su to neozbiljni i neodgovorni potezi? Najzad ie došla obavijest u Kojoj nas o svemu tome obavještavaju i postavljaju nam konkretne zadatke. Nažalost, sve je bilo kasno Avdo Ćuk je morao napustiti i Neubergera i Bosanski Novi i odustati od zadatka koji je trebao izvršiti jer se otvoreno počelo govoriti koje on.

Malo je nedostajalo pa da neblagovremenim javljanjem rukovodstva iz Podgrmeča ne nastrada jedan mladi komunista i to od ruke svojih drugova. Da je naša organizacija putem veze bila na vrijeme obavještena o tom poduhvatu - najvjerovatnije je da bi zadatak bio uspješno izveden. Ovako, - akcija se završila neuspjehom.

Osim toga, naša partijska organizacija se poslije svega našla u još težoj situaciji. Mjere kontrole su pooštrene. Svakodnevne racije, pretresanje stanova i hapšenja veoma su otežavali rad komunista, drugih aktivista i njihovih simpatizera. Došlo je i do otkrivanja naše organizacije. Uhapšena je Jelica Seka Erceg, dok su Zaim Zajko Dizdarević sekretar organizacije i Feria Feđa Dedić uspjeli da izbjegnu hapšenje i pobjegnu na oslobođenu teritoriju Podgrmeča. I ja sam ubrzo otišao na Kozaru na oslobođenu teritoriju.

Iako je naša organizacija imala dosta aktivista, a NOP imao mnogo simpatizera u Bosanskom Novom, trebalo je više od mesec dana da se ponovo formira osnovna organizacija - ćelija KPJ, i da se počne sa intenzivnim radom i ponovnim uspostavljanjem veze sa oslobođenom teritorijom.

Hamdija Omanović

PARTIJSKIM VEZAMA OD ŠPANIJE DO KOZARE I VEZE U KOZARSKOJ OFANZIVI

Za odlazak u Spaniju, radi učešća u odbrani Španske republike, KP Jugoslavije organizovala je posebne ilegalne kanale za prebacivanje dobrovoljaca.

Tako sam i ja 1936. godine, organizovanom studentskom ekskurzijom za Pariz, koju je vodio Ivo Lola Ribar, krenuo u Spaniju.

Iz Pariza upućen sam na jug Francuske, gde sam sačekao dok se nije okupila veća grupa. Granica između Španije i Francuske, u to vreme bila je zatvorena. Za ilegalno prebacivanje, jednog dana stigao je vodič, koji nas je noću poveo preko bespuća vrletnih Pirineja. Posle veoma napornog pešačenja sretno smo stigli u Španiju.

Posle povlačenja iz Španije, početkom juna 1941. godine, nalazio sam se u logoru Verne u Francuskoj. Fašistička Nemačka spremala je napad na Sovjetski Savez, i bili su joj potrebni radnici radi industrije naoružanja. Naša Partija je ocenila da bi lakše mogla organizovati prebacivanje iz radnih logora u Nemačkoj nego iz logora u Francuskoj. Tako se ubrzo nas oko 90 Jugoslovena našlo u logoru Espenhajm, koji je bio oko 30 km udaljen od Lajpciga.

Odmah po dolasku u logor javili smo se drugovima koji su ostali zatvoreni u logoru Vernet, kako je bilo dogovoreno i poslali im adresu. Oni su tajnim kanalom obavestili partijsko rukovodstvo u Jugoslaviji gde se mi nalazimo. Uskoro je u naš logor stigao Cvetko Većeslav zvani Flores, koji je sa nama bio u Španiji, ali se ranije prebacio u domovinu i sada je ilegalno, po zadatku Partije, došao u naš logor. Njegov dolazak nas je jako obradovao, ali smo morali preduzeti sve mere da ne bude otkriven od logorskih vlasti. Pošto su se barake i svaki ležaj u njima, nalazile pod stalnom kontrolom, a svi ležaji su bili popunjeni, da bi se Cvetko smestio morao je neprestano neko od nas da se nalazi u klozetu sve do jutra dok se ne bi pošlo na rad u rudnik. Cvetko je dobro govorio nemački jezik, jer je pre odlaska u Španiju duže vremena radio u Nemačkoj. Partija gaje snabdela falsifikovanim dokumentima, tako daje bez većih poteškoća došao do nas. Preneo je direktivu Partije o begstvu iz logora i povratku u Jugoslaviju. Dobili smo skicu maršrute kroz Nemačku, Austriju i Jugoslaviju sve do Zagreba, gde je trebalo stići što pre i javiti se na vezu. Dobili smo i nekoliko javki. Prva je bila na austrijsko-jugoslovenskoj granici, druga na graničnom prelazu između Slovenije i novostvorene NDH, preko reke Sutle, a u Zagrebu smo se trebali javiti u jednoj trafici. Rezervna javka u Zagrebu bila je Ilija Engel, španski borac koji je tada radio u Komitetu za prihvat španskih boraca. Njegovu adresu smo svi morali zapamtiti bez zapisivanja.

Na prvoj javki veza nije uspostavljena, zbog toga smo produžili bez vodiča i srećno stigli na drugu javku gde smo dobili sva potrebna uputstva za nastavljanje puta prema Zagrebu. Upozorili su nas da ustaše i noću kontrolišu teren, da su mobilisali građane koji skupljaju sva nepoznata lica koja se noću pojave u selima i da ih predaju najbližim žandarmerijskim stanicama. Tu smo dobili krompira i nešto hleba, što nam je bio prvi obrok otkako smo pre pet dana pobegli iz logora. Sve dotle hranili smo se onim što bi slučajno pronašli usput na njivama. Kad se smračilo prešli smo Sutlu i ušli na teritoriju NDH. Kretali smo se obazrivo preko livada, pašnjaka i posejanih njiva. Ipak su nas uhvatili nekakvi naoružani seoski stražari. Prilikom sprovođenja prema železničkoj stanici uspeli smo im pobeći i nastaviti put Zagreba.

Uz pomoć seljaka iz nekih sela kroz koje smo prolazili, uspeli smo doći u Zagreb. Bila je nedelja, pa trafika u kojoj je bila dogovorena javka nije radila, a nismo se imali gde skloniti u toku noći. Odlučili smo da idemo na rezervnu javku. Tako smo krenuli Ratko Vujović Čoče i ja. Otvorila nam je jedna mlada žena, i kada smo joj rekli da tražimo Iliju Engela ona nam reče da takav u ovoj kući ne postoji, da smo došli na pogrešnu adresu. Bili smo zaprepašteni njezinim odgovorom, i tek sada nismo znali šta da radimo. Počeli smo joj objašnjavati da smo pre kratkog vremena od Ilije dobili pismo u kojem nas poziva da dođemo kod njega, jer smo njegovi rođaci, kad se odjednom Ilija pojavio na vratima. U stvari u Engelovom stanu se nalazila kancelarija Komiteta za pomoć španskim borcima, a Ilija je u njemu zajedno sa tom drugaricom i radio. Sva prethodna procedura u stvari je izvođena iz predostrožnosti. Za nas nije bilo problema pošto nas je Ilija prepoznao. Taj susret je za mene bio jedan od najradosnijih trenutaka u mom životu. Oslobodili smo se koncentracionog logora, uspešno izvršili partijski zadatak i bili spremni na sve što nas dalje čekalo.

Dobili smo veš i odelo da se presvučemo, jer smo bili veoma loše odeveni i onako isprljani svakom izgledali sumnjivi. Dobili smo nešto i za jelo, a zatim je došao kurir da nas odvede na spavanje. U Zagrebu smo ostali petnaestak dana i skoro svaku drugu noć spavali na drugom mestu. Uglavnom su to bile radničke porodice iz naselja na Trešnjevci. Njihova imena nismo ni znali kao ni oni naša. Vrlo ljubazno su nas primili, i kod njih smo udobno spavali. Ujutro kada bi oni krenuli na posao i mi bi krenuli sa njima. Uveče bi se javljali na vezu koja bi nam odredila gde ćemo na spavanje te noći. Kod tih naših domaćina često bi slušali i Radio-Moskvu i London, iz kojih smo se upoznavali sa situacijom na bojištima u svetu.

Jedno veče došao je Vlado Popović, takođe španski borac, koga sam upoznao u Beogradu pre mog odlaska u Španiju. On mi je dao dokumenta na ime Baške Stjepana, i saopštio mi da trebam otići u partizane. Objasnio mije, da kanal veze ide preko Bosanske Krajine i Prijedora, odakle ću se priključiti kozaračkim partizanima. Dobio sam javku za železničku stanicu u Sunji gde sam se trebao javiti pratiocu određenog voza.

ODLAZAK U PARTIZANE

Sa železničke stanice u Zagrebu krenuo sam u Prijedor. Bio sam veseo i raspoložen, nisam se bojao kontrole jer sam u džepu imao lične isprave, a išao sam u slobodu. Imao sam spremljenu i priču o svrsi svoga putovanja. Putujem kao trgovac, u nakup šljiva.

U Sunji sam stavio novine u Ijevi džep, na kojima sam mastilom zabrljao prvo slovo naslova, što je bilo dogovoreno kao znak raspoznavanja. Uspostavio sam vezu sa železničarom Ramom Bajramovićem. Upitao me je u kojem sam vagonu, rekao mi da mirno sedim i.da će me obići. Prilikom obilaska rekao mi je da ga na izlazu, na železničkoj stanici Prijedor, sledim. Prošli smo kroz stanicu i izašli na ulicu. Malo dalje u hladu velikog kestena, stajao je jedan mlad i vižljast čovek. Ramo mu je prišao i nešto mu rekao. Onda se oprostio od mene »Ti ostaješ: sa ovim drugom, kad stigneš na Kozaru pozdravi druga Ratka, ja sam i njega dovde dopratio, ja sad moram natrag«. Reč je o Ratku Marušiću, koji je na Manjači poginuo 1942. kao komandant 1. krajiške brigade.

Ja sam nepoznatom čoveku prišao, rukovali smo se i on mi odmah reče: »Stigli ste u nezgodno vreme, jučer je stigla iz Banja Luke u grad kaznena ekspedicija, nemamo ni jedne sigurne kuće. Postarali smo se da te smestimo u kuću u kojoj stanuje nemački komandant, koju čuva nemačka straža. Predstaviti ćemo te kao sestrića domaćice, nemački komandant nije imao ništa protiv toga«. Domaćica kod koje sam trebao odsjesti bila je majka Pele Glamočanina Milka. Kad smo ušli u dvorište pred nas je izašla starija visoka žena, nasmejala se, raširila ruke zagrlila me rekavši: »Dobro mi došao sine«. Sve je to posmatrao njemački stražar koji je šetao pred vratima. Toplinu i ljubaznost ove žene neću nikada zaboraviti. Okruživala me toplinom majčine ljubavi i činila sve, da bi mi boravak u njenoj kući bio što prijatniji. Sedam dana sam proveo u društvu sa ovom starom dobrom ženom. Stalno me hrabrila da se netreba ničega bojati dok se nalazim kod nje, bez obzira na to što sam na spratu spavao do sobe nemačkog komandanta, mada sam nastojao da se ne sretnem sa njim. Kuću su čuvala četiri nemačka stražara. Kada je kaznena ekspedicija otišla, došao je Muharem i odveo me u šetnju kroz grad, čije su mnoge porodice bile u crno zavijene, jer je kaznena ekspedicija mnoge ljude pobila ili oterala nekud u zatvore i logore, odakle se više nikada nisu ni vratili. U gradu se osećala potištenost i strah, ali je na ulicama bilo sveta. Svratili smo u kafanu na ručak. Nalazila se u centru grada, nasuprot Doma kulture. Ručali smo meso na roštilju koje nisam ni video od mog odlaska u Španiju. Muharem mi je saopštio da je veza sa Kozarom uspostavljena i da sutra idemo dalje. Rastali smo se, ja u stan pod nemačkom stražom a on svojoj kući.

Oko 10 časova pre podne pojavio se Muharem, radosno vičući da bi ga čuo i stražar: »Šljive su već zrele hajde da pogledaš«. Domaćici je rekao da ćemo se nešto kasnije vratiti, da nas ne čeka na ručak. Ispred kuće su nas čekale čeze. Posedali smo i krenuli u pravcu Kozarca. Put je bio loš i prašnjav, ali za mene veoma radostan. Pre Kozarca smo sišli i produžili peške do škole u Lomovitoj gde su nas dočekale učiteljice: Mica Vrhovac i Nela Bojanić. Popili smo kafu, malo se odmorili, dok nisu stigli kuriri sa Kozare.

Oprostio sam se od Muharema sa željom da se ponovo vidimo, ali nam se želja nije ostvarila, jer je Muharem kasnije uhapšen i od ustaških zločinaca streljan u zeničkoj kaznionici.

Pred mrak sam stigao u štab odreda gde sam upoznao njegovog komandanta Mladena Stojanovića. Predao sam mu jedan paket koji mi je Muharem dao za njega. U njemu se nalazila ćeten-halva koju je poslala Hajra Kapetanović-Murselović. Mladen se obradovao i odmah pozvao ekonoma da halvu podeli na jednake delove za sve borce, sa napomenom da ne zaboravi na borce koji su se nalazili u patroli. Ja ga do tada nisam poznavao ali sam se kasnije uverio daje bio izuzetno brižan i pravičan prema borcima. Tu sam sreo i Osmana Karabegovića, koga sam poznavao još iz Beograda iz studenskih akcija.

Ubrzo nakon mog dolaska na Kozaru formiran je 2. krajiški kozarački odred. U njemu sam bio postavljen za komesara treće čete, a Ratko Marušić za komandira. Ćeta je bila odvojena od Kozare putem Dubica-Prijedor i nalazila se na terenu Strigove i planine Karan. Ta naša odvojenost i blizina neprijateljskih uporišta nametala su nam još veće obaveze u pogledu budnosti i obezbeđenja od iznenadnih napada.

KOZARSKA PARTIZANSKA CETA SA RAZGRANATIM VEZAMA

Da bi se što bolje obezbedili od iznenadnih napada neprijatelja, čija su se uporišta nalazila svega nekoliko kilometara udaljena od našeg logora, morali smo najpre organizovati dobru vezu prenošenje obaveštenja između nas i članova Partije na terenu, kao i sa našim simpatizerima. Nakon formiranja Karanske čete, organizovali smo celokupno seosko stanovništvo kroz seoske straže, koje su danonoćno motrile na neprijatelja naročito na jednu grupu koja se nalazila u seoskoj školi u Devetacima, koja nam je bila najbliža. Čim bi se oni počeli postrojavati već bi nas o tome obavestili. Između njih i nas bilo je postavljeno nekdJiko kurirskih stanica, tako da su se preko njih, kao releja obaveštenja, sa najvećom mogućom brzinom prenosile informacije. Sećam se da su tada kuriri često koristili konje. Mi u komandi smo uvek bili obavešteni o neprijateljskim pokretima, tako da nismo nikad bili iznenađeni. Na kraju smo ga i proterali iz utvrđenja. Čim bi dobili obaveštenje o pokretu neprijatelja, mi bi slali patrole koje su imale zadatak da izviđaju i da procene njihove namere. U međuvremenu mi bi donosili odluku, gde treba neprijatelja sačekati u zasedi i na koji način mu možemo naneti što više gubitaka. Zbog toga smo uspevali iznenaditi neprijatelja što je uvek obezbeđivalo uspeh.

U toku jeseni, kad su magle smanjile vidljivost, u vezu obaveštavanja uključili smo još omladinaca, naročito čobana. Oni su čuvali svoja stada u neposrednoj blizini našeg logora i čim bi primetili nešto sumnjivo zapevali bi unapred dogovorenu pesmu, pa bi mi na osnovu toga znaka odmah slali patrolu, a četu stavili u stanje pripravnosti. Ako bi se radilo o manjim neprijateljskim snagama napadali bi smo ih i proterivali sa terena. Borbe sa jačim snagama smo izbegavali, sem ako se nije radilo o zaštiti stanovništva.

Dok sam se nalazio na terenu Karana, do novembra 1941. održavali smo stalnu vezu sa Prijedorom, Bosanskim Novim i Kostajnicom, preko partijskih organizacija u tim gradovima i na terenu i od njih smo aobijali izveštaje o stanju, rasporedu i jačini neprijatelja. Preko ovih kanala išlo je i snabdevanje lekovima i drugim neophodnim stvarima, ponekad i oružjem i municijom. Neprijatelju

nikad nije uspelo da nam te veze u potpunosti prekine, jer su na njima pored članova Partije radili brojni saradnici koje neprijatelj nije mogao sve pohapsiti. U novembru 1941. godine otišao sam na dužnost komesara odreda, da bi u februaru 1942. bio postavljen za komandanta Kozaračkog odreda. Tada sam se dobro upoznao sa sistemom veza, najraznovrsnijim oblicima povezivanja, koje su naše jedinice stvorile još pre neprijateljske ofanzive na Kozaru u julu 1942.

Partijske veze sa Banja Lukom išle su prvo preko Lomovite. Iz Lomovite za Banja Luku odlazile su Marija Kaus i Gina Pavlović koje su bile na vezi sa Micom Vrhovac. Kasnije je za vezu sa Banja Lukom korišćena i veza preko Podgradaca i Lijevče polja, gde smo imali više saradnika i kurira. U Laktašima je kanal išao preko Milana Momića i Milana Grujića. U Romanovcima preko Milana i Slavka Nježića, Uroša Surčića iz Riječana, Rade Krivokuće iz Krneta, Vuje i Dese Topića iz Mašića, Ostoje Sinka iz Jazovca, Luke Slijepčevića iz Turjaka i Đoke Mitrana iz Grabovca. Takođe održavana preko Klašnica gde su radili Gojko Đurović iz Jakupoca, Sida Jelić iz Aleksandrovca, Ilija Kecman, Nikola Maštala, Gojko Trkulja i Savo Trkulja iz Srpskog Vakufa i Smilja Radonić iz Kukulja, i mnogi drugi naši saradnici. Veza preko Podgradaca i Lijevče polja, dosta dobro je održavana i za vreme neprijateljske ofanzive, tada je to bila jedina veza sa gradovima Banja Lukom i Gradiškom.

Preko ovih veza i brojnih saradnika mi smo bili dosta dobro obavešteni o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga na čitavoj okupiranoj teritoriji, kako u gradovima tako i u selima, tada nismo ni imali organizovane posebne obaveštajne službe preko kojih bih moglikoordinirati mnoge naše akcije. Tada nismo imali tehničkih sredstava za vezu tako je sve išlo isključivo pomoću kurira. Od Zage Umičević, sekretara gradskog komiteta, obavešten sam o nameri avijatičara Franje Kluza i Rudi Ćajevca da sa pomoćnicima Mišom Jazbecom i Ivicom Mitrešićem, avionima pređu na slobodnu teritoriju. Tako smo uspeli da im odredimo mesto sletanja. Pismo o tome je sačuvano i nalazi se u Istorijskom arhivu u Sarajevu.

Sve do oslobođenja Prijedora, maja 1942. imali smo redovne veze i sa Prijedorom preko njihove partijske organizacije, a išle su preko više pravaca. Najčešće preko Lomovite, gde su kuriri bili: Nela Bojanić učiteljica, omladinke Marija Popović, Mileva Janjić i neki kuriri iz odreda. Zahvaljujući tim vezama stekli smo potpuni uvid o neprijateljskim snagama u gradu, način odbrane i sva glavna uporišta. Na osnovu toga napravili smo plan oslobađanja grada. Operacija je izvedena brzo i sa malo gubitaka, jer je neprijatelj bio iznenađen i likvidiran uz veliki broj zarobljenih. Zapjenjenim oružjem naoružali smo veliki broj novih boraca i odmah formirali 1. krajišku brigadu. Proširivanjem slobodne teritorije i otimanjem od neprijatelja naoružanje, stvarali smo krupnije jedinice; bataljone već krajem 1941. Slobodna teritorija se prostirala do blizu Banja Luke i reke Une i Save, a uspostavljene su dobre veze i sa Podgrmečkim odredom, sa Slavonskim partizanima i partizanima u Šamarici. Sad smo se našli pred još većim i ozbiljnijim poduhvatima. Pri napadu na gradove trebalo je koristiti združene jedinice pa su potrebe za vezom bile sve presudnije. Za takve zadatke kuriri su bili previše spori. Krajem 41. doneta je odluka da se pri štabu Kozaračkog odreda okupe stručnjaci za vezu kojima je dat zadatak da prikupe ljude i sredstva radi uspostavljanja telefonskih veza između jedinica. Za komandira jedinice postavljen je Stevo Curguz. Na početku smo imali nekoliko telefona i nešto žice, bez ijedne telefonske centrale. Prve veze su uspostavljene između čete i bataljona, atek kad smo nabavili centralu uspostavili smo vezu iz štaba odreda sa svim bataljonima, u proljeće 1942. Tada se pokazala prednost telefonskih veza jer su kuriri, zbog rasutosti jedinica na velikom prostranstvu bili suviše spori. Tim vezama obezbedili smo brzo prenošenje obaveštenja i naređenja, i na taj način uspešno organizovali akcije združenih jedinica. Za uspostavljanje telefonskih linija, u nedostatku odgovarajuće žice, skinute sa poštanskih linija, koristili smo i bodljikavu žicu.

TELEFONSKE VEZE U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE PRIJEDORA MAJA 1942. GODINE

Do koje mere smo se osposobili za uspostavljanje i korišćenje telefonske veze, najbolje govore događaji u borbama za oslobađanje Prijedora, u maju 1942.

Borbom je rukovodio Operativni štab za Bosansku krajinu, a učestvovali su Kozarački i Podgrmečki odred. Dobro organizovana telefonska veza, tada je znatno doprinela uspehu. Prvi put smo napadali na tako jako neprijateljsko uporište. Naš vod za vezu unapred je uspostavio telefonsku vezu, sa mestima odakle je trebalo da se rukovodi sa svim bataljonima na polaznim položajima za napad. Tako daje i naređenje za istovremeni napad izdato preko telefona. U toku borbe, na osnovu dobijenih izveštaja koje se neprijateljske otporne tačke još drže, opet je preko telefona dato naređenje za pregrupisavanje, zbog čega je akcija brzo i uspešno završena.

Baš u ovoj operaciji, naši komandiri i komesari, i komandanti uverili su se u prednosti, koje pruža dobra veza, a vezisti su dobili dosta novih i još boljih uređaja za vezu.

Posle ove operacije počeli smo sa uspostavljanjem telefonskih veza i između organa vlasti, pozadinskih organa i štaba odreda. Od polovine 1942. gotovo na čitavoj slobodnoj teritoriji Bosanske krajine dobro su funkcionisale telefonske veze. Za važnije poruke stvorili smo i neku vrstu šifre. Naše šifre su bile jednostavne i sastojale su se od brojeva od 1 do 30, tako daje svaki ^>roj označavao određeno slovo. Onaj koji bi primio poruku označio bi slova brojevima i brzo dešifrovao poruku. Šifru smo često menjali da je neprijatelj ne bi otkrio. Šifre između pojedinih štabova su bile različite. Koliko ja znam nije bio nijedan slučaj otkrivanja naših šifara, mada su dosta korištene, kako za prenošenje telefonskih tako i za prenošenje kurirskih poruka, posebno na većim rastojanjima i preko nesigurnih terena. Tek u drugoj polovini 1942. po dolasku proleterskih jedinica i Vrhovnog štaba na teren Bosanske krajine, naši viši štabovi snabdeveni su sa radio-stanicama i stručnim osobljem za održavanje radio-veze. (Samo je 1. bosanski korpus krajem 1942. od bosanskih jedinica imao radio-vezu sa Vrhovnim štabom, primedba Redakcije). Iako su kurirske veze bile najsporije nama su se činile najsigurnijim, jer su nam telefonske često zatajile kad bi nam bile najpotrebnije. Kurirske veze su nam bile i najpotpunije, jer bi kuriri koje smo uvek pažljivo odabirali, pored pošte, donosili i dragocene materijalne podatke sa terena kojim su prolazili.

VEZE ZA VREME NEPRIJATELJSKE OFANZIVE NA KOZARU

Baš u vreme kada smo mi oslobodili Prijedor i znatno proširili slobodnu teritoriju Bosanske krajine, Nemci su privodili kraju svoje pripreme, za napad na Kozaru. Mi o tim pripremama nismo ništa znali, mada smo imali dobre veze sa susednim gradovima. Neprijatelju je uspelo da svoje pripreme zadrži u tajnosti, jer ih je izvodio daleko od naših terena. Tek neposredno pred ofanzivu doveo je svoje jedinice na polazne položaje za napad. Preduzimao je i druge mere. Pohapsio je mnoge komuniste i naše saradnike, sve koje je iole sumnjivo. Vršio je pojačanu blokadu gradova, tako da se bez specijalne propusnice nije moglo izaći iz grada i mali se broj ljudi mogao slobodno kretati. Neprijatelj je počeo i sa proturanjem glasina kako su gradovi u opasnosti od napada partizana, jer su njihove snage posle zauzimanja Prijedora znatno ojačale, da oni zbog toga preduzimaju dodatne mere odbrane gradova. To nam je jedino značilo da se neprijateljske snage pojačavaju. U to vreme na Kozari smo imali pet dobro naoružanih bataIjona, sa podmlađenim boračkim sastavom jer su stariji i iskusniji otišli u 1. krajišku brigadu. Praktično, teren Kozare je tada branilo, oko 3.500 boraca. Imali smo dobro razvijenu telefonsku mrežu. Naređenja su se brzo prenosila, i oba-

veštenja su se primala blagovremeno. Te veze su značajno doprinele uspešnom suprotstavljanju naleta neprijatelja.

Dana 10. juna neprijatelj je iznenada krenuo u siloviti napad svom raspoloživom snagom i tehnikom. Telefonskom vezom smo odmah obavešteni od našeg četvrtog bataljona, koji nas je obaveštavao o pravcima napada i dokle je neprijatelj stigao. Obavestili smo naše snage o ofanzivi i izdali naređenja za odbranu. Obavestili smo i jedinice u Kozarcu i Prijedoru.

Dobar deo zasluge za to što neprijateljska ofanziva na Kozaru nije uspela, što neprijatelj nije mogao sprovesti svoj plan, pripada i uspešnoj telefonskoj vezi.

Od prvih zarobljenih neprijateljskih vojnika, kroz zaplenjenu neprijateljsku poštu, doznali smo o detaljima ofanzive, tako da smo se uspešnije branili od neprijateljskih napada. Za vreme neprijateljskog okruženja malo smo imali veze sa spoljnim svetom i našim jedinicama koje su se nalazile van obruča. Jedini način održavanja veze sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu bili su kuriri, koji su uspevali da se probiju kroz obruč. Nekoliko puta smo koristili naše jedinice radi napada na neprijateljske položaje samo da bi omogućili prolaz kurira kroz obruč. Cesto su i deca prenosila poštu i poruke do naših jedinica van obruča i nazad. Zbog toga su naši sačuvani izveštaji Operativnom štabu nedovoljni, jer su mnogi izgubljeni i uništeni.

Obren Stišović Obrad

PARTIJA DELUJE, A PARTIJE FORMALNO NEMA

U Gradačcu i njegovoj okolini, sudbonosne 1941. godine, nije bilo partijske organizacije, ni SKOJ-a, a ipak je duh Partije, njena politika bila snažno prisutna među ljudima ove sredine, zahvaljujući nekolicini ljudi koji su održavali veze sa pojedinim revolucionarima, koji su imeli da napredne ideje unose i u ovu zaostalu polupismenu sredinu, »provinciju u pozadini«, kako ju je nazvao revolucionar i književnik, sin ove rodne grude, Hasan Kikić.

Od naročitog značaja za razvitak revolucionarnog rada u Gradačcu i okolini, bio je povremeni boravak u našem mestu Josipa Šibera, zatim Slavice Zigić, Ivice Vižlara, Nemanje Popovića, Lee Kraus. Cesti dolasci u Odžak Uglješe Danilovića, zatim duži boravak Mitra Trifunovića Uče u susednom Bosanskom Samcu, Boška Milutinovića u Odžaku, Vijeke Bakulića, agronoma, u Modriči, te povremeni dolasci dr Mustafe Mujbegovića u Tarevce. Sve je to, obzirom da su postojale mnogobrojne veze između Gradačca i pomenutih mesta, bilo od velikog značaja za rad naprednih ljudi u Gradačcu, budući da se radilo o izgrađenim i iskusnim partijsko-političkim radnicima, koji su svoje dragoceno iskustvo prenosili na pojedince i grupe. Svi ovi revolucionari odigrali su značajnu ulogu da je i u ovoj sredini bila prisutna linija i politika KPJ. Posebno treba naglasiti značaj naprednog književnika Hasana Kikića, koji je prilikom svakog svog dolaska u Gradačac neumorno kontaktirao sa pojedincima i grupama, prenosio zadatke koji su stajali pred komunistima, donosio propagandni materijal koji smo mi potom umnožavali, knjige napredne sadržine. Tragično je izgubio život 6. maja 1942. godine, upavši u četničku zasedu u selu Raptu na planini Cemernici.

Josip Šiber, stolarski radnik, član KPJ od 1928. godine, više godina je bio na robiji, član gradskog komiteta KPJ za Beograd 1933-1935. godine. U Gradačac je obično dolazio u pratnji žandarma,jer bi ga policija proterivala u rodno mesto poslije izdržane kazne. Bez obzira što je stalno bio pod policijskom prismotrom, što se svakog dana morao javljati policiji, on je bio neumorni propagator ideja

za koje se borila radnička klasa. Tragično je izgubio život u julu mesecu 1941. godine prilikom pokušaja bekstva iz logora Kerestinac.

Prekretnica u organizovanijem radu nastaje 1939. godine, kada je u Gradačac na mesto sudije sreskog suda došao Ismet Terzimehič, koji je kao član KPJ bio povezan sa ćelijom u Doboju, a sa njim je održavao kontakte i Cvijetin Mijatović - Majo. Tada se u Gradačcu nalazio i Aco Novožilov, student prava, član SKO J-a, koji je održavao vezu sa sekretarom Oblasnog komiteta SKO J-a, za tuzlansku oblast Enverom Šiljkom. Od tada je uspostavljena i stalna veza sa partijskim i skojevskim rukovodstvom. Od značaja za našu sredinu bili su dolasci Cvijetina Mijatovića Maje i Envera Šiljka, iskusnih partijskih rukovodilaca.

U Gradačac 1939. godine, za sreskog veterinara dolazi Edhem Čamo, dva učitelja Hamid Mazalović i Hakija Raljević, te Ratko Stijaković za poslovođu prodavnice obuće »Bata«. Od ranije tu su se nalazili Mehmedalija Abdulhamidović Meho, službenik sreskog načelstva u Gradačcu, Teufik Imamović, krojač. Oni nisu bili članovi ni KPJ ni SKOJ-a, ali su bili čvrsto opredeljeni za kurs revolucionarnog radničkog pokreta, i bili spremni da izvrše sve zadatke koje je KPJ postavljala. Ja sam tada bio brijački radnik, i moj posao je bio pogodan za održavanje kontakata sa svim tim naprednim ljudima.

Zahvaljujući vezama sa partijskim rukovodstvom, o svemu smo bili dobro obavešteni, tako da je ova grupa uspela da učmalu kasabu pretvori u košnicu u kojoj se svakodnevno nešto događalo. Od razgovora sa pojedincima, a posebno sa omladinom, preko davanja priredbi sa komadima napredne sadržine, analfabetskih tečajeva, umnožvanja partijskog propagandnog materijala. Pored ovih aktivnosti, posebno se radilo na teoretskom uzdizanju putem zajedničkog čitanja raznih materijala. Ugled KPJ je bio u stalnom porastu.

Šve ovo je doprinelo da ljude i Gradačcu i njegovoj okolini, okupacija naše zemlje i sve što se tada zbilo, nije zatekla nespremne. Pošto su veze sa partijskim rukovodstvom dobro funkcionisale, znali smo šta treba raditi. Osnovno je tada bilo da se narodu što pravilnije objasni novonastala situacija, da se razobliči fašizam, stvaranje tzv. NDH i ustaštva. Naročito su naše aktivnosti bile usmerene na sprečavanje bratoubilačke borbe, na spašavanje srpskog i jevrejskog življa, koji je bio pod udarom ustaške kame. Na tom zadatku su bile ukjučene najšire narodne mase iz redova Muslimana i Hrvata, u čemu su postignuti vanredni rezultati tokom narodnooslobodilačke borbe. Našem uspešnijem radu u velikoj meri je doprinelo i to što smo se složili da, od strane NDH novoformiranom kotarskom poglavarstvu ostane na radu naš drug Mehmedalija Abdulhamidović Meho, koji je ranije radio u sreskom načelstvu. Preko njega smo bili dobro obavešteni o tome što smera policija i žandarmerija, protiv koga, koje su direktive Pavelićeve vlade iz Zagreba.

Taj rad, međutim, nije se mogao odvijati bez žrtava. Doživeli smo težak udarac, bili smo za kraće vreme obezglavljeni, kada je u junu 1941. godine, na prepad od strane ustaša iz Slavonskog Broda, uhapšen Aco Novožilov, i oteran u logor Nova Gradiška i tamo ubijen. U julu 1941. godine, Ismet Terzimehič premešten je u Visoko, ali je i u Visokom nastavio ilegalni rad. Bio je jedno vreme i sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Visoko. U jednoj provali pao je u ruke policiji, i u martu mesecu 1945. godine oteran je u logor gde je i ubijen.

Premeštanjem Ismeta Terzimehića u Visoko prekinute su veze sa partijskim i skojevskim rukovodstvom i mi smo se u Gradačcu dalje u radu snalazili kako smo znali i umeli. To nije trajalo dugo. Čim je julskih i avgustovskih dana 1941. godine, buknuo ustanak na Majevici i Ozrenu mi smo uspostavili veze sa štabovima ustanka, od kojih smo dobijali sasvim konkretne zadatke šta treba raditi. Na njihov zahtev slali smo materijale preko kurirske veze, koja je dobro funkcionisala. Glavni kurir prema Ozrenu bio je Anđelko Radić a sa Majevicom Milivoje Stojčević. Razne izveštaje o neprijatelju, oružje i municiju, sanitetski materijal. Pored veza sa ustaničkim štabovima, održavali smo veze i sa Hasanom Kikićem koji je u to vreme živeo u Zagrebu. Od njega smo dobijali razne poruke, nešto propagandnog materijala, između ostalog i proglas ČK, KPJ upućen

komunistima i narodu u kojem se pozivalo na oružani ustanak protiv okupatora. Slavica Žigić je povremeno dolazila iz Zagreba u Gradačac i donosila razne vesti iz kojih se moglo zaključiti daje ona o. svemu veoma dobro obaveštena, ma da nismo znali njenu funkciju.

Pošto smo se Slavici vajkali da nemamo vezu sa Partijom ona je to prenela rukovodstvu u Zagrebu. Kako je tim putem rukovodstvo u Zagrebu obavešteno da niko od nas formalno nije član KPJ ili SKOJ-a, mada smo svi sprovodili direktive Partije, odlučeno je da se povežemo sa Okružnim komitetom KP Hrvatske u Slavonskom Brodu. Sa tom, za nas radosnom vešču, Slavica Žigić je stigla pod kraj avgusta ili početkom septembra u Gradačac. Nakon razmene mišljenja sa njom, odlučeno je da ja odem na vezu u Slavonski Brod. Uspostavljanje veze u to vreme bilo je veoma delikatno. Trebalo je pažljivo precizirati sve detalje. Slavica mi je objasnila koje su ulice u kojima se nalaze radnje sa javkama. Date su mi dve veze. Tada je bilo pravilo da se odrede po dve javke, ako se na prvoj, iz bilo kojih razloga ne uspe ide se'na drugu. Prva javka nalazila se u jednoj karani (ulice se ne sećam), gde sam se trebao sastati sa Mijom Čandrljom a druga u krojačkoj radnji Slavka Brkljačića. Meni je Slavica objasnila kako izgleda kafana, odnosno krojačka radnja. Detaljno mi je opisala drugove kojima sam išao na vezu. Sećam se da mi je, između ostalog, skrenula pažnju da Mija nema prst na jednoj ruci.,Takođe sam dobio šta treba da kažem. Rečenica je glasila: »Ja sam iz Bosne i čuo sam da vi imate kafe za prodati«. Ja sam stavio i fes na glavu »da bolje prođem«, jer kako je poznato, Pavelić je Muslimane proglasio »hrvatskim cvećem«.

Javka je bila dobro smišljena, jer je u to vreme bila oskudica kafe, a poznato je da su Bosanci veliki potrošači kafe. Spremio sam se i otišao u Slavonski Brod. Sve je išlo po predviđenom planu. Došao sam u kafanu i našao jednu ženu za šankom, a Candrlje nije bilo. Sjeo sam za sto, malo sačekao pa se ubrzo pojavio čovjek čiji sam opis imao, odmah sam primetio da nema jednog ili dva prsta na jednoj ruci. Pošto nije bilo puno gostiju, iskoristio sam priliku i rekao mu javku. Sjeo je za moj sto i saopštio mi da ćemo izaći zajedno, i da ga kasnije sledim ulicama. Odveo me je u jedan prazan stan na razgovor. Najprije mi je postavio pitanje: Ako ovde bane policija šta češ im reći zbog čega se nalaziš ovde. Bez mnofo razmišljanja sam odgovorio: Pa reći ću im da sam kod tebe došao da kupim afu, tako da nas u najgorem slučaju mogu kazniti za šverc. Razgovarali smo čitav sat. Iznosio sam stanje u našem kraju, šta i kako radimo. Čandrlja mije pričao 0 problemima na koje u radu nailaze. Dao mije nešto propagandnog materijala 1 usmene direktive koje je trebalo sprovesti. Naznačio je na šta treba posebno obratiti pažnju i o čemu treba izveštavati kad se budemo sreli drugi put.

Kad sam se vratio u Gradačac, preneo sam sve što mi je naložio Čandrlja.

Nakon deset do petnaest dana ponovo sam otišao u Slavonski Brod. Ovog puta sastao sam se sa Slavkom Brkljačićem u krojačkoj radnji, jer nisam našao Miju Candrlju. Posle kraćeg razgovora on me je uputio kod Candrlje. Čandrlja mi je preneo da trebamo u Gradačcu da izvršimo jedan delikatan zadatak. Pošto je u Slavonskom Brodu došlo do provale, a desetina partijskih aktivista nalazi se u ilegalnim stanovima, preti opasnost da ih policija otkrije. Rekao je daje odlučeno da se drugovi hitno prebace u partizane na Ozren ili Majevicu. Tražio je da u Gradačcu napravimo plan za tu akciju, koji prethodno treba da odobri OK KPJ za Tuzlu. Odgovorio sam, da možemo uspešno izvršiti takav zadatak, i u Gradačcu ali da Okružni komitet ne možemo konsultovati jer sa njima nemamo nikakve veze. On je bio kategoričan da po svaku cenu uspostavimo vezu sa Okružnim komitetom i da posle toga ponovo dođem u Slavonski Brod. Nije se tada mnogo diskutovalo dali se može ili ne može izvršiti, zato sam se pokupio i vratio u Gradačac, razmišljajući uzput kako stupiti u vezu sa Okružnim komitetom.

Kada sam nekoliko drugova u Gradačcu obavestio šta drugovi iz Slavonskog Broda traže od nas i oni su se zabrinuli. Najgore je bilo što nismo znali gde se Okružni komitet za Tuzlu nalazi i da li uopšte postoji, a ako se i nalazi u Tuzli, mi smo pretpostavljali da je tamo, kako doći do njih kada se sve nalazilo u

najdubljoj ilegalnosti. Razmatrajući razne mogućnosti odlučeno je da se ode do Mustafe Mujbegovića, lekara, koji je radio u Tuzli, za kojeg smo znali daje stari komunista, rodom iz sela Tarevaca, iz našeg susedstva, da preko njega nekako pokušamo uspostaviti vezu. Opet sam ja pošao na vezu. Idući u Tuzlu, stalno sam razmišljao kako da nastupim, šta da mu kažem, jer ga nisam poznavao.

Primio me u svojoj ordinaciji. Najpre sam mu ispričao kakva je situacija u Gradačcu, zatim sam mu otvoreno kazao da imamo jednu grupu koja aktivno deluje, da nemamo vezu sa partijskim rukovodstvom, da samo održavamo vezu sa partizanima na Majevici i Ozrenu. Zatim sam obazrivo počeo govoriti o Slavonskom Brodu i šta oni od nas traže. On je poduže razmišljao i ćutao, a onda me upitao otkada imamo vezu sa drugovima u Slavonskom Brodu. Dr Mujbegović je poginuo prilikom napada na štab majevičkog partizanskog odreda 20. Februara 1942. godine. I samo on bi mogao da kaže o čemu je tada razmišljao. Rekao mi je da on zna za našu grupu, daje dobro što smo aktivni, ali treba da organizovanije radimo, a u tome će nam sigurno pomoći partijska veza. Objasnio mi je kako ćemo zajedno izaći na ulicu, otići u jednu radnju gde ćemo pomoću lozinke uspostaviti vezu. Lozinka je glasila: »Majstore obrij ovog mog rođaka, a ja ću se brzo vratiti«. Kazao mije da dalje postupam kako me bude brica uputio. Vlasnik berbernice, to sam kasnije doznao, bio je Ago Hrustić, član KPJ. On mi je, brijući me, detaljno objasnio šta treba da radim pošto zajedno izađemo na ulicu, gde da ostanem, kako treba da držim novine u lijevoj ruci, kako izgleda čovjek koji će naići, pa kada mi u prolazu bude kazao: »Zdravo druže«, da ga slijedim, da uđem u dvorište kuće u kojoj on ilegalno stanuje. Tada sam upoznao i Muhameda Sadikovića Škraba, delegata pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, za tuzlanski okrug, koji je održavao vezu sa partijskom organizacijom u okrugu. Okružni komitet se u stvari nalazio na slobodnoj teritoriji Majevice, što sam ja, naravno, saznao kasnije. Komitet se tada zvao Okružni komitet KPJ za Majevicu, Semberiju i Posavinu.

Sa Škrabom sam ostao u dužem razgovoru. Upoznao sam ga sa situacijom, kazao da imamo vezu sa Slavonskim Brodom i kako smo do nje došli, i na kraju šta drugovi iz Slavonskog Broda traže od nas. Škrab me je pažljivo slušao, izneo je kako bi trebalo dalje raditi, i na koji način održavati vezu. Dao mi je javku za održavanje veze sa dobojskom partijskom organizacijom i ime druga sa kojim u Gračanici možemo sarađivati. Na kraju je pričao o akciji prebacivanja drugova iz Slavonskog Broda na Ozren. Najpre sam mu morao iznijeti naš plan za akciju. Izneo sam mu da mislimo drugove iz Slavonskog Broda prebacivati pojedinačno, da im možemo obezbediti, preko naših drugova u Kotaru lažne legitimacije, da ćemo odrediti punktove u Bosanskom Samcu. Modriči, Gradačcu, a sada pošto smo dobili vezu sa Dobojem i preko Doboja. Skrab se potpuno složio. Vratio sam se u Gradačac kao da sam dobio krila. To je za sve nas bila radosna vest. Eto upornim radom dobili smo veze sa Slavonskim Brodom, Tuzlom, Dobojem, pored veza sa Ozrenom i Majevicom.

Posle povratka iz Tuzle prvo sam otišao u Gračanicu, zatim u Doboj. Pošto je nešto ranije došlo do provale u Doboju, Đuro Jukić, dobojski ilegalac držao se rezervisano. Na koncu se sve dobro završilo. Potom sam otišao u Slavonski Brod, da iznesem plan,koji sam naravno nosio u glavi, jer se u ilegalnom radu nije smelo zapisivati. Kada sam drugovima sve izložio i naglasio da iza toga stoji Okružni komitet, na moje iznenađenje, oni su mi saopštili da su odustali od te akcije. Tako do prebacivanja drugova iz Slavonskog Broda u Bosnu nije ni došlo.

To je bio moj posljednji odlazak u Slavonski Brod, jer smo tada već imali vezu sa Partijom u Bosni, i ubrzo sam otišao na oslobođenu teritoriju na Ozrenu. Po završetku rata sam doznao da su u jednoj provali u Slavonskom Brodu, pali Policiji u ruke Mijo Candrlja i Slavko Brkljačić, oni su se, prema kazivanju drugova iz Slavonskog Broda, posebno Franja Sertića, koji je u to vreme bio sekretar OK i član OK KP Hrvatske, dobro držali pred policijom i nisu nikoga izdali.

Mijo Candrlja oteran je u logor Nova Gradiška, a zatim u Jasenovac, u kojima je proveo čitav rat. Slavko Brkljačić je od mučenja umro u logoru u Novoj Gradiški.

Iz napred rečenog se vidi kolike su bile teškoće pri obnovi prekinute veze sa partijskim rukovodstvom posle odlaska Ismeta Terzimehića i hapšenja Ace Novožilova.

Mi smo dosta brzo uspostavili veze sa štabovima na Ozrenu i Majevici. Na Ozrenu smo preko kurira imali vezu sa Tošom Vujasinovićem, tadašnjim komandantom Ozrenskog partizanskog odreda. Veza sa majevičkim partizanima bila je življa i neposrednija. Tako smo se sa rukovodiocima Majevice sastajali ilegalno, noću u pojedinim selima, sa Slobodanom Jovanovićem, koji je bio član štaba Majevičkog partizanskog odreda, sa Nastom Nakićem, koji je bio sekretar Sreskog komiteta Brčko. Slobodana Jovanovića smo uvodili u Gradačac usred bijela dana, a u našim kućama smo sastančili satima. Tada nismo znali funkcije ovih drugova, jer se na previše znatiželjne nije pozitivno gledalo.

Pored napred pomenutih veza sa partijskom organizacijom koje su nam omogućavale da budemo obavešteniji o događajima i da znamo kuda treba usmeriti naše akcije, imali smo našeg čoveka u kotaru, Mehmedaliju Abdulhamidovića Mehu. U junu mesecu u Gradačac je za policijskog pristava došao Vatroslav Borković, koji je uspostavio vezu sa nama. Govorio je da je komunista, da je spreman da izvršava sve zadatke koje rukovodstvo pred njega postavi. U početku smo odbili saradnju, bojali smo se da nije provokator. Početkom septembra došla je Slavica Žigic iz Zagreba, te smo je obavestili o slučaju Borković. Slavica je tada dolazila da organizuje pečenje pekmeza od šljiva, koji smo pakovali u sandučiće i raznim kanalima prebacivali u Liku kao zimsku hranu za partizane. Slavica je u Zagrebu saznala daje Borković član Partije od 1940. godine. Tada je, međutim, došlo do provale u Zagrebu i ona je morala otići u partizane, pa nam ta vijest nije stigla. Prilikom jednog mog dolaska u Slavonski Brod, zatražio sam da se taj slučaj proveri. Mi smo sa Borkovićem pojedinačno kontaktirali, dobijali smo od njega dragocene informacije, jer je on bio zamenik kotarskog predstojnika, pa je bio bolje obavešten od Mehe. Na naše traženje dao nam je tri puške i oko 500 metaka koje smo mi preko kurira otpremili partizanima u Majevicu. Ni od drugova u Slavonskom Brodu nismo dobili nikakve podatke
0 Borkoviću, jer je kurir iz Zagreba, koji je nosio usmenu poruku pao policiji u ruke u vozu, što smo docnije saznali. Pravu istinu o Borkoviću saznali smo tek posle rata. Bio je član KPJ od 1940. godine, po direktivi bio je u domobranima u svom rodnom mestu Sinju. Bio je na čelu vojnog komiteta, a docnije i obaveštajnog centra za Dalmaciju. Početkom maja 1944. godine došlo je do provale pa je Borković uhapšen sa još 13 oficira i aktivista. Po presudi ustaškog prekog suda streljan je 24. maja 1944. godine.

Pored ove dvojice drugova u kotaru, Borkovića i Abdulhamidovića, koji su za nas potpuno odvojeno radili, a međusobno se službeno odnosili, mi smo u žandarmeriji imali Muju Tipuru komandira stanice i Mehmeda Kasumovića žandarmerijskog narednika koji su nam davali značajne podatke. Može se slobodno reći da smo bili dobro obavešteni, ne samo što se zbiva u samom mestu među građanima i u selima, nego smo skoro sve znali šta se sprema od strane ljudi koji su bili vlast u ustaškoj državi.

Mada je u junu mesecu 1941. godine, za kotarskog predstojnika u Gradačac došao Vječeslav Montani, iskusni predratni agent beogradske policije, specijalista za otkrivanje hapšenje i mučenje komunista, ni on našoj organizaciji nije mogao da stane na kraj.

Montani je pokušavao, sa svojim malobrojnim istomišljenicima da na razne načine sproVodi Pavelićevu politiku progona i ubistava nedužnih ljudi. Napunio je srpskim življem, starcima i decom, građansku i osnovnu školu, i spremao se da ih pošalje u logor u Jasenovac, i ti njegovi mračni planovi su pali u vodu zahvaljujući akciji naše grupe koja je uspela da mobiliše stanovništvo Gradačca,
1 izvrši tako snažan pritisak da su ljude morali pustiti.

Montani je doveo i ustaški preki sud da sudi uhapšenim, kojih je bilo oko 80, optuženih za učešće u diverziji paljenja oko 100 vagona municije na Usori, kod Doboja. Novcem smo podmitili tužioca ustaškog prekog suda i ta je grupa oslobođena. Montani je besneo, ali mu ništa nije pomoglo. Na kraju je zatražio premeštaj iz Gradačca za Brčko, govoreći otvoreno da od Hitlerovog novog poretka u Gradačcu nema ništa i da će se on Gradačcu osvetiti iz Brčkog, što je i pokušavao na razne načine, na sreću bez uspeha.

Značajnu ulogu u uspostavljanju veza sa Partijom odigrala je Slavica Žigić, koja danas živi u Zagrebu. Slavica je u Gradacac mogla češće dolaziti, a da ne bude sumnjivo, jer su joj majka i dva brata živeli u Gradačcu. Prilikom jednog boravka u Gradačcu zatražila je da joj pomognemo da dobije dokumenat o rastavi od svog muža Rada, a po gradu je govorila da to čini jer je Hrvatica, a Rade je Srbin i da ne želi da živi sa Srbinom u braku. To nas je sve zapanjilo. Kada smo joj postavili pitanje zašto to čini i šta to treba da znači odgovorila je: »Tako mora da bude i nemojte me o tome zapitkivati«. Dobila je dokumenta na ime Slavice Slobođanac. Poslije rata smo doznali daje ona to učinila po direktivi Partije. U Zagrebu je iznajmila stan, a u tom stanu, je u stvari boravio Vladimir Popović koji je u to vreme bio sekretar Centralnog komiteta KP Hrvatske i još neki članovi CK. Pri odlasku u Zagreb ona je ponela i nekoliko lažnih propusnica koje je napravio Mehmedalija Abđulhamidović Meho, kojima su se služili najistaknutiji partizanski radnici Hrvatske među kojima i dr Vladimir Bakarić.

Propusnice je lično izrađivao Mehmedalija Abdulhamidović Meho, a da za to nije znao ni Borković ni niko drugi, sem nekih drugova iz naše grupe. Sa druge strane, u dogovoru sa Slavicom, te propusnice nisu se šire koristile, da bi se smanjila mogućnost otkrivanja. Imali smo nameru da takve propusnice napravimo i za prebacivanje drugova iz Slavonskog Broda u partizane, što se nije ostvarilo. Mehmedalija Abdulhamidović je kasnije premešten za kotarskog predstojnika u Bosanski Petrovac, tamo se povezao sa Partijom i davao značajnu pomoć drugovima-terenskim partijskim radnicima u njihovom radu. Kasnije je otišao u partizane. Poginuo 25. maja. 1944. godine, prilikom desanta na Drvar.

Na području Gradačca, od prvog do poslednjeg dana ustaška vlast se nije mogla konsolidovati. Naša grupa održavala je veze sa širokim narodnim masama među kojima i sa jednim brojem uticajnih i uglednih građana, zahvaljujući tome sve akcije ustaških glavešina, da se koliko toliko organizuju, zaredom jedna za drugom, su propadale. U toku rata na gradačačkom području nije se mogla organizovati iole ozbiljnija i brojnijà vojna ustaška formacija. Nikad nisu uspeli da organizuju organizaciju muške ustaške mladeži, iako su imenovali rukovodstvo, imali prostorije, ime, štambilje itd.

Većina stanovništva bila je uz NOP. Sa današnje gradačačke opštine u NOV sa puškom u ruci borilo se preko 1.000 boraca od kojih su 232 poginula.

Primer Gradačca najbolje pokazuje koliku podršku u narodu su uspeli stvoriti malobrojni članovi Partije. Zbog te podrške, u toku čitavog rata, neprijatelj iako po broju vojnika i naoružanja moćniji, trpeo je poraz za porazom.

Mehmedalija Tufekčić

KOMANDOVANJE I VEZA U NAPADU NA PLJEVLJA

U prvoj godini narodnooslobodilačkog rata osnovana, a najčešće i jedina veza koja je u to vreme rešavala potrebe komandovanja u borbi, bila je kurirska veza. Radi toga, izboru kurira se poklanjala posebna pažnja. To su bili ne samo sigurni i hrabri borci, već isto tako spretni i sposobni da se snađu u različitim

situacijama. Za prenos dokumenata, poruka od posebnog značaja, za kurirske zadatke su korišćeni čak partijski rukovodioci ili vojne^starešine. Isto tako, zbog nesigurnog i često nepoznatog terena, ponekad je poruka, izveštaj prenošen usmeno. Od kurira se tražilo da usputno vidi, da li se i šta na pravcu njegova pokreta događa, menja, šta je posebno uočio. Znači, da lično oceni ono što bi moglo biti od značaja za njegovu komandu. Ovakvo mesto i uloga kurira je proizilazila iz objektivnog stanja i tako reći nepostojanja drugih veza.

Pored značaja i krupne uloge koju je kurir u NOR-u imao, postojale su i objekitvne slabosti, a to je u prvom redu sporost prenosa. Kurir u prvoj fazi NOR-a se gotovo isključivo kretao peške. Ova slabost se posebno isticala na ispresecanom zemljištu i u toku borbe kada se promene relativno brzo odvijaju, a blagovremeno prenošenje izveštaja, poruke, zadatka ima presudan uticaj na tok zbivanja i dejstava. Pored toga, kurir je često izložen raznim iznenađenjima i zaseda[1] ma, što je uticalo na sigurnost, isto tako važnu karakteristiku veze. Osetljivost i druge slabosti kurirske veze u postojećim uslovima nisu se mogle nadoknaditi, što je uticalo na komandovanje u borbi.

Nepostojanje tehničkih sredstava i stručnih kadrova su osnovne karakteristike tadašnjeg stanja veze. Od tehničkih sredstava jedino su korišćene telefonske žične veze na nekim delovima oslobođene teritorije. To su bile stalne linije i instalacije pošte i željeznice najčešće oštećene i u slabom stanju. S obzirom da su se linije pružale duž komunikacija, one su se jedino nalazile na većim oslobođenim teritorijama, ali znatnim defom uništene ranijim dejstvima i našim diverzijama. Prema mogućnosti, minimum linija je osposobljavano i one su najviše korišćene za potrebe organa vlasti, komiteta KP, štabova i drugih organa na slobodnoj teritoriji, dok za komandovanje borbenim dejstvima ograničeno i izuzetno, tj. ako neka jedinica ima zadatak da dejstvuje na pravcu pružanja telefonske linije.

Jedan od razloga nezadovoljavajućeg stanja naročito u pogledu sredstava i to ne samo veze jeste i predustanička atmosfera i prilike. Nakon sloma i kapitulacije bivše Jugoslavije, na inicijativu KP prikupljano je i sklanjano oružje i municija, dok druga tehnička sredstva među kojim i veze su zanemarena. U tim uslovima, prirodno je što se kroz oružje gotovo sve gledalo, dok se na ostala sredstva malo ili uopšte nije mislilo.

Komandovanje se nastojalo prilagođavati ovakvoj situaciji. Pošto u borbenim situacijama kurir nije mogao zadovoljiti, koriste se razna pomoćna sredstva. Tako, potčinjeni su raznim prostim signalima obaveštavali dokle su stigli u izvršavanju borbenog zadatka, zapravo o promenama u nastupanju. To je obično bilo paljenje vatre na dostignutoj liniji - tački. Pored signalizacije, borbena situacija je praćena i osluškivanjem pomeranja sopstvene i vatre neprijatelja. Najčešće, ovo je bila jedina veza između suseda. Borbeni znaci raspoznavanja su isto tako imali funkciju neposredne veze u borbi. Sve ovo je moglo samo donekle ublažiti slabosti veze.

Sva napred navedena sredstva veza nisu mogla obezbeđivati puno i sigurno komandovanje jedinicama, posebno u napadu na grad koji se organizirano brani, gde je neophodan stalan, kontinuelan uvid u situaciju, blagovremeno poznavanje promena, a zatim isto tako brzo i blagovremeno reagiranje novim zadacima i drugim merama. Objektivne mogućnosti veze nisu mogle zadovoljiti ove potrebe, što je imalo određeni uticaj na sigurnost i efikasnost komandovanja, radi čega se ono nastojalo prilagođavati ovakvom stanju veza.

Pljevlja je imalo jedan od najjačih garnizona na koji se napadalo u 1941. godini. Za sticanje iskustva, potrebno je dalje istraživati, jer primer Pljevalja kako po obimu, tako i kompleksnosti pitanja je posebno interesantan za rasvetljavanje nekih aspekata komandovanja i veze u ovoj godini rata.

U razmatranju i posleratnim analizama bitke na Pljevljima, redovno se kao jedan od osnovnih uzroka neuspeha uzimala veza, kako ona komandovanja tako i sadejstva između jedinica. Faktor veze je neosporan, ali, njegovo pravilno odmeravanje traži da se svaki konkretan slučaj izuči i na osnovu toga odredi

objektivno stanje, mesto i uloga veze. Pri tome, treba istaći daje važno, stoje moguće više osloboditi se subjektivizma, kao i opterećenja naknadno stečenih teorijskih znanja, koja tada nismo imali, ali ih sada i nesavesno unosimo u događaje kojih se sećamo.

Krajem 1941. godine, okupator je organizovao i uredio garnizon u PLjevljima, kao osnovno uporište 5. alpske italijanske divizije *»Pusterija«.* Pored PLjevaIja, ona je zaposedala značajnija mesta i objekte na komunikacijama ovog rejona (dolina Lima, Drine i šire), sa ciljem kontrole i obezbeđenja ovog dela teritorije. U samim PLjevljima se nalazila komanda divizije sa oko 2.000 vojnika. Poučen iskustvom ranijih borbi u Crnoj Gori, neprijatelj je poduzeo niz mera za što solidniju odbranu. Izvršio je fortifikacijsko i dopunsko uređenje svih pogodnih tačaka, povezao sistem vatre i dr. Osnovu vatrenog sistema su činili položaji artiljerije i minobacača na uzvišenju Stražica i Balibegovo brdo, odakle se kontroliše i najpogodnije podržava odbrana u celini. Izgled i načelna organizacija odbrane PljevaTja je imala sve karakteristike kružne odbrane grada, što se vidi iz priložene skice.

Bitka na PLjevljima je više puta obrađivana. Vršena je analiza i data ocena pojedinih pitanja - rešenja bitke u celini. Pri tome komandovanje i veza su isto tretirani, ali bi korisno bilo više ući u taj deo i po mogućnosti istaći karakteristične momente.

U napadu na Pljevlja učestvuje devet bataljona iz Crne Gore, te PLjevaljska i Mileševska četa (oko 3.600 ljudi), od kojih sedam bataljona neposredno napada grad, a ostali su na obezbeđenju prema Prijepolju, Rudom i Čajniču. Pored pušaka, jedinice su bile relativno dobro naoružane puškomitraljezima (oko 70) i mitraljezima (14). Osnovni elementi borbenog poretka i organizacija napada vide se iz priložene skice.

Priprema napada je blagovremeno izvršena. Za pripremu i komandovanje operacijom formirana je komanda (štab)'> odreda, čije KM za vreme napadaje na brdu Golubinja. Za lakše i objedinjeno komandovanje borbenim dejstvima, komanda odreda grupiše snage u zapadnu i istočnu grupu bataljona. Za komandovanje njima formira komande sektora, i to: Komanda istočnog (bataljon Peko Pavlović i Jezero Šarenski) sa KM manastir Sv. Trojica, a zapadnog (Uskočko Dobrnjski, Zetski, Lovćenski i Bijeli Pavle) sa KM na V. Bogiševac. Ovo su male komande od tri rukovodioca sa grupom kurira. Komanda odreda je neposredno pod sobom zadržala Komski bataljon jer je mogla lakše održavati vezu i uticati na njegov rad. Za formiranje komandi uzet je jedan broj rukovodioca iz Glavnog štaba za Sandžak i pljevaljskog terena te raspoređen u ove komande. Cela Pljevaljska četa raspoređena je za vodiče komandirima četa i vodova. Na ovakvu podelu i organizaciju komandovanja u najvećoj meri uticalo je stanje i mogućnosti veze. S obzirom na postojeće uslove, ova organizacija za ovaj nivo komandovanja zadovoljavala je potrebe.

Većina komandi bataljona nije precizirala ili uopšte nije organizovala svoje KM. Neke komande bataljona su odlučile da se raspodele po četama i neposrednim učešćem u borbenom poretku svojih četa utiču na uspeh juriša**). Razlog za ovakvu odluku je verovatno proizašao iz koncepcije napada, nesigurnosti veze, a onda i komandovanja u toku borbe. U stvari ovo je značilo velikim delom ukidanje jedne stepenice komandovanja. Teškoće na vezama su postojale i one se normalno uzimaju u obzir radi usklađivanja metoda i organizacije komandovanja. Ali, ovde se radilo o isključivanju komandovanja na ovom nivou i na nekim pravcima. Ako imamo u vidu kružni raspored jedinica u napadu, ispresecanost zemljišta, bez kružnih staza, postavlja se pitanje kako sada komandovati i sa nivoa komandi sektora i odreda. Zapravo, ovim je dovedena u pitanje korisnost formiranja komandi sektora i napor da se obezbedi kadar za njih.

***) Naziv komanda je uslovno uzet. U stvari, se zvao štab odreda, i ako štabske organe nije imao, već oskudnu komandu (komandant komesar i zamenici).**

****) Vidi članak Boška Đuričkovića, »Vojno deio br. 1 1963. godine« i knjigu »Ratnim stazama« R. Vukanovića.**

Poznata je i kod nas dosta korišćena praksa, da se i zbog slabih i nesigurnih veza pojedini član komande upućuje u potčinjenu jedinicu, obično ako izvršava težišni zadatak ili je jedinica na odvojenom pravcu. Borbenim iskustvom i širim poznavanjem situacije oni su bili pomoć potčinjenom komandantu i garancija izvršenja zadatka. Isto tako, u toku borbe je moguća situacija u kojoj ponestane snage za postizanje osnovnog cilja. Moguće je da u nekom presudnom momentu nastupi kriza u redovima boraca. To su izuzetne i privremene situacije, kada je korisno da se i komandant pojavi i lično povede borce i na taj način povrati snagu, prevaziđe krizu. U napadu na Pljevlja nije se radilo o tome, jer neki bataljoni uopšte ne organizuju komandovanje, već odmah sa početkom napada jurišaju na čelu svojih četa. Bez obzira na želje i moralni efekat, ovakav postupak u ovom slučaju delovao je da se i inače teški uslovi komandovanja pogoršaju.

Komanda odreda je na osnovu podataka, posebno o neprijatelju, cenila situaciju, i na toj osnovi izvršila organizaciju napada i oformila zapovest. Na vreme je izvršeno odabiranje i priprema snaga sa teritorije Crne Gore. Njihovo prikupljanje i kretanje je uredno i planski teklo. Treba napomenuti, daje kurirska veza u ovom periodu zadovoljavala potrebe komandovanja.

Koncentracija je trajala, više dana tako da je neprijatelj dosta rano otkrio pokrete a zatim i namere. Time je kompromitovan jedan od značajnih činilaca na kome se zasnivala ideja napada - *Iznenađenje.* S obzirom da se u datim uslovima ovo moglo očekivati, komandovanje je moralo preduzeti adekvatnije mere tajnosti. Lansiranje vesti da se ide na Sarajevo, bez konkretnih postupaka za takvu obmanu brzo se pokazalo nedovoljnim. Pored ostaloga, na očuvanju tajnosti uticala je i stvorena atmosfera, kao i poznavanje cilja pokreta od strane boračkog sastava. Isto tako, komandovanje nije imalo iskustva za poduzimanje konkretnih mera (organizovani pokreti i dejstva radi obmane sa usmerenim

SKICA NAPADA NA PLJEVLJA

1-12 -1941 g.

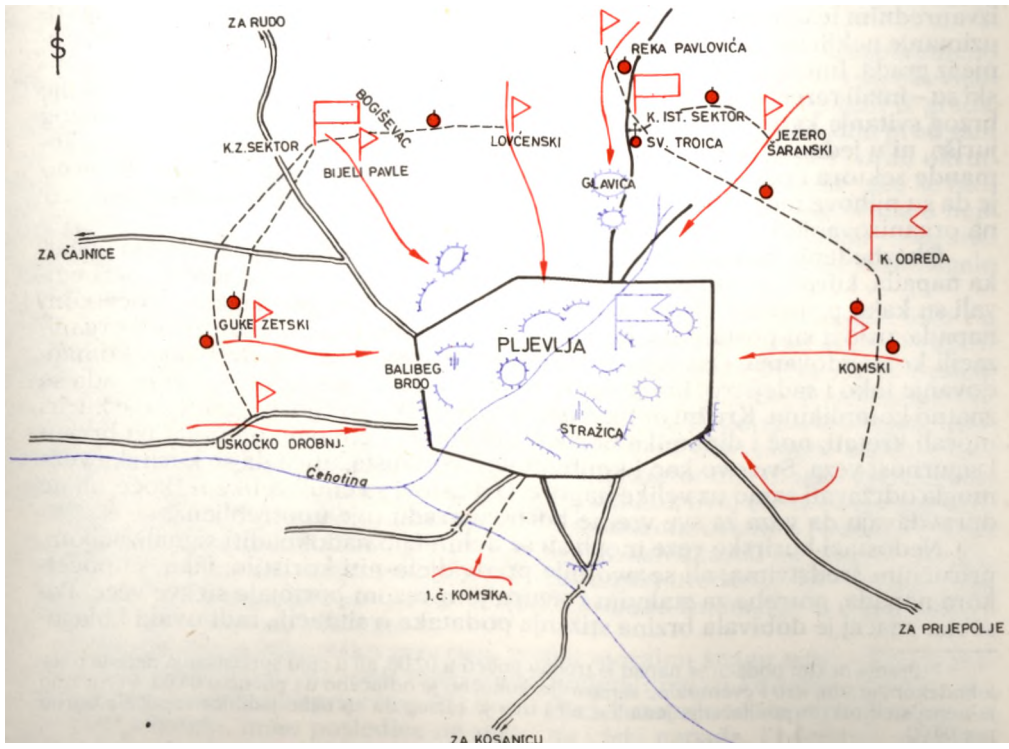

dezinformacijama) koje će sigurnije obezbeđivati tajnost. Svakako, ovo pitanje traži posebno razmatranje i analizu.

Pre samoga napada, sa starešinama zaključno do komandi četa, izvršeno je izviđanje, konkretizacija i usaglašavanje zadataka. Ovde nećemo ulaziti u zadatke i ocene rada jedinica, već samo će se ukazati na neka pitanja rada komandi, koja su uticala i na vezu.

Kao što je rečeno, zamisao napadaje počivala na iznenađenju i silini napada, kojim je tako reći u jednom naletu trebalo skršiti odbranu neprijatelja i zauzeti grad. Verovatno, na toj osnovi je i doneta odluka da napad počne u 04.00 časova*1 S obzirom na konkretne uslove, ovo je u najmanju ruku značilo veliki rizik. To je u suprotnosti i sa dotadašnjim iskustvima, pogotovu kada se znalo daje neprijatelj organizovao solidnu odbranu, posebno sa vatrenom podrškom artiljerije i minobacača. Samo ova činjenica je dovoljna da se za napad obezbedi što veći deo noćnog vremena. Bilo koji razlog za drugačiju odluku mora otpasti, ako se njime dovodi u pitanje uspeh napada. Na to ukazuju posledice brzog svanjivanja koje su bile višestruke.

Početak napada je bio oštar i silovit. Neke jedinice su napravile prodore a neki njihovi delovi su stigli i do centra grada. Neprijatelj je potisnut iz nekih uporišta. Alije pružio žilav otpor, posebno na važnijim objektima (Balibegovo brdo, Kasama, električna centrala, osnovana škola, gimnazija i dr.). Brzo je svanulo, a neprijatelj je uspeo održati sve važnije objekte i pored juriša u kojima su naše snage pretrpele velike gubitke, među njima znatan broj starešina, posebno iz komandi bataljona.

Brzo svanjivanje je bilo kobno za sve jedinice. Tada je neprijatelj koncentrisao vatru po snagama u gradu i uspeo da povrati i važno uporište M.Bogiševac. Nastupio je momenat krize, jer zamisao da se zadatak reši u toku noći nije ostvaren, a nastavljanje napada u toku dana nije predviđeno. Komandovanje nije bilo u situaciji da može uticati na zbivanja, jedinice su se počele osipati, bez reda izvlačiti, a pojedini delovi su ostali u gradu boreći se u toku celog dana pod izvanrednim teškoćama. U ovakvoj sitaciji od komandovanja se očekivalo preduzimanje nekih mera, da se kriza prevaziđe, u kranjem da se organizuje izvlačenje iz grada. Interesantno je napomenuti, da bataljoni Bijeli Pavfe, Zetski i Komski su - imali rezervu, ali verovatno radi nemanja sigurnih informacija o situaciji, brzog svitanja kao i nesigurnosti u efekat njihovog dejstva a nakon neuspelog juriša, ni u jednom slučaju rezerva nije bila upotrebljena. Na drugoj strani, komande sektora i odreda, isto tako ništa ne pokušavaju, ostaju pasivne. Sigurno je da su njihove mogućnosti bile male, ali realno je bilo očekivati aktivnost, bar na organizovanju izvlačenja i prihvatu iz grada.

Obezbeđenje komandovanja vezom je imalo dva različita perioda. Do početka napada, kuriri i postojeća organizacija veza na slobodnoj teritoriji obezbeđivali su kako pripremu, tako i prikupljanje i koncentraciju snaga. Sa početkom napada, uslovi su postali daleko teži, iako se radilo o relativno prostoj organizaciji komandovanja. Osnovna veza, kojom je trebalo zadovoljiti kako komandovanje tako i sadejstvo, bio je kurir. Uslovi za funkcionisanje ove veze tada se znatno komplikuju. Kružni oblik napadnog poretka po čijoj tangenti su se kuriri morali kretati, noć i dinamika borbe su objektivni činioci koji utiču na brzinu i sigurnost veza. Sve ovo kao i konfiguracija zemljišta, utiče da se kurirska veza mogla održavati samo uz velike napore. Ovi uslovi su činili velike teškoće, ali ne opravdavaju da veza za sve vreme borbe u gradu nije upotrebljena.

Nedostaci kurirske veze mogli su se delimično nadoknaditi signalizacijom, priručnim sredstvima, ali se ovo nije predvidjelo niti koristilo, iako, sa početkom napada, potrebe za stalnom i sigurnijom vezom postojale su sve veće. Poseban značaj je dobivala brzina stizanja podataka o situaciji, radi uvida i blago-

*** Prema nekim podacima napad je trebao početi u 02.00, ali u cilju sprečavanja nereda u oslobođenom gradu, kao i eventualne samovolje, konačno je odlučeno da počne u 04.00. Verovatno je neprijatelj otkrio podilaženje jedinica, ali i ovo je razlog da su neke jedinice započele borbu pre 04.00.**

vremenog uticaja na tok borbe. Kurirske veze nisu mogle zadovoljiti ovakve potrebe, ali, to nije razlog da se postojeća veza gotovo na celoj dubini nije koristila, kako u smeru predpostavljeni-potčinjeni tako i obrnuto. Baš navedeni razlozi su nalagali upornost u korišćenju kako kurirske tako i signalne veze, jer drugog izbora nije bilo. Osećala se i uočavala žestina borbe, te da ne ide kako je planirano, što je nalagalo da se traže i šalju informacije putem veze, bez obzira na sve teškoće.

Na izviđanju, kada su usaglašavani zadaci jedinica, trebalo je u isto vreme razmotriti i na zemljištu konkretno definisati organizaciju komandovanja i veze. U prvom redu precizirati KM-a, usaglasiti slanje kurira, kao i korištenje signala i sadejstvo. Isto tako, trebalo je utvrditi pravce kretanja kurira, kako za vreme nastupanja, tako i njihovog prodiranja u grad. Verovatno, ovo bi uticalo na rad i sigurnost komandovanja i veze, što je u slučaju pljevaljske bitke nedostajalo.

*
* *

Zamisao da se Pljevlja brzo i lako zauzmu, da se početnim rasporedom snaga i zadataka sve reši, nije ostvarena. S obzirom da se radi o jednoj od naših najvećih bitaka 1941. godine, radi sticanja iskustva poučno bi bilo razmatrati je dalje. Pri tome, imati u vidu da će iskustva biti jedino korisna ukoliko se iznose i sopstvene slabosti, pitanja postavljaju bez obzira što može biti nesporazuma i polemike. U svakom slučaju, diskusiju treba podsticati, pogotovo što i sada postoje mišljenja nekih učesnika da se bez obzira na teškoće i date uslove napad mogao pozitivno rešiti.

Pošto ovom prilikom razmatramo komandovanje i vezu, moglo bi se postaviti koliko je komandovanje raspolagalo podacima o neprijatelju, pogotovu što mnogi smatraju da nedovoljni podaci o neprijatelju su uticali na neuspeh napada. Na drugoj strani i rezultati borbe navode da komanda odreda pri donošenju odluke nije realno ocenila situaciju, posebno neprijatelja.

Treba odmah istaći daje partijska organizacija u Pljevaljima blagovremeno dostavljala iscrpne podatke o snagama i organizaciji odbrane. Ovo su obavljali najodgovorniji drugovi, koji su po ovom zadatku povremeno dolazili iz grada. Dostavljene su čak i sve promene koje je neprijatelj vršio neposredno pred sam napad. Ovo ističe mogućnosti funkcionisanje kurirske veze, koja i pored okrutnih mera neprijatelja funkcioniše do početka napada. Prema tome, ako se radi o snagama i organizaciji odbrane, zapravo svim materijalnim faktorima o neprijatelju, onda su mogli nedostajati samo detalji koji nisu mogli biti od većeg značaja pri donošenju odluke. Radi toga, ne može se prihvatiti da se nije raspolagalo podacima o neprijatelju.

Većina učesnika bitke na Pljevljima, kako u pismenim obradama tako i u usmenim kazivanjima iznose, daje za njih bilo veliko iznenađenje žilavost i upornost neprijatelja. Pri tome se manje ukazuje na slabu obaveštenost o materijalnim elementima branioca (snage, njihov raspored i organizacija odbrane), već 0 moralu i spremnosti neprijatelja da se uporno brani. Podatak o borbenom moralu, te da će se neprijatelj uporno braniti tada se od obaveštajne službe i partijske organizacije nije mogao dobiti, jer taj važan faktor nije mogao utvrditi, niti praktično ispitati. Komanda koja je donosila odluku, ovaj elemenat je najverovatnije ocenila pod utiskom brojnih uspeha u julskom ustanku i nekih kasnijih borbi (Jelin Dub, Vilusi i dr.). Međutim, treba odmah ukazati na krupnu razliku. Svaki branilac će se u organizovanoj i fortifikacijski uređenoj odbrani upornije 1 žilavije boriti nego ako se sačeka u zasedi ili bude iznenađen u gradu koji je slabo pripremljen za odbranu.

Sigurno da je bilo teško proceniti pravu moralnu snagu talijanskog garnizona u PLjevljima. Ali se ipak znalo da se u njemu nalazi komanda divizije, da se organizovao i dobro pripremio da brani grad. Pokazalo se, daje propust u proceni neprijatelja imao posledice ne samo na ideju napada. Podcenivši neprija-

telja, stvorila se iluzija da će sve ići relativno lako i zato se može napasti tek pred zoru i to postupkom koji nije mnogo obećavao. Tako, umesto psihičke pripreme za oziljnu borbu, unapred je stvoreno uverenje da će se neprijatelj lako savladati. U to su bili ubeđeni kako starešine tako i svaki vojnik.

Treba odmah istaći, da je Komanda odreda u napadu na Pljevlja do kraja centraiizovano rešavala sva pitanja odluke, i ne samo za svoj nivo već i za potčinjene. Jedina pismena zapovest za bitku na Pljevljima i za sve nivoe komandovanja je ona koju je donela ova komanda. Za nivo komande sektora, ona je rešila ne samo zamisao i osnove odluke, već i precizne zadatke svakom bataljonu, kao i druga pitanja. Tako, komande sektora uopšte nisu donosile svoju odluku, već samo usaglašavale zadatke koje je definisala komanda odreda. Na taj način, komanda sektora je na samom početku bila isključena u donošenju svoje odluke, što je donekle uticalo i na ponašanje i pasivnost u toku borbe. Inicijativa za uticanje i aktivnost komandi sektora, kako na odluku, tako i u toku borbe nije ispoljena, iako bi bila korisna čak i nužna.

U razmatranju odluke za napad na Pljevlja, posebno idejne zamisli, pada u oči da ne samo što nije izraženo težište nego je komanda odreda u osnovi rascepkala snage, linijski ih vezujući i jednovremeno napadajući sve tačke odbrane. U stvari, organizovan je gotovo čisto frontalni napad.

Komanda odreda svojom odlukom za napad razradila je detaljne zadatke bataljonima, ali nije odredila kako osnovne - težišne objekte, tako ni adekvatne snage za njih (Stražicu, Balibegovo brdo, škola). Isto tako, ona ne zahteva njihovo ubacivanje u grad na taj način, da obizali uzputne tačke - uporišta (koja napadati manjim delovima), a radi što bržeg i neposrednijeg udara po osnovnom objektu napada. Na ovaj način, najlakše bi se razbijala povezanost odbrane i stvarali uslovi da se osujeti zamisao neprijatelja za organizovanu odbranu. Brzim uvlačenjem jačih snaga unutar grada, došla bi do izražaja inicijativa i manjih delova za iznenadne i raznovrsne poduhvate, smele taktičke postupke. Pored toga, lakše se izvode pokreti sa ciljem obilaska, lakše se nalaze zakloni od vatre, neprijatelj se u najviše slučajeva dovodi u nepovoljnu situaciju.

Stražica i Balibegovo brdo su bili čvomi objekti, koji su snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom kontrolisali i podržavali odbranu Pljevalia u celini. Na ove, taktički odlučujuće, tačke nisu napadale tako male snage. Odlukom je čak predviđeno da Stražicu napada više bataljona, ali samo sa po jednom četom i to nakon izvršenja drugih zadataka. Prema odluci, Stražicu je napadao Komski, Jezerošaranski, Uskočko-drobnjački i bataljon Peko Pavlović, ali nijednom od njih to nije bio osnovni - težišni zadatak, nego uzgredni i to najviše do jedne čete. Jedidno jedna četa Komskog bataljona trebala je napadati Stražicu neposredno, ali već kod rudnika uglja je zaustavljena. Neosporno, ovakva taktička zamisao se odrazila i na rad jedinica, efikasnost njihovog juriša, a onda i rezultat napada đ celini.

Polazeći od ranije iznetog, korisno bi bilo razmotriti i pitanje grupisanja snaga za napad i njihovoj podeli po sektorima. Prema zapovesti za napad, komanda zapadnog sektora je pod svojom komandom imala četiri bataljona (Lovćenski, Zetski, Bijeli Pavle i Uskočko-drobnjački) sa granicom desno od reke Ćehotine, levo do Velikog i Malog Bogiševca, dok istočni sektor je imao dva bataljona (Peko Pavlović i Jezerošaranski) sa levom granicom isključno Golubinja. Ova podela snaga je mogla zadovoljiti, ali u traženju grupisanja i uslova za ađekvatniju idejnu zamisao napada, treba razmotriti i druge mogućnosti.

Jedno od rešenja bi moglo biti da istočni sektor zahvati istočni deo grada sa potokom Breznica (preseca centar grada) do njenog utoka u Ćehotinu, kao osnovom razgraničenja. Pored bataljona Peko Pavlović i Jezerošaranskog da dobije i bataljone Komski i Bajo Pivljanin s tim, da težište napada za sektor bude Stražica. Na ovaj način bi se na padinama Golubinje i Trlice našla četiri bataljona. KM sektora bi se isto pomerilo na ovaj pravac. Zapadni sektor bi zadržao snage, a u osnovi i njihovo grupisanje po odluci komande odreda, tj. četiri bataljona, s tim što bi svoju levu granicu proširio zaključno sa manastirom Sv. Trojica.

Težište napada zapadnog sektora da bude Balibegovo brdo (vatreni položaj art-Ijerije) i kasarna.

Pri ovakvom grupisanju snaga uslovi komandovanja bi nalagali da se komandni punkt odreda pomeri u rejon manastira Sv. Trojica, odakle se pružaju povoljnije mogućnosti komandovanja i veze sa potčinjenim. Isto tako, ovakvim rešenjem komande sektora bi prema proceni bile u mogućnosti da formiraju svoju rezervu i imale bi solidnu poziciju u izboru zamisli za napad, kao i taktičkih postupaka za njihovu realizaciju.

Na ovaj način, zauzimanje Stražice i Balibegovog brda, a čak i za vreme njihovog neposrednog angažovanja u borbi, neprijatelj bi bio lišen jedino ozbiljne vatrene podrške, a napadaču se stvaraju uslovi da lakše - brže likvidira ostale objekte odbrane. S obzirom na jačinu snaga kojima je raspolagao, te na dejstvo naših snaga, neprijatelj u gradu ne bi imao mogućnosti za manevar kao i intervenciju druge vrste. Pored toga, ovakvim rešenjem, razdanjivanje ne bi donosilo nove teškoće, već bi se stvorili uslovi da se napad produži u toku dana. Jedinice neprijatelja koje bi se održale u zgradama i drugim tačkama bez vatrene podrške i redovnog snabdevanja posebno municijom ne bi mogle voditi dužu borbu. Njihov moral i upornost za dužu borbu bi došli u pitanje. Svakako i gubici koje su naše jedinice imale od artiljerijske i minobacačke vatre ne bi bili ni približni onim koje smo pretrpeli. U pogledu idejne zamisli postoje i druga rešenja, ali za ovo bi trebalo obrada kompleksnog procesa, kako procene situacije tako i donošenja odluke.

Kada se govori o komandovanju ne može se preskočiti pitanje rezerve. Rezerva je glavna, a u uslovima Pljevalja jedino sredstvo za uticaj komandovanja na zbivanja u toku borbe. Ona je uslov da komandovanje može efikasno intervenisati i uticati na moguće promene i slučajnosti koje razvoj borbe donosi. Radi toga, rezerva je bitan elemenat gotovo svakog plana borbe.

Kao što je rečeno, razvoj borbe u napadu na Pljevljaje bio drugojačiji od planiranog. Koncepcija brzog rešenja nije uspela. Na izmenjenu i relativno tešku situaciju, čete, odnosno angažovani bataljoni, nisu mogli ozbiljnije uticati, jer se njihova snaga gasila u neuspelim jurišima. Na potezu su bile više komande, najpre sektori. Međutim, ove komande nisu raspolagale rezervom, koju odluka za napad nije predvidela. Prema tome one nisu mogle efikasno intervenisati iako je situacija to zahtevala.

Postavlja se pitanje, da li se u datim uslovima rezerva mogla obezbediti, da li su raspoložive snage omogućavale formiranje rezerve? Verovatno pogodnijim rasporedom i grupisanjem snaga, rezerva se mogla izdvojiti, a da se pri tome ne oslabi snaga jurišnog ešelona. Cak i sa grupisanjem snaga prema usvojenoj odluci za napad, komanda zapadnog sektora je imala dovoljno snaga da formira rezervu. Samo ako se uzme daje nakon brzog pada Bogiševca, ceo bataljon Bijeli Pavle ostao neangažovan, ukazuje, da je snaga bilo dovoljno. Isto tako, dva bataljona ovog sektora (Bijeli Pavle i Zetski) su svojim odlukama formirali rezerve jačine od po jedne čete, ali one nisu upotrebljene.

U razmatranju se može poći od predpostavke da raspoložive snage nisu omogućavale formiranje rezerve na svim nivoima (odred, sektor, bataljon). Baš u tom slučaju komanda odreda je trebala da rešava to pitanje svojom odlukom, pogotovo što je ona centraiizovano odlučivala i po svim ostalim pitanjima. Zapravo, trebalo je oceniti a zatim odlučiti koji nivo komandovanja da obezbedi rezervu i sa kojim zadatkom. Na primer, jedno od mogućih rešenja moglo bi biti, da komande sektora formiraju svoju rezervu. Verovatno da bi rezerva na nivou sektora bila korisnija nego u bataljonima. Umesto rasutih po bataljonima, snage rezervi bi se koncentrisale na dva mesta, bile bi po snazi jače i sa mogućnosti efikasnije upotrebe. Izbor vremena, a isto tako pravca njihove upotrebe bi se mogao odrediti tako da bude od uticaja na situaciju u širem okviru.

Pa ipak se postavlja pitanje, koji su razlozi uticali na komandovanje da na ovom nivou nije formirana rezerva. Na ovo je, verovatno, uticalo i centralizovano donošenje odluke za gotovo celu dubinu napadnog poretka. Komandama

sektora je ostalo malo mogućnosti da utiču na pitanje rezervi, iako pokretanje ovog pitanja sa njihove strane je bilo poželjno. Isto tako, koncepcija odluke, prema kojoj će napad relativno kratko trajati, dovodila je u pitanje mogućnost upotrebe dubljih rezervi, jer za njihovo uvođenje u borbu treba više vremena. Međutim ako bi se ovo moglo u izvesnoj meri odnositi za nivo komande odreda, komanda sektora bi sigurno mogla upotrebiti svoju rezervu, čime bi komandovanje imalo u ruci vrlo važan elemenat borbe.

Odluka da napad počne u 04.00 h je od posebnog značaja i uticaja na aspekt napada. Ona je uslovila vremenski tesnac u kome je trebalo sve rešiti. Ali, sledeći ovakvu odluku, qla se gotovo sve reši u jednom naletu, komandovanje je moralo imati alternativu, tj. šta raditi ako juriš ne uspe. I teorija i praksa su ovo davno usvojile kao princip u svakom napadu, bez obzira na uslove i njihovu sigurnost. Međutim, u slučaju Pljevlja, komandovanje nije predvidelo kakav je zadatak jedinica u toj, realno ceneći, mogućoj situaciji. Do te situacije je došlo. Komandovanje je teško moglo u toku borbe ovo nadoknaditi. Nakon toga, došlo je do krize, nesređene i konfuzne situacije. Glavne snage su se izvlačile, a delovi ostali da vode borbu i u toku dana. Ipak, treba istaći inicijativu komandanta Lovćenskog bataljona. Iako se tako reći na to nije smelo ni pomošljati, jedino on pominje tu mogućnost i ukazuje šta raditi ako napad ne uspe. Pri izdavanju zapovesti, on kaže, da se za svaki slučaj zborno mesto i prikupljanje bataljona je u dolini istočno od sela Rudnica. Sigurno da i komanda odreda ovo nije smela propustiti.

Jedno od pitanja se stalno nameće, tj. da li je preko veze ili na drugi način komandovanje bilo u mogućnosti da dobije podatke o borbenoj situaciji. Na primer, na kojim pravcima se napad razvija sa teškoćama, ili, da je zaustavljen juriš Zetskog ili Uskočko-drobnjačkog bataljona i drugo. Na drugoj strani, da je bataljon Bijeli Pavle brzo i gotovo bez gubitaka rešio svoj zadatak, zauzeo Mali Bogiševac a onda stao i čekao do jutra, kada je protivnapadom istisnut. S obzirom daje ovaj bataljon ostao neaktivan relativno duže vremena, može se postaviti pitanje, da li se intervencijom komandovanja moglo uticati da ovaj bataljon svojom glavninom produži pogodnim pravcem u cilju sadejstva i pomoći Uskočko-drobnjačkom ili Zetskom, ili nekom drugom bataljonu, zapravo gde bi njegovo dejstvo bilo u tom momentu najkorisnije. Neosporno, ovo je sastavni deo aktivnosti komandovanja na svakom nivou pa se u ovom smislu mogla očekivati inicijativa i same komande bataljona, da se situacija prati i na bazi promena preduzimaju mere. Neprekidno prateći razvoj borbe komandovanje reaguje, donosi nove odluke. U slučaju Pljevlja, od komandovanja se očekivala aktivnost, a od kurirskih veza izuzetno naprezanje, te korišćenje i drugih pomoćnih sredstava veze. Polazeći od konkretnih uslova, postojale su brojne teškoće, ali je realno bilo očekivati aktivnost. Međutim, po svemu sudeći nedostajalo je snalažljivosti, a pogotovo iskustva u jednom ovakvom zadatku.

Na prvi pogled izgleda nerealno, ali je svakako korisno razmišljati i o tome kakve su bile mogućnosti da se jedinice nakon svitanja zadrže na dostignutim pozicijama, a zatim povežu, srede i drže u ruci. Istovremeno komandovanje može da oceni situaciju radi eventualnog produženja napada, ili za organizovano izvlačenje iz grada, koje se isto tako nije moglo izvršiti bez njegovog punog angažovanja. Neosporno ovo je zahtevalo posebno naprezanje i snalažljivost komandovanja, kako na angažovanju veze, tako i uspostavljanju neposrednog kontakta sa potčinjenim komandantima.

Opravdanost ovakvih pretpostavki nije bez osnova. Dovoljna je samo činjenica da se delovi većeg broja bataljona nakon neuspelog napada nisu izvukli iz grada, već se zadržali u pojedinim zgradama i po grupama nastavili borbu i u toku dana. Iako razbacane, bez ikakve podrške i međusobne povezanosti, trpeći jaku vatru i gubitke, oni su izdržali i bez pomoći drugih snaga uspeli se izvući naredne noći. Razumljivo, da su imali velike gubitke, ali su se i u ovako teškim uslovima izvukli iz grada. Ovo ukazuje, da jedinice odreda koje su ušle u grad i našle se u tvrdim zgradama mogle su se zadržati, reorganizovati i na bazi nove situacije preduzeti mere za produženje napada.

Pored toga, i odnos snaga nije bio takav da se napad nije mogao produžiti u toku dana. Tačno je da je neprijatelj imao prednost u artiljeriji, ali nije raspolagao sa oklopnim snagama i avijacijom što bi imalo posebnu težinu za borbu u toku dana. Teško je prognozirati, ali sa punim angažovanjem komandovanja i merama na bazi konkretne situacije mogao se. očekivati povoljniji ishod, a posebno manji gubici.

Postavlja se pitanje zašto veza (kurirska, signalna) kakva je postojala nije uopšte korišćena. Za sve vreme borbe ona ostaje pasivna. Svakako, odgovornost u prvom redu treba tražiti u komandovanju. Komande su jedini organi koji traže - šalju informacije ili izdaju zapovesti - naređenja, dok uloga veze je samo, da te zahteve prenese. Ukoliko takvih zahteva nema, ona će što je prirodno ostati pasivna.

Treba napomenuti i to, da je komanda odreda, uočavajući objektivne teškoće komandovanja u toku borbe za grad, formirala komande sektora kao međustepenicu između komande odreda i komandi bataljona. Ovo rešenje je izraz konkretnih uslova u kojim je svakako veza imala posebno mesto. Sa stanovišta traženja povoljnijih uslova za obezbeđenje veza, ovakva odluka u organizovanju komandovanja je bila sasvim pravilna. Međutim, komandovanje na relaciji komanda odreda - komande sektora nije funkcionisala, a razumljivo ni veza.

Treba reći, da su na mogućnosti veze posebno uticale komande bataljona. Ova stepenica komandovanja u borbi za grad se gotovo gasi i to ne samo zato što neke komande bataljona učestvuju u jurišu na čelu svojih četa, već i ostale komande, u toku pokreta ka svom zadatku se ad hok zadržavaju na punktovima koje usputno biraju. Ovaj punkt, tj. KM im ne određuje komanda sektora kao pretpostavljeni, niti ga komande bataljona saopštavaju pretpostavljenoj, kao ni potčinjenim komandama. Objektivno gledajući, takva lestvica komandovanja ostaje neodređena, gubi se, što stvara nerešiv problem ne samo za vezu, već i za komandovanje na celoj dubini. Ali, ako se ima u vidu situacija u celini, te da su postojale i kadrovske teškoće za formiranje ovih komandi, onda bez obzira na namere, proizilazi da je formiranje komandi sektora imalo više formalan karakter.

Na kraju, treba konstatovati, da je ceo borački sastav koji je učestvovao u napadu na Pljevlja pokazao heroizam i junaštvo u borbi protiv nadmoćnijeg i dobro organizovanog neprijatelja. Međutim, to nije bilo dovoljno za pobedu, jer:

- odluka za napad je proizašla iz nerealno procenjene situacije, a sam napad je usmeren na frontalni sudar protiv dobro organizovane odbrane neprijatelja u gradu. Ovo je bilo u suprotnosti sa već u praksi započetim konceptom napada na grad, koji se rešava smelim prodorima, a onda iznenadnim udarima iznutra i snažnim pritiskom spolja;
- napad na veće naseljeno mesto dobro uređeno i branjeno zahteva organizovano i posebno aktivno komandovanje, koje neprekidno prati, sagledava situaciju, a onda i utiče na zbivanja. Međutim, rat je nedavno počeo, zadatak veoma težak, a komandovanje bez iskustva, snalažljivosti i odgovarajućjih veza, zbog čega i nije funkcionisalo u toku napada;
- pojednostavljeno gledajući, moglo bi se oceniti, daje sve isplanirano, napad organizovan, dobro se jurišalo, ali neiskustvo, slabe veze i žilav otpor neprijatelja su osujetili uspeh. Međutim, ne može se prećutat da je odluka komandovanja da napad počne u 04.00 h i da do jutra gotovo sve završi, imala posledice po zadatak u celini. Ovo je predodredilo borbu kratkog daha i obzirom na uslove sigurno vodilo neuspehu. Samo komandovanje je dovedeno u vremenski tesnac, iz koga se i sa većim iskustvom teško moglo izvući;
- postojeće kurirske, kao i druge veze, u toku borbe komandovanje uopšte nije koristilo, iako je realna situacija zahtevala njihovo maksimalno naprezanje i angažovanje. Idejna veza se tek izgrađivala i to na taj način, što se pri izdavanju zadatka obično ukazivalo na konkretne postupke i moguće eventualnosti. Ovo, kao i sama borba, te njena analiza nakon izvršenja zadatka, bili su svojevrsna škola kao i osnova izgradnje idejnog jedinstva u borbenim postupcima;

- tehničkim sredstvima, zapravo, sigurnijom vezom u napadu na Pljevlja nije se raspolagalo. To objektivno stanje je zahtevalo prilagođavanje komandovanja, njegove organizacije i metoda rada.

Na slobodnoj teritoriji su postojale, ali nedovoljno razvijene teritorijalne veze. Stečeno iskustvo ukazuje da treba istaći ulogu i značaj teritorijalnih veza, koje i u današnjim uslovima imaju poseban značaj. U sistemu opštenarodne odbrane one postaju oslonac vezama svih komponenti odbrane. Da bi odgovorile zahtevima, one se upotpunjuju, u miru pripremaju i usklađuju uslovima i potrebama rata.

Kao što se vidi veza je imala krupne slabosti, ali, u osnovi to nije bio jedini razlog neuspelih odluka komandovanja.

Velimir Kneževič

OD NIŠA DO NIKŠIĆA - VEZAMA PARTIJE

Polovinom juna 1941. godine pripremili smo akciju za uništenje železničkih lokomotiva koje su Nijemci opljačkali iz Grčke i Jugoslavije i prikupili ih na železničkoj stanici u Nišu da bi ih odvezli u Njemačku. Stoga smo žurili da se što pre pripremimo za akcije i vjerovatno smo u toj žurbi napravili neku grešku. Jer, uhapšeni su neki drugovi, koji su učestvovali u pripremi. Pokušali smo da, uz pomoć druga Vladimira Popovića, ispitamo šta im se desilo. Drug Popović, inače član KPJ, uvjeravao nas je da nije kompromitovan kod policije i da kod njega možemo doći u svako doba dana. Zato smo, bez bojazni, u njegov stan uputili druga Velimira Vukmanovića. Pošto se on dugo nije vraćao, pošao sam da provjerim o čemu se radi. Pretpostavljao sam daje, možda, i on »provaljen« i da su ga negdje na ulici uhapsili.

Ušao sam neoprezno u kuću i, na svoju veliku sreću, sreo sam na stepenicama ženu koja je stanovala na spratu ispod Popovićevog stana. Upitala me je gde idem. Kad sam joj rekao da idem kod Popovića, zgrabila me za ruku i saopštila mi šapatom da su Nijemci upali u njegov stan ali daje Popović uspio da pobjegne. Kasnije je, govorila mi je dalje ta žena, naišao jedan čovek i upao u zasjedu Gestapoa koja je bila postavljena u Popovićevom stanu. Došlo je do pucnjave i ona pretpostavlja daje taj čovjek ranjen a sigurno je daje uhapšen. Vidjela je kako su ga Nijemci vukli preko ulice.

Morao sam da se vratim. Kad smo došli do izlaznih vrata žena je pogledala na ulicu, a zatim mi dala znak da mogu da izađem iz kuće. Vjerovatno se i ona spremala da negdje izađe, pa me je, držeći ispod ruke, ispratila sve do kraja ulice. Tako sam, bez teškoća, prošao pored njemačke patrole koja je stajala preko puta, ispred jednog bifea i osmatrala ulaz u kuću. Sigurno me nijesu primjetili.

Vratio sam se u svoj stan i zatekao stanodavca veoma uzbuđenog. Bio je to jedan stari opštinski službenik, naš simpatizer, koji me je neprijavljenog primio u stan. Rekao mi je da me je tražio neki gospodin i da je rekao da će se ubrzo vratiti. Pošto nikome nijesam otkrivao gdje stanujem, uplašio sam se kad sam to čuo.

Bio sam siguran da akciju koju smo planirali moramo odložiti za duže vreme. Ja sam pod tim okolnostima morao napustiti ovaj stan. Nijesam imao nikog u Nišu kome bih se mogao obratiti da mi pomogne u tom času. Nekoliko drugova kojima sam se mogao obratiti za pomoć bili su uhapšeni, dok je većina napustila grad ili se povukla u ilegalnost. Zato sam odlučio da otputujem u Prokuplje. Tamo sam imao dosta poznanika i prijatelja na koje sam mogao računati.

Dugo sam razmišljao kako da otputujem, jer sam kod sebe od dokumenata imao samo studentsku legitimaciju koju nijesam smio pokazati policiji.

Malo posle toga, u našoj ulici pojavile su se njemačke patrole. Jedna je ušla ii susednu kuću. Plašio sam se da me je neko od uhapšenih »provalio« i da me

traže, pa sam zamolio stanodavca da mi spakuje stvari i donese ih oko šest sati na željezničku stanicu. (U to vrijeme je polazio voz iz Niša za Prokuplje i Kuršumliju). Preko krova kuće prebacio sam se u zadnje dvorište i izašao na drugu ulicu.

Vrijeme do polaska voza proveo sam u jednoj mljekari blizu željezničke stanice i nešto prije šest sati stigao na stanicu. Tamo sam našao stanodavca koji je donio moj kofer. Smjestio sam se ujedan kupe u kome su bila još samo tri putnika: dva muškarca i jedna žena. Odmah, pošto je voz krenuo, jedan od dvojice muškaraca, srednjih godina, seljački odjeven, stupio je s nama u razgovor i počeo postavljati pitanja - ko smo i kuda idemo. Drugi saputnik, uz kojeg je bila i njegova supruga, rekao nam je da je učitelj iz jednog sela u blizini Prokuplja, pa se on i žena vračaju iz Niša u svoje selo. Njega je naš saputnik vrlo brzo ostavio na miru, ali se na mene okomio, zapitkujući gdje sam bio, čime se bavim, ko su mi rođaci u Prokuplju kod kojih putujem, itd. Nastojao sam da mu što mirnije odgovorim ali mi je najzad dosadilo pa sam ga pitao zašto ga to toliko interesuje. Kao da se uvrijedio, počeo je povišenim glasom da priča kako se ovih dana po selima vrzmaju nekakve komunističke protuve i bune narod, ali će ih oni onemogućiti. Nije prestao da priča sve do blizu Prokuplja kad je izašao iz voza.

Kad je on sišao, učitelj ga je pošteno opsovao i počeo da priča ženi da ga poznaje, ali nije htio da mu to kaže, da mu ne bi više dosađivao. Reče daje opštinski beležnik u nekom mjestu blizu Niša. Zatim se obratio meni i pitao me da li zaista idem u Prokuplje kod rođaka. Pošto sam mu potvrdno odgovorio, rekao mi je da voz stiže u Prokuplje, ako ne zakasni, baš na početak policijskog časa pa se plaši da mogu imati neprilika. Rekao mi je da Nijemci hapse svakog koga poslije tog vremena zateknu na ulici. Naročito su kivni na ovaj kraj zbog toga što je u njemu počeo ustanak, pa su pritisak i kontrola daleko veći nego u drugim krajevima. Da bi što više zaplašili narod, ponekog koga uhvate na ulici, vezuju za stub i tako ostave sve do jutra, pa ga posle odvedu u zatvor. Predložio mi je da produžim jednu stanicu prema Kuršumliji i da kod njega prenoćim. Nijesam ga poznavao, iako je djelovao pošteno i prijateljski, pa se nisam usudio da prihvatim njegov poziv. Nadao sam se da ću se nekako snaći.

Kad smo nakon pola sata zakašnjenja prispjeli na stanicu, ona je bila potpuno prazna. Iz voza je izašla samo jedna žena sa djetetom i ja. Obratio sam se željezničaru i pitao ga da li se ovdje negdje može prenoćiti. Odgovorio mi je da je policijski čas počeo prije nekoliko minuta i da se sada ne smije kretati po gradu. Pokazao mi je preko puta na jednu kuću i rekao mi da pokušam tamo.

Bio je to omanji lokal koji se, čini mi se, zvao »Lovac«. Na vratima kafane sreo sam se sa njemačkim vojnikom koji se sklonio i napravio mi prolaz. Unutra su bila još dvojica, trojica Nijemaca. Iza šanka je stajao vlasnik lokala i pitao me koga tražim. Nijesam smio bježati, jer bi to izazvalo sumnju kod Nijemaca. Rekao sam mu da dolazim sa voza i da zbog policijskog časa ne smijem ići u grad kod rođaka kod kojeg sam se uputio, pa tražim prenoćište. Rekao mi je da mu je kuća puna Nijemaca, ali da ga pričekam. Ubrzo se vratio i rekao: »Pošto ste u neprilici, možete spavati kod mene u jednoj sobici, ali vam neće biti najugodnije«. Nije bilo drugog izbora, pa sam ponio kofer u sobicu i dobro je osmotrio. Imala je mali prozor prema dvorištu kroz koji sam mogao lako iskočiti u slučaju nužde, pa mi je laknulo. Gazda me je pozvao da dođem u lokal da popijem kafu. Izvinio sam mu se i rekao da sam veoma umoran, pa mi je donio kafu u sobu.

Otvorio sam prozor i pripremio se (ako Nijemci uđu u sobu) da skočim kroz prozor i bježim. Gazda je nekoliko puta ulazio da vidi šta radim a ja sam, da bi izbjegao razgovor sa njim, legao na krevet i pravio se da spavam. Lokal je ostao otvoren sve do samog jutra. Nijemci su neprekidno navraćali u kafanu. Stalno sam strepio, pa sam pištolj držao otkočen ispod jastuka i svaki put ga vadio kad bih čuo bat njemačkih cokula u kafani. Negdje pred samu zoru došao je gazda i onako odjeven prilegao na postelju. Pošto je policijski čas trajao do pet sati ujutro, ustao sam i spremio se da napustim lokal. Bila je to najduža noć u mom životu.

Gazda mi je pokazao česmu gdje treba da se umijem. Na česmi sam se ponovo sreo sa jednim Nijemcom, raspasanim i bez kape koji mi je ljubazno ustupio mjesto da se prvi umijem. Kad sam se spremio i htio gazdi da platim, ovaj me je odbio rekavši: »Nemojte prijatelju. Nisam vas mnogo ugostiQ i ovo vam neću naplatiti. Ponekad zaželim da mi pristojan čovek dođe u radnju da sa njime mogu porazgovarati. Morao sam pitati Nemce za dozvolu da ovde spavate. Rekao sam im da ste mi rođak, pa su vam radi toga i dozvolili«. Tek tada mi je postalo jasno zašto me Nijemci nijesu legitimisali i da me je domaćin, zahvaljujući tome što je rekao da sam mu rođak, spasio.

Došao sam do rođaka i povezao se sa drugovima koji su me smjestili kod druga Đorđa Mučalice. Poslao sam druga Radoša Jovanovića u Niš da ispita situaciju i vidi da li ima poruke za mene iz Beograda. Vratio se sjutradan i saopštio mi daje bilo mnogo hapšenja u Nišu, ali nije mogao utvrditi ko je sve uhapšen. Donio mi je i pismo iz Beograda u kome mi se nalaže da se prebacim u Crnu Goru. U pismu su me i obavijestili daje moja lažna legitimacija propala kod druga Vula Antića koji je tih dana bio uhapšen.

Nije bilo nikakvog izgleda da ovdje dobijem drugu, pa sam se veoma zabrinuo kako da se prebacim za Crnu Goru. Bio sam uvjeren da sam »provaljen« i da me Nijemci traže. Ovdje sam se mogao lako snaći. Tu u okolini živjelo je mnogo mojih rođaka, a među ostalima i Ratko Pavlović Ćićko, koji se već bio sklonio iz svoje kuće u Berilju. Međutim, morao sam putovati za Crnu Goru i to bez dokumenata. Moju studentsku legitimaciju ne bih se usudio pokazati nikome u njemačkoj okupacionoj zoni, jer sam pretpostavljao da me pod tim imenom traže.

Ostao sam nekoliko dana u Prokuplju, a zatim, u pratnji nekoliko prijatela i drugova pošao na stanicu i uzeo kartu za Kuršumliju.

Došao sam u Kuršumliju bez ikakvih poteškoća i tamo našao Todora Topalovića, školskog druga iz gimnazije i sa fakulteta. Kod njega smo iz Beograda slali drugove koje smo htjeli da povučemo u duboku ilegalnost. Topalović je tada bio sekretar Mjesnog komiteta partije u Kuršumliji. Kad sam mU rekao da se moram prebaciti u Crnu Goru, zabrinuo se i rekao da je to ludost. Predlagao mi je da ostanem kod njega, a on će vezom obavijestiti rukovodstvo. Nijesam to mogao prihvatiti, jer me je u Crnoj Gori čekao važan posao. Todor je pripremio akciju oslobađanja zatvorenika za sjutradan, pa sam ga zamolio daje odloži dok ja otputujem. Poslao sam poruku Hivzi Sulejmaniju, saradniku i kolegi sa fakulteta, da pošalje nekoga ko će me prebaciti preko demarkacione linije u Podujevu, da bih nastavio put za Crnu Goru. Iza Podujeva bila je italijanska okupaciona zona, pa sam bio siguran da će se kroz nju lakše putovati.

Dva dana posle toga, pred stanom Topalovića, gdje sam stanovao, pojavio se podoficir albanske vojske sa terenskim vojnim vozilom i rekao mi daje dobio zadatak da me prebaci do Peći. Nije htio da mi kaže ni ko ga je poslao, ni kako se zove. Kad sam sjeo u kola, pitao me da li imam oružja. Slegao sam ramenima i nasmijao se. On je otvorio kasetu na kolima i pokazao mi jednu ogromnu pištoljčinu koja je ličila na stare crnogorske revolvere. Kazao mi je da moramo žuriti, jer je dobio odsustvo samo dva dana. Tražio je odsustvo pod izgovorom da mu se rođak ženi. Rekao sam mu da ne bih želio da se sretnem sa Nijemcima, jer sam bez legitimacije.

Kad smo došli blizu njemačke rampe kod Podujeva, rekao mi je da ostanem u kolima, a on je pošao kod Nijemaca u stražaru. Nešto je sa Nijemcima i albanskim stražarom pričao, a zatim se vratio u kola. Prošli smo preko rampe, a da nas nijesu ni legitimisali.

U italijanskoj komandi u Prištini radila je kao prevodilac maćeha Đorđa Mučalice, pa sam tamo svratio da ovjerim objavu koju su mi Italijani izdali kad sam prije dva mjeseca putovao iz Nikšića za Beograd.

Poslao sam mog pratioca u komandu kod Mučalice da mi ovjeri objavu. Vratio se odmah i pozvao me da pođem sa njim. Pred vratima komande stejao je stražar. Nije me ni pitao kuda idem. Žena kod koje smo pošli radila je kod italijanskog pukovnika, komandanta garnizona u Prištini i imala sto u pretsoblju

komandanture. Ponudila mi je kafu, napisala novu preporuku na objavi i ponijela je komandantu na potpis. Izgleda daje ovaj nije ni pročitao, nego je odmah potpisao. Sa ovom objavom se sada moglo lako putovati po italijanskoj okupacionoj zoni.

Pošto u Peći nijesam pronašao nikog od drugova, odlučio sam da idem u Vitomircu. U međuvremenu je moj pratilac svratio u italijansku komandu gdje su mu rekli da za tri dana putuje italijanska kolona za Podgoricu i da se sa njom mogu prebaciti. Rekao mi je da im je pokazao objavu i da su mi odmah zapisali ime da bi mi rezervisali mjesto u kamionu.

U Peći sam se oprostio sa ovim hrabrim i odvažnim čovjekom kome nikada nijesam saznao ime. Nijesam saznao ni ko mi ga je uputio. Kad sam ga pitao za Hivzi Sulejmanija, rekao je da ga ne poznaje.

Na putu za Vitomiricu, na izlasku iz grada, fijaker u kom sam putovao, zaustavio je albanski stražar. Bio je bijesan i nešto vikao. Rekao sam kočijašu da stane i da me sačeka a ja sam se uputio prema stražaru, spreman da se branim ako nešto pokuša, pošto je bio sam na straži. Kad sam mu se primakao i pitao ga o čemu se radi, odgovorio mi je na čistom srpsko-hrvatskom jeziku da će me uhapsiti, jer nijesam pozdravio albansku zastavu. Pogledao sam iznad njega i tek tada primjetio veliku albansku zastavu visoko podignutu na jarbol iznad stražare. Rekao sam mu daje nijesam vidio i da mogu daje pozdravim ako je to propis.

Vratio je i kočijaša i rekao mu da mora ustati na noge i podići kapu u pozdrav svaki put kad prođe pored zastave. Učinili smo kako je zahtjevao, a on je zadovoljno klimnuo glavom i smješkao se.

U Vitomirci je stanje bilo dosta teško. Crnogorski naseljenici su odlučili da ne napuštaju svoje domove. Organizovali su stražarenje radi odbrane sela. U okolnim selima, dalje od grada, pa svu noć su praštale bombe i čula se puščana i mitraljeska vatra, očigledno u namjeri da se kolonisti uplaše da bi napustili imanja i bježali za Crnu Goru.

Tamo sam našao veliki broj članova Partije, mojih poznanika iz Beograda: Gilića, Markovića, Buriće i druge i povezao se s njima. Tih dana nijesu imah veze ni sa rukovodstvom, ni sa drugovima u Crnoj Gori. Razgovarali smo dugo o narednim zadacima u vezi sa pripremama za oružanu borbu i o načinu priprema. Održali smo i jedan sastanak sa oko 40 omladinaca na kojem smo razgovarali
0 situaciji u zemlji i potrebi priprema za oružanu borbu.

Obećao sam im da ću obavijestiti drugove u Crnoj Gori o stanju kod njih
1 insistirati na što čvršćim i redovnijim vezama. O tome sam kasnije obavijestio druga Bogdana Novovića koji je bio člaft rukovodstva andrijevičke partijske organizacije, a i druga Blaža Jovanovića koji nam je rekao da je drug Mitar Bakić pošao u Beograd i da ima zadatak da uspostavi čvršće i redovne veze sa Kosovom.

Trećeg dana ujutro ukrcao sam se bez teškoća u italijanski kamion koji je prevozio materijal za Podgoricu. Zastali smo kod Kućišta da se odmorimo. Tu sam naišao na Čila i Muga Kovačevića koji su biciklima iz Beograda putovali za Crnu Goru. Mislili su da je putovanje biciklima mnogo bezbednije nego putovanje vozom.

Pošto sam se plašio da me mogu u Podgorici legitimisati, zamjenio sam se sa Mugom. Ja sam uzeo njegov bicikl i sa Čilom produžio preko Čakora, a Mugo je prešao u kamion sa Italijanima. Svratili smo u kuću druga Bogdana Novovića i tu prenoćili. Bogdan nas je obavijestio o situaciji u Crnoj Gori i o pripremama za ustanak. Dao nam je i vezu u Podgorici. Stigli smo tamo bez poteškoća. Na ulazu u grad, italijanski stražari nas nijesu ni kontrolisali. Veza u Podgorici nam je rekla da su se svi kompromitovani drugovi iz Podgorice sklonili, a da se Većina drugova iz Pokrajinskog komiteta nalazi na Vranickim njivama i okolini.

Našli smo druga Blaža Jovanovića, pod Veljim brdom. On nam je rekao da je istog dana, tj. 8. jula, održan sastanak PK na kojem je donijeta odluka o otpočinjanju oružanih akcija, a donijete su još neke važne odluke u vezi sa pripremama ustanka. U Nikšiću sam našao druga Voja Deretića, organizacionog sekretara

sreskog komiteta u Nikšiću koji se spremao da napusti grad. Problem mu je bio kako da iznese iz grada proglas CK KPJ o ustanku. Pošto sam imao kofer sa duplim dnom, u kome sam imao samo jedan.rezervni pištolj, letke smo smjestili tamo. Pištolj je uzeo drug Deretić, za svaki slučaj.

Na izlazu iz grada, kod italijanskog bloka, zaustavili su nas italijanski stražari. Osjećali su da se nešto priprema, pa su sve one koji ulaze i izlaze iz grada legitimisali i pretresali. I nas su zbog toga zaustavili. Kad su nam uzeli kofere grozno smo se uplašili.

Taman kad smo se spremili da ostavimo stvari i da bježimo, Italijani nas prijatno iznenadiše. Uzeli su kofere u ruke i, kako to narod kaže, »tegnuli« ih da bi vidjeli koliko su teški. Kad im se učinilo da su laki uzviknuli su: »Lako, lako« i vratili nam ih, uz njihovo obavezno »via«. Kontrolisali su, izgleda, samo da li nosimo nešto teško, odnosno, da li imamo oružje.

Tako sam, tako reći bez ikakvih dokumenata, u veoma kritično vrijeme, dosta sigurno i bezbijedno stigao iz Niša u Nikšić, blagodareći vezama Partije koje je ona neprestano njegovala i usavršavala od početka svoje ilegalne djelatnosti.

Voja Nikolić

KURIR U TRINAESTOJULSKOM USTANKU

Uoči ustanka u Crnoj Gori povučen sam sa rada iz Sreskog komiteta KPJ za Podgoricu i zadužen za prikupljanje oružja i municije za podgorički srez. U tome smo angažovali sve - od djece do starijih žena. Budući da sam rukovodio vojnim komitetom sreza održavao sam stalne veze sa po jednim drugom iz svake opštine, dok sam, u Pokrajinskom komitetu, bio povezan sa Mitrom Bakićem, odgovornim za čitavo područje Crne Gore i Boke.

Dan uoči ustanka Jefto Šćepanović Cajo mi je prenio naređenje da idem ii cetinjski srez, zajedno s Radojom Dakić Brkom koji se tada, kao ilegalac, nalazio kod Vlada Milića u Donjoj Gorici. Zadatak sam prihvatio, mada mi sve pojedinosti, nisu bile poznate, a pogotovo o prirodi Brankovog odlaska na teritoriju cetinjskog sreza. Time je, u stvari, započela moja kurirska dužnost, i to dan uoči ustanka, koja će trajati nepuna dva mjeseca.

U neposrednoj blizini bolnice »Kruševac« sačekao me je Mitar Raičković i dao mi dva pištolja sa po 25 metaka. Pištolji su bili belgijske marke i potpuno novi, jedan je bio za Brka, a drugi za mene. Ujedno, to nam je bilo jedino naoružanje koje smo posjedovali tokom izvršenja zadatka.

Brka sam našao kod kuće Milića, u Donjoj Gorici, uručio mu pištolj sa municijom i rekao da sam određen da ga pratim.

Radoje Dakić je dobio specijalni zadatak od Pokrajinskog komiteta KPJ da se poveže sa Bajom Sekulićem i drugovima iz cetinjskog rukovodstva, koji su trebali da osujete tzv. »Petrovdansku skupštinu« na kojoj je trebalo šačica izdajnika, uz pomoć italijanskih okupatorskih snaga, da proglasi »nezavisnu« Crnu Goru u sastavu italijanske imperije, a Pircija Birolija za providura. S obzirom da je naše rukovodstvo raspolagalo podacima o tome kada će i kuda Biroli da prođe trebalo mu je postaviti zasjedu i uhvatiti ga zajedno sa svom njegovom kamarilom. Međutim, do toga nije došlo, najvjerovatnije zato što je okupator osujetio pripreme za ustanak koji je već sutradan, 13. jula, u manjim mjestima i počeo.

Sa Bajom Sekulićem i drugovima iz cetinjskog rukovodstva povezali smc se oko 4 sata ujutro 13. jula, više Rijeke Crnojevića, u Gornjem Ceklinu. Na teritoriji Ceklina i Ljubotinja smo se zadržali 2-3 dana i učestvovali u dvije oružane akcije - u razoružanju žandarmerijske stanice na Ljubotinju i u postavljanju za-

sjede kod Košćela, na putu za Cetinje, gde se 25 vojnih policajaca, nakon kraćeg puškaranja, predalo.

Sjutradan je istim putem naišao i kompletan bataljon sa oko 35 kamiona, koji je prethodno popalio neka ustanička sela. Otpočela je borba i bataljon se, nakon kraće ali žestoke borbe, predao sa svim starešinskim sastavom. Tom prilikom zapljenjen je ogroman ratni materijal. Samo kod crkvice na Kašćelama, bilo je preko 70 mitraljeza marke »breda« i mnoštvo druge ratne opreme.

Nakon te akcije Dakića^am pratio u Radovče (Piperi), sjedište Privremene vrhovne komande za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Na tom putu smo, pod Veljim brdom, preplivali Zetu. Dakić je tamo izašao da bi refe risao Pokrajinskom komitetu i vojnom rukovodstvu ustanka. To je moglo biti 17. i 18. jula. Potom sam sa njim ponovo pošao na teritoriju cetinjskog sreza. U međuvremenu, situacija se tamo bila izmijenila. Italijani su dovukli jake snage iz Albanije i upućivali ih prema Cetinju i Nikšiću, protiv ustaničkih snaga. Sa Dakićem sam išao preko Komana i Lješanske nahije do Dobrske župe. Tu smo se razdvojili. Ja s pismom za Pokrajinski komitet, a on je produžio prema Donjem Ljubotinju i Crmničkoj nahiji, pri čemu je morao preplivati jedan krak Skadarskog jezera. Poruku sam uručio na Radovču, gdje sam dobio zadatak da pratim Mitra Bakića na putu za Nikšić.

Mitar i ja smo krenuli pješke, preko Lopata i Stanjevića Rupe za Spuž koji je bio u partizanskim rukama, kao i Danilovgrad. U Spužu smo vidjeli veću količinu artiljerijske i minobacačke municije, topova i minobacača, što je sve pripadalo ustanicima, čime smo bili oduševljeni. Tamo smo dobili i motocikl, kojeg sam vozio do iznad Slapa, odakle se nije moglo dalje, pa smo ga ostavili kod nekih naših drugova i pješke krenuli prema Stubici. Kako je Nikšić bio jako okupatorovo uporište, obišli smo ga i stigli do Miločana, gdje smo našli Krsta Popivodu, Veljka Zekovića, Voja Nikolića i druge. Bakić im je prenio zadatke u vezi sa odlukom da se Nikšić napadne i likvidira kao neprijateljsko uporište. Tu je Bakić i ostao, a ja sam se vratio u Pipere, sa izvještajem. Nakon toga sam nekoliko dana učestvovao u borbama protiv italijanskih snaga koje su tih dana bile zapalile sela Donje Pipere i Bjelopavliće. Krajem jula sam pratio Sava Brkovića i Sava Lubardu na put za Kolašin, preko Piperà, Rovaca i Morače. Tada smo sproveli i jednog zarobljenog italijanskog potporučnika. On je bio poveo četu svojih vojnika da pale kuće u Rijeci Piperskoj, na kom zadatku gaje iznenadila jedna naša zasjeda, četu razbila, a njega zarobila.

Noću, negdje krajem jula, ovog potporučnika smo pustili negde kod Crkvina, odakle se lijepo vidio Kolašin, koji je takođe bio italijansko uporište. Bilo je predveče i u Kolašinu su se vidjele lampe. Nepovjerljivo se okretao sve dok nije odmakao, očekujući, valjda, da pucamo u njega, a onda se, skoro trčeći, udaljio prema gradu.

Iz Gornje Morače kao vodić nam se pridružio Boško Rašović član Mjesnog komiteta KPJ za Kolašin. Kolašin smo obišli, pregazili Taru, a onda prenoćili kraj Biogradskog jezera. Nakon svanuća počeli smo da se probijamo kroz gustu šumu i po travnatim proplancima Bjelasice. Na katunu Laništa povezali smo se sa drugovima iz Kolašina. Oni su nam dali vezu sa drugovima koji su pripadali beranskoj i bjelopoljskoj organizaciji KPJ kod kojih se tada nalazio i delegat CK KPJ. Sa njima smo se našli kod Šiškog jezera na Bjelasici. Odatle smo, zajedno sa delegatom CK KPJ i grupom partijskih rukovodilaca četiri sreza, krenuli na Pokrajinsko partijsko savjetovanje u Kamenik (planina u gornjim Piperima). To je bilo prvo pokrajinsko savjetovanje poslije ustaničkih akcija. Savjetovanje je održano početkom avgusta, putovali smo više od nedelju dana i stigli tek na drugi dan savjetovanja.

Na dužnosti kurira Privremene vrhovne komande za Crnu Goru, Boku i Sandžak ostao sam još neko vrijeme, do druge polovine avgusta. Tada sam upućen

u Kuče, u Biočki partizanski odred čiji je komandant bio Radovan Petrović (poginuo 1942. godine u I proleterskoj brigadi, proglašen za narodnog heroja), a komesar Milosav Belojević (poginuo ujesen 1941. u Kučima, u borbi protiv Italijana). Tamo sam došao na mjesto Ivana Uskokovića, za zamjenika komesara odreda, odnosno partijskog rukovodioca.

Dimitrije Vrbica Migo

VEZE POKRAJINSKOG KOMITETA KPJ ZA CRNU GORU, SANDŽAK I BOKU 1941.

Kada je u Pisaru, ispod stene Pisačke, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Sandžak i Boku, dana 8. jula 1941. godine doneo odluku za ustanak, ja sam tada, kao član Pokrajinskog komiteta, dobio zaduženje, da tu odluku prenesem na teritoriju Cetinja, Bara i Kotora. Na tom terenu ostao sam nekoliko meseci. Jednom prilikom sam došao u Glavni štab (on se tada nalazio u Radoš Sedlu) a drugi put sam ga, skupa s Pokrajinskim komitetom našao u Gostilju.

Glavni štab i Pokrajinski komitet su često menjali mesta iz razloga da ne budu otkriveni od strane neprijatelja.

U takvoj situaciji, koliko je meni poznato, veze Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta sa okružnim komitetima i vojnim jedinicama održavane su, u većini slučajeva, preko delegata, koji su prenosili razne direktive i naređenja i nastojali da se to i sprovede u život. Postojale su i takve veze, da neki istaknuti članovi Pokrajinskog komiteta, kao što je bio Radoje Dakić, lično prenose direktive na teren i na sastancima sa pojedinim rukovodstvima razrađuju ih prema konkretnim prilikama u datom regionu.

U ovom periodu, manje je bilo posebnih kurirskih veza. Kuriri bi se upućivali kad je trebalo nešto hitno da se prenese do određenog rukovodstva ili štaba. Pojedini partijski rukovodioci iz komiteta na terenu dolazili su i sami u Pokrajinski komitet da bi tamo dobili direktive, odnosno uputstva za rad.

Kao delegat boravio sam i u regionu Cetinja. Sećam se, bilo je to oktobra meseca 1941. godine. Dok sam se nalazio u rejonu Paštrovačke planine i vraćao se prema Ljubostinji, stigli su me kuriri, koji su išli za mnom, i rekli mi daje podmornicom došla nekakva engleska misija, koja se iskrcala negde oko Petrovca na Moru i traže da se sprovedu do Glavnog štaba. Članovi misije su pitali ko se bori na ovom terenu protiv okupatora. Odgovoreno im je da se protiv okupatora jedino bore partizani. U daljem razgovoru pitali su nas i za Arsu Jovanovića, jer je on bio iz iste klase Vojne akademije sa zapovednikom iz ove grupe, pa su tražili da se sastanu s njim.

Primivši ovu poruku, vratio sam se natrag i sastao sa članovima misije, a zatim ih poveo do Ljubostinja. Oni su došli sa pratnjom i obezbeđenjem, a ja sam im u Ljubostinju obezbedio dalju vezu i rekao šta dalje da rade. Najvažnije je bilo dà se obezbedi prelazak puta između sela Kostaja i Dobrčkog Sela jer je tu komunikaciju kontrolisao neprijatelj.

Po prelasku ovog puta, došao sam u kuću Peka Limara, koji je bio hrabar i odvažan komunista i upoznao ga o čemu se radi. Peko je tu odmah priredio dobru večeru za sve. U misiji je bio jedan engleski kapetan, dva majora i jedan narednik obučeni u uniforme bivše jugoslovenske vojske. Englez se predstavio kao Bil, a govorio je dobro srpskohrvatski, jer je bio u Jugoslaviji pre rata i živeo tu nekoliko godina. Jedan od njih je bio Zarija Ostojić, a drugi Lalatović, dok je narednik bio Veljko Dragičević. U stvari on je bio radio-telegrafist.

U toku večere, jedan od njih reče da je vreme da uspostave vezu sa svojim centrom na Malti pomoću radio-stanice koju su nosili sobom. Izašli smo van kuće, oni su brzo postavili stanicu i održali radio-vezu. Posle toga nastavili smo

dalje put. Zapazio sam da imaju dve iste radio-stanice i da je jedna sa pogonom na baterije, a druga je imala akumulatore. Meni je bilo sumnjivo to da su njih četvorica mogli izneti te stanice iz podmornice i nositi ih dok nisu naišli na partizane.

Major Ostojić bio je težak čovek. Želeo je komociju, a pored toga da i nama komanduje. Tražio je da se češće odmaramo, pa ako treba da se spava da spavamo. Međutim, ja sam video da tako nećemo stići na određeno mesto pa sam im objasnio daje put nesiguran i opasan i da nas neprijatelj, u svakom momentu, može iznenaditi radi čega moramo ovaj teren preći što brže, bar do Štitara. Ostojić se bunio, sve dok mu kapetan Bil nije rekao da se mora povinovati mojim naređenjima.

Kad smo došli do Štitara, prenoćili smo kod Boška Radulovića. Odatle smo morali obezbediti prelaz preko Zete u Pipere. Boško je bio siromašan. Pošto nismo ništa jeli do Štitara, pitao sam ga da li nam može nešto dati za jelo. On mi je rekao da ima nešto mleka pa će spremiti malo varenike.

Za vreme našeg putovanja primetio sam da je narednik Dragičević prema nama bio naklonjeniji i da je naprednijih shvatanja.

Kad smo došli u Radoč, našli smo Glavni štab koji je bio smešten u nekoj kolibi i tu smo prenoćili. Majoru Zariji Ostojiću, se nije svideo naš smeštaj. Verovatno je očekivao nešto posebno i da će tu naići na kakve večerinke i bankete a sve to u ovoj planini i u kolibama. Naljutio se i izašao napolje. Prespavao je noć u vreći, koju je doneo sobom.

Dok smo bili na Radoču, Englez Bil, odmah je pitao za neke njegove ranije veze u Kotoru, Cetinju, Podgorici (spomenuo je tu Miljana Radonjića), zatim u Kolašinu i u Peći. Mi smo pokušali odmah da uspostavimo vezu sa Radonjićem i da ga obavestimo da dođe. Međutim, on je bio interniran u Italiju.

Nekako u isto vreme na Radoč je došla Zina Vrbica, supruga Ljubiše Miodragovića iz Prijepolja, koja se kao partizanka nalazila na terenu Sandžaka. Sobom je donela direktivu i pismo Vrhovnog štaba NOV i POJ i CK KPJ za Glavni štab za Crnu Goru. Donela je i jedan proglas, na kome sam prvi put pročitao partizanski pozdrav: »Smrt fašizmu - Sloboda narodu«. U tom proglasu je bilo navedeno kakva partizanska obeležja treba da budu na kapama. Naime, petokraka zvezda je trebalo da stoji gore, a ispod nje nacionalna zastava, odnosno trobojka.

Imao sam parče crvenog platna (od italijanske zastave) i odmah sam napravio takvu jednu petokraku. To je mislim, bila prva petokraka zvezda koja se napravila u Crnoj Gori.

U to vreme Vrhovni štab se nalazio u Užicu. Kad su Englez Bil i ostali čuli da se Vrhovni štab nalazi u Užicu, hteli su odmah da pođu tamo. Mi smo se, naravno, složili s tim i dali im pratnju da ih sprovede do Užica. Pitali su nas još i to da li u Užicu ima struje. Rekli smo da ima pa su poneli radio-stanicu, sa pogonom na struju, a nama su ostavili onu na baterije. Tada smo se sporazumeli da za pet - šest dana, koliko im je trebalo da stignu do Užica, uspostavimo vezu. Objasnili su nam kako se rukuje radio-stanicom, jer u to vreme nismo imali ni radio-telegrafistu niti drugo stručno lice koje bi moglo da radi na toj radio-stanici.

Nekako, baš u to vreme doznali smo da u Bjelopavlićima ima jedan narednik bivše vojske, koji je bio radio-telegrafist. Tada nisam stekao utisak da se radi
0 partizanu, jer je to bio početak rata i ne znam da lije posle ostao u partizanima ili ne. Uglavnom on je došao. Njemu je objašnjeno kako se rukuje radio-stanicom.

Ljudi iz misije upoznali su me kako treba šifrovati telegrame. Našli smo jednu knjigu, u dva primerka, istog izdanja i sporazumeli smo se da će prva šifra biti, recimo, na 37. stranici te knjige, treći red odozgo. Uzme se tekst, taj i taj red,
1 iznad teksta se stave brojevi i to će biti šifra pomoću koje ću moći šifrovati i dešifrovati. U slučaju da treba menjati šifru, menja se i stranica. Oni iz misije poneli su jedan primerak knjige a drugi primerak je ostao kod mene.

Čekali smo ugovoreni dan i čas kad je trebalo da otpočnemo sa radom i uspostavimo vezu i taman kad smo stavili u rad radio-stanicu, ona se zapalila. Nije nam bilo jasno, da li su to oni iz misije tako podesili da izgori ili smo to mi učinili našim nestručnim rukovanjem. Nije bilo nikoga da to ispita.

Za vreme mog kratkog boravka na terenu Crne Gore, jer sam aprila meseca 1942. godine, otišao u Bosnu, nije mi poznato da lije korišćena i telefonska veza jer u to vreme nismo imali stalnu slobodnu teritoriju, gde su se mogle uspostavljati takve veze. Takve veze su kasnije uspostavljane kad smo imali veću slobodnu teritoriju.

Godine 1944. završio sam u Drvaru Partijsku školu i po povratku u Crnu Goru postavljen sam za zamenika načelnika Ozne Crne Gore. Načelnik je bio Veljko Mićunović. Kao takav otišao sam u 2. korpus, čiji je štab bio smešten u manastiru Morača i da pomognem da se u korpusu organizuje Ozna. Nakon toga, otišao sam prema Podgorici i tamo uspostavio vezu sa našim obaveštajcima, koji su nam slali podatke o neprijatelju i raspoloženju naroda.

Pri 2. korpusu NOVJ nalazile su se savezničke vojne misije, koje su imale svoje radio-stanice. Mi smo tražili da njihova avijacija napadne razne položaje i objekte neprijatelja, a sve to na osnovu izveštaja naših obaveštajaca. Oni su nam te izveštaje slali svojim kanalima, a mi smo ih, ako su se odnosili na neprijatelja, kurirskom vezom dostavljali komandi korpusa. Na osnovu tih izveštaja i drugih podataka preduzimane su akcije bilo naših snaga bilo savezničke avijacije. U jednom takvom izveštaju bilo je napisano da je Podgorica evakuisana a da se neprijatelj nalazi delom pored Ribnice a delom u rovovima prema Zeti i da se u rovovima nalaze burad s benzinom pa ih ne treba bombardovati već tući iz mitraljeza. Dalje u izveštaju je stajalo, da se kod Ljubovića nalazi olupina nemačkog aviona, a pored nje baraka u koju je smeštena neprijateljska radio-stanica. Zatim, da su kod Nikšića četnici i da se kreću prema Kolašinu, dok je veći broj kamiona parkiran na putu prema Danilovgradu. Tom prilikom data su uputstva kako bi trebalo neprijatelja gađati, s napomenom da Podgoricu ne treba bombardovati. Iako je traženo da se grad ne bombarduje (a da se neprijatelj tuče onako kako je u izveštaju navedeno) kada su posle dan - dva, doleteli savezički avioni oni su bombe sručili na grad, a nijednu bombu nisu bacili onde gde smo mi tražili. Tada je postavljeno pitanje savezničkim misijama zašto je bombardovan sam grad. Izvinjavali su se i rekli da su poslali onakav izveštaj kakav su od nas dobili. Nije nam bilo sasvim jasno radi čega su to učinili

Periša Vujošević

KPJ, NJENE PREDRATNE VEZE, UPRAVLJANJE I KOMANDOVANJE U NOR-u

Sa vremenske razdaljine od nekoliko decenija nastojim da u sjećanju oživim i vjerno ispripovjedam svoja sjećanja i saznanja u vezi sa, upravljanjem, komandovanjem i vezama u NOR-u, naravno u sredini gdje sam djelovao i živio. Stoga, odmah na početku, ističem da je to veoma težak zadatak. Naredni, dugogodišnji intenzivni rad, život i nove spoznaje potisli su negdje na periferiju ova sjećanja prigušivši ih skoro do zaborava. Onako kako, najednom mjestu i u sličnoj situaciji, duhovito zapisa Ivo Andrić: da se »Pero slomilo, mastilo posušilo, knjiga sklopila«. Dužan sam pored svih tih ograda i manjkavog sjećanja iznijeti bar jedan dio svojih sjećanja.

Najpre duboko sam ubeđen da su umješno upravljanje ili kako kažemo rukovođenje, komandovanje i veze bili »mozak i krvotok« naše NOB-e i revolucije. Naime, sve najplemenitije ideje i stremljenja naroda o slobodi, pravdi bratstvu

i blagostanju ostali bi bez ovog »mozga i krvotoka«, i dalje samo želje, bez života i djelotvornosti. To moje, inače duboko ubeđenje, samo je posledica istine koju sam, u njenom nastojanju, doživio i spoznao-iako je ona opštepoznata i prihvaćena. Danas, kada nastojim da se prisjetim događaja, detalja i ljudi u »domenu« rukovođenja, komandovanja i veza u NOR-u i zašto su bili baš takvi u svom izražavanju - onda me misao neopozivo vraća unatrag, u predratni revolucionarni period KPJ, SKOJ-a i drugih naprednih snaga.

Drugim rječima: sa početkom NOR-a ja ne mogu da nađem neku ubedljivu granicu ili početak već jednu čvrstu sponu; ona je povezala ono što je bilo sa onim što je dolazilo. Stoga ću se malo vratiti unatrag, da oživim svoje vizije i doživljaje i da potvrde za to nađem ...

Živio sam sa roditeljima u Novom Selu, nekoliko kilometara od Siska; tu sam i osnovnu školu (4 razreda) završio. Gimnaziju sam pohađao u Sisku od 1929 - 1937; a studirao na pravnom fakultetu u Zagrebu od 1937 - 1941. Opće poznati nenarodni i policijski režim Kraljevine Jugoslavije između dva rata, ovdje, u Sisku, imao je svoje brojne i odlučne protivnike. To je i razumljivo, jer je Sisak u to doba, bio grad radnika, grad eksploatisanih i obespravljenih. Organizacija KPJ, SKOJ-a i naprednih sindikata u Sisku bile su brojne i uticajne, ne samo među radnicima, nego i u sveukupnom životu grada. Zato i to vrijeme karakteriše veliki broj hapšenja, sudskih procesa, protjerivanja i raznovrsnih represalija nad komunistima, njihovim simpatizerima i nad svima koji su se borili za veća radnička prava. Taj pritisak, sa jedne a bunt sa druge strane duboko su se doimali svakog žitelja Siska i okoline, ulazili u život svake porodice i svake institucije. Bilo je to, čini mi se, vrijeme idejnog i političkog opredeljivanja, iako to opredeljivanje svi nismo uvjek i iskazivali.

Gimnazija: Sisačka osmogodišnja realna gimnazija otvorena je 1919. godine, kada je formirana i KPJ. Ta koincidencija je svakako slučajna, veliki uticaj sisačke organizacije KPJ na nastavnički kadar gimnazije i njegovo idejno-političko i filozofsko opredeljenje i realizaciju vaspitno-obrazovnih programa sa mladim generacijama ali-ni najmanje nije bio slučajan. Zato sam u godinama svog školovanja, taj uticaj duboko doživio i osjetio.

Bilo je tu sigurno i drugih činilaca, kao što su uticaj Oktobarske revolucije, teške ekonomske politike u zemlji, eksploatacija radničke klase i seljaštva, despotski pritisak policijskog režima i drugo. Pouzdano se sjećam da ni jedan od četrnaestorice profesora koji su predavali, mojoj generaciji nije simpatisao nenarodni režim niti se mirio sa stanjem u zemlji. Naprotiv, oni su i režim i stanje u bivšoj Jugoslaviji vrlo osmišljeno i smjelo podvrgavali kritici, naročito kroz društvene predmete (povjest, filozofija, psihologija) i kroz druge nauke. Naravno, bio je to veliki, rizik sa njihove strane, jer su im prijetili iznenadni premeštaji i otpuštanje iz službe ali oni su istrajali. Profesori su kroz svoja predavanja često znali da kažu i drugu istinu marksističku i dijalektičku i o socijalnoj pravdi, čega inače, nije bilo u udžbenicima koje je režim odobrio.

Bilo bi pretenciozno sa moje strane - a i izvan ove vrste sjećanja da govorim o svim profesorima; trojicu ću ipak pomenuti. Profesor Vladimir Babić došao je u Sisak 1932. Predavao je povjest i latinski jezik. Čuli smo da je do tada bio desetak puta premještan-zbog nepokornosti režimu, slobodoumlja, čestitosti i principijelnosti. Za njega je došla i ovako napisana famozna karakteristika: »Užasan je, strah i trepet, živa enciklopedija, od učenika traži više nego što i najbolji mogu da dosegnu, pravičan, nikog se ne boji, nepodmitljiv i svejedno mu je da li je đak sin ministra, veletrgovca ili siromašnog seljaka i radnika; cijeni samo znanje!«.

I, zaista, brzo smo se uvjerili daje sve to prava istina, ali sa korekcijom: bio je užasan, »strah i trepet« samo za lenjčuge i laktaše, dok je, za marljive i poštene đake, uvijek pristupačan i predusretljiv, više nego vlastiti roditelji ...

Profesor Vladimir je na prečac osvojio naše simpatije i, za većinu nas, postao uzor pravog čovjeka! Sjećam se predavanja iz nacionalne povjesti kada je, između ostalog, znao kazati i otprilike ovako: »Povjest koju učite iz datih vam

udžbenika, koju i ja predajem i iz koje ispite polažete, to je samo dio povjesti i - to onaj bez osobitog značaja. To je povjest ratova, ustanaka, buna, povjest careva, kraljeva, banova, vojskovođa i vezira, povjest popova i crkava, manastira, religija i vjere, povjest datuma, godina i vjekova! Prava povjest je u tome što su uvjek postojali na jednoj strani osvajači, tlačitelji, robovlasnici, feudalci, bogataši, velmože, oligarhija i drugi, koji su se otimali za još veće bogatstvo i gospodstva, a, na drugoj strani, robovi, plebejci, kmetovi, raja i svi ostali - potlačeni i obespravljena sirotinja! Svi ratovi, ustanci i bune izbijali su i vodili se iz oprečnih interesa ovih strana. Zato i nije od značaja ko je gdje i kada pobjedio, nego ono zbog čega je do toga došlo i, na žalost, još uvjek dolazi. To je prava povjest, i na studiju i uopšte, pa na nju obratite pažnju ako želite izvući pouke za sadašnjost i budućnost!« Ovakvi i slični »inserti« iz Vladimirovih predavanja nisu ostajali nezapaženi, bez odjeka.

Profesor Nikola Bačić predavao nam je geografiju, astronomiju i jedan dio povjesti. Bio nam je i razredni starješina. Pored visokog obrazovanja i spreme za predmete koje je predavao, pedagoškog takta i roditeljske brižnosti za naše vaspitanje, stalno nam je govorio o potrebi bratstva i sloge među jugoslovenskim narodima i - da su religije i vjere veoma štetne za te odnose, pa da treba svuda ustajati protiv nacionalne mržnje i podvajanja uslijed socijalnih razlika. Naročito je bio ustrajan u potenciranju nepravdi učinjenih hrvatskom narodu Versajskim ugovorom, kojim su od matice otcepljeni Istra, Zadar, Lošinj, Cres i Lastovo. Često je izgovarao parolu: »Istra naša-suza bistra«, i tada bi mu se uvjek oči zasuzile.

Izvršio je na sve nas veliki uticaj. Slučaj je htio da ga sretnem na sam dan oslobođenja Zagreba. Probio se iz razdragane mase naroda. Izljubili smo se kao najveći prijatelji, ali mi, pri tome, iako sa suzama, odlučno i muški reče da su mu dva sina poginula kao borci NOB-e.

Profesor Zagorac Slava predavala nam je francuski jezik i osnove filozofije i psihologije. U svoje predmete, naročito osnove filozofije, ona je, direktno i smjelo, unosila (koliko je znala) osnove marksističke dijalektike i filozofije i moralne norme KPJ. Njena kćer Veda, kolegica iz moje klupe, već 1934. postala je član SKOJ-a, a 1936. i član KPJ.

U sedmom razredu Slava je izdvojila nas osmoro, sa svojom Vedom, da u njenom stanu učimo muzicirati i to - po nekoj njenoj metodi. I zaista, sa muziciranjem, na njeno vodstvo na klaviru, počeli smo, pa smo se pomalo tome i vraćali, mada je to bilo sporedno. Osnovno je bilo: čitanje, diskusije, rasprave i prikazi književnih djela i filozofije. Literatura je bila, naravno, iz pera proleterskih pisaca žanra socijalističkog realizma i uglavnom - tada zabranjena. Ta literatura, a i spoznaja iz nje širila se i izvan naše grupe, pa nije slučajno što smo se, svi osmoro, našli u NOB-i od prvih dana, a trojica su postali čak i generali naše Armije.

U gimnaziji je, gotovo cijelo predratno vrijeme, aktivno radila organizacija SKOJ-a. Aktivnost SKOJ-a i utjecaj organizacije KPJ Siska dali su značajne rezultate. Od svih 14 klasa ili, ukupno oko 350 abitusijenata, ogromna većina je uzela aktivnog učešća u NOB-i. O tome rečito govori mramorna ploča u predvorju gimnazije: na njoj su ispisana imena šezdesetorice bivših đaka poginulih u NOB-i. Na žalost i taj podatak je - nedavno je ustanovljeno - manjkav; nedostaje još desetak imena palih drugova u raznim krajevima Jugoslavije ...

Đak ove gimnazije bio je i poznati revolucionar Vladimir Majder, čije ime gimnazija danas nosi.

Studentski akademski klub (SAK)-Sisak. Klub je formiran 1929. od strane naprednih studenata, a po direktivi i pod uticajem (kasnije sam to doznao) organizacije KPJ Siska. Klub se najpre zvao Hrvatski akademski klub, zatim Udruženje sisačkih akademičara i, na kraju, Sisački akademski klub. Ime je menjao po nalogu vlasti, stalno pod podozrenjem i budnom pažnjom policije i njenih agenata, a njegov rad bio je i potpuno zabranjivan! Naime, pored, imena klub je morao imati i legalni program i pravila (statut), kako se u njemu ne bi radilo nešto nedozvoljeno. Stoga je u programu, pored ostalog, bilo zapisano da se klub

!

bavi unapređenjem kulture, prosvjete i sportskog odgoja omladine i zbog toga formira sljedeće sekcije: literarnu, dramsku, likovnu, horsku, sportsku, šahovsku i druge. Tom aktivnošću klub se zaista i bavio, ali se odvijala i druga zabranjena djelatnost: prorađivala se marksistička filozofija r radilo na ideološko - političkom obrazovanju i vaspitanju svojih članova, kao i na širenju i njihovog uticaja na radničku, seljačku i srednjoškolsku omladinu.

Policija je intervenisala mnogo puta. Tako je 1935. godine na optuženičku klupu okružnog suda bila izvedena grupa studenata, među kojima su bili Jože Ogulinac, Juraj Medarić, Joco Kovačević, Ivan Vrančić i drugi. Optužba - širili su komunističku ideologiju.

Takvih procesa i policijskih intervencija bilo je više, ali - one nisu uspevale da spreče aktivnost Kluba. Naprotiv, mi mladi, tada još neorganizovani i nekompromitovani članovi Kluba, primali smo savjete, upute i zaduženja od starijih (članova KPJ i SKOJ-a) i izvršavali ih s punom odgovornošću, privrženi i pokretu i čvrsto uvjereni u uspjeh. .

Sjećam se izbora 1938. godine. Dobili smo nalog da svi i svugde - agitujemo da se izborni glasovi daju udruženoj opoziciji i HSS-u, a da se izvrgava najvećem ruglu i kritici do tada vladajuća profašistička stranka JRZ sa Milanom Stojanovićem na čelu.

U tom cilju održavanje veliki broj skupova, po svim djelovima grada i okolnim selima; na kojima su govorili i agitovali članovi kluba. Pripremali smo i, u tom cilju, organizovali prigodne priredbe, izvodili skečeve, čitali članke, pjesme i podrugljive pošalice tzv. »vrabac«, kojeg smo sami sastavljali. •

Mene je Nino Marasković, tada već komunista, zadužio da agitujem u mom Novom Selu. Dao mije i nekoliko brojeva političkog lista »Proleter«, sa zadatkom da se postaram da se on u tajnosti pročita od većine Novoseljana. U tim brojevima bili su napisi o nenarodnom vladajućem režimu, o eksploataciji radničke klase i seljaštva, o fašističkoj opasnosti koja preti Evropi, kao i o potrebi borbe protiv nacionalne mržnje i šovinizma. Članovi su ubojito govorili i o mnogo čemu drugom. Ja sam tu zadaću uspešno obavio, kao, uostalom, i ostali članovi kluba.

U Klubu smo često, u manjim grupama, slušali predavanja i vodili rasprave iz oblasti filozofije, politike, prava, sociologije i drugih društvenih nauka. Pritom, bismo uvijek imali pri ruci tekst kojeg dramskog dela ili čega drugog da bi, pri upadu policije, mogli dokazati šta radimo. Ali, inače, uvježbavali smo i dramske komade, najčešće one sa socijalnom tematikom i revolucionarnim prizvukom koji su bili »na granici« zabranjenih. Takvi su, na primjer, bili »Sluga Jernej i njegovo pravo« »Na santi leda« i dr. Kada bismo izvodili ova djela na pozornicama, sala bi bila dupke ispunjena omladinom i radnicima, pa je i na taj način, Klub sticao ugled u masama, koji se nije mogao više ni osporiti ni zaustaviti.

Bilo je nekoliko nas studenata prava iz Siska. Te 1939. bili smo na trećoj godini fakulteta, tzv. praznoj godini, jer se u njoj, po ondašnjem sistemu, nije na kraju polagao državni ispit. Odmah, na samom početku, pozvao nas je Nino Marasković i dao nam direktive da se javimo u vojsku, da idemo u školu rezervnih oficira i da se, upornim učenjem, dobro osposobimo za vojni poziv. Izvršili smo direktivu bez pogovora, iako tada nismo znali da je ona rezultat Titove vizije revolucije i deo priprema kadrova za nju. Poznato je, naime, da je, prije Titovog dolaska na čelo KPJ, njena politika bila da komunisti ignorišu i bojkotuju vojnu obavezu.

Kroz SAK u predratnim godinama prošlo je nekoliko desetina poznatih i osvedočenih revolucionara. I to je, pored ostalog, doprinos Kluba uzdizanju kadrova NOB-a.

U mom Novom Selu ja sam uspostavio dobru vezu sa omladinom. Ovdje je bilo dosta narodne omladine, ali pred rat, koliko ja znam nalazio se samo Ivan Altić, član KPJ.

Činilo mi se tada da je najvažnije stvoriti mogućnosti za okupljanje. Predložio sam da se izgradi dom koji bismo nazvali »Hrvatski seljački dom«. Mimo

našeg očekivanja, naišli smo na široku podršku i, već nakon tri mjeseca, na ledini usred sela nikao je naš dom - oko 150 kvadratnih metara korisne površine. Sada smo mogli organizirati i tamburaški omladinski zbor. Zatim, osnovali smo dramsku sekciju, koja je počela pripremati »Lažu i paralažu« Sterije Popovića. Pored svega, tada sam se, ja lično, bavio i pisanjem »novoselskog vrabca«, a u kojem se, na vedar način, kritikuju mane pojedinaca iz sela, ali - i mjere vlasti. Organizovali smo razne priredbe, svake subote, koje su se, uz pratnju muzike, završavale plesom. Održavana su i razna predavanja.

Teško je oceniti koliko je taj naš rad doprineo političkoj orijentaciji za NOB, ali, činjenica je, da se pedeset omladinaca i devojaka borilo u redovima narodnooslobodilačke vojske, a više od polovine dalo i život za slobodu.

Aprilski slom nije iznenadio kadrove KPJ i SKOJ-a na terenu Siska. U okviru priprema za ustanak, trebalo je napraviti raspored članova i simpatizera u novonastaloj situaciji. Trebalo je odrediti načine održavanja veze sa simpatizerima i saradnicima na terenu i načine prikupljanja oružja i municije.

Moja sjećanja na te dane, prve dane i mjesece okupacije, vezana su za djelatnost dvojice predratnih komunista: Jožu Ogulinca, studenta filozofije i Ivana Altića, trgovačkog radnika iz Novog Sela. Joži je već 1935. poveren zadatak da održava partijske veze Zagreb-Beč i Zagreb-Pariz. Rat ga je zatekao u činu rezervnog poručnika.

Kada je Njemačka 22. juna napala SSSR, sekretar Okružnog komiteta Janjić, još iste noći, izvukao je glavninu članova KPJ i SKOJ-a iz Siska i formirao tzv. brestovački odred, koji je odmah izvršio i diverziju na željezničkoj pruzi Zagreb-Beograd.

Manji broj drugova ostao je u gradu i okolini, sa zadatkom da rade kao terenski radnici i da se uvlače u tek ustanovljavane institucije tzv. Nezavisne države Hrvatske (NDH). Jožu je zapala novouspostavljena domobranska 11. pukovnija, smeštena u sisačkoj kasarni. Sredinom juna, u toj kasarni pojavili smo se i ja i trojica mojih kolega (Pejnović Đuro, Belan Zdravko, Bulčić Ivan) - kao rezervni zastavnici. Joža nas je odmah uključio u svoju mrežu, koja je već tada brojala 40 saradnika.

Naš zadatak je bio da za Brezovački partizanski odred pošaljemo što više oružja. Joža je, kada je bio dežurni kasarne, zadivljujućom hladnokrvnošću organizovao posao. Nas mlađe bi, na smjenu, raspoređivao na ulazu. Kad bi neko od nas dežurao, on bi u sobu dežurnog donosio, zamotano u ćebe ili šatorsko krilo, po nekoliko karabina, poneki puškomitraljez sa municijom ili po nekoliko uniformi. Mi bismo to čuvali, sve dok ne naiđe veza sa Janjićem. U momentu »primopredaje« naš zadatak je bio da skrenemo pažnju stražara-domobrana na ulazu, dok bi Joža predavao pripremljeni zavežljaj, a nekad i lično sedao u kočije i odvozio oružje i opremu van grada, na dogovoreno mesto. Sjećam se da je, samo za vreme mojih dežurstava, izneo najmanje 15 karabina i veliku količinu rnunicije i opreme.

Veza sa Ivanom Altićem je za mene bila posebno značajna. Jedne noći pojavio se u mom stanu, obučen u civilno odelo, sa radničkim kačketom na glavi, karabinom o ramenu i vojničkim opasačem s nekoliko fišeklija. Izašli smo u šljivik iza štaglja, gde mi je saopćio da je borba počela i da na Baniji ima svakim danom sve više boraca. Rekao je i to da se primiče zima i da je potrebno skupljati obuću, odjeću i sve što je potrebno borcima, posebno - što više sanitetskog materijala. Uručio mi je i neke propagandne materijale koje treba razdeliti svakoj kući u Novom Selu. Na kraju me je obavestio da se u selu formira ilegalna partijska ćelija i - da sam i ja kandidat.

Želio sam postaviti mnogo pitanja, ali sam osetio: sada za to nije vreme.

Mate Jerković

KURIRI NA RATNIM STAZAMA GORSKOG KOTARA

U ratu sam bio komandant odreda, divizije i korpusa, te s toga stanovišta mogu da kažem da nije moglo biti govora o valjanom komandovanju bez dobrih veza. Borbe u kojima sam učestvovao kao komandant potvrđuju opšte poznato pravilo: onde gde je veza u toku borbene akcije funkcionisala besprekorno bilo je neuporedivo više izgleda na uspeh nego u slučajevima kada bi veze zatajile.

Razume se, za nas je 1941. godina, sa stanovišta organizacije i funkcionisanja veza bila najteža, jer tada nismo imali baš nikakvih tehničkih sredstava. Osnovnu vezu u to vreme u Gorskom Kotaru činila je kurirska veza (kurir pešak, konjanik ili skijaš). Kako je poznato, u Gorskom Kotaru su zime veoma hladne i napadaju veliki snegovi. Zbog toga su, osim ostalog, za kurire birani najotresitiji i najhrabriji partizani. Međutim, oni su morali dobro poznavati taj teren, a mi smo imali malo dobrih poznavalaca tog, inače veoma prostranog, terena. To je bila objektivna teškoća s kojom smo se suočili, ali ja sam, kao komandant Primorsko-goranskog odreda, morao imati vezu sa potčinjenim jedinicama, ali i sa Glavnim štabom Hrvatske i sa Centralnim komitetom Hrvatske.

Ja sam 1941. godine imao oficira za vezu (baš se tako zvao oficir za vezu) kojeg sam odredio da bude u Glavnom štabu Hrvatske i da donosi sva naređenja »odozgo« i nosi, uzvratno, poštu i izveštaje.

Prvi kurir (oficir za vezu) koji je došao k meni i doneo naređenje u kome je stajalo da sam i ja postao član Glavnog štaba Hrvatske - bio je Miloš Kukić. Posle toga i ja sam odredio dobrog kurira (oficira za vezu) koji je bio stalno pri Glavnom štabu Hrvatske. Kad god su drugovi iz Glavnog štaba imali nešto da mi narede, da mi pošalju poruku, direktivu ili kakvu tzv. okružnicu - on bi prelazio veliki put, prolazeći kroz opasna mesta preko okupirane teritorije, da bi došao do našeg štaba.

Gotovo sve niže jedinice, zavisno od nivoa komandovanja, imale su kurire koji su saobraćali i prema »gore» i prema »dole«. S obzirom da smo mi tada bili, moglo bi se reći, teritorijalna vojska, dakle vezani za jedan kraj duže vremena, i kurirska veza je bila veoma stabilna. Imali smo, uslovno rečeno dva ranga kurira pešaka: jedni su izvršavali zadatke na manjim razdaljinama, a drugi su se morali probijati i u najudaljenije krajeve Hrvatske. Ja sam lično izabrao nekoliko takvih ljudi koji su dobro poznavali teren, koji su bili izuzetno hrabri i za koje smo bili sigurni da - ako padnu negde u neprijateljevu zasedu, budu ranjeni ili zarobljeni - neće ništa odati, da će pismo progutati, ili.da neće odati pismenu poruku. Ne sećam se da se ikad desilo da nam je kurir, koji je dopao neprijateljevih šaka, odao poruku koju je nosio. Pri tom valja da pomenem da su naše partizanske veze bile integralno povezane sa drugim vezama (sa partijskim organizacijama na terenu, narodnooslobodilačkim odborima itd).

Kad je, pak reč o odabranim kuririma, pomenuo bih neke od njih.

Sad se, evo, sećam Andrije Grubišića Dimnjačara, Vlade Matkovića, Primorca iz Birbira i Viktora Crnkovića iz Lokava. Oni su bili spremni da odu u okupirani grad, da odu do najudaljenijih naših jedinica, da se provuku na svakom mestu, da izvrše gotovo svaki zadatak. Među takvim ljudima formirala se i posebna psihologija. Oni su se osećali kao da su, nekako, malo iznad drugih, tako da kažem, običnih kurira. Cesto su i preuzimali neke nadležnosti svoga komandanta. Tako su, primera radi, onome kome su prenosili komandantovo naređenje uvek dodavali nešto svoje, nešto što je imalo naredbodavni prizvuk. Potčinjene starešine su se ljutile zbog toga, ali ja sam to tolerisao i nisam sputavao inicijativu. Među tim kuririma razvio se jedan pozitivan takmičarski duh: ko će više zadataka izvršiti, ko će ih izvršiti bolje i brže. Posebno su se starali da nešto usput »ušićare« odnosno da donesu kakvog materijala i lekova za bolnicu i ranjenike. Oni su se naprosto trudili da se ne vrate praznih ruku, pa su usput nabavljali sanitetski materijal, limun i slično.

Sećam se i Nikole Markovića, kurira Glavnog štaba Hrvatske i Centralnog komiteta. On je išao po svim krajevima Hrvatske, pa i do Vrhovnog štaba u Bosnu. Držeći mnogo do svog ugleda, on bi se, kad je dolazio k meni donoseći poštu, uvek predstavljao ovako: »Nikola Marković, rudarski radnik iz Trepće, kurir Centralnog komiteta i Glavnog štaba Hrvatske«, a na kraju bi dodao: »i Primorsko-goranskog odreda« odnosno, kasnije divizije. Na taj način je hteo da i meni ugodi, da ga smatram svojim kurirom.

Napomenuh da je između kurira »višeg ranga« postojao takmičarski, gotovo nekakav konkurentski duh. S tim u vezi, evo i jedne epizode koja doduše, seže već u 1943. godinu.

Naše dve brigade su se januara, ili februara, 1943. godine, našle opkoljene, i to prvi put u toku rata. Gotovo dva meseca nisu imali nikakve veze sa Primorjem i Gorskim kotarom. Pokušavao sam da se, zajedno sa grupom kurira, probijeni na Plješevicu. Međutim - nismo uspeli. Odjedanput se u Drežnici nađu Nikola Marković i Andrija Grubišić Dimnjačar, inače, veliki »konkurenti«. Oni se samo naizgled nisu trpeli, najviše zato jer je Nikola bio kurir »višeg ranga« od Dimnjačara. Dao sam im zadatak: »Morate se probiti do brigade«.

Primili su zadatak sa ponosom i krenuli jednom cestom. Pred sobom su imali veoma dalek i opasan put, jer su se morali kretati sve kroz neprijateljevu pozadinu i doći gotovo do Plitvičkih jezera. Nikola je odlično poznavao teren, a Dimnjačar nikada pre toga nije bio na tom terenu. Kad je video vrh Plješevice, Nikola je rekao: »Onda idemo ovako pravo!« I stvarno je znao taj put. Ali, Dimnjačar valjda da bi dokazao svoju superiornost i nad kurirom Glavnog štaba i Centralnog komiteta, odluči drugačije. I tu su se razišli, i pošli svaki svojim putem ...

Jednog jutra na naše položaje stiže čovek, ogrnut velikom pelerinom. Okupili se borci oko njega i pošli prema meni. Vidim Dimnjačara! Stao je mirno i umesto raporta, jednostavno upitao: »Je li stigao Nikola Marković?« Rekoh da nije stigao. On je počeo da se raduje i triumfuje, te reče: »Evo tebi najboljeg kurira!« I ja sam se radovao njegovom rancu, jer sam znao daje kao i uvek pun raznih đakonija. On je imao posebnu, »intendanturu«, poznavao je mnoge trgovce, i bio je vrlo autoritativan i veliki kavaljer.

Dimnjačar se radovao. Međutim, pošto je prošao ceo dan kako je stigao prvi kurir, a drugi se još nije vratio, Dimnjačar dođe k meni zabrinuta lica: »Druže komandante, nema Nikole«. I dok smo mi tako razgovarali, banu odnekud Nikola, baš kao daje pao s neba. Na licima se moglo videti da se raduju jedan drugom, ali pred nama, kao, nisu to hteli da iskažu. Međutim, tamo negde na osami, vidim Dimnjačar daje Nikoli cigarete, a ovaj nema ništa nego mu daje - muštiklu. Ostali su i dalje gordi na svoj poziv. Oba su poginula obavljajući kurirsku dužnost. Nikola negde na pruzi između Karlovca i Ogulina, a Dimnjačar na motociklu između Otočca i Brinja.

Zima između 1941. i 1942. kako se zna, bilaje jedna od najhladnijih u stoleću. Hladnoća i veliki sneg pričinjavali su nam goleme teškoće i u organizaciji i održavanju veza. Stoga smo kurire pešake morali zameniti kuririma skijašima. Tada smo imali cele skijaške jedinice, a organizovali smo i kurs skijanja, i to prvenstveno zbog potreba održavanja veze.

Sećam se da sam jednom, te strašne zime, poslao jednog kurira da izvrši zadatak. Trebalo je da savlada razdaljinu od petnaest kilometara. Uzjahao je konja i otišao. Nisam spavao, jer sam čekao da se vrati, pošto je trebalo da mi donese vrlo značajan izveštaj. Međutim prolazili su sati, a njega nije bilo. Negde oko ponoći čujem iz jednog pravca rže konj. Pođem da vidim šta je, kakvo je to rzanje. Kad dođem tamo, imao sam šta i videti: kurir se onesvestio, pao s konja, a noga mu òstala u uzengiji. I eto, konj mu je rzanjem spasio život.

Kad je već reč o konju naglasio bih daje ta plemenita životinja odigrala značajnu ulogu u održavanju veza u Gorskom kotaru. Najpre, kuriri na konjima su mnogo brže stizali do odredišta nego kuriri pešaci. I drugo, pošto je područje Gorskog kotara prekriveno gustim šumama, koje na nekim mestima nalikuju na

prave prašume, na tom terenu se bilo izuzetno teško orijentisati, čak i onim drugovima koji su poznavali taj planinski kraj. Međutim, kuriri na konjima su - u prilikama kada nisu znali put, kada bi izgubili orijentaciju, pogotovo u mrklim noćima- popuštali uzde, prepuštajući se da ih konj nosi i vodi svojim instiktom. Zvuči neverovatno, ali istinito: te pametne životinje gotovo su nepogrešivo donosile kurire na odredišta u prilikama kad se čovek nije mogao snaći.

Kako rekoh, mi smo 1941. godine imali slobodnu teritoriju. Naredne ratne godine smo od Italijana zaplenjivali motocikle raznih tipova i koristili ih za održavanje veze na onim pravcima gde se to moglo. Dakle i veza se usavršavala: najpre kurir pešak, zatim konjanik, najposle i motociklist..

Već 1942. godine mi smo počeli da primenjujemo i neka druga sredstva veze. To, osim ostalog, i zbog toga što su borbe bile dinamičnije pa je trebalo brzo reagovati u toku borbe, kurir-pešak, ne bi mogao da na vreme prenese određenu poruku. Pošto smo u našim jedinicama imali dosta boraca koji su služili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, i to u jedinicama veze ili na brodovima, oni su, sem ostalog, poznavali i Morzeovu azbuku. Tako smo tom azbukom, uz pomoć barjačića i svetlosnih signala prenosili poruke.

U istoj toj godini, mi smo već u odredima i brigadama, a možda i u nekim nižim jedinicama, imali i referente za vezu. Njihov zadatak je bio, razume se, da obezbede blagovremenu, neposrednu i sigurnu vezu, naročito u pripremama i u toku borbenih dejstava.

U tom periodu mi smo uspostavljali često i telefonsku vezu. Doduše, još 1941. godine, posle oslobođenja Drežnice i većeg dela brinjskog kraja Jašenka -zarobili smo od okupatora telefonske linije i aparate, tako da smo se neko vreme služili i tom vezom.

Kad smo sami postavljali telefonske linije, u početku, pošto još nismo imali iskustva, žicu smo polagali i po zemlji, pa je često dolazilo do odvoda i smetnii. Međutim, kad smo žicu počeli pružati po granama drveća i kočićima, veza je bila neuporedivo bolja.

Još jednu stvar želim da naglasim: koliko god su nam bile važne veze između jedinica međusobno, i između jedinica i narodnooslobodilačkih odbora, isto tako su za nas bile važne veze sa gradovima i našim bazama u naseljenim mestima, s kojim smo u prvo vreme održavali kurirsku vezu.

Već 1942. godine organizovali smo i signalnu vezu sa otokom Krkom. (Svi naši otoci i Krk i Pag i drugi bili su potpuno partizanski). Kad je trebalo da se prebacuju partizani-dobrovoljci sa Krka u Gorski kotar, onda bi se tu, na brdu iznad Trstenika (iznad Bribira prema Stolu) ložile vatre kojima bi se davali određeni signali prema kojima su se upravljali drugovi. Signali su davani u određenim intervalima. Najčešće njihovo značenje bilo je: da drugovi i drugarice s Krka mogu slobodno doći, da će ih na obali, na tačno određenom mestu, čekati veza ili pak, drugo značenje: nije slobodno, čekajte drugi signal. Tim »kanalima« mnogi drugovi i drugarice došli su u partizane i nikada niko nije pao neprijatelju u ruke.

U gradovima smo imali pojedine prijatelje (naročito u Sušaku), koji su imali automobile kojima se partijska organizacija tokom čitavog rata služila, (vlasnici automobila su bili iz bolje stojećih porodica i nisu bili članovi KPJ, ali stavili su se u službu NOP-a). Ti automobili su služili i nama. U njima je iz gradova k nama dovožen razni materijal, a služili su nam i kao prevozno sredstvo pri održavanju veze.

Mi 1941. godine nismo imali ni jednu radio-stanicu. Tek početkom 1942. imali smo radio-stanicu kojom smo održavali vezu sa Glavnim štabom Hrvatske. To su bile šifrovane depeše, ali ta naša šifra je bila dosta slaba i neprijatelj je, verovatno, mogao brzo dešifrovati.

Posle kapitulacije Italije dobili smo savremenija sredstva veze. Već smo imali četiri brigade (ranije su bile formirane tri). Tada smo se našli pod udarom jedne strašne nemačke ofanzive, ali smo dobili dosta tehničkih i drugih sredstava, između ostalog, i veliki broj radio-stanica. Tako je, od tada, svaka brigada

mogla uspostavljati radio-vezu sa svojim jedinicama i sa predpostavljenom komandom.

S druge strane, mi smo često nalazili gotove telefonske linije, i odmah ih koristili za svoje potrebe.

Posle kapitulacije Italije, ja sam sa jednom brigadom odmah otišao na Krk. Tu nije bilo nikakvih borbi. Zatim smo u Istru poslali jedinicu, od stotinjak boraca, da pomogne Istranima u organizaciji ustanka u tom kraju. Odredio sam Milana Fućka za referenta za vezu u operativnom štabu jedinice koju smo poslali u Istru. Taj štab je bio pod komandom moje divizije.

Zahtevao sam da mi Fućko odmah, čim stigne u Istru, podnese izveštaj. Međutim, s njim sam uspostavio telefonsku vezu nakon mnogo peripetija i nesporazuma. On, Sava Vučelić i Joža Skočilić su me nepodrobno izvestili o stanju u Istri, o oslobođenim delovima tog našeg poluostrva, o akcijama Nemaca itd.

Posle toga smo se pripremali da oslobodimo Lošinj. To je bila vrlo složena operacija. Imali smo tri solidna broda. U njih i u trabakule ukrcali smo oko 1800 boraca. Pošto smo zauzeli most u Nevezinama, odlučili smo da naša dva bataljona izvrše desant na Lošinj sa Cresa, a da bataljon »Matija Gubec« (oko 400 boraca) napadne s južne strane otoka.

Posle toga naredio sam komandantu 3. bataljona da ide napred i da, kad dođe blizu Lošinja, prekine telefonsku vezu sa Malim Lošinjom a da uspostavi vezu sa mnom.

Ja sam bio u Nerezinama. U štabu sam stalno bio na vezi. Pošto noćima nisam spavao, nekako sam malo zadremao. Kad sam se probudio, odmah sam počeo okretati ručicu poljskog induktorskog telefona i pošto sam dobio vezu, kažem: »Ovde komandant 13. divizije, da li je to komandant 3. bataljona?« »Da, ovde je komandant 3. bataljona!« »Pa, gde si?« - pitam. Kaže: »Evo nas u Malom Lošinju!« »Pa dobro, šta je s neprijateljem?«, »Banda se razbežala« slušam dalje odgovor. Zatim pitam: »Jeste li se povezali s ovima na jugu?« »S kojima sa juga?« - pita: »S grupom, bolan, pa znaš, sa četama koje su se iskrcale, što pre dajte signale da se povežu« ..

U međuvremenu pogledah na sat: ja sam kunjao svega desetak minuta, a naš 3. bataljon nije mogao za to vreme preći 12 kilometara. Tek mi tada biva jasno da sam razgovarao s četničkim komandantom i tako mu, zapravo, otkrio naše namere.

Srećom, sve se dobro završilo. Ali, spominjem to kao jedan od retkih kikseva u održavanju veze.

Sećam se još jednog zanimljivog slučaja. Kada je počela nemačka ofanziva, nalazio sam se blizu Medvoda. Imao sam telefonsku vezu sa 1. brigadom 13. divizije koja se nalazila kod Mrkopolja. Načelnik štaba divizije Đoko Vojvodić, počeo je da okreće telefon i odjedanput počeo da se ljuti. Staje to? - upitah se. Zgrabih telefon i kažem: »Ovde komandant 13. divizije!« Onaj s drugog kraja žice reče: »Ovde komandant 3. ustaške pukovnije!« I sad sam počeo da psujem. Doka me gleda i čudi se. Pomislih: sigurno su napali štab brigade i preuzeli vezu. Spustih slušalicu i počeh razmišljati šta da radim. Kad, ponovo zvoni telefon. Pitam: »Ko je tamo?« Kaže: »Ovde komandant brigade Martin Dasović«. »Kakav Martin?« (Komandant brigade je zaista bio Martin Dasović). - počeo ja opet sa grdnjama, misleći da je onaj ustaša. I jedva sam se uverio da je s one strane žice zaista Martin Dasović.

Šta se zapravo zbilo?

Na liniju između mene i Martina bio se uključio onaj ustaša. To znači da su bili negde blizu, pa smo morali brže menjati mesto štaba divizije ...

*
* *

Ja sam 1944. godine otišao u Slavoniju. Bio sam komandant divizije, a zatim komandant korpusa. Tu je već svaka brigada imala i radio-stanicu. I ja sam kao

komandant korpusa imao vezu sa divizijama pomoću radio-stanica i drugih tehničkih sredstava, a imao sam i kurirsku vezu.

Uprkos svemu, rekao bih da kurirske veze nisu zastarevale. Međutim, stvaranjem velike slobodne teritorije, telefonska i radio-veza dobile su u značaju. Jedan deo radio-stanica smo zarobljavali, dok su nam drugi deo davali Englezi.

Zanimljivo je da nismo oskudevali u kadrovima. Međutim, naša slabost je bila što tada nismo znali da upotrebljavamo šifru, već smo otvoreno govorili i javljali.

Pre nego što sam došao u Slavoniju, jedno vreme sam bio član Glavnog štaba Hrvatske koji je imao radio-vezu sa svim korpusima. Ali, kad je bio desant na Drvar (tada sam baš bio u Glavnom štabu Hrvatske) bila nam je dan-dva prekinuta veza, tako da nismo znali šta se tamo zbilo. Nakon nekoliko dana, stigla je depeša od druga Tita kojom smo upoznati šta se desilo. Inače, veza s Vrhovnim štabom je neprekidno funkcionisala i po kvalitetu je bila vrlo dobra.

Ali, vratimo se u Slavoniju. Ni tu sa vezom nismo imali problema. Tu su bile tri divizije, dok su ostali otišli u Bosnu. Kad sam ja postao komandant korpusa, u decembru 1944. godine, problema oko veza jednostavno nije bilo jer je to već bila razvijena služba. U štabu korpusa referent za vezu bio je Bogdan Trgovčević. On je bio odgovoran za sve vrste veze u ćelom korpusu. I veza je zaista besprekorno funkcionisala.

Tokom 1944. oslobodili smo Pakrac, Lipik, Daruvar, Podravsku Slatinu, Slavonsku Požegu, Viroviticu i izbili na Dravu i nikada nije bilo nikakvog kiksa u funkcionisanju veza. S tim u vezi, u sećanju su mi neke epizodice iz vremena dok sam bio komandant divizije.

Tako na primer, kad smo oslobodili Pakrac, ja naredim telefonom (imao sam vezu sa svim komandantima bataljona) komandantu bataljona, koji je bio na obezbeđenju prema Lipiku, da mi se do ponoći javi s određenih položaja. I stvarno, tačno u ponoć on javlja telefonom daje - na položaju. - Rekoh mu: »E, za dva sata da mi se telefonom javiš iz Lipika!« U roku od dva sata - on se javlja iz Lipika, izveštavajući me da se prilikom oslobađanja Lipika predala i jedna kompletna topovska baterija. To je bila maltene senzacionalna vest, jer je u Lipiku bio ceo Pavelićev zdrug. Čak ni ja nisam bio potpuno svestan svog naređenja. Ali, eto zahvaljujući telefonskim vezama, bataljon je uspeo ...

Sećam se i slučaja kad smo napadali na Podravsku Slatinu. Ja sam, kao komandant divizije imao vezu sa svim bataljonima i uvid u njihove situacije. Jedanput mi zvoni telefon. Komandant područnog bataljona mi javlja, pošto smo stegli obruč oko neprijatelja: »Druže komandante, evo se probijaju, ja sam ovde prema Dravi. Idu prema meni, moram da završim!« i tap ... prekinu se veza. Stvarno ustaše su počele na tom pravcu da se probijaju prema Dravi. Samo zahvaljujući toj vezi i tom obaveštenju, naredio sam: »Svi za njima, prema Dravi!« Gonili smo ih do reke Drave. Zarobili smo oko 1.200 ustaša i zaplenili četiri topa i oko 170 granata. Tim oruđima smo odmah raspalili po ustaškim položajima ...

Oslobađanjem gradova, mi smo imali regularnu telefonsku vezu između tih mesta koja smo oslobađali. Nemačka ofanziva, koja je bila u januaru i februaru, prošla je i protutnjala. Nemci tada nisu zauzeli sve naše gradove i mi smo posle nekoliko dana ponovo oslobodili Pakrac, Daruvar i Lipik. Tu smo dobili naređenje da, pri proboju sremskog fronta, napadnemo nemačke jedinice s leđa ... Sećam se da smo održavali vezu sa 3. armijom i Vrhovnim štabom, tada smo dobijali radio-poruke i od jednih i od drugih ...

*
* *

Mislim daje u toku rata, bar kod nas, bilo dosta kadra veze koji će se kasnije orijentisati i nastaviti službu u Armiji i posle rata. Što se tiče sredstava veze ona su bila nekako adekvatna našem ratovanju, našoj taktici i našoj strategiji u to

vreme. U suštini smo imali dobre veze u ratu. Razume se, osnovni faktor u održavanju veze u NOR-u bio je - čovek. Čovek (bio on kurir pešak, skijaš, konjanik, telefonist ili radista) koji je bio dovoljno odvažan, dovoljno snalažljiv i dovoljno stručan. Upravo je zato veza u toku NOR-a onako dobro i funkcionisala, što je bio preduslov dobrog komandovanja i rukovođenja jedinicama NOVJ.

Veljko Kovačević

OSVRT NA RUKOVOĐENJE U INTERNACIONALNIM BRIGADAMA U ŠPANJOLSKOM GRAĐANSKOM RATU 1936-1939.

o

Borba Komunističke partije Jugoslavije i radničke klase na prijelazu iz 1935. u 1936. godinu bila je u Zagrebu vrlo oštra. Može se reći da ona nije prestajala od »Bombaškog procesa« 1928. godine. Na to je ukazivala i svirepost zagrebačke policije koja je pobila mnoge naše drugove. Partija je shvatila da će dugo trebati voditi upornu borbu, te da treba organizirati radničku klasu, a da se pri tome mora računati i s gubicima a i s provalama klasnog neprijatelja u naše redove, to tim prije jer se u početku i nismo naročito čuvali. Ali komunisti su brzo uvidjeli svoje greške i nastojali su da u što kraćem vremenu, unatoč progonima, stvore partijska tijela bez kojih je bilo teško zamisliti dugotrajnu borbu. No, bilo je vremenskih razdoblja kada su jedni padali, a drugi kooptirani bez nekih organizacijskih principa, ili su, pak, članovi skojevskih organizacija jednostavno bili premješteni u partijsku organizaciju na lokalne odgovorne funkcije/odnosno na rukovodeća mjesta u partijskim jedinicama i komitetima. Takav način popunjavanja partijskih redova bio je neminovan u ono vrijeme. Naročito u zagrebačkoj partijskoj organizaciji, gdje je bilo mnogo radnika.

Što se tiče samih nas sudionika, bilo je i takvih koji su kao skoievci obavljali •sve zadatke Partije u skojevskim organizacijama sad jednog sad drugog rejona, a da se nitko, pa ni mi sami, nismo interesirali kada ćemo biti primljeni u SKOJ ili Partiju. U tom relativno mirnodopskom razdoblju od 1928. do 1936. godine mi u Zagrebu, koji smo sudjelovali u radu i borbi Komunističke partije Jugoslavije, prošli smo sve organizacijske forume koji su izravno sudjelovali u radu i borbi partijske organizacije Zagreba. Veći broj nas je tada bio i u najvišem partijskom rukovodstvu, u Pokrajinskom komitetu (PK) za Hrvatsku, čiji sam i ja bio član prije emigracije. Iako je PK bio osjetno smanjen, donio je odluku da ja trebam ići u jednogodišnju političku školu u SSSR i da se ne smije dopustiti da budem i drugi put uhapšen i mučen u zagrebačkoj policiji, koja je tada jedva čekala da joj u ruke dođe netko od komunista. Posebno je policiji bio užitak da joj dopadnu šaka komunisti »povratnici«, kako su tada nazivali više puta hapšene komuniste.

Povlačenjem u ilegalnost nisu prestajale obaveze u partijskim organizacijama i forumima u kojima komunisti, uz ostalo, osiguravaju svoj rad od novih provala. Mi smo tada imali i jedan poseban zadatak: ilegalno prebaciti nekoliko drugova u inozemstvo (u Austriju), našim »kanalima« što su već postojali. Svi smo znali za ubojstvo Đure Đakovića i Nikole Hećimovića na toj istoj granici, pa je odgovornost za prebacivanje bila veća, na što su drugovi iz Mjesnog komiteta za Zagreb bili upozoreni, posebno Marko Belinić, koji je bio odgovoran za taj rad. Ja sam ostao posljednji, čekajući da drugovi Drago Marušić, Ćiro Brezović, Danilo Raušević Sojka i Divko Budak - budu najprije prebačeni preko granice. Za nas koji smo ostali bio je uspjeh što nismo dozvolili da se provala i dalje širi.

Ostavši posljednji u zemlji, prema dogovoru s ostalim članovima PK, početkom travnja sam se prebacio preko granice, zajedno s jednim drugom studentom. Obojica smo imali legitimaciju »prijatelj prirode«. Granicu smo prešli između Ljubelja i Kamnika, preko Kamničkih alpi, na oko 1.800 metara visine. Potom smo, prema uputima, išli vlakom u Celovec i dalje u Beč »vezom« koja je, međutim, bila u provjeravanju. Dolaskom u Beč, nastaje za nas dvojicu teška situacija. Ni jedan nije znao njemački, a na javki nisu znali naš jezik, iako smo mi propisno znali javku na njemačkom jeziku. Osim toga, bili smo i dosta upadljivi u Beču u onoj našoj planinarskoj odjeći. U Zagrebu nam je bilo rečeno da nije potrebno ponijeti drugu odjeću osim planinarske, a to je bilo pogrešno jer nas je policija mogla bez muke otkriti i na ulici.

Nakon uspostavljanja veze, drugovi su nas smjestili u obitelji naših simpatizera, u bečkoj proleterskoj četvrti, kod ljudi koji su i sami živjeli u veoma skučenim uvjetima. Bila je to sirotinja, koja je uz izvjesnu naplatu, uzimala na spavanje ilegalce i nije ih, usprkos riziku, odavala policiji. Tada je, naime, za stanodavce Beča bila donesena odluka gradske uprave da je dužnost svakoga tko iznajmljuje krevete ili sobe duže od 24 sata - da prijavi policiji osobe kojima to čini.

Lutajući ulicama Beča, u nekoliko smo navrata odlazili na dogovoreno mjesto »veze«, ali bez uspjeha. Onako umorni otišli smo u jednu udaljeniju ulicu (počeli smo sumnjati u ispravnost adrese) da prenoćimo u jednom hotelu, ne gledajući natpis hotela: »Schstuden und coylajt hotel«. Pošto nismo imali dovoljno austrijskog, a niti drugog novca, trebalo je iznajmiti jednu sobu s dva ležaja, što je odmah pobudilo pozornost osoblja hotela, koje je vjerojatno obavijestilo policiju. Policija nas je probudila već u 5 sati ujutro tražeći da se prijavimo lično u kvartu, tj. da nas privedu. Mi smo obećali da ćemo doći čim se spremimo, ali smo, kad su oni otišli, krenuli suprotnim pravcem bečkim ulicama. Ponovno smo otišli na javku i energično tražili vezu koju smo tada i dobili. Jedna drugarica nas je odvela do naših stanodavki, dviju sestara. Jedna je imala dvadesetogodišnjeg sina, tesara Hansa, a druga 17-godišnju kćer Gretu, učenicu. Svi četvoro bili su samo naši simpatizeri i ništa više.

Naša veza tada bio je i neki Hans iz tehnike CK Komsomola Austrije, kako su se oni tada nazivali, a i neka drugarica Gertruda. Oni su nas posjećivali i održavali vezu. Poznavao sam neke članove našeg CK i nastojao da se s nekim od njih vidim, ali to nije bilo lako. Dani su brzo prolazili i meni su dali vezu s jednim članom tehnike našeg CK koji se predstavio kao Robert. On je vjerojatno znao moje ime, uz partijsko Stevo koje sam mu rekao.

Prvi susret s Robertom bio je vrlo neugodan. Nisam mogao zamisliti da u našoj Partiji, na nekom rukovodećem mjestu, rade ljudi koji su se tako hohštaplirali, trošeći novac u luksuznim kafanama, imajući tako malo veze sa stvaranjem naše Partije i njezinom borbom u zemlji. Jednom dijelu rukovodećih kadrova u Zagrebu otvoreno sam to govorio, kritizirajući neke direktive CK koje su bile date izvana iz emigracije između 1934. i 1936. dok sam još radio u partijskim organizacijama. To se sigurno nije svidjelo ni aparatu CK, pa sam osjetio i odgovarajući postupak. To sam i tada pomislio odbivši da odlazim u tako luksuzne lokale u Beču. Robert je potom zatražio moju biografiju i ja sam mu je dao, i to veoma kratku, jer sam počeo pomišljati da je možda u vezi s bečkom obavještajnom službom. Kada čovjek nekoliko godina radi ilegalno i od policije bude premlaćen, a prvi put se nađe ilegalno u inozemstvu, nije čudo što sumnja u ljude koji zakazuju sastanke u lokalima čiji su vlasnici u najmanju ruku u dobrim odnosima s policijom. Osim toga, za takve izlaske čovjek mora biti dobro odjeven, što ja nisam bio. Mene su iz Crvene pomoći vrlo loše odjeli, tako da i zbog toga nisam mogao zalaziti u skupe lokale. Ali to dotični drug nije prihvaćao pa smo se, na moju sreću, brzo i rastali.

Ne sjećam se kojeg je dana te 1936. godine, u travnju mjesecu nastavljena plenarna sjednica krnjeg CK KPJ u Beču. Ona je bila počela u Pragu i nastavljena u Beču kamo sam i ja bio pozvan. Tu sam se vidio s rukovodiocima CK KPJ, a dobro sam poznavao organizacionog sekretara koji je početkom 1935. godine dolazio u Zagreb i na sastanke Mjesnog komiteta, čiji sam tada bio član. Na tom plenumu CK drugarica Marija Habulin je vodila zapisnik i ja sam spoznao da mi u zemlji nismo griješili što smo kritizirali neke direktive CK, jer većina njegovih članova nije poznavala situaciju u zemlji, što je tamo i priznao, na primjer Baljkas. Ali Marič Željezov, električar iz Splita, Labud Kusovac iz Crne Gore to nisu priznali, dok su drugi ponešto i rekli. Ne sjećam se diskusije Roćka i Crnog, a naš zagrebački stav podržavao je Vlado Ćopić, dok je Gorkić kolebao sad ovamo - sad onamo, ali protiv organizacionog sekretara koji je branio dosta sramežljivo one direktive za generalni i politički štrajk iza petomajskih Jeftićevih izbora u kojima su trebali da budu birani i naši kandidati, a pošto nismo uspjeli trebalo je učiniti nešto drugo. Štampan je letak koji smo na dan izbora razdijelili u Zagrebu, ali ne onako kako bi to trebalo biti, ako se željelo postići barem nešto njegovim sadržajem.

Nakon dvodnevnog zasjedanja donesene su i neke odluke kojih se tačno ne sjećam, osim pisma koje sam ja pisao željezničarima u zemlju s potpisom (ono negdje i postoji). Na sastanku CK u Beču nije bilo, koliko se sjećam, onih drugova koji su ranije, prije mene, emigrirali, osim Marušića. On je ostao u Beču, dok su ostali otišli u Čehoslovačku.

Prekinuo sam vezu s drugom iz tehnike CKJ u Beču (saznao sam da mu je bilo ime Muk). Novu vezu uspostavio sam s drugom kome tada nisam znao pravo ime, ali pošto je on bio za naše zagrebačke stavove i oštro kritizirao organizacionog sekretara Oskara, već smo na samoj sjednici uspostavili vezu koja se održala sve do mog odlaska u Čehoslovačku. (Kasnije sam saznao da je to bio drug Vladimir Ćopić). Budući da sam bio kandidat za školu u SSSR-u, to je trebalo pomišljati i na smještaj u Pragu. Dogovorili smo da 3. ili 4. maja 1936. godine prijeđem ilegalno austrijsko-čehoslovačku granicu i stignem do Bratislave, a zatim vlakom da odem u Prag, gdje je, koliko-toliko, bio organiziran prijem preko »Crvene pomoći« koja je tada dosta dobro funkcionirala i djelovala u Čehoslovačkoj. To je bio moj prvi dolazak u Čehoslovačku. Stoga je bilo potrebno izvjesno vrijeme da se priviknem i snađem, ne poznavajući jezik (u Austriji smo nešto naučili njemački, moj suputnik, student i ja svakodnevno smo marljivo učili). Tek na rastanku u Pragu saznao sam da se zove Stevo Nikolić i daje kao student živio u Zagrebu (prije emigracije nisam ga poznavao). Češki jezik lakše sam učio, jer sam u selu Dragaliću imao susjede Slovake.

U Pragu sam našao drugove kojima sam pomagao da se prebace iz Jugoslavije u Češku. Tu sam sreo i Divka Budaka s kojim sam dugo radio ilegalno u Zagrebu, u Mjesnom komitetu. U Pragu su drugovi već bili organizirali partijsku jedinicu koja je dosta dobro radila proučavajući i historiju SKP(b), zatim historiju naše Partije i međunarodnu situaciju, posebno stanje u hitlerovoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji koja je već bila okupirala Etiopiju. To su bile uglavnom i teme naših diskusija o međunarodnoj situaciji. No, situacija u SSSR nije nam bila potpuno jasna. Veselio sam se što ću je na licu mjesta bolje upoznati kada stignem tamo, u jednogodišnju lenjinsku školu.

U Pragu smo živjeli od Crvene pomoći i to dosta udaljeni jedan od drugoga, pa je trebalo ići pješice i objedovati po kućama, već prema tome gdie je tko bio dodijeljen. Tako se događalo da smo ručali najednom, a večerali na drugom kraju grada.

Čehoslovačka KP je bila legalna, s dosta uglednih članova i simpatizera, ali ipak nije mogla da zadovolji sve nas političke emigrante, jer nas je tamo bilo iz cijele Evrope. Čehoslovačka je bila kao odskočna daska za odlazak u Sovjetski Savez, za one koji su trebali da idu tamo na školovanje. Osim toga, u to vrijeme mnoge je naše ljude, osobito studente privlačio redovan studij na Praškom univerzitetu, a i buržoaska demokratija u kojoj se osjećala i slavenska nota. Čehos-

lovački narod je volio Jugoslovene i Jugoslaviju, iako su režimi jedan drugome bili daleki (to se pokazalo i prilikom propasti Male antante).

Živeći i radeći u Pragu, naša partijska jedinica nije prije Frankova puča u Maroku, a ni kad je prešao u Španjolsku, pretresala političku situaciju u toj zemlji. Jedino smo se veselili uspjehu Narodnog fronta kada bismo pročitali u novinama nešto o pobjedi njegove vlade, naziruć mogućnost jačanja progresivnih snaga u toj, tada nama slabo poznatoj zemlji. Za mene su tada velike nepoznanice bili anarhisti republikanci, a donekle i socijalisti, jer sam se dugo vremena u našoj zemlji borio protiv Živka Topalovića i njegovih sljedbenika, koji su bili podmukli neprijatelji demokracije i socijalizma. Slični njima sjedili su i u španjolskom Narodnom frontu.

Prebacivanje Franka s vojnim jedinicama iz Maroka (u drugoj polovini sedmog mjeseca 1936.) na jug Španjolske, nije ostalo nezapaženo u štampi Praga i Ćehoslovačke uopće. Na prvom našem sastanku donijeli smo, na moj prijedlog, odluku da od našeg rukovodstva zatražimo odobrenje da umjesto na školovanje u SSSR, odemo kao dobrovoljci u borbu na strani španjolskog Narodnog fronta protiv generala koji nisu krili svoja fašistička načela i želju da zbace koalicionu vladu Narodnog fronta. Uspjesi generala s dobro obučenom, plaćenom i profesionalnom vojskom i jakom propagandom, ohrabrili su u mnogim garnizonima oficire u Španjolskoj i oni su ustajali protiv Republike, uz Franka i generale, uz fašizam.

Kako je španjolska vlada Narodnog fronta pozivala i mobilizirala radnike da brane Madrid i Republiku, mi smo, iako nismo bili vojni stručnjaci, smatrali da bi svaki od nas mogao ponešto pridonijeti borbi španjolskih drugova koji su ustajali da brane Republiku. Nas nekoliko političkih emigranata iz zagrebačke partijske organizacije nismo se zadovoljili odnosom tehničkog predstavnika KPJ prema situaciji u Španjolskoj. Već u avgustu 1936. godine Franko je, pomognut izdajom oficira u većem dijelu Španije, a naročito tamo gdje nije bilo radničke klase, postigao uspjehe. Radi toga požurivali smo naš odlazak u Španjolsku. No, kako se kasnije vidjelo, ni sama KP Španjolske nije tada bila načistu o mogućnosti prihvaćanja i organiziranja internacionalnih borbenih jedinica u Španjolskoj. U to vrijeme bio je veliki broj političkih emigranata iz zemalja u kojima su na vlasti bili ne samo hitlerovci, već i razni kvislinzi (na primjer u Jugoslaviji, Poljskoj, Rumuniji i Grčkoj, koje su također imale svoju partijsku emigraciju u Pragu, a s kojom smo se - iako je bila data direktiva (prije španjolskih događaja): ne tražiti kontakte! - mi sve češće sastajali. Dolazili smo do istog zaključka, svaki u svojoj organizacijskoj jedinici, da treba pomoći borbu španjolskog naroda. Naši razgovori s ljudima koji su nam preko Crvene pomoći davali hranu u Pragu (a njih nije bilo malo i većinom su bili i članovi Ćehoslovačke KP) pomogli su da se koliko-toliko ubr^a naše prebacivanje preko Njemačke i Belgije u Francusku, ili pak preko Austrije i Švicarske u Francusku gdje je na vlasti bio Narodni front u koji smo, ne poznajući dobro političku situaciju, imali veliko povjerenje. Kasnije, međutim, pokazalo se da ta dva narodna fronta (španjolski i francuski) nemaju zajedničku ni aktivnost ni ideologiju.

Praško iščekivanje, ili bolje rečeno naše disciplinirano traženje odlaska u Španjolsku, oteglo se do 10. mjeseca 1936. godine. Tek tada je koliko-toliko bilo organizirano prebacivanje, a i onda je trebalo čekati na red. Na svu sreću bio sam među prvima, a smatram da su naši predstavnici trebali biti energičniji, pa smo mogli biti u Španjolskoj mnogo ranije, onda kad je stigla prva naša grupa iz Sovjetskog Saveza. Nama političkim emigrantima bilo je teško u Pragu. Kad je tamo bio neki politički rukovodilac moglo se nešto i saznati o događajima u svijetu o kojima novine nisu pisale. Radio vijesti bile su onakve kakve su željele zemlje koje su ih emitirale. Nas je veoma zanimalo stanje ne samo u Spaniji, već i u Sovjetskom Savezu, gdje je bila počela čistka u partijskom rukovodstvu i aparatu uprave. To smo uglavnom saznali iz novina koje su bile u rukama klasnog neprijatelja. Stoga nije čudo što smo te vijesti uzimali s rezervom, ne samo što protivnicima nismo vjerovali, nego smo i zbog međunarodne situacije smatrali (mi,

koji nismo bili u Sovjetskom Savezu) daje apsolutno nemoguće onako, neoprdzno dopustiti da se »u sve pore sovjetskog društva uvuče neprijatelj«, ili da se pridobiju građani Sovjetskog Saveza da rade protiv izgradnje socijalizma u svojoj, prvoj zemlji, prvoj koja je provela klasnu revoluciju. Sa zaprepašćenjem smo pročitali i u organu VKP(b), »Pravdi«, da se sprema suđenje Zinovjevu, Kamenjevu i ostalima u njihovoj grupi. To je objavljeno s optužbom sovjetskog tužioca Višinskog u kojoj je rečeno da su oni »protivnici Sovjetskog Saveza«, da su »radili u korist neprijatelja koji je počeo razbijati redove radničke klase i njezinog teško stečenog prava na bolju i sretniju budućnost«. U to koliko je tko kriv i je li kriv - mi nismo ulazili niti smo to mogli.

Ali, ta »praška škola« dobro mi je došla, iako sam do tada imao desetak godina ilegalnog partijskog i skojevskog rada iza sebe. Mnoge sam ljude bolje upoznao, a među njima i razne kolebljivce.

Tako dobivam i putnu ispravu kojoj sam se vrlo obradovao i već u mislima kombinirao kako ću brzo krenuti na put. Moj najbolji drug i prijatelj Divko Budak već je bio otišao u Francusku na neki partijski rad. Nisam ga pitao gdje će biti u Francuskoj.

Sve je uglavnom na mome putu išlo dobro. Preko Austrije i Švicarske stigao sam na javku u Pariz. Premda sam samo nekoliko dana bio u Parizu, nije na mene djelovao impresivno. U to vrijeme Narodni front je organizirao velike demonstracije veterana iz prvog svjetskog rata i invalida svih kategorija i činova. U povorci je bio i čuveni pukovnik avijacije Pjer Kot, koji je.bio poznat kao naš simpatizer. Kasnije gaje napadala desnica što je vodio pola milijuna ljudi glavnim ulicama Pariza. Bile su to demonstracije protiv francuske i strane buržoazije, a podrška španjolskoj republikanskoj vladi i svima koji se bore za napredak u svijetu. To je za nas dobrovoljce bio snažan dokaz da smo u pravu što tražimo da nam se što prije omogući odlazak u tu zemlju.

Kako je do tada išlo dosta sporo s našim polulegalnim prebacivanjem u Španjolsku sačekali smo i neke naše drugove koji su dolazili iz Sovjetskog Saveza. Tada sam prvi put vidio Karla Mrazovića Gašpara Ortegu (španjolsko ilegalno ime) i Matiju Vidakovića Kostaluku (također španjolsko ime). Mene su neizmjerno interesirali događaji u SSSR-ii, i tražio sam nekoga od drugova koji bi mi otvoreno rekao što se tamo zapravo događa. No, odmah sam uočio, da, kad se dvojica nađu zajedno, nerado odgovaraju na moja pitanja, a njih je bilo toliko da neki od njih nisu niti znali odgovoriti, da ne kažem da nisu htjeli u što sam se kasnije uvjerio uspostavljajući iskrene, drugarske odnose s Matom Vidakovićem. Ispričao sam mu kako sam bio određen na školovanje u Sovjetski Savez, ali sam se, iako sam bio željan znanja, zahvalio i tražio da idem u Španjolsku, smatrajući da ću u toj zemlji više postići nego u Sovjetskom Savezu, ostanem li živ. Mato se složio s mojom odlukom, jer je dobro znao kako su prošli neki naši drugovi koji su bili tamo na školovanju, a bio je i on. Tako smo se nas dvojica dogovorili da idemo zajedno u prvoj grupi koja će se prebaciti preko francusko-španjolske granice. U Parizu nismo znali da ćemo preko Pirineja u Figueres (to je i kasnije bio glavni pravac polulegalnog prebacivanja dobrovoljaca u Španjolsku, u vrijeme španjolskog građanskog rata).

U našoj grupi išao je, uz ostale iz Pariza, u Španjolsku i Gašpar. On je bio iskusniji od nas, pa bi na razna naša pitanja oprezno odgovarao. To smo primijetili i nismo ga htjeli pitati o raznim stvarima koje su se ticale našeg partijskog rukovodstva i njegova odnosa s Kominternom.

Kako sam već ranije rekao, onaj nastavak plenarne sjednice CK u Beču sa svim događajima koji su se tada zbivali u našoj Partiji, a i u svijetu, bio je stalno prisutan, na cijelom putu u Španjolsku, a kako ćemo kasnije vidjeti, i u Španjolskoj, putujući od Figurosa preko Barcelone i Valencije u Albacetu (to jé također ostala linija dolaska dobrovoljaca iz Francuske u Španjolsku). Narod nas je oduševljeno dočekao u Barceloni i posvuda, u većim stanicama Valencije sve do Albacete. Tada je tek bila organizirana internacionalna baza i još nije bila »uhodana«. I prebacivanje vlakom sa sjevera na jug išlo je dosta sporo. Sve je to mo-

i

ralo imati i posljedica u onakvoj ratnoj situaciji. Kad smo stigli u Albacetu, potkraj oktobra, Matija Vidaković, ja i ostali drugovi odmah smo otišli u Posorubio da se priključimo stvaranju Slavenskog voda koji će kasnije biti prvi vod prve čete Čapajevog pješadijskog bataljona, u sastavu 13. internacionalne brigade.

POUKE IZ NEUSPJELOG NAPADA NA TERUEL

Pošto je bilo malo dobrovoljaca koji su imali vojno obrazovanje, birali smo najsposobnije među nama za sve komandne funkcije, od desetara do komandira čete. Za komandante bataljona brinulo se rukovodstvo koje je Kominterna poslala. Od oficira iz raznih armija stvarao se komandni kadar, iako se tu nije moglo ostvariti temeljito provjeravanje jer se mnogo toga tek stvaralo. Tako smo isticali na komandne pozicije one drugove o kojima smo stekli najbolji utisak. Bilo je mnogo drugova koji nisu ni vojni rok služili, pa je za njih trebalo krenuti od početka, kako bi se upoznali s najosnovnijim što vojnik mora znati. No, žurilo se da se što prije ode na front. Franko i njegovi generali već su bili stigli pod Madrid i zauzeli Teruel, važan strateški položaj. Tako je 13. internacionalna brigada bila organizirana s namjerom da zauzme Teruel. Njezin koman'dant Gomez bio je uvjeren da će to uspjeti.

Naš bataljon Čapajev, bio je i za kratko vrijeme relativno dobro priučen vojnoj vještini, ali je bio vrlo slabo naoružan. Ja i Kostaluka nastojali smo da što bolje naučimo naše drugove rukovati puškom i starim francuskim puškomitraljezom iz prvog svjetskog rata, »šošom«, koji smo tada imali za obuku.

Od naših ljudi, ekonomskih emigranata, koji su došli kao dobrovoljci iz raznih zemalja (naročito iz Francuske i Belgije), tražili smo i da se što bolje upoznaju s političkom situacijom u Španjolskoj i svijetu. To je u našem Slavenskom vodu uneseno i u program obuke i vod je u tom pogledu bio na poželjnoj razini. Imao je nekoliko vrlo dobrih drugova kao što je bio Đuro Vujević, zvani Luka, rudar iz Belgije. On je prošao španski rat i vratio se u domovinu. Za vrijeme naše oslobodilačke borbe poginuo je kao borac u četi koja je pratila druga Tita (u Bosni kad je drug Tito bio ranjen). Isto tako bio je dobar i drug Miloš, rudar iz Padekalca. On je poginuo na Teruelu, kao i Slovenac Mišel, rudar, i mnogi drugi kojima se više ne sjećam imena, a dosta ih je palo u prvim danima juriša na Teruel.

Kada je rukovodeći kadar smatrao da su naše čete i bataljoni završili obuku, nas su prebacivali preko Valencije i Rekene na teruelski teren, ne vodeći računa o tome da protivnici imaju svoju obavještajnu službu. Na cijelom putu nije nam bilo rečeno kamo idemo, ali smo već u Valenciji čuli, koliko smo mogli razumjeti, da civili govore kako ćemo mi istjerati fašiste iz Teruela. Mi smo na to upozoravali našeg komandira čete Kazimira, ali očito uzalud. Što smo se više približavali okrugu Teruel, to je sve jasnije bilo da nas neprijatelj prati i da javlja svojima koliko se vojnih jedinica kreće ka frontu. Naše naoružanje bilo je i dalje vrlo rđavo. Imali smo meksičke puške koje su bile vrlo stare, ispucane i bez noževa, u takvim slučajevima preko potrebnih. Ja sam s onim najboljim drugovima više puta govorio o tome kako ćemo juriše bez bajoneta na puškama skupo platiti.

Kad smo stigli na desetak kilometara pred Teruel, zaustavili smo se kako bismo se odmorili nekoliko dana. Obećana pomoć u naoružanju nije nam stigla. Kostaluka i ja pozvali smo komandira voda Mehu na dogovor i rekli mu da će protivničke položaje trebati dobro tući artiljerijom prije nego nastupimo, jer nismo imali dovoljno ni ručnih granata, tj. bombi, koje su izvrsne u razbijanju prvih okopa neprijatelja (a njih je, tih okopa, kako smo doznali, ispred Teruela i tvrđave bilo tri reda, i to vrlo utvrđenih).

Svi naši borci bili su upoznati s podacima o neprijateljevim utvrđenjima, ali kako je to sve uglavnom bio proletarijat i politička emigracija, nitko nije ni pomišljao da mi ne bismo mogli zauzeti Teruel. Uz našu 13. internacionalnu brigadu bila je brigada anarhista'kojom je trebao komandirati Kampesimo, koji se

već do tada u borbi proslavio. Ja sam govorio Kostaluki da veliko povjerenje u anarhiste nemam i kako bih volio da se u tome prevarim, a on i komandir tvrdili su da su se već mnogi prevarili, jer da su i anarhisti postali disciplinirani borci, i da više nisu samo dobri atentatori.

Prema programu vojnog plana naša brigada trebala je napadati sa sjeveroistoka, a anarhisti, povezani s nama, sa zapada, dok bi komunistički španjolski bataljoni napadali s juga. Sve je bilo planski dobro razrađeno, ali nikad nisam uspio saznati zašto smo čekali katolički Božić. U našim jedinicama bili su ljudi svih vjera i narodnosti, pa Božić nije trebalo da bude neka zapreka našoj akciji koja je ozbiljno pripremana za 25. decembar 1936. godine.

Dvadeset šestog decembra 1936. godine prema mojem tadašnjem a i sadašnjem mišljenju, slabo su vatrom bili obuhvaćeni pojedini dijelovi protivničkih pozicija, okopa, utvrda i tranšeja, a da i ne govorim o protivničkim artiljerijskim vatrenim položajima. To je bilo prvo nastupanje naše brigade, ili kako se to kaže prvo vatreno krštenje. Mali broj boraca znao je tada kakvom vatrenom snagom raspolažemo. Ali svi smo uglavnom znali da nas neće podržati avijacija, jer je nismo imali. No, najteže je djelovala na borce činjenica da se ide u juriš bez noža na pušci i bez ručnih bombi, što je u takvim situacijama osnovica udarne snage.

U tim prvim nastupima važnu ulogu odigralo je, međutim, naše političko opredjeljenje. Španjolski dobrovoljci bili su ogorčeni antifašisti i uglavnom komunisti- politički emigranti koji su u svojim zamljama prošli policijske zatvore i torture. Samo takav sastav, iako slabo naoružan, mogao je onako jurišati na nadmoćnog protivnika, koji je čekao u dobrim ukopima i utvrđenjima, znajući da smo slabo naoružani.

Prvog i drugog dana zauzeli smo sve rovove koji su bili istureni desetak kilometara ispred Teruela. Taj dio fronta trebalo je da osvoji naša brigada. Najteži zadatak imao je naš bataljon Ćapajev, a posebno njegova 1. četa u kojoj je bio naš Slavenski vod. Kratko vrijeme prije toga, poginuo je komandir čete, naš drug iz Sušaka Kazimir Krušnjak. Složili smo se da komandu preuzme Austrijanac koji je do tada bio Kazimirov zamjenik. No, odmah se pokazalo daje to bio slab izbor.

Mato, Luka i ja izdržali smo sve juriše onih prvih nekoliko dana i iz njih nešto i naučili. Iako smo bili lakše ranjeni ostali smo u osvojenim rovovima koje je trebalo preurediti tako da posluže i s druge strane. Bili smo stalno izloženi napadima protivnika koji je već dulje vrijeme bio u Teruelu, raspolažući jedinicama stalne plaćene vojske i većim ratnim iskustvom. U to smo se vrlo brzo uvjerili i osjetili to na vlastitoj koži. Imali smo mnogo veće gubitke od protivnika.

Vršili smo stalno juriš za jurišem ali protivnik se dobro branio. Mi smo napadali više voljom nego vojnim umijećem pa nas je to stajalo vrlo mnogo ljudskih života. Naš Slavenski vod došao je do zaključka da način na koji vodimo borbu ostaje bez rezultata, bez osvojenih pozicija. No, mi smo već u početku juriša na svom sektoru probili neprijateljske linije i došli u neposrednu blizinu groblja, zaobilazeći ispred njega betonske utvrde koje su branile prilaze sjevernom cestom u grad. Ali taj naš prilaz, kako smo ga tada zvali, bio je vrlo nepovoljan za nastupanje, njegove zaravni brisanog prostora bilo je gotovo nemoguće osvojiti bez velikih žrtava. Mi, koji smo prvih dana bili zauzeli taj predjel uz velike gubitke, morali smo ga napustiti. Tako je bio naredio štab brigade koji se nalazio oko 15 kilometara od fronta. Naređenje smo poslušali, povukli se, iako nam je bilo vrlo žao jer smo s te naše najisturenije linije imali vrlo dobar pregled nad predgrađem Teruela i snabdijevanjem utvrda koje su ostale na lijevom krilu našeg voda. Na toj uzvišici bili smo taj dan cijelo poslije podne. Iako slabo naoružani, uznemiravali smo protivnika, a on je naš položaj, prije same noći, počeo tući artiljerijom od 220 milimetara koju je dan ranije dovukao prugom od Saragose.

Na tom isturenom položaju doživjeli smo i posve neobične stvari: mnoge granate nisu eksplodirale, a udarivši o zemlju odbijale su se poput pljosnatog kamena bačenog na površinu vode, preskačući u skokovima, prvo većim a zatim

sve manjim, dok se ne bi zaustavile. Mi smo u početku držali da su to slučajno zalutale granate, ali smo se ipak osvjedočili da nije tako, jer su granate sve češće udarale, a neke i eksplodirale. Tu je uz ostale poginuo i naš drug Miloš, rudarski radnik iz Francuske, rodom s Banije.

Jaka artiljerijska vatra na naše male pješačke snage ostavila je na nas, još neiskusne vojnike, dubok i težak dojam. Čudili smo se da je moguće ostati živ iako artiljerija tuče položaje koji uopće nisu bili ukopani. U takvim se situacijama događaju i nevjerojatne stvari. Pošto smo Mato, Luka i ja zajedno nastupali i bili u neposrednoj blizini, nama se osim naših drugova približio i jedan Rus. On je kao dječak, s ocem bjelogardejcem emigrantom iz prvog svjetskog rata, živio u Francuskoj. Bio je i u legiji stranaca u Africi, pa je došao dobrovoljno u Španjolsku da opere - kako je govorio - grijehe svoje i očeve. Nazvali smo ga Viljaminov. Nitko nije provjeravao je li mu to pravo prezime, jer svi smo imali druga imena. Volio je popiti, a uz to i psovati, činio je to svaki put kad bi pala u našu blizinu granata. Nismo ni mi mirovali, s našim »šošom« i puškama spriječavali smo pokušaje protivnika da iz predgrađa izvrši protunapad na naš istureni položaj. Viljaminov je to kao iskusniji ratnik ocijenio i sve žešće je psovao. Bio je udaljen desetak metara meni zdesna. Ali pred večer Viljaminov je odjednom ućutio. Primijetio sam da s njegove strane nastupaju plaćenici, kako smo tada nazivali protivnika. Upozoravao sam Viljaminova da treba bolje nišaniti, ali on nije odgovarao. Počeo sam već i da ga psujem, ne gledajući na njegovu stranu, jer se nalazio nešto niže iza mene, u maloj uvalici, našavši tu kakav - takav prirodni zaklon. Premda je pucnjava bila žestoka, osjetio sam daje Viljaminov prestao pucati. Okrenuo sam se i ugledao njegovo patničko, vrlo mršavo lice, otvorena usta s nekoliko crno-žutih zuba. Pomislio sam na ono najgore i već sam se spremao da odem na njegovo mjesto kako bih koliko - toliko spriječio približavanje neprijatelja našem položaju zdesne strane. U tom trenutku opazih da mi Viljaminov daje znak da pogledam njegove noge koje su bile u povišenom položaju. Tek kad sam bolje pogledao vidio sam daje jedna velika granata pala sasvim blizu njegovih nogu i zabila se u zemlju. Viljaminov je sav izbezumljen očekivao eksploziju do koje nije došlo. Inače bismo sigurno nas obojica nestali, a možda i Mato. Ja sam ga tješio, ali to nije pomoglo. Dajući znak rukom da ostanem na svome mjestu, on se nije micao, dok ga nisam - puzeći do njega - ipak izvukao. Sav se bio ukočio čekajući eksploziju.

Bili su to doživljaji koji se ne zaboravljaju.

Iako nas je bilo malo protivnik nije uspio zauzeti naše pozicije. Ali, na žalost, čim se počelo smrkavati, stigao je kurir koji je donio naređenje komande bataljona da se moramo povući iza brisanog prostora. Mi smo protestirali, ali uzalud. Tada nam nije bilo poznato da nismo u pravu. Hteli smo da se na toj poziciji preko noći ukopamo, što bi nam, kako smo mislili, omogućilo da zadržimo i spriječimo protivnika u snabdijevanju utvrde koja je bila na koti ispred teruelskog groblja, odakle je protivnik branio prilaze gradu.

Dolaskom i drugog kurira s naredbom za povratak na poziciju u onoj uvali gdje nije bilo žrtava, mi smo se povlačili noseći poginule i pomažući ranjenicima. Kad smo stigli na odredište, pitali smo zašto su nas povukli kada svi znamo da je onaj brisani prostor skupo plaćen. Dobili smo odgovor da plan napada na svim sektorima nije ispunjen, ali da će sutradan situacija biti jasnija.

Te večeri ostali smo provizorno dosta dobro ukopani u rovovima. Bilo je vrlo hladno, a mi nismo bili dobro ni odjeveni. Temperatura je bila nekoliko stupnjeva ispod nule.

Zamjenjujući komandira voda, noću sam obilazio borce na isturenim stražarskim mjestima i upozoravao ih da ne drijemaju na velikoj hladnoći, jer bi mogli zaspati i više se ne porobuditi. Svakom borcu dobro je došao kratak razfovor, šaptali smo jedan drugome o tome što se dogodilo prošli dan, koji nije io bez uzbuđenja na našem frontu.

Nastojao sam da čujem mišljenja pojedinih boraca koji su sudjelovali u jurišima na našem sektoru teruelskog fronta. Svi drugovi s kojima sam razgovarao

iznosili su primjedbe na raspored boraca i pravce juriša, jer bili smo desetkovani već u prvim danima napada. U predahu, na zahtjev nas nekoliko članova KP, privremeno smo se okupili, i preko partijske organizacije tražili smo pribor i alat za kopanje rovova, koje naši borci nisu smatrali neophodno potrebnim. Na prvom sastanku komandnog i političkog četnog rukovodstva svi su komunisti iznosili svoje mišljenje i kritizirali slabo pripremljene vojne pothvate. Budući da je komandir čete naš zemljak poginuo, a uz njega i dosta boraca, neki koje smo birali nastojali su pripisati njemu i ostalim drugovima greške u rukovođenju operacijama na tom našem sektoru. Predstavnici štabova bataljona Čapajev i 13. internacionalne brigade nisu primili drugarsku kritiku, nego su se izgovarali na naše desno krilo, gdje su trebali anarhisti sa svojom brigadom zauzeti prugu i cestu koja je vezala protivnika za njegovu pozadinu Teruel-Saragosa, a odakle je sve vrijeme dobivao pojačanje u ljudstvu i materijalu. Naša artiljerija nije bila u stanju da ga onemogući i da mu nanese gubitke. Premda, kao pješadija, nismo bili stručnjaci za artiljeriju, ipak je bilo nejasno zašto ta ista artiljerija nije uspjela nanijeti protivniku barem nekakve udarce. Matija i ja nismo bili zadovoljni tim sastankom, a i Luka je bio uz nas. No, nije želio da se stvari zaoštravaju, već je mislio da će drugovi u rukovodstvu uvidjeti gdje su pogriješili i da će ubuduće biti manje propusta.

Nakon nekoliko dana, ponovo smo bili spremni za napad iako je sve vrijeme tukla artiljerija i pucalo se iz lakog oružja s obje strane. Bilo nam je potrebno da prikupimo pojačanja, a vjerojatno je to bilo potrebno i neprijatelju, iako je bio u boljem položaju od nas. Taj naš novi napad trebalo je da smanji pritisak na Madrid i one dijelove fronte na kojima protivnik nastoji osvojiti važne strateške pozicije.

Naše su pripreme, i vojne i političke, uglavnom bile gotove do 6. januara 1937. godine. Posjećivali su nas i vrlo odgovorni politički rukovodioci, među kojima smo zapazili i Mauricea Toreza. On je obilazio francuske dobrovoljce, u našem 1. i 3. bataljonu. Njih je bilo mnogo u 13. internacionalnoj brigadi. Ne bih želio ponovno govoriti o tome kako nas je naša naivnost i nespretnost stajala mnogo žrtava, želim napomenuti da su i političari bili dosta naivni, vjerujući kako će međunarodne napredne snage doći do uvjerenja da je krajnje vrijeme da se Musoliniju i Hitleru odupre oružjem u Španjolskoj, boreći se protiv Franka koga su obojica svesno pomagala. Svi smo mi tada vjerovali da se u Španjolskoj brani sve što je napredno. To je zapravo bio smisao i Torezova objašnjenja francuskim drugovima na teruelskom frontu. Mi koji smo bili iz zemalja u kojima su vlast držali polufašisti ili fašisti, više smo vjerovali u napredne snage narodnih frontova, nego drugovi Francuzi koji su radili u rudnicima i u čijoj zemlji je bio na vlasti Narodni front. Sjećam se reagiranja Francuza na Torezovo izlaganje. Nisu bili zadovoljni situacijom u Francuskoj u to vrijeme, a tako je mislio i naš Luka. On je u ime nas bio veza za uobičajene takve i slične razgovore s političkim rukovodiocima. Nakon odlaska Toreza politička situacija bila je nešto jasnija, a nešto smo politički i naučili. To je za nas borce tada bilo vrlo značajno. Lakše smo se mogli objašnjavati s anarhistima koji nisu vjerovali nijednoj partiji i niti su držali do nje, pa ni do KP i željezne discipline koju je ona tražila od svojih boraca, a bez koje je bilo nemoguće ratovati.

Ovaj naš, moglo bi se reći posljednji napad u takvom sastavu na teruelskom frontu, nije urodio plodom koji smo očekivali. Naša artiljerija ponovno je bila slaba i neprecizna. Kritike, očito, nisu pomogle. Naši su juriši na utvrdu bili proporcionalno daleko skuplji u boračkom kadru nego na ma kojoj tački za vrijeme petnaestodnevnog napada na teruelskom frontu.

Mato Luka i ja, usvojili smo, a i drugima preporučili, da se strogo pridržavaju vojnog načela. Nastupati u cik-cak liniji sa što kraćim zadržavanjem u ležećem stavu, i nikad se potpuno ne ispraviti već se prebacivati u polusagnutom stavu kako bi meta bila što manja. Tako je moja desetina, u kojoj je bio i Luka, uspjela doći u neposrednu blizinu utvrde, a oni koji nisu primjenjivali našu taktiku, ginuli su ili, pak, bili ranjeni. Ponovno smo ustanovili da nešto nije u redu

s nekim našim rukovodiocima na terenu: predvečer istoga dana, bili smo zasuti mecima iz pušaka i mitraljeza naših boraca iz druge linije. Morali smo se opet povlačiti sa već osvojenih pozicija. To nas je teško pogodilo. Ponovo smo postavili pitanje borcima drugih nacionalnosti: što se to događa. Tražili smo da se po jedinicama pretresu uspjesi i neuspjesi 13. internacionalne brigade. Pokazalo se da su zbog naše nebudnosti u sastav komandnog kadra bili ubačeni profašistički nastrojeni oficiri. Jedan takav otkriven je u artiljeriji tek nakon svih teruelskih bitaka tokom 1936. i početkom 1937. godine.

Ostaci naše jedinice bili su povučeni na odmor, popunu i reorganizaciju u jedno mjesto (Utijel ili Rekena, više se ne sjećam). Komesar čete i oficir za vezu sa štabom bataljona i štabom brigade bio nam je tada N. Nikolajević (Kalafatić), Jugosloven koji je došao iz SSSR. U cijeloj teruelskoj kampanji vidjeli smo ga na frontu samo jedanput, a - koliko se sjećam - ni drugi iz štaba 13. brigade nisu imali vremena da posjete svoje jedinice i da se upoznaju s prvom teruelskom kampanjom koja nije donijela slavu komandnom kadru.

Teško je prijeći preko naših prvih uspjeha. Meni, Mati i Luki, koji smo kao i drugi jurišali bez bombi i bajoneta i tjerali protivnika, a morali prestati s napredovanjem radi toga što jedinice na desnom krilu, na primjer, prekidaju borbu da bi osigurale toplu večeru - bilo je zbog toga veoma teško. Nametalo nam se pitanje: gdje je ta komanda koja bi trebala reći svoje? Daleko bi čovjek otišao kada bi sve to pokušao istjerati na čistac. Tamo se slabo marilo za greške pojedinaca, a to se kaspije osvećivalo svima, pogotovu onima koji su mislili da su veliki stručnjaci jer su bili u SSSR-u.

0 svemu tome otvoreno sam govorio s Matom, koji je u siječnju 1937. godine imao hrabrosti da kaže više od svih onih koji su bili na raznim školama i kursevima u SSSR-u. U Španjolskoj oni nisu bili baš blizu fronta iako su, zahvaljujući svojim kvalifikacijama, imali veoma odgovorne dužnosti.

U kontaktima s borcima raznih nacija nalazili smo uvijek zajednički jezik kada se radilo o pripremama i borbi protiv Frankovih generala i njihovih pomagača, ali smo primijetili da su i neki naši zemljaci radije bili u štabovima daleko od dometa lakšeg oružja. Osjećalo se, što me je posebno iznenadilo, da mnoge stvari nisu gledali svojim očima, već kako su drugi željeli. Ali o tome kasnije.

MEĐU DOBROVOLJCIMA ZA »SPECIJALNE ZADATKE NA JUGU«

Još se nismo bili dobro ni snašli u pozadini, kad je stigla naredba da se traže dobrovoljci za »neke specijalne zadatke na jugu«. Kako sam uvijek nastojao da budem među prvima, javio sam se. Mato i Luka su to isto učinili, ali nisu imali sreću da budu primljeni među prvima. Ja sam kao zdrav i sposoban za kretanje, dobio nalog da sa još nekoliko boraca odem u Albace gdje ću, kako je rečeno, dobiti daljnja uputstva. Rastanak s drugovima bio je vrlo težak. Posebno s Matom i Lukom. Juga sam se plašio samo zbog vrućine (tamo je vrlo toplo, i danju i noću).

Rečeno mi je, onako usput, da ću se na jugu sastati »s pravim drugovima iz SSSR-a«. Tome sam se posebno radovao. Bilo je mnogo pitanja koja sam im želio postaviti. Zapravo, mnoge stvari nisu mi bile jasne. Prije svega odnosi između članova Partije iz ostalih zemalja i članova VKP(b), građana SSSR-a, koji su tada zauzimali značajna mjesta. Vjerovao sam da oni koji dolaze kao instruktori u Španjolsku moraju dobro poznavati situaciju u Sovjetskom Savezu, koja nama nije bila jasna. Mate, koji je boravio u SSSR-u, nije mogao odgovoriti na mnoga pitanja. Nisam mogao razlučiti istinu od neistine u procesima i suđenjima u Sovjetskom Savezu.

Prvi put sam se susreo sa sovjetskim građaninom u Valenciji u hotelu »Metropol«, gdje je tada bilo i sovjetsko diplomatsko predstavništvo. Nije na mene ostavio neki dublji utisak. Čovjek je bio u civilu, predstavio se španjolskim prezimenom Ksanto, a onda smo se dogovorili gdje da se nađemo. Bilo je to prilično

daleko od Valencije, u provinciji Estramadure, u mjestu Kostueri. Tu je trebalo osnovati ili ponovno uspostaviti štab za jug i bazu za snabdijevanje partizana i diverzanata koji će obavljati operacije na tom području, s ciljem da se onemogući snabdijevanje iz Portugala, preko Badahosa-Meride prema Toledu i madridskom frontu Frankove vojske.

Na putu za jug sastao sam se s nekim našim drugovima. Od njih sam saznao da su u Španjolsku stigli naši drugovi koji su sa mnom bili u Pragu. Među njima je bio i moj dobar drug Stevo Nikolić, s kojim sam prešao jugoslovensko-austrijsku i austrijsko-čehoslovačku granicu, kada smo početkom 1936. godine otišli u emigraciju.

U Kostueri sam upoznao još jednog sovjetskog građanina koji se zvao Pavlov. Vrlo simpatičan čovjek! Radio je s nama i veoma uspješno nas podučavao raznim vještinama ruskih partizana. U našoj grupi je bilo drugova raznih nacionalnosti. U Slavenskoj grupi, osim Jugoslovena, Ceha i Poljaka, bilo je i Nijemaca, Austrijanaca, a također i Španjolaca. Tada sam prvi put počeo uočavati kako i u takvim uvjetima, kada nam je svima bilo stalo da se što uspješnije borimo protiv fašizma, dolazi do nesuglasica, čak i zbog veoma nevažnih stvari. Grupisali smo se, na primjer, po nacionalnostima. Premda smo se svi služili ruskim jezikom, svaka je nacionalnost isticala nešto svoje. Slaveni su nastojali da održe samodisciplinu koja kod mnogih drugih nije bila na visini. Iako je to bilo teško, Pavlov se trudio da i njegov odred bude uzoran. Išao je s nama u neprijateljsku pozadinu, na terene gdje smo imali slaba uporišta i gdje se feudalizam duboko ukorijenio.

U rejonu, između Kostuere i Badahosa u Portugalu, nismo uspjeli stvoriti ni najosnovnije veze i punktove, za napad na protivničke komunikacije.

U proljeće, dok još nije bilo vruće, mogli smo ići na zadatke noseći eksploziv, naoružanje i hranu za nekoliko dana, ali kasnije, početkom ljeta, to je bilo nemoguće. Premda smo donekle upoznali teren, ispresijecan šumarcima i najvećim dijelom obrastao žbunjem ružmarina, noću smo se teško kretali, a danju bi se krili od čobana koji su dolazili i na ona mjesta gdje drugi ljudi ne dolaze. Laknulo bi nam tek kad bismo se nakon izvršenog zadatka vraćali bez eksploziva i drugog materijala kojim smo bili natovareni. Pa, ipak, na povratku u bazu, često smo nailazili na uzbune u naseljima i uz saobraćajnice kuda smo prolazili. Protivnik je èèsto uspijevao da sazna i za naše povratne pravce, pa bi oko njih postavljao zasjede koje smo vješto izbjegavali. To je posebno bilo teško danju, u dubljoj neprijateljevoj pozadini, gdje smo često morali prihvatati borbu.

U tom dijelu Španjolske naši su borci doživljavali i vrlo neobične stvari. Nije se dovoljno politički radilo, pa se vrlo oprezno saobraćalo s ljudima koji su tamo živjeli i radili.

Nakon jedne akcije koju je obavila moja grupa između Meride i Badahosa, kretali smo se samo noću, dok smo se danju morali što bolje zakloniti i sačekati noć kako bismo nastavili put u bazu. Borci su obično bili neoprezniji na povratku nego kad se ide na zadatak. Treći dan, pošto smo prešli već više od polovice puta prema granici do naše baze, morali smo provesti dan u ovčjem oboru.

Bilo nas je dvanaest, ijedan za drugim uspješno smo došli do zaklona koji je bio pun ovčjih izmetina. Nije bilo prijatno ostati tu do noći, odnosno do povratka čobana s ovcama.

U našoj grupi bilo je sedam internacionalaca i pet Španjolaca. Nas četvorica (tri iz internacionalnih brigada i jedan borac iz Španjolske) već smo i ranije išli na teren u te krajeve. Luka, jedan od mojih najboljih drugova, bio je također s nama. Iako je stigao mjesec dana kasnije, brzo je shvatio ovaj način ratovanja. Novi, koji su s nama pošli da bi naučili (među njima je bilo i Španjolaca), da ne govorim o onima iz internacionalne brigade bataljona Telmann, teško su podnosili glad i žeđ koji su nas stalno pratili.

Postavili smo stražu pokraj tora kako bismo na vrijeme digli na uzbunu drugove, koji su i u takvim uvjetima spavali. Oko sedamnaest sati primijetili smo da se čoban vraća s ovcama. Borci su tražili od našeg vodiča da čobanu dade no-

vac i da ga pošalje da kupi mlijeka. Coban je, vidjelo se, bio jadno obučen, služio je nekoga bogatog gazdu. Naš ga je vodič zamolio da nikome ništa ne kaže i on je, dobivši novac, sav sretan otišao po mlijeko. No, kako se dugo nije vraćao počeli smo sumnjati i odlučili smo da se povučemo prema šumarku i žbunju. Neki od naših novih drugova smatrali su, međutim, da su zidovi bolja zaštita od žbunja, ali ja sam zahtijevao da se povučemo što dalje, jer ako dođe do napada, protivnik će sigurno opkoliti tor, a za svakog živog ili mrtvog borca diverzanta već su tada davali novčane nagrade. Srećom čoban nije mogao brzo prikupiti dosta neprijatelja. Trebalo im je više od dva sata. To nam je išlo u prilog, jer je sunce zalazilo, a mogli smo se spasiti jedino pod okriljem noći. Naša se sumnja obistinila. Čoban se pojavio na čelu kolone civila s puškama, među kojima je bilo i desetak uniformiranih žandara iz »gvardije civil«. Nastupali su u širokom luku s namjerom da opkole ovčarnik. Mi smo se dogovorili da se bez komande ne puca. Oni su, međutim, sve češće pucali prema izlazu uvjereni da smo unutra. Pucali su i vikali da se predamo. Vikao je i čoban. Više nije bilo potrebno da se prikrivamo, pa su na komandu uslijedili i naši rafali. Među prvim njihovim žrtvama pao je čobanin. Ostali su se povukli.

Ali, to je bio samo početak onoga što nas je čekalo. Baza je još bila daleko i bilo nam je sve teže, jer je protivnik mobilizirao jake snage. Pred jutro smo se vratili u bazu. Naši rukovodioci su bili zadovoljni uspjehom, ali sam ja isticao potrebu samodiscipline koja bi morala biti mnogo veća. Svi su se s tim složili. Dogovorili smo se da prije velikih vrućina izvršimo što više akcija, jer nitko od nas osim vodiča, nije bio s juga i teško bismo izdržali visoke temperature. Već sam u maju, na primjer, teško podnosio i 30°C, a govorili su nam da će u lipnju biti i do 40 stupnjeva. Tako je i bilo.

Ne navodim one akcije koje su uspjele jer se mnogo ne razlikuju jedna od druge. Najčešće je to bilo miniranje pruga i puteva. Moja grupa je u tom razdoblju imala oko desetak odlazaka u protivnikovu pozadinu.

Naš poslednji odlazak nije uspio zbog nepoštivanja osnovnih pravila borbe.

Toga puta naša grupa bila je dosta velika. Opet su s nama bili i drugovi iz internacionalne brigade. Išli smo u pravcu Don Benita. Teren je bio šumovitiii, a bilo je dosta i obradivih površina. Bili smo posve blizu mjesta gdje je trebalo da izvršimo akciju, ali krećući se presporo zakasnili smo dva sata. Cijeli dan smo proveli na nekom grebenu gdje smo se smjestili radi dobrog pregleda cijele okoline.

Rasporedio sam drugove na odmor, stražu postavio na vrlo pogodna mjesta odakle su se mogli osmatrati svi prilazi, čak i kozje staze.

Rano ujutro jedna obitelj došla je da radi u polju ispod naše uzvisine. Bila je to u stvari neka livada za ispašu njihovih mazgi koje su doveli da oru zemlju. Za vrijeme odmora pustili su mazge da pasu po malim čistinama na uzvisini gdje smo se bili smjestili čekajući noć, ne sluteći što će nas snaći. Naša grupa bila je dvostruko veća od prethodne. Jedan dio boraca trebalo je da izvrši sabotažu na pruzi, a drugi na cesti. Upozorio sam druga Španjolca eia moramo strogo kontrolirati ljude koji su došli da obrađuju polje, jer, primijetivši nas mogli bi otići i obavijestiti »gvardiju civil«. No, on u to nije vjerovao. Predložio sam da ih pomno držimo na oku, i on je to prihvatio. Složio se da zadržimo samo muškarce koji bi htjeli da odu iz polja. Uz njih su, međutim, bile i dvije žene srednjih godina, vjerojatno supruge dvojice mlađih ljudi.

Oko 10 sati za mazgama je pošla ijedna žena. Išla je u pravcu gdje su se nalazili naši drugovi Nijemci. Odmah joj je u susret pošao jedan drug Španjolac kako bi je spriječio da vidi i ostale. Uspio je, ali joj nije zabranio da se udalji s polja. Smatrao je daje vrlo ograničena, da nije u stanju učiniti nešto protiv nas. Upozorio sam ga, međutim, da bi bilo najbolje da netko od nas ode dolje i da ih pričuva, što je jedan Španjolac iz naše stare grupe odmah prihvatio. Bio je to krasan drug i borac, niska uzrasta, ali spretan kao čigra. Mnogo sam ga volio. On se dobrovoljno javio da ode i da čuva seljake.

Onaj drugi Španjolac, kojeg smo nazivali Teniente, nije se s tim slagao a podržali su ga i drugovi iz internacionalne brigade. Samo smo Luka, naš mali Španjolac Kabesa (vjerojatno mu je to bilo izmišljeno prezime, a za pravo ga nikad nisam pitao) i ja drugačije mislili. Žena je, doduše, vidjela samo Tenienta.

Oko 13 sati taje žena otjerala mazge preko nevelike rijeke čije su obale obrasle gustom travom sličnoj našoj zukvi ili šašu. Neki od naših drugova su mislili daje žena otišla po ručak. Međutim, pošto se žena dugo nije vraćala, nama je to postalo sumnjivo.

Oko 15 sati primijetio sam da se prema našem lijevom krilu kreću tri kamiona. Bili su pokriveni ceradama, pa se nije moglo vidjeti jesu li puni ili prazni. U prvom trenutku, zbog valovita terena, učinilo mi se da idu u drugom pravcu. Osmatrajući, pak, desnu stranu, iza naselja, najprije sam primijetio prašinu, a zatim i vozilo koje je doista išlo u drugom pravcu. Odmah sam tražio sastanak s Tenientom i Vilijem. Poslao sam im Kabesu, koji je vjerno prenosio rezultate naših osmatranja. Vili i Teniente nisu vjerovali da protivnik ima na raspolaganju toliko vozila, a i žena je vidjela samo Tenienta, koji je bio u civilu. Zašto bi, dakle, protivnik išao s takvim snagama na jednog čovjeka. Zaboravili smo, međutim, da se prošle noći, petnaest ili dvadeset kilometara odatle, dok smo prolazili pored jedne osamljene kuće, dosta dugo čuo lavež pasa, sve dok se kolona nije udaljila. Na to nas je podsjetio Kabesa. Vijećali smo i dogovorili se da ćemo u slučaju napada pucati tek kad protivnik stigne posve blizu.

Zauzeli smo svatko svoje mjesto i osmatrali. Primijetili smo da se iz ona tri kamiona iskrcavaju vojnici i oružnici, »gvardie civil«, naoružani samo puškama. Bilo ih je oko četrdeset i odmah su se po komandi razvili u strijelce, a zatim polako nastupali prema našoj uzvisini. Bilo je očito da nas žele opkoliti. Srećom mi smo imali i jedan ruski puškomitraljez.

Oko 17 sati borba je dostigla kulminaciju. Naše lijevo krilo počelo je odstupati i tada smo počeli dobivati vatru i s lijeve strane, ne znajući da su nam dva druga u jednoj uvali izbačeni iz stroja, jedan je bio ranjen a drugi je poginuo. Teniente i Vili nisu nas mogli obavijestiti o povlačenju, već su odstupili s borcima koji su to učinili bez odobrenja. Jedan ili dvojica hrabrih priključili su nam se i štitili njihovu odstupnicu jednom uvalom do korita rijeke, a zatim do nekih šumaraka. Za kratko vrijeme i mi smo se morali povući, ali u suprotnom pravcu, uz rijeku, kako bismo na taj način razdvojili protivničke snage i lakše izdržali do noći vodeći računa i o municiji. Krenuli smo u suprotnom pravcu, u zaleđe, čemu se neprijatelj sigurno nije nadao ...

Kad smo stigli u zaklon, nismo mogli vjerovati da smo se izvukli iz takva okršaja i da smo imali samo jednog poginulog i jednog ranjenika.

Oni seljaci koji su radili u polju povukli su se bez žena uzvodno, misleći, vjerojatno, da mi nećemo u tom pravcu. Iznenadili su se i veoma uplašili kad su nas vidjeli. Bili su, zajedno sa mazgama, u riječnom koritu, koje je imalo mnogo zavoja i mrtvih uglova. Naredili smo im da idu ispred nas uzvodno koritom rijeke. Voda je bila hladna čak i za mazge, koje su nam u prebacivanju dobro poslužile. Koristili smo ih za nošenje tereta, a kad bismo se umorili i po dvojica smo jahali »ia jednoj.

Zarobljenike smo, pak, koristili za vodiče. Te noći prešli smo oko 40 kilometara prema sjeveru i sklonili se u neke šumarke. Bili smo uvjereni daje protivnik blokirao područje kojim smo mogli stići do naše baze. Trebalo je cijeli dan Ostati na novim pozicijama. To nije bilo lako jer se naš logor povećao zarobljenicima, a uz njih su bile i mule. One su nam zadavale najviše muke, jer su se mogle lako primijetiti. Tada sam se uvjerio da ta životinja satima može stajati na jeđiiome mjestu, da je veoma mirna i poslušna.

Poduzeli smo vrlo oštre mjere sigurnosti, posebno prema zarobljenicima. Kabesa im je objasnio situaciju. Rekli smo im da se ne plaše, da slušaju naša naređenja i da budu disciplinirani pa da će se za nekoliko dana vratiti kući. Ako, J>ak, zbog njihove neposlušnosti ili neopreznosti budemo otkriveni, prvi će oni

umrijeti i to bez ikakva suđenja, a kaznu u tom slučaju ima pravo izvršiti svaki naš borac.

Naša »odija« nastavila se i sljedećih nekoliko dana. Prešli smo vrlo dug put, prošavši kroz mnoge opasnosti i savlađujući mnoge teškoće. Zarobljenici su bili s nama sve dok nam nije više prijetila neposredna opasnost.

U zoru šestoga dana stigli smo na naš teren. Bili smo veoma iscrpljeni, gladni i žedni. Pošli smo ka nekoj gostionici, vukući se i spotičući se o svaki kamen. Kad smo stigli ljudi su nas zagledali podozrivo, nisu vjerovali da smo kako se kaže svoji. Bili su rezervirani prema nama. U prvom momentu nisu nam dali ništa, iako smo kao i ostali gosti tražili da za novac kupimo hranu i piće. Napokon smo dobili nešto malo suhoga sira i vina i to smo drugarski podijelili pred svima u gostionici. Svaki od nas osjetio je u sebi izvjesno olakšanje nakon svih neprilika koje smo proživjeli tih nekoliko proteklih dana. Ipak, to je za nas bilo teško iskustvo, ali znali smo da nas čekaju i veći gubici.

U bazi su nas kao i uvijek dočekali vrlo srdačno. Čak i srdačnije nego inače, jer su drugovi već pomišljali i na najgore. Samo je drug Pavlov, kako je sam rekao u zaključku na sastanku - vjerovao da će »tovarišči Stefan, Luka i Kabesa vrnutsja«. Kad smo se pojavili na ulazu u dvorište, Pavlov mi je potrčao i onako iscrpljena i neobrijana zagrlio me i poljubio, a poslije i sve ostale. Od srca smo se radovali jedni drugima.

Na sastanku, koji je, pošto smo se malo odmorili, održan u bazi, bilo je vrlo burno. Došli su glavni instruktor Ksanto i politički rukovodilac baze, jedan drug koji do tada nije govorio kojoj nacionalnosti pripada. Nije dobro govorio ni ruski ni španjolski, a zbog neke bolesti, dok sam tamo bio, ni jedan put nije išao u neku akciju. Zvali smo ga Karlos. U našu bazu došao je preko predstavništva internacionalnih jedinica u Albaceti koje nam nije posvećivalo dužnu pažnju u snabdijevanju potrebnim materijalom i odjećom. Zbog toga su svi oni koji su nam dolazili preko Albacete bili manje popularni od onih koji bi došli ravno s fronte iz boroenih jedinica.

Na sastanku je svaki vođa grupe (a bilo nas je osam) podnosio izvještaj na jeziku koji je najbolje znao: španjolskom, francuskom, njemačkom, a svi iz internacionalnih brigada donekle su znali i razumjeli ruski. Drugi Španjolci bili su kao i uvijek veoma opširni. Taj put morao sam i ja biti opširan. To mi nije bilo lako, jer nisam znao jezik. Radi situacije u kojoj smo se bili našli kad smo išli u akciju, morao sam sve od početka do kraja reci, pa i ono što nije bilo prijatno za Vilijevu i Tenienteovu grupu.

Ono što su potom govorili drugovi iz moje grupe stavljalo je njih dvojicu u još težu situaciju. Rukovodioci ostalih grupa bili su mnogo kraći. Temente je uglavnom potvrđivao naše navode, ali Vili se nije mogao nikako pomiriti s tim da oni nisu postupili vojnički budući daje protivnik imao mnogo veće gubitke od nas. Nastalo je vrlo neugodno objašnjenje iako su oba Rusa tvrdili aa smo mi imali pravo. Meni je i do tada donekle bilo poznato laktaštvo u štabu internacionalnih brigada. I to mi se nije ni malo svidjelo. A taj put se u ime štaba govorilo kako smo mi došli u Španjolsku da pomognemo njezinom narodu, ali da moramo voditi računa i o sebi, jer da kadrove treba čuvati. Tako je više puta istupao Karlos, braneći svog zemljaka Vilija i ostale Nijemce.

Situacija je bila vrlo neugodna. Prvi put nisam mogao shvatiti da i članovi Komunističke partije mogu javno ne priznati istinu onakvom kakva je ona zaista bila. To me je posebno revoltiralo kad sam govorio o nestašici hrane i teškom životu koji smo prošli, zbog čega smo dobili i dizenteriju ...

Na sastanku je donijet nekakav čudan zaključak, nešto u smislu: borci koji su u internacionalne brigade došli iz razvijenijih zemalja ne mogu da se bore ukoliko se normalno ne hrane, jer su kako je to rekao Karlos, na to navikli.

Razumije se, nisam mogao podnijeti takav stav, pa sam prilično žustro reagirao na Karl osove riječi...

Održali smo još jedan sastanak kad se Karlos vratio iz Albacete, donijevši i nešto naoružanja. Na tom sastanku on nas je upoznao s onim što je doznao o političkoj situaciji koja je već tada bila teška i neizvjesna iako smo svi govorili kako se ne borimo samo za Madrid, već i za Moskvu i ostale gradove i zemlje

Evrope. Ja sam tada isticao kako ćemo mi koji ostanemo živi braniti i svoje zemlje od najezde Musolinja i Hitlera, a pošto je Jugoslavija blizu i jednoga i drugoga, neće joj biti lako. Govorio sam i o tome kako svi koji se bore za pobjedu radničke klase, moraju biti ravnopravni. Tada sam ponovo osjetio kako je neugodno biti zajedno u ratu s onima koji kao »veliki«, teško podnose da se ističu ljudi iz malih zemalja iako su i jedni i drugi borci, samo na raznim dužnostima. Rusi su bili zadovoljni mojim stavovima, ali ih javno nisu podržavali.

POVRATAK U DOMOVINU

Odmah nakon sastanka tražio sam da odem u rejon Talavere de la Reina i Toleda, iako je tamo protivnik bio puno jači, ali nadao sam se da ću se u tom

E području bolje osjećati jer su tamo vrućine manje. Rusi su se složili da odem, ali orci u našoj bazi nisu bili jedinstveni. Javili su se moji najbliži saradnici, Kabesa i nekoliko Španjolaca, zatim drugovi iz Poljske i Čehoslovačke. Dogovorili smo se da odluku donese rukovodstvo baze. Saopćeno mi je da se ono slaže da odem tamo kamo sam želio.

Tako sam, iako još uvijek bolestan, otišao u područje Talavera- Toledo. Na

E utu sam sreo Božu Maslarića, koji je tada bio komandant jednog španjolskog ataljona u rejonu Puente del Arzobispo.

Ostao sam i dalje u dobrim odnosima sa Ksantom i Pavlovim iako sam bio na drugom sektoru koji je pripadao španjolskoj regimenti, a jedan dio i bataljonu Božidara Maslarića. Njegov bataljon postepeno je osvojio teren i ukopao se u rovove. Bez većih okršaja došao je tako u neposredan dodir s protivnikom. U to vrijeme njegove jedinice bile su pohvaljene od više komande, a tu sam i ja sa svojom grupom nešto naučio.

Božu i mene njegova viša komanda nije baš jako voljela dobrim dijelom zato što smo protivnika uznemiravali, a i što smo bili komunisti pa smo i politički djelovali na vojsku koju su oni, Kabaljerovci, htjeli vezati uza se.

Božo je bio drugi čovjek od naših ljudi s kojim sam razgovarao. Bio je dugo u Sovjetskom Savezu i proživio je svašta. Sudjelovao je u provođenju prve petoljetke u Sovjetskom Savezu, a ja sam, propagirajući je i govoreći o njoj u našoj zemlji, bio premlaćen na zagrabačkoj policiji početkom siječnja 1933. godine. To su bile naše dodirne tačke na osnovi kojih smo počeli pretresati politiku Sovjetskog Saveza i njegovu ulogu u Španjolskoj i ostalom svijetu.

Budući da je Božo bio u SSSR-u mnogo duže nego Mate Vidaković, to sam od njega saznäo mnogo stvari koje su me neugodno iznenadile. Na moje pitanje o radu Kominterne i o ugledu naše Partije tamo, Božo mi je rekao mnogo toga. Nisam mogao shvatiti kako su ljudi, kao Gorkić i Martinović, mogli biti privilegirani, a mi u zemlji nismo bili zadovoljni njihovim radom, ni onakvim radom CK KPJ u inozemstvu. Veoma sam se ooradovao kad smo obojica istovremeno došli do zaključka da bi na čelo CK trebao doći radnik, metalac Valter. Ako je to Joža Broz - dodao sam - odmah sam za to. Maslarić mi je, međutim, rekao kako su »gore«, u Kominterni, mišljenja o tome različita i kako na primjer Manuilski smatra da visoku funkciju treba dati Martinoviću i još nekima, ali da to dosta ovisi i o pristanku i stavu Dimitrova. Ispričao sam mu svoie dojmove o dotadašnjem radu CK KPJ i o poznanstvu s članovima CK. Posebno sam mu govorio o dojmovima s onog nastavka krajnje plenarne sjednice CK KPJ, započete u Pragu, a završene u Beču, kada me je podržao jedino Ćopić u stavu prema Jeftićevim petomajskim izborima u Jugoslaviji 1935. godine.

Ostali smo čvrsto na tome da bi Komunističkom partijom Jugoslavije svakako trebao rukovoditi metalac Josip Broz. To sam ja i kao metalac veoma želio.

Nakon nekoliko dana otišao sam s grupom bliže Toledu, a na rastanku sam upozorio Božu da vodi računa o vojnim pravilima kojih se mi nismo pridržavali kad smo obilazili njegove jedinice u rovovima isturenim prema neprijatelju. Tako smo se rastali, a svaki se na svojoj strani trebao ponašati onako kako je situacija nalagala. Vojna pravila, čak i osnovna, najčešće se nisu poštovala zbog

nedovoljnog iskustva, slabe opremljenosti i slabe pomoći onih koji su nam morali efikasnije pomagati. To potvrđuju velike žrtve koje su dale internacionalne jedinice u španskom ratu.

Na novom sektoru sastao sam se sa svojim starim prijateljem, studentom Stevom Nikolićem koji je došao u našu grupu sa svojih nekoliko ljudi. Bio je teško ranjen u glavu i imao je oštećen sluh. Veoma sam se obradovao tom susretu, ali mi je bilo teško što je on onako mlad ostao bez sluha. Dok smo bili zajedno, pazio sam na njega, naročito kad bismo se kretali noću. Kad sam ja ponovo bio ranjen (a još nisam bio ni ozdravio od onih crijevnih oboljenja), on se teže snalazio. No, nije htio u bolnicu. Govorio mije da sam i ja isto tako zreo za bolnicu kao i on. Tako sam ja pristao da ipak odem, ali najprije do nekog mobiliziranog vojnog liječnika koji je zbog toga bio veoma ljut na vlast i odmah nas je uputio u bolnicu. Ostali smo četiri dana zajedno. Zatim su mene prebacili na specijalne preglede u Albacetu. On je ponovo otišao u neku jedinicu.

Vratio sam se potom na južni front, ali sam se uskoro opet razbolio. Prebacili su me u bolnicu u Valenciji i tamo sam ostao nekoliko dana. Nakon toga liječio me je dr Čamilo Agvada u svojoj privatnoj ordinaciji. Svakodnevno sam dolazio i primao injekcije mjesec dana. Nakon toga otišao sam u malo oporavilište u mjesto Bunjol. Tamo sam ostao 14 dana. Tu su dolazili i sovjetski avijatičari koji su se borili na našoj strani protiv Frankovih fašista.

Pošto sam ranije komandirao desetinama i vodovima, a na jugu u Kastueri zamjenjivao sam komandanta diverzantskih grupa (a imao sam i svoju grupu), dobio sam čin poručnika i bio prekomandiran u mjesto Kasas Ibanjes za zamjenika komandira mitraljeske čete. Tu sam za kratko vrijeme postao komandir te iste čete u koju su osim Španjolaca dolazili na obuku i naši jugoslovenski dobrovoljci. Dolazio je tu i Marko Orešković. Sjećam se da je veoma volio mitraljez »maksim« sovjetske proizvodnje. Zatim su dolazili Vojo Todorović (Lerer Šamuel) i Maks Baće, bilu su borci te mitraljeske čete.

U jesen 1937. godine drug Božo Maslarić'bio je postavljen za partijskog rukovodioca jugoslovenskih dobrovoljaca u republikanskoj Španjolskoj. Trebalo ih je obilaziti po raznim mjestima i pripremati za povratak u zemlju nakon završetka rata u Španjolskoj.

Za vrijeme moga boravka u Valenciji i Kasas Ibanjezu posjetio sam, zajedno s drugom Božom Maslarićem, naše ranjene drugove, Matu Vidakovića (Kostaluku) i druge. Bili su u Madridu i u Benicasimu, sjeverno od Valencije, gdje je u vilama na pješčanoj plaži Sredozemlja bila organizirana vojna bolnica. Tu su se liječili i teško ranjeni Ivan Gošnjak, Edo Jaraas i drugi. Svi su željeli da što prije ozdrave i da se vrate u svoje jedinice koje su se borile na raznim frontovima. Tako su govorili i drugovi u madridskoj bolnici. Nakon toga i ja sam tražio od više komande da odem na sjeverni front gdje je bilo stiglo nešto više oružja s vrlo dobrim protivavionskim malokalibarskim dvocjevnim topom »erlikon« koji sam ja dobro poznavao s toledskog fronta, a trebalo je i podučiti španjolske borce rukovanju tim oružjem.

I sovjetska vojna misija slala je tamo instruktore pa sam tako i ja prema planu s jednim Rusom obilazio neke dijelove aragonskog fronta. Tamo smo i aktivno sudjelovali u borbama, naročito kad je pojačano napadala frankistička avijacija, služeći se talijanskim avionima i posadom crnokošuljaša, koje smo vidjeli u oborenim avionima.

Obilazeći dijelove aragonskog fronta susretao sam se i s našim drugovima borcima u jedinicama bataljona Dimitrova, Đakovića i drugih. Tako sam susreo i druga Vladu Popovića, studenta medicine. On je tamo u prvim borbenim redovima obavljao liječničke dužnosti. Borci s kojima je sudjelovao i u borbama veoma su ga cijenili. U 15. internacionalnoj brigadi sastao sam se s njezinim komandantom, drugom Vladifnirom Ćopićem koji me je kao starog znanca iz Beča 1936. godine vrlo dobro primio. Nas dvojica zajedno smo obišli jedan dio lin'ja koje su držali borci njegove brigade. Vladimir Čopić bio je hrabar, razborit i veoma dobar komunist.

Na položajima fronte kod Leride ostali smo do povlačenja preko rijeke Ebra. Tu su se naše jedinice, boreći se protiv nadmoćnijeg neprijatelja, zadržale neko vrijeme. Tada je republikanska teritorija bila presječena na dva dijela.

Rješenje vlade republikanske Španjolske da se borci internacionalnih brigada povuku s fronte, nije bilo dobro primljeno. Osjetili smo da time falangisti i fašisti dobivaju još veću moralnu podršku. Taj je osjećaj bio tačan. To se i dogodilo.

Povučeni smo s fronte od Tortose i upućeni u Barcelonu gdje gu bile sve organizacije i sva privredna i politička vlast Negrinove vlade. Živeći u Barceloni kod raznih ljudi, sastajali smo se i razgovarali o političkoj i vojnoj situaciji u Španjolskoj i u svijetu. Jednoga dana rekao mije drug Božo Maslarić da su ga pozvali u Centralni komitet KP Španjolske i rekli mu da se ukidaju sva politička predstavništva pri Centralnom komitetu KP Španjolske, ali da on radi nekih poslova treba ostati u Barceloni. Zatim su mu u Kadrovskoj upravi saopćili da ga traži španjolski vojni sud, ali da im nije poznato radi čega. No, neka, dok se to ne ispita ostane u Barceloni, ali u ilegalnosti.

Mene je to veoma iznenadilo. Rekao sam drugu Boži da bi se mi jugoslovenski dobrovoljci trebalo hitno sastati razmotriti tu stvar i odrediti delegaciju koja bi otišla u Centralni komitet KP Španjolske, pa ako je potrebno i do predsjednika vlade Negrina. Moj je prijedlog propao, a Kadrovska uprava CK KP Španjolske organizirala je savjetovanje u Barceloni na kome je trebalo politički ocijeniti Božin rad u internacionalnim brigadama. Na to savjetovanje nisam bio pozvan ni ja, ni još neki drugovi koji su cijenili rad druga Maslarića za vrijeme rata u Španjolskoj.

Kratko vrijeme nakon toga savjetovanja Boži Maslariću rečeno je u Kadrovskoj upravi CK daje Centralni komitet Komunističke partije Španjolske riješio da on mora pred sud, iako ne znaju zašto ga sud traži! Tog istog dana Božo je odveden u Komandanturu Barcelone odakle su ga sproveli u srednjovjekovnu tvrđavu (Monthuič).

Doznao sam od Božine stanodavke da je on sproveden u tu tvrđavu, najgori zatvor u Barceloni. Pokušao sam na razne načine doći do Bože u zatvoru kako bih saznao o čemu se radi i zašto su ga sproveli baš u taj zatvor. Ali nisam uspio saznati ništa, ni preko Komandanture u Barceloni, a ni preko Kadrovske uprave CK Španjolske, iako sam u Kadrovsku upravu išao nekoliko puta i uporno tražio da me primi La Passionarla, Dolores Ibaruri. Vjerovao sam da bi ona mogla nešto učiniti za starog revolucionara i dobrog borca u španjolskom ratu protiv falangista i fašista. U Kadrovskoj upravi obećali su da će vidjeti što se s Božom dogodilo. Ali on je uskoro bio prebačen brodom za Valenciju i tamo izveden pred Vojni sud u Almadenu. Veljače 1939. godine oslobođen je svake optužbe.

U Barceloni sam ostao još neko vrijeme vrlo nezadovoljan i ogorčen zbog Božina slučaia, a i nekih drugih događaja i postupaka prema dobrovoljcima.

Prema uputama CK KP Španjolske skupljali smo se u neke kuće sjeverno od Barcelone. Tu smo dočekali i prebacivanje preko španjsko-francuske granice koju smo prešli 9. II 1939. godine kod Port Boua. Tu nas je dočekao čuveni revolucionar Andre Marti. Želio se sastati na granici svoje zemlje s borcima koji su se borili na strani republikanske Španjolske.

Na jugu Francuske dobili smo prostor za sabirni Jogor. Sami smo ga morali urediti i to na pustom, pješčanom i vjetrovitom predjelu. Podigli smo najprije šatore, a kasnije neke barake. Logor su francuske vlasti nazvale »Argeles sur Mer«. Tu su na partijskom sastanku drugovi javnim glasanjem izabrali mene za sekretara. Bilo je velikih teškoća i nesuglasica s borcima iz Sovjetskog Saveza. Na partijskim sastancima dolazilo je do oštrih diskusija, govorili su ruskim je-

zikom vičući da su oni građani Sovjetskog Saveza i članovi SKP(b), a ne članovi KPJ. U tim svađama napadali su me i zato što sam toliko govorio o povratku u zemlju.

Drugovi: Vlado Popović, Peko Dapčević, Roko Diego i još neki, čvrsto su podržavali poziv naše Partije da se vraćamo u Jugoslaviju.

U tome logoru ostao sam oko tri tjedna. Zatim sam bio pozvan od Partije da, s pasošem našeg ekonomskog iseljenika koji je iz Kanade došao da se bori i poginuo je u Španjolskoj, odem iz logora u L'Havre. Tamo je trebalo da ispunim putni list za ukrcavanje u jedan brod (više se ne sjeća imena) što je plovio u Kanadu.

U L'Havreu je tada bio, u jednom specijalnom doku, i tada najveći putnički francuski brod »Ile France«, koga sam i ja pogledao uz ulaznicu od 10 franaka.

Pošto sam obavio posao u L'Havreu, stigao sam u Pariz na javku koju sam dobio prije putovanja u L'Havre. U Parizu sam bio raspoređen na izučavanje nekih novih eksplozivnih materija koje do tada nisam poznavao, iako sam bio u diverzantskim odredima. Radilo se o pravljenju (prema uputstvima) nekog jakog eksploziva u što ja baš nisam mnogo vjerovao. Ali slušao sam i učio misleći da bi to možda moglo i uspjeti, a onda i koristiti kad se vratim u zemlju, gdje ćemo se sigurno boriti protiv fašizma.

Uskoro zatim pripremio sam se za povratak u domovinu. Bio sam drugi (iza Marka Oreškovića) od Jugoslovena španjolskih boraca na putu u zemlju.

Petoga maja 1939. godine stigao sam u Jugoslaviju iz Pariza preko Belgije, nacističke Njemačke i Austrije s putnicom studenta Franje Puškarića koji je poginuo u Španjolskoj.

Bez nekih većih teškoća doputovao sam u Zagreb. Tu sam, po nalogu Partije, ostao do jeseni na ilegalnom radu. Organizirao sam drugove raznih zanimanja i naše simpatizere u grupe i govorio im o tome kako ćemo se boriti protiv fašizma u našoj zemlji. Sve što sam naučio u Španjolskoj i u Parizu prenosio sam stvorenim grupama, ali nikome nisam preporučio da prije mene isproba one »tekućine« za pravljenje eksploziva. Bio je to vrlo složen posao, pa sam se bojao da netko ne strada. To se kasnije i dogodilo drugovima koji su u Beogradu radili sa svojim grupama.

Godine 1940. došao je u zemlju teški ratni vojni invalid Mato Vidaković koji je s još nekoliko naših Jugoslovena bio na liječenju u Sovjetskom Savezu. Tada su se i neki drugi naši borci, pošto su prizdravili, vraćali u zemlju, na razne partijske zadatke. Mato Vidaković je na povratku preko Zagreba navratio da mi se javi, kao prisnom drugu s teruelskog fronta. Tom prilikom razgovarali smo o političkoj situaciji u našoj zemlji i u svijetu. A pošto je Mato dolazio s istim zadatkom kao i ja, razgovarali smo i o »tekućinama« od kojih se mogao načiniti - kako su nam rekli - dobar eksploziv za uništavanje neprijateljevog naoružanja. Mato Vidaković je potom otišao u Beograd da stvori grupu ljudi koja će podučavati pravljenju i rukovanju tim novim eksplozivom. Koliko mi je poznato, tamo je, pripremajući taj eksploziv, stradao jedan inženjer. Nešto kasnije nastradao je i Mato Vidaković. Bio je teško ranjen. Ostavši bez obje ruke prevežen je u beogradsku bolnicu. Drugovi su htjeli organizirati otmicu i izvući Matu iz bolnice, ali je on to odbio poručivši da više nikome ne može biti od koristi, a najmanje Partiji. Tako je ostao u bolnici gdje ga je neprijatelj likvidirao.

Bio je jedan od onih članova naše Partije koji se s izuzetnim samoprijegorom revolucionara bori za bolje sutra i koji u toj borbi daju i svoj život.

Ivan Krajačić Stevo

VEZE ZA VREME USTANKA U SISKU I OKOLICI

Godine 1937. služio sam vojni rok u Nišu. Tamo sam, po izgrađenom metodu povezivanja komunista, uspostavio vezu sa grupom komunista koji su, takođe, bili na odsluženju vojnog roka. Prvo sam se povezao sa Stipom Đakovićem.* On je bio običan vojnik, a ja već kaplar, jer sam godinu dana prije njega došao u vojsku. Prije poznanstva, iako o njemu ništa nisam znao, činilo mi se da bi mogao on biti jedan od naših, komunista, ali nisam znao kako da mu priđem. Razmišljajući šta bih i kako bih, jednog dana mu naredih nešto da uradi za šta sam i sam bio ubeđen da je nepravilno; on se odupre, na šta mu malo i priprijetih kaznom. Nije odbio da izvrši naređenje, jer je stav Partije bio da njeni članovi u vojsci moraju biti primjerni vojnici, disciplinirani, odgovorni, da bi i tako, među drugovima, primjerom, širili uticaj komunista. Stipe je samo rekao da ja, kao kaplar, nemam pravo da mu izdajem naređenja koja vrijeđaju njegovu ličnost, a ja sam, po načinu njegova reagovanja, još jednom procjenio: naš je. I priđem mu direktno. On se, oprezno, otvori.

Pronađosmo još jednog, trećeg druga - Tratnika, iz Kranja. Sad nas je trojica. Onda još nekoliko ljudi okupismo oko sebe. To je bila naša ćelija. Vrlo često smo se sastajali, dogovarali, čitali prokrijumčarene knjige. A kako nisam imao novaca, a bez njega se nije moglo ni do knjige, to bih preko drugara došao do hljeba od pola kilograma, njega prodao za dinar i za to kupio u antikvarijatu knjigu. Moglo je to biti neko od »Nolitovih« izdanja, a jednom sam kupio i »Sta da se radi« od Černiševskog. Tu knjigu sam, istina, pročitao već ranije, ali su me njen sadržaj, a naročito poruke, toliko zagolicale da sam je još jednom, krišom, čitao, naročito dok sam bio na dužnosti, noću, a onda sam je davao i ostalima iz ćelije da je čitaju.

Stipe se u međuvremenu povezao sa partijskom organizacijom Niša, tako da smo mi, grupa iz kasarne, preko njega bili povezani sa partijskom organizacijom Niša. On je dobijao i nama prenosio obaveštenja o zbivanjima, o akcijama pokreta, dobijao zadatke koje nam je prenosio. Ta naša grupa se, vrlo često sastajala, naročito u pauzama obuke, za vreme odmora, uz cigaretu, naoko u nekom nehajnom razgovoru. To je bila jedna veza čvrsta, korisna.

Navešću još jedan primjer uspostavljanja veza između članova Partije, takođe u vojsci u Nišu. Češće sam sretao u kantini jednog vojnika za koga mi se činilo da bi i on mogao biti naš, ali nisam znao kako da uspostavim vezu sa njim. On nije bio iz naše jedinice, nego iz konjičke. To je malo otežavalo situaciju, pa sam ga danima posmatrao i nikako da se usudim da mu priđem. Nije ni čudo, to je bilo opasno, jer za slučaj da se komunista otkrije pogrešnom čoveku - ne bi mu ginula višegodišnja robija. I da bih ga »opipao« počnem tiho, njemu uz uho, fućkati jednu našu revolucionarnu pjesmicu. Mislio sam: vojnici to ne znaju, a on, ako je komunista - prihvatiće. I prihvati, pa još i nastavi sam da fućka. Tako sam i sa njim Uspostavio vezu, pa je bio jedan naš, u grupi, više. On je bio iz Kragujevca i sećam se da nam je, na sastancima, pričao o velikim provalama u Kragujevcu, o držanju komunista pred klasnim neprijateljem, o čemu sam tek znatno kasnije, čitajući partijski materijal, doznao. Te njegove, slikovite i uvjerljive priče, opominjale su nas na potrebu stroge partijske konspiracije, ali i ulivale nam saznanje o otpornosti Partije, čvrstini komunista.

Svrha tog našeg sastajanja i dogovaranja nije bila preduzimanje nekih većih akcija, jer za to, objektivno, nije bilo uslova, već da se zbližavamo, međusobno informišemo o kretanjima u KPJ u celini, o događajima u zemlji i svetu. Mi smo uticali jedan na drugog, moralno se podržavali, učili jedan od drugog i kroz to se neprekidno izgrađivali. Mogu za sebe da kažem da sam od tih sastanaka-u Nišu, među tim drugovima skupljenim, od Kranja do Moskve, dosta naučio. To

***) Sin Đure Đakovića, org. sekretara CK KPJ, likvidiranog od strane režima 1929. godine. Prije tog našeg susreta u Nišu Stipe se vratio iz Sovjetskog Saveza, sa školovanja, zbog čega je bio pod vojnom paskom.**

je bilo vreme mog intenzivnog političkog zrenja, mada sam bio skojevac od 1934. Bila je partijska praksa da se svako dugo provjerava - zbog držanja na policiji, da ne izda, da mu se karakter provjeri, izdržljivost, odanost itd. Dugo su i mene provjeravali, čak i na osnovu pisama iz vojske, iz kojih su, kako su mi rekli, kad sam se vratio iz vojske, zaključili da sazrijevam. Istinu govoreći dosta sam dobio sa tim drugovima u vojsci, preko tih veza sa niskom partijskom organizacijom i preko Niša sa ćelom Partijom. Mnogo smo naučili. Na mnoge ljude smo uticali i to u toj mjeri da smo mi, da se bilo šta desilo u kasarni, bili toliko dobro organizovana grupa da smo svašta mogli da napravimo. Iako nas je, faktički, bilo samo pet-šest, stvarno smo predstavljali jednu dosta veliku snagu, dio Partije.

*
* *

Kad sam se vratio iz vojske povezao sam se u Sisku sa starim partijskim i skojevskim vezama i nastavio s političkim radom. A rad u Sisku je bio i razgranat i veoma intenzivan. Nekako tada, uoči 1940. Marijan Cvetković je bio sekretar a ja član Okružnog komiteta SKO J-a, a obojica i članovi PK SKOJ-a. Godine 1940. Marjan je uhapšen, a ja o tome nisam obavjestio PK SKOJ-a, zapravo nisam imao vezu sa tim rukovodstvom i zbog toga sam oštro kritikovan. Bio sam dakle, oštro kritikovan od PK SKOJ-a zbog neuspostavljanja veze, a meni ta obaveza na pamet nije pala. Znao sam, naime, da postoji partijska organizacija, da postoji partijsko okružno rukovodstvo i pretpostavljao sam da će oni o tome obavjestiti koga treba. Ja sam dalje radio kao da se ništa nije dogodilo. Rukovodio sam, sa ostalim drugovima, radom Komiteta, skojevskom organizacijom, i posao je tekao, ali sam zaboravio da uspostavim vezu koja je prekinuta Marjanovim hapšenjem, što je, stvarno, bila teška greška, jer je to bilo takvo vreme i u njemu toliko zadataka da se veze sa višim rukovodstvima jednostavno više nisu smele prekidati.

Ja sam pretrpeo kritiku i izvukao pouke. Krajem marta 1941. uhapšeno je celo partijsko rukovodstvo, Okružni komitet Partije, a među uhapšenima je opet bio Marijan Cvetković, sekretar OK SKOJ-a. U takvoj situaciji, meni kritikovanom ranije zbog neuspostavljanja veze, ni na pamet nije padalo da ne uspostavim vezu. Tako se odmah uputim u Zagreb; idem tražiti partijsku vezu, a ne znam gde daje nađem. Prvo, pođem kod jednog studenta, rodom iz Siska. Mislio sam: on će nešto znati. To je bio Ivo Brodarac. On kaže: »Ja ne znam, ali ću te povezati sa jednim drugom«. Poveže me sa »jednim drugom« - Pavlom Gregorićem, o kome tada nisam znao ko je. Ispričam mu: uhapšen je sekretar SKOJ-a, uhapšen je celi Okružni komitet Partije. Znao sam sve članove Okružnog komiteta Partije, mada nisam bio u njemu. Koliko sam znao, bila su još samo jedan ili dva člana na slobodi. »Jedan od njih je na vojnoj vežbi u Zagrebu, i tamo mi sada, druže, nemamo partijskog rukovodstva« - kažem ja Pavlu Gregoriću. On će na to: »To je vrlo ozbiljna stvar. I dobro si došao da nas obavjestiš o tome, ali ja ću te povezati sa jednim drugom« Kaže mi: tu i tu ćeš se sastati sa njime (na današnjem Trgu Jože Vlahovića), on će tako i tako izgledati, budi tu i tu, itd. Ja dođem po dogovoru i na vreme, a sećam se daje to bio 29. mart. Tamo mi je prišao Aleksandar Ranković, koji je tada vršio dužnost sekretara CK Hrvatske, jer se bio, po odluci druga Tita, zamjenio sa Končarem, koji je sada rukovodio sa PK KPJ za Srbiju. Kako je to bilo dva dana poslije demonstracija u Beogradu to sam prve informacije o njima dobio od moje veze.

Ispričam Rankoviću sve što se desilo u Sisku i kažem mu da postoji jedan član Okružnog komiteta koji nije uhapšen i koji bi mogao da uspostavi veze u Sisku. On me pita: »Šta ti misliš o tom članu Okružnog komiteta?« I ne odgovorih, a on reče da mu je malo sumnjiv i da ne može. Delio sam njegovo mišljenje. Zaduži mene da preuzmem rukovođenje okružnom partijskom organizacijom. Ja sam se plašio toga; nemam iskustva. Pitao sam ga može li to neko drugi. »Poslaćemo mi tebi jednog druga, ali ti to da preuzmeš«.

Vratim se nazad, prenesem članstvu neke direktive koje sam dobio od njega kao sekretara CK KP Hrvatske i, faktički, počnem, koliko znam i mogu, uticati na rad organizacije. Bili smo u procesu stvaranja novih i povezivanja dotadašnjih organizacija, u najmanju ruku uzdrmanih tom provalom. A još je trebalo tog druga, člana Okružnog komiteta, izolovati. Tako sam sve direktive koje sam dobijao prenosio organizaciji. No, na moju veliku radost vrlo brzo su članovi Okružnog komiteta, sa Vladom Janićem - Capom na čelu, pušteni iz zatvora, jer to i nije bila neka ozbiljnija provala.

*
* *

Na dan napada Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941, u Sisku su počela ponovno hapšenja. Tako reći odmah je počela hajka na komuniste. Međutim, mi smo svi već bili pripremni na oružani ustanak, na šta nas je podstakla okružna partijska konferencija, održana negdje u aprilu, kada je k nama došao Josip Kraš, u ime CK KPJ i CK KP Hrvatske. On nam je tada dao vrlo jasnu direktivu za pripreme za ustanak, tako da se poslije toga cijela partijska organizacija Siska smišljeno spremala za to. Na 32 skojevca iz mog sela Odre spremili smo 26 pušaka i 2 puškomitraljeza. To smo čuvali, podmazivali i redovno održavali - do dana odlaska u partizane. Bilo nas je i vojnika, koji smo naučili da rukujemo oružjem. Iz opreza, niko od nas nije spavao kod kuće, pa niko nije ni uhapšen, ne bar tog kritičnog dana. Naš sekretar Marijan Cvetković je uoči tog dana otišao na vezu u Kostajnicu, da obiđe skojevsku i partijsku organizaciju, da je obavjesti o razvoju situacije. Kada se vraćao nazad, vlakom, već je znao da je napadnut Sovjetski Savez, ali ne i to da ga već traže kući. Međutim, skojevci i članovi Partije su to znali i dočekali su ga na Capragu. Kada je vlak došao do stanice, čuo je: Čekaju te u Sisku, ne idi tamo!« Marijan je na to iskočio iz vagona i odmah, drugim partijskim kanalima, prešao na druge veze, tamo gde ga nisu čekali.

Iste večeri je iz Siska otišla grupa komunista u šumu. To je već sve bilo pripremljeno. Otišli su Vlado Janić Capo i Marijan Cvetković, sa grupom drugova. Partijska orgnaizacija Žabna i Odre pripremila je to mjesto odakle su otišli, tako da su odmah postavili logor. Veza iz tog logora održavana je svako veče. Ja, na primer, nisam odmah otišao u partizane, ali sam znao za njihov odlazak. Manje-više svako veče sam odlazio do logora. Gotovo svako veče svi smo mi odlazili do logora, ili smo se sastajali kod nas, jer su oni izlazili van logora. Po pravilu, oni su izlazili van logora, a samo nekoliko nas je, radi čuvanja tajnosti, dolazilo do logora, donoseći im hranu, vješti, dobijali direktive. Po njihovom odlasku ja sam formirao novi Okružni komitet SKOJ-a, jer sam već znao da neću ni ja dugo moći ostati, pa da se novo rukovodstvo konsoliduje. Tako smo odmah počeli da stvaramo novu organizaciju od ljudi koji nisu bili poznati kao komunisti. Povezali smo skojevske organizacije po selima, ojačali i provjerili veze sa logorom, a uskoro nam se ukazala mogućnost da udvostručimo i vezu sa Zagrebom.

Tih dana sam dobio poziv da stupim u domobrane, pa smo se dogovarali šta da radimo: da li da se odazovem, ili da odem u šumu, u Odred, s kojim sam svaki dan bio u vezi. Na kraju je odlučeno da idem u domobrane, što će, kako smo predviđali, biti dobra mogućnost uspostavljanja još jednog kanala veze sa Zagrebom, jer su jednu vezu, između Cape i CK KPH u Zagrebu, držali železničari, zapravo naša veza Šico. Sada meni kažu: »Daj da uspostavimo još jedan kanal, pa idi ti tamo«. Tako sam otišao u domobrane i uspostavio tu vezu, a onu prvu je i dalje držao Šico, naša dugogodišnja i pouzdana partijska veza.

Bio sam u domobranskoj kasarni, u Ljubljanskoj ulici. Odmah sam uspostavio vezu sa čl. PK SKOJ-a Hrvatske Jožom Vlahovićem, Vickom Rasporom, Radom Vlkovim i Jocom Đakovićem.

Preko njih sam viša rukovodstva stalno informisao o tome šta se zbiva u Odredu i u skojevskoj organizaciji u Sisku. U isto vreme sam prenosio direktive u Sisak, a iz Siska, povratno, donosio informacije u Zagreb. Odlazio sam i u Odred,

držao veze sa Capom i drugovima i vraćao se nazad, u kasarnu u Zagreb, tako da mi je uniforma idealno služila za legalno komuniciranje. Tako sam, konkretno, preveo predstavnika CK KP Hrvatske, Marka Simenića (kasnije izdao NOP) koga je CK Hrvatske slao na sisački teren. Odveo sam ga u Odred, na sastanak Okružnog komiteta. On je doneo neke nove direktive. Prespavao je kod mene na štali. Ujutro, taman se spremamo da ustanemo i doručkujemo, kad - evo ti žandarmi, prolaze cestom. Onda se malo zaustavimo, dok žandarmi ne prođu. Ja ga onda posadim na moj bicikl i vozim ga u Sisak, ka stanici. Bio je u civilu, a ja u uniformi. Prvo sam ispitao da li nema opasnosti na stanici, a onda mu kupim kartu i popnem ga u voz. Otišao je dalje, za Brod.

Ta moja kurirska funkcija je potrajala sve do sredine jula. Tada, tačnije 18. jula, u Sisku po mene ie došao neki policajac, da me uhapsi. Ja se nisam dao hapsiti. On je pokušao silom, ali sam ja, imajući vile u rukama, tim oruđem pošao na njega. On se poplaši i kaže: »doćiće ustaše po tebe!«

Spakovao sam torbu i krenuo ka Odredu koji je bio na 3 km od mog sela.

Koncem 1941. donesena je odluka da se jedan deo komunista vrati u Sisak, na teren, i da se formira komitet u gradu, pošto smo svi otišli u partizane, formirali odred o sa njim se svi zajedno povukli, prešli na Baniju, utopili se u jedinice na Baniji. Onda je donesena odluka da se dio nas vrati nazad. Tako sam se i ja vratio nazad, za člana Kotarskog komiteta KPH, sa zadatkom da držim veze i partijsku organizaciju između Siska i teritorije Velike Gorice (općina Sela i Lekenik). Ja sam se, naravno, stacionirao u svojoj kući, na štali. Niko me tu nije očekivao, jer su svi u selu znali da sam otišao u partizane. I mislim: najsigurnije je doći u kuću, jer tu te niko ne očekuje. Na štali u senu sam napravio bunker i svako veče izlazio na sastanke po selima i držao sve te veze i punktove. Iz tih sela su meni dolazili na sastanke, ja sam odlazio kod njih i tako sam cjeli teren pokrivao. To je bio potpuno okupiran teritorij, radili smo potpuno ilegalno. Tu nas nisu očekivali, a mi smo sve vreme držali veze. A tih veza smo imali i u gradu i po selima.

U Sisku je Marijan Laćan, sa grupom skojevaca, slušao »Slobodnu Jugoslaviju« i Radio-Moskvu. Sve interesantne vijesti i direktive, o situaciji u zemlji ili na svetskim frontovima, dakle sve ono što je radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« objavljivala, on je rukom »hvatao«, štampanim slovima, i umnožavao na šapirografu. Onda bi meni doturio jedan primjerak, a veza su bili železničari. Među njima i moj otac. On je radio u železničkoj ložionici u Sisku. Ja sam preštampavao na indigo-papiru te vijesti, i onda ih, opet, po železničarima, slao dalje, po selima. Druga veza išla je preko brijačnice u selu, koju je držao Jura Broz, sve do proljeća 1942. kada je otkriven pa je morao sa cijelom familijom (on, žena, dvoje dece) otići u partizane. On i žena su u partizanima i poginuli.

Karakteristično je bilo držanje mog oca. Ja sam bio tu, u štali, po danu, među kravama, a noću po terenu. Pisao sam na krilu, u štali. Još sam morao krave čistiti i češljati konje, jer sam ocu izgledao beskoristan. Onda bi znao da dođe po danu, da me kritikuje: te, kud si nas uvalio, te u šta si nas uvalio, šta će od nas biti, te stalno si bježao, stalno divlje vatao - pitomo puštao. Po cjeli dan bi me kritikovao, a naveče, kad ide na posao, opet bi došao: »hajde, imaš li nešto da odnesem?« Onda ja njemu dam informacije, on ih nosi tamo i donosi mi vijesti.

Još sam preko dva čovjeka komunicirao. Naime, znao sam za dva čovjeka u selu koji su bili jako brbljivi. I ja bih se, obično, postarao da, ako sam imao neku informaciju koju sam hteo proturiti po selu, nađem kanal da tu vijest njima doturim. Sve ostalo je bilo njihovo. Bio sam potpuno siguran da će za dva sata cijelo selo to znati. Kasnije, kada sam prešao kod drugog seljaka, Ivana Pajera, u njegovoj kući, pod podom, napravljen je bunker i tu sam po danu živjeo sa ukućanima, dok nikoga nema, a ako neko dođe, ja u bunker. Onda sam iz bunkera slušao šta oni razgovaraju.

Kada sam kod Pajera došao (a on je isto malo bio brbljiv) on ode po selu i začas mi donese punu »torbu« informacija. Ali - to su sve bile one informacije

koje sam ja drugim kanalima pustio, za šta on nije znao. Tako Sam znao šta se zbiva, utvrđivao daje to sve otišlo po selu. Onda bi, recimo, čuo kod Pajera seoski starešina, koji je malo paktirao i sa ustašama. Dođe kod njega u kuću, a onda on njega navuče na razgovor: »Znaš li ti nešto o ovim našim fakinima, koji su otišli u partizane?« Starešina kaže: »To je sve pobijeno, nikoga više nema«. Onda Pajer pita: da li je taj ubijen, taj zatvoren i dr. Tako i za mene pita: »Je li Mika ubijen?« »Pa da: poginuo je već davno...« Pajer je bio majstor da navuče na razgovor. Tako sam ja znao masu informacija. On je, obično, ljude, ili žene koje su dolazile, navlačio na razgovor da bih ja što više direktno čuo u bunkeru dole šta se zbiva u selu i šta ljudi misle, kakvo je raspoloženje, itd. Kasnije je i cijela familija Pajer otišla u partizane. Sin i ćerka su poginuli u partizanima.

Na tom principu smo, manje-više, radili u svim selima. Kada bih isprobao tu metodu, ja je onda plasiram u sva druga sela, da po tim metodama i drugi rade. Na taj način smo držali potpuno pokriven cjeli teritorij nekoliko općina Siska.

Mika Špiljak

BORBA ZA REALIZACIJU OSNOVNE LINIJE CK KPJ ZA ORUŽANI USTANAK PROTIV OKUPATORA U MAKEDONIJI

POKRAJINSKO SAVETOVANJE KPJ U MAKEDONIJI 7. JANUARA 1942. GODINE I REAGOVANJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U BITOLJU

Razvoj narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Makedoniji je još jednom potvrdio koliko sve zavisi od snage subjektivnog faktora, od snage partijskih organizacija i pokrajinskog rukovodstva KPJ za Makedoniju. U 1941. godini, pa i tokom 1942., narodnooslobodilačka borba bila je otežana i kočena pokušajima mešanja u poslove partijske organizacije u Makedoniji od strane CK BRP(k), izmenom pokrajinskog rukovodstva KPJ i njegovog sekretara Metodija Šatorova Šarla, a kasnije zbog slabosti i nedovoljne aktivnosti Pokrajinskog komiteta i njegovog sekretara Baneta Andrejeva Ronkata.

Borba Partije i partijskih organizacija u Makedoniji koja se vodila tokom 1941. godine uz pomoć CK KPJ i druga Tita, a protiv mešanja BRP(k) u poslove partijske organizacije Makedonije i porotiv nastojanja Šarla i nekih članova PK partijske organizacije Makedonije da se odvoji od Komunističke partije Jugoslavije i pripoji Bugarskoj radničkoj partiji (komunisti), toliko je okupirala partijsku aktivnost i iscrpljivala njene snage, da se nije mogla odmah posvetiti brzom organizovanju oružane borbe protiv nemačkih, bugarskih i italijanskih okupatora i njihovih slugu. Radilo se o odbrani osnovne linije KPJ-o nepriznavanju okupacije, odnosno rasparčavanju Jugoslavije i o oružanoj borbi protiv fašističkih okupatora.

Na insistiranje CK KPJ da IK Kominterne interveniše da organizacije Komunističke partije u Makedoniji ostanu nerazdvojni deo KPJ, partijski redovi se ponovo sređuju, vodi se oštra borba protiv oportunizma, osuđuje se izdaja Šarla i onih koji ga podržavaju, potiskuju se pokušaji CK BRP(k) da prisvoji partijsku organizaciju u Makedoniji, formira se novo pokrajinsko partijsko rukovodstvo (početkom septembra 1941. godine).

Prema tome, narodnooslobodilačka borba protiv fašističkih, italijanskih i bugarskih okupatora u Makedoniji se u početku odvija pod posebnim uslovima. Makedonski narod i narodnosti u Makedoniji, radnička klasa i komunisti moraju da se bore i protiv fašističkih okupatora i protiv saradnika okupatora i izdajnika vlastitog naroda, i protiv stalnih napora Bugarske radničke partije (ko-

munisti) da se Makedonija tretira kao deo Bugarske (kao novooslobođeni krajevi).

Komunistička partija Jugoslavije i drug Josip Broz Tito imaju neprocenjiv značaj za uspeh narodnooslobodilačke borbe makedonskog naroda i narodnosti u Makedoniji i za orijentaciju na to da se samo zajedno s ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije u borbi protiv fašističkih okupatora mogu, konačno, ostvariti istorijske težnje - nacionalno i socijalno oslobođenje makedonskog naroda. »Bugarski osvajači pljačkaju makedonski narod isto kao što to čine nemački imperijalistički pljačkaši. Zadatak makedonskih komunista jeste da okupljaju narodne mase u borbi protiv nasilnog pripajanja i podele Makedonije, a za slobodno nacionalno opredeljenje makedonskog naroda i za njegovu nacionalnu nezavisnost i slobodu«, kaže se u zaključku sa Savetovanja KPJ u maju 1941. godine. Ne jednom je tokom 1941. godine bilo podvučeno daje zadatak komunista i partijskog rukovodstva u Makedoniji da se odmah formiraju i organizuju partizanski odredi. Drug Tito, u svom pismu od 24. jula 1941. godine, podvlači: »... stavljamo vam u zadatak da odmah pristupite organizovanju partizanskih odreda, u koje mogu ući svi oni koji su voljni da se bore protiv okupatora i koji žele da pomažu borbu SSSR, jer je to i naša borba«.

A u otvorenom pismu CK KPJ, od 6. septembra 1941. godine, članovima Partije u Makedoniji, stoji: »Drugovi Makedonci, u boj! Ne dopuštajte da sprečavaju i sabotiraju vaše akcije. Organizujte partizanske odrede. Uključite se u redove narodnih partizana Jugoslavije, koji ispisuju slavnu stranicu istorije naše Komunističke partije i svih naroda Jugoslavije«.

I u Titovom direktivnom pismu, od oktobra 1941. godine, se podvlači: »Sada se pred vama u Makedoniji nalazi jedan od najvažnijih zadataka, a to je obrazovanje partizanskih odreda - diverzije. Ne dajte se zbuniti zbog toga što nemate oružja; počnite sa ono malo što imate... Da bi ste izvršili zadatke, da biste vodili uspešno partizansku borbu i ojačali brojno stanje partizana, potrebno je da taj zadatak postavite pred partijsku organizaciju u Makedoniji kao najvažniji«.

Novi Pokrajinski komitet, čiji je sekretar bio Lazar Koliševski, odmah se orijentiše na to da učvrsti partijske organizacije i zauzme odlučan kurs organizovanja oružane borbe protiv nemačkih, italijanskih i bugarskih fašističkih okupatora i njihovih slugu.

Poziv KPJ svakome ko je odlučio da se bori protiv okupatora i fašizma da se nađe u redovima NOV, pod rukovodstvom KPJ, ubrzo daje rezultate. Već početkom oktobra 1941. godine desetak organizacija se pripremaju da formiraju partizanske odrede. Međutim, određenog dana, 11. oktobra, partizanske odrede formiraju samo organizacije Prilepa i Kumanova.

Početak oružane borbe u Makedoniji, obrazovanjem partizanskih odreda i prvim oružanim akcijama, jeste izuzetno značajan istorijski trenutak u dugotrajnim borbama za nacionalno i socijalno oslobođenje makedonskog naroda. Jedanaesti oktobar 1941. godine je, zapravo, istorijska prekretnica u borbi za samostalnost makedonskog naroda, u borbi za slobodu, nacionalna i socijalna prava. Tim istorijskim činom su se makedonski narod i narodnosti u Makedoniji udružili s ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije, da bi se u narodnooslobodilačkoj borbi proterali fašistički okupatori iz naše zemlje, zatro fašizam, izvojevala nacionalna sloboda i ravnopravnost i obrazovala nova zajednica slobodnih ravnopravnih naroda.

Prvi partizanski odredi nisu uspeli da se održe i razviju; Kumanovski je odred razbijen odmah po formiranju, a Prilepski, dva meseca posle uspešne akcije u gradu i nekoliko drugih akcija u njegovoj okolini. Obadva odreda kao i Skopski, rasformirani su odlukom Pokrajinskog vojnog štaba, a borci prihvaćeni i sklonjeni u pojedine partijske organizacije.

Neuspeh prvih partizanskih odreda u Makedoniji nastaje ne samo zbog žestokog protivudara bugarskih fašističkih snaga, već i zbog slabosti i nedovoljne aktivnosti pojedinih partijskih organizacija, a naročito Pokrajinskog komiteta. Partizanski odredi iz Prilepa i Kumanova su se, zapravo, našli ostavljeni sami

sebi na udaru okupatora. Umesto deset formiraju se dva odreda*', umesto da se na početku ustanka pojavi 500 boraca, pojavljuju se njih stotinak. U nekim se partijskim organizacijama sporo likvidira oportunizam. Pokrajinsko rukovodstvo još nije jedinstveno, a po hapšenju Lazara Koliševskog, sekretara PK, od strane bugarskih okupatora, u PK ponovo dolazi do štetnih rasprava, i tako se ponovo otvaraju vrata za povećani uticaj i mešanje CK BRP(k) u stvari partijske organizacije KPJ u Makedoniji.

Pre hapšenja Lazara Koliševskog, 6. novembra 1941. godine, PK 5. novembra 1941. donosi odluku za što brže formiranje novih partizanskih odreda. Neuspeh prvih partizanskih odreda PK ne ocenjuje kao poraz, već samo kao jednu izgubljenu bitku i zbog toga nastoji da se formiraju nove oružane jedinice. S druge strane, pokrajinsko rukovodstvo je, bez Lazara Koliševskog, sve neaktivnije, oportunističko, kolebljivo i podložno stranom uticaju. Ono gubi vezu sa CK KPJ, organizaciono slabi; u njemu raste nejedinstvo; pojavljuju se krupna razilaženja u ostvarivanju političke linije KPJ u oružanoj borbi protiv fašističkih okupatora. Iz PK je na neobjašnjiv način udaljen Blagoj Jankov Mučeto, a na Januarskom savetovanju kažnjeni su partijskim ukorom i udaljeni iz PK Borko Taleski i Vera Aceva zbog »nekih« frakcionaških tendencija. U PK su primljeni Trajko Boškovski Tarcan, a posle Savetovanja u januaru 1942. godine i Strašo Pindžur.

Po formiranju prvih partizanskih odreda, politička situacija u Makedoniji se veoma zaoštrava - teror fašističkih okupatora stalno jača, okupatori preduzimaju najoštrije mere protiv boraca i naroda koji ih podržava, uključujući tu i smrtne presude; u narodnim masama nastaje sve dublja diferencijacija među onima koji se bore i onima koji služe okupatoru. U prkos tome, narodne mase su sve spremnije i odlučnije da se bore za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje. Međutim, u takvim objektivno povoljnim uslovima za borbu protiv okupatora, Pokrajinski komitet sa Banetom Andrejevim na čelu je zbunjen, neodlučan, nedovoljno dorastao i sposoban da organizuje i rukovodi narodnooslobodilačkim ratom i sve više skreće od linije KPJ po osnovnom pitanju oružane borbe.

Tokom novembra 1941. godine u Skoplje ponovo dolazi delegat CK BRP(k), Bojan Blagaranov - Baj Ivan, koji jača svoj uticaj na rad PK i uspeva, vremenom, manje-više da usmeri njegovu aktivnost u duhu tadašnje političke linije i taktike BRP(k), Blagaranov uspeva da se nametne PK i to je najveća slabost sekretara i nekih njegovih članova. U to se vreme politička linija BRP(k), po mnogo čemu, objektivno razlikuje od političke linije KPJ, pre svega, po ciljevima borbe protiv okupatora, jedinstva Jugoslavije i priznavanja, odnosno nepriznavanja, okupacije Jugoslavije i rasparčavanja njene teritorije od strane fašističke Nemačke, i njenih fašističkih saveznika, Bugarske, Italije i Mađarske, a posebno po makedonskom pitanju.

U uslovima neuspeha prvih partizanskih odreda, sa više oslabljenih partijskih organizacija i izgubljene veze sa centralnim rukovodstvom KPJ, unutrašnje razjedinjen, Pokrajinski komitet nije kadar da se odlučno suprotstavi tuđim uticajima, da pravilno usmerava partijske organizacije i da uspešno rukovodi narodnooslobodilačkim ratom u Makedoniji. Pokrajinski komitet, pod rukovodstvom Baneta Andrejeva, shvata neuspeh prvih partizanskih odreda kao vojnički i politički poraz. Neki članovi PK, Borko Taleski i Vera Aceva, čine napore da se suprotstave takvom stavu i bore se za doslednu realizaciju kursa političke linije CK KPJ. U pokrajinskom rukovodstvu za Makedoniju, početkom decembra 1941. godine, nastaju neodrživi odnosi, pa se nameće neminovna potreba da se oni promene.

Upravo u to vreme, u Skoplju je ponovo prisutan delegat BRP(k), Bojan Blgaranov - Baj Ivan, a zatim sekretar PK, Bane Andrejev, odlazi u Sofiju, gde se zadržava 2-3 sedmice. Treba zabeležiti sledeće:

***) Skopski partizanski odred je formiran 22. avgusta 1941., tj. pre formiranja novog Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju.**

- Bane Andrejev odlazi u Sofiju a da se ne javi bilo kom članu PK i tamo se duže vreme zadržava, a u PK nema zamenu;
- Mara, Borko i Vera tretiraju odlazak Baneta iz Skoplja kao napuštanje sekretarske dužnosti u ratno vreme i saglašavaju se da se on isključi iz PK, o čemu je čak i donesena odluka, ali kasnije od nje odustaju članovi PK Mara Naceva i Trajko Boškovski Tarcan;
- u to vreme, Borko i Vera formulišu svoj poseban stav u izveštaju o radu PK Centralnom komitetu KPJ;
- prisustvo delegata CK BRP(k) krije se od većine članova PK i to ne samo u periodu novembar - decembar 1941., već se krije i njegovo prisustvo od januara 1942. pa do kraja maja 1942. godine.;
- odmah po povratku u Skoplje, Bane Andrejev nastoji da se iz PK udalje Borka i Vera;
- krajem decembra 1941. i u prvim danima januara 1942. godine, Pokrajinski komitet se nekoliko puta sastaje da, pored nekih drugih pitanja, posebno raspravlja o tome kakav stav zauzeti po pitanju mobilizacije u bugarsku armiju. Na tim sastancima dolazi do razmimoilaženja između Andrejeva i ostalih članova PK, jer Andrejev pokušava, da nametne stav koji po tom pitanju ima CK BRP(k). To jasno proizlazi iz njegovog izlaganja povodom »Rekonstrukcije Januarskog savetovanja PK KPJ za Makedoniju od 1942. godine« u Institutu za nacionalnu istoriju - Skoplje. Na strani 19, Bane Andrejev kaže: »U to vreme pojavljuje se problem mobilizacije za bugarsku armiju. Diskutovali smo šta da činimo. Da pozivamo ljude, nismo imali odrede pošto smo bili u fazi pripreme. Našli smo se u dosta teškoj situaciji kako da, u tom pogledu, vršimo protivmobilizaciju i po tome nismo mogli da zauzmemo čvršći stav«.

U takvoj situaciji PK potpuno zanemaruje probleme koje nameće borba protiv fašističkih okupatora. Pokrajinski vojni štab i partizanski odredi su rasformirani, partijske organizacije ostavljene, takoreći, same sebi i zbunjene protivrečnim direktivama i uputstvima. U to vreme odlučeno je da se Borko i Vera udalje iz PK, ali se za to ne može naći dovoljno argumenata; operiše se time da imaju frakcionaške tendencije, da su bili intimni drug i drugarica, da su pokušali da pošalju poseban izveštaj CK KPJ, da su imali ambicije da preuzmu rukovodstvo i slično. Odluku o njihovom udaljavanju iz PK, čini se, kao da nemaju snage da sami sprovedu, jer joj se Vera i Borko suprotstavljaju, govoreći da je neosnovana. U PK se oseća da takva odluka neće biti dobro primljena u partijskim organizacijama na terenu, pošto se ne radi o slabostima i greškama Borka i Vere, već o njihovom stavu u vezi sa sadržajem rada i nejasne političke orijentacije PK, nedovoljne aktivnosti i odlučnosti PK da organizuje i rukovodi narodnooslobodilačkim ratom.

Politička se situacija, u to vreme, dalje zaoštrava 13. decembra 1941. godine fašistička Bugarska objavljuje rat SAD i Velikoj Britaniji, povećava se opasnost da Bugarska bude neposredno gurnuta u rat sa Turskom, i postaje veoma aktuelno pitanje mobilizacije u bugarsku armiju. Za nas u Makedoniji bilo je od ogromnog značaja da li ćemo se suprotstaviti takvoj mobilizaciji i kako ćemo to učiniti. Bugarska je u to vreme na strani Hitlerove Nemačke i, ujedno, okupator Makedonije. Stav PK je kolebljiv i kontradiktoran i kreće se od »protivmobilizacije« pa do stupanja u bugarsku armiju. U takvim okolnostima PK prenosi direktivu da se ne žuri s organizovanjem novih partizanskih odreda, da se nebi desilo ono što je ranije bilo s partizanskim odredima. U partijskim organizacijama na terenu oseća se da PK gubi inicijativu posle hapšenja Lazara Koliševskog.

Nekoliko dana pre kraja decembra 1941. godine, od PKje zahtevano da partijske organizacije upute po jednog čoveka na sastanak u Veles. Motiv sastanka nije protumačen svuda jednako. U Prilepu i Bitolju je rečeno da se po jedan čovek uputi u Veles na sastanak na kojem će se raspravljati kakav stav valja zauzeti po pitanju mobilizacije u bugarskoj armiji, a u Veles i Strumicu poručeno je na primer, da se uputi delegat koji će prisustvovati savetovanju u PK. Postavlja se pitanje, zašto se različito postupilo i šta se time htelo postići?

U to vreme partijske organizacije u Prilepu i Bitolju su među najjačim. U njima kao instruktor i član plenuma PK radi Mirče Acev. Iz njih se još tada šalju primedbe na slabosti i nedovoljne aktivnosti PK. Organizacije u Velesu, Strumici, Skoplju i ostalim mestima su slabije.

U decembru 1941. Mirče Acev, član Plenuma PK, zahteva da se organizuje partijsko savetovanje radi temeljnog razmatranja političke situacije u Makedoniji, posle neuspeha prvih partizanskih odreda, položaja partijskih organizacija i odnosa u pokrajinskom partijskom rukovodstvu, ali se to ne prihvata.

U Velesu se okuplja ljudstvo iz Prilepa, Bitolja i Strumice. Tu im se, konačno, saopštava da će se u Skoplju održati partijsko savetovanje, ali ne i o kojim pitanjima će se raspravljati. Ovo nije savetovanje kakvo je zahtevao Mirče Acev. Iz Velesa se svako sam prebacuje do Skoplja i javlja se na dobijenu vezu.

Partijsko savetovanje se održava 7. januara 1942. godine, u Skoplju, u kući Trpka Stamatovskog, u blizini tzv. male železničke stanice. Savetovanju prisustvuju: Bane Andrejev Ronkata, Mara Naceva, Borko Taleski, Vera Aceva, Strašo Pindžur, Trajko Boškovski Tarcan, Pero Ivanovski Tikvar, Ljiljana Ćalovska, Kiro Minanov, Penko Zdravkovski, Kuzman Josifovski Pitu i Ljupčo Arsov Goce. Od organizacija, bile su zastupljene Skoplje, Veles, Strumica, Prilep i Bitolj. Savetovanju prisustvuje samo jedan član Plenuma PK, Pitu, jer ostali drugovi nisu ni bili obavešteni.

Iz ovoga se jasno može videti da nisu bile pozvane sve partijske organizacije i članovi plenuma PK. Prisustvo Pita je bilo sasvim slučajno.

U vreme održavanja savetovanja delegat BRP(k) nije bio u Skoplju.

Dnevni red savetovanja je bio sledeći: politička situacija, neka kadrovska pitanja, i razno.

Sama konstatacija da je posredi savetovanje, za većinu prisutnih predstavljala je iznenađenje, ali niko na to nije stavio nikakvu primedbu.

0 političkoj situaciji govorio je drug Bane. Za II svetski rat, rekao je da je antisovjetski, imperijalistički i da dobija karakter oslobodilačkog rata. Ovakva karakteristika po mnogo čemu se razlikuje od stava CK KPJ - da je rat antifašistički i zbog toga, u osnovi, oslobodilački. Andrejev se, dalje, osvrnuo na neuspeh prvih partizanskih odreda i ukazao je na teške posledice koje su nastale na samom početku sa formiranjem partizanskih odreda. Izneo je gubitke u ljudstvu, naročito na kumanovskom terenu, pomenuo razbijanje partijskih organizacija, i pojačan teror okupatora i slično. Andrejev je bio nejasan u svom izlaganju; nekako oprezan; za obrazovanje partizanskih odreda u Makedoniji on ne kaže da je to greška, već da je to težak udarac i poraz. Dalje, govore da partijske organizacije nišu osposobljene i da u nas još nisu sazreli uslovi (ni objektivni, ni subjektivni) za masovnu partizansku borbu. U svom izlaganju Bane se nijednom reći nije izjasnio o borbi koja se vodila protiv fašističkih okupatora u ostalim delovirna Jugoslavije, a ujedno ni o potrebi da se zajedno borimo protiv okupatora.

U svom zaključku zalagao se za sređivanje i učvršćivanje partijskih organizacija, njihovo jače političko delovanje, vođenje akcija za poboljšanje položaja stanovništva, za bolje snabdevanje prehrambenim proizvodima i, na kraju, za pojačanu političku borbu protiv bugarske fašističke okupacije na opštem planu. Ponekad je bilo nužno da se protesti i nezadovoljstvo masa podržavaju diverzantskim akcijama, koje kasnije, zavisno od objektivnih uslova (!), mogu da prerastu i u partizanske odrede, koji će voditi šire oružane akcije. U datom trenutku najvažnije je bilo da se politički utiče na mase da ne pomažu organe bugarske fašističke okupacije i da demonstracijama i diverzijama neprestano manifestuju svoje nezadovoljstvo. Na kraju, Andrejev je ukazao na to da u PK ima nerazumevanja među njegovim članovima, što bi trebalo rasčistiti u drugoj tačci dnevnog reda.

Posle njega, o stanju nastalom po formiranju partizanskih odreda govore Pindžur i Tarcan. Pindžur govori o pretrpljenom porazu i naglašava potrebu da u buduće budemo oprezni, da sačuvamo ljude i pojačamo partijski rad. Tarcan

ukazuje daje na mnogim mestima prestao rad vojnih komiteta, odnosno štabova na terenu, pa ni pokrajinski štab nije više radio.

Na savetovanju se nije razviia opširnija diskusija o referatu i izlaganjima Pindžura i Tarcana. Nijedan član PK se nije izjasnio. Brzo se prešlo na to da delegati sa terena izlože političku situaciju i stanje u svojim partijskim organizacijama. Izveštaji iz Prilepa i Bitolja pobudili su veće zanimanje, jer se iz njih vidi brz porast i učvršćenje organizacija i pojačana aktivnost, kao i to daje tamo snažno odjeknulo formiranje partizanskih odreda i poraslo borbeno raspoloženje masa. Ove organizacije su sredile svoje partijske redove, Partija i SKOJ su se omasovili, intenzivno se pripremajući za formiranje novih partizanskih odreda. U to vreme partijska organizacija Bitolja broji više od 100 članova, SKOJ više od 150, razvijena je široka politička i propagandna aktivnost, redovno izlazi partijski bilten.

Diskusija na Savetovanju se po prvoj tačci dnevnog reda naglo završava, a da pre toga nije iscrpnije bilo reči o mobilizaciji u bugarsku armiju i o tome kako orijentisati vojnike koji iz bugarske vojske dolaze na odsustvo. Andrejev je zaključio diskusiju ne sumirajući izlaganja i ne ukazujući zašto je u nekim organizacijama poraslo borbeno raspoloženje po formiranju partizanskih odreda, uprkos tome što su pretrpeli neuspeh. Andrejev je samo podvlačio da su uslovi bili vrlo teški i da moramo biti veoma oprezni prilikom formiranja novih partizanskih odreda, kako ne bi došlo do onog što se dogodilo s prvim partizanskim odredima. Na kraju, on predlaže da PK sačini zaključke i da ih što hitnije dostavi partijskim organizacijama.

U okviru druge tačke Andrejev ukratko kaže da u PK ima problema s Borkom Taleskim i Verom Acevom, jer nisu bili iskreni, pa se zato kažnjavaju strogim ukorom (Borko) i ukorom (Vera), i udaljavaju iz PK. Zanimljivo je, pri tom, da se na Savetovanju ni Borko ni Vera nisu suprostavili takvoj odluci, a ostali članovi PK se nisu izjasnili. Predlog je prećutno prihvaćen, a slučaj ostaje nerazjašnjen.

Početkom februara 1942. u organizacije pristiže materijal sa Savetovanja. I pored toga što je na Savetovanju zaključeno da se formulišu zaključci, organizacijama su umesto toga uputili direktivno pismo i materijal sa Savetovanja koji na njemu nije bio prezentiran, a kasnije i proglas makedonskom narodu. To je u partijskim organizacijama pobudilo veliko interesovanje, ali ujedno i čuđenje, pa je nastala još veća zabuna. Materijal se proučavao na proširenim sastancima u svim partijskim organizacijama, u sledećem sastavu: članovi mesnog komiteta, odnosno štaba i pojedini istaknutiji partijski aktivisti. Direktivno pismo sadržalo je devet tačaka, pa je u nekim organizacijama nazvano »devet božjih zapovesti«. Iako ovi stavovi liče na naređenja, oni nisu bili mobilni.

I u materijalu sa Savetovanja i u direktivnom pismu stavovi su dosta nejasni i po mnogo čemu suprotni osnovnoj liniji CK KPJ o neposrednoj i neodložnoj oružanoj borbi protiv okupatora i njihovih slugu. Njihova se suština svodi na sledeće:

- u njima se ne govori nigde direktno protiv oružane borbe, i vešto se obilazi potreba da se odmah organizuju i formiraju novi partizanski odredi (ukazuje se da još nema uslova za takvu borbu);
- stav o mobilizaciji u bugarsku fašističku armiju je nejasan; traži se da se ona sabotira ističe parola protiv mobilisanja makedonskih masa i njihova uključivanja u redove bugarske armije, koja je okupatorska; ali kaže se da ako mase odlaze u kasarne, i naše bi mesto trebalo da bude među njima;
- partizanski pokret se ne sme shvatiti kao nekakav dekret, već da se on razvija prirodnim putem - stasanjem objektivnih uslova;
- zagovara se stvaranje baza na terenu i organizovanje diverzantskih akcija s malim stalnim jezgrima, sastavljeni od ilegalaca, koji bi kasnije trebalo da prerastu u partizanske odrede. Njihov bi zadatak bio da se bave agitaciono-organizacijskim radom i da, uz to, vrše diverzantske akcije, što će značiti da uznemiravaju bugarske i italijanske policijske snage i uporišta okupatorske vlasti;

- insistira se na jačanju političkog rada, učvršćenju i jačanju partijskih i skojevskih organizacija u gradovima i selima, povećanju aktivnosti među narodom, akcijama protiv organa i mera okupatorske vlasti;

- govori se o borbi protiv organa okupatorske vlasti, a nijednom reči se ne pominje borba protiv bugarske fašističke armije;

- govori se o slobodi, o nacionalnom oslobođenju, ali ne i neposredno o samostalnom postojanju makedonskog naroda.

Stavovi u direktivnom pismu i materijalu, kao i u nekim proglasima kasnije, tako su formulisani pogotovo deo o bugarskoj armiji i pitanju nacionalnog oslobođenja kao da se podrazumeva da je armija deo snage bugarske fašističke okupacije, odnosno sama okupacija porobljavanje makedonskog naroda. Međutim bilo je to samo vešto zaobilaženje osnovnog pitanja. Policiju i organe bugarske okupatorske vlasti valjalo je odvojiti od bugarske armije i ovu prikazati u jednom drugom svetlu.

U mnogo čemu se takav stav podudara sa stavom BRP(k), kojim se bugarska armija odvaja još početkom drugog svetskog rata, od fašističke vlasti i naziva »narodnom armijom«, s obrazloženjem da BRP(k) u njoj ima jak uticaj, pa se zbog toga armija nikada neće priključiti politici bugarske, a još manje Hitlerovim hordama u borbi protiv Sovjetskog saveza. Međutim, oni - upravo ta bugarska armija pretvorila se u žandarma za račun Hitlera i domaćih fašističkih upravljača, neposredno učestvujući u okupaciji Jugoslavije, tačnije delu Srbije i Makedonije i neposredno se boreći protiv jugoslovenskih, a time i makedonskih, partizanskih odreda, a kasnije i protiv partizana u Bugarskoj.

S druge strane, u materijalu sa Savetovanja ima i drugih protivrečnosti:

- drugi svetski rat se karakteriše, pre svega, kao antisovjetski, imperijalistički a takoreći, u zadnjem planu se stidljivo kaže daje on oslobodilački, odnosno antifašistički;

- govori se o grešci novog rukovodstva koje se orijentisalo na formiranje partizanskih odreda, i pored toga što o tome na Savetovanju nije bilo reči; zatim daje novo rukovodstvo još u početku krenulo pogrešnim putem; da se rukovodstvo pretvorilo u štab (!), što valja tumačiti tako da nije postojalo političko rukovodstvo, već samo vojni štab; ili da je štab jedan nepotreban organ (!), pa se postavlja pitanje šta to treba da znači u takvoj ratnoj situaciji (!), itd.

- Partija se u svim uslovima postavlja sektaški, govori se da ona treba, pre svega, da bude sastavljena samo od radnika (!). A u to vreme u Makedoniji ima malo radnika, samo nešto više esnafskih kalfi i sasvim malobrojne inteligencije.

Ovde je potrebno ukazati na to da u proglasu makedonskom narodu, od februara 1942., pored ostalog ima i jedna čudna konstatacija koja je izazvala još veće čuđenje kod članova Partije i SKOJ-a, pa i kod širokih narodnih masa. U njemu stoji i sledeće: »Makedonski narode, bugarski narod preko svoje herojske kompartije dovikuje bugarskim vlastodršcima daje Makedonija porobljena i okupirana« (!). I dalje: »Makedonci su posebna nacija i da makedonski narod treba da bude slobodan i ravnopravan s ostalim balkanskim narodima (!)«.

Nije mi poznato daje BRP(k) tokom 1941. i 1942. godine javno proklamovala takav stav po makedonskom nacionalnom pitanju, a PK se u proglasu makedonskom narodu poziva na to (!). Kasnije, u ostalim proglasima ističu se i ovakve parole: »Za istinsku narodnu vladu bugarskog naroda«, »Živela slobodna i nezavisna Makedonija, u savezu sa slobodnim balkanskim narodima«, »Tvoja je sudbina usko povezana sudbinom sovjetskog naroda i sudbinom samog bugarskog naroda i sa svim od Hitlera porobljenim narodima Evrope«.

U Bitolju su materijal i direktivno pismo proučavani na proširenom sastanku mesnog komiteta, kojem prisustvuju i članovi vojnog štaba, kao i nekoliko istaknutijih partijskih aktivista. Ovom sastanku iz PK su bili prisutni drugarica Mara Naceva, organizacioni sekretar PK i Cvetko Uzunovški, član Pokrajinskog vojnog štaba. Materijal i direktivno pismo ne samo što su nejasni i ponegde protivrečni, već na mnogim mestima nisu u skladu s osnovnom linijom KPJ o neposrednoj oružanoj borbi protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu. U disku-

siji o njima zahteva se razjašnjenje mnogih izraženih stavova i mišljenja, zahteva se i odlučna orijentacija za organizovanje partizanskih odreda i sveopšte narodne oružane borbe.

Sastanak mesnog komiteta je bio dug i buran. U vezi s pročitanim materijalima i pismima postavljena su brojna pitanja radi razjašnjavanja pojedinih tačaka, zahteva se odlučnija orijentacija na organizovanje partizanskih odreda. U diskusiji se naročito ukazuje na to da su materijali i zaključci u pismu nejasni, ponegde protivrečni i da ne mogu delovati mobilno. Podvlači se daje stav o mobilizaciji protivrečan; postavljaju se pitanja o tome kako se može davati otpor mobilizaciji, pa čak sprovoditi i nekakva »protivmobilizacija«, a da ujedno deo partijskog kadra odlazi u vojne logore bugarske vojske i da tamo s bugarskim drugovima radi na sprovođenju naše partijske linije da »vojnici okrenu oružje« (!); postavljaju se pitanja šta to znači da se »partizanski pokret ne shvati kao nekakav dekret« i »partizanske odrede formirati od ilegalaca, čiji će zadatak biti, pre svega, agitaciono-propagandni rad i diverzije«; kuda vodi postavka da partizanski pokret razvijati »prirodnim putem«, »stasanjem« objektivnih uslova (!), i slično. Dalje se redaju pitanja o karakteru rata, o tome šta to znači voditi borbu protiv okupatorske vlasti, a ne tražiti otvoreno borbu protiv bugarske fašističke armije, zbog čega nema ni reči o zajedničkoj borbi makedonskog naroda s ostalim narodima Jugoslavije, zašto se i u do tada izdatim dokumentima zapostavlja oslobodilački karakter rata.

Drugovi iz Pokrajinskog komiteta pokušavaju da odgovore na postavljena pitanja, ali nisu bili sasvim ubedljivi.

Na kraju, MK prihvata pismo, ali istovremeno zahteva od prisutnih drugova iz PK da prenesu postavljena pitanja i primedbe, kao i insistiranje da se odlučnije ide na formiranje partizanskih odreda u Makedoniji. Ujedno je odlučeno da jedan član MK (LJupčo Arsov) otputuje u Skoplje i da pred sekretarom PK iznese izražene dileme, toliko očigledne iz postavljenih pitanja i primedaba koje izazivaju stavovi u pismu i materijalima.

U to vreme je partijska organizacija Bitolja bila uverena da se formiranjem prvih partizanskih odreda (Skoplje, Prilep, Kumanovo) ne samo nije pogrešilo, već da su oni veoma doprineli mobilizaciji masa protiv povećanog otpora okupatora i njihovih slugu. Organizovanje i akcije prvih partizanskih odreda u Makedoniji predstavljalo je zapravo, otvorenu manifestaciju volje makedonskog naroda da neće trpeti bugarsku okupatorsku vlast, jer je tuđa i ima žandarmsku ulogu u Hitlerovu korist. Zbog toga je, dalje, mesni komitet odlučio da još više pojača pripreme na organizovanju i formiranju partizanskih odreda u bitoliskom kraju. Vojni štab je dobio zadatak da mobiliše sve snage kako bi se ta odluka izvršila što je mogućno brže.

Drug Mirče se pismeno obraća PK i izlaže svoje primedbe i neslaganja sa donesenim odlukama. Tom prilikom je drug Cvetko održao poseban sastanak s vojnim štabom. Sastanak je održan u Desanovoj stolarskoj radionici i bio je posvećen neposrednim pripremama za formiranje partizanskog odreda.

Mirče, Stiv i Ljupčo, posle sastanka MK, skreću pažnju Mari i Cvetku da u materijalima sa Savetovanja i u direktivnom pismu ima stvari o kojima na Savetovanju nije bilo reči, kao na primer:

- u Banetovom referatu se nije govorilo neposredno o nekakvim greškama novog Pokrajinskog komiteta, formiranog septembra 1941., pod rukovodstvom Lazara Koliševskog, po pitanju formiranja partizanskih odreda, a još manje o tome da su pređeni okviri ovlašćenja koja je CK KPJ dao Dragančetu i Lazi, a nije bilo reči ni o tome da se to rukovodstvo pretvorilo u štab. Na kraju, uopšte se nije neposredno govorilo da u nas nema objektivnih i subjektivnih uslova za vođenje partizanskog rata; sve je to kasnije dodato materijalima sa Savetovanja;
- na Savetovanju niko nije rekao da je partizanski odred trebalo formirati, pre svega, od ilegalaca i da je njihov zadatak trebalo da bude agit-propski rad i diverzije, utokiko pre što se u Titovom pismu od 24. jula 1941. govorilo da u

partizanske odrede »mogu da stupaju svi oni koji su voljni da se bore protiv okupatora«.

Posle završenog sastanka, Mirče, Stiv i Ljupčo su se složili daje Savetovanje sazvano na brzinu i s ciljem da PK pokuša da zamagli iskrivljavanje već utvrđene partijske linije o oružanoj borbi i da se partijska aktivnost u Makedoniji postepeno orijentiše na političku liniju i taktiku BRP(k). Zadatak Savetovanja je, takođe, bio da se iz PK udalje Borko i Vera, koji su davali otpor takvim pokušajima.

Pokrajinski komitet, sa Banetom Andrejevim na čelu, nije bio dosledan u svojim stavovima i direktivama. Iz sačuvanih materijala se može videti kakvih je sve protivrečnih gledišta i direktiva bilo po osnovnim pitanjima - od ustanka do borbe za demokratsku narodnu vlast Bugarske, od protivmobilizacije do stupanja u bugarsku okupatorsku vojsku, itd. Uzvikuju se parole daje »sudbina makedonskog naroda povezana sa sudbinom bugarskog naroda«, zato parola »savez balkanskih naroda«, pa i parola da se borimo za »istinsku demokratsku narodnu vladu Bugarske«, a makedonski se narod s oružjem u ruci bori za svoju nacionalnu slobodu i državnost. Kroz sve može se videti kako raste ili se smanjuje neposredni uticaj delegata CK BRP(k), kako se taj uticaj odražava na stavove i aktivnost pojedinih članova PK.

Ovakav tok reagovanja partijskih organizacija na terenu na materijale i direktivno pismo (to nije došlo do izražaja samo u bitoljskoj organizaciji, već i u više drugih organizacija u Makedoniji) potvrđuje da su Savetovanje i direktive koje je PK slao posle njegovog održavanja, imale negativno i štetno dejstvo na normalni i brzi razvoj narodnooslobodilačke borbe i razvoj Partije u Makedoniji tokom 1942. godine. Posle tog savetovanja sve više raste uticaj, mešanja i nametanja CK BRP(k), preko svog delegata, na rad Pokrajinskog komiteta; raste nejedinstvo u Partiji; raste nepoverenje u pokrajinsko rukovodstvo; razvija se oštra i otvorena borba za rehabilitaciju političke linije KPJ za oružanu borbu protiv okupatora.

FORMIRANJE PRIVREMENOG POKRAJINSKOG KOMITETA KPJ U MAKEDONIJI, 4. JUNA 1942. GODINE

U prvoj polovini 1942. godine autoritet Pokrajinskog komiteta i njegovog sekretara druga Baneta Andrejeva, zbog uticaja delegata CK BRP(k), nedovoljne aktivnosti i ispoljenog kolebanja u vezi organizacije oružane borbe, sve više opada. Savetovanje, održano 7. januara 1942., i njegovi protivrečni stavovi ispoljeni u dokumentima, stvaraju još veću zabunu i dezorijentaciju u partijskim organizacijama. Odugovlači se s organizovanjem i formiranjem partizanskih odreda, partijske organizacije rade u sve težim uslovima, raste broj ilegalaca, jačaju pritisak i udarci okupatorske policije, sve više vreba opasnost od provala i razbijanja Partije u mnogim mestima, naročito onde gde ona u to vreme razvija široku političku i propagandnu aktivnost i gde se intenzivno radi na organizovanju partizanskih odreda. Od mnogih partijskih organizacija pristižu protesti i zahtevi da PK bude odlučniji i dosledniji u sprovođenju partijske linije.

Provala u bitoljskoj organizaciji, aprila 1942., tada jednoj od najsnažnijh i najmasovnijih partijskih organizacija u Makedoniji, još više Uzbuđuje većinu odanih članova Partije. Sa više strana se zahteva odlučno pokretanje svih snaga za neposrednu oružanu borbu, za organizovanje partizanskih odreda. Pokrajinski komitet i, pogotovo, Bane Andrejev kao sekretar, izgleda, nisu imali dovoljno sluha za sve ono što se zahtevalo sa terena i što je namećala fašistička okupacija, pa u svojim usmenim i pismenim direktivama i dalje nastoje da budu krajnje oprezni nastoje da ne ponavljaju »poraze« koje su doživeli prvi partizanski odredi, da nastave sa diverzantskim akcijama i uznemiravanjem okupatora; pre svega, da pojačaju politički rad Partije u gradovima i selima i da

podstiču narodne mase u izražavanju nezadovoljstva prema okupatorima organizovanim demonstracijama, protestima, itd.

Pokrajinski komitet, u sastavu: Bane Andrejev, Mara Naceva, Trajko Boškovski Tarcan i Strašo Pindžur, ipak, oseća svoju oslabljenu ulogu i uticaj, pa u aprilu 1942. donosi odluku da se PK proširi kooptiranjem novih članova: Cvetko Uzunovski i Ljupčo Arsov, i Cvetan Dimov kao kandidat za člana PK, nastojeći na taj način da novim ljudima pojača svoju vezu s organizacijama na terenu. Cvetko je španski borac, Ljupčo dolazi iz bitoljske organizacije, a Cvetan Dimov iz skopske organizacije.

Rad PK u to vreme je prilično nesređen, njegovi sastanci su dugi, neefikasni i retko kada su se na njima mogli doneti konkretni zaključci. U PK se vodi takva diskusija oko ostvarivanja političke linije KPJ i organizovanja oružane borbe protiv okupatora, da joj niko kraj nije mogao sagledati. I kaci je na tim dugotrajnim sastancima dolazilo do saglasnosti o određenim pitanjima, ona se često nije poštovala; dešavalo se da drug Bane još sutradan saopšti kako ono što je zaključeno ne bi moglo da se prihvati ili, čak i, da više ne važi. Ponovo bi počinjala rasprava o istim pitanjima, o kojima se juče već raspravljalo, da bi se na kraju ponovo došlo do već zauzetih stavova. Rečju, rad PK je u tom periodu zapao u ćorsokak, u mnogo čemu je bio uzaludan i jalov, i odražava svu nemoć i dezorijentaciju PK.

Niže se sastanak za sastankom PK, a da se nije postigla nikakva trajna saglasnost i prešlo na konkretan rad i akciju. Sve više raste sumnja da na PK utiče neka sila spolja. I kada se na jednom od sastanaka postavlja zahtev da se otvoreno kaže da li je u Skoplju ponovo prisutan neko od ljudi iz CK BRP(k) i zbog čega se ne čine ozbiljniji napori za uspostavljanje veze sa CK KPJ, sekretar Bane Andrejev to negira izjavom da niko iz CK BRP (k) nije prisutan i tvrdi da su svi pokušaji za uspostavljanje veze sa CK KPJ ostali bez ikakvog rezultata.

Nastaju nove rasprave, ponovo se stvara veoma mučna situacija, atmosfera je puna sumnje i nepoverenja.

Ovako teško stanje traje sve do promene PK.

Za to vreme, partijske organizacije stalno zahtevaju jasne stavove i direktive, njihova rukovodstva nemaju poverenja u PK. Drugovi sa terena sve više traže vezu sa Cvetkom, Ljupčom i Cvetanom, a naročito s drugom Mirčetom Acevim, koji je ponovo u Skoplju. U takvoj nenormalnoj situaciji, bez neke konkretne aktivnosti PK, koja traje već pola godine, sekretari okružnih komiteta Bitolja, Prilepa i Skoplja- Stevan Naumov Stiv, Borko Temelkovski Ljiljak i Cvetan Dimov, a Mirče i Vera Aceva, kao članovi Plenuma PK, zahtevaju da se u PK organizuje novo savetovanje i da se na njemu rasčisti situacija u Partiji u Makedoniji.

Drug Mirče Acev, 8. maja 1942. godine, upućuje pismo PK u kojem iznosi stanje nastalo u Partiji po formiranju prvih partizanskih odreda i njihovih neuspeha, i kritikuje neaktivnost PK i njegove protivrečne i nepravilne stavove. Valja napomenuti daje drug Mirče od novembra 1941. stalno ukazivao na slabosti i greške, kao i na nedovoljnu aktivnost PK. Njegovo pismo nije razmatrano u PK.

Situacija se i dalje komplikuje; deo članova PK održava posebne kontakte s organizacijama. Uprkos tome što su o tome obaveštavani i ostali članovi PK; takva praksa je jedan vid odvajanja organizacija od rukovodstva. Na sastancima PK, drugovi Cvetko, Ljupčo i Cvetan i dalje zahtevaju da se organizuje partijsko rukovodstvo, da se prevaziđe kolebljivost i nedoslednost u sprovođenju linije KPJ, jer stalna orijentacija, sukobi i rasprave u njemu i način na koji se održavaju veze s partijskim organizacijama dovode Partiju u veoma težak položaj, pa postoji neposredna opasnost da je neprijatelj lakše razbije i za duže vreme onesposobi za aktivan politički rad i rukovođenje oružanom borbom. Ostali članovi PK - Mara, Bane i Pindžur - protive se takvom savetovanju i jalove diskusije se nastavljaju.

Situacija postaje izuzetno teška, svi su svesni da se to ne sme odužiti i da se mora nešto odlučnije preduzeti. Na inicijativu i uz podršku Mirčeta, Vere, Stiva, Ljiljaka i ostalih aktivista, drugovi Cvetko, Ljupčo i Cvetan se odlučuju na jednu

neuobičajenu akciju: slažu se sa zahtevom većine organizacija sa terena da prekinu veze sa postojećim Pokrajinskim komitetom i da na taj način otvoreno izraze nepoverenje PK i prinude ga na organizovanje novog savetovanja, na kojem će se iz osnova rasčistiti pitanja o kojima se tako dugo raspravljalo.

Doneti takvu odluku, bilo je veoma teško. Sve drugove iz partijskog aktiva koji su se suprotstavljali radu i politici postojećeg PK mučila je dilema da li postupaju ispravno. Na jednom sastanku, u kući Josifa Mihajloviča, okupljaju se Mirče Acev, Vera Aceva, Cvetko Uzunovski, Cvetan Dimov, Ljupčo Arsov, Veselinka Malinska, Ljiljana Čalovska i Pero Nakov, i dugo diskutuju o nastaloj situaciji u dilemi ići ili ne ići na rušenje postojećeg pokrajinskog partijskog rukovodstva. Mnoštvo činjenica im daje za pravo, ali pred njima stoji i pitanje: da li je put kojim se krenulo pravi. Svesni su da to nije redovan put za raščišćavanje odnosa u Partiji, ali im se čini da zbog ratnog vremena drugih mogućnosti nema. Dilema je velika i teška, svako se u sebi lomi. Konačno odlučuju da se sa zatvaranjem partijskih organizacija i smenjivanjem postojećeg Pokrajinskog komiteta ide do kraja. Pretežu činjenice koje idu u prilog tome da, ako se sada ne načini odlučan zaokret u realizaciji političke linije CK KPJ, sve će više rasti opasnost od skretanja sa linije oružane borbe protiv okupatora i učvršćivače se uticaj delegata CK BRP(k), a time i infiltrirati pogledi, politika i taktika BRP(k) po pitanju borbe protiv fašističke nemačke, bugarske i italijanske okupacije Makedonije i po pitanju narodnooslobodilačke borbe makedonskog naroda, to je - ne opšti oružani ustanak protiv okupatora, već diverzantsko uznemiravanje i političko manifestovanje narodnog nezadovoljstva; linija i gledište čiji cilj nije isterivanje okupatora iz Makedonije i nacionalno osamostaljivanje i oslobođenje makedonskog naroda, već rušenje fašističke vlasti u Bugarskoj i stvaranje »(demokratske narodne vlasti u Bugarskoj«, što neosporno znači da ondašnja Bugarska nije bila okupator Makedonije.

Takav stav se može još bolje sagledati iz proglasa CK BRP(k) od 21. decembra 1941. godine, u kojem se, između ostalog, kaže: »Samo borba za isterivanje nemačkih i italijanskih okupatora sa Balkana i zbacivanje njihovih oruđa - bugarske fašističke vlasti, samo borba za narodno-demokratsku vladu Bugarske, može kako bugarski narod tako i makedonski narod dovesti do slobode«. U jednom drugom dokumentu koji je izdao PK u proleće 1942. godine, otvoreno se zagovara gledište daje »sudbina makedonskog naroda usko povezana sa sudbinom bugarskog naroda«. Nasuprot tome, CK KPJ još u prvim mesecima po okupaciji upozorava da se makedonski narod »mora jednako boriti protiv nemačko-italijanskih okupatora, kao i protiv bugarskih i albanskih slugu, koji se svim sredstvima trude da uguše nacionalnu svest makedonskog naroda i pretvore ga u bespravne robove...«

Pomenuti drugovi, rešavaju se da borbu vode do kraja, da otstrane postojeći štetni uticaj i mešanje BRP(k) u rad partijske organizacije Makedonije i da promene PK i formiraju novo rukovodstvo, koje će se odlučno orijentisati na oružanu borbu, na formiranje partizanskih odreda, učvršćenje partijskih organizacija i likvidaciju svakog oportunizma i stranog uticaja, da preduzmu mere da se, odmah, sa nekoliko kanàla, uspostavi veza sa CK KPJ.

Kad je sekretar PK doznao šta se dešava, odlučuje se da sàm ode na teren i obiđe partijske organizacije, ali, osim organizacija u Velesu i Kavadarcima, ostale ga ne primaju, tako da se poražen vraća u Skoplje.

Drug Bane, zatim, saziva novi sastanak PK *>, na kojem zahteva da se takav postupak obustavi i preti da će zbog toga jednog dana morati da se odgovara pred Partijom. Prvi put u PK zahteva glasanje o svom predlogu, ali kad uviđa da nema većinu, jer za njegov predlog glasaju samo Mara, Pindžur i on sam, a protiv Cvetko, Cvetan i Ljupčo, odlučuje da dekonspiriše delegata CK BRP(k), druga Bojana Blgaranova - Baj Ivana, i objašnjava da i on želi da prisustvuje sastanku PK. Trojica članova PK se tome protive, jer Baj Ivan nije član KPJ, niti ima odob-

*** U stanu Aleksandra Hristova.**

renje da prisustvuje sastancima PK. Ponovo se glasa i rezultat je opet isti. U tom trenutku, u sobu gde se sastanak održava, iznenada upada drug Blgaranov i izjavljuje da on ima pravo da prisustvuje ovakvim sastancima, jer je, najpre, član CK BRP(k), član rukovodstva jedne bratske komunističke partije i, drugo, jer se u pismu Kominterne poručuje da i BRP(k) učestvuje u radu organizacija Komunističke partije Jugoslavije u Makedoniji. Bugarski se delegat, na taj način, nametnuo. Postaje već sasvim jasno da se delegat CK BRP(k) duže vreme nalazi u Makedoniji; da je po drugi put došao januara 1942. i ostao u Skoplju, i da je aktivnost PK do tada bila pod njegovim uticajem.

Blgaranov na sastanku istupa vrlo samouvereno, želi da fascinira drugove istupajući kao iskusan partijski rukovodilac, radnik Kominterne, pa nameći svoje prisustvo na sastanku, pokušava u dužem izlaganju od oko četiri časa o opštim političkim i vojnim događajima u svetu i posebno na Balkanu, da ubedi prisutne da će se rat rešiti samo pobedom Crvene armije, da partizanske snage mogu odigrati neku ulogu, ali ne odlučujuću, pa je tada, 1942. godine, neophodno potrebno da težište političke aktivnosti bude na širokom organizoyanju narodnih masa koje će svoje nezadovoljstvo manifestovati organizovanim demonstracijama i protestima protiv organa fašističke vlasti i nastojati da »naši ljudi«, komunisti, prodru u bugarsku armiju. Na pitanje zar bugarska armija nije snaga okupatora, Baj Ivan ne odgovara neposredno, već vešto menja pitanje i dugo govori o tome kako BRP(k) ima veliki uticaj u armiji i snažne pozicije. Oko tog pitanja odmah izbija sukob i počinje duga i žučna diskusija. Sastanak se tog dana ne završava, pa je dogovoren nov.

Izlaganje Blgaranova se nije moglo prihvatiti kao osnova političke aktivnosti Partije u Makedoniji. Politički aktiv je ponovo na okupu. Na tom sastanku drug Mirče Acev ima najveći uticaj, i dogovara se sa Baj Ivanom da mu da odgovor na narednoj sednici PK. Zbog toga se pred sam sastanak okupljaju Mirče, Vera, Cvetko, Cvetan i Ljupčo i formulišu teze tog odgovora, ovlašćujući druga Ljupča da ih iznese na sastanku. U tim se tezama analizira nastala situacija, postojeći uslovi u Makedoniji za oružanu borbu, organizovanje partizanskih odreda, neminovnost da se vodi borba za dosledno realizovanje direktiva CK KPJ, a u zaključku se zahteva da se po svaku cenu uspostavi veza sa CK KPJ. Dalje, u tezama se podvlači da ne treba potcenjivati mogućnu pomoć CK BRP(k), ali da ona mora biti striktno organičena na ono što je utvrđeno pismima između CK KPJ i CK BRP(k), kao i pismom Kominterne.

Teze su zapisane i jedan njihov deo je sačuvan. Na novi sastanak Baj Ivan nije došao. Sastanak počinje Ljupčovim izlaganjem na osnovu dogovorenih teza i predlogom da one budu osnova za izradu direktive koju sa te sednice treba poslati svim partijskim organizacijama u Makedoniji. Međutim, drug sekretar, pošto je saslušao izlaganje, izjavljuje da se ne slaže da pomenute teze budu osnova političke aktivnosti i posle xratKe rasprave
dogovora**.

Teze izložene na tom sastanku nisu bile samo odgovor na stavove koje je izložio Baj Ivan, već i opširna kritika stavova i direktiva PK od novembra 1941. do juna 1942. godine, kao i osnova za direktivno pismo koje je trebalo poslati partijskim organizacijama Makedonije. U tezama su naglašeni politički stavovi, a sve ostalo je imalo drugostepeno značenje. U njima se ukazuje na brojne političke pogrešne poglede i stanovišta, odstupanje i iskrivljavanje osnovne linije KPJ u odnosu na borbu protiv fašizma i okupaciju zemlje i zahteva se da se, na osnovu političke linije KPJ u Makedoniji, mobiliše cela Partija u Makedoniji. Osnovne postavke u tezama su protivne stavovima i direktivama u materijalima, dokumentima i praksi Pokrajinskog komiteta pod rukovodstvom Baneta Anrejeva. Naročito su naglašeni sledeći stavovi:

a) Drugi svetski rat se, pre svega, tretirao kao antisovjetski i imperijalistički, a nije se jasno i neposredno ukazivalo na to da je on antifašistički i, ujedno,

***) Ovaj sastanak je održan u stanu Dareta Džambaza.**

oslobodilački, da se u njemu porobljeni narodi bore za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje. Ovo se podvlači, utoliko pre, stoje PK svojim stavovima i pogledima u dokumentima izražavao neskriven defetizam i među široke narodne mase unosio strah od rata, a nije nastojao da ukaže da narodi u ovom, od fašista nametnutom, svetskom ratu moraju mobilizirati sve svoje snage i sredstva da bi se izborili za svoju slobodu, pošto PK svojim stavovima ne otvara perspektive da će samo oružanom borbom i svenarodnim otporom protiv Nemaca, Bugara i Italijana koji su okupirali našu zemlju, svaki narod Jugoslavije izvojevati svoju nacionalnu slobodu i obezbediti sebi svetlu budućnost. U dokumentima PK se ne govori otvoreno ni o borbi ostalih naroda Jugoslavije, kao ni o tome daje neminovno da se i makedonski narod s njima bori protiv fašističke, nemačko-bugarske i italijanske okupacije. Najzad, u materijalima PK se očigledno zagovara shvatanje da je potrebno čekati s početkom opšte oružane borbe, jer, tobože, uslovi još nisu sazreli, kao i to da će Crvena armija i nas osloboditi.

b) 0 pitanju ima li objektivnih i subjektivnih uslova za partizansku borbu u Makedoniji, gotovo u svim partijskim materijalima tog vremena (proglasi, pisma i ostalo) tadašnji PK je tvrdio da se, tobože, zalaže za razvijanje partizanskog pokreta u Makedoniji, ali da se ne treba istrčavati, jer nisu sazreli uslovi da se partizanska borba uspešno organizuje i njome rukovodi. U ovim materijalima se ne jednom podvlači kako u narodnim masama još ima »neiživljenih iluzija« zbog toga što su neki verovali da im je bugarska vojska donela »toliko očekivanu slobodu«, iako se primećuje i to da su se brzo razočarali u novu vlast. U partijskim se materijalima, dalje, otvoreno govori kako su partijske organizacije bile vrlo slabe, dok su neke, na primer u Skoplju, pretstavljale »sve drugo samo ne avangardu radničke klase«, pa »takva partijska organizacija ne bi mogla biti dobra osnova partizanskom pokretu«.

Ovakva gledišta i stavovi su predstavljali krupne greške i odstupanja od usvojenih stanovišta Komunističke partije Jugoslavije, ali iz njih izbija i očigledno nepovjerenje u razvoj partizanskog pokreta i oružanog ustanka u nas, pa se njima širila, hteli to ili ne hteli, panika i demoralizacija u partijskim redovima i u narodnim masama. U materijalima i direktivama PK se ne izražava jasan i konzistentan stav u pogledu okupacije, ljudi se ne pozivaju u borbu na život i smrt protiv fašističkih okupatora, protiv bugarske fašističke okupatorske armije. Ovakvi stavovi nužno su vodili PK putem likvidacije i kapitulantstva, posle teških borbi i gubitaka na početku oružane borbe, oktobra 1941. godine. Osim toga se, ne slučajno, u materijalima sa Savetovanja govori kako je formiranje partizanskih odreda 1941. predstavljalo »sve u svemu jedan poraz u svakom pogledu. Poraz ne samo sa vojnog, već i političkog stanovišta«.

Ovakvi stavovi i gledišta PK u to vreme bitno odstupaju od utvrđene linije KPJ, pa im se velika većina partijskih organizacija i njihova rukovodstva u Makedoniji svesno suprotstavlja i bori protiv njih. Utoliko pre, što je to bila ustvari infiltracija linije i taktike BRP(k), i što tadašnji PK nije imao snage da im se suprotstavi.

U praksi je već bilo dokazano, u vatri NOR-a, da u Jugoslaviji, pa i u Makedoniji, ima uslova za oružanu borbu. U nas se nije radilo o tome da li takvi uslovi postoje ili ne postoje, već da li su komunisti i njihova rukovodstva činili sve što je neophodno potrebno da se pokrenu i organizuju mase za takvu borbu. Jasno je da PK nije učinio sve što je bilo neophodno potrebno za organizovanje i rukovođenje oružanom borbom protiv okupatora, nego se demoralisao i defetistički delovao na partijske kadrove i narodne mase svojim paničarskim tvrdnjama kako je neuspeh prvih partizanskih odreda poraz, kako se nije moglo pobediti jer se usamljeni borimo protiv neprijatelja«, itd. Tadašnji PK nije bio sposoban ili, pak, nije želeo da shvati (a možda ijedno i drugo) daje orijentacija na oružanu borbu protiv bugarske okupacije i formiranje partizanskih odreda u Makedoniji, 11. oktobra 1941. godine, istorijski čin kojim je makedonski narod, predvođen Komunističkom partijom, odlučno krenuo u borbu da izvojuje, vlas-

titim snagama i vlastitom vojskom, svoju nacionalnu slobodu, svoju samostalnost i državnost.

Ovakav stav u odnosu na formiranje partizanskih odreda i njihov početni neuspeh nužno je gonio to rukovodstvo da duboko zaglibi u oportunizam i da se preda panici. Zbog toga PK i čini sve mogućne napore da uspori partizanski pokret, pa i da prestane s formiranjem novih partizanskih odreda u prvoj polovini 1942. godine, pod izgovorom da se ne dožive novi porazi, jer »partizanski pokret ne treba shvatiti kao nekakav dekret«, već on treba »da se razvija putem prirodnog procesa u samoj borbi, sazrevanjem objektivnih uslova« i slično.

PK, pod rukovodstvom Baneta Andrejeva, nije bio uvek dosledan u svojim stavovima. On često ide iz jedne krajnosti u drugu - jednom poziva na oružani ustanak, a odmah zatim izdaje proglas da naš narod treba da se bori za »demokratsku narodnu vlast Bugarske«; poziva ljude da se suprotstave mobilizaciji u bugarsku armiju i izvikuje parolu o »protivmobilizaciji«, a ujedno rukovodiocima partijskih organizacija postavlja zadatak da deo partijskog kadra upućuju u logore bugarske armije da bi se tamo »s bugarskim komunistima borili za sprovođenje naše linije (!), za okretanje oružja« i tome slično.

U materijalima PK iz tog perioda se ne govori, ili se samo uz put pominje, borba ostalih naroda Jugoslavije, neophodnost da se s njima zajednički bori i makedonski narod. U njima se uopšte ne govori da u tom istorijskom trenutku makedonski narod ima saveznika u progresivnim snagama jugoslovenskih naroda, pa i u srpskom, s kojima će, jedino u zajedničkoj narodnooslobodilačkoj borbi moći da realizuje svoje ciljeve, svoje nacionalno oslobođenje. Naprotiv, PK ističe parolu: »Sudbina makedonskog naroda je usko povezana sa sudbinom bugarskog naroda« (!). I možda upravo zbog toga PK nije činio sve napore da uspostavi vezu sa CK KPJ, već je potiskivao partijske kadrove koji su se zalagali za liniju Komunističke partije Jugoslavije.

Zaista, u datim istorijskim uslovima svi slobodoljubivi narodi su vodili zajedničku borbu protiv opšteg neprijatelja - fašizma, pa je takvu borbu vodio i bugarski narod. Bugarske narodne mase, predvođene Bugarskom radničkom partijom (komunisti), su ujedno bile saveznici i našeg naroda u opštoj borbi protiv fašizma. Međutim, Bugarska i bugarski narod su se tokom II svetskog rata nalazili u bitno drugačijoj situaciji - nisu bili okupirani od stranih fašističkih snata, bugarski narod nije bio nacionalno porobljen. Upravo zbog toga i težište bore, za razliku od borbe jugoslovenskih naroda, BRP(k) stavlja na rušenje profašističkog režima u Bugarskoj i na obrazovanje demokratske narodne vlasti.

Kritika rada Pokrajinskog komiteta i zalaganje PK KPJ za Makedoniju - za realizaciju političke linije KPJ i odlučno suprotstavljanje mešanju CK BRP(k) u njegov rad, pre svega, je bila usmerena na ova osnovna pitanja; sve ostalo je bilo samo odraz postojećeg stanja otinosa u pokrajinskom rukovodstvu Komunističke partije Jugoslavije za Makedoniju, odraz njegove nedovoljne aktivnosti, slabosti i grešaka koje čini, nepoverenja koje je postojalo među njegovim članovima. I upravo zbog toga, veći broj partijskih organizacija i njihova rukovodstva okreću se protiv njega, okreću se protiv toga da se u političku orijentaciju borbe makedonskog naroda ne unose tuđi pogledi i stanovišta.

Posle prekida poslednjeg sastanka PK, okuplja se politički aktiv*' i odlučuje da se formira novi, privremeni PK, koji će se organizacijama obratiti platformom koja je već u osnovi predložena na poslednjem sastanku starog PK. Međutim, tada se umešao i delegat BRP(k) Blgaranov, koji, sa drugaricom Marom, predlaže da se i dalje pokuša s izlaskom iz nastale situacije. Blgaranov i Mara vode posebne razgovore s drugovima Mirčetom, Cvetkom, Cvetanom i Ljupčom.

Njihova saglasnost za takav razgovor s Blgaranovim danas može izgledati nelogična - bore se protiv njegovog mešanja, a pristaju da on posreduje u konačnom raščišćavanju stanja u PK i u formiranju privremenog PK. To je, možda,

***) U jednom pismu OK Prilep pominje se »politička komisija«.**

naizgled tako, ukoliko se nema na umu, prvo, da su drugovi vodili borbu protiv starog PK ne radi preuzimanja vlasti u Partiji, nego zbog pravilne orijentacije političke aktivnosti PK u skladu s linijom KPJ; drugo, daje smenjivanje rukovodstva Baneta Andrejeva za Blgaranova predstavljalo veliki neuspeh; i treće da se Baj Ivan u ovom slučaju javljao kao posrednik, ali ne kao onaj ko odlučuje - odluku o stavu privremenog komiteta doneo je politički aktiv. I još nešto. Bojan Blgaranov je bio prinuđen, u datom trenutku, da odstupi od svog mešanja; on se dalje drži, manje-više, u granicama sporazuma između CK KPJ i CK BRP(k) i pisma Kominterne. Međutim, Baj Ivan u tim razgovorima čini i krupnu grešku, pokušavajući da razbije jedinstvo među ovim drugovima, sugerišući svakome od njih da može postati sekretar PK, jer on i dalje tretira ovu borbu kao borbu za vlast, kao frakcionašku borbu. Tom njegovom pokušaju odlučno se suprotstavljaju svi drugovi. Rezultat oyih razgovora bio je da su se i Blgaranov i Mara konačno složili daje neophodno potrebno da se iz PK udalje drugovi Bane, Strašo i Trajko.

Na ponovnom sastanku političkog aktiva predlaže se sastanak privremenog Pokrajinskog komiteta - Cvetko Uzunovski, Mara Naceva, Mirče Acev, Cvetan Dimov i Ljupčo Arsov. Ovaj predlog su prethodno podržali sekretari partijskih organizacija Bitolja, Prilepa i Skoplja- Stiv Naumov, Borko Temelkovski i Pero Nakov. Dogovoreno je, takođe, da do odluke CK KPJ, dužnost sekretara privremeno obavlja Cvetko, a organizacionog sekretara Mara. Ovo je bilo nužno, jer je jedino CK KPJ mogao konačno potvrditi promene u PK.

Privremeno pokrajinsko rukovodstvo je formirano prvih dana juna 1942. godine, tačnije 4. juna. Time je prevaziđena postojeća nenormalna situacijau PK. Novo rukovodstvo se odmah prihvatilo da postavljene zadatke sprovede u delo. Obaveštene su sve partijske organizacije da su u PK prekinuti svi sporovi, čime je u organizacijama i kod partijskog kadra nastupilo veliko olakšanje, jer je konačno prevazideno postojeće stanje, koje je oduzimalo mnogo vremena i snage, i paralisalo borbu protiv neprijatelja. Međutim, posledice takve situacije i takvih rasprava u Partiji nisu se mogle odmah otkloniti. Štaviše, tek tada nastaju druge teškoće, mnogo teži uslovi za rad-Partije i njenog rukovodstva. Duge rasprave u partijskom rukovodstvu i trzavice u većini partijskih organizacija na terenu su, na jedan ili drugi način, objektivno doprinele da okupatorska vlast lakše razbija privremeno partijsko rukovodstvo i spreči ga da svoj zadatak izvrši do kraja.

*
* *

Drug Svetozar Vukmanović Tempo je, tokom 1943. godine, ocenjivao događaje u Centralnom komitetu KPM. Njegove ocene su neposredno uticale i na referat o organizacionim pitanjima na partijskom savetovanju u selu Fuštani (Egejska Makedonija), održanom 21. decembra 1943. godine**. Drug Tempo, u pismu od 28. februara 1943., izlaže svoje ocene pred svim članovima KPJ u Makedoniji, a iste ocene saopštava i CK KPJ, u svom izveštaju od 8. avgusta 1943. godine, kada, posle konstatacije da se rukovodstvo Baneta Andrejeva pokazalo »prilično neaktivnim i nedoraslim«, podvlači: »ali borba koju su protiv tog rukovodstva otpočeli neki partijski aktivisti, dobila je karakter frakcionaške borbe za vlast u Partiji. Ovi su drugovi, partijski aktivisti, zaboravili da takva i na takav način vođena borba nije apsolutno dopuštena u našoj Partiji«. A u referatu o organizacionim pitanjima na partijskom savetovanju u Fuštanima se kaže: »Ima niz primera o nesposobnosti rešavanja zadataka KP. Onda jedna grupa partijskih aktivista ustaje protiv tog rukovodstva. Cilj te grupe, koja je povela borbu protiv novog rukovodstva, bio je da ispravi ono što nije valjalo, jer je ovo rukovodstvo bilo nesposobno. Ali način na koji je povedena ta borba je nedopustiv, nepartijski. Borba u Partiji morala je dobiti i dobila je frakcionaški karakter. To je zna-

***) Referat je podneo Strahil Gigov.**

čilo slabljenje Partije, anarhiju, otvaranje vrata špijunima i klasnom neprijatelju. Jer frakcionaška borba ne vidi pakosti koje se mogu naneti«.

U ovim ocenama, koje su davane u tom periodu, o šestomesečnim raspravama i borbi u Pokrajinskom komitetu, nije se, u najmanju ruku, vodilo računa 0 sledećem: da su veze između PK i CK KPJ bile u prekidu i da je PK skretao sa osnovne linije KPJ o oružanoj borbi protiv fašističkih okupatora, pod pritiskom i uticajem BRP(k), preko prisutnog delegata Bojana Blgaranova - Baj Ivana, što je srž svih tih rasprava i borbi. Drug Tempo, u tim uslovima, nije video ili nije mogao da vidi daje, posle hapšenja druga Lazara Koliševskog, Pokrajinski komitet mnogo oslabio, postao neotporan na tuđe uticaje i dopustio da se ponovo nameće linija i taktika BRP(k), koja se radikalno razlikovala od linije KPJ, kao i s kakvim se ciljem organizuje i vodi borba protiv fašističkih okupatora. Čudno je i neshvatljivo da Tempo u svojim ocenama sasvim zanemaruje skretanja partijskog rukovodstva, sa Banetom Andrejevim na čelu, od linije KPJ o oružanoj borbi protiv fašističkih okupatora Jugoslavije, kao i od zadataka postavljenih pred Partijom u Makedoniji još u pismima CK KPJ i druga Tita od 24. jula, 6. septembra i od oktobra 1941. godine. Tempo je sa radom, pogledima i stavovima tadašnjeg PK, bio upoznat. Na jednom mestu on i säm kaže da se upoznao sa svim raspoloživim materijalima i daje razgovarao s mnogim drugovima, s kojima se sreo na licu mesta kada je došao u Makedoniju, početkom 1943, godine, i da je na osnovu toga doneo svoju ocenu o borbi pokrajinskog rukovodstva KPJ za Makedoniju tokom 1941/42. godine.

Prema tome, ako se ima u vidu da Tempo i sam tvrdi kako je to partijsko rukovodstvo bilo slabo i nesposobno, pa čak kao što se na jednom mestu u referatu podnesenim na savetovanju u Fuštanima ukazuje da: »koren diskusije da li za formiranje partizanskih odreda ima uslova ili nema, potiče od Šarla«, onda su, najblaže rečeno, date ocene netačne, subjektivne, formalističke i jednostrane. Što je još važnije, u tim ocenama nije sagledana ona opasnost koja je stvorena mešanjem u rad KPJ u Makedoniji od strane CK BRP(k) preko Baj Ivana i vešto nametanje linije i taktike BRP(k) za borbu protiv fašizma, čime se postupno nastojalo da se izmene ciljevi i zadaci Nor-a makedonskog naroda za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje i odvajanje njegove borbe od borbe ostalih naroda 1 narodnosti Jugoslavije.

Na pitanje da li je, u postojećim ratnim uslovima, za uspeh narodnooslobodilačke borbe makedonskog naroda i narodnosti u Makedoniji bilo ispravnije i korisnije da se je podržavalo takvo slabo, neotporno i nesposobno partijsko rukovodstvo u Makedoniji, koje je skretalo s puta za rešavanje osnovnog pitanja - oružane borbe protiv fašističkih nemačkih, italijanskih i bugarskih okupatora, pod uticajem BRP(k), što se toliko jasno može videti iz njegovih vlastitih materijala iz tog vremena - proglasa, pisama, direktiva i slično, odgovor je jasan - bilo bi to pogubno i štetno.

Sigurno je da su rasprave i borba u Partiji iscrpljivale njene snage, pogotovu u ratnim uslovima, ali je netačna i nepravična tvrdnja daje svaka rasprava i borba unutar Partije frakcionaška i borba za vlast. Još je netačnije i nepravičnije to tvrditi u ovom slučaju kada su takvu raspravu i borbu inicirali partijski aktivisti, pa i cele partijske organizacije, s ciljem da se odbrani i reafirmiše i u našoj praksi na delu primeni osnovna linija Komunističke partije Jugoslavije i druga Tita - da se organizuje oružana borba protiv fašističkih okupatora u Makedoniji. A to je bila osnovna obaveza i zadatak svih članova Komunističke partije Jugoslavije u Makedoniji.

Stoga se na Prvom kongresu Komunističke partije Makedonije, održanom od 19 do 22. decembra 1948. godine, u referatu druga Lazara Koliševskog tačno i ispravno podvlači:

»Međutim, i pored ovakvih kolosalnih objektivnih uslova (o oružanoj borbi protiv okupatora u Makedoniji, prim. Lj. A.), pokrajinsko rukovodstvo, padom sekretara PK, početkom novembra 1941. godine, u ruke policiji, ne ocenjujući ispravno datu situaciju i raspoloženje masa za borbu, niti držeći se poslednjih

odluka PK za dalji razvoj partizanskog pokreta u Makedoniji, počinje da se koleba. Naročito je uticaj delegata bugarskog CK, Bojana Blgaranova, imao presudan značaj za dalji rad pokrajinskog rukovodstva, stoje krenulo linijom skretanja sa pozicija KPJ u osnovnom pitanju - pitanju oružane borbe. Osnovna slabost ondašnjeg PK bila je što je dozvolio da mu se nametne bugarski delegat Bojan Blgaranov, koji je faktički preuzeo sämo rukovođenje«. Izlažući nepravilne stavove koje je PK, pod uticajem delegata bugarskog CK, sprovodio, u referatu se naglašava da se »iza svih ovih neispravnih stavova krije, pre svega, politika delegata bugarskog CK, Bojana Blgaranova, čiji je osnovni zadatak bio da pokoleba PK, da kod našeg rukovodećeg kadra i u partijskim organizacijama ubije veru u pravilnost linije CK KPJ, da izoluje makedonski narod od ostalih naroda Jugoslavije, da ubije veru masa makedonskog naroda u mogućnost svog oslobođenja oružanom borbom, skrećući pažnju na borbu za ekonomske zahteve i svrgavanje bugarske fašističke vlade«. I dalje: »Protiv ovakve nezdrave situacije poveli su odlučnu borbu partijske organizacije i partijski aktivisti u Makedoniji. Posle šestomesečne borbe učinjen je kraj ovoj situaciji, formiranjem novog privremenog pokrajinskog rukovodstva. Obrazovanjem novog rukovodstva uspostavljena je veza sa CK KPJ i formirani partizanski odredi u Prilepu, Bitolju, Velesu, Prespi i Mavrovu«.

*
* *

Na osnovu svega što je ovde izloženo može se doći do sledećih zaključaka:

Prvo, velika je šteta nastala hapšenjem druga Lazara Koliševskog, u vreme kada partijska organizacija nije bila konsolidovana i kada je tek otpočela oružana borba protiv okupatora u Makedoniji. Međutim, krajem avgusta 1941. pobeđuje linija KPJ u Makedoniji i u prvoj polovini septembra se formira novo pokrajinsko rukovodstvo. Šarlo je prinuđen da se povuče, a s njim delimično prestaje i mešanje CK BRP(k) u rad partijske organizacije u Makedoniji. Izvojevana je velika pobeda. No, njegovo rukovodstvo ne uspeva da do kraja sredi stvari u partijskim organizacijama Makedonije.

Drugo, odluka o oružanom ustanku i formiranje partizanskih odreda je izuzetno značajan istorijski čin za razvoj narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji i dokaz rešenosti makedonskog naroda da se bori i izbori za svoje nacionalno oslobođenje u zajedničkoj borbi protiv fašističkih okupatora s ostalim narodima Jugoslavije, duboko uveren da se samo na taj način može konačno nacionalno osloboditi i da samo tako razvija svoju nacionalnu i socijalnu revoluciju.

Treće, početni neuspeh partizanskih odreda, hapšenje Lazara Koliševskog i time obezglavljivanje PK, nezrelost i kolebljivost većine članova PK, a naročito Baneta Andrejeva, kao njegovog sekretara, stvaraju mogućnost za ponovno širenje i jačanje oportunizma, za slabljenje idejno-političke orijentacije i time ponovno otvaranje vrata za nov pritisak i uticaj na pokrajinsko partijsko rukovodstvo KPJ za Makedoniju od strane CK BRP(k). Snage koje se nisu do kraja pomirile sa porazom pokušaja CK BRP(k) da prisvoji partijsku organizaciju u Makedoniji i njihovog sprovodnika Metodija Šatorova Sarla, dobile su izuzetnu priliku da se osokole i pokušaju izmeniti idejno-političku orijentaciju Partije u Makedoniji zasnovanu na usvojenoj liniji KPJ. PK, pod rukovodstvom druga Baneta, je bio neotporan na te pritiske i uticaje, a predstavnik CK BRP(k) Bojan Blgaranov dobio je plodno tie za nametanje svog uticaja u prvoj polovini 1942. godine. Takvi pokušaji nailaze i na otpor, PK se povremeno koleba u vezi s oružanom borbom, ali u njemu nema dovoljno snaga da zauzme čvrst stav i otvoreno se supotstavi nastojanjima za infiltraciju političkih pogleda i stavova BRP(k). Zbog toga PK postaje sve neodlučniji i postepeno gubi autoritet pravog borbenog rukovodstva KPJ za Makedoniju.

Četvrto, reagovanja i otpor velikog broja partijskih organizacija i partijskih aktivista dolaze kao izraz uznemirenosti partijskog članstva usled saznanja da

neke snage otvoreno nastoje da skrenu aktivnost Partije sa utvrđenog puta i da im se PK ne suprotstavlja odlučno. Partijski aktivisti se neprestano nalaze pred dilemom kako se suprotstaviti takvim pojavama, a da u datim ratnim uslovima ne dođe do otvorene borbe protiv partijskog rukovodstva i da se ne cepkaju borbene snage u Makedoniji, što je moglo imati nesagledivo štetne posledice po razvoj narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji, a time i po sudbinu makedonskog naroda. Stoga, punih šest meseci pozitivne snage u Partiji čine napore da se PK-u ukaže na njegove slabosti i greške, na nejasne i neodlučne stavove, na korake kojima se odstupa od političke linije KPJ, na štete koje već trpi narodnooslobodilačka borba makedonskog naroda. I kada sve to ne pomaže, dolazi i do otvorene borbe protiv PK, koja se završava formiranjem novog, privremenog Pokrajinskog komiteta.

Peto, nastale slabosti i borba unutar Partije nanele su neprocenjive štete razvoju samoj NOB-i Makedonije; poremećaj u radu partijskih organizacija, smanjenje aktivnosti, izgubljeno dragoceno vreme za političke akcije i oružanu borbu protiv okupatora, a stvorile su ujedno i veće mogućnosti organima okupatorske vlasti za zadavanje udaraca Partiji. Zbog toga su brojni komunisti i borci izgubili život pre vremena. Isto se tako mnogo komunista nedovoljno snalazi i nepravilno orijentiše u tim raspravama i borbama u Partiji. Kasnije, posle završenih rasprava i borbi, poneki od njih su izvukli potrebnu pouku i iskreno se uključili u oružanu borbu i u njoj junački položili svoje živote. Drug Strašo Pindžur, jedini od udaljenih članova PK, dostavlja izjavu Privremenom komitetu, samokritički i kritički se osvrćući na stanje u starom PK.

Šesto, da nije bila pokrenuta i vođena ta i takva borba protiv uticaja i mešanja CK BRP(k) u rad PK i iskrivljavanja politike i taktike naše NOB, sa sigurnošću se može tvrditi da bi se postepeno i sistematski napuštala orijentacija ka neposrednoj oružanoj borbi u Makedoniji protiv fašističkih okupatora i da bi se šire infiltrirali metodi i stavovi BRP(k), a širile bi se i oportunističke, nacionalističke i autonomističke tendencije i snage, koje su pokušavale da nekako zaustave put kojim ie makedonski narod već krenuo ka svom nacionalnom oslobođenju i svojoj državnosti. Za sve njih je pobeda makedonskog naroda u oružanoj borbi i obrazovanje vlastite vojske i državnosti predstavljala neposrednu opasnost, naročito za ostvarivanje nacionalističkih i šovinističkih tendencija i u politici BRP(k) da se Makedonija zadrži u okvirima Bugarske i da se makedonski narod zauvek proglasi delom bugarskog naroda. Ova borba ie upravo tim i takvim planovima, namerama i tendencijama zadala žestok i odflučan udarac i u tome je njen istorijski značaj.

Ljupčo Arsov

ORGANIZACIJA I RAD MESNOG KOMITETA KPJ U BITOLJU 1941.

U Bitolju i okolini KPJ se pojavljuje svojom organizovanom aktivnošću polovinom 1919. godine. Oslonac za svoje delovanje nalazi u širokim narodnim masama, pre svega među radnicima. Kao što je to bilo širom Makedonije, tako i u Bitolju, nenarodni režim bivše Jugoslavije bio je veoma omrznut. Mržnja je rasla, u prvom redu, zbog ne priznavanja nacionalnih prava makedonskog naroda, kao i zbog socijalne i ekonomske nejednakosti nametnute od kraljevog režima. U tim uslovima politika KPJ nailazi na razumevanje i punu podršku što je poslužilo kao solidna osnova u stvaranju preduslova za revolucionarni rad koji je tek predstojao.

Ostvariti sve te ciljeve nije bilo ni malo lako. Velikobugarska i grčka propaganda u Bitolju imale su već od ranije određeni uticaj na opredeljenje jednog defa stanovništva. Tome je pogodovalo postojanje više narodnosti i etničkih grupa u Bitolju i okolini. Takva šarolikost stanovništva, godinama je korišćena u razne propagandne Svrhe balkanskih zemalja radi ostvarivanja ne baš dobronamernih ciljeva. Zbog toga je KPJ ulagala velike napore da razbije takve uticaje i pokaže pravi put kojim se može doći do slobode.

Dolazak druga Tita na čelo KPJ, vrlo pozitivno se odražava i na stanje u Bitolju. Mesni komitet koji je u Bitolju delovao u predvečerje drugog svetskog rata, postavio je sebi zadatak da što dublje prodre među radnike i siromašne slojeve. Tako i počinje organizovan rad u Bitolju i okolini. Ubrzo su i rezultati bili vidljivi. Ursovi sindikati poslužili su za legalan rad Partije. U većim preduzećima zaduživani su pojedinci da organizovano rade među radnicima. U sindikalnu podružnicu berberskih i obućarskih radnika, koju je organizovao Mesni komitet, na rukovodećim mestima ušli su ljudi bliski KPJ. Time su, takođe stvoreni uslovi za organizovan rad i omasovljavanje Partije. U godini 1938/39. stvoreno je Studentsko društvo u Bitolju, kojim je rukovodila Partija. Time su stvoreni povoljni uslovi za uspešnu saradnju između radničke klase, studentske i omladine uopšte.

Tako je Partija uspela da koordinira rad u pomenutim slojevima ondašnjeg društva. Zbližila je radnike, omladinu, studente i druge napredne slojeve društva, organizovala marksističko obrazovanje da bi ih informisala i revolucionarno motivisala. Ovaj vremenski period poklapa se sa sudbonosnim danima za Evropu i Jugoslaviju, sa borbom protiv fašiziranja Evrope, sa borbom protiv nenarodnog režima Milana Stojadinovića i kasnije Cvetkovića i Mačeka u Jugoslaviji. Sve to imalo je određene reperkusije i na stanje u Bitolju. U razjašnjavanju nastale situacije, partijska organizacija Bitolja našla se svim svojim bićem i revolucionarnim žarom u prvim redovima borbe protiv mračne sile koja je pretila Evropi.

Bitolj je u ovom periodu bio u ekonomskoj zaostalosti. Tragovi prvog svetskog rata i blizina grčke granice doprineli su da Bitolj ekonomski sve više stagnira između dva rata. Bitolj i okolina sa velikom ekonomskom i kulturnom tradicijom, tih godina, zbog nemoralnog režima, postaje grad u kome je carovaia siromaština i beda. Socijalne i ekonomske razlike stanovništva bile su ogromne. U svim ekonomskim granama bila je vidna, potlačenost proletarijata. Buržoasko-političke partije: radikali, demokrati i drugi trovali su stanovništvo svojim demagoškim programima. Atmosfera je mirisala na barut. Sa grčko-italijanske granice dopirali su glasovi o sukobima da bi jednog sunčanog dana novembra meseca 1940. godine, tobože greškom, italijanski avioni sručili svoje ubitačne tovare na nevino i mimo bitoljsko stanovništvo, sejući smrt i pustoš. Bilo je očigledno da Musolinijeva Italija vrši provokacije i priprema napad na našu zemlju.

U uslovima ekonomske krize, sa realnom opasnošću od rata, razvija se mlada bitoljska organizacija KPJ. Ubrzo dolazi do okupacije Jugoslavije od strane fašističke Nemačke, Bugarske i Italije. Uslovi života stanovništva Bitolja i uslovi rada organizacije KPJ, nakon okupacije, znatno se pogoršavaju. I baš u takvim teškim uslovima bilo je potrebno da se partijska organizacija Bitolja prilagodi novoj situaciji i pronađe nove forme i metode rada. Mesni komitet Bitolja, koji je delovao u gradu i okolini imao je tih dana osam članova, i to su bili Stevom Naumov-Stif, sekretar, Stavre Bojčevski, Dode Hristovski, Krum Hololčev, Ljiljana Čalovska, Jorgo Čopano, Kočo Naidovski Coco i Kole Todorovski Kaninski, članovi.

Mesni komitet je u tom sastavu rukovodio radom partijske organizacije do juna 1941, godine, kada je Jorgo Čopa otišao u Grčku iz koje je ranije bio proteran kao jugoslovenski državljanin i zbog revolucionarne đelatnosti. Na njegovo mesto, za člana Mesnog komiteta izabran sam ja. Bio sam tada obućarski radnik.

U novonastalim uslovima, partijska organizacija Bitolja, morala je odlučnije istupiti. Morala je održavati sastanke, analizirati situaciju*i utvrditi zadatke. Zbog neredovne veze sa PK KPJ za Makedoniju i CK KPJ, Mesni komitet Bitolja samoinicijativno, zahvaljujući zacrtanoj politici Partije, donosi odluku o potrebi sakupljanja oružja, municije i druge opreme i da se sve to skloni na sigurna mesta. Takva direktiva prenesena je i seoskim ćelijama gde su one postojale, posebno u selima na putu prema grčkoj granici i prema Resnu.

Nekoliko meseci nakon okupacije, Mesni komitet Bitolja uspostavlja vezu sa PK KPJ za Makedoniju. Mesnom komitetu Botolja, stavovi PK KPJ za Makedoniju nisu bili sasvim jasni. Naime, zagovaralo se stvaranje sovjetske Makedonije i sugerisalo da se ne sakuplja oružje za borbu protiv okupatora. Radi toga, na sastanku MK došlo je do podeljena mišljenja i dugih diskusija. Diskutovalo se, takođe, o potrebi uspostavljanja veza sa CK KPJ. Na sastanku nije bila doneta odluka da se prestane sa sakupljanjem oružja, niti da se već sakupljeno preda okupatoru. Naprotiv, zaključak je bio da se sa tom aktivnošću i dalje nastavi kako i sa praćenjem nastale situacije, raskrinkavanjem bugarskih okupatorskih vlasti, informisanjem javnosti, razvijanjem mržnje prema neprijatelju i drugo.

Jednog dana došli su bugarski činovnici u Studentsko društvo, koje je bilo smešteno preko puta oficirskog doma. Izneli su kompletnu biblioteku društva i na ulici zapalili. Sa bugarskim agentima bilo je desetinu Makedonaca, poznatih bugarofila. Dok su knjige gorile, pevali su bugarske pesme. Svi prolaznici koji su videli taj prizor, osudili su taj gnusni postupak okupatora i domaćih izdajnika.

Bugarska okupatorska vlast, uništavanjem biblioteke istovremeno je odlučila da oformi svoju biblioteku - čitaonicu, sa namerom da planski vrši pridobijanje narodnih masa za svoju fašističku ideologiju, posebno omladinu, među kojima, u prvom redu inteligenciju. Mesni komitet KPJ za Bitolj brzo je reagovao svojim protivmerama. Zahtevao je da se otvori nova biblioteka- čitaonica u školi »Goce Delčev«. Namera Mesnog komiteta bila je da biblioteka - čitaonica bude što masovnije posećena, da se u njoj okupljaju komunisti i. simpatizeri
- napredni slojevi društva i da vaspitno utiču na narodne mase, posebno na omladinu.

U vezi sa otvaranjem biblioteke - čitaonice održan je sastanak na kome su prisustvovali i predstavnici okupatora. Predstavnici okupatorske vlasti i njene pristalice želili su da nametnu svoje ljude u upravu biblioteke - čitaonice i preko takve uprave ostvare svoje planove. Komunisti i napredni ljudi Bitolja, oštro su se suprotstavili ideji da uprava bude izabrana po okupatorskom predlogu. Uvidevši da neće uspeti u svojim namerama, predstavnici okupatora, predlažu da se dalji tok sastanka prekine i da se naknadno zakaže novi sastanak.

Međutim, većina prisutnih na sastanku, nije prihvatila taj predlog. Ljiljana Čalovska, koja je takođe prisustvovala sastanku, oštro se suprotstavila predlogu za odlaganje sastanka, kao i izboru uprave u sastavu kako su ga predložili predstavnici okupatora i njihovi simpatizeri. Zahtevala je da se sastanak nastavi i da se odmah izabere uprava. Tako je i bilo. Većinu izabrane uprave činili su ljudi koji su demokratski nastrojeni. Za predsednika je izabran Nestorov, u koga su napredni ljudi imali poverenje, a znalo se i daje simpatizer KPJ. Na tom sastanku okupatoru je zadat udarac koji ga je uverio da ima posla sa ljudima koji znaju šta hoće. To je ujedno bio i poslednji pokušaj okupatora u Bitofju da formira biblioteke - čitaonice preko kojih bi ostvarivao svoje ciljeve.

Koristeći legalne forme rada, Mesni komitet KPJ, preko svog člana, formira Žensku zadrugu domaće radinosti. U ovoj zadruzi rukovodstvo je bilo sastavljeno od članova KPJ, a bio je zadužen i jedan član Mesnog komiteta za rad u njoj. Tako zadruga postaje platforma za organizovanje žena. Na sastancima zadruge koji su održavani po potrebi, držana su razna predavanja za žene, majke i žensku omladinu. Ta predavanja masovno su posećivana. Predavanja je držala doktorica Popadić. Ženama i devojkama održavani su kursevi prve pomoći, radi osposobljavanja za partizansko ratovanje. Od Partije bile su zadužene da sprovode direktive u Zadruzi. Elpida Karamandi, Nada Bogdanova - Ikonomova, Fana Maj-

kova - Tozija, Cena Svetieva, Danica Kostova, Cveta Hololčeva, Blaga Sinicka, Vangelica Petkova, Darinka Toševa, Katerina Holalčeva, Kalipsa i dr.

Bitolj u tom periodu nije bio industrijski razvijen grad. Osim monopola i tekstilne fabrike (koja je bila jedna obična radionica) nije imao drugih preduzeća. Mesni komitet postavlja sebi zadatak da formira partijsku organizaciju u monopolu. Za realizaciju tog zadatka bio je zadužen sekretar Mesnog komiteta Stiv Naumov, koji gaje uspešno izvršio. On uspeva da formira dve partijske ćelije, a dva radnika iz monopola postaju članovi Mesnog komiteta KPJ za Bitolj. Pored toga, otpočelo je, na širem planu organizovano okupljanje radnika. Time je linija partije lakše prodrla među radnike čime je obezbeđeno njihovo bolje informisanje.

Mesni komitet imao je u svom radu veliki uticaj među obućarskim radnicima. Dva obućarska radnika postali su članovi Mesnog komiteta, a veliki broj ih je otišao u partizanske odrede.

Pored omasovljavanja pokreta u gradu, Mesni komitet proširuje svoju aktivnost i među seljacima. Veći broj članova KPJ, Mesnog komiteta i drugih aktivista bio je zadužen za rad na selu. Aktivnost prema selu usmeravali su i viši partijski forumi, koji su pri dolasku u Bitolj odlazili u okolna sela i pružali pomoć u radu. Ovakav rad Mesnog komiteta dao je vidne rezultate. U bitoljskim selima stvorena je najmasovnija organizacija KPJ. Nije bilo sela u podnožju planine Boba u kome nije formirana partijska ćelija ili grupa. Izuzetak su bila sela Barešani, Krstoar i Bukovo. Takva aktivnost partijske organizacije u gradu i okolnim selima omogućila je neposredne pripreme za oružani ustanak protiv nemačkih i bugarskih okupatora.

Pored oportunističkih i neprijateljskih direktiva PK KPJ za Makedoniju na čelu sa tadašnjim sekretarom Metodi Satorovom Šarlom, Mesni komitet KPJ u Bitolju, pod rukovodstvom Stiva Naumova, ostao je na liniji CK KPJ o vođenju oružane borbe. Događaji koji su sledili, potvrdili su opravdanost napora partijske organizacije u Bitolju i okolini u pripremi narodnih masa za bolju borbu.

Jula meseca 1941. godine održano je kratko partijsko savetovanje u Skoplju. Na tom savetovanju, ispred bitoljske partijske organizacije, prisustvovao je sekretar Mesnog komiteta Stiv Naumov i član komiteta Stavre Bojčevski. Da bi upoznao članove Mesnog komiteta sa tokom i zaključcima savetovanja, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Bitolj zakazuje sastanak Mesnog komiteta koji je održan 1. avgusta 1941. godine, dan uoči proslave, praznika makedonskog naroda, ilindenskog ustanka. Za održavanje sastanka odabrano je mesto van grada, tzv. Brusničke livade. Svaki član trebao je samostalno doći na sastanak kao izletnik, kako ne bi bili sumnjivi policiji. Pre mog dolaska na mesto za održavanje sastanka bili su pristigli Stiv Naumov, Kole Nakinski, Krun Hololčev, Dode Hristovski, Ljiljana Calovska, Stavre Bojčevski i Kočo Najdoski Coco. To su u stvari i bili članovi Mesnog komiteta.

Sekretar Mesnog komiteta izneo je svoje viđenje savetovanja. Opširno je govorio o stanju u okupiranoj Jugoslaviji i na istočnom frontu. Nakon toga, govorio je o oportunističkoj i neprijateljskoj politici Metodi Šatorova-Šarloa, koji je bio protiv oružane borbe i zahtevao oslonac na politiku BRP(k), odnosno smatrao da od nje trebamo čekati pomoć. Tada je Stiv Naumov izneo da je njegovo mišljenje da trebamo bezrezervno pružiti podršku politiki CK KPJ o vođenju oružane borbe, da treba da ostanemo sastavni deo KPJ i da od CK KPJ treba tražiti savet za dalji rad. O stanju u PK KPJ za Makedoniju nije mnogo govorio. Naglasio je da to moraju oni sami da reše. Komitet je odobrio stavove Stiva Naumova - sekretara, njegova istupanja na savetovanju i istupanja Stavre Bojčevskog, člana komiteta. Na kraju je analizirano stanje u Bitolju i okolini. Konstatovano je da se aktivnost zadovoljavajuće odvija i da treba nastaviti sa prirpemama za oružanu borbu.

Zatim je Stiv Naumov predložio da se narednog dana među narodnim masama razobliči okupator, koji je želeo da proslavu Ilindena prikaže kao privrženost makedonskog naroda Bugarskoj. Zatim je istakao da je zadatak članova

Partije da učestvuju sa masama u proslavi, ali da iskažu makedonski karakter Ilindena. Mesni komitet se saglasio sa ovim predlogom. Neki članovi komiteta pitali su Stiva kako on konkretno zamišlja tu akciju. Stiv je objasnio da njihova provokacija sa makedonskim nacionalnim osećanjima treba da se pretvori u manifestaciju ideala ilindenskog ustanka i njegovih besmrtnih vođa Goce, Pitu i dr. Stiv je izneo i detalje. Trebalo je da se izvrše zaduženja. Da se napišu parole, koa što su: Živela slobodna Makedonija, Živeo SSSR i Crvena armija i dr. Te parole trebalo je ispisati kao transparente, ali maskirane do datog trenutka. Takođe, zaduženi su pojedinci za izvikivanje dogovorenih parola. Neki drugovi fizički jači bili su zaduženi, da idu pored onih koji nose transparente i da ih, u slučaju intervencije policije štite. Ljiljana Čalovska bila je zadužena da održi govor sa balkona apoteke svog oca Ahila Calovskog.

Iste večeri izvršene su sve dogovorene pripreme. Narednog dana, 2. avgusta, na Ilinden, u utvrđeno vreme za početak proslave, svaki pojedinac ili grupa našao se na određenom mestu. Zborno mesto za sve građane, odakle je trebala poći povorka i otpočeti, od Bugara pripremana manifestacija, bila je zgrada opštine.

Kada su pristigli bugarski zvanični predstavnici krenulo se na odredište. S masom naroda uputili smo se i mi levom obalom reke Dragor- nizvodno. Prošli smo pored turske kafane, gde sam očekivao da se uzvikne prva parola. Nešto kasnije, najednom uglu, silno se razleže glas Ilije Topalovskog: »Zivela slobodna Makedonija«. Tog trenutka razvio sam transparent sa istom parolom. Narod je prihvatio parolu i gromoglasno uzviknuo: »Živela«. Približavali smo se knjižari lije Pandaroa. Narod se uskomešao, osećalo se da su Bugari već ispustili proslavu iz svojih ruku, da su konci u rukama partijske organizacije. Išlo se dalje prema »Atpazaru«, mestu gde su Turci u ilindenskom ustanku obesili vojvodu Aleksandra Turundže. Tu se zastalo. Okupator je planirao da se na tom mestu, na pripremljenoj tribini, okićenoj cvećem, održi glavni deo svečanosti. Trebao je da govori nekadašnji ilindenac Micko Romano i da se zahvali Bugarima za »oslobođenje«. Narod mu nije dozvolio da govori. Uzvikivao je: »Ua, dole špijun« itd. Zbunjen ovakvim, neočekivanim, reagovanjem masa, Micko je izgledao mizerno, prezren od prisutnih Bitoljčana. Policija se okupila oko Micka Roma da ga zaštiti, ali to nije bilo potrebno, niko ga nije fizički napao. Nastavljeno je sa uzvikivanjem parola i isticanjem transparenata. Povorka je odatle produžila ka crkvi Sveta nedelja. Međutim, učesnika u povorci bilo je sve manje. Pretila je opasnost da u tako proređenoj masi budu otkriveni organizatori bojkota, te se komunisti na vreme povlače. Tako su pokušaji okupatora, da obezvredi i zloupotrebi uspomene na slavni Ilinden propali.

Nakon te manifestacije, partije i naroda, bugarska fašistička vlast preduzima drastične mere protiv svega što je bilo progresivno. Tako su, već 3. avgusta, svi »markirani« i politički aktivni i oni za koje se znalo da su na liniji KPJ bili uhapšeni. Od uhapšenih, mučenjem je okupoator želeo da dođe do podataka ko su organizatori manifestacije. Jednog dana došli su da i mene uhapse. Ja sam tada bio bolestan od trbušnog tifusa, sa visokom temperaturom. Kada se agent uverio da sam zaista bolestan pripretio je, govoreći: »mnoge smo mi sredili i tebe ćemo«. Drugog dana agent je ponovo došao po mene i odveo me u bolnicu, u jedan podrum, gde su me smestili. U bolnici je radio dr Trifan Panovski. On je dobio zadatak od partijske organizacije da se stara o meni. Svakoga dana dolazio je k meni, čak i po dva puta. Posle četri-pet dana uspeo je da me izvuče iz podruma i smesti u jednu bolničku sobu, gde su takođe lečeni bolesnici od trbušnog tifusa. Tako sam izbegao policijsko mučenje. Posle ovih hapšenja i tortura, nastalo je malo kolebanja kod nekih drugova, pa i samih članova Mesnog komiteta Bitolja. Sve to nije ostalo bez posledica na dalji rad organizacije i verovatno je to jedan od uzroka kašnjenja sa formiranjem partizanskih odreda u 1941. godini.

Narednih meseci 1941. godine u Bitolj je dolazilo nekoliko članova PK KPJ za Makedoniju, sa ciljem da pruža pomoć partijskoj organizaciji Bitolja u organizacionom učvršćivanju njenih redova. Sredinom septembra 1941. godine u Bitolj je, među prvima došao Lazar Koliševski. Doveden je u moj stan. Istoga dana,

po podne, upitao me da li poznajem Ristu koji radi u prodavnici »Bata«. Kada sam mu potvrdno odgovorio, zatražio je da ga odveden k njemu. Došavši kod Ristine kuće kucnili smo u prozor. Rista se pojavi na prozoru, a ja sam se sklonio u stranu. Lazo izgovori njegovo pravo ime - Mitre. Nakon kratkog razgovora Koliševski priđe meni i upita me: »Jesi li čuo nešto iz našeg razgovora?« Odgovorio sam da jesam. Rekao mi je daje Risto, za mene ubuduće Mitre. Posle toga otišli smo kod mene na spavanje.

Drugog dana Koliševski je zatražio da mu nabavim jedan bicikl. Uputio sam se kod Tira koji je imao radionicu za opravku bicikli i iznajmio jedan bicikl. U zakazano vreme, blizu moje kuće, došao je biciklom Stiv Naumov. Koliševski i Naumov, otišli su u pravcu sela Bistrica da bi sagledali rad partijske organizacije i pružili potrebnu pomoć u radu. Nakon toga, sa Koliševskim se nisam video. On je otišao u Ohrid.

U drugoj polovini septembra 1941. godine, stiglo je jedno pismo CK KPJ, koje je razrađivano u partijskim ćelijama. U njemu je kritikovan stav i postupci dotadašnjeg rukovodstva, odnosno sekretara PK KPJ za Makedoniju Metodi Satorova Šarla i nekih članova PK, koji su bili, s jedne strane protiv sakupljanja oružja i oružane borbe i s druge strane za sovjetsku Makedoniju. Takvi stavovi nalivali su vodu na fašistički mlin. Komunisti bi se takvim, sektaškim, parolama odvojili od širokih narodnih masa i antifašista. Proučavajući pismo CK KPJ, Mesni komitet Bitolja dao je jasno, nedvosmisleno, tumačenje i smernice članovima partije, zahtevajući da se poveća propagandna aktivnost među svim građanima. Ukazano je, takođe, da se izgubljeno vreme nadoknadi većim intenzitetom u radu i da se što pre izvrše pripreme za oružani ustanak.

Ovako organizovan rad članova KPJ i SKOJ-ä u gradu i na selu urodio je plodom. Intenzivnije se prišlo prikupljanju oružja, odeće, obuće i hrane za partizansko ratovanje. Na postavljeno pitanje ko želi u partizane bio je veliki odziv članstva Partije i SKOJ-a, kao i simpatizera.

Negde, početkom oktobra 1941. godine, kod mesta Potočna voda susreo sam Ratku Kovačevu. S njom je bio jedan nepoznat čovek. Posle uobičajenog pozdrava, Ratka me je upoznala s drugom Stojčom, ustvari bio je to Mirče Acev. On se interesovao za stanje u našoj partijskoj organizaciji. Kratko sam ga o svemu informisao. Mirče Acev me je zadužio da radim sa Kocetom po zanimanju metalski radnik, i da direktive koje budem dobijao od njega izvršavam u potpunosti.

Nakon nekoliko dana sa Kocetom metalcem, došli smo, na sastanak kod Blaža Rogusinara, gde srećemo veći broj drugova. Među njima bio je i drug Goce (Ljupćo Arsov) i Mirče Acev. To je bio sastanak Mesnog komiteta Bitolja i okoline, kome su prisustvovali: Ljupčo Arsov, bankarski službenik, Desa Miljovska, domaćica, Koce Metalac, metalski radnik i Lazo Hadži Popovski, obućarski radnik. Nedostajao je samo Stevan Naumov Stiv, student, sekretar komiteta. Tih dana Stiv se nalazio na partijskim zadacima u bitoljskim selima, pa je sastankom rukovodio Mirče Acev. Pošto smo razmenili mišljenja o nekim pitanjima, Mirče Acev je prešao na konkretna pitanja. Konstatovao je da će Mesni komitet Bitolja i okoline delovati u sastavu i kojem je tada bio okupljen, uključujući i Stevana Naumova Stiva. Na sastanku je pored utvrđivanja broja članova komiteta i njegovog delokruga rada, analizirano je stanje u Bitolju i okolini, utvrđeni su zadaci za daTji rad i proučena brošura »Držanje pred klasnim neprijateljem«. Sastanak je trajao oko tri sata.

Drugi sastanak Mesnog komiteta održan je u stanu Dese Miljovske. Sastankom je rukovodio Stiv Naumov. Na sastanku je izvršena podela rada. Svaki član, pored opštih zadataka, dobio je konkretno zaduženje. Stiv je dobio zadatak da rukovodi vojnim komitetom, Desa Miljovska da rukovodi radom SKOJ-a i AFŽ, Ljupčo Arsov je bio zadužen za agitaciju i propagandu, Orde Copela (po ulasku u komitet) za NOF, koji je istovremeno bio i član vojnog komiteta. Menije pripao zadatak organizacijske prirode. Zadužen sam da održavam vezu sa članovima komiteta, da iznalazim pogodne kuće i mesta za sastanke, da održavam vezu sa

ilegalcima u gradu, da odgovaram za rad partijske tehnike i da rasturam ilegalni partijski materijal.

Kao rezultat takve organizacije rada i izvršenih zaduženja, vidljivi su bili i uspesi u radu. Partijska organizacija je omasovljena. U to vreme, Bitolj je imao 82 člana KPJ, od čega 45 radnika, 24 intelektualca i 13 ostalih. Svi su bili organizovani u partijske ćelije, a svako je bio zadužen da vodi »vaspitnu grupu« sastavljenu od simpatizera.

Takva aktivnost nije mogla ostati nezapažena od okupatorske vlasti. Prva je bila na udaru Elpida Karamandi. Kada je zapretila opasnost da bude uhapšena, partijska organizacija preduzima mere daje skloni i prebaci u ilegalnost. Isto se postupalo kada bi zapretila opasnost da bude uhapšen bilo koji aktivista u gradu i okolini.

Područje bitoljske opštine bilo je podeljeno na dva rejona. Prvi rejon obuhvatao je prostor prema Resnu a drugi prema grčkoj granici. Za svaki rejon postojao je i rejonski komitet. Ovi komiteti imali su svestranu pomoć od Mesnog komiteta Bitolja. Formirana je i komisija za selo, kojom je neposredno rukovodio Stevan Naumov Stiv, Mirče Acev i Kulako. Preko ove komisije prenošene su sve direktive kojim je usmeravan rad partijskih organizacija na selu, pre svega za izvršenje neposrednih priprema za predstojeću partijsku borbu.

Prvi rejonski komitet sačinjavala su sledeća sela: Gavato, Rotino, Streževo, Bratindol, Smilevo, Lera, Kažani i druga u tom rejonu. Drugi rejonski komitet, obuhvatao je sela: Bistrica, Kanino, Porodin, Graešnica, Velušima, Dragoš, Oreovo, Lavce. Prvi rejonski komitet imao je 1941. godine 50 članova KPJ, a drugi 59. Selo Lavce, zbog blizine grada bilo je pripojeno mesnom komitetu i imalo je 11 članova KPJ.

Pored toga, Mesni komitet je formirao jednu patriotsku grupu od službenika koji su radili u bugarskom komesarijatu za snabdevanje, gde su izdavani bonovi za prehrambene artikle. Ova grupa odigrala je veliku ulogu u snabdevanju partijske organizacije. Tim pre što su porodice, gde su skrivani ilegalci, bile siromašne i teško su mogle obezbediti hranu i za ilegalce.

Rad partijske tehnike bio je dobro organizovan. Radilo se bez zastoja. Materijale je na matrici kucala Pepi Volnarovska i njen brat Dano. Nakon prekucavanja, materijali su dostavljani Vangelu Todorovskom, majstoru, koji je bio zadužen za umnožavanje. Umnoženi materijali pakovani su u male pakete za svaku partijsku ćeliju i grupu SKOJ-a. Određena lica dolazila su po materijale, odnosila ih na određena mesta, utvrđenim načinom i u zakazanom vremenu predavali ih drugim licima. Hartijom i ostalim materijalima za rad partijske tehnike snabdevali smo se na razne načine. Jedan od izvora snabdevanja bio je Risto, koji je radio kao kalfa u Pandorovoj knjižari. Drugi izvor bio je Risto Manev i Kiro Milenkov, koji su imali ortačku knjižaru. Ponekad smo materijale dobijali iz Prilepa ili Skoplja. Jednu malu pisaću mašinu, koju sam ja donosio u stan Peca Božinovskog koristio je Ljupčo Arsov. Ona je korišćena za kucanje materijala koje nismo morali umnožavati u više primeraka.

Nakon hapšenja Lazara Koliševskog od bugarskog fašističkog režima, novo rukovodstvo PK KPJ, nije nastavilo sa pružanjem pomoći Mesnom komitetu Bitolja, kakva je praksa do tada bila, u vezi sa sprovođenjem linije CK KPJ. Tada je došlo do konflikta između takozvanog starog i mladog rukovodstva. Novo rukovodstvo, predvođeno Mirčem Acevim, Cvetkom Uzunovskim Abasom, Borkom Talevskim Crnim i Verom Acevom, smetalo je starom rukovodstvu, koje je bilo protiv organizacija i protiv neposredne pripreme za oružanu borbu. Pokušavali su da izoluju iz PK KPJ pojedine drugove. Tako su poslali u Bitolj Mirča Aceva, koji je tu ostao oko pet meseci. U međuvremenu, u Bitolj su dolazili, radi sticanja uvida u rad mesnog komiteta Bitolj, Cvetko Uzunovski Abas i Mara Naceva. Znači, PK KPJ za Makedoniju bio je informisan o radu partijske organizacije u Bitolju. Međutim, PK KPJ za Makedoniju nije uputio nikakvu direktivu ili zvaničnu ocenu o radu Mesnog komiteta Bitolj. Umesto ocene rada i smernice za dalji rad stigla je odluka PK KPJ za Makedoniju o kazni Borka Talevskog Cr-

nog i Vere Aceve. Ovakav oportunistički rad nekih članova PK KPJ za Makedoniju, posebno u odnosu na bitoljsku organizaciju, koja je u to vreme bila mlada i masovna, bio je štetan i zločinački. Nepružanje pomoći partijskoj organizaciji u Bitolju i okolini, usporilo je njenu aktivnost krajem 1941. i početkom 1942. godine. No i pored svega toga, uz pomoć Mirča Aceva i Cvetka Uzunovskog, partijska organizacija Bitolja je znatno ojačala. To se naročito vidi ù 1942. godini. U Bitolju i okolini u toj godini se formiraju tri partizanska odreda NOV i POJ.

Decembra 1941. godine, Mirče Acev daje mi u zadatak da pronađem kurira koji će otići u Prilep da preuzme neke drugove iz prvog partizanskog odreda i da ih dovede u Bitolj. Pronašao sam kurira. Međutim, onoga dana, kada je trebao krenuti na zadatak otkazao je, pravdajući se bolešću. O tome sam obavestio Mirča Aceva. Obojica smo se zamislili, tražeći izlaz iz situacije. Predložio sam da ja krenem u Prilep. Mirče Acev je smatrao daje to rizično i da ja kao član Mesnog komiteta imam druge obaveze. Međutim, vremena nije bilo dovoljno da se nešto drugo uradi, ja sam preuzeo zadatak. Stupio sam u kontakt sa vezom iz Prilepa. Vozom sam krenuo u Prilep. U Prilep sam stigao uveče. Otseo sam u jednu posi astičarnicu, a drug sa veze iz Prilepa otišao je da obavesti o mom dolasku i da proveri da li je sve u redu. Nakon jednog časa taj drug se vratio i zajedno smo otišli u neku kuću gde je bio smešten jedan od ilegalaca. Nakon kratkog vremena došla su još dva ilegalca.

Po okupljanju utvrdili smo način izlaska iz Prilepa, te da u toku noći moramo prevaliti 42 km i peške stići u Bitolj. Kada smo izašli na put Prilep - Bitolj, morali smo ići brzo vodeći pri tome računa da ne budemo upadljivi. Kretali smo se u tišini, nismo razgovarali, stalno smo bili na oprezi. Nakon dužeg pešačenja morali smo proći pored policijske stanice u Alincima. U njoj je bila smeštena policija, zadužena da kontroliše teren i puteve koji gravitiraju naselju. Zastali smo ispred Alinaca i dogovorili se da obiđemo naselje, kako bi izbegli, eventualni, direktni susret sa policijom. Za svaki slučaj utvrdili smo gde da se okupimo ukoliko dođemo u situaciju da se raziđemo. Mesto sakupljanja odredili smo u pravcu Bitolja. Prilikom obilaska naselja, po noći i bespuću, bilo je veoma teško. Na nekim mestima gazili smo blato do kolena. Nakon jednog časa hodanja zaobišli smo naselje i ponovo izbili na put.

Oko 23,00 časa stigli smo ispred reke Crna. Ponovo smo utvrdili gde da se krećemo ako na mostu Crne reke naiđemo na policiju. Dogovoreno je da ko pređe reku ide prema Bitolju. Ko ne uspe vraća se u Prilep. Za našu sreću, okupatorskog obezbeđenja na mostu nije bilo. Produžili smo istim redosledom kretanja. Kada smo se približili reci Šemnica, Ordan Mihajlovski Ocko osetio je umor, noge su mu bile natekle, imao je i nesnosne bolove. Bila je to posledica dugog ilegalnog života i ograničenog kretanja. Međutim, kada smo morali nastaviti, Ordana Mihajlovskog Ocka smo vodali, na momente i nosili. To nam je usporilo povratak. Zapretila je opasnost da nas na putu uhvati dan, a po danu ući u grad, a posebno u kuću gde smo trebali doći po utvrđenom planu bilo bi veoma teško.

Na našu sreću, sustigao nas je jedan seljak na konju. Zamolili smo ga da nam ustupi konja. Seljak nam je konja ustupio bez dvoumljenja. Popeli smo Ordana Mihajlovskog Ocka na konja i požurili ka Bitolju. Kada smo u gradu stigli do At pazara morali smo Ardana Mihajlovskog Ocka odneti do kuće Blaže Rogozinara. To naše putovanje se ipak završilo pre svanuća i izbegli smo eventualnu opasnost da padnemo u ruke neprijatelju.

Majka Blaža Roguzinara nas je ljubazno prihvatila, smestila drugove da se odmaraju. Ja sam odmah otišao da obavestim Mirča Aceva. On mi je tada rekao da drugove sad rasporedim po stanovima koji su bili određeni da čuvaju ilegalce, što sam i učinio. Tog istog dana Đore Velkovskog Kostu i Jacka Ordanovskog Sandanski, odveo sam i smestio u novi stan. Kod Blaža Roguzinara ostao je Ordan Mihajlovski Ocko, koga sam, posle nedelju dana, kada je prezdravio, prebacio takođe u drugi stan.

Jocko Ordanovski Sandanski, nakon kraćeg odmora, upućen je na partijski rad u sela na potoku prema grčkoj granici, koja su sačinjavala prvi rejon. Njegov

zadatak bio je da izvrši pripreme za formiranje partizanskog odreda, koji je bio u planu Mesnog komiteta Bitolja.

Na osnovu svega što sam izneo, može se zaključiti daje Mesni komitet Bitolja sve vreme 1941. godine bio na visini svoje odgovornosti, sprovodeći liniju CK KPJ za Makedoniju, i pored toga što su mu dolazili i pogrešni, od nekih članova PK KPJ za Makedoniju, čak i neprijateljski stavovi. Mesni komitet u Bitolju je pored svega samoinicijativno zauzeo svoje stavove, koje je kasnija praksa potvrdila kao ispravne.

Lazo Hadži-Popovski

BORBA ZA OČUVANJE JEDINSTVA KPJ ZA MAKEDONIJU I ILEGALNE VEZE U VELESU 1941-1942. GODINE

BORBA ZA OČUVANJE JEDINSTVA KPJ I ZA JAČANJE REVOLUCIONARNOG POKRETA U MAKEDONIJI

Neposredno po dolasku bugarske okupatorske vlasti u Veles, počele su pristizati prve direktive Bugarske komunističke partije mesnim partijskim orgnaizacijama u Makedoniji. Fašistički okupator je komadao Jugoslaviju, ai Bugarska radnička partija (komunista) - počinje partijsko-političku podelu! Ona, zapravo, čini pokušaj da deo KPJ i Makedoniju priključi sebi.

Položaj, pripremljenost, a i shvatanja u Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, o mestu i ulozi Partije u Makedoniji (da li u sastavu KPJ ili u sastavu Bugarske radničke partije (komunista), kao i o pripremi za oružani ustanak u Jugoslaviji i Makedoniji, bitno je uticao na pravilno, blagovremeno i efikasno funkcionisanje ilegalnih partijskih veza između Pokrajinskog komiteta KPJ iz Skoplja i Mesnog komiteta KPJ za Veles.

Jedna od prvih direktiva o privremenom pasiviziranju partijskog članstva - koja je iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju upućena Mesnom komitetu KPJ za Veles, bila je da se oružje, prikupljeno od strane članova KPJ i SKOJ-a, preda okupatoru. Tu direktivu iz Skoplja u Veles doneo je predstavnik PK KPJ za Makedoniju. Smisao i sadržaj ove direktive bio je da se u tom momentu sačuvaju partijski kadrovi za kasnije, kada nastupe odlučujući momenti. Čuvanje kadrova bilo je povezano i sa naredbom, koju je izdao okupator u vezi sa predajom oružja, koja je glasila: ».. .ko ne preda oružje biće streljan...« Ovakva direktiva Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju nije prihvaćena u veleškoj partijskoj organizaciji, niti pak od članova SKOJ-a. Suprotno tome: u Velesu je sakupljano oružje i municija i smeštano u tajna i ilegalna skloništa.

Neshvatljivo je da se veleški komunisti, koji su do pre nekoliko dana besprekorno i sa komunističkom disciplinom izvršavali sve direktive Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, sada suprostavljaju, ne prihvatajući i ne izvršavajući direktivu o predaji oružja okupatoru.

Stav veleškog partijskog članstva o odbijanju i neprihvatanju direktive temeljio se na politici KPJ, koja je izgrađena i prihvaćena na Petoj zemaljskoj konferenciji, a, zatim, razrađivana i objašnjavana kroz ilegalne partijske materijale (»Proleter« i dr.).

Partijsko članstvo, u ovom momentu, nije znalo šta se krije iza ove direktive Pokrajinskog komiteta, pa je, zbog toga, tražilo objašnjenje. Postavilo je, naime, pitanje zašto su takvi stavovi zauzeti kada je bila jasna i nedvosmislena politika KPJ o potrebi organizovane borbe u našoj zemlji, izrečena i opštepoznatim parolama za vreme martovskih demonstracija: »Bolje rat nego pakt«, »Bolje grob

nego rob«. Masovno je pevana i pesma »Prije ćemo mi umreti, nego svoju zemlju dat«.

A sada, odjednom, uslov: da se prestane sa revolucionarnom aktivnošću! Istina, sve ovo, u ovom momentu, nije bilo jasno; nije se, zapravo, još znalo ko je kreirao takvu politiku niti ko iza nje stoji...

Za raščišćavanje takve, veoma konfuzne idejno-političke situacije, na inicijativu starijih i iskusnijih članova Partije, u Velesu su održane dve partijske konferencije i to bez znanja Mesnog komiteta KPJ za Veles. Na njima je postvljen zahtev da se izgrade i zauzmu pravilni stavovi za oružanu borbu. Zauzeti stavovi sa obe partijske konferencije prihvaćeni su od većeg broja partijskog članstva u Velesu, a preneseni su i Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju.

Na zahtev većeg dela partijskog članstva iz grada. Mesni komitet KPJ nije bio u stanju da dà odgovor niti bilo kakvo tumačenje. Članovi Mesnog komiteta bili su časni i odani komunisti; dvojica su poginula u toku revolucije, jedan je nosilac »Partizanske spomenice 1941«, jedan je 1942. otišao u Veleški partizanski odred, sekretar Mesnog komiteta osuđen je zbog ilegalnog nošenja oružja, a jedan je ostao u gradu, kao član partije za sve vreme revolucije (niko, inače, od njih nije isključen iz Partije). Ipak, u ovoj konkretnoj vojno-političkoj situaciji Mesni komitet KPJ za Veles nije bio na visini u pogledu sagledavanja položaja u kome se nalazila partijska organizacija u gradu i u Makedoniji, pa, zbog toga, nije ni mogao dati adekvatno tumačenje svom članstvu.

Odmah posle napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, krajem juna 1941., iz Skoplja u Veles došao je Strašo Pindžur, u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Strašo je doneo pismo Centralnog komiteta KPJ, potpisano od strane druga Tita, u kome je iznesena odluka za otpočinjanje oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Strašo Pindžur je zahtevao da se poveže sa Mesnim komitetom KPJ u gradu, kako bi se sazvala partijska konferencija, na kojoj bi se članovi partijske organizacije upoznali sa pismom Centralnog komiteta KPJ.

Ali, Mesni komitet KPJ za Veles nije izašao u susret zahtevu Straše Pindžura i nije mu omogućio da upozna članstvo sa pismom Centralnog komiteta KPJ. Ovakav stav Mesnog komiteta KPJ za Veles proistekao je iz činjenice da je, nekoliko dana pre toga, iz Skoplja u Veles došao drugi predstavnik, u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, i saopštio im da se Komunistička partija Makedonije priključuje Bugarskoj radničkoj partiji (komunista) i da nije više u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, a da BRP(k) nije za oružanu borbu!

Strašo Pindžur, uporan u svojim nastojanjima da upozna sa pismom CK KPJ partijsko članstvo u Velesu, povezuje se sa Minom Bogdanom, a, preko njega, i sa drugim članovima KPJ Velesa, koji su bezrezervno stajali na liniji KPJ, pa je u kući Orce Srebrova organizovana partijska konferencija, na kojoj je prisustvovao veći deo partijskog članstva iz grada, naravno - bez znanja Mesnog komiteta Partije u Velesu. Na partijskoj konferenciji je pročitano - i prihvaćeno - pismo Centralnog komiteta KPJ, a, istovremeno, osuđena je politika Metodi Šatorova - Šarla, kao oportunistička i kontrarevolucionarna. Osuđena je i politika njegovih istomišljenika, koji su želeli da se Komunistička partija Makedonije »ujedini«, odnosno priključi Bugarskoj radničkoj partiji (komunista).

Sredinom avgusta 1941. prvi put, kao predstavnik Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, ilegalno u Veles dolazi i Lazar Koliševski, zajedno sa Strašom Pindžurom. Drug Koliševski je došao s ciljem da informiše partijsku organizaciju u gradu o stavu i merama CK KPJ za oružanu borbu protiv okupatora i o mestu i ulozi KPJ. Međutim, po dolasku u Veles, ni Làzar Koliševski nije uspeo da se sastane sa sekretarom Mesnog komiteta partije, pogotovu ne sa članovima Mesnog komiteta'. Mesni komitet je slepo verovao ranijim stavovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, te, radi toga, nije hteo ni da ga primi niti, pak, da razgovara s njim.

Umesto sastanka sa sekretarom i članovima Mesnog komiteta, Lazar Koliševski se povezuje sa starijim članovima Partije, koje upoznaje sa stavom i me-

rama Centralnog komiteta KPJ u vezi sa oružanom borbom. Tom prilikom iznosi im sadržinu pisma druga Tita Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, u kome je bila obrazložena štetna politika koju je sprovodio Metodi Šatorov - Šarlo, kao i položaj u kome su se nalazili narodi Jugoslavije posle okupacije naše zemlje. Govori im, takođe, o razvoju oružane borbe širom naše zemlje, kao i
0 zadacima komunista Makedonije i makedonskog naroda. Nakon razgovora sa određenim brojem komunista u Velesu, Lazar Koliševski se vraća natrg u Skoplje.

Po drugi put iz Skoplja u Veles Lazar Koliševski je ilegalno došao krajem septembra 1941. Sada je došao u svojstvu sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Metodi Šatorov - Šarlo je smenjen i izabran je novi Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju. Lazar Koliševski je došao u Veles radi realizacije stava Centralnog komiteta KPJ i novog Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Ovoga puta Lazar Koliševski se povezuje sa Mesnim komitetom KPJ za Veles. Tada je primljen i prihvaćen kao zvanični sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju.

Lazar Koliševski, kao sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, obišao je i kontaktirao sa svim partijskim ćelijama u gradu i obavestio sve članove Partije da su Metodi Šatorov - Šarlo i njegovi sledbenici smenjeni i da je formirano novo partijsko rukovodstvo Makedonije. Upoznao ih je sa stavovima Centralnog komiteta KPJ, sa ciljevima i zadacima Partije u vezi sa vođenjem oružane borbe, kao i sa situacijom i oružanom borbom koju vode narodi Jugoslavije. Zatim je celo članstvo veleške partijske organizacije upoznato sa odlukom Kominterne - da makedonska partijska organizacija ostaje u sastavu Komunističke partije Jugoslavije.

Pri obilasku partijskih ćelija u gradu, svi članovi Partije, nedvosmisleno i kategorički, izjasnili su se za oružanu borbu, za liniju Centralnog komiteta KPJ. Pri obilasku partijskih organizacija, Lazar Koliševski održao je sastanak i sa Mesnim komitetom KPJ za Veles, u kući Nade Butnikošareve. Na tome sastanku je konstatovano i zaključeno daje veleška partijska organizacija bila spremna za oružanu borbu i da, u celosti i bezrezervno, prihvata politiku Centralnog komiteta KPJ za oružanu borbu protiv okupatora. Znači, kako u Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, tako i u veleškoj partijskoj organizaciji, pobeđuje linija i stav Centralnog komiteta KPJ o oružanoj borbi, a osuđuje se politika Šarlova kao oportunistička i kontra-revolucionarna.

Na sastanku Mesnog komiteta KPJ za Veles, u prisustvu sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, formiranje Vojni štab pri Mesnom komitetu Velesa, koji je dobio zadatak da izvrši sve potrebne pripreme za formiranje partizanskog odreda.

Posle obilaska svih partijskih ćelija u veleškoj partijskoj organizaciji, raščišćena su sva pitanja i dat je odgovor na sve dileme koje su do tada bile nejasne
1 konfuzne. Precizirano je šta treba da se preduzme, sprovede, organizuje i realizuje u cilju vođenja oružane borbe protiv okupatora. Ova poseta partijskim organizacijama od strane sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju značila je postavljanje jasnijih zadataka i direktivu svim komunistima za izvršenje istorijske uloge koja im je pripala u klasno-revolucionarnoj borbi i sprovođenju u praksu stavova Centralnog komiteta KPJ i druga Tita u toku narođnooslobodilačke borbe.

Nakon završenog obilaska partijske organizacije u Velesu, Lazar Koliševski bio je zadovoljan; on je konstatovao da su svi komunisti spremni za oružanu borbu i da treba produžiti sa aktivnostima u izvršenju priprema, a o vremenu i o danu formiranja partizanskog odreda - naknadno će biti javljeno od strane Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju.

*
* *

U decembru 1941. godine zakazan je sastanak naše partijske ćelije. Sastanak je održan u kući Trajka Nedeva - Puneto. Kad smo došli na sastanak, nije nam bilo svejedno kako će se odvijati tok sastanka. Sastanku je prisustvovala i jedna nama nepoznata drugarica. Nikoje od nas nije poznavao, osim, možda, sekretara partijske ćelije, Blagoja Stračkova, koji je tada bio i član Mesnog komiteta KPJ za Veles. Odakle je došla ova drugarica i-kom partijskom forumu je pripadala? Bili smo sigurni u to da je iz višeg partijskog foruma...

Sastanak je počeo tačno u određeno vreme. Svi članovi partijske ćelije bili su na okupu. Prvi utisci koje smo stekli o njoj bili su-da deluje veoma ozbiljno i strogo.

Partijskim sastankom rukovodio je sekretar partijske ćelije. U svom izlaganju on je naglasio da je drugarica, ne navodeći njeno ime, određena da prisustvuje našem sastanku, a zatim je predložio dnevni red sastanka. Kada je iscrpljena prva tačka dnevnog reda o vojno-političkoj situaciji u svetu i kod nas i o zadacima komunista, prešlo se na analizu rada svakog člana partijske ćelije. Svako od nas podneo je izveštaj o izvršenju postavljenih zadataka sa prethodnog sastanka. Svakome od nas, nakon izlaganja, drugarica je postavljala pitanja. To je činila i u toku referisanja o našem pojedinačnom radu za određene aktivnosti. Sva pitanja i sugestije bila su usmerena ka tome da se poboljša rad članova partijske ćelije na sprovođenju zadataka u vezi sa oružanom borbom. Na kraju sastanka svi smo bili zadovoljni. Zaključak je bio - da partijska ćelija dobro radi, ali da je mogla još bolje. Tako je zaključila i prisutna drugarica.

Posle ovog sastanka, ona je učinila posetu i drugim partijskim ćelijama u gradu i Mesnom komitetu KPJ za Veles, odnosno »izvršila je kooptiranje« novih članova komiteta.

Nekoliko dana kasnije, pozvao me je Blagoje Stračkov, sekretar moje partijske ćelije i rekao dà sutradan ujutro rano dođem u kuću Trajka Puneto: da preuzmem drugaricu koja je prisustvovala našem sastanku i daje prebacim na levu obalu Vardara, gde će me, u parku »Sokolovac«, čekati veza, kojoj čuje predati.

Drugog dana u zoru, kada sam stigao u kuću Trajka Puneto, drugarica je bila spremna, obučena. Na nogama je imala vunene čarape i gojzerice. Pre nego što smo izašli iz kuće, dogovorili smo se da ja idem napred, a ona na desetak metara iza mene. Krenuli smo iz kuće Trajka Puneta ka donjem sokaku prema kući Bore Ivčeva, zatim ulicom, u pravcu kuće Nade Butnikošarove, a odatle, u pravcu glavne ulice, prema apoteci Nikole Tošanova i izašli ispred same policijske stanice. Sišli smo na železničku prugu Veles - Đevđelija i, preko malog drvenog mosta, prešli na levu obalu Vardara. Zatim smo se uputili pored Vardara, ka kući Nikole Surata, i izašli u park »Sokolovac«. Kad smo stigli na određeno mesto, gde je trebala đa nas sačeka ilegalna partijska veza, sačekao nas je Blagoje Stračov. Sa drugaricom sam se pozdravio, a njih dvoje su otišli dalje. Mislim da su otišli u Štip.

Da je prisutna drugarica bila Vera Aceva - Dosta, saznao sam kasnije, tek nakon njenog odlaska iz Velesa.

*
**

Nije još prošlo ni mesec dana od boravka Vere Aceve - Doste, a već smo obavešteni za novi sastanak partijske ćelije, na kome će opet prisustvovati partijski instruktor. I ovom prilikom sastanak partijske ćelije je održan u kući Trajka Nedeva - Puneta. Ponovo se diskutovalo o političkoj situaciji u nas i u svetu, analiziran je rad partijske organizacije i postavljeni su novi zadaci komunistima.

Posle sastanka, u međusobnom razgovoru, nastojali smo da otkrijemo, po načinu govora, odakle je ova drugarica. Po govoru nikako nismo mogli utvrditi

koje ona. Naglasak je menjala. Dobijao se utisak daje iz Bitolja, Prilepa, Skoplja, ali-to nismo mogli utvrditi. Kasnije smo saznali da se zove Mara Naceva- Fetak i da je rodom iz Kumanova.

*
* *

Krajem marta 1942. godine sastanku moje partijske ćelije, kao delegat, prisustvuje Mirče Acev, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Došao je u Veles tačno u vreme kada se partijska organizacija u gradu pripremala da izvrši poslednje zadatke u vezi sa formiranjem partizanskog odreda na planini Lisec. Mirče Acev je, u ime Pokrajinskog komiteta, izvršio obilazak svih partijskih ćelija u gradu, a zatim izvršio reorganizaciju partijskih organizacija i Mesnog komiteta KPJ za Veles. Izvršio je reorganizaciju i Vojnog štaba pri Mesnom komitetu, brojno ga ojačao i proširio mu delokrug rada.

Promene u partijskoj organizaciji Velesa nazvane su »aprilska teritorijalna reorganizacija«. Do reorganizacije, partijske organizacije Velesa bile su sastavljene od članova iz različitih delova grada, dok su, po novoj organizaciji, partijske ćelije činili članovi iz jedne mahale - dela naselja, što je praktično značilo teritorijalnu partijsku podelu.

Nova teritorijalna podela omogućavala je tajno i nesmetano sastajanje, održavanje partijskih sastanaka po mahalama - rejonima. Nakon partijske teritorijalne reorganizacije, nije više bilo odlazaka s jedne strane grada na drugu; čak je na svakoj strani grada bilo po nekoliko partijskih ćelija. To je, pre svega, omogućavalo veću konspirativnost i tajnost u radu, što je posebno bilo važno zbog situacije u kojoj smo se nalazili, jer je neprijatelj nastojao da po svaku cenu otkrije partijske organizacije i likvidira ih. Znači, Mirče Acev je organizacionu formu partijske organizacije prilagodio konkretnoj situaciji i položaju u kome se nalazio grad.

*
•*k* □

Ilegalna partijska veza između Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju i Mesnog i Okružnog komiteta KPJ za Veles, bila je neposredna. Ilegalne veze između Mesnog komiteta Partije i Mesnog komiteta SKOJ-a u Velesu održavane su na taj način što je sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a bio istovremeno i član Mesnog komiteta Partije. Mesni komitet Partije je, na taj način, neposredno rukovodio radom Mesnog komiteta SKOJ-a u gradu. Celokupna aktivnost organizacije SKOJ-a usmeravana je preko Mesnog komiteta KPJ u Velesu. Kada su vršene promene sekretara Mesnog komiteta SKOJ-a, istovremeno je novi sekretar SKOJ-a postajao i član Mesnog komiteta Partije.

U sećanju mi je jedan sastanak Mesnog komiteta SKOJ-a, kome je prisustvovala i Ljiljana Čaloska, kao delegat Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Makedoniju. To je bilo krajem maja ili početkom juna 1942. godine. Ovaj sastanak je održan u mojoj kući.

Bio je zakazan u večernjim časovima i trajao je do kasno u noć. Sa sastanka smo se razišli tek pošto je počelo da sviće. Na tom sastanku je tada razmatrana celokupna aktivnost SKOJ-a u gradu, a posebno aktivnost među radničkom i srednjoškolskom omladinom. Na sastanku nam je Ljiljana Čaloska prenela iskustva iz rada drugih skojevskih organizacija, zatim postavila zadatke za dalji rad skojevske organizacije objašnjavajući kako dalje razvijati revolucionarnu aktivnsot u gradu i u selu.

No, održavanje ilegalnih partijskih veza između Pokrajinskog komiteta SKOJ-a i Mesnog komiteta SKOJ-a u Velesu nije teklo kao u slučaju ilegalnih

partijskih veza između partijskih komiteta. Daje bilo više komuniciranja između Pokrajinskog komiteta SKOJ-a i Mesnog komiteta SKOJ-a u Velesu, sigurno je da bi i rezultati rada bili još bolji.

*
* *

Krajem jula 1942. godine, bila je to nedelja, oko podne, susreo me Dančo Panov - Krampačot. Znao sam da je jedan od dobrih članova SKOJ-a u Velesu. Znao sam takođe, da je, dan ranije, bio upućen u Skoplje kao kurir. U to vreme bio sam član Mesnog komiteta SKOJ-a, a sekretar je bio Blagoje Djorev- Beno.

Sa Dančom Panovim sastao sam se u veleškoj mahali »Sarma ale«. Bio je prilično uzbuđen i upitao me: da li znam gde se ovog momenta nalazi Blagoje Djorev i da li ga mogu pronaći-da se sa njim sastane. Rekao sam mu da sam sa Blagojem Djorevim bio pre dva sata, ali gde se trenutno nalazi ne znam. Međutim, Dančo je nastojao da na svaki način pronađe Blagoja. Nastavili smo razgovor, pa me je pitao da li mu ja mogu pomoći. Tada mi je Dančo rekao da se radi
0 jednom drugu koga je doveo iz Skoplja, koga treba smestiti u neki stan, radi njegove bezbednosti, ali u ilegalni stan, da je tog druga ostavio na putu koji se ukršta sa štipskom željezničkom prugom kod starog javora... Takođe mi je rekao da je u Skoplje išao po nalogu Blagoja Djoreva.

Iz razgovora sa Dančom, procenio sam da se ne radi o običnom ilegalcu, već daje to neki odgovoran drug iz Skoplja. S obzirom da toga momenta nismo mogli pronaći Blagoja Djoreva, niti je bilo moguće da se on pronađe u skorije vreme, rekao sam Danči da ću druga iz Skoplja preuzeti ja i smestiti ga u neki od ilegalnih stanova. Dančo se složio sa mojim predlogom i dao mi javku. Naime, trebalo je da pitam »Skopljanca«: »Koliko je daleko odavde do Bušinog sela«? On je trebalo da mi odgovori: »Koliko je i Bušino selo daleko odavde«.

Nakon ovog razgovora, otišao sam na mesto gde je čekao drug iz Skoplja. Kada sam stigao na dogovoreno mesto, on je sedeo pod starim javorom kod česme. Naše upoznavanje bilo je toliko-koliko su dozvoljavali tadašnji ilegalni - konspirativni principi. Dogovorili smo se da on ide putem koji vodi kroz bašte »Rečani« i da izađe ispred željeznog mosta na putu Veles - Skoplje, a ja da idem skopskim putem prema Velesu i da sledim njegovo kretanje.

Sledio sam ga za sve vreme. Na određenoj raskrsnici susreli smo se. Onda sam ja krenuo napred, a on je sledio mene. Nakon nekih dvadeset minuta stigli Smo do moje kuće, koja se nalazila na levoj obali Vardara, u ulici Petar Mihov.

Nosio sam se mišlju da odmah pronađem Blagoja Djoreva. Ali, isto tako, razmišljao sam da nije loše izvestiti Boru Trajkovskog - Abraša. Na kraju sam od-
1 učio ipak da obavestim Abraša. Ovakvu odluku doneo sam zbog toga što je Abraš stanovao blizu moje kuće. Pored toga, on je bio sekretar moje partijske ćelije U »Prcoreku«, a znao sam i da je član Mesnog komiteta Partije u gradu. Svoja razmišljanja preneo sam i drugu iz Skoplja, rekavši mu da ću malo teže pronaći druga koji je organizovao ilegalnu vezu za njegov dolazak iz Skoplja u Veles, te daje bolje da ga povežem sa jednim drugim drugom koga mogu odmah pronaći. Kad sam mu rekao da ga mogu odmah povezati sa Borom Trajkovskim - Abrašem, odgovorio je da je to dobro. Pošao sam i pozvao Abraša, koji je odmah došao u moju kuću i povezao se sa Skopljancem.

Osobu iz Skoplja nikada do tada nisam video, niti sam, pak, znao ko je i na kakvoj se dužnosti nalazi. Dok je sedeo u mojoj kući, a sedeo je duže vremena, došao je jedan moj bratanac. Pri ulasku u dvorište mi ga nismo primetili. Međutim, on je nas video. Skopljanac mi je tada rekao da ga moj rođak ne bi smeo Viđeti. Izašao sam u dvorište i popeo se sa njim na sprat. Bratanac me je odmah Upitao zašto mu ne dozvoljavam da uđe u donju sobu, a odmah zatim dodao: ^Coveka u sobi poznajem. Zove se Kuzman Josifovski, iz Prilepa je«. Zatim je dodao da je on visoki partijski funkcioner.

Pošto je moj bratanac otišao, vratio sam se u sobu gde je sedeo drug iz Skopljа. Čim sam ušao u sobu, upitao me je da li gaje primetio moj rođak. Odgovorio sam mu da ga je primetio, te da mi je rekao da se zove Kuzman Josifovski. To je Skopljanac potvrdio, ali je zahtevao da o tome ne govorim nikome. Od tog momenta Skopljanac je za mene bio Kuzman Josifovski.

Kuzman Josifovski je u mojoj kući održao najpre sastanak Mesnog komiteta KPJ za Veles, a zatim odvojene sastanke sa mnogim pojedincima. Za mene je to bilo veoma interesantno. Bilo je uobičajeno da se članovi partije okupljaju na sastancima partijskih ćelija i da se na njima diskutije o svim aktuelnim problemima. Kuzman je pozivao pojedinačno na razgovor mnoge drugove i sa njima dugo razgovarao. Dolazili su i članovi partije i iz drugih mesta - gradova. Mada nisam znao šta razgovaraju, mogao sam shvatiti da Kuzman otvara neko »pravno-partijsko savetovalište« u mojoj kući. Nastojao je svima da pomogne, da učini sve što je u njegovoj moći, kako bi se poslovi i aktivnosti odvijali što uspešnije. Dok je Kuzman Josifovski boravio u mojoj kući, održana su dva sastanka Mesnog komiteta KPJ. Mada nisam tada bio član tog Komiteta, preko Blagoja Djoreva obavešten sam da se u mojoj kući održavaju sastanci Mesnog komiteta KPJ. Moj kasniji položaj u partijskoj organizaciji omogućio mi je da upoznam sve članove Ovog komiteta i članove partije u gradu. Kuzman Josifovski nije se zadržao samo na održavanju sastanaka Mesnog komiteta Partije, on je izvršio kontrolu svih partijskih ćelija. Kada je izvršio kontrolu rada partijske organizacije u gradu, zatim Mesnog i Okružnog komiteta KPJ za Veles, izvršio je i dosta promena u oba komiteta partije, kao i reorganizaciju Vojnog štaba, koji je bio u sastavu Mesnog komiteta Partije u gradu.

Veći deo dotadašnjih članova Mesnog komiteta bili su oslobođeni članstva u Komitetu, pa je formiran novi Mesni komitet. Od starih članova Mesnog komiteta neki su otišli u Veleški partizanski odred »Dimitar Vlahov« ili su prestali da budu članovi Komiteta, a neki su otišli u druge gradove, na partijski rad, a na njihova mesta došli su novi članovi Partije.

Do dolaska Kuzmana Josifovskog u Veles, pri Mesnom komitetu Partije postojao je Vojni štab. On se do tada isključivo bavio vojnim pitanjima i dejstvom partizanskog odreda »Dimitar Vlahov«, koji je formiran 21. aprila 1942. godine. Sa reorganizacijom koju je izvršio Kuzman Josifovski, Vojni štab je ukinut, a sav njegov posao po vojnim pitanjima prenesen je na štab Veleškog partizanskog odreda »Dimitar Vlahov«, dok je u Mesnom komitetu Partije i partijskim ćelijama ostao sektor koji se bavio čisto vojnim ptanjima. Ovim je omogućeno štabu partizanskog odreda da sam rukovodi vojnim akcijama i to-isključivo preko Okružnog komiteta Partije u Velesu. Dimče Mirčev je tada imenovan za zamenika komandanta odreda, a Blagoje Djorev - Beno postavljenje za zamenika političkog komesara odreda.

*
* *

U oktobru 1942. godine ilegalno iz Skoplja u Veles dolazi Mirče Acev, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju i član Glavnog štaba NOV i POJ za Makedoniju. Veleškoj partijskoj organizaciji Mirče Acev bio je dobro poznat od aprila 1942., kada je boravio u partijskoj organizaciji Velesa. Pored toga, on je bio poznat veleškim radnicima koji su radili u Beogradu za vreme bivše Jugoslavije, kao i veleškim studentima koji su studirali u Beogradu. Svima njima Mirče je bio poznat kao prekaljeni komunista u revolucionar.

Ovoga puta Mirče Acev prisustvovao je sastanku Mesnog komiteta KPJ za Veles. Sastanak je održan u kući Đoreta Nikolovskog- Gandija. Sastanku su prisustvovali svi članovi Mesnog komiteta, koji je nešto ranije reorganizovao Kuzman Josifovski. Mesni komitet bio je, pretežno, sastavljen od mladih članova Partije, kako po godinama starosti tako i po partijskom stažu. Iz tih razloga Mes-

nom komitetu bila je neophodno potrebna pomoć iskusnih revolucionara, kakav je bio i Mirče Acev.

Mirče Acev je nastojao da se na sastanku upozna sa celokupnom delatnošću Mesnog komiteta. Nastojao je i da pruži što veću pomoć u osposobljavanju Komiteta da odgovori postavljenim zadacima u datoj situaciji. Njegova pomoć bila je za nas od posebne koristi.

Istog meseca 1942. iz Skoplja u Veles ponovo dolazi Mirče Acev. Ovoga puta s njim dolazi i Strašo Pindžur. Oni su imali zadatak da odu u Veleški partizanski odred »Dimitar Vlahov« i da se upoznaju sa stanjem u odredu. Kuririma Okružnog komiteta organizovali smo njihovo prebacivanje do mesta gde se tada nalazio Veleški partizanski odred »Dimitar Vlahov«. Razgovarali su sa drugovima iz štaba odreda i sa svim borcima odreda; zadržali su se više dana. Kada su završlil sa posetom, kuriri Veleškog partizanskog odreda »Dimitar Vlahov« vratili su ih natrag u Veles, a zatim su otputovali u Skoplje. Kad su se vratili iz Veleškog partizanskog odreda, sa sobom su poneli i slike na kojima su slikani borci ovog odreda, snimljene nekoliko dana pre njihove posete odredu. Te slike danas predstavljaju najverodostojniju dokumentaciju o sastavu ovog partizanskog odreda i o situaciji u odredu. Osim tih fotografija, druge slike o Veleškom partizanskom odredu »Dimitar Vlahov« iz tih dana inače ne postoje.

ILEGALNE PARTIJSKE VEZE VELESA 1941 - 1942.

Kao mlad i nekompromitovan član SKOJ-a, a od leta 1941. i kao član KPJ, određen sam od strane Mesnog komiteta KPJ za kurira u gradu. U to vreme, kada su u gradu otpočele pripreme za oružanu borbu, napori bugarske okupatorske tajne policije bili su usmereni na pronalaženje ilegalne partijske tehnike u kojoj su štampani, umnožavani i odakle su rasturani ilegalni partijski materijali. Da bi se sprečilo otkrivanje štamparije (šapirografi, materijali i drugo), tehnika je često premeštana u razne delove grada. Za prenošenje materijala angažovani smo Blagoje Đorev i ja. Ove zadatke meni su postavljali tadašnji članovi Mesnog komiteta: Jovča Čučuk, Maca Karševa, Dinka Mitreva i dr. U njihovim kućama je i štamparija radila. Članovi Mesnog komiteta sa velikom umešnošću su izvršavali postavljene zadatke; ja sam u izvršavanju ovih zadataka bio običan kurir.

Štampanjem i umnožavanjem ilegalnih materijala bavio se isključivo Okružni komitet Partije u Velesu. Veza sa partijskom štamparijom i izdavanje naloga za štampanje i umnožavanje ilegalnih materijala išla je preko Okružnog komiteta u Velesu. Preko njega je išlo i snabdevanje tehnikom i štamparskim materijalom.

Za rasturanje ilegalnih materijala određivani su pojedinci, kojima je to bilo specijalno zaduženje, kao sektorski posao, koji se inače zvao »Sektor tehnike«. Za ovaj sektor u svakoj partijskoj ćeliji bio je zadužen jedan drug. Njegov posao se sastojao u sledećem: da primi ilegalne materijale i da ih podefi svakom članu svoje partijske ćelije. Posle upotrebe, materijal je vraćan Komitetu-na isti način.

Rasturanje ilegalnog materijala odvijalo se raznim metodama. Drug koji je radio u okružnoj štampariji ilegalno je iznosio materijal iz štamparije i predavao jednom od drugova iz mesne partijske organizacije grada. Ovaj je zatim predavao materija] drugom drugu, koji je imao zadatak da vrši raspodelu materijala svim partijskim ćelijama u gradu. Taj drug je primljeni materijal, po potrebi, delio svakom članu svoje ćelije.

Mesni komitet u Velesu, preko mog sekretara Blagoja Stračkova, zadužio me je da primam i rasturam ilegalni materijal u mesnoj partijskoj organizaciji. Za izvršenje ovog zadatka povezao sam se sa Dimkom Mitrevskim, koji je ilegalno radio u tehnici Okružnog komiteta KPJ u Velesu. Po potrebi, u određeno vreme i na određenom mestu, Dimko Mitrevski i ja smo se sastajali i to najčešće

uveče. Tom prilikom mi je on predavao ilegalni materijal. Posle toga, svako je išao na svoju stranu.

Jednom prilikom Dimko Mitrevski mi reče da je primetio kako nas ispitivački posmatra Dačo Mitev, krojač, koji je tada bio saradnik bugarskog okupatora. Dačo Mitev je kao Velešanac poznavao komuniste i napredne ljude u gradu. Dimko mi je tada rekao da nešto mora uraditi. »Tog gada moram likvidirati, inače-postoji opasnost da nas otkrije i da nas Bugari uhapse« - rekao mije. Nije prošlo mnogo vremena a kroz grad se pronela vest daje Dačo Mitev ubijen. Na sledećem sastanku sa Dimkom Mitrevskim, on mi, pri predaji materijala, reče:

»Vide li kako sam ga sredio: ubio sam Dačo!«

Dimko Mitrevski bio je čovek-drug kome sam sa sigurnošću mogao verovati. Ono što je rekao, to je doslovno i izvršavao. Bio je u celosti odan svojoj klasi, Partiji. Njegov način rada mogao je svakom koristiti kao primer kako se izvršavaju partijski zadaci, kako treba biti hrabar, kako komunista treba da bude nepokolebljiv, pa bilo kakva da je situacija...

Posle ubistva Đače, mi smo normalno nastavili sa radom. Nakon ubistva Đače Miteva, bugarska policija i njeni doušnici rede su se noću kretali po tesnim gradskim ulicama, tamnih veleških mahala. Sada je sastajanje i održavanje ilegalnih veza bilo lakše i jednostavnije.

Nakon prijema materijala od Dimka Mitrevskog, sada u drugoj ulici, sastajao sam se sa Stojanom Nikolovim i predavao mu materijal, odnosno onaj deo partijskog materijala koji je namenjen partijskoj organizaciji Velesa. On je od mene primao materijal i odnosio ga svojoj kući, zatim ga delio na nekoliko delova - koliko je bilo partijskih ćelija u gradu. Kada bi to uradio, zakazivao je odvojene sastanke sa drugovima iz svake partijske ćelije grada, koji su odgovarali po sektoru »tehnike« i uručivao ga. Oni su, dalje, delili materijal svakom članu Partije, ukoliko je bio umnožen u dovoljnom broju primeraka.

Rasturanje (slanje) ilegalnog partijskog materijala okružnoj partijskoj organizaciji vršeno je na sličan način. Iz štamparije Okružnog komiteta KPJ u Velesu materijale je takođe preuzimao Dimko Mitrevski. Od njega sam i ja materijale preuzimao i delio članovima okružnih komiteta KPJ za Veles, Svetog Nikole, Štipa, Kočana, Berova, Delčeva, Pehčeva, Radovišta, Strumice, Valandova, Đevđelije, Kavadara, Negotina i partizanskom odredu »Dimitar Vlahov«. To su, ujedno, bile i veze Okružnog komiteta.

NEKI DETALJI O RASTURANJU ILEGALNOG PARTIJSKOG MATERIJALA U PARTIJSKOJ ORGANIZACIJI VELESA

Materija] se kretao od štamparije Okružnog komiteta KPJ za Veles preko Dimka Mitrevskog, zatim, preko mene, do Stojana Nikolova. Stojan Nikolov je materijale predavao određenim drugovima po sledećem redosledu: Đore Nikolov - Gandi - Crna Džamija; Slavko Georgijevski - Derven; Nonča Kamišova - Prcorek; Lazo Ilijev — Veličko, Donji dućani; Stojan Nikolov - Kojnik; Kočo Alčev -Dvorovi; Kole Rizov-Mešana; Kemal Ismailov -Ložionica;Milan Slanev-monopol i Lazo Markov - fabrika ulja.

Rasturanje ilegalnih materijala u partijskoj ćeliji »Crna džamija« odvijalo se po sledećem redosledu: štamparija Okružnog komiteta KPJ za Veles - Dimko Mitrevski - Blagoje Tikvar - Stojan Nikolov - Đore Nikolov. Đore Nikolov je, opet, materijale predavao Nikoli Mitevskom, Vasi Kapčevu, Maci Karađorđevoj, Koletu Cvetanovskom - Balasu, Todi Bisanovom i Đoretu Nikolovom - Gandiju. Slično je bilo i u drugim partijskim ćelijama.

Iz napred navedenog šematskog prikaza vidi se da rasturanje ilegalnog partijskog materijala i informativnog materijala započinje od štamparije Okružnog komiteta KPJ i završava se do partijskih ćelija, odnosno svakog člana partije.

Rasturanje ilegalnog materijala po mesnim komitetima okružne partijske organizacije vršeno je nešto drugačije. U Okružnom komitetu Partije izvršena je

podela između članova Okružnog komiteta (osim sekretara Strahila Gigova, koji je bio u ilegalnosti). Za taj zadatak i za održavanje veza bili su zaduženi: Boro Trajkovski - Abraš, Trajko Kopčev, Kame Mitevski, Aleksandra Pejkova i ja. Iz mesnih komiteta ostalih gradova u Veles je morao doći određeni kurir, sa unapred određenom javkom (znakom za raspoznavanje) i-da se poveže sa članom Okružnog komiteta u Velesu. Ako je veza za partijski sastanak, pridošli kurir, kada se legitimiše i proveri, odvodi se na sastanak, a ako je veza za preuzimanje materijala, tada član Okružnog komiteta blagovremeno priprema i pakuje ilegalni materijal i predaje ga kuriru koji je došao na ilegalnu partijsku vezu.

Slanje i rasturanje ilegalnog materijala nije vršeno samo na ovaj način, upućivanjem kurira iz mesnih partijskih organizacija; bilo je mnogo slučajeva kada su kuriri Okružnog komiteta nosili materijale u sedišta mesnih komiteta.

*
* *

Održavanje ilegalnih partijskih veza između Okružnog komiteta Partije i mesnih komiteta KPJ odvijalo se na taj način što su članovi Okružnog komiteta odlazili u mesne komitete, a članovi mesnih komiteta dolazili u Okružni komitet u Veles. U održavanju ilegalnih partijskih veza između Okružnog komiteta u Veiesu i mesnih partijskih organizcija, koje su pripadale Okružnom komitetu, javljaju se sledeći drugovi: iz Negotina Mančo Malimonov, iz Kavadara Kiro Krstev, iz Đevđelije Risto Bajalski, Risto Butev i Deko Kovačev, iz Strumice Blagoje Mučeto, Kiro Minanov i Mara Minanova, iz Štipa Slavčo Stojmenovski, Vančo Prke, Vasil Zlatevski - Šljivo i Trajko Stavrev, iz Kočana Blagoje Popov i Bata Trendova, iz Svetog Nikole Stojančo Panov, Nikola Vodeničarski - Šubić i Nikolina Džanova - Panova, iz Pehčeva Blažo Brzakov (ova veza trebala je biti uspostavljena, ali nije uspostavljena zbog hapšenja izvesnog broja članova Okružnog komiteta).

*
•k *

Ostale su mi u sećanju neke veze, kao i način i slanja ilegalnih materijala našim kuririma iz Velesa. Kako sam bio mlad i aktivan član Partije, drugovi iz Mesnog komiteta KPJ za Veles su me koristili za kurirske zadatke odnosno za održavanje ilegalnih partijskih veza između mesnog komiteta Velesa i partijskih organizacija iz drugih gradova Makedonije, sa kojima je, u to vreme, postojala partijska veza.

Prvo kurirsko putovanje izvršio sam po direktivi sekretara svoje partijske ćelije, Blagoja Stračkova. Postavio mi je zadatak da pođem u Kavadar, da se javim na određenu ilegalnu partijsku vezu i da »ispitam« provalu koja je nastala u selu Vozarci. Trebalo je da utvrdim kako je došlo do provale i koliko je ljudi uhapšeno od strane bugarskog fašističkog okupatora.

Ali, do prijema ovog zadatka, nikada nisam putovao u Kavadar, niti me je tamo neko poznavao. Partijski zadatak se morao izvršiti bez obzira da li nekog poznaješ ili ne. Moram priznati do tada nisam znao da voz ide samo do železničke stanice Nego tino i da, odatle, moram koristiti neko drugo prevozno sredstvo.

Na železničkoj stanici Veles kupio sam voznu kartu do železničke stanice Sveti Đorđe - tako se zvala železnička stanica blizu Negotina. Budući da nisam nosio nikakav ilegalni partijski materijal, osim ilegalne partijske javke, nisam imao ni razloga da se plašim na ovom putu. Zato sam svoju pažnju usmerio na to da utvrdim gde treba da siđem iz voza, kako ne bi produžio vozom prema Đevđeliji. Potom, kad stignem na železničku stanicu, trebalo je da uzmem fijaker, jedino prevozno sredstvo za Kavadar.

Putovao sam bez većih teškoća. Tome je doprinela overena lažna putna isprava, »otkrit list«, koji mi je dat pre polaska iz Velesa. Kada sam stigao u Kava-

darce, javio sam se ilegalnoj partijskoj vezi, sa određenom ilegalnom javkom, drugu Blaži Kaleševu. On me je povezao sa drugovima iz Mesnog komiteta KPJ u Kavadarcima. Kroz ispitivanje uzroka provale, konstatovao sam da je ona otpočela u selu Kozarci, ali da se nije proširila i na Kavadarce. Prenoćio sam u kući Blaže Kaleševa. Narednog dana vratio sam se u Veles i informisao drugove o nastaloj provali.

Drugo kurirsko putovanje, radi izvršenja partijskog zadatka, bilo je opet u Kavadarce, u leto 1942. godine. Sada je zadatak bio daleko teži. Nosio sam ilegalni materijal, koji je trebalo predati određenoj partijskoj vezi. Ovoga puta na vezu nisam išao kod Blaže Kaleševa, već je trebalo da se javim vezi u jednoj berberskoj radnji.

Ne mogu reći da mi je bilo lako, pre svega zbog ilegalnog materijala. Kad sam stigao u Negotino, zaustavila me je policija, jer je svima tražila putne isprave. Ja sam i ovoga puta imao kod sebe lažnu putnu ispravu. Posle pregleda isprava, sve putnike su propustili ka Kavadarcima. Tada sam već dobro poznavao Kavadarce. Kad sam stigao u grad, na osnovu uputstva koje mije dato u Velesu, uputio sam se u pravcu gde je trebalo i pronaći berbersku radnju. Radnju sam lako pronašao.

Po ulasku u radnju, majstor me je ispitivački pogledao, verovatno da ja nisam bio prvi koji je dolazio na ovu vezu - tako sam pomislio. Pitao sam ga gde mogu da pronađem Kiru Nalbata. On me je pogledao, a zatim mi reče:

»Sad ćemo ga pronaći«.

Krenuli smo zajedno i on me uvede u jednu salu u kojoj se igrao bilijar. Pozvao je jednog druga u stranu i nešto mu rekao, a zatim ga dovede do mene i reče:

»Evo ga Kiro Nalbata«.

Ja sam tada Kiru prvi put video. Rekao sam mu da dolazim iz Velesa i da želim ugovoriti fudbalsku utakmicu sa Kavadarčanima. On me pogleda, nasmeja se, a zatim mi odgovori:

»Sada smo zauzeti, ne možemo da igramo, možemo dogovoriti utakmicu za kasnije«.

To je bilo dovoljno. Uspostavljena je partijska veza.

Nisam mogao da čekam, žurilo mi se; trebalo je što pre predati ilegalni partijski materijal, koji sam inače nosio sa sobom. Kiru sam pitao gde da predam materijal: Izašli smo iz kafane i otišli u berbersku radnju, gde sam se i javio prilikom dolaska i-predao mu materijal. On je otišao, a mene su rasporedili na spavanje kod Rade Poceve.

Sutradan ponovo sam se video sa Kirom Krstevskim - Nalbatom, a, pri polasku za Veles, povezao me je sa Ristom Džunovim - Batom, sa kojim sam zajedno putovao do Velesa i povezao ga sa Mesnim komitetom KPJ u Velesu.

*

* *

U junu 1942., preko sekretara partijske ćelije, dobio sam zadatak da odnesem ilegalni materijal u Strumicu. Ovoga puta zadatak je bio malo teži. Trebalo je preneti materijal umnožen u više primeraka. Lažne isprave za putovanje sam dobio, a materijal sam stavio u jednu korpu. Da bih kamuflirao materijal, iznad njega stavio sam polovinu hleba i jednu vezicu luka - kao da idem negde na posao.

Drugovi su mi objasnili da vozom treba da putujem do železničke stanice sela Miravci, zatim autobusom do Strumice. Vozom sam krenuo iz Velesa. Kad smo se približili železničkoj stanici Miravci, neki putnici, koji su samnom putovali, počeli su govoriti da ovde treba da siđu iz voza i odmah da se popnu u autobus i produže put za Strumicu. Ja sam pratio svaki njihov korak.

Kad sam se popeo u voz, korpu sa ilegalnim partijskim materijalom stavio sam na policu u drugom kupeu, a ja sam seo u susedni kupe. U slučaju da neko

otkrije šta ima u korpi, jednostavno - pravio bih se da ne znam ništa i da korpa »nije moja«. Tako mi je rečeno u Velesu kad sam primao materijal. Za sve vreme dok sam putovao vozom od Velesa do sela Miravci, materijal, sam s vremena na vreme, nadgledao i proveravao da li je na svom mestu.

Kad je voz stao na železničkoj stanici Miravci, otišao sam u susedni kupe, uzeo korpu i krenuo za onim putnicima koji su pre toga govorili da putuju za Strumicu. Kao i drugi, i ja sam žurio da se popnem u autobuc, bojeći se da se autobus ne napuni putnicima a ja ostanem bez mesta u njemu, pa bi tako bio izložen opasnosti da neko otkrije i mene i ilegalni partijski materijal koji sam nosio. Sada mogu reći da me je na svim kurirskim putovanjima pratila i sreća, pa i ovoga puta, dok sam putovao u Strumicu.

Kad sam se popeo u autobus, svi putnici koji su imali veći prtljag, predavali su ga vozaču da ga smesti na krov autobusa, koji je služio kao prtljažnik. Gledajući kako to rade ostali putnici, tako sam postupio i ja. Predao sam svoju korpu i ušao u autobus. Pre nego što sam predao korpu, pomišljao sam daje bolje predati korpu da se prevozi na krovu autobusa, jer, u slučaju da usput otkriju korpu sa ilegalnim materijalom, mogao sam da se odreknem korpe i da policija ne sazna ko nosi ovaj materijal. Dobro sam uradio što sam predao korpu vozaču. Prtljag, natovaren na krov autobusa, vozač je pokrio ceradom, pa ni u slučaju padavina nije bilo opasnosti da se materijal nakvasi.

U Strumicu sam stigao negde oko podne. Odmah posle preuzimanja korpe sa materijalom, krenuo sam da tražim kuću i adresu gde je trabalo da se povežem i predam materijal.

Ubrzo sam pronašao kuću. Adresa i broj kuće bili su tačni. Kucnuo sam na kapiju, ali niko je nije otvarao. Otvorio sam je sam. Predamnom se otvorilo široko dvorište a u dvorištu-kuća sa prizemljem i spratom, sa velikim balkonom. Kada sam se počeo penjati stepenicama, na jednim vratima pojavi se žena, ali zatim odmah povuče u sobu.

Nisam mnogo razmišljao, jer ta žena kao da mi je bila od nekuda poznata. Tog trenutka nisam se mogao setiti gde sam je video.

Ušao sam. U sobi je sođela jedna starija žena i plela. Mlađa žena, koju sam spazio na vratima, nije bila u sobi; ona se kroz druga vrata povukla u susednu sobu. Ženu, koja je plela, pitao sam gde mogu pronaći druga Kiru Minanova. Ona mi nije ništa odgovorila, već me je upitala odakle sam, šta tražim i slično.

Vreme je prolazilo, a meni je gorelo pod nogama; želeo sam da što pre predam materijal. Naravno ovaj razgovor su iz druge sobe prisluškivali i, nakon izvesnog vremena, u sobu uđe jedan mlađi muškarac, a uđe i žena koju sam video prilikom ulaska u kuću.

Razgovor sam nastavio sa njima. U razgovoru smo nekako došli do saznanja da smo za vreme boravka u Skoplju zajednički učestvovali u štrajkovima, koje su organizovali metalci. Drugu sam rekao da sam metalac, da sam radio u Skoplju i da poznajem neke drugove iz Skoplja koji su, takođe, bili metalci. Tako se domaćin uverio da sam neka veza i dogovorio se sa ženom da pronađe Kiru Minanova. Za vreme razgovora u sobi, prisetio sam se da je ta drugarica Dunja (Georgijevska Nikolova Nevenka). Znao sam je iz Velesa, kao ilegalnog radnika, ali, naravno o tome ništa nismo razgovarali. Domaćin ove kuće bio je drug Bocevski Boro - Bote, oboje ilegalci iz Skoplja.

Za vrlo kratko vreme pronašli su Kiru Minanova. On je došao u ovu kuću, »legitimisali« smo se, pa sam mu predao materijal. Nakon toga izašli smo iz ove kuće. Pomogao mi je da pronađem sobu u hotelu i-odmah smo se razišli.

Sutradan sam se vratio u Veles, posle uspešno izvršenog partijskog zadatka.

*
* *

Sledeći kanal ilegalne partijske veze bio je sa Mesnim komitetom KPJ za Devđeliju.

Jednog dana, kao i obično, došao je kurir Mesnog komiteta iz Đevđelije u Veles. Clan Okružnog komiteta, koji je redovno održavao vezu sa Đevđelijom, sačekao je kurira, povezao se s njim i predao mu ilegalni materijal za Đevdeliju. Kurir je preuzeo materijal, popeo se u voz i otputovao. Putujući vozom za Đevđeiiju, učinilo mu se da ga prate bugarski policijski agenti. Uplašio se da mu ne pronađu materijal i da ga ne uhapse, pa je materijal izvadio i, kroz otvoreni prozor, bacio ga iz voza. Po dolasku u Đevdeliju, kurir izveštava Mesni komitet partije da su ga u vozu pratili policijski agenti, pa je, zbog toga, materijal morao izbaciti iz voza. O tome su drugovi iz Đevđelije obavestili Okružni komitet. Okružni komitet je bio prinuđen da svojim kurirom pošalje drugi materijal.

Za ovaj - u praksi inače veoma redak slučaj - obavestio me je Boro Trajkovski - Abraš rekavši mi da našim kurirom uputim materijal. Za izvršenje ovog. zadatka, preko druga Trajka Kapčeva, člana Okružnog komiteta Partije, pozvao sam Anda Načera, koji je radio kao kurir u Okružnom komitetu KPJ za Veles. Andi Načaru rekao sam da treba odneti ilegalni materijal u Đevdeliju. Dao sam mu tačnu ilegalnu vezu na koju treba da se javi.

Ando Načar, kao veoma odan i disciplinovan kurir, odmah je uzeo ilegalni materijal i vozom krenuo za Đevdeliju. Po dolasku u Đevdeliju, uputio se ka dogovorenom mestu, da bi uspostavio vezu. Kad se susreo sa određenim drugom, rekao mu je javku. Ali, iz kog razloga to ne znam, niti je pak, Ando Načar mogao to tada da mi objasni, određeni drug kategorički odbija da primi Anda Načara i da mu odgovori na javku. Drug Ando mu je nekoliko puta ponavljao da je upućen iz Velesa, lično njemu, da bi mu predao materijal. Kada je video da ništa ne može da učini, Ando Načar se naljutio. Zastao je nekako ustranu, u samoj radnji, da se ne bi video sa ulice, pa je izvukao košulju iz pantalona i-materijal koji je nosio ispod košulje. Vadeći ilegalni partijski materijal ispod košulje, Ando Načar je rekao ovom drugu:

»Hoćeš li primiti materijal ili ne?« Ja ću ga ovde ostaviti, a ti-radi sa njim šta znaš! Jer ja moram zadatak koji mi je postavljen od strane drugova iz Velesa«____

Tada je ovaj drug preuzeo materijal i pobrinuo se o Andi Načaru, rekavši mu:

»Polako, polako, molim te! Uzeću materijal, samo-da nas neko ne vidi sa ulice«.

Nakon predaje materijala, Ando Načar se vraća iz Đevđelije u Veles i podnosi izveštaj kako je predao materijal. Slučaj neprihvatanja partijske veze i neprimanja ilegalnog partijskog materijala raspravljanje najednom od sledećih sastanaka predstavnika Mesnog komiteta partije iz Đevđelije i predstavnika Okružnog komiteta. Posle toga, veze su bile sigurne i postojane i - bez ikakvih poremećaja.

*
* *

Jedna od veza, koja mi je ostala u sećanju u vezi sa slanjem ilegalnog materijala i održavanja ilegalnih partijskih veza, bila je veza između Okružnog komiteta Velesa i Mesnog komiteta u Svetom Nikoli. U ovoj mesnoj partijskoj organizaciji, iako je prethodno bio upućen instruktor Okružnog komiteta Örce Srebrov, a potom i član Okružnog komiteta partije za Veles Aleksandar Pejkov

- Papazoglu, veze su veoma često održavane i našim redovnim kuririma. Ove veze su bile česte i zbog toga što smo sa ovom partijskom organizacijom imali više kontakata i saradnje po mnogim pitanjima. U prvom redu, vezama smo slali ilegalni partijski materijal, blanko (lažne - faisifikovane) lične karte za »udaranje« pečata policijske stanice, prenosili lekove, kupone za ishranu, tekstila i drugo.

Kao kuriri korišćeni su drugovi Toše Kolar, Kole Mitev, Kole Cvetkovski - Balas i drugi. Na toj vezi najviše je korišćena forma prenošenja materijala ko-

ferima. Koferi su ponekad bili mali: za materijale koje je trebalo prenositi, kao što su kuponi ili blanko lične karte. Ali takve materijale ponekad su činili čitavi paketi, koji nisu mogli stati u kofere sa duplim dnom, pa su pošiljke količinski morale često biti ograničene. Za sve vreme dok sam radio i održavao ilegalnu vezu između Velesa i Svetog Nikole nikad nisam imao komplikacija, posebno ne sa drugovima iz mesne partijske organizacije.

Dok sam radio na rasturanju ilegalnog partijskog materijala, pre nego što sam postao član Okružnog komiteta KPJ za Veles - a i kasnije, - neprekidno sam održavao vezu preko drugova: Stojanča Panoa, Nikole Vodeničarskog - Šubića i drugarice Nikoline Gadževe - Panove.

•Jt

* *

Partijska organizacija u koju sam takođe slao ilegalni materijal i sa kojom sam održavao ilegalne partijske veze bila je - organizacija u Štipu. U komuniciranju sa ovom partijskom organizacijom, između Velesa i Štipa, dolazili su drugovi Trajko Stavrev, Vasil Zlatevski - Šiljo i drugi.

Sećam se dobro kada je Trajko Stavrev došao u Veles, kao kurir poslat iz Štipa. Povezao sam se sa njim. Noć je proveo u mojoj kući, a, kada je primio ilegalni partijski materijal, vratio se natrag u Štip.

Vasil Zlatevski - Šilja više puta je dolazio u Veles kao partijski kurir. Izvršavjući ilegalne partijske zadatke kao kurir, on se, posebno, odlikovao brzinom, prgavošću i temperamentom. Uvek je nastojao da što bolje i što brže izvrši postavljeni zadatak i da se vrati natrag na posao, gde je bio zaposlen, a da se njegovo odsustvovanje sa posla ne primeti ni od koga. Slanje ilegalnih materijala u ovu partijsku organizaciju vršeno je preko naših kurira.

U leto 1942. godine iz Velesa u Štip upućen je, kao ilegalni partijski radnik, kurir Kole Mitev. Kada je stigao u Štip, povezao se sa Vaskom Zlatevskim - Šiljom, a preko njega i sa Metodi Džidrovim, tadanjim trgovcem, koji ga je zatim povezao sa Slavčom Stojmenovskim. Tako je predavao ilegalni partijski materija], primao ilegalna pisma od Mesnog komiteta KPJ za Štip i donosio u Okružni komitet KPJ za Veles.

U septembru 1942. godine iz Velesa u Štip upućena je, kao partijski kurir, Cveta Miteva. Ona odlazi u Štip, povezuje se sa Blagom Zlatevom, predaje materijal i vraća se u Veles. Iako se smatralo da je ona veoma mlada, sa nepunih 16 godina, i još nekompromitovana, nju je ipak bugarska fašistička policija pritvorila na železničkoj stanici u Velesu, želeći da, na taj način, otkrije razlog putovanja u Štip. Prilikom hapšenja na železničkoj stanici u Velesu, uspela je neprimetno da proguta pismo koje je nosila. Budući da je bilo više uhapšenih, uspela je da neprimetno, iza vrata, otvori tašnu sa materijalom i materijal ostavi tu, iza vrata. Tako, prilikom pretresa, bugarski policajci kod nje nisu našli ništa. Nakon kratkog zadržavanja u policijskoj stanici, policija je Cvetu Mitevu oslobodila iz zatvora. Pri izlasku iz zatvora, uzela je svoju tašnu i izašla napolje.

*

* *

U sećanju mi je ostala veza i »javka« za raspoznavanje i povezivanje sa partijskom organizacijom u Pehčevu.

Od Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, iz Skoplja smo dobili direktivu da sa ovom partijskom organizacijom uspostavimo vezu, te da i njoj šaljemo ilegalne partijske materijale. Vezuje trebalo uspostaviti a i materijale predavati, Blaži Brzakovu. Javka, sa kojom je trebalo da se povežemo, bila je:

»Petlovi pevaju«.

On je trebao da odgovori:

»Sviće«.

Ali, zbog provale do koje je došlo u to vreme, do ilegalnog povezivanja sa ovom partijskom organizacijom nije ipak došlo, pa ni veza nije uspostavljena niti je upućen ilegalni materijal.

*
* *

Radi boljeg rukovođenja i sigurnog prenošenja direktiva, u proleće 1942. godine Okružni komitet KPJ za Veles odlučuje da u pojedine mesne partijske organizacije uputi svoje instruktore. Okružni komitet ocenjuje da će ovaj način obezbediti sigurno i celovito prenošenje direktiva u sve partijske organizacije.

Odlučeno je da u partijsku organizaciju Kočana dođe i partijski radi Boris Višin. On je radio izvesno vreme u ovoj organizaciji, a zatim se vratio natrag u Veles. Za to vreme, dok se nalazio na radu u Kočanima, neposredno mu je pomagao Mesni komitet, a on je lično prenosio direktive koje mu je postavljao Okružni komitet KPJ za Veles. Kada je dolazio u Veles o svim problemima lično je upoznavan od strane članova Okružnog komiteta, a zatim je određene stavove prenosio na partijski komitet u Kočane. Na ovaj način partijski rad bio je obezbeđen, a partijske veze nisu otkrivene.

Veze sa partijskom organizacijom održavane su preko Blagoja Popova i Bote Trendove.

Drugi primer, kada Okružni komitet upućuje svog partijskog instruktora, je primer u radu partijske organizacije Svetog Nikole. U ovu partijsku organizaciju za partijskog instruktora upućen je Orce Srebrov. On radi kao instruktor na isti način kao i instruktor u partijskoj organizaciji u Kočanima, samo, razlika je što je Sveti Nikola bliži Velesu, pa je ovaj partijski instruktor bio u situaciji da češće dolazi u Okružni komitet Velesa i da se konsultuje sa komitetom po raznim pitanjima.

Ovaj način partijskog ilegalnog povezivanja i održavanja veze bio je otkriven od strane bugarske fašističke tajne policije, mada pravu organizacionu formu rada nisu otkrili, već su samo uočili da su uspostavljene neke veze i između pojedinih drugova, odnosno između pojedinih komunista. Povod za ovakve zaključke tajne bugarske policije bila je ženidba Orce Srebrova sa jednom drugaricom iz Svetog Nikole. Tačno je da se Orce Srebrov oženio, za vreme boravka i rada u partijskoj organizaciji Svetog Nikole. Za ovu njegovu ženidbu, u izveštajima tajnih agenata bugarske obaveštajne službe, piše sledeće:

»U poslednje vreme komunisti iz Velesa počeli su se ženiti sa komunistima iz drugih gradova, kako bi, na taj način, prikrili ilegalne partijske veze, odlazak iz jednog mesta u drugo, s namerom da to prikažu kao odlazak u posetu svojoj rodbini, a da se ne primeti to kao održavanje ilegalnih partijskih sastanaka«.

Nakon izvesnog vremena, provedenog na partijsko-instruktorskom radu u partijskoj organizaciji Sveti Nikola, Orce Srebrov je vraćen natrag u Veles, a za novog partijskog instruktora upućena je Aleksandra Pejkova- Cana, član Okružnog komiteta KPJ za Veles.

Održavanje ilegalnih partijskih veza između Okružnog komiteta u Velesu i Mesnog komiteta KPJ u Svetom Nikoli sada je moglo još bolje funkcionisati i veze se uspešnije održavati. Za pojedine poslove mogli smo se dogovarati telefonom. U pošti Velesa radila je drugarica koja je pripadala našem pokretu, pa je redovno uspostavljala telefonske veze sa Aleksandrom Pejkovom u Svetom Nikoli. U Velesu je dogovoreno koja reč, izgovorena preko telefona, šta treba da znači. Ove telefonske razgovore vodila je Rodna Pejkova- Menkova, sestra Aleksandre Pejkove.

*
* *

Održavanje ilegalnih partijskih veza sa Veleškim partizanskim odredom »Dimitar Vlahov«, od njegovog formiranja, 21. aprila 1942. godine, pa sve do po-

četka septembra 1942. godine, odvijalo se preko Vojnog štaba pri Mesnom komitetu KPJ za Veles. Za ovo vreme upućivanje kurira i razne vojne opreme, kao i upućivanje boraca - partizana u Odred, izvršeno je pod neposrednim rukovodstvom Vojnog štaba.

Održavanje veza sa Odredom, slobodno se može reći, odvijalo se po planu, pa nikada nije došlo do otkrivanja ilegalnih partijskih veza. U aktivnostima između Vojnog štaba i Odreda, kuriri i partizanski odred samo jednom su došli u neugodnu situaciju, ali i tada bez težih posledica.

U avgustu 1942.. kada su vršene pripreme za ukrupnjavanje Veleškog partizanskog odreda »Dimitar Vlahov«, ceia partijska organizacija u gradu je bila angažovana na prihvatanju dobrovoljaca za odred i za iznošenje razne opreme iz grada na teren, gde je i bio lociran partizanski odred. Upućivanje boraca i vojne opreme vršeno je obično nedeljom uveče. Ova praksa bila je uvedena zbog toga što je u nedelju uveče policijski čas počinjao od 24.00 časa, a u drugim danima ranije, od 21.00 čas.

Jedne nedelje uveče trebalo je izvesti iz grada drugove ilegalce i izneti izvesnu količinu vojne opreme. Akcijom je rukovodio član Vojnog štaba Jovče Mitev, a za kurira su bili određeni Stevan Malin i Đore Andonovski - Tikvar. Pošto su izvršili zadatak, odveli ilegalce i predali opremu, vratili se preko naselja »Kojnik« i ušli u Veles. Prilikom ulaska u grad, dvojica su otkriveni od strane bugarske policije, uhvaćeni i sprovedeni u policijsku stanicu grada. Jovče Mitev, koji je išao pozadi video je da su dva kurira uhapšena, pa je uspeo da se sakrije i ostane neprimećen od policijske patrole.

Hapšenje se dogodilo u vreme kad je stupao na snagu policijski čas. Prilikom saslušavanja, govorili su da su čekali neko lice koje je trebalo da im donese brašno, ali taj navodno nije došao na određeno mesto i u određeno vreme, pa se sada vraćaju natrag bez brašna. Policija im to nije poverovaia, ali oni ništa drugo nisu priznavali. Nakon izvesnog zadržavanja i ispitivanja u policijskoj stanici, u trajanju od jednog dana, pušteni su, bez ikakvih posledica.

Kurir Okružnog komiteta KPJ bio je i Trajko Nedev - Puneto. On je, po dogovoru sa partijskom organizacijom, postao šumar u crkvenoj šumi gde se nalazio partizanski odred. Na taj način mogao je slobodno i nesmetano da se kreće iz grada u planinu i nazad. Kurir Okružnog komiteta KPJ mogao je u svako vreme da izlazi i da ulazi u grad i da prenosi sve ono što je od njega zahtevao Okružni komitet.

Jednom prilikom, kada je sprovodio dva ilegalca, naišao je na bugarsku vojno-policijsku patrolu. Kad je primetio patrolu, šumar je vezao ruke ilegalcima i »sprovodio ih«. Kad su došli do bugarske patrole, Bugari su ga upitali:

»Šta je sa ovima? Zašto si ih vezao i zašto ih sprovodiš?

On im je odgovorio:

»Uhvatio sam ih kako seku nedozvoljeno šumu«.

Kada su utvrdili identitet šumara, propustili su ih i-tako su prošli naši ilegalci.

Druga veza između partizanskog odreda »Dimitar Vlahov« i Okružnog komiteta KPJ za Veles bio je kurir štaba partizanskog odreda »Kiro Čučuk - Sebura«. »Sebura« znači malo, sitno dete, ali-ne i po godinama. Kao jedan od najboljih i najsnalažljivijih kurira koje smo imali, izvršavao je sve postavljene zadatke na vreme, sa neverovatnom tačnošću i umešnošću.

Jednom prilikom, kada je trebalo da dođe u Veles, na putu gaje susreo njegov otac. Sebura se približio ocu i zamolio ga da mu da šibicu da zapali cigaretu. Usluga je završena i-svako je produžio na svoju stranu. Sebura je došao u grad, javio se Okružnom komitetu i predao poruku, a, istovremeno, primio poruku za štab partizanskog odreda. Kada je izvršio sve postavljene zadatke, kod Sebure se javila želja da svrati svojoj kući. Kad je došao kući, okupili su se svi domaći, a i otac mu je bio kod kuće. Svi su se radovali njegovom dolasku. Ali, kada je otpočeo razgovor, Kiro je upitao oca gde je bio u večernjim časovima, a on mu odgovori da je bio po drva. Kiro ga upita da li je kada je išao putem susreo ne-

koga. Otac mu odgovara da je usput susreo neko dete i da mu je dao šibicu da zapali cigaretu. Kiro ga zatim upita da li poznaje to dete. On odgovara:

»Beše jedno malo dete, odeća mu je bila pocepana, ali ga ne poznajem, nikada ga nisam video«.

Kiro je počeo da se smeje i svima rekao da je on, Kiro Sebura, bio to malo dete. U kući je nastao opšti smeh: svi su se čudili kako to da otac ne prepozna svoje rođeno dete! Takav je bio Kiro Čučuk- Sebura kao partizanski kurir. Poginuo je 6. januara 1943. godine na području Rečani, blizu svog rodnog grada Velesa.

U sećanju mije ostalo jedno veče kada je, inače, trebalo da iz grada izvedem ilegalce ijedno magare natovareno municijom. Ovaj zadatak primio sam na Kojniku, kod Gumenja. To je bilo u nedelju uveče. Primio sam drugove oko 21.00 čas i, najpre, krenuo na put ka Kamenom Brdu, a potom, dolinom, sišao do starog fudbalskog igrališta danas »Novo naselje«. Zatim sam izašao na Baštanski put i uputio se ka Raštanskim kolibama. Kad sam prihvatio drugove, rečeno mi je da kod Raštanskih koliba treba da me sačekaju drugovi koji su se tamo sakrili, a došli su iz partizanskog odreda, kao veza. Da bih uspostavio vezu sa njima, morao sam zasvirati narodnu pesmu »Pileto mi pee«; to je, inače, bila javka za raspoznavanje. Bili smo svi naoružani i, da je došlo do susreta sa policijom i kontračetnicima, mogli smo otvoriti vatru. Dogovorio sam se sa drugovima da ako dođe do borbe, kako da se suprostavimo neprijatelju.

Približavam se kolibama, sviram. Razlegla se moja svirka po polju ali-niko mi nije odgovorio. Produžili smo dalje. Opet sam počeo da sviram i, negde, iz jedne doline, čuo sam isti signal. Kada smo se približili jedni drugima, raspoznali smo se. Svi smo bili iz Velesa. Nismo se videli duže vremena, pa smo se pozdravili i izljubili. Ali naša radost bila je kratka. Odmah su mi drugovi rekli:

»Gde je Dimko Mitrev«?

»Ne znam« - odgovorio sam im - »nisu mi njega predali«.

Dimče Mitrev je bio uporan i-opet me pitao da se nešto nije sa njim dogodilo u Velesu. On je bio zbog nekog važnog posla u Velesu. Ja sam ih ubeđivao da nema ništa u Velesu zbog čega bi trebal©~da~budu zabrinuti.

Posle ovog kraćeg razgovora, predao sam sve što š^m nosio sa sobom. Pozdravio sam se i krenuo natrag ka gradu. U povratku bio sam zadovoljan što sam izvršio zadatak.

Međutim, nisam prešao ni jedan kilometar puta, kad na putu, u dolini, ispred mene iskoči jedna ljudska figura. Ubeđivao sam samog sebe da mi se to samo pričinilo. Međutim, mesečina je toliko jasno osvetljavala njive i put da nije bilo mnogo vremena za razmišljanje i pretpostavke. Ljudska figura bila je jasna i-sve više se formirala. Figura koja mi se približavala definitivno se formirala u čoveka - obučenog u uniformi bugarskog policajca. Rešio sam da zasviram pesmu za raspoznavanje - javku. Ovo sam uradio iz dva razloga: prvo, ako me pita zašto sviram, odgovoriću mu da me je strah da idem po noći i da zbog toga sviram a drugo - možda je neko od naših kurira. Ispalo je baš ovo drugo! Kada sam zasvirao, javio mi se odgovor od »bugarskog policajca«. Kad smo prišli blizu jedan drugome, »bugarski policajac« nije bio niko drugi do - Dimko Mitrev! Izvukao sam pištolj i rekao: da nije odgovorio na moj znak, ubio bih ga kao bugarskog policajca.

Dimko Mitrev je toliko žurio da je bio sav u znoju; bio je natovaren municijom i drugim materijalom. Preuzeo sam od njega deo stvari koje je nosio pa smo se zajedno uputili da sustignemo drugove. Tada sam se poslednji put video sa Dimkom Mitrevim.

Vratio sam se po noći u grad. U hotelu »Car Samuil«, bugarski okupatori su se veselili i plesali, ali su se moji drugovi već priključili partizanskom odredu »Dimitar Vlahov«.

U proleće 1942. cela partijska organizacija Velesa bila je angažovana oko formiranja partizanskog odreda. Nastojalismo da se što veći broj drugova pripremi i uputi u odred. U danima pripreme i formiranja partizanskog odreda u Velesu

je boravila na odsustvu veća grupa Velešana - »bugarski vojnici«, sa kojima se uporno radilo preko partijske organizacije i organizacije SKOJ-a; ubeđivali smo ih da napuste bugarsku vojsku i odu u partizane. Partijska organizacija je, svojom upornošću, političkim objašnjenjima i ubeđivanjima, uspela da stvori raspoloženje kod ovih drugova za odlazak u partizanski odred.

Dogovoreno je da drugovi, koji se prijave za odlazak u partizane, dođu na velešku železničku stanicu, da se popnu na voz, kako bi se videlo da su posle odsustva krenili u bugarsku vojsku, te da u slučaju da se ne jave svojim vojnim jedinicama, njihove porodice ne budu maltretirane od strane okupatorkse vlasti. Za njihov povratak natrag u bugarske vojne jedinice mogli su da potvrde oni koji su tada bili na železničkoj stanici u Velesu.

Na osnovu ovakvog dogovora otpočelo je realizovanje njihovog odlaska u partizane. Vozom su putovali do Kumanova. Na ovoj stanici sišli su iz voza i pešice, preko Svetog Nikole, vratili se u Veles. Po dogovoru trebalo je da dođu u određeno vreme na levu stranu grada, tj. levu obalu Vardara, iznad mahale »Prcorek«, a mi, jedna grupa članova partije, da ih tu sačekamo, prihvatimo i rasporedimo po kućama u gradu. Tačno u određeno vreme, drugovi su, predveče, stigli iznad grada i mi smo ih prihvatili. Akcijom sačekivanja i raspoređivanja po kućama rukovodio je Blagoje Đorev, sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a i član Mesnog komiteta KPJ za Veles.

Ti drugovi, koje smo te večeri sačekali, prihvatili i ilegalno rasporedili po kućama, bili su: Ivan Jankov, Ando Majstorov - Aždarot, Blagoje Busilkov- Čaušot, Riste Najdov - Šajkata, Velimir Kožimkarov i Diko Josifov.

Neposredno posle formiranja partizanskog odreda na planini Lisec, maja meseca 1942. godine, po nalogu Mesnog komiteta Partije i Vojnog štaba pri Komitetu u Velesu, Vojnom štabu je postavljen zadatak da izvrši obilazak odreda i sagleda stanje u njemu. Za izvršenje ovog zadatka zaduženi su članovi štaba, i to: Dimče Mirčev, koji je kasnije postao zamenik komandanta partizanskog odreda. Trajko Kapčev i Blagoje Stračkov, koji je kasnije postao politički komesar 2. čete partizanskog odreda. Sva trojica su poginula, boreći se u sastavu partizanskog odreda, a Dimče Mirčev i Blagoje Stračkov proglašeni su za narodne heroje Jugoslavije.

Drugovi iz vojnog štaba, sa specijalnim kuririma, odvedeni su iz Velesa do planine Lisec postojećim kanalima, preko kojih su održavane veze sa partizanskim odredom. Interesantna su razmišljanja pojedinih preživelih boraca vezana za ovu kontrolu, koja je i očekivana u odredu. Očekivana kontrola od »višeg vojnog rukovodstva« stigla je u odred. Borci partizanskog odreda, kad su saznali da će doći u odred određena kontrola, pristupili su pripremi-kako bi što bolje izgledali prilikom kontrole. Čistili su oružje, doterivali se, brijali, pristojno se obukli i dr. U pripremi za doček vojne kontrole postojala su mišljenja da će doći neki »generali«, sa lampazima na pantalonama, neke visoke i nepoznate ličnosti. Međutim, nije bilo kako su zamišljali borci partizanskog odreda! Kada je straži javljeno da dolazi vojna kontrola, oni su se postrojili da bi je dočekali. Odmah su videli da to nisu »generali«, već njihovi poznati drugovi - radnici iz Velesa. Oni su se sa svima pozdravili i-nestala je trema od »generala«.

Nakon izvršene kontrole, sva tri člana Vojnog štaba, istim kanalima, vraćaju se u Veles.

•k

* *

Posebno želim da naglasim jednu ilegalnu vezu, koja se održavala u bašti Ilije Butnikošarova. Cela familija Butnikošarevih pripadala je revolucionarnom pokretu, a Nada Butnikošarova bila je član Mesnog komiteta KPJ za Veles. Bašta se nalazila kraj Vardara, kod železničke stanice Veles. U ovoj bašti našlo je sklonište više ilegalaca i partizana, zahvaljujući privrženosti i odanosti cele familije Butnikošarevih.

___ i_____ . - _____

1

Preko kolibe, koja se nalazila u bašti Butnikošarovih, prošlo je mnogo ilegalaca i partizana, a da nikad ništa nije otkriveno. Za sve vreme oružane borbe ova koliba služila je kao prihvatilište, gde su se sakupljali i zadržavali ilegalci i partizani, a zatim upućivani u razne pravce.

Pri kraju 1942., kada je 1. četa Veleškog partizanskog odreda »Dimitar Vlahov« trebalo da se prebaci na levu obalu reke Vardara, a zatim da krene na kumanovski teren, najpogodnije mesto da se to uradi bilo je-preko ove kolibe. Preko Laze Ilijeva - Vlečka zahtevano je od Ilije Butnikošareva da pronađe način kako se može ovaj zadatak izvršiti. Ilija Butnikošarov, član SKOJ-a i Lazo Ilijev - Vlečko, član Partije, zadatak su izvršili onako kako su smatrali da je najbolje. Preko dana našli su jedan čamac, koji je bio privezan negde u blizini bašte, privukli ga na pogodno mesto i - u toku noći-četu su prebacili na drugu obalu Vardara. Ceta nije mogla da se probije na Kozjak - kumanovski kraj, pa se ponovo vratila na ovo mesto. Obojica su nekoliko puta ponavljali ovaj zadatak i uvek ga sa uspehom izvršavali, pa se ni jednom nije desilo da budu otkriveni ili provaljeni od strane policije.

Jednom prilikom, januara 1943., u popodnevnim časovima našao sam se, zajedno sa omladincima, u bivšoj »sokolani« na popodnevnoj igranci. Ja sam se inače kretao tamo gde se je okupljala i omladina, zbog političkog rada sa njima. Toga dana, uveče, trebalo je da otputujem u Skoplje, na sastanak Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju.

Pre polaska za Skoplje k meni je došao jedan kurir i rekao mi da se u kolibi Angela Dimova - Đeče nalaze partizani koji žele da se povežu sa partijskom organizacijom i da uđu u grad. Tog trenutka nisam mogao ništa drugo uraditi - morao sam otputovati u Skoplje. Zato sam pozvao i zadužio članove SKOJ-a i to: Koleta Soleva - Racinog i Stojana Nikolova - Skubarota. Dao sam im zadatak da se povežu sa drugovima, da ih uvedu u grad i da ih smeste u neku kuću dok se ja ne vratim iz Skoplja.

Vremenske prilike bile su očajne - padao je sneg, prosto je sipao. Ovi drugovi su primili zadatak bez pogovora. Nikada neću zaboraviti kako su se disciplinovano poneli prema zadatku u ovako teškim vremenskim uslovima.

U grupi omladinaca, članova SKOJ-a koje smo koristili kao kurire Mesnog komiteta KPJ za Veles, bili su: Kole Solev - Racin, Stojan Nikolov - Skubarot, Pančo Kolev, Kiro Panov, Mali Kire, Ilija Butnikošarov, Lazo Ilijev - Vlečko i Ilija Aleksov - Štuka.

Ne mogu da se setim da li je bilo zadatka koji im je postavljen a da ga nisu izvršili na vreme, sa svom odgovornošću i odanošću narodnooslobodilačkom pokretu. Može se slobodno reći da su ovi mladići - komunisti bili desna ruka Mesnog komiteta KPJ u Velesu u prvoj polovini 1942., baš tada kada je bilo i najteže za partijsku organizaciju u gradu, a i za partizanski odred »Dimitar Vlahov«.

VEZE OKRUŽNOG KOMITETA KPJ ZA VELES SA POKRAJINSKIM KOMITETOM KPJ ZA MAKEDONIJU

Početkom septembra 1942. postao sam član Okružnog komiteta KPJ za Veles. U periodu dok sam bio član ovog komiteta, veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju održavane su redovno. Redovnim održavanjem ilegalnih partijskih veza između ova dva komiteta mogla se obezbediti redovna aktivnost i uspešno realizovanje zadataka koji su postavljeni u to vreme, a u cilju razvijanja revolucionarnih aktivnosti u Velesu i okolini.

Veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ u Skoplju redovno je održavao Boris Trajkovski - Abraš. On je, u ime sekretara Okružnog komiteta Strahila Gigova, koji je radio u ilegalstvu, redovno odlazio na dogovorene sastanke u Skoplje, radi razmene mišljenja i dobijanja direktiva za rukovođenje oružanom borbom.

Kasnije, kada je Strahil Gigov otišao u Skoplje, a na njegovo mesto za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Veles došao Boro Trajkovski - Abraš, počeo

sam i ja da odlazim u Skoplje radi uspostavljanja ilegalnih partijskih veza sa određenim drugovima koji su radili u Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, ili su bili članovi tog komiteta.

Veze su mi bile poznate i zbog toga sam ja, kao član Okružnog komiteta, bio i sekretar Mesnog komiteta KPJ za Veles. Kao član Okružnog komiteta bio sam zadužen da radim na sektoru tehnike, dakle na rasturanju ilegalnog partijskog materijala mesnim organizacijama koje su pripadale Okružnom komitetu KPJ za Veles. Ovaj zadatak mije postavljen zbog toga što sam ranije radio na tehnici tj. na rasturanju ilegalnog partijskog materijala po organizacijama.

Partijske ilegalne veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju u Skoplju bile su postojane, neprekidne i sigurne. Održavanje ilegalnih partijskih veza između Velesa i Skoplja odvijalo se na dva načina redovnim održavanjem ilegalnih partijskih veza i vanrednim održavanjem istih.

*
* *

Za održavanje ilegalnih partijskih veza u Skoplju, pri svakom susretu i održavanju sastanaka, za sledeći sastanak bilo je dogovoreno gde, u koje vreme, sa kakvim znakom raspoznavanja i »javkom« treba da se legitimišu drugovi koji dolaze iz Velesa na ilegalnu partijsku vezu u Skoplje. Za svaki novi sastanak uslovi i načini susreta su menjani. Nikad nije bilo dozvoljavano da se ponovi način uspostavljanja ilegalnih partijskih veza.

Za vreme dok sam bio član Okružnog komiteta KPJ za Veles i dolazio na sastanke u Skoplje, u sećanju su mi ostale sledeče ilegalne partijske veze.

U Skoplju sam vezu uspostavljao u ulici koja je tada nosila ime »General Lindenman«. Ova ulica počinjala je od Trga Slobode pa sve do zgrade nekadašnje Šumske direkcije. Kurir iz Velesa trebalo je da se kreće od Trga Slobode ka zgradi Šumske direkcije, a drug iz Skoplja trebalo je da se kreće iz suprotnog pravca i, u mimoilaženju, trebalo je da se legitimišu i povežu. Ako bi se dogodio bilo kakav »kiks« prilikom razmimoilaženja ili da se ne primete, ne jave se jedan drugome, veza bi se prkinula, pa se moralo tražiti uspostavljanje nove veze što je, često, bilo veoma teško. Do takve situacije retko je dolazilo. Veze su bile redovne i na vreme su održavane.

Pri susretu dvojice kurira, svako od njih je morao da bude »snabdeven« određenim znacima za raspoznavanje. Obično bi to bio neki bugarski-okupatorski list (novina). Tako je, na primer, kupovana novina »Zora« ili »Zorja«. Naslov novina trebalo je da bude obojen. Kad bi se kuriri ili drugovi susreli, sa istim novinama, isto obojenim naslovom, jedan drugome bi prišli i legitimisali se. Ako se ceo posao obavi prema dogovoru, veza bi bila uspostavljena i naš bi drug bio odveden na sastanak, na mesto koje je prethodno bilo dogovoreno. U protivnom, veza ne bi bila uspostavljena.

Na ilegalnu partijsku vezu jednom sam išao po nalogu sekretara Okružnog komiteta, sa ciljem da ponesem ilegalni partijski materijal iz Velesa, a zatim da primim materijal od Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju.

Drugo mesto gde su uspostavljane i održavane ilegalne partijske veze, između Velesa i Skoplja, bilo je na keju reke Vardar, od tadašnje »Džfte korzoa« do novog betonskog mosta, koji se tada zvao »Trangov«. Procedura susreta, legitimisanja i povezivanja vršena je na isti način kao i u prethodnom slučaju.

Na ovo mesto, kada sam se povezao sa skopskom ilegalnom vezom, doveli su me na sastanak sa Borkom Temelkovskim - Ljiljakom, u jednu malu prizemnu kućicu kod male železničke stanice, koja se nalazila pored pruge na pravcu Skoplje - Andrijevo (danas Đorče Petrov). Borko Temelkovski Ljiljak dao mi je zadatak da izvršim reorganizaciju nekih partijskih ćelija, odnosno da od članova partije koji su radili po preduzećima formiram nove partijske ćelije na proizvodnom principu. Posle ovog sastanka vratio sam se u Veles i, kao sekretar Mesnog komiteta KPJ za Veles, izvršio ovu reorganizaciju. Mi smo i do tada u veleškim

partijskim organizacijama imali partijske ćelije na proizvodnom principu, ali sada smo izvršili samo neke male korekcije u organizacionim postavkama ćelija u gradu.

Sledeća ilegalna partijska veza između Okružnog komiteta Velesa i Pokrajinskog komitata KPJ za Makedoniju održavana je u ulici koja vodi od železničkog mosta na Vardaru ka »Bit-pazaru«. Naš drug, koji je trebalo da uspostavi vezu sa Pokrajinskim komitetom u Skoplju, morao je da se kreće od mosta ka »Bit-pazaru«, dok je »veza« Pokrajinskog komiteta trebalo da se kreće iz suprotnog pravca. Sa ranije dogovorenim znacima za raspoznavanje trebalo je da se sretnu, legitimišu i uspostave vezu.

I ja sam jednom otišao na ovu vezu i primio ilegalni materijal i direktivu za rad u partijskoj organizaciji, kao i zadatke za partizanski odred »Dimitar Vlahov«.

Jedno od mesta gde sam održavao ilegalne veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju bila je poslastićarnica pored pogrebnog preduzeća »Konkordija«, na kraju parka. U ovu poslastićarnicu dolazili su drugovi s kojima je trebalo da se susretnem. Na osnovu ranijeg dogovora, ušao sam u određeno vreme u poslastićarnicu, naručio da mi se donesu kolači i čekao vezu. Dok sam sedeo za stolom, čekajući vezu, osetio sam kako me neko lupa po ramenu. Kad sam se okrenuo, na moje veliko iznenađenje video sam Koču Soleva - Račina. Ustao sam sa stolice da se pozdravim, a on mi, smejući se, reče:

»Tikvarče, jesu li tebe poslali iz Velesa da dođeš u Skoplje?«

Nasmejao sam se i rekao da su baš mene poslali. Više nam nije bilo ništa potrebno za legitimisanje i raspoznavanje, poznavali smo se dosta dobro. No, za svaki slučaj, ugovorene znake za raspoznavanje - partijske i ilegalne - kazali smo jedan drugome. U protivnom, partijska disciplina i konspiracija bila bi prekršena.

Na ovu ilegalnu vezu došao sam po nalogu sekretara Okružnog komiteta KPJ za Veles. Tog dana ujutro iz Velesa za Skoplje, sa biciklima, došli su Kuzman Josifovski - Pitu i Dimče Ćokal, član Mesnog komiteta partije u Velesu. Ja sam popodne došao u Skoplje vozom i doneo partijske materijale koje je prikupio Kuzman Josifovski - Pitu, dok je obilazio veleški partijsku organizaciju.

Nakon susreta sa Kočom Solevim - Račinom, izašli smo iz pomenute poslastičarnice i odmah se uputili u gradski klozet do parka. Izvukao sam partijski materijal ispod košulje, predao ga Račinu, pa smo izašli iz klozeta. Pri rastanku Kočo Solev - Racin, po zahtevu Kuzmana Josifovskog, zakazao mi je novi sastanak: gde i kada treba da se nađemo. Nakon toga, razišli smo se. Nikada više nisam ga video: poginuo je 13. jula 1943. godine.

Kad sam se rastao sa Kočom Solevim - Račinom, zakazao mi je sastanak Kuzman Josifovski - Pitu, u ulici koja vodi od pogrebnog preduzeća »Konkordija« ka mostu pored reke Gerave.

Rano ujutro došao sam u naznačenu ulicu. Odmah sam krenuo putem ka mostu i, tačno u određeno vr^me, pojavio se Kuzman Josifovski. Nisu nam bili potrebni znaci raspoznavanja i legitimisanja, jer sam na sastanak došao po zahtevu samog Kuzmana. Inače, dok je Kuzman Josifovski - Pitu bio u obilasku veleških partijskih organizacija, on je za sve vreme boravio u mojoj kući, pa i zbog toga nije bilo potrebno da se ugovaraju znaci za raspoznavanje pri uspostavljanju ove veze.

Ovaj susret sa njim ostaće mi u sećanju do kraja života. To je bio mali seminar za moj dalji revolucionarni rad. Kuzman je uporno nastojao, sa svojim principijelnim, objektivnim i konstruktivnim stavovima, da mi objasni mnoge stvari iz aktivnosti partijske organizacije i načina partizanskog ratovanja. Objašnjavao mi je kakvi su bili zadaci partije u tadašnjim uslovima borbe, kakvi zadaci se postavljaju pred partizanske odrede u Jugoslaviji, u Makedoniji i kakvi se konkretni zadaci postavljaju pred naš partizanski odred. Upoznao me je sa celovitom situacijom u partijskim organizacijama u Makedoniji, sa položajem parti-

zanskih odreda u svim krajevima Makedonije i sve šta mi u Velesu treba da preduzmemo i stvorimo.

Gledao sam Kuzmana i razmišljao: šta to treba da znači, zašto mi sve ovo govori, šta sam ja? Dok je bio u mojoj kući u Velesu, ovako mi nije govorio. Sedeli smo po celu noć zajedno, pa se on, pored ostalog, raspitivao šta sam do tada radio i šta sam znao. Sada je ovaj razgovor prelazio granice svake partijske discipline i konspiracije. Mene je Kuzman upoznao sa ćelom partijskom organizacijom i partizanskim odredima na teritoriji Makedonije. To što me je čudilo i što nisam odmah mogao da shvatim Kuzmana Josifovskog - Pitu, kroz taj razgovor u Skoplju, shvatio sam odmah posle svog povratka u Veles.

Kad sam se vratio u Veles, informisao sam drugove da sam materijal predao preko Koče Soleva - Račina i zadatak izvršio onako kako mije bio i postavljen. U razgovoru sa Borom Trajkovskim - Abrašem, obavešten sam da sam kooptiran za člana Okružnog komiteta KPJ za Veles. Sada mi je bilo jasno zašto me je Kuzman Josofovski - Pitu, na ilegalnom sastanku u Skoplju, upoznao sa ćelom situacijom u Makedoniji. Moje kooptiranje za člana Okružnog komiteta KPJ za Veles izvršeno je po nalogu Kuzmana Josifovskog - Pitu.

Za uspostavljanje i održavanje ilegalnih partijskih veza Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju sa ostalim partijskim organizacijama u Makedoniji, određivani su na partijski ilegalni rad dobri i provereni komunisti iz drugih gradova Makedonije. Za izvršavanje takvih partijskih zadataka, po zahtevu Pokrajinskog komiteta iz Skoplja, a po odluci Okružnog komiteta Partije u Velesu, iz Velesa u Skoplje bila je upućena Vera Uijeva- Andova- Crnata. Ona, monopolska radnica, kao stari i iskusni partijski radnik duže vremena je ostala na ovom poslu, kao kurir za uspostavljanje i održavnje ilegalnih partijskih veza pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju u Skoplju. Nakon dužeg rada na ovom partijskom zadatku, vraćena je natrag, na partijski rad u Veles.

Početkom maja 1942. iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju došao je u Veles Bane Andreev - Romkata. Ovo je bila ilegalna partijska veza Pokrajinskog komiteta prema mesnim partijskim organizacijama. Međutim, ovom prilikom ja bih se zadržao samo na delu partijskih veza koje je imao partijski komitet prema partijskim organizacijama.

Bane Andreev - Romkata se u Velesu zadržao dan - dva. Kada se susreo sa drugom iz partijskog komiteta trebalo je da bude sproveden u Prilep i da se poveže sa tamošnjom partijskom organizacijom. Kao kurir za sprovođenje Baneta Romkata određenje Blagoje Đorev - Benov, sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a u Velesu i član Mesnog komiteta Partije u Velesu.

Blagoje Đorev - Beno zadatak je primio u toku dana, a drugog dana trebalo je da otputuje u Prilep. Sprovođenje Baneta Andreeva u Prilep nije bilo mnogo teško, jer se ovaj kretao poluilegalno. Problem je predstavljalo pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, upućeno prilepskoj partijskoj organizaciji. Da bi se obezbedilo sigurno prenošenje pisma, odlučeno je da Blagoje Đorev - Beno, kao obućarski radnik, otkuje đon od jedne cipele, da stavi pismo u cipelu i ponovo zakuje đon. Kad stigne u Prilep, Beno treba da uspostavi partijsku vezu, opet otkuje đon i pismo preda partijskoj vezi.

*
* *

Redovne ilegalne partijske veze između Okružnog komiteta Velesa i Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju u Skoplju blagovremeno su uspostavljene, održavane i korišćene. Ni jednom prilikom nismo došli u situaciju da nemamo ilegalnu vezu sa Skopljem.

Međutim, bilo je slučajeva kada je trebalo da se uspostavi partijska veza koja — nije bila dogovorena ili nije bila vremenski određena. Za uspostavljanje van rednih ilegalnih partijskih veza bio je ovlašćen isključivo sekretar Okružnog ko-

miteta i-jedino je on znao preko koga i kako se može da uspostavi i dobije vanredna partijska veza.

A da se ne bi prekinula veza sa Pokrajinskim komitetom, u slučaju da se sekretaru Okružnog komiteta KPJ nešto dogodi, dogovorili smo se da vanrednu vezu zna još neko. Složili smo se da samo još ja znam tu vezu, kao član Okružnog komiteta i sekretar Mesnog komiteta, partije u Velesu. Osim nas dvojice, niko drugi od članova Komiteta nije znao kako se uspostavlja vanredna veza sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju.

Ova veza nije smela nikako da se koristi, osim u izuzetno teškim i vanredno složenim uslovima. U drugim uslovima bilo je strogo zabranjeno njeno korišćenje.

Vanredna partijska veza trebalo je da se, u slučaju potrebe, uspostavi preko Panče Gračaneca - privatnog kozmetičara, po poreklu Velešanin, koji je imao privatnu radnju preko kamenog mosta, u staroj čaršiji u Skoplju. Macia nije bio član Partije, on je služio Partiji. Preko njega mogla se uspostaviti veza, jer je »čovek zanatlija«, naizgled političkl »nezainteresovan« i nekompromitovan.

Ovu vezu sam samo jednom iskoristio, a sekretar Okružnog komiteta-sigurno više puta, jer je on više puta i duže vremena održavao partijsku vezu sa Pokrajinskim komitetom pre nego što sam ja postao član Okružnog komiteta u Velesu.

U odsutnosti sekretara Okružnog komiteta morao sam, i pored svih zabrana, uspostaviti vezu sa Pokrajinskim komitetom u Skoplju. Osamnaestog decembra 1942. godine u Velesu, u skrivnici gde je bila smeštena štamparija Okružnog komiteta, u kući Jovana Mitreva, otkriveni su i uhapšeni Mirče Acev i Strašo Pindžur, članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Ja mesto skrivnice nisam znao, niti sam znao da su se oni skrivali u njoj. Uveče, pre njihovog otkrivanja i hapšenja, sastao sam se sa njima i predao im opštinski pečat, koga smo ukrail, kao i više primeraka »blanko« ličnih karata. Kad sam im predao materijale, dogovorili smo se da se sastanemo nakon tri dana. Međutim, oni su iste noći otkriveni i uhapšeni.

Na dan njihovog hapšenja, negde oko 11.00 časova, preko nekih drugova saznao sam da su Mirče Acev i Strašo Pindžur uhapšeni u kući Jovana Mitreva. U ovu vest nismo hteli poverovati. No, oni na zakazani sastanak nisu došli. Sada sam bio primoran da odem u Skoplje i da tražim vanrednu ilegalnu partijsku vezu kako bih o tome obavestio drugove iz Pokrajinskog komiteta.

Kad sam doputovao u Skoplje, uputio sam se u kozmetičarsku radnju Panče Gračaneca. Odnekuda sam ga poznavao, ali on mene nije poznavao. Ušao sam u radnju i rekao da sam došao iz Velesa po veoma važnom zadatku i da samo on može da mi pomogne, mada me on ne poznaje. Rekao sam mu da treba da me poveže sa drugovima. Međutim, on je sa nepoverenjem gledao u mene, čak nije hteo ni da razgovara samnom. A nije ni imao šta da razgovara - smatrao je da sam mnogo mlad za takav posao.

Kad sam video da ga ne mogu ubediti da mi pomogne, otvoreno sam mu rekao da sam došao iz Velesa u Skoplje da obavestim Kuzmana Josifovskog da su u Velesu pohapšeni jedan drug iz Prilepa, a drugi iz Kavadaraca i da za to hapšenje on ne zna. Tada mi je rekao da izađem iz radnje i da navratim nakon jednog sata. Ja sam tako i postupio, jer mi ništa drugo nije preostalo: jedino preko njega mogao sam da uspostavim vezu sa Pokrajinskim komitetom.

Kad sam se ponovo vratio u radnju, Panče Gračanec mi je saopštio kada, u koje vreme i gde treba da dođem da bi me povezao.

Predveče sam došao na ugovoreno mesto i povezao se sa čovekom koji je trebalo da me odvede do nekog iz Pokrajinskog komiteta. Idući zajedno sa ovim drugom po »Bunjakovcu«, na ulici me je povezao sa Kuzmanom Josifovskim — Pituom. Nas dvojica ostali smo sami. Obavestio sam ga zašto sam došao. Kada

je to čuo, skočio je kao ris i, sa povišenim tonom, postavio pitanje kako smo dozvolili da oni padnu neprijatelju u ruke. Prošlo je duže vremena u hodanju i objašnjavanju kroz »Bunjakovac«. Objašnjavao sam mu da mi uopšte nismo znali gde oni idu, gde su smešteni i gde su i kada su mislili produžiti. Uopšte nismo znali njihov zadatak zbog koga su došli u Veles i šta su nameravali tamo da rade.

Blagoje Tikvarovski - Bacin

IZMEĐU IV KONFERENCIJE KP SLOVENIJE, OKTOBRA 1940. GODINE, I PARTIJSKOG SAVETOVANJA U JUNU 1941. GODINE

U oktobru 1940. godine, u naselju blizu Šoštanja sastali su se delegati partijskih organizacija iz cele Slovenije na IV partijskoj konverenciji KP Slovenije.

Među ostalim zadacima na konferenciji je odlučeno da se komunisti, čak i oni koji su se tada nalazili u ilegalnosti, odazovu pozivu vlasti na vojnu vežbu, kako bi i na taj način dokazali da je Partija čvrsto na liniji odbrane otadžbine. Mada je postojala opasnost da komunisti koji su bili poznati policiji, umesto u vojne jedinice budu poslati u logore, ipak su se odazvali pozivu. Većina ih je bila upućena na gradnju bunkera duž granice. I mene su tada poslali u Vojvodinu, blizu Popovače, na granicu prema Mađarskoj, gde sam ostao 14 dana.

Nije nam teško padala gradnja primitivnih bunkera koliko prezriv odnos aktivnih oficira i podoficira prema nama rezervnim starešinama. Zbog takvog odnosa su mnogi, koji inače nisu ni rado išli na vežbu, izgubili svaku volju da brane ondašnju Jugoslaviju. I takve smo morali ubeđivati o neophodnosti borbe, a među oficirima i podoficirima nastojali smo proširiti uticaj i veze Partije.

Januara 1941. godine, Centralni komitet je obavestio članove Partije da više ne primaju pozive za vojne vežbe, jer su za njih spremljeni novi koncentracioni logori. Svi nisu na vreme primili to obaveštenje, zbog čega je u Ivanjicu otišlo prilično komunista i njhovih simpatizera, kao i socijaldemokrata. Vlasti nisu nikad priznale da je to u stvari logor. Ipak su se pozvani nalazili pod stražom, u ograđenom prostoru, bez obzira na to što su bili u vojničkim uniformama. Logor je raspušten pod pritiskom demokratskog javnog mnjenja.

Mnogo pre napada fašističke Italije i nacističke Nemačke na Jugoslaviju, Partija je raskrinkala petokolonašku politiku vlade Cvetković-Maček i pozivala na odbranu otadžbine. Primera lošeg rada državnog aparata bilo je mnogo. Posle objave mobilizacije meni je brat, kod koga sam bio prijavljen (mada nisam stanovao kod njega), javio da moram lično podići poziv za vežbu u vojnom odseku. Kada sam tamo stigao moga poziva više nije bilo. Uputili su me na policiju, gde su ga navodno poslali, ali ni ona o njemu nije ništa znala. Otišao sam onda direktno na upravu policije, komesaru Vrečaru, koji me je dobro poznavao. Ni tamo nisu znali šta je sa pozivom, a komesar mi je pre nego sam otišao uputio zajedljivu primedbu: »Toliko puta smo te zatvarali jer si rušio državu, zašto se sada toliko trudiš da je spasiš?«.

I pored svega nekoliko drugova iz rukovodstva Partije je otišlo u jedinice, dok su kompromitovani i ilegalci ostali kod svojih kuća.

U toku marta i aprila 1941. godine, Centralni komitet KP Slovenije praktično je neprekidno zasedao. Preuređene su prostorije u gostionici Keršič, na Gosposvetskoj cesti (vlasnik gostionice bio je Milan Majcen poginuo 1941. godine u NOB. Proglašen za narodnog heroja Jugoslavije), odakle su njegovi članovi rukovodili akcijama. Bili su određeni drugovi koji će, bez obzira na to gde će ih vojne vlasti pozvati, ostati u Ljubljani, da bi se sigurnije održavale veze sa drugovima koji su se nalazili u raznim vojnim jedinicama. Među njima su bile i drugarice: Vida Tomšič, Angela Ocepek, Zdenka Kidrič i Pepca Maček. Takav zada-

tak imao je i Aleš Bebler, koji je kao invalid i španski borac bio oslobođen vojne obaveze.

U sedište CK KP Slovenije (u gostionicu) dolazili su partijski rukovodioci iz cele Slovenije, kao i predstavnici raznih drugih organizacija i saveza, radi prijerha uputstava za rad. Tada smo posebno vodili računa o dobrovoljcima, koji su se javljali u vojsku. Armijsko rukovodstvo i državna vlast bili su gluvi za zahteve dobrovoljaca da ih prime u armiju. Tako smo mi, bez potrebnih znanja, organizovali njihov odlazak. Za zborno mesto dobrovoljaca određen je prostor ispred Narodnog doma, odakle su, u civilnim odelima, sa rančevima, odlazili na železničku stanicu. Na stanici smo, u dogovoru sa železničarima i nekim oficirima, organizovali transporte prema Novom Mestu, gde je trebalo da bude njihov prijemni centar. Sa ljubljanske železničke stanice otišlo je više bataljona. Sa svakim transportom dobrovoljaca opraštao se neko od poznatih komunista, najčešće sekretar CK Franc Leskošek. U tom radu najviše su se istakli studenti naprednih studentskih organizacija.

Dobrovoljci, u stvari, nisu nikad primili oružje i uniforme. Ipak ih je nekolicina poginula jer su pali u ruke podivljalim ustašama.

Posle velikih demonstracija protiv pristupanja Trojnom paktu i u vreme niji koja je pripremana na Gorjancima (brda između Slovenije i Hrvatske) ili negde u Bosni.

Odlazak je bio dogovoren za četvrtak, 10. aprila, u 13,30 časova. Stigli su: Franc Leskošek, sekretar CK KPS, Tome Tomšič, organizacioni sekretar, Boris Krajger, Oskar Kovačič, Slavko Slander, Boris Ziherl, Ignac Tratar, Tone Dolinšek i Viktor Stopar (svi članovi CK), pa smo krenuli biciklima prema Novom Mestu (70 km od Ljubljane). U Trebnjem (50 km od Ljubljane) smo se zaustavili. Situacija u njemu je bila loša. Nigde se nije mogao ni videti neki viši oficir, a niži oficiri nisu imali jednaka naređenja i praktično su bili prepušteni sami sebi. U nadi da je u Novom Mestu povoljnija situacija za odbranu - tada još nismo znali da su Nemci prešli preko Drave, a ni koliko su daleko - nastojali smo uticati na oficire, vojnike i stanovništvo da se hrabro drže.

U noći između četvrtka i petka saznali smo daje starajugoslovenska armija kapitulirala. Odlučili smo da krenemo ujutro prema Novom Mestu da bismo, u slučaju potrebe, prešli preko Karlovca u Bosnu, gde je trebalo stvoriti centar otpora protiv zavojevača. Te noći bilo je jako hladno, čak je pab sneg, te je nama, koji smo noćili na jednom štaglju, bilo dosta hladno. A inače je bilo uzbudljivo. Cestom kroz selo stalno su dolazile i odlazile neke jedinice.

Rano ujutro smo saznali da je proglašena nezavisna Država Hrvatska, daje Pavelić preuzeo vlast, i da njegove snage čak razoružavaju redovne vojne jedinice. Odmah smo shvatili da se nećemo moći probiti do Bosne, jer će nas ustaše, najmanje što bi mogli učiniti, vratiti natrag, ako nas ne bi, kao razoružane vojnike, predali Nemcima. Odlučili smo tada da održimo sednicu CK KP Slovenije, radi čega smo se skupili najednom sporednom putu iza sela. Tu smo doneli zaključke o novonastaloj situaciji i odredili smernice za dalji rad. Taj sastanak bio je sličan našim kasnijim sastancima po zonama, kada smo, bilo gde u šumi, raspravljali o odlučujućim stvarima. Usred sveže uzoranih njiva, lepog, sunčanog, ali hladnog dana, na strmoj stazi, naslonjeni svaki na svoj bicikl, doneli smo odluku o tome šta treba dalje raditi u uslovima kada je kapitulacija Jugoslavije bila očigledna. Glavna pitanja o kojima smo raspravljali bila su:

1. Kapitulacija Jugoslavije je činjenica. Odbrana zemlje od strane redovne armije nije dala nikakve rezultate. Sada je odbrana jedino moguća gerilskom borbom, bez obzira na odluke Dvora i jugoslovenske vlade. Jedinicama koje se raspadaju i narodu treba sugerirati da sakupljaju i čuvaju oružje, da će uskoro doći vreme kada će ono biti potrebno radi oslobođenja domovine.

2. Treba raskrinkati politiku vlade koja je dovela do tako brzog rasula armije i njene kapitulacije pre nego što je do borbe i došlo. Treba raskrinkati petokolonašku i kapitulantski nastrojenu generalsku kliku, koja nije bila sposobna, niti je htela, braniti zemlju. Dalje, treba raskrinkati sve izdajice, koje su do-

prinele kapitulaciji i koje će sada priteći u pomoć neprijatelju da lakše uništava naše narode, da ih pretvori u svoje sluge ili ih iseli u koncentracione logore.

3. Treba učvrstiti Narodni front, povezati sve dobronamerne ljude sa Partijom i Frontom; objašnjavati naš položaj i jačati veru u vlastite snage, pripremati se za borbu, koja će tek sada početi, stvarati jedinstveni front, bez obzira na versku ili političku pripadnost ljudi.

4. U jedinicama okupatorske vojske nalaze se mnogi antifašisti (naročito u italijanskim), sa kojima treba uspostaviti vezu. Njima treba objašnjavati ulogu njihove, okupatorske vojne sile, i upućivati ih na načine kojima se ona može oslabiti.

5. Svi kompromitovani drugovi, bez obzira na to u kojim partijskim forumima se nalaze, moraju preći u ilegalnost.

Posle približno dvočasovnog savetovanja razišli smo se. Po dvojica ili trojica odlazili smo iz Trebnega, različitim putevima.

Slavko Slander, Boris Ziherl, Oskar Kovačič i ja dogovorili smo se da krenemo preko Velike Loke i Čateža u Litiju. Na putu smo sreli više jedinica, koje su se, posle vesti o kapitulaciji, jednostavno rasturale. Neki vojnici su u obližnjim šumama zakopavali svoje oružje, dok su ga drugi nosili kućama. Ono što je preostalo, raznosili su stanovnici okolnih sela.

Sećam se prve jedinice koju smo sreli. Njeni vojnici su jednostavno ostavili na drumu svo oružje i opremu i razišli se. Neke jedinice su se raspitivale o situaciji, jer nisu ni bile obaveštene ni o čemu. Mi smo, uz put, objašnjavali situaciju i ubeđivali vojnike da oružje ne treba ostavljati neprijatelju. Ono što se ne može odneti ili sakriti treba uništiti.

Kad smo se na mostu u Litiji oprostili od Slavka Slandera, koji se uputio u Trbovlje, krenuli smo prema Ljubljani. U Dolu pri Ljubljani, u gostionici »Pri mostu«, zaustavili smo se da se odmorimo. Posmatrali smo veliki požar na ljubljanskom aerodromu. Nismo znali kakva je situacija pa smo Oskar Kovačič i ja nastavili put, tako da je u gostionici ostao samo Boris Ziherl, bolestan. U selu Sneberju, iznad Ljubljane, rastali smo se i nas dvojica. Kovačič je otišao u Zadobovu a ja sam produžio prema Mostama.

Ostali su iz Trebnja krenuli, neki dolenjskom cestom natrag za Ljubljanu, drugi preko Mirne za Sevnicu. Ne sećam se za sve kojim su se putem vraćali, ali su svi ubrzo stigli.

Došlo je prvo moje noćno putovanje. Krenuo sam u jedan od »mojih« stanova, kod porodice Zdravec. Posle prelaska pruge, iznad Polja i Ljubljane, naleteo sam, prvi put, na italijansku patrolu, koja nije pravila nikakvo pitanje oko toga što se tako kasno nalazim napolju iako je bio policijski čas. Vojnici su tražili cigarete. Stavili su prst na usta, shvatio sam da treba da ćutim. Kad sam stigao u stan moji domaćini ispričali su mi kako su primljeni Italijani. Navodno je italijanska štampa pisala kako su osvajali utvrđeni Vič, kako su vođene borbe za svaku ulicu.

Prvi utisak je potvrdio naše mišljenje da će se među okupatorima moći pronaći antifašisti, bar među onima koje sam ja tada sretao. Ni po čemu nisu ličili na zagrižene osvajače. Kasnije se pokazalo da su bili sve drugo nego osvajači. Mislim pri tom na te prve vojnike, koje su ubrzo poslali na front, a ovamo doveli elitne fašističke čete.

Neki slovenački političari, sa banom Natlačenom na čelu, pozivali su stanovništvo na lojalnost okupatoru, na pokornost, govorili kako treba nastaviti uobičajeni rad, pridržavati se okupatorskih uredbi i zakona. U početku su ljudi bili pasivni posmatrači, ali su ubrzo postali svesni svega. Tako je Okupatorov poziv da se preda oružje i oprema dana 12. i 15. aprila naišao na otpor. Čak ni predsednici opština (župani) nisu bili oduševljeni oduzimanjima oružja, tako da su, na više mesta, otvoreno grdili pojedince koji su oružje donosili u opštinske kancelarije. Okupatorova akcija je imala obrnutu posledicu: ljudi su još više sakupljali i sakrivali oružje, podmazivali ga, zavijali u nepromočivu hartiju i zakopavali po šumama i baštama, zaziđivali ga u podrumima i skrivali na tavanima.

Jedan od važnijih zadataka, koji je zahtevao našu brzu akciju, bilo je: uspostavljanje kontakta sa grupama vojnika, podoficira i oficira, koji nisu hteli da se predaju okupatoru, nego su se sklonili u šume, odakle su pokušavali da se organizuju. Nije se radilo o organizovanim komunistima, nego o rodoljubima koji su smatrali daje na okupiranoj teritoriji jedino moguća gerilska borba. Neki od njih su se kasnije priključili partizanima, a drugi su otišli svojim kućama.

Partijskom pozivu za prikupljanje oružja odazvao se veliki broj ljudi, naročito omladinaca. Pošto je sakupljeno oružje kojeg je, više ili manje, bilo razbacanog svuda gde je došlo do rasturanja neke jedinice jugoslovenske vojske, počelo se prikupljati i oružje i sa teže dostupnih mesta; vadilo se i ono bačeno u vodu. Sećam se primera omladinaca Dolenjske (tada sam stanovao kod Micke Žitnik, na Ižanskom drumu) koji su vadili oružje iz Ljubljanice. Stavljali bi na glavu vojničke gas-maske, pošto bi prethodno produžili njihova creva, i tako opremljeni ronili u vodu i iz nje izvlačili oružje i municiju. Sličnih primera bilo je nebrojeno.

Najteže je bilo sve to prikupljeno oružje skloniti na suva mesta i sačuvati od Italijana, koji su ga svuda tražili. Zbog italijanske stalne kontrole taj rad je postajao sve opasniji. Za prevoz municije, bombi i pištolja najčešće su korišćena dečja kolica (»majke« su ih tako prebacivale na određena mesta). Puške su stavljane u cevi za dimnjake ili oluke, koje bi zatim radnici, u radnim odelima, prenosili, tako daje izgledalo da prevoze materijal za opravku peći ili oluka na krovovima. Devojke bi puške zavijale u papir, tako da izgledaju kao rolne za crteže. Sećam se skojevke koja je tako savijenu rolnu nosila iz Rakovnika u Moste. Negde na putu jedan italijanski vojnik ju je pitao da li možda to ne nosi pušku, a ona mu je to potvrdila. Na to se on nasmejao, potapšao je i pustio dalje, ubeđen da devojka stvarno nosi samo rolnu papira. Sličnih primera bilo je mnogo.

Odluke da se ostane u ilegalnosti pridržavala se većina drugova. Srazmerno pasivno držanje italijanske policije i činjenice da je u Ljubljani spaljen deo arhive, tako da su bili spaljeni i spiskovi komunista, a zatvoreni komunisti bili pušteni iz zatvora, uspavala je neke pojedince. Oni su neko vreme zadržani u zatvoru a zatim pušteni, uz prigodnu pretnju kako treba da budu lojalni građani, kako treba dobro da rade, da su potrebni sovjim porodicama itd. Mi smo te mere ocenili kao mamac, kako bi se svi ilegalci otkrili, da bi ih neprijatelj u zgodnom trenutku mogao lakše pohapsiti. Stvarnu pozadinu takvim postupcima ne znam, mada bi se to, na osnovu dokumenata, verovatno moglo utvrditi. Ali posle tih hapšenja CK je naredio još strožu ilegalnost i da se ona nastavi i posle puštanja drugova iz zatvora. U isto vreme izdata su i uputstva o pojačanim merama konspiracije i organizaciji rada na takav način da slučajna provala ne bi dovela do uništavanja većeg dela organizacije.

Za 1. i 2. jun bilo je sazvano prošireno partijsko savetovanje. Prisustvovalo mu je oko 40 delegata iz cele Slovenije. Na njemu je data ocena situacije u Sloveniji. Raspravljali smo i o položaju naroda u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i drugde. Date su nove smernice, radi jedinstvene akcije na celoj teritoriji Slovenije, koja je bila rasparčana od okupatora. Tada su Nemci već bili postavili demarkacionu liniju između takozvane Ljubljanske pokrajine i od njih okupirane Štajerske i Gorenjske. Počeli su postavljati bodljikavu žicu i mine i tako podelili su Sloveniju na dva dela. Pored toga, reka Mura bila je prirodna granica sa Prekomurjem, zaposednutim od Mađara.

Još 27. aprila već je bila formirana Osvobodilna fronta, a ubrzo nakon toga i Mlada Osvobodilna fronta (udružen SKOJ sa ostalim omladinskim organizacijama). Ukazivali smo na potrebu da se političke akcije prenesu u svaku radionicu, svaku fabriku, svako selo. U Štajersku je otišlo dosta aktivista, povećao se broj aktivista u Ljubljani, neki su otišli i na područje Gorenjske. Ljubljana je bila centar odakle se rukovodilo i gde su se akcije najmasovnije izvodile.

Od savetovanja nadalje, drugovi su, snabdeveni različitim dokumentima, ali i bez njih su prelazili demarkacionu liniju da bi pomagali rukovodstvima koja su se nalazila van Ljubljane.

Sećam se da sam često prelazio tu granicu bez ikakvog dokumenta. Dva zadnja prelaska sećem se sasvim dobro (tu je bio i moj odlazak u NOV). Bio je mesec jun. Sa jednom ceduljicom »da opština Zagorje nema ništa protiv da mi se izda dozvola za odlazak u Ljubljanu i nazad«, koju su napravili u našoj ilegalnoj tehnici, trebalo je da se prebacim u Štajersku. Išao sam po nalogu CK. Taj »dokumenat« mi se činio nesigurnim pa sam se radije opredelio za ilegalni prelazak preko Mokronoga u Šentjanž (Mokronog se nalazio pod italijanskom okupacijom, a Šentjanž pod nemačkom). Pošto su mi porodice Majcen pomagale, ne samo vodičima nego i verodostojnim informacijama o situaciji sa one strane demarkacione linije, 20. juna sam otišao iz Ljubljane i još istog dana se sastao sa komunistima iz Krškog i Brežica. Odatle sam otišao u Brestanicu (tada Rajhenburg), prenoćio u Senovom, kod Senkovića, i sutradan produžio za Trbovlje. U Trbolju sam prisustvovao sednici Okružnog komiteta SKOJ-a (sekretar Pavle Baloh). Za sledeći dan je bila zakazana sednica OK KP Trbovlja (sekretar Sergej Krajger). Pošto je to bio 22. jun, od ranog jutra su sve nemačke radio-stanice prenosile Hitlerov govor o napadu na SSSR. Sednica je bila zakazana u šumi iznad Trbovlja, za 10 časova. Na njoj je odlučeno da se formiraju prve partizanske jedinice i o početku sabotažnih i vojničkih akcija gde god se za tako nešto ukaže prilika.

Iz Trbovlja sam morao pobeći, jer je Gestapo nastojao da odmah pohapsi sve komuniste. Otišao sam u Celje, gde sam se sastao sa Slavkom Šlanderom i još istog dana produžio za Maribor, gde sam se sastao sa Milošem Zidanšekom. Vratio sam se vozom, noću 22/23. juna. Zbog mojih nepotpunih dokumenata imao sam teškoća na bloku u Lazama. Ipak sam srećno prešao granicu.

Procene budućih događaja na sednici u Trebnjem pokazale su se tačne; izdate direktive bile su potpuno jasne. Zbog toga su i rezultati rada u prvim mesecima pod okupacijom bili veliki. U veoma kratkom roku su izvršene pripreme za oružani ustanak. Bilo je jasno da je, uporedo sa izvršavanjem konkretnih zadataka, jačala i politička snaga pokreta i organizaciona povezanost OF, ne samo u Ljubljani nego i u celoj Sloveniji.

Osvobodilna fronta je obuhvatila široki krug političkih grupa. Osnovu joj je činila KP, zatim levo krilo »Sokola« (nacionalisti) i katolički socijalisti. Pored tih osnovnih grupa OF su prišle i druge političke grupe, sem rokovodstva JNS (Jugoslovenske nacionalne stranke) i JRZ (Jugoslovenske radikalne zajednice). Od studentskih organizacija nisu joj prišli »Stražari«, tada već sluge okupatora, a kasniji organizatori Bele garde.

Tako je OF u 1941. godini uspela obuhvatiti veoma široki sloj stanovništva, što se moglo videti i prilikom akcije »lire« (radi potvrđivanja svoje pripadnosti Osvobodilnoj fronti trebalo je dati jednu liru). Ustanovili smo daje u Lubljani u OF uključeno oko 90 posto stanovništva.

Evo još nekoliko podataka koji govore o širini OF. Povodom nacionalnih praznika (1. decembra; rođendan Franca Prešerna; zatim pisca Ivana Cankara) pozvali smo stanovnike Ljubljane da između 19 i 20 časova ne izlaze na ulice i javna mesta, a da posle 20 časova opet svi izađu. U tome su učestvovali, sem retkih izuzetaka, skoro svi stanovnici Ljubljane. Ulice su iznenada opustele, u kafanama i na javnim mestima odjednom su ostali samo okupatorski vojnici i oficiri, koji su se čudili šta se to događa. U školama su, u takvim prilikama, učenici i studenti praktikovali da ostanu po dva minuta u potpunoj tišini. Italijansko školsko rukovodstvo je zbog toga isključivalo cele razrede. Alije bilo i slučajeva da su profesori, pošto bi dobili objašnjenja, odobravali postupak svojih učenika, koji odaju poštu svojim nacionalnim velikanima.

U to vreme je Ljubljana bila ispisana parolama OF i KPS, prekrivena amblemom OF (silueta Triglava). Na svim zidovima do kojih je mogla doseći ljudska ruka bilo je ponešto ispisano. Za ispisivanje su korišćeni kreda, ugalj i razne boje do kiselina. Bilo je primera da su italijanski vojnici, pokušavajući da uklone parole,budacima raskopavali malter na zidovima, što je parole činilo još vidljivijim.

Sve te akcije bile su plod rada aktivista OF, a u to su se praktično uključili skoro svi Slovenci, bez obzira na versku pripadnost.

Situacija se suštinski izmenila kada su Italijani izmenili garnituru okupacijskih trupa i upravni aparat. Doveli su u Sloveniju fanatične fašiste za službenike. Tim promenama je doprineo i Gestapo, koji je svoj štab smestio u hotel »Miklič«, naspram železničke stanice, i, naravno, lako uočio svu nemoć postojećeg italijanskog aparata da se suprotstavi antifašističkoj aktivnosti.

Tada Bela garda još nije imala nikakav uticaj, četnika Draže Mihailovića uopšte nije bilo, postoje Jaka Avšič, tada generalštabni pukovnik, poslan u Sloveniju od Draže Mihailovića radi organizcije četničkog pokreta, pristupio OF i povukao za sobom veliki broj oficira.

Naravno, OF je bila najrazvijenija u Ljubljani u takozvanoj Ljubljanskoj pokrajini. Nešto manje uspeha smo imali na području Dolenjske, a na području Štajerske je dobro organizovani Kulturbund omogućio Nemcima da već u prvoj godini pohapsi mnoge komuniste i njihove simpatizere, a zatim su izvršili više preselenja stanovništva u Šleziju, Srbiju, Bosnu i Hrvatsku. Na imanjima koja su ispraznili na Krškom polju (na granici između Ljubljanske pokrajine i Hrvatske), naselili su kočevske Nemce (nemačku manjinu koja je ranije živela na području Kočevja) a u Prekomurju, okupiranom od Mađarske, nalazila se dosta velika mađarska nacionalna manjina. Inače se tamo nalazilo izrazito seljačko stanovništvo, među kojim nije bila razvijena radnička proleterska tradicija.

Na junskom partijskom savetovanju Edvard Kardelj je govorio o našim budućim zadacima. Na osnovu njegovog izlaganja, karakterističnog po odličnom poznavanju situacije i prilika na terenu, i diskusije, prihvaćeni su sledeći zadaci:

- još više proširiti OF, ne samo u Ljubljani, nego po celoj Sloveniji jer će to predstavljati rezervu za buduće borbe;
- odmah sve pripremiti za oružanu borbu, od prikupljanja oružja do neophodne opreme i magacina;
- ojačati okružne i rejonske komitete, kao i mobilizacijske komisije;
- pobrinuti se da kompromitovani komunisti ostanu u ilegali, da bi se onemogućilo njihovo hapšenje;
- pojačati konspiraciju i pažljivo proveravati ljude kako se u rukovodstva nebi prokrijumčarili provokatori ili agenti. Posebno treba raditi na organizaciji Bezbednosno-obaveštajne službe, koja treba budno da prati rad organizatora bele garde, četnika, provokatora i plaćenika koji rade za nemačku ili italijansku obaveštajnu službu;
- povećati pomoć aktivistima preko granice, »zameicem«, posebno pripadnicima organizacije TIGR (skraćenica nastala od početnih slova riječi: Trst, Istra, Gorica, Rijeka). Bilo je poznato da je rukovodstvo organizacije TIGR bilo pod uticajem intelidžens servisa. Njeno članstvo na teritoriji Istre i Slovenačkog primorja, međutim, bilo je veoma nacionalno svesno; .
- posebnu brigu posvetiti krajevima koji se nalaze pod nemačkom okupacijom, gde je bilo mnogo uhapšenih, osuđenih, streljanih i odvedenih u koncentracione logore i
- oružani ustanak će početi odmah čim nastanu povoljne političke prilike.

Uslovi za početak borbe biće stvoreni čim se fašističke sile još više upletu u rat na drugim frontovima. Drug Kardelj nas je upozorio na to da će se te sile ubrzo značajno angažovati na Istočnom frontu, a tada će nastupiti prilika i za naš oružani ustanak.

Govorilo se i o tome da je čak i onaj slabi otpor kakav je pružila bivša jugoslovenska vojska, odložio Hitlerov napad na SSSR, što je sasvim sigurno predstavljalo pomoć Crvenoj armiji, koja nije bila dovoljno pripremljena za rat. I o paktu o nenapadanju između Nemačke i SSSR-a na tom savetovanju je govoreno kao meri odlaganja napada na SSSR.

Kardelj je tada predvideo da će ubrzo dići glave reakcionarni političari i da će nastojati da razbiju OF i narodnooslobodilačku borbu. Ban Natlačen, biskup Rožman, general Rupnik i njima slični organizovaće borbu pod parolom zaštite

vere. Upozorio je da će, sami, a još verovatnije uz pomoć okupatora, organizovati Belu gardu i četnike. Svi kasniji događaji su potvrdili predviđanja sa tog savetovanja i pokazali koliko je ono bilo neophodno radi celokupnog našeg daljeg razvoja: da bi se sačuvalo jedinstvo naroda, da bi se primorala reakcija da od okupatora primi oružje i »platu« i da se primora da nađe zaklon u okupatorskim uporištima, jer bez pomoći okupatora ne bi mogla opstati kada nema podrške u narodu.

Ubrzo posle napada Nemačke na SSSR počele su po celoj Sloveniji oružane akcije i ustanak u svim krajevima. Partizani su uspeli da se održe na svojoj teritoriji, mada je položaj Slovenije za neprijatelja bio od izuzetnog značaja zbog ukrštanja nekih značajnih komunikacija na njenoj teritoriji. Srazmerno dobre komunikacije omogućavale su neprijatelju dosta brzu koncentraciju jedinica na željenim mestima, dok su za partizanske akcije predstavljale veliku prepreku. Ni vrlo oštra i jaka zima, sa mnogo snega, nije sprečila da partizani budu aktivni, mada im je dosta ograničavala dejstva.

Po celoj Sloveniji ojačala su partijska i frontovska rukovodstva, sem tamo gde je neprijatelju uspelo da ih razbije u prvom naletu.

Glavna mobilizacijska komisija slala je dobrovoljce u krajeve koje su poznavali, pa su oni u njima postajali jezgra budućih četa i bataljona. Najteže je bilo u krajevima naseljenim Nemcima. U tim krajevima okružna i rejonska rukovodstva morala su biti - i aktivisti i partizanske jedinice, u isto vreme, mada se težilo da političko rukovodstvo ostaje na svojoj teritoriji, a da jedinice budu što pokretljivije.

Aktivisti OF zadobili su među stanovništvom tolike simpatije da neprijatelju nije uspelo da ni sa jednog dela Slovenije potpuno protera partizanske jedinice.

Viktor Stopar

PARTIJSKO-OBAVEŠTAJNI RAD ORGANIZACIJE KPJ U LESKOVCU

Šireći fašističku propagandu uoči drugog svetskog rata i pripremajući teren za okupaciju Jugoslavije, Nemci ubacuju svoje ljude u našu zemlju i uz pomoć Ljotićevog zbora stvaraju petu kolonu. S tim ciljem u Leskovac dolazi Nemac Rudolf Holcinger, koji se u početku predstavlja kao inženjer, a zatim kao radnik u fabrici Koste Uića i sinova. Pred sam aprilski rat, 1941. godine, Holcinger se našao na dužnosti komandira vatrogasne čete u gradu.

Odmah po okupaciji naše zemlje, ovaj Nemac oblači nemačku uniformu i odlazi na front. Pored Holcingera, u Leskovcu je bilo još nekoliko Nemaca, koji su radili kao majstori u mlinu Živka Stoiljkovića.

Posebno je bio aktivan zubni lekar Dolenc, koji je radio u »Nacionalnom klubu«, gde su se okupljali pristalice Ljotića. Oni su nastojali posebno da okupe srednjoškolsku omladinu, a delimično su uspeli u tome u srednjotehničkoj školi.

Dva dana po okupaciji Leskovca, 14. aprila 1941. godine, Nemci su uspostavili svoju komandanturu, kao ogranak Feldkomandanture, čije je sedište bilo u Nišu. Krajskomandantura u Leskovcu imala je kompetencije nad bivšim srezovima: leskovačkim, vlasotinačkim, jablaničkim, dobričkim, topličkim, kosaoničkim i to kako u vojnom, tako i u upravnom pogledu.

Istovremeno sa formiranjem Krajskomandanture, formirana je i feldžandarmerija, sa ciljem da obezbedi vojnu i civilnu vlast i da onemoguči i suzbije svaki otpor koji bi bio usmeren protiv nemačke vojne sile.

Feldžandarmerija je bila u direktnoj vezi sa Abverovim obaveštajnim oficirom pri Krajskomandanturi, koji je, sve do dolaska Gestapoa, obavljao funkciju službe bezbednosti. Ovaj oficir i cela kontraobaveštajna komanda, razgranao je svoju špijunsku mrežu i delovao najbrutalnije.

Zadaci Abver oficira bili su: vojna i industrijska špijunaža, suzbijanje sabotaža, prikupljanje podataka o političkim prilikama i raspoloženju građana. Po izbijanju ustanka, njegova delatnost je bila proširena na borbu svim sredstvima protiv NOP-a.

Komunistička partija Jugoslavije i SKOJ organizuju prve diverzije na železničkim stanicama Leskovac i Pečenjevce 28. i 31. maja 1941. godine.

Na osnovu naloga »Internacionala« i naređenja Vrhovnog zapovednika Srbije, od 22. juna 1941. godine, otpočela su masovna hapšenja u Leskovcu. Međutim, zahvaljujući budnosti i organizovanosti Okružnog komiteta KPJ Leskovca, neprijatelju nisu pali u ruke najistaknutiji rukovodioci Partije i SKOJ-a. Na vreme je uočena namera neprijatelja i najveći broj kompromitovanih članova KPJ i SKOJ-a sklanja se iz grada. Namere neprijatelja blagovremeno su otkrivene preko glasnika, preko simpatizera i drugih rodoljuba.

Međutim, i pored budnosti, u ovom prvom naletu policija hapsi četvoro aktivista, koji nisu bili na vezi: Dragoljuba Tomića, studenta, Cedomira Šundrića, radnika, Milenu Dimitrijević i Kostadina Nedeljkovića - Čeču.

Ova grupa je odvedena iz Leskovca u Beograd i smeštena u logor na Sajmištu. Streljani su prilikom odmazde u selu Skela, a zatim obešeni.

Povodom ovih hapšenja, Okružni komitet #CPJ za Leskovac, u junskom proglasu, pored ostalog, kaže:

»I u Leskovcu su, nahuškani od nekoliko nama poznatih gazda, a zahvaljujući sreskom načelniku i još nekolicini bednih tipova, uhapsili 25 lica, od kojih su četvoro sproveli u Beograd. Zatim su poveli divlju hajku za još dvadesetoricom narodnih boraca i raspisali poternice. Ti bedni skotovi, koji služe okupatoru, misle da narod ne zna njihova nedela i da će ih ostaviti na miru nekažnjene. Oni misle da narod ostaje ravnodušan prema zločinima i streljanjima koja su izvršena u Beogradu, Obrenovcu i Valjevu. Zemlja poprskana krvlju narodnih boraca traži odmazdu«.

Banovinska policija iz Niša 9. jula 1941. godine raspisuje poternicu za odbeglim komunistima iz Leskovca, i u njoj stoji:

»Potraga za odbeglim komunistima. Svim područnim organima u banovini. Načelnik sreza leskovačkog, aktom pov. broj 17 od 8. jula 1941. godine, dostavio je:

Dana 23. juna tekuće godine, odbegli su iz Leskovca poznati komunisti i dosadašnjim traganjem nisu mogli biti pronađeni i to: Čekić Borko, student Više komercijalne škole, Ilić Novica, privatni nameštenik, Stojanović Miroslav, student agronomije, Zivković Jovan - Zec, krojač, Nikolić Blagoje, stolar, Đorđević Vladimir, stolar, Stamenković Košta, bivši mlinarski radnik, Miljković Borivoje, tekstilni radnik, Stojanović Žika - Ćkolja, Mihajlović Čira, student prava, Mičić Vojislav, tekstilni radnik, Đurić Blagoje, Dimitrijević Borivoje, student agronomije, Jovanović Vladimir, limarski radnik, Hadži-Jovančić Miođrag, student prava, Tasić Tihomir - Vučko, stolarski radnik, Stefanović Đorđe, grafički radnik, Zdravković Žarko, zv. Ludajka, obućarski radnik, Ristić Borisav, privatni nameštenik.«

Komunisti i skojevci, u julu 1941. godine, počinju sa akcijama na likvidiranju izdajnika - agenta Mihajla Đorđevića - Ćućulije. Đorđević je ubijen od strane naše udarne grupe, koju su sačinjavali: Sava Đorđević, Slavko i Nikola Đurić - Pavka. Ova grupa imala je i zadatak da u hotelu »Plug« likvidira četničkog vojvodu Kostu Pećanca. Zbog veoma jakog obezbeđenja, ova akcija nije uspela.

Skojevske grupe organizovale su fizičko obračunavanje sa Ijotićevcima - zborašima i špijunima. Grupa Dragoljuba Petkovića- Zavalije, sačekala je uveče i premlatila Miodraga Mitrovića, učenika osmog razreda gimnazije i Hranislava

đitrovića, ekonoma u penziji koji su se stavili u službu okupatora, kao njegovi igenti - obaveštajci.

Gnipa skojevaca Branka Orlića i Živojina Stojkovića, sačekala je na žitnoj rijaci i premlatila Zareta Đorđevića — Guštera, učenika trogovačke akdemije u 'Jišu, istaknutog zboraša - Ijotićevca.

Kod Čapljinog bresja grupa Branka Čekića - Ceke i Borivoja Trajovića, sa-:ekuje Radomira Mihajlovića Vujicu i batinaga, sa upozorenjem da će sluge oku-Datora i izdajnici naroda, ako i dalje nastave svoju prljavu rabotu, drugom pri-ikom svoju izdaju glavom platiti.

U gradu su organizovane masovne diverzije u fabrikama i na železnici. Na Leskovačkoj Miri zapaljeno je žito spremljeno za okupatora, spaljivane su novine na kioscima i dr. Naše udarne grupe pokušale su atentat na istaknutog Ijotićevca Aleksandra Lazarevića, profesora. Ovaj izadjnik naroda poznat je bio još ad pre rata kao krvni neprijatelj komunizma.

Kroz ove akcije mladi su polagali prve ispite svoje spremnosti, za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Posle uspelih akcija u gradu, organizovano su odlazili u partizanske odrede.

Policija, sa okupatorom, posle naših akcija, nastavlja sa terorom i hapšenjem istaknutih radnika i omladinaca.

Dvadesetosmog jula 1941. godine, u Leskovcu se formira Predstojništvo gradske policije. Ova policija je bila sastavljena od grupe agenata, na čelu sa potporučnikom Jankom Perišićem. Formira se i vod žandarmerije, čiji je rukovodilac bio, u prvo vreme, kapetan Vojislav Ikić. Pored policije, u Leskovcu je protiv narodnooslobodilačkog pokreta i svih naprednih građana delovao i četnički odred, na čelu sa vojvodom Slobodanom Stojanovićem.

Dvadesetdevetog jula iste godine, u sred grada ubijen je žandarmerijski narednik Đura Pištalo. Ovu akciju su izvršili Vujadin Blečić, Miloš Manojlović i Bora Damnjanović. Akcija je imala velikog odjeka u narodu i među borcima, jer je Pištalo bio poznat kao mučitelj naroda i revnostan sluga okupatora u progonu i hapšenju naprednih radnika i građana.

Okupator u svojoj nemoći u borbi protiv narodnih boraca, 14. avgusta 1941. godine, štampa Objavu u kojoj objavljuje nagrade svima onima koji uhvate ili ubiju komunistu ili članove njihove »naoružane bande«, kako su okupator i njegovi kvinslizi nazivali borce za slobodu naroda.

LIKVIDACIJA JEVREJA U LESKOVCU

Odmah po okupaciji naše zemlje, okupator je poveo hajku protiv Jevreja. Tako je u Leskovcu pohapšeno dvadeset porodica i internirano u niški logor na Crvenom krstu. Devedeset članova ovih porodica je streljano. Već 19. aprila 1941. godine, izdata je naredba o obaveznom prijavljivanju Jevreja i zaveden je obavezan policijski čas za njih. Kasnije, naredbom banske uprave u Nišu, od 2. juna, predviđeno je da Jevreji ne mogu biti prodavci ili preprodavci životnih namirnica zatim da mogu nabavljati namirnice za svoje potrebe samo od 11 do 12 časova, da ne mogu ulaziti u sve lokale, sem u one koji su određeni za Cigane i Jevreje i da oko ruku moraju nositi žutu traku.

Partija je dala direktivu našim partijskim desetinama da uništavaju i pale opštinske arhive, a posebno regrutne spiskove, poreske knjige i druga dokumenta kcya bi mogla da posluže okupatoru i njegovim slugama.

Štabovi partizanskih odreda poslali su naredbu svim opštinskim upravama da u roku od 10 dana podnesu ostavku. Ova naredba je imala veliko političko dejstvo. Jedan broj predsednika opština i delovođa povukao se sa položaja i držao se pozitivno. Međutim, manji broj predsednika opština nastavio je saradnju sa okupatorom, pod izgovorom da čuvaju narod, ali ne više u sedištu svoje opštine, već su u gradu, pod okriljem okupatora i domaćih izdajnika, vršili funkciju predsednika i delovođa opštine.

U noći, između 28. i 29. septembra 1941. godine, pod rukovodstvom Karla Halzena Pakera, nadzornika zatvora Feldžandarmerije u Leskovcu, uhapšeno je 45 lica, većinom omladinaca- skojevaca (učenika gimnazije i studenata). Hapšenje je vršeno kao mera predostrožnosti. Za ovo hapšenje, spiskove je dalo Predstojništvo gradske policije u Leskovcu. Sva uhapšena lica su bila osumnjičena da imaju neke veze sa partizanima. Držali su ih u zatvoru kao taoce. Stalno su ih saslušavali i vršili pritisak na njih da priznaju da imaju veze sa partizanima i da su učestvovali u akcijama. Najveći broj uhapšenih je bio organizovan u aktive SKOJ-a i bio je uključen u narodnooslobodilački pokret. Okupator i policija o tome nisu imali dokaze, a pritiscima i saslušvanjima nisu došli do dokaza, pa su ih postepeno, po grupama, puštali iz zatvora.

Paker je po činu bio narednik, a po dužnosti i funkciji komandir Feldžandarmerije. On j bio desna ruka Gestapoa, a inače je bio član nacističke stranke. On je u Leskovcu hapsio, tukao, isleđivao i lično streljao. Teško bi ko njemu mogao pobeći iz kamiona, zatvora ili sa streljanja. Paker je bio poznat po prebijanju bolesnih i gladnih zatvorenika, kao i po teranju pasa da zatvorenike ujedaju. Ova zverska mučenja su ostala kao gorka uspomena svima onima koji su se pukim slučajem izvukli iz zatvora.

16. oktobra 1941. godine skojevski aktivisti i ostali omladinci u gradu, masovno su pisali parole i delili letke. Jedna grupa je naišla na četničku patorlu i tom prilikom je uhapšeno pet skojevaca, a u borbi je ranjen jedan četnik.

Okupator je činio sve da u Leskovcu organizuje brojne obaveštajne i policijske snage, jer je za sve vreme NOB-a na teritoriji Leskovca bio snažno razvijen narodnooslobodilački pokret. Zbog toga je okupator bio prinuđen da obezbeđuje i čuva svoje strateško-ekonomske pozicije, kao što su komunikacije koje idu dolinom Južne Morave, radi snabdevanja nemačke grupe armija na jugoistoku.

NASI SARADNICI U POLICIJI

Pored indirektnog prikupljanja obaveštenja o namerama okupatora i policije, mi smo imali organizovane i na stalnoj vezi sledeće drugove, koji su radili po zadatku Partije na obaveštajnim poslovima: Dragoljub Vuković, pripadnik državne policijske straže, Anton Sikošek, agent u Predstojništvu gradske policije, Slobodan Simić, službenik policije i oficir Nedićeve straže, Milica Ješić, službenik Predstojništva gradske policije, i Mile Radenković, službenik Predstojništva gradske policije.

Partijska organizacija grada je preko ovih saradnika redovno informisana o snazi i namerama okupatora i policije protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Preko ovih saradnika Partija je redovno bila obezbeđivana blanko overenim ličnim kartama i objavama za kretanje, pa i nekim ausvajsima. Sva ova dokumenta su bila nužna za kretanje i rad ilegalnih partijskih radnika, kurira naših partizanskih odreda, koji su po raznim zadacima dolazili u grad. Jedan broj ovih legitimacija i objava je slat i Poverenstvu Pokrajinskog komiteta KPJ za nišku oblast.

Ove saradnike - obaveštajce NOP-a, koji su radili u neprijateljskim redovima, lično su držali na vezi pojedini članovi Okružnog komiteta KPJ. Oni su im davali pojedinačne i konkretne zadatke i od njih lično preuzimali obaveštenja ili naručene materijale.

Prema prirodi i delatnosti ustanove u kojoj su se nalazili, doprinos pomenutih saradnika NOP-u sastojao se u sledećem: prikupljanje podataka o snazi, stacioniranju i planovima okupatorskih i kvinsliških snaga, o kontaktiranju i saradnji naših građana sa okupatorom; pribavljanje ličnih karata i objava za putovanja van mesta stalnog boravka; prijave i odjave boravka u gradu; nabavljanje oružja i municije; omogućavanje našim aktivistima da izbegnu kontrolu policije na železničkoj stanici i si.

Ističem jedan od mnogobrojnih primera aktivnosti Antona Sikošeka u neprijateljskoj policiji. Da bi uspešno mogao da obavlja jedan deo postavljenih zadataka, napravio je ključ (kalauz) kojim je mogao da otvara skoro sve fijoke pisaćih stolova u policiji. Tako mu je polazilo za rukom da legitimacije overava originalnim suvim žigom, koji je u početku čuvao u svom stolu, zaključan, predstojnik policije Vladislav Tomović. Kasnije je ovaj žig čuvao šef policijskih agenata Milan Krulj.

S obzirom na činjenicu da je mogao da otvara fijoke svih stolova i ormana u policiji, Sikošek je mogao da dođe i do raznih dokumenata, iz kojih je mogao da vidi sve mere bezbednosti i planove policije protiv NOP-a. Ovakva obaveštenja su bila dragocena pomoć našem Pokretu za planiranje akcija. Sikošek je ove operacije obično obavljao noću, za vreme dežurstva.

Druga Antona Sikošeka, po narodnosti Slovenca, okupacija je zatekla u Mariboru, gde je pripadao naprednom pokretu. Juna 1941. godine, od Nemaca je uhapšen, oteran u logor i iz logora preseljen u Srbiju - Čačak. Odavde beži za Beograd, a iz Beograda dolazi u Leskovac. Ovde, kao Slovenac - izbeglica, legalizuje svoj boravak i traži zaposlenje. Pošto se u Leskovcu povezao sa nekim saradnicima NOP-a, dobija ponudu da radi u policiji, a na predlog Dragoljuba Vukovića, uniformisanog policajca gradske straže, koji je bio već povezan sa NOP-om. Posle Leskovca, Sikošek je jedno vreme službovao u Zaječaru i redovno je i tada održavao veze sa pokretom, sve do 1944. godine, kada je otišao u partizane. Član je KPJ od 1944. godine, a u. JNA je ostao do 1956. godine, kada je demobilisan kao major avijacije JNA i sada je u penziji. Priznato mu je učešće u NOP u dvostrukom trajanju od 1941/45. godine. Sada živi kao penzioner u Krškom, Kvedereva broj 3.

Slobodan Simić, je kao grafički radnik pre rata radio u Kragujevcu, Skoplju i Leskovcu, a bavio se amaterski i glumom. Kao simpatizer i saradnik NOP-a, 1941. godine, Nikola Đurić - Pavka i Dragi Stamenković, opredelili su ga za obaveštajni rad. Da bi ovaj zadatak uspešno obavljao, morao je biti stalno u vezi sa Čekićem, policijskim pisarom, koji je bio prijatelj njegovog oca. Uz preporuku Čekića, zaposlio se u policiji u Leskovcu. U policiji je ostao kao naš saradnik - obaveštajac sve do 1943. godine, kada je odlučeno da se ubaci u Nedićevu dobrovoljačku vojsku. Predstavljen je kao potporučnik bivše jugoslovenske vojske. Napravljena je i njegova fotografija u uniformi oficira i legitimacija. Simićevo obrazovanje i inteligencija bili su na takvom nivou, daje ovo ubacivanje uspelo. Pošto je dobio mesto oficira u štabu na administrativnim poslovima, on je mogao da nam daje dragocene podatke o planovima i vojnim pripremama okupatora i ostalih vojnih snaga protiv NOV i POJ. Na ovim zadacima je ostao nešto preko tri meseca, kada je otkriveno da nije oficir bivše jugoslovenske vojske. Da ne bi bio uhapšen, pobegao je iz grada i otišao u partizane.

Simić je prilikom formiranja OZN-e upućen na rad u OZN-u kao oficir, u Kruševac. Ovđe je u akciji protiv četnika prisvojio jedan radio-aparat, zbog čega je bio suspendovan i izveden pred sud. Sa porodicom se razišao, u Leskovac nije dolazio, nikom se od drugova iz rata nije javljao za regulisanje staža u NOP-u kao aktivan i organizovan učesnik. Radio je po Srbiji i Bosni kao pozorišni i filmski glumac.

NEOČEKIVANA PROVALA I HAPŠENJA U LESKOVACKOJ POLICIJI

Za vreme jedne borbe Ljotićeve vojne jedinice iz Leskovca protiv Babičkog partizanskog odreda, Ljotićevci su zaplenili jednu torbu u kojoj ie, pored ostalog materijala, bilo i nekoliko blanko legitimacija sa potpisom predstojnika policije Vladislava Tomovića, koje su bile overene pečatom policije u Leskovcu.

Preko Komande srpskog dobrovoljačakog korpusa zatražena je energična istraga Specijalne policije iz Beograda. Tako je u Leskovac, po specijalnom za-

datku, došao Nikola Gubarev, referent 4. odseka Specijalne policije, sa još nekim agentima.

Iznenada, jednog jutra, uhapsili su sve službenike prijavnice Predstojništva policije i to: Mileta Radenkovića, Milicu Ješić, Luku Lazarevića i druge. Kada je trebalo da uhapse i Antona Sikošeka, njega nije bilo u kancelariji. Toga jutra on se nalazio na železničkoj stanici na kontroli putnih isprava. Uputili su trojicu uniformisanih Ijotićevaca da ga uhapse.

Kada su ga sproveli u kasarnu državne policijske straže, na vratima gaje sačekao pukovnik Zivojin Đurić, koji je u to vreme bio okružni načelnik u Leskovcu, i upitao ga odakle je? Sikošek je odgovorio daje izbeglica iz Slovenije. Kada je to čuo, Đurić se razjario i počeo da viče:

»Majka Srbija sve prima u svoje krilo i sada hrani, a ti pomažeš komunistima«.

Istovremeno sa hapšenjem službenika Predstojništva policije, uhapšen je i predstojnik policije Vladislav Tomović i njegov pomoćnik, agent Branko Pešić.

Saslušavanje svih uhapšenih vršeno je u Komandi dobrovoljačkog korpusa. U toku istrage, u sobu je češće navraćao i Tomović i nagovarao uhapšene službenike da priznaju, jer će tako biti bolje za njih. Pošto su svi znali za ovaj Tomovićev trik, nisu dozvolili da nasednu i nisu ništa priznali. Posle jednodnevnog saslušanja, svi uhapšeni su, posle govora komandanta dobrovoljačkog odreda u Leskovcu, pušteni na slobodu, zbog nedostatka dokaza.

U govoru koji je održao uhapšenim, komandant je rekao:

»Nemoj da bude dobro jutro čaršijo na obadve strane. Vi morate biti beskompromisni borci protiv komunizma i opravdati poverenje koje vam je ukazano«.

Ovo neočekivano hapšenje policijskih službenika unelo je izvesnu pasivnost i demoralizaciju u rad policijskih pisara i agenata. Pokazalo se da i onaj ko hapsi može biti uhapšen i to od onoga kome služi, a da se ne zna šta i njih sutra čeka. Ovo defetističko raspoloženje podgrejavali su, po zadatku, i naši saradnici.

Posle ovog slučaja policija je preduzela posebne mere predostrožnosti. Izdato je naređenje o obaveznom podnošenju legitimacije na overu i njihovo žigosanje suvim žigom. Istovremeno je okupator ograničavao kretanje građana iz mesta u mesto i za njihovo kretanje bile su predviđene specijalne objave.

Iz ove provale Partija je izvukla pouku da se moramo odgovornije ponašati u održavanju veza sa našim saradnicima.

O ovom događaju Okružni komitet KPJ za Leskovac u svom pismu Poverenstvu Pokrajinskog komiteta za/Srbiju u Nišu, između ostalog, kaže: »Šaljemo vam sliku za overenu legitimaciju i nekoliko objava za putovanje. Naša mogućnost koja je ranije postojala u Leskovcu, sada je sasvim propala, postoje nekoliko ljudi pohapšeno, preko kojih smo dolazili do legitimacija. Organi Specijalne policije i još jedan referent istog odseka, vršili su istragu i tako smenili i uhapsili šefa policije i nekoliko agenata, što se desilo pre nekoliko dana«.

UBISTVO ISTAKNUTOG PARTIJSKOG AKTIVISTE ALEKSE PAPIĆA

Policija, četnici i nedićevci, 4. oktobra 1941. godine, kontrolisali su svaki ulaz u grad. Istog dana u grad je ulazio i Aleksa Papić. Zaustavila gaje četnička patrola, koju je predvodio četnik Zarije Vučković, i od njega zatražio legitimaciju. Umesto legtimacije, Papić je pokušao da izvadi pištolj. Međutim, četnik je prozreo njegovu nameru, pucao u njega i ubio ga. Ubica Vučković je likovao zbog svog »uspeha« i nagrade Nedićevog Ministarstva unutrašnjih poslova u iznosu od 3.000 dinara za ubijenog komunistu.

29. novembra 1941. godine, negde oko podne, partijski kurir Laza Đokić ubio je Janka Bunčića, podoficira državne policijske straže.

Trećeg decembra 1941. godine, oko 13. časova, u centru grada, razlegli su se pucnji na berbersku radnju »Elita«, u kojoj su se nalazila dva partizana: Do-

brivoje Ćeranić i Krsta Vukičević. Njih je u gradu prepoznao četnik Mirko Žižić koji je o tome hitno obavestio četničku komandu, Nemce, nedićevce i policiju, pa su se sjurili da pohvataju partizane. Pošto se partizani nisu predavali, otvorena je vatra iz pušaka pa i mitraljeza, ali su i partizani pucali i bacali bombe, pokušavajući da se izvuku iz obruča. Posle višečasovne borbe, odlučeno je da se berbernica zapali i tako vatrom i dimom unište partizani. U ovoj neravnopravnoj borbi (dva partizana protiv 200 neprijatelja) poginuo je Nemac Johan Veger, koji je bio tumač kod okružne komande u Leskovcu, a teže je ranjen jedan nemački vojnik. Pored ovih Nemaca, ranjeni su i Jova Mandić, podoficir, Ijotićevac, žandarmi Boža Nikčević, Jovan Vranješ, Ljubomir Jovanović i još jedan nemački vojnik. U ovoj neravnopravnoj višečasovnoj borbi, dva partizana su junački poginula.

OKUPATOR VRŠI ODMAZDU

Posle pretrpljenog neuspeha u borbi, koja je vođena u centru Leskovca, a u skladu sa dobijenim uputstvima, Nemci ripremaju odmazdu za pretrpljene gubitke. U Leskovcu nastaje lov na ljude. Ove racije - hapšenja sprovodi Feldžandarmerija, sa pripadnicima Srpske državne straže. Blokiraju ciganska naselja u Podvorcu i Sahat mali i hapse sve muškarce od 16 godina pa naviše. Sve ove ljude trpali su u kamione, a one koji su se suprotstavljali u kamione su bacali kao vreće.

Dok su vršene racije i masovna hapšenja, za obezbeđenje predviđenog broja ljudi za streljanje i odmazdu, istovremeno su na Hisaru, brdu kraj Leskovca, i Arapovoj dolini, kopane rake, navodno namenjene za protivavionsku odbranu grada.

Kada su rake bile gotove, 11. decembra 1941. godine, Nemci su od ranog jutra uhapšene Rome i druge rodoljube, vezane i pod jakom stražom, utovarivali u po dva do tri kamiona i odvozili do Hisara, a odatle sprovodili do mesta gubilišta. Da ne bi neko pobegao, čitav Hisar bio je blokiran. Samo za jedan dan Nemci su streljai oko 50Ö ljudi od čega 320 Roma. Svi streljani su zatrpani u osam raka, dužine 6 do 8 metara. Leskovački industrijalci i gazde postarali su se da nađu kompromis sa okupatorom pa da umesto Srba, budu streljani Cigani. U kamionu, prilikom odvođenja na stratište, poznati leskovački klarinetista Šefket Ibraimović pevao je:

»Ciganska je muka pregolema, niko ne zna šta se njima sprema... «

Okupator i njegovi kvislinzi u Leskovcu organizovali su još tri masovna streljanja, u 1942. i 1943. godini. U Donjem Sinkovcu na dva strelišta streljali su još dve stotine rodoljuba i boraca narodnooslobodilačkog pokreta.

Zbog sve češće izdaje boraca od strane denuncijanata i slugu okupatora, u decembru 1941. godine, Okružni komitet KPJ za Leskovac, izdao je letak sledeće sadržine:

Građani Leskovca i okoline!

. Vi pošteni i rodoljubivi ljudi, švedoci ste svakodnevnog progona, nasilja i streljanja koje vrši okupator. Pljačka, raznovrsni nameti i rekvizicije su narodu dozlogrdili. Život naš i naših porodica je ugrožen.

I pored svih muka i patnji, koje pritiskuju narod, nalaze se i dalje izrodi i neprijatelji naroda, koji verno služe okupatoru. Ti gadovi i dželati misle da sé za njih ne zna i njihova prljava dela ulizivanja i potkazivanja. Zar im primer narodne odmazde nad dželatom vodnikom Pištalom nije dokaz daje narod strog i dosledan? Zar oni ne znaju da će i na njih doći red narodne kazne, ako se u poslednjem času ne trgnu i ne opamete? Neka upamte dobro da će Nemci ovde biti još malo vremena pa će otići, a oni će ostati da plate račune narodu. Mi budno pratimo sluge okupatora i proveravamo njihove veze i usluge koje čine okupatoru i neprijatelju naroda.

Mi upozoravamo sve dobre i čestite ljude da nas pomognu u kontrolisanju petokolonaša. Sada smo prinuđeni da objavimo neke ljude za koje je pozitivno utvrđeno da imaju srdačne veze i prave usluge okupatoru, a to su: Mile Zajec - Skitnica, Dušan Babica, agent, Jovan Mitrović, bivši trgovac, Dimnik, direktor Fabrike »Gligorija Petrovića« dr Dolenc, zubni lekar, Toša Kasapin i njegov otac, Đukić, manufakturista - trgovac, Predrag Popović Pretko, Dinić, školski nadzornik, Tane, ortak Ljube Marinkovića.

Naglašavamo da ima još nekoliko tipova koji oprezno i prikriveno rade za neprijatelja naroda, a misle da im nismo ušli u trag. Varaju se, jer i za njih pribiramo podatke i dokaze, te ćemo kada za to bude vreme, javno, pred narodom izneti njihova imena i njihova nedela da bi narod znao ko su i šta rade.

Svakoga koji radi protiv naroda i njegovih boraca, stići će pravedna, ali stroga kazna. To će upamtiti, jer se od naroda ništa ne može sakriti«.

Borci za nacionalnu nezavisnost
i Slobodu naroda.

Ovaj letak je organizovano rasturan od strane skojevaca po gradu, ubacivan je u stanove i dvorišta, a naročito kod onih za koje se mislilo da na neki način sarađuju sa okupatorom.

Pošto sam ja radio na umnožavanju ovog letka, posebno me je intereSovalo kakvo će dejstvo on izazvati . Izazvao je paniku kod svih neprijatelja, a ohrabrenje kod naših simpatizera i aktivista. Otvoreni izdajnici, kojih je bilo malo, više su se povezali sa okupatorom, a ogromna većina, koja je činila neke usluge na razno razne načine u radu i poslovanju, uplašila se i pasivizirala. Mnogi od njih su dolazili kod naših simpatizera i aktivista i govorili kako oni nisu takvi, da su patriote da ih je možda neko neopravdano prijavio, itd. Ovakve ispovesti sam imao prilike da slušam od nekih koji su dolazili kod Gojka Zečevića, za koga su pretpostavljali da je blizak NOP-u

IZDAJA I HAPŠENJE SARADNIKA NOP-a

Zbog problematičnog držanja u Leskovačkom partizanskom odredu na Kukavici, štab odreda donosi odluku da udalji iz odreda Nadu Đorđević - Prpinu. Niko nije očekivao kakva će zla da nanese našem pokretu u gradu ova osoba slabog morala. Već prvih dana po povratku iz odreda Nada je otpočela sa provalama saradnika i simpatizera NOP-a. Sve one koje je imala priliku da upozna i vidi kao kurire u odredu, odala je policiji.

Tako su posle njene provale, 23. decembra 1941. godine, otpočela hapšenja: Jelke i Dimitrija Dimitrijevića Bidžaka, Milorada Stankovića Ratka, zvanog Kajsa, Vasilija Stankovića, Vasilija Nikolića Cileta, kovača, Dušana Jovanovića, Bogdana i Viđena Marinkovića, Branka Milenkovića Škembara, Zorice Stefanović, učenice gimnazije, itd. Nada Đorđević nije se libila i da javno prisustvuje hapšenju i saslušavanju uhapšenih.

U vezi sa ovom provalom, Okružni komitet KPJ za Leskovac, dostavio je Poverenstvu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju u Nišu izveštaj o tome, u kome, između ostalog, stoji: »... Jedna devojka, koja je isključena iz Odreda provocirala nam neke simpatizere. Zbog toga je rad u zaostatku, ali u poslednje vreme, sve je kao i ranije; normalno«.

BUGARSKE VOJNE JEDINICE U LESKOVCU

Januara 1942. godine jedan bugarski puk je stacioniran u Leskovcu. Bugari su odmah počeli da organizuju svoju obaveštajnu mrežu. Od poslanstva u Beogradu dobili su spiskove bugarskih građana, koji su između dva svetska rata emig-

rirali u Jugoslaviju, koje su, zatim, uključili u rad svoje obaveštajne službe. Među njima je bio i Ivan Avramov, bivši poslanik i član vlade Aleksandra Stambolskog, koji je 1923. godine prebegao ispred režima Cankova i našao utočište u Jugoslaviji. Pošto je zavrbovan za rad bugarske obaveštajne službe, Avramov je postao vrlo blizak komandantu bugarskog puka i obaveštajnom oficiru. Radi izvršavanja svojih špijunskih zadataka, on se vrlo često viđao u štabu puka, a povremeno je odložio u štab bugarskog korpusa, koji se nalazi u Nišu.

Za ovu saradnju, Avramov je dobijao velike sume novca, koji je delio svojim saradnicima za njihovu bednu plaćeničku misiju. Pokušao je da se na terenu poveže sa nekim našim aktivistima, kojima se predstavljao kao veliki njihov prijatelj. Posebno se lično angažovao kao posrednik oko oslobađanja onih koje su, po dogovoru, hapsili njegovi šefovi i preko ovakvih lica je dolazio do podataka o narodnooslobodilačkom pokretu, a i do lične materijalne koristi.

Naši partijski aktivisti u gradu su nastojali da uspostave kontakte sa nekim bugarskim vojnicima, koji su ispoljavali spremnost za saradnju sa NOP-om. Oni su nam davali dragocene informacije, pa i neke vrste oružja.

0 kontaktu sa bugarskim vojnicima Okružni komitet KPJ za Leskovac, u svom izveštaju Poverenstvu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju u Nišu, od 30. januara 1942. godine, piše: »... povezali smo se sa jednim rukovodstvom bugarskih vojnika. Dali smo im naš materijal, tražili od njih municiju, oružje i informacije. Traže da im štampamo materijal na bugarskom, a oni će ga pisati«.

TEŠKI USLOVI ŽIVOTA GRAĐANA U OKUPIRANOM LESKOVCU

Zbog paralisanog života u gradu i stalnih nemira, Nedićeva kvinslinška vlada poslala je 11. januara 1942. godine za predsednika leskovačke opštine oficira Strahinju Janjića, koji je zaveo strahovit teror u gradu, batinao građane, pljačkao i hapsio za sve ono što njemu nije bilo po volji. Njegova strahovlada, srećom, bila je kratkog veka - svega mesec dana. Da ne bi došlo do pobune građana Leskovca, smenili su ga.

Zbog jačanja našeg pokreta, grad je sve više pretvaran u logor. Na svim prilazima gradu građeni su bunkeri i postavljana je bodljikava žica. Postavljene su i stalne straže koje su bile smeštene po bunkerima i rovovima, tako da je blokada grada bila potpuna.

Slobodan Grubišić Boda, postaje provokator i služi policiji. On je jedan od onih koji su provalili Blagoja Ristića - Rada Metalca, člana Oknižnog komiteta KPJ za Leskovac. Kada su Rada uhapsili i odveli u kuću Save Stojanovića, stolara, Rupe broj 4, pokušao je da to iskoristi za bekstvo. Nije uspelo - ubili su ga u toj kući.

lJ martu 1942. godine, nastala je nova provala. Ljotićevci su uhapsili preko 20 aktivista, saradnika NOP-a i skojevaca i neke članove KPJ - aktiviste koji su se isticali kao članovi narodnooslobodilačkog fonda. Ovaj fond je bio razvio toliku aktivnost u sakupljanju pomoći za NOP, da su po gradu bili čitavi magacini robe. Ljotićevci - zboraši su u istrazi primenjivali najsvirepije metode da slome aktiviste, što im je kod pojedinaca i polazilo za rukom. Tako su uspeli da slome Mladena Đorđevića, krojača, koji je bio član Mesnog rukovodstva i priznao svoje učešće u pokretu i odao neke drugove, ali mu nije uspelo da se izvuče zbog priznanja, pa su ga streljali, a one koji nisu priznali ništa, oterali su u logor i mnogi °d njih su preživeli rat.

bvadeset petog marta 1942. godine, jake četničke snage kod Šilova opkolile su Kostu Stamenkovića, člana Centralnog komiteta KPJ, sa dvema drugaricama i u toj neravnopravnoj borbi Košta je izvršio samoubistvo, jer je znao, a bio je i svestan šta bi značilo za Pokret da on padne živ u ruke neprijatelju. Okupator i njegovi kvinslinzi nastojali su da Leskovčanima i narodu leskovačkog kraja stave do znanja da Košta Stamenković više nije živ, daje glava Pokreta u ovom kraju mrtva i da svi ostali treba da shvate da je uništen narodnooslobodilački po-

kret. Zato su se postarali da se Košta Stamenković sahrani u Leskovcu, na pristojniji način i da na tome skupljaju poene, pošto već nisu mogli na bojnom polju.

Naši saradnici obezbeđuju da iz zatvora - bolnice beže u partizane Zivorad Petrović Brica i Lidija, koji su bili u bolnici na lečenju.

Okupator je, posebno njegovi ideolozi Ijotićevci, nastojao da drži mlade na okupu. Zato su organizovali Nacionalnu službu. Preko ove organizacije pokušali su da ideološki prevaspitaju mlade, uniformisali su ih i organizovali u radne jedinice i vodili da grade puteve i uređuju gradske površine.

Septembra 1943. godine, ova radna jedinica radila je kod Donjeg Jajina. Njih je jednog dana posetila grupa partizana, na čelu sa Markom Crnim, razoružala njihove čuvare, skinula im uniforme, održala im govor i u donjem vešu poslala ih svojim kućama. Tu je bilo preko stotinu omladinaca. Posle ove akcije partizana, Ijotićevci više nisu uspeli da ponovo organizuju Nacionalnu službu u Leskovcu.

Novembarska provala u 1942. godini počela je prihvatanjem jednog provokatora od strane Cedomira Stankovića- Taratoša. Provokator je došao njegovoj kući i pošto ga nije našao, pošao je kod Zore Spasić, u Ulici pop Ilijinoj 14 i tražio da ga poveže sa Cedomirom. Pošto je Zora nasela ovoj igri, provokator joj se obratio sledećim račima: »Ovde su drugovi iz Beograda. Doneli su neki materijal i traže Čedu da mu ga uruče«.

Kada su tako dospeli do Cedomira, jedan od agenata je, umesto materijala, iz unutrašnjeg džepa izvukao pištolj i povikao: »Vi ste uhapšeni«!

Cedomira su poveli u policiju, gde se nalazio ozloglašeni agent Specijalne policije, iz Beograda, Jovan Pantelić Joca.

Uveče su uhapsili i Zoru Spasić i Milana Jovanovića, ekonoma bolnice, koji je posle toga bio zavrbovan od Specijalne policije i pušten, a koga smo kasnije razotkrili i likvidirali. Cedomir je, pod batinama, provalio sve ilegalce koje je znao, a posebno Vojislava Nikolajevića Čiplaka, sekretara Mesnog komiteta KPJ Leskovac, Dinka Denovskog, Đorđa Stankovića, člana Komiteta, Aleksandra Stojanovića, sekretara.Mesnog komiteta SKOJ-a i druge. Antun Sikošek i Slobodan Simić učinili su sve da obaveste one koji su bili na spisku za hapšenje. Tako je kod mene došao Slobodan Simić, koga ja nisam držao na vezi, ali mi je jednom prilikom doneo pisaću mašunu i rekao da će kroz dva sata doći Specijalna policija da uhapsi Vojislava Nikolajevića, Joleta, Dinka i Acu. Pošto sam ga primio rezervisano i kazao mu da nikog ne poznajem. Slobodan je rekao daje on izvršio svoje, okrenuo se i otišao. Ja sam hitno našao Nikolajevića, pošto sam sa njim održavao stalnu vezu. On se sklanja, obavestivši prethodno još nekoliko najodgovornijih članova Komiteta i članova Partije. Oni su se sklonili, a Aleksandar Stojanović, nebudan i nedisciplinovan, previše odvažan i hrabar, upozorenje nije ozbiljno shvatio, tako daje uhapšen, kao i najveći broj skojevaca. Posle dva sata, u pekaru Gojka Zečevića upada Specijalna policija, traži Nikolajevića, vrši pretres. Ne nalazi ništa kompromitujuće, iako je tu bila partijska tehnika. Hapse Gojka Zečevića, jer su računali da on zna neku dalju vezu i da će pod batinama priznati. Celu ovu grupu je Specijalna policija sprovela u Niš, a kasnije u Đušinu ulicu u Beogradu. One za koje nisu imali konkretan materijal i niko nije teretio, a nisu priznavali pod batinama, puštali su. A sve za koje su imali dokaze ili samo pod batinama priznali - streljali su.

Za Aleksandra Stojanovića Cileta, sekretara Mesnog komiteta SKOJ-a, policija je imala podatke da zna više rukovodstvo. On je uhapšen sa dosta pisanog kompromitujućeg materijala. Zbog toga su prema njemu primenjivali najsvirepije metode mučenja: boli su ga iglama ispod noktiju, tukli i vešali. Suočavali su ga sa drugovima koji su podlegli batinama. Međutim, Aca je samo odgovarao da druge ne zna, ali je on kao komunista radio sam i borio se iz ubeđenja. Čak je pokušao i da razume drugove koji su podlegli batinama, a izdajnike i provokatore javno je osuđivao i u lice im pljuvao.

Sedmog januara 1943. godine na ilegalni rad u Leskovac dolazi iz Beograda Vidoe Smilevski - Bata. U Beogradu je dobio adresu Danila Narandžića, livca, iz Ulice Učitelja Josifa 27. Dobio je javku sa kojom treba da se poveže kad dođe u stan Narandžića. Kada je stigao u Leskovac i otišao u kuću, Smilevski je upitao Vidu Narandžić:

- Možete li mi izliti zvono?
- Je li zvono za vas - upitala je Vida?
- Ne, nego za Zvonka - odgovorio joj je Smilevski.

Javka je bila ispravna. Vida gaje pustila u kuću i upoznala sa svojim mužem Danilom. Smilevski je u Leskovcu preuzeo funkciju sekretara Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, kratko vreme ostao je u gradu na sređivanju partijske organizacije i posle otišao u Pustu Reku, gde je konstituisao Okružni komitet, i tamo se od tada stalno nalazilo njegovo sedište.

Početkom februara 1943. godine u Leskovac je doputovao drug Svetozar Vukmanović Tempo, član Vrhovnog štaba NOV i POJ. O tome drug Sveta Savićević, službenik Ministarstva železnica, u članku »Jedan smeo poduhvat«, pored ostalog, piše:

»Negde sredinom januara moja partijska veza dođe na sastanak i postavi mi zadatak da sa stoprocentnom sigurnošću prebacim do Leskovca jednog druga koga dobro poznaju i Gestapo i Specijalna policija, osobito beogradska.

... Krajem januara bilo je sve spremno, samo smo čekali dan polaska. Posebni voz »Lasta« trebalo je da krene rano ujutro iz Beograda, odmah posle policijskog časa, da bi stigao u Niš pre odlaska lokalnog voza za Leskovac... Po ulasku u garnituru »Laste«, s mojim »rođakom«, smestio sam se u odeljak za manipulaciju dokumenata. Odeljak je bio u dnu garniture i ujedno služio kao službena kola. Nekoliko drugova se pozdraviše sa »rođakom«, sa kojim sam ušao u odeljak, dok je napolju bila temperatura minus 15 stepeni.

... Sišao sam na peron, koji je vrveo od putnika i vojske, između kojih smo se srećno probijali moj »rođak« i ja, žureći da uhvatimo lokalni voz. Presretoše me neki železničari, među kojima i saobraćajac Kontić. Pozdraviše se sa mojim »rođakom« koji im, na naše iznenađenje, otpozdravi stisnutom pesnicom. Iznenađeni ovim, moji drugovi me pogledaše, a meni ne ostade drugo do da produžimo prema lokalnom vozu«.

Po dolasku u Leskovac, uputili smo se u stan Danila Narandžića. Pošto je već bilo kasno, tiho smo zakucali na vrata. Vrata je otvorio Danilo. Pošto su izmenjane javke, ušli smo u kuću. U stanu je bio i Vidoe Smilevski - Bata, koji je očekivao da će doći neko iz višeg rukovodstva, ali nije znao ko. Ujutro smo doznali daje pukim slučajem, zahvaljujući policijskom agentu Sikošeku, izbegnut upad gestapovaca i policije u stan Narandžića.

Drug Tempo je odmah ujutro promenio boravište. Smestio se na sigurnije mesto, kod Jovana i Savke Rajčević, u Vlajkovićevoj ulici u Podvorcu.

Policija je obaveštena da su u Leskovac doputovale dve sumnjive osobe, te je odmah naredila da se izvrši blokada delova grada i izvrši pretres stanova. Pošto je pretpostavljao da su se mogli skloniti u stan Danila Narandžića, Sikošek se postarao da bude u grupi sa agentima Mirkom Baševićem i Brankom Jovanovićem, koj su bili određeni za kontrolu tog dela grada.

Tokom pretresa nekoliko stanova u Ulici učitelja Josifa, Sikošek je uspeo da ubedi Baševića i Jovanovića da ne vrše pretres Narandžićevog stana i još nekoliko kuća u najbližoj okolini, pošto je, navodno, sigurno da tu ne bi mogli, ni smeli, da se sklone. Predložio im je da umesto nepotrebnog gubljenja vremena pođu u stan Đorđa Bankovića, kasapina, u Ulici Nikole Skobaljića 58 i da tamo uz dobro vino probave predviđeno vreme. Ovi su to rado prihvatili. Tako je, zahvaljujući Sikošeku, izbegnut neprijatan susret druga Tempa sa leskovačkom policijom, pa i njegovo hapšenje.

PROVOKATOR U LICU MILETA STOJANOVICA - SURE

Kao što sam već rekao, početkom aprila 1943. godine u Leskovac dolazi za okružnog načelnika potpukovnik bivše jugoslovenske vojske Živojin Đurić, a za njegovu sekretaricu Gestapo ubacuje svog školovanog agenta Veru Pešić, koja je još pre rata završila špijunsku školu u Beču, a koja je umela i svojim izgledom da šarmira.

Po dolasku u Leskovac, Đurić je sazvao konferenciju sreskih načelnika, predsednika i delovođa opština i neke viđenije ljude, kao i neke građane iz sela. Na konferenciji je govorio o sebi daje on borac iz šume, daje bio uhapšen i upućen u Nemačku, ali daje pobegao iz voza, da on mrzi Nemce, daje u duši »crven«, ali da sada nije vreme da se bilo šta preduzima, i da treba sačuvati svaku srpsku glavu i da je on »zato došao«.

Pošto okupator vojskom i policijskim terorom, sa svim svojim kvislinzima, nije uspeo da uništi otpor naroda, on se preko Đurića i Vere Pešić pokušava da iznutra razbije Pokret i da na perfidan način otkriva saradnike, simpatizere i aktiviste narodnooslobodilačkog pokreta.

Đurić je tvrdio da je spasavao ranjene partizane i da će to i sada činiti. Poručivao je da se svi vrate svojim kućama, niko ih neće dirati, a da će one koji to neće on urazumiti. On i Vera Pešić su išli tako daleko da su nastojali da kontaktiraju sa pojedincima iz partizanskih odreda. Vera Pešić je išla na teren i sastajala se sa nekim našim drugovima, nudeći im pomoć. Sotir Cojić sa Kukavice, više puta je dolazio u Leskovac i išao na sastanak kod Vere. Ovakvi kontakti su bili vrlo riskantni. Međutim, tu je bilo i uzajamnog nadmudrivanja i ko će od koga više da izvuče. Moram da kažem da je kod nekih naših ljudi bilo i naivnosti, da ne kažem nešto drugo. Tako je jedan naš vrlo obrazovan prvoborac, Veru Pešić hteo da unese u hroniku Leskovca, kao saradnika narodnooslobodilačkog pokreta.

Đurić je jednog dana sazvao sastanak omladinaca iz pojedinih fabrika i ustanova u gradu. Među omladincima, koje je pozvao preko pozivara, bili su Božidar Stanojević - Crnka, metalostrugar fabrike guma Čuljkovića, Aleksandar Nikolić, radnik livnice »Sava«, Dušan Nikolić, metalostrugar fabrike Tihomira Ilica, Mile Stojanović Sura, metalostrugar kod Vrankića i drugi. Karakteristično je da je odabrao, uglavnom, metalce i da je većina pozvanih na neki način bila u vezi sa NOP-om.

I ovom prilikom Đurić slično nastupa, s tim što napominje da, navodno, razgovor treba da ostane u najvećoj tajnosti, pošto Nemci o sastanku ništa ne znaju. Na sastanku je donesen zaključak da omladinci održavaju stalne kontakte sa načelstvom i pružaju informacije o zalihama sirovina u fabrikama i drugim obaveštenjima, koja će po mišljenju Đurića, poboljšati položaj radnika i sirotinje u gradu.

Najveći broj ovih omladinaca prozreo je nameru Đurića i prestao da odlazi u načelstvo ili je napustio Leskovac. Oni pak, koji su prihvatili saradnju, dobili su ausvajse sa kojima su mogli slobodno da se kreću danonoćno i da uživaju poseban tretman kod kvinslinških i okupacionih vlasti.

Gestapo je iz ove grupe omladinaca odabrao Mileta Stojanovića Suru i preko njega pokušao da formira svoju organizaciju i na taj način razbije organizovanu borbu i otpor NOP-a u gradu. Sura je počeo da stvara skojevske aktive, da formira ćelije od radnika, a sebe je predstavljao kao komesara grada. Išao je i na teren da se poveže sa partizanima.

Jednog prolećnog dana, kada sam bio kod Jelene Kostić čiji stan je služio kao punkt, zapazio sam jednu devojku koja je pokušavala i meni da se približi. Posle ovog susreta, pitao sam Jelenu ko je ta devojka i šta će kod nje? Ona mi je ispričala daje to naša devojka, da ona ide na sastanke sa drugim omladinkama i da na te sastanke dolazi i komesar grada, što je meni odmah bilo sumnjivo, jer u partijskom ilegalnom radu ne postoji ovakav termin. Na pitanje ko je taj drug, odgovorila je daje to Mile Sura. Ja sam Jelenu upozorio da ona ne sme ni sa kim

da kontaktira, i da razgovara o Partiji i pokretu, pa ni sa tom njenom komšinicom, pošto ima specijalne zadatke.

Suru sam poznavao i slušao o njemu još pre rata. Bio je član KPJ i član Mesnog međustrukovnog veća sindikata, ali ga je Košta Stamenković isključio iz članstva Partije i smenio iz sindikalnog rukovodstva, zbog nemoralnog ponašanja prema radnicima. Pošto je bio bojkotovan u Sindikatu i Partiji, pričalo se da je trockista.

O Miletu Suri ispričao sam drugu Vidoju Smilevskom Bati, sekretaru Okružnog komiteta. Rekao sam mu svoje mišljenje o njemu i daje za mene opasniji od bilo kog legalnog agenta Specijalne policije.

Kada je razotkriven Šurin provokatorsko-špijunski rad u Leskovcu, Okružni komitet je preduzeo mere da ga dovede na teren, ali nije uspeo. Pošto je njegova izdajnička uloga razobličena, od strane Komunističke partije Jugoslavije Gestapo ga je uhapsio i na kraju streljao, kao navodno pripadnika NOP-a.

I ŠEF POLICIJE KRULJ JE LIKVIDIRAN

Učestala hapšenja komunista i saradnika narodnooslobodilačkog pokreta i zločinački postupci Milana Krulja, šefa agenata postrojništva policije prema uhapšenim rodoljubima, ukazivala su partijskom rukovodstvu i štabu 1. Južnomoravskog partizanskog odreda da Krulja treba što pre likvidirati. Tim pre, što bi ovo ubistvo upozorilo ostale saradnike okupatora i dvadesetoricu agenata koji su se nalazili pod njegovim rukovodstvom, da ih osvetnička ruka i narodna kazna može snaći.

Izvršenje ovog zadatka povereno je Mesnom komitetu KPJ za Leskovac i drugovima Blagoju Kostiću, Marku Crnom, članu štaba 1. Južnomoravskog partizanskog odreda, hrabrom i iskusnom borcu i najboljem gerilcu na jugu Srbije. Marko Crni je posmrtno odlikovan Ordenom narodnog heroja.

Kada je Marku Crnom saopštena odluka da on treba da bude organizator ubistva Krulja, on je oduševljeno uzviknuo: »Ja sam ovaj momenat dugo čekao. Koliko sam puta predlagao da se tajno uvučem u grad i pobijem fašiste usred hotela »Kostać«. Dajte mi odobrenje, pa ću ubiti ne samo Krulja, već i samog nemačkog komandanta«.

Međutim, ubiti šefa agenata i gestapovca nije bila laka stvar. Trebalo je dobro razmisliti i pripremiti solidan plan za izvršenje ovog podviga. Plan je pripreman sa partijskim rukovodstvima iz grada. Kada je plan usvojen, određena je petorka koja će upasti u grad i uspešno izvršiti akciju. Grupu je predvodio Ignjat Blagojević, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Leskovac.

Oko ponoći, 20. maja 1943. godine, grupa ie niz reku Veternicu krenula u pravcu Kruljevog stana. Ignjat Blagojević, Marko Crni i Ljuba Cvetković imali su na sebi nemačke uniforme, koje su obezbeđene likvidacijom trojice feldžandarma kod sela Brze, nedaleko od Vučja. Pošto nisu naišli ni na kakvu prepreku, u 23 časa ušli su u grad. Tek što su stigli do mosta u Vlajkovoj ulici, sirene su objavile uzbunu. Misleći daje to zbog njih, Marko Crni je pozvao drugove da se sklone ispod mosta i da se tu dogovore šta dalje da rade. Odlučili su da se zbog nepredviđene vazdušne uzbune i gašenja svetla, ponovo uz Veternicu povuku u šumicu iznad Donje Jajine i tamo provedu noć.

Sutradan je Ignjat došao u grad da bi se raspitao zašto su svirale sirene. Saznao je daje to bilo zbog nailaska savezničkih aviona. Popodne, vratio se u Donje Jajine i obavestio drugove o svemu. Doneli su odluku o ponovnoj akciji.

Uveče, u isto vreme i istim pravcem, grupa je stigla u grad. Na mostu u Vlajkovoj ulici, Marko je postavio mitraljesca Stevču Todorovića sa njegovim pomoćnikom, a Božu Nikolića - takođe, sa puškomitraljezom i pomoćnikom, na raskrsnicu Svetoilijske ulice, da brani prilaz iz glavne čaršije. Ostala trojica preskočila su drvenu ogradu i našla se u dvorištu Kruljeve kuće.

Pošto je Ignjat govorio nemački, prišao ie ulaznim vratima i snažno zalupao. Na prozoru se pojavila Kruljova žena i upitala koga traže. Ignjat je na nemačkom

jeziku odgovorio daje to nemačka policija i da hitno traži gospodina Krulja radi nekog saopštenja. Ubrzo se pojavio Krufj u pidžami. Čim su se vrata otvorila, u predsoblje je ušao Marko Crni i povikao:

»Ruke u vis!«

Međutim, pištolj mu je zatajio i metak nije opalio. Na brzinu je izbacio neispravan metak, ubacio drugi i pucao u Krulja. U međuvremenu otvorili su vatru i Ljuba i Ignjat. Smrtno pogođen sa devet metaka, Krulj se stropoštao na zemlju.

U kući je nastala panika. Žena je počela da kuka i doziva u pomoć. Ignjat je pohitao na ulicu da vidi šta se tamo dešava. Pošto još uvek nije bilo nikakve reakcije neprijatelja, preduzete su mere za povlačenje. Grupa se vratila na Kukavicu da bi podnela izveštaj štabu odreda. Kada je otpratio drugove, Ignjat se vratio u grad. Već oko 8 časova bio je u čaršiji da čuje kakav je e.fekat imala ova akcija. Kod betonskog mosta u centru grada sreo ga je jedan njegov prijatelj i pozdravio rečima: »Bravo momče«! znajući daje Ignjat simpatizer NOP-a i daje noćašnja akcija izvedena od strane partizana.

U vezi sa ovom akcijom Mesni komitet Leskovca izdao je letak u kome je objavio motive ubistva i pozvao narod u dalju borbu protiv neprijatelja.

Ubistvo Krulja imalo je vrlo veliki odjek u gradu. U policiji je nastala prava panika. Sutradan po likvidaciji, policijski pisar Avrò Milošević, održao je govor u kome je pozvao službenike predstojništva policije u nepoštađnu borbu protiv komunista.

Istovremeno, povedena je i istraga o ovom ubistvu. Uhapšen je Jovan Olević, službenik Poreske uprave u Leskovcu, za koga se posumnjalo daje izvršilac ovog atentata ili u vezi sa onima koji su ga izvršili. Hapšenje je usledilo kada se sa posla vraćao kući. Pred vratima je stajao policijski automobil, a u kući, koja je bila blokirana sa svih strana, zatekao je Veru Pešić, agenta Gestapoa, kapetana Stojanovića i nekoliko agenata koje nije poznavao. Lišili su ga slobode i vezanog sproveli okružnom načelniku Đuriću. Ovaj je izvukao revolver iz pojasa, podneo ga Oleviću pod grlo i cinično povikao: »Ubico«!

Naravno, Olević nije imao šta da prizna, pošto nije imao nikakve veze sa ovim ubistvom. Tražili su od njega priznanje, pa su primenjivali do tada mnogo puta oprobane metode: udarce pendrekom, specijalnim korbačima, podmetanje revolvera pod slepoočnice, vezivanje nogu i ruku i udaranje po tabanima i zglobovima. Posle svega toga, Olević se onesvestio. Odneli su ga u ćeliju.

U znak odmazde za ubistvo Milana Krulja, naredbom Feldkomandanture u Nišu, od 4. juna 1943. godine, streljano je deset simpatizera i saradnika narodnooslobodijačkog pokreta iz Leskovca i okoline i to: Živković Jovan - Zec, krojač, Dušan Živković, Jovan Zdravković - Paća, obućarski radnik, Miloš Aranđelović, fabrički radnik, Vasilije Zdravković, železnički službenik, Proka Janković i Petar Petrović, kao i Borko Stojanović, svi iz Vinarca, Stojadin Pavlović iz Mrveša i Božidar Žarić, iz Ivanja.

OKUPATOR JACA SVOJ APARAT

Početkom jula 1943. godine u Leskovcu je formirana ispostava Gestapoa, čija se nadležnost protezala na teritoriju leskovačkog, jablaničkog, vlasotinačkog, dobričkog, topličkog i kopaoničkog sreza.

Kao politička policija, Gestapo je razvio svoju obaveštajnu mrežu na terenu. Svoje saradnike vrbovao je na osnovu kompromitujućeg materijala, koji je nalažen kod uhapšenih ili osumnjičenih lica. Za vreme korišćenja saradnika i agenata Gestapo im je činio sitne usluge i sitnim ustupcima izlazio im u susret. Obično su takvi saradnici najpre bili hapšeni, držani izvesno vreme u zatvoru, a zatim, pošto su bili zavrbovani, puštani na slobodu.

Mreža dostavljača bila je uglavnom sastavljena od građana trgovačkog staleža, žena slabih moralnih kvaliteta i službenika bivšeg državnog aparata.

U radu ispostave Gestapoa u Leskovcu posebno mesto je imao Anton Švarc, folksdojčer, rođen u Vršću, po zanimanju vlasnik stolarske radionice sa oko deset radnika. On je aprila 1943. godine došao za tumača »auserštele« u Leskovac i kao agent Gestapoa vrbovao među građanima svoje obaveštajce, koji su mu dostavljali obaveštenja, na osnovu kojih je Gestapo hapsio i streljao mnoge rodoljube. Istovremeno, Švarc je prisustvovao i učestvovao u saslušavanjima i mučenjima koja su vršena u Gestapou u Leskovcu.

U prvoj polovini 1943. godine, okupator formira u Leskovcu i Šucpoliciju, čiji je zadatak bio da se stara o javnom poretku i bezbednosti industrijskih objekata od iznenadnog napada partizana.

NOVA PROVALA

Šesnaestog avgusta 1943. godine, provaljeno je i uhapšeno rukovodstvo Mesnog komiteta KPJ Leskovca, sa sekretarom Ignjatom Blagojevičem i Stanojem Lazarevićem, sekretarom rukovodstva SKOJ-a. Provalu su izvršili Ivan Dojčinović i Slobodan Galič, koji je bio u mesnom rukovodstvu SKOJ-a.

Dojčinović je 1941. godine bio u jednoj skojevskoj grupi i otuda je poznavao Ignjata. Kasnije je bio u Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci i tamo je zavrbovan da radi za Gestapo. Po dolasku u Leskovac, uspeo je da se infiltrira u redove napredne omladine i nedovoljnom budnošću Slobodana Galića dozna za akciju deobe letaka koja je tih dana trebalo da se izvede. Posle pribavljanja ove informacije, obavestio je Gestapo, koji je odmah preduzeo hapšenje potkazanih drugova.

Hrabro i odvažno držanje komunista i skojevaca bilo je takvo, daje Gestapo posumnjao u svoje informacije i bio prinuđen da uhapsi svog agenta Dojčinoviča. A kada je u zatvoru od svih uhapšenih ovaj agent bio prezren i osuđen kao izdajnik i sluga okupatora, ocenjujući bezizlaznost svog položaja, pokušao je da se bekstvom spase. Međutim, to mu nije pošlo za rukom. Uhvaćen je na krovu zatvora pri pokušaju bekstva i sutradan je streljan. Njegova pogibija mnogo je olakšala položaj ove grupe, jer je Gestapo stekao utisak daje Dojčinović bez razloga optužio ovu grupu. Pošto je Galić na isleđenju priznao i neke drugove teretio za pripadništvo NOP-u, to su samo neki pušteni iz zatvora, a drugi su, kao Ignjat Blagojević i Stanoje Lazarević, internirani u Nemačku.

OKUPATOR U OKRUŽENJU

Nagli razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i porast i jačanje partizanskih snaga na jugu Srbije, potisnuo je okupatora i kvislinge u njihove garnizone i prinudio ih da se brane i da, samo povremeno, vrše prepade na delove slobodne teritorije. Naše jedinice svakodnevno su u napadu, ruše prugu, uništavaju objekte za snabdevanje okupatora, upadaju u grad, vrše akcije i povlače se, skoro bez žrtava.

Ovde treba istaći posebno dobro funkcionisanje naše obaveštajne službe u prikupljanju podataka o rasporedu neprijateljskih snaga i sigurno funkcionisanje veze između jedinica NOV i pozadine.

General Felber, zapovednik Šrbije, u svom izveštaju Vrhovnoj komandi, od decembra 1943. godine, između ostalog kaže: »Dolina Toplice, od ušća u Moravu, preko Prokuplja, do Kruševca, isključivo je u rukama partizana; prostor zapadno od Leskovca oduvek je partizanska tvrđava i izgleda da se odavde rukovodi većim delom partizanskih odreda u Južnoj Srbiji«.

A u jednom izveštaju sreskog načelnika sreza leskovačkog stoji da su komunisti uzeli toliko maha u južnom i zapadnom delu sreza da se postojanje okupacione vlasti uopšte ne primećuje.

Nemački agent - zboraš Miodrag Mitrović Bata, pod pseudonimom Pravdin, piše: »Glavnom tajništvu »zbora«

Beograd

Slanje partizanskih grupa, o kojima je bilo reči, u poslednje vreme se stalno povećava, tako da im je sada priliv novih partizana veći nego gubici. Gubitke, ukoliko su ih imali, imali su ih većim delom od dražinovaca, a vrlo malo od drugih odreda. U poslednje vreme, usled nepovoljnih izveštaja sa istočnog fronta po Sovjete, primećuje se i veća živost njihova. Tako isto i živost komunista u varošima, a naročito u Leskovcu. Komunisti gimnazijalci u Leskovcu počeli su ponovo sa njihovim sastancima.

... Partizani kukavičke grupe, potisnuti od dražinovaca iz sela u podnožju pl. Kukavice, sada krstare selima, severno od Kukavice. Najviše se viđaju u selima: Trnjanu, Presečini, Šišancu, Jajni, Strojkovcu, Bunuši i Grabovnici. Partizani u ovoj grupi imaju i dvanaest Bugara ...«

Zbog neposrednog prisustva partizana po selima, u neposrednoj blizini grada, neprijatelj je iz grada vršio prepade. Tako je, na primer, kapetan Mihajlo Zotović, sa svojom kaznenom ekspedicijom, blokirao sela, obično rano ujutro, a zatim vršio pretrese, hapsio seljake i javno na zborovima tukao i streljao ih pred narodom. Tako je u selu Priboju streljao Dušana Smiljkovića, Stanu Smiljković, ženu Milutina Smiljkovića, koji je u to vreme bio sekretar Gradskog biroa KPJ za Leskovac. Kasnije, iz zasede ubijen je i Milutin.

Dana 24. februara 1944. godine, zloglasni Zotović i Stikić, streljali su u selu Dupljanu (sada Živkovu) sedam simpatizera NOP-a, dok ih je trinaest internirano. Tom prilikom streljan je i Živko Čekić, zemljoradnik, po kome je selo, po oslobođenju, dobilo ime.

U selu Podrimcu streljano je pet simpatizera NOP-a, a pedeset sedam oterano u zatvore Leskovca. Od ovog broja, sedamnaestoricu su Nemci oterali na Banjicu i streljali, dok su četrdesetoricu internirali u Francusku, odakle se mnogi nisu vratili.

Zotović se ubraja među najveće zločince u ovom kraju, jer je lično streljao 46 lica. Posle begstva iz Leskovca, oktobra 1944. godine, poginuo je u borbi protiv partizana kod Kruševca.

Zbog sve izraženijeg ofanzivnog dejstva naših jedinica, u gradu se neprijatelj sve više oseća nesigurnim, mada su u ovom garnizonu bile brojne nedićevske, bugarske, četničke, Ljotićevske i nemačke snage. Zato već u februaru mesecu neprijatelj gradi bunkere na svim prilazima, tako da grad postaje zatvoreni logor. Kao posebnu meru bezbednosti, straže na prilazima vrše legitimisanje svih građana koji dolaze u grad ili odlaze iz grada.

Komunisti i skojevci u gradu su u stalnim akcijama. Naši obaveštajci skupljaju podatke o aerodromu u Leskovcu. Pošto je pripremana akcija za uništenje aviona i skladišta na aerodromu, Đorđe Mihajlović je dobio zadatak da ispita jačinu neprijateljskih vojnika koji obezbeđuju aerodrom, raspored stražarskih mesta, hangara i broj aviona, kao i najpogodnijih prilaza aerodromu. O svemu ovome je napravljena skica. Ovu akciju je sa uspehom izvršila 11. Južnomoravska brigada. Uništeno je 8 aviona, 1.000 tona avionskog benzina, četrdeset kamiona i drugih motornih vozila.

Glavne okupatorske snage leskovačkog garnizona nisu ni pokušale da intervenišu. Naš vod za demonstracije isuviše je privukao njihovu pažnju. Bugarski puk, Nemci i ostale jedinice u panici su zaposeli južnu periferiju grada i blokove kuća za odbranu. Neprijatelj je očekivao napad na njihov garnizon. Ni slutili nisu da je težište napada bio aerodrom.

UPAD U LESKOVAČKU BOLNICU

U decembru 1943. godine vođene su teške borbe sa okupatorom, a naročito sa četnicima Draže Mihailovića, kod sela Barja, na Belom Kamenu i kod Kosančiča. U tim borbama imali smo priličan broj ranjenika. Međutim, sanitetskog materijala nije bilo dovoljno. Naše veze preko apoteka u Leskovcu nisu mogle da obezbede tolike količine, a naročito ne zavoja i ono što je bilo potrebno za ranjenike. Rukovodstvo Okružnog komiteta je odlučilo da se ove količine sanitetskog materijala obezbede napadom na banovinsku bolnicu.

Radi što uspešnije pripreme i izvođenja akcije, Okružni komitet KPJ za Leskovac pozvao je mene (tada sam bio sekretar Gradskog biroa KPJ za Leskovac) i Đorđa Stamenkovića, sekretara Sreskog komiteta KPJ sreza leskovačkog, da dođemo u selo Lapotince. Dobili smo zadatak da preko naših ljudi u gradu izvršimo potrebne pripreme za akciju. Naime, trebalo je da prikupimo podatke o količini lekova u bolnici, o obezbeđenju bolnice i o prilazima bolnici. U prikupljanju obaveštajnih podataka, za ovu akciju je angažovano deset naših obaveštajaca, koji su do detalja i u skicama pripremili obaveštenja. Sve ove pripreme Đorđe Stamenković - Kozak i ja morali smo lično da proverimo. Zato smo nas dvojica, noću, ilegalno, ušli u grad i posetili naše saradnike. Pošto smo ovo izviđanje uspešno obavili, vraćajući se preko Hisara, bili smo slobodniji zbog uspešno obavljenog zadatka, pa su nas otkrile zasede koje su bile na Hisaru i otvorile vatru. Pošto smo odlično poznavali teren, uspešno smo se izvukli.

Pošto smo se Kozak i ja vratili u Pustu Reku i podneli izveštaj Okružnom komitetu, analizirana je situacija sa štabom 2. Južnomoravske brigade i utvrđen je dan i vreme napada na bolnicu, kao i ko će sve voditi pojedine partizanske jedinice.

Leskovački bataljon je došao na položaj iznad Hisara i imao je zadatak da otvori vatru na neprijatelja ukoliko bi bataljon, koji je ušao u grad, bio napadnut. Ovakav zadatak je imao bataljon 2. Južnomoravske brigade koji je bio na obezbeđenju na pravcu prema aerodromu i Poljoprivrednoj školi.

Zborno mesto za polazak brigade bilo je u selu Đinđuši. Međutim, ispostavilo se da neki predviđeni vodiči nisu došli, pa se postavilo pitanje da li da se akcija odloži. Ja sam pred komandantom brigade, drugom Dragoslavom Petrovićem Gorskim primio svu odgovornost, tvrdeći da akcija nije provaljena i tako su određeni drugi vodiči.

Za upad u grad određen je bataljon pod komandom Maksima Đurovića. Ceta koju sam predvodio ja, sa dr Dunjom, sanitetskim referentom brigade, je imala zadatak da upadne u samu bolnicu, a druge dve čete su bile na obezbeđenju oko bolnice. Jednu je vodio Andrà Stoiljković Dunija, a drugu Vitko Aranđelović, moj brat.

Upad u grad i bolnicu je izvršen posle 22 časa, 13. januara 1944. godine - na pravoslavnu novu godinu. Bila je jaka zima, vedro vreme i dosta vidljivo. Mi smo upali u grad iz pravca sela Stopanja, preko polja, i između zaseda. U bolnicu smo ušli preko drvene ograde, zadnjeg dela, koja je bila sklonjena. Naša prethodnica je bila u nemačkim uniformama i lako je savladala stražara, dok je otpor pružio samo jedan četnički komandir koji je ubijen. Telefonska veza je prekinuta. Naša četa na obezbeđenju ubila je jednog gradskog stražara koji je istrčao iz kuće, kada su naši drugovi prolazili kroz njegovo dvorište. Stražar u bolnici je zarobljen, a zaplenjene su tri puške i oko 100 metaka. Žrtava sa naše strane nije bilo, jer se izgleda neprijatelj uvukao u bunkere i ćutao.

U toku ove akcije, bilo je i prijatnih trenutaka i susreta naših patrola, koje su bile postavljene na obezbeđenju po ulicama grada, sa građanima. Primećene, pozivane su u kuće na novu godinu.

U bolnici je, uz pomoć dr Dunje, iz skladišta uzeto lekova i sanitetskog materijala u većim količinama. Sve je to spakovano za nošenje u čaršave i ćebad, a u selu Stopanja čekala su nas kola koja su sav sanitetski materijal odvezla u

Pustu Reku. Tako smo za duži period obezbedili naše jedinice sanitetskim materijalom.

Ovde treba istaći daje u bolnici bilo mnogo ranjenih četnika i kada smo ušli u bolnicu, oni su počeli da kukaju i mole da im poštedimo život. Borcima je naređeno da ne smeju nikoga od ranjenika da ubiju, tako da smo i na taj način ostavili odličan utisak. U bolnici je na lečenju bilo i nekoliko naših drugova i drugarica koji su tada pošli s nama u partizane.

Ova akcija je imala veliki odjek svuda u okolini Leskovca. Još jedan dokaz da smo imali snage da još u januaru 1944. godine oslobodimo Leskovac, ali se postavljalo pitanje kako bi ga držali i branili od neprijatelja, s obzirom na njegov geografski položaj i strategijski značaj za okupatora.

NAPAD NA ŽELEZNIČKU STANICU I ELEKTRIČNU CENTRALU

Pošto smo formirali nekoliko novih brigada, trebalo je da ih ubacimo u neke početne borbene akcije. Istovremeno, donesena je odluka da se, u cilju uništenja neprijatelja, onemogući rad industrije i saobraćaja. Tako je u noći između 14. i 15. juna 1944. godine izvršen napad na železničku stanicu i električnu centralu, kao i na poštu i neke druge objekte u gradu.

Obaveštajno su ove akcije pripremljene i organizovane preko naših obaveštajaca iz grada, a vojne operativne akcije su poverene 12. i 13. brigadi. Akcije su uspešno izvedene, dignuta je u vazduh električna centrala, a razorena i železnička stanica.

ČETNIČKI KOLJAŠI DEJSTVUJU U GRADU

U svojoj nemoći da se suprostave našim pobedama, stupaju u akciju četničke trojke i počinju da kolju nenaoružane građane. Četnici su vršili poseban izbor ljudi za terorističke zadatke. Obučavali su ih na kursevima kako se kolju ljudi. Imali su zadatak da pobiju bez razmišljanja sve komunističke simpatizere.

Crne trojke su formirane od najokoreijih zlikovaca kao što su bili: Slobodan Petrović Mrsni, Stojan Mitić Kiza, Slobodan Bogdanović Bogdanče, Aleksandar Popović, Cane Marjaška, Aleksandar Stanković Cane, iz Gornje Stopanje i dr.

Ovi koljaši su dobili spisak od trideset pet ljudi, označeni kao komunisti, koje treba zaklati. Tačno je daje na ovom spisku bilo naših aktivista i saradnika, ali najmanje je bilo komunista. Međutim, skoro svi su bili simpatizeri NOP-a i čestiti i viđeni građani. Ovakvim merama četnici su verovatno računali na zastrašivanje stanovništva Leskovca. Šesnaestog juna 1944. godine zaklali su Dušana Popovića, profesora gimnazije u Leskovcu; dvadeset trećeg avgusta zaklan je Profir Stojanović, kačar, star sedamdeset godina; dvadesetčetvrtoga avgusta zaklan je Vladimir Antunović, pripravnik finansijske kontrole; dvadesetšestog avgusta zaklan je Blažo Sekulić, suplent leskovačke gimnazije; đvadesetsedmog avgusta zaklali su Evgenija Jelačića, profesora, starog šezdesetčetiri godine i dvadesetpetog avgusta crna trojka napada i ranjava Danila Narandžića, trgovca, koji od ovih rana i podleže.

Koljaši ubijaju i pljačkaju i Ivana Avramova, bugarskog špijuna, o kome smo napred govorili.

Šestog septembra 1944. godine, oko 11.30 časova, Leskovac bombarduje 50 savezničkih super tvrđava. U više naleta one su razorile centar grada, sve vredne objekte su uništile i pobile oko 4.000 građana, što je predstavljalo jednu četvrtinu celokupnog stanovništva.

Tako je komunistički crveni Leskovac, još od 1920. godine sa komunističkom opštinom, grad borbe i štrajkova u predratnom periodu, grad neprekidne borbe protiv fašizma i okupatora, špijuna i neprijatelja slobode i nezavisnosti naših naroda, podneo najveće žrtve od bombardovanja naših saveznika.

Dobrivoje Aranđelović

SISTEM VEZA I ILEGALNO DELOVANJE KPJ

Neka moja sećanja, koja se odnose na događaje i probleme oko održavanja veza, već su objavljena u raznim publikacijama, a druga su, opet, zapisana u mom »Ratnom dnevniku«. Deo tih sećanja, zajedno sa onima koja dosad nisu bila zapisana, ovde beležim.

Avgusta 1938. godine postao sam član KPJ. Tada mije drug Toza (Svetozar Vukmanović Tempo) obećao da će mi, u moje selo Dukat (biv. srez bosiljgradski), doći partijska veza iz Vranja.

»Partijsku vezu iz Vranja« čekao sam do polovine oktobra. Moje bezgranično poverenje u Partiju i druga Tozu (Tempa) nije mi dozvoljavalo ni da pomislim da, možda, nema partijske organizacije u Vranju, ili, ako postoji, da je zaokupirana svojim problemima. Naviknutog na jedan intenzivan politički rad u Užicu,' obaveze kao člana Partije opsedale su me svakodnevno. Hvatala me je panika od nastupajuće zime i od činjenice da će ovaj srez, sve do proleća, biti odsečen od ostalog sveta, a ostali svet je za mene, u ono vreme bila - samo naša KPJ. Zato sam uzeo odsustvo i krenuo za Beograd.

U Beogradu sam odmah uhvatio vezu sa Partijom preko javke koju sam dobio u Užicu. Drugovi su se izvinjavali što nisam dobio partijski materijal preko Vranja. Upoznali su me sa drugom Momom (Markovićem), koji će mi pripremiti partijski materijal za ceo srez i koji će i biti moja veza u Beogradu kad budem drugi put dolazio.

Sutradan, u zakazano vreme, ušao sam u studentsku menzu, u sadašnjoj ulici Svetozara Markovića br. 57. Međutim, drug Moma Marković je zakasnio oko deset minuta, tako da sam postao sumnjiv drugovima. Neprijatnu situaciju prekinuo je dolazak druga Mome, koji reče jednom od prisutnih da donese »onaj kofer« iz podruma. Predajući mi ga, reče daje pun partijskog i drugog materijala. Tu je bilo ranijih proglasa CK KPJ, kao i najnoviji proglas CK od 13. oktobra 1938, izdat posle Minhenskog sporazuma (29. septembra), kojim je žrtvovana nezavisnost Cehoslovačke. Centralni komitet naše KPJ u ovom proglasu ocenio je politiku jugoslovenske vlade kao izdajničku i pozvao narod Jugoslavije u odbranu ugrožene nezavisnosti. Pored toga, bilo je više primeraka »Proletera«, različitih brojeva, zatim jedan primerak »Osnova lenjinizma« od Staljina (Izvučen na šapirografu), više primeraka »Seljačkog kalendara«, »Narodne čitanke«, »Mladosti«, »Žene danas«, itd.

Iako proglasi CK KPJ nisu ostali u rukama učitelja, već su se čitali po selima gotovo celog sreza, doturani iz ruke u ruku naprednih omladinaca i seljaka, - nije bilo nijedne provale policiji. Neki drugovi, nenaviknuti na ilegalan rad sa ovakvim materijalom, pitali su za pravila konspiracije, pa čak i za pojedine ličnosti-da li da im se materijal da. Sećam se, na primer, daje drug Milinko Simić pitao da li sme proglas CK da dà jednom poručniku graničaru, koji je bio demokratski nastrojen i vrlo blizak nama, učiteljima.

Prilikom rasturanja ovog materijala bilo je interesantnih slučajeva. Jedne nedelje bane u moju školu u Dukatu učitelj iz sela Crna Reka, srez krivopalanački, i ispriča mi da mu je proglas CK KPJ, »Seljački kalendar« i »Narodnu čitanku« dao Simijon Apostolov/ić/, seljak iz Gornje mahale moga sela. Ovaj kolega iz krivopalanačkog sreza, koji se preživao Grujičić, dolazio je još nekoliko puta kod mene, radio je i glasao za Udruženu opoziciju, ali je posle izbora premešten.« [0]

1) Ljubodrag Đurić: »Dukat« (selo), »Zbornik sećanja o delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije do 1941. godine«, knjiga II, str. 35-37, Beograd, 1974.

Partijski rad na selu, pre rata, odvijao se pod vrlo teškim okolnostima. Zbog progona od strane nenarodnih režima učitelji komunisti mahom su službovali po udaljenijim planinskim selima, tako daje partijska veza održavana uz najveća naprezanja i samoodricanja. Tako su, na primer, Milosav Mićo Matović[2'] i Nebojša Jerković[31] prepešačili oko 50 km da bi uspostavili vezu samnom u selu Vionici (biv. srez moravički), septembra 1940. godine.[4)] Nekoliko meseci nakon njihovog dolaska i ja sam prevalio isti put, radi sastanka u selu Mičiocima, gde je službovao Nebojša Jerković.

Održavanje veze sa Kušićem značilo je pored ostalog, za nas obojicu, i prepešačiti više od 50 km iz naših udaljenih sela i - opet se vratiti u njih.

U prvoj polovini novembra 1940. nedaleko od Užica održana je ilegalna okružna partijska konferencija.

»Sa ogromnim poletom bacili smo se na rad posle ove partijske konferencije. Podneo sam izveštaj svojoj ćeliji. Upravni odbor zadruge je uređivao jednu brvnaru u Pridvorici (biv. srez moravički) za zadrugu. Već su bili gotovi spiskovi za prvu robu koju je trebalo doterati preko Ušća.

Međutim, ivanjička čaršija, na čelu sa veletrgovcima i zelenašima Radojicom Jeremećem i Vukašinom Spasovićem, u dosluhu sa sreskim načelnikom, uspela je da me premesti u Bosnu, na planinu Ozren, u selo Kalauzoviće. U novo mesto učiteljevanja morao sam se javiti 15. novembra 1940. godine.. .«[6)]

Obećano mi je da će mi partijska veza doći iz Sarajeva, ali ne tako brzo.

»Svu pažnju, posle rada u školi, posvetio sam šumskim radnicima koji su radili duž šumske železnice od Šića do Srednjeg i od Srednjeg do Ivančića. Potpuno sam upoznao život i rad ovih trudbenika, koji je bio pretežak. Mahom su se hranili suvom hranom, a često spavali i pod vedrim nebom. Većinom su to bili nepismeni seljaci iz okolnih sela, nepoverljivi prema pridošlici kao što sam bio ja. Zapazio sam da mnogo novaca ovih šumskih radnika odlazi za piće, što su i oni sami potvrđivali. Bilo je slučajeva da su odbijali da prime ono što sam im besplatno ostavljao da pročitaju, a neki čak nisu imali ni volje za bilo kakav razgovor.

Kad sam došao u Užice za vreme zimskog raspusta, molio sam drugove da učine sve što je moguće da se brže partijski povežem sa Sarajevom, kako bih uspešnije radio sa šumskim radnicima.«[71]

Međutim, u ilegalnim uslovima rada KPJ, povezivanje članova Partije bilo je otežano, pogotovu ako se prelazilo sa teritorije jednog na teritoriju drugog pokrajinskog komiteta, u ovom slučaju iz Srbije u Bosnu. Tako mi partijska veza nije stigla ni do kraja februara 1941. godine.

2) Milosav Mićo Matović, učitelj, član KPJ, poginuo kao zam. političkog komesara 1. bataljona 2. proleterske brigade 13. jula 1942, narodni heroj.

3) Nebojša Jerković, učitelj, član KPJ, poginuo kao komandant Mačvanskog partizanskog odreda, 27. decembra 1941, u Beloj Reci (Mačval.

4) Srećko Nedeljiović: »Drugarstvo i pažnja«, »Zbornik sećanja o delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije do 1941. godine«, knjiga II, str. 68, Beograd, 1974.

Nekako odmah nakon održanog sastanka u Močiocima, vratio se sa robije drug Milinko Kušić, student filozofije na Beogradskom univerzitetu. Kušić je našem započetom partijskom i opštepolitičkom radu dao još više podstreka i snage. On nas je ioš više osmetio, a i mi smo se njime ponosili, baš zato što se u naše redove vratio sa robije, kao prekaljeni borac Komunističke partije. Od tada smo Mićo i ja odlazili u Ivanjicu, tj. kod Kušića, gotovo svake nedelje. Najčešće smo se sastajali kod kuće njegovog rođaka, poviše Ivanjice.«[5)]

5) Ljubodrag Đurić: »Delatnost učitelja moravičkog sreza 1939/40. godine, isto kao pod 1. str. 214.

6) »Zbornik sećanja o delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije do 1941. godine«, knjiga II, str. 217, Beograd, 1974.

7) Isto Kao pod **6, str. 615.**

»U selo mije stigao poziv za vojnu vežbu. Kad sam prispeo u Užice, moj pešadijski puk »Stevan Nemanja« već je otišao na bivakovanje u selo Komoran, na rečici Drenovi, jugozapadno od Prištine. Posle nekoliko dana, krenuo sam i ja tamo. Moja četa je bila smeštena u velikoj štali jednog naseljenika iz Crne Gore, koji je bio prilično bogat. Moj vod je spavao na tavanu štale, a ispod nas je u štali bio drugi vod. Ü tom vodu zatekao sam druga Đuru Medenicu, studenta pravnog fakulteta, inače člana KPJ.[8)] Pošto smo obojica bili redovi, nije nam bilo teško da se upoznamo, jer smo obojica dobili partijske direktive za rad u vojsci. Ja sam iz Užica doneo nekoliko primeraka »Narodne čitanke«, a drugovi su mi rekli da će Partija naći načina da uhvati vezu sa mnom ukoliko se bude menjao stav Partije prema odbrani zemlje. Inače, i dalje glavna linija Partije ostaje - odbrana zemlje od fašističkih agresora...«

»Ljudi su nam se obraćali za obaveštenje i tumačenje o odbrani zemlje, ukazujući na nedostatke u naoružanju i ishrani, kao i na nespremnost oficirskog kadra. Postavljali su nam pitanja kako ćemo dočekati Nemce puščanim mecima. Svima nam je podeljeno po 100 metaka, bez ijedne bombe, dok je ostala vojnička sprema iznosila više od 30 kg. Vojska uopšte nije uvežbavana. Tek reda radi, pre podne, bilo je malo egzircira. Sve je 'mirisalo' na tešku tragediju koja će nas ubrzo zadesiti...«

»Napad fašističkih hordi ha našu zemlju dočekali smo u maršu ka Prištini. Tu smo od rezervnih oficira Velimira Mićića i Stojadina Obradovića,[9]1 inače članova KPJ, saznali da su Nemci provalili u našu zemlju i da je oficirskom koru saopšteno da je situacija teška.

Neka komanda je naredila da se naša četa i jedna mitraljeska hitno prebace u Kačaničku klisuru, radi zatvaranja tog pravca. Prilikom utovara u kamione svi su pitali Đuru i mene šta da se radi. Naš odgovor je bio da moramo braniti zemlju od Nemaca. Do Kačaničke klisure, iz kamiona su pobegli skoro svi radnici iz Užica i četni narednik Stojanović, sa novcem čete.[10)] Jedan radnik mi je prilikom iskakanja iz kamiona rekao da više ne veruje da je i dalje linija Partije odbrana zemlje. A zatim, dodao je da će pričati Želji (mom bratu), ako živ stigne u Užice, kako sam otišao da ludo poginem«.[10]

Osvanuli smo u ravnici ispred Kačaničke klisure. Komandir čete, kapetan Trifunović,[12]' bio je potpuno zbunjen i totalno nesposoban da četom komanduje i daje rasporedi u toj ravnici pokrivenoj niskim žbunjem i šikarom. Posle toga, ove dve čete nisu imale nikakve veze sa štabom bataljona i puka, koji su ostali u Prištini.

Zanimljivo je napomenuti da, dok je puk logorovao u selu Komoranu, jedina veza sa višom komandom bila je telefonska. Cak ni štab puka nije imao radiostanicu.

Mitraljeska četa je otišla na desnu stranu puta Priština - Kačanička klisura, a naša četa je ostala s leve strane puta. Komandir čete je moljakao ko će dobrovoljno da se javi za kurira koji bi održavao vezu između njega i naša dva voda. Napokon, pošto su se javila dva dobrovoljca, komandir čete se udaljio sa njima u pravcu jednog drveta i - mi ga više nikad nismo videli.

Pošto nas je nemačka avijacija bombardovala i mitraljirala, i kad su nas Nemci razbili na izlasku iz Kačaničke klisure, Đuro i ja krenuli smo sa 14 dru-

8) Đuro Medenica, nosilac »Partizanske spomenice 1941«.

9) Velimir Mićić nije otišao u zarobljeništvo, već je, kao komandir Požeške čete Užičkog partizanskog odreda, poginuo u borbi sa četnicima.

Stojadin Stole Obradović je posle rata bio i na dužnosti sekretara SK KPS u Čajetini; nosilac »Partizanske spomenice 1941«, umro 1979. godine.

10) Narednik Stojanović se kasnije opredelio za četnike i, među njima, poginuo.

11) Isto kao pod 6), str. 615. i 616.

12) Kapetan Trifunović je odveden u zarobljeništvo.

gova ka Crnoj Gori i Užicu - da uhvatimo vezu sa Partijom i pođemo u susret novim događajima.

Prolazeći kroz albanska sela, stigli smo u Novi Pazar, gde smo zatekli velik broj rezervnih oficira, koje je »peta kolona« upućivala u ovu varoš umesto u njihove jedinice. Đuro i ja održali smo više sastanaka sa grupama oficira koje smo poznavali. Tu je bilo i simpatizera i nekoliko članova KPJ. Tada nam se priključio i Milosav Milosavljević Papudžija,[13]' koji je takođe »nepovezan« upućen u Novi Pazar. Sutradan su Nemci sa jednom većom motorizovanom jedinicom stigli u Novi Pazar i produžili za Sjenicu. Neki od rezervnih oficira su obećali da će otići u svoj rodni kraj i povezati se sa partijskom organizacijom, a nas trojica, sa svojom grupom, krenuli smo do Duge Poljane, odakle je Đuro Medenica otišao u pravcu Crne Gore, a Milosav Milosavljević i ja, sa grupom vojnika, ka Ivanjici i Arilju. Posle Arilja, Milosavljević je otišao za Valjevo, a ja u Užice. Obojica smo se javili sekretarima okružnih komiteta KPJ, u Užicu i Valjevu. Milosav Milosavljević je postao član OK KPJ za Valjevo, a ja instruktor OK KPJ za Užice.

U TOKU ORUŽANE BORBE

Okružni komitet KPJ za okrug užički poslao me je u Bajinu Baštu da tamo formiram partijsku ćeliju. U novoformiranu ćeliju u Bajinoj Bašti ušli su: Milenko Topalović, radnik; Rajak Pavićević, učitelj; Svetolik Dimitrijević, trgovački pomoćnik; Milenko Trišić, radnik; Mijo Ninčić, radnik i Čedomir Nešković, radnik. Za sekretara ćelije izabran je Milenko Topalović.

Pošto su se veze sa Okružnim komitetom održavale samo preko kurira ili instruktora (i to mahom pešice)- OK je poslao Slobodana Penezića- Krcuna,[14]' takođe instruktora OK, da uspostavi vezu sa mnom. Obojica smo se vratili peške za Užice, obaveštavajući OK o izvršenom zadatku. To je bilo u prvoj polovini maja 1941...

Još jedan srez u užičkom okrugu - zlatiborski - nije imao partijsku organizaciju. Tamo je još od aprila 1941. za partijsko-politički rad otišao Dobrilo Petrović, student.[15]* Krajem maja iste godine upućen sam i ja kao pomoć Dobrilu Petroviću, sa istim zadacima. Po prostranstvu, zlatiborski srez je bio veliki, a sela koja je obuhvatao razvučena duž komunikacija Užice - Čajetina - Kokin Brod, Bela Zemlja - Ljubiš - Jasenovo i Užice - Mokra Gora. Zbog toga nam je OK dodelio jedan bicikl, koji smo mogli upotrebljavati samo na komunikaciji Bela Zemlja - Rožanstvo - Jasenovo, gde su Nemci retko zalazili. Ostale dve komunikacije nismo mogli koristiti, niti pak deo puta od Bele Zemlje do Užica. Kad smo odlazili u Okružni komitet u Užice, bicikl smo ostavljali na Beloj Zemlji, kod kafedžije Mijata Kutlošića, jer su ovim delom puta Nemci često prolazili. Međutim, ipak nam je ovo sredstvo veze veoma koristilo, bar na jednoj komunikaciji koja je obuhvatala desetak sela. Veza sa pojedincima, sa omladinskim i skojevskim grupama, sa partijskim ćelijama, kao i sa Okružnim komitetom, održavala se preko pojedinaca - omladinaca, kurira među kojima je bilo članova Partije - koji su pešice prevaljivali mnoge kilometre, i to po svakom vremenu. Tako su određene poruke, sav partijski i drugi politički materijal stizali do najudaljenijih sela.

S mukom stečeno iskustvo u održavanju veza, jugoslovenski komunisti su pretvarali u svoje oružje i u metod borbe još od prvih dana i prvih akcija partizanskih četa protiv okupatora i domaćih izdajnika. Kao posledica kidanja

13) Milosav Milosavljević bio je i sekretar OK KPJ za užički okrug, nosilac »Partizanske spomenice 1941«, narodni heroj.

14) Slobodan Penezić-Krcun.član KPJ, nosilac »Partizanske spomenice 1941«, narodni heroj; poginuo posle rata u saobraćajnoj nesreći.

15) Dobrilo Petrović, student, član KPJ, član OK KPJ za užički okrug, zamenik politokomesara 4. bataljona 2. proleterske brigade, teško ranjen na Gatu, umro i sahranjen u Suhoj (Sutjeska) 10. juna 1942.

telefonskih veza u zlatiborskom srezu, sve žandarmerijske stanice povučene su u Čajetinu. Okupator i njegovi saradnici su se zbog toga počeli osećati u Čajetini, Užicu i drugim sreskim mestima - kao u mišolovci.

Oslanjanjem samo na kurirske veze (u prilikama kada nismo imali tehničkih sredstava veza) bilo je otežano koordiniranje prvih akcija partizanskih četa i odreda. Tako, na primer, posle poraza jedne nemačke grupe'u blizini Požege, 20. septembra 1941. i oslobođenja Čajetine, 21. septembra iste godine, Nemcima je ostalo ili da beže iz Užica ili da kapituliraju. Uviđajući da su im četnici još uvek slabi saveznici, odlučili su se na bezglavo bekstvo. Pošto je veza sa štabom Užičkog partizanskog odreda, koji se nalazio negde oko Požege - a i sa Okružnim komitetom Partije - održavana preko kurira, utrošeno je dosta vremena za obaveštavanje i koordiniranje akcija. Tako se dogodilo da su četnici u Čajetini, uvlačeći nas u jalove razgovore, učinili veliku uslugu Nemcima, jer smo izgubili dva dragocena dana i propustili priliku da se sa Zlatiborskom, Užičkom i Račanskom četom »nabacimo« Nemcima »na leđa«.

Raspolažući boljim obaveštenjima, štab Užičkog odreda uputio je Požešku, jednu Ariljsku i Dragačevsku četu da presretnu nemačku kolonu koja se povlačila iz Užica. Čete su zauzele položaje kod Jeminske Stene i Jelen Dola. Borba je trajala punih 6 časova, ali su 21. septembra Nemci ipak uspeli da se probiju prema Čačku, trpeći velike gubitke u ljudstvu i ratnom materijalu.

Od zaplenjenog ratnog materijala naoružano je oko 300 naših boraca koji su pristigli u toku borbe ili su došli sutradan.

Zbog izuzetnog značaja u funkcionisanju sistema veza, nakon povlačenja Nemaca iz Užica i stvaranja slobodne teritorije »Užičke republike«, jedan od prvih zadataka bila je opravka svih telefonskih linija, koje su pre toga porušile čete Užičkog partizanskog odreda. Telefonske veze sa Čačkom povremeno su prekidali četnici iz Požege i njene okoline. Isto tako mnogo brige zadavali su nam četnici između Užica i Valjeva, prekidajući često telefonsku liniju između Užica i Kosjerića, kod sela Karana. Ova linija je bila od izuzetnog značaja jer su Nemci, od pravca Valjeva, u nekoliko navrata pokušavali da preko Bukova ugroze slobodnu teritoriju. Ova telefonska veza je bila uspostavljena sve do iza Bukova, nekoliko kilometara daleko od štaba Valjevskog partizanskog odreda.

Veze Užičkog partizanskog odreda, kao i Vrhovnog štaba iz Užica, u to vreme, održavale su se mahom preko kurira. Kuriri su iz Užica putovali po čitavoj Srbiji i do Beograda, pa i dalje, van granica Srbije - prema potrebama i zamislima Vrhovnog štaba NOPO i CK KPJ. Tako su, u to vreme, u Užicu bili kuriri Glavnog štaba Srbije i Vrhovnog štaba: Dara Pavlović, Plava Vera, Jelica Ćetković i Rahila Kotarev.[161] One su putovale do Beograda, Kragujevca i Jagodine i obratno. Sve tri su bile članovi Partije i provereni borci za ideale radničke klase.

Još dugo, u toku rata, kuriri će ostati najpouzdaniji prenosioci vesti i sigurna veza između partijskih rukovodstava, vojnih štabova i ostalih jedinica i komandi, kao i organa narodne vlasti. Za taj posao birani su najpouzdaniji i provereni borci, zdravi i odvažni, samoinicijativni i spremni za najveće podvige, koje ništa ne može iznenaditi.

16) Dara Pavlović, Plava Vera (sestra Drinke Pavlović, narodni heroj), svršena maturantkinja, uhvaćena od neprijatelja na kurirskom zadatku, streljana na Banjici 1943. godine.

Jelica Ćetković, nosilac »Partizanske spomenice 1941«, direktor gimnazije u penziji; živi u Beogradu.

Rahila Kotarev, učiteljica u Tripkovi (Zlatibor), poginula 1943. kao sekretar Sreskog komiteta KPJ za Lazarevac.

Tako su, na primer, za kurire Glavnog štaba Crne Gore, Srpsko-sandžačkog operativnog štaba u Novoj Varoši i Vrhovnog štaba NOV i POJ, u periodu od decembra 1941. do marta 1942, određeni Danilo Jauković i Slobodan Tuzlić Butum.[17]

Ljubo drag Đurić

RUKOVOĐENJE USTANKOM U TOPLICI

PO ZADATKU PARTIJE OSTAJEM U TOPLIĆI

Pre rata bio sam učitelj i rezervni potporučnik bivše jugoslovenske vojske. U aprilskom ratu učestvovao sam u borbama na Stracinu. Poznato je da je na Stracinu vođena, dva dana, teška borba sa nadmoćnijim neprijateljem. Međutim, posle drugog dana borbe, jedna grupa vojnika, koju okupator nije uspeo da zarobi, povukla se prema Kozjak planini i tamo preko Kukavice došla u Lebane. Tu smo formirali dva puka, s namerom da se probijemo u Grčku. Međutim, jedna generalska svita nas je obavestila da je kapitulirala Jugoslavija i da su Nemci dolinom Bregalnice i Strumice već ušli u Grčku. Pošto mije sestra bila učiteljica u Velikoj Šatri (selo više Kuršumlijske Banje) ja sam se sklonio kod nje. Jer, bila je direktiva Partije da se ne predajemo neprijatelju i da se pripremamo za borbu u drugim uslovima. Na moju sreću u blizini Velike Šatre, nalazilo se selo Spalce u kome je radila učiteljica Drinka Pavlović. Pošto se upoznala sa mojom prošlošću, a imala je vezu sa Okružnim komitetom u Nišu, obavestila je komitet o mom prisustvu u Velikoj Šatri. Na tu vest došao je kod mene Vaso Smajević, koji me je odmah uključio u pripreme za oružani ustanak i zadužio me, u prvo vreme, da vršim vojničke pripreme na kuršumlijskoj teritoriji.

Partijska organizacija u Kuršumliji je dobro radila. Tome su dubokog traga ostavili inženjeri koji su radili na izgradnji pruge Prokuplje - Priština, među kojima je bilo dosta članova Partije.

Situacija je iziskivala da se otpočne sa pojedinim akcijama, kao na primer, atentat na hotel »Park«, onda atentat na načelnika sreza u Prokuplju i dr. Mene su u međuvremenu, sa ovog terena povukli u Prokuplje, zatim Pasjaču, a kasnije me angažovali da vršim neposredne pripreme za formiranje Topličkog partizanskog odreda i za izlazak na teren.

Kad je formiran odred imali smo dve desetine. Jednom desetinom komandovao je Vuk Bajović a drugom sam komandovao ja. Kasnije sam postao i komandir čete, zatim komandant Topličkog partizanskog odreda, pa komesar 2. udarnog bataljona (ti udarni bataljoni trebalo je da budu jezgro za formiranje brigada) a kasnije sam postao i komesar 1. južnomoravske brigade, koja je formirana 11. oktobra 1943. godine. Međutim, 1942. godine, po dolasku Svetozara Vukmanovića - Tempa na Kukavicu, izrazio sam želju da idem u Makedoniju, to mi je udovoljeno tek kad je 1. južnomoravska brigada krenula za Bosnu, po naređenju Vrhovnog štaba. Ja sam tada dobio depešu od Tempa da smesta krenem za Makedoniju da bi primio dužnost komesara 3. makedonske udarne brigade, čije formiranje je predstojalo. Kasnije sam postao komesar 4. makedonske udarne brigade, zatim komandant 50. makedonske divizije, pa 51. divizije.

Mi Topličani, imali smo jednu srećnu okolnost da smo u odredu imali dva španska borca (kapetani po činu) Jelisije Popovski - Marko i Ratko Pavlović - Cićko. Ćićko, kao jedna, u teoretskom i političkom, pa i u vojničkom smislu veo-

17) Danilo Jauković, rođen 1918, u Bukovici (Šavnik), student prava, Član KPJ od 1940. narodni heroj.

Slobodan Tuzlić Butum, rođen 1918. u Beogradu, student prava, član KPJ od 1941. Poginuo kao komesar čete Zlatarskog bataljona 3. sandžačke brigade 13. juna na Sutjesci.

ma izgrađena i jaka ličnost, sa velikim iskustvom, u stanju je bio da prenosi na vrlo jednostavan način iskustva iz španskog građanskog rata. On je pridavao veliki značaj obaveštajnoj službi i vezi i radio je na tome da veze, bilo odreda sa gradom, sa mesnim desetinama ili među selima, funkcionišu u najboljem mogućem redu. Mi smo, jedan deo rukovodilaca, slušali neka njegova predavanja. Sedam ili devet tih Ću Deevih pravila. Tu su bila i poglavlja o vezi i obaveštavanju. Ja sam to naučio napamet. Jedan detalj kojeg je Ćićko iznosio, otprilike je glasio ovako: »Kad neprijatelj zna šta neprijatelj radi, neprijatelj će lako pobeđiti neprijatelja«. Tu je bilo govora i o partizanskoj taktici ratovanja, da neprijatelja treba tući tamo gde te ne očekuje, gde se najmanje nada, gde je najslabiji, treba ga tući noću, iznenada itd. Tada sam prvi put čuo za potkovicu, opkoliti ga i sa malim snagama uništiti.

U dubokom sećanju mi je ostao napad na Prokuplje 3. avgusta 1941. Mi smo u Prokuplju imali dve naše mesne desetine. Pošto je Košta Pećanac počeo oružane sukobe sa našim jedinicama i zarobljavanje nekih naših pristalica, štab odreda doneo je odluku da se izvrši napad na Prokuplje, za koje se smatralo da je prethodnica (bataljon) četništva, bez obzira na to što je Košta Pećanac u to vreme bio u Kuršumliji. Imao sam mogućnosti da pratim ceo tok priprema za napad i sam napad. Svakog dana su iz Prokuplja, iz mesnih desetina okolnih mesta dolazili na Beli kamen, Pasjaču ili Vidovaču naši ljudi, koji su nam donosili crteže gimnazije i drugih objekata gde su bili smešteni četnici Koste Pećanca i žandarmerija. Tako smo za nedelju dana imali potpun uvid u jačinu neprijateljskih snaga i njihov raspored. Onda smo mi rukovodioci, proučavali i organizovali obuku za taj zadatak. Od busenja smo napravili zgrade, postavljene onako kako su u stvarnosti izgledale i locirane u Prokuplju. Svaka jedinica je znala svoju zgradu i uvežbavala se, na bazi definitivne odluke o napadu, rasporedu naših i neprijateljskih jedinica i postavljenih zadataka za napad. Ja sam vodio jednu grupu - Malojastrebačku, koja je imala zadatak da posedne položaje u zgradama oko osnovne škole i gimnazije, da iz tih zgrada, sa balkona i prozora, pošto smo imali sve to nacrtano, mitraljeskom i puškomitraljeskom vatrom sprečimo četnike i žandarme da izađu u rovove odakle je trebalo da pružaju otpor u slučaju napada.

Moja grupa je dobila dva vodiča iz jedne mesne desetine. Odnosno, svaka grupa, moja, Kukavička i Pasjačka, koje su imale konkretne zadatke, imala je svoje vodiče. Nismo išli ulicama, nego smo preskakali ograde, išli preko voćnjaka i dolazili do određenih objekata. Neprijatelja smo iznenadili. Nije se ni osvestio a mi smo zaposeli položaje i bili spremni za dejstvo. Tako je Prokuplje za pola sata bilo u našim rukama. Podigli smo dosta novaca i naoružanje i povukli se prema Pasjači. Taj napad je izazvao veliki revolt Koste Pećanca. On je izvršio totalnu mobilizaciju četnika, prisilno mobilisao seljake, i krenu u akciju iz nekoliko pravaca na Pasjaču i Beli kamen. Mi smo blagovremeno bili obavešteni o toj akciji četnika. Približavali smo se Pasjači i opet je tu Ćićko poslao neke žene i dao im zadatak da osmatraju područje Rastovničke crkve, Jovine livade i još neka mesta. One su imale zadatak da, kad se pojave četnici, viknu: »Eno, stoka u Jovinim livadama...« »Eno, stoka kod Rastovničke crkve«, kao da obaveštavaju susede.

U tim akcijama, o kojima smo obaveštavani *A* naroda na opisani način, Ćićko i Marko - Španac nisu delili naše snage na više pravaca, nego smo sa glavnim snagama udarali najpre najednom pravcu, razbijali neprijatelja, zatim prebacivali snage na drugi pravac i tako redom. Time smo uvek obezbeđivali da našim glavnim snagama idemo na glavne snage neprijatelja i nismo mu dozvoljavali da ispolji svoju nadmoćnost. U akciji na Prokuplje i neposredno posle toga, kada je neprijatelj organizovao akcije protiv naših snaga zarobili smo oko 300 četnika.

To je bio naš potpuni vojnički uspeh. Međutim, ove akcije i naš uspeh imali su i veoma veliki politički značaj za naš pokret. Najveću ulogu u vođenju naših jedinica odigrao je Nikodije Stojanović - Tatko. On je mnogo doprineo da Toplica ne postane teritorija bratoubilačke borbe.

Bio sam određen za predsednika Vojno-revolucionarnog suda, da četnike, koje smo zarobili u Prokuplju, saslušam i donesem odluku šta uraditi sa svakim pojedinačno. To mi je bio jedan od ratnih zadataka, ali tu je trebalo da iskažem svoju revolucionarnost.

Kada su mi poverili zadatak da saslušam zarobljene četnike i donesem presudu, nameravao sam da budem oštar u obračunu sa neprijateljem. Među zarobljenicima bili su četnici, žandarmi, policijski pisar, načelnik sreza, Ljotićevci i drugi. Sa četnicima smo, najpre, izvršili razmenu zarobljenika.

Onda sam ja, za ostale zarobljenike, morao da donesem odluku. Odlučio sam da neke četnike osudim na smrt. U međuvremenu došao je k meni Nikodije Stojanović - Tatko. Pošto smo bili kolege i nekako bliski pita me šta radim. Rekoh mu da donosim odluku koga treba likvidirati od četnika i da sam se odlučio za njih oko 60, misleći da će on taj broj povećati. No, prevario sam se. Malo me je izgrdio, govoreći: »Grujice, ti ne poznaješ prilike u Toplici. Ja sam ovde rođen, učiteljevao sam. Ne zaboravi da je ovde vođen prvi i drugi balkanski rat, da je tu prošao tzv. gvozdeni puk. Ovde je tih dana bilo jako razvijeno četništvo, odavde je bilo mnogo graničara, žandarma, čuvara zatvora, finansijskih kontrolora, poreznika i dr. Jesi li primetio da skoro svaka kuća ima fotografiju sa nekim uniformisanim licem iz kruga porodice«.

Otišao je. Znao sam da je u pravu. Jer sve je odgovaralo istini i mentalitetu ovog naroda. Od 60 planiranih smanjim na 7 i to: policijskog pisara Kamparelija, dva brata Ljotićevca Josifovića i još četiri četnika koji su se, već tada, afirmisali kao koljaši. Sve ostale postrojim i pozovem Tatka da im održi govor.

Tatko dođe i održi im govor. Tatko je na jednostavan način i bez upotrebe stranih izraza, na jedan narodni način, objasnio ciljeve naše borbe i onda bi prilazio i svakog pojedinačno pitao odakle je i svakome dao nešto para. Mi smo u Prokuplju zaplenili nekih četiri miliona dinara.

Taj naš postupak imao je silnog odjeka u celoj Toplici. Narod je shvatio da je naš cilj borba protiv okupatora i onih koji su mu svesno služili. Pored toga, kvislinške formacije bile su demoralisane i nerado su učestvovale u borbama protiv NOP. Rado su se predavali našim jedinicama, jer su bili ubeđeni da im niko neće skinuti glavu ako nisu uprljali svoje ruke. Uz to, naše snage dejstvovale su energično. Borci su bili mladi, ali disciplinovani i svesni ciljeva naše borbe. To je doprinelo da stvorimo širom slobodnu teritoriju. Već tada odred je brojao preko 400 boraca. Bila je naoružana skoro cela Pasjača i Beli kamen.

Po mom mišljenju tada je trebalo krenuti u ofanzivnija dejstva, još više proširiti slobodnu teritoriju. Umesto toga, došlo je do izvesnog opuštanja.

Naravno, bilo je neophodno da se nađu rešenja kako se zaštititi od neprijatelja. Ćićko je posebno insistirao da se akcije solidno pripremaju. Da se tačno zna šta se želi postići i na koji način dejstvovati. Jednom prilikom, planiran je napad na Veliku Planu. Dobio sam zadatak da napadnem kasarnu, a Vuk Bajević da likvidira spoljna obezbeđenja. Ćićko me je pitao o pojedinostima kako ću izvesti taj napad, gde mi je skica objekta napada i si. Rekao sam mu da ne raspolažem tim podacima, radi čega sam ukoren. Napad sam morao odgoditi i naknadno, preko naših simpatizera - seljaka prikupim podatke o neprijatelju. Ćićko je uvek insistirao da se prikupljaju podaci o neprijatelju. Ako ti podaci nisu pristizali od simpatizera, upućivali smo naše borce da ih prikupe.

U samom početku ustanka bili smo prilično neiskusni, svakome smo verovali, čak i neprijatelju. A neprijatelj je, naročito Nemci, bio jedna jaka organizacija, dosta iskusna. Nemci su imali Gestapo i Abver. Trebalo se uspešno suprotstaviti svemu tome, vojnički, organizacijom obaveštajne službe, lukavstvom, dobrim vezama između jedinica, jedinica sa pozadinom i dr. Jer neprijatelj je pokušavao da u naše redov^ ubaci svoje ljude, a mi nismo u svim prilikama proveravali ko su ti ljudi.

Jednom prilikom, kod Vrčenovice, iznenada je došlo do žestoke pucnjave. Pucnjava se zatim prenela prema Kulmini, Porodinu i Grepcu. Iznenada pojavi se uniformisano lice sa šlemom i belim peškirom na pušci. Pustimo ga k nama

i vidimo da se radi o naredniku Nedićeve vojske. Kaže da nije više mogao na tu stranu, da ne želi da služi neprijatelju, da više ne može podneti to šta neprijatelj radi sa našim narodom i da želi da pređe partizanima.

Prilično sam lakomisleno prihvatio ovog narednika. Odmah sam ga uzeo za svog pomoćnika, mada smo mu oduzeli oružje. Bio mi je potreban za obučavanje naših boraca. To su bili sve mladići, 18-20 godina starosti. Nisu imali nikakvog ratnog iskustva a Ćićko mi je govorio da ih moramo obučavati. Tražio je da se sa borcima stalno vežba, da ih ne prepuštamo njihovom usamljenom razmišljanju.

Narednik mije u tome mnogo pomogao, naročito u taktičkom uvežbavanju boraca, u rukovanju oružjem i načinu njegove upotrebe. Međutim, trebalo je da malo ozbiljnije proverim razloge zbog kojih je narednik došao u naše redove.

Jednoga dana narednik me upitao da li može preko naše veze poslati pismo svojoj verenici koja živi u Žitkovcu. Možeš, rekoh mu. Nešto mi ipak bi sumnjivo. Pošto je kurir sutradan trebalo da krene na redovnu vezu, ja uzjašem konja i odem u Piskovicu. Tu nam je bila veza, kod nekog Miloša a odatle je išla dalje. Na mestu gde je vršena razmena pošte, pronađem pismo. Otvorim ga i u pismu vidim, pored ljubavnog sadržaja, još i neke Morzeove znake, neka šifra. Pustio sam da pošalje nekoliko pisama, ali sam ga od tada stalno imao pod prismotrom. Nekom Iliji sam dao zadatak da stalno motri na njega.

Pisma su i dalje upućivana, a u njima sve više Morzeovih znakova i šifrovanog teksta. Kada je bio ubeđen da se sve odvija po planu, narednik je zatražio da mu ta verenica dođe iz Žitkovca, da vidi da li je živ i zdrav. Složio sam se ali sada sa ciljem da uhvatimo osobu sa kojom je narednik održavao vezu. Pozove je on, a ja preduzmem mere daje uhvatimo i saslušamo, pre nego ona stigne do narednika. Nije nam odmah priznala o pravoj suštini veze između nje i narednika, ali smo je prisilili da prizna. Saslušali smo u međuvremenu i narednika. On, takođe, nije hteo da prizna svoju prljavu rabotu.

Tek kod suočenja, utvrdili smo daje narednik špijun, daje u Austriji završio diverzantski kurs od šest meseci i da je dobio zadatak da dostavlja neprijatelju podatke o stanju kod nas, o našim namerama, jačini i dr. Imao je, pored ostalog, zadatak da ubije nekoga od glavnih rukovodilaca pokreta. Pitali smo se čime bi mogao da nekoga ubije, pošto mu nismo davali oružja. Tek kasnije, pošto smo streljali njega i njegovu verenicu, pronašli smo u njegovoj bluzi skriven minijaturni pištolj.

Naravno, bilo je i drugih sličnih pokušaja. Četnici su, takođe, pokušavali da izvrše atentat na mene i ostale rukovodioce pokreta. Ubacivali su svoje ljude u naše redove. Služili se raznim metodama, ali smo ih otkrivali i sprečavali u tome.

Sve nas je to prisiljavalo da što veću pažnju posvećujemo budnosti prema neprijatelju i preduzimamo mere da nas ne iznenadi. U tome su ogromnu ulogu odigrale naše veze sa narodom. Narod nas je obaveštavao, ne samo o pokretu neprijateljevih snaga, o njegovim namerama, već i o postupcima onih koji su sarađivali sa neprijateljem.

AĆIMOVIĆEVA OFANZIVA - POTERÀ

Negde 1941. godine hteli su u partizane da dođu jedan hirurg iz niške bolnice, kapetan Tošić[1*] i neki podoficir Najdanović. Mi smo toga Najdanovića primili u odred. Hirurga smo poslali na Lalinske pojate da bude lekar našeg i Ozrenskog partizanskog odreda. Tamo smo poslali i sanitetski materijal, koga je doneo sa sobom. Pre njegovog dolaska, pa i kasnije, do 1943. godine, koristili smo doktora Voju Stojanovića iz Prokuplja. Njega smo noću dovodili u odred da izvrši hirurške intervencije i pre dana vraćali u Prokuplje.

1) Kasnije otkriven kao saradnik NOP i streljan na Bubnju, zajedno sa njegovom ženom, koji su se pred klasnim neprijateljem dobro držali.

Kapetana Tošića ostavili smo u Nišu. Dobio je zadatak da nas obaveštava o namerama, planovima i postupcima neprijatelja. Preko njega smo dobili podatke o pripremi tzv. Aćimovićeve potere.

Kapetan Tošić prisustvovao je sastanku u Niškoj Banji, na kome su Nemci, Bugari i nedićevci utvrdili detaljan plan ofanzive. 0 svemu tome Tošić je obavestio Okružni komitet u Nišu, a ovaj nas i ostale odrede. Ofanziva je trebalo da traje 40 dana, sa oko 60.000 neprijateljskih vojnika. Trebalo je da dejstvuju ka Malom i Velikom Jastrepcu, da glavnim snagama dejstvuju komunikacijama, da zaposednu veća mesta i izvore snabdevanja, a zatim detaljno čiste teren na ćelom prostoru.

Najpre su iz aviona bacili letke kojim su pozivali naše borce na predaju i garantovali im život, a zatim su otpočeli sa čišćenjem terena. Mobilisali su veliki broj seljaka da učestvuje u poteri. Na jednog naoružanog nedićevca ili ljotićevca došlo je po pet seljaka sa motkama.

Pošto smo saznali blagovremeno za ofanzivu, mi smo preduzeli dosta opsežne mere pripreme. Napravili smo operativni plan. Rasinci da se podele u dve grupe i jedni krenu prema Kopaoniku, a drugi prema Goču. Mi smo Velikojastrebačku četu snabdeli rezervom hrane za duži period i smestili po zemunicama. Jedna manja operativna grupa trebalo je da manevriše i zavarava neprijatelja. Ja sam bio protiv zemunica, a za manevrisanje, za borbu. Tražio sam da se podelimo u manje grupe i dejstvujemo sa više tačaka.

Kasnije sam dobio podršku još nekih drugova iz štaba a složio se s time i Okružni komitet. Nije nam bilo lako da se, kod ovakvog načina dejstva neprijatelja održimo. Ali, zastupao sam gledište da svako od boraca, ako već mora da pogine, može u borbi ubiti bar po dva neprijatelja.

Aćimovićeva ofanziva nije uništila naše snage. Naprotiv, pre bi se reklo da je pretrpela neuspeh. Međutim, mi smo izgubili deo boračkog i rukovodilačkog sastava. Neprijatelj je otkrio neke naše zemunice, među njima i zemunicu u kojoj je bio smešten Nikodije Stojanović - Tatko. On i svi ostali iz te zemunice, sem tri dečaka, izvršili su samoubistvo. To je za nas bio veliki gubitak. Ali mi smo se trudili da sledimo njegov put i nastavimo borbu do konačne pobede.

Međutim, u toku Aćimovićeve ofanzive, imali smo dobar oslonac u narodu. Preko ranije formiranih punktova održavali smo vezu i primali obaveštenja, bez obzira na represalije koje je neprijatelj činio. Moji obaveštajci bili su popovi, učitelji, šverceri duvana, štrojari svinja i drugi. Naravno, glavne veze bili su nam naši simpatizeri, članovi Partije i SKOJ-a, omladinci i drugi.

Imali smo osam punktova na teritoriji Donjeg i Gornjeg Dobriča. Jedan punkt bio je vodenica Milutina Ugrenovića. Tu su se slivali svi izveštaji. Iz te vodenice svaki drugi ili treći dan slali smo grupu kurira u različitim pravcima: Slavka Dudulajka, Sinišu i Pauna. Drugi punkt bio je u Laćiki, kod nekog kovača Ljube. Zatim, imali smo punktove u Repoji kod Grade Ilića, u Rozine kod Vlaste i u Biljegu kod Vlade Stojanovića.

Svi su ovi punktovi, na neki način, bili međusobno povezani. Činili su jednu celinu, a mi smo nastojali da se ti ljudi međusobno ne poznaju, zbog eventualnih provala.

Kiril Mihajlovski - Grujica

NIŠ - CENTAR VEZA I POSREDNIK U VEZAMA 1941-1942.

KURIRI - ZNAČAJAN FAKTOR VEZA

Od prvih dana opštenarodnog ustanka protiv okupatora, Okružni komitet KPJ za Niš je, otpočeo čvrstu i neprekidnu vezu sa Pokrajinskim komitetom Srbije i tim putevima je slao izveštaje o svom radu i primerke partijskih materijala

štampanih u nekoliko svojih štamparija, a od Pokrajinskog komiteta Srbije je, pak, stalno dobijao informacije o razvoju NOP-a u Srbiji i Jugoslaviji i direktive za svoj rad, uz objašnjenja o političkoj platformi KPJ koje se trebalo držati u svom radu i rukovođenju NOP-om u ovom kraju Srbije. Veze su organizovane i prema nižim partijskim komitetima i partizanskim štabovima, na koji je način Okružni komitet KPJ za Niš delimično, i pored ličnog kontakta svojih članova, ostvarivao rukovodeću ulogu u NOP-u niškog ratnog okruga.

Partizanske i partijske veze u ovom kraju Srbije, u uslovima kakvi su bili na teritoriji niškog okruga i južne Srbije uopšte, odvijale su se, sve do početka 1944. godine, isključivo preko stalnih ili povremenih kurira Partije ili oružanih formacija, preko članova partije i SKOJ-a iz sela i grada, preko poverljivih aktivista i patriota.

Veze su, prvenstveno, održavali kuriri i njihov izbor bio je uvek jedan od najvažnijih zadataka svih partijskih rukovodstava i partizanskih štabova. Za kurire su birani najbolji i najhrabriji članovi Partije i SKOJ-a, bezrezervno odani stvari Partije i NOB-u. Istovremeno bili su i veoma samoinicijativni i snalažljivi ljudi, »kadri stići i uteći i na strašnom mestu postojati«, kako to kaže narodni pesnik.

U prvim mesecima ustanka, kuriri su prenosili ne samo izveštaje i pisma, već i oružje, sanitetski materijal. Neki su bili vodiči borcima iz Beograda, koji su preko Niša, odlazili u partizanske odrede u južnoj Srbiji.

Kuriri su bili vezani uglavnom za Vasilija Buhu Jovu i sekretara Okružnog komiteta KPJ za Niš, odnosno za komandanta, političkog komesara i partijskog rukovodioca u štabu partizanskog odreda i samo su oni znali za zadatke svojih kurira. Kuriri nisu smeli biti u kontaktu sa više lica. Lica, po pravilu, kojima su bili veza nisu smeli poznavati. Bila je to efikasna preventiva: u slučaju da kurir bude otkriven ili uhapšen, imao bi malo mogućnosti da prokaže druge, prosto zato što je o njima veoma malo znao. O tome će Pokrajinski komitet Srbije, u svom pismu za Okružni komitet KPJ, 25. maja 1942. godine, pored ostalog pisati:

»Kurire koji su vezani s nama ne smete upotrebiti ni za kakav drugi posao, pa prema tome, oni ne smeju biti povezani ni sa jednim drugim čovekom ili drugim poslom. Njih treba dobro čuvati. Ovo isto važi i za kurire sa odredom. Kuriri odreda ne treba da se pojavljuju među partizanima i da se sa njima lično upoznavaju, već da drže vezu samo sa štabom«.

0 liku partijskog i partizanskog kurira, Pokrajinski komitet Srbije je, 15. juna 1942. godine, upozoravao Okružni komitet KPJ za Niš:

»Kako se snalazi Taško na novoj dužnosti? Čuvajte ga. Razgovarajte s njim detaljno o njegovom drugu Duletu iz B.(eograda) i kako se on može najbolje upotrebiti. Za sada smo protiv toga da on bude kurir. On može da pomaže u prenošenju materijala, ali da ne dolazi na javku i da ne upoznaje naše ljude dok se vi ne uverite da bi on mogao i taj posao sa najvećom sigurnošću i odanošću da radi...«

1 Okružni komitet KPJ za Niš je, 2. jula 1942. godine, upozoravao štab Jastrebačkog partizanskog odreda:

»Kurire partizani ne smeju poznavati. Ukinite praksu da se pred partizanima šalju kuriri. Isto tako, kada se kurir vraća, naučite ga da ne govori pred ostalima. Neka vaš kurir idući put dođe izjutra pred Selju,[0] jer Selja treba da dođe sa njim«.

Za kurire su birani i oni ljudi čija im je profesija omogućavala stalno kretanje od mesta do mesta. Bili su to često železničari, trgovci, trgovački pomoćnici i prosvetni radnici. Radi kontrole kretanja, okupator je uspostavio razne objave i legitimacije, čiju je formu i sadržinu često menjao, pa su u takvim, otežanim, uslovima komuniciranja železničari bili skoro najpogodniji za obavljanje kurirske dužnosti.

1) Radoš Jovanović - Selja, profesor iz Grgura (Toplica), član OK KPJ Niš. U toku i posle rata bio sekretar OK KPJ za Toplicu.

Sistem kurirskih veza na jugu Srbije, kojim se 1941. i 1942. godine rukovodilo iz Niša, obuhvatao je kurire za vezu sa partijskim i vojnim rukovodstvima na gore i prema dole, za vezu sa partizanskim štabovima, zatim kurire i vodiče koji su pratili i sprovodili više partijske i vojne rukovodioce preko ove teritorije pa i dalje; zatim kurire unutar partizanskih odreda, pa kurire - obaveštajce na terenu kojim se kretao i borio partizanski odred, kurire - vodiče pred izvođenje borbenih akcija, uglavno su to bili meštani, poznavaoci terena i partizanski saradnici, i najzad, kurire, što je specifičnost veza u južnoj Srbiji, za vezu između štaba partizanskog odreda i mesnih partizanskih desetina na njegovoj teritoriji. Tako organizovan sistem kurirskih veza bio je razvijen u južnoj Srbiji. On je bio masovan, naročito na terenu partizanskog odreda.

Bilo je slučajeva, o kojima će se još govoriti, da su članovi Okružnog komiteta KPJ za Niš uspostavili veze i sa nekim pripadnicima nedićevskog aparata (Srpska državna straža, sreska načelstva, čak i u policiji), pa su i oni korišćeni ne samo za prikupljanje obaveštajnih podataka o namerama i snazi neprijatelja, već i za izvesne kurirske zadatke.

VEZE PREMA I OD PK KPJ ZA SRBIJU

Prve veze Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju prema Okružnom komitetu KPJ za Niš i obrnuto, bile su one, nasleđene još iz predratnog, ilegalnog partijskog rada. Iako je aprilskim ratom 1941. godine veći broj tih veza bio prekinut ili uništen, jer su mnogi članovi Partije i SKOJ-a i partijskih rukovodstava poginuli u tom ratu ili su otišli u svoje rodne i druge krajeve, ti su kanali, u manjoj meri, bili uspostavljeni već maja meseca 1941. godine, dolaskom Sretena Mladenovića Mike, člana OK KPJ za Kragujevac, na dužnost sekretara OK KPJ za niški okrug. Sa njim su u Niš tada došla i četiri istaknuta člana beogradske i kragujevačke partijske organizacije (Aleksandar Simić Brka, Stana Barać-Simić Mila, Aleksandar Pekić Pera i Dušan Puđa Sava) preko kojih je Pokrajinski komitet Srbije ustanovio početne čvrste veze sa partijskom organizacijom u Nišu. Preko ovih kanala i veza, iz Beograda su, maja i juna 1941. godine, kada su vršene intenzivne pripreme za oružani ustanak protiv okupatora, prenošene direktive, proglasi, uputstva i mnogi drugi informativni i propagandni materijali.

Prve veze sa OK KPJ za Niš i Vasilijem Buhom Jovom, delegatom Pokrajinskog komiteta Srbije u južnoj Srbiji (sa sedištem u Nišu), išle su preko kurira Pokrajinskog komiteta Srbije, koji su dolazili do Niša, predavali materijale i onda se vraćali za Beograd, sa materijalima i izveštajima od partijskih rukovodstava južne Srbije, koje je, uglavnom, sve potpisivao Vasilije Buha Jova »ispred familije« (»familija« - pseudonim za Partiju, prim, autora). Prvi kuriri Pokrajinskog komiteta Srbije prema južnoj Srbiji bili su Veselinka Malinska i Mila Paunović.

Nije ustanovljeno ko su sve bili partijski kuriri Okružnog komiteta KPJ Niš iz tih vremena, ali se zna da su oni bili vezani samo za Vasilija Buhu Jovu i za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Niš. Već jula 1941. godine, veze su proširivane i menjane, o čemu je OK KPJ za Niš pisao 25. jula 1941. godine:

»Šaljemo vam u prilogu novu adresu na koju možete poslati ljude. Stare adrese poništite«.

Sigurno je da prvo kategorično upozorenje o značaju veza među partijskim rukovodstvima (između OK KPJ za Niš i Pokrajinskog komiteta za Srbiju) nalazimo u pismu Pokrajinskog komiteta Srbije od 10. avgusta 1941. godine za OK KPJ za Niš, u kome je, pored ostalog stajalo:

»Ponovo insistiramo na što čvršćem i češćem kontaktu. Šaljite redovno izveštaj o vašem radu...«

Prvi kuriri za vezu Okružnog komiteta KPJ Niš sa Pokrajinskim komitetom za Srbiju bili su Radomir Spasić Aca,[2)] koji je istovremeno bio zadužen i za rad partijske tehnike Okružnog komiteta za Niš, zatim Ratomir Jović Duško (Bogdan), otpravnik vozova na železničkoj stanici Crveni Krst kod Niša i njegova žena Branka, pa Spasoje Prcović, železnički činovnik na stanici Crveni Krst, a zatim telegrafista na železničkoj stanici Međurovo, pa Đorđe Ljubinović, radnik Mostovske radionice u Nišu i njegova žena Zlata, i drugi. Propagandno-politički materijali dostavljani su i u kuću Stanke Ilić.

Istovremeno je Pokrajinski komitet za Srbiju uspešno organizovao vezu sa Okružnim komitetom KPJ za Niš i Okružni komitet KPJ za Leskovac 1941-1942. godine, preko Ljubivoja Glavičkog, pravnika i železničkog službenika iz Beograda, koji je, pored ostalog, prenosio partijske materijale i dostavljao ih Nišu preko svoje porodice, odnosno preko svoje sestre Ljubice, koja je živela u Nišu.

U pismu Pokrajinskog komiteta Srbije, od 8. oktobra 1941. godine, bilo je naloženo niškom Okružnom komitetu KPJ:

»... dalje, da Okružni komitet ima dobru kurirsku službu, kojom će biti povezan sa celim okrugom...«

A u pismu od 29. decembra iste godine, Okružni komitet KPJ za Niš je obaveštavao Pokrajinski komitet Srbije:

»Mi ćemo vam sledeći put poslati bolju adresu za dolazak vaših kurira ovamo. Dotle se služite ovom... Mi smo ponovo uspostavili vezu sa drugovima u tamnici. Oni žele što pre na slobodu. Urgiraju da im pomognemo«.

Već 18. januara 1942. godine Buha je obavestio Pokrajinski komitet Srbije:

»Mi ćemo nastojati da i dalje redovno šaljemo naše kurire, samo sada radi nastalih teškoća neće uvek biti isti čovek, već njih nekoliko koji će se smenjivati. Zato neka ostane dosadašnja javka i čekajte nas. U hitnim slučajevima vi imate našu adresu«.

Kurir Okružnog komiteta KPJ za Niš sa Pokrajinskim komitetom Srbije u 1942. godini bio je Dinko Denovski, koji je u Beograd odlazio svake druge nedelje, po njegovom sećanju bilo je to sredom. Sastanci su održavani u Ulici kralja Bodina broj 10. Tu je redovno sretao »drugaricu od dvadesetak godina, niska rasta i plave kose«. Sastanci su se uvek održavali u 9 časova, a prijem pošte bio je u 16 časova, uz lozinku koju ovaj kurir još uvek pamti.

Pored ovih veza, radilo se - piše dr Venceslav Glišić - na trasiranju kanala kojima bi članovi KPJ i SKOJ-a i ostali simpatizeri odlazili preko sigurnih veza u partizanske odrede, pa je Okružni komitet KPJ za Niš, 28-29. avgusta 1941. godine obavestio Pokrajinski komitet za Srbiju:

»Partizane koje ćete ovamo slati, šaljite desetinu jednoga dana, a kroz dva do tri dana drugu desetinu. Onu adresu koju smo vam, preko kurira, poslali poništite i ne upotrebljavajte je više. U prilogu vam dostavljamo novu - mnogo bolju adresu i na tu pošaljite vodiča desetine, a nastojte da ljudi, koje šaljete ovamo, budu u ponedeljak, sredu i petak, jer u te dane mogu odmah ići u odred. Ova nova adresa može odmah da važi, a ovu što ćete poništiti$_A$ ako do sada niste nikoga poslali, odmah poništite«.

Po toj vezi i kanalu koji je organizovao Okružni komitet KPJ Niš, iz Beograda je, krajem avgusta 1941. godine, Pokrajinski komitet Srbije poslao u Niš 15 članova Partije i SKOJ-a, koje je predvodio Elisije Popovski Marko, bankarski

2) Radomir Spasić Aca, rođen 1910. godine u Babušnici, bio je metalski radnik u Zemunu, član SKOj-a od 1939. i KPJ od 1940. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, danas kao penzioner, živi u Beogradu. Veze sa Beogradom uspostavljene su preko Jureta Čuleta, stolara, člana KPJ (pre rata živeo u Nišu), od koga je Spasić dobijao materijal. Kasnije, Spasić je materijale dobijao od Miloša Matijevića Mrše, zatim od Vukice Mitrović Sunje i Davida Pajića, članova MK i OK KPJ za Beograd. On je, takođe, njima predavao materijal koji je OK KPJ Niš i Vasilije Buha Jova slao PKS u Beograd. (Videti: Dragoljub Dejanović, Dragoslav Živković, Miroslav Milovanović i Đorđe Stamenković: »Niš u vihoru oslobodilačkog rata (1941-1945.)«, Niš, 1968., 240.

činovnik iz Beograda, predratni član partije i španski borac. Oni su došli u Niš,[3] i odatle raspoređeni u Ozrenski i u Toplički partizanski odred,[4] kako je to zahtevao Pokrajinski komitet Srbije, pa će Buha javiti PKS, već idućeg dana, 31. avgusta iste godine:

»Juče smo prihvatili petnaest ljudi za partizanske odrede. Odmah smo poslali na Jastrebac (za Toplički partizanski odred, prim, autora) osam metalaca i jednu devojku. Bucu sam zadržao, pa ću ga sutra slati u L(eskovac), jer tamo treba pomoći za odred, a on mi se od svih učinio najpogodnijim za to. Ostali su poslati za Ozren.(ski odred, prim, autora), jer smo juče dobili vezu«.

Po toj vezi su, početkom oktobra iste godine u Toplički partizanski odred prebačena još četiri istaknuta člana beogradske partijske organizacije.[51]

VEZE PREMA PARTIZANSKIM ODREDIMA, UNUTAR PARTIZANSKIH ODREDA I MEĐU ODREDIMA

Uspostavljanje čvrstih i kontinuiranih veza Okružnog komiteta Niš i Pokrajinskog povereništva KPJ za nišku oblast, sa štabovima partizanskih odreda, kojima su ova partijska rukovodstva vojnički i politički rukovodila od prvih dana oružanog ustanka protiv nemačkih okupatora, bio je takođe jedan od veoma važnih zadataka Okružnog komiteta KPJ Niš i partizanskih štabova, kojima se rukovodilo iz centra veze u Nišu.

Na teritoriji kojom je u toku NOR-a rukovodio Okružni komitet KPJ Niš, 1941. godine formirana su tri partizanska odreda: Ozrenski partizanski odred (2. avgusta), Toplički partizanski odred (3. avgusta) i Svrljiško-nišavski partizanski odred (12. septembra 1941. godine). Od prvih dana borbene aktivnosti i političkog delovanja ovih odreda, njima je u vojnom i političkom pogledu rukovodio Okružni komitet KPJ Niš, koji je od njihovih štabova dobijao pojedinačne i zbirne izveštaje i obrađene ih slao Pokrajinskom komitetu Srbije, te istima slao direktive, naredbe i uputstva.

Prva veza Okružnog komiteta KPJ Niš sa štabovima partizanskih odreda ostvarivana je ličnim kontaktom sekretara i članova OK KPJ Niš, koji su najveći deo vremena tih dana provodili u odredima. Čvrsta veza sa štabom Ozrenskog partizanskog odreda ostvarena je i održavana već od dana njegovog formiranja, jer je u njemu, tokom cele prve polovine avgusta 1941. godine boravio Sreten Mladenović Mika, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Niš.

Prvi kurir između Ozrenskog partizanskog odreda i Okružnog komiteta KPJ Niš bila je Hristina Tina Markišić, koja je već od avgusta 1941. godine, sa Ozrena i iz Sokobanje prenosila poštu u Niš i otuda donosila partijski- propagandni

3) Dobrosav Sekulić Kursula (borac Ozrenskog, a zatim Svrljiško-nišavskog partizanskog odreda), *Kazivanja o Ozrenskom i Svrljiško-nišavskom partizanskom odredu,* **Rukopis, (magnetofonska traka u Narodnom muzeju u Nišu). Kao član Rejonskog komiteta SKOJ-a za Cukaricu i Senjak, sa grupom od 15 članova partije i SKOJ-a iz Beograda, došao ie avgusta 1941. godine u Niš, a zatim u odred. Došli su vozom do Niša i okupili se na javku u jednoj kolačarskoj radnji (radnja oca Strahinje Simonoviča Kunovca, niškog skojevca, prim, autora). Posle podne, oko 4 sata, pojedinačno su prošli pored niške Tvrđave i u Gradskom polju se okupilo svih petnaest članova. Zatim su prihvaćeni od vodiča iz Niške Kamenice i svi otišli u manastir Sv. Aranđel u Pirkovcu, gde ih je u Ozrenski partizanski odred odveo Danilo Priča Bora.**

4) U Toplički partizanski odred stupili su tada Beograđani: Rajko Vićentijević Pop, metalski radnik, Božidar Damjanović Pukovnik, metalski radnik fabrike »Ikarus« u Zemunu, Vojislav Jeremić, građevinski inženjer, Elisije Popovski Marko, bankarski činovnik, španski borac, Milica Suvaković Maša, studentkinja - svi članovi KPJ. Neke indicije govore da su tada došli i Andrija Lukić, student, Mirko Sardelić, činovnik, Aleksandar »Aca Svila«, železnički činovnik, svi članovi KPJ.

5) Bili su to: Mirko Rakić Milić, Živa Čiklovan Toza, Stojan Andrejević Srba i Miša Obradović Zoran.

materija] i poštu od Okružnog komiteta.[61] Krajem decembra 1941. i početkom 1942. godine, kurir Ozrenskog partizanskog odreda bio je Svetolik Stojanović Braca,[7)] koji će nešto kasnije postati kurir između Ozrenskog i Jastrebačkog partizanskog odreda. Od februara 1942. godine, kurir Ozrenskog partizanskog odreda prema Okružnom komitetu KPJ Niš, bio je Dragan Mauzer Rođa[8)] sve do maja 1942. godine, kada je ta veza bila privremeno prekinuta. Zatim je kurir Ozrenskog partizanskog odreda bila Anka Dimšić Paraskeva, igumanija manastira Sv. Stevan, kod aleksinačkog sela Lipovca.[9)]

Svrljiško-nišavski partizanski odred dugo nije imao svog kurira prema Okružnom komitetu KPJ Niš, već je ta veza ostvarivana češćim boravkom sekretara i članova Okružnog komiteta KPJ za Niš (Sreten Mladenović Mika i Stanimir Veljković Zele) u odredu. Krajem 1941. godine, kurir odreda bio je Čedomir Mitić iz Vrgudinca,[10)] a kada je on poginuo, na tu funkciju dugo niko nije određivan. Januara 1942. godine, posle partijske konferencije Odreda u Gornjem Rinju, određeni su novi kuriri, ali njihovi podaci nisu utvrđeni.

Svrljiško-nišavski partizanski odred organizovao je stalnu kurirsku službu i među mnogobrojnim aktivistima NOP-a u svrljiškom srezu, koji su u većini bili pripadnici mesnih partizanskih desetina. Jedan od njih bio je i Ante Manić, školski poslužitelj u Lozani, o čijoj se kurirskoj snalažljivosti i danas priča u svrljiškom kraju. Tako je Ante Manić, 1. maja 1942. godine, kada je došlo do žestokog oružanog sukoba Svrljiško-nišavskog partizanskog odreda protiv delova 5. dobrovoljačkog ljotićevskog odreda, uspeo da prevari ljotićevskog oficira i da partizanima prenese veoma važne poruke i obaveštenja, o čemu on sam govori:

»Ušao sam u štab (Ljotićevski, prim, autora) i rekao: gospodine poručniče, pustite me u planinu da pronađem sina. Izginuće i on i ovce u ovoj nesreći... Dugo se taj oficir mislio dok me nije pustio pod uslovom da onoj desetini na levom krilu prenesem njegovo naređenje da se prebaci udesno, jer je tamo malo vojnika, pa se partizani mogu na tom mestu probiti. Onda mi dade i napismeno za slobodan prolaz.

Kad sam zašao u planinu (Zeleni vrh na Svrljiškim planinama, prim, autora), sve je bilo lakše. Između njihovih sa onom propusnicom probijem se blizu naših. Tri puta čuknem o kamen i čujem: »Ko je to? - pitaju partizani. »Porcija« - odgovorim lozinku.

Kad sam došao kod Trivunca (treba Vasilija Anđelkovića Albanca, zamenika komandanta odreda, prim, autora), ispričam mu šta sam čuo od Ljotićevog oficira... Tako su se naši prebacili preko Crnog Vrha na mestu gde je bila najslabija tačka Ljotićevaca...«

Veza OK KPJ Niš sa Topličkim partizanskim odredom, u prvim danima njegove borbene delatnosti, avgusta 1941. godine, izostala je, iako je u njemu, od

6) Hristina Tina Markišić, učiteljica u Blendiji (Sokobanja), član KPJ od 1941. godine, žena Alekse Markišića Pavla, prvog partijskog rukovodioca Ozrenskog partizanskog odreda, narodnog heroja Jugoslavije. Hristina Markišić je 1943. godine bila sekretar Sreskog komiteta KPJ za aleksinački srez, a od februara 1944. godine bila je član Okružnog komiteta KPJ Niš, na kojoj funkciji je i poginula 12. aprila iste godine, na Kameničkom Visu kod Niša.

7) Dragoljub Dejanović, *»Biografije boraca Ozrenskog i Svrljiškog partizanskog odreda«,* **Niš, 1974; Svetolik Stojanović Braca, iz Donje Toponice (Niš), tekstilni radnik u Nišu, član KPJ. Bio je borac Ozrenskog partizanskog odreda od 1941. godine. Jula meseca 1942. godine zarobili su ga nedićevci i četnici u Rujniku kod Niša, a Nemci ga te iste godine streljali na poznatom stratištu Bubanj kod Niša.**

8) Dragoljub Dejanović: *»Biografija boraca Ozrenskog i Svrljiškog partizanskog odreda«,* **Niš, 1971. Dragan Mauzer Rođa, radnik Zavoda za izradu novčanica u Beogradu, član Reionskog komiteta SKOJ-a za Čukaricu i Senjak, član KPJ, borac Ozrenskog partizanskog odreda od avgusta 1941. godine, kurir Okružnog komiteta KPJ Niš. Poginuo decembra 1943. godine u borbi protiv četnika i Ljotićevaca. Bio je sekretar Sreskog komiteta KPJ sreza lepeničkog u Šumadiji.**

9) Božidar Tošić: *»Igumanija saradnik partizana«,* **Narodne novine, Niš, 19. avgust 1961. godine, XVIII, 34.**

10) Čedomir Mitić, iz Vrgudinca (Bela Palanka), pre rata bio metalski radnik u zemunskom »Ikarusu«, član KPJ od pre rata. Februara 1942. godine, po zadatku Štaba odreda bio u Beogradu. Prepoznali ga agenti Specijalne policije, teško ranili u puškaranju na ulici i iste godine streljan na Banjici.

dana njegovog formiranja boravio Konrad Žilnik Slobodan, član OK KPJ Niš, o svemu se javljalo u izveštaju OK KPJ Niš od 22. avgusta 1941. godine:

»Mada nemamo dovoljno obaveštenja o akcijama našeg odreda zbog prekida veza, ipak, koliko možemo obavestićemo vas...«

Međutim, odlaskom Sretena Mladenovića Mike, sekretara OK za Niš u partijsku kontrolu Topličkog partizanskog odreda, taje veza učvršćena i bila stalna, tako daje OK KPJ za Niš, novembra 1941. gođ. insistirao na obezbeđenju veza sa ovim odredom, čak i dva puta nedeljno, o čemu je pisano u izveštaju sekretara OK KPJ za Niš, od 23. decembra 1941. godine. Već 29. decembra iste godine, Vasilije Buha i OK KPJ za Niš mogli su da obaveste Pokrajinski komitet Srbije:

»Imamo stalnu vezu sa odredima, iako se u N.(išu) i L.(eskovcu) pojačava reakcija... Mi stalno prenosimo iskustva iz jednog u drugi odred. Odredi imaju veze između sebe. Pomažu se, a ponekad se vrši neposredna kontrola odlaskom članova rukovodstva...

Dok će Okružni komitet KPJ Niš, 10. januara 1942. godine, još jednom obavestiti Pokrajinski komitet Srbije:

»Odredi su između sebe, putem kurira, povezani radi saradnje, pomoći i razmene iskustava«.

Funkcionisanje tih veza 1941. godine bilo je redovno i lakše ali su one početkom 1942. godine, često bile kidane i ponovo, s velikim mukama, uspostavljane. Neprijatelj je uporno nastojao da uhvati partijske i partizanske kurire i da prekine sve te veze, uzalud pokušavajući i na taj način da obezglavi NOP u ovom kraju Srbije.

Prvi prekid veza Okružnog komiteta KPJ Niš sa sreskim komitetima KPJ i štabovima partizanskih odreda na svojoj teritoriji, nastao je već početkom 1942. godine. Tih dana su Toplički, Ozrenski i Svrljiško-nišavski odredi vodili žestoke i ogorčene borbe sa daleko jačim neprijateljskim snagama u Toplici, na Ozrenu i Zaplanju, a u Nišu, Prokuplju i Beloj Palanci, Specijalna policija iz Beograda i Niša je izvršila do tada najveću i najmasovniju provalu u gradskim partijskim i skojevskim organizacijama. Tako su privremeno bile prekinute veze Okružnog komiteta KPJ za Niš i PP KPJ za nišku oblast sa partijskim štabovima. Zbog toga je Vasilije Buha, tada rukovodilac Pokrajinskog povereništva KPJ za nišku oblast, 14. februara 1942. godine obaveštavao Pokrajinski komitet Srbije:

»Situacija je dosta teška. Svuda unaokolo vode se velike borbe, zbog toga i zbog poplave prekinute su nam veze sa okolinom...«

Pokrajinski komitet Srbije će zatim upozoriti Okružni komitet KPJ za Niš, 17. februara iste godine:

»Gledajte da se što pre povežete sa odredima, jer je to sada najpotrebnije kada se vode tako žestoke borbe. Izveštavajte nas detaljno o svemu«.

U već pomenutom pismu, od 14. februara 1942. godine, Okružni komitet za Niš je pisao:

»Prošli put nismo bili u mogućnosti nikoga k vama poslati. Nadamo se da će ubuduće tamo redovno naši dolaziti. Sada vam šaljemo dva pisma (u dva koverta sa prilozima i izveštajima)«.

Da bi 28. februara iste godine Okružni komitet obavestio PKS o svojim naporima za uspostavljanje prekinutih veza:

»Mi smo sada na putu da uspostavimo sve prekinute veze«.

Veze Okružnog komiteta KPJ za Niš i PP KPJ za nišku oblast, sa partizanskim odredima nisu bile čvrsto uspostavljene ni u martu 1942. godine, o čemu veoma rečito svedoče dva pisma (izveštaji) Vasilija Buhe za Pokrajinski komitet Srbije. U izveštaju, od 7. marta iste godine, on je pisao:

»U ovim krajevima i dalje se vode velike i uporne borbe. Mi smo potpuno odsečeni od okolnih odreda. Ovde (u Nišu, prim, autora) su došla dva voza.nedićevaca i nova pojačanja Bugara. Oni su blokirali Toplicu i aleksinački kraj. U te krajeve sada je nemoguće odlaziti i dolaziti..., a blokade oko nas su prekinule veze, te mi nismo u mogućnosti da ih uspostavimo, već samo neposrednim i ličnim kontaktom... Ja (V. Buha, prim, autora) sam pre nekoliko dana pokušavao

lično da dođem u vezu preko određenog (ranije javkom) sela sa Topl.(icom). Međutim, prelaz preko Morave je zatvoren, a kad sam ranije na nekoliko dana slao drugog čoveka, on nije mogao ništa svršiti, jer se čovek, na koga se s javkom obratio, grozno uplašio i odbio saradnju. Tu su se stvari iskomplikovale, utoliko više što je u Toplici, pored žestoke borbe, koja se tamo ovih dana vodi - tamo u pr.(okuplju) pao jedan kurir, koji je provalio jednog našeg dobrog druga ovde i njegov stan«.

0 tim, skoro nepremostivim teškoćama u ponovnom uspostavljanju veza sa štabovima partizanskih odreda, Vasilije Buha je pisao i u svom izveštaju za Pokrajinski komitet Srbije, od 29. marta 1942. godine:

»Naši odredi i dalje vode teške i uporne borbe. Imali smo prilično žrtava. Većina odreda, zbog pokušaja neprijatelja sa opkoljavanjem, otišla je sa svojih terena i prešla na obližnje terene i nastavila borbe... Mi smo na razne načjne pokušavali da uspostavimo veze sa odredima. Međutim, otežano kretanje, zbog zaseda i blokada, dalje, zbog toga što momentalno ne zna se gde je koji odred, sprečava nas da uspostavimo direktnu vezu. Morava je i dalje blokirana od Bugara i ne može tamo niko proći, čak ne daju seljacima, koji preko Morave imaju imanja da ista posećuju i obrađuju. Mi o odredima i rezultatima akcija saznajemo iz zvaničnih izvora ili od ljudi koji su čuli od seljaka... Mi smo prošle nedelje već bili uspostavili vezu sa Ozrenskim i Jastrebačkim odredom, ali na našu nesreću baš tada su uhapsili dvojicu drugova, preko kojih smo uspostavili tu vezu. Sada ponovo na drugi način pokušavamo. Mi zaista u tome činimo sve što je moguće. .. Iz navedenih razloga sada nismo u mogućnosti da prihvatimo vaše kompromitovane drugove. Čim budemo u mogućnosti javićemo vam...«.

Veza sa Jastrebačkim i Ozrenskim partizanskim odredom uspostavljena je tek početkom aprila 1942. godine. U svom pismu od 15. juna 1942. godine. Pokrajinski komitet Srbije je ponovo upozorio Okružni komitet KPJ za Niš na osiguranje čvrstih i kontinuiranih veza sa Jastrepcem (Jastrebački i Rasinski partizanski odred), a preko njih i na vezu sa Okružnim komitetom KPJ u Kruševcu i Kraljevu:

»Treba što pre da osigurate novu i čvrstu vezu sa Jastrepcem, a Bogdan da se rastereti i da pored veza sa nama bude samo eventualna veza sa Jastrepcem. Vi znate koliko je važna i osetljiva kurirska veza... Sa Prc.(ovićem) budite i dalje oprezni...«

1 u najtežim uslovima često i brižljivo organizovanih neprijateljskih obruča i blokada teritorija na kojoj se borio štab Topličkog (Jastrebačkog) partizanskog odreda uspevao je da manje-više redovno održava kurirske veze sa ilegalnom partijskom organizacijom u Prokuplju i sa Okružnim komitetom KPJ za Niš. Najpogodniji, iz dotadašnjeg partizanskog iskustva, za kurirsku vezu i službu bili su mlađi, po godinama starosti, partizani, koji bi, prerušeni u seljake silazili u gradove i odnosili partizansku poštu, a otuda donosili propagandne materijale i obaveštenja o neprijateljskim namerama, kao i partijske direktive. Kuriri su često smenjivani. Čim bi se posumnjalo da bi neko na ovoj rizičnoj dužnosti mogao pasti neprijatelju u ruke, zamenjivan je nekim partizanom ili terenskim ilegalcem.

Prvi kurir Jastrebačkog partizanskog odreda prema Okružnom komitetu KPJ za Niš, na početku 1942. godine, bio je Milun Tošić Lune.[11] Međutim, kako je on, zbog toga što je bio istaknuti aktivista NOP-a u železničkoj radionici u Nišu, već kompromitovan kod niške specijalne policije, odlučeno je da bude zamenjen drugim novim kurirom. Izbor je pao na Aranđela Mladenovića Korčagina, seljačića iz Donje Rečice (Toplica), partizana Jastrebačkog partizanskog odreda. Nazvanog Korčagin zbog njegove hrabrosti.

11) Milun Tošić Lune, iz Sečanice (Toplica), bio je metalski radnik u Železničkoj radionici u Nišu. Aktivista NOP-a od 1941. godine, član KPJ od 1942. godine. Poginuo 12. avgusta 1942. godine u Tatkovoj zemunici na Malom Jastrepcu, zajedno sa Nikodijom Stojanovićem Tatkom, narodnim herojem, u borbi protiv nedićevaca. (Videti: Dragoljub Mirćetić: *»Tatko«*, Prokuplje, 1969.).

Juna meseca 1942. godine - priča Aranđel Mladenović - pozvali su ga van logora odreda, komandant (Dimitrije Pisković Trnavac) i politički komesar (Dušan Tomovič) i Radoš Jovanovič Selja, član Okružnog komiteta KPJ za Niš i saopštili mu da će biti odredski kurir. Na Mladenovićevu primedbu, da on nikada nije bio u Nišu i daje, kao seljačić svega dva puta bio u Prokuplju pre rata, rečeno mu je daje to baš i dobro, jer je nekompromitovan u policijskim očima i da će zbog toga uspešno odgovoriti novom zadatku.

Već sutradan, novi odredski kurir krenuo je sa Milunom Tošićem za Niš. Prešli su Moravu i pred samim gradom Tošić se vratio u Sečanicu, prepustivši Mladenovića njegovoj snalažljivosti, uz prethodna uputstva kako da se vlada u gradu. Rečeno mu je da će ga veza čekati tačno u 8 časova izjutra, na uglu ulice Kraljevića Marka, da će to biti muškarac u radničkom odelu.

Javka je bila sledeća: »Šta prodaješ mladiću?«, na šta je on imao da odgovori: »Prodajem fudbalske cipele«. Veza je imala da ponovi pitanje: »Pošto su ti cipele?«, našta je kurir imao da kaže: »Ama, šalim se, ne prodajem fudbalske cipele, nego opanke«, pa bi se veza završila sa: »Baš dobro, meni trebaju opanci« i na taj način veza bi bila uspostavljena.

Može se zamisliti iznenađenje odredskog kurira Mladenovića, kada mu je na vezu, u Nišu umesto muškarca došla elegantno odevena žena. Posle toga odvela ga je u stan jedne duvanske radnice u Nišu, gde je prespavao i ujutro uzeo propagandni materijal, štampan u tehnici Okružnog komiteta KPJ za Niš.

Mladenović je tako, dva puta nedeljno odlazio u Niš, sve do jeseni 1942. godine, kada je za kurira određen drugi partizan.

Vezu između Topličkog i Ozrenskog partizanskog odreda 1941. i 1942. godine održavali su kuriri: Svetolik Stojanović Braca i Života Nikolić Miša, obojica borci Ozrenskog partizanskog odreda. Vezu su 1941. godine održavali i članovi partijske ćelije u moravskom selu Trnjani (Radomir Bošković i Stojan Živković Stole) i ćelije iz moravskog sela Lozanaca (Bogdan Stevanović Ratko i Milivoje Stevanović Dolinski), kao i partizanski aktivisti Rade Ilić Relja i Budimir Miletić, obojica iz Lozanaca.

Tako su članovi Partije (iz Tmjana i Lozanaca), 19. decembra 1941. godine, preveli jednu desetinu partizana Topličkog partizanskog odreda (pod komandom Konrada Žilnika Slobodana, člana Okružnog komiteta KPJ za Niš), koji su išli na Ozren kao pojačanje Ozrenskom partizanskom odredu. Ova ista kurirska grupa prevela je novembra i decembra 1941. godine još jednu grupu Beograđana u Ozrenski partizanski odred.[12]*

Vezu između Ozrenskog i Svrljiško-nišavskog partizanskog odreda održavali su odredski kuriri, a po posebnim zadacima kuriri su bili Života Nikolić Miša i Veljko Medenica Relja, obojica borci Ozrenskog partizanskog odreda, i drugi.

Sredinom 1942. i početkom 1943. godine, kurirsku vezu između Ozrenskih partizana i Jastrebačkog partizanskog odreda, i veze između članova Okružnog komiteta KPJ za Niš sa sreskim komitetima KPJ u niškom okrugu (moravski, aleksinački, ražanjski, banjski i dobrički) često je vršio i Borisav Trifunović Srba, trgovački pomoćnik iz Moravaca, predratni član KPJ. Vežu između Jastrebačkog i Ozrenskog partizanskog odreda i u toku 1942. godine i nadalje su održavali članovi partijske ćelije iz moravskog sela Trnjana (Radomir Bošković i Ranko Begović), koji su za održavanje tih veza pridobili i skeledžije na Južnoj Moravi (Pavića na »belgijanskoj« skeli i Dragutina Popovića Ganeta, obojica iz Trnjana).

12) Bili su to: 1) Ratomir Vojinović - Nahod, iz Maletine (Ražanj), železnički činovnik u Beogradu; 2) Mihajlo Vujić - Radin, iz Knjaževca, građevinski inženjer u Beogradu i Jagoš Lalatović - 2ika, pravnik, činovnik Finansijske direkcije u Beogradu, svi članovi KPJ.

VEZE SA GLAVNIM ŠTABOM SRBIJE

Neophodna veza štabova partizanskih odreda niškog ratnog okruga (Ozrenski, Toplički i Svrljiško-nišavski), kao i svih partizanskih odreda na teritoriji Pokrajinskog povereništva KPJ za nišku oblast sa Glavnim štabom narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Srbije (Glavni štab Srbije) dugo nije bila uspostavljena. Prvi izveštaji o formiranju, borbenim akcijama i političkom delovanju partizanskih odreda na ovoj teritoriji, bili su prosleđivani Pokrajinskom komitetu Srbije kao sastavni delovi izveštaja Okružnog komiteta KPJ za Niš i delegata Pokrajinskog komiteta Srbije u Nišu - Vasilija Buhe.

U cilju izmene borbenih iskustava sa drugim partizanskim odredima i dobijanja čisto vojnih, ali i političkih direktiva od Glavnog štaba Srbije, štabovi partizanskih odreda u južnoj Srbiji i okružni komiteti KPJ (Niš, Leskovac, Zaječar, Kruševac i Kraljevo) stalno su insistirali na ostvarivanju i kontinuitetu tih veza. Tako je Okružni komitet KPJ za Niš, 16. avgusta 1941. godine, u cilju ostvarivanja vojne i političke saradnje i zajedničkog izvođenja borbenih akcija i borbenih dejstava oba odreda (Topličkog i Rasinskog) na Jastrepcu, koji je bio baza za oba odreda, tražili odgovarajuću vezu sa Okružnim komitetom u Kruševcu, koju bi uspostavio Pokrajinski komitet Srbije, pa će PKS, već 21. avgusta iste godine, odgovoriti:

»PK je odlučio da vam da vezu sa Kruševcom radi koordiniranja partizanskih akcija. Čudi nas da nemate vezu sa Glavnim štabom u Srbiji. Dobićete je...«

Očigledno je da partizanski štabovi sa teritorije niškog okruga, pa i iz cele južne Srbije, nisu dugo mogli da ostvare tu vezu sa Glavnim štabom Srbije, pa su okružni komiteti KPJ i nadalje najviše pisali o dejstvima partizanskih odreda na svojoj teritoriji. Nepostojanje veza sa Glavnim štabom Srbije moralo se, u izvesnoj meri, odraziti i na razvoj borbe u ovim krajevima Srbije. Glavni štab Srbije je, 2. avgusta 1941. godine, pismeno izvestio druga Tita da nije uspostavio vezu sa partizanskim odredima u istočnoj i južnoj Srbiji, navodeći, pored ostalog, sledeće:

»... Ne mogu za sada poslati nikoga u istočnu Srbiju (okolina Zaječara, kao ni u Niš i Leskovac). Neka Pokrajinski komitet preuzme, ako može sada, organizaciju ovih krajeva. Mi bismo to mogli učiniti tek kroz 15 dana«.

Sa svoje strane i Glavni štab Srbije, koji je od 27. januara 1942. godine dejstvovao u sastavu: Mirko Tomić Seljak, Petar Stambolić, Milinko Kušić i Radivoje Jovanović Bradonja, pošto nije uspeo, usled velike neprijateljske ofanzive na zapadnu Srbiju, gde se nalazio u to vreme, da ostvari vezu sa Pokrajinskim komitetom Srbije, pokušao je tu vezu da uspostavi preko Toplice. Tada je Mirko Tomić Seljak uputio u Toplicu Rahelu Kotarev, koja je stigla do Kruševca, odakle je Okružni komitet KPJ za Kruševac poslao svog kurira u Topličkі i Rasinski partizanski odred, o čemu je Vasilije Buha, rukovodilac tada uspostavljenog Pokrajinskog povereništva KPJ za nišku oblast, 18. januara 1942. godine obavestio Pokrajinski komitet Srbije o prvoj vezi sa Glavnim štabom Srbije:

»Naši iz Topi. odreda dobili su javku za Glavni štab preko Rasinskog (Krušev.) odreda. Oni su hteli da šalju posebnog kurira. Mi smo ga zadržali da bi vas pitali imate li vezu sa Glavnim štabom i da li je potrebno da uspostavimo redovnu vezu (pored svih teškoća putovanja) i sa Glavnim štabom kad inače vas izveštavamo o svemu što se dešava u našim odredima. Javite nam«.

Zatim će detaljnije obaveštenje o ovoj novouspostavljenoj vezi sa Glavnim štabom Srbije dati Dragi Stamenković Srba, novoizabrani partijski rukovodilac Topličkog partizanskog odreda, u svom izveštaju za Pokrajinsko povereništvo KPJ za nišku oblast, od 1. februara 1942. godine:

»Ja sam vam javio daje dolazio kurir Glavnog štaba na Jastrebac, daje naš komandant razgovarao sa njim. To nije bio čovek koji dolazi direktno iz Glavnog štaba, već iz Kruš.(evca) i prenosi direktive koje mu je doneo neki kurir iz Kralj.(eva). Uglavnom se interesovao za stanje ovamo i kazao da se ne otpuštaju ljudi. On nije hteo da dođe do vas (Pokrajinsko povereništvo KPJ za nišku oblast,

prim, autora). Naš komandant je u svoje ime rekao kako stojimo. Razgovor Marka sa kurirom vodio se uglavnom oko obaveštavanja o našem odredu, gde se nalazi, kako stojimo sa novcem, sa ekonomijom, o ljudstvu, stanju, akcijama, itd. Pošto oni nisu imali jasnu sliku, a kurir je mnogo žurio, to mu je Marko, na svoju inicijativu, u svoje ime, dao te podatke«.

Pošto se Rahela Kotarev vratila u valjevski kraj, gde je tada boravio Glavni štab Srbije, sa izveštaiem o stanju u Rasinskom i Topličkom partizanskom odredu, a nije uspostavila vezu sa Pokrajinskim komitetom u Beogradu, što je bio njen osnovni zadatak, Mirko Tomić je ponovo poslao u Toplicu, 24. januara 1942. godine sa pismima za Blagoja Neškovića Mihajla, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i za Vasnija Buhu Jovu, rukovodioca Pokrajinskog povereništva KPJ za nišku oblast. Uz ova pisma poslao je (pišu Nada Jovanović i Venceslav Glišić) i umnožene direktive CK KPJ, od 14. decembra 1941. godine za sve okruge, u koje je mislio da se mogu odneti. Rahela je uspela da preda pisma preko Kmševca za Pokrajinski komitet Srbije i javku za punkt u Valjevu.

I sam Pokrajinski komitet Srbije je tek 17. februara 1942. godine, mogao da konstatuje, u svom pismu za Pokrajinsko povereništvo KPJ za nišku oblast, da je sa svoje strane uspostavio vezu sa Glavnim štabom Srbije:

»Mi smo se povezali sa Gl. štabom. Možda ćete dobiti neki materijal od njih preko Toplice (Kruševca). Ako bi među tim stvarima bilo jedno pismo od Vrhovnog štaba, upućeno Glavnom štabu za Srbiju, nemojte ga slučajno umnožavati za partijsko članstvo, jer je ono samo za rukovodeće forume. Ako ga niste dobili, poslaćemo vam ga. O vašoj vezi sa Gl. štabom mi ćemo udesiti. (Znači da ta veza nije tada bila čvrsto uspostavljena, prim, autora). Možda bi mogli preko Kruševca - Toplice, videćemo...«

Uspostavivši vezu sa Glavnim štabom Srbije, čiji je predstavnik tada bio Mirko Tomić Seljak (negde se potpisivao i kao »Moravac«), sekretar Pokrajinskog komiteta Srbije (Blagoje Nešković Mihajlo) je u svom pismu za Glavni štab Srbije, od 6. marta 1942. godine, insistirao na starom načinu održavanja veza između štabova partizanskih odreda sa Glavnim štabom Srbije, pa je u tom smislu pisao:

»Ne znam na kakvo misliš povezivanje sa odredima direktno. To je problem koji se oduvek postavljao. Ja držim veze sa pomenutim okružnim komitetima, te preko njih i sa njihovim odredima. Mislim da bi, bar za sada, bilo celishodnije da odredi dobijaju vaša uputstva i naredbe iz svojih okružnih i sreskih komiteta, a to znači da mi upućujemo sve naše direktive i naredbe okružnim i sreskim komitetima koje držimo, a oni da ih predaju svojim odredima. To je pogodno i radi savlađivanja tehničkih teškoća i radi koordinacije političkog i vojnog rada odgovarajućih rukovodećih foruma«.

Noyouspostavljena veza štabova partizanskih odreda i OK KPJ za Niš sa Glavnim štabom Srbije, počela je izgleda redovno da funkcioniše već u martu 1942. godine, kada je, po direktivi Glavnog štaba Srbije, kao organizacioni vojni forum bio uspostavljen Štab partizanskih odreda niškog okruga (koji se u postojećim dokumentima pominje samo jedanput), kome je na čelu stajao Sreten Mladenović Mika, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Niš. On je, izveštavajući o brojnom stanju, akcijama i formaciji partizanskih odreda na teritoriji niškog okruga (Ozrenski, Toplički i Svrljiško-nišavski), pored ostalog, javljao Glavnom štabu Srbije:

»Glavnom štabu. Dobili smo poslati nam materijal... Niški okrug ima tri odreda: Toplički, Nišavski i Ozrenski... Bilo je jako potrebno da dođe neko iz Gl. štaba radi pomoći u organizaciji, naročito ostvarenja onih rukovodstava prema pismu Gl. štaba...«

Međutim, izveštaji o stanju u vojnoj i političkoj delatnosti partizanskih odreda na teritoriji niškog okruga i PP KPJ za nišku oblast i nadalje su, za Glavni štab Srbije išle preko Pokrajinskog komiteta Srbije, o čemu PKŠ; 25. maja 1942. godine, još jednom upozorava Pokrajinsko povereništvo KPJ za nišku oblast i Okružni komitet KPJ za Niš:

»Sve izveštaje štabova šaljite nama da bi ih doturili Glavnom štabu za Srbiju«.

Veza partizanskih štabova i Okružnog komiteta KPJ za Niš sa Glavnim štabom za Srbiju, bila je ponovno i za duže vreme prekinuta meseca jula 1942. godine, neposredno pred početak čuvene i po zlu poznate »Aćimovićeve potere« 1942. godine o čemu je štab Jastrebačkog partizanskog odreda veoma iscrpno izvestio Glavni štab za Srbiju, 17. oktobra 1942. godine:

»Što se tiče neodržavanja veza sa vama, razlozi su uglavnom ovi: pre potere (Aćimovićeve, prim, autora) pisali smo jedno pismo za vas, ali poterà je zahvatila i našeg kurira. Kod njega su našli i pismo koje smo vam pisali. Pismo nije ništa važno sadržavalo. Kurira su odveli u Niš, gde je sve isprovaljivao što je znao, te stoga nismo smeli više nikoga slati. Po dobijanju vašeg pisma preko Jablanice, slali smo kurira, ali sa vama nije uhvatio vezu, jer ga niste čekali. Docnije su nas zahvatile potere i akcije, te stoga nismo kurira više slali. Veza sa Rasinskim i Ozrenskim partizanskim odredima imamo s vremena na vreme«.

Novembra meseca 1942. godine, Glavni štab Srbije je uputio svim partizanskim odredima i okružnim komitetima KPJ svoje »Uputstvo o ustrojstvu i obuci partizanskih odreda«, u kome je, pored ostalog, stajalo:

»Služba veze u odredima obuhvata sva sredstva za vezu koja stoje štabu na raspoloženju i nižim jedinicama. Ta sredstva su ljudi, životinje i tehnička sredstva«.

VEZE PREMA SUSEDNIM OKRUŽNIM KOMITETIMA

Tokom prve dve godine narodnooslobodilačkog rata i revolucije, partijska organizacija i partijska rukovodstva u Nišu dobila su od Pokrajinskog komiteta Srbije još jedan važan zadatak: ostvarivanje jednog centra veze sa susednim okružnim komitetima (Leskovac, Zaječar, Kruševac, Kraljevo) i pokrajinskim komitetima KPJ (Makedonija i Kosovo i Metohija). Već 30. avgusta 1941. godine, Pokrajinski komitet Srbije je zadužio Vasilija Buhu Jovu:

»Druga Jovu opunomoćavamo da učini sve što je potrebno za uspostavljanje veze sa Z(aječar). Sve ranije i sve sadašnje direktive treba brzo preneti i tamo kod njih. Sada moramo brzo raditi«.

Ta veza je ostvarena tek u novembru 1941. godine, pa je Buha, 29 decembra iste godine mogao obavestiti Pokrajinski komitet Srbije: »Vezu sa Z.(aječarom) Bobijem sada imamo. Šaljemo vam njegov kratki izveštaj«.

U pismu od 11. novembra 1941. godine, Pokrajinski komitet Srbije je dao zadatak Okružnom komitetu KPJ za Niš da pošalje sve propagandne materijale u susedne okružne komitete:

»Pošaljite taj materijal i u L. i Z. da ga i oni umnože. Da li su dobre javke od ranije? Javite nam koja je upotrebljiva, jer ćemo vam poslati neke drugove. Neka drug Jova javi Okružnom komitetu u L. da smo dobili njegov izveštaj. Neka nam Bobi pošalje izveštaj«.

Govoreći o vezama sa okružnim komitetima KPJ u Kruševcu i Kraljevu, koje je Buha održavao uglavnom preko štaba Topličkog, odnosno Rasinskog partizanskog odreda, Dragi Stamenković Plavi (Srba), pisao je Buhi 1. februara 1942. godine:

»Veze sa K.(ruševcem) i Kralj.(evom) ne znam kako funkcionišu. One se održavaju, ali ne znam kakve su, da li su brze i efikasne. Kad budem išao na Jastrebac, to ću videti«.

Već 4. februara iste godine, Pokrajinski komitet Srbije je obavestio Pokrajinsko povereništvo KPJ za nišku oblast:

»Šaljemo vam pismo za Kš. i Kralj. Mi smo u vezi s jednim drugom iz okoline Kš. Poslali smo mu materijal i uputstva da se poveže sa Okružnim komitetom (Kruševac, prim, autora). Molimo vas da im što pre uručite ova pisma, a da vi

naročito pazite da dobijemo na vreme javke od njih za nas kako bi smo se povezali sa njima«.

Pokrajinsko povereništvo KPJ za nišku oblast obavestilo je Pokrajinski komitet Srbije, februara 1942. godine:

»... Jablanici se nije isporučio određeni materijal zbog šeprtljanja iz baze... S Kruševcem postoji veza preko odreda, isto tako i sa Kraljevom, preko Rasinskog. Međutim, nismo sigurni da drugovi Rasinci šalju materijal Kraljevu (aljkavi su i mnogo gori od nas u ovom pogledu)«.

Sa uspostavljanjem prekinutih veza sa susednim okružnim komitetima KPJ, PP KPJ za nišku oblast i OK KPJ Niš su nastavili februara i marta 1942. godine, o čemu se govori u izveštaju za Pokrajinski komitet Srbije, od 28. februara iste godine:

»Jova (V. Buha, prim, autora) je morao bez odlaganja da ode za Zaječar... Mi smo sada na putu da uspostavimo sve prekinute veze. I. Voja Ilić je otišao preko Topi. za Kš«.

Okružni komitet KPJ za Niš ostvario je tada, preko štaba Topličkog partizanskog odreda i vezu sa ponovo formiranim Kopaoničkim partizanskim odredom.

0 značaju Niša, kao centra veze za ove krajeve Srbije i vezi među okružnim komitetima KPJ sa Pokrajinskim komitetom Srbije, govori se i u pismu Pokrajinskog komiteta Srbije, od 25. maja 1942. godine za Pokrajinsko povereništvo KPJ za nišku oblast:

»Važna je redovna veza sa nama, sa istokom (Duško i Bobi)[13] sa Toplicom preko Srbe i Budnoga (Žarko),[14] zatim Jablaničko-leskovačkim krajem preko Lenke. .[15] Šta je sa Prc. Njega treba izolovati[16] Javite sve...«

VEZE PREMA SUSEDNIM POKRAJINSKIM KOMITETIMA

Među prvim zadacima, dobijenim od Pokrajinskog komiteta Srbije, Okružni komitet za Niš bio je zadužen i za uspostavljanje čvrstih i kontinuiranih veza sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju, sa PK KPJ (Oblasni komitet KPJ) za Kosovo i Metohiju i za veze sa susednom Bugarskom komunističkom partijom. Već 10. avgusta 1941. godine, Pokrajinski komitet Srbije je intervenisao na utvrđivanju dobrih, čvrstih i kontinuiranih veza sa partijskim rukovodstvom KPJ u Makedoniji, pa je u tom smislu pisao Okružnom komitetu KPJ za Niš:

»Utvrdite dobro vezu sa Mak.(edonijom) i kad nešto dođe otuda, ne žalite truda i novaca da neko dođe odmah ovamo. Taj zadatak pripada drugovima u L.(eskovcu)«.

Veza sa Makedonijom uspostavljena je već u leto 1941. godine, kada su se preko nje, preko Niša i Leskovca, prebacili Dragan Pavlović, instruktor CK KPJ i Lazar Koliševski, a početkom 1942. godine, preko ove veze trebalo je u Makedoniju da se prebaci i poznati revolucionar Orce Nikolov Jordan, ali je on poginuo na demarkacionoj liniji od Bugara.

13) Miodrag Stanimirović Mija (Duško), radnik Železničke radionice iz Niša, tada sekretar Okružnog komiteta KPJ Zaječar i Dobrivoje Radosavljević Bobi, koji se tada spremao za Makedoniju, kao instruktor CK KPJ.

14) Dragi Stamenković Plavi (Srba, Košta, Branko) i Gligorije Diklić Budni (Žarko), dotle bio član Okružnog komiteta KPJ Leskovac, zatim bio u Ozrenskom partizanskom odredu, a potom organizacioni sekretar Okružnog komiteta KPJ za Kruševac. Uhvaćen od Bugara i streljan.

15) Leposava Stamenković Lenka, član Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, kasnije član Pokrajinskog povereništva KPJ za nišku oblast. Streljana od Nemaca.

16) Spasoje Prcović, železnički službenik, telegrafista na železničkoj stanici u Međurovu kod Niša, kurir Okružnog komiteta KPJ za Niš prema Pokrajinskom komitetu Srbije. Bio u policijskom zatvoru, zatim pušten usled nedostatka dokaza. Zbog tog puštanja iz zatvora, smatralo se izvesno vreme da je nepoverljiv. Međutim, pokazalo se da su sumnje neopravdane.

Konstatujući da iz Makedonije u proteklom periodu nije dobijeno ništa od pošte, Okružni komitet KPJ. za Niš je, 29. decembra 1941. godine obavestio Pokrajinski komitet Srbije:

»Iz Mak.(edonije) nema ništa. Zbog akcija (neprijateljskih, na jugu Srbije, prim, autora) oko L.(eskovca) otežana je veza, ali ćemo je što pre omogućiti. Mi im šaljemo sve materijale redovno i našeg čoveka čak u Skoplje«.

Istrajnost u rešavanju ovog, inače veoma važnog i teškog partijskog zadatka, karakteriše Okružni komitet KPJ za Niš i Pokrajinsko povereništvo KPJ za nišku oblast i u toku decembra 1941. godine, kada je ponovo uspostavljena veza sa Makedonijom, pa je iz Niša, 18. januara 1942. godine, u redovnom izveštaju za Pokrajinski komitet Srbije pisano i sledeće:

»Primili smo vaše pismo i poruku CK. Isto to i za Makedoniju i već poslali u L.(eskovac) da im pošalju... Od svih materijala šaljemo bar po jedan primerak za Mak.(edoniju), Kos.(ovo) i Met.(ohiju), Kruš.(evac) i Kralj.(evo). Skupljamo leve i šaljemo za Makedoniju. Plaćamo za lev dinar. Poslaćemo im u toku ovog meseca preko 20.000 leva... Ranije poslato pismo za Mak.(edoniju) otišlo je. Veselinka Malinska je sačekala u jednom selu da dobije isprave pa da produži dalje. Javićemo vam kad tamo stigne«.

O izvršenju ovog važnog zadatka javljao je i Okružni komitet KPJ za Leskovac, januara 1942. godine:

»... drug. Mal. otišla je u određenom pravcu. U Maked.(oniju) smo poslali 5.136 leva, ranije 4.780. Još ranije 850, što znači, svega je poslato 10.766. Kod nas imamo 17.600 leva. To ćemo idući put poslati. Prvom prilikom to ćemo poslati, ovoga puta S.[17] nije otišao«.

Shvatajući svu važnost ove veze, CK KPJ je nekoliko puta insistirao na njenom kontinuiranom održavanju, pa je, krajem 1941. godine, u pismu Pokrajinskom komitetu Srbije posebno upozorio na zadatak:

»... stvarati u Beogradu jak tehnički punkt od nekompromitovanih i poverljivih drugova. Njegov zadatak je održavanje veze ne samo sa partijskim organizacijama u Srbiji, nego i održavanje veza sa ostalim pokrajinama...«.

Održavanje ovih veza pripalo je u obavezu novoformiranog Pokrajinskog povereništva KPJ za nišku oblast, koje je taj zadatak veoma savesno i organizovano izvršavalo u toku cele 1941. i 1942. godine, uglavnom preko Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, sa centrom u Nišu. CK KPJ će 27. januara 1942. godine, uputiti pismo Pokrajinskom komitetu Srbije u vezi dolaska bugarskog okupatora u Srbiju, i tom prilikom izdati sledeću direktivu:

»Neodložno uspostaviti vezu između okružnih komiteta u istočnoj Srbiji i Pokrajinskog komiteta za Makedoniju. Po svim zajedničkim pitanjima omogućiti koordinaciju akcija i rada uopšte«.

Zbog velike neprijateljske ofanzive na teritoriji leskovačkog okruga i privremenog prekida veza sa Makedonijom, došlo je do zastoja u održavanju tih veza, pa je Pokrajinski komitet Srbije već 2. marta 1942. godine intervenisao:

»... Učvrstite, takođe, vezu sa Makedonijom...«.

Na insistiranje Pokrajinskog komiteta Srbije o što hitnijem prebacivanju Dobrivoja Radosavljevića Bobija, dotadašnjeg sekretara OK KPJ Zaječar na partijsko-instruktorski rad u Makedoniju i na održavanju čvrstih veza sa njim, Okružni komitet KPJ za Niš je obavestio Pokrajinski komitet 16. marta 1942. godine:

»... U pogledu prebacivanja druga mi smo dobro proučili vaše napomene. Napisali smo pismo za Mak.(eđoniju), pozvali smo kurira koji će tamo ići da mu usmeno, do detalja, damo uputstva i da što pre obezbedimo plan i izvršenje istog. Dokumenta (pasoš, legitimacije) vi spremite pa nam pošaljite, jer mi ovamo nemamo nikakve mogućnosti. Kad se bude vratio naš kurir, mi ćemo vas na vreme obavestiti o svim dotle preduzetim merama. O drugovima koji su prešli iz

17) Stanojko Vukić, tekstilni radnik u Grdelici, član OK KPJ za Leskovac (?), kurir PP KPJ za nišku oblast. Uhapšen aprila 1942. godine, interniran na prinudni rad u koncentracioni logor u Norveškoj. Nosilac »Partizanske spomenice 1941«, penzioner u Grdelici.

Mak. javićemo čim bude moguće. Oni su u odredu, a tamo se sada vode stalno i neprekidno velike borbe«.

Očigledno je nešto škripalo u održavanju tih, inače veoma važnih, veza pa je Okružni komitet KPJ za Niš, 29. marta iste godine iscrpno javio:

»Našeg kurira za Mak.(edoniju) zvali smo odmah da dođe i da što pre ode. Međutim, iz nama još nepoznatih razloga, on nije bio u mogućnosti zbog raznih teškoća da ih ostvari. Mi smo nekoliko puta urgirali, slali tamo posebnog čoveka, koga smo danas očekivali da dođe s njim, ali nisu došli. Opet ćemo preduzeti sve što je moguće. Izgleda da tamo čitav kraj Bugari blokirano drže i ne daju nikakvo kretanje«.

Vezu sa Makedonijom održavali su Stanojko Vukić i njegov brat Dušan, koji su odlazili u Skoplje i sa ugovorenom javkom predavali materijale Katarini Goševoj. Veza je održavana i preko Ljiljane Ćalovske, instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju i punkta u kući Panče i Seke Filipović u Vranju. Ljiljana Calovska često je dolazila i u Bejašinu kod Grdelice i tu preuzimala materijale od Stanojka Vukića. Sam Vukić je bio na vezi sa Blagojem Ilićem, otpravnikom vozova u Leskovcu, a ovaj je, preko Spasoja Prcovića, telegrafaste na železničkoj stanici u Međurovu ugovarao sastanke u Nišu, gde je od članova Pokrajinskog povereništva KPJ za nišku oblast i Okružnog komiteta KPJ za Niš primao materijale i pisma za Makedoniju. Avgusta meseca 1942. godine, u Niš je došao Stile Milevski, kurir iz Skoplja, sastao se sa Dobrivojem Radosavljevićem Dobijem i sa njim se vratio u Skoplje.

I pored mnogobrojnih teškoća komuniciranja, čestih policijskih provala i racija i upornih nastojanja okupatora i kvislinga, da pomoću svojih agenata otkrije sve ove punktove i da prekine te veze, oni su, manje-više redovno održavani i u toku cele 1942. godine.

Do prvog značajnijeg prekida veza Pokrajinskog povereništva KPJ za nišku oblast, odnosno Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju, došlo je 10. aprila 1942. godine, kada je Blagoje Ilić došao lokalnim vozom iz Leskovca u Niš na svoj treći sastanak takve vrste, ne primetivši da je praćen. Na ugovorenom mestu, na ulici, našao se sa Vasilijem Buhom Jovom i Gligorijem Diklićem Budnim, čija je bio veza još kada je Budni bio član Okružnog komiteta KPJ za Leskovac. Pošto su izmenili materijale, pošli su ulicom prema železničkoj stanici, ali su ih presreli žandarmi i policijski agenti i legitimisali. Buha i Budni su uspeli da pobegnu (Budni nije imao nikakvu legitimaciju), a Ilić je uhvaćen. Kod njega su nađena dva pisma za Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju, kojih se nije mogao osloboditi u trenutku hapšenja i kako nisu bila šifrovana, policija ih je odmah pročitala. Kako je na jednoj koverti bilo ime Stanojka iz Grdelice, Ilić je, pod strašnim mukama i batinama odao Vukića i ovaj je uhapšen u Leskovcu, pa je i veza sa Makedonijom bila privremeno prekinuta. Vasilije Buha Jova je, svojim izveštajem, od 21. aprila 1942. godine obavestio o tom događaju Pokrajinski komitet za Srbiju:

»Veza sa Makedonijom ne funkcioniše. Mi smo uložili sve sile, ali nam do sada nije uspelo radi teškog stanja u leskovačkom kraju. Pre dve nedelje, u pokušaju da se to jednom ostvari, došao je ovamo jedan drug (Blagoje Ilić, prim, autora), koji je uhođen od policije i ljotićevaca i bio uhapšen on, Jova (Vasilije Buha, prim, autora) i još jedan drug (Gligorije Diklić Budni, prim, autora). Oduzete su im legitimacije, pod stražom sprovedeni u policiju. U poslednjem trenutku Jova i onaj drug su pobegli srećno iako je za njima pucano... Taj slučaj je još više otežavao situaciju prema jugu i opasnost Jove u ovom kraju«.

Veze sa Makedonijom uspostavljene su ponovo tek u drugoj polovini 1942. godine i održavane su preko partizanskih odreda i partijsko-političkih punktova u južnoj Srbiji (Vasilija Smajevića, člana Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, koji se u to doba nalazio na crnotravskom terenu i Stile Milevski, kurir iz Skoplja), pa su pisma za Makedoniju nosila oznaku »S«, što je značilo »Skoplje«. Te su veze uredno funkcionisale sve do kraja 1942. godine, a proširene su i još više učvršćene tokom 1943. godine.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, po nalogu CK KPJ, bio je, takođe, zainteresovan i za održavanje veza sa Oblasnim komitetom KPJ za Kosovo i Metohiju, pa je 29. decembra 1941. godine, Okružni komitet KPJ za Niš izveštavao PKS:

»Drugovi iz Kos.(ova) i Met.(ohije) traže odgovor na ovo pismo koje su vam poslali preko nas. Mi smo im obećali da ćemo urgirati za odgovor«, što znači da je ta veza uspostvljena, najverovatnije opet preko niških železničara, još u toku 1941. godine.

Neposredno zainteresovan za održavanje stalnih i čvrstih veza sa partijskim rukovodstvom na Kosovu, pa i dalje na zapad, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je 27. januara 1942. godine postavio zadatak Okružnom komitetu KPJ za Niš da uspostavi nove veze:

»Da li ste preko Kosova i Metohije mogli da uhvatite veze sa našim drugovima iz Sandžaka? Postarajte se na svaki način, jer se tamo nalaze neki naši drugovi«, pa će Okružni komitet KPJ za Niš odgovoriti već početkom februara 1942. godine:

»Veze sa Kosmetom idu preko mesne organizacije (misli se na Niš, prim, autora).

MATERIJALNO OBEZBEĐENJE VEZA I ŠIFRIRANJE

Kad se govori o Nišu, kao značajnom centru veza u Srbiji, onda se mora istaći angažovanje partijskih rukovodstava u Nišu i okolini na njihovom materijalnom obezbeđenju, bez koga se te veze ne mogu ni zamisliti. Osim obezbeđenja veza i kanala (lične i putne isprave za »legalno« kretanje kurira i veza). U materijalno obezbeđenje veza spadalo je i stvaranje tehničkih uslova za bezbedan prenos poruka i materijala, smeštaj i ishrana tih ljudi na putovanjima (kuće, stanovi, punktovi, mesta primopredaje poruka i materijala).

Jedna od formi kontrole kretanja građana u okupiranoj Srbiji, kojom su okupator i kvislinzi, takođe, pokušavali da onemoguće NOP, bile su i razne objave, legitimacije, propusnice i mnogobrojna druga uverenja, koja su izdavale okupatorske i kvislinške vlasti, čiju su formu i sadržinu često menjali i tako pokušavali da ometu partizanske i partijske veze.

Okupatorske i kvislinške vlasti organizovale su uopšte čvrsti sistem kontrole građana u Srbiji, na železnici, na železničkim stanicama, na ulazima u gradove. Često su blokirali čitava naselja i na drumovima. Sve je to ometalo kontinuirano održavanje veza NOP-a, pa je bilo vrlo važno u takvim slučajevima da vojni i partijski rukovodioci i kuriri NOP-a imaju ispravne okupatorske legitimacije i objave za putovanja.

Partijska rukovodstva su uvek morala biti u toku promena i izmena forme i sadržine tih uverenja i objava, pa su zbog toga organizovala i veze u policijskom aparatu, u sreskim načelstvima i u Komandi srpske državne straže (SDS) i, veoma retko među bugarskim okupatorskim vojnicima, a organizovani su i punktovi (tehnika) za izradu tih objava i pečata.

Upozoravajući Okružni komitet KPJ za Niš o značaju redovnog snabdevanja kurira i članova partijskih rukovodstava sa ispravama, legitimacijama i objavama za putovanje, u cilju kontinuiranog održavanja veza, Pokrajinski komitet za Srbiju je, 8. oktobra 1941. godine, pisao:

»Zato je potrebno da drugovi iz Okružnog komiteta imaju dobre isprave za kretanje (tu ćemo vam i mi pomoći), pošaljite slike i neke originalne legitimacije zgodnih za vaš kraj, pa da vam i to izradimo). Dalje, da OK ima dobru kurirsku službu, kojom će biti povezan sa cei im okrugom«.

Prvi punkt za pribavljanje okupatorskih i kvinsliških objava, formulara za legitimacije i pečata, uspostavljenje već u oktobru 1941. godine, kada je iz Beograda za činovnika u Okružno načelstvo u Niš premešten Novica Perović, koji je ubrzo prešao u sresko načelstvo u Nišu. On je od ranije imao veze sa Ivanom

Vušovićem, političkim komesarom i Miodragom Milovanovićem, članom štaba Ozrenskog partizanskog odreda, sa kojim je bio na ličnoj vezi, pa je, uprkos njegovom zahtevu da ode u odred, poslat na rad u Niš.

Pošto se u to vreme formirala kartoteka Specijalne policije u Nišu, Perović je iz sreskog načelstva dodeljen na rad u Specijalnoj policiji. Tu se povezao sa Žikom Jovanovićem, bivšim konjičkim narednikom, koji je u Upravi policije radio na prijavnici, pa su zajedno uzimali lične karte i objave, koje su preko Buhe deljene svim onima koji su dolazili sa terena u grad ili odlazili po zadacima iz grada. Isprave je dostavljao kapetanu Tošiću i poručniku Milutinoviću, koji su inače bili na ličnoj vezi sa Vasilijem Buhom Jovom i kasnije sa Dušanom Pođom Savom. Bilo je dana kada je za pokret davao i po 15 blanko objava za putovanje, koje su »krali« od nekog poverljivog službenika šefa Specijalne policije Mirka Živanovića. Na prikupljanju objava i formulara radio je i neki policijski pisar Novaković.[18)]

Pečatorezac Vlada Popović, jedini majstor svog zanata u Nišu, već 1941. godine povezao se sa doktorom Radetom Milutinovićem i po njegovom nalogu radio je duple pečate koje je inače izrađivao za Nemce, policiju i za druge institucije i ustanove, a na blanko objave udarao je na presi i suve žigove. Kasnije je bio povezan sa kapetanom Jovanom Tošićem i Dušanom Pođom Savom, sekretarom Okružnog komiteta KPJ za Niš.

U pismu od 14. februara 1942. godine, PP KPJ za nišku oblast je zahtevalo od Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju:

»Pošaljite nam nekoliko komada vaših formulara, objava za putovanje, ličnih karata, pečat i druge stvari koje bi nam mogle pomoći... Šaljem vam primerak objave za putovanje da nam izradite pečat i pošaljete...«.

Da bi PKS, već 17. februara iste godine, udovoljio ovom zahtevu, što rečito pokazuje koliko su veze između OK KPJ za Niš i PP KPJ za nišku oblast prema Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju i obrnuto bile čvrste i ažurne:

»Šaljemo vam nekoliko primeraka objava i pečata. Molimo vas da pečat stoji lično kod druga J. (Vasilija Buhe Jove, prim, autora) i da dobro pazite da ne padne policiji u ruke. Objave potpišite kako hoćete«.

Pokrajinsko povereništvo KPJ za nišku oblast je izvestilo Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju svojim pismom od 28. februara iste godine:

»Šaljem vam sliku za najnoviju overenu ličnu kartu i još nekoliko vaših objava za putovanje«.

Koliko je služba obezbeđenja partijskih i vojnih rukovodilaca i kurira NOP-a sa objavama i drugim okupatorskim i kvislinškim objavama, legitimacijama i uverenjima bila dobro organizovana, najbolje se može videti iz činjenice, daje partijski kurir Đorđe Ljubinović, iz Niša, imao čak i devet ispravnih ili falsifikovanih legitimacija i objava. U jednoj od tih objava pisalo je:

»Sopstvenik ove objave je kao činovnik - pripravnik IX grupe kod Srpskih državnih železnica uposlen. Imenovanom se dozvoljava, da može, prilikom vršenja svoje dužnosti danju i noću da se slobodno kreće po železničkom zemljištu. Vojne jedinice, određene za čuvanje železničkih objekata, ovlašćene su da imenovanog, pri vršenju svoje dužnosti, kontrolišu. One su dužne da u datom slučaju imenovanom pruže svu potrebnu pomoć i zaštitu. Ova objava važi samo uz železničku legitimaciju broj 108799«.

Među porodicama i kućama koje su već od 1941. godine, predstavljale punktove za partijske i partizanske veze, bila je i porodica Anastazije Nate Jocić.[19)]

18) Izjava Novice Perovića (Save Kovačevića 2/IV, Beograd), data autoru, juna 1963. godine u Beogradu (izjava u vlasništvu autora). Perović je ovako radio sve do septembra 1942. godine, kada je uhapšen od strane Specijalne policije u Nišu. Bio je u Kaznenom zavodu u Nišu sve do septembra 1944. godine, kada je, iskoristivši dan kada su saveznici bombardovali Niš, pobegao.

19) Anastazija Nata Jocić, domaćica, predratni član Partije i član MK SKO.J-a za Niš. Hapsila ju ie policija i po presudi Suda za zaštitu države izdržala godinu dana robije u Požarevcu. Partijski rukovodilac Topličkog partizanskog odreda od 1941. godine, imala partizanski nadimak Vera. Od maja 1942. godine bila član OK KPJ za Timočku krajinu, a od maja 1944. član OK KPJ za Niš. Posle oslobođenja izvršila samoubistvo.

Njen otac, Lazar Jocić, angažovao se kao majstor oko partijske tehnike OK KPJ za Niš i opravke bicikla za kurire Okružnog komiteta. Preko kuće Nade Tomić,[201] već jula 1941. godine, održavane su partijske i partizanske veze između Okružnog komiteta KPJ za Niš i Pokrajinskog komiteta Srbije. Ova porodica je bila sigurna veza i svratište za kurire Pokrajinskog komiteta Srbije i u nju je svraćala i Veselinka Malinska, kurir Pokrajinskog komiteta Srbije, na putu za Makedoniju. U radnji za prodaju nameštaja, koju je u centru grada držao Nadin otac, Lazar Tomić, održavani su sastanci i dogovori sa aktivistima. U stanu Đorđa i Zlate Ljubinović, u kome se smestio i VasiTije Buha Jova, održavane su kurirske veze sa Pokrajinskim komitetom Srbije.

U stanu profesorke Ljubice Konjović noćivali su kuriri koji su iz Niša održavali veze sa Beogradom.

Značajan punkt za održavanje partijskih veza u Nišu bio je i stan Ratomira Jovića Duška i njegove žene Branke. U tom stanu je, skoro dva meseca (od juna do avgusta 1942. godine) boravio i Dragi Stamenković Plavi, član PP KPJ za nišku oblast, koji o tome govori:

»Ja sam bio u njihovom stanu blizu dva meseca. Tamo sam se hranio i spavao. Samo sam noću izlazio iz stana. Oni su me srdačno primili i primili veliki rizik držeći me u svom stanu. To nisam ni jednog momenta osetio, već naprotiv, to su radili svesno i hrabro, rizikujući da budu uhapšeni«.

Dragoljub Mirčetić

ORGANIZACIJA VEZE U TOPLICI

Sistem veza u narodnooslobodilačkom ratu bio je veoma značajan, pre svega, za pripremu ustanka i za rukovođenje narodnooslobodilačkim pokretom na jugu Srbije i u Toplici.

Međutim, sam stepen organizovanosti, način organizovanja, forme rada i ostali elementi tog sistema sa svim svojim aktivnostima, zavisili su od uslova u pojedinim regionima i mestima, od situacije u pojedinim fazama, od razvoja ustanka i si. Ukupno gledajući, može se reći da je taj sistem bio veoma raznovrstan i razgranat. Razume se, on je imao i različite faze. Na početku narodnooslobodilačke borbe, te veze bile su organizovane u minimalnom broju kanala. Ponekad veze između pojedinih punktova bile su i prekidane. Ali, može se reći da nikada nije bilo situacije da su sve bile prekinute.

Što se tiče forme i metoda rada, treba imati u vidu da se sistem veza i organizacije veza odvijao u prvim danima rata u uslovima ilegalnog rada. Svi kanali i linije koje su uspostavljene, naročito između partijskih komiteta, morali su biti konspirativno organizovani i vešto kamuflirani. Kasnije, u godinama ^.oje su se bližile kraju rata, pogotovu 1944. godine, oni su bili, razume se, manje ilegalni. To su već bili uslovi kada su postojale slobodne teritorije na jugu Srbije, kao i u čitavoj zemlji. To su bili dani kada su postojale velike vojne formacije narođnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda. Razumljivo, tada su i uslovi bili povoljniji, pa su te veze mogle biti organizovane bez stroge konspiracije.

Primenjivan je, uglavnom, način usmenog i pismenog obaveštavanja, odnosno prenošenja informacija. U tu svrhu odabirani su najpoverljiviji ljudi. Odabrani su pretežno bili članovi partije i SKOJ-a, ali istovremeno birani su, i drugi čestiti građani, opredeljeni za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Svi su bili prethodno proveravani i u tom pogledu je retko kad bilo promašaja.

20) Nada Tomić, studentkinja iz Niša, predratni član SKOJ-a, borac Topličkog partizanskog odreda" i član KPJ od 1941. godine. Zarobljena od četnika i predata Nemcima u koncentracionom lo goru na Crvenom Krstu kod Niša, koji su je, već decembra 1942. godine, posle neuspelog pokušaja bekstva, streljali.

Osnovni zadatak organizovanih i uspostavljenih kanala veze bio je da se, pre svega, od strane rukovodstva prenesu odgovarajuće direktive, poruke i zadaci, koje su postavljala ova rukovodstva pred organizaciju na terenu, počev od Centralnog komiteta KPJ, pa preko Pokrajinskog komiteta partije za Srbiju, okružnih i sreskih komiteta, do osnovnih organizacija. Zatim do odreda i vojnih formacija koje su se kasnije razvile u brigade i divizije. Istovremeno, zadatak je bio da, od osnovnih organizacija, vojnih jedinica i mesnih desetina, te veze budu korišćene za slanje izveštaja i raznih obaveštenja, za koordinaciju rada i akcija između rukovodstva, komandi i organizacija najnižih jedinica na terenu.

Razume se, taj sistem bio je razgranat do te mere da su veze išle ne samo linijom rukovodstva-organizacija, i obratno po vertikali i po horizontali, već i između pojedinih organizacija, između pojedinih komiteta, a naročito između pojedinih odreda i drugih vojnih jedinica, zbog stalne potrebe da koordiniraju svoje akcije.

Može se reći da su svi ljudi koji su učestvovali u realizaciji planiranih veza, u najvećoj meri, i najveći broj njih odgovorno shvatili tu obavezu i dužnost pa su veze besprek orno funkcionisale. Gde su te veze, ponekad, zatajile, bilo je i gubitaka. Ponekad je bilo i težih gubitaka koje smo trpeli, koji su dobrim delom bili posledica neblagovremenog prenošenja direktiva ili odsustva dobre obaveštenosti.

U narodu je bilo prisutno osećanje obaveze da se na vreme obaveste naše snage o pokretu neprijateljskih trupa, šta nameravaju neprijateljske ili kvislinške komande i sve što bi moglo ugroziti jedinice narodnooslobodilačke vojske i našu pozadinu.

Poznati su primeri uspešnih kurirskih veza. Ljudi koji su obavljali kurirsku dužnost, odnosno koji su održavali te kanale veze između pojedinih odreda i između pojedinih partijskih organizacija, odnosno rukovodstava na terenu, bili su veoma odvažni, snalažljivi i hrabri. Mnogi od njih mogu se svrstati u najsvetlije učesnike rata i među najhrabrije borce.

Primera radi, naveo bih da jè u prvim danima rata postojala jedna vrlo dobro organizovana mreža i to višekanalna linija kurirskih veza između Prokuplja i partijskih organizacija na terenu, a sama prokupačka mreža, imala je jedan punkt, gde je, preko Niša, održavala vezu sa Beogradom. Postojala je čak i jedna direktna linija iz Beograda, preko Dragog Aranđelovića Cigle i Nege Kostića u Prokuplju. Za ovaj punkt je znao samo Pokrajinski komitet, preko njega je jedno vreme išla samo ta veza i niko drugi ga nije koristio. Okružni komitet i partijsko rukovodstvo sreza topličkog, imalo je svoje punktove u Prokuplju, preko kojih je održavalo vezu sa jedinicama na terenu i sa partijskim organizacijama. Bila je to veza preko sela Rastovnice, i kuća Vidaka Milovića, zatim kuće Lazara Popovića. Taj kanal je dugo i vrlo uspešno funkcionisao, skoro neprekidno, čak i onda kad je kuća Popovića bila, i otkrivena od strane neprijatelja. I tada se u najvećoj mogućoj meri koristila za određene veze. Istovremeno formirane su i druge linije - rezervne, koje su uspešno funkcionisale. Na taj način parirano je neprijateljskim brojnim formacijama i agentima svih boja. Druga linija išla je preko Selišta, preko Savićević Raje i njegove kuće. Jedno vreme je išla i preko Erakovića. Treća linija išla je od Prokuplja prema Berilju, preko Mide Vučkovića i preko njega lično, i dalje, preko Laze Tomanovića, prema Pasjači. Taj kanal je služio istovremeno za vezu Pasjačkog odreda sa njegovim četama, protežući se preko Božurne za Dobrič i Jastrebac. Jedan deo tin veza je korišćen i za koordinaciju i održavanje stalnih kontakata sa niškim oblasnim povereništvom KPJ.

Istakao sam, uglavnom, organizaciju veza u prvim danima ustanka, koja se do kraja rata organizacijski nije bitno meniala. Srazmerno širenju pokreta, ona je narastala i širila se. Može se zaključiti daje veza imala visok stepen organizovanosti i da mnogi kanali tokom čitavog rata nisu otkriveni. Za to, posebna zasluga, pripada ljudskom faktoru, onima koji su tu vezu organizovali i onoma koji su je, pod veoma teškim uslovima, realizovali i čuvali.

Radovan Pantović

VEZE NA JUGU SRBIJE ZNAČAJAN FAKTOR RUKOVOĐENJA REVOLUCIJOM

Kao što je poznato, na jugu Srbije ustanak je uzeo šireg maha još 1941. godine. Narodnooslobodilačka borba se razvijala u svim krajevima, kako na teritoriji koja je pripadala takozvanoj Nedićevoj Srbiji, tako i na teritoriji koju su Bugari pripojili svojoj državi, takozvanoj anektiranoj teritoriji.

Veze između partijskih rukovodstava i partizanskih odreda, a kasnije i krupnijih vojnih jedinica bile su manje više redovne i održavane su uglavnom preko kurira. Drugih veza, kao što su radio-veze ili klasične telefonske veze, nije bilo na ovoj teritoriji, jugu Srbije čak ni onda kad smo imali slobodnu teritoriju, jer su u prethodnim borbama veze bile uništene.

Na jugu Srbije u 1941. godini dejstvovalo je osam partizanskih odreda. Njima je rukovodio PK za Srbiju preko okružnih komiteta Niša, Leskovca i Kruševca. Veze tih komiteta sa Pokrajinskim komitetom za Srbiju, održavane su samo preko kurira pa su često bile neredovne. Provale u partijskoj organizaciji Leskovca, Niša ili Kruševca, provala u Beogradu, kritičan položaj u pojedinim situacijama odreda, ili pad kurira neprijatelju u ruke pri vršenju zadataka, sve je to imalo uticaja na redovnost veza. No, ipak iako je dolazilo do prekida veza, nastojalo se da se one što je moguće brže ponovo uspostave.

Sistem veza bio je tako organizovan da su okružni komiteti imali svoje kurirske veze međusobno, a svaki od njih i sa Pokrajinskim komitetom u Beogradu. Štabovi odreda su pak imali svoje kurirske veze međusobno i svaki sa svojim okružnim komitetom. Za kurire su birani hrabri i snalažljivi borci ili ilegalni partijski radnici jer su pri održavanju veza morali da se suočavaju sa vrlo složenim i teškim situacijama. Mnogi od tih kurira su pali na svojim zadacima, ali je većina prebrodila sve teškoće na koje su nailazili.

Sećam se nekoliko njih koji su izuzetno bili snalažljivi u održavanju veza. Ika Veselinović, Ilija Knežević, kurir Selja, Smiljko Milađinović, Draga Cvetković.

Bez tih veza Pokrajinski komitet ne bi mogao rukovoditi pokretom u celini. Oni su pomogli da se usaglasi dejstvo kako partijskih rukovodstava tako i vojnih jedinica.

Borba na jugu Srbije bila je neprekidna, od samog početka ustanka 1941. godine, pa do oslobođenja. Narodnooslobodilački pokret, izdržao je neverovatan pritisak i teror ne samo Nemaca već i Bugara, i kvinslinga, a za sve treba zahvaliti kako upornosti koju su pokazali borci i narod, isto tako i uspešnim vezama između političkih i vojnih rukovodstava, koje su doprinosile kako zajedničkim akcijama tako i obaveštenosti o namerama i akcijama neprijatelja prema kojima je rukovodstvo partije, i svako vojno rukovodstvo određivalo svoja dejstva, bilo ofanzivna, bilo defanzivna.

Kurirsko održavanje veza ostalo je i kasnije kada su formirane krupnije jedinice 1943. godine, pa sve do dolaska Glavnog štaba za Srbiju 1944. godine koje je imalo stanicu. Pa i tada, svaka jedinica i svako partijsko rukovodstvo nije imalo radio-stanicu, već su se uglavnom do oslobođenja zemlje veze održavale preko kurira. Naime, svaki štab vojne jedinice, odreda, kasnije brigada i divizija i svako partijsko rukovodstvo, kako u okrugu, tako i srezu, imalo je svoje kurire. Ljudi koji su održavali veze birani su prema svojim sklonostima, da mogu izvršavati poverene zadatke. Ti ljudi su ostajali duže na tim zadacima, neki od njih su ostajali i trajno, sve do kraja rata. Što je neko od njih bio spretniji, snalažljiviji i odlučniji, da u svakoj situaciji izvrši zadatak, utoliko je i ostajao duže na poverenoj dužnosti. Iskustvo i snalažljivost u održavanju veza su bili presudni i zato se nastojalo koliko god je bilo moguće da se takvi drugovi ne menjaju.

Milija Radpvanović

RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE I VEZE, U TIMOČKOJ KRAJINI

Okupacijom Jugoslavije, aprila 1941. godine, nastala je situacija koja je zahtevala novi način rada, novi sistem organizovanja i rukovođenja od strane Komunističke partije Jugoslavije i njenih komiteta na okupiranoj teritoriji. Takav je slučaj bio i sa Okružnim komitetom i drugim partijskim i skojevskim rukovodstvima i organizacijama na području Timočke krajine.

Iako su već postojala bogata iskustva iz prethodnog perioda, u kome su članovi Partije i skojevci u Timočkoj krajini razvijali široku političku aktivnost i vršili znatan uticaj u rudnicima, školama, među radničkom i seoskom omladinom - koristeći mnoge oblike i puteve legalnog i polulegalnog delovanja - sva ta iskustva u radu, rukovođenju i u sistemu veza, sa dolaskom fašističkih nemačkih i bugarskih okupacionih trupa, odnosno sa uspostavljanjem okupatorske vlasti i policije, nisu više bila dovoljna.

U prvim danima okupacije, dok okupatorska policija nije uspostavila svoje veze i stavila u službu domaće sluge i policijske agente, do juče ilegalni i polulegalni partijski radnici slobodno su se kretali i odlazili na razne sastanke, pripremajući oružani ustanak.

Sudeći po onome što je zatim usledilo, mislim da smo - u želji da se što pre uključimo u oružanu borbu i revoluciju - potcenili rad okupatora i domaćih izdajnika, te nismo dovoljno pratili njihovu konsolidaciju i pripreme koje su oni vršili za akcije protiv komunista i ostalih patriota. Uprkos izvesnim merama predostrožnosti, Gestapo je u Zaječaru, gde je bilo sedište Okružnog komiteta Partije i u drugim mestima u okrugu zaječarskom, uspeo da iznenadi i pohapsi jedan broj članova Partije i SKOJ-a. Neke od njih smo kasnije organizovanom akcijom spasili iz zaječarskog zatvora, a neki su uspeli da prilikom hapšenja pobegnu. Ova hapšenja, kao i formiranje štabova partizanskih odreda, zahtevali su nova kadrovska rešenja u partijskim i skojevskim rukovodstvima. Jreba napomenuti daje najveći broj članova Partije i SKOJ-a, u leto 1941. godine, i u Timočkoj krajini, kao i u celoj zemlji, pošao u partizanske jedinice.

U ovim uslovima, 1941. godine i kasnije, sve je bilo podređeno glavnom cilju - oružanoj borbi, pa su i sve akcije i politički rad na terenu bili tome usmereni. Međutim, da bi partijska i skojevska organizacija na terenu mogla vršiti svoju ulogu trebalo je umesto drugova, koji su pošli u partizanske odrede, naći nove aktiviste, kandidate i članove. Naravno, taj proces je zatim stalno tekao: jedni su odlazili i jačali naše oružane jedinice, a novi su dolazili u skojevske aktive i partijske jedinice.

Okružni komitet Partije je, od formiranja partizanskih odreda, jula 1941. godine, pa do oslobođenja zemlje, rukovodio i partijskom organizacijom odreda - u početku preko članova Okružnog komiteta koji su raspoređeni u sva tri odreda (boljevački, krajinski i timočki), a kasnije, kada je formiran jedan odred, sekretar partijske organizacije odreda, bio je i član Okružnog komiteta. Međutim, veze Okružnog komiteta sa odredom bile su stalne, zahvaljujući i čestom boravku sekretara i članova Okružnog komiteta u odredu. Inače, sve do 1944. godine, kada su formirane brigade i divizije, veze Okružnog komiteta sa partizanskim jedinicama na području Timocke krajine, kao i sa Pokrajinskim komitetom za Srbiju i sa susednim okružnim komitetima, održavane su isključivo kuririma, odnosno neposrednim susretima.

Veze Okružnog komiteta sa sreskim komitetima i povereništvima održavane su uglavnom neposrednim kontaktom i boravkom članova Okružnog komiteta u pojedinim delovima okruga. Između Okružnog komiteta i sreskih komiteta, prema tome, nije postojala potreba za slanje nekih pisama i pisanih izveštaja - sem što su preko Okružnog komiteta upućivani materijali Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

Posle prvih izdajstava, provala i hapšenja došla su i upozorenja iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju o potrebi povećane budnosti i konspiracije i boljih mera obezbeđenja. Te mere su se posebno nametale kao imperativ u vreme oseke oružane borbe u Srbiji 1942. godine, i povećanim terorom okupatora, Bugara i četnika. S tim u vezi, većina partijskih radnika na terenu dobila je druga, ilegalna imena. Izveštaji koje je Okružni komitet slao Partijskom komitetu, bili su u pojedinim delovima šifrirani, a ključ od šifre imao je samo sekretar Okružnog komiteta. Kao što je sekretar Okružnog komiteta, iz razloga konspiracije, jedini znao ugovorene kurirske javke i mesto gde će oni ići na vezu sa Pokrajinskim komitetom za Srbiju, ili susednim okružnim komitetima. Kada je jedan član Okružnog komiteta za Zaječar 1942. godine pao u ruke neprijatelju i imao loše držanje, pokazalo se koliko je bilo opravdano sprovesti princip posebnog čuvanja sistema veza.

U teškim ratnim uslovima, a posebno povremenim provalama, hapšenjima i pogibijom drugova, dolazilo je do prekida veza između Okružnog i Pokrajinskog komiteta za Srbiju. Ti prekidi su nekada i duže trajali. U tim periodima Okružnom komitetu i Štabu odreda ostajale su jedino oskudne radio-vesti koje su onda umnožavane i korišćene za politički rad.

Ovo odsustvo stalnih veza i blagovremenih informacija i uputstava svakako daje uticalo da se na području Timočke krajine nije uvek, na vreme preduzimalo sve što je trebalo i što je moglo u pogledu organizovanja narodnooslobodilačkih odbora ili u pogledu oblika organizovanja oružanih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ali sve to ipak nije bitnije smetalo da se oružana borba partizanskih jedinica, a kasnije brigada, neprekidno od jula 1941. godine, odvija i sve više razgara do konačnog oslobođenja ovog dela istočne Srbije, 1944. godine.

Neprekidna aktivnost i požrtvovanje članova Partije i SKOJ-a u Boru, Knjaževcu, Negotinu, Majdanpeku i u drugim mestima i selima širom Timočke krajine, učinili su da su sa ovog područja u brigade Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije stupile hiljade boraca od kojih su mnogi dali svoje živote u borbama za oslobođenje zemlje.

Mislim daje posebno značajno istaći daje iz borskog rudnika, u toku 1943. i 1944. godine, iz radionica i iz koncentracionih logora, organizovanim radom partijske organizacije, izvedeno i ilegalnim kanalima dovedeno u Timočki partizanski odred više desetina radnika, političkih osuđenika i zaprobljenika, među njima i jedan broj crvenoarmejaca. Ove kanale su održavali i ljude prihvatali partijski radnici i članovi Sreskog komiteta iz Bora i komunisti iz Rgotine, Vražogrnca, Nikoličeva, Vrške Čuke, Velikog Izvora, Grijana, Grlišta, Vratarnice i drugih mesta. Seljaci iz ovih sela su ove ilegalce hranili i skrivali preko dana da bi noću mogli nastaviti put dalje ka odredu.

Od 1941. do 1944. godine na području Timočke krajine živote su dali: dva sekretara i nekoliko članova Okružnog komiteta Partije, nekoliko članova Okružnog komiteta SKOJ-a, više sekretara i članova sreskih komiteta Partije i SKOJ-a i više desetina članova Partije i SKOJ-a. Među njima nekoliko njih je poginulo vršeći hrabro dužnosti partijskog kurira. Nijedan kurir nije živ pao u ruke neprijatelju.

Živan Vasiljević

VEZE SREMA I BEOGRADA PREKO BELEGIŠA

Sudeći prema popisu od 18. maja 1941. godine, u Beogradu je ostalo da živi 253.729 stanovnika i oni su, prema zvaničnoj statistici, u prvih osam meseci okupacije dobili od vlasti 15.520.000 kg pšeničnog brašna, što iznosi 250 grama po

osobi dnevno, dok je svako za sve to vreme dobio samo po 2 kg krompira. Od toga se nije mogao održavati ni goli život, pa su građani Beograda bili prinuđeni da, na sve moguće načine, odlaze u okolna sela i tamo, preko rodbinskih veza, razmenom odela i obuće, za gotov novac ili dragocenosti - nabavljaju štogod za hranu, ali i uspostavljaju veze sa NOP-om. Otuda te veze Nemci i Specijalna policija pokušavaju da na sve načine onemoguće i u tom pogledu zavode drastične mere. Treba reći da je to i vreme, naročito kada su u pitanju prvi meseci 1942, kada se na Starom Sajmištu i na Banjici vrše mučenja hiljada rodoljuba, kada Nemci i policija nasrću na uporišta NOP-a u gradu, likvidiraju istaknute rukovodioce otpora u gradu, vrše masovna javna streljanja i vešanja...

U takvim uslovima strahovlade brojni aktivisti NOP-a i njihovi simpatizeri u Beogradu izgubili su veze sa organizacijom, mnoge od njih je porogonila policija, pa se s početka svako snalazio kako je znao. Jedan veći broj aktivista krio se po gradu i nastojao da uspostavi vezu sa organizovanim NOP-om oko grada, dobrim delom u Sremu. Tako je jedan broj partijskih aktivista u prvoj polovini 1942. godine prebegao u Zemun i uključio se u rad NOP-a, ali veći broj Beograđana nije imao tu mogućnost da se prebaci u Srem, gde je narodnooslobođilački pokret bio masovn i organizovan, na čijoj su teritoriji dejstvovala dva partizanska odreda, u čijim su selima delovale partijske ćelije, skojevski i omladinski aktivi, organizacije Antifašističkog fronta žena, zatim mesni štabovi sa brojnim partizanskim desetinama, organi nove narodne vlasti. Narod je bio jedinstven i spreman za borbu, a proterivanjem neprijatelja vlasti iz jednog broja sela stvorene su oaze slobodne teritorije.

PRVU VEZU JE USPOSTAVIO - ŠVERCER

Rukovodstva Partije i NOP-a Srema od prvog dana su izdavala nekoliko listova, koji su čitani po grupama u organizacijama po selima i u gradovima Srema, a s drugim propagandnim materijalom (leci, proglasi, radio-bilteni i si.) raznim skrivenim kanalima stizali i u okupirani Beograd tako da su mnogi Beograđani na taj način saznali istinu o NOP-u u Sremu.

Tako je pošiljka propagandnog materijala iz Srema, u proleće 1942. godine, dospela »ribarskom vezom« do »Dunavske ćelije« KPJ na Dorćolu, u Beogradu. Ta ćelija je, posle masovnog hapšenja od strane Gestapoa i policije, izgubila vezu sa rukovodstvom Partije u Beogrdu, ali nije prestala da se bori i radi na organizovanju NOP-a. Sekretar ove ćelije bio je Stefanović koga su zvali »Dugajlija« (streljan je u logoru na Banjici 1944. godine), a članovi Stevan Zmijanac, Zaga Petrović, Dragan Stojadinović, Čeda Zrnić, Triva Škrbić i još neki. Za ovu našu priču Zmijanac je najinteresantniji. On je 1941. godine bio borac Požarevačkog NOP odreda i u jednoj borbi protiv Nemaca je zarobljen. U zatvoru u Kučevu je mučen i zlostavljan, ali je, u decembru 1941. godine, uspeo da pobegne i ilegalno stigne u Beograd. Bio je oboleo na plućima i drugovi su mu materijalno pomagali da izdrži porodicu s kojom je stanovao na uglu Jevremove i Solunske ulice. Ali, i pored te materijalne pomoći bio je primoran da jednu sobu izda pod kiriju ribaru Nemanji Bijukoviću, koji je, sa ostalim ribarima, često odlazio Dunavom po ribu do Belegiša i Surduka, a ponekad i do Titela. Njegov zadatak je bio da od tamošnjih ribara otkupi ribu i doveze je na beogradsku pijacu. Pored otkupa ribe, on je sa meštanima tih podunavskih sela vršio razmenu raznih potrepština: davao šećer, so i duvan, a ponekad i tekstil za brašno, mast, jaja, meso i kukuruz. Deo tih namirnica Nemanja bi, naročito prvih dana, zadržavao za sebe, a drugi deo je, uz veoma visoke cene, prodavao Beograđanima.

Stevan Zmijanac je preko svog podstanara Bijukovića došao i do propagandnog materijala iz Srema. Zapravo, švercer je taj materijal kod prve »razmene« posve nezainteresovan predao Zmijancu, jer ga je tada jedino interesovala što bolja zarada - preprodajom namirnica donetih iz Srema.

Zmijanac je sa sadržajem propagandnog materijala upoznao ostale članove »Dunavske« ćelije, pa ga saborci zadužuju da preko Nemanje i ostalih ribara učvrsti vezu sa Sremom. Suočena sa opasnošću od hapšenja, partijska ćelija je ubrzo odlučila da Zmijanac preko Nemanje Bijukovića organizuje prebacivanje četiri ilegalca sa Dorćola u Srem, jer su već nekoliko meseci bili smešteni u bivšoj fabrici čokolade »Šonda«, kod čuvara Ilije Ravina.

Fabrika »Šonda«, zbog oštećenja od bombardovanja, nije radila od ulaska Nemaca u Beograd. Onako napuštena, bila je prepuna razne ambalaže i zato pogodna za skrivanje ilegalaca, kao i drugog materijala koji je prikupljan u beogradu i zatim prebacivan u Srem, na slobodnu teritoriju. Podzemni hodnik fabrike naročito je bio pogodan za skrivanje ilegalaca.

Čuvar napuštene fabrike »Šonda«, Ilija Ravin, sa stanom u krugu same fabrike, Solunska br. 2, bio je jedan od najpoverljivijih saradnika »Dunavske« ćelije. Rođen u selu Bavaništu u Banatu, učestvovao je u oktobarskoj revoluciji, da bi po povratku u domovinu bio istaknuti partijski aktivista. Četiri godine pred rat postao je čuvar ove fabrike i u njoj ostao i za vreme okupacije. Bio je poverljiva ličnost, mrzeo je okupatora i njegove pomagače, dobro poznavao sve budžake zdanja koje je »čuvao« zbog čega je dobrodošlo njegovo aktivno učešće u radu NOP-a i to će potrajati za sve vreme rata.

Stavan Zmijanac s početka nije bio baš siguran u podstanara Nemanju Bijukovića, tim pre jer je imao nemački »ausvajs« za slobodno kretanje po Beogradu i po Dunavu i nabavku ribe, ali je računao na Nemanjinu veliku slabost - da voli novac i da je spreman sve da učini ako mu se dobro plati.

Jedno veče Zmijanac je navratio kod Nemanje, u sobu, i razgovor počeo pitanjem:

- Kako ide sa ribom, komšija?

- Dobro je kad je ribari nalove, ali u zadnje vreme nešto je Dunav preškrt. Uz to, malo mi ostane, jer moram dati dosta i Švabama i »našima«, budući da svi čekaju da dobiju od ribara koji radi s njihovim blagoslovom. A moram da im dam, inače bi mi zaplenili ceo šverc, a tu je brašno, mast, meso i ostalo...

Posle tog zaokolišnog uvoda, Zmijanac prelazi na povereni mu zadatak:

- Pre koji dan sreo sam neke Sremce koji su pobegli ispred ustaša u Beograd, još prošle godine, a sada bi hteli da se ponovo vrate u Srem, pa sam im obećao da ću tebe pitati.

Nemanja se uhvatio »na udicu«:

- Prevozim ja Sremce stalno, jedni dolaze drugi odlaze, a dobro je i meni - svaki mi plati po pet hiljada dinara. To mi je čist čar.

- Platiće i ovi, samo pazi: oni nemaju potrebne isprave.

- Nemaju oni brige kad ih Nemanja vozi. Ima da ih odvezem u Srem i da im ne fali dlaka sa glave!

Dogovor je postignut i Zmijanac je o tome obavestio članove partijske ćelije. Određena je noć polaska i zborno mesto - kod Nemanjinog brata Jovana Bijukovića, u njegovom kupalištu »Šangaj« na Dunavu.

Ilija Ravin je, po zadatku, prebacio ilegalce iz fabrike »Šonde«, i to u toku dana, najpre grupno do Malog Kalemegdana, a odatle, jednog po jednog, na Dunav, do kupališta »Šangaj«, smeštajući ih u pripremljene kabine.

Nemanja je obezbedio siguran motorni čamac od vlasnika Janka Solnika. U čamcu su bile i pripremljene ribarske barke, da ih, u slučaju susreta sa Nemcima na Dunavu, pokažu uz objašnjenje da idu po ribu, a tu su bili i »ausvajs« i falša rakije, jer je Nemanja pri svakom susretu čašćavao pripadnike nemačke Dunavske policije - u odlasku rakijom, a u povratku ribom, što je bio prećutni dogovor da može bez teškoća prolaziti Dunavom.

U prvi sumrak motorni čamac se sa ilegalcima otisnuo za sremsko selo Belegiš. Sa Nemanjom je pošao i Janko Stolnik, prevoznik na Dunavu, takođe sa »ausvajsom«. Zadatak je bio da u toku noći Dunavom odvezu ilegalce do Belegiškog spruda. Nemanja i Janko nisu znali da su to ilegalci iz Beograda i da nioga i ne poznaju u Sremu, pa su se usput raspitivali za belegiške ribare Đokar-

r

licu Jazića, Dušu i Kandu Šmicinog, Slavka Obrića, Maju Vlaškog i još neke, na šta su im ovi odgovorili da su oni s drugog kraja Srema. U stvari, ilegalcima je bio cilj da se domognu Belegiša, računajući da će odande lako uhvatiti vezu sa NOP-om.

Čamac je išao sa banatske strane, gde je postojala manja mogućnost susreta sa nemačkom Dunavskom policijom. Nemci su, naime, u toku noći najviše krstarili duž dunavske obale, sremske strane, dok je duž Dunava sa banatske strane bila nemačka graničarska vojska, pa je policija računala da je ta strana sigurna.

Čim su prošli Stare Banovce, Nemanja i Janko su sa čamcima prešli na sremsku stranu, jer je najzgodnije bilo da ilegalce iskrcaju kod »Alaske kolibe«.. Stavši čvrsto na Belegiški sprud, ilegalci su Nemanju i Janka isplatili po dogovoru i s razlogom im se iskreno zahvalili na usluzi.

Ilegalci su pred svitanje stigli do prve seoske straže u Belegišu, a ova ih je privela kod Milanka Subotića, zaduženog za prihvat ilegalaca. Pošto nisu imali nikakve isprave, pravilo je bilo da se nepoznati ilegalci podrobno ispitaju ko su, odakle dolaze i ko im je bila veza, što je bilo u cilju očuvanja bezbednosti, jer se dešavalo da i neprijatelj pokuša da u naše redove ubaci špijune.

To je bila prva grupa ilegalaca koji su stigli iz okupiranog Beograda u Srem i, ujedno, prva ilegalna veza Belegiš-Beograd.

PARTIJSKA ĆELIJA SA DORĆOLA.ORGANIZUJE VEZU

Posle nekoliko dana Nemanja i Janko su prebacili još jednu grupu Beograđana za Belegiš. Tom prilikom Janko je saznao od Nemanje da on naplaćuje 5.000 dinara po osobi za prevoz, pa se, pred nepoznatima, glasno ljutio na njega zbog prevelike »takse«, zahtevajući da deo novca vrati ilegalcima, a uzme samo po tri hiljade, kao što su uzimali i drugima za prevoz od Beograda do Belegiša. Međutim, Nemanja nije hteo da smanji prevoznu tarifu, verovatno već pretpostavljajući koga prevozi, što je bila mogućnsot i da ih učeni. Istina, ni on ni Janko ni ovog puta nisu bili obavešteni koga su prevozili iz Beograda za Belegiš, ali se, ipak, rodila neka sumnja - da to nisu »Sremci koji su pobegli ispred ustaša u Beograd«.

Po povratku u Beograd Nemanja je pitao Zmijanca koga on to prevozi za Srem, jer mu je sve to nešto sumnjivo, a da nije zgodno da upadne u neku klopku i stigne u nemački logor. Zmijanac je ostao pri starom i škrtom objašnjenju. Ipak, Nemanjina sumnja ga je zabrinula i o svemu je odmah obavestio svoje drugove u partijskoj ćeliji. Posle kraće diskusije, odlučeno je da se Nemanjine usluge više ne koriste za prebacivanje ilegalaca u Srem.

U međuvremenu su neki članovi »Dunavske« ćelije KPJ saznali od Ilije Ravina da je Janko Stolnik simpatizer NOP-a, pouzdan i poverljiv čovek, kome se treba otvoreno obratiti i reći mu koga i zašto treba da prevozi. Bila je pogodnost i to da Stolnik nije od nikoga zavisio, jer je imao svoj vlastiti motorni čamac i potrebne isprave. Stvarno, Stolnik se rado prihvatio ovog opasnog zadatka i odmah napomenuo da neće da uzme ni dinara naknade za prevoz ilegalaca. Tako je, u leto 1942. godine, stigla i treća grupa ilegalaca iz Beograda u Belegiš. Tom prilikom Belegišani su Stolniku rekli da nije poželjno da se više tako neodgovorno dovode ilegalci, pre svega bez uputa organizacije i osnovne karakteristike o svakom ii egal cu.

Stolnik je po povratku u Beograd preneo Zmijancu poruku Belegišana, pa se o njoj diskutovalo na sastanku »Dunavske« ćelije. Poruka je usvojena i Zmijanac je zadužen da održi sastanak sa Ilijom Ravinim i ostalim saradnicima i nekim simpatizerima NOP-a, kako bi se poboljšala organizacija veze sa Sremom. Ali pošto je Steva Zmijanac upravo tada ozbiljno oboleo i nije se kretao iz kuće, to je taj zadatak poverio Milošu Mandarinu.

Mandarin nije časio: on organizuje sastanak u kafani Bože Stanojevića, na uglu Ulice Cara Uroša, gde su stigli Ilija Ravina i grupa ribara. Reč je bila o održavanju veze sa Sremom, tačnije prebacivanju ilegalaca iz Beograda za Belegiš. Diskutovalo se i o tome da li i dalje poveravati vezu sa Sremom i prebacivanje ilegalaca Janku Stolniku i Nemanji Bijukoviću, ili da se taj zadatak poveri jednom od organizatora iz »Dunavske« ćelije. Posle duže diskusije, odlučeno je da sa sledećim transportom ilegalaca pođe i Miloš Mandarin i u Belegišu upozna drugove o stanju u Beogradu. To je već bila druga polovina teške ratne 1942. godine, kada je jedina veza Beograda sa Sremom išla preko Belegiša. Upravo zbog toga Mandarin je trebalo da utvrdi šta on i drugovi treba da učine kad šalju ilegalce u Srem, a pogotovu u partizane. Zaključeno je i to da Bijuković i Stolnik, budući da su saznali nešto o čitavoj organizaciji i stekli izvesno iskustvo - i ovoga puta pođu sa Mandarinom i grupom ilegalaca u Belegiš.

Sa tom odlukom složio se i Zmijanac, pred ćelijom KPJ i dalje odgovoran za celu akciju.

DOGOVOR NA SASTANKU U BELEGIŠU

Priprema za prebacivanje grupe od pet ilegalaca vršena je krajnje ozbiljno. Sem ostalog, Stolnik je pripremio veliku barku i stavio je u čamac, a u nju zatvorio petoricu ilegalaca i Mandarina, tako da bi se, u slučaju nailaska nemačke Dunavske policije, u motornom čamcu videli samo Janko i Nemanja.

Bez ikakvih prepreka ilegalci su noću prebačeni u Belegiš, gdje je Stolnik u ranu zoru odveo Miloša i ilegalce kod Mile Stanisavljevića Jane, gde je prošli put uspostavio vezu.

Posle doručka, Nemanja i Janko su produžili za ribu u Titel, preuzevši obavezu da sutradan, u povratku, povezu i Mandarina za Beograd.

U kući Mile Stanisavljevića organizovan je sastanak Belegišana sa Milošem Mandarinom kao predstavnikom NOP-a Beograda. Od Belegišana tu su bili Milanko Subotić Vetar i Doka Belanović Zumbul. Oni su se pre sastanka posavetovali samnom kao sekretarom ćelije KPJ u Belegišu, o tome šta treba na dnevni red da postave i po kojim pitanjima da se dogovore. Odgovori na ta pitanja od mene su očekivani zato što je ova veza uglavnom pod mojim rukovodstvom i organizovana, dok su drugovi Vetar i Zumbul bili glavni organizatori prijema, smeštaja i odašiljanja ilegalaca u partizanske odrede, a nešto kasnije i za Bosnu.

Na sastanku je dogovoreno da se prebacivanje ilegalaca iz Beograda vrši što konspirativnije, vodeći računa o tome ko se šalje u partizane, kako se ne bi desilo da u odred stignu provokatori koji bi, sem ostalog, mogli da odaju i vezu Belegiš-Beograd. Ukazano je na dotadašnji nedostatak o održavanju te veze, a pre svega na neorganizovan dolazak grupa ilegalaca i nemanje podataka o svakome od njih, tako da je Komanda mesta morala svakog od njih da proverava, a neretko ih i pod izvesnom sumnjom šalje u odred. Mandarin je, pak, ukazao na neke poteškoće u radu pripadnika NOP-a u Beogradu, koje, sem ostalog, dolaze zbog neobaveštenosti o situaciji u zemlji, iz kog razloga bi dobrodošao propagandni materijal, zatim nemogućnosti da se što pre prebaci veći broj ilegalaca iz grada, naročito kad su u pitanju drugovi za kojima traga Specijalna policija, zbog čega je značaj ove veze Beograda sa NOP-om Srema bio utoliko veći, a njeno dalje aktiviranje hitnije. Mandarin se interesovao na koji način oni u Belegišu izbegavaju hapšenja od strane fašista kad ih napadnu, kakve su baze po kućama, kako uspevaju da masovno i aktivno uključe sve rodoljube u NOP itd. Razume se, Vetar i Zumbul nisu mogli na sva pitanja da mu pruže odgovor, ne bar koji bi ga posve zadovoljio, ali su mu objasnili da svaka kuća u selu ima po nekoliko baza sa raznim namenama (za sklanjanje ukućana, za skrivanje ilegalaca, za čuvanje posteljine i odeće, za smeštaj hrane i dr.). Za te baze u jednoj kući niko u selu nije smeo znati sem ukućana, a ilegalci su u slučaju nailaska neprijateljske vojske u selo smeštani u posebnu bazu - iz predostrožnosti da neki od njih za

slučaj da padne u ruke neprijtelja ne pokaže bazu, u kom slučaju bi nastradali ukućani.

Posle održanog sastanka, Vetar i Zumbul su me o svemu obavestili, tražeći da im pripremim propagandnog materijala za Beograd. Shvatio sam tu preku potrebu i sem nekoliko brojeva lista »Istine« pripremio i po jedan primerak materijala »0 fašizmu« i »0 konspiraciji«, a obećao sam Mandarinu da ćemo im redovno, preko uspostavljene veze, slati nove materijale.

Ova veza između Belegiša i Beograda, posle tog prvog dogovora, svakim danom postaje čvršća i svestranija, svakako neophodna za orgnaizaciju NOP-a Beograda i Srema. U prvo vreme ona je, pre svega, služila za prebacivanje ilegalaca iz Beograda u Srem. Kasnije su preko te veze Beograđani nabavljali razne potrebe za NOP Srema, kao što je bio slučaj sa nabavkom potrebnog alata za partizansku radionicu bombi i mina, zatim štamparije i drugog materijala.

Za ovu vezu i dogovor sa Milošem Mandarinom znao je veoma mali broj drugova u Belegišu, računajući da to treba držati u strogoj tajnosti. 0 svemu tome sam, razume se, obavestio Sreski komitet KPJ za Staru Pazovu.

Prilikom rastanka kod Mile Stanisavljevića, Mandarin je, pošto je od Vetra čuo da sam sekretar partijske ćelije, izrazio želju da naše partijsko rukovodstvo »prihvati« njihovu »Dunavsku« ćeliju, pošto je izgubila vezu sa partijskim rukovodstvom u Beogradu. Obećao sam Milošu da ću o tome obavestiti naše rukovodstvo, što sam ubrzo i učinio, u razgovoru sa Perom Relićem. Međutim, do toga nije moglo doći, pre svega iz organizacionih razloga.

DORĆOL SE ORGANIZME ZA ODRŽAVANJE VEZE SA SREMOM

Po povratku u Beograd, Mandarin je obavestio Zmijanca o zadacima koje je primio u Belegišu, pogotovu u vezi daljeg prebacivanja ilegalaca u Srem, predavši mu paket propagandnog materijala. U cilju očuvanja tajnosti, Zmijanac je rekao Mandarinu da svaki pripadnik njegove ilegalne grupe treba da formira na Dorćolu svoju grupu simpatizera i preko njih prikuplja prilog za NOP i deli propagandni materijal, delujući tako da jedna grupa ne sme znati za drugu, čime će se izbeći provale.

Miloš Mandarin je formirao nekoliko grupa, čija su okosnica bili članovi grupe s kojom je radio još 1941. godine i u kojoj su bili Ilija Ravin, Ferdinand Bačanin i Lazar Petrović. Zatim je učvrstio grupu ribara koji su već prebacivali ilegalce u Srem. Sem ostalih, u toj grupi je bio i Dura Brajković zvani Crni Dura, za koga se smatra da je bio član KPJ, a on je u svojoj grupi okupljao Janka Stolnika, Mitu Nikolića Linjaka (poginuo 1944. u Bosni), Stevu Balatinca zvanog Dura Beli (poginuo 1944. godine), čiku Marka Dživdžana (pogiinuo 1944. u Bosni), Slavka Brzaka, Damjana Ibrovčića (streljan 1943. u Beogradu) i još neke. Svi ovi ribari živeli su na obali Dunava, tako da je njihov rad bio prikriven i neprijatelji nisu sumnjali da rade za NOP. Krajem 1942. godine u rad ove grupe su se uključili Toma Nikolajević Kljaka, sopstvenik kupatila »Dubrovnik«, Jova Bijuković Šangajac, vlasnik kupatila »Šangaj« na Dunavu (poginuo 1944. u Bosni) i još neki. Kljaka i Šangajac su, kao sopstvenici kupatila, radili na skrivanju ilegalaca po danu u kabinama, da bi u toku noći organizovali njihovo ukrcavanje u motorne čamce i prebacivanje u Srem.

U prvo vreme Mandarin je održavao vezu sa Đurom Brajkovićem i prenosio mu odgovarajuće zadatke koje je on dobijao od Zmijanca. Kasnije je sa ovom grupom održavao zajedničke sastanke i dogovarao se o zadacima koje treba da izvrše.

Po dobijenom zadatku, Ilija Ravin je formirao svoju grupu od osvedočenih pristalica NOP-a. To je učinio i Ferdinand Bačanin, uključivši u grupu Draga Mihajlovića (poginuo 1945. u Sremu), Mišu Hercega (poginuo 1944), Trifka Buhu (poginuo 1944) i još neke. Laza Petrović je u svojoj grupi obuhvatio Đuru Petrovića, Nikolu Jovanovića, Živka Vinčića, Vladu Lovrenčića i još neke. Svaki pri-

padnik ovih grupa imao je zadatak da svoje proverene poznanike pridobije za NOP, čime je stvorena široka mreža ilegalnih grupa na radničkom Dorćolu.

Miloš Mandarin je, uz pomoć Slobodana Milovanovića, organizovao umnožavanje letaka i drugog propagandnog materijala o NOP-u. Odabrani materijal za umnožavanje Milovanoviću je donosio Lazar Petrović, u Hadži Tominoj 7, gde je ovaj stanovao i materijal umnožavao u sobici u potkrovlju. U prvo vreme vesti i letke je umnožavao na pisaćoj mašini, u 25 do 100 primeraka, pa deo zadržavao i rasturao u kafani svoga oca, a drugi deo davao Petroviću - da daje dalje, na čitanje po grupama i pojedinim simpatizerima NOP-a. Deo materijala za umnožavanje Slobodan je birao iz lista »Istina« i radio-vesti, što je dobijao vezom iz Belegiša. A kako je krajem 1942. godine imao dve pisaće mašine, jednu je poslao u Belegiš, za potrebe NOP-a u Sremu.

U organizovanju rada NOP-a na Dorćolu pojedinci i grupe su zapadali u teške situacije. Primera radi, Čeda Zrnić je iz barake Zavoda za izradu vojne odeće noću i uz pomoć drugova izneo puškomitraljez i tri sanduka municije, vešto izbegavajući pažnju stražara. Municija je odneta u »Šondinu« fabriku, kod Ilije Ravina, a Triva Škrbić je puškomitraljez odneo u svoj stan, u Dušanovu broj 35, odakle je Zrnić sutradan trebalo da ga prebaci na Dunav, a zatim prvim transportom, u Srem. Slučaj je hteo da su u zoru kuću blokirali Nemci, pa je Škrbić, verujući daje Zrnić uhapšen i njegov stan provaljen, nabrzinu rasklopio puškomitraljez, zamotao delove u krpe i sklonio ih u oveću peć, a sve to maskirao drvima za potpalu. Taman što je on to obavio, u sobu su upali Nemci s uperenim cevima. Počela je premetačina, preturali su sve što su mogli, udarali kundacima u zidove, zavirivali u svaki kutak, ali ništa nisu pronašli. Jedan se čak sageo i otvorio peć, pa ugledavši potpalu - ljutito udario vratanca nogom. Preturili su i podrum, razgrnuli ugalj i drva, pa otišli praznih šaka.

Na svoju veliku radost, Trivo je ubrzo ugledao Čedu - živa i zdrava. On je u zoru ugledao blokadu Trivine kuće i sklonio se na Lekinom Brdu. Saznali su i za pravi uzrok pretresa Trivine kuće. Naime, u neposrednoj blizini Nemci su se, u stanu nekih devojaka, posvađali i pucali jedan na drugoga, pa da bi prikrili svađu prijavili su da je neko pucao na njih i starešine su im naredile da izvrše pretres tog kraja.

Sretenije Zorkić

PRVE RADIO-STANICE

RADIO-STANICA CK KP HRVATSKE 1941.

Početkom lipnja 1941. godine, saopćio mije Joco Đaković, sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a za Zagreb, čiji sam član tada i ja bio, da se trebam sastati sa Brkom (ilegalno ime druga Radeta Končara), na određenom mjestu, zbog nekog zadatka. U to vrijeme prakticiralo se u Zagrebu, da se članovi MK SKOJ-a povremeno, po potrebi, šalju na posebne zadatke koje su dobivali od MK HPH ili CK KPH. Tako je, na primjer, član MK SKOJ-a Tibor Zelinka* sudjelovao u napadu na logor Kerestinac, a ja u likvidaciji agenta Tiljka, a da mi to međusobno nismo znali. Važio je konspirativni princip - »treba da znaš samo ono, što po potrebi rada moraš znati«. Tada sam ja Tibora, koji mije bio posebno drag prijatelj, ispratio kad je išao za Kerestinac, ali mi nije rekao kuda ide, već samo da će učestvovati u nekoj akciji. To je bio, na žalost, naš posljednji susret.

Sve sam ovo spomenuo, da bi se shvatilo, da i u ovom napisu ne mogu iznijeti sve činjenice u vezi sa radio-stanicom, kao na primjer tko je sve sudjelovao na njenoj izradi i na kojim mjestima, tko je dao materijal, kako se radilo itd.

Pošao sam, dakle, na taj sastanak sa Radetom Končarem ne znajući o čemu se radi. Bilo je to kod Kazališta. Rade me je poveo u podrum jedne zgrade na Marulićevom trgu, gdje je bila krojačka radionica. U pokrajnjoj prostoriji, pokazao mi je jednu malu radio-stanicu. Napominjem, da sam po struci radio-mehaničar, te je to svakako bio razlog što me je Rade uzeo za taj zadatak. Stanicu sam pregledao i odmah mu rekao da mi se ne sviđa, i da je suviše slaba za svrhu za koju je namijenjena, tj. da se s njom daju javne obavijesti CK KPH. Ukratko, stanica je bila male snage i nije se moglo očekivati da će dosegnuti izvan lokalnih razmjera. To je bilo vidljivo po upotrebljenim običnim elektronkama, (na izlazu, mislim, EL 6 ili slično). Cijela stanica bila je teška, po prilici, petnaestak kilograma.

Rade je stao na stanovište da ipak izvršimo probnu emisiju, što sam i učinio iz stana našeg skojevca Ivice Ožegovića u Bosanskoj ulici. Rezultati ni po snazi ni po kvaliteti modulacije nisu bili zadovoljavajući i Rade je stanicu povukao. Probe su bile izvršene čitanjem nekih literarnih tekstova i, naravno, bez najave. Prema nekim podacima koje smo dobili poslije rata tu stanicu je vjerojatno izradio skromnim sredstvima skojevac Zvonko Kosi, đak srednje tehnike. On je poginuo 1943. godine, vjerojatno kao tehničar radio-stanice ZAVNOH-a u Otočcu.

Nakon izvjesnog vremena bio sam ponovno pozvan na sastanak sa Radetom Končarem. Dočekao me je raspoložen i rekao mi da ću sada vidjeti nešto bolje. Pošli smo u jedan stan u Tuškanovoj ulici broj 15. Na vratima je pisalo Engl. Tu nisam nikoga poznavao. Unutra su mi Rade i Engl u kupaonici pokazali stanicu. Zaista je bila solidno izrađena. Čudio sam se da je napravljena u tako kratkom vremenskom razdoblju. Sastojala se iz dva dijela, a svaki se mogao smjestiti u svoj kovčeg. Jedan je dio bio ispravljač sa modulatorom, a drugi izlazni stepen i oscilator sa svim potrebnim instrumentima za štimanje. Upotrijebljene su njemačke elektronke većih snaga (nešto poput RL 12 P 35 ili slično); izlazna snaga bila je oko 100 W. Ne sjećam se svih detalja, ali bio je to solidno i stručno izrađen

*** Ubijen početkom 1942. u ustaškom zatvoru.**

uređaj. Poslije rata sam saznao daje pri izradi sudjelovao i radio-mehaničar Blažina, a materijal je dobiven od drugova koji su radili na aerodromu Borongaj. Vjerojatno je to i tačno.

Od Engla sam dobio sva potrebna uputstva za spajanje ta dva dijela, uštimavanje'stanice, podatke za antenu. Sjećam se da je antena bila duga oko 19 m, sa napajanjem na određenoj dužini od početka. Valna dužina je vjerojatno bila 29 m. Stanicu smo u kupaonici isprobali na lažnoj anteni. Izvršio sam nekoliko proba uštimavanja, jer ranije nisam radio na takvim uređajima. Moram naglasiti da nije tačan podatak koji se u nas pojavio u više navrata u štampi, da su se iz toga stana, uzastopno davale javne i najavljivane emisije i to cijeli tjedan.

Nakon upoznavanja sa stanicom, koju sam drugi dan i odnio iz stana Eng], Rade mije dao slijedeća uputstva. Stanica će raditi svake srijede u 21 sat, na valnoj dužini 29 m sa najavom: »Ovdje radio-stanica CK KPH« i na kraju dat će najavu slijedeće emisije iduće srijede u isto vrijeme na istom valu. Zatim mije kazao da se povežem sa drugaricom Rajnom Kravar, koja će biti veza sa CK i donositi materijal koji ćemo naizmjenično čitati; i da emisija ne smije trajati više od 15 minuta. Naš zadatak je, također, bio da pronađemo za svaku srijedu stan za emitiranje. Ja sam bio zadužen za donošenje stanice, za njezino otpremanje i pothranjivanje na sigurno mjesto poslije emisije koje sam morao unaprijed pronaći. Svaki put montirao sam drugu antenu, jer staru nisam skidao. U to vrijeme bile su žičane L antene u sveopćoj upotrebi za slušanje radija i bio ih je pun Zagreb.

Mesto instaliranja zadavalo nam je mnogo glavobolje. Vlasnici stana trebali su biti ili komunisti ili jako sigurni simpatizeri, zatim, da nisu kompromitirani; da ne smiju vidjeti šta donosimo i radimo i da trebaju vjerovati da samo primamo i bilježimo vijesti iz Moskve, što je ujedno bilo i opravdanje za montiranje antene. Bilo je to sve dosta komplicirano. Poteškoća je bila i u donošenju i odnošenju stanice. Prenosio sam je u dva puta, jer je bila teška oko 60 kg. Bio je problem kako da ostavim na ulici jedan dio dok drugi unesem. Pomagača nisam htio, a niti mi je tko rekao da ga mogu imati. To sam pitanje uspiješno riješio uz pomoć svog oca koji nije znao o čemu se radi. Naime, otac je radio u manjoj tekstilnoj tvornici Lavoslava Grivičića u kojoj je bilo oko 300 radnika. Grivičić je bio lični prijatelj Ante Pavelića i ustaški glavešina. Ostali glavni šefovi u toj tvornici (Sabljak i Hofman) priključili su se još ranije ustaškom pokretu i već postali ustaški funkcioneri, pa je moj otac ostao kao jedini financijski i tekstilni stručnjak. Imao je ključeve tvornice i često dolazio i po podne u ured. (Moj otac je surađivao sa NOP-om i kasnije otišao u partizane). Dakle, otišao sam ocu i rekao mu da mi je dva puta u tjednu potreban tvornički tricikl (koji im je služio za manje dostave) da prebacujem neke stvari. Taj je tricikl bio naročito pogodan, jer je na stranicama svog transportnog sanduka imao table sa natpisom firme Lavoslava Grivičića, kojeg su svi, a naročito policija, znali kao Pavelićevog osobnog i obiteljskog prijatelja, a vjerojatno i kao finansijera ustaškog pokreta. Otac je saznao čime se bavim. Stoga nisam više ni spavao kod kuće, ali mi je tricikl redovno davao. Time je problem bio riješen. Vozio sam stanicu kroz grad pokrivenu vrećama, bez velike bojazni da će netko kontrolirati što je u trokolici.

Održali smo svega četiri emisije. Prvu smo održali iz stana profesorice Olge Franković, koja nam je prepustila stan i otišla nekoliko dana rodbini u Slavoniju. Drugu iz stana našeg skojevca Ivice Ožćgovića. Treću pod prilično riskantnim okolnostima iz stana mojih roditelja, a četvrtu ponovo iz stana profesorice Olge Franković. U emisijama smo čitali proglase i saopćenja CK KPH, vijesti o partizanskim borbama u Jugoslaviji i slično. Poslije pročitanog teksta davali smo slijedeću obavijest: Slušajte nas iduće srijede na istom valu. u isto vrijeme!

Za emitiranje iz Selske 23, iz stana mojih roditelja, odlučili smo se u poslijednji čas, jer nam je iznenada propala, zbog hapšenja, jedna druga mogućnost, a nije više bilo vremena za pronalaženje drugog stana. Htjeli smo pošto-poto održati emisiju u određeno vrijeme, jer je to bilo veoma važno zbog komunista,

antifašista i svih ostalih rodoljuba. Ona im je trebala dizati moral i otvarati perspektive za NOB. Okupatori i kvislinzi su bijesnih što su im komunisti davali do znanja da neće imati mira u okupiranoj zemlji.

Stan mojih roditelja nije bio pogodan iz više razloga. U njemu više nisam boravio, jer sam očekivao hapšenje. Sestra je bila još iz predratnog razdoblja u pokretu. Susjedi i okolica je znala naše političko uvjerenje. Bez obzira na sve to Rajna i ja smo ipak odlučili da održimo emisiju. Moje sam zamolio da to veče ne izlaze iz sobe, da nebi videli Rajnu. U tome mi je mnogo pomogla sestra koja je umirivala roditelje. Oni su se, naime, jako uplašili, pogotovo kad sam predhodno dovukao ta dva teška kovčega i montirao antenu. Rekao sam da ćemo slušati i bilježiti vijesti iz Moskve. Otac je bio još više uznemiren kad je vidio da sam za balkon svezao smotani konopac i kad sam mu objasnio da ćemo se tuda spustiti ako nas otkrije polcija. »A što ćemo mama i ja? - upitao je otac. Na to nisam imao odgovora. Međutim, emisija je protekla mirno. Ustaška policija došla me je ubrzo hapsiti, ali me nije našla.

Stanicu sam kao i obično, sutradan odvezao na Trešnjevku na tavan slastičarske pekare, gdje sam je pohranio uz pomoć Pere Rukavine koji je tamo radio. On, također, nije znao šta se nalazi u kovčezima. Pero Rukavina je ubrzo uhapšen i strijeljan zbog napada sa ostalim drugovima na studentsku ustašku bojnicu kod Botaničkog vrta. Ta akcija je poznata širom zemlje, jer je bila izuzetna po hrabrosti dvanaestak omladinaca koji su tačno u podne napali bombama i pištoljima usred grada i stotinu naoružanih ustaša.

Stanica je pala u ruke policije sasvim slučajno.

Jednog dana obavijestio me je Pero Rukavina, da su neki drugovi iz njegove radionice uhapšeni kod svojih kuća i da bi trebalo hitno one kovčege sa tavana odnijeti, jer postoji mogućnost premetačine i u radionici. Radilo se, dakle, o satima, možda i minutama, da izvučem stanicu ispred nosa policije. Odjurio sam po trokolicu i uz Perinu pomoć natovario kovčege. Odlaknulo mi je kad sam se udaljio sa tog »vrućeg« mjesta. Tada sam počeo razmišljati kuda s njom. U nedostatku boljeg rješenja odvezao sam je na Berek kod Knežije u špecerajsku trogovinu Lea Rukavine. On je bio član Partije i član našeg MK SKOJ-a. Tu trgovinu je Leo otvorio uz pomoć Partije, pa je služila u ilegalne svrhe. Dovesti ili odnijeti nešto iz takve trgovine nije bilo sumnjivo. Donio sam stanicu kod Lea i on ju je smjestio u poseban bunker u koji se ulazilo dizanjem dasaka poda iza tezge. Rekao mi je da je čim prije prebacim na drugo mjesto, budući da nije bilo u duhu konspiracije da se na jednom mjestu pohrane stanica i tehnika. Naime, u bunkeru je već bila tehnika PK SKOJ-a: šapirografi, pisaći strojevi, propagandni materijal i si. Silom prilika prekršio sam taj princip i stoga je stanica pronađena. Vjerojatno je isti aan, ili možda sutra ujutro, došao u trgovinu Joco Đaković, sekretar MK SKOJ-a po neki materijal. Bili su sami u trgovini, pa je Leo iza tezge podigao daske skrovišta u namjeri da da Joci određeni materijal. Toga časa upali su agenti. Joca se snašao, zatrazio pastu za cipele, platio i otišao. Očevidno je da agenti nisu znali mnogo o Leu, jer ne vjerujem da bi se Joco tako lako izvukao. Oni su sačekali da Joco ode, a zatim rekli Leu da pođe s njima. Tada više nije bilo moguće zatvarati skrovište, a da to oni ne primijete. Leo ih je upitao da li se može presvući, jer je bio u radnom mantilu. Budući da su mu to dozvolili može se zaključiti da su u njega samo sumnjali. Nakon toga Leo je otišao u pokrajnju porostoriju, iskočio kroz prozor i pobjegao. Time je počela prava hajka na Lea. Izdata je i potjernica sa njegovom slikom. Jasno, da je pretragom trgovine otkrivena stanica zajedno sa tehnikom. Leo je uspio pobjeći. Partijskim vezama prebacio se na Okić. Poslije izvjesnog vremena ubijen je na Okiću od ustaša u jednoj klijeti gdje je davao otpor do posliiednjeg metka.

Stanica CK KPH veliki je uspjeh, a posebno druga Radeta Končara, na čiju inicijativu je proradila.

Bez obzira na njen kratak vijek imala je ta stanica veliki moralni i propagandni značaj, kada se uzme u obzir vrijeme i uvjeti pod kojima je djelovala.

Martin Mojmir

»GOLUB« IZ KUMBORA

Kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla me je na dužnosti u telegrafskom vodu Ratne mornarice u Kumboru. Tamo sam vršio dužnost referenta za otpremanje osmatračkih stanica. Tu smo zarobljeni od italijanske vojske, pa smo se, za početak, morali redovno javljati njihovoj komandi, kako bi imali kontrolu nad nama. Javljali snio se svakog dana po dva puta, ujutro i poslije podne. Samnom u vodu su bili Pavle Simić, Luka Đubreta, Mirko Veličković, Đuro Mađarac, Blaž Knvokapić i još neki koji su s nama radili na održavanju TT linija.

U junu je kod mene došao Ivan Iskra s molbom da mu pružim pomoć u prenošenju do Baošića nekog materijala koji je nosio u tašni. Rješio sam da mu pomognem. Pošli smo skupa. Ja sam gurao bicikl i na njemu Ivanov paket. Primijetio sam da je ta tašna prilično teška. Upitao sam ga šta mu je to unutra. Odgovorio je: »Vidjećeš kada ga budemo izvadili«.

U putu prema Baošiću iz daljine smo ugledali karabinijersku patrolu, na šta mi je Ivan odmah skrenuo pažnju da visoko dignem desnu ruku uvis i kažem »bon đorno«. Kako sam sa biciklom išao naprijed, uradio sam kako mi je savjetovao, tako da smo tu prepreku sretno prošli.

Stigavši do **radionice nekog** drvodjelca, ušli smo unutra. Tada je Ivan iz tašne izvadio nešto sanitetskog materijala, a onda više ručnih bombi. U toj kući je stanovao Splićanin Zlodre, preko koga je taj materijal otpreman za orjenske ustanike, odnosno, kako je to nama rečeno, prema Crnoj Gori.

Preko te veze prebacivali smo žicu, telefonski kabel, telefone, baterije i sve ono što je eventulano moglo poslužiti za održavanje veza koje su bile predviđene u vrijeme dizanja ustanka. Sve je to išlo, preko drvodjelca Zlodre.

Oktobra 1941. godine, nakon razmaha ustanka u Crnoj Gori, nalazio sam se na dužnosti linijaša na terenu i radio za potrebe okupatorskih jedinica, dok su ostali moji drugovi radili u skladištu.

U to vrijeme k meni je došao Pavle Simić, koji je u našoj ranijoj jedinici bio poručnik veze i radio-monter. Rekao je daje od Orjenskog bataljona dobio pismeno naređenje da dignemo telefonsku centralu u zrak, te da im nabavimo jednu radio-stanicu jače snage koja je potrebna za održavanje veza Crne Gore sa Vrhovnim štabom NOP odreda Jugoslavije. Tom prilikom je Simić pozvao Veličkovića, Mađarca i mene, koji smo tada bili radio-telegrafisti, jer tim pismenim zahtjevom je traženo da uz radio-stanicu dođu i tri pouzdana radio-telegrafista. Mi smo prema tom naređenju trebali da sa radio-stanicom dođemo na oslobođenu teritoriju, navodno negdje kod Durmitora.

Simić nam je izložio svoj plan. On će radio-stanicu izvaditi iz magacina, a mi ćemo provjeriti njenu ispravnost, da bismo je nakon toga opremili za predviđeni put. Trebalo je daje prebacimo u zadrugu u Kumboru, kod Nika Balića, da bismo sve još jedanput proverili i pripremili za prebacivanje do odredišta.

Nakon 14 dana pozvao me je Simić da dođem prije svanuća u Kumbor, jer sam ja tada sa porodicom stanovao u Đenovićima. Cim sam stigao rekli su mi da je sve po dogovoru gotovo i da treba pristupiti pakovanju radio-stanice.

Kada smo radio-stanicu izvukli iz skladišta, na straži naše mornaričke jedinice je bio neki Božetić iz Rijeke. On nam je kasnije pričao da nas je posmatrao dok smo izvlačili radio-stanicu i prebacivali je u zgradu zadruge.

Došlo je vrijeme kada je radio-stanicu trebalo prebaciti u Baošiće, a odatle za Orjenski bataljon, preko nekog kurira. Na omotu smo naznačili da su unutra staklene stvari, kako je ne bi tumbali pri transportu.

U Baošićima smo došli na vezu kod nekog drvodeljca Cvetkovića ili Ćetkovića. Dotle nas je, sa upakovanim teretom, prevezao fašistički kamion.

Radio-stanica je bila tipa PTP-50. Sa mogućnošću rada na srednjim i kratkim talasima. Kada smo je istovarili produžili smo put do Bijele, kamionom. Tu mi je Simić, kao organizator cjelokupne akcije oko prebacivanja radio-stanice, rekao da se vratim kamionom nazad, na svoju dotadašnju dužnost.

Simić je, sa suprugom i Veličkovićem, krenuo u Orjenski bataljon. Tom prilikom je poveo dvojicu radio-telegrafista, dok je mene, kao trećeg, ostavio, s napomenom da će mi naknadno javiti kada i sa kim trebam doći. Međutim, on je, prilikom odlaska u partizane, ostavio poruku mornaričkom fašističkom rukovodiocu. Odmah nakon toga Italijani su počeli tragati za radio-stanicom i sve su nas redom saslušavali. Tim saslušanjima je prisustvovao fašista Otmarić rodom iz Rijeke, jer je vladao italijanskim jezikom.

Prilikom saslušanja nisam ništa priznao. Izgovarao sam se da sam radio samo na održavanju TT linija. Ne znam šta je Simić u svom ostavljenom pismu napisao, ali smo svi mi koji smo saslušani ostali u uvjerenju daje on primio na sebe svu odgovornost za nestanak radio-stanice i da je to pismo na Italijane djelovalo umirujuće.

Poslije toga za nas su nastala vrlo teška vremena. Karabinijeri su uhapsili jednog našeg druga, pa smo pretpostavljali da i nama prijeti ista opasnost te smo počeli razmišljati i stvarati plan za bjekstvo u partizane. Uz to, čuli smo da Italijani sva uniformisana lica šalju u internaciju. Zbog toga sam se, sa Zlodrem, odlučio na bjekstvo preko Baošića u Orjenski bataljon. Pošlo nam je za rukom da umaknemo do Bakoča, i odatle u Orjenski bataljon. Tamo sam zatekao i Nikolu Đurkovića tada u svojstvu komesara bataljona, dok je komandant bio Gligo Mandić. Oni su mi odmah dali zadatak da osposobim za rad neku avionsku radio-stanicu, koja im je bila od velike potrebe. Nažalost, to mi nije pošlo za rukom, jer je nedostajala jedna lampa. Nakon toga su me rasporedili u jedinicu Nikole Zvicera, a poslije kraćeg vremena me povukli u štab bataljona, kod Pavla Simića, gdje sam preko radio- prijemnika slušao vijesti, »hvatao radio-stanice Slobodna Jugoslavija, London i Moskvu i na papiru predavao politčkom komesaru. To je odmah štampano u vidu informacija, koje je sređivala Marija Koš sa mužem.

U štabu bataljona sam saznao i za sudbinu one naše radio-stanice iz Kumbora - da je, preko veze, predata drugu Slobodanu Nakićenoviću, za Nikšićki NOP odred odnosno za Glavni štab NOPO Crne Gore. Govorilo se da ju je lično tražio Vrhovni komandant, pod šifrom »Tito trazi goluba«.

Herman Oton

MILOŠ BANJAROŠ I NJEGOVA RADIO - STANICA

U Valjevu, u ulici Zdravka Jovanovića, živi skromno u svojoj kući prvoborac Miloš Pavić, poznat po nadimku Banjaroš. On je kao borac Valjevskog partizanskog odreda, podgorske čete, učestvovao u blokadi Valjeva 1941. godine.

U septembru 1941. za vreme blokade Valjeva od strane Valjevskog partizanskog odreda, na pet šest kilometara, kaže Banjaroš, bile su isturene partizanske zasede na svim saobraćajnicama blizu grada. Preko ovih zaseda kontrolisano je kretanje neprijateljskih jedinica u gradu i van njega. U Valjevu se nalazila 704. nemačka divizija.

Da bi onemogućili izlazak neprijateljske motorizacije i artiljerije iz Valjeva, partizani su porušili sve mostove na putevima.

Štab Valjevskog odreda je početkom septrmbra napravio plan i raspored jedinica koje su učestvovale u blokadi. Put Valjevo - Beograd, Valjevo-Užice, Valjevo-Mionica, kao i sve sporedne puteve u ovom pravcu, držale su prva, druga, peta i šesta kolubarska četa. Put Valjevo-Pecka, Valjevo-Loznica i Valjevo-Šabac, zaposele su prva i druga podgorska četa i peta, šesta i sedma Rađevska četa. Više u pozadini, između ovih četa, nalazile su se četničke jedinice koje su ujedno kontrolisale sve sporedne puteve.

U popodnevnim časovima, 18. septembra, jedna nemačka jedinica pokušala je lozničkim putem da izvrši proboj prema selu Zlatariću. Ona je neopaženo prošla kroz isturene četničke zasede, ali su ih primetile partizanske zasede - izvidnice i o ovome odmah obavestile svog komandira Vojina Sofronića.

Sofronić je naredio da niko ne otvara vatru, dok Nemci ne dođu bliže. On i Mile Milatović, komesar podgorske čete, zauzeli su položaje nedaleko od porušenog mosta na lozničkom putu.

Nemci su išli, zastajkivali i osmatrah, ali ništa sumnjivo nisu mogli da primete. Bilo ih je oko dvadeset. Išli su na konjima i vodili još nekoliko konja koji su bili natovareni opremom.

U jednom momentu prolomio se snažan plotun. Otvorena je vatra sa svih strana. Nemci su, iznenađeni, ostavili tovarne konje. Neki su poskakali, sa konja u kanale i zaklone i prihvatili borbu. Poplašeni konji, sa tovarom, pobegli su na desnu stranu druma, gde su se u zasedi, nalazili borci druge podgorske čete. Posle kratkotrajnog okršaja, ostatak Nemaca se povukao prema Valjevu. Miloš Pavić, borac podgorske čete, zajedno sa drugim drugovima, požurio je da pohvata preplašene konje na kojima je bila oprema. Uhvaćeno je pet-šest konja, koji su odmah dovedeni u komandu čete. Pavić je prvi doveo konja do komandira čete Sofronića, sa kojim je bio i politički komesar čete Milatović i raportirao:

»Druže komandire, evo zarobio sam municiju«. Sofronić i Milatović su prišli tovaru, pogledali sadržaj opreme a onda su prišli i čestitali Paviću. Komandir Milatović pri čestitanju reče: »E moj Banjaroše, ti si zarobio nešto više od municije. Ovo nije municija, nego radio-stanica. I to prijemno-otpremna«. Radio-stanica je odmah skinuta sa konja i smeštena u jednu seosku staju. Nakon nekoliko dana, naređeno je da se zaplenjena stanica uputi u komandu Valjevskog partizanskog odreda, u selo Pričević što je i učinjeno.

Koliko mi je poznato, ovo je prva radio-stanica u partizanskim odredima. Zaplenjena je 18. septembra 1941. godine, oko 16 časova.

Ćuo sam da se ova radio-stanica 28. septembra 1941. oglasila iz Stolica kao »narodnooslobodilačka partizanska radio-stanica Jugoslavije«.

Dragutin Bajić

PO CENU ŽIVOTA

»Tek sada osećam koliko je sve bilo opasno... «.

Evo njegove životne priče:

»Živelo se u teškim vremenima. Imovina mojih roditelja bila je prezadužena. Bio sam upućen da idem u pečalbu. Najviše sam radio na sezonskim poslovima uvođenja i popravki telegrafsko-telefonskih linija. U petnaestoj godini, tj. 1928. počeo sam da radim na izgradnji skopske pruge u Ibarskoj dolini. Radilo se od 6 do 6. Tih godina saznao sam šta znači eksploatacija radnika.

Kasnije sam se u mome selu i mome kraju zbližio sa naprednim ljudima. Takvi su bili Milija Peruničić, učitelj u Markovici i student šumarstva Relja Kovačević iz Dučalovića. Kad sam završio prvi razred gimnazije, roditelji su mi saopštili da moram da napustim gimnaziju. Nisu mogli da plaćaju troškove školovanja.

Uvek sam bio sklon da se povežem sa ljudima koji više znaju. To je, u stvari, posebno uočio Milija Peruničić, koji je voleo sa mnom da razgovara. Takav je bio i student Relja Kovačević. Cesto mije davao letke da ih pročitam i dam drugima. Relja je umro 1937. godine.

U Čačku sam gimnaziju pohađao sa Ratkom Mitrovićem. Za izvesno vreme smo se rastali. Kađsam završio vojsku poznanstvo s njim sam obnovio. Kod Ratka sam često svraćao. On mi je davao knjige i govorio mi o političkoj situaciji. Sećam se, dobijao sam od njega brošure, letke, »Proleter«, »Uzoranu ledinu« ...

U Markovici sam postao rukovodilac u knjižnici. Bavio sam se kulturno-zabavnim radom. Od Ratka Mitrovića već sam počeo da dobijam zadatke. Trebalo je da okupljam omladinu. Jednom smo spremili pozorišni komad »Podvalu«, koji je, inače, bio zabranjen za izvođenje. Mi smo, međutim, jednu ulogu dodelili ženi žandarmerijskog narednika u Markovici, čime smo otklonili svaku sumnju u našu propagandnu aktivnost. Predstavi je prisustvovao i narednik, pa je i aplaudirao... ^

* *

U knjižnici smo imali odbor sastavljen od naprednih omladinaca. Mnogo nam je pomogao student prava Momčilo Jovašević. To su, u stvari, bili dani kad je već počinjalo proveravanje za prijem u KPJ. Bilo je to 1939. i 1940..godine. Svestrano su ispitivani čvrstina i karakter ljudi.

U selu Dučalovićima partijska ćelija formirana je 1940. godine. Nju su činili Timotije Radoičić, Velimir Pantelić - Brkinac i ja. Pre toga Ratko Mitrović koji je tada bio član Okružnog komiteta KPJ, održao je s nama niz sastanaka i razgovora, pojedinačno i grupno.

Ratko mi je početkom 1940. godine saopštio da sam kandidat za člana KPJ. Rekao mi je da treba aktivno da radim sa drugovima za koje smatram da mogu biti članovi Partije. Ja sam radio sa pomenutom dvojicom drugova. Predložio sam Ratku da oni budu primljeni u KPJ. U septembru, na sastanku u kući Velimira Pantelića, bio je i Ratko Mitrović. Ponovo je sa svakim od nas potanko razgovarao, proveravajući naše držanje. Onda nam je saopštio da smo primljeni u Komunističku partiju Jugoslavije. Rekao je da se time istovremeno formira partijska ćelija od tri člana. Zatim nam je saopštio da treba da izaberemo sekretara i to na demokratski način.

Podelio nam je tri listića. Glasali smo tajno. Ja sam glasao Velimira Pantelića, a njih dvojica jnene. Tako sam ja postao sekretar. Ratko nas je često obilazio. Sastanke smo održavali na Ovčaru, ispod manastira sv. Trojice.

*
* *

Nešto pre aprilskog rata bili smo svi mobilisani. U jedinicama smo ostali do 20. aprila. Naša jedinica se raspala u Valjevu. Krajem aprila počeli smo da radimo veoma aktivno. Ratko je sve češće dolazio na Ovčar. U junu smo već omasovili partijsku ćeliju. Novi članovi KPJ postali su Ljubinko Radoičić, zemljoradnik, i Milojica Pantelić, koji je tada bio maturirao, a kandidati Milomir Milosavljević i Vladan Pantelić. To je vreme ubrzanih priprema za ustanak. Iz Okružnog komiteta stizale su direktive. Prikupljali smo oružje. Timotije i ja smo, na primer, doterali puna kola municije i pušaka i sakrili u moju šumu. Posebna aktivnost razvijena je kad su u Dragačevo došli Ratko Mitrović i Bata Janković.

U junu me je pozvao Ratko i saopštio da treba da izvršim važan zadatak. Mnogo kasnije sam saznao da je trebalo da ja obezbedim smeštaj radio-stanice Glavnog štaba NOPOJ i Pavla Savića, u selu Dučalovićima. U stvari, evo kako je to bilo:

- Ratko mi je samo nagovestio da pred našom partijskom ćelijom predstoji ozbiljan zadatak. Ali, nije rekao kakav. Jednog dana me pozvao da pođem u selo Rtare. Našli smo se u kući Vuja Patrovića. Rekao mi je da treba da idem u Čačak, da se javim njegovoj sestri Olgi koja će mi dati znake kako bih stupio u vezu sa čovekom koji će doći vozom iz Beograda. Taj čovek bio je kurir Centralnog komiteta KPJ. Sačekao sam ga sa ugovorenim znacima. Ja sam bio kod mlekare

i držao u ruci kapu preko koje sam stavio list »Vreme«. Kurir je stigao, stavio mi ruku na rame, ja sam izvadio crvenu olovku, a on mi je rekao: »Naši smo«. To je bio ugovoreni znak. Ja sam već bio obezbedio fijaker kojim smo se prevezli kod Ratka.

U prvoj polovini jula Ratko mi je poručio da pronađem zaprežna kola, u stvari volovsku zapregu, i da određenog dana sa Timotijem budem u Pivarskoj ulici u Čačku. Rekao mije da tu treba da primimo neke stvari i da ih prevezemo u Dučaloviće. Kola i volove sam našao kod sinovca Mijalka Šibinca. U određeno vreme, oko jedan sat. Dragan Vranić, član Mesnog komiteta KPJ u čačku, u čezama je doterao stvari upakovane u nekoliko ranaca. Natovarili smo ih na kola, pokrili šašom i krenuli.

Timotije i ja smo razmišljali uz put šta bi to moglo biti upakovano u rancima. Ali, tek što smo krenuli, u vrh čaršije, izađe pred nas žandarmerijski narednik Janković iz Markovice. Pitao nas je možemo li da ga povezemo. Timotije i ja se zgledasmo. Trudili smo se da budemo hladnokrvni, da ne budemo sumnjivi. Ali, počeli smo da sumnjamo da nas je žandarm dokučio, da nas je pratio. Ipak, bili smo naoružani... Sačuvali smo hladnokrvnost. A onda, pred nama su bili Nemci... Žandarm je seo na upakovanu radio-stanicu.

Kad dođosmo do Nemaca, žandarm skoči i pozdravi: »Hajl, Hitler!« Prošli smo nesmetano, skrivajući osmeh. Uz put, penjući se prema Jelici, sretali smo nove kolone Nemaca. Žandarm je svaki čas ustajao sa radio-stanice, i pozdravljao. Kad smo skrenuli sa glavnog druma, više nije bilo problema. Na tom mestu, žaca se s nama pozdravio, pa se i zahvalio.

Radio-stanicu smo sakrili u Timotijevoj kući. Sutradan je Ratko Mitrović javio da će doći. Istovremeno, iz Beograda su stigli Pavle Savić, njegova žena Branka i Čeda zvani Makedonac, sa Mišom Zlatićem.

Sa Ratkom smo preneli radio-stanicu u napuštenu popovu kuću. Tek tada, on nam je rekao ko je Pavle i šta smo Timotije i ja prevezli iz Čačka. Saznali smo tada da je to bila radio-stanica Glavnog štaba NOPOJ. Stanica je radila noću, u jedan sat. Jedino smo Ratko Mitrović i nas dvojica znali za nju, mada je Ratko naložio da se organizuje obezbeđenje na Jelici i na Potajniku. Stražu su čuvali Milojica Pantelić, Mile Mitrović, Ljubinko Radojičić i Vladan Pantelić, ali, oni nisu znali šta obezbeđuju.

Kad su uslovi za rad postali teži, morali smo da menjamo mesto. Na moj predlog, otišli smo u selo Lisu, gde je bilo električne struje. Smestili smo se u školu, kod učitelja Vita Vulovića, rodom iz Dučalovića. Kad su došli četnici, pitali su nas šta tu tražimo. Komandant četničkog odreda Milić Milićević je zatim opkolio školu, vičući: »Izlazite, komunisti!« Brzo smo se dogovorili kako da postupimo. Pavle je izašao, a Branka je ostala unutra i sakrila radio-stanicu u dimnjak. Četnički komandant nas je razoružao. Posle razgovora sa Pavlom, ostavio je kod škole jednu desetinu četnika i dao nam rok od nekoliko sati da napustimo selo. Nije vredelo to što mu je Pavle govorio da mi ratujemo zajedno. Srećom, ugrejali smo bakrač rakije i dali četnicima da piju. Brzo su se podnapili, a mi smo za to vreme spakovali radio-stanicu, otišli u Ivanjicu i javili se sekretaru Mesnog komiteta KPJ, Miči Petroviću. On nam je našao jednu kuću u Ivanjici koju je obezbeđivao partizanski vod. Kad je oslobođen Čačak, stanicu smo prebacili najpre u kuću Bate Jankovića, a posle 15 dana u Užice gde se nalazio Vrhovni štab. Prilikom eksplozije u fabrici oružja, Pavle Savić je povređen, a Čeda Makedonac, radiotelegrafista je poginuo.

Radio-stanica je služila Narodnooslobodilačkoj vojsci i Vrhovnom štabu sve do desanta na Drvar 1944. godine. »Kad danas - kaže Šibinac - razmišljam o svemu što je prošlo, shvatam svu ozbiljnost zadataka. Nismo osećali nikakve tegobe, ni strah. Ja sam, na primer, bio veza između Pavla Savića u Lisi i Ratka Mitrovića

u Čačku. Često sam pešice, po kiši, celu noć, 60 kilometara išao peške da bih pre svanuća stigao u kuću Bate Jankovića, gde bi me čekao Ratko. Uvek sam išao sam. Nigde da sednem. Izdržao sam. Mislio sam: imam revolver, bombe, čega se imam plašiti?«

Ratko Šibinac se često sreće sa Pavlom Savićem, danas predsednikom Srpske akademije nauka i umetnosti. Često se sete gvozdenih pravila konspiracije. Prilikom jednog susreta, Pavle upita Ratka:

- Znaš li, molim te, ko je bio Čeda Makedonac?
- Ne znam, - odgovoario mu je Ratko. - Ja sam mislio da ti znaš.. .*

Ratko Šibinac

IZ SLAVNIH DANA 1941.

Avgusta 1941. godine, mirni seljaci sela Lise kod Ivanjice, nisu mogli ni naslutiti da je gost, mladog seoskog učitelja, Vitomira Vulovića Pavle Savić i da dimnjak njihove škole danju skriva u delovima sakrivenu radio-stanicu, koja. Se noću nečujno i tiho spušta u staru topionicu rudnika antimona na bukovici, gde je u jedan sat noću, održavana veza sa Sovjetskim Savezom.

Zivi svedoci, još uvek, se sećaju tih dana iz ustaničke 1941. godine. Iako je prohujalo toliko vremena, sećanja na te dane su neizbrisiva.

Devetnaestog juna 1941. godine Ratko Mitrović je zatražio od partijske ćelije u selu Dučalovićima da obezbedi smeštaj za nekoliko drugova »koji će nešto da rade«. Naglasio je da kuća treba da bude usamljena, u šumi, i obezbeđena. Partijska organizacija je dala predlog za jednu kuću ispod šumovitog Ovčara, koja je bila usamljena i prazna.

Ratko Mitrović je 24. juna došao u selo Rtare i rekao Ratku Šibincu, sekretaru partijske ćelije u Dučalovićima, da zaprežnim kolima ode u Čačak i javi se Draganu Vraniću.

- Dobićeš neke stvari od Dragana, koje moraš sačuvati po cenu života - rekao mu je Ratko Mitrović.

U Pivarskoj ulici u Čačku Šibinac je našao Dragana Vranića pred već natovarenim zaprežnim kolima. Pretovar je odmah izvršen.

- Sećam se da su to bili neki rančevi, koje smo prekrili pokrivačima, a odozgo stavili šašu - priča nam Šibinac, koji danas živi u Čačku. Na izlazku iz Čačka Ratku Šibincu pridružio se i Timotije Radojičić.

Samo što su se za nekoliko stotina metara odmakli iz Čačka, na putu im se našao komandir žandarmerijske stanice u Markovici, Radomir Janković, koga su obojica dobro poznavali.

»Stvari treba sačuvati po cenu života« -prostrujale su u Šibincu reči Ratka Mitrovića. »Da nije već napravljena zaseda? Šta da rade?« - razmišljao je Ratko. Čvrsto su držali pištolje u džepovima, spremni da ih upotrebe na prvi sumnjivi pokret žandarmerijskog komandira.

- Mogu li da se prevezem do Markovice? - upita žandarm i sede na kola.

Pratili su budno svaki pokret žandarmerijskog komandira. Bojazan i neizvesnost tek je nastupila posle pola kilometra vožnje. Na putu sreli su grupu Nemaca.

Graške znoja su se slivale niz Ratkova i Timotijeva leđa. Svaki nerv im je bio napet. Ruke u džepovima pritežu pištolje i bombe.

*** Tek na 35-godišnjicu revolucije ustanovljeno je daje Ceda Makedonac u stvari bio Sedek Kostovski.**

- Hajl Hitler - digao je ruku žandarm iz Markovice i hitlerovski pozdravio. Nemci mu radosno otpozdraviše.

U Markovici siđe s kola žandarmerijski narednik, a oni sa tajnim paketima produžiše za Dučaloviće, koje su potom sakrili u jednoj šumi.

U usamljenu kuću ispod samog Ovčara stigli su novi stanari: Pavle Savić i njegova drugarica Branka i neki Cedo. (0 Cedi niko nije ništa znao, izuzev da je Makedonac).

Sutradan u Dučaloviće je stigao i Ratko Mitrović, politički komesar Čačanskog partizanskog odreda. Paketi iz šume su preneti u kuću gde su se već smestili Pavle, Branka i Čeda.

Iz više razloga radio-stanica nije mogla dugo ostati na Ovčaru. Morala je promeniti mesto. Seoba je najviše izvršena zbog oslabljenih akumulatora. Stanica se morala smestiti negde gde ima struje.

U osnovnoj školi u selu Lisa kod Ivanjice radio je učitelj Vitomir Vulović. Bio je to mlad, napredan čovek, mada još nije bio član Partije

U školi nije bilo struje, ali je bilo pogodno mesto, s obzirom da je, na sat hoda, bilo struje u staroj topionici rudnika antimona.

I tako, u Lisi je stvorena jedna nova »porodica« čiji su članovi bili Pavle i Branka Savić, Cedo, Timotije, Vitomir i Šibinac. Svi su oni bili naoružani. Jer, stanica nije smela pasti u ruke neprijatelju. Sa Mićom Matovićem, sekretarom Sreskog komiteta Partije u Ivanjici stupljeno je odmah u vezu. On im je obezbeđivao noćno spuštanje do stare topionice.

Sve šifre i šifrovane poruke su vrlo vešto ušivali u pojas od pantalona Ratka Šibinca, koji ih je predavao Ratku Mitroviću, a od njega se vraćao sa novim porukama.

- Bila je prva polovina septembra - priča nam Šibinac. - U školi je bio sastanak. Jedino je odsutan Vitomir. Razgovor je vođen u kancelariji škole. U jednom momentu Vitomir ulete u školu i sav tresući se, jedva prošaputa:

- Opkoljeni smo!

Situacija je iznenada postala kritična. Pogledi svih su bili uprti kroz prozorska okna. Okolo svuda četnici. Preko dve stotine. Prave obruč oko škole.

I, posle nekoliko minuta, pred vratima škole, na stepenicama, pojavio se s pištoljem u ruci lisanski četnički komandant Milić Milićević, samozvani Lučko.

- Svi koji ste unutra, izlazite napolje! - vikao je četnik.

Prvi je izašao Vitomir, a poslednja Branka, koja je kao »domaćica« zaostala, navodno da bi nešto pogledala u kuhinji. Zastala je da još jednom pogleda da nije ostao neki trag. Kada je naišla i Branka, četnik Milićević viknu:

- Izlazi, ti, ženska vještice!

Bilo je teško u tim trenucima. Jer, i najmanja greška i nesmotrenost mogla je sve da upropasti. Pavle ie brzo reagovao. U tom trenutku njegova prisebnost je bila odlučujuća.

- On nije reagovao zbog četnika, već zbog nas. Da mi ne bi naparavili neku grešku, - kaže nam Ratko Šibinac.

Pavle Savić je prišao četničkom komandantu i oštrim glasom rekao:

- Ja hoću s vama da razgovaram. Nema smisla da nas maltretirate...

Milić ga je gledao u oči.

- Mi smo patrioti ove zemlje i mi ćemo da se borimo protiv neprijatelja. Mi smo rodoljubi ove zemlje, - rekao je Savić.

Na ove reči, četnički komandant odvrati:

- Ja u Lisi nikoga ne poznajem. Ja sam komandant Lise! - viknuo je. Komuniste ne trpim!

Četničke puške su bile uperene u grudi ove male grupe. Tražili su da im predaju oružje. Nije imalo drugog izlaza. Predali su im četiri pištolja i sedam bombi »kragujevčanki«.

- Više neću da vas ovde vidim. U l i . sati da se izgubite! - viknuo je četnik Milićević i naredio pretres svih prostorija škole.

Pretres je bio poveren Nikoli Šuliburiću Krdži, tadašnjem blagajniku opštine. Evo šta je on o tome rekao:

- Četnički komandant Milićević je ušao u kancelariju i nabusito se obratio tadašnjem predsedniku opštine Tihomiru Joloviću: »Da li ti znaš koga držiš? A zatim se obratio meni: »Zašto me nisi obavestio koji su ti stranci, da li znaš da se u školi nalaze komunisti?« Naredio mi je da pođem u školu i da izvršim detaljan pretres i da mu predam sav propagandni materija] koji pronađem. Kao moje pomoćnike dodelio mije Većentija Jovovića i Nastasa Bojovića, jer je u njih imao najviše poverenja. Pozvao je i učitelja Vulovića da prisustvuje pretresu.

Učitelj Vulović je drhtao.

I pretres je počeo. Trajao je čitav sat.

Posle završenog pretresa izašao je pred svog komandira i raportirao:

- Gospodine kapetane, pretresao sam sve, od poda do krova. Ništa nisam našao.

Opet su nastale teškoće. Šta sad? Šta će biti sa radio-stanicom? Kako je izvući, a da se ne otkriju?

Pribegli su lukavstvu.

Blizu škole je bila mala kafanica. Bakrač sa vrućom rakijom je odmah nastavljen. Brzo je stigla rakija u jednu školsku učionicu. Pronađeni su i neki lončići u koje se vruća rakija stalno dolivala. Alkohol je postepeno uspavljivao četnike. Jedini Nikola Šuliburić nije pio. Pod dejstvom alkohola četnici čak počeše' i da se izvinjavaju Pavlu Saviću i njegovim saradnicima koji su do 11 časova morali napustiti Lisu.

- Komandant nam naredio... Stariji se moraju slušati, - govorili su četnici.

Ubrzo su se valjali po podu učionice. Nisu više znali ništa za sebe.

- Mogli smo četnike i razoružati, - kaže Ratko. - Ali, dok su oni i dalje, mrtvi pijani, žderali alkohol, karavan je pakovao svoju radio-stanicu i spremao se za put, a odmah je izvešten Mićo Matović u Ivanjici sa nalogom da spremi novo mesto za radio-stanicu. Obavestili smo i Ratka Mitrovića u Čačku.

Od jednog seljaka u Lisi dobijena su kola. Natovarena je radio-stanica i krenulo se za Bukovicu, a odatle u Ivanjicu, gde je smeštena na jednom brežuljku iznad mosta do kuće popa Milutinovića.

- Unutra je stanovao neki šuster - seća se Ratko Šibinac.

Kada je pre tri godine Ratko posetio Ivanjicu i kuću gde je septembra 1941. godine bila radiostanica, jedna žena mu se zagleda u oči i reče:

- Vi ste 1941. godine ovde dolazili. Bili ste u seljačkom odelu.

Topionica rudnika antimona je bila slobodna. U rukama partizana. Mića Matović je grupi dodao još dvojicu partizana kao direktno obezbeđenje.. Radio-stanica je ponova preneta u Bukovicu.

Oko petnaest dana radio-stanica je bila u Bukovici. Svake noći tasteri su otkucavali. Slali poruke. Veza sa Sovjetskim Savezom je redovno održavana. Šifrovane poruke su putovale i u Užice, u Vrhovni štab.

I sve do napada četnika Boža Javorca na topionicu radila je ova radio-stanica. A onda, prebačena je u selo Virovo kod Arilja, odatle u Guču, a zatim u Čačak, gde je prvo bila smeštena u kući Milke Minić. Iz njene kuće je prebačena u Okružni komitet u Čačku, kasnije,.preko Arilja i Zlatibora, stiže u Užice, u Vrhovni štab, od koga se više nije odvajala u toku rata.

Za vreme eksplozije u trezorima radio-stanice Pavle Savić je zadobio opekotine, Timotije je povređen, a drug Čedo izgoreo.

Timotiju Radojičiću je lično drug Tito potpisao dozvolu da može otići nekoliko dana na bolovanje, na odmor. I Timotije je otišao svojoj kući u Dučalovića. Međutim, za njegov dolazak su saznali Nemci. Iznenada, stigli i uhvatili ga. Ali, na putu za Čačak, Timotije iskače iz kamiona i uspeva da im pobegne. Danas živi u Vranju i još uvek, kao najdražu uspomenu, čuva potvrdu za bolovanje koju mu je dao drug Tito.

Miloje Tomić

PRVA RADIO-STANICA U OKUPIRANOJ EVROPI

(Radio-stanica Užičke republike)

U našoj istoriografiji dosad su zabeležene dve radio-stanice koje su počele s emisijama 1941. godine u okupiranoj Jugoslaviji. U teškim ilegalnim uslovima, jedna je radila u Zagrebu, druga u Ljubljani. Radio-stanica Komunističke partije Hrvatske sedam dana je emitovala poznati Proglas CK KPJ, krajem juna 1941. da bi već početkom jula pala neprijatelju u ruke.[1]) U Ljubljani se Radio-stanica Osvobodilne fronte popularni »Kričač« održala od novembra 1941. do aprila 1942, kad je prestala s emisijama.[2)]

0 prvoj slobodarskoj radio-stanici, koja je usred okupirane Evrope, s oslobođene teritorije u našoj zemlji, iz Užica, davala emisije od početka oktobra do kraja novembra 1941. jedva da ima pomenau našoj literaturi. Tome je doprinela i činjenica što su neki naši autori, ne znajući za postojanje i rad *PRVE NARODNOOSLOBODILAČKE PARTIZANSKE RADIO-STANICE,* čak i pozive u pet brojeva užičke »BORBE« (od 13, 15, 18, 20. i 22. novembra 1941) smatrali kao upozorenje čitaocima da slušaju Slobodnu Jugoslaviju[31] koja se nalazila van Jugoslavije, na teritoriji SSSR. Tek profesor dr Jovan Marjanović, prvi put 1963. godine, pominje »da je preko prve partizanske radio-stanice u Srbiji prvi put odjeknuo kroz eter glas ustanika«.[4)]

Radio-stanica Užičke republike, čiji je značaj 1941. godine bio takav i toliki, da je okupator odmah protiv nje poveo pravi rat na radio-talasima osnivanjem svoje, lažne i provokatorske »partizanske stanice«, biće nesumnjivo predmet opsežne studije, tako daje cilj ovog priloga da iznese neke podatke do kojih je došao autor tokom rada na drugim temama.

U oslobođenom Krupnju (5. septembra 1941) zaplenjene su dve male radiostanice nemačke vojske. U partizanske ruke padale su i druge, većinom neispravne vojne stanice koje po svojoj konstrukciji nisu mogle biti upotrebljene za govorne fonične emisije. Prvu veću radio-stanicu zaplenio je Valjevski odred, posle sudara s jednom kolonom Nemaca na putu Bojčica-Ribari[51]. Doneta je s ostalim ratnim plenom u selo Pričević. Tu je načelnik štaba Valjevskog odreda odmah izdvojio i m^đu borcima i rukovodiocima potražio nekog ko se razume u

1) Ratna sećanja, knj. treća, str. 187 (Kultura, 1961, Beograd)

2) Isto, str. 340.

3) Ustanak naroda Jugoslavije - Zbornik, knj. druga, str. 493 (VOJNO DELO, 1964, Beograd).

4) Dr J, Marjanović: Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, str. 237 (Beograd, 1963).

5) Izjava tadašnjeg kom'esara Valjevskog odreda Milosava Milosavljevića - stenogram u posedu autora.

radio-tehniku[6]. Javio se radio-amater Isidor Isa Brdarić, dotada kurir štaba Odreda.

Brdarić je utvrdio da se radi o prijemno-otpremnoj radiofonskoj i radio-telegrafskoj stanici jačine od oko 40 vati, s tasterom i mikrofonom (na kome je bio izuven vojni natpis Feind hört mit - Neprijatelj prisluškuje) i »što je bilo najvažnije, radio-stanica je bila ispravna, na akumulator i baterije.. ,«[7] Već sutradan, Brdarić je s radio-stanicom upućen u Stolice (po nalogu komesara Odreda), gde je tih dana održano istorijsko savetovanje najviših rukovodilaca ustanka u Jugoslaviji.

U sobi jedne od rudničkih baraka u Stolicama, u konspiraciji, isprobavana je zaplenjena nemačka radio-stanica.[8] U susednoj zgradi, gde je bio smešten Vrhovni štab, Ivo Lola Ribar »hvatao« je emisiju na običnom radio-aparatu. On je Brdariću, prvom partizanskom radio-spikeru, saopštio da radio-najavu počne rečima: »ČUJTE, ČUJTE, ČUJTE... GOVORI PRVA NARODNOOSLOBODILAČKA PARTIZANSKA RADIO-STANICA«. Dotrčao je zadovoljan u probni studio i rekao: »Prirediću iznenađenje drugu Starom«. Lola Ribar naredio je Brdariću da tačno za deset minuta nastavi probu. Prvo najavu, dva tri puta, pa onda tekst. Dao mu je dugački Proglas Centralnog komiteta KPJ od 25. juna 1941.

Ivo Lola Ribar se uputio u zgradu Vrhovnog štaba. Kod druga Tita nalazili su se još neki drugovi. Lola je, kao slučajno, okretao dugme na radio-aparatu, koji je stajao u uglu na jednoj običnoj polici. Pogledao je na časovnik na ruci. Na rađio-skali na kratkim talasima, našao je dužinu od 40 metara. Vrhovni komandant je nešto govorio kad mu je, iznenada, upala u reč emisija iz radio-aparata, koji je zagrmeo: »Čujte, čujte, čujte... Govori prva narodnooslobodilačka partizanska radio-stanica...«

Tito je pogledao u Lolu Ribara, zatim u radio-aparat: bio je iznenađen! Slušao je probnu emisiju nekoliko minuta, a zatim gaje Lola Ribar pozvao da pogleda radio-stanicu. Isa Brdarić još nije bio završio čitanje Proglasa CK, kad se na vratima pojavio drug Tito s Lolom. Mahnuo je rukom prvom partizanskom spikeru da nastavi čitanje. Tito se potom zainteresovao za domet radio-stanice, njenu jačinu, akumulatore. Odmah je rekao spikeru:

- Druže, isključi je, štedi baterije...

Brdarić je odgovarao na pitanja Vrhovnog komandanta. Rekao je i da će stanica moći da »baca« između 150 i 200 kilometara kružno u vazdušnoj liniji, ne više. Tada je Tito kazao:

- Jednog dana imaćemo radio-stanicu koju će slušati ceo svet. Zasad je i ovo odlično... Počnite rad odmah, a Beve (Edvard Kardelj) neka napravi program i odredi vreme emisije.[9]

Prve tri probne emisije date su u Stolicama, između 27. i 30. septembra 1941. Radio-stanica je potom preseljena^prateći Vrhovni štab, u selo Tolisavce, između Krupnja i Bele Crkve. U jednoj od kuća porodice Vukovojac, na brdašcu na rubu sela, razapeta je poduža antena. Odatle je emitovano još nekoliko emisija početkom oktobra 1941. Emisije su davane čim padne mrak (zbog većeg dometa noću), u trajanju od oko desetak minuta. Program je bio isključivo govorni. Za pesme i muziku, nije bilo baterija. Tekstove je pisao Ivo Lola Ribar, verovatno u dogovoru s Edvardom Kardeljem. Posle pregleda nekih materijala, Brdarić je utvrdio daje pročitao u mikrofon proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, jer se prethodno prisetio dramatičnih reči »Srpski narode - kucnuo je čas« (koje

6) Izjava tadašnjeg načelnika štaba Odreda general-potpukovnika JNA u rezervi Ratka Martinovića - stenogram u posedu autora.

7) Izjava Ise Brdarića autoru od 22. aprila 1967. godine.

8) Rodoljub Colaković, učesnik savetovanja u Stolicama, izjavio je autoru (12. marta 1967) da je u Stolicama saznao za ovu radio-stanicu.

9) Tekst u odeljku SEĆANJE DRUGA TITA, u kome se navode njegove reči, autor citira na osnovu saglasnosti predsednika Tita, kome je prethodno podneo na autorizaciju ovaj odeljak.

se, inače, nalaze u pomenutom Proglasu CK KPJ - »Srpski narode, ne oklevaj! Sada, i samo sada, kucnuo je čas.. .«)[10]

Već prve probne emisije ove radio-stanice iz Tolisavaca čule su se na teritoriji oslobođene Srbije, a takođe i u okupiranim gradovima - Beogradu, Šapcu, Smederevu, Kragujevcu, Kraljevu... Da su u emisije bile uključene i najnovije vesti s partizanskih frontova, koje je iz Vrhovnog štaba Brdariću donosio Lola Ribar, može se zaključiti i po tome što su neki odredi na osnovu slušanja ove radio-stanice izdavali i umnožavali svoje radio-vesti.[11] Nešto pre sredine oktobra 1941, emitovanje iz Tolisavaca je prekinuto.

Kad je, početkom druge polovine oktobra, Vrhovni štab na čelu s drugom Titom stigao u Užice, radio-stanica se takođe smestila u zgradu Narodne banke u sedištu Užičke republike. Posle prekida od svega tri-četri dana, već oko 20. oktobra počele su prve emisije iz slobodnog Užica.[12)]

Studio Prve narodnooslobodilačke partizanske radio-stanice, bio je u Užicu - modernizovan. U jednu sobu na spratu Banke, Brdarić je doneo neku predratnu poštansku govornicu-kabinu. U nju je uneo svoj mikrofon. Radio-Stanica je, osim toga, dobila i još jednog spikera: Davorjanku Paunović Zdenku.[13'] Emisije su počinjale tačno u 21,00 časova, na talasnoj dužini od 40,7 metara, ali je dužina bila različita. Zavisilo je od obima tekstova i vesti sa frontova u nas i u svetu. Najčešće trajale su oko 20 minuta.

Radio-antena bila je razapeta na trezoru, na brdu gde su bili protivavionski mitraljezi.

Redakcija radio-stanice u Užicu formalno nije postojala. Redakcijske funkcije obavljali su Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar, članovi Vrhovnog štaba, dr Dušan Nedeljković, član redakcije »Borbe« u Užicu i »šef« radio-stanice Isa Brdarić.[14)]

Pored vesti o borbama s okupatorom, o akcijama partizanskih odreda, objavljivani su i članci koje su pisali članovi Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba. Materijale je pretežno prikupljao Lola Ribar i predavao ih Brdariću. Dešavalo se da pred samu emisiju Kardelj pošalje neki članak ili da dr Nedeljković pozove Brdarića i preda mu već otisnut tekst, spreman za štampu u »Borbi« da ga pročita u mikrofon. »Borba« je izlazila dva puta nedeljno, a emisije su bile svakodnevne, pa bi neki materijali bili emitovani a zatim objavljivani u »Borbi«. Brdarić se seća daje neposredno od Kardelja dobio njegov ranije oštampani rukopis »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne valsti«.[15']

Posebnih rubrika u emisijama nije bilo. Tek u novembru, uvedene su *poslednje vesti sa frontova.* Povod je bio Kardeljevo diktiranje vesti o partizanskoj pobedi nad četnicima kod Čačka.[161] Nekoliko članaka druga Tita čitani su kao ključni deo emisije. Čitani su iz »Borbe«.

Ni u jednoj emisiji Prve narodnooslobodilačke partizanske radio-stanice nije rečeno, niti pomenuto da se njen studio i redakcija nalaze u Užicu. U centru

10) Dokumenata o emisijama nema. Arhiva radio-stanice nije vođena, tako da je sećanje Ise Brdarića gotovo jedini izvor o sadržaju emisija.

11) Dragojlo Dudić: DNEVNIK (PROSVETA, 1945, Beograd) str. 183: »Stapari, 7. oktobra: Juče smo u štabu nameštali radio-aparat. Imamo nove vesti... Mašina za pisanje u drugoj sobi već čvokoće sigurno priprema radio-vesti (Nap. autora: U to vreme radio-stanica SLOBODNA JUGOSLAVIJA još nije runkcionisala, ona počinje emisije tek od 11. novembra 1941. iz SSSR).

12) Isto, str. 206. » . . . čitao Radio vesti«. Izjava I. Brdarića autoru.

13) Izjave Zine Penezić autoru od 27. aprila 1967.

14) Iz izjave akademika dr Dušana Nedeljkovića autoru, vidi se daje kao tadašnji član redakcije »Borbe«, dr Nedeljković aktivno sarađivao u obezbeđivanju tekstova za emisije.

15) Kardeljev članak objavljen je u užičkoj »Borbi« od 19. oktobra 1941- Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 18.

16) Tom prilikom je Ivo Lola Ribar (prema izjavi I. Brdarića) rekao: »Sad smo prava radio-stanica, imamo rubriku poslednje vesti«.

Užičke republike funkcionisanje ove radio-stanice držano je u tajnosti, tako da je o njenom postojanju i radu znao samo mali broj partijskih funkcionera.[17]*

Sudeći po mnogo čemu, užička radio-stanica bila je, u stvari, radio-stanica Vrhovnog štaba NOPOJ, mada ona tako nije »titulisana«, niti o takvom nazivu postoji ma kakav sačuvani dokument. U saopštenjima u užičkoj »Borbi« («Slušajte naš glas«) o njoj se govori kao o *»Partizanskoj radiostanici«*.[18]

Značaj užičkih radio-emisija bio je izvanredan. Gde god je bilo radio-aparata, krajem oktobra, početkom novembra, a pogotovo posle saopštenja u *»Borbi«,* slušane su kratkotalasne emisije iz Užica. Već je pomenuto da su u Valjevskom odredu izdavane Radio-vesti na bazi ovih emisija, a to je verovatno bio slučaj i u drugim odredima u Srbiji.

Kakav je bio odjek ovih emisija na okupiranoj teritoriji, u gradovima pogotovu, najbolje se vidi iz reakcije okupacionog bezbednosnog i propagandnog aparata da na naše emisije odgovori neuobičajenom protivakcijom - stvaranjem povokatorske radio-stanice.

Inicijativa za stvaranje lažne partizanske radio-stanice, prema Kislu, zameniku šefa Upravnog štaba vrhovnog vojnog zapovednika okupirane Srbije, potekla je od šefa beogradske policije Dragog Jovanovića u oktobru 1941.[19] Stručnjaci Gestapoa i Antikomunističkog odelenja Specijalne policije razradili su plan za osnivanje provokatorske stanice. Cilj: emitovati radio-vesti za koje slušalac može lako saznati da su neistinite, pa da svè te laži pripiše partizanima. Zatim, širenje demoralizacije u masama objavljivanjem velikih gubitaka u borbi protiv okupatora i kvislinga, »koji ipak neće pokolebati komuniziranje Srbije«. »Sve je bilo sračunato da se partizani dezorijentišu, a naročito da se oslabi želja omladine za odlazak u partizane.. .«[20]

Rad ove okupatorske, tobožnje partizanske stanice odobrio je vrhovni vojni zapovednik general Berne, naredivši šefu »Zender Belgrada« poručniku Rajntgenu da strogo čuva tajnost ovih emisija.

Tako su na kratkim talasima od 25,50 metara, ne pre sredine, najverovatnije drugom polovinom oktobra 1941. odpočele iz Zemuna lažne partizanske emisije. Počinjale su parolom: »Smrt fašizmu, sloboda narodu!« i »Proleteri svih zemalja, ujedinite se«. Osnivanje i rad ove provokatorske stanice opširno je i u više priloga obrađen u našoj istorijskoj literaturi.[21]*

Međutim, sve te obrade u vezi s pojavom provokatorske radio-stanice sadrže dva krupna previda:

Prvo, nigde se ne pominje da se okupator odlučio na osnivanje lažne partizanske radio-stanice tek posle pojave prave partizanske radio-stanice i njenih prvih emisija iz sela Tolisavaca, a zatim iz Užica.

Drugo, unosi se zabuna tvrdnjom da ta i takva okupatorska radio-stanica treba da predstavlja propagandnu protivtežu emisijama radio-stanice *Slobodna Jugoslavija,* koja je davala radio-program s teritorije SSSR-a.[22]

Kao dokaz ovih previda poslužiće prost zbir datuma. Provokatorska radio-stanica postaje predmet razgovora u okupatorsko-kvislinškoj vrhuški, »negde početkom oktobra« - tačno posle prvih nekoliko emisija Prve narodno-oslobo-

17) Iz izjave Miodraga Avramovića, publiciste, koji je tada radio u Agitpropu Okružnog komiteta KPJ u Užicu, vidi se da je on znao da se radio-stanica nalazi u Užicu. Slično izjavljuje i Branka Savić, koja se tada nalazila pri Vrhovnom štabu.

18) Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 319.

19) Izjava dr Georga Kisla, Arhiv Vojno-istorijskog instituta Na 27-5-10

20) Izjava Boška Bećarevića, biv. šera IV Odelenja (Antikomunističkog) Specijalne policije UGB - u izvodu kod autora.

21) Ustanak naroda Jugoslavije - Iz ratne prošlosti naših naroda, knj. 48, Posebna izdanja, knj. 21, Zbornik, knjiga druga (Vojno delo, Beograd, 1964), str. 493, 500, 505, 516 itd.

22) Radio-stanicu *Slobodna Jugoslavija* **organizovala je Komintema uz saglasnost vlade SSSR 11. novembra 1941. Njene emisije sastavljene su u Kominterni na osnovu izveštaja Vrhovnog štaba NOPOJ (slatih radio-telegrafskim putem iz zemlje u SSSR). Ova radio-stanica odigrala je krupnu ulogu u popularisanju NOP - D. Plenča: Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata (Beograd, 1962) str. 112.**

dilačke partizanske radio-stanice, koju je snažna prislušna služba Vermahta nesumnjivo primetila i uhvatila.

Slobodna Jugoslavija počinje s emisijama 11. novembra 1941. lažna, provokatorska radio-stanica iz zemunskog kratkotalasnog studija Zender Belgrada već drugom polovinom oktobra, što znači pre Slobodne Jugoslavije. Otuda ove lažne emisije Gestapoa i Antikomunističkog odeljenja Specijalne policije nisu bile odgovor na emisije iz SSSR, već na emisije iz Užica.

Prvi zvanični radio-demanti *Prve narodnooslobodilačke partizanske radio-stanice* iz Užica dat je 20. ili 21. novembra 1941, dan-dva uoči izlaska iz štampe užičke »Borbe« broj 17 od 22. novembra. Prema sećanju Ise Brdarića, on je u mikrofon pročitao tekst demantija u vezi s provokatorskom radio-stanicom identičan onome objavljenom docnije u »Borbi«.

»Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije saopštava:

Na talasnoj dužini oko 25,50 metara daje svaki dan emisiju stanica koja sebe naziva »Radio-stanica narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. U stvari, pomenuta stanica delo je provokatora u službi fašističkih okupatora, koji pokušavaju gnusnim, nespretno zamaskiranim lažima, klevetama i provokacijama da pokolebaju poverenje srpskog naroda u partizanski pokret. Činjenica, da je okupator morao da pribegne čak i provokacijama tako jeftine vrste, samo je dokaz njegove slabosti. A srpske narodne mase, koje svojim očima vide kakvi su partizani i kako oni postupaju, takvim provokacijama neće nasesti.

Podvlačimo da je jedina prava partizanska stanica ona, koja daje emisije svaki dan u 21 sat na talasnoj dužini 40,7 metara«.[23]

Dovoljno je poređenje naziva lažne stanice s našom, pravom, pa da se utvrdi da se radi o pokušaju pariranja dejstva užičke radio-stanice. Reč je, da naglasimo, ne o lažnoj radio-stanici čiji bi naziv bio sličan nazivu Slobodne Jugoslavije, već, kako stoji u citiranom saopštenju, o stanici »koja sebe naziva Radio-stanica narodno-oslobodilačkih odreda Jugoslavije«, dakle o modifikovanom nazivu prave partizanske radio-stanice u Užicu.

Onog dana kad je »Borba« objavila saopštenje o provokatorskoj radio-stanici, dogodila se teška eksplozija u užičkoj fabrici oružja u trezorima Narodne banke, gde je, na spratu, bila smeštena radio-stanica. Zapretila je opasnost da tog dana ne bude emisije. Antena je bila pokidana, neki kablovi takođe.

Za osposobljavanje radio-stanice bio je hitno angažovan jedan inženjer, po narodnosti Slovenac.[24] »Studio« je preseljen u hotel »Palas«. Iste večeri, 22. novembra 1941, pre »Borbe« koja je izašla ponovo dva dana posle eksplozije, u redovnoj emisiji, dato je »Saopštenje o eksplozijama u Užicu i Čačku...« isto onakvo kakvo je i odštampano.

Dva-tri dana docnije, radio-stanica je nastavila emitovanje ponovo iz zgrade Narodne banke. Sve do 27. novembra 1941. Te večeri u 21 čas, poslednji put se čuo u eteru glas spikera Ise Brdarića i Davorjanke Paunović Zdenke iz Užica.

Aparatura prve partizanske radio-stanice evakuisana je u jednom kamionu 28. novembra 1941. Evakuaciju je nadgledao član Vrhovnog štaba Mitar Bakić, uputivši je preko Đetinje, zlatiborskim putem. Nestala je u neprijateljskoj ofanzivi.

Uporedo s prestankom pravih partizanskih emisija, ugasila se i okupaciona, lažna i provokatorska radio-stanica, što se može uzeti kao dokaz više tvrdnji da je ona i bila osnovana kao protivteža užičkoj radio-stanici.

23) Citirano prema »Borbi« br. 17. od 22. novembra 1941.- Fototisak u biblioteci »Borbe« u Beogradu.

24) Ime ovog stručnjaka ostalo je nepoznato. Autor je anketirao desetak savremenika, ali bez rezultata. Radi se o Brunu Graheti koji je u to vreme u Užicu radio na izgradnji jedne jače radio-stanice za propagandu. Stanica je izgrađena i propala na Zlatiboru prilikom povlačenja iz Užica. (primedba redakcije).

Jasnoće radi, na kraju, treba dodati da radio-stanica Užičke republike, nema nikakve veze s radio-stanicom koju je u oslobođeno Užice doneo dr Pavle Savić. Prva je zaplenjena od nemačke vojske, a druga je doneta iz Beograda radi uspostavljanja radio veze Vrhovnog štaba sa Moskvom.

Mihajlo Marić

FORMIRANJE EKIPE ZA POSLUŽIVANJE PROPAGANDNOG RADIO-PREDAJNIKA »KRIČAČ«

Ubrzo nakon formiranja Oslobodilačkog fronta (Osvobodilne fronte), među ljubljanskim studentima rodila se ideja o organizovanju ilegalne radio-stanice Oslobodilačkog fronta. Inicijativu je odobrilo rukovodstvo i odmah se pristupilo realizaciji. Najpre je trebalo konstruisati odgovarajući radio-predajnik od materijala do kojeg se tada moglo doći. Bilo je precizirano da ne sme biti suviše velik, kako bi se lako mogao tajno prenositi. Još tada smo ga nazvali »Kričač«, to mu je bilo tajno ime jer smo i mi tada uzimali ilegalna imena. To nam je omogućilo da kada bi nas neko nepozvani slušao, nije mogao zaključiti o čemu razgovaramo. Ime »Kričač« imalo je i svoj dublji smisao, jer smo želeli da predajnik izvikuje (kriči) u svet istinu o ustanku u Sloveniji i Jugoslaviji, nasuprot vestima koje je širila izbeglička jugoslovenska vlada, daje ustanak u Jugoslaviji delo četnika Draže Mihailovića.

Naš »Kričač« počeo je svoje emisije sredinom novembra 1941. u početku dva puta nedeljno, kasnije tri puta u određene dane, u tačno najavljeno vreme, sve do aprila meseca 1942. Okupator je upotrebio sva svoja tehnička sredstva i mogućnosti ne bi li otkrio i uništio našu radio-stanicu. Konačno se poslužio zadnjom merom, što je i dokaz njegovog nemoćnog besa. Odlukom okupacijskih vlasti oduzeo je od privatnika radio-prijemnike, i uz potvrde ih deponovao u magacine, tako da stanovnici Ljubljane nisu mogli slušati ni naš ali ni italijanski radio.

Jednog dana u aprilu, objavili smo daje ovo naša poslednja emisija, i da će se »Kričač« uskoro javiti sa slobodne teritorije.

Svi mi koji smo radili u ekipi bili smo vrlo mladi, sami smo se opredelili za taj opasan posao. Svu odgovornost preuzeli smo na sebe i niko se nije mogao ni na koga izgovarati. Bilo nas je petorica: Milko (Goršič), Hari (Drago Hartner), Milan (Osredkar), Jelka (Vida Tom-Lasič) i ja. Svako je imao svoje zaduženje, a opet nije bilo nikakve hijerarhije. U okviru svoga delokruga svako je mogao na sopstvenu odgovornost da donosi odluke, da postupi onako kako je u datom momentu smatrao za najpametnije, ali je morao voditi računa o dužnostima i radu drugih i o najvažnijem cilju da se najavljene emisije zaista i održe u zakazano vreme. Posao smo podelili na osnovu jedne direktive. Tako smo svakog učinili odgovornim za svoj deo posla kao i za ukupan uspeh akcije.

Izrada rezervnog predajnika.

Po odobrenju rukovodstva, za izradu predajnika angažovali smo Radu Luznara. Za izradu imao je na raspoloženju veoma malo materijala, tako daje morao ručno izrađivati mnoge del ove kao promenljive kondenzatore, zavojnice i preklopnike. Jedino elektronske cevi nikako nije mogao napraviti. Predajnik je specijalno naprvljen tako daje bio veoma pogodan za tajno prenošenje. Bio je sastavljen od tri odvojena dela, svako u svom posebnom sandučetu, približno 20x30 cm. veličine, dubine nekih 15 cm, da su se mogli pojedinačno i svak za sebe prenositi.

Ljubljanom su tada krstarile karabinjerske i vojničke patrole, koje su legitimisale, pretresale i zavirivale u prtljag građana. Sva ta pretresanja vojnici su

činili prema svojoj volji i nahođenju. Prenošenje predajnika postalo je sve složenije pošto su Italijani po svaku cenu nastojali da ga pronađu pa su preduzimali raznorazne mere. Cak bi decu podizali iz kolica i zavirivali u pelene. Zbog opasnosti da ostanemo bez predajnika Rado Luznar odmah se prihvatio i izrade rezervnog predajnika. Kod novog predajnika odlučio se za posebnu kamuflažu. U dve kante, onakve kakve su tada koristile mlekarice za prenošenje mleka, zapremine oko tri litra, ispod poklopca montirao je duplo dno, tako da se preko moglo naliti mleko, da se posle skidanja poklopca moglo videti samo mleko. U donji deo je ugrađena aparatura, do koje se dolazilo čim bi se skinulo dno sa donje strane, gde su se nalazili i priključci i dugmad za podešavanje i regulisanje. Taj predajnik, pošto je izgrađen, nalazio se u rezervi. Na sreću nije došlo do toga da smo ga morali upotrebiti, jer je »Kričač« odoleo svim nedaćama. Kasnije, pošto je prenet na slobodnu teritoriju, prerađen je u primopredajnu stanicu sa kojom su održavane važne radio-veze.

»Kričač« smo prevezli kroz blokadu neprijateljskim automobilom.

Jednom prilikom dok se »Kričač« nalazio za Bežigradom u stanu Klavsa neprijatelj je izvršio blokadu tog dela grada. Klavs se nije nalazio kod kuće, ostao je van blokade. Emisija je bila zakazana za sutradan. Obično bi se blokade skidale u ranim jutarnjim časovima. Tog dana blokada je ostala preko podne. Klis (Vladimir Klavs) obavestio me je da ne može doći do predajnika. Pretila je opasnost da se najavljena emisija ne održi.

Bio sam tada zaposlen na radio-stanici pod italijanskom kontrolom. Ispred zgrade radija video sam parkirana reportažna kola, slična sadašnjim kombi-automobilima, na kojima se sa strane nalazio metalni amblem sa inicijalima EIAR (Ente italiano audizioni radiofoniche) i italijanski grb, što je značilo da automobil pripada italijanskoj radio-stanici. Pošto se ključ nalazio u vozilu, ja sam uskočio, upalio kola i krenuo prema Bežigradu. Na mestu sadašnjeg podvožnjaka ispred Rastavišča, stajao je kordon vojnika. Kad su mi dali znak da se zaustavim ja sam dodao gas, tako da su u poslednjem momentu odskočili ustranu. Uzeli su puške na gotovs ali nisu pucali, valjda su videli italijanski grb na vozilu. Brzo sam našao predajnik, kako mi je Klis objasnio. Stavio sam ga u reportažna kola i istim putem kroz kordon krenuo nazad. Kad su me ponovo ugledali odmah su se sklonili i čak me vojnički pozdravili. Odvezao sam predajnik u Slomškovu ulicu, u blizini stare elektrane, gde je bila dogovorena emisija za taj dan.

Posle jednog časa emisija je već tekla. Italijani nas nisu nikad otkrili ali su nas otkrili naši obaveštajci, pripadnici VOS-a (Varnostno obveščevalne službe), i to baš onda kada sam predavao predajnik u Slomškovoj ulici. Posle dva ili tri dana pozvao me Boris Kidrič i kazao: »Imam obaveštenje od naše obaveštajne službe, da se u Ljubljani pojavila nekakva plavogardistična radio-stanica. Pošto vi već imate dosta iskustva, pošto vas Italijani već tako dugo traže, možda bi mogli da pronađete tu stanicu?« Odgovorio sam mu: »Neznam, možemo pokušati, ali su nam neophodni još neki podaci, gde i kada je stanica viđena i na osnovu čega se tvrdi da takva stanica postoji.« Kidrič je nastavio. »To što se zna nije mnogo. Naši simpatizeri su nam javili pre dva dana, da su u Slomškovoj ulici videli kako neki ljudi prenose nešto što bi moglo biti radio-stanica«. Mogao sam odmah da mu kažem, da je to stvarno bila radio-stanica, ali naša.

Emisija povodom godišnjice smrti Franca Prešerna.

Zanimljivo je kako smo održali jednočasovnu emisiju posvećenu godišnjici smrti Franca Prešerna. Obično bi naše emisije trajale oko 15 minuta, često bi ih još više skratili jer su nas Italijani tražili. Svoj neuspeh, što nas dosad nisu pronašli, kod svojih pretpostavljenih pravdali su, kako smo mi toliko plašljivi da ne smemo duže emitirati program od 15 minuta pa zbog toga sa njihovim instrumentima ne uspevaju da se dovoljno približe. Baš zato sam predložio da jednom jednočasovnom emisijom opovrgnem njihove tvrdnje. Predi og je prihvaćen. Sad smo tražili zgodan povod za takvu emisiju. Setili smo se da nas do godišnjice smrti Franca Prešerna deli još nekih četrnaest dana. Odmah smo počeli sa

pripremama za tu emisiju. Milan je u redovnim emisijama, tokom sedmice, najavljivao tu prigodnu emisiju i naglašavao da će trajati čitav sat.

Tada nismo znali ko radi u redakciji emisija. Njihov rad je bio potpuno odvojen od našeg. Ja sam znao da neke stvari piše Prežihov Voranc, ali nisam imao pojma gde se redakcija nalazi, a nisu ni oni znali za nas.

U Ljubljani su nas tada, verujem, pažljivije slušali nego što se radio sluša danas. Ta kratka emisija tada je bila jedina koja se sa nestrpljenjem očekivala. U vreme zakazanih emisija, moglo se primetiti kako se ulice prazne, kako ljudi žure u svoje stanove da bi nas slušali.

Za političku stranu rada »Kričača« bio je odgovoran Milko Goršič, predratni član Partije i iskusni ilegalac. Svoje ogromno iskustvo neprekidno je prenosio na nas koji smo bili skloni mladalačkom zaletanju. Ipak smo mi sproveli mnoge naše akcije radi podvaljivanja Italijanima, koji su nas tako uporno tražili. On se i nadalje rukovodio proverenim principima iz ilegalnog života, na koje je i nas, uvek upozoravao. Zahvaljujući takvom spoju mladalačkog zanosa i ilegalnog iskustva, uspeli smo sačuvati našu stanicu. Za pola godine njenog rada niko iz ekipe nije pao neprijatelju u ruke a nismo izgubili nijedan njezin deo.

Teškoće oko uspostavljanja radio-veze sa Kominternom.

Organizaciji radio-veza prišli smo ubrzo nakon formiranja Oslobodilačkog fronta. Alije prošlo dosta vremena dok su one počele funkcionirati. Nismo imali nijednu radio-stanicu. Nije bilo radio-telegrafista. U Sloveniji nije postojala nikakva fabrika radio-prijemnika ili nekakvih drugih radio-uređaja, niti nekih sastavnih delova za radio-uređaje. Sve se to pre rata uvozilo, a sada za vreme okupacije nalazilo se pod neprijateljskom kontrolom. Treblao je pronaći sigurne ljude, koji će se na odgovarajućim kursevima osposobiti za takav rad, a sa druge strane prikupiti materijal od kojeg bi se mogli uređaji napraviti. U roku od nekoliko meseci uspeli smo napraviti prvu radio-stanicu, ali za održavanje radioveze bile su nam potrebne bar dve.

Tek u proleće 1942. uspeli smo izraditi desetak radio-stanica koje smo poslali u partizanske jedinice. Pošto smo stanice poslali jednim kanalom a ljude drugim, stanice su došle u ruke ljudima, koji nisu znali šta bi sa njima, nisu ih dovoljno ni cenili. Tako su one propale pre nego što je sa njima uspostavljena ijedna veza, pa su naš jednogodišnji rad i zalaganje bili uzaludni. Od svih preostalih delova uspeli smo napraviti jednu radio-stanicu, sa kojom je uspostvljena radio-veza sa Kominternom, a preko nje, kasnije, i sa Vrhovnim štabom.

Radio-stanica je dobro radila mesec dana tokom 1942. Propala je u velikoj italijanskoj ofanzivi. Trebalo nam je pola godine da napravimo novu, koja je kasnije bez prekida radila sa Kominternom i Radio-stanicom Slobodna Jugoslavija.

Organizacija kurirske veze

Za prvu polovinu narodnooslobodilačke borbe za vezu je značajno to što smo uspevali održavati vezu i na najdužim odstojanjima. Veze su u Sloveniji bile kurirske kao osnovni način prenošenja naređenja izveštaja i propagandnog materijala. Kurirske veze smo sve bolje organizovali. Stvorena je mreža stalnih kurirskih kanala TV (terenski vod). Na približno 6 časova pešačenja nalazile su se kurirske stanice. Na svakoj stanici je bilo 6-10 kurira, koji su odlično poznavali sve staze i teren do drugih susednih kurirskih stanica. Po toj nevidljivoj, za neprijatelja, mreži kružila je pošta, direktive i literatura koja je međusobno povezivala odbore i partizanske jedinice i njihova rukovodstva. Vremenom se kurirska mreža proširila do svih krajeva gde je živelo slovenačko stanovništvo. Postojale su 148 takvih stanica sa blizu 1.800 kurira.

Posle kapitulacije Italije stvorena je nova i velika slobodna teritorija, na kojoj je delovala narodna vlast i razvila se mnogostruka delatnost. Formirane su divizije i korpusi. Potrebe za vezom su porasle. Imali smo tada više materijalnih mogućnosti za uspostavljanje veze tehničkim sredstvima. Pri Glavnom štabu Slovenije formirano je Odeljenje za veze. Kurirska mreža koja se stalno širila preuzela je zadatak prenošenje literature. Štampanje raznih časopisa i drugih materijala naraslo je do neverovatnih razmera, a u rasturanju te literature nikak-

vo sredstvo nije moglo zameniti kurirska leđa. Na slobodnoj teritoriji stvorena je dosta razgranata telefonska mreža, koja je, pre svega, služila za potrebe pozadine. Na nju bi se uključivale i jedinice. Naročito brzo se tad počela razvijati radio-veza. Formirane su i radio-radionice. Stvoreni su kursevi za radio-telegrafiste. Do kraja rata na njima se osposobilo blizu 700 radio-telegrafista.

U poslednjih šest meseci rata, organizacija veza u Sloveniji dostigla je svoj vrhunac. Obuhvatala je više hiljada boraca koji su radili isključivo na vezi. Nijedna armija u drugom svetskom ratu nije imala toliko vezista. Toliki broj vezista u Sloveniji proizišao je iz specifičnih uslova u kojima se vodila borba. Dobro organizovana veza bila je preduslov jedinstva akcije u svim deiovima Slovenije i usklađenost sa borbom drugih jugoslovenskih naroda kao i efikasnosti sađejstva sa saveznicima.

Miloš Brelih

»KRIČAČ« GLAS SLOBODARSKE LJUBLJANE

U ekipi radio-stanice, nazvane »Krčač«, bio sam određen za spikera. Na početku emisije zakačio bih svoj džepni sat na mikrofon i tako bi ona počinjala otkucajima časovnika. Zatim bih počeo: »Govori osvobodilna fronta«, što bi ponovio tri puta. »Slušajte nas svakog ponedeljka, srede i subote u 19 časova i 30 minuta«.

Posle najave prešao bih na čitanje teksta koji bi prethodno, za svaku emisiju dobijao. Posle završetka čitanja završavao sam sa: »Govori osvobodilna fronta« a često bih dodavao i stih Franca Prešerna »Največ sveta otrokom sliši Slave, tja bomo našli pot kjer nje sinovi si prosti voljo vero i postavo.. .«.*

Još dok sam govorio, Drago Hartner Hari, bi uključio gramofon i pustio slovenačku himnu, zatim bi smanjili jačinu i isključili predajnik. Imali smo i jednu malu napravu pomoću koje smo mogli istovremeno puštati i podešavati govor i muziku.

Nekada bi uz kucanje sata dodavali: »To je naš čas ki prihaja!«

Zadatke smo dobijaii od Miloša Breliha preko kojeg je održavana veza sa rukovodstvom.

Prve emisije su u tehničkom pogledu bile loše pripremljene i izvedene. Za spikera sam određen sasvim slučajno, zbog toga je sve bilo dosta improvizovano. Nisam ni bio spreman da čitam tekst preko radija. Kasnije, sam taj posao uspešnije obavljao, odlazio sam na govorne vežbe kod Tirana. Kod njega sam učio dikciju i izgovor. Ubrzo sam ponešto naučio o tome kako treba govoriti i zbog čega treba govoriti polako.

Prvi studio bio je improvizovan u ormaru u mojoj sobi. Bojao sam se, da bi susedi mogli čuti moj glas kroz zid, zbog toga sam se svaki put dobro preznojio Da bi izbegli utisak kao da glas dolazi iz podzemlja, kasnije smo nastojali da za »studio« nađemo neki veći prostor. Sećam se da smo u Gupčevoj ulici, najednom potkrovlju pronašli veliki sanduk, koji nam je služio kao studio. Iz njega smo radili i onda lcada su nas Italijani počeli opkoljavati kamionima. Na sajmištu su prikupili veći broj automobila s goniometrima, u stvari imali su u njima neke instrumente koji su mogli da im pokažu da li se približavaju ili udaljavaju od mesta sa kojeg emitira radio-stanica. Jurnuli su na nas kao psi. Jelka (Vida Tomlasič), tada je imala zadatak, da kroz pukotinu ispod crepa, osmatra stražara na ulici koji je, pak, imao zadatak da nam pomoću baterijske lampe šalje signale. Tada sam morao prekinuti emisiju, jer tek što sam počeo da govorim, a već mi je Jelka signalizirala daje od stražara primila signal o opasnosti.

* **Najviše sveta pripada deci Slovena, naći ćemo put tamo gde njihovi sinovi sami biraju veru i zakon.**

EMISIJA POVODOM GODIŠNJICE SMRTI FRANCA PREŠERNA

Da bi dokazali da se ne plašimo Italijana, odlučili smo da emisija povodom smrti Franca Prešerna traje čitav sat. Tada smo radili na Rebrima br. 7. To je na padini ispod zamka usred Ljubljane. Za tu emisiju posebno brižljivo smo pripremili sve. Još u toku popodneva sve smo priključili i isprobali čujnost emisije. Želeli smo da za tako značajnu i dugo pripremanu emisiju izbegnemo svaki rizik.

Posle probne emisije svratio sam do Miloša Breliha, kóji je bio zaposlen u radio-stanici pod italijanskom kontrolom, da proverim da li je predajnik dobro podešen na talas i kakva je čujnost.

Miloš me je uverio da je sve u redu. Međutim baš u toku te jednočasovne emisije zaustavio nam se gramofon. To je bio mali gramofon koji je radio na navijenu oprugu, a ja da bih sprečio da dođe do prekida emisije, rukom sam nastavio okretanje, trudeći se da zadržim stalnu brzinu, i uspeo da emisiju dovedem do kraja.

Tekst emisija nismo sami pripremali. Tada sam prvi put došao i do teksta Prežihovog Voranca, saznao sam da i on radi u Redakciji. Jednom sam Voranca i sreo, više se ne sećam kada. Celokupni program dolazio nam je preko javke u današnjoj Ulici Franca Prešerna, odakle gaje donosila Fedja Šturm ili Stana Vrhovec-Moravec. Kasnije sam saznao da su u redakciji radili i Fran Albreht i Jože Dolenc.

Tada se u Ljubljani mnogo pričalo o našim emisijama. Kako ih je slušalo mnogo ljudi, moglo se primetiti kako za vreme emisija na ulicama nije bilo sveta. Naravno da ja to nisam mogao videti, ali se sećam da smo posle jedne emisije, koju smo morali skratiti, pošto smo izišli na ulicu među ljude, čuli kako govore o našoj emisiji. Kolale su u gradu o nama i mnoge priče: kako su nas neki videli da predajnik bacamo kroz prozor i zaista ako bi došlo do većih skraćenja emisije ili nenadnog prekida nastalo bi veliko uzbuđenje.

Milan Osredkar

O VEZI UOPŠTE

TITOVE PORUKE PREKO SARAJEVA

Malo je poznata izuzetno delikatna i vrlo odgovorna uloga partijske organizacije Sarajeva u danima fašističke okupacije 1941. i početkom 1942. godine. U to doba nezapamćenog terora i progona svega što je patriotsko i antifašističko, a pogotovo komunista i njihovih simpatizera, kroz Sarajevo je proputovalo ili u gradu boravilo po specijalnim zadacima nekoliko članova i funkcionera Centralnog komiteta KPJ. U većoj ilegalnosti, putem partijskih veza, za njih su organizovani bezbjedan prihvat, smještaj i kontakt sa partijskim radnicima u gradu, kao i njihov odlazak iz grada i upućivanje njihovih izvještaja Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Jedno vrijeme preko Sarajeva su održavane stalne kurirske veze Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba sa pokrajinskim partijskim rukovodstvima BiH, Hrvatske, Slovenije, i Srbije, a preko Srbije sa Makedonijom i CK KP Bugarske, a iz Zagreba, radio-vezom, i sa Kominternom. Isto tako, preko Sarajeva su održavane i veze Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOP i DVJ Bosne i Hercegovine sa pokrajinskim i operativnim štabovima za istočnu Bosnu, Bosansku krajinu i Hercegovinu, kao i sa partijskim organizacijama na okupiranoj teritoriji u unutrašnjosti: u Mostaru, Tuzli, Banjaluci i dr.

Poznato je, takođe, da su iz Sarajeva, ilegalnim kanalima, održavane redovne veze sa oslobođenom teritorijom i partizanskim jedinicama u okolini Sarajeva: na Romaniji, Zvijezdi, Igmanu, Jahorini, Kalinoviku, kuda su upućivani novi borci, dostavljani lijekovi, sanitetski i drugi materijal, oružje, municija i druga vojna oprema, izvještaji i vojna obavještenja o namjerama neprijatelja, kao i razne informacije o situaciji u gradu. Sa oslobođene teritorije su prenošene razne poruke i izvještaji štabova i partijskih komiteta, propagandni i drugi materijal u Sarajevo i dalje - u unutrašnjost BiH. Kada se sve to ima u vidu, onda se može shvatiti sva složenost i težina delikatne i odgovorne uloge, koju je partijska organizacija Sarajeva imala uz maksimalnu bezbjednost i konspiraciju. To upravo potvrđuje kakva je bila snaga i organizovanost ilegalnog pokreta u Sarajevu u prvim i najtežim danima fašističke okupacije, posebno kada se zna koliki je bio politički i vojno-strateški značaj Sarajeva za okupatorski i ustaški marionetski poredak, naročito za njemačku obavještajnu službu na Balkanu i prema Bliskom istoku.

Tako je, ilegalnim putovima revolucionara i revolucionarnog pokreta, u odlučujućim časovima dizanja ustanka i organizovanja oružane borbe protiv fašističkog okupatora i kvislinga, Sarajevo jedno vrijeme bilo neka vrsta relejne stanice preko koje su ilegalnim kanalima bili povezani najvažniji centri iz kojih su usmjeravani tokovi revolucije. Takva pozicija Sarajeva bila je uslovljena razvojem ustanka 1941. i početkom 1942. godine. Stvaranjem prostrane slobodne teritorije u centralnom dijelu zemlje, u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni, odakle su, po izlasku iz Beograda, CK KPJ i Glavni, odnosno VŠ NOPOJ, na čelu sa drugom Titom, rukovodili oružanom borbom na čitavoj teritoriji Jugoslavije. Sarajevo je, u toj prvoj fazi narodnooslobodilačkog pokreta, bilo izuzetno važan strateški punkt na pravcima kretanja i izvršavanja specijalnih zadataka pojedinih članova

i funkcionera CK KPJ i Vrhovnog štaba i održavanja veza sa ostalim dijelovima zemlje. Takva funkcija Sarajeva došla je do punog izražaja dolaskom CK KPJ i VŠ u istočnu Bosnu, koncem decembra 1941. godine. To je bilo moguće i zato što je relativno brojna i organizaciono sređena partijska organizacija Sarajeva spremno dočekala ove sudbonosne događaje i bila na visini istorijskog čina pred kojim se našla KPJ. Za takvu svoju ulogu Partija se kalila u dugogodišnjoj ilegalnoj borbi, kada su kolebljivci, slabići i kukavice otpadali, a uključivali se oni koji su bili spremni da polože i svoje živote za ciljeve organizacije kojoj su pripadali.

Komunisti i ilegalni NOP Sarajeva odigrali su istaknutu ulogu i dali krupan doprinos uspješnom razvoju i pobjedama NOP-a i oružane borbe i u ovom periodu. Oni su stvorili uslove da, u najtežim okolnostima fašističkog okupacionog sistema, u Sarajevu jedno vrijeme boravi i djeluje PK i delegat CK KPJ, kao i pojedini članovi i funkcioneri CK KPJ u specijalnim misijama koje su im povjerene.

FUNKCIONERI CK KPJ KROZ SARAJEVO

U vrijeme burnih dana 27. martovskh demonstracija 1941. godine, 28. marta stiže u Sarajevo *Krsto Popivoda,* kandidat za člana CK KPJ, koji prenosi direktive CK KPJ u vezi sa nastalom situacijom. Po sjećanju Krste Popivode, na sastanku PK, koji je održan 28. marta 1941. godine, bili su prisutni: Iso Jovanović, Boriša Kovačević, Uglješa Danilović, Đuro Pucar, Avdo Humo, Hasan Brkić i Pavle goranin.

Popivoda je održao i sastanak sa članovima Mjesnog komiteta Sarajevo, a zatim, sa partijskom organizacijom u Zenici i u Tuzli. Prisustvovao je i oblasnoj partijskoj konferenciji u Tuzli. Poslije toga, po istom zadatku, produžio je put za Kosovo.

Po povratku Popivoda se zadržao u Sarajevu, gdje ga je 6. aprila zateklo bombardovanje aerodroma u Rajlovcu i početak napada hitlerovske Njemačke na Jugoslaviju. Prenoćio je u istoj kući u kojoj je stanovao i Avdo Humo, te su se ponovo sreli i vodili razgovor o nastaloj situaciji. Pokrajinski komitet je uputio Đuru Pucara, sekretara Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu i člana CK KPJ, da ode u Zagreb radi konsultovanja sa Titom, a Krsto je sačekao u Sarajevu povratak Pucara iz Zagreba, da bi, potom, produžio put za Crnu Goru.

Sredinom aprila 1941. godine, u Sarajevo su stigli Ivan Milutinović, član Politbiroa CK KPJ, i Đuro Pucar, sa uputstvima za dalji rad Partije u ratnim uslovima.

Njemačke motorizovane kolone, koje su 10. aprila umarširale u Zagreb, jurile su na jug, prema Bosni, gdje se povukla jugoslovenska vlada i očekivao otpor glavnine jugoslovenske vojske, koja se tu nalazila, u povlačenju. CK KPJ, na svojoj sjednici od 10. aprila 1941. godine, odlučio je da se jedan dio rukovodstva prebaci u Sarajevo radi učešća u orgnaizovanju odbrane zemlje i pružanja otpora. Međutim, usled brzog sloma Kraljevine Jugoslavije, do toga nije došlo. Stavovi CK KPJ su precizirani i objavljeni u Proglasu CK KPJ, od 15. aprila 1941. godine.[11]

Sa takvim zadatkom, u Sarajevo su stigli Ivan Milutinović i Đuro Pucar. Poslije susreta sa Titom u okupiranom Zagrebu, priča Pucar, Milutinović i on su isti dan krenuli za Sarajevo, preko Knina, Drvara i Travnika. Nakon višednevnog probijanja, koristeći se svim raspoloživim prevoznim sredstvima, prelazeći pješke i desetine kilometara zbog prekida javnog saobraćaja, stigli su u Sarajevo.

Sa istim ciljem, u Sarajevo su došli i neki partijski rukovodioci iz Beograda. Međutim, u gradu su zatekli hitlerovsku soldatesku, koja je 15. aprila »pobjedonosno« marširala sarajevskim ulicama. Svaki organizovani otpor jugoslovenske vojske bio je iluzoran, zbog izdaje i kapitulantstva kraljevskih političkih i vojnih vlastodržaca.

1) Ustanak naroda Jugoslavije, Mlado pokolenje, Beograd, 1961, str. 53-54.

Dolaskom Ivana Milutinovića u Sarajevo, uspostavljen je prvi kontakt CK KPJ sa PK KPJ za BiH u okupiranoj zemlji. Na sastanku sa jednim brojem prisutnih članova PK KPJ za BiH, Ivan Milutinović ih je upoznao sa ocjenom situacije i nametnutom potrebom prilagođavanja djelovanja partijske organizacije datim uslovima. U tom smislu je prenio uputstva za dalji rad: hitno obnavljanje veza i normalizovanje rada svih partijskih organizacija i njihovo učvršćenje; jačanje budnosti i čuvanje partijskih kadrova i aktivista od hapšenja. Postavljen je zadatak da se komunisti vrate u svoja mjesta, da pažljivo prate planove i na-' mjere okupatora i ustaške vlasti, da prikupljaju oružje i municiju i da ih čuvaju do daljnjeg. Milutinović se poslije toga vratio u Beograd.

U duhu ovog dogovora, ubrzano se radi u Sarajevu i svim krajevima BiH gdje su postojale partijske organizacije, na pripremama za nove akcije koje će se nametnuti daljim razvojem događaja.

*
* *

Nakon sjednice Politbiroa CK KPJ, održane 4. jula 1941. godine u Beogradu, na kojoj je, pored ostalog, odlučeno da njegovi članovi odu u sve pokrajine radi prenošenja zaključaka ove sjednice i pružanja pomoći pokrajinskim partijskim rukovodstvima u sprovođenju odluke o dizanju oružanog ustanka, u Sarajevo je stigao, 10. jula, Svetozar Vukmanović Tempo.[2)]

Na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, 13. jula 1941. godine u Sarajevu, Tempo je, kao delegat CK KPJ, upoznao prisutne sa odlukom Centralnog komiteta o dizanju oružanog ustanka u zemlji. Nakon iscrpne diskusije i ocjene da u Bosni i Hercegovini postoje povoljni uslovi za vođenje oružane borbe, detaljno su razrađeni organizacija i plan oružanih akcija u Bosni i Hercegovini.

Isti dan je sazvan i sastanak Mjesnog komiteta Sarajevo, kojem su prisustvovali Iso Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta, i delegat CK KPJ Tempo. Prisutni su upoznati sa odlukom Centralnog komiteta KOJ o početku oružanog ustanka i predstojećim zadacima partijske organizacije Sarajeva.

I pored hapšenja jednog broja članova Pokrajinskog i Mjesnog komiteta i odlaska iz grada brojnih partijskih kadrova sa zadatkom organizovanja partizanskih odreda u okolini Sarajeva, Mjesni komitet i partijska organizacija grada su slijedili revolucionarni kurs KPJ i, svojom aktivnošću, doprinijeli stvaranju jakog ilegalnog pokreta u gradu, koji je postao snažan oslonac narodnooslobodilačkoj borbi u Bosni i Hercegovini.

Delegat CK KPJ boravio je sa prekidima u Sarajevu do 20. februara 1942. godine, kada je, uz saglasnost Vrhovnog komandanta,[3)] definitivno izišao na oslobođenu teritoriju, na Romaniji.

*
* *

U vrijeme održavanja značajnog vojnopolitičkog savjetovanja u Stolicama, 26. septembra 1941. godine, kroz Sarajevo je prošao jedan broj funkcionera pokreta. Na putu za savjetovanje, značajnom po krupnim bdlukama za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i ustanka naroda Jugoslavije, iz raznih pravaca dolazili su članovi CK KPK i članovi Vrhovnog štaba. Ocjenjujući rezultate ovog savjetovanja, Tito je u izvještaju na V kongresu KPJ, pored ostalog, rekao: »Ovo savjetovanje imalo je veliki značaj ne samo u pogledu rukovođenja operacijama

2) Svetozar Vukmanović Tempo je u Sarajevo stigao 10. jula, preko Višegrada, sa lažnim ispravama ućitelja Muslimana iz okoline Prijepolja, koji je otpušten iz službe.

Zdravko Antonić: Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, str. 110, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973.

S.V.Tempo: Memoari, knj. 1, str. 190. Komunist, Beograd, 1971.

3) Zbornik dokumenata i podataka o NOB-i jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1954, tom II, knj. 2, br. 159, str. 325.

partizanskih odreda u Jugoslaviji već je na tom savjetovanju naša partija zauzela jasnu, određenu liniju za stvaranje narodnooslobodilačkih odbora, kao garanciju za uspjeh oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije«.

U pripremama za sazivanje savjetovanja, vrhovni komandant Tito je, u svojim porukama Tempu u Sarajevo i CK KP Hrvatske preko Sarajeva, uputio određena obavještenja i objašnjenja o potrebi nazivanja savjetovanja, što je vidljivo iz više dokumenata.[4]'

Po obavještenju o pripremama za savjetovanje, Tempo se dogovorio sa partijskom organizacijom Sarajeva i Romanijskim partizanskim odredom da osiguraju prihvatanje i izlazak iz grada na oslobođenu teritoriju učesnika savjetovanja, a, potom, i njihovo prebacivanje preko Drine. Tako je sve bilo pripremljeno za prihvat: Rada Končara i Vlada Popovića iz Hrvatske, te Mihe Marinka i Franca Leskošeka iz Slovenije, koji su zajedno stigli u Sarajevo, sa kojima je i Tempo istog dana naveče, krenuo na put. Prilikom izlaska iz Sarajeva, u njihovoj pratnji bili su Mustafa Dovadžija i Avdo Hodžić, mladi radnici, komunisti, neustrašivi borci i dobri poznavaoci ilegalnog kanala preko kojeg su redovno održavali vezu sa partizanskim jedinicma na Romaniji. Sa Romanije, gdje im se pridružio Slobodan Princip Seljo, prevezli su se čezama preko Drine i, preko Ljubovije, stigli u Stolice.

Sljedećeg dana, po završenom savjetovanju, pošli su iz Stolica, opet preko Sarajeva, Miha Marinko, Franc Leskošek, Vlado Popović i Svetozar Vukmanović Tempo. Rade Končar se vratio preko Srema.

*
* *

Poslije prve neprijateljske ofanzive na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji, CK KPJ i VŠ prebacili su se, preko Sandžaka, u istočnu Bosnu, u drugoj polovini decembra 1941. godine. Njihov dolazak na područje sarajevskog regiona »događaj je od ogromnog značaja za dalji razvitak našeg ustanka. Politička i vojna pomoć koju je CK ukazao našem pokretu omogućila je da snage ustanka dožive dalji polet i jačanje« - istakao je sekretar Pokrajinskog komiteta Đuro Pucar u izvještaju na Osnivačkom kongresu KP Bosne i Hercegovine.

Povoljan razvoj i dejstvo partizanskih odreda u neposrednoj okolini Sarajeva prisilili su fašističkog okupatora da, skupa sa ustaškim i četničkim kvislinzima, započne drugu ofanzivu, 15. januara 1942. godine. Saznavši da predstoji ofanziva, Politbiro CK KPJ, koji se tada nalazio u Cevljanovićima kod Srednjeg, odlučio ie da Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar pređu u Zagreb, sa zadatkom da odatle obavljaju dio poslova Centralnog komiteta, da koordiniraju rad na čitavoj teritoriji Jugoslavije i neposrednije rukovode ustankom u Hrvatskoj i Sloveniji.

4) U »naređenju Vrhovnog komandanta NOP odreda Jugoslavije, druga Tita, od 9. septembra 1941. godine S.V. Tempu« nagoviješteno je »vijećanje štaba sa izaslanicima iz svih oblasti... U tu svrhu mi oganiziramo za nekoliko dana to vijećanje i proširenu sjednicu Ćaće (CK KPJ - Red.), da bi ?[e] premili za jesenju kampanju. To će biti negdje bliže k tebi, a gdje, to ćemo mi naknadno javiti, jer ćeš trebati da dođeš i ti sa još jednim iz štaba_____Za dolazak na vijećanje trebaš biti spreman, pa će i drugovi iz Zagreba doći pred tebe i onda ćete zajedno... « Zbornik dokumenata i podataka O NOB-i jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 2, br. 18, str. 60-61.

O pripremama za vojno savjetovanje i proširenu sastanak CK KPJ, govori i uputstvo CK KPJ od 4. septembra 1941, upućeno CK KP Hrvatske:

»Mi ćemo za 14 dana održati savjetovanje Vrhovnog štaba, kaže se u dokumentu CK KPJ, i onda ćemo sva ta pitanja pretresti i stvoriti plan i razgraničenje terena, kao i prodiskutovati mogućnost stvaranja formacija krupnijeg karaktera tamo gdje će to biti potrebno i moguće... Zajedno sa savjetovanjem održaćemo i proširenu sjednicu Ćaće, zato treba odmah obavijestiti Slovence da pošalju Bevca (Edvard Kardelj) i Franca (Franc Leskošek Luka), a vi Brku (Rade Končar), Vladu Spanca (Vladimir Popović) i još jednog iz Štaba. Tačan dan dolaska i mjesto javićemo naknadno«,

1 dalje: »savjetovanje i sjednica održaće se za 14 dana, ali Beve neka odmah dođe ovamo, jer nam ovdje treba i ostaće ovdje. Neka nabavi izbjeglički dokumenat (legitimaciju koju su dobijali svi oni koji su iz ostalih krajeva Jugoslavije protjerivani u Srbiju), a druge će dobiti ovdje...« (Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 14, str. 55-58).

A u pismu druga Tita, od 12. septembra 1941. godine, sekretaru CK KP Hrvatske stoji: »vaš dolazak tamo gdje ćemo se sastati mora se na par dana odgoditi... Upjeli smo tako porušiti saobraćaj da sada ni sami ne možemo putovati i zato će nam trebati malo više vremena za taj put. U vezi sa vašim putem vi ćete se morati obratiti Tempu, koji će onda zajedno sa Vama da pođe na put...« (Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 20, str. 63-64).

Iz Ćevljanovića, gdje se nalazio Vrhovni štab, prvi je krenuo Lola Ribar, preko Sarajeva, za Zagreb, 6. januara 1942. godine, a Kardelj 13. januara 1942. godine. Sa Kardeljom je pošao i Ivan Maček, koji je upućen na rad u Sloveniju. Svetozar Vukmanović Tempo i Avdo Humo su se vratili na rad u Sarajevo, pa su, preko partijske organizacije, pripremili ilegalni ulazak u Sarajevo i odlazak Kardelja i Mačeka za Zagreb.[51]

Po dolasku u Sarajevo, Lola Ribar obavještava Tita, 7. januara 1942. godine, da je poslije dugog i napornog puta sretno stigao 6. ujutro, a da već 7. januara produžava put i da se nada da će sutradan biti na cilju, u Zagrebu. Upozorava daje »stvorena opasna situacija za nas na čitavom sektoru prema hrvatskim položajima - Mokro, Vučja Luka, Crepoljsko«, jer, mjesto naših posada, na sva tri položaja nalaze se četnici koji otvoreno istupaju protiv nas, za Nedića i Nijemce, a protiv »Turaka« kao jedinog neprijatelja«. Lola Ribar smatra da je prelazak partizanskih četa u četnike na ovim položajima posljedica, pored objektivnih uzroka, gotovo nikakvog političkog rada u četama i krupnih grešaka naših »kako oportunističke tako i sektaške prirode«. Zato sugerira preduzimanje hitnih mjera, čišćenje naših četa i razoružavanje četnicima naklonjenih elemenata. Smatra da ćemo »na taj način, uz pomoć brigade i solidnim političkim radom iz ove krize brzo izaći kao pobjednici«. Pored toga, obavještava daje proglašena opšta mobilizacija i da je sve veće nezadovoljstvo među Muslimanima i Hrvatima, zbog čega se može očekivati masovno dezerterstvo iz ustaške vojske, ako budemo znali držati veze. Skreće pažnju da je potrebno konspirativnije i čvršće obezbijediti kanal koji partizanske jedinice povezuje sa gradom. »On je odličan, ali razglašen gore po četama, čak i među četnicima«.[61]

U toku svog jednodnevnog boravka u Sarajevu, Lola Ribar se nalazio u stanu Josipa i Lujze Pajić, u Kranjčevićevoj ulici br. 4, gdje je, izuzetno raspoložen, vodio živ razgovor sa starim drugovima, plijeneći vedrinom, optimizmom i snagom koja je iz njega izbijala. Olga Marasović je otpratila Lolu Ribara iz ovog stana na stanicu za Zagreb. On je 12. januara 1942. godine poslao izvještaj CK KPJ
0 situaciji u Hrvatskoj, u kome, pored ostalog, javlja daje dobro doputovao i odmah se povezao sa drugovima u Zagrebu.

Edvard Kardelj je stigao u Sarajevo poslije Pokrajinskog partijskog savjetovanja u Ivančićima. Put od Ćevljanovića do Sarajeva bio je vrlo naporan, po dubokom snijegu i vrlo niskim temperaturama. »Današnji dan je bio za mene najgadniji štrapac za vrijeme mog partizanovanja« - piše Kardelj u pismu upućenom sa ovog puta, 13. januara 1942. godine.[7']

Gazeći snijeg do pasa, mala kolona se teško probijala preko sniježnih nanosa i neprokrčenim stazama, po teškom i brdovitom terenu. U rane jutarnje časove, kada se iz okolnih sela radnici spuštaju u grad, Kardelj je, sa svojim ilegalnim saputnicima, sretno stigao u Sarajevo.

U očekivanju da se snabdiju lažnim ispravama za kretanje po NDH,[8)] Kardelj
1 Maček su se zadržali tri dana u stanu porodice Pajić, u Kranjčevićevoj ulici.

Konsul tujući Kardelja ovih dana sam dobio od njega sljedeće objašnjenje: »Sami smo pravili falsifikovane dokumente uz pomoć sopstvenika stana. Naime, kuhanim jajetom prenijeli smo pečat sa pravog dokumenta na falsifikovani. Falsifikat je bio jako slab, ali, na sreću, Maček i ja nismo došli u položaj da ga bilo kome pokazujemo, jer je vlak od Sarajeva do Zagreba bio tako natrpan daje svaka kontrola bila nemoguća«. Za vrijeme ovog kratkog boravka, Kardelj je održavao kontakte sa drugovima u Sarajevu i vodio korespondenciju sa Vrhovnim štabom, što se vidi iz izvještaja koje je Kardelj iz Sarajeva poslao Titu, obavješ-

5) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 105, stn 217. fusnota 2.
6) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 92, str. 176
7) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 105, str. 217.
8) PK KPJ za BiH je raspolagao sa »finom tehnikom« za izradu propusnica i legitimacija, u kojoj je radio Josip Sigmund, član KP, politčki nekompromitovan. Tih dana, u toku priprema druge neprijateljske ofanzive, Nijemci su mobilisali Sigmuna, kao dobrog skijaša, za vodiča skijaškim jedinicama upućenim na Romaniju. On je uhapšen 1943. godineie oďveden u logor u Jasenovcu i ubijen.

tavajući ga o pripremama neprijatelja za II ofanzivu. U tom pogledu, vrlo je karakterističan izvještaj od 15. januara 1942. u kome Kardelj, istovremeno, izražava bojazan i brigu za druga Tita i ostale drugove u Vrhovnom štabu.[9]

Poslije toga, Kardelj je poslao iz Sarajeva još dva izvještaja sa dopunskim obavještenjima o neprijateljskim snagama koje će učestvovati u ofanzivi (od 15. januara poslije podne i 16. januara u 17,00 sati).[10]

9) »Dragi Tito!

Stigli smo jučer ovamo na cilj, no radi teškoća sa dokumentima izgleda da ćemo se morati tu zadržati još koji dan ili dva. Juče je stigao iz Zagreba kurir sa poštom, koja je priložena. Ja sam je otvorio i pročitao. Stvari se svuda, kako se vidi iz pisma, uprkos velikih teškoća, dobro razvijaju. Ja ću na neka pitanja postavljena u tim pismima, razgovarati sa drugovima u duhu naših razgovora... A sada o nekim našilm informacijama koje će biti za vas najvažnije. Saznali smo iz izvora obično vrlo pouzdanih pa i od ranijih očevidaca sledeče:

1. U Sarajevo je stigao neki njemački štab. Naši su ljudi i sami vidjeli njemačke generale.

2.Na opštini su Nijemci montirali radio-stanicu.

3. »Napretkov« internat, u kome su bili do sada ustaše, Nijemci su ispraznili i udesili ga za svoju bolnicu. Ali pošto ranjenika nema, izgleda da se radi o bolnici za buduće ranejnike.

4. Do sada je došlo u Sarajevu svega: a) 3 kompozicije sa njemačkim vojnicima, b) 1 kompozicija sa teretnim automobilima, dalje, nešto tenkova i oklopnih kola, c) a izgleda i 1 oklopni voz.
- Dakle, do sada jako malo.

5. Međutim, prema informacijama, treba da dolazi svega u Bosnu (ne u Sarajevo) a) jedna SS divizija, b) 1 pešačka c) 1 manja divizija sa motorizacijom.

6. Sprema se negde oko Sarajeva aerodrom za 60 bombardera. Pošto je to za bosanske njihove potrebe i suviše velik broj, očito je da se tu radi o aerodromu - protiv Turske.

7. Došle su sa Nijemcima konstrukcije za željezničke mostove itd. Kažu da će to biti za ispravljanje višegradske pruge.

8. Jučer je bilo zabranjeno za izvjesno vrijeme svako kretanje civilnih lica po nekim ulicama u centru. Izgleda da su prolazili Nijemci.

9. Od seljaka su mobilizirali nešto preko 300 konja. Mobilizirali su skije, skijaške cipele, skijaška odijela, pa čak i rodle. Seljacima oduzimaju saone.

10. Mobilizirani su svi skijaši, s tim da za sada još ostaju kod kuće, ali da se odmah jave čim budu pozvani. Međutim, jučer su ih naveče već neke počeli da pozivaju i da ih oblače u njemačke uniforme.

11. Prema našim informacijama iz obično pouzdanih izvora, biće glavni pravac kretanja sledeći: 1. Od Zvornika - Vlasenica - Podromanija - Sarajevo... 2. Sarajevo - Podromanija - Višegrad (uopšte se govori daje glavni cilj te akcije čišćenje pruge i ceste Sarajevo - Višegrad - Užice), 3. Tuzla - Klađanj - Olovo - Vareš.

12. Do sada se zna daje otišlo a) 200 hrvatskih vojnika u pravcu Kalinovika, b) 1 baterija ka Mokrom, c) 1 baterija preko Ilidže u nepoznatom pravcu, d) a baš sada, ujutru, saznali smo da su Nijemci otišli u pravcu Mokrog.

13. Govore da su Nijemci već raspoređeni na raznim drugim tačkama (_____) odakle se spremaju. U Sarajevu su Nijemci pokupovali sve bijelo platno.

14. O samoj svrsi ofanzive govori se sledeće: u samoj stvari ove pripreme nisu samo protiv partizana, nego će se tu stvoriti baza za rat protiv Turske.....

15. Najzanimljivije je, da uniformiraju u njemačke uniforme i Hrvate.....

16. U Hrvatskoj je otpor (i ovdje) protiv mobilizacije nevjerovatan. Jučer je sam Kvaternik ponovo izdao »poslednji« poziv da se svi pozvati jave u roku od 8 dana ili da će im se suditi kao dezerterima.

Mi smo se tu dogovorili o nekim mjerama. Tempo je napisao pismo za Kalinovik, Hercegovinu i Krajinu sa uputama: da se ne upuštaju u frontove, da razore drumove i pruge, da naprave zasjede u dub inu, da ne gube veze sa Sarajevom, da očuvaju odrede, živu snagu po svaku cijenu. »Kulturnog« (Avdu Humu) smo privremeno zadržali tu, jer, ukoliko bi ofanziva rascjepkala oslobođenu teritoriju, Tempo neće moći sam obavljati posao, a PK bi bio dosta otsječen od organizacija. Ukoliko vi mislite drukčije, javite.

Na kraju još nešto o vama, tj. o Tebi i drugovima oko Tebe. Držim da će ta ofanziva biti ozbiljna stvar baš zbog priprema protiv Turske..... Bojim se zato da ćete se naći u vrlo teškom položaju u onim uskim pojasima. Poduzmite mjere pravovremeno! Možda bi bolje bilo da se još u prvo vrijeme prebacite s one strane višegradske pruge.... Nemoj, Tito, da potcijeniš te stvari. Još jedanput Te molim da paziš na sebe i da dobro promisliš šta bi bilo najbolje. Drži oko sebe i neke bosanske vodiče, koji će vam biti pri ruci u slučaju težih udaraca. Molim Te da ne shvatiš ove moje napomene kao paniku. Ja vrlo dobro znam da ova ofanziva nama neće moći mnogo da naškodi, nego će politički čak koristiti. Pred očima imam stvarno samo to da nas neprijatelj ne udari na najosjetljivijem mjestu, tj. da se Tebi i vama što desi.

Ovdje u Sarajevu je hladno u sto đavola, a drva nema. Ne daju partizani! A kod vas je sigurno sunce.

Bevc«

(Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 107, str. 218-223).
10)Zbornik_____ _ tom II, knj. 2, br. 108. i 110.

Tempo je u izvještaju od 24. januara 1942. godine obavijestio Tita da su Kardelj, Ribar i ostali stigli zdravo u Zagreb.

Druga neprijateljska ofanziva, u kojoj su učestvovale brojne njemačke, italijanske, ustaške i domobranske jedinice, trajala je od 15. januara do 5. februara 1942. godine. Cilj neprijatelja je bio da prije proljeća likvidira jake partizanske snage u istočnoj Bosni i time zaustavi širenje ustanka i obezbijedi svoje vojnostrateške i ekonomske interese u srednjebosanskom industrijskom bazenu. Međutim, vještim i brzim manevrom, Vrhovni štab i partizanske jedinice izbjegli su opkoljavanje na uskom planinskom prostoru Zvijezde i Romanije i prešli u ofanzivu na prostoru jugoistočne Bosne, stvorivši novu slobodnu teritoriju sa sjedištem u Foči.

Nakon skoro tromjesečnog boravka u Zagrebu i Beogradu, Ivo Lola Ribar je stigao u Sarajevo, da bi sutradan, 1. aprila 1942. godine, produžio preko Trnova za Foču, gdje su se nalazili CK KPJ i Vrhovni štab.

Dok su bili u vozu Zagreb - Sarajevo, ustaška policija je upala u ilegalni stan u kome je neko vrijeme boravio Lola Ribar. Pregledajući putne isprave, agenti su samo pogledali lažne isprave Ribara i nije im se ništa činilo sumnjivim, dok su sumnjičavo zagledali Velebita i njegove legalne isprave. Njihov saputnik u kupeu je bio jedan domobranski pukovnik. U Sarajevu ih je najavki dočekala drugarica Vukica Šain i odvela do kurira, dva brata radnika u jednom sarajevskom predgrađu, prema selu Kijevu.

Sutradan po dolasku u Sarajevo, Ribar i Velebit su, u pratnji kurira, bez teškoća, izašli iz grada. Da bi zamaskirali svoje namjere, oni su se, s bocama u rukama, kao da idu u selo po mlijeko, mirno kretali u pravcu Trnova, da bi na četiri kilometra od grada naišli na prvu partizansku patrolu.

U Foču su stigli 2. aprila 1942. godine, a naveče su Tita obavijestili o zbivanjima u Zagrebu i ostalim dijelovima neoslobođene zemlje, a on je njih upoznao sa prilikama na oslobođenoj teritoriji i sa daljim planovima.

Sa raznih strana su dolazila obavještenja o koncentraciji neprijateljskih snaga i pripremanju vojnih operacija širih razmjera protiv partizanskih jedinica. Njemački okupator i Pavelićeve ustaše nadirali su sa sjevera, a italijanski fašisti i četnici Draže Mihailovića sve jače su napadali na oslobođenu teritoriju u Crnoj Gori i Sandžaku. Tako je uslijedila i treća neprijateljska ofanziva, početkom maja 1942. godine, kada su se naše snage, nakon ogorčenih višednevnih borbi protiv nadmoćnijeg neprijatelja, zbog nedostatka municije, povukle prema Volujaku i Durmitoru. Vrhovni štab se premjestio 10. maja iz Foče u pravcu Pive, na teritoriju Crne Gore. Sredinom juna, partizanske snage su se koncentrisale na padinama Zelengore, a 24. juna 1942. godine, pod komandom vrhovnog komandanta Tita, prešle u protuofanzivu. Preko planina Treskavice, Igmana i Ivana, krenule su prema zapadnoj Bosni. U silovitom naletu i pobjedonosnom maršu, proleterske brigade su u dužini preko 250 km, razrušile prugu Sarajevo - Mostar i oslobodile Konjic, Prozor, Livno i mnoga druga mjesta, spojivši se tako sa krajiškim partizanima. Ponovo je stvorena slobodna teritorija u Bosanskoj krajini, pa je u Bihaću održano i istorijsko Prvo zasjedanje AVNOJ-a.

*
* *

Partijskim vezama preko Sarajeva je prošao i znatan broj partijskih kadrova iz BiH koji su, po raznim zadacima, upućivani, preko Sarajeva, u unutrašnjost, na oslobođenu ili okupiranu teritoriju.

Zbog političkih prilika i raspoloženja srpskog življa u Hercegovini, odlučeno je avgusta 1941. da Uglješa Danilović pređe iz Tuzle na rad u Hercegovinu, a Avdo Humo iz Mostara u Sarajevo, kao član PK, radi održavanja veze sa partijskim organizacijama na terenu.

Đuro Pucar je otišao iz Sarajeva za Banjaluku, sredinom jula 1941. a novembra 1941. godine on i Osman Karabegović doputovali su u Sarajevo, na putu za

Romaniju, na savjetovanje koje je sazvao Glavni štab za BiH. S tog savjetovanja, u povratku, Đuro Pucar je preko Sarajeva otišao posebnom kurirskom vezom preko Kalinovika u Krajinu.

Po odluci Vrhovnog štaba, iz Zagreba je u Sarajevo stigla grupa španskih, boraca, septembra 1941. koji su, prema rasporedu PK i Tempa, upućeni za vojne i političke rukovodioce u partizanske odrede u BiH.[10]

Ilegalnim kanalima, iz Sarajeva, u odlasku i povratku sa Pokrajinskog partijskog savjetovanja u Ivančićima, koje je održano 7. januara 1942. godine, prevedeni su Tempo i Avdo Humo (koncem decembra 1941. godine), a potom Olga Marasović i Dušan Mitrović Mitar, učesnici iz Sarajeva, i Muhamed Grebo iz Mostara.

Iz Foče su upućeni na rad u Bosansku krajinu, februara 1942. godine, Košta Nađ za komandanta operativnog štaba za taj region i Lepa Perović na partijski rad, pa su i oni prebačeni preko partijske organizacije Sarajeva, koja im je obezbijedila lažne putne isprave i sve što im je bilo potrebno za putovanje.

Preko Sarajeva je upućen u Vrhovni štab i jedan neobičan ilegalac, tzv. »Vazduh«, koji je iz Zagreba održavao radio-vezu između CK KPJ i Kominterne. Ing. Josip Kopinič, zvani »Vazduh«, stigao je, partijskom vezom, iz Zagreba u Sarajevo, u drugoj polovini decembra 1941. godine. Po direktivi člana Pokrajinskog komiteta KP za BiH, Dane Olbina, član MK KPJ Sarajevo, otpratio je Vazduha iz Sarajeva i predao ga kurirskoj vezi za Vrhovni štab preko Srednjeg. Na zahtev druga Tita, ing. Josip Kopinič stigao je u Rudo, gdje se nalazio VS, da bi osposobio radio-stanicu i predao šifru za uspostavljanje direktne radio-veze između Vrhovnog štaba i Kominterne. Po izvršenom zadatku, Vazduh se ponovo vratio preko Sarajeva u Zagreb, odakle je i dalje održavana radio-veza sa Moskvom. U Sarajevo je došao i produžio za Zagreb sa Ivom Lolom Ribarom koji, u svom izvještaju upućenom drugu Titu iz Sarajeva 7. januara 1942, javlja da je sa Valdesom[12]> sretno stigao u Sarajevo.

Partijska organizacija Sarajeva je sa punom odgovornošću i uspjehom izvršavala sve ove složene i delikatne poslove. Za prebacivanje ljudi na oslobođenu teritoriju, i obrnuto, služili su tačno utvrđeni ilegalni putevi - kanali i kuriri, dobri poznavaoci terena po kojem su se kretali.

U FUNKCIJI VEZA CK KPJ I VRHOVNOG ŠTABA

Centralni komitet. KPJ je na Majskom savjetovanju odlučio da pređe u Beograd, gdje je drug Tito stigao 8. maja 1941. godine. Odatle je CK KPJ sve do polovine septembra 1941. godine održavao veze sa partijskim rukovodstvima u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Makedoniji i rukovodio pripremama i dizanjem oružanog ustanka. U to vrijeme, Kardelj je djelovao u Sloveniji i Hrvatskoj, odakle je održavao stalne veze sa Titom, do dolaska u Beograd, sredinom septembra 1941. godine.

Još iz toga perioda, u svojim porukama upućenim delegatu CK KPJ pri PK KPJ za BiH Tempu, najavljujući skoro održavanje vojnog savjetovanja u Stolicama i dolazak u BiH grupe »španaca«, Tito ukazuje na značaj veza rukovodstva sa odredima iz Bosanske krajine i traži uspostavljanje veze sa Crnom Gorom i redovne veze sa CK KPJ.[13)] Kada su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab izašli na oslobođenu teritoriju, u zapadnu Srbiju, a naročito kada su prešli u istočnu

11) U naređenju Vrhovnog komandanta od avgusta 1941. godine štabu NOP odreda Hrvatske, traži se da hitno pošalju 10 španaca Tempu za komandire i pol-komesare, kao politćku pomoć, jer partizanski pokret tamo - u BiH, živo buja... Ovo se moglo odnositi na sljedeće španske borce: Petra Drapšina, Obrada Stišovića, Milenka Verkića, Miljenka Cvitkovića, Voju Todorovića, Ratka Vujovića, Ahmeta Fetahagića, Čedu Kapora, Milana Jakšića, Ivana i Tasu Mihajlovića. Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 9, str. 37. fusnota br. 6.

12) Valdes je predratni pseudonim ing. Josipa Kopinića, zvanog Vazduh.

13) Zbornik...., tom II, knj. 2, br. 18, str. 59-69.

Bosnu, kurirskim kanalima, preko Sarajeva, održavana je vrlo intenzivna razmjena izvještaja, poruka, instrukcija i naredbi između CK KPJ i VŠ i pokrajinskih rukovodstava Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, Srbije i Makedonije.

Pored direktivnih materijala, CK KPJ i VŠ dostavljaju informativne i druge propagandne materijale radi rasturanja i obavještavanja partijskih organizacija i šire javnosti na okupiranoj i oslobođenoj teritoriji u čitavoj zemlji, o narodnooslobodilačkoj borbi i borbi na svjetskim frontovima.

U izvještaju iz decembra 1941. godine, upućenom CK KPJ, Vlado Popović, delegat CK KPJ pri CK KPH, obavještava o provali u zagrebačkoj partijskoj organizaciji, koju je izvršila Ankica Sertić Cincipinko, član MK, koja je radila u tehnici CK KPH. U Zagrebu je uhapšen veći broj partijaca i omlađinaca, pa će biti velikih teškoća dok se uspostavi nova tehnika. Pored toga, Popović izvještava da policija, pribjegava strahovitom teroru, upada u preduzeća i stanove i, bez ikakvog povoda, hapsi, u prvom redu, omladince. Obješen je zbog veleizdaje jedan potpukovnik hrvatske vojske, sa kojim je održavan kontakt, a pod istragom se nalazi još oko 200 domobranskih oficira. Popović zatim javlja da Nijemci, Talijani i ustaše spremaju ofanzivu protiv naših odreda. Avijatičari, sa kojima održavaju kontakt, izražavaju spremnost da se spuste na teritoriju koju partizani kontrolišu. Ako bude moguće, poslaće ih na Luburić polje kod Sokoca. U prilogu dostavlja slovenski propagandni materijal i neke naredbe Glavnog štaba Hrvatske.[141]

Po dolasku u Zagreb, u izvještaju od 12. januara 1942. godine, Ivo Lola Ribar obavještava CK KPJ o situaciji u Hrvatskoj, o provali tehnike u Zagrebu i o pripremama za izdavanje proglasa hrvatskim vojnicima i oficirima, kao i da će sljedeći put poslati opširan izvještaj o stanju koje je zatekao u Hrvatskoj, a da ovog puta dostavlja Fatijev (Andrija Hebrang) izveštaj iz GŠ Hrvatske sa terena, Mihajlov (Blagoje Nešković) izvještaj i još neke materijale iz Srbije i Slovenije, kao i pismo iz Makedonije i pismo CK Bugarske.[151]

Došavši u Zagreb po zadatku CK KPJ, Lola Ribar obavještava predstavnika PK KPJ za Srbiju u Beogradu, 12. januara 1942. godine, da ima i zadatak da sa njim održava što užu i redovniju vezu i da će vezu sa CK KPJ održavati preko Zagreba, a da će se on starati da ta veza bude što brža.

U porukama CK KPJ i Tita naglašava se značaj održavanja redovnih, stalnih veza i brzog dostavljanja izvještaja i traženih informacija i materijala. U toku druge neprijateljske oranzive, kada je VŠ, u drugoj polovini januara 1942. godine, usiljenim maršem prešao sa Romanije, preko pruge Sarajevo - Višegrad, u obavještenju od 26. januara 1942, upućenom Tempu u Sarajevo, Tito, pored ostalog kaže: »Potrebno je da zasada držimo veze sa vama u Šarajevu i sa jedinicama Prve proleterske brigade preko Kalinovačkog odreda. Prema tome, treba da otpremiš svu poštu za nas preko Kalinovičkog odreda. Isto tako, Štab BiH treba da šalje svoje izvještaje istim putem ukoliko ne bude u mogućnosti da nam ih direktno pošalje ... Nastoj da nam pošalješ podroban izvještaj o najbližim namjerama neprijatelja«.[161]

U pismu upućenom PK KPJ za Srbiju, 27. januara 1942, naglašeno je da »treba nastojati i uporan biti u pronalaženju novih sigurnih i provjerenih načina održavanja veza. Kod toga rukovoditi se i brzinom uspostave veze i dostavljanja materijala, pa makar isti pošao preko više punktova istovremeno«.[171]

U odgovoru na Tempov izvještaj od 2. februara 1942. godine, Tito traži da on još ostane u Sarajevu i da pojača svoj rad i veze sa ljudima iz vojnih snaga NDH, da ponovo uspostavi normalne veze sa Zagrebom i redovnu kurirsku službu sa VŠ.[181]

14) Zbornik. ., tom II, knj. 2, br. 66 i 77.
15) Zbornik...tom II, knj. 2, br. 103, str. 210. 211.•
16) Zbornik.. , tom II, knj. 2. br 128, str. 256-258.
17) Zbornik..... , tom II, knj. 2, br. 130, str. 263.
18) Zbornik..... tom II, knj. 2, br. 153, str. 312.

A u obavještenju CK KPJ od 4. februara 1942. godine, upućenom Edvardu Kardelju i Ivi Loli Ribaru, kaže se: »Nastojte da nam GŠ Hrvatske spremi za sljedeću poštu jedan detaljan izvještaj o akcijama i stanju naših partizanskih odreda u Hrvatskoj. Nastojte da saznate što preduzimaju bugarske trupe koje su prema vijestima stigle u istočnu Srbiju... Kakvo je stanje u Sloveniji i ostalim krajevima«. [19)]

U drugom obavještenju od 16. februara 1942. godine, upućenom Kardelju i Ribaru, kaže se: »Tempo me je obavijestio da je krivicom iz Zagreba došlo do provale kurira i nekih javki. Morate nastojati svim silama da takvu bezobraznu aljkavost pojedinih ljudi iz »Tehnike« uklonite i po konkretnom slučaju da povedete istragu i krivce kaznite... Tamo kod vas treba temeljito pročistiti »Tehniku« i na taj posao odrediti sigurne i provjerene ljude... **Nastojte** da nam pošaljete sve publikacije koje su u posljednje vrijeme izašle u Hrvatskoj i Sloveniji. Isto tako pošaljite nam podroban izvještaj o situaciji, kako o vojnoj tako i o političkoj. Nadam se da ste u međuvremenu primili poštu iz Beograda, koju također pošaljite«.[20*]

U instrukciji Tempu, od 16. februara 1942. godine, Tito navodi daje primio njegovo pismo od 12. februara i da je veoma dobro što je brzo uspostavio vezu sa Zagrebom. Naglašava da u Sarajevu treba da »dobro uredite sa vojnom linijom (veze partijske organizacije u Sarajevu sa domobranskim vojnicima i oficirima), da ostavite dobroga druga koji bi nam mogao slati tačne izvještaje... Što se tiče onih aviona o kojima nam ti pišeš, oni su bili primijećeni i ovdje iznad Goražda i mi smo bili uvjereni da su to avioni naše braće i saveznika. Žao mi je što je palo ono oružje u ruke tih ustaških bandi. Ja sam uvjeren da su ti avioni došli prema mojoj uputi i sporazumu sa Dedom (Kominternom), ali nažalost stvar je propala zbog te ofanzive... Glavno je da nas snabdijevate sa lijekovima i u prvom redu pošaljite nam serume protiv tetanusa, tifusa, itd. Isto tako pošaljite i zavoja koliko je moguće... Pošaljite što prije proglas CK KPH i poštu ako je došla iz Zagreba«.[21*]

U obavještenju upućenom Tempu 20. februara 1942. godine, Tito javlja da su riješili da se čitav Operativni štab istočne Bosne prebaci na Romaniju, te da tamo idu Seljo, Vaso Miskin, Uglješa i Stevo Eleta sa tačnim uputstvima za rad. »Glavni štab i drugovi iz PK koji su ovdje, će se takođe primaći bliže tome kraju. .. Nastojte da dobijete što više podataka i obavještenja od vojnih lica sa kojima imate vezu. Šaljite radnike za našu brigadu«.[22*]

U izvještaju od 21. februara 1942. godine, upućenom iz Zagreba Titu, Ribar ističe da se provala nikako ne zaustavlja, pa su prinuđeni da preuzmu još radikalnije mjere - uklanjanje iz Zagreba svih ugroženih kadrova. Tako moraju Vladu i Fatija sljedećih dana poslati na oslobođenu teritorju, jer im je položaj neodriv. Sa velikom mukom uspostavljaju sopstveni aparat za vezu, pa im je, napokon, uspjelo da uspostave redovne veze sa Ljubljanom, Beogradom i Sarajevom.[23*]

U pismu Kardelju i Ribaru, od 23. februara 1942. godine, Tito izvještava o neuspjehu druge neprijateljske ofanzive i o stvaranju nove oslobođene teritorije, te upozorava na najvažnije pitanje i zadatak KP Hrvatske - mobilizaciju: »Danas je važnije no ikada pridobiti seljačke mase za nas, odnosno za našu NOB-u. Vrlo je dobro što ste uhvatili vezu sa nekim HSS-ovcinia koji su spremni da na bazi NOB-a sarađuju sa nama._____morate po svaku cijenu uspostaviti najtješnje veze sa vojskom i oficirima«.[24*]

Pored toga, uz obavještenje, dostavljaju se i najnoviji materijali Vrhovnog štaba, Bilten br. 12. i 13. i dr. Tito zahtijeva od Tempa da se ti materijali odmah

19) Zbornik..., tomII, knj. 2, br. 153, str. 308-309.
20) Zbornik..., tomII, knj. 2, br.183, str. 371 i 376.
21) Zbornik..., tomII, knj. 2, br. 184, str. 376-378.
23) Zbornik..., tomII, knj. 2, br. 197, str. 409.
24) Zbornik..., tomII, knj. 2, br. 201, str. 433-434.

umnože i pošalju u druge pokrajine. »U Zagreb pošaljite i za Sloveniju i Srbiju barem po nekoliko primjeraka..,. Naročito je važno da naše odluke o stvaranju narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda dopru u ruke svih štabova i komandi«.

U pismu upućenom PK KPJ za Srbiju, kaže se sljedeće: »Nastojte da umnožite bilten i razašeljete ga po čitavoj Srbiji, Vojvodini i Makedoniji«.

A u obavještenju od 23. februara 1942. o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Bosni i formiranju II proleterske brigade, Tito daje saglasnost da Tempo definitivno izađe na oslobođenu teritoriju, na Romaniju, kada završi sa poslovima u Sarajevu. Čim stigne na teren, treba da odmah formira bataljon za Proletersku brigadu« .. .«[25)]

U vrlo živoj korespodenciji Sarajeva sa VŠ, govori se o političkom stanju u gradu i strahovitom teroru i mobilisanju ljudi po ulicama za raščišćavanje pruge ka Višegradu ili za rad u Njemačkoj, tako daje kretanje i naših drugova onemogućeno. Zatim se govori o provali u Zagrebu i otkrivanju veza i javki u Sarajevu, kao i da su na vrijeme spriječena hapšenja. Takođe se govori o borbama u istočnoj Bosni u toku druge neprijateljske ofanzive, o reorganizaciji odreda i stvaranju operativnih štabova za istočnu Bosnu, za Bosansku krajinu i za Hercegovinu, sa kojima će Glavni štab, u prvo vrijeme, održavati veze preko Sarajeva.[26*]

Zatim su slijedili izvještaji Vrhovnom štabu, u kojima se javlja da su sa Zagrebom ponovo uspostavljene kurirske veze, da su iz Zagreba poslali proglas CK KPH za CK KPJ, da kuriri odlaze u Zagreb i da su veze sa Zagrebom, Bosanskom krajinom i Zvijezdom učvršćene. Takođe, da su dva domobranska pukovnika (Sulejman Filipović i Kazimir Poje) obećala sastati se s nam^ i da se s njima održava stalan kontakt, kao i da će o razgovoru sa ovim pukovnicima i uopšte o stanju među oficirima i podoficirima naknadno uslijediti izvještaj. Kaže se, takođe, daje MK Sarajeva popunjen i reorganizovan i da bi trebalo Operativni štab za istočnu Bosnu čim prije prebaciti na teren Zvijezde i Romanije. U izvještajima se kaže da je formirano rukovodstvo za rad među domobranskim oficirima i podoficirima, da su sve kurirske veze, a naročito glavna veza sa Zagrebom, odvojene od partijske organizacije, i da su sve stvari poslali za Zagreb, da Tempo (20. februara 1942.) odlazi na oslobođenu teritoriju.[271]

*

* *

I poslije odlaska Tempa na oslobođenu teritoriju, nastavljena je razmjena poruka i izvještaja između CK KPJ i MK Sarajeva, i preko Sarajeva za Zagrebom, sve do poznate aprilske provale u Sarajevu, poslije hapšenja Arsenija Jovanovića Kigija, kurira Vrhovnog štaba, marta 1942. gidine.

Preuzevši kurirske veze i ilegalne stanove, sekretar MK Olga Marasović Okrugla, primila je u toku marta 1942. dvije Titovè ppruke i poštu za Zagreb, te Titu uputila četiri kraća pisma i pošiljke iz Zagreba.'

Poslije provale Cincipinke u Zagrebu i prekida veza Sarajevo - Zagreb, trebalo je ponovo uspostaviti te veze, na čemu je naročito insistirao Tito, jer je, u to vrijeme, ta veza CK KPJ i VŠ bila najznačajnija, pošto se preko nje komuniciralo i sa ostalim pokrajinama i Kominternom.

Tih dana, koliko se sjećam, početkom februara 1942. godine, Olga Marasović, sekretar MK, obavijestila me je da treba da se u određeno vrijeme javim Kulturnom, koji će me sačekati u Ulici kralja Tvrtka. U predviđeni dan, u tačno ugovoreno vrijeme, sastao sam se na zakazanom mjestu sa članom PK KPJ za BiH Kulturnim, koji mi je kratko saopštio zadatak - treba odmah vozom da otputujem u Zagreb i predam pismo, koje mi je uručio, na određenu adresu - drugarici

25) Zbornik..., tom II, knj. 2, br. 202, str. 437.

26) Zbornik..., tom IV, knj. 3, br. 29,33 i 47 - izvještaji od 24. i 28. januara do 2. februara 1942. godine.

27) Zbornik____ ,tom IV, knj. 3, br. 62, 67 i 75 - izvještaji od 12, 14. i 20. februara 1942. godine.

zaposlenoj u radnji sa voćem i povrćem, na javku koju mi je saopštio. Naglasio je hitnost i ozbiljnost ovog zadatka.

U tom momentu nisam znao da se mojim odlaskom u Zagreb treba opet uspostaviti veza sa CK KPH, koja je bila prekinuta provalom Cincipinke. Pretpostavljao sam da se, ipak, radi o izvršenju vrlo odgovornog zadatka kad mi ga saopštava član PK - Avdo Humo, koga sam poznavao još iz studentskih dana sa Beogradskog univerziteta, da bih se ponovo s njim sreo u Kralja Tvrtka ulici u Sarajevu, prvi put poslije kapitulacije stare Jugoslavije i dizanja oružanog ustanka. Tada sam bio član MK, pa sam se osjećao utoliko odgovornijim za uspješno obavljanje povjerenog mi zadatka.

Bez ikakvih teškoća doputovao sam u Zagreb, uz uobičajene preglede putnih isprava, sa pismom ušivenim ispod postave kaputa. Pošto nisam dobro poznavao Zagreb, trebalo mije dosta vremena da po adresi pronađem ulicu i radnju u kojoj, pomoću javke koju sam u sebi često ponavljao, treba da predam pismo prodavačici. Kao da mi je ogroman teret spao s leđa kada sam u maloj povrtlarskoj radnji ugledao prodavačicu. Lagano sam ušao u radnju i, saopštivši javku, na njen pravi odgovor, predao joj pismo koje je ona odmah sklonila.

Sutradan sam se vratio u Sarajevo i obavijestio MK o uspješno obavljenom poslu.

U Tempovom izvještaju, od 12. februara 1942, upućenom Titu, kaže se, pored ostalog, da je sa Zagrebom učvršćena veza, da su pronađena tri kurira koji mogu legalno putovati, tako da će svako pismo, bez zastoja, biti upućeno za Zagreb, kao i da iz Zagreba, takođe, javljaju da su i oni učvrstili vezu sa Sarajevom.[28]*

Time je omogućeno da Sarajevo i dalje bude značajno raskršće na pravcima komuniciranja između Vrhovnog i pokrajinskih vojno-politčkih rukovodstava NOB, sve do pomenute aprilske provale u Sarajevu 1942. godine. Kuriri koji su po uputstvima i direktivama PK KPJ za BiH i Tempa odražvali veze iz Sarajeva sa Zagrebom, bili su: Olga Marasović, Džemal Muminagić, Feriha Bostandžić i ja-

*

* *

Iz cjelokupnog ovog sistema veza koje je održavao CK KPJ i Vrhovnog štaba preko Sarajeva, puna četiri mjeseca, u teškim uslovima okupacije 1941. i 1942. godine, jasno se vidi da je u Sarajevu sa uspjehom obavljan jedan značajan rad i tako dat veliki doprinos razvoju NOP-a. Cak i u najnepovoljnijim ratnim uslovima, nakon gubitka slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i dolaska u istočnu Bosnu, u jeku druge neprijateljske ofanzive, poruke CK KPJ i druga Tita, koje su neustrašivi partizanski kuriri prenosili sa oslobođene i preko okupirane teritorije, stizale su širom zemlje do štabova, partijskih rukovodstava i organizacija, u čemu je partijska organizacija Sarajeva dala krupan doprinos, izvršavajući u ratnim i ilegalnim uslovima odgovorne zadatke partijskih veza. Pokrajinski komitet i sarajevska partijska organizacija su i na ovaj način pokazali svoju revolucionarnu vrijednost i sposobnost.

Muhidin Begić

28) Zbornik..., tom IV, knj. 3, br. 52. str. 181.

CENTAR U MARSELJU

U vojnom zatvoru, u gradu Po (Pau, Basses Pyrineés,) septembra meseca 1940. godine, zajedno sa drugom Cvetkom Većeslavom, primili smo uobičajeno drugarsko pismo iz Camp de Vemet (Arriége) potpisano »Ivo«. Postoje razmak redova bio veći znali smo daje između njih, limunovim sokom, (raniji dogovor) bilo nešto važno napisano. Da bi se pismo »dešifriralo« trebalo je ugrejati hartiju peglom ili vrućim lončetom, ali, na žalost, nismo imali nijedno ni drugo. Cvetko se dosetio da bi bilo dobro pokušati i ugrejati hartiju sa upaljenom šibicom iz daljine od nekoliko santimetara, što smo i učinili. Na ugrejanoj žutoj hartiji izbijala je direktiva partijskog komiteta logora Vernet, čiji je rukovodilac bio Ivan Gošnjak. Ona je glasila (prema sećanju): »Učiniti sve da se po izdržanoj kazni ne vratite u logor nego uputite u Marselj gde će te osnovati punkt za prebacivanje pobeglih drugova iz koncentracionih logora na okupiranu teritoriju Francuske, za Pariz. Obavestićemo drugove Ćiprovca i Radića u Pou da vam pomognu pri bežanju i daju novac za put do Marselja. Za ostalo snađite se kao komunisti. Ivo«. Ovaj zadatak je ispunjen, kako piše, u svojim sećanjima, drug Gošnjak.

Drugovi Cvetko Većeslav, Ivan Trpin i ja, odvedeni smo u vojni zatvor u Bordou »kao organizatori manifestacija u logoru Gurs, 2. aprila 1940. godine«. O ovom će biti pisano na drugom mestu pa se ne bih na tome zadržavao, ali moram da napomenem da mi nismo bili organizatori nego je organizator bio partijski komitet. Kriterijum po kojem je policija izabrala nas trojicu nije mi ni danas jasan.

Izgleda da sam jedini preživeli »osuđenik« vojnog zatvora i radi mojih »saučesnika« bilo bi ljudski i humano da ukratko opišem put od logorskog zatvora u Gursu do vojnog zatvora u Bordou i Pou i kasnije dolazak u Marselj.

Još u samom loguru Gurs, Cvetko i ja, bili smo podvrgnuti sitnim maltretiranjima policije - gledanje u jednu tačku na belom zidu, vezanje za stub blizu puta, suplimiranje pijaće vode i hrane itd. Drug Trpin Ivan dobio je krvarenje na već tuberkuloznim plućima i njega smo tek videli za vreme šetnje u vojnom zatvoru u Bordou. Osuđen je na tri meseca. Po izdržanoj kazni uspeo je doći do Marselja a odatle se sa grupom lekara (Nikoliš, Nešković i dr.) uspeo prebaciti u zemlju.

Uz pratnju (specijalna policija) garde mobile svezanih ruku, u jednoj maloj »marici«, krenuli smo iz logora, za nas, u nepoznatom pravcu. Pomislili smo da nas voze ka španskoj granici i bili smo rešili da u nekoj klisuri oprobamo okrenuti volan »marice« prema provaliji, jer smo sedeli tačno iza šofera i da tako svi zajednički poginemo. Međutim, na putu su se počeli pokazivati znaci Bordo 156 km. 130 itd. i tada smo zaključili da nas voze prema severu a ne prema Jugu, prema španskoj granici. Stigli smo u Bordo posle podne. Odvedeni smo u jednu srednjovekovnu tvrđavu gde se nalazio vojni zatvor. Nismo hteli potpisati da smo ušli u zgradu zatvora, jer je bio dogovor »ništa potpisivati«. Radi toga, punih osam dana, svako jutro, izvodili su nas iz ćelije, skidali gole i šibali.

Cvetka su više tukli nego mene jer je on radnik i kažu opasniji, a ja intelektualac i zaveden. Uprkos toga svega ipak nismo potpisali da smo »stupili u zatvor«.

Zatvorske ćelije bile su prepune »vojnih prestupnika« i nije bilo dovoljno mesta za ležanje.

U vojnom zatvoru u Bordou dočekali smo dolazak nemačkih okupacionih trupa i kapitulaciju Francuske.

U istom zatvoru nalazila su se četiri Nemca, španska borca, iz logora Gurs. Držali su se vrlo dostojanstveno. Verovali su da će ih nemačke okupacione vlasti odmah dati streljati, dok je za nas trojicu Jugoslovena bilo više šanse da nas pošalju u nemačke koncentracione logore jer Jugoslavija još nije bila u ratnom sukobu. Najavljeno je da će te i te noći Nemci preuzeti zatvor. Za vreme šetnje »tog poslednjeg dana« sva četvorica Nemaca su se izgrlili sa nama i molili da poru-

čimo njihovim drugovima u logoru da idu savršeno mirno u smrt i da će se držati dostojanstveno i komunistički. Kratki bratski i drugarski zagrljaji, oproštaj od divnih komunista, hrabrih boraca, idealista, protekao je bez suza ali pun ponosa, i jednih i drugih svesnih da se žrtvujemo za dobrobit jednog novog društvenog poretka, koji je tada izgledao dalek, ali za kojeg se valja boriti i ginuti.

Prošlo je nekoliko dana, a Nemci nisu ušli u zatvor. Tek jedno jutro, sa »maricama« su nas prevezli na željezničku stanicu, strpali u vagone za stoku i uputili u nepozantom pravcu. U našem vagonu našli su se dvojica od četvorice Nemaca, sa kojima smo se već ranije oprostili. Bez velikog razmišljanja trebalo je organizovati njihovo bekstvo. Uz pomoć većine saputnika organizovano je bekstvo na prvoj manjoj stanici. Jednog od ove dvojice Nemaca našao sam, kasnije, u Marselju, pomogao sam mu da se prebaci u okupiranu Francusku. Što je posle toga bilo sa njima nisam uspeo doznati. Imena mu se više ne sećam.

Posle dužeg putovanja vozom stigli smo ponovo u logor Gurs. Smešteni smo zajedno sa kriminalcima koji su bili evakuisani iz pariškog zatvora »Santće«. Raspoređeni smo po barakama, naravno, pomešani sa kriminalcima i svakog jutra iz barake je iznošen bar jedan ubijeni logoraš - »politički zatvorenik«. Policija je sa malim podkupljivanjem kriminalaca, iskoristila novonastalu situaciju da bi likvidirala »opasne komuniste«. Mi smo (nas trojica Jugoslovena) organizovali dežurstvo, tako da smo se svaka tri sata menjali na straži. Pod ovakvim uslovima ostali smo mesec dana koje ubrajam u najteže dane svog života.

Iz logora Gurs prebačeni smo u vojni zatvor u Pou. Tu nam je suđeno u sasvim drugim uslovima nego da smo osuđeni u Bordou gde nas je očekivala strašna kazna, kako je tvrdio istražni sudija. Sudije, stariji oficiri, neki od njih preživeli borci sa solunskog fronta, a neki ogorčeni radi brze kapitulacije Francuske, imali su »razumevanje za vojne prestupnike« a specijalno one iz Jugoslavije.

Za vreme našeg suđenja pojavio se jedan Mađar, ime sam mu zaboravio koji je bio konfident logorske policije. Odbili smo da nam bude prevodilac, »jer je on izdao stvar republikanske Španije pa će biti izdajnik i Francuske«, izjavio sam na sudu. Sa mojim slabim francuskim branio sam se od izfabrikovane optužnice. Cvetku sam ja bio prevodioc. Presuda - šest meseci zatvora i posle izdržane kazne deportovanje u logor Veme. Priznaje nam se već provedeno vreme u zatvoru.

U vojnom zatvoru u Pou posećivali su nas drugovi Savo Ćiprovac i Boro Radić. Drug Ćiprovac, španski borac, kao dobar stručnjak pri proizvodnji aviona, po odobrenju partijskog komiteta, zaposlio se u fabrici aviona u Pou. Boro Radić, teško ranjen na frontu Ebro, lečio se u bolnici u Pou.

Po izdržanoj kazni, 10. ili 12. oktobra 1940. godine, sa uputom u logor Veme i jednim policijskim pratiocem, napustili smo vojni zatvor. Pred zatvorom sačekali su nas drugovi Šavo Ćiprovac i Boro Radić. Organizovali su nam bekstvo, skrili nas u jednu kuću do uveče, kada nam je polazio voz za Tuluzu. Sava nam je kupio vozne karte do Marselja, spremio malo hrane i, koliko se sećam, dali su nam po 10 franaka.

U Tuluzi smo menjali i čekali voz za Marselj. Na stanici su bile jake policijske straže. Da nas se ne bi primetilo i videlo da smo baš danas izašli iz zatvora, jer je to na našim licima bilo očito vidljivo, stalno smo se šetali po nekim podzemnim prolazima. U vozu za Marselj bila je stalna policijska kontrola. Radi toga smo bili prisiljeni da stojimo u hodnicima vagona i bežali smo ispred policijske kontrole da bi na idućoj stanici ušli u predposljednji vagon.

Stigli smo u Marselj ujutro. Odmah smo pošli u Generalni konzulat Jugoslavije. Od rartije smo znali da je generalni konzul, Ivan Gerasimović, pripadnik Demokratske partije i da ne progoni špance. Ćak nam je u logor slao štampu iz zemlje.

Po dolasku u Generalni konzulat, na našu nesreću, prijavili smo se pod pravim imenima. Pregledali su spisak španskih boraca i odmah su ustanovili ko smo i odakle smo. Postojala je zabrana ministra unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije da se španskim borcima ne može ukazati bilo kakva zaštita kao građanima Jugoslavije. Uporno smo tražili da vidimo Gerasimovića. Do njega nismo

uspeli doći. Na koncu, napisao sam mu pismo i molio da me primi. Sutradan me Gerasimović primio. Tražio sam da Cvetku i meni Generalni konzulat izda jedan papir u kome će se navesti da smo građani Jugoslavije i da čekamo repatrijaciju. Takva potvrda, sa nalepljenom fotografijom, bila nam je izdata. Ovim počinje naše »legalizovanje« kod marseljske policije i dobivanje privremenog boravka od mesec dana.

Prvih nekoliko noći proveli smo u domu klošara. Plaćali smo za prenoćište 1 franak. U tom prenoćištu, kako uveče tako i ujutro, služena je kaša. To je bila naša svakidašnja hrana prvih dana našeg boravka u Marselju. Velika nezgoda je bila u tome što smo dom morali napustiti u šest sati ujutro dok je još trajala noć i bilo prohladno.

U blizini doma nalazila se kafana, koja se otvarala u šest i trideset izjutra, jer su u nju navraćali lučki radnici, pre posla. Mi smo se sklanjali u tu kafanu ali ništa nismo uzimali. Gazda se zainteresovao ko smo i šta tražimo. Objasnili smo mu da smo Jugosloveni, pobegli pred Nemcima i čekamo repatrijaciju. Gazda se nasmešio i rekao daje njegova žena Crnogorka i da će posle osam sati doći da ga zameni na poslu. Sačekali smo stasitu Crnogorku. Ispričali smo joj istu priču kao i njenom mužu, uz dodatak da od roditelja očekujemo novac. Zamolili smo je da nam dozvoli da »roditelji« novac pošalju na njenu adresu. Ona je predlog prihvatila. No, pošto smo bez novaca, dodao sam, da nam pozajmi 50 franaka da pošaljemo telegram. Bez mnogo razmišljanja Pera (tako su ie zvali), gorostasna Crnogorka, dala nam je 50 franaka. Odmah smo poslali telegram na adresu u Beograd koja nam je poslata iz logora Verne, još dok smo bili u zatvoru. Posle tri dana stigao je odgovor, sa potpisom »Koča«, u kome nas izveštavaju da su telegrafski dostavili 1.500 franaka. Novac smo primili sutradan.

U međuvremenu tražili smo vezu sa našim radnicima. Rečeno nam je da se »naš svet« sastaje u restoranu »Baja Riste«, u Ulici Mure. Otišli smo tamo, upoznali se sa nekolicinom naših radnika i molili da nam pokažu gde se može naći jevtin hotel. U istoj ulici, rekli su nam, drži hotel žena od Baja Riste. U tom hotelu, odseli smo Cvetko i ja. Taj hotel postaće i ostaće »naš centar«, u logore smo javili našu adresu. Počeli smo sa radom.

Prvi su se javili na ovu adresu drugovi Peko Dapčević i Fadil Jakić. Oni su prvi uspeli da pobegnu iz logora Verne i da koriste »Centar«.

Peko je stigao ranjavih nogu i teško se kretao jer su pešačili više desetina kilometara od logora prema Tuluzi. Uspeli smo pronaći, preko Ceha, sa kojima smo se već bili povezali, lekarku, španskog borca, koja je pritekla drugu Peki u pomoć.

Dolaskom druga Peke situacija se iz osnova menja jer je on, u Generalnom konzulatu, imao kuma i prijatelja svoga oca, Zahariju Popovića, preko koga mu je otac slao novac.

Počeli su pristizati drugi begunci iz logora Alžeres i Mil. Sve smo smeštali u ovaj »naš hotel«. Stvorili smo partijsku organizaciju, donosili zajednička rešenja, koja su se disciplinovano sprovodila. Zaveli smo podelu raspoloživih novčanih sredstava na jednake delove. Novčana sredstva, osim partijske pomoći, uglavnom je bio primljeni novac od Pekinog oca i roditelja Đure Mešterovića.

Drugovi Peko i Fadil bili su prvi koji su krenuli u'okupiranu Francusku u Pariz, a odatle preko Nemačke za Jugoslaviju. Za njima su sledile druge grupe.

U čitavom radu, ilegalnom smeštaju, pomoći oko vađenja privremenih dozvola od policije, dobavke karata za snabdevanje itd. pomogla nam je ćerka gazdarice hotela, Adrienne Mouries-Ninett, koja će kasnije postati moja supruga, moj verni saradnik i saputnik, ponosna žena i divna majka.

Da zabeležim i neke reči izrečene na njezinoj sahrani. Veljko Kovačević »... moramo se povratiti unazad punih 28 godina u ona teška vremena iz 1940—41 kad si vezala svoju sudbinu za našu. Događaji vezani s tobom i s tvojom kućom u Marselju, nešto su posebno, nešto što bi više moglo da posluži za pisanje knjige da bi se tako dao pravi lik glavnog junaka jednog životnog romana nego za pisanje oproštajnog govora«.

U blizini putničkog brodskog pristaništa u Marselju nalazila se tada jedna visoka kuća s kafanom u prizemlju koja zaslužuje, daje rat nije strao sa zemljom, da na njoj mi španski dobrovoljci istaknemo mermernu ploču s duboko isklesanim imenom Ninet, imenom one mlade i na izgled bezbrižne djevojke koja stoji za šankom. Upravo s tom kućom, s njenom mladom domaćicom, vezana je sudbina brojnih jugoslovenskih španaca na svom prvom krupnom koraku za probijanje do Jugoslavije. Nakon gotovo dvije i po godine logorovanja ispod Pirineja, stigla je jednog dana dugo očekivana vijest daje u Marselju organizovano prihvatilište za nas i da može da otpočne bjekstvo iz logora. Na tom prvom koraku do daleke domovine prvo što je svaki od nas morao da dobro upamti bili su ulica i broj te kuće u Marselju. Bežali smo, provlačili se ispod žica, savlađivali dugačke

Euteve ponavljajući u sebi tu adresu, pitajući se: ko je taj velikodušni domaćin? oji izlaže svoju glavu smrtnoj opasnosti da bi nama omogućio prve korake na tom dalekom putu. U tim najtežim godinama u proleće 1941. godine, kada je smrt vrebala na svakom koraku, u tu kuću slivalo se na desetine naših španskih dobrovoljaca i prolazilo ispred šanka pored djevojke koja ih je upućivala onako kao uzgred uza stepenište, kao da to nije njen posao. Ko bi tada i pomislio da je upravo ta mlada djevojka čije ime niko od nas ne zna jedan od glavnih junaka na samom našem startu u bjekstvu kroz okupiranu Evropu do Jugoslavije. Ko bi rekao daje to ta mlada djevojka koja je stavila svjesno svoj život na kocku radi nas. To je bila Ninet, naš domaćin, jedna od onih mnogih nama često puta i nepoznatih junaka. Da bi se ocijenila njena uloga u tom zaista velikom podvigu španske grupe na bjekstvo do Jugoslavije, treba dobro poznavati one uslove u kojima se ona prihvatila te uloge, one zamke smrti koje su čekale na svakom koraku. Ninet je dobro znala zašto se izlaže, šta radi, radi kojih ideala, kad je svoj dom pretvorila u jednu veliku prihvatnu stanicu, u stecište progonjenih dobrovoljaca, u kojima će osetiti prvi put posle dugog logorovanja slobodu kakvu je teško i zamisliti iza bodljikavih žica. I dok su za nama jurile potjernice širom pokorene i okupirane Francuske ta kuća nas je čuvala danima i nedeljama pod zaštitom njene domaćice Ninet, gotovo i nepoznat za mnoge od dobrovoljaca, otvorio nam je širom svoja vrata i ne dajući nam do znanja ko je. A bjegunci su dolazili, boravili, liječili se, pripremali i odlazili i neznajući zapravo daje mirna djevojka ono lice kojoj mnogo duguju. Za mnoge dobrovoljce ta kuća ostala je sve do završetka rata kao jedna velika zagonetka. Postavljala su se mnoga pitanja: ko je Lazu dao kuću da organizuje prihvatanje boraca u sred grada Marselja? Ko je taj čovek koji se izložio smrtnom riziku? Ko je taj čovek koji veže svoju sudbinu za našu? Mnogi će istinu saznati tek 1945. godine kad su prvi put poslije rata sreli Lazu i onu mirnu djevojku. ... Ni onda, ni danas mnogi ne znaju daje ona djevojka iz kafane bila jedan od glavnih junaka jednog stvarnog romana iz života, da je to bila Ninet s kojom se danas opraštamo...«

Đuro Mešterović, »... Samo zahvaljujući svojim izvanrednim moralnim osobinama, čvrstom karakteru, zdravom rasuđivanju i idealima u koje je fanatično verovaia, uspela je da se spase mnogih iskušenja i zaniki marseljske luke, kojima je obilovala sredina u kojoj je živela... Bez imalo kolebanja prihvatila je prve Jugoslovene, koji su joj se u leto 1940. godine obratili da ih krije u svom hotelu. Od tada, pa do oslobođenja Marselja, skrivala je u hotelu preko stotinu Jugoslovena i preko dve stotine pripadnika raznih drugih nacionalnosti, koji su se u redovima internacionalnih brigada borili u Španiji. Svi su oni bežali iz koncentracionih logora u Francuskoj, progonjeni od policije, našli utočište u hotelu bez imena, u ulici Mure 9. Tu su od Ninet brižno skriveni. ... Oni koji nisu imali sreću da stignu do svojih zemalja ostali su u Francuskoj i tamo se borili u redovima francuskog pokreta otpora. Spomenuću samo jednog od njih, Jugoslovena Dimitriju Koturovića Kotura, koga su Francuzi zvali Kot. On je bio organizator i komandant nebrojenih diverzantskih akcija u Marselju i okolini, gde je izgubio život neposredno pred oslobođenje južne Francuske. Ninet je bila najpouzdanija Koturovićeva veza i kurir...«.

Veljko Vlahović u telegramu saučešća: »... za tebe i tvoje to je težak udarac ali je gubitak i za sve nas koji smo je poznavali naročito za one naše drugove kojima je u najtežim vremenima njena smelost i topla drugarska pomoć značila mnogo... «.

Možda je Branko Krsmanović umnogome doprineo da sam se zavoleo sa Adrianom Ninet i da se duže zadržim u Marselju, čvršće povežem sa nekim službenicima Generalnog konzulata i da se i sam, posle kapitulacije stare Jugoslavije, ubacim u Generalni konzulat, iz koga ću izdati, antidatirano, više pasavana i pasoša mnogim antifašistima - Jugoslovenima, saborcima i komunistima drugih nacionalnosti.

U Generalnom konzulatu, osim Ivana Gerasimovića, o kome sam pisao, radili su divni ljudi, odani patrioti kao što su Zaharije Popović, Jovan Vukotić i Vaso Perendija. Kasnije nam je pomogao i konzul Majdanac. Jedini izdajnik na Generalnom konzulatu bio je pripravnik Lakša (mislim da se tako zvao) koji se povezao, odmah po dolasku nemačke vojne misije u Marselj sa Nemcima, odputovao u okupiranu Jugoslaviju i kako sam kasnije saznao bio Mačekov lični sekretar u SAD.

Među prvima smo upoznali mladog studenta, Vukana Čupića, koji je studirao medicinu u Marselju. On nas je povezao sa omladincima komunistima, hrabrim francuskim skojevcima, sa kojima ćemo sarađivati za čitavo vreme našeg boravka u Marselju. Jedan od najboljih drugova, Francuza, druga Čupića, odmah posle rata, postao je ministar narodnog zdravlja Francuske u vladi u kojoj su učestvovali komunisti.

Naš rad i život u Marselju pun je interesantnih i zanimljivih doživljaja, pun mladalačkog entuzijazma i gordosti, isprepleten neophodnim dosetkama i podvalama, onima koji su nas progonili, hrabrom i odlučnom preduzimljivošću akcija, smelim poduhvatima i doslednim izvršavanjem zadataka. Samo da navedem nekoliko primera tih akcija:

- jedne noći došla je policija u hotel i uhapsila Cvetka i mene iako smo imali uredne papire. Odveli su nas ujedan bioskop gde su sabirali Jevreje i ostale nepoželjne strance radi slanja u Nemačku »na rad«. Našli smo se tako sa grupom Austrijanaca, Španaca, i počeli smo, iz podruma bioskopa, prokopavati prolaz do ulice. To nam je uspelo posle osam dana. Nas šesnaestorica je pobeglo. Pošto je Cvetko ranije proteran iz Francuske morao je iste večeri poći u pravcu Pariza,

- bila nas je oveća grupa u hotelu, nije bilo dovoljno hrane, a naročito nam je nedostajao hleb. Kod samog hotela nalazila se pekara i jedna mlada crnomanjasta devojka, niskog struka, podebljih nogu, lepe kose, podužeg lica, očito poreklom Grkinja. Dakle, Grkinja a i još k tome gazdina kćerka. Sastali smo se da većamo kako »osvojiti« prodavačicu. Pošto je Vlado Ćetković bio dopadljiv muškarac za devojke, na njega pade kocka. Vlado je jednostavno otišao pred pekaru i stalno gledao u prodavačicu. Posle »dežurstva« od više sati prodavačica se nasmejala jer ga je primetila u više navrata. Kad se ona nasmejala Vlado je upao u prodavnicu, a pošto nije znao francuski, »udvarao se« na našem jeziku. Prodavačici je sve ovo izgledalo simpatično i interesantno. Vlado je jednostavno tražio od nje hleb bez bonova. Dobio je 2 kg. Od toga dana bili smo snabdeveni hlebom;

- dr Đuro Mešterović, poznati optimista, pun planova, specijalno o tome kako najbrže stići u domovinu, uporan i dosledan, a u akciju uvek hrabar. Za njega je bilo sve moguće. I stvarno, on je među prvima stigao u domovinu. Ostaće duboko urezan u mom sećanju onaj momenat kada je Đuro odlučio da drugu Vladu Ćetkoviću izvadi gelere iz ruke uz pomoć običnog noža, vate i alkohola. Operacija je uspela i ako sam se i ja sam mučio držeći Vladu Ćetkovića za ruke koje je Đuro operisao gledajući ga kako menja boju od užasnih bolova;

- u proleće 1941. godine, jednog sunčanog dana, dvojica drugova, pobegli iz logora Alžeres, trebali su otputovati popodnevnim vozom. Kada smo se spremali da ih ispratimo, u ulicu, pred hotelom, došli su žandarmi radi kontrole. Šta učiniti? Ako drugovi ne otputuju, gubi se veza i treba duže vremena da se uspos-

tavi nova. Zamolio sam gazdaricu hotela da žandarme pozove u bar i da ih nudi pićem i zadrži što duže. Dok su žandarmi pili marseljsku mastiku, mi smo, sa prvog sprata, na konopcu spuštali »begunce«. Skoro svi iz ulice videli su šta radimo ali nas niko živ nije prijavio. »Begunci« su nesmetano otišli.

U ulici su znali ko smo i šta radimo ali su nas svi poštovali, jer smo se ponašali pristojno, svakom smo znali reći lepu reč, izbegavali smo provokacije, kretali smo se samo po dvojica u grupi, najviše trojica, uredno smo se oblačili i

- svaki drug pri odlasku, dobio je kilogram hleba, malo halve ili suve ribe, ponekad i krvavicu, koju smo kupovali bez bonova. Drug Udovički, zvani Slatki Lazo, dobio je, uz hleb i pola kilograma halve. Na stanicu smo ga pratili dr Đuro Mešterović i ja. Išli smo pred njim do stanice a pred vagonom smo mu, kao i ostalima, predali savijeni cigaret-papir na kome su bile ispisane adrese. U slučaju da ih policija uhvati papir se mora progutati. »Slatki Lazo«, na putu do stanice, hladnokrvno nas je pratio i gutao halvu. Po dolasku na stanicu otišlo je i poslednje parče.

Ovakvih i sličnih događaja imali smo svaki dan.

Osim naših drugova, putem našeg kanala i veza, tokom 1940. 1941. i početkom 1942. godine, slali smo u domivinu i drugove drugih nacionalnosti kao Bugare, Austrijance, Nemce, Rumune, pa čak i neke Čehe iako su oni imali svoj kanal.

O radu Centra u Marselju i Parizu neka drugi sude. No, moj rad u Marselju, život i aktivnost, svakidašnja borba za opstanak, za opstanak mojih sabor^ca i aktivista, ostaće u mojoj uspomeni kao najlepši dani moga života i rada.

Lazar Latinović

U TITOVOJ PRATNJI, KAO PARTIJSKI KURIR

OD BEOGRADA DO UŽIČKE POŽEGE SEPTEMBRA 1941.

Kao što je poznato, posle okupacije zemlje 1941. godine, drug Tito je, od maja do septembra, živeo ilegalno u Beogradu, odakle je rukovodio pripremama za ustanak naroda Jugoslavije i prvim oružanim akcijama partizanskih jedinica. Iz Beograda je održavao veze s rukovodstvima ustanka u celoj zemlji, i kao komandant Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, izdavao ratni bilten Štaba. U leto, kada je u zapadnoj Srbiji, borbama partizanskih odreda, stvorena prostrana slobodna teritorija, Tito je doneo odluku da rukovodstvo ustanka ode na teren i da neposredno rukovodi političkim akcijama i ratnim operacijama.

Da bi se odluka o Titovom odlasku iz okupiranog Beograda na slobodnu teritoriju sprovela, bilo je potrebno preduzeti mnoge mere. Organizovano je obezbeđenje i pripremljene lažne legitimacije za putnike. U pratnji druga Tita bili su jedan pravoslavni pop sa četničkom legitimacijom, Jaša Rajter koji je imao legitimaciju folksdojčera i bio naoružan, i ja. Sve je bilo preduzeto da putovanje izgleda familijarno, neupadljivo. Određenje i datum polaska 16. septembar 1941. godine.

Meni je zadatak bio saopšten 15. septembra, pre podne, u mlekari u Francuskoj ulici broj 5. Tu su me obično kuriri Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju nalazili da mi prenesu poruke za sastanke ili putovanja.

»Budi sutra u 9 časova ispred železničke stanice, putovaćeš za Valjevo i vodićeš jednog dmga«, saopštila mije Milada Rajter. Ona mije ponekad prenosila poruke i sa njom sam se poznavala još od pre rata sa raznih političkih akcija.

»Lepo se obuci i doteraj da ne budeš sumnjiva«, rekla mi je, »jer taj drug je odgovoran. Sutra ću ti doneti adresu i lozinku za Valjevo«.

Pre rata sam živela i radila u Beogradu gde sam studirala na Ekonomskom fakultetu. Bila sam član beogradske partijske organizacije i posle okupacije nastavila rad u njoj. Od jula 1941. godine postala sam partijski kurir Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i stalno sam putovala iz Beograda u unutrašnjost Srbije, nosila pisma i drugi partijski materijal, ili vodila ilegalne partijske radnike na zakazane veze. Najčešće sam putovala za Niš, Kraljevo i do Beogradskog partizanskog odreda, koji je u to vreme operisao u neposrednoj blizini Beograda.

Može se reći da sam imala dovoljno kurirskog iskustva, isprobanu tehniku i stil rada. U izvršavanju zadataka sam se osećala sigurnom, pa sam se mirno pripremala i za predstojeće putovanje, pretpostavljajući da će ono biti kao i jedno od mnogih dotada obavljenih.

Sutradan, 16. septembra, na vreme sam došla pred železničku stanicu. Tu me je čekala Milada Rajter.. Kazala mi je adresu na koju treba da se javim u Va-Ijevu i lozinku pomoću koje je trebalo da se povežem sa tamošnjim okružnim komitetom. Moj zadatak se sastojao u tome da putujem sa »odgovornim drugom« do Valjeva, da se tamo povežem sa Okružnim komitetom, da na vezi »predam« druga koga vodim, pa da se prvim vozom vratim u Beograd. Takvih kurirskih putovanja već sam imala nekoliko, pa nisam očekivala da će, zbog mnogih okolnosti, ovo ispasti sasvim drugačije od dotadašnjih.

PRVI SUSRET - NAJSNAŽNIJI DOŽIVLJAJ

Pošla sam sa Miladom u hol železničke stanice. Tamo je bilo dosta sveta s korpama, torbama i koferima. Putovali su u potragu za hranom ili trgovinom, a možda i zbog druge nevolje. U to vreme putovanje nije bilo zadovoljstvo i zabava. Bilo je mnogo i onih u žandarmskim, policijskim, četničkim i nemačkim uniformama. Sigurno da je bilo i dosta agenata u civilnom odelu. U holu je stajala jedna grupa u kojoj sam prepoznala Davorjanku Paunović iz Doma studenata i Jašu Rajtera, Miladinog brata. S njima je razgovarao sredovečan, elegantno i lepo odeven čovek, pored čijih je nogu bio spušten kožni kofer. Sa njim me je Milada najpre upoznala.

Ova slika u holu železničke stanice nikada mi nije izbledela iz sećanja. I danas u meni neposredno i duboko živi utisak koji je Tito u tom trenutku ostavio na mene. Pre svega su to bili njegovo prirodno držanje, njegov prodoran pogled, koji kao da uvek nešto kazuje i saopštava, njegov osmeh, način obraćanja. Taj prvi utisak slobodnog i odlučnog Titovog ponašanja potvrdiće mi se i na ćelom putovanju i ostati u dubokom sećanju kao najsnažniji doživljaj.

NA PUTU ZA VALJEVO

Ne treba zaboraviti da je Tito tako mirno i staloženo razgovarao sa svojim pratiocima u holu železničke stanice u Beogradu 1941. godine, u vreme kada je u tom gradu i u zemlji besneo teror nemačkih okupatora i njihovih domaćih slugu. To je bilo vreme kada su Gestapo i Specijalna policija vodili žestoku hajku protiv komunista i protiv svih patriota, preduzimajući svakodnevno blokade, racije i hapšenja. Na svaku našu akciju neprijatelji su odgovarali drakonskim merama.

Međutim, stanje nije bilo teško samo za nas. Za Nemce i njihove domaće sluge bivalo je sve teže. Oni su bili tuđe telo u gradu i sve manje su mogli da održe široki front s patriotima, antifašistima i Partijom koja je bila čvrsto i jedinstveno organizovana i rukovođena.

Popeli smo se u voz za Ćačak. Ja sam sela odvojeno od grupe, jer sam uvek tako putovala kada sam nekog vodila. Bilo je pravilo da, pošto se pre polaska

na put upoznam s drugom koga vodim, do određenog mesta svako putuje za sebe. Kada bismo stigli, ukratko bismo se dogovorili gde da me čeka, a ja sam žurila da stignem na đobijenu adresu i ugovorenom javkom da uspostavim vezu s komitetom. Zatim, kada bi bilo sve u redu, zajedno smo išli na zakazano mesto. Smatrala sam da ću i ovog puta zadatak tako obaviti.

Međutim, ispalo je sasvim drugačije. Počinjalo je jedno od mojih najinteresantnijih i najuzbudljivijih kurirskih putovanja po okupiranoj i slobodnoj teritoriji. U stvari, od samog početka tog putovanja »odgovorni drug« je cei u stvar uzeo u svoje ruke, ali ja sam to otkrivala tek postepeno u toku putovanja. Sve više je počelo da mi postaje jasno da Titov cilj nije putovanje u Valjevo već da on stalno nastoji da sretnemo partizane. Adresa i javka za Valjevo bila su u stvari, veza za slučaj da nam se putem ne ukaže prilika da naiđemo na neku partizansku jedinicu.

Tako reći odmah po polasku voza iz Beograda, Tito mi je poslao poruku da se pridružim njihovoj grupi. To mi je izgledalo koliko neobično toliko i necelishodno, naročito zbog toga što mi nije bilo rečeno da treba da budem u grupi. Međutim, postupila sam kao što je »odgovorni drug«, odnosno drug Tito, tražio. Ipak, nijednog trenutka nisam gubila iz vida da sam kurir i daje ovaj drug jedan od odgovornih, jedan od rukovodilaca. Pretpostavljala sam daje njemu moj zadatak poznat i da hoće da ima pregled svih koji putuju sa njim.

Do Čačka je sve išlo bez teškoća. Naša grupa se ni po čemu nije razlikovala od ostalih putnika. Čak smo izgledali nekako stegnuti, građanskiji od mnogih drugih. Po izgledu, niko ne bi mogao reći da nismo »mirni« i »solidni« građani, iako smo svi mi, neko više neko manje, bili poznati policiji iz zatvora ili iz demonstracija.

BRZO REAGOVANJE PRED AGENTOM

Na čačanskoj stanici, gde je trebalo da promenimo voz za Valjevo, upravo se to gotovo - i dogodilo. Na izlasku s perona, pred ulazom u čekaonicu, kroz koju je trebalo proći da bi se izišlo u grad, jedan predratni policijski agent, Ljubiša Mališić koji me je svojevremeno u Skoplju hapsio i proterivao u Kumanovo - s još jednim policajcem pregledao je lične karte putnika. U zapadnoj Srbiji se u to vreme bio rasplamsao partizanski ustanak i u svim naseljenim mestima i na putevima okupator je uveo strogu kontrolu kretanja. Jedina mogućnost u tom trenutku da izbegnem susret sa agentom koji me je dobro poznavao bila je da mu, koliko je moguće neupadljivije, okrenem leđa i da pokažem legitimaciju drugom policajcu. Tako sam i učinila i srećno prošla kontrolu. I Tito je sa svojom pratnjom prošao kontrolu bez teškoća.

Kada smo izašli iz stanice i u jednoj kafani seli da se odmorimo i sačekamo polazak voza za Valjevo, saopštila sam Titu o izbegnutom susretu sa poznatim agentom. On je odmah doneo odluku da u Čačku ne ulazim u voz za Valjevo nego da Jaša Rajter i ja uzmemo fijaker i kolima se prevezemo do prve železničke stanice prema Valjevu i tu se priključimo grupi. Tako smo i postupili, a kada smo se u stanici Trbušanima našli s Titom i njegovom pratnjom, doznali smo daje na čačanskoj stanici voz za Valjevo bio detaljno pregledan i da su svim putnicima bile kontrolisane lične karte i prtljag. Tito je na tom putovanju imao legitimaciju četničkog vojvode.

Tako smo srećno stigli u Užičku Požegu u kojoj smo prekinuli putovanje. Taj prekid sam prihvatila kao nešto o čemu odlučuje »odgovorni drug«. Još sam se nadala da ćemo sledećeg dana stići u Valjevo. Na kraju putovanja, međutim, postalo mi je jasno da je zastajanje u Užičkoj Požegi bilo planirano zbog toga da se put do Valjeva prođe kolima, a ne vozom, jer je tako bilo više šansi da se negde planinama kojima prolazi kolski put sretnu partizani.

Odseli smo u hotelu u Užičkoj Požegi. U restoranu hotela u kojem smo večerali za stolovima je bilo Nemaca i nedićevaca. U gradu, u kojem je uveče bio

na snazi policijski čas, s vremena na vreme su se čuli pucnji kojima su okupatori hteli da zaplaše narod, a u stvari su time nastojali da rasteraju vlastiti strah.

Kad smo se našli u hotelskoj sobi u kojoj je trebalo svi da prespavamo, mogli smo, naposletku, slobodno razgovarati. Tito, za koga još nisam znala koje, ponašao se prirodno i slobodno. Mi ostali smo bili stegnuti, gotovi da obučeni prespavamo noć, a on se ponašao kao da je najlegalniji gost u hotelu. Takvo ponašanje me je i zbunjivalo i oduševljavalo. U njegovoj hladnokrvnosti i, očigledno, dobrom raspoloženju, dok smo večerali i, naročito, u hotelskoj sobi, osećalo se da Tito ne priznaje nelegalno stanje u kome smo se nalazili.

U razgovoru Tito me je, u jednom trenutku, upitao odakle sam. Kada je čuo da sam iz Kumanova, iz Makedonije, počeo je živo da govori o stanju partijske organizacije u Makedoniji, o Šarlovom izdajstvu, o merama koje su preduzete za početak oružanog ustanka. To je za mene bilo ne samo novo i nepoznato, jer u Makedoniji nisam živela od 1937. godine, nego je predstavljalo i otkrovenje što ovaj »odgovorni drug« o tim stvarima sa mnom tako razgovara. Naime, u uslovima nelegalnosti i konspiracije u kojima se razvijala partijska aktivnost, bila sam naviknuta na to da slušam ili doznajem strogo dozirane informacije. Često je to bilo prouzrokovano činjenicom da su se neki partijski rukovodioci teško prilagođavali slobodnijem, nezavereničkom opštenju sa partijskim članstvom. S Titovim dolaskom na čelo Partije, 1937. godine, metod rada i način ponašanja u Partiji i u tom pogledu su se izmenili i demokratizovali. Slušajući Tita te noći u hotelskoj sobi u Užičkoj Požegi doživela sam to na ubedljiv i lep način.

»OVE ŽRTVE MI ĆEMO OSVETITI«

Sutradan, iznajmljenim kolima sa konjskom zapregom, pošli smo iz Užičke Požege prema Valjevu. Kada smo prošli Kosjerić, na samom izlasku iz tog mestašca, levo od puta, videli smo grupu seljaka pored desetak svežih grobova. Tito je zaustavio kola, sišao s njih i uputio se seljacima. Pitao je čiji su grobovi. Seljaci rekoše da su Nemci pre dva dana na tom mestu streljali grupu meštana radi odmazde za jednog poginulog nemačkog vojnika. Tito je pažljivo slušao dok su govorili, zatim je kratko ćutao i onda je, dok su svi gledali u njega, odlučno rekao: »Ove žrtve mi ćemo osvetiti«.

Tačno je tako rekao »mi«. Seljaci nisu pitali koji su oni koje je ovaj nepoznati putnik nazvao mi, uvršćujući i sebe među njih. Ali, trenutak je bio takav da su energičnost s kojom je Tito sišao s kola, zainteresovanost s kojom je pitao šta se desilo, odlučnost kojom je saopštio svoj stav - delovale kao nešto što je samo po sebi prepoznatljivo i jasno.

Popeli smo se u kola i nastavili put prema Valjevu.

Uz put pridružio nam se jedan putnik. Saznadosmo daje iz Slovenije, doseljenik u te krajeve. Tito je sa njim, dok smo se vozili, otpočeo otvoren i slobodan razgovor o okupaciji i neophodnosti borbe protiv fašističkih okupatora. Njegov sagovornik se nije u svemu slagao sa Titom i sporio se s njim, možda i zato što nije smatrao celishodnim da svoj stvarni stav iznosi u jednom slučajnom susretu. Tito je, međutim, svoje poglede iznosio otvoreno, sugestivno ubeđivao sagovornika u opravdanost svojih stavova.

Saputnik nas je ubrzo ostavio i mi smo se već približavali Valjevu. Na oko pet-šest kilometara od grada, na putu pored jedne kafane, srela nas je i zaustavila četnička patrola. Dok smo mi silazili s kola i ulazili u kafanu, Tito je pitao dvojicu iz patrole gde im je komandir, saopštavajući im da hoće da razgovara sa njim. Tito je to govorio tako autoritativno da je onima iz patrole bilo logično da komandir treba da dođe. I ubrzo se komandir zaista našao u kafäni. Tito je u jednom uglu krčme počeo da razgovara s njim. Davorjanki, Rajteru i meni prišao je jedan od četnika i pitao nas kuda idemo. Kada smo mu kazali da putujemo u Valjevo, pitao nas je zar se ne plašimo Nemaca, koji su u gradu. Kako smo bili blizu Valjeva, procenili smo da su četnici koje smo sreli sigurno pod komandom

Koste Pećanca, koji je već javno sarađivao sa Nemcima. Zaključili smo da ovi ovde osiguravaju prilaz gradu. Shvativši da četnik hoće da nas isprovocira, a znajući da Rajter ima legitimaciju folksdojčera i da, kao takav, i putuje u grupi, rekla sam mu: pa ovaj gospodin je Nemac. Četnik se prvo iznenadio, a zatim pokušao da upita za mišljenje komandira. Ali, ovaj mu je dao znak rukom daje sve u redu, što je značilo daje Titov razgovor urodio plodom i da nam četnici neće praviti smetnje.

Pošto je Tito završio razgovor s četničkim komandirom, seli smo svi za dugačak stol. Ubrzo je došao u kafanu mlad partizan, koji se pozdravio sa Titom i rekao da možemo poći. On nas je odveo u obližnje selo, u kojem smo ručali i odmorili se u seoskoj školi.

U KOLUBÀRSKOJ PARTIZANSKOJ ČETI

Tako je, naposletku, uspostavljena veza s partizanima. Putovanje za Valjevo sasvim je otpalo. Nije više bilo razloga da se ide tamo. Meni je ostalo da čekam da mi »odgovorni drug« kaže kada da se vratim. Još nisam znala da je to Tito.

Iz škole smo sa mladim partizanom pošli u štab Kolubarske čete Valjevskog partizanskog odreda, koji se nalazio u susednom selu. Tamo smo večerali i prespavali. Komesar čete Stevo Singer bio je govorljiv i veseo čovek. Tito je sa neskrivenom radoznalošću i zadovoljstvom slušao njegova pričanja o borbama čete i smejao se iz svega srca kada je komesar u priču ubacivao šale iz partizanskog života.

Ceo sutrašnji dan proveli smo u štabu Kolubarske čete, čekajući da se vrati kurir koji je bio poslat do štaba Valjevskog partizanskog odreda da javi o Titovom dolasku. Tito je još od ranog jutra počeo da radi. Razgovarao je sa ljudima koji nisu bili na borbenom položaju, sa seljacima koji su dolazili zbog nekih potreba, interesovao se o svemu što je bilo u vezi sa akcijama čete, o raspoloženju naroda i o životnim prilikama u selu.

DOZNALA SAM KO JE »ODGOVORNI DRUG«

Tog jutra je zasedao Narodnooslobodilački odbor sela. Rešavao je, između ostalog, i spor između dvojice seljaka. Slučaj je izvanredno zainteresovao Tita i on je, posle zasedanja Odbora, dugo komentarisao njegov rad. Pridavao je naročiti značaj činjenici što su dvojica seljaka došli u Odbor da im reši spor, a nisu otišli da to urade u sudu u Valjevu, koji je bio sastavni deo okupatorskog režima, odnosno, režima okupatorskog sluge Nedića. »To što se seljaci obraćaju našem narodnooslobodilačkom odboru i za takve stvari« - zaključivao je Tito u razgovoru sa drugovima iz štaba Kolubarske čete - »znači da narod već priznaje naše odbore kao organe vlasti, kao samu vlast«.

U pratnji jedne partizanske desetine, iz štaba Kolubarske čete, sledećeg dana, otišli smo u štab Valjevskog odreda. Odatle je brigu o daljem putovanju druga Tita preuzeo na sebe Miloš Minić, politički komesar Odreda.

Tek tu, u štabu Valjevskog partizanskog odreda, iz obraćanja Miloša Minića Titu, doznala sam ko je »odgovorni drug« u čijoj^sam pratnji bila kao partijski kurir. Iznenađenje za mene u tom trenutku nije bilo malo, ali u mojoj svesti to ipak nije odjeknulo toliko neočekivano. Kada sam čula reči »druže Tito« to mi je zazvučalo čak sasvim prirodno i odgovaralo je mojoj već stvorenoj predstavi o čoveku s kojim sam putovala, čoveku koji je izgledao toliko običan, a u isto vreme, toliko poseban.

U okolini Krupnja, u jednom selu, Tito se sastao sa drugim članovima partijskog i vojnog rukovodstva koji su, drugim putevima i na druge načine, bili već stigli na oslobođenu teritoriju.

Tu smo se Rajter i ja oprostili sa Titom i sa Davorjankom. Trebalo je da se vratimo u Beograd, na svoje redovne partijske zadatke. Pre nego što se pozdravio sa mnom, Tito me je pitao kako izdržavam na ovakvim putovanjima i zašto nemam prikladnije cipele za teren. »Kada stignem u Beograd«, rekao mije, »kaži drugovima da ti kupe visoke cipele, u njima se lakše putuje«.

U tom trenutku nisam mogla da mu objašnjavam da je moj zadatak bio da putujem vozom i da mi je bilo rečeno da za takvo putovanje budem prikladno obučena.

Takav je bio Tito. Pažljiv prema svima, čovek koji u krugu svog interesovanja i pažnje istovremeno drži i najvažnije političke probleme i najsvakodnevnije ljudske potrebe, koji u svom srcu revolucionara ima uvek ljudsku meru za sve ono što se dešava oko njega.

Po povratku u Beograd nastavila sam svoj kurirski rad. Negde polovinom oktobra dobila sam od Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju zadatak da odnesem jedno pismo drugu Titu u Vrhovni štab. Rekoše mi da će me na putu pratiti Jaša Rajter, koji je kao »folksdojčer« bio odlična zaštita u ovakvim prilikama. Gde se u tom trenutku Vrhovni štab nalazio niko u Beogradu nije mogao znati. Pravac je bio: partizanske jedinice, slobodna teritorija.

Od Beograda, nešto vozom, nešto idući pešice od sela do sela, prvo smo stigli u štab Posavskog partizanskog odreda. Odatle je već bilo lako. Iz štaba nam dadoše veze za sela do štaba Valjevskog odreda, čiji je komandant bio Dragojlo Dudić. Tu smo doznali daje Užice slobodno i da se Vrhovni štab nalazi u njemu.

Kada je doznao da idemo u Vrhovni štab, Dragojlo Dudić nam je dao automobil do Užica. Posle dugog pešačenja, vožnja automobilom bila je pravo uživanje. Sa veselim vozačem, koji je sve vreme pevao, putovanje je prošlo brzo i prijatno. Pred veče smo stigli u Užice i odmah se javili Narodnooslobodilačkom odboru i Komandi mesta koji su bili smešteni u centru grada. Iz Komande su javili u Vrhovni štab telefonom daje stigao kurir iz Beograda. Uskoro je u Odbor došao Ivo Lola Ribar. Rekla sam mu da nosim pismo drugu Titu, na šta mi je on, bez mnogo objašnjavanja, rekao da mu dam pismo. Naravno, dala sam mu pismo, ali Rajter i ja nismo mogli sakriti razočaranje zbog takvog sticaja okolnosti. Putujući za Vrhovni štab bili smo sigurni u to da ćemo se opet sresti s Titom, s kojim smo nedavno bili nekoliko dana zajedno. Verovatno primećujući da sam mu uz gest izvesnog kolebanja predala pismo, Ivo Lola Ribar me je upitao: »Imate li nešto usmeno da prenesete?«

U VRHOVNOM ŠTABU

Na našu, žalost, nismo mogli potvrdno odgovoriti. Naš je zadatak bio zadatak poštara i sve što smo prenosili stajalo je u pismu koje smo već predali. No, iz našeg držanja se moglo shvatiti da bismo želeli nešto da kažemo.

Da li je Lola naslutio našu želju da vidimo Tita i to mu rekao, ili je drug Tito, veran svom metodu neposrednih kontakata s ljudima, sam poželeo da nas vidi, nismo nikad saznali, ali već sledećeg dana bilo nam je saopšteno da Tito hoće da razgovara sa nama. Naša radost je bila shvatljiva. Mi smo se već osećali bliski i slobodni s Titom i u tome pogledu se ništa nije izmenilo ni sada kada smo ga videli u Vrhovnom štabu i - za razliku od pre mesec dana - u uniformi vrhovnog komandanta.

Čekajući susret, bili smo u nedoumici šta da kažemo ako je Titu preneseno da imamo i usmenu poruku, a mi je, u stvari, nemamo. Ali, već prve Titove reči raspršile su ta naša strahovanja - njemu je bilo sasvim jasno da mi naprosto hoćemo da ga vidimo. Bio je raspoložen i u razgovoru sa nama ostao je više od jednog sata. Interesovao se kako je u okupiranom Beogradu, kako smo i kojim putem stigli do Užica, šta smo sve videli uz put. Naročito su ga zanimale diverzantske akcije u Beogradu, koje su u to vreme bile brojne, kao i to kakav je život i

kakvo je raspoloženje naroda u Beogradu. Nije zaboravio da nas pita ni to kako smo smešteni u Užicu. Na kraju nam je rekao da pričekamo odgovor za Beograd.

Čekajući odgovor na pismo koje smo doneli, ostali smo nekoliko dana u oslobođenom Užicu.

Posle nekoliko dana, Ivo Lola Ribar je došao u Odbor i predao mi pismo za Beograd. Pri tome me je zamolio da kada stignem u Beograd odem u poznatu apoteku Trajković kod Spomenika i da Trajkoviću prenesem pozdrave za njegovu ćerku Slobodu, da kažem da je Lola dobro, da je živ i zdrav. To sam, naravno, i učinila već sledećeg dana po povratku u Beograd.

Od Užica smo pošli partizanskim vozom koji je saobraćao na slobodnoj teritoriji. Sećam se da su telefonom iz Odbora, odakle smo Rajter i ja pošli, javili službenicima na železničkoj stanici da nas pričekaju. Vozni red je tih dana podešavan i prema potrebama izvršavanja konkretnih zadataka.

U TERETNOM VOZU DO BEOGRADA

U jednom trenutku, umorni od dugog pešačenja, idući pored pruge da bismo skratili put, videli smo da nam se približava jedan teretni voz, koji je išao dosta sporo. Učinila nam se privlačna mogućnost da nastavimo put tim vozom. Mašinisti smo dali znak da zaustavi. Na naše iznenađenje i radost, on je zaustavio voz i nas dvoje smo se popeli u jedan prazan teretni vagon. Tako smo stigli do Beograda.

Međutim, kada je voz ulazio na peron beogradske železničke stanice, primetili smo da su stanicu blokirale nemačke patrole i da voz pregledaju. Nismo mogli sići dok se ne pregleda i naš vagon. Kada je nemačka patrola došla do nas, Rajter joj je dao svoju legitimaciju folksdojčera, a za mene je na nemačkom rekao: »Gospođica je sa mnom«. Vojnik koji mu je pregledao ličnu kartu pogledao me je, pozdravio i rekao da smo slobodni.

U tom trenutku pismo Vrhovnog štaba bilo je sakriveno u mojim nedrima. Sledećeg dana predala sam ga Blagoju Neškoviću, tadašnjem sekretaru Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

To su bila moja dva kurirska susreta s drugom Titom 1941. godine.

Posle oslobođenja sam se više puta, kao član delegacija, srela i pozdravila s Titom, ali nikada mi nije bilo zgodno da mu se sama obratim. Prilikom susreta prvih godina posle rata, činilo mi se da me prepoznaje, ali u to nisam bila sigurna. Naposletku, mislila sam, on se s toliko ljudi sreo u ratu, pre i posle rata, da je zaista nemoguće očekivati da se seća svih. U meni je, naravno, živela želja da mi se ukaže prilika da ga pitam o putovanju na slobodnu teritoriju i da mu kažem da sam tada bila s njim kao partijski kurir. U trenucima kada bih na skupovima građana, omladine naročito, govorila o susretima sa Titom i kada bi mi neizbežno postavili pitanje da li sam se posle rata srela sa njim kao njegov partijski kurir iz 1941. godine, ta moja želja je oživljavala s posebnom snagom.

Kada je drug Tito držao svoja predavanja u Političkoj školi u Kumrovcu, desilo se nešto čemu se već nisam nadala: da se sretnem sa Titom kao njegov nekadašnji kurir i da u njegovoj blizini budem više od dva sata.

Kao član Saveta Političke škole u Kumrovcu, bila sam pozvana na Titova predavanja. Nakon što je drug Tito održao predavanja, spremala sam se da odem iz Kumrovca. No, doznala sam daje u razgovoru druga Tita s nekolicinom drugova slučajno bilo pomenuto moje ime i da je tom prilikom bilo rečeno: da li je to drugarica kurir koja je putovala s Titom prilikom njegovog odlaska iz okupiranog Beograda 1941.

Tako sam sledećeg dana, na moju veliku radost, dobila poziv od druga Tita za ručak kod njega.

Iako sam se, u sebi, godinama pripremala za takav susret, bila sam veoma uzbuđena. Ali, Tito ima posebnu moć da oslobodi ljude sa kojima razgovara. Ne znam da li je ona sadržana u njegovom blagom pogledu, jednostavnosti u pona-

sanju i neposrednosti u razgovoru, ili u svemu tom zajedno, ali već s prvim njegovim pitanjem: »Da li se sećaš našeg putovanja na slobodnu teritoriju?«, ja sam se osetila slobodnom, i tako reći, kao nekad, u dalekoj 1941. godini.

Videla sam iz razgovora da se Tito seća gotovo celog putovanja, čak i nekih pojedinosti, kao što je suđenje u Narodnooslobodilačkom odboru dvojici seljaka, zatim, komesara Steve Singera, razgovora sa Slovencem koga smo sreli uz put.

Raspoložen posle održanih predavanja u školi, koja su bila istinsko otkrivanje naše istorije, Tito je sve vreme ručka, na kome su bili i neki njegovi prijatelji i saradnici, živo govorio i o odlasku na slobodnu teritoriju i o drugim temama.

Sedeći opet tako blizu njega i slušajući ga kako jednostavno razgovara, podsetila sam se na njega u 1941. godini, kada se, isto tako neposredno, obraćao nama koji smo bili u njegovoj pratnji.

Posmatrala sam ga i upoređivala sa onom slikom koja mi je ostala u sećanju iz 1941. godine. Razlika je, naravno, postojala - prošlo je 36 godina. Ali, kada se čovek zagleda u Tita i kada ga pomno sluša, ta razlika, na neki način kao da iščezava. Ostaje da zrači njegova bodrost, nepresušna mladost njegovog revolucionarnog duha, njegovog širokog ljudskog srca.

Veselinka Malinska

S TITOM U ILEGALI

Ličnost Bosiljke Bebe Krajačić usjekla se neizbrisivo u sjećanje svakog tko se s njom sretao, pa makar i nakratko. Zbog njenih vrlina, ljudi su je iskreno i trajno zavoljeli.

Mnogi preživjeli istaknutiji hrvatski i jugoslavenski rukovodioci, partijski dakako, pamte Bebu Krajačić kao aktivnu skojevku u zagrebačkom pučkom teatru, društvu Prijatelji prirode, sindikatu, kao skojevskog i partijskog aktivistu i sudionika mnogih akcija iz ilegalnog rada u Zagrebu od 1931. do 1941. godine.

Kad se Josip Broz vratio u zemlju da stvori novo rukovodstvo i kada se u pripremama za teške i sudbonosne događaje što su bili na vidiku Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije preselio u Zagreb, Beba Krajačić postaje jedna od najbližih suradnica generalnog sekretara CK KPJ Josipa Broza Tita.

Iako bolesna, rado mi je u svom gostoljubivom domu u Beogradu pripovijedala o davnim događajima vezanima za njen rodni grad i o suradnji s drugom Titom, Lolom Ribarom, Borisom Kidričem, Ozrenom Novoselom, Marijanom Čavićem, Stevanom Galogažom, Mihom Marinkom, Vladimirom Bakarićem, Leom Matesom, Radom Vlkovim i brojnim drugim partijskim i skojevskim rukovodiocima Zagreba i Hrvatske...

- Koncem 1936., odnosno početkom 1937. godine, kao i obično navratila sam u kuću Ozrena Novosela da mu se potužim na to što me neki drugovi i drugarice u tramvaju i na ulici izbegavaju, iako sam s njima godinama vrlo dobro surađivala i dijelila i dobro i zlo. Medu tadašnjim partijskim kadrovima počela je, istina ne široko, kolati vijest da sam ja kriva za hapšenje Stefana Mitrovića. To me je toliko potreslo da sam pomišljala i na najgore. Međutim, Ozren je i te kako dobro znao s kime se sve Mitrović družio, znao je za njegovo bahato vladanje na ulici kao i to da uopće nije poštovao pravila konspiracije i najviše se s nekim pred policijom kompromitiranim djevojkama vrtio oko tadašnjeg Jelačićeva trga. Poslije se na policiji držao bijedno. Izbrbljao je sve.

Ozren Novosel ju je pažljivo i s razumijevanjem slušao kad mu se Beba kao svom iskrenom drugu požalila.

- Ja više ne mogu ovo izdržati. Došlo mi je da se ubijem.
- Strpi se, ja ću to srediti - odgovorio joj je.

I nakon tri dana Novosel je razveseli.

- Spojit ću te za koji dan s jednim drugom.

Taj drug bio je Josip Broz Tito...

Dakako, i Tito je pažljivo slušao što mu je Beba pripovijedala. Stao je na njezinu stranu i energično raščistio s neosnovanim pričama.

- Eto, da nije tako ljudski postupio - veli Beba, ja bih bila psihički slomljena čitavog života...
- Sto ti sada konkretno radiš? - upitao je Tito.
- S Dinom Zlatić i Budom Borjanom radim u Španjolskom komitetu. Brinemo se za naše drugove na republikanskom bojištu.
- Od danas, ja ću ti davati zadatke...

RIJEDAK I JEDINSTVEN ČOVJEK

- Ubrzo smo svi vidjeli - nastavlja Beba Krajačić - kako partijska organizacija iz dana u dan sve više napreduje, kadrovski jača. Od Titova dolaska na kormilo Partije pa nadalje, u redovima KPJ i SKOJ-a nema više izdajnika, ni ambicioznih pojedinaca ili karijerista, ni frakcijskih borbi. Nema više u partijskim redovima onih što iz Moskve, odnosno Kominterne (Komunističke internacionale) primaju novac, i to ne malen novac. Mnoge je naše drugove upravo taj novac i pokvario. Smatram daje Tito dobro učinio što je svemu tome učinio kraj. Partija i SKOJ počeli su se financirati iz vlastitih izvora. Uostalom, mi smo dosta novaca zarađivali prodajući marksističku literaturu, u našoj knjižari (Masarikova ulica). Njome su rukovodili članovi Politbiroa CK KPJ.

Beba Krajačić je od tog vremena još mnogo godina dobivala od Josipa Broza najpoverljivije zadatke.

- Veoma često me je slao u Beograd da odnesem partijsku poštu i ratne izvještaje drugovima koji su tamo radili i djelovali. Što da vam kažem... Prvi put u svojoj ilegalnoj skojevskoj i partijskoj praksi doživjela sam nešto što me je zaprepastilo, zapanjilo. Kad mije prvi put uručio partijske izvještaje koje sam trebala odnijeti u Beograd, Tito mi reče: »Pročitaj!« Da vam pravo kažem, zinula sam od zaprepaštenja. Meni kao tehničaru nikad dotad nitko nije kazao: pročitaj neki partijski dokument, pismo, odnosno izvještaj. Bilo je čak i potcjenjivanja nas što smo radili u tehnici, kako se tada govorilo - ti si tehničar - ti nisi političar.

Kad mi je Tito ponovio - »Pročitaj« ja sam ga zbunjeno pitala.

- Zbog čega?
- Moraš. Inzistiram da to pročitaš. Jer ako te slučajno uhvati policija, ona će znati što je kod tebe našla, dobit ćeš batina a nećeš znati zašto ih dobivaš. Sada ćeš bar znati zašto ih primaš.

I iz toga proizlazi da je Tito bio rijedak čovjek. Imao je jedinstven stil rukovođenja. Bio je jedinstven čovjek u svemu.

- Kome ste sve u Beogradu predavali Titova pisma - poruke?

Koči Popoviću, a kasnije Ivi Loli Ribaru.

POLITBIRO U ZAGREBU

Kad je Politbiro CK KPJ koncem 1938., odnosno početkom 1939. godine, preselio u Zagreb - Bosiljka Beba Krajačić imala je posla napretek.

- Za sve članove Politbiroa pronalazila sam stanove kao i prikladne prostorije za održavanje sjednica. Moram reći da su komunisti i simpatizeri rado us-

tupali svoje stanove za potrebe Partije. Mnogi su od njih danas nosioci »Partizanske spomenice 1941«, ali moram iskreno reći da smo mi tada prema njima sektašili. Nismo ih, naime, odmah primali u Partiju.

- Tko je sve prisustvovao sjednicama Politbiroa? - pitam drugaricu Bebu.

- Tito, Ivan Milutinović, Lola Ribar, Rade Končar, Miha Marinko, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Franc Leskošek i Sreten Žujović. To su bili članovi Politbiroa, odnosno novog partijskog rukovodstva.

Tito je bio toliko širok koliko je bio i sjajan organizator. Daleko je unaprijed gledao. Gledao je tako daleko da je na neke sjednice pozivao i one partijske rukovodioce koji zapravo nisu bili članovi Politbiroa - Borisa Kidriča i Antuna Roba.

Uz Bosiljku Krajačić tih je godina Titu mnogo pomagao i Branko Malešević. Branku sam odlazila svako jutro točno u sedam sati jer je on vozio druga Tita. Tako je to moralo biti, pošto su samo preko Maleševića i mene članovi Politbiroa dolazili do Tita.

Veoma drage uspomene vežu Bebu Krajačić za drugove i drugarice s kojima je radila u Ženskoj komisiji CK KPH.

- Komisiju je vodio Miha Marinko. Kao član CK KPJ on je upućen u Zagreb da pomogne drugovima u Hrvatskoj. Mi članovi te komisije, primili smo 1940. godine u članstvo KPJ sve zagrebačke djevojke koje su postale članice SKOJ-a 1933. godine. Dakle, nismo sektašili.

Prema kazivanju Bebe Krajačić Tito je mnogo volio Kardelja, Lolu Ribara, Končara, Stevanu Galogažu i druge.

- Tito kad voli - priča Beba Krajačić - on je tu bezrezervan. A kad se u nekome razočara, onda mu je žao.

OD SVAKOG TOČNOST I DISCIPLINA

Skojevka od 1931. i član KPJ od 1934. godine navodi daje Tito bio vrlo principijelan, striktan. Tražio je od svakoga točnost i disciplinu.

- Sreli smo se jednom prilikom u Crnomercu, u 7 sati navečer i tada mi je dao neke materijale da mu ih za sat vremena donesem pred ulaz u Maksimirski perivoj. Bili su to materijali za V zemaljsku konferenciju KPJ, održanu u Dubravi 1940. godine. Tu smo se razišli. Tito je otišao u jednom smjeru, a ja sam krenula Ilicom pješice. Na toj najvećoj zagrebačkoj arteriji vladala je neopisiva gužva. Bila je večer, a od Kačićeva spomenika do tadašnjeg Jelačićeva trga šetalo se mnoštvo ljudi na korzu. Upravo zbog te gužve, ja sam zakasnila. Došla sam pet minuta poslije osam. A princip konspiracije glasio je - moraš doći točno u ugovoreno vrijeme.

Tito se namrštio i ljutito mi rekao:

- Gdje si do sada?

Bebi je bilo neugodno. Po izrazu njena lica vidio je da je trčala.

- Što si se tako uspuhala?

- Ah, nije to ništa.

- Ubuduće ne smiješ trčati. Možeš stradati.

Bosiljka Krajačić imala je namjeru da sjedne na tramvaj i da zaista stigne na vrijeme. No posrijedi je bilo nešto drugo.

Iskreno je Titu priznala.

- Znaš šta, nisam imala za tramvaj.

No već sutradan, k njoj je došao Rade Končar, i više nije morala pješačiti ni juriti zagrebačkim ulicama s važnim partijskim materijalom.

- Rade Končar dao mi je 200 dinara, rekavši: fotografiraj se, a potom otiđi u tramvajsku direkciju i nabavi mjesečnu kartu pa ćeš se moći voziti po cijelom gradu.

- Kako dugo je trajala vaša suradnja s drugom Titom?

- Sve do 13. maja 1941, kad je Josip Broz otišao iz Zagreba u Beograd. Poslije toga radila sam za potrebe CK, za Vladu Popovića, sve dp kolovoza 1941. Tada su me uhapsili agenti Ustaške nadzorne službe i u zatvoru sam provela punih dvanaest mjeseci.«Međutim, potkraj kolovoza 1942., zajedno s nekim drugaricama i drugovima, zamijenjena sam za zarobljene Nijemce u Bosni i Hercegovini.

Nakon svih peripetija, u društvu Olge Kreačić, našla sam se u Glamoču, a ubrzo i s drugom Titom u jednoj šumskoj kući - na sjevernom dijelu toga bosanskog gradića. Stigle smo nekako u vrijeme večere. Čim nas je Tito ugledao, odmah je ustao i s nama se drugarski i srdačno pozdravio. Ispred njega na stolu bila su samo dva komadića piletine, jer je bolovao od žuči. No on je jedan batak dao meni, a drugi Olgi, rekavši: »Jedite kad vam ja kažem«.

Za vrijeme narođnooslobodilačkog rata, Bosiljka Beba Krajačić jedno vrijeme neprestano se nalazila u Titovoj blizini u Bosni, a nakon oslobođenja zemlje Josip Broz nije propustio ni jednu priliku da svoju vjernu kurirku i druga ne pozove na sve značajnije manifestacije što su se održavale tih poslijeratnih godina.

Jozo Petričević

BILA SAM SEKRETARICA MARŠALA TITA

O ovoj tihoj, skromnoj, a iznad svega realnoj i duhovitoj ženi - Žaklini Šamorel malo se zna, mada je ceo svoj život posvetila revoluciji i bila na odgovornim dužnostima i zadacima.

Mada je rođena u Beogradu, po ocu Žanu je postala švajcarska državljanka. Član SKOJ-a je od 1936. godine, a u početku rata lični kurir legendarnog omladinskog rukovodioca Ive-Lole Ribara. Posle hapšenja i mučenja u specijalnoj policiji i Gestapou proterana je u Švajcarsku. Tamo, kao Marijana Rašić, postaje član Komiteta za nacionalno oslobođenje Jugoslavije u inostranstvu, a od 1944. godine sekretarica druga Tita. Posle rata jedna je od prvih novinara»Borbe«. Maja 1945. godine, kao Jovanka Milošević otputovala je u Nemačku kao član Međunarodne komisije za utvrđivanje ratnih zločina u britanskoj zoni. Kasnije je, kao Jovanka Lukić (po mužu), bila ataše za štampu jugoslovenske misije pri Ujedinjenim nacijama u Njujorku. Posle toga, u nekoliko navrata bila je sekretarica predsednika Tita i pratila ga na njegovim putovanjima mira.

Zahvaljući slučajnom poznanstvu bili smo njeni gosti. U prijatnom, jednostavnom, ukusno nameštenom stanu u Diseldorfu, gde živi sa suprogom Radetom, našim konzulom, evociramo sećanje na ono vreme koje je daleko više od četiri decenije.

BUNTOVNO RODOSLOVLJE

Odmah posle prvog svetskog rata u Beograd je došao Švajcarac Zan Samorel kao dopisnik francuskog lista »Le Temps« i to ne samo zbog posla. U pitanju je bio mnogo dublji razlog: Zan Šamorel je za vreme rata na pravnom fakultetu upoznao svoju koleginicu Olgu Milošević, koja se tada nalazila u Švajcarskoj kao izbeglica. Poznanstvo je završeno brakom, a već 1921. na svet je došla Žaklina i nešto kasnije mlađi brat Žan-Pjer.

Ova lepa i energična žena poticala je iz čuvene porodice Milošević, čiji je otac Raša, prvak radikalne stranke bio jedan od organizatora timočke bune pro-

tiv austrofilske politike kralja Milana Obrenovića. Zbog toga je bio osuđen na smrt zajedno s Perom Todorovićem, 1883. godine. Žaklinina baba, Draga Ljočić, bila je prva žena lekar na Balkanu. U jednoj sobi Železničke bolnice na Dedinju nalazi se mermerna ploča u koju je uklesano njeno ime.

Njen ujak, Dura Ljočić, bio je saradnik Svetozara Markovića, a pradeda, Ljoca svojevrsna znamenitost Šapca, jer je posle dugogodišnjeg parničenja s kraljem izgubio svu svoju imovinu. Poslednjim parama organizovao je pratnju: »sahranio je Pravdu!«

Zaklinin deda po ocu bio je napredan čovek, rektor univerziteta u Lozani i slikar, dok je jednog njegovog pretka inkvizicija javno spalila u XVI veku, kao bogohulnika i vešca.

Sa ovim buntovnim rodoslovljem rasla je Žaklina da bi već u mladosti pokazala svoju prkosnu prirodu. U Drugoj ženskoj gimnaziji, zajedno s drugaricama, odbila je da uradi pismeni zadatak kad im je profesorka nemačkog jezika zadala da prevedu neke delove iz Hitlerovog »Mein Kampfa«.

POZNANSTVO S LOLOM

Mnogo pre nego što je Ivo Lola Ribar postao član CK KPJ, još kao dete, Žaklina gaje upoznala na jednom letovanju na Hvaru. Poznanstvo se pretvorilo u druženje. I pored toga, o njegovoj delatnosti nije mnogo znala, pa ni onda kada je Ivo Lola Ribar u svojoj 19. godini postao član SKOJ-a, u 20. - član KPJ, godinu dana kasnije - rukovodilac Omladinske komisije, a u 23. godini života - član CK KPJ i, na kraju, u 25. godini - član Vrhovnog štaba NOV i POJ i član Politbiroa CK KPJ.

Kako je došlo do toga da postane skojevka?

- Jednostavno, bila je tu. Znala je šta je KPJ.

Rano je ostala bez oca. Majka Olga je preuzela na sebe da joj zameni oca. Shvatala je sve te njene mladalačke porive i nikad nije pravila pitanje što se u njenom stanu u Četničkoj ulici - kakva ironija! (danas Ulica Vojislava Vučkovića 17a), okupljaju mladi i čitaju marksističku literaturu, diskutuju i vode vatrene razgovore o problemima koji su zaokupljali omladinu. Lola je dolazio obično u društvu Đure Ninčića, a za vreme rata kod nje je zakazivao sastanke s partijskim i skojevskim funkcionerima. U ovom senjačkom aktivu bili su, između ostalih; i narodni heroj Branko Parać, Dubravka Aša, kći čuvenog slikara Jovana Bjelića, streljana u Jajincima, Draginja Konstantinović, Branislav Krstić, Draginja Gina Radovanović-Marinković, koja je posle hapšenja Zage Malivuk postala kurir pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, dr Ljubica Đorđević i drugi.

- Lola je bio jednostavan - priča Žaklina. - Siguran. Govori su mu bili bez patetike i demagogije, a ono što je izlagao bilo je protkano sugestijom i uverenjem.

- Što se tiče njegovog odnosa prema Slobodanki Bodi Trajković - njih dvoje su bili dva bića emotivno i ljudski vezana. Bili su svoji, bez formalnih naziva.

LOLIN KURIR

Ono na šta je KPJ mnogo ranije upozoravala, obistinilo se 1941. Aprilski rat je preokrenuo sve glavačke. Nekadašnji prepodnevni korzoi, literarni kružoci i svi vidovi aktivnosti i akcije dobili su nove oblike. Od oko 500 skojevaca i 1.500 organizovane omladine, koliko ih je bilo na početku rata u Beogradu, Žaklina je imala već svoje određeno mesto u tom borbenom stroju. U njenom stanu su se održavali sastanci i to ilegalni. Cak je i jedan deo tehnike CK SKOJ-a bio tamo prebačen, a ono što su pre rata razgovarali i dogovarali, sada je trebalo sprovesti u delo. Žaklina je bila zadužena da obezbeđuje ilegalne stanove, da sa svojim aktivom rastura letke, ispisuje parole, učestvuje u paljenju novina, i da, sedeći na

klupi kod Hajd-parka, broji koliko je njemačkih automobila naletelo na »ježeve« koje je pre toga sa svojim drugaricama razbacala po ulicama Dedinja i Senjaka.

Odmah posle napada Nemačke na SSSR, sekretar njene skojevske organizacije, Draginja Gina Radovanović-Marinković saopštila joj je da odmah prekine svaku aktivnost u svojoj organizaciji, jer je odlučeno da bude kurir jednom drugu iz viših foruma. A taj drug je bio Ivo Lola Ribar.

- Ni ja, a verujem ni Lola, nije sanjao da ćemo se naći na zajedničkom zadatku - kaže Jovanka.

Prvi njihov susret dogodio se na Senjaku, kod »baba Persine crkve«, kako su u svom žargonu zvali crkvu nedaleko od »Partizanovog« igrališta. Tada je I^ajd-park bio ograđen žicom i tamo se s Lolom redovno sastajala. Provlačeći se ispod žice, sedali na travu i dogovarali se o zadacima.

- Nikad se nije znalo kada ću morati krenuti s Lolom - priča Žaklina. - Mesto sastanka uvek je bilo unapred određeno, a vreme mi je telefonom prenosio on ili Jara Ribnikar, kod koje je često boravio. Dovoljno je bilo da mi kaže da treba odneti dete lekaru u određeno vreme, i ja sam znala gde i kada treba da se nađem.

Na ovaj način Žaklina se sastajala s njim, motreći da ne iskrsne kakva opasnost.

- Mada je bio poznat policiji, Lola se u tramvaju i na ulici ponašao tako samouvereno kao da je odlazio na sastanak sa svojom Slobodankom.

Pored Lole vezu je s njom održavala i Jara Ribnikar, koja joj je na ugovorenim mestima donosila rukopise proglasa, članaka ili letke CK KPJ, koje je trebalo odmah prekucati i u ileglanoj partijskoj štampariji odštampati. Takve poruke stavljala je obično u prazne kutije šibica, a njih dve su se sastajale u Botićevoj ulici, odakle je Žaklina materijale odmah prenosila Ljubinki Milosavljević, koja je bila zadužena za SKOJ ispred pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Zajedno s njom te materijale je prekucavala na jednoj staroj pisaćoj mašini. Zatim bi drugi kurir to odnosio u štampariju.

A koliko je zadatak kurira bio težak i opasan, govore neki detalji koji su izneti na naučnom skupu »Beograd u ratu i revoluciji 1941-45«. Za kurira najviših partijskih foruma, bar dok su se ovi forumi nalazili u Beogradu, angažovane su uglavnom drugarice, mada to nije bilo pravilo. One su se mogle lakše kretati, bile su spretnije, snalažljivije i nisu izazivale toliko podozrenje policije kao muškarci.

Praksa je bila da kurire angažuju pojedine ličnosti iz partijskog rukovodstva, da ih neposredno drže na vezi i daju naloge za izvršavanje pojedinih kurirskih zadataka. Ko je i kada odabran za uspostavljanje i održavanje veze - to nije nigde zapisano i o tome ima veoma malo tragova. Ža kurire su birani odvažni, mladi ljudi, skojevci i komunisti, i oni su se, na izričit zahtev onih koji su ih za taj poziv preuzeli, morali odvojiti od drugova s kojima su dotle radili i o njihovom radu znali su samo oni koji su im zadatke davali.

U najvećem broju slučajeva sekretari komiteta (mesnih i rejonskih) držali su kurire na ličnoj vezi. Ukoliko taj čovek padne u borbi, s njim najčešće odlazi i tajna o vezama. A događalo se da su pali mnogi partijski funkcioneri iz Beograda i mnogi kuriri koji su činili prave podvige da bi održali veze između rukovodstva i organizacija, a njihovi podvizi često su ostali bezimeni.

OCI U OCI SA BEĆAREVIĆEM

Od jula pa sve do hapšenja, između 10. i 11. septembra 1941. godine, zbog izdaje nekog Brke koji je kao član Partije pre toga dolazio sa Ljubinkom Milosavljević i Lolom u njen stan.

- Taj je izdajnik bio nesiguran u tom svom potkazivanju, agentima nije mogao tačno da kaže da li je reč o meni, ili o Miri studentkinji, takođe članu KPJ, koju sam primila u moju sobu, jer su 6. aprila nemačke bombe raznele stan nje-

nog oca železničara. U stvari, agentima se toliko žurilo da me što pre sprovedu u Upravu grada da nisu napravili ni najobičniji pretres iako su to obično radili. U mom stanu se nalazila pisaća mašina na kojoj smo otkucavale Proglas KPJ i druge materijale. U kredencu, u jednoj činiji bio je revolver i municija a u jednom medvođem krznu na podu, u stvari njegovoj glavi bilo je toliko materijala i letaka. Da su to pronašli ne bi mi pomoglo ni švajcarsko državljanstvo ni intervencija.

Poveli su samo Žaklinu i njenog maloletnog brata Žan-Pjera. Lično ju je dočekao Bećarević. Bio je ubeđen da će preko nje uhvatiti Lolu i nadao se da će te noći pasti. Pokušao je da joj iznudi priznanje obećanjima i zastrašivanjem, a kako je znao da potiče iz ugledne beogradske porodice, i da je strana državljanka, naredio je da je tuku samo po tabanima.

Sutradan Žaklina je trebalo da se nađe sa Lolom u sedam časova izjutra na ugovorenom mestu.

- Tukli su me cele noći onako kako to znaju kukavice. Nisam htela ništa da odam i čekala sam samo da prođe jutro i zakazano vreme sastanka. Znala sam daje on znao pravilo ilegalaca: da minut pre ili minut kasnije, znači da sa vezom nešto nije u redu. - Seća se Žaklina i danas te noći i pokazuje noge na kojima se još vide tragovi Bećarevićevog iživljavanja. - Oko gležnjeva su mi vezali lance koji su se, kako su mi noge oticale sve više zarivali u meso. Odahnula sam kada je prošlo vreme za sastanak. I pored užasnih bolova bilo mi je lakše kada je Bećarević ppčeo da besni i psuje komunističku majku.

Čim Žaklina nije došla na ugovoreni sastanak, Lola je odmah shvatio da nešto nije u redu. Odmah je obavestio Pokrajinski komitet KP za Srbiju, a kasnije u jednom pismu, upućenom drugu Titu, 7. januara 1942. s potpisom Fišer, Lola je napisao, između ostalog:

»Reci mome bratu (Jurici Ribaru) da vest o hapšenju njegove drugarice (Ivanke Ćuković) ako je čuo od Avde (Huma) - nije tačna. Razgovarao sam sa Olgom (Ninčić), vest se odnosi u stvari na Žaklinu (Samorel-Lukić) koju on zna. Uostalom proveriću i javiću mu«.

PRKOS NA STAKAMA

Posle tog mučenja, Žaklinu su na ćebetu odneli u ćeliju broj 3 na IV spratu Uprave grada. Ovde je zatekla Marijanu Gregoran, koja je takođe izdajom uhvaćena na ulici i posle strahovitog mučenja prebačena na Banjicu gde je u prvoj grupi žena, 19. septembra 1941. godine, streljana u Jajincima.

- I danas se sećam njenog čvrstog zagrljaja i poljupca na rastanku kada su policajci došli daje odvedu. Ona nas je hrabrila, mada je znala da se odavde teško može izaći.

Čim su Žaklinu odveli iz kuće, njena majka Olga odmah je alarmirala svoje poznanike i prijatelje kako bije izvukli iz ruku policije. U tome je angažovala čak i Đorđa Karađorđevića, a pre svega švajcarski konzulat koji je bio jedino diplomatsko predstavništvo u Beogradu posle sloma Kraljevine Jugoslavije. Shodno svojoj neutralnosti, koju je dobila odlukom Bečkog kongresa još 1814/15. godine, Švajcarska je i za vreme ovog rata imala poseban ugovor sa Hitlerovim Rajhom u pogledu zaštite svojih državljana.

Intervencije su uspele. Više je nisu tukli, ali kako je sepsa zahvatila obe noge, prebačena je u zatvorsku bolnicu, koja se nalazila u krugu današnje Vojnomedicinske akademije i bila ograđena bodljikavom žicom i jakom stražom. Tamo su joj spasli noge, a onda, zahvaljujući'dr Kosti Todoroviću stavili u gips da bi je kasnije u pratnji dva žandarma svakodnevno vodili u opštedržavnu bolnicu radi »terapije«. To je u stvari smišljena igra. Žaklina je obično na toj terapiji ispod jastuka nalazila pisma i poruke svoje majke i drugova, koji su je o svemu obaveštavali, a ona je, zahvaljujući medicinskoj sestri koja ju je negovaia, na isti način odgovarala.

- Ta 1941. godina ostala je u sećanju starije generacije i po strahovitoj zimi, kada se živa spuštala i do minus 40 stepeni. Skakutala sam na štakama između dva žandarma koji su imali nataknute bajonete na puškama i u tankoj bolničkoj pižami odlazila na terapiju. Mada sam bila bespomoćna, osećala sam se nekako ponosna što su me prolaznici zagledali kao »strašnog komunističkog razbojnika«, jer ja sam bila suprotna slika onoga, kako nas je neprijateljska propaganda opisivala.

Uživajući u tom prkosu Žaklina je zaboravljala na zimu i bolove i gajila nadu da će čim izađe iz zatvora odmah otići u odred. Međutim, snovi su jedno, a stvarnost drugo. Iz bolnice ju je preuzeo Gestapo i prebacio je u svoj zatvor, na početku današnjeg Bulevara Revolucije. Posle jednog saslušanja a na intervenciju švajcarskog konzulata, 4. januara 1942., puštena je, s tim da bude proterana u Švajcarsku, a do odlaska morala je da se svakog dana javlja policiji.

- U zatvoru sam videla sve i svašta - nastavlja Jovanka. - Tu je pored komunista i patriota bilo kriminalaca, prostitutki, švercera i raznog ološa, koji su Nemci pokupili na ulici. Sa mnom u ćeliji bila i Nata Dugošević, žena narodnog heroja Veljka, s kojim je bila organizator ustanka u požarevačkom kraju i vodila svoju četu sve do novembra 1941. godine, kada je izdajom, uhvaćena. Odatle su je odveli na Banjicu i streljali.

Po izlasku iz gestapovskog zatvora nije smela da ima veze sa drugovima, jer su joj to nalagala nepisana pravila ilegalaca.

ŽAKLINA POSTAJE MARIJANA RAŠIĆ

Dolazeći u domovinu svoga oca, Žaklina nije ni slutila da će i ovde, u zemlji koja u stvari nije osećala šta je rat biti angažovana na gotovo istim zadacima kao nekad u Beogradu. Od svog strica doznala je za neke Svajcarce, učesnike u španskom građanskom ratu i preko njih uspostavila vezu sa dr Zdenkom Rajhom, koji je već tada, kao predratni član KPJ, radio u Švajcarskoj na popularisanju borbe jugoslovenskih partizana. Nešto kasnije, ovde je stigao i Laza Latinović, iz jednog francuskog logora u kome je bio konfiniran, posle sloma španske Republike. Tada su, sa drugovima Misom Lomparom, dr Žakom Konfinom i drugim jugoslovenskim komunistima počeli da rade na prihvatanju naših građana koji su svakodnevno, pojedinačno ili grupno, bežali iz nemačkih i italijanskih logora i na razne načine prebacivali u Švajcarsku. Do kraja rata prebeglo je oko 5.000 interniraca, od kojih se ogromna većina, zahvaljujući delovanju Komiteta za nacionalno oslobođenje Jugoslavije u inostranstvu, vratila posle rata u zemlju.

Formalno je nastavila studije medicine, ali nije dala nijedan ispit. Odmah je postala član KP Švajcarske, koja je takođe bila u ilegalnosti, a povezujući se s jugoslovenskim komunistima, postala je član Komiteta. Za svaku eventualnost dobila je novo konspirativno ime - Marijana Rašić. Po sećanju dr Zdenka Rajha, Laze Latinovića i drugih, njen dolazak je bio od velike koristi za Komitet. Za razliku od drugih članova, Žaklina je kao Švajcarkinja imala potpunu slobodu kretanja i kao provereni komunist bila određena da bude veza između Komiteta i CK KP Švajcarske. Zahvaljujući njoj, u tehnici KP Švajcarske štampanje bilten koji je izdavao Komitet, a kasnije i list »Sloboda« čiji je urednik bio dr Zak Konfino.

Vukla me je stalno želja da se vratim u Jugoslaviju. Čekala sam i tražila priliku da to ostvarim. A kad je Komitet odlučio da uspostavi direktnu vezu s Vrhovnim štabom NOV i POJ i drugom Titom i pošalje opširan izveštaj o svom radu i stanju među Jugoslovenima, umesto mene određen je drug Stanko Škunica. Bilo mi je krivo, ali tu se ništa nije moglo promeniti.

Preko veze dr Petra Guberine, iz Milana, koji je još od 1941. počeo da radi za NOP pod firmom predstavništva Crvenog krsta Nezavisne Države Hrvatske i imao stalni i dobro uhodani kanal Milano - Trst - Postojna, preko kojeg je od-

ržavao vezu sa CK KP Hrvatske. Škunica je odneo taj prvi izveštaj iz Švajcarske. Zanimljivo je da su sa ovom grupom dr Petra Guberine bili povezani i mnogi italijanski komunisti, među kojima i Elio Vitorini, poznati književnik, a kasnije i Luiđi Longo, jedan od lidera KP Italije. Preko ovog punkta, dr Guberinaje uspeo da u toku rata prebaci oko 600 Jugoslovena iz mnogih zemalja Evrope koji su stupili u redove Narodnooslobodilačke vojske.

Međutim, Stanko Škunica nije doneo odgovor druga Tita. Tu poruku je, kao što je bilo dogovoreno, progutao kada gaje na povratku kroz severnu Italiju presrela nemačka patrola. Ipak, sadržaj je prepričao članovima Komiteta. Preneta poruka dala je članovima Komiteta novi podstrek za još smišljeniju aktivnost i delovanje među jugoslovenskim internircima. Postignuti su uspesi na raskrinkavanju kraljevskog poslanstva, kao i na upoznavanju svetskog javnog mnenja
0 pravom stanju stvari i ciljevima borbe jugoslovenskih partizana. Ponovo je iskrsla potreba da o svemu tome budu obavešteni Vrhovni štab i drug Tito, a naročito o aktivnosti dve partijske organizacije koje su već tada bile formirane. Na sastanku Komiteta od 6. aprila 1944. odlučeno je da ovog puta kao kurir krene Zaklina Šamorel, odnosno Marijana Rašić.

- Mislim daje to za mene bio najsrećniji trenutak u životu. Već tada sam odlučila da se više ne vraćam ovamo - seća se Zaklina. - Zbog toga sam, čim sam stigla na slobodnu teritoriju, uništila svoja dokumenta s kojima sam se mogla vratiti.

Da bi se izbeglo svako iznenađenje i izveštaj sigurno stigao na pravo mesto, po savetu Zaklinine prijateljice Karmen, takođe iskusne ilegalke i člana KP Španije, izveštaj je otkucan preko indiga na svilu, koju je ušila u postavu svoje odeće. Od nje je dobila na poklon i torbu sa skrivenim pregradama, koje ni najpreprednji policajac ne bi mogao da otkrije. I danas tu torbu ljubomorno čuva kao jedinu uspomenu iz tog perioda i sećanja na drugaricu Karmen koju u životu više nikad nije srela.

NOĆ BEZ SNA U HOTELU »LIDO«

Da bi došla do dr Petra Guberina Zaklina je krenula zajedno s Tatjanom Frković koja se nalazila u logoru Fribur. Kao student italijanskog jezika i s pravim dokumentima NDH Žaklini je ova drugarica dobro došla na tom ilegalnom putu kroz Italiju. Da ne bi njeno odsustvovanje iz logora izazvalo podozrenje, Tatjana je došla do Lugana tek onda kada je kanal za prebacivanje u Italiju bio uspostavljen i to preko švercera, jer predstavnik KP Italije nije dao saglasnost da se koristi njihova sigurna veza. Zahvaljujući Romeu Nezu, švajcarskom komunisti
1 invalidu španskog građanskog rata, on je to organizovao na svoju ruku, a za tu uslugu, švercerima je isplaćena pozamašna svota. Zbog ovoga Zaklina je krenula sa izvesnom sumnjom, strepeći da to nije klopka.

- Taj prelazak nikad neću zaboraviti. Granica je bila opasana bodljikavom žicom, a na onoj strani, od kapitulacije Italije, patrolirali su Nemci. U očekivanju prelaska mene i Tatjanu su smestili u kuću na jednom seoskom imanju, koja je ličila pre na kakvo ukleto mesto nego na stambenu zgradu. Za svaki slučaj, nas dve smo se šćućurile iza vrata i čekale da nas pozovu.

Šverceri su dobro poznavali kretanje nemačkih patrola, i u najpogodnijem trenutku presekli žicu, a onda one su se zajedno s njima puzeći prebacile na italijansku stranu nedaleko od Varezea. Tu su se rastale sa švercerima i same stigle do Koma, a odatle krenule prema Milanu, gde ih je očekivao dr Petar Guberina. Kod njega su prespavale, a onda vozom krenule za Trst.

I kao što se obično na ovakvim putovanjima dešavaju nepredviđene situacije, ni ovo ilegalno putovanje nije moglo da prođe bez toga. Na jednoj stanici u njihov kupe ušlo je nekoliko crnokošuljaša. Tatjana je bila sigurna u svoje isprave, i znajući italijanski odmah je započela razgovor da bi otklonila svaku sumnju, naglašavajući da se vraća kući u NDH. Zaklina je glumila zubobolju. Nije zna-

la italijanski i ćuteći nastojala da kao iskusna ilegalka proceni da li je to provokacija zadrtih italijanskih fašista ili su, jednostavno, hteli da pred njima izigravaju neodoljive latinske ljubavnike.

Do Venecije nisu stigli. Pruga je bila prekinuta savezničkim bombama. Skakućući na štiklicama preko pragova, nekako su se dokopale Venecije u trenutku kada je počeo policijski čas. Da bi izbegle policijske kontrole, uskočile su u jednu gondolu u kojoj su se nalazili svatovi s mladencima i tražili prenoćište. Jedino u hotelu »Lido« bilo je mesta, ali u ovaj hotel obično su odsedali nemački oficiri. Nemajući drugog izlaza, prihvatile su i to rešenje, jer su bile sigurne da u ovoj sredini neće biti policijske kontrole. Za svaki slučaj, nisu htele da se svuku i legnu u krevet, tako da su svu noć presedele iza vrata.

Sa Tatjanom se rastala u Trstu, i za nju nikada više nije čula. U Trstu je već čekala sigurna veza za slobodnu teritoriju Slovenije.

NA SLOBODNOJ TERITORIJI

- Po već dogovorenoj vezi, do izlaska iz Trsta najpre me je vodila jedna drugarica koja me je predala drugu, a ovaj sledećem, tako da sam predveče napustila Trst i u prvi sumrak stigla u selo, gde me je kod jedne crkvice sačekao pripadnik slovenačke obaveštajne službe. Tu noć sam provela s partizanima. I sutradan sam bila s njima u jednom šumarku, odakle smo posmatrali Trst.

S partizanskom desetinom Žaklina - Marijana je nastavila put da bi sledeće noći krenula redovnom kurirskom vezom. Tek ujutru je stigla na oslobođenu teritoriju gde se mogla kretati slobodno i bez pratnje. Sedmog dana posle odlaska iz Švajcarske, stigla je u selo Stare Žage, nedaleko od Črnomelja. Ovde se srela s komandantom Glavnog štaba Slovenije Francom Rozmanom, narodnim herojem kome je predala ličnu poruku Laze Latinovića, njegovog druga i saborca u španskom građanskom ratu.

Čekajući na vezu i prebacivanje na Vis, gde se nalazio Vrhovni štab i drug Tito, Žaklina se srela s Borisom Kidričem, Vidom Tomšič, Ivanom Mačekom i Francom Leskošekom Lukom, koji je, videvši u kakvom su joj stanju cipele, naredio da joj se odmah daju nove.

- Nisam ni sanjala da ću ovde, na slobodnoj partizanskoj teritoriji, među svojim drugovima, biti takva ličnost. Svakoje hteo da me vidi, upozna i sa mnom porazgovara. U očekivanju da me prebace do Vrhovnog štaba i druga Tita, u meni se opet pojavila ideja da se oprobam s puškom u ruci u nekoj akciji, ali me je sprečavao zadatak da lično predam poruku Vrhovnom komandantu.

SUSRET S TITOM

Prošao je mesec dana pre nego što su Zaklinu prebacili avionom do Bariia a odatle na Vis. U avionu za Vis bilo je dosta drugova, među kojima je upoznala i Rodoljuba Čolakovića. Kada je čuo ko je ona, odakle i zašto dolazi, rekao joj je da druga Starog potraži u.vili »Tramontana«.

- Za sve vreme putovanja u glavi sam prebirala kako će izgledati taj susret s čovekom o kome sam do sada samo slušala. Radovala sam se tom trenutku, ali s vremena na vreme sumnjala sam da ću mu baš ja predati izveštaj. Ko sam ja da bi me primio Vrhovni komandant! Ipak, za svaki slučaj preslišavala sam se kako da ga oslovim: druže Maršale, ili druže Vrhovni komandante... Ni jedno mi nije izgledalo prigodno.

Ovu dilemu rešila je Olga Humo, Titova sekretarica koia je već bila obaveštena da ću ja doći. Nisu se videle od okupacije. Kad su se srele, zagrlile su se. Bile su srećne, jer su bile sestre od tetaka, a ujedno vezane partijskim zadacima.

- Posle zagrijala i suza, Olga mi je saopštila da me drug Maršal čeka. Tada su mi se noge odsekle - priznaje Žaklina svoju zbunjenost. - Rekla mi je da se

ponašam normalno i prirodno. Već posle stiska ruke i prvih rečenica, osetila sam Titovu prisnost, jednostavnost, pa mi je izgledalo kao da ga znam mnogo godina. U tu njegovu osobinu uverila sam se nebrojeno puta kad sam radila u Kabinetu. Tito svog sagovornika nenametljivo oslobodi svake treme i zbunjenosti, bilo da je pionir ili neko stariji i iskusniji.

Izveštaj je pažljivo pročitao i posle toga se interesovao za svaki detalj. Morala sam objašnjavati svaku sitnicu, svaki podatak. Uvek je želeo i tražio da bude o svemu podrobno obavešten.

Inspirisana tim susretom, Žaklina je odjednom dobila želju da mu iskaže svoje divljenje, ali se spetljala. Tito se obratio Olgi, da bi je izvukao iz te zbunjenosti:

- Olga, prevodi to što mi Žaklina hoće da kaže.

- Posle ovog susreta mislila sam da ću otići u neku jedinicu. Natrag nisam htela, ni mogla.

Umesto u brigadu, drug Tito joj je rekao da ostane tu gde je i da se nađe Olgi pri ruci. Kada je upitao da li zna da kuca na mašini, Žaklina je ispod stola osetila pritisak Olgine noge. Shvatila je da je to znak da nešto neodređeno odgovori. Kasnije je postalo jasno, jer daje rekla da to zna, bila bi sigurno raspoređena negde u administraciju, ali Olga je znala da to njenom temperamentu i znanju ne bi odgovaralo. Tako je ostala u Vrhovnom štabu do oslobođenja Beograda. Kasnije, posle rata, u dva navrata je dolazila na rad u Predsednikov kabinet u Užičkoj ulici i to kao njegova lična sekretarica.

Odmah posle odlaska druga Tita sa Visa u Krajovu, i Žaklina je s drugom partijom, s Mitrom Bakićem na čelu i arhivom Vrhovnog štaba, krenula u Krajovu. Odatle, je, preko Karpata, u nekom starom autu koji je vozio »onako, po ruski« jedan sovjetski vojnik, stigla do Vršca i tu raspoređena na rad u šifrantskom odeljenju. U to vreme već su počele završne operacije za oslobođenje Beograda, tako je s napredovanjem naših divizija raslo raspoloženje u štabu. Međutim, Tito je, kako se Žaklina seća, često ponavljao: »A koliko će nas to još života koštati?«

- Koliko znam i koliko sam se u to sama bezbroj puta uverila, Tito je uvek, u svakoj situaciji, vodio brigu o ljudima, o svakom čoveku. Za njega je najveća vrednost - čovek.

SKOJEVKA NA RADU U »BORBI«

S Vrhovnim štabom stigla je u oslobođeni Beograd, oktobra 1944, da bi je, samo mesec dana kasnije, Vladimir Dedijer, onako »partizanski«, izvukao i jednim dekretom »ustoličio« za novinara. Kako je to unapređenje izgledalo, opisala je u svom prilogu povodom tridesetogodišnjice izlaska prvog broja »Borbe« u tek oslobođenom Beogradu.

»U redakciju sam došla kao „skojevac na radu u Borbi". Bio je rat, sremski front blizu. Policijski sat. Zamračenje. A mi smo nekako, čini mi se, bili okrenuti sasvim ka budućnosti, miru, onome što treba tek da dođe... Sećam se čak da me je kao »ratnog dopisnika« sa sremskog fronta daleko više mučio problem razorene železničke pruge, problem budućnosti, mira, nego što me je zanimala trenutna vojna situacija na frontu... Foto-reporter Danilo Kabić i ja dobili smo zadatak da idemo na front, verovatno i neko pismo za komandanta ili komesara armije, ili je odgovarajućim propagandnim odeljenjima štabova javljeno da ćemo doći, a kako ćemo tamo stići - bila je naša briga. Auto-stopom, bolje rečeno kamio-stopom u pravcu zapada ili severa, već prema tome na koji se front išlo, pa kad stigneš. Uz put i pešice, iz sela u selo, od jednog štaba do drugog. Negde su nam dali konje, što je bio znak izuzetne pažnje, ukazane listu koji predstavljamo. Bila sam »drugarica iz Borbe«, Jcao što je neko »drugarica iz reonskog odbora«, »drugarica iz Afežea«, itd., a ne toliko novinar, na frontu, kao i u pozadini, u fabrici, na mitinzima, što me je učvršćavalo u onom osećanju da sam »skojevac na radu u Borbi«.

Da bi dostojno predstavljala svoj kolektiv, nisam smela da pokažem, a kamoli da priznam da se konja plašim više nego prve borbene linije što bi za svakog normalnog dopisnika predstavljalo logičniji izvor straha od dobroćudnog pitomog belca kojim su me usrećili. Moj kolega Danilo je bio vrlo fer, i ničim me nije odao ni pred polazak, ni kada smo se vratili posle uspešno obavljenog posla. Zahvaljujući tome što je taj moj strah od konja ostao tajna, ostavili smo dobar utisak i ja sam dobila u znak priznanja trofejni foto-aparat od komandanta Kragujevačkog bataljona Prve proleterske. Kada sam se u redakciji pohvalila i rekla od koga sam poklon dobila, ugled mi je znatno porastao i nekako sam se više dokazala nego samim izveštajem«.

GOSPOĐICA »PORUČNIK«

Taj njen novinarski »izlet« trajao je samo do juna 1945. Ostala joj je neostvarena želja da postane profesionalni novinar. Pošto je znala nemački, francuski i engleski, poslali su je u Nemačku kao člana naše komisije za utvrđivanje ratnih zločina. Da bi se to realizovalo, da bi pred stranim predstavnicima i saveznicima, kako sama kaže, »bila neko i nešto i da kao žena bude što autoritativnija«, formalno joj je prikačen čin poručnika tako da su je strani oficiri oslovljavali sa »gospođice poručnik«. Međutim, za nju lično, to nije bilo sve.

- Nisam mogla da se pomirim s tim da kao predstavnik nove Jugoslavije odem sa švajcarskim imenom i prezimenom. Odlučila sam da Žaklinu prevedem na Jovanku, dodam prezime svog dede koga sam jako volela - Milošević.

Ali ni to nije bilo tako jednostavno kao što joj se činilo. Trebalo je da prvo zvanično dobije jugoslovensko državljanstvo. Kada je Ministar unutrašnjih poslova, pop Vlada Zečević, čuo za njen zahtev, pre no što je to razmotrio našalio se po običaju s njom rekavši, da ako želi da postane stvarno Jovanka Milošević i državljanka Demokratske Federativne Jugoslavije, najpre mora da mu se zakune na sveću i Sveto pismo.

Sjugoslovenskim pasošem Jovanka Milošević je došla u Nemačku gde je na istom zadatku srela Radeta i po njemu postala konačno Jovanka Lukić.

Njeno »poručnikovanje« završeno je tek 1949. Leta iduće godine postala je ataše za štampu naše misije pri Ujedinjenim nacijama u Njujorku, a tri godine kasnije lična sekretarica u Kabinetu Predsednika Republike, gde je provela dve godine. Odatle je prešla u Protokol SSIP-a. Zbog obaveza supruga kao diplomate živelaje u Holandiji, Sudanu i drugim zemljama. U međuvremenu, ponovo je dolazila na rad u Kabinet i pratila maršala Tita na njegovim putovanjima mira.

Poslednji put srela se s drugom Titom prilikom njegove posete SR Nemačkoj. I pored njegovog vremenski ograničenog prostora, uspela je da ga pozdravi kao starog znanca i prijatelja.

»PAPAGAJI U DŽUNGLI NE NOSE KIŠOBRANE«

Rad u Kabinetu i saradnja s drugom Titom bio je najdraži period u njenom životu, mada je bio pun obaveza. I danas joj je teško da bilo šta izdvoji iz tih uspomena. Ipak, opredelila se za one detalje koji su joj se najdublje urezali u sećanju.

- S njim nije teško raditi. U svim svojim zahtevima bio je određen i precizan i to nam je mnogo olakšavalo posao. Dovoljna je bila jedna rečenica ili dve-tri napisane reči na nekoj ceduljici pa sam već znala šta treba da uradim. Sem toga, Tito ima ogromnu radnu energiju i teško je održati korak s njim. Sećam se kad je tršćanska kriza dostigla vrhunac, on nije imao vremena ni da se čestito odmori. Zaticala sam ga u njegovom kabinetu kako se ogrnut kabanicom naslonio u uglu kauča da bi odremao koji trenutak.

- Mene je najviše fasciniralo njegovo fenomenalno pamćenje. Kada sam po drugi put došla na rad u Kabinet zatekao me je kako pokušavam da zalepim jednu slomljenu vazu. Rekao mi je bez ikakvog prebacivanja:

- Vi stalno nešto lepite!

Dugo sam lupala glavu da se prisetim zašto mi je to rekao i posle nekoliko dana setila sam se da me je jednom još na Visu, zatekao kako lepim neku razbijenu vazu.

- Za vreme Titove posete Indoneziji, na jednoj paradi u Džakarti, toliko je bilo sparno da se jedva disalo. Primetila sam da i Titu nije lako i odmah sam mu diskretno, doturila svoju lepezu s kojom se za sve vreme parade hladio. Na povratku, kad smo krenuli u kupovinu, Tito je u jednoj radnji kupio za sebe lepezu a meni vratio moju. Zahvalivši mi se, odmah je dodao:

- Tuđe nećemo, svoje nedamo!

- Na povratku Tito je, kao obično, radio na palubi »Galeba«. Nedaleko od njega stavili smo kavez s papagajem koga je u Indoneziji dobio na poklon. Nad Indijskim okeanom često se dešava, da se prosto iz čistog neba sruči prava tropska kiša. Kad se to i sada desilo, rastrčali smo se da sklonimo sve sa njegovog stola, a ja sam se još vratila i po papagaja. Kad je to video, nije izdržao i prasnuo je u grohotan smeh, dobacivši mi:

- A gde ste videli da papagaji u džungli nose kišobrane?

Tako je završila priču ova žena, skojevkaod 1936. godine, lični kurir Ive Lole Ribara, zatvorenik zloglasnog Bećarevića i Gestapoa, član Komiteta za nacionalno oslobođenje Jugoslavije u inostranstvu, član Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, sekretarica predsednika Tita, ataše za štampu naše misije pri Ujedinjenim nacijama...

Bora Razić

RAD ŠIFRANATA U VRHOVNOM ŠTABU

OD PARIZA DO UŽICA

Sticajem okolnosti bila sam uključena u naše prve pokušaje uspostavljanja veze CK KPJ sa Kominternom, a od marta 1942. godine postala sam i šifrant Generalnog sekretara KPJ i Vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita. Imala sam sreću i čast da u toku rata budem u njegovoj blizini i da on bude moj neposredni komandant.

Pisati o radu na šifri u NOB-i posle toliko godina tražilo bi temeljito proučavanje arhivske dokumentacije. Takav posao najverovatnije će obaviti istoričari. Ali, dočarati atmosferu i ljude s krupnim i sitnim detaljima života, rada i borbe, najuspešnije sigurno mogu samo oni koji su na tim poslovima neposredno radili i živeli u centru veličanstvenih i teških ratnih i revolucionarnih zbivanja. Možda sećanja neće biti u svim detaljima tačna, jer je mnogo vremena od tada prošlo. Ali, to isto vreme, koliko izbriše mnoge događaje i ljude, jer svi mi posle rata živimo intenzivnim životom i retko obnavljamo uspomene, toliko i zapečati neke događaje, koji nisu uvek značajni, ali su se dešavali u posebnim okolnostima ili emotivno bili izuzetno jako doživljeni. Specifično je sećanje šifranata i verovatno u mnogim svojim stranama manje interesantno nego drugih. Ali je u nečemu možda izuzetno. Mi smo za vreme rata prvi doznavali mnoge značajne i vojne i političke događaje. Mi smo sa njima živeli i oni su bili dominantni u našim razmišljanjima. Mesta za druge, manje važne, nije bilo. Oni su manje okupirali pa su i manje zapamćeni. A sada je to istorija koja se uči u školama, ili su to dokumenti koji su već objavljeni i o njima će mnogo bolje pisati sadašnji i budući'is-

toričari. Naša sećanja neka im dopune njihova saznanja, a mladima, pre svega šifrerima i vezistima neka pokažu ko su bili ratni šifranti i vezisti, kako smo živeli i kako smo radili, kakvi su bili naši odnosi, naši rukovodioci.

Imala sam veliku sreću i veliku čast da moj neposredni rukovodilac bude drug Tito.

UPOZNALA SAM DRUGA TITA U PARIZU

Druga Tita upoznala sam u Parizu 1939. godine.

U to vreme već tri godine živela sam u Parizu s ćerkom i mužem, Pavlom Savićem, koji je radio u Institutu za radijum kao saradnik Irene Žolio-Kiri. Po svom socijalnom i materijalnom položaju nismo pripadali radničkoj klasi. Komunističkoj partiji prišli smo kao intelektualci koji su u delima Marksa i Engelsa otkrili onu naučnu i filozofsku misao koja je davala odgovore na suštinska pitanja istorije i filozofije. U vreme pojave fašizma, humanistički vaspitani, psetili smo i dužnost i obavezu da budemo i aktivni učesnici u borbi za odbranu sveta i ljudskih dostignuća od mračnih sila prošlosti. Uključili smo se u rad koji je u Parizu organizovala KPJ među studentima i našom emigracijom. Boris Kidrič, je osetio našu duboku i životnu vezanost za radnički pokret. Jednoga dana me je našao i rekao: »Dovešću kod vas jednog druga da prenoći. Starije najbolji čovjek koga ima naša Partija«.

Očekivala sam da u bistro gde smo ga čekali naiđe neki stari mudrac s dugom belom bradom. Pojavio se vitak i elegantan gospodin. »Zašto ti kažeš da čekamo starog?« - pitala sam Borisa. »Tako me zovu« - rekao je Tito. I tako smo ga zvali sve do osnivanja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije - (NKOJ) u Jajcu 1943. godine. Nije mi bilo jasno daje on Generalni sekretar Partije, a to u ono vreme za mene nije ništa ni značilo. Bila sam suviše individualistički raspoložena. Pročitala sam sva osnovna dela Marksa i Engelsa. Iako sam već proradila Istoriju SKP/b nije mi bio jasan demokratski centralizam i sve sam radila po svom ličnom ubeđenju, a ne zato što mije ovaj ili onaj drug tako rekao. Razgovor je tekao normalno i neusiljeno. Drug Stari je u jednom momentu rekao: »Vi ste se dobro izvukli iz frakcije«. Nije mi to bilo jasno, jer smo mi sve radili spontano, kako smo mislili daje najbolje. Osećali smo da u odnosima između nekih drugova nešto nije u redu, ali šta su to frakcije i ko je u kojoj frakciji nismo imali pojma. Ne sećam se šta je sve govorio, ali znam da mi je tada sve postalo kristalno jasno, i još nešto, da je drug koji je te večeri došao u naš stan drugačiji od onih koje sam do tada sretala, daje to stvarno »najbolji čovek koga ima naša Partija«. Mislila sam tako iako nisam bila član Partije, ali Komunistička partija je već bila moja Partija.

Srela sam ga i u stanu Borisa Kidriča, i jednom u našoj knjižari kojom je rukovodio Lovro Kuhar kako smo mi zvali, Debeli. To je bio Prežihov Voranc, poznati slovenački pisac, poverenik Partije i veza sa Kominternom u Parizu. U knjižari smo mi pakovali i slali u zemlju na adrese naših simpatizera i nekompromitovanih drugova marksističku literaturu. Te knjige su imale povez klasičnih dela beletristike. Jednoga dana došao je drug Stari i na polici primetio neke brošure, ne sećam se čije, a koje ja do tada nisam ni videla. Odmah je protestovao i rekao da to uklonimo. Bio je odlučan. Videla sam u njemu rukovodioca.

POVRATAK U DOMOVINU

Odmah po izbijanju rata, ja sam se sa detetom vratila u Beograd. Radila sam u Omladinskoj sekciji ženskog pokreta i uključila se u rad SKOJ-a, a zatim u mesnu tehniku beogradskog partijskog komiteta. U kući gde sam živela nalazio se jedan geštetner i pisaća mašina. Posle četiri meseca vratio se i Pavle. Njega je Boris Kidrič, još dok je bio u Parizu, upoznao sa Antonom Srebrnjakom, rukovo-

diocem sovjetske obaveštajne službe za Balkan, što ja onda nisam znala. Srebrnjak je hteo da angažuje Pavla za svoj rad, ali mu je Pavle rekao da za to mora pitati Starog, koji će uskoro doći.

Sakrij me u drugu sobu kad Stari dođe - rekao je Srebrnjak.

- U mojoj kući se nikada nije prisluškivalo - odgovorio- mu je Pavle.

Ubrzo zatim došao je drug Stari u naš stan u Beogradu, u Mačvansku ulicu broj 19, zajedno sa Josipom Kopiničem Valdesom i Pavle mu je rekao za Srebrnjaka. Ne bih znala da citiram Titov odgovor, ali je smisao bio taj da Srebrnjak ne može da uzima gotove ljude iz Partije, već treba da ih sam traži i izgrađuje.

Pavle je ostao na ličnoj Titovoj vezi. Tito je nameravao da Pavla angažuje kao intelektualca - profesora na polulegalnom radu. Geštetner je izbačen iz naše kuće, a ja sam bila uključena u ćeliju metalskih radnika »Nestora« i »Mikrona«, fabrike precizne mehanike. Održavala sam grupe za ideološki rad sa metalcima i učestvovala u njihovim akcijama povodom aprilskog štrajka, ali pod drugim imenom.

Jednog dana, septembra meseca 1940. godine došao je drug Stari u naš stan i dao Pavlu jedan veoma ozbiljan i odgovoran zadatak - da izradi primopredajnu radio-stanicu - nä kome je Pavle odmah počeo da radi.

U velikoj sobi Hemijskog instituta Medicinskog fakulteta, koji se nalazio u krugu Opšte državne bolnice i gde je bio kontraktualni profesor, Pavle je, paralelno sa montiranjem spektrografa u mračnoj sobi, izradio i radio-stanicu. Potreban materijal za izradu radio-stanice je sam nabavljao u Beogradu, a neke delove je dobio iz Zagreba. Dugo je vremena trajala montaža spektrografa pa su asistenti, ne sluteći o čemu se radi počeli u šali pričati da »Pavle gradi Skadar na Bojani«. Ali, kada je sve bilo završeno, starinska laboratorija, bez računara i modernih elegantnih mašina, puna žica i cevi, sa velikim stolom na sredini sobe pretrpanim sitnim i krupnim aparaturama savršeno je kamuflirala radio-stanicu. Ona je bila montirana u zidu ispod tamnih keramičkih pločica. Ja sam znala daje trebalo skinuti samo jednu pločicu da bi se otkrio utikač za taster. Na žalost, radio-stanica nije nikada ni oprobana. Prve bombe koje su pale na Beograd, 6. aprila 1941. godine, porušile su Institut, iako je on bio u krugu Opšte državne bolnice, a time i jadio-stanicu.

Kada je drug Stari bio već definitivno u Beogradu došao je jednoga dana 1941. godine kod nas u Cvetkovu ulicu broj 15, gde smo mi tada stanovah. Bilo je to kod Pavlovih roditelja, jer je naš stan bio porušen u vreme šesto aprilskog bombardovanja Beograda. Razgovor sa Pavlom vodio je u našoj sobi, a kada je izašao iz sobe ostao je sa svima nama, a porodica je bila brojna, aa priča kao naš prijatelj, inženjer Babić, kako se on u to vreme predstavljao. Razgovarali smo o ratu, okupaciji, izgledima na borbu. Dostaje drugova prolazilo kroz našu kuću, ali se Pavlovom ocu drug Stari najviše dopao, pa je stalno ispitivao »Kada će da dođe onaj vaš simpatičan prijatelj Babić«?.

ODLAZAK IZ BEOGRADA

Prve nedelje jula meseca 1941. godine došao je ponovo kod nas drug Stari. Sada sam i ja prisustvovala razgovoru.Pavlu je dao zadatak da sa jednim telegrafistom pođe u unutrašnjost Srbije gde će organizovati rad ilegalne radio-stanice. Rekao je da će biti dobro ako pođem i ja sa njim, ali da povedemo i kćer jer bi tako delovali kao prava porodica koja odlazi na oporavak u selu. Ana, naša kći, imala je tada četiri i po godine. Bila je vedro, bistro i komunikativno dete, navikla da stupa lako u kontakte jer sam je ja uvek svuda sa sobom vodila. Bilo mi je jasno da ona ne može biti nikakva kamuflaža u izvršenju jednog takvog zadatka, već da bismo, naprotiv, mi bili u stalnoj opasnosti da ona nešto ne istrtlja. Ispričala sam drugu Starom daje dan pre toga u komšiluku rekla: »Tata i mama, kada slušaju radio, mene izbace iz sobe«. Drug Stari je odmah izmenio predlog i tako mala Ana nije otišla u partizane.

Primili smo i taj zadatak, kao i svaki drugi, bez velikog razmišljanja da li je on težak ili je lak. Tek sam danas svesna do koje je mere to bio odgovoran i opasan zadatak. Tada na to nismo mislili. Mi nismo u to vreme bili u prvoj mladosti koja ne poznaje strah i kojoj su opasnosti i smrt daleki. Nismo u sebi imali ničeg avanturističkog. Imala sam tada skoro 27, a Pavle 32 godine. I kod nas, kao i kod svih tadašnjih članova Partije bila je to neminovnost koju nameće opredeljenje za nepoštednu borbu čiji smo ishod sagledavali u ostvarenju humanog i pravednog života za sve. Bili smo spremni da svaki zadatak primimo i izvršimo. Bili smo vojnici Partije, bio je rat.

Nekoliko dana kasnije, kad sam se vratila kući, Pavle mi je rekao da te večeri putujemo. Nismo se ni oprostili sa porodicom. Mi nismo pošli u rat. Mi smo u ratu bili i u Beogradu. Pošli smo da izvršimo jedan zadatak, a koliko će on dugo da traje o tome nismo razmišljali. Pavle se sa tog zadatka, na koji su se kasnije nadovezali i drugi, nije vraćao kući sve do oslobođenja Beograda.

Čekala sam ispred železničke stanice Beograd kada se pojavio Pavle sa još jednim drugom. Drug koga mi je Pavle predstavio kao Čedu" i koji je u zamišljenoj kamuflaži trebalo da bude moj brat, nije ni malo ličio na mene, a još manje na nekoga kome je bio potreban planinski vazduh. Bio je izrazito crn, okruglog lica, srednjeg rasta i snažne konstrukcije, dok sam ja bila izrazito plava i mršava. Putovali smo vozom za Čačak. Bili smo u zadnjem vagonu - furgonu sa drvenim klupama. Te iste noći partizani su presekli signalne žice pored pruge zbog čega je i voz stao na otvorenoj pruzi. Bila je to jedna od prvih partizanskih akcija. Čuli smo viku Nemaca koji su sa lampama u ruci ušli u voz. Išli su iz vagona u vagon. Na našu sreću počeli su od lokomotive. Ubrzo žice su bile povezane, veza je uspostavljena pa je voz produžio dalje.

Zbog te i nekih drugih akcija koje su partizani vršili u tom kraju, Nemci su u Čačku sprovodili raciju. U momentu kada je Pavle govorio utvrđenu lozinku majstor Miši u Čačku, na vratima se pojavio policijski pisar i rekao - »Zatvarajte radnju i svi kućama«. Pojava policijskog pisara zabeležila je u meni sećanje na malu usku radnju sa tri stepenika, policu sa gotovom i opravljenom obućom, mali sto, majstor Mišu i Pavla koji izgovara lozinku: »Hoćemo da nam napravite sandale ali da ih pravi majstor Miša«. Po tom opisu radnje general Pajević je pronašao majstor Mišu. Priča majstor da nas je proveo do neke kuće na periferiji, gde smo zbog prekinutih partijskih veza ostali nekoliko dana.

Čini se neverovatnim da se moglo tako bezopasno prolaziti kroz raciju. Ali treba znati da se to odigravalo u Čačku i njegovoj okolini, 1941. godine kada je narod bio jedinstven i osim nekoliko izdajnika niko nije prijavljivao strane ljude. Nemcima nije niko pružao pomoć i zato smo mi mirno mogli da prođemo kroz grad.

Posle nekoliko dana provedenih u Čačku otišli smo vozom do Ovčar Banje a odatle do sela Dučalovića, odnosno do jedne usamljene kuće pod samim vrhom planine Ovčara.[2]* Dvojica mladih komunista iz Dučalovića, Ratko Šibinac i Timotije Radojičić, koji su bili dodeljeni nama već su doneli u tu kuću radio-

1) Sedek Kostovski, zvani Čeda Makedonac, rodom iz sela Leunova kod Mavrova. Naučio je telegrafiju u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Bio je u logoru u Ivanjici. Poginuo je 1941. godine u Uzicama.

2) Godine 1979. prvi put smo posetili ovu kuću na Ovčar planini. Sami smo je otkrili između nekoliko sličnih, starih kuća pod samim vrhom planine. Zatekli smo jednu ženu šesdesetih godina. Prepoznala nas je. I mi nju jer jako liči na svoju majku. Bila je to kći vodeničarke, koja je sa devetoro dece stanovala u kućici ispod naše. Majka joj je umrla, ali i ona je znala, i posle prićarala, da mi nešto tu petljamo. Mislila je da slušamo vesti, jer nas je uhvatila da kopamo u maloj pojati u kojoj su bile njene ovce. I nije nas izdala. Kći se mnogo raspitivala za Cedu. »Bio je cm i lep, on nije bio tvoj brat« rekla je ona. A mi tada o Ćedi ništa nismo znali, osim da je bio Makedonac. Bio je veoma zatvoren. U to vreme nismo ništa pitali što sam čovek nije rekao.

stanicu i akumulatore za njeno napajanje.[3'] U maloj pojati gde su noću držane ovce iskopali smo u zemlji rupu i u neki sanduk smestili kofer sa radio-stanicom.

Mogla bi se napisati posebna istorija o tom neupadljivom malom koferu. Stanica koja je bila u njemu bila je dugo naša jedina veza sa svetom. Kofer s radio-stanicom, čuvan kao najveće blago, putovao je vozom, automobilima, kamionima, fijakerima, na mazgama i magarcima. Kao dete nosili su ga borci, bio je to naš najdragoceniji teret. Preko te dugo jedine radio-stanice, koju je on skrivao, Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ održavali su jedinu vezu sa svetom.

Već sutradan došao je u Dučaloviće Ratko Mitrović, politički komesar Čačanskog partizanskog odreda, koji je bio naša partijska veza. Pojavio se on noću, u seljačkom odelu sa štapom. Retki su bili ljudi kao Ratko. To je bio narodni tribun. Tokom boravka u čačanskom kraju imala sam prilike da ga viđam s ljudima. Poznavalo gaje svako dete. Vatren govornik, epski nastrojen, poverljiv, bio je čovek koji pieni srdačnošću, prisnošću i verom. Njegovo poverenje u ljude došlo mu je glave. Nakon našeg povlačenja iz Užica on je ostao u Čačku i po dolasku Nemaca neko ga je izdao.

Šifru smo doneli mi, a Ratko nam je dao pozivne znake, ili smo mi doneli i pozivne znake, toga se ne sećam.

Svako drugo veče vadili smo zakopanu radio-stanicu i Ceda je slao u etar pozivne znake. I niko nije odgovarao na njih. Ratko nas je povremeno obilazio. Posle mesec dana boravka u toj kući partizanske akcije su bile sve češće, počele su da se stvaraju i prve oslobođene i poluoslobođene teritorije. Ispod nas kroz selo Markovicu prolazili su nemački kamioni i motociklisti. Počeo je teror i paljenje kuća uhvaćenih partizana. Došao je Ratko Mitrović i mi smo svi zajedno zaključili da bi trebalo da sa stanicom pređemo na teritoriju koju kontrolišu partizani.

KAO KURIR VRAĆAM SE U BEOGRAD

Posle nekoliko dana Ratko Mitrović me šalje u Beograd. Dao mi je pismo napisano na tankom papiru koje je trebalo da predam drugu koga ću sresti u Sazonovoj ulici u Beogradu i to u dva sata posle podne. Ne znam šta je bilo na-

3) U našoj izjavi generalu Pajoviću, Pavle i ja smo tvrdili da smo sobom iz Beograda poneli radio-stanicu u jednom malom crnom koferu. Ja sam se secala Cede koji u ruci drži neki omaleni kofer i verovaia sam da se u njemu nalazi radio-stanica. Ostale su mi u sećanju i reči druga Starog da treba sa radio-stanicom da pođemo u unutrašnjost Srbije. Pavle se seća kofera iz voza koji nas je vozio za Čačak. Ali su to mogli biti koferi sa našim stvarima? Danas, kada o tome razmišljam postaje mi jasno da nismo mi doneli radio-stanicu, jer to bi bilo protivu svih pravila konspiracije. Zato i prinvatam kao istinitu verziju o prenosu radio-stanice u Dučaloviće koju je dao Ratko Šibinac, dopisniku Politike R. Petroviću:

»- Jednog dana, u prvoj polovini jula 1941. godine pozvao me je Ratko Mitrović da dođem u grad, preuzmem neke stvari i doteram ih u Dučaloviće - seća se Šibinac. Napomenuo je da ih moram čuvati po cenu života. Za sudbinu ovog, po svemu sudeći dragocenog tovara, rečeno mi je neću odgovarati samo ako poginem - seća se Ratko Šibinac. Pošao je određenog dana u Čačak sa svojim zemljakom iz Dučalovića Timotijem Radojičićem. Bili su članovi iste partijske ćelije. Iznajmili su zaprežna kola i došli u Pivarsku ulicu gde im je tajanstveni tovar predao Dragan Vranić, član Mesnog komiteta KPJ.

Preuzeli su tri ranca pažljivo ih smeštajući na volovska kola ispod naramaka slame i šaše (kukuruzovine). Trebalo je prevaliti petnaestak kilometara do sela Dučalovića, pod samim Ovčarom, a da nikome ne padnu u oči.

- Pretmuli smo obojica kada nas je kod kafane »Belvi« na izlasku iz grada zaustavio žandarmerijski narednik, neki Marković, inače komandir stanice u Markovici. Skočio je na rudu i rekao da će sa nama. Dok je sedao na jedan od ranaca razmišljali smo šta da radimo. Bili smo uvereni da smo otkriveni i da nasžandarm samo prati do nemačke straže na ulazu u Čačak - priča Ratko Šibinac.

Međutim, dok su dva mladića grčevito stezali revolvere i ručne bombe u džepovima svoje seljačke odeće, žandarm je uzdignute ruke pozdravio nemačku stražu. Prošli su ne zaustavljajući se. Na putu do Dučalovića sreli su još dva-tri puta motorizovane patrole, ali svojim »običnim« izgledom sa volovskim kolima i žandarmerijskim narednikom na njima, nisu pobudili ničiju sumnju.

Tako je u dramatičnim okolnostima radio-stanica Centralnog komiteta dopremljena do usamljene kuće pod vrhom Ovčara. Nekako u isto vreme stigli su u Dučaloviće Branka i Pavle Savić sa Čedom Makedoncem (Sedek Kostovski)«.

pisano u pismu. Zatakla sam ga za prsten. U slučaju da me neprijatelj uhvati morala bih ga progutati. Došla sam u Beograd i tačno u dva sata nalazila sam se na zakazanom mestu. Vreme je prolazilo a niko se nije pojavljivao. Vraćajući se kući, tada Aleksandrovom ulicom, sustigla sam pogrebnu povorku. Pò svemu sudeći sahranjivali su nekog žandarma. Uz put sam svratila do jedne drugarice s namerom da pronađem Canu Babović. Nisam uspela. Rečeno mije da ne mogu nikoga naći jer je dan ranije izvršena akcija za oslobađaje jednog druga iz Vidinske bolnice i daje tom prilikom poginuo jedan žandarm. Bio je to njegov pogreb što sam ga videla. Došla sam kući i čekala ne znajući šta da radim. Posle nekoliko dana zaustavio se fijaker ispred kuće gde sam stanovala. Iz fijakera je izašao drug Stari praćen Milevom Lulom Planojević. Negde u tom kraju naišli su na nemačku raciju. Drug Starije zaustavio fijaker koji je u tom momentu prolazio pored njih, kako bi lakše izbegao raciju. Setio se da se može skloniti kod naših roditelja i tako je došao u Cvetkovu ulicu broj 15. Tako sam ja sasvim slučajno došla do veze koju sam u krajnjoj liniji i tražila. Sve sam ispričala drugu Starom a on mi je rekao da će mi javiti šta treba da radim. Sutradan je došla Milada Rajter i odvela me van Beograda gde sam se srela sa čovekom koji je nosio crne naočare i flaster preko oka. Bilo mi je jasno da je to drug koga je trebalo da sretnem u Sazonovoj ulici. On je u međuvremenu bio uhapšen i odveden u bolnicu zbog zadobijenih telesnih povreda i odatle je oslobođen 29. jula. Bio je to Aleksandar Ranković Marko.

ODLAZAK NA SLOBODNU TERITORIJU

Kada sam predala pismo Aleksandru Rankoviću rekao mije da se drugovi slažu da sa stanicom pređemo na slobodnu teritoriju.

Sutradan pošla sam u partizane. Ovoga puta sam se oprostila od svojih i obećala da ćemo se brzo videti, da će se rat brzo završiti. Odlučila sam da Anu sa mojom tetkom pošaljem svojoj baki u Knjaževac. Ćerki sam rekla da joj je tata u banji i da tamo Ječi reumatizam, a ja idem po njega, pa ćemo zajedno doći u Knjaževac. Ana je čekala na naš dolazak pune tri i po godine.

Često su me posle rata pitale drugarice, partizanke, koje su u međuvremenu postale majke: »Kako si mogla da ostaviš dete?« Morala sam i mogla sam. Preživela sam sa detetom bombardovanje Beograda i bilo mi je jasno da ni majka ne može sačuvati svoje dete od ratnih strahota. Znala sam da će joj kod moje bake, u kući u kojoj sam i ja provela svoje detinjstvo, biti dobro i da će je ona čuvati i negovati.

Ana i ja smo polazile sa železničke stanice skoro istovremeno. Bila sam mirna. Uradila sam onako kako sam najbolje mogla. Ali, kada sam ušla u voz i sela na drvenu klupu u vagonu treće klase, čula sam kako me Ana zove. Njen voz je polazio nešto kasnije. Nisam imala snage da joj se javim. Sakrila sam se i krišom je gledala. I celo vreme rata bila mi je pred očima slika moje male plave devojčice kako trči pored voza i doziva me.

Odlazak u partizane bio je slavlje. U selu Mrakovici čekale su nas *teze* pokrivene šarenim ponjavama. U Guči automobil. Bile su to impresivne slike posle okupiranog i već namučenog Beograda. Narod je slavio slavlje slobode, U Lisi smo se zadržali izvesno vreme. Bili smo smešteni u školi čiji je upravnik bio Vita Vulović. »Legalno« smo hvatali i slušali radio Moskvu i London i umnožavali vesti.

Jesenje bila bogata. Možda nikada kao te jeseni 1941. godine zemlja nije toliko ponela. Oko Ivanjice grane šljiva su se lomile pod teškim plodovima. Mi smo »pravili zimnicu«, pekli šljive i kuvali pekmez. Partizani su se borili, a četnici su brali šljive i pekli rakiju. Jednoga dana pojavili su se pijani četnici sa sekirama. Pavle je izašao iz kuće, a ja sam brzo odnela na tavan i sakrila između greda kofer sa radio-stanicom.

»Izlazi kurvo«, vikao je pijani kapetan, »nisi ti nikakva Vitina sestra. Vi ovde štampate komunističke vesti. Da se gubite iz škole«. Pavle je pozvao kapetana u kuću da vidi šta radimo i počeo je da priča o zajedničkoj borbi, ali on nije hteo da vodi razgovor, već je tražio da mu se preda oružje. Predali smo oružje i prešli u rudnik Lisu. Iste noći jedna desetina iz sela Virova zajedno sa Pavlom otišla je i pokupila od kapetana oružje. Ta desetina ostala je sa nama.

U ovom kraju Nemaca nije bilo, ali četnici su počeli da vršljaju. Izdato je strogo naređenje da na četnike ne smemo pucati.

ODLAZAK U UŽICE

Kada je oslobođen Čačak otišli smo u grad i tu ostali desetak dana. Polovinom oktobra Ratko Mitrović nam je preneo direktivu da idemo u Užice. Ceda i ja išli smo do Požege a odatle vozom u Užice. Pavle je išao preko planine sa našom desetinom iz Virova i sa sobom poneo stanicu i šifru. Nije hteo da rizikuje prolazom kroz Požegu koja je bila u četničkim rukama, iako je to bilo sutradan posle sklapanja sporazuma druga Tita sa Dražom Mihailovićem (17. oktobra 1941. godine).

Po dolasku u Užice Pavle je instalirao radio-stanicu u zgradi Narodne banke gde je Tito, komandant Vrhovnog štaba, živeo i radio. Od tada se radio-stanica uvek nalazila uz Vrhovnog komandanta.

Ustanak u Srbiji 1941. godine brzo se razbuktao. Stvoreno je desetak partizanskih odreda, a oslobođena teritorija prostirala se skoro od predgrađa Beograda pa do Kruševca. Nemci su ostali u opkoljenim garnizonima. Bili su prisiljeni da se pod pritiskom partizana povuku iz Užica, Čačka, Gornjeg Milanovca i još nekih drugih gradova. U Stolicama kod Krupnja bilo je održano poznato savetovanje druga Tita sa delegatima iz svih krajeva Jugoslavije i to 26. i 27. septembra 1941. godine. Specifično prema uslovima u pojedinim krajevima partizanski ustanici i borbe partizanskih odreda obuhvatile su jednu trećinu jugoslovenske teritorije. Na okupiranim teritorijama nastavlja se ilegalan rad i borba protiv okupatora. Na oslobođenoj teritoriji u Srbiji počela.je da se stvara nova vlast - narodna vlast, narodnooslobodilački odbori, umesto stare koja se bila stavila u službu okupatoru. Istovremeno sa proširenjem oslobođenih teritorija postalo je i Nemcima jasno da ustanak u Jugoslaviji ugrožava njihove komunikacije. Šesnaestog septembra Hitler naređuje komandi za jugoistok da »ustanički pokret uguši energičnim merama«. Kao pojačanje poslao je jednu diviziju iz Francuske, neke tenkovske jedinice iz Grčke i najzad jednu diviziju sa istočnog fronta. Dok je na oslobođenoj teritoriji život postajao sve organizovaniji, Nemci su započeli svoju prvu ofanzivu napadom na Mačvu i stravičnim terorom nad narodom, pokoljem u Kragujevcu, Kraljevu, paljenjem Gornjeg Milanovca i drugih mesta da bi time uništili vezu naroda sa vojskom. Malo pre tog vremena obrazuje se u Beogradu kvislinška vlada Milana Nedića. Nemoćni da sami uguše ustanak, prihvatili su saradnju sa četnicima.

Mi smo bili svedoci odnosa između partizana i četnika. Komunistička partija Jugoslavije je pozvala narod Jugoslavije na ustanak i stalno radila na tome da u ovoj borbi okupi sve nacionalne snage. Naša delegacija predložila je Draži Mihailoviću zajedničke akcije. Posle toga neke su četničke jedinice i učestvovale u borbama protiv okupatora, ali se ubrzo videlo daje politika četnika - »još nije vreme za borbu«. Oni koji su iskreno želeli borbu protiv okupatora napustili su Dražu Mihailovića i prišli partizanima. Tako je uradio i Vlada Zečević, sveštenik iz Krupnja koji je učestvovao i u borbi za oslobođenje toga grada. Od tada ostao je u partizanima. Vlada Zečević je kasnije postao i član Vrhovnog štaba. Formalni sporazum sa četnicima bio je sklopljen 17. oktobra 1941. godine, prilikom odlaska druga Tita na Ravnu Goru kada je, između ostalog, dogovoreno da će partizani snabdevati četnike oružjem iz fabrike oružja u Užicu. Međutim, nekoliko

dana posle toga četnici su prekršili sporazum. Ubili su komandanta Sumadijskog odreda Milana Blagojevića u Užičkoj Požegi, pobili 17 partizanki koje su krenule na oslobođenu teritoriju, predali Nemcima kod Valjeva 350 na prevaru zarobljenih partizana i najzad 2. novembra 1941. godine direktno su napali na Užice u kome se tada nalazio Vrhovni štab.

UŽICE - GRAD REPUBLIKA

Narodnooslobodilački odbor, komanda mesta, vojne radionice, fabrike oružja, redakcija lista »Borbe« i mnoge druge ustanove i jedinice nalazile su se tada pored Vrhovnog štaba, u gradu Užicu. Sve vri od partizana koji dolaze da prime oružje, uniformu, cipele.

Marko mi je dao 1.000 dinara i rekao da odem i naručim sebi uniformu i cipele. Uniformu sam naručila, ali kad sam došla do radionice da mi uzmu meru za cipele shvatila sam da te cipele trebaju vojnicima na frontu. Tako sam provela celu surovu zimu 1941-1942. godine sa lepom, šivenoj po meri, uniformom ali i sa opancima od neštavljene kože, jer su već kod prvog planinskog marša otpale visoke štikle sa mojih gradskih cipela.

Bila sam sekretar ćelije tekstilnih radnica. Radila sam sa ženama u Užicu i okolnim mestima. Stanovala sam u zgradi banke. Druga Starog viđala sam skoro svakodnevno. Ručavao je sa nama. Kroz zgradu banke prolazili su komandanti partizanskih odreda, partijski rukovodioci. Dolazili su kuriri sa svih strana. Drug Starije govorio: »Znao sam da će se narod podići na ustanak, ali ovo je prevazišlo sva očekivanja«.

Dok su četnici definitivno prekršili sporazum o nenapadanju i organizovali napad na Užice, radio - London, a na žalost i radio - Moskva, izveštavali su o herojskim borbama četnika Draže Mihailovića. U to vreme preko naše radio-stanice još nismo uspeli da uspostavimo vezu sa Moskvom. Samo su jednom, seća se Pavle, odgovorili na naše pozivne znake, međutim, dalja veza bila je prekinuta. Mnogo kasnije sam čula da su naši pozivni znaci u Moskvi bili uhvaćeni, ali da se radilo o nekoj specijalnoj službi koja je znala da to nije njihova veza. Da li je to tačno ili ne bih mogla da tvrdim. Možda su bili u pitanju pogrešno dati radiotalasi i plan rada.

Jednog dana, dok sam bila na sastanku u Narodnooslobodilačkom odboru, odjeknula je strahovita eksplozija. Istrčala sam iz zgrade zajedno sa Anđom Ranković.[4] Mislile smo daje počelo bombardovanje. Ali, kada smo izašle, aviona nije bilo a iznad zgrade banke dizao se strahovito crn i gust dim. Eksplozije su se nastavljale. Pored zgrade banke nalazila su se skloništa za njene trezore - dva velika tunela iskopana ispod brda. Bila je to eksplozija municije u hodniku koji je spajao ova dva tunela. U jednom tunelu bila je smeštena fabrika oružja a u drugom se nalazilo sklonište za građanstvo Užica. Dok smo mi stigle, drugovi su već izašli iz zgrade banke.

Ne sećam se šta smo mi radile toga dana, ali se dobro sećam trenutaka kada su iznošena tela onih koji su poginuli u skloništu. Bila su to tela izgorelih žena i dece.

Imala sam običaj da ujutro kada izlazim iz zgrade banke svratim iza zgrade i bacim pogled na dečicu koja su se igrala, da porazgovaram sa njihovim majkama i bakama. One su tu bife od ranog jutra, nešto su plele i čuvale decu kako bi bile bliže skloništu u slučaju bombardovanja. To su bila ta ista deca i te iste žene koje su prilikom eksplozije stradale.

Mislim da sam tek uveče, kada smo se svi sakupili u zgradi hotela »Palas« u kojem se nalazio Agitprop, redakcija lista »Borbe« i u kojoj sam i ja radila, doznala šta se sve dešavalo u zgradi banke. Tek tada smo videli daje i Pavle dobio

4) Anđa Ranković, Vojvođanka, fekstilna radnica. Clan SKOJ-a od 1927. godine. Poginula 11. juna 1942. godine kod sela Dulići kao zamenik političkog komesara bataljona II proleterske brigade. Narodni heroj.

opekotine. On je u vreme eksplozije, u sobi okrenutoj prema skloništu, delio objave drugovima iz njegove desetine kako bi mogli otići svojim kućama u selo Dragačevo. Bila im je želja da se oproste od porodica i da uzmu nešto od preobuke. Odjednom su začuli eksploziju, soba je bila ispunjena nesagorelim crnim barutom kroz koji su lizali plameni jezici. Svi oni koji su stajali pored Pavla prošli su sa manjim opekotinama. Pavle, Dragan Slavonac i Đuza Dragićević koji je bio na straži, imali su obe ruke i celo lice potpuno opečeno.

Čeda Makedonac je ležao na krevetu. Njemu je plamen zahvatio odelo i on je zadobio teške opekotine po ćelom telu. Prenesen je u bolnicu u kritičnom stanju. Nije se oporavio.

Tako je Sedek Kostovski - Čeda Makedonac, član partije od pre rata, miran, povučen, disciplinovan i odlučan, prvi telegrafista Vrhovnog štaba koji je svakodnevno i uporno pokušavao da uspostavi vezu sa svetom, završio svoj život već u prvoj nemačkoj ofanzivi koju su, kao prethodnica okupatora, najavili četnici podmetnuvši minu u sklonište gde se nalazila municija.

Napadom na Užice, predajom Nemcima na prevaru uhvaćenih 350 partizana, sabotažom u fabrici oružja u kojoj je život izgubio veliki broj nedužnih žena i dece, četnici su krenuli u otvorenu saradnju sa okupatorom da bi uništili partizanske odrede i Komunističku partiju Jugoslavije.

NAPUŠTANJE UŽICKE REPUBLIKE

Napustila sam Užice sa Mitrom Mitrović. Našle smo se na Kraljevim (sada Partizanskim) vodama. Bolnica i magacini bili su evakuisani, ali na Zlatiboru nije bilo boraca. Nemački tenkovi su se kretali od Užica ka Zlatiboru. Mi smo štitili bolnicu u kojoj je već bilo oko 400 evakuisanih ranjenika. Sećam se druma koji vodi iz Užica. Pored njega su stajali Zoran Zujević i plavokosa Vera, beogradska skojevka, sa nekoliko bombi kojima je trebalo da »spreče« prodor tenkova prema bolnici. Tenkovi su došli do Mačkata i vratili se natrag u Užice. Veče se već spustilo, a druga Starog još nije bilo. Njega su na Mačkatu stigli nemački tenkovi kada se preko brda prebacivao do Palisada. Na Palisadu su u to vreme sa ranjenicima bili samo Edvard Kardelj-Bevc, Cana Babović i još neki drugovi, ali bez vojske, bez oružja i bez naroda. Zlatibor je tada bio nenaseljen. Trebalo je doneti odluku šta da se dalje radi. U toku noći pojavio se i drug Stari. Treba se povlačiti prema Sandžaku i dalje prema Crnoj Gori - sledilo je naređenje druga Tita. Naređena je i hitna evakuacija ranjenika u tom pravcu. Nemački tenkovi će biti na Zlatiboru već u rano jutro. Nije bilo ni jedne jedinice koja bi se njima mogla na tom putu suprotstaviti. Kako evakuisati ranjenike pitali smo se svi mi, nije bilo prevoznih sredstava a ni ljudi. Drug Stari mije rekao da dovedem iz bolnice Sretena Zujevića Crnog, Fiću Kljajića i Pavla kako bi do sledećeg organizovanja bolnice bili u koloni Vrhovnog štaba. Rekao mije drug Stari da ću ih voditi u bolnicu čim se ona negde organizuje i da ću služiti za vezu između njih i Vrhovnog štaba. Pavle je imao ruke i lice u zavojima, ali je mogao da hoda. Fića je teško ranjen u vrat od mitraljeza, a Crni u stomak. Nekako sam ipak uspela, ne sećam se gde, da pribavim dva konja. Svi ranjenici koji su mogli da se kreću, sami ili uz nečiju pomoć, napuštali su bolnicu.

Evo kako je Vlada Zečević opisao svoj susret sa Pavlom:

»Ispred mene je išao borac čudna izgleda i nesigurna koraka s »partizankom« preko ramena. Lice mu je celo bilo zamotano u zavoje, a otvor je imao samo na ustima i očima. I ruke su mu bile uvijene u zavoje. Držao ih je odmaknute od tela, a koračao je raširenih nogu. Gledao sam ga i setih se deteta zavijenog u pelene koje kad se odmota raširi gole ruke i noge.

Hteo sam da započnem kakav veseo razgovor da ga oraspoložim i kažem mu da je dobro što i tako ispečen nosi pušku - zlu ne trebalo i si. Ali se moja

radoznalost stišala, jer sam shvatio da ga svaki pokret boli. Osim toga zapažam po žućkastoj boji zavoja da više dana nije previjen.

Bio je to Pavle Savić, profesor Beogradskog univerziteta.«[51]

Četnički napadi i sabotaže u Užicu, njihovo predavanje Nemcima uhvaćenih partizana, beso mučne i životinjske kaznene ekspedicije čiji su sami Nemci bili izvršitelji, sve je to bio uvod u uništenje slobodne Užičke Republike koju Hitler nije mogao da gleda u srcu Evrope. Užička Republika je pala. Herojska borba radnika na Kadinjači i drugih partizanskih odreda koji su napadali nemačke kolone omogućili su da se iz tog obruča izvuku partizanski odredi koji su kasnije ušli u sastav Prve i Druge proleterske brigade, da se izvuče rukovodstvo pokreta i drug Tito kao i svi pokretni ranjenici.

Mogla bih da pišem mnogo o tim prvim partizanskim danima, o Cani Babović koja je svojim optimizmom, širokim osmehom i zaraznim smehom unosila vedrinu i u najtežim časovima, i tugu duboku ljudsku za poginulim drugovima, o Anđi Ranković u čijim se ogromnim plavim očima čitala sva njena dobrota koja je išla do naivnosti i sa kojom me je vezivalo najtoplije prijateljstvo majki koje su ostavile svoju decu, o robustnoj i energičnoj tekstilnoj radnici Cveti Dabić koja je herojski prkosila neprijatelju na strelištu, o seljankama koje su me uz put po kućama primale kao svoju rođenu, hranile, brinule se o meni, davale mi svoje konjiće da se ne zamorim. Sećam se kako su pažljivo slušale naše priče o borbi, o obećanoj zemlji koju ćemo mi posle rata izgrađivati, o pravima žena... Govorila sam o potrebi da se ujedinimo u borbi protiv okupatora. Pričala sam im dok su one plele čarape za borce, pričala sam tako dugo nisam videla da tu i tamo po nekoj u oči naviru suze. One su često imale braću na jednoj, a muževe na drugoj strani.

Mnogo puta sam posle rata odlazila na Zlatibor... i uvek široka ravnica Partizanskih voda i konture okolnih brda izazivale bi u meni sećanje na tu strašnu noć, bogatu trpezariju u vili beogradskog advokata, sveća na stolu, zabrinutog i zamišljenog Bevca i Canu, ranjenike koji posrćući, sami ili oslonjeni na sestre ili drugove napuštaju bolnicu u kojoj će sutradan nemački tenkisti iskasapiti teške ranjenike. Dva puta sam sanjala svoju kćer za vreme rata. Oba puta iza zlatiborskih padina pojavljivale su se grupe ranjenika, kako sam ih onda videla, i među njima moja kći koja vodi jednog za ruku. Jednom, kada je Druga proleterska branila bolnicu 1942. godine u Izgorima, a drugi put negde u toku pete ofanzive. Toga puta slika brda i ranjenika bila je ista, ali je mala Ana nosila u rukama tepsiju sa hlebom. »To nam keva šalje hleb« pomislila sam i probudila se. Nije bilo ni moje kćeri ni hleba, samo su teški ranjenici sa Savom[61] prelazili Sutjesku.

NAŠ NOVI TELEGRAFISTA

Odlazeći saZlatibora drug Tito je doznao daje propala radio-stanica. Pomislio je daje svaka mogućnost veze sa Kominternom prekinuta. U Užicu je stvarno ostala radio-stanica ali to je bila ona emisiona koju smo zaplenili od Nemaca. Ko je izneo onu našu pravu radio-stanicu, ne znam. Ceda je poginuo, a ja se o radio-stanici nisam više brinula. Pavle je bio u bolnici. Da li se on pre polaska iz Užica pobrinuo da se prenese radio-stanica, toga se ni on više ne seća. Možda su to samoinicijativno uradili drugovi iz pratećeg voda. Niko to danas više ne zna. Radio-stanica je iznesena iz Užica, ali njen telegrafista je ostao.

Oktobra meseca 1941. godine došao je u Užice engleski kapetan Hadson sa majorom Lalatovićem i telegrafistom Veljkom Dragičevićem. Iskrcali su se iz podmornice negde na Crnogorskom primorju. Oni su upućeni kao englesko-jugoslovenska misija u štab Draže Mihailovića, ali su ih partizani prihvatili i poveli

5) Vlada Zečević »I to da se zna«, str. 69, Naprijed 1968.
6) Sava Kovačević, komandant 3. NOU divizije, poginuo na Sutjesci.

od Crnogorskog primorja do Užica, krećući se kroz slobodnu partizansku teritoriju. Veljku Dragičeviću naredniku Jugoslovenske kraljevske vojske je brzo postalo jasno ko se u Jugoslaviji bori protiv okupatora. To je bilo jasno i engleskom kapetanu, ali on nije došao da vidi ko se bori protiv okupatora nego da pomogne Draži Mihailoviću i njegovim četnicima u borbi protiv partizana. Kapetan Hadson je otišao kod Draže, a Veljko je ostao kod nas. Veljko je bio rodoljub, video je svoj crnogorski narod, video je partizansku vojsku u kojoj je našao i svog rođenog brata partizana. Njegov ga je brat i dopratio do Užica. Veljko nije hteo da napušta partizane, nije hteo ni da preda radio-stanicu, koju su sa sobom doneli, engleskom kapetanu Hadsonu, ali mu je drug Tito naredio da to mora da učini. Tako je Veljko napustio kapetana Hadsona. Pošto je telegrafista Čeda Makedonac poginuo, drug Stari je odlučio da Veljko ostane pri Vrhovnom štabu kao radio-telegrafista. Njegovo opredeljenje za naš pokret bilo je definitivno. Veljko je bio najbolji telegrafista kojeg sam srela. Neverovatnom brzinom i lakoćom, kao pijanista virtuoz, dodirivao je taster malim prstom. Njegovo otkucavanje vrlo dobro su poznavali svi telegrafisti sa kojima je radio.

»SETANJE« KROZ SANDŽAK

Prelazimo Uvac. Nemci su sasvim blizu nas. Smeštamo se u selu Radojni, zatim u Donjoj Drenovi. Prelazimo Lim. U Drenovi nailazi kolona Italijana. Odbranu organizuje drug Stari sa nekoliko vojnika - boraca pratećeg voda (tada je u vodu bilo ukupno dvadeset boraca). Uputio je kurire do Užičkog bataljona. Sa čuke je pucao i on zajedno sa svojim vojnicima među kojima su bili i Pavle i Dedijer sa još zavijenim glavama. Sve je to izgledalo pomalo smešno, ali i vrlo opasno. Ja sam sa »svojim« ranjenicima, Crnim i Fićom, prešla preko kose. Situaciju je spasla jedna četa Užičkog bataljona.

Vraćamo se u Novu Varoš i ponovo prelazimo malim čamcem već skoro potpuno zaleđeni Lim. Zadatak da budem veza između bolnice i »mojih« ranjenika bio je.završen. Pavle je delimično odmotao ruke i mogao je već pomalo da se sa njima služi. Tražila sam da se pridružim grupi u Novoj Varoši, koja je trebalo da se vrati u Srbiju i u kojoj su bili partizanski odredi od kojih će se kasnije formirati Druga proleterska brigada, koliko se sećam, oko pedeset članova okružnih i sreskih komiteta partije iz Srbije. Rekla sam to drugu Starom u sobi, u kojoj su pored njega bili još Marko i Pavle. Drug Stari je sedeo za stolom pored prozora. Oštro me pogledao i upitao: »Šta ti se ovde ne dopada?«. »Dopada mi se, ali ovde nemam posla« odgovorila sam. Na to je Marko dodao: »Pusti je Stari, hoće Branka u Srbiju«. I Pavle je bio ljut što ga ostavljam. Htela sam na opasnije zadatke, ali je ispalo obrnuto, Vrhovni štab je u toku zime 1941-1942. godine bio u mnogo težim situacijama.

Napustila sam Vrhovni štab i vratila se u Novu Varoš gde sam određena da zajedno sa Canom, Mitrom Mitrović i Anđom Ranković idem u Beograd. U Srbiju nismo prešli jer je tamo divljao nemačko-četnički teror, a veliki snegovi onemogućavali slobodno kretanje jedinica. Kada je definitivno postalo jasno da bi prelazak u Srbiju značio samoubilački gest i žrtvovanje partijskog kadra, a pod pritiskom italijanskih trupa, napustili smo Novu Varoš i prešli u Bosnu da bi se stavile pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba i druga Tita koji su u to vreme već bili na oslobođenoj teritoriji.

Branka Savić

VEZA KAO DIO BEZBJEDNOSTI I SAMOZAŠTITE KOZARE

Okolnost da je područje Kozare bilo okruženo sa sve četiri strane prirodnim i izgrađenim preprekama - rijeke Vrbas, Sana, Una i Sava, drumske komunikacije, željezničke saobraćajnice s južne i zapadne strane, te brojna neprijateljska uporišta u gradovima i drugim naseljima - uslovljavala je potrebu da rukovodstvo NOP-a stalno iznalazi i uspostavlja brojne organizacione oblike i mjere zaštite, da stalno mobiliše narod i vojsku. Jedan od oblika takve organizacije bila je, bez sumnje, dobro organizovana veza od čijeg su funkcionisanja zavisili uspjesi u borbama protiv neprijatelja i razvoja NOP-a uopšte.

Začeci veze na ovom području datiraju od prvih dana ustanka i NOB-e. Članovi KPJ i SKOJ-a su, svojim izlaskom iz gradova u sela - pored političkog rada koji je imao svrhu pripremanje oružane borbe - prenosili svoja bogata iskustva iz ilegalnog života i rada. Oni su objašnjavali značaj uključivanja stanovništva svih uzrasta u veze.

O domenu organizovanja veze i samozaštite u NOB-u, kozaračko ratno područje je bogato sa brojnim primjerima koji daju odgovor na pitanje: do kojeg stepena i u kakvim je sve uslovima moguće, organizovati vezu i samozaštitu u svenarodnom odbrambenom ratu, te možemo govoriti o šest oblika veze, koji su funkcionisali na području Kozare u zavisnosti od vremena, mogućnosti i tehničke opremljenosti.

NAROD - OKO I UHO NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA

Stanovništvo na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji uspostavljanjem veze počeo je saznavati namere i kretanja neprijatelja, kakvim se sve sredstvima služi u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, u delovanju protiv naroda na oslobođenoj teritoriji. Kod stanovništva, počev od onih najmlađih, a posebno kada je reč o područjima koja su gravitirala neprijateljskim uporištima u Prijedoru, Bosanskoj Gradiški, Bosanskoj Dubici, Kostajnici i Bosanskom Novom - razvijana je takva organizacija i postignuta takva mobilnost da su omladinci, žene i starci, dakle cio narod, postali oko i uho NOP-a i, u stvari, njegova prva predstraža. Brojni su primjeri koji pokazuju kako su upravo od tog stanovništva rukovodstvu NOP-a stizale vijesti o pokretima neprijateljskih jedinica. Za nekoliko mjeseci oslobodilačke borbe, stanovništvo je razvilo takvu vezu da nije moglo promaći ni jedno lice koje je dolazilo sa neoslobođene teritorije, bez obzira da li se radilo o slučajnim prolaznicima ili onima koje je neprijatelj upućivao da obave određene zadatke. Narod ih je prijavljivao, ili dovodio najbližem odborniku narodne vlasti, odnosno partizanskoj patroli. Bila je to najmasovnija i jako efikasna veza i oblik samozaštite. Takva organizacija je, od početka NOB-a, svojom organizovanošću, razvojem i sve većom svešću o svom značaju službi revolucije doprinosila NOP-u i postigla neprocjenjive uspjehe.

ORGANI NARODNE VLASTI - DIO SISTEMA VEZE

U prvih nekoliko mjeseci oslobodilačke borbe, narod je, na svim oslobođenim i poluoslobođenim selima, svojom voljom i iz svoje sredine izabrao organe narodne vlasti. I do kraja rata na ovom prostranom području je postojala i fxinkcionisala samo narodna vlast - seoski, opštinski, sreski i okružni NOO. U svakom selu birano je od pet do trinaest odbornika. Ovako postavljena široka mreža odbornika bila je, u najširem smislu, organizovana snaga i veoma važan sastavni dio veze i samozaštite. Posebna uloga ovako široke mreže odbornika narodne vlasti ispoljavala se u uspostavljanju osmatračnica na pogodnim mjestima, prije svega prema neprijateljskim uporištima. Za osmatranje noću odbornici su na osmatranje raspoređivali sposobne muškarce, a danju, najčešće, žene. i omladinu.

Svako selo koje je gravitiralo neprijateljskom uporištu ili objektima na željezničkoj ili drumskoj komunikaciji imalo je po dva, tri ili više osmatračka mjesta. Na svaki neprijateljski pokret u pravcu slobodne teritorije osmatrači bi obavještavali svoje odbornike i stanovništvo. Odbornik je dobijenu obavijest slao kurirom - pješakom ili konjanikom - predsjedniku odbora i najbližoj vojnoj patroli ili jedinici, istovremeno izdajući zapovijest stanovništvu o tome kuda i kada da se povlači ispred neprijatelja.

POZADINSKE RADNE CETE KAO IZVOR OSMATRACA I KURIRA

Samo nekoliko mjeseci nakon početka oslobodilačke borbe, seoski NO odbori su pored mobilisanja cjelokupnog stanovništva i angažovanja svih materijalnih dobara za partizansku vojsku i NOB u cjelini, preuzeli i veoma korisnu ulogu u formiranju pozadinskih radnih četa. One su formirane u svakom selu, a posebno u onima prema neprijateljskim uporištima i željezničkim i drumskim komunikacijama. U radne čete svrstavano je sve sposobno stanovništvo. Ćete su imale svoje komandire i vodnike pred vodovima. Kroz rat, ljudstvo ovih četa bilo je od višestruke koristi. Pre svega, osmatračka služba prema neprijatelju je, angažovanjem seoskog ljudstva, postala potpunija i organizovanija. Ove jedinice su angažovane i u izvođenju partizanskih akcija na rušenju željezničke pruge, željezničkih i drumskih objekata, uopšte svugdje gdje je trebala jača fizička snaga, dosta alata i zaprežne stoke. Samo u zimskim mjesecima 1943. godine ove radne čete su, pod zaštitom partizanskih jedinica, potrgale desetine kilometara željezničke pruge koja je išla južnim dijelom kozaračkog područja. Koristeći zaprežnu stoku, čete su sa trase, bacile potrgane šine u rijeku Sanu ili sklonile u brda, a pragove spalile. Tako od kraja januara do septembra 1943. godine nijedan vagon željezne rude iz rudnika Ljubije nije otišao u njemačke fabrike naoružanja. Izvršenjem ovih i mnogih drugih korisnih zadataka, pozadinske radne čete bile su najorganizovanija snaga samozaštite i veza.

GUSTA MREŽA KURIRSKIH VEZA

Uspostavljanje brojnih kanala i kurirskih veza sa oslobođene na neoslobođenu teritoriju bio je poseban, specijalizovan i širok oblik funkcionisanja veze na ovom dijelu našeg ratišta. Na Kozari, kurirske veze su bile posebno dobro organizovane. Navešću samo kanale na kojima sam i sam radio.

Prijedor je poslije Banje Luke bio najjače neprijateljsko vojno uporište, tim prije što su tu željeznička i drumska raskrsnica, a na širem prijedorskom području je i rudnik željezne rude Ljubija, zbog čega mu je njemačka Vrhovna komanda dala status »od posebnog vojnostrategijskog značaja«. U Prijedoru i Ljubiji su od prije rata do 10. juna 1942. godine radile dvije partijske organizacije. Zahvaljujući povezanosti kuriskih veza sa partijskim organizacijama u Prijedoru je stvoreno nekoliko kanala veze. To je bilo utoliko i važnije i teže što je neprijatelj Prijedor i Ljubiju, budući da se nalaze u međuprostoru između jakih ustaničkih područja Kozare i Grmeča, i zbog važnosti očuvanja željezničke komunikacije koja od Ljubije vodi kroz Prijedor, Bosanski Novi i u pravcu Njemačke - mnogo ranije nego druga mjesta kružno zaposjeo i ogradio bodljikavom žicom, bunkerima i drugim utvrđenjima. Na cestama, neprijatelj je postavio kapije s posadom, te je trebalo puno majstorstva za organizovanje i održavanje kurirskih veza. Pa ipak, jedan broj uspostavljenih kanala je kroz cijeli rat ostao neotkriven.

KURIRI STEVAN DOŠEN I DURA RODIC

Na jednom od tih kurirskih kanala u neoslobođenom Prijedoru radio je i Stevan Došen, nepismeni seljak star oko 60 godina. On svakako nije slučajno predviđen i određen za ovaj rizični i delikatni zadatak. Bio je veoma bistar. U

toku prvog svjetskog rata glumio »padavičara«, a naposljetku i luda čovjeka, jer se zakleo da neće kao austrijski vojnik otići u Srbiju, u rat. U toku oslobodilačkog rata, Stevan je stotine puta otišao sa slobodne teritorije u grad, predao i primio poštu i vratio se nazad, a da nijedanput nije otkriven. Za sve to vrijeme hrabri Stevan je pred neprijateljem glumio suluda seljaka. Neobrijan, odrpan, s jednom nogavicom do koljena a drugom do opanaka, za zaprežnim kolima u kojima su bile upregnute krava i kobila. Nikad u grad nije otišao bez ovakve svoje zaprege, zbog čega su neprijateljski stražari na kapiji zbijali šalu i smjeh. U takvom svom ponašanju išao je i dalje - sebe i oko sebe bi zabavljao, sviranjem na usnu harmoniku, dok bi u njegovom starinskom torbaku od srneće kože neprijateljevi stražari uvijek našli po litar rakije i po koje kuvano jaje. Tako je »suludi« Stevan sa svojom zapregom unosio u grad i iznosio iz njega ne samo izvještaje već često i po nekoliko stotina kilograma raznog materijala, a da u njega neprijatelj nije posumnjao, nikada ga pretresao.

Na drugom kanalu radila je kurirka Manda Došen, Hrvatica, koja je takođe stanovala na dijelu oslobođene teritorije. Ona je, po pravilu, u grad odlazila nedjeljom ujutro, sa molitvenikom i brojänicama - na »pjevanje u crkvu«. Najveći dio partijske pošte - spolja i iznutra - Manda je odnosila i donosila, a da nikada nije otkrivena.

Jednu od kurirskih veza sa neoslobođenim Prijedorom, od početka do kraja rata, držala je Đuja Rodić, siromašna starija seljanka. Odavala je dojam kao da je ništa ne interesuje osim gdje bi našla nešto za život sebi i svojoj kćerki. I ona bi za stražare na kapiji počesto ponijela flašicu rakije ili što drugo. Vjerovatno zbog toga kapija je za Duju bila otvorena kada god je htela u grad ili iz grada, pa čak i u vrijeme policijskog časa.

U okviru obimnih priprema za prvo oslobođenje Prijedora, 10. maja 1942. godine, uspostavljenim kanalima veze partijska organizacija iz Prijedora je dostavljala iscrpne podatke o cjelokupnoj neprijateljskoj posadi: brojno stanje, naoružanje, raspored odbrambenih utvrđenja, zgrade u kojima su smještene ustaške komande i rukovodstva, procjena morala neprijateljskih jedinica, najslabije .tačke odbrane itd. Na osnovi tako iscrpnih podataka. Operativni štab za Bosansku krajinu je, zajedno sa Okružnim komitetom KPJ Kozare i Grmeča i štabovima I i II krajiškog NOP odreda, mogao uspješno da razradi i do detalja sačini plan napada.[11]

LJEKAR 373. NJEMAČKE DIVIZIJE RADI ZA NOP

U pripreme za desant na Drvar, posredno je bila zadužena i 373. njemačka motorizovana divizija. Njeni djelovi, sa 45 motornih vozila, u ljeto 1943. su se nalazili na relaciji Ljubija- Prijedor- Bosanski Novi, pomažući postojećim snagama da obezbijede rudnik Ljubiju i željezničku prugu duž Sane i Une. U to vrijeme u Prijedoru nije postojala organizacija KPJ, budući da su svi članovi Partije, oslobođenjem Prijedora 16. maja 1942. godine i neprijateljskom ljetnom ofanzivom na Kozaru, izginuli ili otišli u partizane. Ipak je u Prijedoru ostalo mnogo aktivista NOB-a, što je bio plod rada komunista dok su još djelovali u Prijedoru. Od tih saradnika je formiran ilegalni odbor NOP-a, sa Nadom Vejinović na čelu. U odbor je bilo uključeno i nekoliko domobranskih oficira i podoficira, sa kojima su partizanski obavještajci sa Kozare održavali veze. Zalaganjem tih oficira i Nade, u saradnju za NOP uključenje i Ljekar njemačke 373. divizije. Zahvaljujući kurirki Duki Rodić, njenoj bistrini hladnokrvnosti i junaštvu - od njemačkog ljekara dobiveni su podaci o toj njemačkoj jedinici, čak i času pokreta prema Bosanskom Novom. Bili su to podaci o brojnom stanju, naoružanju, rasporedu, te spisak okorelih fašista i dr. Đuja je sve te podatke pronijela kroz kapiju i pored straže, poslije policijskog časa, 24. avgusta 1943. godine i donijela na oslobođenu

1) Vidi Zbornik IV/2, dok. br. 13, str. 48-57.

teritoriju. Na osnovi toga, 25. avgusta je Kozarački partizanski odred »Dr Mladen Stojanović«, sa svoja četiri bataljona, postavio zasjedu 373. njemačkoj motorizovanoj diviziji između željezničkih stanica Brezičani i Dragotinja. Od 45 spaljena su 34 motorna vozila. Svi vojnici sa spaljenih vozila su zarobljeni ili likvidirani u borbi. Pored oružja i opreme, borci i omladinski radni bataljon koji je i tog puta učestvovao u ovoj akciji sa svojim borcima, izvukli su 6 topova koji su istog dana upotrebljeni na uništenje preostalog dela njemačke divizije.

KURIRSKE TORBE PUNE EKSPLOZIVA

Stvaranje i funkcionisanje veze između oslobođene teritorije i partijske organizacije u neoslobođenom rudniku Ljubiji u drugoj polovini 1941. i u prvoj polovini 1942. godine zaslužuje posebnu pažnju. Dajući rudniku strategijski položaj, njemačka Vrhovna komanda je isplanirala koliko se željezne rude mora mjesečno i godišnje otpremiti u njihove fabrike naoružanja. U tu svrhu Nijemci su, svojim jedinicama, posebno obezbjeđivali rudnik i željezničku prugu za odvoz rude. S druge strane, partijsko i vojno rukovodstvo na Kozari od početka do kraja rata poduzelo je sve mjere da se Nijemcima ne dozvoli izvoz planirane željezne rude od oko planiranih 600.000 tona godišnje, kao i hiljada vagona građe, drveta, stoke, mesa, žita, voća i drugih dobara iz Bosanske krajine.

Zbog toga su već u jesen 1941. godine od rudara-boraca formirane specijalizovane grupe minera. Za miniranje je, pak, bilo neophodno obezbijediti velike količine eksploziva, upaljača i drugog potrebnog materijala, bez čega se nije moglo ni zamisliti rušenje puteva i dizanje u vazduh mostova, propusta, pruge, vozova, željezničkih stanica, instalacija, veznih čvorova i dr. Partizani eksploziva nisu imali. On se nalazio u rudnicima Ljubiji, Lješljanima i Laušu, u podzemnim betonskim magacinima sa posebnim režimom čuvanja. Nijemci su zaveli i posebne mjere obezbjeđenja eksploziva. Ipak, prva pošiljka, iako nevelika stigla je u kurirskoj torbi, poslana od partijske organizacije Bosanskog Novog - iz rudnika Lješljani. Veće snabdijevanje minera - partizana na Kozari i Grmeču sa eksplozivom bilo je iz rudnika Ljubija. Od decembra 1941. godine do 16. maja 1942. godine iz magacina rudnika Ljubije upućeno je samo kozaračkim minerima između dvije i tri hiljade kilograma eksploziva. Članovi partijske organizacije Ljubije su - i pored stacioniranog Landesic njemačkog bataljona koji se od ulaska njemačkih trupa u našu zemlju nalazio u ovom rudniku, sa isključivim zadatkom, da uz pomoć ustaških i domobranskih jedinica, obezbijedi proizvodnju i otpremu željezne rude - upućivali eksploziv, upaljače, kabl, elektromašine i dr. na Kozaru. U toku pet-šest mjeseci, prema sačuvanim našim i neprijateljskim dokumentima, kozarački mineri su 196 puta, uz pomoć ostalih partizanskih jedinica i pozadinskih četa, aktivirali mine na željezničkoj pruzi Volinja- Bosanski Novi - Prijedor - Ljubija i Prijedor u pravcu Banje Luke. U tom vremenu su, na ovoj relaciji na oko 100 km, osim Prijedora i Bosanskog Novog sve željezničke stanice, svi mostovi, propusti i desetine kilometara pruga, lokomotive i vozovi dizani su u vazduh.

Za taj, moglo bi se reći jedinstven poduhvat bile su angažovane i desetine kurira, mnogo saradnika NOP-a koji su ispred nosa Nijemcima i ustašama iznosili na stotine kilograma eksploziva, koji zaobilaznim putevima stizao do Kozare.

Od početka do kraja NOB-a kurirske veze između Kozare i Banje Luke, Kozare preko Lijevča polja sa centralnom Bosnom, te Kozare i Grmeča su funkcionisale, a povremeno i sa područjima Banije i Slavonije. Organizacija kurirskih veza između Kozare i pomenutih područja bila je u nadležnosti Okružnog komiteta KPJ i štaba II krajiškog NOP odreda, a u 1944. godini i do kraja rata ove veze i kanale uglavnom je držala OZNra.

Zahvaljujući pravilnoj političkoj procjeni, i aktivnosti KPJ, preko dobrih veza sa narodom postignuto je jedinstvo narodnooslobodilačkog pokreta na kozaračkom području. Čestim i neprekidnim akcijama i napadima na manje i veće neprijateljske jedinice, uporišta, vozove, zaplijenjene su velike količine oružja i ratne opreme, pa su njima opremane brojne partizanske čete, bataljoni i brigade. Tako je u decembru 1941. godine na Kozari, u rukama boraca, bilo 845 puška, 30 puškomitraljeza, 9 teških mitraljeza, 4 teška bacača mina i dr.[2] U zimskom periodu, do prvog oslobođenja Prijedora, 16. maja 1942. godine, broj zaplijenjenog oružja utrostručio se, jer su mnoge neprijateljske jedinice likvidirane i razoružane u manjim i većim neprijateljskim uporištima, a posebno na željezničkim stanicama i mostovima. Kozarački partizani su odmah shvatili da su i zaplenjena sredstva veze moćno oružje. Zato su sa tim sredstvima odmah organizovali svoju mrežu telefonskih veza. Time je kozarsko područje do 10. juna 1942. godine postalo oaza oslobođene teritorije. Na toj i takvoj oslobođenoj teritoriji - veza je dobila svoj viši oblik organizovanosti i tehničke opremljenosti. Tada je, pomoću zaplijenjenih telefonskih aparata, telefonskog kabla i druge opreme, uspostavljena telefonska veza između štaba odreda, OK KPJ i svih štabova bataljona, te jednog broja sjedišta opštinskih narodnooslobodilačkih odbora na području Kozare. Uz to, u sjedištima opštinskih NOO u tom vremenu bile su uspostavljene kurirske, a kod nekih i posebne kurirske relejne stanice sa dovoljnim brojem kurira za brže slanje pošte.

Do početka neprijateljske ofanzive na Kozaru, juni - juli 1942. godine, u sjedištu štaba Odreda, na Karanu, u logoru štaba 1. bataljona, na Vitlovskoj i u Mednjaku, gdje su bili smješteni bolnica i štabovi jedinica - izgrađeno je i instalirano električno osvjetljenje koje je, pored brojnih pogodnosti za život i rad, omogućavalo upotrebu radio-aparata i slušanje svih postojećih radio-stanica. Koristeći se tom pogodnošću, štampane su u hiljade primjeraka vješti, saopštenja, uputstva i drugi materijali, što je raznošeno kurirskom vezom u sve jedinice i u narod.

JEDINSTVEN SISTEM TELEFONSKIH VEZA NA PODRUČJU KOZARE

Neprijateljskom velikom ljetnom ofanzivom, sistem i veći dio sredstava veze na Kozari bio je uništen, ali time nije uništen narod, njegovo jedinstvo i odlučnost za još veću borbu. Iako desetkovani nisu uništeni borci, partijski i vojni kadar, mreža organa narodne vlasti i rukovodstava drugih društveno-političkih organizacija. Već koncem 1942. i u prvoj polovini 1943. godine na području Kozare su obnovljeni, dopunjeni i formirani novi seoski NOP i drugi NOO. Obnovljena su ili formirana nova partijska rukovodstva. Formirane su i komande mjesta za srezove i komanda područja za okrug, a koncem 1943. godine na Kozari je formirano i odjeljenje OZN-e, sa sreskim opunomoćstvima za sve srezove. Sve te i druge organizovane snage, poklanjale su pažnju vezi i samozaštiti.

Komande mjesta za srezove Prijedor, Bosanski Novi, Bosansku Dubicu i Bosansku Gradišku, sa svojim isturenim manjim jedinicama preuzele su zaštitu svojih područja od neprijateljskih napada i ubacivanja njegovih doušnika. U toj ulozi, ove isturene jedinice su morale biti veoma dobro organizovane. Svaka komanda mjesta imala je četri-pet, pa i više isturenih straža, što je zavisilo od veličine teritorije. Na svaki neprijateljski korak, straža je, u prvom redu kurirskom vezom obavještavala, u isto vrijeme svoju komandu mjesta, najbližu vojnu jedinicu i seoske NOO, dočekujući i odbijajući neprijatelja u granicama svojih mogućnosti.

Od svog formiranja sve komande mjesta bile su povezane telefonskom linijom sa Komandom područja za Kozaru. Istovremeno, u to vrijeme svi sreski

2) Iz izvještaja Vojnopartijskog savjetovanja na Kozari, 20. decembra 1941.

NOO i jedan broj opštinskih, te sreskih komiteta KPJ, takođe, su bili povezani telefonskim linijama sa Okružnim NOO i komitetom KPJ. Ovaj telefonski sistem veze ostao je na području Kozare od ljeta 1943, do kraja NOB-a.

DESETINE RELEJNIH KURIRSKIH STANICA

Pored komandnih mjesta i njihovih straža, na području srezova su organizovane i relejne kurirske stanice, obično u blizini sjedišta opštinskih NOO. Takvih kurirskih releja na području svakog sreza bilo je oko sedam, što je zavisilo od potrebe područja za službom veze. Relejne stanice je činilo nekoliko naoružanih boraca, a najčešće posedovali su i konje. Neke od tih stanica bile su povezane i telefonskim linijama.

Opštinski NOO i opštinski komitet KPJ za pokrivanje svog područja i kurirske potrebe imali su grupu naoružanih kurira, koji su služili za održavanje veze sa svim seoskim NOO, partijskim organizacijama, sreskim rukovodstvima i najbližom vojnom jedinicom.

Sistem veze i samozaštite na Kozari neprijatelj nije uspio i pored svih napora nikako razbiti. Naprotiv, stalno su dograđivani novi oblici veze i samozaštite, računajući na odlučnost svakog stanovnika ovog područja. U stvari, stalno dograđivanje sistema veze i samozaštite, uz čvrstu odlučnost borbe i jedinstvo naroda i njegove vojske - objašnjenja je za istorijsku istinu da neprijatelj na Kozari do kraja rata nije mogao stvoriti ni najmanje svoje uporište preko kojeg bi razbio NOP. U tome su svi - od izgrađenih članova Partije do seoskih čobanica, od partijskih ćelija i seoskih odbora do okružnih rukovodstava - dali svoj, značajni, udio. To jedinstvo NOP-a, koje se ogledalo i u organizovanju najširег sistema veza, bilo je zaloga nepobjedivosti Kozare, suštinsko objašnjenje za njeno izrastanje u epopeju i legendu.

Pero Baškot

VEZA S »ODGOVORNIM DRUGOM«

Tomo Morača, tada vojni povjerenik u mom selu Bukovači i član KPJ od 1940, poslao je 6. jula 1941. svoga brata Iliju mojoj kući. Ilija mije rekao da sjutradan, u ponedjeljak 7. jula, rano dođem zajedno sa Slavkom Ševom, do njegove kuće. Potom mi je naglasio da se pripremim za put i da o tome nikome ništa ne govorim.

Sjutradan rano, oko 06.00 sati, bio sam pred kućom Slavka Ševe. On je već bio spreman za pokret, jer je i njemu Ilija prenio istu poruku. Pošli smo ka kući Tome i Ilije Morače.

Toma nas je vidio kako se približavamo njegovoj kući, pa je izišao pred nas. Sjeli smo pored jednog grma. Toma nam je odmah rekao da moramo poći u selo Rašinovac, tamo pronaći Jovu Čelara i reći mu da s nama natrag u Bukovaču uputi onog druga kojeg mu je prije nekoliko dana doveo Tomin brat Ilija. Toma nas je, pri tom, upozorio na nekoliko stvari: da nikome ništa ne kazujemo; da Jovi Celaru saopštimo samo ono što treba; da toga druga odmah povedemo k Tomi i da se uljudno ponašamo, i na kraju, da nipošto ne smijemo ići kroz Bosanski Petrovac, niti kroz bilo koje naseljeno mjesto, jer su ustaške patrole stalno krstarile između naselja. Trebalo je da idemo kroz šumu zvanu Sitnogorica i kroz Goričane. Prema tom dogovoru, Slavko je u povratku trebalo da ide ispred nas, kao izviđač.

Poslije svih tih Tominih napomena krenuli smo u Rašinovac.

Nakon dvočasovnog zaobilaznog i opreznog hoda, stigli smo pred kuću Jove Čelara. (Slavko gaje poznavao, a ja sam se tada s njim tek upoznao). Pošto smo utvrdili da u našoj i njegovoj neposrednoj blizini nema nikoga, kazali smo mu cilj našeg dolaska, sve onako kako nam je rekao Tomo Morača. Jovo nas povede prema jednoj ogradi poviše svoje kuće. U voćnjaku smo zatekli jednog čovjeka sa knjigom u ruci. Ležao je na nekoj prostirci. Kada sam ugledao toga čovjeka, bilo mi je teško sakriti uzbuđenje: prije nekoliko dana taj isti čovjek, zajedno sa Stevom Ševom, sekretarom partijske ćelije u selu, prisustvovao je sastanku našeg aktiva SKOJ-a. Prepoznao je i on mene, pa je prema nama bio veoma otvoren. Kada smo krenuli od Čelara prema Tominoj kući, kazao nam je daje on Banjalučanin i da mu je ime Nikica Pavlić. Putem od Čelara do Tornine kuće Nikica nam je stalno pričao o naprednom radničkom i omladinskom pokretu, i oktobarskoj revoluciji. Naročito nam je bio zanimljiv kad je govorio.o našoj mladoj generaciji koja treba da preuzme teret rata i revolucije koji nam predstoje.

Nikica je bio neposredan, prostosrdačan čovek. Mi smo se osjećali kao da idemo sa starim znancem i najprisnijim rođakom. Bili smo polupismeni seljačići, a Nikica je već tada imao revolucionarno iskustvo, čovjek sa fakultetskom naobrazbom. Na nas je ostavio takav utisak da smo ga tada, i kasnije prilikom susreta u toku rata, smatrali uzornim komunistom. On je to i bio sve do svoje smrti.

Kasnije smo saznali daje Nikica duže vremena ilegalno živio kod porodice Zdravka Čelara. Sa nama je išao na sastanak na kojem je formiran ustanički štab za grahovsko-drvarski srez i ustanički štab za bosansko-petrovački srez. Ovom sastanku su, osim ostalih, prisustvovali Osman Karabegović, Josip Mažar Šoša, Ljubo Babić, Miloš Bauk, Ilija Došen, Zdravko Čelar, Jovo Kecman Šuco i Vaso Kelečević.

KURIRI »SA STRANE«

Kada su italijanske fašističke trupe, 25. septembra 1941. godine, ponovo prodrle u slobodni Drvar, tada je naš 3. odred bataljona »Sloboda«, koji je držao svoje borbene položaje na Bukovačkim brdima (između Oštrelja i Bosanskog Petrovca) morao promjeniti svoju lokaciju i prebaciti se na sektor Kozila i Jasikovca. Tu su bili i naši narodni zbjegovi.

Tih dana naš odred nije imao radio-aparat, a vijesti nisu stizale ni drugim sredstvima. Borci su uvijek bili željni informacija. Četiri ili pet dana nakon toga pronijela se vijest da su u naš odred stigli kuriri »sa strane«. Pojurio sam ka jednoj vatri uz koju su sjedili »došljaci«. Ubrzo sam se uvjerio da su to kuriri koje je k nama uputio Zdravko Čelar. Među njima sam prepoznao Spasu Kovačevića i Boru Ožegovića, a predvodio ih je Mirko Inđić, zvani Šegan. Oni su u naš odred donijeli poštu sa područja Smojane i Bravskog Vaganca. S njima je došao.i Ivica Odić, sićušan čovjek koji je imao bradicu »lenjinskog« tipa. Dolazio je iz Podgrmeča. Njegova pojava među nama u tom trenutkirznačila je mnogo, jer je pričao o širokom narodnom pokretu koji je, kako nam je pričao, bujao na cijelom Podgrmeču - sve do Banjaluke. Te noći smo sjedili do kasno oko logorske vatre. Bilo je veselo i živo, jer su kuriri došli iz raznih krajeva i donijeli nam vijesti kojima smo se mnogo obradovali. Sljedećeg dana u naš logor je došao i Nikica Pavlić koji je bio urednik informativnog biltena »Gerilac«. On nam je donio informar cije o stanju na Istočnom frontu. Međutim, više nas je zanimalo kako se razvija ustanak u našoj zemlji. Kad smo od Pavlića saznali za uspjehe naših jedinica, veoma smo se obradovali i ohrabrili. Istog dana stigao je među nas i Milan Stojković iz sela Vedro Polje. Ispričao nam je da je Mane Rokvić, dotadašnji komandant 4. odreda našeg bataljona »Sloboda«, u Medenom Polju (između Bosanskog Petrovca i Kolunića) viđen u društvu sa Italijanima. Osim toga ispričao je da ima nekih ljudi na terenu i među ljudima u zbjegovima koji nasjedaju fašističko-ita-

lijanškoj propagandi i govore da su italijanske jedinice došle u ove krajeve da zaštite srpski narod od ustaškog pokolja...

I poslije tih neprijatnih vijesti naš odred je ostao jedinstven. Vojo Kreco, Dmitar Smiljanić i Jovo Kecman Šuco, koji su tada činili rukovodstvo odreda, odmah su uputili svoje kurire u Kulunićki odred kojim je komandovao Jovo Pavić. Zadatak tih kurira bio je da prenesu vijesti (Dragan Jovanić, Drago Pavić i Ćiro Jovanić) koje smo mi saznali. Mića Trkulja, Branko i Uroš Kovačević, takođe kuriri koji su imali isti zadatak - upućeni su u Bravsku četu na čijem su čelu bili Gliša Raca i Dušan Čeko.

Slavka Ševu i mene su, kao kurire, uputili u Smoljanu, Skakavac i Krnjeušu. Vojo Kreco je napisao opširno pismo koje smo imali predati Zdravku Čelaru, koji se nalazio negdje u selu Krnja Jela ili Skakavcu, a drugo pismo smo nosili Radivoju Rodiću u Krnjeušu, gdje je bila četa kojom je Radivoje komandovao.

Slavko i ja smo imali da savladamo dug i opasan put, jer smo morali proći pored ustaško-domobranskih postaja na cesti Bosanski Petrovac - Bravsko. Naše oprezno i teško putovanje do odredišta trajalo je dva i po dana.

Uprkos svim teškoćama koje smo doživjeli na tom putu, obradovali smo se kad smo i sami neposredno videli kako se širi narodnooslobodilački pokret, i kako naše partizanske jedinice postižu uspehe u borbama protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Dan ili dva prije nas u logor su se vratili kuriri Trkulja i Jovanić, a stigli su i drugovi koji su bili otišli u Bravsko i Kolunić. Poslije toga su Vojo Kreco, Dmitar Smiljanić i Jovo Kecman Šuco, na osnovu prispjelih izvještaja i skupljenih informacija, sačinili analizu stanja na terenu. Analiza nam je dobro došla već sledećeg dana, kada je u naš odred došao Ilija Došen i kada smo se obračunali sa bivšim komandirom odreda poručnikom Dušanom Rokvićem i još trojicom ljudi koji su, zajedno s njim, napustili odred i otišli u četnike.

Dolasci kurira »sa strane« u naš odred i odlasci naših kurira u druge jedinice imali su u tom času osobit značaj, jer su putem kurirske veze, u jedinicama na našem području, raširene informacije koje su imale neposrednog uticaja na moral boraca.

Vlado Kecman

NASTANAK JUŽNOG KANALA KROZ SELA MOSTARSKE KOTLINE

Tokom NOR-a iz Mostara je k jugu, i obratno, vodio takozvani južni mostarski kanal veze kojim su prebacivani pojedinci i grupe, razni materijal, pošta i drugo. Kanal je dijelom vodio i kroz sela mostarske kotline: Ortiješ, Lakiševine, Kosor, Malo Polje, Vranjevići, Hodbine. Onaj dio ilegalnog kanala koji sam bolje poznavao i na njemu radio, a koji je u cjelini, za sve vrijeme rata bio sigurna veza Mostara i oslobođene teritorije, išao je od sela Lakiševine (djelimično od Ortiješa), na Lazine i Kosor, na kuću Marića, zatim preko Bune na Malo Polje, i to pored Oraha, onda uz Dolove do kuće Stojana Babića (Dopelašova kuća) potom do kuće Gojka Čolovića i kuća Riste i Milana Kuzmana.

Od kuća Čoloviča kanal se granao. Jedan ogranak je išao uz Prašni do, pa onda Klopot - Piljevača - Svarcići, do kuće Omera Obradovića, a odande prema Kamenoj i Jasenoj, za Sniježnicu. Drugi ogranak je od kuća Čolovića išao za Parila, do kuća Svetka i Steva Stevića i kuće Dura Lučića iz Hodbine. Kanal je od Prašnog išao preko Dolova (Ratimlja), kraj Hodova i Kozica prema Stonu. U 1941. godini veza je išla od Kosora do Blagaja, a održavao ju je Hamid Đrljević.

Rad za NOP počeo sam 1941. godine, kada sam bio u vezi sa Dušanom Brstinom, pa sam nosio letke sa pozivom na ustanak. Na redovnom radu na ovom

kanalu sam počeo intenzivnije raditi januara 1943. godine i radio sve do oslobođenja Kosora. Iz moje porodice na ovom dijelu kanala su radili i moja žena Ilinka, moj brat Ristо i njegova žena Jelka, koja je održavala veze do Nevesinja i prenosila materijal.

Na ovom kanalu su kroz sela mostarske kotline radile desetine ljudi i žena, a ja ću navesti imena samo nekih, sa kojima sam i sam sarađivao ili za njihov rad čuo: U Ortiješu: Esad Peco i Lazo Karadeglija. U Lakiševinama: Simo Šupljeglav, sestra Simina Jelka koja je materijal prenosila u vrećama, zatim sestra Strajke Šupljeglav, a onda Doka, Žarko, Mirko Šupljeglav, te Slavko Ivanišević. U Malom Polju: Stojan Babić (Dopelaš), Risto Kuzman, Gojko Čolović, njegova žena i sinovi Danilo i Vaso. U Vranjevićima: Omer Obrađović. U Hodbini: Svetko i Stevo Stević, Đuro Lučić Ded i Risto Lučić.

Kao sigurni punktovi veze NOP-a u našim selima bile su slijedeće kuće: U Ortiješu: Esada Pece, Laza Karadeglije i Nika Medana. U Lakiševinama: Slavka Ivaniševića, Žarka Šupljeglava, Strajke Šupljeglav i Sima Šupljeglava. U Kosoru: Rista Mirića i Vasa Marića. U Malom Polju: Stojana Babića (Dopelaša), Rista Kuzmana, Miloša Kuzmana. U Hodbini: Dura Lučića, Rista Lučića, Svetka Stevića, Steva Stevića i Muja Gazdera.

Kanal za Hodbinu išao je preko rijeke Bunice a ponekad ispod Kosorske ćuprije kad ne bi na njoj bilo straže.

Rad na kanalu veze uglavnom je bio vezan za prevođenje terenskih radnika, civila i domobrana u partizane i obrnuto - partizana prema Lakiševinama, zatim za prenošenje na konjima materijala za partizane. Dolje, prenošena je pošta, leci, pisaće mašine, razni pribor, ljekovi. Prikupljana je pomoć za partizane. Iz Mostara je jednom prenijet rađio-aparat, od Ljube Zelenkovića iz bojadžinice na Luci. Takođe je od nje dolazio i materijal. Odatle je materijal prenošen sestri Dušana Brstine, Jelki, a ona je to predavala dalje, u sigurne ruke.

Na zadacima na kanalu kojima sam ja bio zadužen, kao kurire sam, tamo gdje säm nisam mogao stići, angažovao i svoju djecu Branka i Danicu.

Kad je trebalo prebaciti grupu koja je gonila i konje, prvo bi se prošlo s konjem, čija su kopita obmotavana vrećom, da Nijemci, odnosno straža na mostu ne bi čuli, a zatim bi se, ako stražar spava ili ga nema, dao znak rukom da prođu i ljudi. Kada sam jednom prebacivao pisaću mašinu i neki materijal, da su Nijemci, koji su bili u mojoj kući, podupirali tovar na konju da bi mi pomogli, a ja sam im, mimikom, objašnjavao da je to žito za mlin.

Jednom su Đako Šupljeglav i Lazo Karadeglija donijeli pod moju kuću reflektor sa aerodroma, umotan u duhan, i tu ostavili ga. Oko kuće je šetao njemački stražar. Đoko je imao pištolj pa sam ga upozorio daje Švabo tu i da mogu stradati obojica, na šta mi je rekao: »Ne znam ništa, ja sam izvršio zadatak«. Posle smo, moj brat, Risto i ja reflektor prenijeli preko reke u Malo Polje, u kuću Stojana Babića.

Vaso Marić

KURIRSKE VEZE U OKUPIRANOM MOSTARU

Od Muštovića kuće u Donjoj mahali, u Mostaru, u kojoj se nalazila ilegalna štamparija, jedan od kanala je vodio do kuće Mejre Baraković i njenog sina Salke, u ulici Braće Đukića (tada Tikvinov sokak). Od Baraковića kuće do Emilije Miletić kuće, u ulici Muje Bjelavca (tada Podhum br. 8) materijal je prebacivao Salko Baraković. Mejra Baraković je materijal, kao i oružje koje bi se zateklo u kući imala uvjek »pri ruci«, u slučaju da se sokakom približavala policija ili okupatorovi vojnici, sve bi odmah stavila sebi u njedra ili objesila oko pasa, a široke dimije i ostala starinska odjeća su to prekrivale.

Iz Miletića kuće, materijal je kretao do radnje Jelke Miletić-Škrobić, u kojoj je radila i njena sestra Pava. Ako je materijal odmah išao, stavljali bi ga u jednu pletenu korpu, koja je inače služila za tepu (pijacu). Na dno bi se sipao sloj vrlo sitnog uglja, zatim materijal zavijen u papir, iznad toga opet sloj vrlo sitnog uglja, pa krupni ugalj i na vrhu nekoliko komada isječenog drveta »za potpalu«. Ovu korpu je od Miletića kuće do frizerskog salona »Jelena« u sadašnjoj ulici Mostarskog bataljona, a na mjestu recepcije sadašnjeg hotela »Bristol« nosio Drago Miletić, koji zbog svoje mladosti (tada je imao 13 godina), nije padao u oči onima koji su pazili na kuću i radnju Miletića. Ako je materijal trebalo da ostane izvjesno vrijeme u kući Miletića, onda se stavljao u jednu staru kantu, ispod smeća, a kanta na sami zid dvorišta koji se izdizao iznad dječice Radobolje. Tako se, u krajnjoj nuždi, kanta mogla gurnuti u Radobolju, koja je ponirala pod susjednu kuću, pa bi policajcima bilo nemoguće da uhvate materijal.

Frizerski salon »Jelena« je imao ulaz iz glavne ulice (sada ulice Mostarskog bataljona), a sporedni je vodio na jednu dograđenu malu drvenu prostoriju, iz koje je okomito stepenište vodilo u prizemlje susjednih zgrada, koje su bile niže za oko 4 metra, i u kojem se nalazila ostava za ćumur i drva. Do radnje »Jelena« bila je mala kafanica, vlasništvo Omera Hadžajlića, koji je i dograđeni drveni dio dijelio sa salonom.

Materijal koji je kraće vrijeme zadržavan ostavljen je u drvenom dijelu, a onaj koji je trebalo da stoji duže, u podrumu. Električar Husković je u radnji, u zidu, napravio udubljenja-ispod dva šaltera (prekidača) - za svijetlo, koja su služila kao skloništa za male predmete. Salon je bio pogodan i zbog toga što se na stražnji izlaz moglo izaći u sporednu ulicu, a zatim u sadašnju ulicu Alekse Šantića. Omer Hadžajlić je u raznim prigodama mogao da preuzme materijal preko drvenog aneksa. U prizemlju je stanovao Pero Mrvelj, pristalica NDH, sa svojim šurom, ustaškim koljačem iz Posušja, što je u neku ruku bila garancija ustašama.

Iz salona »Jelena« materijal je odlazio preko više kanala. Jedan od kanala išao je do ulice Adema Buća, do »Cernica« radnje Kurtovića, gdje gaje primala Hilda Kurtović, udata Hojlaš, do koje gaje donosila Mida Šabanac. U radnji je materija] raspoređivan određenim osobama, koje su u radnju dolazile kao tobožnje mušterije.

Jedan dio dolazio je do Ančike Đurić koja je stanovala u malom sokačiću pored kina »Partina« (ulica Alekse Šantića). Skrivanje u »bunker« ispod prozora, gdje je bila šupljina koja se kamuflirala postavljanjem prozorske daske.

Kanali su se često prekidali iako su rastojanja od jedne veze do druge relativno mala. Od Muštovića do Barakovića je, na primjer, oko 800 metara, od Barakovića do Miletića oko 600 metara, od Miletića kuće do salona »Jelena« oko 1.500 metara, od salona do Kurtovića radnje, oko 500 metara i od salona »Jelena« do Ančike Đurić, oko 300 metara.

Veza nije nikada odlazila u pravom pravcu, već se kretala dio puta u nekom drugom tako da se u slučaju provale ne bi moglo zaključiti gdje je »izvor« materijala. Ovaj kanal je djelovao od druge polovine 1941. godine, do početka 1942. godine, tj. do odlaska Pave Miletić u partizane. Poslije toga, Mida Šabanac je promenila ulogu: umjesto da donosi materijal u radnju Kurtovića, preuzimala gaje iz radnje i nosila dalje.

U istom tom periodu, postojao je još jedan kanal: Pava Miletić-Slavko Prohaska. Kada se prenosila pisana poruka veza je održavana preko Draga Miletića, koji je svaki put nosio bocu mlijeka Slavku. Slavko je stanovao u današnjoj ulici Blagoja Parovića, preko puta sjecišta sa Kalemovom ulicom u velikom dvorištu jednospratne zgrade, u prizemnoj maloj kućici. Donji ekstremiteti su mu bili paralizovani, pa je bio nepokretan. Kod sebe, odmah do kreveta, imao je malu peć, a na stolu zvano. Kada bi dobio pismenu obavijest, koja je bila uvjek kratka, pročitao bi je, a zatim zapalio u pećici. Odgovarao je na malim listovima, koji su se, sitno savijeni, mogli nositi u dlanu ispod boce. Papirić nije smeo pasti u ruke po-

licije. U najgorem slučaju kurir ga je morao pojesti. Po nekim kasnijim saznanjima, ovo je bio jedan od kanala kojim su se u to vrijeme sakupljale vijesti za Bilten.

Od naročitog značaja je bilo da se nađe odgovarajući, bezbijedan način saobraćaja sa uhapšenim ilegalcima. U početku je za to korišćeno posuđe u kojem se nosila hrana, npr. Otvaranjem termos boce i odvajanjem od njenog metalnog oklopa, ili jednostavnim lijepljenjem napisane vijesti na dno posude. Kada je to »provaljeno«, poruke su stavljene u drvenu dršku nosača sudova »tasova«, na taj način što se papirić utisne između žice i drvene ručice, a zatim se prorez, vidljiv sa strane, napuni kruhom i nekim crnilom, da djeluje kao prljavština. Kako je kontrola bila sve rigoroznija, a policajci sve više prebirali stvari koje se unose, vijesti su se dostavljale i u porubima veša, a najzad, s obzirom da su sijekli kruh i kašikom prevrtali hranu, pogodno mjesto je bila šuplja kost pečenog ili kuhanog mesa.

Zatvorenici su iz zatvora »Ćelovina« saobraćali i na taj način što su sa viših spratova, uz pomoć lastiša (iz gaćica) i komada drveta dugog oko 20 cm., improvizovali strijelu. Krajeve gume su vezivali za metalnu mrežastu rešetku i to sa unutarnje strane. Kroz jedan otvor mreže su provlačili jedan kraj drveta, na vrhu kojeg je koncem vezivana obavijest, a drugi kraj drvene šipke stavljali su na gumu, zatezali je i odapinjali kao strijelu. Ovako »lansirano« drvo je s lakoćom padalo i čitavih 30 metara od zidova zatvora.

Efikasan način saobraćanja, kad se dozvoljavalo unošenje knjiga zatvoreniciama, bio je probadanje slova iglom, tako da se njihovim sklapanjem dobijala odgovarajuća riječ.

Od izuzetnog značaja je bio i način sporazumijevanja sa vezom iz drugog mjesta i to redovnom poštom, koja je u to ratno vrijeme bila potpuno cenzurisana od ustaških vlasti. Za to su služli ili unaprijed dogovoreni termini, ili neki znaci koji su primaocu pisma morali biti poznati. Ako je neki drug, npr. Marko, otišao u partizanske odrede, onda se moglo otvoreno napisati, između ostalih, uobičajenih rečenica: »Nedavno je Marko otišao kod Envera«. A već se znalo da je Enver partizanski rukovodilac. Ili, »nedavno nam je u posjeti bio Romeo sa komšijama, ali na žalost nismo imali čime da ih počastimo«. To je značilo da su premetačinu kuće izvršlili Talijani sa domćim policajcima i da nisu ništa našli.

Drago Miletić

VEZE U OZRENSKOM PARTIZANSKOM ODREDU 1941.

Po planini Ozren dobio je naziv i Ozrenski partizanski odred. Taj odred je formiran 1941. nešto kasnije nego u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Prva ustanička puška na Ozrenu planula je 23. avgusta 1941. godine. Tada su napadnuti neprijateljski garnizoni u Doboju, Maglaju i Gračanici. Teritorija odreda obuhvatala je i širi reon nego što je sama Ozren planina.

Ustanak na Ozrenu organizovao je Todor Vujasinović - Tišo, predratni komunista, jedan od naših istaknutih revolucionara. On je upućen na taj teren od strane Pokrajinskog komiteta KP BiH, jer je još prije rata službovao na tom terenu.

P° dolasku na Ozren Tošo je brzo uspostavio veze sa partijskim organizacijama. okupio oko sebe veliki broj naprednih ljudi i već početkom avgusta 1941. u selu Boljaniću organizovao savjetovanje radi podizanja ustanka na Ozrenu. Međutim, zbog određenih teškoća podizanje ustanka je odloženo za nekoliko dana. Ustanak je podignut 23. avgusta 1941. godine. Neposredno poslije podizanja ustanka i prvih uspjeha koji su postignuti napadom na neprijateljske

garnizone, već 26. avgusta analizirano je stanje na tom terenu, pa se pristupilo formiranju sektora (dobojski, maglajski i gračanički). Istovremeno su formirane 3 čete sa po tri voda. Štab odreda se smjestio u selo Brezicu u srcu planine Ozren. U odredu je tada bilo negdje od 500-600 pušaka i tri puškomitraljeza.

Četvrtog septembra 1941. godine organizovano je novo savjetovanje kome je prisustvovalo 25 vojnih rukovodilaca, i još toliko uticajnih ljudi iz tog kraja. Na savjetovanju je određeno da komandant odreda bude Todor Vujasinović, politički komesar Pašaga Mandžić, a zamjenik komandanta Todor Panić. Na savjetovanju je raspravljano i o pozadini i načinu snabdjevanja odreda, kao i o drugim aktuelnim zadacima, koji su stajali pred odredom.

Istovremeno sa formiranjem odreda, razmišljalo se i o organizovanju veza. Vodeći računa o konkretnim uslovima, štab je imao na umu da bez dobro organizovane, pravovremeno uspostavljene i neprekidne veze neće biti ni dobrog ni efikasnog komandovanja. Riješeno je da se za organizaciju, uspostavljanje i održavanje veza osloni na vlastite snage, a da se jedinice snabdiju sredstvima veze plijenom od neprijatelja.

Još u prvim borbama, a naročito prilikom napada na neprijateljski garnizon u Doboju, prikupljena su sva sredstva veze, naročito poljski kabl i telefoni i sve je to preneto na oslobođenu teritoriju. Tim materijalom i sredstvima uspostavljene su veze u četama odreda, a kasnije u bataljonima. U početku, pri štabu odreda nije bilo šefa veze pa je sve poslove oko organizovanja veza obavljao zamjenik komandanta Todor Panić. On je bio u bivšoj jugoslovenskoj vojsci podoficir i imao je određeno predznanje iz ove oblasti, pa je mogao da se brzo snađe u poslu. Ipak, bilo je potrebno da se neko brine o neposrednom uspostavljanju i održavanju veza. Za to je bio odgovoran Lazo Panić željeznički službenik. On je prije rata radio na održavanju željezničkih stalnih vazdušnih linija. Da bi se mogla uspostaviti i koristiti žične veze, formiran je pri štabu odreda vod veze čiji je komandir bio drug Lazo.

Kao i u mnogim drugim našim jedinicama i u Ozrenskom partizanskom odredu, u prvim danima ustanka, kurirska veza je bila jedina vrsta veze. Glavna kurirska stanica, ili kako se tada zvala »punkt veze« nalazila se pri štabu odreda u kući Bože Spasojevića. Punktom je rukovodio Božo Spasojević. Pošto su čete bile prilično udaljene od štaba odreda, to su na kurirskim pravcima postavljene kurirske međustanice (relejne stanice).

Međutim, kako je to i sam Todor Vujasinović u svojoj knjizi: »Ozrenski partizanski odred« rekao, nametala se potreba da se organizuju savremenije i efikasnije vrste veza. Tu se, pre svega, mislilo na žičnu vezu. U organizovanju i korišćenju žične veze, isticala se u to vrijeme, Lipačka partizanska četa. Ova četa je zimi 1941/42. godinu bila na položajima ispred samog Doboja, nadomak neprijateljske puščane vatre, između rijeke Spreče i rijeke Bosne. Ona je tu grčevito branila posednute položaje u čemu joj je umnogome pomagala i efikasna telefonska veza, uspostavljena između komande čete i vodova. I druge čete su imale, iako ne u tom obimu, uspostavljenu telefonsku vezu.

Telefonska veza je omogućila brzo i tajno prenošenje naređenja i izvještaja, a neprijatelja je dovodila u zabludu o jačini, rasporedu i namjerama naših snaga. Iako skromna i po načinu organizovanja i po materijalnim sredstvima, veza se pokazala vrlo efikasnom. Pokazalo se takođe daje moguće i u nemogućim ratnim uslovima organizovati i uspostaviti takve vrste veza pored ostalog, i zato što su iz ozrenskih sela, prije rata, mnogi seljaci radili na željeznici i pošti na izgradnji i održavanju stalnih vazdušnih linija, pa je njihovim dolaskom u partizane i svrstavanje u jedinice veze, bilo moguće i uspostavljati i održavati takve veze.

Pored toga, u svakoj borbi s neprijateljem, posebna pažnja se obraćala na plijen opreme za vezu. Ta oprema, naročito poljski telefonski kabl i telefoni, brzo bi se izvlačili sa bojišta i prenosili na oslobođenu teritoriju.

Iako se tada nije znalo za mnoge odredbe koje određuju ko s kim i kako treba da uspostavi vezu, veza se uspostavljala i po naređenju i po vlastitom nahođenju, odnosno međusobnom dogovoru. Često se dešavalo da potčinjeni uspos-

tavi vezu s pretpostavljenim, po njegovom naređenju. Velika pažnja poklanjala se vezi između susednih jedinica, ili kako se to i tada zvalo, vezi sadejstva. Lipačka četa je uspostavila telefonsku vezu sa Pridjeljskom četom i tom prilikom podigla 3 km dugu poljsku kablovsku liniju. Za vezu sa Trbučkom četom podignuta je poljska kablovska linija u dužini od 7 km. Na taj način uspostavljena je veza između jedinica na Dobojsko-maglajskom delu fronta. Tako podignute linije bile su veoma vješto maskirane, jer su polagane kroz šumu, šipražje, potočiće, vododerine i sl.

Budući da nije bilo telefonske centrale, više telefona je priključeno paralelno na jednu liniju. Da bi se znalo koja jedinica poziva utvrđeni su tajni nazivi za svaki vod i četu, a kasnije i bataljon. Tako se Lipačka četa zvala »Visić«, Pridjeljska: »Rastić«, Tekučićka: »Grabić«, itd. Za telefonistu je uvijek određivano lice koje će moći odgovoriti toj dužnosti. Obično su to bili stariji drugovi i provjereni borci. Oni su vrlo dobro poznavali svoj posao, čak su se međusobno tako dobro raspoznavali po glasu da nije bilo potrebno vršiti provjeru identiteta sagovornika.

Razvojem ustanka na Ozrenu, narastanjem jedinica i njihovim pretvaranjem u više organizacijske oblike (čete su prerasle u bataljone), razvijala se i veza. Na Ozrenu je od početka ustanka do konca 1941. stvorena mreža žičnih linija čija je ukupna dužina iznosila preko 45 km. Sve je to bilo izraz posebnog razumjevanja rukovodstva ustanka za organizaciju veza na tom području. Ne malo puta organizirane su akcije rušenja neprijateljskih žičnih linija. Materijal s tih linija se odlvačio na slobodnu teritoriju. Neprijatelj bi bio često prisiljen da opravku stalnih linija vrši umecima od poljskih kablova. To bi opet dobro došlo partizanima, jer bi skinuli te kablove i tako opet neprijatelju prekinuli vezu, a sami došli do dragocenog materijala za uspostavljanje svojih veza.

Pred kraj 1941. štab Ozrenskog partizanskog odreda imao je telefonsku vezu sa svim svojim bataljonima. Bataljoni su bili povezani s četama, a neke od njih i sa svojim vodovima. Sve to je omogućavalo štabu odreda efikasno komandovanje jedinicama. Ipak, u tim vezama nije išlo sve glatko. Dugačke linije, improvizacija, slabi spojevi, različiti materijal, uticali su na čujnost i neprekidnost veza. Bilo je i prekida linija. Sa svim teškoćama uspešno se nosio i njegov komandir Lazo Panić. Oni su iako snabdjeveni oskudnim alatom, uspijevali da otklone kvarove na linijama i da za vrlo kratko vrijeme omoguće koliko-toliko uspješno prenošenje poruka (naređenja i izvještaja). U većim okršajima, kad bi neprijatelj uspio da privremeno potisne neke od naših jedinica, narušila bi se i telefonska veza. Međutim, nikada se nije desilo da ona bude potpuno paralisana. Nakon isterivanja neprijatelja, veze su ponovo uspostavljene i korišćene.

Veština partizana nije bila samo u korišćenju vlastitih veza već i u korišćenju neprijateljskih veza za prikupljanje podataka o njegovim snagama i namjerama i za njegovo obmanjivanje.

Tako se komandir Lipačke partizanske čete Ignjat Radojčić, u rejonu zaseoka Joševa popeo na stub telefonske linije, koja je išla na oko 800 m od pruge Doboj - Tuzla, i priključio se na liniju pomoću poljskog kabla. Kabl je sproveo kroz pukotinu na stubu, a zatim to zalio bitumenom (katranom), pa kabl sproveo uz mali potočić do svoje osmatračnice u kuću Vase Radojčića. Tu je na liniju priključio telefon i prisluškivao razgovore neprijatelja. Baš zahvaljući tom prisluškivanju dolazilo se do dragocjenih podataka o kretanju neprijateljskih snaga, posebno oklopnih vlakova, koji su na osnovu tako dobijenih podataka leteli u vazduh.

Na tako priključenom telefonu bilo je uvedeno stalno dežurstvo. Da ne bi dežurni telefonisti, kojim slučajem, upali u razgovor neprijatelja i time otkrili svoje prisustvo, Ignjat je izvadio mikrofon iz mikrotelefonske kombinacije. Interesantno je i to da su se preko ovog telefona čuli svi razgovori koje su neprijatelji ili žefeznički organi obavljali sve od Slavonskog Broda do Tuzle.

Kada je neprijatelj početkom novembra mjeseca 1941. preduzeo napad na Lipac, Pridjel, Trbuk, Suho Polje i Tekućicu, koristio je i artiljeriju i minobacače.

Bilo je dana kada je neprijateljska artiljerija i sa više od dvadeset artiljerijskih oruđa, raznih kalibara, tukla sela u navedenom rejonu. Jednog dana je Ignjat Radojčić lično prisluškivao neprijateljskog artiljerijskog osmatrača, koji se nalazio u rejonu Glavice, vršeći korekturu artiljerijske vatre, tako da su granate počele padati na partizanske položaje. Radojčić je odmah naredio jednom borcu da pođe u Jošavčko Polje i da na mjestu koje mu je odredio presječe telefonsku liniju u pravcu Tuzle. Odmah nakon toga vratio je mikrofon u mikrotelefonsku kombinaciju, priključio se na liniju neprijatelja i počeo da vrši »korekturu« njegove artiljerijske vatre. Radojčić je to tako vešto uradio da su za tren oka granate počele padati po neprijateljskim položajima u Suhom Polju, što je izazvalo opšti metež u njegovim redovima. Neprijatelj je imao tada dosta mrtvih i ranjenih od vlastite artiljerije.

Svetislav Nikolić

NEMA SLOBODE BEZ BORBE NITI USPEHA BEZ VEZE

U vreme rasula bivše jugoslovenske vojske dok još nije proglašena NDH, moja domaćica me je poslala kod našeg poznanika, koji je upravo otvorio dućan, da pokušam kupiti kafe, šećera i cigara. U radnji je bilo puno mušterija, ali mi se gazda, čim me je primetio, obratio rečima: »Nemoj džabe čekati, Nikola, ništa nećeš dobiti, zar nisi pročitao na plakatu da vi Vlasi niste prizanti od ovu vlast«. Te reči su me teško pogodile, ipak sam odlučio da pokušam sreću u drugoj radnji. Naišao sam na jednu u kojoj se gazda sa mušterijama sporazumevao nekim čudnim znacima i zvucima koji su izlazili iz njegovog grla. Sačekao sam da dođe red na mene i ostao sam u radnji. Kada sam hteo da odem, on mi je dao znak, koji sam lako razumeo, da pričekam. Izašao je pred radnju, pogledao levo i desno, zatim se vratio i zaključao ulazna vrata. Dok sam se ja čudio, on se sageo ispod tezge, odakle je izvadio šest kutija, koje su po spoljnem izgledu sasvim bile nalik pakovanjima od 100 komada cigareta. Zatim se prodavač okrenuo prema selu Trnavi i rukama imitirao pucanje, zatim je šaku sa raširenim prstima stavio na čelo, što bi trebalo značiti petokraka na kapi. Kada sam uzeo u ruku jednu od kutija, shvatio sam da se unutra nalazi municija, a ne cigarete, pa su mi svi ostali znaci postali jasni.

Poklonio sam se, dao sam mu na znanje da sam sve razumeo. Pre nego što sam otišao kući, svratio sam kod Zore Pajkanović, gde sam zatekao i Tifu Latinović, kojoj sam »cigare« i predao, jer sam znao da ona ima veze sa partizanima. Tada mije objasnila da se trgovac zove Ibrahim Rifatbegović i da su njih četvoro braće svi nijemi.

*
* *

Poznato je daje sedište ilegalne KPJ za grad Bijeljinu bilo u kući Zore Pajkanović. Zora je imala četiri sina. Najstariji Vukašin poginuo je kao partizan 1941. godine, drugi, Toša, bio je krojač u selu Trnovu, zajedno sa drugim aktivistima izrađivao je uniforme za partizane. Treći, Drago, bio je istaknuti kurir koji je održavao vezu između Bijeljine i NOP. Četvrti, Mile, bio je još dete, ali je već, zbog svoje braće, uživao autoritet među pionirima.

Draganu su kurirske zadatke davali Mičanović Slavko i Radovanović Cviko, koji su, dok su se nalazili u selu Obarskoj, često dolazili Zorinoj kući. Tada, na početku ustanka, posebno smo radili na prikupljanju oružja i municije. Sećam se da mi je svastika Ivković Dike donela četiri kutije metaka za pištolj. Kada je

Cviko navratio mojoj kući, obučen u seljačko odelo, ja sam mu municuju predao. On je municiju izvadio iz kutija i svu je ugurao u čarape i tako krenuo kroz grad.

Drago se neprekidno nalazio na putu, bio je vedar i nasmijan, stalno je nešto nosio drugovima, bilo je tu biltena sa vestima o stanju na frontovima i pozivima na ustanak, koje je trebalo doturiti u svaku kuću. Drago se ponosio poverenjem koje su mu drugovi ukazali dajući mu tako važne zadatke. Njega je upoznao širi krug ljudi, pa je postojala opasnost da bude uhapšen, zbog čega mu je odobreno da može otići u partizane. Kada sam saznao da on odlazi, njegovoj kući sam odneo jedan ranac pun materijala za partizane. Tada sam saznao da sa njim idu i Zdravka Antonić, Popović Racko i Vidaković Miloš. Saznao sam, takođe, da sa njima ide još jedan mladić, koga sam poznavao, ali se danas više ne sećam njegovog imena, i koji mi se činio nepouzdan. Znao sam daje održavao vezu sa nekom Svabicom, pa sam pretpostavljao da bi mogao i da izda. Skrenuo sam pažnju Dragi da bi, u slučaju da te drugove vodi našim proverenim kanalom, preko kojega smo već duže vremena održavali vezu, mogao da taj kanal otkrije. Predložio sam da ih ja odvedem za Obarsku drugim putem. Drago je međutim, svakom verovao, govorio mije daje preko tog druga uspostavio vezu sa jednim domobranom, koji će, možda, otići u partizane i da mu je dao pet hiljada kuna da nabavi vojnički karabin, što se meni učinilo još sumnjivijim.

Kada sam dogovoreno veče došao Draginoj kući, majka Zora mi je rekla da su oni pre kratkog vremena otišli. Vratio sam se kući uplašen da bi moglo doći do provale. Stariju kćerku Radmilu poslao sam na spavanje kod snahe, dok sam se ja sklonio kod prije. Sinu Milanu sam objasnio šta da kaže u slučaju da dođu ustaše ili žandari. Dogovorili se kako će me obavestiti ako zatreba. Posle kratkog vremena sin mi je javio da me traže neki ljudi. Kada sam se vratio, našao sam kod kuće trojicu iz grupe koja je krenula u partizane, bili su uplašeni i kaljavi. Rekli su da su Dragana uhvatile ustaše, da su oni uspeli pobeći, a ranac, koji su nosili, da su prebacili u baštu Save Ivkovića.

Odmah sam ih uputio na javku kod Mike Oliačića u selo Golo Brdo. Objasnio sam im da Drago može pod batinama sve izdati, a moju kćerku sam poslao kod Save da sakrije ranac. Sutradan je jedno trideset vojnika pretraživalo prostor gde je uhvaćen Drago, ali nisu ništa pronašli što bi Draga teretilo.

Zamolili smo profesoricu Tafru, koja je stanovala kod Zore, da ode do ustaškog pristava Franje Teržana, da se zauzme kako bi Drago bio pušten. Spremili smo priču da je Drago hteo samo da se skloni u selo kod rođaka, jer je čuo da će ustaše svu srpsku omladinu internirati. Drago je zaista pušten iz zatvora pod obavezom da se javlja svaki drugi dan. Umesto da se javlja on je zajedno sa svojom majkom i profesoricom Tafrom otišao u partizane.

I ’ *
* *

Jednog jesenjeg dana 1941. godine, ispred crkve u Bijeljini, zaustavi me jedan mladić. Reče da je sin Stanka Karnaša, zaposlenog u bioskopu. Pozvao me da svratimo u kafanu »Zvijezda« da nešto popijemo i da porazgovaramo. Tražio je da ga povežem sa drugovima koji se nalaze u šumi. Da bi mi dokazao da nije provokator, navodio je imena nekih drugova, među njima je pomenuo i Fadila Jahića Spanca, koji su se stvarno već nalazili u šumi. Ja nisam smeo da mu dam vezu, jer nisam bio siguran da je zaista sin Karnoš Stanka. Predložio satn mu da krenemo u grad, a da ću mu odgovoriti kada se ponovo budemo sreli u kafani. Kad smo došli pred radnju Tona Petrovića, ja sam se na brzinu pozdravio s njim, ušao u radnju i pitao Tomu: »Koji je ono mladić? On mi odgovori: »Zar neznaš Vlatka Stankinog?« Pošto sam tako proverio ko je požurio sam za njim. Kad sam ga stigao, rekao sam mu da ne mora ponovo dolaziti u kafanu. Objasnio sam mu na koji način može otići u partizane. Trebalo je da

ide putem prema selu Obarska, da za jedan kilometar od groblja sa desne strane skrene u sokak, potraži Cvikinu kuću i da kaže da sam ga ja poslao.

U to vreme njegov brat Ivica bio je komandir »džandarnice« u selu Crnjalovu. Da bi ispitao raspoloženje svojih žandara, on je upitao šta bi oni uradili ako bi partizanska banda iznenada napala. Na to pitanje Stevo Pisanić je odgovorio: »Ja sam mitraljezac, pobio bi ih da ih je i hiljadu, dajem život za Antu Pavelića«. Svi ostali su ćutali. Tako je Ivica saznao ko mu je najopasniji. Pošto je uspostavio vezu sa partizanima, on je predložio da partizani napadnu »džandarnicu«, da pripucaju uvis, a on će sam likvidirati Stevu. Taj plan je uspešno izvršen, tako je Ivica došao u partizane.

Sutradan posle akcije, došla je mojoj kući Milena iz Crnjalova. Donela mi je pismo koje je trebalo da predam Stanku Karnašu, Ivičinom ocu, ali da ga moram prethodno pročitati. U pismu je stajalo da je on živ i zdrav i da je ponosan što je postao partizan. Zatim doslovice: »Draga mama i tata, ako momentalno nemaš crnu haljinu, ti je negde pazajmi. Zatim otiđi do našeg popa i nazor plači kako je partizanska banda ubila tvoga sina Ivicu. Plati popu da oglasi moju smrt zvonjenjem«.

Kada sam otišao Ivičinoj kući, njegov otac je sve lepo razumeo, ali kad je pokazao pismo svojoj ženi, bila je Nemica poreklom, ona je skočila kao furija i počela da mi psuje majku banditsku. Zapretila je da će otići ustašama koji će me naterati da sve priznam. Jedva je Stanko umirio svoju »Švabicu« da stvarno ne izvrši svoju pretnju. Tako je Ivica postigao da, zbog njegovog odlaska u partizane sa dužnosti komandira »džandarmeriske« stanice, ne stradaju njegovi roditelji.[0]

Jednog dana krajem 1941. godine mojoj kući došla je seljanka, reče daje iz sela Trnave i traži Ostojić Nikolu, crkvenjaka. Pošto sam rekao da sam to ja, ona mi je predala jedno pismo za Franju Teržana.

Otišao sam u Sresko načelstvo i video da iz njegove kancelarije izlaze ustaški oficiri. Kad sam ustanovio daje Franja sam, ušao sam i pozdravio ga, »Za dom spremni«! Dao sam mu pismo, on se osmehnuo vidno obradovan, ali na mene povika da bežim. Kad sam se vratio kući, nije bilo ni one žene koja mi je donela pismo. Sad tek nisam znao šta da mislim i kako da postupim. Posle tri dana, međutim, ponovo dođe ista žena sa pismom, otvoreno mi kaza da pismo šalje Franin sin, koji traži da mu pošalje pisaću mašinu.

Opet sam otišao u njegovu kancelariju, ali sam ga sad pozdravio: »Smrt fašizmu!« On se još više smejao. Rekao sam mu da mi mašinu da odmah, jer me žena koja će je nositi u partizane čeka. Rekao sam mu da se ne boji, da ću, ako neko zapita gde nosim mašinu, odgovoriti da je nosim kući gospodina Franje, jer mu treba da bi uveče nešto kucao.

Tako je naše propagandno odeljenje došlo do pisaće mašine na kojoj su prekucavane vesti i razmnožavani pozivi ljudima da se uključe u narodnooslobodilačku borbu.

*
* *

Kada je iz Janja prema logoru, gde su se nalazili Nemci, naišlo nekoliko kamiona naše vojske, došlo je do borbe u kojoj je poginulo sedam naših vojnika. Nemci su dozvolili Crkvenom odboru da ih možemo sahraniti.

Ljuba Petrović, opančar i grobar, organizovani čovek još od pre rata, javio mije da jedan ranjeni naš vojnik luta po groblju i traži gde bi se mogao skloniti. Bio sam crkvenjak i rekao sam Ljubi da ga sakrije na tavan crkve. Od venaca sa groblja napravili smo mu ležaj, a moja žena poslala mu je hleba, slanine i vode. Poslali smo mu i jedan moj dugi kaput da se pokrije.

1) Ivica je kasnije ubijen od četnika, Vlatko je dočekao oslobođenje. Oca Stanka su internirali odakle se nije vratio. Danas u Bijeljini postoji Ulica Karnaš Ivice.

Doktoru Vojislavu Kecmanoviću, zvanom Ceda, smo javili gde smo sakrili ranjenika. Kroz par nedelja došla je doktorova služavka sa porukom da se hitno javim Cedi. On mi reče da Ljuba treba da odvede ilegalca terenskom aktivisti Gaji Andriću, jer će Nemci izvršiti pretres groblja i crkve. Tako smo odmah i postupili.

Sutradan su, stvarno, pretresli crkvu. Mi smo se radovali što smo na vreme sklonili ilegalca, ali smo zaboravili da sklonimo njegov ležaj. Ljubo je pokušao da objansi da se on nekad tu odmarao. No kad su videli daje tu vršena i nužda, nisu mu poverovali, tada su Ljubu zatvorili.

O tome što se desilo, opet sam javio doktoru. On je napisao pismo Dervišu Elezoviću, koji me je zadržao u kuhinji dok nije na svojoj mašini napravio spisak Srba koji su predviđeni za internaciju. Spisak sam predao doktoru, koji je organizovao obaveštavanje onih koji treba odmah da beže od kuće ako žele da izbegnu internaciju.

Doktor Cedo je bio izvanredan aktivist, kome god me je slao, otvarala su mi se vrata pri pomenu njegovog imena. Zubar, apotekar i drugi medicinski radnici u Bijeljini preko njega su se uključili u narodnooslobodilački pokret. On je rukovodio celokupnim radom u pozadini. Organizovao je pomoć porodicama čiji roditelji su se nalazili u partizanima, ropstvu ili bili internirani. Odeću, novac, ili sanitetski materijal, doktor je davao meni, a ja sam to prenosio Zori Pajkanović, kod koje su dolazili kuriri partizanskih jedinica.

*
* *

Kada su pravoslavni popovi pozatvarani ili internirani, zatvorene su i pravoslavne crkve. Uspeo sam iz crkve da iznesem tri crkvene odežde i sakrio ih u svojoj kući. Jednog dana, kad sam se nalazio u kući Zore Pajkanović, došla je omladinka Lipničević Tifa, koja je ostala u gradu kao ilegalka po zadatku Partije. Zapitala me je kako bi mogla da nabavi crvene čoje, od koje bi se napravile petokrake koje su potrebne partizanima. Setio sam se da na crkvenoj odeždi ima dosta crvene čoje. Odsekao sam jedno parče da bi Tifa videla da li odgovara. Pošto sam dobio potvrdan odgovor, postepeno sam krpu po krpu skidao sa odežde i donosio. Ona je organizovala omladince koji su od te čoje vrlo vešto izrezivali petokrake.

*
* *

Krajem 1941. od Zore Pajkanović dobio sam zadatak da uspostavim vezu sa omladinkom Tifom Lipničević, koja se nalazila u Bijeljinskom zatvoru. Činilo mi se daje takav zadatak meni nemoguće izvršiti. Zato sam i prigovorio: »Da li drugovi koji takve zadatake daju misle da sam ja neki ustaški logornik ili tabornik? Kao Srbin mogu im se jedino javiti da i mene zatvore«. Ljutio sam se, ali sam razmišljao kako bi ipak izvršio taj zadatak.

Jednom prilikom, sreo sam u gradu logornika Muradbega Pašića. On je mene poznavao kao crkvenjaka, pa me je uobičajeno pitao: »Kako si Nikola?« Odgovorim mu: »Evo pošao sam kod vas, poslao me gazda Savo da pitam za odobrenje da crkva nahrani zatvorenike, grehota da gladuju, pogotovo što među njima ima i dece«. Muradbeg se podrugljivo nasmeja i lupnivši me po ramenu reče: »Pozdravi ti moga Savu, pa neka samo hrani raju ako može, ako hoće, može im peći i praščiće«. Ja mu se lepo zahvalim i zamolim da sa time upozna i sreskog načelnika Tolja Ivana i da kaže policajcu da nas pusti. Muradbeg je onda naredio da policajci puste mene i moju decu da možemo uneti hranu u zatvor i da nahranimo zatvorenike po sobama.

Tek tada sam otišao gazda Savi i objasnio mu šta sam uradio. Sava se grdno uplašio i počeo kukati: »U šta si me uvalio, Nikola? Znaš da nas zbog ovoga mogu

sve internirati« -Konačno se malo umirio, video je da se nema kud. Ja sam ga umirivao da može telefonom da priupita sreskog načelnika ako meni ne veruje. Konačno mi dade brašna i pasulja, koje sam odneo svojoj kući. Od toga je moja žena spremila hrane za zatvorenike.

Kad je hrana bila spremljena, iz crkve sam uzeo četiri bakrača, one koje koristimo kada se deca krštavaju, pa smo u njih sipali hranu. Sa mnom su pošli moja kćerka Rada i sinovi Branko i Milan. Kćerka je ponela sobom olovku i tankog cigaret-papira, kojeg je ponela za Tifu. Uspeli smo da kroz otvor na vratima ubacimo olovku i papir Tifi. Na tom papiru Tifa je napisala: »Moji drugovi, pošaljite mi dve bombe, kada dođu zlikovci da me zlostavljaju, ja ću jednu baciti na njih, a jednu podaše.

Pismo je preko Zorinog sina Drage otišlo gde treba. Umesto da partizani pošalju bombe, oni su pripremili napad na zatvor. Od Kesić Radojke dobili su znake raspoznavanja straže za taj dan. Bez borbe su savladali zatvorske stražare, oduzeli im puške, svukli im uniforme i zatvorili ih na mesto zatvorenika koje su oslobodili. Tifa je tada otišla u partizane.

To je bio prvi veći poraz neprijatelja krajem 1941. godine u Bijeljini.

Nikola Ostojić

PRVI PARTIZANSKI VEZISTI NA MAJEVICI

Nastojeći da po svaku cijenu uguše ustanak na Majevici, jake ustaško-domobranske snage su, 11. septembra 1941. godine, iz više pravaca krenule ka majevičkim brdima i, još istog dana, izbile nadomak sela Vukqsavaca i Tobuta.

Nemajući pojma o planovima i snazi nerijatelja jer su partizanska obavještajna služba i služba veze tek bile u povoju, majevički ustanici su pokušali da se suprotstave frontalno. Međutim, već nakon kraćeg i neorganizovanog otpora, morali su da napuste svoje položaje i povuku u šume Međednika - jednog od visova Majevice. Tako je ustašama pošlo za rukom da ponovo ovladaju prostorom koji su dotad kontrolisali »pobunjenici«. Oni su tada - popalili na desetine domova i počinili nebrojene zločine u Vukosavcima, Tobutu, Lo parama i još nekim selima ispod planine. Ipak, napadači nisu postigli ono što su htjeli - da majevičke ustanike sasvim potisnu sa Majevice.

Uprkos svim početničkim slabostima i neiskustvu, glavnina odreda sa oko 80 boraca, uspjela je da se organizovano povuče u šume Međednika i čim ofanziva počne da jenjava - ponovo krene u akciju. Međutim, upravo u Međedniku se desilo što niko od partijskih rukovodilaca s Majevice nije mogao da predvidi
- odred je, u situaciji kada više nikakvoj neposrednoj opasnosti nije bio izložen
- najednom počeo da se osipa.

Niko od majevičkih komunista i organizatora ustanka nije prozreo ciljeve i namjere nekih pojedinaca - oficira bivše jugoslovenske vojske što su tada zatekli sa ustanicima. Niko nije sumnjao, zapravo nije imao razloga da sumnja u oficirsku čast i obećanja kapetana Riste Cukovića, koji je, sa još nekolicinom svojih ljudi, negdje krajem avgusta stigao odnekud iz Srbije i pridružio se majevičkim ustanicima.

Ćuković se, bar na prvi pogled, veoma korektno ponašao. Pred partijskim aktivistima i organizatorima ustanka se izjašnjavao za saradnju, govoreći kako su ga na Majevicu doveli samo patriotska osjećanja i želja da svoje stručno znanje i sposobnosti stavi u službu pobunjenom narodu. U isto vreme, on je potajno rovario među borcima, dokazujući kako su komunisti i suviše rano zakuvali i kako njihovo šurovanje sa ljudima druge vjere i narodnosti, Turcima i Šokcima, ničemu dobrom ne vodi. Sve je to on činio smišljeno, podmuklo, da bi tek na

Međedniku sasvim otkrio karte. Naime, sada je on sasvim otvoreno počeo da agituje među borcima i nagovara ih da pođu s njime u Srbiju, ističući, pri tom, kako Nijemci raspolažu sa neviđenom ratnom silom a pogotovu tehnikom, da se »šukav sa rogatim ne može bosti« te da, prema tome, o nastavljanju ustaničkih akcija ne može biti ni govora.

U selima ispod planine, na žalost, još su se dimili požari, tako da su ljudi bili demoralisani, prestrašeni_____I kad je kapetan Risto krenuo nizbrdicom - za njim se osuo bezmalo čitav odred. Tako je na Mađedniku ostalo svega desetak ljudi, uglavnom komunista.

O svemu tome o neprijateljskoj ofanzivi i Ćukovićevoj izdaji - trebalo je obavestiti i Oblasni štab za istočnu Bosnu koji se, u to vrijeme, nalazio negdje u Šekovićima, na Birču. Odmah se postavljalo pitanje: kako stići do Oblasnog štaba, zapravo kako s njime uspostaviti vezu.

U normalnim prilikama - to ne bi predstavljalo nikakvu teškoću. Jer, Međednik od sela Šekovića na Birču, gdje je trebalo da se nalazi Oblasni štab, dijeli razdaljina od svega pedesetak kilometara. Ali, zemlja je bila okupirana pa su, tako reći na svakom koraku, vrebale razne opasnosti. Prije svega, trebalo je prijeći dvije ceste (Tuzla - Brčko i Tuzla - Zvornik) po kojima su danonoćno krstarile domobranske patrole, zatim, proći kroz čitav niz sela u kojima su se nalazili čuvari »novog poretka«. Da bude i teže, niko od tih desetak ljudi što su se zatekli na Međedniku nije ranije odlazio na Birč, niti je taj put uopšte poznavao.

Problem je ubrzo riješen. Na put je, sa pismenim izvještajem, dobrovoljno krenuo jedan od boraca, predratni član KPJ Krsto Bjeletić Krcun, rodom iz sela Vukosavaca sa Majevice.

Sljedećih dana, nakon Krcunovog odlaska, na Majevici je zavladalo izvjesno zatišje. Neprijateljska vojska se, očigledno tjerana potrebom da gasi požar ustanka negde na drugoj strani, nekuda povukla. Ustaničke snage su opet počele da se prikupljaju i sređuju. U Međednik su pristizali novi borci, naročito iz Tuzle i broj boraca za svega nekoliko dana se skoro udvostručio.

O kuriru Krcunu i njegovom podhvatu, o tome da li je uspio da se prebaci na Birač ili nije-još nikakvih vijesti nije bilo. Onda je, jednog jutra, negdje pred kraj septembra - osvanuo Krcun na Majevici. I to - ne sam. Sa njime stiže i Ivan Marković Irac sa još petnaestak boraca i rukovodilaca, mahom Majevičana koji su prilikom neprijateljskog napada, 11. septembra, izgubili vezu sa ostalima i prebacili se na Birač. Irac donese i najnovije direktive prema kojima je trebalo da se, u skladu sa zaključcima, svega nekoliko dana ranije održanog Savjetovanja u Stolicama, u što kraćem roku prikupe sve partizanske snage sa Majevice, Semberije i Posavine i formira Majevički NOP odred.

Prilikom susreta sa drugovima sa Međednika, Krcun je, iako umoran i iscrpljen - sijao od zadovoljstva.

Na putu ka Birču, u jednom od usputnih sela, Krcun je našao vodiča koji je pristao da mu pokaže put. Tako su njih dvojica sišli u dolinu Spreče. Išli su kao obični seljaci, pazeći na svaki postupak koji bi ih mogao odati. A onda su, u nekom od sprečanskih sela čiji naziv Krcun nije znao, naišli na dvojicu ustaša. Vodič je odmah pobjegao. I Krcun je, takođe, pokušao da pobjegne, ali nije uspio.

Listaše su počele da ga mlate kundacima, ispitujući koje i odakle je. Najzad su ga tako pretukli da je sav bio u krvi pa ga, valjda i zbog toga, nisu hteli ni da vežu, verovatno su računali da im tako isprebijan, neće moći pobjeći. Koračali su nehajno za njim i gonili ga prema svojoj postaji. Uto je i počeo da pada mrak. Iskoristivši i nepažnju ustaša, Krcun je najednom ispod skuta svoje dugačke seljačke košulje, izvadio pištolj koji mu ustaše, prilikom pretresa, nisu uspjele da otkriju. Opalio je nekoliko metaka. Jednog ustašu je ranio, a drugi je, u zabuni i strahu, počeo da viče i traži pomoć. Krcun je nestao u mrak. Lutao je cijelu noć po nepoznatom kraju. Od umora i bolova i, naprežući posljednju snagu išao nasumce. Sjutradan je nekako stigao u Šekoviće. Dok je podnosio izvještaj u Ob-

lasnom štabu - jedva se držao na nogama. Na Birču su ga zadržavali da ostane dok se sasvim ne oporavi, ali on je ipak krenuo sa Ircem i ostalima.

Svega nekoliko dana kasnije, formiranje i Prvi majevički NOP odred. Hrabri Krcun je ubrzo 4. januara 1942. godine, poginuo na dužnosti komandira Prve čete tog odreda na Majevici. Kasnije je proglašen za narodnog heroja.

Stevo Popović

PARTIZANSKI KURIRI NA TERENU BRČKO-RAŽLJEVO-MAJEVICA

Ustaničko selo Ražljevo leži na Majevici, pored druma Brčko-Čelić-Lopare. Od prvih dana posle kapitulacije bivše Jugoslavije, bilo je trn u oku ustaša i okupatora, jer je bilo centar okupljanja naprednih snaga. Prije rata su u selo navraćali Ahmet Kobić Kobo rodom iz podmajevičkog sela Brnjik član Partije od 1927. Navraćao je i Cvijetin Mijatović Majo, student beogradskog univerziteta iz Lopara. Oni su još tada pripremali narod za predstojeće događaje. U selu je osnovana partijska ćelija, u koju je prvo primljen Radivoje M. Lukić, koji je nastavio sa kandidovanjem i prijemom novih članova. Zahvaljujući njihovom radu Partija je uspela uspostaviti čvrstu vezu sa narodom tih krajeva i sela Ražljeva.

U mesecu maju Nemci su kamionima dojurili iz Brčkog u Ražljevo, da bi saopštili naredbu o predaji oružja i vojne opreme, čega je tada bilo dosta kod naroda, jer se bivša jugoslovenska vojska povlačila u rasulu kroz selo. Naredba se odnosila i na predaju lovačkih pušaka pošto se u selu nalazilo lovačko društvo.

U toku ljeta, često bi kroz selo krstarile oružničke (žandarmeriske) patrole i ustaški rojevi (vodovi) iz postaja i tabora u Brezovom Polju, Čeliću i Koraju. Radi obezbeđenja od neprijatelja, odmah u pripremnom periodu ustanka, organizovali smo osmatranje i obaveštavanje. Po selima su postavljene straže, a u pravcu mjesta gde su se nalazili ustaški logori upućivane su partizanske patrole.

Tako smo o svemu, osobito o pokretima i nailasku neprijatelja, bili dosta dobro obavešteni preko guste mreže naših saradnika.

No i pored toga ustaše iz Brezova Polja, na čelu sa zakletim ustašom Ivom Mujanovim, uspeli su nas iznenaditi u Ražljevu. To se desilo 2. augusta 1941. na Ilindan, narodni praznik. Računali su da smo zbog praznika neoprezni i nisu se prevarili.

Tom prilikom uhvatili su popa Branka Popovića, Pajku Simikića rukovodioca sokolske čete i mene, seoskog učitelja. Uhvatili su i Bogoljuba Kisića Bofića, organizatora ustanka u našem kraju, ali je on uspeo da pobegne još istog dana, mada su ga ustaše već bile svezale. Pohapsili su i mnoge druge stanovnike Ražljeva i okolnih sela.

Neke su kasnije otkupili novcem (kao pop Branko), još dok su bili u zatvoru u Brezovom Polju. Mene su odveli u zatvor u Brčko odakle sam pušten zbog nedostatka dokaza. Kasnije, u januaru 1942. ušao sam u rukovodstvo prve partizanske čete u Ražljevu, kojom je kasnije komandovao Veljko Lukić Kurjak. Tada sam bio zadužen za kulturno-prosvetni i agitacioni rad u četi.

Prvi naši kuriri kojih se sećam, nisu bili samo omladinci i omladinke, nego je među njima bilo i starijih ljudi i žena. Kasnije bi većina dobila i neka druga zaduženja ukoliko nisu odlazili u partizanske odrede.

*

Osvanuo je lep sunčan dan, 6. avgust 1941. Pred kućom Zivana Kisića pojavio se Mitar Nikolić Grivo i pozvao Zivana na razgovor. Preneo mu je poruku

sekretara sreskog komiteta Pere Cuskića da treba da odemo u Brezovo Polje, jer je grupa od oko 70 ustaša krenula za Ražljevo. Brzo su preko veze pozvani svi aktivisti koji imaju oružje da dođu u šumu Duge njive. Svi koji su došli podeljeni su u dve grupe i upućeni u zasede na putu Ražljevo-Brezovo Polje, na brdu ispred šume Petkovače. Na čelu 11 slabo naoružanih boraca krenuo je Bogić. Druga grupa isto tako slabo naoružanih boraca krenula je u zasedu u pravcu Krbete. Ovako brza akcija urodila je plodom. Ustaše su razbijene. Jedan je poginuo, sedmorica su ranjeni a 22 su zarobljena. Zaplenjeno je 22 karabina, 9 bombi, 3 sanduka municije, jedan teški mitraljez i nešto odeće i obuće. Ovaj uspeh je silno odjeknuo širom Semberije, Posavine i Majevice.

Istog dana ujutro poginuo je kurir Stojan Đokić. On je pratio sekretara Sreskog komiteta Peru Čuskića, kad su iznenada naleteli na ustaše i domobrane na putu kod njiva Madžarice, ispred šume Petkovača. Stojan je aktivirao bombu koju nije odbacio na vreme, tako da je poginuo od vlastite bombe.

Savo Simić

VEZE U CRNOJ GORI OD APRILSKOG RATA DO 1942. GODINE

Na području današnje SR Crne Gore, 6. aprila 1941. bilo je 83 pošte, od čega 27 državnih i 56 ugovornih. U 64 pošte bile su montirane telefonske induktroske centrale sa kapacitetom od tri do sto brojeva.

U 31 pošti bilo je 70 telegrafskih aparata, a u Cetinju i jedan Hugesov, vezan sa glavnim telegrafom u Sarajevu. Cetinje je imalo direktnu telegrafsku vezu sa Skadrom, a Igalo je podmorskim kablom bilo vezano sa Evropskom tei. mrežom.

Dužina međumjesnih telefonskih linija iznosila je 3.945 km, a mjesne mreže 73.772 km. Dužina telegrafske žice iznosila je 1.484 km. Ukupan kapacitet telefonskih centrala bio je 671 priključak, od čega je bilo iskorišćeno 449 (uključeni pretplatnici).

*
* *

Komanda divizije i vojnog okruga na Cetinju su, u zapečaćenim kovertama, dale uputstva o tome šta u slučaju mobilizacije i rata treba da rade tehnička služba Direkcije, PTT zatim kojim se vojnim jedinicama i koje linije moraju dati isključivo na korišćenje.

Šestog aprila i u nekoliko narednih ratnih dana neprijatelj je, naletima iz vazduha i razornim bombardovanjem, poremetio normalno funkcionisanje PTT saobraćaja na području današnjeg Titograda, Cetinja, mjesta na Primorju, a posebno u Boki kotorskoj, te u pograničnom pojasu prema Metohiji.

U toku trajanja inače kratkotrajnog aprilskog rata, uprave pošta nijesu dobile nikakvu naredbu u pogledu postupka s zapečaćenim vojnim kovertama, koje su čuvane u kasama niti im se neko ovlašćeno vojno lice obratilo u vezi s tim. Vojna cenzura pisama, dopisnica i paketa otpočela je prije početka rata i radila je do kapitulacije vojske. Iako u veoma teškim, ratnim okolnostima, osoblje pošta je cenzurisane pošiljke otpremalo dalje, nastojeći da ih uruči pojedincima i ekspedicijama komandi vojnih jedinica.

Direktor Direkcije pošta, telegrafa i telefona na Cetinju, Anton Luković, na dan kapitulacije bivše Jugoslavije je, pod pritiskom naprednih snaga, naredio da se svom osoblju Direkcije i pošte isplate po dvije mjesečne plate. Zbog toga je ubrzo, od strane okupacionih vojnih vlasti, imenovanih i postavljenih i pri

Direkciji PTT, pozivan na strogu odgovornost. Luković, u suštini pošten čovjek, ali koji se nije miješao u politiku, početkom 1942. će biti smijenjen sa položaja i poslat u Kotor, gdje je, sve do oslobođenja, rukovodio manjim poštama u Boki kotorskoj. Njegove dvije kćerke, Ljiljana i Vjera, pak, aktivno su radile za narodnooslobodilački pokret.

Veći broj strogo povjerljivih dokumenata, spakovanih u drvene sanduke, pripremljenih za evakuaciju izdvojen je i ostavljen po strani, sa zapečaćenim vojnim kovertama iz kasa Direkcije i cetinjske pošte, i spaljen prije ulaska okupatorskih trupa u Cetinje. To su radili Petar Kapičić, Ilija Roganović i Petar Aladin. No treba reći daje sve to rađeno po sugestiji članova KPJ, koji se radi očuvanja tajnosti svoje organizacije u novim uslovima, još nijesu javno legitimisali pred osobljem pošte i Direkcije. Spaljivanje strogo poverljivih dokumenata, i sklanjanje dijela TT-materijala prije dolaska okupacione vojske u Cetinje, izveli su monter Mirko Kljajević, rukovalac TT slagališta Mašan Đurašković i mehaničar Veljko Ivanišević. Za sklonjeni TT materijal pored Veljka Ražnatovića, Iva Vučkovića, Petra Aladina, i ljudi koji su ga zakopali, znali su još i šef IX TT sekcije Milenko Tomić i nadzornik TT-linija Ilija Ivanović.

Veljko Ražnatović, član KPJ rukovodio je akcijom skojevaca. Oni su provalili u selu »Vladin dom«, u kojoj je bila smještena jedna vojna jedinica bivše vojske, i odnijeli dva puškomitraljeza, sanduk »kragujevki« i pet sanduka municije za puške i puškomitraljeze. Poslije ulaska italijanskih trupa u Cetinje, puškomitraljezi, bombe i municija, predati su, članovima KPJ Božu Stojanoviću i Ivu Raduloviću, a oni su ih odnijeli na mjesto zvano Škrka, iza Vladina doma, a odatle za centralno sklonište - u pećinu kod sela Očinića.

*
* *

Okupator je, u početku okupacije Crne Gore, međumjesne i mjesne TT-linije zatekao uglavnom u ispravnom stanju i njima se služio do dana ustanka.

Svome satelitu Albaniji Italija je od okupirane crnogorske teritorije ustupila Ulcinj, Vladimir, Tuzi, Plav, Gusinje i Rožaj, dok je Boku kotorsku anektirala. Tako su i pošte u mjestima koja su »pripala« Albaniji stavljene pod albansku poštansku upravu, dok je italijanska poštanska uprava sve pošte u Boki kotorskoj stavila pod posebno formiranu »Kotorsku direkciju PTT« (ta direkcija je pod tim nazivom poslovala sve do oslobođenja Boke kotorske, krajem 1944. godine). Na ostalom području Crne Gore je, u administrativnom smislu, kao i ranije, postojala Direkcija PTT sa sjedištem u Cetinju. Organizacija Direkcije s početka je ostala ista kao i u bivšoj Jugoslaviji sa, kako je već rečeno, direktorom A. Lukovićem na čelu. No uporedo s njim, kao civilnim direktorom, postavljen je italijanski kapetan Polentini kao neka vrsta »vojnog direktora«. U svim većim mjestima na telefonskim centralama su, pored naših službenika, radili italijanski vojnici - vezisti koji su davali telefonske veze vojnim komandama.

TT UREĐAJI - PRVA META USTANIKA

Ustanak u Crnoj Gori počeo je 13. jula 1941. i u oružanim akcijama su, već od noći 12/13. jula, među prvima kidane telegrafsko-telefonske linije. Ustanički gerilski odredi su, u prva dva-tri dana borbe sa Italijanima, pokidali telefonske linije i isjekli bandere između Čeva i Cetinja, Njeguša i Kotora, Nikšića i Danilovgrada, od Podgorice prema Nikšiću, Kolašinu, Skadru i Cetinju.

Jedan od ustanika, Ranko Duletić, kaže: »Oko 10 časova, 13. jula 1941. godine, gerilska grupa iz okoline Budve prekinula je telefonske veze na relaciji Budva - Cetinje, a zatim i na relaciji Budva - Petrovac - Bar u dužini oko 50 metara. Te su veze u toku rata više puta kidane, a pogotovu 1941. i 1942. godine--------«

U hronici julskih dana 1941. u Crnoj Gori, zapisano je daje noću 14/15. jula oslobođen Mojkovac i razoružana žandarmerijska stanica na Bukoviku kod Nikšića, a u međuvremenu pokidane TT-veze tih mjesta sa glavnim italijanskim komandama u Bijelom Polju i Nikšiću. Aerodrom kod Nikšića zauzet je 15. jula, te oslobođeni Spuž, Oštrog i Lijeva Rijeka. Porušeni su putevi i TT-linije Šahovići (sada Tomaševo) - Pljevlja, Šahovići - Slijepač Most. Toga dana su oslobođeni i Šahovići i Andrijevica. Dva dana potom ustanici su zauzeli Murino i Veliku u srezu andrijevačkom. Goransko u Pivi, Bajovo Polje i Donja Brezna, gdje su postojale Karabinjerske stanice, oslobođeni su 18 jula, a telefonske veze Nikšića sa poštom u Goranskom i karabinjerskim stanicama u Bajovu Polju i Donjoj Brezni prekinute su dva dana ranije. Noću 19/20. jula u Njegovuđi je razoružana karabinjerska stanica porušen kolski put Žabljak - Pljevlja, te prekinute TT-veze Žabljak - Pljevlja. Gradovi Berane (danas Ivangrad), Bijelo Polje, Žabljak i Kolašin oslobođeni su 20. jula a u međuvremenu su sa ovim mjestima prekinute TT-veze. Šavnik je oslobođen 21. jula, dok su telefonske veze sa njim prekinute još ranije.

Prema sjećanju Sekule Grbića, jednog od predratnih poštanskih službenika, ferilske grupe su »na pojedinim relacijama na području hercegnovskog sreze, idale TT-linije i rušile pojedine komunikacije. Tako je prekinuta TT-linija u rejonu Sutorine, na relaciji Herceg-Novi - Dubrovnik, u rejonu Morino na pravcu Herceg-Novi - Kotor, itd. Linije su bile prekinute u dužini od oko 400 metara do 2 kilometra, kako na kojem pravcu.«

Veljko Ražnatović navodi da je još 12. jula prekinuta telefonska linija na relaciji Cetinje - Čekanje - Čevo, pa su sutradan Italijani iz Cetinja onamo uputili čuvara-montera TT-linija, Marka Vukadinovića, i jednog talijanskog vezistu, po imenu Salvanjo. Njih dvojica je trebalo da otklone smetnje. Na putu od Čekanja do Čeva ustanička zasjeda je zarobila Italijana Salvanja, koji je bio i ranjen, i montera Marka Vukadinovića i odvela ih u komandu na Čevo. Marka su tamo odvojili od Italijana i pitali ga za Veljka Ražnatovića. Kada im je rekao da rade zajedno, Arso Vukotić mu je rekao da i dalje nastavi rad sa Veljkom, ali da nikome po povratku u Cetinje ne govori o čemu i o kome su se raspitivali. Po povratku u Ćetinje, Italijani su saslušali Marka i pitali ga koga je vidio od ustanika, na što im je on odgovorio da je za sve vrijeme boravka među ustanicima bio zavezanih očiju pa da nije mogao nikoga vidjeti, već je samo čuo razgovore ustanika i po tome pretpostavlja da su sve to bili seljaci iz mjesta. Nakon saslušanja ostao je tri dana u zatvoru, a onda je pušten, s tim da se vrati u TT sekciju. Monter Vukadinović je, odmah po puštanju iz zatvora, o boravku na Cevu i o toku saslušanja obavijestio Veljka Ražnatovića.

PRVE PTT VEZE NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

U ju'lskom ustanku oslobođena su od okupatora sva mjesta u Crnoj Gori, izuzev Cetinja, Pljevalja, Podgorice, Bara i Budve sa Bokom kotorskom. Na toj prostranoj oslobođenoj teritoriji, već od prvih dana ustanka javljaju se organi nove narodnooslobodilačke vlasti, sa osnovnim zadatkom da budu organizatori cjelokupnog života. Izabrani odbori su, pored ostalog, trebali da se staraju o organizovanju saobraćaja i u prvom redu o ospostavljanju telegrafsko-telefonskih veza, nužno potrebnih vojnim i politčkim organima. Zanimljivo je svedočenje Milonje Žižića, koji kaže: »Odmah u početku ustanka počelo je rušenje i onako malog broja TT linija. Rušenje je vršeno sa velikim intenzitetom, tamo gdje su linije isključivo korišćene za potrebe okupatora. U prvim akcijama, materijal od porušenih TT linija uglavnom je ostavljan na licu mjesta, gdje je rušenje nastalo. Kasnije, prišlo se organizovanom rušenju. Uništavani su TT-stubovi, dok su izolatori, nosači i žica prenošeni na oslobođenu teritoriju, koji je materijal kasnije upotrebljen za izgradnju novih linija. Tako je omogućeno da se telefonom povežu komande mjesta i komande područja, mjesni NOO, štabovi vojnih jedinica,

partijski komiteti, bolnice i dr. Za izgradnju ovih linija angažovano je svo PTT osoblje, sa svim raspoloživim sredstvima za gradnju TT-linija na oslobođenoj teritoriji. U ovo vrijeme linije su građene sa jednim provodnikom, dok je kao drugi služila zemlja. Oskudne raspoložive količine TT-materijala nijesu dozvoljavale da se u toku rada graditelji pridržavaju nekih tehničkih propisa za gradnju vazdušnih TT-linija. Često su izgrađene linije za dan - dva morale ponovo da se ruše, pa se nametala obaveza izgradnje TT-linije u što kraćem roku, ne pridržavajući se pri tome nikakvih propisa... «

Uspostavljanja jedne od prvih ustaničkih veza Đuro Čagorović i Nikola Sekulić se živo sjećaju. Riječ je o tome da je poslije likvidiranja italijanske posade u Spužu i predaje ustanicima italijanskog garnizona u Danilovgradu (20. jula), između ova dva mjesta uspostavljena telefonska veza, pošto su prethodno opravljene TT-linije koje su uoči ustanka prekinule gerilske grupe. Ova telefonska veza je održavana sve do ponovne okupacije ovih mjesta, početkom avgusta 1941. godine.

Berane je oslobođeno noću 19/20. jula, a već sutradan je održana konferencija 300 izaslanika na oko 26.000 stanovnika sreza. Konferencija je donijela i značajne odluke o organizovanju narodne vlasti i, između ostalog, stavila joj u nadležnost organizaciju pošte, telegrafa i telefona. Sa Beranama su povezane telefonom gotovo sve posadne čete, čemu je prethodilo angažovanje stručnog ljudstva, prije svega TT-montera iz pošte, koje je, ojačano nestručnom radnom snagom iz redova boraca, povezalo pokidane TT-linije na glavnim pravcima i telefonske linije koje su ranije služile karabinjerskim i žandarmerijskim stanicama. Ekipe su, kako navodi Maksim Vuković, tada zadužen za organizaciju PTT veza, brzo radile, spajajući pokidane TT-linije, a gdje je bilo nemoguće korišćenje ranijim stubovima, iskidanim u ustanku, korišćeno je i drveće. Na glavnim pravcima, gdje nije bilo dovoljno žice, korišćena je rezervna žica, zatečena u magacinima pošte ili od italijanskih jedinica kojima su raspolagale naše TT-ekipe. Tako su ubrzo uspostavljene telefonske veze sa oblišnjim mjestima, a ubrzo i u međumjesnom saobraćaju: najprije sa Andrijevicom, Mateševom, Kolašinom (tada sjedištem političkog i vojnog rukovodstva Crne Gore) i Murino, gdje je bio i front prema Čakoru, a zatim sa Bijelim Poljem, Šahovićima, Mojkovcem i dr.

Prema sjećanju Vukovića, pošta u Beranama je, od 23. jula do 7. avgusta 1941. radila i sa pismonosnim pošiljkama i paketima. Na tim manipulativnim poslovima radili su poštanski službenici, koji su ih i ranije obavljali: Spaso Đukić, Risto Đoljević, Jevrem Zečević, Savo Laković, Ljubo Raičević i dr. Glavni montter za TT-linije bio je Savo Đoković. Pošta je prenošena uglavnom kuririma, a ponegdje konjima, no bilo je slučajeva i da se prebacuje motornim vozilom zaplijenjenim od Italijana, i to od Berana do Andrijevice, odnosno Bijelog Polja.

Prvih dana nakon oslobođenja Berana na telefonskoj centrali u gradu radio je Maksim Vuković. On je Kolašin vrlo često pozivao, uspostavljao vezu i prenosio izvještaje. Uspostavljao je telefonsku vezu za potrebe vojnog rukovodstva i Mjesnog komiteta KPJ u Beranama. On se sjeća da su tada na telefonskim centralama radili u Bijelom Polju Vojin Žugić, u Mojkovcu Milan Mišnić, u Kolašinu Radule i Zorka Vujisić (Radule je bio i glavni monter za kolašinsko područje), u Mateševu Milo i Aco Vešović (Milo je poginuo 1942. godine), u Murinu stari Radun Laban.

Ustanici su Andrijevicu i Murino oslobodili 17. jula i, kako se sjeća Milorad Ćulafić, odmah uspostavili telefonsku vezu između ta dva mjesta. Idućeg dana Vukman Laban je, sa položaja, iz jedne brvnare, uspostavio telefonsku vezu sa Murinom, gdje se nalazio štab ustaničkih snaga, i Mjesnim komitetom KPJ u Andrijevici. Na taj način uspostavljena je redovna telefonska veza između ustaničkih snaga na položajima prema Plavu i vojnog i političkog rukovodstva u Murinu i Andrijevici. Veza je održavana do ponovne okupacije ovih mjesta, početkom avgusta.

Jedan od prvoboraca andrijevičkog kraja, Nikola Bradić, navodi da su na pošti u oslobođenoj Andrijevici julskih dana radili Radun Maslovarić i Bogić Vu-

lić, obojica u poodmaklim godinama. U ovoj pošti je, kao najodgovorniji za njeno funkcionisanje pred vojnim i političkim rukovodstvom, radio Vojo Stijović, prije rata prodavač novina u tom gradiću. On je imao samo osnovnu školu, ali je ličnim radom postigao solidno opšte obrazovanje, te je kao takav cijenjen i od intelektualaca, naročito studenata, koji su ga rado primali u svoje društvo. Bio je poznat po sposobnosti da o svim pitanjima može diskutovati. I ni za koga nije bilo slučajno što je upravo njega, odmah po oslobođenju Andrijevice, Mjesni komitet KPJ zadužio za organizaciju pošte i njeno funkcionisanje. Na toj dužnosti su ga vidjeli zarobljeni Italijani i kada su ponovo okupirali Andrijevicu - optužen je i, kao prva žrtva odmazde, strijeljan 8. avgusta 1941. godine. Prije strijeljanja teško je mučen pored ostalog, propušten je kroz špalir bivših zarobljenih Italijana, koji su ga nemilosrdno tukli, a zatim streljali.

Kad se vidjelo da će doći-do ponovne okupacije ove teritorije, izdato je pismeno naređenje upravnicima svih pošta i telefonskih stanica da evakuišu sve što se može ponijeti i pretjerati, a kasnije korisno poslužiti. Pri tom su telefonske centrale morale biti uništene, jer se, zbog glomaznosti i težine, nijesu mogle evakuisati. Koristeći italijanske mazge, čak su na palninu Bjelasicu evakuisani poljski telefonski aparati i kablovi, zaplijenjeni od Italijana, zatim telefonska žica i drugi tehnički materijal.

Dok je, još u ustaničkim danima, funkcionisala PTT služba na prostranoj oslobođenoj teritoriji, u drugoj polovini jula i tokom avgusta, počela je da djeluje petokolonaška grupa na područjima srezova Kolašina i Andrijevice - pored ostalog kidajući TT-linije i odnoseći žicu. O tome je prvoborac i publicista Batrić Jovanović, sudionik tih zbivanja, zapisao: »Krajem jula je petokolonaška jedinica počela i sa diverzijama; prekinuli su telefonsku vezu Kolašin - Lijeva Rijeka, pomoću koje su štabovi Kolašinsko-rečinskog i Donjomoračkog bataljona održavali vezu sa Kolašinom, i postavili barikade na putu Kolašin - Mateševo«...

U istom spisu, Batrić Jovanović, pošto je konstatovao daje u to vrijeme »postojala telefonska veza između Bijelog Polja i fronta ka Beranama«, kaže: »Poslije 23. jula neprijatelj je svoj garnizon u PLjevljima snabdijevao vazdušnim putem. Sve telefonske linije koje iz Pljevalja vode za susjedna mjesta bile su prekinute. Komunikacije PLjevlja - Žabljak, Pljevlja - Prijepolje i PLjevlja - Bijelo Polje bile su presječene. Ovu poslednju bili su prekinuli partizani iz Prenćanske opštine, pod rukovodstvom Uroša Golubovića, srušivši most između Mataruga i Otilovića u Krakalicama. Diverzije duž komunikacije Pljevlja - Čajniče vršili su partizani, 8 omladinaca iz Boljanića i Glisnice. Diverzantska grupa iz gotovuške opštine pokidala je telefonske linije u rejonu Krča. Partizani iz Pušonjskog Dola i Đurđevića Tare porušili su sve propuste na putu i sam put Pljevlja - Žabljak u rejnu Kosanice i Vlahovići.

Mjesni komitet KPJ u Pljevljima vršio je, po nalogu Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, pripreme za napad na Pljevlja. Sjedište Mjesnog komiteta bilo je u Maoću (Vrulja). Mjesni komitet imao je telefonsku vezu sa Oblasnim komitetom u Bijelom Polju i Pokrajinskim komitetom i Privremenom vrhovnom komandom u Kolašinu (kasnije Glavni štab NOP odrda za Crnu Goru i Boku).

Italijanska posada na Trši, u Pivi, po sjećanju Ljuba Žarkovića, likividirana je 22. jula i odmah je nastavila rad mjesna pošta. Radile su telefonske veze Goransko - Šavnik, Goransko - Trsa i telefonska veza do Stalne i od Trse do Crkvičkog Polja, bivših žandarmerijskih stanica.

Nakon razoružanja karabinjerske stanice na Goranskom, 19. jula, održanje narodni zbor i uspostavljena narodna vlast. Na zboru je Jovan Glomazić Milonia određen da rukovodi poštom, a dužnost je primio od ugovornog poštara Vlada Lubarde (krajem 1941. godine strijeljali su ga Italijani kod Cetinja). Nedelju dana kasnije, Goransko su bombardovali Italijani. Porušene su skoro sve zgrade, i to do temelja, među kojima i zgrada pošte, tako daje čitav poštanski inventar uništen.

Pošta na Boanu, po sjećanju Alekse Špadijera, nije radila od kapitulacije bivše Jugoslavije do dana ustanka, tako da je i telefonska veza Boan — Savnik bila

u prekidu. U ustanku su gerilske-partizanske jedinice, preuzele i tu poštu i odmah osposobile telefonsku vezu Boan - Žabljak i Boan - Šavnik. Rukovodioci PTT veze u ovom mjestu bili su Bogdan Kotlića i Pero Jelić. Od jula do septembra 1941. godine, odnosno do ponovne okupacije ovih krajeva od strane italijanske vojske, prenos poštanskih pošiljaka do gerilskih grupa - partizanskih jedinica vršili su kuriri, a na mnogim pravcima postojala je i telefonska veza.

VEZA U JESEN 1941.

Od 22. jula do sredine avgusta nekoliko italijanskih divizija (»Venecija«, »Kaćatore dele Alpi«, »Pulje«, »Pusterija« i dr) kreće protiv ustanika i oslobođene teritorije. Vezisti tih italijanskih jedinica dosta su povezali prekinute TT-linije, koje su gerilske (partizanske) jedinice pri povlačenju prekinule.

Italijanske okupacione trupe, u toku avgusta 1941. uglavnom, su ponovo okupirale veća mjesta na području Crne Gore. No borbe ustanika ne samo što ne jenjavaju, nego se ubrzo i razgaraju: već u septembru grupe boraca na pojedinim komunikacijama vrše diverzije, kidajući TT-linije, a nešto kasnije partizani počinju da napadaju italijanske kolone u pokretu. Okupator brzo interveniše, popravljajući TT-linije organizovanim radom montera koji rade kod sjedišta PTT. Na glavnim relacijama osposobljene su TT-linije, a veće pošte su počele s radom, kao i telegrafi i telefoni koji se nalaze na relacijama između većih mjesta. Na svim većim centralama italijanski vojni vezisti uspostavljaju telefonske veze sa svojim komandama u mjestu i komandama vojnih jedinica na terenu. Pored vezista Italijana, na centralama u većim mjestima rade i telefonistkinje-službenice pošte, koje su, u mjesnom i međumjesnom saobraćaju, uspostavljale vezu sa našim građanima uposlenim u civilnoj službi (koju kontroliše okupator). U manjim poštama sa jednim ili dva službenika tf-centrali je radio samo italijanski vojnik vezista.

U oktobru 1941. naglo se povećala aktivnost partizanskih jedinica, pa se, pored ostalog, oslobađaju i pojedina mjesta u sjevernom dijelu Crne Gore. U oslobođenom Šavniku se 15. oktobra formira partizanska bolnica, a osposobljene su i TT-veze Šavnik - Žabljak, Boan - Šavnik - Žabljak, Šavnik - Goransko. Redaju se događaji koji su i pred vezu postavljali nove zahtijeve: štab Lovćenske partizanske brigade (31 oktobra preimenovana u Lovćenski NOP odred), 26. oktobra izdaje naredbu i uputstvo o organizaciji službe veze i obučavanju starješinskog kadra: na Radovču u Piperima 31. oktobra štab Zetskog NOP odreda formirao je bolnicu: početkom novembra na Žabljaku je održano trodnevno partijsko savjetovanje; u Mojkovcu su 9. novembra formirani narodnooslobodilački odbor i komanda mjesta; 6. novembra partizani su prekinuli TT-veze između Nikšića i Danilovgrada...

Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku 15. novembra je naredio svim odredima da, radi lakšeg zauzimanja PLjevalja, blokiraju neprijatelja u Bijelom Polju, Beranama, Kolašinu i Andrijevici, i prekinu sve komunikacije koje vode prema Pljevljima, i onesposobe TT-veze sa tim mjestima. Pre toga je i štabu Lovćenskog NOP odreda naređeno da njegove jedinice ruše komunikacije i prekidaju TT-linije na svom području.

Noću 16. novembra partizani su posjekli 14 telefonskih stubaca između Igala i Sutorine (Herceg-Novi), zbog čega su kasnije, uhapšena 23 lica. Partizani su u novembru pokidali i telefonske stubove i u Kotobilju (između Herceg-Novog i Kamenog), u dužini od oko 550 metara, pa je u Boki, u znak odmazde za tu diverziju, uhapšeno 47 lica koja su zadržana kao taoci u kotorskom zatvoru.

Na Žabljaku je 26. novembra formirana partizanska bolnica, smještena u jednom hotelu i u nekoliko manjih vila. Bolnica je imala telefonsku vezu, a njen telefon je bio uključen u centrali pošte na Žabljaku. Pored bolnice, telefone su na Žabljaku imali i Komanda mjesta, Sreski komitet KPJ i druga vojna i politička rukovodstva koja su tu tada bila. Žabljak je imao telefonsku vezu i sa Boanom i Šavnikom, a preko Šavnika i sa više mjesta u oslobođenoj Pivi.

Noću 28/29. novembra porušene su komunikacije Nikšić- Danilovgrad i Lijeva Rijeka - Mateševo, te su prekinute TT-veze na nekoliko mjesta duž puta. Sutradan su jedinice Lovćenskog NOP odreda razrušile put i prekinule veze na relaciji Rijeka Crnojevića- Podgorica. Prije toga je kod Veljeg brda (između Podgorice i Spuža) porušen kolski put, u dužini od 250 metara, čime je onesposobljena komunikacija Podgorica - Danilovgrad, a uporedo sa tim su prekinute TT-veze na nekoliko mjesta.

Hronika decembarskih dana 1941. zabilježila je više akcija na ovom području u kojima su rušeni TT-objekti i uređaj. Partizanske zasjede sastavljene od djelova Orjenskog i Grahovačkog bataljona 4. decembra su zarobile na Ceroviku jedno italijansko telefonsko odjeljenje od 13 vojnika i jednog kurira, i zaplijenile izvjesnu količinu telefonskog materijala.

Sedmog decembra oboreno je 17 stubova između sela Kostajnice i Đurića u opštini Risan.

Na putu Lijeva Rijeka - Mateševo, 19. decembra, u mjstu zvanom Lopate, partizani su posjekli 60 TT-stubova.

Noću 16/17. decembra, na mjestu zvanom »Grab«, bataljon «13. jul« Lovćenskog NOP odreda porušio je put Cetinje - Budva i prekinuo TT-linije.

Na Trešnjeviku partizani su 29. decembra prekinuli i odnijeli 600 metara žice.

Čak i na relaciji Budva - Kotor, veoma nepristupačnoj za izvođenje akcija kidanja linija, partizani su često prekidali vezu. Po sjećanju Raka Duletića, ipak je najugroženija bila relacija Budva - Cetinje, »zbog čega su Italijani bili primorani da postavljaju podzemni kabl, što su partizani primijetili, pa su ga pronašli i kidali«.

Od oktobra 1941. do povlačenja partizana u Bosnu (krajem juna 1942) prenos poštanskih pošiljaka između mjesta na području durmitorskog sreza obavljanje putem kurira - pripadnika posadnih četa, dok je telefonski saobraćaj bio normalan poslije opravke TT-linija. Kako navodi A. Špadijer, u tom vremenu izgrađena je i telefonska linija od Boana do Gornje Morače (Dragovića Polje) i uspostavljena telefonska veza iz Boana sa partizanskim jedinicama u Gornoj Morači.

U drugoj polovini 1941. partizani hercegnovskog kraja stvorili su i prostranu slobodnu teritoriju. Od okupatora su oslobođeni Krivošije, Mokrine, Kruševica i druga mjesta. U novembru je formiran Orjenski partizanski bataljon sa tri čete, držeći slobodnu teritoriju od Risna do Zubaca (blizu Trebinja), tako da su sva zagorska sela oslobođena od okupatora. Vojno i političko rukovodstvo ovog kraja formiralo je mjesne NO odbore, pozadinsku četu za snabdijevanje boraca i bolnicu u Vrbanji. Stab bataljona se nalazio u Kruševici, a komanda sektora u Mokrinama.

Ovakva organizacija je, kako navodi provoborac Božo Košić, »iziskivala i što bržu vezu, kako na terenu između područnih vojnih jedinica, bolnice i mjesnih NO odbora, tako i sa štabom Nikšićkog NOP odreda, kome je Orjenski bataljon i prpadao. Pošto je od Herceg-Novog za Trebinje išla telefonska linija preko Kamenog, Mokrina, Kruševice, Vrbanje, Bjelotinje i Zubaca, to je bilo moguće da se malim opravkama uspostave telefonske veze sa komandama četa, bolnicom, komandom sektora i sa više odbora narodne vlasti. U štabu bataljona je bila telefonska centrala, a sa štabom odreda jedina veza bila je kurirska. Kurirska veza je funkcionisala i na području teritorije koju je držao Orjenski bataljon...«

*

* *

Štab Lovćenskog NOP odreda je oktobra 1941. godine u Cetinju formirao ilegalnu četu pod imenom »Cetinjska četa«. Četa je imala 240 ljudi, podijeljenih na 4 voda. Ljudstvo je položilo partizansku zakletvu, a svakoje znao samo svoje neposredne starešine: borci - desetare, desetari - vodnike, a vodinici su mogli

znati sastav komande čete. Osnovni zadatak čete bio je da u slučaju napada nagrad spolja, dejstvuje iznutra i da, po djelovima, izađe iz grada, razumije se, ako za to dobije naređenje od štaba odreda. Komanda čete prikupljala je podatke o jačini neprijatelja u gradu, o njegovim položajima i utvrđenim tačkama, o moralno-političkom stanju njegovih jedinica i si. U tom smislu je, na osnovu topografske karte, komanda pravila skice u koje je unosila podatke o lokaciji i rasporedu italijanskih straža, mitraljeskih gnijezda, vojnih magacina, i stanova neprijatejskih oficira. Sve je to dostavljeno štabu odreda.

Sjećajući se te čete, Božidar Lukić kaže da je u njenom sastavu bilo i više ljudi iz sastava službi PTT na Cetinju. On pri tom navodi imena Dušana Ražnatovića, Veljka Kaluđerovića, Petra Aladina, Dima Jovanovića, Petra Kapičića, Veljka Ražnatovića Ćesa i Veljka Uskokovića.

Štabovi partizanskih jedinica, odnosno politička rukovodstva, održavali su vezu sa Cetinjem preko Donjeg Kraja i Košarica. U početku su iz Cetinja donošeni: vijesti, pisma, oružje, pisaći i sanitetski materijal, odjeća, obuća, PTT materijal i druga roba. Kurir za vezu bila je najčešće Ljubica Ivanović iz Donjeg Kraja, a i njene sestre, omladinke Marica i Kića Ivanović.

Rad u gradu se, kako kaže Dj. Vujović, odvijao preko narodnooslobodilačkog fronta, podijeljenog na odbore: za građanstvo, za činovnike, za oficire i podoficire, za radnike, omladinu i žene. Neki odbori su imali i više pododbora. Odbori su organizovali prikupljanje pomoći za partizane u novcu, hrani, pisaćem, sanitetskom i TT-materijalu i dr. Po ustanovama je prikupljan razni materijal, alat za radionice i si.

U radu ove organizacije, pored pripadnika ilegalne prtizanske čete, učestvovali su skojevci, saradnici i simpatizeri NOP-a, itd. Organizovani su punktovi po gradu i određena mjesta po kvartovima gdje je donošena prikupljena hrana i drugi materijal. Mjesta za to određena su i po ustanovama, a jedno od njih bilo je u pošti i Direkciji PTT na Cetinju, i to za sve ljudstvo svih ustanova u zgradi »Vladin dom«.

U jednom izvještaju Lovćenskog NOP odreda, upućenom Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru i Boku, uz podatke o borbi na putu Cetinje - Podgorica, stoji: »Organizovali smo jednu stanicu, grupu partizana, koji će ubuduće služiti kao naša veza sa Cetinjem, jer je ista u blizini Cetinja. Ova stanica služiće za snabdijevanje ovoga štaba i ostalim materijalom i stvarima koje ćemo iz grada nabavljati; preko nje će ići sve nabavke ubuduće... «

U to vrijeme se štab odreda pismeno obraća pojedinim trgovcima u Cetinju da daju određenu pomoć za NOP. U gradu je organizovana ilegalna kuhinja za kuvanje hrane zatvorenim partizanima i uhapšenim aktivistima NOP-a iz drugih mjesta. Hranu su, u porcijama, odnosila odraslija djeca. Na svakoj posudi je pisalo ime određenog zatvorenika. U Cetinju je za potrebe partizanskih jedinica radio i mehaničar Dušan Vukčević, koji je izrađivao limene petokrake zvijezde, gravirao nazive mjesta pošta na »sirovim« žigovima koji su mu davali iz slagališta poštanskog materijala Direkcije PTT na Cetinju.

U Direkciji PTT, na pošti, u TTT sekciji i PTT radionici je, kako navodi Veljko Ražnatović, pod rukovodstvom člana KPJ Andrije Kusovca, djelovala grupa članova Partije i SKOJ-a, izvodiće akcije. Članovi KPJ bili su Petar Kapičić, Veljko Kaluđerović i Veljko Ražnatoivć, a kandidati za članove Partije Dušan Ražnatović i Milutin Kusovac. No, nijesu bili aktivni samo članovi i kandidati za članove KPJ, već i brojni drugi pripadnici i simpatizeri NOP-a.

Aktivnost drugova iz PTT Cetinje ogledalo se u paralisanju telegrafsko-telefonskog saobraćaja na relaciji Cetinje - Rijeka Crnojevića - Podgorica, bolje reći pospješivanju izvođenja sabotaža od strane partizana. Za ove akcije materijal je pripremio Veljko Ražnatović, viši mehaničar IX TT sekcije na Cetinju. On je, krajem 1941. preko Zage Ivanović a prema dobijenom uputstvu od štaba odreda, doturio na slobodnu teritoriju tanku žicu, debljine 0,10 mm od pozivnih releja sa induktorskih telefonskih centrala, pošto je u razdjelniku skinut lak sa šmirgl-papirom i dobro očišćen. Prilikom predaje žice date su instrukcije da

neko sa ovom žicom na liniji, umjesto da se ruše stubovi, poveže sve TT-vodove i na taj način prekine međumjesne telefonske i telegrafske veze. Jednog jesenjeg dana Ražnatović je utvrdio da sve linije imaju kratak spoj i - »zemlju«. Italijani su se našli u nezgodnoj situaciji, jer im nijedna veza na trasi Cetinje - Rijeka Crnojevića nije radila. Nijesu radile tri dana ni veze Cetinje - Skadar, Cetinje - Podgorica, Cetinje - Rijeka i Rijeka Crnojevića - Virpazar, kao i Cetinje - Bar.

Simpatizeri NOP-a, čuvari linija, Ilija Ivanović i Mirko Kljajević, išli su, po službenom zadatku, »na otklanjanje smetnji«. Oni su smetnje lako uočili, ali su ih, namjerno, preskočili, tim lakše što ih nije uočio vezista Italijan, koji je išao sa njima. Italijani su tada, poslije nekoliko takvih »otklanjanja smetnji«, izgubili povjerenje u čuvare linija, pa su slali samo svoje ljude da otklone smetnje. Pored ostalog, bili su prinuđeni da na ukrsnim izolatorima prekidaju vodove da bi ograničili smetnje. Poručnik Ferari, komandir italijanskih vezista, jadao se pred prisutnima u razdjelniku, zbog toga što su ga pretpostavljeni grdili kako je nesposoban da otkloni smetnje na trasi. Tek treći dan Italijani su pronašli uzrok smetnje i donijeli žicu kojom je bio napravljen kratki spoj na liniji. Tada su se u centrali pojavili poručnik Ferari, inž. Milenković i Milinko Tomić; donijeli su žicu i pitali Veljka Ražnatovića šta je to, dok je Ferari na sva usta psovao. Ražnatović je smireno objasnio da je to žica sa kalemova induktorskih telefonskih crntrala, uzeta, vjerovatno, sa nekih od centrala, prilikom zauzimanja gradova u ustanku.

V. Ražnatović se sjeća daje, i u razdjelniku centrala na Cetinju, 13. jula prekinuta linija Cetinje - Budva, na taj način što je izvučen utikač. Zbog prekida linije italijanski vezisti su bili uznemireni, a potom i nemoćni, pa su se služili radio-vezom.

Ražnatović se sjeća da su u stanu direktora pošta, u zgradi Direkcije PTT, umnožavane i radio-vijesti, na jednoj od pisaćih mašina poštanske službe. U jednoj sobi stana direktora Lukovića njegova kćerka Ljiljana, kandidat za člana KPJ, kucala je radio-vijesti, a diktirala inje Danica Popović, član KPJ. Organizacija dobijanja vijesti dalje je išla do Nikole Đurića, studenta medicine, koji je rukovodio partijskom tehnikom, a on je vijesti dobijao od Steva i Radovana Soća, koji su slušali i bilježili vijesti iz emicija »uhvaćenih« radio-aparatom »orion«, vlasništva »Seljačke samopomoći«. Italijani su vršili pritisak na direktora Lukovića zbog toga što iz Direkcije nestaju pisaće mašine. Jednoga dana u popodnevinm časovima, direktor Luković je obilazio prostorije Direkcije i čuo da se negdje oglašava pisaća mašina. Trag ga je odveo u sopstveni stan. Zatekao je kćerku Ljiljanu kako kuca, i Danicu Popović gdje diktira. Upitao je Ljiljanu šta to njih dvije rade, a ona mu je odgovorila da kucaju neke ljubavne pjesme. Pogledao je u kucani tekst i pročitao: »Trupe Crvene armije napreduju....« Zaprepastio se i rekao da će ona tako i sebe i cijelu porodicu upropastiti. Ljiljana je, nemajući kud i odlučna da ocu kaže istinu, odgovorila daje to mašina ukradena iz Direkcije, da je dio partijske tehnike, a da je ona, njegova Ljiljana, kandidat za člana Partije, da radi po zadatku partijske organizacije i da će nastaviti rad
- bez obzira na sve moguće posljedice.

Direktor Luković je na sve to ćutao. U to se umiješala i direktorova supruga i u jednu korpu spakovala mašinu, indigo i papir. Ljiljana je o tome obavijestila Ražnatovića koji je odmah došao, prenio mašinu i drugi materijal u centralni magacin - bakalsku radnju Ilije Mitrovića. Ubrzo je nađeno drugo podesno mjesto za kucanje radio-vijesti.

O aktivnosti omladinaca iz PTT radionice Direkcije pošta na Cetinju, Ivo Vučković, tada tt-mehaničar u radionici i skojevac, kaže : »U radionici, omladinci su dobijali određene zadatke i pripremali poljske telefone i manje telefonske centrale, koje su iznošene i određenim kanalima slate na slobodnu teritoriju za potrebe partizanskih jedinica. Naši zadaci u radionici nijesu određivani na sastancima ili grupama, pa jedan nije znao šta radi drugi. Primjera radi, brat Petra Kapičića, Pavle, koga smo zvali Musa, dječak od 10 do 12 godina, iznosio je u pletenoj korpi, u kojoj se obično nosila hrana, naš materijal: poljske telefone, koje

mu je brat Petar spremao, što sam ja jednom prilikom slučajno primijetio. Pavle je odnosio materijal u korpi na određeno mjesto u gradu, a odatle je to išlo na slobodnu teritoriju.

Iz poštanskog slagališta iznošene su kožne poštanske torbe, gumeni podmetači za žigove i drugi razni materijal koji je Petar Kapičič, član KPJ, primao od rukovodioca poštanskog slagališta Petra Aladina i odnosio u radionicu, ali se nije znalo odakle je.

Sjećam se i rada političke prirode - prorade radio-vijesti i dr. Na tom radu Petar Kapičič je otkriven i strijeljan, a Stevo Radanović je od udaraca zadobijenih od domaćih izdajnika i okupatora umro. Sjećam se aktivnosti drugova Ljuba Radanovića, Miša Kovačevića, Veljka Ražnatovića, Dušana Miloševića, Jovana Ivaniševića i dr«.

Članovi i kandidati za članove KPJ, skojevci, pripadnici ilegalne partizanske pozadinske jedinice u Cetinju i simpatizeri iz službi PTT, intenzivno su radili na prikupljanju i iznošenju na slobodnu teritoriju raznog TT-materijala: manjih telefonskih centrala od 3 do 10 brojeva iz radionice (izneseno je pet-šest komada), induktorskih telefonskih aparata, vezne bakarne žice, nekoliko koturova bakarne žice od 2 mm, polivinil žice i drugog tehnčkog materijala i alata. Iznijeto je i 5-6 pisaćih mašina, od kojih je jedna bila vlasništvo bivšeg udruženja PTT službenika Jugoslavije - Sekcija na Cetinju, a koja se nalazila u slagalištu poštanskog materijala. Iz poštanskog slagališta više puta su izdavane veće količine pisaćeg i indigo papira, pak-papira, kanapa razne debljine, sirovih poštanskih žigova, vreća od lanenog materijala, novih i starih kožnih torbi (upotrebljavane su za pravljenje obuće partizanima), i dr. Ovaj materijal je iz poštanskog slagališta izdavan više puta u toku 1941. i 1942. godine, preko pomoćnog radnika Stevana Šabana, koji je takođe radio u slagalištu, a on i čitava porodica bili su čvrsto vezani za NOP. Materija] je, uglavnom, predavan Petru Kapičiću, iz PTT radionice.

Po prirodi poslova koje je obavljao, Veliko Ražnatović je često bio u društvu sa italijanskim vezistima u razdjelniku telefonske centrale na Cetinju. On se sjeća daje poručnik Ferara bio zakleti fašista, dok se vojnik Mario, porijeklom Slovenac, nije bivao nikakvom politikom, ali je zato volio da popije. Za rakiju i vino dao bi, tako reći, sve na svijetu. Tako su mu donosili rakije, a on je krao pištolje i drugi materijal i davao im u zamenu. Sve je to, određenim kanalima, slato za štab Lovćenskog NOP odreda.

Vojnik Cali, industrijski radnik iz Milana mrzio je fašizam. Oficir Uberto, koji je kasnije zamijenio poručnika Feraria, bio je napredan čovjek, a primijećeno je i da odnekud nabavlja i čita progresivnu literaturu. Govorio je da je rat glupost, a fašizam vrlo loša stvar. (Taj Uberto je 1943. godine otišao u partizane, a neke svoje lične stvari ostavio je kod Mirka Kljajevića. Te stvari Mirko je čuvao u nekoj pećini blizu svoje kuće, s namjerom da ih po završetku rata vrati tom časnom Italijanu. O tome je Ražnatoviću pričao i Ilija Ivanović, takođe monter TT-linija u Cetinju. Međutim, Uberto je, kao partizan, poginuo u borbi na Javorku, maja 1943. godine).

Novčane dobrovoljne priloge za NOF u Direkciji i pošti, kao i drugim jedinicama PTT u zgradi, s početka je prikupljao Petar Vujanović, a poslije njegovog odlaska u partizane Petar Aladin. Prilozi su predavani Petru Kapičiću, a ovaj ih je dostavljao gradskom rukovodstvu NOF-a Cetinje.

Kako svjedoče Đorđina Bujišić-Markuš i Veljko Kaluđerović, »službenici koji su radili na pismonosnom isporučnom odjeljku pošte u Cetinju, a bili odani NOP-u, pregledali su pisma upućena od privatnih lica na adresu italijanskoj upravi - karabinjera i kancelariji Musolinijevog civilnog komesara Crne Gore Pircija Birolija. Jednog dana našli su prijavu anonimnog pošiljaoca protiv Milutina Kalezića, službenika Direkcije PTT, kome je odmah predočena opasnost od hašenja i on je preko noći otišao na slobodnu teritoriju«. Prema Kaluđeroviću, uslijedila je »prijava nepoznatog pošiljaoca da se izvjesna lica iz sela Začira i Ljubotinja (sreza cetinjskog) slobodno kreću po gradu Cetinju, umjesto da budu uhapšena i internirana. Ta lica su i imenovana, pa su i ona upozorena na opas-

nost. Jedno od pisama koja su glasila na Pircija Birolija i upućena poštom bilo je iz štaba Lovćenskog NOP odreda, sa potpisom komandanta Peka Dapčevića. U njemu je, između ostalog, stajalo i upozorenje da Italijani smjesta prestanu sa ubijanjem ljudi i pljačkom naroda, jer će, za odmazdu, za svakog ubijenog biti strijeljano 10 Italijana. Pismo je zatvoreno i, sa ostalom poštom, predato na označenu adresu - Pirciju Biroliju«.

Svi aktivisti iz PTT Cetinja koji su uhapšeni i internirani u Albaniju, a zatim u Italiju - čitavo vrijeme u logoru su bili dosljedno na liniji NOP-a. Zbog te aktivnosti većina je bila i u ilegalnoj partizanskoj vojnoj jedinici koja je formirana u logoru Kolfiorito di Folinjo, u Italiji. Na dan kapitulacije Italije svi su bili jednoglasno za donošenje rezolucije o odanosti NOP-u, te za odluku da se onaj mali broj neprijateljski raspoloženih logoraša prema NOP-u po izlasku iz logora preda narodnim vlastima u zemlji. 22. septembra 1943. jedan broj logoraša koji su ranije radili u PTT, pobjegao je iz logora i prebacio se u Jugoslaviju, a zatim se priključio partizanskim jedinicama.

Petar Aladin

STANJE VEZA U TOKU I POSLE JULSKOG USTANKA 1941. GODINE

Dan ustanka naroda Crne gore, Boke i Sandžaka zatekao je veze u onakvom stanju u kakvom ih je Partija koristila za vrijeme svog ilegalnog rada u bivšoj Jugoslaviji.

Glavno i osnovno sredstvo veze bili su kuriri.

Kurirske veze su uglavnom na čitavoj teritoriji povezivale sva viša partijska rukovodstva sa nižim.

Sve ostale vrste veza bile su zanemarene, odnosno malo se radilo na njihovoj organizaciji.

Brz i masovan razvoj oružane borbe u ustanku odmah je pokazao koliko su bile nedovoljne postojeće veze i koliko su, takve kakve su bile, onemogućavale uspešno komandovanje i rukovođenje borbama na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka. Zbog nedovoljnih i sporih veza dolazilo je do nesinhrone oružane borbe. Tako se i dogodilo da borbe za Virpazar, Cevo, Petrovac na moru i Rijeku Crnojevića otpočnu 13. jula, a u ostalim mjestima u vremenu od 13. do 22. jula 1941. godine.

Andrijevicaje oslobođena 17. jula 1941. kao prvo sresko mjesto. Istoga dana održan je sastanak MK KPJ za srez andrijevički. Pored ostalih odluka, odlučeno je, da na oslobođenom dijelu sreza odmah otpočne raditi pošta i telefonske veze. Za rukovodioca u pošti određen je Vojo Stijović. Od telefonskih veza mogla se koristiti veza bivše žandarmerijske čete u Andrijevici sa drugim žandarmerijskim stanicama, pa se odmah pristupilo njihovoj realizaciji.

Već sedamnaestog jula 1941. partijsko rukovodstvo moglo je da koristi legalnu telefonsku vezu između Andrijevice i Murina, između Andrijevice - Kralje - Trešnjevika - Han Drndarija, između Andrijevice - Konjuha i između Andrijevice - Trepće - Šekulara.

Za te veze dobro su poslužile bivše žandarmerijske stalne linije i zidni telefonski aparati. Okupator je koristio PTT sredstva, pa su od njega zaplijenjeni samo telefonska centrala od 10 brojeva i jedan telefonski poljski aparat. Ta telefonska centrala služila nam je sve do ponovne okupacije Andrijevice, a kada je Andrijevica pala, sačuvali smo je i koristili od druge polovine 1943. do završetka rata.

Telefonski aparat nam je nestao u ovim borbama. Taj telefon imao je značajnu ulogu, pošto je korišćen kao krajnja stanica, na pravcu Čakor - Andrije-

vica, a bio je premeštan, po etapama borbe, pa je tako služio i sreskoj vojnoj komandi u Andrijevici i Privremenoj vrhovnoj komandi u Kolašinu - da prate razvoj borbi na ovom sektoru.

Oslobođenjem Berana, Mateševa, Lijeve Rijeke, Kolašina, Mojkovca, Šahovića i Bijeloga Polja, odmah se pristupalo uspostavljanju telefonskih veza po stalnim PTT linijama. U svakom tom mjestu, kao i u Andrijevici, organizovala se mjesna telefonska veza po bivšim žandarmerijskim telefonskim linijama. Za međumjesne telefonske veze korištene su jedino stalne telefonske linije i telefonska sredstva PTT-a, a na njima je radilo isto ljudstvo koje je na njima radilo i za vrijeme bivše Jugoslavije, a, u najvećem broju slučajeva, omladinke i omladinci.

Za vrijeme samog ustanka organizovane su telefonske veze na teritoriji Šavnika i Žabljaka. One, međutim, nijesu imale većeg značaja za održavanje međumjesnih veza, najprije zbog povezivanja preko Nikšića i Pljevalja, koji nijesu bili oslobođeni. Ali, i uz to one su kao lokalne veze i kao osnova da se, krajem 1941. ponovo uspostave na ovoj teritoriji i postanu jedine telefonske veze koje su se koristile na teritoriji Crne Gore za potrebe komandovanja i rukovođenja Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Te telefonske veze koristio je za komandovanje i rukovođenje i Vrhovni štab, kao posredne veze, dok se nalazio u Foči.

Mnogi istorijski dokumenti govore o zalaganju Vrhovnog štaba da se izgrade nove telefonske linije, od Čelebića do Kosanice, kako bi se poroširila teritorija za korišćenje telefonskih veza.

Iz objektivnih razloga na ostaloj teritoriji Crne Gore nije bilo moguće korišćenje telefonskih veza, jer su PTT linije povezivale veća mjesta, u kojima je sada bio okupator, ili su izgrađene duž komunikacija koje je okupator kontrolisao.

Privremenoj vojnoj komandi u Kolašinu telefonske veze, uz ostale, omogućile su komandovanje i rukovođenje na oslobođenoj teritoriji.

Veze su, inače, isključile svaku mogućnost iznenađenja, iako je okupator napadao iz više pravaca oslobođenu teritoriju. Takođe, poslužile su za sadejstvo između jedinica koje su vodile borbe sa okupatorom na pravcu Peć - Murino - Andrijevica i Novi Pazar - Rožaje - Berane, kao i na pravcu Prijepolje - Brodarevo - Bijelo Polje i Pljevlja - Sahoviće - Bijelo Polje.

Njima su zamijenjene spore kurirske veze.

Mjesne telefonske veze omogućile su brzu mobilizaciju seoskih četa za borbu sa okupatorskim i kvislinškim jedinicama koje su napale slobodnu teritoriju.

Konačno, telefonske veze su omogućile da ustanci imaju neznatne gubitke i primorale okupatora da utroši mnogo vremena radi povratka izgubljene teritorije.

Što su, između ostalog, omogućile telefonske veze? Citiraću direktivu Privremene vojne komande iz Kolašina:

»Neprijatelj je iz pravca Podgorice, prema Mateševu, savladao našu odbranu na Vjeterniku; prestanite sa frontalnim borbama, sklanjajte jedinice ispred udara neprijatelja i čekajte direktive«.

Od dana okupacije do dana ustanka broj kurirskih veza znatno se povećao i one su povezivale sva rukovodstva na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka. Pokrajinsko rukovodstvo iskoristilo je mogućnost i povećalo partijske kurirske veze, a okupator nije bio u mogućnosti da brzo uspostavi kontrolu nad kretanjem kurira, delegata i instruktora, a policijski antikomunistički aparat bivše Jugoslavije bio je dezorganizovan.

Takvo stanje omogućavalo je izbor pogodnijih pravaca, bolje puteve i omogućio bezbednije kretanje kurira, ali, kako se približavao dan ustanka, i kretanje kurira bilo je sve teže da, danòm ustanka baš u prvim danima, kada su se vodile najteže borbe i oslobađala velika teritorija - kurirskih veza, najvećim delom, uopšte i ne bude! Uglavnom, kretali su se samo još oni kuriri, koji stl donosili izveštaje o borbenim uspjesima, ali kurirske veze za komandovanje i rukovođenje - one nijesu postojale.

Pri Pokrajinskom i Okružnim komitetima nije postojalo ljudstvo za obavljanje kurirskih veza, pa su za kurire upotrebljavani ljudi - koji bi se našli »pri ruci«. A oni, mahom, nijesu bili dovoljno upoznati sa kurirskom službom i pravcima kretanja, pa je otuda i razumljiva sporost i neefikasnost kurirskih veza u prvim danima ustanka.

Sedište Pokrajinskog komiteta izabrano je tako što se nije vodilo računa o pogodnosti za organizaciju veze, pa, samim tim, i pogodnosti za komandovanje i rukovođenje borbenim dejstvima. Sedište su, sa sjevera, zatvarale visoke planine, sa lošim pešačkim stazama, a sa juga - veća mjesta i komunikacije između njih, koje je kontrolisao okupator.

Kurirske veze slabo su organizovane i po okružnim komitetima, a još lošije u Okružnom komitetu za srez kolašinski, beranski i andrijevički, koje su presjecale visoke planine Komova i Bjelasice.

Prema tome, borbenim dejstvima u toku ustanka rukovodili su mesni komiteti, bez dovoljne pomoći Pokrajinskog i okružnih komiteta.

STANJE VEZA POSLE JULSKOG USTANKA

Julskim ustankom, izuzev nekoliko većih mjesta i gradova, oslobođena su skoro čitava Crna Gora i Sandžak. Talijanska vrhovna komanda, s namjerom da uguši ustanak i povrati okupacionu vlast nad oslobođenom teritorijom, preduzela je opsežna borbena dejstva sa šest kompletnih divizija, nadirući duž glavnih komunikacija prema većim mjestima i gradovima.

Nadmoćne neprijateljske snage, u žestokim borbama i uz znatne žrtve, posle deset dana uspjele su da slome otpor ustanika i da zauzmu sva mjesta duž komunikacija.

Za vrijeme tih borbi, tokom mjeseca avgusta i septembra, okupator je, uz saradnju reakcije i muslimanskih fašističkih grupacija, spaljivao sela i katune, pljačkao, ubijao i internirao nedužno stanovništvo.

Ustanici su se po direktivi Partije sklonili po selima i planinama, kako bi se sačuvali od demoralizacije i padanja u ruke neprijatelju.

Posle kratkog predana i analize proteklih događaja, partijska rukovodstva pristupila su preformiranju partizanskih jedinica za borbu partizanskim načinom ratovanja. Otpočele su akcije na komunikacijama, rušeni su mostovi i kidane telefonske linije, a okupator je sprečen da kontroliše sela i primoran da se ograđuje bodljikavom žicom i rovovima u većim mjestima. On je teškom mukom uspijevao da obezbjeđuje glavne komunikacije za snabdijevanje, pa je čak bio prinuđen da formira i plaćeničku miliciju - od našeg ljudstva koje je bilo pod uticajem reakcije.

Ponovnom okupacijom naše i onako nedovoljne veze još više su onemogućene. Radio i signalnih veza nije bilo. Telefonske veze preuzeo je okupator, a kurirske veze su dobrim dijelom onemogućene i odbačene preko orogravskih i hidrografskih prepreka.

Sređivanje vojničkih prilika iziskivalo je i bolju organizaciju veza. Zato se, najprije, pristupilo oživljavanju i uspostavljanju kurirskih veza. Određivani su pogodniji pravci kretanja i birano ljudstvo koje će biti najsigurnije za održavanje veza. Pošto, bar u prvo vrijeme, nije postojala mogućnost za organizaciju telefonskih veza, to se vršilo intenzivno onesposobljavanje onih koje je koristio okupator. Rušenjem komunikacija rušene su i sve telefonske linije, a kako se kraj 1941. godine približavao, ta rušenja su bila sve češća i veća, pa je okupator, napokon, odustao od njihove dalje zaštite i ponovnog uspostavljanja.

Radio-veze, najviše zbog nedostatka sredstava u početnom periodu ustanka, do napuštanja teritorije Crne Gore i Sandžaka uopšte nije ni bilo.

Signalne veze u početnom periodu pa do odlaska proleterskih brigada za Bosnu juna 1942. godine nije bilo, jer još nije bio shvaćen njihov značaj, mada je reljef bio idealan za njihovu organizaciju. Sredstva za signalizaciju - džepne

lampe i platna, lako su mogla da se nabave, a i obuka ljudstva trajala bi kratko. Kombinacija kurirskih i signalnih veza mnogo bi koristila za hitna i kratka naređenja i obaveštenja.

Poslije savjetovanja u Stolicama, od 26. septembra 1941. godine, pristupilo se formiranju novih jedinica, pa je Štab narodnooslobodilačkih (partizanskih) gerilskih odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u oktobru 1941. godine izdao Uputstvo o organizaciji i strukturi partizanske narodne vojske.

U tom Uputstvu po prvi put se, formacijski, u brigadi predviđa jedinica »VOD ZA VEZU«, koji ima:

»jednu telefonsko-telegrafsku desetinu i radio-desetinu«. Ove dvije poslednje desetine formiraće se po mogućnosti, po potrebi i konkretnim prilikama«.*

0 formaciji jedinica veze u nižim jedinicama od brigade u Uputstvu se ne govori. Uputstvo precizira i vrijeme do koga se ima izvršiti formiranje jedinica, najdalje do 1. novembra 1941. godine. Do toga roka treba podnijeti izveštaj o stanju »ljudstva za vezu telefonista, radio-telegrafista, signalista, telefonskog materijala«.**

Organizacija i formacija jedinica, prema datom Uputstvu, izvršena je pre dobivenog pisma CK KP Jugoslavije, pisanog 22. oktobra 1941. godine, i dolaska delegata Ivana Milutinovića, 5. novembra 1941. godine.

Izvršena je ispravka naziva štabova i njihovog sastava, kao i naziv jedinica, tako daje za Crnu Goru, Boku i Sandžak, dobiven konačni naziv: Glavni štab za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Brigade su ukinute i umjesto naziva brigada ostali su odredi.

Organizacija i formacija nižih jedinica ostala je ista, pa prema tome, i organizacija i formacija telefonskih veza »da se po potrebi i konkretnim prilikama« formiraju i organizuju.

Mogućnost da se moni koristiti telefonske veze nastala je kada je okupator bio prinuđen da napusti Savnik i Žabljak.

Da bi u toku zime sačuvao snage od uništenja, okupator je evakuisao jedinice iz Šavnika i Žabljaka, pa je dobivena veća slobodna teritorija, preko koje su se protezale stalne telefonske linije PTT i linije žandarmerijskih stanica.

Partizanske jedinice ušle su u Šavnik i Žabljak 18. oktobra 1941. godine. Od ovog datuma, pa do ponovne okupacije ove teritorije u junu 1942. godine, korišćene su za vezu telefonske linije. One su povezivale Šavnik, Žabljak i Boan, sa krajnjim stanicama prema Pljevljima i Nikšiću. Drugi pravac, od Šavnika do Plužina, preko Goranskog do Pivskog manastira. Za telefonske veze korišćene su i telefonske linije bivših žandarmerijskih stanica.

Oslobađanjem još veće teritorije, zapadno od Nikšića, postala je mogućnost da se po PTT linijama, linijama bivših žandarmerijskih stanica i železničkim linijama uspostavljaju telefonske veze. Kada je oslobođeno Grahovo, 28. XII 1941. godine, stvorena je veća slobodna teritorija, pa su i na njoj uspostavljene telefonske veze, sa krajnjim stanicama prema Boki kotorskoj, Trebinju, Bileću i Nikšiću.

1 pored toga što je Uputstvom o organizaciji i strukturi NO vojske predviđeno formiranje »jedne telefonsko-telegrafske i radio-desetine« kada se za to ukaže »mogućnost, potreba i konkretna prilika«, u nas to nije učinjeno, niti su podnijeti izveštaji o »ljudstvu za vezu, telefonistima, radio-telegrafistima, signalistima i telefonskom materijalu«.

Na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka postojalo je dosta ljudstva sposobnog i obučenog za vezu u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci, ali nije to ljudstvo upotrebljeno za ovu službu, nego je preuzelo druge političke i vojničke dužnosti. Naime, još »predratni« vezisti bili su Halil Hadžimurtezić, Risto Vulićević, Veselin Vukčević i Radisav Dabetić - Dika.

*** Zbornik NOR III, 1, dok. 19.**
**** Zbornik NOR, III, 1, dok. 26 i dok. 48.**

Prema sačuvanim dokumentima i memoarskoj građi, nema podatka da je pri kojem odredu, bataljonu i četi oformljena telefonska desetina, pa čak ni pri Glavnom štabu ili Pokrajinskom komitetu. Održavanje i rukovanje žičnim vezama, uglavnom prepušteno je ljudstvu PTT.

Teritorija Nikšićkog i Durmitorskog odreda imala je sve uslove za organizaciju i korišćenje telefonskih veza i odredi su mogli da postave sedišta svojih štabova u mjestima u kojima se mogla koristiti telefonska veza. Durmitorski odred - Žabljak, a Nikšićki - selo Ivanje, na putu Šavnik - Nikšić. U pismu Glavnog štaba Nikšićkom odredu, od 30. septembra 1941. godine, stoji:

»Odmahpo prijemu ovog pisma nastojte da uspostavite telefonsku liniju od Štaba pa do Žabljaka. Mi ćemo danas dati nalog (štabu durmitorskog odreda) koji ima materijala za telefonsku vezu, da odmah uspostavi liniju Šavnik - Zab-Ijak i od vašeg Štaba do Šavnika. U vezi toga vaš se Štab može premjestiti na 100-200 metara od puta Nikšić - Šavnik«.*

Partizani su ušli u Šavnik i Žabljak 18. oktobra 1941. godine, a Vrhovni štab za Crnu Goru izdaje naređenje o uspostavljanju i korišćenju telefonskih veza Nikšićkom odredu, 30 novembra 1941. godine. Iz ovog dokumenta vidi se da korist od telefonskih veza nije cijenjena, pa zato do ovog datuma nijesu osposobljene telefonske linije, čak ni od Žabljaka do Šavnika, mada se u naređenju navodi da »ima materijala za telefonske veze«.

Veći interes za telefonske veze vidi se iz Naređenja Štaba Durmitorskog odreda svim potčinjenim bataljonima od 21. decembra 1941. godine.

»II. Ukoliko je ma ko zadržao telefonske žice onih dana kada je na teritoriji našeg sreza bio okupator i kada je bilo naređeno da se kidaju telefonske veze, neka je odmah dostavi štabu svoga bataljona ili Durmitorskog odreda. Žica je potrebna za uspostavljanje telefonskih veza«.*

Početkom 1942. godine okupator je, uz pomoć četničkih i plaćeničkih snaga, otpočeo opsežne pripreme i borbe za ponovnu okupaciju izgubljene teritorije. Veliki deo Crne Gore, Hercegovine, Bosne i Sandžaka bio je oslobođen. Ovako širokom slobodnom teritorijom rukovodio je i komandovao Centralni komitet i Vrhovni štab sa sedištem u Foči.

. Pri ovakvoj situaciji kurirske veze, i pored niza dobrih osobina, zbog sporosti, nijesu mogle da zadovoljavaju brzo i efikasno komandovanje i rukovođenje, pa je Vrhovni štab preduzeo nove mjere za organizaciju telefonskih veza.

Najveću prepreku za organizaciju telefonskih veza, predstavljala su Pljevlja, koja je držao okupator, jer su sve telefonske linije, između Sandžaka i Crne Gore, prolazile-baš kroz Pljevlja.

Zbog prepreke koju su predstavljala Pljevlja za povezivanje ove dvije teritorije dobro razvijenom telefonskom vezom, Vrhovni štab je preduzeo opsežne radove na izgradnji obilazne stalne linije od Čajniča, preko Meljaka do Kosanice. Tako se povezao na telefonske linije koje vode za Žabljak. Vrhovni štab uzeo je u razmatranje još dvije mogućnosti: izgradnju telefonske linije od Čelebića preko Tepaca ili od Celebića preko Meljaka za Kosanicu i Žabljak.

U vezi sa ovim Vrhovni štab naređuje štabu Durmitorskog odreda 10. marta 1942. godine; »Održavajte vezu sa svim susedima. Mi smo preduzeli da podignemo telefonsku liniju od Čajniča preko Mejjaka do Kosanice, gde ćemo se sastati sa vašim krakom od Žabljaka. Moramo vam reći da će to duže trajati. Sem toga, preduzimamo mjere da od Čelebića podignemo liniju za Meljak. Mnogo bi bila sigurnija linija da se od Čelebića provede preko Tepaca na Žabljak«.'"**

Ovaj poduhvat Vrhovnog štaba nije uspio. Vremenske prilike, nedostatak ljudstva i materijalnih sredstava onemogućile su ovaj poduhvat. Najveća poteškoća bila je u nabavci žice i stubova, jer se to obezbeđivalo demontiranjem te-

*** Zbornik NOB, III, 1, dok. 944.**
**** Zbornik NOR, III, 1, dok. 162.**
***** Zbornik NOR, III, 2, dok. 143.**

lefonskih linija sa teritorije koju je kontrolisao okupator i u neposrednoj okolini Pljevalja.

Vrhovni štab stalno je ukazivao na slabo održavanje veza u sadejstvu jedinica i u komandovanju i rukovođenju u istoj jedinici.

Moša Pijade, kada se nalazio po zadatku na Žabljaku, koristio je telefonske veze i nastojao da se održavaju i koriste. Obrad Cicmil, kao komandant Durmitorskog odreda, nastojao je da se održavaju i koriste telefonske veze.

Štab Lovćenskog odreda 3. marta 1942. godine izdao je naređenje Komandi ilegalne partizanske jedinice u Cetinju za nabavku telefonskih sredstava:

» 1. Prema vašem izveštaju postoji mogućnost nabavke i iznošenja manjih telefonskih aparata i telefonskih centrala, te vam, ovim putem, poručujemo da preduzmete smjesta sve potrebne mjere za nabavljanje istih i da organizujete, sa vaše strane, njihovo iznošenje. Za nas je ta stvar potrebna i važna, te vam skrećemo pažnju eia stvar shvatite najozbiljnije. Predstavljaće veliki uspeh za nas ako dođemo do izvesnog broja pomenutih stvari«.*

Glavni štab za Crnu Goru, 3. marta 1942. godine upućuje, štabu Nikšićkog odreda:

»5. Šaljemo vam telefonsku slušalicu daje pošaljete za Šavnik, a šalje je Veljko Ivanišević iz Cetinja«.**

Pored oskudnih izvora za nabavku sredstava veze i materijala,' iz dokumenata se vidi da su ulagani veliki napori da se on nabavi i, bar koliko-toliko, korisno upotrebi. Uglavnom, sva sredstva i materijal za uspostavljanje i korišćenje telefonskih veza, pripadale su PTT (Poštama bivše Jugoslavije) i nalazile su se na oslobođenoj teritoriji. Direkcija PTT Cetinje i Prijepolj nijesu raspolagale sredstvima veze u rezervi, pa i, pored najsigurnijih veza, sa te strane se nije moglo ništa nabavljati. Italijani su izvodili borbena dejstva duž komunikacija i protezanja stalnih telefonskih linija, pa su njih koristili za vezu, a prilikom borbenih neuspeha i povlačenja, telefonska sredstva i priključke blagovremeno su demontirali, i zato se, pored ostalog, nije ni moglo doći ni do kakvih telefonskih sredstava.

Nikola Bradić

CETINJSKI POŠTARI 1941.

Poznata kao brojna i jaka, partijska organizacija Cetinja je, putem svojih veza, politički aktivirala više mladih ljudi i preko njih vršila svoj snažan uticaj na jedan broj PTT službenika, mehaničara, vozača i raznosača pošte. Ovi ljudi su bili jezgro grupe koje su, 1941. godine, izvodi!è razne akcije. Može se reći da su se PTT službenici masovno odazvali i angažovali na raznošenju oružja i u pripremama za ustanak.

Tih akcija bilo je više. Recimo, odmah po kapitulaciji bivše vojske grupa skojevaca i omladine iz PTT radionice, uz pomoć nekih naprednih ljudi, uzela je iz kasarne jedne od razbijenih jedinica, dva puškomitraljeza i četiri-pet sanduka ručnih bombi defanzivnog dejstva, zatim dosta mitraljeske i puščane municije, i sve to sklonila u priručni magacin ispod stepeništa u Direkciji PTT, preko puta PTT radionice.

Kako su u međuvremenu u Cetinje došli Italijani, postavilo se pitanje: kako taj sklonjeni materijal iznijeti na drugo, sigurnije mjesto. Druge nije bilo nego da ga ti isti skojevci i omladinci, na oči Italijana, iznose napolje »garnirajući« žicu i telefonske centrale sa »ustinjenim« puškama i puškomitraljezima. To je sve prenijeto do zgrade gdje je bio magacin PTT materijala, i tu uskladišteno, nasi-

* **Zbornik NOR, III, 2, dok. 118.**
** **Zbornik NOR, III, 4, dok. 66.**

gurno, ali i nakratko, jer gaje, istog dana, čim je pao mrak, preko žičane ograde postavljene oko skladišta ta ista grupa predala članovima Partije Boži Stojanoviću i Radojeviću. Oni su to naoružanje, sa drugim skojevcima prenijeli do sigurnijeg skladišta u neko od sela u okolini Cetinja.

Pored organizovanog političkog djelovanja, pripadnici NOP-a su, pod rukovodstvom komunista i skojevaca iz Direkcije i Radionice, uz podršku šireg kruga ljudi, izveli nekoliko vrlo uspješnih akcija. Tako su, na primjer, negdje u jesen 1941. godine, Veljko Ivošević i Mirko Kraljević, pozadi velikog skladišta, iskopali rupu dimenzija 2x3 metra i nju sklonili 25 kotura žice od 3 i 4 mm (silicijum i bronzane) svaki težine 40 do 50 kg, zatim 40 koturova raznog poljskóg kabla i gajtana za telefonske centrale i još drugog PTT materijala.

Iz PTT radionice i skladišta iznijeto je nekoliko manjih telefonskih centrala i telefona, koji su prenošeni partijskom vezom - od službenika PTT i mehaničara do naših aktivista i veza u gradu. Među tim vezama bio je i Ilija Mitrović, koji je držao trgovinu i kod koga je bilo glavno skladište, a odakle je preko kurirske veze, koju su, sem ostalih, činili Ljubica Ivanović, Draga Ivanović i Joša Ćeramić, materija] prenošen do Lovćenskog NOP odreda.

Iz Direkcije PTT Cetinje stalno su naše jedinice snabdijevane pisaćim mašinama. Tako su službenici PTT i aktivisti NOP-a tajno uzeli nekoliko pisaćih mašina papira i indiga - iz kancelarija, i preko partijske veze ih poslali u Lovćenski NOP odred, na slobodnu teritoriju, za korišćenje u štabovima bataljona.

Izvedena je i sabotaža na PTT liniji, odnosno trasi Rijeka Crnojevića - Cetinje. Naime, prema našim uputstvima i preko Zage Ivanović, Lovćenskom odredu je dostavljena tanka žica od releja poljskih induktorskih centrala, debljine 0,10 mm. Sa te žice u razdelniku je skinut lak. Data je instrukcija da neko, umjesto »klasičnog« rušenja bandera, poveže sve vodove nakratko, odnosno međusobno, a zatim tako povezane vodove priključi na zatege koje su vodile u zemlju.

Italijani su se našli u čudu. Vidjeli su da im telefonska linija prema Rijeci Crnojevića ne radi i, stvarno, nije radila više od tri dana. To je urađeno i na ostalim linijama, koje su vodile trasama: Cetinje - Skadar, Cetinje - Podgorica, Cetinje - Rijeka Crnojevića, Cetinje - Bar i Cetinje - Virpazar. Čuvari linija, naši simpatizeri Mirko Kraljević i Ilija Ivanović, koji su išli da otklanjaju kvarove, u pratnji Italijana, uočili su tu tanku žicu ali su je namjerno ostavljali, praveći se daje ne vide. Italjani su poslije toga izgubili povjerenje u ove čuvare, pa su poslali svoje ljude da otklone kvar. Italijanski oficir, poručnik Ferari, koji je bio šef centrale na Cetinju, pred nama je doslovno plakao zbog toga što su ga pretpostavljene starješine pritiskale i govorile mu daje potpuno nesposoban kada za toliko dana ne može da otkloni smetnje.

Tek negdje pri kraju trećeg dana pronašli su »greške« na trasama, bolje reći akcije sabotaže izvedene od strane naših drugova sa slobodne teritorije.

Kada je nađena tanka žica od 0,10 mm donijeta je u razdelnik telefonske centrale u Cetinju. Inžinjeri Milenković, Mirko Tomić i poručnik Ferari su me upitali: »Šta je ovo?« Ferari je jadikovao na sav glas.

U borbi na Brajićima smo u razdelniku prekinuli jedan utikač, tako da linija nije radila četiri-pet sati, jer je bila u prekidu, dok su se Italijani žurili i bésnili, pa su se, na kraju, morali koristiti i radio-vezom.

Odmah na početku ustanka naše ustaničke jedinice dočekale su iz zasede PTT montere Marka Vukađinovića i nekog Italijana Solarija. Tu su Solarija ranili a obojicu zarobili. Marko je sproveden do naših jedinica i zadržan dva dana na slobodnoj teritoriji, a zatim je pušten. Kad se vratio u Cetinje Italijani su ga u zatvoru držali tri-četiri dana, ispitujući ga, a on je davao odgovore od kojih oni nisu imali nikakve koristi. Kad je izašao iz zatvora Marko je došao k meni i rekao mi daje video naše drugove na slobodnoj teritoriji. U stvari vidio je Aca Vukotića što Italijanima nije otkrio, već je stalno ponavljao daje tamo sreo samo neke nepoznate i naoružane seljake.

Partijska tehnika u gradu, kojoj su poštanski službenici i radnici bili jedan od snažnih oslonaca, stalno se morala seliti. Tako se desilo da smo kao punkt

za kucanje i umnožavanje radio-vijesti izabrali stan direktora Lukovića, u samoj Direkciji pošte. Nekako tu nam je bilo najzgodnije, jer je tuda narod prolazio, a stan nije bio uočljiv i nekako smo tamo mogli slobodnije da dolazimo. Uz to, Lukovićeva kćerka Mirjana Luković, bila je kandidat za člana Partije i ona je vijesti kucala na pisaćoj mašini. Srednjoškolka Danica Popović, član KPJ, odlazila je do Đurića, koji je rukovodio partijskom tehnikom i uopšte partijskom propagandom u gradu, a od braće Steve Šobića uzimala ispisane radio-vijesti i prenosila ih u Direkciju kod Mirjane, gdje ih je ona na pisaćoj mašini prekucavala.

Učestalo nestajanje pisaćih mašina iz Direkcije pošta, zabrinulo je direktore, budući da su zbog toga Italijani na njega vršili pritisak. Jednog dana, negdje u popodnevnim časovima, kad je završeno radno vrijeme, obilazio je prostorije. Odjednom je počeo da osluškuje odakle se čuje kucanje na pisaćoj mašini. Osluškujući - došao je u svoj stan. Kada je ušao u sobu našao je Danicu kako nešto diktira njegovoj kćerki Mirjani. Na pitanje šta to rade, Mirjana mu je odgovorila da prepisuju neke ljubavne pjesme. Međutim, kad je direktor Luković prišao bliže već na početku teksta je uočio riječi... KPJ, Crvena armija, ustanak itd., što svakako, nije zvučalo kao ljubavna pjesma. Bilo mu je vrlo neugodno, ali je postavio pitanje: »Šta to radiš, vidiš li da me možeš zapaliti!...« Mirjana mu je kratko odgovorila: »Ova mašina je ukradena iz Direkcije pošta i to nije više mašina Direkcije pošte, to je partijska mašina i ovo je dio partijske tehnike. Ja sam kandidat za člana Partije i dobila sam zadatak da ovo radim i nas dvije ćemo ovo uraditi i vjerujem da nećeš svoju kćer otkriti«. U to se umiješala i direktorova žena. Spremila je pisaću mašinu, a kucani tekst, zajedno sa papirima i indigom, stavila izvjesnoj Borki u tašnu. Mirjana me je o tome izvijestila i ja sam s tom pisaćom mašinom otišao drugu Iliji Mitroviću, gdje je bilo skladište NOP-a, i tako je ostavio sve to dok nismo našli drugo rješenje.

Raspitujući se o Italijanima koji su radili u centru veze na Cetinju, čuli smo da ih ima od fašista do ljudi demokratski raspoloženih, pa čak i onih koji su po ubjeđenjima socijalisti i komunisti. Tako smo doznali da na telefonskoj centrali radi izvjesni Mario, koji ne ferma ni Musolinija ni fašizam. Ne bavi se politikom, niti ga zanima patriotizam; njega su interesovali samo rakija i vino i za njih bi prodao i samog Dučea. To smo iskoristili, preko njega smo se vrlo lijepo snabdevali pištoljima. Mi njemu flašu lozovače, a on nama »berete« koje smo slali našima, u Odred.

Na centrali je bio neki vojnik Coni, industrijski radnik iz Milana, i čovjek koji je mrzio fašizam.

U početku su redovno prikupljani prilozi za NOP i malo je bilo naših ljudi koji nisu pomagali narodnooslobodilački pokret materijalno, tako da je ta pomoć, našim kanalima, išla na Gradski narodnooslobodilački odbor i taj materijal je sklanjan u skladište NOP-a, najčešće kod Ilije Mitrovića, a odatle upućivan, kao pomoć, porodicama u gradu, zatim za ishranu naših drugova koji su bili u zatvoru, odnosno za partizanske magacine hrane - za jedinice Lovćenskog NOP odreda.

Poštanski radnici i službenici bili su aktivni učesnici u ilegalnim jedinicama formiranim u Cetinju. To je u početku bila desetina, a kasnije četa. Tako su već u novembru 1941. godine, pre odlaska Lovćenaca na pljevaljsku bitku, iz te jedinice pozvani i u tu najveću bitku na našem ratištu prve godine rata upućeni i poštari Milutin Kusovac, Dušan Ražnatović, Milutin Kalezić i Petar Vujanović. Više drugih PTT službenika i radnika ostalo je u toj gradskoj ilegalnoj jedinici, koja je imala zadatak i da u slučaju napada partizana na Cetinje, pokida sve veze okupatorskog garnizona i tako onemogući pristizanje pomoći Italijanima.

Veljko Ražnatović

NA ZADATKU U ULCINJSKOJ POSTI

U nastojanju uspostavljanja veza u izvršavanju borbenih zadataka, koje su nastojali razviti partijska rukovodstva Ulcinja i Skadra, postavljen sam krajem 1941. za telegrafistu-morzistu pri PTT u Ulcinju. To postavljenje mije omogućilo da legalno izvršavam dva vrlo delikatna zadatka za KPJ i KPA: učestvujem u udarnoj grupi koja je po zadatku KP vršila atentate na rukovodioce fašističkih organizacija i domaćih neprijatelja, i prisluškujem sve telefonske razgovore koji se vode između vojnih komandi, prefektura, policije i nadleštava u Ulcinju, Skadru i Tirani. 0 tim razgovorima bio sam dužan da izvještavam člana Opštinskog komiteta KPJ Ćazima Resulbegovića, odnosno rukovodstvo KPJ u Ulcinju.

U telegrafskoj sali zgrade pošte u Ulcinju gdje je bila smještena i telefonska centrala, provodio sam dane i noći radi izvršavanja pomenutih zadataka, pa i onda kada nisam bio u radnoj smjeni. Jedne noći preko morze-aparata sam primio povjerljivi telegram, upućen od strane prefekture iz Skadra podprefekturi u Ulcinju, da liše slobode preko 20 članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera i deportiraju ih u logor Pprto Romano. Ovaj telegram - spisak u cijelosti sam prepisao i iste noći predao Ćazimu Resulbegoviću, čije je ime takokđe bilo na spisku. Ipak nakon dva dana ova grupa je uhapšena i deportirana.

Ovo je bila jedna od mnogih informacija koje sam ja po zadatku davao svojoj vezi sa Opštinskim komitetom KPJ u Ulcinju, a od kojih mi nije prijetila nikakva opasnost po život, jer sam bio siguran da me drugovi neće odati. Pored informacija o onom što sam saznavao morao sam po zadatku vršiti razne sabotaže na PTT, uređajima kao što su prekidi veza na telefonskoj centrali, izazivanje kvarova na relejima morze-aparata radi prekida telefonsko-telegrafskih veza i si. Ovo je svakako bilo delikatnije ai opasnije od prisluškivanja razgovora. Posebno delikatno bilo je prenošenje letaka na relaciji Skadar - Ulcinj. U poštanskim vrećama sa ostalom redovnom poštom stizali su leci na albanskom a zatim su rasturani po gradu i albanskim selima. Na ovom poslu naročito su bili aktivni Džel Golemi član KPA i Hajrulah Kastrati član gradskog komiteta KPJ u Skadru.

Zbog psihičke i fizičke napetosti kojoj sam radom u pošti bio izložen, veoma sam se obradovao kad sam dobio poziv od Nikole Đakonovića i Luke Kneževića da napustim PTT i pođem u Lovćenski bataljon. Moj odlazak sa pošte u NOV i POJ, obilježen je i ponovnim dolaskom u Ulcinj, sa Danilom Đurovićem, kada smo uništili telefonske i telegrafske aparate i veze PTT u Ulcinju.

Džvedet Resulbegović

RAD PRVE PARTIZANSKE POŠTE

Pred sam napad na Berane Mjesni komitet KPJ je, u duhu opštih odluka i naređenja, donio odluku da određeni vodovi, još u toku noći 15. jula 1941. godine, imaju presjeći sve stalne komunikacione veze koje su spajale italijanski garnizon u Beranima sa garnizonima u Bijelom Polju i Andrijevici. Riječ je bila
0 rušenju cesta, spaljivanje svih mostova na rijeci Limu - prema Bijelom Polju, kao i na rijeci Bistrici - prema Andrijevici. Uporedo s tim stavljeno je u zadatak
1 rušenje telefonskih linija. Ovaj zadatak je izvršen istog dana, tako da su sve karabinjerske stanice bile odsječene od garnizona u Beranima. A na teritoriji beranskog sreza okupator je bio postavio svoje karabinjerske stanice u svim onim mjestima gdje su one i ranije, za vrijeme bivše Jugoslavije, postojale. Tako su se karabinjeri u stanicama Lubinice, Donja Ržanica, Štitari, Lozna, Trepča i Polica našli potpuno odsječeni i bili likvidirani tako brzo da o tome glavni garnizon u

Beranama nije ni znao. To isto se desilo i u stanicama na teritoriji ostala tri sreza: andrijevičkog, kolašinskog, bjelopoljskog, a radilo se o još 12 karabinjerskih posada.

U većim mjestima, gdje su mu bili jači garnizoni, okupator nije imao vremena da uništi telefonske centrale, tako da smo ih mi odmah, ispravne, posijedali. No ni vojne komande, ni mjesni komiteti Partije u prvim časovima nijesu pridavali veću važnost pošti i vezama, što se može opravdati jedino time da nije bilo nikakve veze sa spoljnim mjestima, a unutar grada sporazumijevanje se lako obezbjeđivalo i kuririma. Ali čim se front počeo širiti i udaljavati, a slobodna teritorija postajati sve veća - odmah se osjetila potreba da se brže i efikasnije sprovode naređenja, kao i da se uspostavlja sigurnija spona između pozadine i samog fronta.

Odmah po oslobođenju Berana, 19. jula 1941. održano je partijsko savjetovanje u prostorijama vojnih kasarni. Tom savjetovanju prisustvovao je i Mitar Bakić, delegat CK KPJ, koji je dao uputstvo o daljem radu i organizaciji vlasti na oslobođenoj teritoriji sreza beranskog. S tim u vezi partijsko rukovodstvo je donijelo i odluku da se 21. jula 1941. godine održi konferencija kojoj bi prisustvovali predstavnici svih političkih partija (stranaka) sa čitave oslobođene teritorije, da kao narodni predstavnici izaberu prvi organ narodne vlasti. Konferencija je sazvana u prisustvu 300 delegata, koji su predstavljali više od 26.000 stanovnika, koliko je tada brojala oslobođena teritorija sreza beranskog.

Na ovoj konferenciji usvojene su vrlo značajne odluke: ukinuti su svi dotadašnji organi vlasti i prestala je svaka njihova funkcija, a odlučeno je da se formiraju novi organi vlasti, narodnooslobodilački odbori, kao revolucionarni organi narodne vlasti, koji će braniti istinske interese naroda.

Taj zbor je izabrao Sreski narodnooslobodilački odbor koji je, istog dana popodne, održao svoju prvu sjednicu u zgradi ondašnjeg Okružnog suda, na kojoj je donio odluke o daljem razvitku narodne vlasti. Stvoreno je pet sektora, nešto kao odsjeka, koji su se bavili upravnim, ekonomsko-finansijskim, vojno-sudskim, socijalno-zdravstvenim i kulturno-prosvjetnim pitanjima.

Pored drugih organizacionih mjera, Partija je stavila u zadatak organizovanje pošte i poštansko-telegrafske veze, što je bilo nužno u daljoj etapi borbe i povezivanja sa frontom, već uspostavljenim milicijskim stanicama u Lubnicama, Štitarima, Donjoj Ržanici, Polici, Loznoj i Trepči. Zatim se odmah pristupilo organizovanju i uspostavljanju veza sa obližnjim oslobođenim mjestima Andrijevicom i sa Murinom, pa u pravcu Plava, gdje se nalazio i front prema Cakoru i Sjekirici. Takođe se radilo na uspostavljanju telefonske veze sa Bijelim Poljem, Šahovićima (sada Tomaševo), Mojkovcem, Koritima i dr. Od Kolašina veza je uspostavljena sa poštama Mateševo, Lijeva Rijeka, Pelev Brijeg, Manastir Morača, Dragovića Polje i dr. Jednom riječju, u veoma kratkom vremenu povezana su sva pomenuta sreska mjesta. To nije bio lak posao, jer su pred sam napad na okupatorske garnizone sve vanjske linije bile jako oštećene, žica odnesena a desetine stubova isječeni. Stručnog kadra nije bilo, jer su se mnogi stručnjaci već nalazili u borbenim odredima, a ostatak se razbježao.

Uslovi pod kojima je organizovana PTT služba zaista su bili teški, i to iz više razloga. Prvo i osnovno, nije bilo kadrova koji su mogli u svakom slučaju da preuzmu ovu službu. No, brzo su se osposobili drugovi na svim većim gradskim telefonskim centralama. Nedostatak materijala za nadovezivanje iskidanih linija objašnjava se time što okupator u svojim magacinima nije imao ništa sem poljskog kabla, tako daje i sa te strane bilo teškoća. Gradske mreže, iako su bile male, takođe su u borbi bile isprekidane i oštećene. U gradu su za početak povezani samo oni korisnici koji su rukovodili ustankom, a inače nije bilo ni potrebe za nekim širim uspostavljanjem gradske mreže i veze.

Odluka Mjesnog komiteta KOJ o organizovanju pošte i veza u Beranama i sa vojničkog stanovišta je bila potrebna. Taj zadatak bio je povjeren meni. Odmah sam pristupio organizaciji i, kao najvažnije, vezivanju Berana sa Andrijevicom i Kolašinom. Sa Kolašinom je bilo važno vezati se i zbog toga jer se u njemu

nalazio i član Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, odakle je svakog časa tražio izvještaj sa ovog sektora. Vojni komitet i Mjesni komitet KPJ bili su u neprestanoj vezi sa Kolašinom, odnosno štabom koji je rukovodio ustankom u Crnoj Gori.

Već sjutradan dakle 22. jula, uspostavljena je telefonska veza i pristupilo se organizovanju pošta. Pored telefonskih veza, pošta je odmah počela sa primanjem pisama, koje je rodbina boraca donosila za svoje najmilije koji su bili na položajima prema Rožaju, Pešteri, Cmiljevici itd. Kuriri koji su dolazili iz ustaničkih odreda navraćali su u poštu, po ta pisma, koja je, bez maraka, sređivao poštar Spaso Đukić, uručujući ih kuririma. Spaso je ujedno od kurira primao i pisma sa fronta, bez koverte, najčešće napisana na parčetu običnog papira, na zavoju paklice đuvana i si.

Moglo bi se reći da se poštanska služba odvijala onako kako je to u onim uslovima bilo moguće. Nije, istina, bilo nekih određenih obrazaca, ali se vodila evidencija primljenih i otpremljenih pisama kao i paketa, istina bez uobičajenih taksa i žigosanjem dnevnim žigom, isto onako kako je to rađeno i prije ustanka.

Na svako pismo i paket, odnosno pošiljku, udaran je žig na kome je bio izrađen lik partizana, sa stisnutom pesnicom na sljepočnici i petokrakom zvijezdom na grudima. U gornjem dijelu žiga bilo je upisano: »Partizanska pošta«, a u donjem dijelu »Crne Gore i Boke«, dok je ispod svega toga bilo i mjesto odredišne pošte - Berane. Pored toga upotrebljavane su stare dopisnice, na kojima je ispisivano: »Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku«. Iznad ovog natpisa stajala je petokraka zvijezda.

Ove štambilje izrađivao je Boško Šekularac, i to od gume. Sve je bilo urađeno dosta ukusno, sa žiletom, pri čemu su izrezivana i vađena slova, zatim prikivana na starim postoljima od žigova.[1]*

Ne bih se mogao sjetiti, iako to stoji negdje zapisano, da smo primali novčane uputnice, ne bar za borce koji su bili na frontu, jer im novac, u stvari, nije ni bio potreban, odnosno nijesu ga imali gdje ni za što utrošiti. Građanima su, možda, isporučivane novčane pošiljke.

Iako pošta nije radila u punom sastavu, ipak, kada su čuli službenici da je pošta otpočela sa radom - počeli su da pridolaze. Ubrzo su bili na dužnosti: Risto Đolević, Jevrem Zečević, Savo Luković, Spaso Đukić, Ljubo Raičević, Savo Đaković, glavni monter PTT-linije i drugi.

Svakog dana je otpremana pošta za Andrijevicu, Bijelo Polje i Kolašin, onda tri sreska mjesta, i to prvih dana kuririma, pješacima, a kasnije poštonošama na konjima, a samo pokoji put i zaplijenjenim italijanskim automobilima.

Kuriri su, u stvari, bili glavna spona od fronta do postojeće telefonske stanice, a telefoni su bili postavljeni svuda gdje su postojale karabinjerske stanice. Kuriri su od stanica nosili i vojna naređenja koja su dolazila od vojnog komiteta, a koja su prenošena telefonom.

U svakom slučaju, naša telefonska služba izvanredno je poslužila operativnom rukovođenju, jer se dobilo u vremenu, a i tajnost je bila zagarantovana. U stvari, preko postojećih veza se skoro ništa drugo nije ni prenosilo osim vojnih naređenja. Privatni razgovori, ako ih je bilo, bili su vrlo kratki i opet su se odnosili na kretanje borbe i stanje na frontu.

Prva tri dana lično sam neprekidno radio na telefonskoj centrali. Uslovi za ishranu si bili teški; u gradu nije bilo ništa, a od kuće teže je stizalo, tako da sam dva-tri dana potpuno gladovao. Strašni umor, a naročito nesanica, su me savladavali, ali se ni po cijenu života nije smjelo zaspati. Kolašin je zvao vrlo često, tako sam redovno podnosio izvještaje, i uspostavljao vezu sa Vojnim komitetom i mjesnim komitetom partije.

Prvi kadrovi koji su se našli na telefonskim centralama, kao što je rečeno, bili su oprobani i sigurni komunisti. Na pošti Berane bio sam organizator svih

1) Jedan takav žig (baš ovaj iz vremena rada prve partizanske pošte u Beranama) nalazi se u Poštansko-telegrafskom muzeju u Titogradu.

veza i pošta na slobodnoj teritoriji koja je tih julskih dana postojala.[2] Na bjelopoljskoj pošti, odnosno centrali, kao odan i povjerljiv telefonista, nalazio se Vojin Žurić, gdje je ostao do dana povlačenja. Na pošti Mojkovac bio je upravnik Milan Mišnić, vrlo odan i povjerljiv službenik. Na pošti u Kolašinu radili su Radule i Zorka Vujsić. Radule je bio ujedno i glavni monter na tom sektoru kolašinskog sreza. Na pošti u Mateševu nalazili su se Milo[3] i Aco Vešović. Na pošti Andrijevica upravnik je bio Vojo Stijović,[4] a na pošti Murina radio je stari rodoljub Radun Laban, koji je za NOP odano radio sve do kraja rata. Na ostalim stanicama nalazili su se najodaniji ustanici, koji su se smjenjivali.

Oslobodivši ogromnu teritoriju, mi smo na njoj uspostavili veze i njima se intenzivno služili, što nije izmaklo pažnji okupatora. Naprotiv, važnost i ulogu veza neprijatelj je još itekako u tim danima cijenio i pridavao im veliku važnost. To potvrđuje, pored ostalog, i činjenica da je neprijatelj organizovao i dvije diverzantske akcije, nastojeći da veze uništi.

Na pravcu od Mateševa prema Kolašinu jedna grupa fašističkih saradnika porušila je trasu, isjekavši tri stuba, a žicu, izolatore i nosače ponijela. Ova akcija je izvedena od strane neprijateljskih elemenata, a organizovana je od reakcionarnih glavešina koje su tog dana pokušale da iz kolašinskog zatvora oslobode 18 italijanskih oficira, koji su bili zarobljeni prilikom zauzimanja Berana i predaje 800 fašističkih vojnika.

Druga diverzantska akcija izvedena je od strane albanskih fašista između Murine i Andrijevice, sa ciljem napada na Murino i naše položaje koji su se nalazili prema Plavu i Gusinju.

Bilo je još nekih manjih pokušaja i sabotaža na trasama u vremenu od 15 dana koliko su veze postojale i koliko su služile nama. Naše partizanske patrole, koje su se kretale putevima koje smo obezbjeđivali, ujedno su imale i zadatak čuvanja telegrafsko-telefonskih linija.

Sve pošte na pomenutoj teritoriji funkcionisale su do 7. avgusta 1941. godine, kada je okupator osvojio našu slobodnu teritoriju, nastupajući jakim kaznenim ekspedicijama, odnosno sa čitavom divizijom koja je hitno prebačena iz Albanije, da bi pritekla upomoć opkoljenim garnizonima u Podgorici, Nikšiću, Cetinju i Pljevljima.

Po naređenju vojnog rukovodstva naredio sam svim upravnicima područnih pošta i telefonskih stanica da se u novoj situaciji, sve što može korisno poslužiti evakuiše, a da se sve telefonske centrale razbiju, potpuno onesposobe i unište. Poljski telefoni, poljski kablovi, žica i drugo - evakuisani su i otpremljeni u planine.

Iz Berana je evakuisan ogroman materijal natovaren na snažne italijanske mazge, zaplijenjene prilikom zauzimanja italijanske komore i garnizona, na planinu Bjelicu.

Maksim Vuković

KAKO JE USPOSTAVLJENA VEZA IZMEĐU CRNE GORE I KOSOVA 1941.

Jedan dan pre napada na Andrijevicu, rečeno mi je da dođem u Sreski komitet jer je trebalo preneti neku poštu Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju. U komitet sam otišla sa Vojom Zogovićem. Tamo smo našli Djeda Vojvodića koji mi je predao pismo koje je trebalo odneti Oblasnom komitetu. Voj-

2) Za uspješno organizovanje veza i pošte bio sam pohvaljen od strane Vojnog komiteta za Crnu Goru i Mjesnog komiteta KPJ za Berane, a kao nagradu za sve to dobio sam revolver »beretu«.

3) Poginuo 1942. godine.

4) Docnije uhvaćen i od strane Italijana i strijeljan u Andrijevici.

vodić me je, zatim, uputio kod jedne drugarice u Andrijevici gde sam dobila legitimaciju kako bi se mogla kretati po terenu do Metohije. Narednog dana rano izjutra uputila sam se prema Čakoru. Kad sam se penjala na Čakor čule su se puške iz pravca Murina. Tada nisam znala daje počeo ustanak. Ipak sam nastavila dalje. Putujući tako došla sam do italijanske karabinjerske stanice. Tu su me Italijani legitimisali i zadržali govoreći da sačekam dok ne vide šta se to dešava tamo iza Ćakora. Ja sam iskoristila priliku i vratila se nešto natrag. Kod sela Drelie nisam mogla preći reku Bistricu jer su partizani već porušili dva mosta, tako da sam pregazila Bistricu, zaobišla karabinjere, izašla na cestu i produžila za Peć.

Kad sam došla blizu Peći, razmišljala sam kako da neopažena uđem u grad. Palo mi je napamet da sakupim breme drva, prebacim preko ramena i tako uđem u Peć. Bez problema sam ušla u Peć i došla u kuću Miladina Popovića. Miladina nisam našla u kući, a njegova majka mi je rekla da je on otišao do Bore Vukmirovića. Otišla sam do Bore i tamo ih našla obojicu, a zatim sam im predala pismo. Obradovali su se kad su me videli. Znali su da se nešto dešava u Crnoj Gori, ali nisu znali ništa određeno. Pošto sam im predala pismo iste večeri prebacila sam se u Vitomiricu.

Od Miladina Popovića nisam dobila nikakvu poruku da nosim za Crnu Goru. Miladin i Boro su me pitali da li želim da ostanem nekoliko dana i da se odmorim ili da se odmah vratim natrag pošto jedna grupa, sa Mitrom Bakićem na čelu, polazi u Crnu Goru. Ja sam, naravno, odlučila da se odmah vratim. U toj grupi bilo nas je trinaest. Na put prema Crnoj Gori krenuli smo preko Rugovskih planina. Kad smo došli u Katune, neki Albanci su nas hteli predati Italijanima. Međutim, među njima je bio jedan naš simpatizer, koji je poznavao Miću Ilića iz naše grupe. Zahvaljujući njemu vratili smo se u Katun, odakle nas je on, sa jednom grupom Albanaca, uputio u Crnu Goru. U Rugovskim šumama nas je uhvatila noć i tu smo prenoćili. Sutradan su nas ovi Albanci ispratili prema Crnoj Gori.

Putujući tako došli smo u katun na planini Smiljevici i tu smo saznali da su partizani oslobodili Berane.

Iz tog rejona jedan deo naše grupe sa Mitrom Bakićem na čelu, pošao je za Berane. Sama sam pošla planinama prema selu Murini. Uhvatila me noć i prenoćila sam blizu Čakora.

Sutradan sam stigla u Andrijevicu i izvestila drugove da sam izvršila zadatak.

Vidra Zogović

ZADATAK JE IZVRŠEN

Bilo je to u prvoj polovini meseca septembra 1941. godine, kada sam od Branka Deletića, sekretara Sreskog komiteta KPJ za Andrijevicu dobio zadatak da uspostavim vezu sa Oblasnim komitetom KPJ za Kosovo i Metohiju, jer sam dobro poznavao teren koji je trebalo preći od Cakora do Peći, a sa mnom treba da pođe Vujo Zogović.

Pošto sam dobio materijal koji je trebalo da predam drugovima sa Kosova Vujo i ja smo pošli na izvršenje zadatka. Iz sela Velike za jednu noć prešli smo Cak or, a zatim preko planina Bjeluhe, Jelenka i Koprivnika spustili se više sela Belog Polja kod Peći. Pošto smo predanih u šumi više Belog Polja, u prvi sumrak krenuli smo za selo Vitomiricu.

U toku noći zaobišli smo Peć, nastavili put poljem, tako da smo u selo Vitomiricu stigli negde oko pola noći. Došavši u Vitomiricu, pred kuću Mića Gilića, zakucao sam na dvorišnu kapiju i odmah čuo daje u kući nastala gužva. Paž-

ljivo sam očekivao da li će mi i ko otvoriti kapiju. Posle izvesnog vremena u dvorištu se pojavio Mićov otac Nikola i upitao ko je. Kada sam mu se javio on me po glasu poznao i otvorio mi vrata. Pošto smo se poljubili i pozdravili, uveo nas je u kuću i počeo da se smeje. Ispostavilo se da su te noći kod Miće bili još neki drugovi iz partijskog rukovodstva pa su oni najpre sakriveni, a tek posle toga Nikola nam je otvorio vrata. U kući nam je Nikola rekao da se malo odmorimo a on je izašao i obavestio drugove o našem dolasku. Nije prošlo ni deset minuta u kuću su ušli Mićo Gilić, Pavle Jovićević, Mito Miljković i drugi. Sada se ne mogu setiti ko je sve te noći bio tu.

Kada sam ja kucao drugovi su pomislili da su to možda Italijani. Predao sam poštu. Ostatak noći smo proveli u razgovoru. Oni su se interesovali o stanju i događajima u Crnoj Gori a mi smo im odgovarali koliko smo znali i umeli.

U Vitomirici ostali smo 5-6 dana. U međuvremenu sam išao u Peć i tu se, preko veze, javio Bori Vukmiroviću, a sreo sam se i sa Ramizom Sadikom. Od Bore sam dobio poštu za Branka Deletića. Tako smo se naredne noći ja i Vujo uputili u Crnu Goru, ali ne istim pravcem kojim smo i došli. Kretali smo se planinama u pravcu Rožaja i Berana (Ivangrad). Idući tako preko planine Mokre stigli smo u selo Velici. Narednog dana krenuli smo ka planini Konjsko. Morali smo da idemo noću, jer je okupator sa domaćim izdajnicima kontrolisao puteve u tom rejonu. Kad smo stigli na Konjsko našli smo Veselina Maslešu, Đuru Lončarevića, Vuka Turkovića i još neke. Tu sam predao pismo Bore Vukmirovića i prenio usmene poruke drugova sa Kosova.

Kad je pao mrak Branko Deletić i ja uputismo se u Polimlje. Negde oko pola noći stigosmo u selo Gračanicu i svratismo do Brankove kuće. Tu nas Brankova majka nahrani, zatim, odosmo u njivu da se u kukuruzu, pod jednom šljivom odmorimo.

Tako sam, eto, izvršavao kurirske zadatke i prenosio poruke između Crne Gore i Kosova.

Veličko Zogović

POŠTARI OKUPIRANOG ŠIBENIKA U SLUŽBI NOP-a (OD APRILA 1941. DO OKTOBRA 1942.)

Sa ustaškom propusnicom stigao sam iz Zagreba u Šibenik. Bilo je to u drugoj polovini aprila 1941. Rodni grad sam zatekao u metežu. Šačica mesnih ustaša poduzimala je sve da konstituiše novu vlast, ali za to nije bilo ni ljudi ni vremena. Odmah sam se, kao organizovani radnik, obratio drugovima za savet koji su me i ranije postupno i smišljeno uvodili u politički život. Od njih sam doznao za odluku mesnog rukovodstva KPJ da svi radnici 21. TT-tehničke sekcije pri pošti u Šibeniku do daljnjega ostanu na svojim radnim mjestima i da se ne odazivaju pozivima da odu u druge poštanske centre Pavelićeve države.

Javio sam se na dužnost šefu sekcije, inžinjeru Vojkoviću, i tamo zatekao sve poznate drugove - nadzornike linija i sliižbenike pošte. Preuzeo sam moje staro mesto sekcijskog mehaničara.

Ubrzo sam doznao da je za ustaškog povjerenika pri pošti u Šibeniku postavljen odavna penzionisani poštanski službenik Anić, inače poznat kao orguljaš po crkvama, osvedočeni katolik i, uz to, pouzdanik ustaša. Od njega smo dobili zadatak za postavljanje preko potrebnih veza za funkcioniranje upravo formiranog ustaškog logora smještenog u Sokolskom domu. Taj jedini povjerenikov zadatak nismo uspjeli ni da počnemo da izvršavamo prije nego su u grad ušle jedinice italijanske okupatorske vojske. Divizija »Pasubio« prva je ušla u grad i u njemu se zaustavila, dok su druge jedinice nastavile marš prema Splitu.

U italijanskoj vojsci je u to vreme inžinjerija vodila računa o vezi. Jedan poručnik inžinjerac je, sa grupom vojnika, došao u našu poštu. On je po dva vojnika ostavio da budu u svakoj smeni na telegrafu, a po jednog na telefonskoj centrali. Ovi vojnici su odmah u potkrovlju zgrade pošte zaposeli prostor za stanovanje i u prvo vreme bili stalno pod oružjem. Što su duže boravili u zgradi to su se sve neposrednije obraćali nama, izvršnim organima, dok su šefa sekcije izbegavali. Očito je bilo njihovo nastojanje da u razgovorima s nama budu što prijazniji. Dobijali su redovno obilato sledovanje, pa su i nas nudili hranom, koju su sami za se pripremali, kuhajući na improviziranom šporetu.

Ubrzo smo se uvjerili da Italijani, u stvari, ništa ne mogu učiniti bez nas, jer smo samo mi znali sve o instalacijama - u pošti i u gradu. To je kod nas produbljivalo saznanje o ispravnosti rešenja mesnog rukovodstva KPJ da svi ostanemo na svojim radnim mestima, jer nam je upravo to omogućavalo pun uvid u sve ono što se događalo na tom važnom punktu, a što je bilo na svoj način vjeran odraz svih promena u gradu.

Poznavanje rasporeda linija, delimične kablovske mreže, gradske mreže, privoda i razdjelnika omogućavali su nam da saznamo mnoge informacije, pratimo kretanja telegrama i odmah uočavamo ko se od službenika pošte eksponira kao pripravan da služi okupatoru.

Što se okupatorova vojna vlast više širila Šibenikom to je brže splašnjavala želja šačice mjesnih ustaša da zagospodare gradom i otpočnu represalije protiv onih koji nisu htjeli da prihvate njihovu vlast, posebno protiv komunista.

Ubrzo je iz »Ravnateljstva brzojava i brzoglasa« iz Zagreba stiglo naređenje našem šefu da se, sa svim osobljem sekcije, preseli u Knin. To je ukazivalo da će okupacija potrajati i da vlast NDH neće biti uspostavljena u Šibeniku.

Šef sekcije, inače veliki smušenjak, otpočeo je agitaciju da se sa njim preselimo u Knin i tamo osnujemo sekciju. On inače kod nas nije uživao nikakvi autoritet, a tim postupkom je još jednom dokazao da je spreman da služi NDH i bude na usluzi izdajnicima sopstvenog naroda. Radi toga smo svi, osim nekoliko izuzetaka, ostali na svojim radnim mestima i čekali razvoj događaja, spremni da delujemo po direktivama Partije.

Ubrzo sa Musolinijevom vojskom u Šibenik je, postupno, počela da pristiže i grupa civila određena da formira organe vlasti u okupiranom gradu. Tako je stigla i grupa za preuzimanje pošte. Predvodio ju je neki dr Apicella, a za saradnike je doveo sve stare i iskusne poštanske činovnike. Novo postavljeni upravnik pošte Amatti takođe se nekada zvao Ljubić, ali je za okupacije poslije prvog svetskog rata otišao u Italiju, i tamo promjenio ime.

Naša grupa tehničkog osoblja izuzetno je potpala pod upravu pošte, a uputstva za rad smo dobivali od provincijskog rukovodstva »Azeinde dei telefoni stati«. To je bila organizacija odvojena od pošte i telegrafa, ali ona u Dalmaciji nikada nije do kraja sprovedena. Inače, novi poštari, kao da su bili sasvim svijesni daje okupacija privremena, ništa posebno nisu ni donijeli ni izgradili. Naprotiv, nastojali su da što bolje iskoriste raspoložive snage i sredstva. S druge strane, i te snage i sredstva su ubrzo počeli smanjivati i, postepeno, okretati protiv njih, što je bio dio opšteg otpora naroda koji je od prvog dana bio svjestan da se od okupatora i okupacije nema čemu dobrom nadati.

Za održavanje mesnih i međumesnih linija i vodova preuzeti su u službu svi područni nadzornici linija, a za gradnju i veće opravke - što je bilo sve neophodnije zbog učestalih rušenja linija od strane diverzanata-u Šibenik je povremeno navraćala grupa iz poluvojne organizacije poštanske službe Italije.

Na pošti je uspostavljena vojna cenzura svih vrsta PTT saobraćaja, koju je, u prvo vreme, vodio poručnik Tomasini, rodom iz Trsta. On je neko vreme bio i prevodilac u Specijalnom sudu za Dalmaciju, čije je sedište bilo u našem gradu, pa bi nam, i sam ogorčen zločinom fašista, podrobno i s gnušanjem pričao o tim stravičnim mučenjima koja su završavana streljanjima na mesnom nogometnom igralištu.

Okupatorova administracija je postepeno uvođena u sve službene poslove, a kada ie, 18. maja 1941. godine, u Veneciji konačno završen i formalni čin aneksije Dalmacije, potpali smo pod zakon okupatora, osim po pitanju plaće - koju smo dobivali u smanjenom iznosu i neredovno.

Međutim, to je bio i konačan kraj planova mesnih ustaša, koje su postepeno napustile grad, osim nekolicine koji su se stavili pod skute Musolinijevih fašista u ovom slobodarskom gradu i preuzeli sramnu ulogu prokazivača organizatora narodnog otpora. Oni, pak, koji su otišli iz Šibenika bili su poznati organizatori logora i koljači, među kojima su se, po zločinima, posebno istakli izvesni Matković i Ercegović.

Po direktivi Partije, postepeno smo se i mi postariji organizovali za otpor, okupljeni u simpatizersku grupu kojom je rukovodio Ljubo Truta službenik na telegrafu. Grupu smo u početku sačinjavali: Drago Gulin, Luka Sutlović, Stipe Karađole i ja, da bi se zatim smišljeno, kroz rad, proširila i povećala. Mi smo, širili propagandni materijal, prikupljali pomoć za NOP i, što je bilo veoma važno uspješno, razvijali propagandnu aktivnost među okupatorovim vojnicima raspoređenim na rad u pošti. Mi smo kroz taj rad međusobno povezani, postupno postajali svesni svoje snage, i to, prvo, zbog toga što smo, znali da radimo pod rukovodstvom KPJ i, drugo, što smo bili neophodni okupatoru, pa smo mogli organizovati i manje diverzije, čime su se znatno smanjivale mogućnosti razmene informacija i usporavao njihov tok.

U radu za NOP smo se koristili nezadovoljstvom vojnika i službenika okupatora koji nisu odobravali divljanje fašista, a naročito njihove metode »preodgajanja«, a kasnije i »pacifikacije« nepokornog naroda Dalmacije. To je posebno došlo do izražaja kada je planuo ustanak i kada su preko vojnog telegrafa počeli u velikom broju da pristižu izveštaji o uspešnim akcijama prvih četa i odreda ustanika srednje i severne Dalmacije. Bili smo na izvoru informacija šta okupator misli i komentariše kakve protivakcije preduzima i najavljuje. Upravo prateći rad vojnog telegrafa zaključili smo da su okupatoru naročit strah u kosti na ovom području uterao, svojim uspešnim akcijama, partizanski bataljon »Bude Borjan« i organizatori likvidacije prefekta Zadra, Orazia.

Mi smo tako bili organizovani da smo na vojnom telegrafu, uz pomoć podnarednika Giuliana Garammone, mogli slobodno ne samo da čitamo već i pribilježimo podatke o onome što bi bilo aktuelno i s gledišta preduzimanja mera preventive od hapšenja pojedinih aktivista NOP-a, zatim u vezi suđenja zatvorenicima ili traženja nekih podataka.

Talijanski podnarednik Giuliano je bio nastavnik, osećajan i častan čovek; pisao je i neke pesme i slao ih svojoj školi u Perudžu.

Preko Šibenika su išli svi TT-vodovi na relaciji Split-Zadar, pa smo zato često, ubacivali u osigurače neispravne uloške-patrone i termičke kalemove. U dva navrata smo onesposobili za rad i telegrafski uređaj na traku »hjuz«. Tako je, usled prekida veza, otežavana i odugovlačena razmena saopštenja između civilnih ustanova i vojnih jedinica.

Pod kraj jeseni 1941. godine počeli su pristizati i prvi štampani materijali o stvaranju partizanskih jedinica, njihovim borbama, diverzijama u gradovima i na objektima, stvaranju slobodnih teritorija itd. Te informacije, popraćene pozivima da se jača borbeno jedinstvo naših porobljenih naroda i da se organizuje uništavanje okupatora i njihovih slugu - rasturano je po našoj pošti i nastojano da dođe u ruke posebno onima koji su se kolebali, a kao pretnja i opomena i onima koji su izdali narod prokazujući aktiviste NOP-a. To je dalo izvanredne rezultate i jačalo samopouzdanje i ugled svakom ko je pripadao našoj grupi i organizovano radio za narodnooslobodilački pokret.

Naš zadatak je bio i da osposobljavamo grupe skojevaca, uglavnom devojaka, u rukovanju telefonskim uređajima. Tako smo obučili jednu grupu devojaka koje su pre toga završile kraći tečaj sanitetskog zbrinjavanja. To smo, radili u tajnosti, radili šetajući u grupi i opisujući, a kad se moglo, i pokazujući pojedine delove. Verovatno je to bio dosta neefikasan način pripremanja i popune

partizanskih jedinica kadrom za održavanje veze, ali mi tada nismo ni umeli ni mogli bolje. Uostalom, kasnije smo se uverili daje to, makar i krajnje improvizovano organizovano i sprovođeno, bilo od koristi, nadasve radi toga jer se i time jačala organizacija i, u neku ruku, proveravala spremnost za izvršavanje zadataka iz domena uspostavljanja žičnih veza i rukovanja telefonima i telefonskim centralama. No, mi smo u toj obuci aktivista išli i dalje. Posle usmenih instrukcija, usledilo bi nekoliko posjeta te grupe skojevki našoj radionici, gde su pomenute uređaje mogle i vidjeti. A one su sa izuzetno velikim interesovanjem, odanošću i ozbiljnošću shvatile i izvršavale postavljene zadatke, tako da su na svakom sastanku svog skojevskog aktiva pojedinačno izlagale što su sve naučile. (Dve od tih skojevki kasnije sam sreo na kursu za radiste pri Vrhovnom štabu NOVJ).

Orijentacija na ovakav način pripremanja kadra veze za jedinice, u okupiranim gradovima, gde postoje uređaji i mogućnost za njihovo upoznavanje, kasnije se potvrdila kao ispravna i svrsishodna.

Iz tog perioda dva zadatka su mi ostala u živom sećanju - izrada prenosnog radio-aparata za 1. primorsku četu, na čijem se formiranju upravo radilo, i pripremanje diverzije na zgradu pošte rušenjem glavnog razdelnika, telefonske centrale i glavnog razvoda na njenom krovu.

Izrada radio-prijemnika, u uslovima krajnje nestašice radio-delova i nemanja odgovarajućih stručnjaka, predstavljala je vrlo složen zadatak. No, vremena za gubljenje nije bilo. Cim sam dobio zadatak odmah sam, zajedno sa Gulinom, sačinio plan rada. Najpre smo našli vrsnog radio-tehničara, Franju Mozeša, koji je bez ustezanja i pogovora pristao da izradi prijemnik, ali pod uslovom đa to ne radi u svojoj kući, jer se bojao odmazde Italijana. Radi toga smo zaključili da je najbolje da se to radi u mojoj radionici, na pošti, koja je, upravo zbog toga što je dobro čuvana od karabinjera, bila najpogodnije mesto.

Imali smo neko staro kućište na kome je bilo samo nekoliko kondenzatora, otpornika, zavojnica i podnožja za cevi. Odlučili smo da se za izradu jednostavnog prijemnika koji će za napajanje koristiti anodnu suvu bateriju od 90 V, a akumulator od 6 V za ogrev cevi. Bilo je najteže doći do cevi. U vezi s tim, Možeš nam je rekao da se one jedino mogu naći u skladištu koje je zauzeo okupator, u bivšoj mornaričkoj izviđačkoj komandi. Tamo je skladištar bio Đorđe Prajs i sada mu se, kako je Možeš cenio, moglo s poverenjem obratiti. Razgovarali smo sa Prajsom i pokazalo se daje voljan da nam pomogne, ali pod uslovom da on cevi ne iznosi iz skladišta, već da mi dođemo po njih. To je, srećom, bilo moguće izvesti jer smo, budući zaduženi za održavanje TT instalacija na pošti, imali odgovarajuće propusnice za slobodno kretanje po vojnom kompleksu. Povoljna okolnost je bila i to što su i u novim uslovima, pod okupacijom, nastavljeni predratni odnosi u kojima su na obalnom rubu bile objedinjene telegrafske veze mornaričke izviđačke službe i javnog saobraćaja i one su održavane od organa naše 21. TT-sekcije, a za uzvrat mi smo podmorske kablove održavali koristeći se mornaričkim remorkerima i penišama.

U novim uslovima Prajs je, kao bivši mornarički narednik, po specijalnosti signalist-galvanist, ostavljen od okupatora da, kao civil, vodi skladište koje je on, nesumnjivo, najbolje poznavao. I sada, pošto nije bilo drugog izlaza, Gulin i ja smo otišli u skladište. Tačnije, mi smo Jako ušli u kompleks objekata do skladišta, a onda, držeći se zvanično, ušli u skladište - praveći se kao da tražimo rezervne delove za telegrafske »morze« aparate koji su nam, u radionici za tekuće održavanje, stvarno nedostajali. Prethodno nam je Prajs pripremio potrebne cevi, a mi smo ih, odeveni u prekomotne balon mantile, preuzeli od njega. U stvari, u unutrašnje džepove mantila sakrili smo ukupno 8 cevi. Tako smo, uz ne mali rizik, mogli izvestiti rukovodstvo da ie radio-prijemnik završen. On ie ubrzo upućen i na teren.

Drugi zadatak - izvođenje diverzije na zgradu i instalacije naše pošte - bio je predviđen kao jedna od akcija kojom bi se obeležio međunarodni praznik rada, Prvi maj 1942. godine. Međutim, izvršenje tog zadatka je, iako smo bili oba-

vili opsežne pripreme, odloženo, jer je upravo tih dana u Šibenik prebačena grupa od četrdesetak zatvorenika, među kojima je bio sekretar CK KP Hrvatske Rade Končar. Oni su prebačeni iz Splita u Šibenik, na suđenje. Pretpostavljajući da bi posle diverzije, koju smo upravo pripremali, moglo, kao jedna mera odmazde, usiediti i masovno streljanje zatvorenika - rukovodstvo je obustavilo izvršenje planiranog zadatka.

U to vreme smo izvršavali različite zadatke za potrebe NOP-a. Intenzivno i sigurno prenošene su informacije i poruke na relacijama Šibenik-Split i Šibenik-Biograd na moru. U tom su pouzdane javke bili: u Splitu Vinko Dujmić Misi i telefonistkinja Marija Knežević, a u Biogradu Nikola Gulin.

U februaru 1942. godine rukovođenje našom grupom preuzeo je Drago Gulin, jer je, u jednoj provali u gradu, otkriven Ljubo Truta, pa je stoga morao brzo da napusti Šibenik i otići u Severnodalmatinski NOP odred. Svi smo mu zavideli na tome odlasku, želeći da i sami idemo iz grada i aktivno učestvujemo u oružanoj borbi, mada će mnogi kao i ja ubrzo, kada dođu među partizane, shvatiti daje i aktivnost naše grupe u okupiranom Šibeniku bila svojevrsna, odgovorna i opasna borba, zapravo važan deo celokupne borbe koja je vođena prema neprijatelju.

Metod Antunac

ZAGREBAČKI ŽELJEZNIČARI - NEUSTRAŠIVI ILEGALCI

Željeznička partijska organizacija u Zagrebu, s obzirom na specifičnost i važnost saobraćaja u danima okupacije naše zemlje, imala je značajnu i delikatnu ulogu. Poseban značaj za Nijemce je imao zagrebački željeznički čvor, zbog veze sa Bosnom, Srbijom i Dalmacijom.

Centar radničkog pokreta željezničara Hrvatske bila je Željeznička radionica u Zagrebu, u kojoj je tada radilo oko 3.850 radnika. U njoj je djelovala jaka i brojna partijska organizacija koja je u borbi protiv neprijatelja primjenila razne forme otpora. Stvorene su brojne udarne i diverzantske grupe, više raznih odbora i pododbora, skloništa, skladišta...

U samom sjedištu Pavelićeve državne tvorevine radio je partizanski mehanizam. Ne prezajući ni pred kakvim opasnostima, svi zadaci su izvršavani. Vršene su diverzije, prebacivanja i skrivanja ilegalaca... Prikupljeni materijal, oružje i municija stizali su tamo gdje su bili potrebni i namijenjeni.

Čim je 1941. godine počela narodnooslobodilačka borba, zagrebačka partijska organizacija je formirala odbore, pododbore i grupe koji su dobili zadatak da prebacuju ilegalce i materijal u partizane. Rukovođenje tim vrlo važnim zadacima, povjereno je Anki Berus i Antunu Biberu Teheku. Oni su rukovodili prebacivanjem ljudi i materijala, davali zadatke i vodili brigu o radu odbora, pododbora i grupa.

Već u početku ustanka uspostavljena je veza sa više mjesta na oslobođenoj teritoriji u Hrvatskoj. Iz dana u dan stvarani su novi kanali, uspostavljane nove veze kojima su prebacivani borci. Među mnogobrojnim članovima Partije i drugim aktivnostima, koji su radili na sprovođenju ovog zadatka, nalazio se i dobar broj aktivista iz zagrebačkog željezničkog čvora.

Pojedine partijske organizacije su i samoinicijativno uspostavljale vezu sa oslobođenom teritorijom. Tako je Dušanka Krist, službenica i aktivista NOP-a, kada je u avgustu 1941. odlazila iz Zagreba na Baniju, uz pomoć Dušana Dukića, člana Sreskog komiteta KPJ za Hrvatsku Kostajnicu, uspostavila vezu sa oslobođenom teritorijom. Kada se vratila u Zagreb, Dušanka je o tome, preko svog muža Dušana Krista, električara Željezničke radionice i kandidata za člana Partije, obavijestila partijsku organizaciju Drugog odeljenja Željezničke radionice.

Željeznička partijska organizacija je odmah počela da koristi ovu vezu i kanal za prebacivanje ilegalaca i materijala na oslobođenu teritoriju. Poslije kraćeg vremena, Željeznički partijski komitet je odlučio da formira svoju grupu za prebacivanje aktivista i materijala partizanima. Za rukovodioca grupe je određen Korošec Brzi, koji je bio prometnik na Savskom kolodvoru. U grupi su se, pored Brzog nalazili Radošević sa Glavnog kolodvora i autor ovog priloga Crni iz Željezničke radionice.

Krajem avgusta 1941. formirane su i podgrupe u Željezničkoj radionici i na Glavnom kolodvoru. Rukovodilac podgrupe u Željezničkoj radionici bio sam ja. Zamjenici su mi bili Slavko Glavati, tokar i kandidat za člana Partije, i Dušan Krist Ceho, član KPJ. Grupe i podgrupe su stalno popunjavane novim članovima, jer su pojedini aktivisti otkriveni ili su odlazili u partizane. Na sprovođenju ovih delikatnih zadataka grupe su uključivale agilnije aktiviste sa željeznice. Članovi grupa imali su na vezi po nekoliko aktivista sa kojima su radili. Najaktivniji među njima u 1941. su bili stariji Heski, ljevar i član Partije, i Ahmet Kapetanović, električar i simpatizer NOP-a.

Da bi mogle u potpunosti da izvršavaju svoje zadatke, grupe su morale vršiti i niz pripremnih radnji. Nabavljale su razna dokumenta, željezničarsku i drugu uniformu, prevozna sredstva, željezničarske tašne, fenjere... Interesovale su se i za podatke o osoblju koje je pratilo vozove i manevrisalo vagonima po stanicama gdje su prebacivani ilegalci.

Po željezničkim stanicama, koje su bile pogodne za prebacivanje, grupe su, uz pomoć aktivista, vršile posebne sabotaže. Čim bi, poslije tih sabotaža, željezničke stanice zatražile specijalna kola za opravku vagona koja su bila u rukama željezničkih grupa za prebacivanje, iz Zagreba bi odmah krenula kola se ilegalcima, upućenim u partizane.

Za svaki dobiveni zadatak član grupe i vodič su pravili detaljan plan. Vezu sa grupom stalno je odražvao Stjepan Debeljak Bil. On je redovno dolazio na sastanke grupa, pružao joj pomoć i davao određenije zadatke.

Čim je, krajem avgusta 1941. formirana grupa, dobio sam zadatak da odem iz Zagreba na oslobođenu teritoriju Banije i učvrstim i proširim postojeću vezu. Kratko vrijeme iza toga je, sem sa Banijom, uspostavljena i veza sa Kordunom i Gorskim kotarom. Tada su željezničari kroz više kanala prebacivali mnoge borce i materijal na oslobođenu teritoriju.

Kao član grupe za prebacivanje, često sam odlazio iz Zagreba na oslobođenu teritoriju.

U prvoj polovini septembra 1941. dobio sam zadatak da iz Zagreba prebacim na Baniju Voju Hofštetera i Julička. Pošto su se snabdjeli dokumentima, koje im je nabavio inžinjer Šegvić, zamjenik šefa Drugog odeljenja Željezničke radionice, nas trojica smo, u željezničkim uniformama i usred dana, ušli u voz na Glavnom kolodvoru. Bio je dan i nije nam se spavalo, ali čim smo sjeli u kupe njih dvojica su odmah »zadrijemala«, imitirajući tako zamorenost od službe. Ubrzo je voz krenuo. Slijedile su stanice jedna za drugom. Bez ikakvih smetnji, stigli smo u Blinski Kut. Izašli smo iz voza, sa još nekoliko putnika. Pošto je bilo rano da pođemo na vezu, odlučili smo da se zadržimo na stanici. Međutim, tu se nalazila domobranska straža, i neke ustaše koje su se muvale po stanici, zbog čega smo postali nervozni i nesigurni. Zbog toga smo odmah produžili u selo. Idući oprezno, došli smo do poveće zgrade pred kojom su stajala dva starija čovjeka. Pošto smo se sa nepoznatima pozdravili, stupili smo sa njima u razgovor, pitajući ih:

- Može li se kod vas dobiti malo rakije?
- Može, izvolite u kuću! - odgovorili su.

U nevezanom razgovoru, sjedeći i pijuckajući, ovdje smo ostali do sumraka. Čim se počelo smrkavati pošli smo na vezu, do kuće Miloša Kevdžije i njegove supruge Branke. Miloš nas je lijepo ugostio i nahranio, a zatim smo krenuli sa vodičem, u Veliku Gradušu. Nakon podužeg pješačenja, stigli smo u selo i tu našli Artura Turkulina, organizacionog sekretara OK KPH za Baniju, Vladu Muta-

ka i još neke drugove. Tada sam prvi put vidio naoružane partizane, u uniformama, sa trorogim kapama i crvenim petokrakama. U kući Dušana Dukića te večeri sam dugo sa njima razgovarao. Partizani su mi pričali o borbama koje su do tada vodili i o uspjesima koje su postizali, ja sam im iznosio uspjehe U radu komunista na Željeznici i u Zagrebu.

Sutradan, rano ujutro, sa vodičem, sam došao na željezničku stanicu Brđani, odakle sam istog dana otputovao u Zagreb.

Čim sam se vratio sa Banije, pozvao me je Stjepan Debeljak i rekao mi da imam zadatak da idem na Kordun, u selo Bović, kod Vrginmosta. Da uspostavim vezu sa kordunaškim partizanima.

Odmah sam počeo da se pripremam. Razmišljajući o pojedinostima, sjetio sam se Danice, supruge Ahmeta Kapetanovića, koji je radio u našoj radionici, a koja je bila rodom sa Banije i imala rodbinu i na Kordunu. Došao sam do zaključka da bi bilo dobro da i ona pođe sa mnom. Zato sam sutradan, za vrijeme rada u radionici, upitao Ahmeta da li bi Danica išla kod svoje rodbine.

Čim sam dobio Ahmetovu saglasnost, istog dana, sam tražio odobrenje od Debeljaka da samnom na Kordun pođe i Danica. Debeljak se odmah složio sa ovim planom.

Uveče je sa Ahmetom i Danicom bilo sve dogovoreno o našem odlasku u Vrginmost.

Već sutradan sam primio poštu i snabdio se potrebnim dokumentima. U radionici se nisam odjavljivao. Dogovorio sam se sa Ahmetom da on uzme moj broj sa table i odnese ga u odeljenje.

Iz Zagreba smo pošli u dogovoreno vrijeme. U Vrginmost smo stigli sa velikim zakašnjenjem. Ipak smo predveče, neopaženo stigli u selo Bović, i odmah uspostavili vezu.

Sutradan, u rano jutro, krenuli smo nazad, noseći nešto životnih namirnica - da bi time opravdali svoje putovanje. Bez ikakvih teškoća, ušli smo u Vrginmost i došli na željezničku stanicu. Ovdje smo saznali da tog dana neće saobraćati voz, jer je pruga porušena. Zato smo se odlučili da pješke pođemo do Vojnića a odatle u Zagreb. Čim smo izašli iz Vrginmosta naišli smo na domobransku stražu koja nas je zaustavila i pitala, otkud mi ovdje. Pošto smo im objasnili da smo došli da kupimo životne namirnice i da imamo željezničarske besplatne karte, legitimisali su nas i izvršili pretres stvari, rekavši:

- Nećemo vas pustiti da sami idete. Ovdje pričekajte, pa ćete krenuti sa kolonom. ..

Tu smo dugo čekali. Tek nakon nekoliko časova ukrcali su nas sa ostalim putnicima u jedan kamion, zajedno sa grupom domobrana i ustaša. Ubrzo je formirana duga kolona automobila. Gotovo čitav dan smo putovali do Karlovca, jer se kolona na više mjesta zaustavljala. Tek sutradan nastavili smo put iz Karlovca i posle podne stigli u Zagreb.

Početkom oktobra 1941. aktivisti su, po zadatku partijske organizacije, izvršili sabotažu na željezničkoj vagi u Sunji. Željeznička stanica je zatražila da se iz Zagreba što prije upute kola za opravku vage. O ovome je na vrijeme obavješten i Korošec. Iako je u to vrijeme bio na službi, on je uspio da odmah obavijesti grupu ilegalaca i naredi im da se pripreme za odlazak. Uz pomoć manevarskog osoblja, koje je išlo na ruku grupi za prebacivanje, kola za opravku vaga postavljena su na pogodno mjesto. Preko mlađeg Heskija, stolara iz radionice i člana KPJ, koji se u to vrijeme slučajno našao na željezničkoj stanici, Korošec mije poručio da odmah, dođem do njega. Nije bilo vremena za duži razgovor. Dao mi je u zadatak da u partizane prebacim trojicu ilegalaca.

Sa trojicom ilegalaca, obučenih u željezničku uniformu, već prije podne krenuo sam za Sunju. Cim je voz stao na sunjskoj stanici, ne čekajući da se vagon prebaci na drugo mjesto, oni su iskočili. Posle smo sva četvorica krenuli lagano pored stanice i uputili se izvan grada, ka selu Drljačama. Međutim, tek što smo se od Sunje udaljili oko 200 metara, iza jedne okuke pojavila se ustaška patrola. Pitali smo se šta da preduzmemo u ovakvoj situaciji. Međutim, patrola je već bila

tu pred nama i njihov vođa nas je upitao kuda idemo. Odgovorili smo da idemo do prvih kuća, da kupimo nešto namirnica, da smo iz Zagreba došli po vlak, pa pošto imamo još vremena do polaska vlaka, hoćemo to da iskoristimo. Na ovakav odgovor ustaše su, na veliku našu radost, bez riječi produžili.

Sredinom oktobra 1941. dobio sam zadatak da još jednu grupu ilegalaca prebacim u partizane. Međutim, ovog puta sam zakasnio. Kada sam stigao na Glavni kolodvor, noseći kofer sa pištoljima, municijom i sanitetskim materijalom, voz je već napuštao stanicu. Potrčao sam za njim, ali je bilo sve kasno. Vjerovatno nimalo slučajno, na Glavnom kolodvoru sam se susreo sa Ankom Berus i Antunom Biberom, koji su me upitali zašto sam zakasnio? Odgovorio sam im da idem prvim vozom za njima! Njih dvoje se nisu složili sa mojom odlukom, rekavši mi da je sa grupom otišao Dušan Krist Čeho.

Međutim, pošto sam imao poštu, ipak sam odlučio da sačekam sledeći voz i predam poruke na teren. Čim se kompozicija postavila, ušao sam u voz noseći teški kofer.

Odavno se bilo smračilo kada je voz, ušao u stanicu Blinski Kut. Čim sam izašao iz voza, pošao sam na vezu u selo. Noć je bila mirna, a selo potpuno pusto. Odjednom, tišinu prekinu komanda: »Stoj«.

Razmišljajući šta da uradim, odlučio sam se da, pre svega, sačuvam hladnokrvnost.

- Stao sam - odgovorim vadeći brzo svoja dokumenta.
- Ruke u vis! - slijedila je druga komanda. Svjestan da sam pao zlikovcima u ruke, podigao sam ruke u vis. Kroz tamu sam primjetio tri uniformisane siluete i shvatio da su to ustaše. Dok sam tako stajao, priđe mi jedan ustaša, dok su druga dvojica i dalje držala u mene uperene puške.
- Ne mrdaj, inače...

Pružio sam mu već pripremljenu legitimaciju. Ustaša je, osvetljavajući baterijom, pogleda.

- Otkud ovdje?
- Došao sam da kupim za kuću nešto životnih namirnica.
- Odakle si?
- Iz Bosne, a radim u Zagrebu.

Dok se vodio ovaj razgovor, prišla su i druga dvojica ustaša. Zastali su, posmatrajući me. Vođa patrole je zatim izvršio nadamnom formalan pretres i bacio pogled na kofer.

- Sta je unutar? - upitao je, pokazujući na kofer.
- Narandže...

Da bi se u ovo uvjerio, ustaša je čučnuo, otvorio kofer i počeo pretres. Dok je on otvarao kofer, stajao sam očekujući najgore. Bilo mi je jasno da više nema nikakvog izlaza. Nije bilo teško pronaći pištolje, municiju i sanitetski materijal, koji su se nalazili ispod narandži. Bio sam već izgubljen. Međutim...

Pošto je prebacio nekoliko narandži, ustaša najedanput zastade:

- Kuda nosiš narandže?
- Hoću da ih zamijenim za namirnice - ohrabreno odgovorih.
- Pusti ga, neka ide. Naš je, Bosanac i željezničar. Vidiš, čovjek pošao po namirnice, - umiješa se u razgovor debeljuškasti ustaša.

Vođa patrole zatvori kofer i vrati mi legitimaciju. Ohrabren, brzo čučnuh, otvorim ponovo kofer, uzeh nekoliko narandži i pružih ustašama.

- Uzmite, osladite se malo...
- Kod koga ćeš sada, u ovo doba noći? - uzimajući narandže upita vođa patrole.
- Molim vas, bi li mi vi mogli koga preporučiti?
- Možeš ići ovdje, kod ovog domaćina, - pokazao je obližnju kuću vođa patrole, pa nastavi - ubuduće nemoj ići noću i ne idi nigdje izvan sela, jer možeš naići na bandite.
- Neću, neću, budite bez brige! Zanoćiću ovdje u selu, a sutra idem odmah u Zagreb.

Dok se ustaška patrola udaljavala prema željezničkoj stanici, još nekoliko trenutaka sam gledao za njima. Istovremeno sam bio i zbunjen i sretan. Sam sebi nisam vjerovao da se sve tako dobro završilo. Zahvaljujući samo pukom slučaju, sretno sam se izvukao. Kada sam se uvjerio da su ustaše odmakle produžio sam užurbanim koracima prema kući Miloša Kevdžije.

- Otkud u ovo doba?! - upita začuđeno Branka, otvarajući vrata.
- Je li ovuda danas prošla jedna grupa iz Zagreba? upitah, ulazeći u kuću.
- Jeste, otišla je već odavno, reče Branka. - Vjerujem daje već stigla među partizane.
- Mogu li još večeras dobiti vodiča, da što prije idem...
- Smiri se, čovječe! Uđi u sobu i sjedi malo, a za to vrijeme će i vodič doći.

Ove Brankine reći me smiriše. Čim sam sjeo, ispričao sam Branki šta mi se dogodilo. Ubrzo je stigao i vodič. Nas dvojica smo odmah krenuli u Staro Selo, na oslobođenu teritoriju. Ovdje smo našli i ilegalce koje je iz Zagreba doveo Dušan Krist. Među njima nalazila se i Maca Gržetić. I ovaj put sam proveo sa partizanima čitavu noć. Sastao sam se tada i sa Urošem Krunićem, sekretarom Sreskog komiteta KPJ za Hrvatsku Kostajnicu i Studenim, pozadinskim radnikom u ovom kraju. Tek sutradan, oko podne, vratio sam se u Zagreb.

Krajem oktobra 1941. ukrcana je jedna grupa ilegalaca u zaplombirani vagon, koji je priključen kolima za opravku vaga upućenim za Sunju. Za sprovodnika vagona odredili su mene. Oba vagona su na vrijeme postavljena na Glavnom kolodvoru, gdje su ilegalci nesmetano ušli. Zajedno sa Korošecom došao sam sa službenim nalozima da preuzmem vagone. Kada smo se uvjerili da su svi ilegalci stigli u ukrcali se, zaplombirali smo vagon i rastali se. Vagoni su priključeni na putnički voz, koji je išao prema Bosanskom Novom.

Kada je, oko 9 sati prije podne, voz ušao u Sunju, odmah sam se zainteresovao kod manevarskog osoblja gdje će postaviti vagone. Pošto sam utvrdio da mjesto, koje su željezničari odredili za vagone, ne odgovara za neprimjetni izlazak ilegalaca, pošao sam do vođe manevra i zamolio ga da ih prebaci na slijepi kolosjek prema željezničkoj stanici Brađani. Vođa manevre, međutim, nije pristao da ih tamo prebaci, ali ih je ostavio na suprotnoj strani, također, na slijepom kolosjeku. Vagoni su postavljeni na mjesto koje nije najbolje odgovaralo za izlazak. Ipak sam donio odluku da otvorim vagon i da pustim ilegalce da što prije izađu. Osmatrajući na sve strane, oprezno sam prišao vagonu i skinuo plombu. Otvorio sam zatim, vrata i na brzinu upoznao ilegalce gdje se nalaze i kojim pravcem treba da idu.

Izlazeći, jedan po jedan, iz vagona, ilegalci su na potrebnom odstojanju išli ispred stanice, po kolosjecima, prema selu Drljačama. Da bi bili što manje upadljivi, svi su, osim jedne drugarice, imali željezničke kape na glavama. U prolazu pored željezničkog osoblja pojedinci su pozdravljali, a neki su sa njima izmijenjali i po nekoliko riječi. Kada su ostavili iza sebe željezničku stanicu i našli se na cesti koja vodi za Sisak, ilegalci su produžili ubrzanim koracima kako bi se što prije udaljili od Sunje. I ova grupa ilegalaca, u kojoj se nalazila i Anka Butorac, uspješno se prebacila u partizane.

Nakon izvršenog zadatka, vraćajući se prema stanici, razmišljao sam šta da radim dalje. Vagoni ne smiju dugo ostati na stanici. Željezničko osoblje može postaviti pitanje zašto su došli kada tako dugo stoje. To bi ubuduće otežavalo korišćenje kola za dalje prebacivanje aktivista. Razmišljajući o tome, pošao sam do šefa stanice da mu ispričam već smišljenu priču.

Kratko vrijeme iza toga, ponovo sam dobio zadatak da prebacim četiri ilegalca u partizane. U dogovoreno vrijeme, Korošec ih je na Glavnom kolodvoru povezao sa mnom. Tek što smo se ukrcali, u voz pojavi se grupa ustaša. Na njihovim zajapurenim licima odmah se primjetilo da su pripiti. Čim su ušli u vagon, počeli su da vade čuturice i flaše pune rakije. Nastalo je međusobno nazdravljanje i bančenje. Odjedanput su ustaše, kao da su se nečeg dosjetile, počele okupljati oko sebe i ostale putnike, prisiljavajući ih da zajedno sa njima piju. Ta čaša nije mimoišla ni nas. Nismo imali kuda. Morali smo prići ovom »prijatnom«

društvu i, zajedno sa ustašama, piti. To je, ujedno, bila i srećna okolnost, jer na nas niko u vozu nije obraćao pažnju. Čak i ustaška patrola, koja je kontrolisala voz i legitimisala sve putnike, nije nam prilazila. To nam je pomoglo da se nesmetano prebacimo do Sunje.

Kada smo stigli u Sunju, ustaše su već bile potpuno pijane. Pjevajući i galameći, izašli su iz voza da se osvježe, ostavljajući svoje stvari, među kojima i pištolj na opasaču. Ostavši poslednji u vagonu, pokupili smo ustašku opremu, s pištoljem, i izašli na peron. Odmah smo se, sa željezničkim kapama na glavama, upitili prema selu Drljače.

U neposrednoj blizini sela, kada smo bili na domaku cilja i kada smo mislili da je prošlo najgore, ugledali smo kolonu naoružanih vojnika. Bila je to grupa domobrana i ustaša, koji su ovuda krstarili. Potrčali smo niz jednu padinu. Ustaše i domobrani su nas primijetili i za nama ispalili nekoliko metaka. Nastala je i potjera. Međutim, koristeći se šikarama, sve smo se više udaljavali od gonilaca, pa je i pucnjava počela da jenjava. Bježeći od potjere, zašli smo na nepoznat teren. Lutajući, čuli smo lavež pasa, a ubrzo zatim ugledali i kuću. Odlučili smo da pozovemo domaćina i upitamo ga gdje se nalazimo. Čim smo joj prišli, trojicu ilegalaca sam rasporedio oko kuće, a ja sam zajedno sa četvrtim zakucao na vrata.

Nakon dužeg vremena kada se domaćin uvjerio da zaista želimo u partizane, izašao je i odveo nas do odbornikove kuće. Odbornik nas je lijepo primio i ugostio. Dugo je sa nama sjedio i razgovarao, interesujući se za prilike u Zagrebu. Oko pola noći pošli smo na spavanje, u štalu. Rano ujutro su došla dva vodiča. Jedan od njih odveo je ilegalce u Veliku Gradušu, dok je drugi pošao sa mnom do željezničke stanice Brđani.

Kada sam se istoga dana vratio u Zagreb, na željezničkoj stanici, me je čekao Korošec.

Sutradan u dogovoreno vrijeme došao sam na stanicu i pred već postavljenom kompozicijom sreo se sa Korošecem i ilegalcima obučenim u željezničke uniforme. Pošto smo izmijenili nekoliko riječi, Korošec je otišao a ja sam sa ilegalcima ušao u voz.

Bez zakašnjenja, voz je došao u Caprag. Međutim, ovdje su nastale nepredviđene teškoće. Voz je dugo stajao. Putnici su nervozno izlazili i ulazili. Nakon dugog čekanja, saznali smo daje u blizini Blinskog Kuta napadnut jedan voz. U vozu smo dočekali i noć. Kada se smrklo, u voz su ušli oružnici. Počeli su legitimisati putnike, pa i nas. Iako su nam legitimacije bile ispravne, sve su nas odveli u jednu omanju prostoriju na stanici. Većina putnika je zbog takvog postupka negodovala. Bez obzira na proteste oružnici su nas zadržali cijelu noć pritvorene. Sva je sreća da nisu vršili nikakva saslušavanja, niti pretres stvari. Bili smo zabrinuti. Plašili smo se da nas ne odvedu na policiju, gdje bi nam svakako izvršili pretres stvari. Našli bi nam i pištolje, koje smo nosili sa sobom. Zbog toga cijelu noć nismo ni oka sklopili. Međutim, sutradan u 7 časova, oružnici su nas pustili. Sa ostalim putnicima ušli smo u voz i otputovali u Blinski Kut. Dvojicu »željezničara« doveo sam do Miloša Kevdžiie, koji ih je u toku noći prebacio u partizane.

Drugom polovinom novembra 1941. Josip Hrelja, dreer iz Radionice, koji je redovno davao pomoć za NOP, reče mi:

Moj sin Ignjat je dobio poziv da se javi u domobransku vojsku, ali ja ne želim da služi poglavniku. Htio bih da ide u partizane i ovaj poziv bi, vjerujem mogao da iskoristi za to, jer će se podugo misliti da je otišao u domobrane.

- Kada se mora javiti u vojsku?

— Za četiri dana.

~ Neka u subotu bude spreman za put.

Dogovorili smo se u koje vrijeme Ignjat treba da dođe na željezničku stanicu. Toga dana bilo je dogovoreno da dođu još dvojica drugova, koje je takođe trebalo prebaciti u partizane. Međutim, na vrijeme je jedino stigao Ignjat Hrelja sa svojim roditeljima, drugovima i poznanicima, koji su došli da ga isprate »u

vojsku«. Prijatelji koji su ispraćali Ignjata bili su uvjereni da on odlazi u domobrane, a jedino su njegovi roditelji i supruga znali istinu. Uz pomoć Slavka Glavatog i Ahmeta Kapetanovića, u vagon je ukrcano pet kofera raznog materijala. Prije polaska voza, sa Ignjatom su se svi pozdravili. Ignjatova majka i supruga su plakale.

- Ćuvaj se, - rekao je stari Hrelja, stisnuvši mi ruku a zatim i sinu Ignjatu.

Voz je ubrzo krenuo. Ušli smo u kupe i sjeli suprotno od kofera. Nesmetano smo došli do Velike Gorice. Na toj stanici su iznenada ušla četvorica pijanih ustaša. Kada je voz krenuo počeli su da legitimišu i maltretiraju putnike. Prišli su i nama zatraživši legitimacije. Izvadili smo željezničke službene naloge i pružili ih ustašama.

- Vi ste željezničari, banda?! Pođite sa nama!, vikali su.
- Ni riječi više, već naprijed! odbrusi jedan od njih.

Pošli smo za njima kroz vagon, moleći ih uzput da nas puste. Međutim, ustaše su bili neumoljivi. Idući i raspravljajući se sa njima naišli smo na ustaškog natporučnika, koji je stajao u hodniku. Čim je čuo raspravljanje prišao je grupi ustaša koja je vodila ilegalce i upitao ih:

- Šta je, zašto se objašnjavate? Zbog čega ih vodite?

Ignjat, koji je stajao do ustaškog oficira, molećivim glasom reče:

- Gospodine natporučniče, izvolite naša dokumenta iz kojih se vidi da smo pošli u službu! Ni sami ne znamo zbog čega nas tjeraju i prijete nam. Mi smo Hrvati, lojalni građani...

Ustaški natporučnik, i ne sačekavši da Ignjat kaže sve što želi, uze dokumenta i pažljivo ih pogleda. Nakon toga pozva ustaše u svoj kupe. Poslije kraćeg vremena, ponovo svi izađoše.

- Idite svojim poslom - reče natporučnik, vraćajući nam dokumenta.

Pošto smo mu se zahvalili, uputili smo se u svoj kupe. Na izlaznoj stanici sam uzeo tašnu i izašao na peron, a Ignjat mi je dodavao kofere kroz prozor. Voz je ubrzo produžio prema Novskoj, a na stanici je ostalo samo nekoliko ljudi. Nas je ovdje trebalo da sačeka dogovorena veza, ali niko nam nije prilazio. Vrteći se po peronu, ugledali smo jednog kočijaša kako stoji držeći kandžiju među nogama. Odlučili smo da mu se, ipak, dogovorenim znakom obratimo.

- Gdje je Dušan? - upitam ga.
- Kod kuće... - odgovori kočijaš.
- A šta još? - začuđeno i ljutito upitah ponovo.
- Kandžija o lijevom ramenu...
- Pa, što je ne držiš?!

Sliježući ramenima, kočijaš nije ništa odgovorio. Ni sam nije znao da objasni zašto se nije pridržavao dogovora. Srećom, sve se dobro završilo. Odmah natovarismo kofere na kola i krenusmo u selo. Nakon duže vožnje, stigli smo u Staro Selo. Ignjat je ovdje ostao, a ja sam se odmah vratio u Zagreb.

Krajem 1941. trebalo je da odnesem važnu poštu na oslobođenu teritoriju Banije i da organizujem nova prebacivanja u partizane. Baš u to vrijeme izvršene su sve pripreme za odlazak iz Zagreba na oslobođenu teritoriju i Vlade Popovića.

Sa mnom u Zagrebu su živjeli moja trinaestogodišnja sestra i nešto stariji brat. Ja sam bio domaćin u kući. Starao sam se o svemu, u čemu mi je pomagao i brat. Sestra je obavljala sve kućne poslove. Stanovali smo u jednoj skromno namještenoj sobi. Iako malodobni, oboje su znali da radim za NOP. U svemu su mi pomagali. Sestra je, na primjer, držala stražu kada su se održavali sastanci u našem stanu, ili je prenosila razna obavještenja i poruke. Brat je, pak, skrivao i rasturao po Zagrebu razni ilegalni materijal, novac, oružje i poštu.

Kada sam odlazio na izvršenje zadataka nikad nijesam obavještavao brata i sestru kuda idem i po kakvom poslu. Našao bih uvijek neki »opravdan« razlog, službene obaveze i slično. Ovoga puta, međutim, odstupio sam od ustaljenih pravila konspirativnosti. Neki unutrašnji osjećaj kao da mi je nagovještavao da se ovaj zadatak neće dobro završiti. Pod tim utiskom, nekako spontano, rekao sam bratu i sestri da idem u Baniju, ali da se može desiti i da se ne vratim. U slučaju

da ostanem rekao sam im da se ne brinu. Na vrijeme ću ih obavijestiti gdje se nalazim, a za to vrijeme neka se obrate Dušanu Kristu i Ahmetu Kapetanoviću, koji će im u svemu pomoći. Kad sam ih obavijestio o svojim namjerama u kući je nastao plač. Sva ucveljena, sestra mi se, jecajući, objesila o vrat. Nastojao sam da ih, smirim. Ali i ja sam bio uzbuđen, potresen, očiju punih suza. Ipak sam se prvi pribrao. Uzeo sam stvari i pošao. Za mnom su potrčali brat i sestra i ponovo mi se objesili oko vrata. Grlili su me i ljubili. Dok su bili u zagrljaju, rekoh im tihim glasom:

- Ma nemojte plakati, mogu čuti komšije, pa će doći da vide šta je to kod nas. Onda smo svi stradali...

Laknulo mije tek kada sam izašao na ulicu. Ali tu su počele nove brige. Bojao sam se za sudbinu brata i sestre. Pitao sam se šta će biti sa njima, ako se ne vratim, ako padnu ustašama u ruke. I pored ovih zlih slutnji, nijesam smio zaboraviti na zadatak koji sam trebao po svaku cijenu da izvršim. Bio sam uvjeren da će mojoj porodici drugovi pružiti svaku pomoć.

Uputio sam se prema željezničkoj stanici, noseći važnu poštu za Okružni komitet KP za Baniju, koju sam dobio od Stjepana Debeljaka Bila. Nosio sam i kofer u kome su bila tri vojnodržavna pištolja, nešto pištoljske i puščane municije. Pravi sadržaj u koferu zakamuflirao sam narandžama koje sam kupio u piljarskoj radnji Asima Rizvanbegovića. Na svoju ruku, bez znanja drugova, ponio sam i jedan kratki karabin, koji sam na prevaru, uzeo od ustaškog natporučnika Envera Kapetanovića. Karabin sam stavio ispod zimskog kaputa, pričvrstivši ga kanapom uz tijelo. Noseći tako karabin, išao sam prema stanici. Tek na ulici sam primijetio da ga ovako ne mogu nositi - neću moći komotno da sjedim u vozu, a i primjetiće se. Ali, bez obzira na sve, odlučio sam da ga nosim.

Na izvršenje ovog zadatka sa mnom je išao i skojevac Ferid Lukačević, obućarski radnik iz Zagreba. Bio je to snažan mladić od 19 godina, po prirodi živahan i veseo. I on se ovaj put dobro pripremio. Nabavio je pištolj, sašio planinarsko odijelo i ponio u koferu sve što mu je bilo potrebno.

U dogovoreno vrijeme, našao sam se sa Feridom pred željezničkom stanicom. Odmah smo ušli na stanični peron.

Kad smo ušli u vagon kofere smo stavili iznad suprotnih sjedišta. Začas se vagon napunio i voz je krenuo. Kroz voz je prošla ustaška patrola, vršeći kontrolu putnika. Legitimisali su i nas.

Uskoro voz je ušao u stanicu Krajiški Brđani, nedaleko od Sunje. Bili smo uvjereni da je najgore prebrođeno i da smo pri kraju izvršenja zadatka. Međutim, nije bilo tako. Kada smo izlazili sa koferima, čim smo stali na papuču od vagona, pred nama su se pojavile ustaše i domobrani držeći uperene puščane cijevi u nas.

- Ruke u vis, majku vam komunističku - podviknu vođa ustaške patrole.

Podigli smo ruke, posle čega su nam prišla dvojica ustaša i počela pretres. Kod mene su, ispod kaputa, našli pušku, a u koferu pištolje i municiju. Kod Ferida su, među ostalim materijalom, pronašli pištolj. Ustaše su nas, naočigled mnogobrojnih putnika, počele nemilice tući. Poveli su nas do stražare. U stražari smo među ustašama prepoznali Safeta Rešića iz Bosnaske Kostajnice, ozloglašenog krvnika i vođu ove ustaške patrole.

Prva pomisao, kada smo upali u ustašku klopku, bila je - o provali. Ali, ko bi mogao da nas izda?[0]

Za mene i Ferida nastupili su teški dani. Bilo nam je jasno da smo, zahvaljujući neprijateljskim agentima, vrlo jeftino upali u ustaške ruke iz kojih ćemo se vrlo teško iščupati. Da nisu kod nas pronašli oružje, municiju i drugi kompromitujući materija] - mogli bi se i nadati da, ćemo kad-tad, biti na slobodi, a ovako...

1) Mnogo kasnije se doznalo daje tu provalu izvršio željeznički činovnik Jernej Jordan Žuti. Jordan je bio u odboru za prebacivanje, ali je istovremeno radio i za njemačku obavještajnu službu. Otkriven je tek 1943. godine, u Zagrebu.

Iz Krajiških Brđana ustaše su nas istog dana sproveli, pod jakom stražom, u Sunju. Strpali su nas u zatvor i nastavili sa mučenjem. Nakon nekoliko dana, sproveli su nas u Sisak, a zatim u Petrinju. Poslije dugotrajnog zlostavljanja, ovdje smo izvedeni pred ustaški Prijeki sud. Pala je i presuda - smrt strijeljanjem.

Međutim, za sve to vrijeme partijska organizacija Banije neumorno je radila da nas spase ustaških kandži. Uz pomoć željezničke partijske organizacije iz Zagreba, Okružni komitet KPJ za Baniju organizovao je naše bjekstvo, baš uoči dana kada je bilo predviđeno da se nad nama izvrši smrtna kazna.

Ubrzo iza toga našli smo se na oslobođenoj teritoriji...

Pored mene na prebacivanju ilegalaca iz Zagreba u partizane naročito je bio aktivan i Dušan Krist Čeho. I on je više puta odlazio iz Zagreba na oslobođenu teritoriju Banije, provodeći smjelo istaknute komuniste i druge građane. Izvršavajući ovaj zadatak, i Dušanova glava je bila vrlo često »u torbi«.

Početkom oktobra 1941. Korošec je zadužio Čehu da prebaci dvojicu ilegalaca u partizane. Sa njima ih je povezao na željezničkoj stanici. Uz snažan stisak ruke sjeli su u voz koji je u rano jutro krenuo prema Bosanskom Novom. Istog dana oko podne stigli su u Sunju i izašli iz voza. Poslije kraćeg zadržavanja, produžili su prema selu Drljačama gdje ih je čekao kurir i odveo u Veliku Gradušu. Čeho je zanoćio sa partizanima, a sutradan se vratio u Zagreb, noseći željezničke uniforme koje su bile potrebne za nova prebacivanja ilegalaca.

U novembru 1941. na Glavnom kolodvoru, Korošec je ponovo dao Čehi zadatak. Ovog puta trebalo je da provede na oslobođenu teritoriju trojicu ilegalaca. U dogovoreno vrijeme oni su, sa Čehom, ušli u putnički voz, prenatrpan putnicima. Voz je išao sasvim lagano, jer su se ustaše bojale miniranja pruge. Na dionici pruge od Siska prema Sunji voz je često stajao, čak i na otvorenoj pruzi. Nakon poduže vožnje, ilegalci su tek predveče stigli u Blinski Kut. Sa željezničke stanice odmah su produžili prema selu. Ovdje su se zadržali, raspitujući se za kupovinu životnih namirnica. U selu je, međutim, bilo dosta domaćih ustaša, pa su ilegalci, iako su imali uredna željeznička dokumenta, strahovali. Gledajući ustaše, ilegalci su pomišljali na najgore. Jedva su čekali da se smrkne i da pođu na vezu. Čekanje se odužilo. U sumrak su, oprezno, prišli kući Miloša Kevdžije. Kad su se uvjerili da nema nikog u blizini, i da ih niko ne vidi, neprimjetno su ušli u kuću. Još iste večeri kurir ih je prebacio na oslobođenu teritoriju, a sutradan se Čeho, sa sakrivenim željezničkim kapama i životnim namirnicama, vratio u Zagreb.

Slijedeći zadatak Čeho je obavio jednog prohladnog decembraskog dana 1941. Naime, kola mesne radionice, spremna za prebacivanje ilegalaca, bila su postavljena na Glavnom kolodvoru. Za njihovog vodiča ponovo je određen Čeho. U sumrak u kola je ušlo osam ilegalaca. Sa Korošecom, koji je bio dežurni činovnik na stanici, Krist je došao do kola i stavio plombu na njih. Kola su u toku noći prikopčana na jedan teretni voz. Sa nalogom, Čeho je sjeo u službeni vagon. Voz je krenuo prema Sunji. Na nekoliko usputnih stanica se zaustavljao poduže, a u Čapragu je stajao više od dva časa. Za sve to vrijeme Krist je često prilazio zaplombiranim kolima. Po dolasku u Sunju, kola mesne radionice su ostavljena na sporedni kolosjek, na mjesto pogodno za izlazak ilegalaca. Iako je bio dan, gotovo niko nije bio u blizini vagona, izuzev ponekog željezničara. Kada je Čeho dobro osmotrio okolinu i uvjerio se da nema nikakve opasnosti, prišao je kolima, skinuo plombu i otvorio vrata. Dao im je uputstvo kako i kuda da izlaze. Oni su, jedan za drugim, napustili vagon. Na putu od stanice do sela Drljače niko ih nije presreo. Uspješno su se prebacili na oslobođenu teritoriju.

Od tada, pa sve do početka 1943. godine, Dušan Krist Čeho je često odlazio kao vodič iz Zagreba na oslobođenu teritoriju, vješto i neustrašivo provodeći ilegalce.

Među zagrebačkim željezničarima - ilegalcima radila je i Dušanka Krist, dvadesetogodišnja činovnica smjela i snalažljiva žena. Bila je vrlo aktivna u radu za NOP.

Dušanka je više puta išla iz Zagreba na oslobođenu teritoriju Banije, Korduna i Gorskog kotara. Već u samom početku ustanka, Dušanka je kao kurir nekoliko puta odlazila u Baniju, vodeći ilegalce, noseći poštu i razni materijal. Drugom polovinom 1941. Dušanka je, između ostalih, prebacila na oslobođenu teritoriju Banije i Vladu Mutaka. Svaki zadatak je, uspješno i bez teškoća izvršavala, sve do...

Marta 1942. Dušanka je, noseći poštu za OK KPJ za Baniju, vodila trojicu drugova iz Zagreba u partizane. Sve do Siska išlo je po određenom planu. Međutim, tada se dogodilo nešto nenadno. Odjedanput, dok je voz stajao, uskomešali su se ustaše i oružnici. Bili su u pokretu, uznemireni nečim. Iznenada, u voz je ušao veći broj oružnika i agenata. Počeli su redom legitimisati. Prišli su i njima i zatražili isprave. »Željezničari« su pružili službene naloge, a Dušanka ličnu kartu. Agenti i oružnici su, međutim, sa nepovjerenjem gledali u njihove naloge. Nije im to bilo dovoljno. Zato su zatražili objašnjenje zbog čega idu iz Zagreba u Bosanski Novi.

- Imamo naloge, idemo po vlak - gotovo u jedan glas odgovoriše.
- Otkuda baš vi da iz Zagreba idete u Novi?
- Pa, do Novog voze Bosanci, a odatle mi za Zagreb.

U razgovor se umiješa i Dušanka, koliko je mogla mirnije, čak sa osmjehom:

- Pa, vidite da su neispavani i umorni. Zašto ih onda toliko gnjavite?

Oružnički vođa patrole, podebeo i omalen podoficir, strogim i krupnim glasom povika:

- Niko vas ništa nije pitao! Kad budemo vas pitali - onda odgovarajte. Željezničari neka produže, a vi ćete poći s nama... Sumnjivi ste nam, kad tako mnogo pričate.
- Zašto molim vas? upita, već bojažljivo, Dušanka.
- Bez ikakvog objašnjavanja pođite sa nama!

Dušanka je pošla tromo ispred njih. Ipak, bilo joj je drago što su »željezničari« ostali u vozu, što će produžiti. Bojala se samo šta će biti sa pismom, kojeg je nosila za OK KPJ za Baniju. Pomisao na ovo stalno ju je mučila. Agenti i oružnici su je sproveli na željezničku stanicu i uveli u omanji hodnik gdje je bilo više putnika. Predali su je postarijem oružniku, na straži. Uvrstila se među putnike, očekujući da je pozovu u kancelariju, na saslušanje. Čekanje se Dušanki jako odužilo, jer su se stranke i suviše zadržavale. Poslije saslušanja, jedne su puštali, a druge nekud odvodili. Dušanka je to gledala i već ju je hvatala nervoza. Počela je šetati kratkim koracima po malom hodniku, kao lavica u kavezu. I često bi bacila pogled kroz prozor. Razmišljala je i o pismu koje je nosila i pitala se šta da uradi s njim. Odlučila se, ipak, da ništa ne preduzima. Nervozna i preplašena, Dušanka se obratila oružniku koji je bio na straži.

- Molim vas, zašto čekam kada su mi sva dokumenta ispravna?

Oružnik je slegao ramenima, ćuteći. Revoltirana ovim, Dušanka izvadi legitimaciju i pruži je oružniku:

- Izvolite pogledati!

Oružnik, nesvjesno, pruži ruku i uze legitimaciju. Pošto je dobro pogleda, reče:

- Ne znam ništa, sačekajte gospodina satnika! Pustiće vas, sigurno...
- Ali, zaboga voz će mi otići...
- Ne mogu vam ništa pomoći!

Dok se vodio ovaj razgovor, kroz hodnik je naišao ustaški satnik. Dušanka je to odmah iskoristila. Priđe ustaškom oficiru i, pružajući svoja dokumenta, drsko i uvjerljivo reče:

- Molim vas, gospodine satniče, iz vlaka su me izbacili, iako mije legitimacija ispravna. Žalosno je da izbacuju ustašku ženu, a banda se nesmetano vozi...

Ustaški oficir zastade. Pogleda u Dušanku, uze njenu legitimaciju i pažljivo je pogleda.

- Sta je vaš muž?
- Ustaša, radi u ustaškoj nadzornoj službi!

- A gdje ste pošli?
- Pošla sam rođacima, u Sunju...
- Dobro, možete ići - reče ustaški satnik vraćajući joj legitimaciju.

Oružnik, koji je stajao na straži, samo je pogledao Dušanku. Ona je izlazila oprezno, okrećući se da vidi daje ko ne prati. Čim je izašla na stanični peron vidjela je da voz još stoji. Nije smjela da uđe u svoj vagon, među ilegalce. Čekala je da voz krene, da ih onda obrađuje. Ali, još uvijek je strahovala od toga da ustaše ne dođu po nju, da se ne predomisle. Tek kada je kondukter povikao: »Ulaz, molim!«, bilo joj je lakše. Čim je voz krenuo, Dušanka je kroz vagone prošla do kupea gdje su bili »željezničari«. Radosti nije bilo kraja. Radovali su se i zbog vijesti da su u toku protekle noći partizani napali jedan njemački voz i porušili prugu na više mjesta. To su saznali od putnika koji su u voz ušli u Blinskom Kitu. Zbog toga su tako dugo i stajali u Sisku.

Kada su stigli u Sunju, bilo se odavno smrklo. Nisu smjeli ovdje zanoćiti. Bojali su se da ih ustaše ne pohvataju. Morali su produžiti. Tek u svitanje neopaženo su stigli u Veliku Gradušu, na oslobođenu teritoriju.

Dušanka je u više navrata uspješno izvršavala partijske zadatke. Neustrašivo je odlazila na oslobođenu teritoriju, provodeći ilegalce u željezničkim uniformama. Međutim, u saradnji sa svojim agentima, ustaše su je uhapsile sredinom 1943. Nakon mučenja i zlostavljanja po zatvorima, poslali su je u jasenovački logor, odakle se nije vratila.

U borbenom stroju zagrebačkih željezničara-ilegalaca svijetlo mjesto zauzimao je i Marko Bratunić, čovjek srednjih godina, malog rasta, crn, koštunjav i živahan. Kao radnik Željezničke radionice, Marko je od 1943. prebacivao ilegalce u partizane. Radio je to vrlo jednostavno. Prije podne nalazio se u Radionici, na radnom mjestu, a poslije podne odlazio je svojoj kući u Jarun broj 29, gdje je živio sa ženom i djetetom i odakle je prebacivao aktiviste.

Sredinom maja 1943, Marko je, po običaju, uzeo sjekiru i konopac i pošao na obalu Save. Čim je stigao do nabujale rijeke, primijetio je kako se pored obale vrzmaju neki vojnici u njemačkim uniformama. Pribojavajući ih se, Marko je počeo sjeći šiblje, a ispod oka bi često pogledao na grupicu vojnika. Nije mu bilo jasno šta oni ovdje rade, koga traže. Dok je on tako razmišljao, nepoznati mu priđoše.

- Druže, mi smo gladni, imaš li nešto hrane da nam daš, upita jedan vojnik.
- Šta vi tu meni »druže«, nisam ja od onih i za one razbojnike u šumi, a i odakle mi hrane, dobri ljudi? I moja se familija pati... Znate kako je, rat je rat... - nesigurnim glasom poče Marko.
- Bi li ti nas onda prebacio preko Save, da idemo u partizane? nastavi vojnik. - Određeni smo da idemo na istočni front, a nama se ne ide, pa smo pobjegli.

Marko ih je sumnjičavo posmatrao. Pomišljao je da ovo nije kakva provokacija. Stojeći pored njih, Marko ih je nijemo gledao i ponovo ih prebrojavao. Zapazio je da nisu svi: jedan od njih je nedostajao.

Marko ih je još dugo posmatrao. Nije im vjerovao. Bojao se klopke. Ipak, iskusni ii egal ac se dosjeti:

- Pošto ste uniformisani i naoružani, ja vas moram prebaciti, a onda idite kud' god hoćete - reče lukavo Marko.

Zajednički su došli do skrivenog čamca u šikari. Brzo su ušli i sjeli: Dvojica snažnih vojnika uzeli su vesla. Čamac se približavao drugoj obali Save. Kada su stigli na drugu stranu rijeke, vojnici ga upitaše:

- Koliko smo dužni?
- Ništa - odgovori mrzovoljno Marko.
- Hvala što ste nas prevezli, a sada nam recite kojim ćemo putem najlakše i najbliže doći u partizane?

Razmišljajući šta da im odgovori, Marko se, ipak, odluči da kaže:

- Nigdje ne idite, jer je još rano. Njemačke i ustaške jedinice ovuda često prolaze. Sakrijte se u šikaru i pričekajte noć.

Marko im pokaza i pravac prema selu u koje treba da idu, ali im nije smio reći kome treba da se jave. Pozdravljajući se, vojnici su otišli prema jednoj šikari, a Marko se vratio na suprotnu obalu Save. Odjedanput ugleda i trinaestog vojnika, koji je u međuvremenu došao. Nervozno je šetao po obali i zviždao, tražeći svoju grupu. Šetajući tako, došao je u neposrednu blizinu Marka, ali je opet otišao nazad. Sjekući šiblje, Marko ga je ispod oka gledao i u njemu prepoznao Zvonka Marijančića, ali mu se nije htio javiti.

- Zdravo Marko, kako si? - nervozan i uplašen priđe mu Zvonko.
- Zdravo, dobro, a ti? - odbrusi Marko.
- Jesi li slučajno vidio da je jedna grupa vojnika prošla ovuda?
- Jesam!
- A gdje je?
- Preveo sam ih na drugu stranu.
- Prebaci i mene što prije, molim te!

Marko je pristao. Čamac je ponovo zaplovio na drugu stranu. Marijančić je uzput ispričao Marku da su pobjegli iz njemačke vojske i da žele da idu u partizane. Marku je to bilo drago, jer je saznao pravu istinu. Čim je stigao na drugu obalu, Marko je otišao do vojnika i rekao im da će im poslati kurira, koji će ih odvesti u partizane. Marko je obećanje i izvršio. Poslao je kurira Ivana Orčića, koji ih je prebacio u partizane.

Zbog aktivnog rada za NOP, u Dubravama je 24. decembra 1943, u sumrak, obješeno šesanaest ljudi, dok je dvojici ilegalaca uspjelo da pobjegnu ispod samih vješala, naočigled dželata, uprkos pucnjave i ustaške potjere. Bježeći od sigurne smrti, begunci su lutali cijelu noć i sutradan do podne. Idući od nemila do nedraga, stigli su u Jarunu, na obalu Save. Htjeli su, pošto-poto, da se što prije prebace u partizane. Tog trenutka je Marko Bratunić baš pošao da svojim čamcem prebaci partizanima poštu.

- Druže, možete li nas prebaciti preko Save? - upitaše ilegalci čim ugledaše Marka.

Stojeći pored njih Marko ih je dugo gledao. Drhtali su od zime nervozno gledajući na sve strane. Jedan od njih bio je u staroj domobranskoj uniformi, a drugi u pocijepanom civilnom odijelu i bez zimskog kaputa.

- A kuda ćete preko? - posmatrajući ih upitao je Marko.

Došljaci odgovoriše nešto tiho i nejasno, dok su im pogledi i dalje bili upereni čas na jednu, čas na drugu stranu.

- Kuda ćete tamo, znate li da su tamo partizani? - upita ponovo Marko.
- Neka su, molimo vas, samo nas prebacite!
- Hajde, hajde, sjedajte u čamac...

Markov čamac, ko zna po koji put, zaplovio je ponovo Savom. Dok je on veslao, čovjek u uniformi se oslobodi i poče da priča, ali sasvim polagano i oprezno. Objašnjavao je kako su, zbog rada za NOP, bili uhapšeni, u zatvoru mučeni i na kraju osuđeni na smrt. Dok je pričao kako su pobjegli ispod vješala, glas mu je podrhtavao. Njegov drug, koji je bio u civilnom odijelu, nije ni riječi progovorio. Njegove izmučene oči, međutim, govorile su daje preživio nešto teško. Izglèdao je umoran, fizički potpuno iscrpljen i duhom odsutan. Na njemu se vidjelo da mu nikada neće iščeznuti iz sjećanja vješala i lica njegovih drugova, koje su ustaše objesile.

Čim su došli na drugu stranu Save, Marko ih je povezao sa kurirom, koji ih je odveo u Zumberak. Kada su se rastajali zagrlili su Marka. Tekle su im suze radosnice.

- Mi smo slobodni, oko nas nema ustaša! Živjela sloboda! - povikao je jedan.

Krajem 1943. Marku je, preko veze, došla grupa od osam ilegalaca - da ih prebaci u partizane. Primio ih je i smjestio u štalu. Bilo je zimsko doba. Hladno. Padao je i snijeg, koga je vjetar raznosio praveći smetove. Ilegalci su u štali cvokotali i drhtali od velike hladnoće.

Upravo tih dana veza sa partizanima je bila prekinuta, a teško ju je bilo uspostaviti, jer su se ustaše vrzmale oko Save, dolazeći čak i do Markove kuće. Prošlo je i deset dana, a veza još nije bila uspostavljena. Osam ilegalaca je za to vrijeme ležalo u štali. Čekali su na prebacivanje. Za to vrijeme njih je trebalo hraniti. Zbog toga je Marko bio na velikoj muci. Ne samo što se bojao da ih ustaše ne pronađu, mučilo ga je i to kako da ih nahrani. Svakog dana je, vraćajući se sa posla, odlazio u Rudište, do pekara Đokića, koji mu je davao hljeb.

Tek nakon 12 dana iz Žumberka je došao kurir. Sav radostan, Marko je otrčao u štalu i s ushićenjem uzviknuo:

- Drugovi, danas predveče odlazite, uspostavljena je veza!

U prvi sumrak Marko je, preko hladne Save prebacio ilegalce.

Marko je prebacio više grupa i pojedinaca u partizane. Kod njega su se često skrivali ilegalci čekajući na vezu. Bilo je da se i po deset dana ne može uspostaviti veza, a ljudi su ipak dolazili. Ponekad ih je bilo i više od deset. Pored skrivanja, trebalo je te ljude i hraniti. Od svojih usta odvajao je hranu za ilegalce, ostajući on sa svojom porodicom gladan. Simpatizeri NOP-a pomagali su u tome Marka, a najviše pekar Đokić iz Raduša.

Željezničarske grupe, pored prebacivanja ilegalaca putem vodiča i kurira, slale su van grada i razni materijal. Sve bi, dobro zapakovano, išlo preko aktivista i simpatizera NOP-a (mašinovođa, ložača, kočničara, konduktera i vozovođa). Paketi su dobacivani i skrivani na pogodnim i pristupačnim mjestima zagrebačkog željezničkog čvora. Odatle su ih zaduženi aktivisti primali i prenosili dalje. Aktivisti su izbacivali pakete iz vozova na ranije ugovorena mjesta. Najviše materijala dostavljeno je u 1941. preko veza oko željezničke stanice Krajiški Brđani. Tu vezu sa željezničarima iz Brđana je održavao Terzić, podoficir bivše jugoslovenske vojske i aktivista NOP-a od 1941. godine. Pored materijala, u paket je obično stavljana i ceduljica kojom je javljano kada treba da se ponovo sačeka nova pošiljka. Dešavalo se da ponekad materijal padne i ustašama u ruke. Zbog toga su oko pruge partizanima nerijetko postavljali zasjede.

Odbori za skupljanje pomoći takođe su koristili željezničko saobraćajno osoblje za prebacivanje materijala. Često prebacivanje materijala i, naročito, ljudi bilo je u toliko teže što je to vršeno na oči naoružanih ustaša i Nijemaca. Da bi spriječili ili bar zaplašili aktiviste na tim zadacima, okupator i njegove sluge mobilisali su i sve agente, upotrebljavajući silu i primenjujući teror. Hapsili su i ubijali sve one koji su bilo na koji način pomagali ili simpatisali NOP. Pored svega toga, stalno je radio ilegalni aparat KPJ, koji je iz dana u dan bivao sve aktivniji.

Aktivisti, zaduženi za ovakav oblik partijskog rada bili su svjesni daje njihov zadatak delikatan, težak i odgovoran. Ipak, su i pored svih teškoća, napora i opasnosti od ustaškog nasilja - izvršavali sve zadatke, ne štedeći sebe, uvijek odlučni, vješti, hrabri.

Suknja Bijedić

VEZE U PARTIZANSKOM LOGORU KRBAVICA U LJETO 1941.

Jedna od organizacionih formi priprema za masovno dizanje ustanka u Lici bilo je osnivanje partizanskih logora. Logor je osnivalo svako selo ili veći zaselak. Bilo je i slučajeva da su dva sela osnivala zajednički logor. Logor, je uspostavljan dalje od sela, na mjestu odakle se moglo osmatrati i po potrebi napasti neprijatelj.

Kao jedan od najorganizovanijih logora u Lici, u ljeto 1941., bio je logor u Krbavici. Komandir toga logora bio je Bogoljub Rapajić. U tom logoru nalazili su se i drugovi koje je uputio CK KPH radi organizovanja ustanka na području Like.

U partizanskom logoru u Krbavici bilo je organizirano slušanje i bilježenje vijesti raznih radio-stanica. Tako primljene vijesti su odabirane i sistematizovane, i umnožene na šapilografu, kuririma slate do najbližih sela i zaselaka. U svakom selu bio bi zadržan samo po jedan primjerak vijesti. Na taj način su sva sela u Lici najbržim putem primala vijesti.

Ubrzo je posao oko primanja i izdavanja vijesti poprimio tolike razmjere da je bila osnovana neka vrsta »agencije« koju smo nazvali »GRM«. »Agencija« je raspolagala sa dva radio-prijemnika, jednom pisaćom mašinom i jednim dotrajalim šapirografom. Jednog dana radio-aparati su se pokvarili. Trebalo ih je po svaku cijenu hitno opraviti. Tada je iz Krbavice u selo Crna Vlast kod Vrhovina stigla poruka da odmah dođem, jer kao radio-telegrafist bivše mornarice, mogao sam otkloniti kvar radio-aparata. Odmah sam otišao u Krbavicu i uspio osposobiti obadva radio-prijemnika.

Za vrijeme mog boravka u Krbavici, bio sam predstavljen Marku Oreškoviću. On me je pitao od kuda sam i šta sam radio do kapitulacije Jugoslavije. Kada sam mu objasnio da sam bio radio-telegrafista narednik u mornarici bivše Jugoslavije, on mije rekao, otprilike: »Nemoj slučajno da mi se zagubiš, trebaćeš nam zbog organizacije veze u jedinicama«. Ja sve to prvog momenta nisam dobro ni shvatio ni dovoljno razumeo. Ubrzo mi se sve razjasnilo. Zadatak sam ozbiljno primio jer mi je objašnjeno da se radi o naređenju druga kojeg je uputio CK KPH da rukovodi ustankom na području Like.

Agencija GRM i po sadržaju svojih vijesti i po lokalnim informacijama i direktivama svakodnevno je obavještavala narod po selima i zaseocima Like o raznim zbivanjima, okupljajući narod i pripremajući ga za borbu.

Vijesti su raznosili kuriri pješaci ili konjanici. Oni su pored prenošenja vijesti, usput prikupljali razne podatke prenoseći ih onima kojima su bili namjenjeni. Brzina njihovog kretanja je zadovoljavala potrebe prenošenja vijesti i drugih, pisanih ili usmenih poruka.

Kasnije, kada su formirani odredi i štab Grupe partizanskih odreda za Liku, agencija GRM prestaje sa radom. Odredi su preuzeli na sebe informiranje stanovništva i sve druge veze kako vojnih jedinica međusobno, tako i veze i saradnje jedinica sa stanovništvom. Po selima se tada već počelo sa obrazovanjem narodnooslobodilačkih odbora.

Bude Bogdanović

KURIR NA RELACIJI PLAŠKI - ZAGREB

Po izbijanju rata, 1941. godine, došla sam živjeti kod roditelja u Plaški. Tako sam se preko braće Branka i Ljubana Latasa, učitelja i predratnih ljevičara, rodom iz Plaškog, povezala sa NOP-om.

Negdje početkom decembra 1941. godine, dobila sam poruku da dođem u kuću Latasovih. Tamo sam zatekla Ljubana Latasa, koji se već nalazio u partizanskom odredu u Plašćanskoj dolini i samo povremeno dolazio krišom zbog zadataka u kuću svojih roditelja u Plaški.

Ljuban mi je saopćio da sam od strane odgovornih drugova predložena za izvršenje specijalnog zadatka. Budući da mije rekao o čemu se radi, trebala sam odlučiti da li sam ga u stanju obaviti, s obzirom na opasnost, eventualni neuspjeh i hapšenje. Trebala sam da kao kurir ponovno uspostavim kanal između Zagreba i NOP-a, pošto je postojeći prekinut radi provala u Zagrebu i hapšenja dotadašnjih kurira. Ljuban nije znao da li će biti moguće da mi se zbog brojnih hapšenja i u samom Zagrebu osigura smještaj, te da prema tome planiram smještaj po svom nahođenju s tim da odmah mora znati da li imam neku mogućnost, pošto cijela stvar propada ako nemam smještaj. Kad sam odgovorila da mislim na

jednu osobu kojoj bi mogla otići, pod uvjetom da ona ništa ne zna o mom zadatku, ostalo je na tome da razmislim o mogućnosti dobijanja propusnice, tj. da izmislim neku priču za talijanske okupatorske vlasti koje su izdavale propusnice. U to vrijeme nisam znala kako će me primiti osoba kod koje ću boraviti. Bilo je predviđeno da moj put traje što je kraće moguće, dva-tri dana. Rekao mi je da ćemo moj plan zajednički razmotriti kada me uskoro ponovno pozove i donese ono što trebam nositi. Kazala sam da ću zadatak preuzeti, uz uvjet da uspijem dobiti propusnicu ukoliko mi talijanska okupatorska komanda to ne uskrati već samim time što sam Srpkinja.

Odmah sam napisala pismo bivšoj kolegici Mariji Zorinoj (s kojom sam do rata radila kod francuske firme »Batignolles« u Kulen Vakufu, koja je tada, pošto je firma likvidirala poslove živjela u Zagrebu) da ću je uskoro vjerojatno posjetiti samo da još ne znam točno vrijeme. S njom sam se inače dopisivala i vjerovala sam da će me rado primiti. Vjerovala sam i u njeno prijateljstvo, iako je pripadala ruskoj emigraciji po roditeljima. S obzirom na ratne i okupatorske prilike, znala sam da dolazak k njoj, mora biti uvjerljiv znak želje za informacijama o pogubljenju mog vjerenika, od strane ustaša, u Kulen Vakufu, a što se dogodilo poslije mog odlaska kući u Plaški.

Nakon nekoliko dana dobila sam ponovno poruku da dođem kod Latasovih. Ljubanu sam saopćila svoj plan za smještaj. Rekao mi je da mi se, s obzirom na prekid veze, ne može osigurati siguran smještaj i da ću morati biti oprezna u kući u koju me šalje. Dao mi je adresu i lozinku koju ću koristiti u Zagrebu i naglasio da se sa sigurnošću ne zna što je s osobom kojoj me upućuju i da, s obzirom na te okolnosti, prvenstveno osmotrim okolinu kuće u koju ću po zadatku ući, zbog eventualne zasjede od strane agenata. Ukoliko se dogodi da mi se na lozinku ne odgovori izravno da odmah odustanem i da se vladam kao da zaista želim ono što sam tražila i da što neupadljivije napustim mjesto, bez obzira na mogućnost da se sugovornik, možda, zbunio i nije odmah reagirao. Lozinka je bila »Imate li travničkog sira«. Veza je bio vlasnik bifea na Kvaternikovom trgu. Ne sjećam se više što mi je on trebao odgovoriti.

Očekivala sam odgovor od prijateljice iz Zagreba. Ubrzo mi je Ljuban predao jednu debelu kovertu na kojoj je u uglu pisalo GŠ (kasnije sam saznala da je to bila oznaka za Glavni štab Hrvatske). Kod predaje omota mi je rekao da je to materijal koji nikako ne smije neprijatelju pasti u ruke, što je značilo da ga u slučaju nevolje moram uništiti. To je prepušteno mojoj snalažljivosti. Oprostili smo se. Zaželio mije uspjeh i brzi povratak, nakon kojeg ću mu, preko njegovog oca poručiti da dođe da mu referiram kako sam obavila zadatak.

Preostalo mi je da dobijem propusnicu, a to je išlo lakše nego što sam pretpostavljala. Obrazložila sam zašto mije potrebna. Talijanskoj komandi nije bilo neobično da želim donijeti garderobu koju sam kod prijateljice ostavila prilikom nekog ranijeg boravka. Teže mi je bilo sa roditeljima. Njih je bilo teško uvjeriti da tako žarko želim vidjeti svoju bivšu kolegicu u ovim ratnim prilikama, nakon svih zbivanja, hapšenja i pokolja u proljetnim i ljetnim mjesecima u Plaškom i okolnim selima. Pošto zabrane, preklinjanja i molbe nisu pomogle, razljutili su se i sa najgorim predviđanjima pustili me da odem.

Već kod odlaska u komandu radi propusnice, uvidjela sam da se moj plan remeti. Iza mene u redu je bio poštanski službenik, porijeklom iz Zagreba. Njemu je zbog posla odbijen odlazak u Zagreb. Kad smo izašli iz Komande zamolio me, očajan što nije dobio propusnicu, da njegovim starim roditeljima odnesem jednu gusku i još neke namirnice za Božić. Kazao mi je da kod njih mogu i boraviti ako hoću. Odgovorila sam mu da ću mu učiniti uslugu i da putujem sutra. Budući da sam poslije njegovog zahvaljivanja ostala sama, prva mi je pomisao bila da nekako to izbjegnem. Poslije sam uvidjela da će mi kao kamuflaža ta guska i ostalo baš dobro doći, pa sam riješila da i to obavim (tada nisam poznavala pravila ilegalnog rada i opasnosti od odstupanja utvrđenog plana).

Krenula sam sutradan, popodnevnim vlakom, čiji mi je dolazak u Zagreb trebao osigurati da se smjestim prije policijskog sata. Stigla sam bez teškoća i

uputila se da predam gusku, pismo i ostalo roditeljima poštanskog službenika (ne sjećam se više njegovog imena). Njegovi roditelji su me primili sa velikim oduševljenjem i zahtijevali da ostanem spavati kod njih, bez obzira na moje protivljenje. Svoja navaljivanja su opravdavali time da će uskoro policijski sat i da je bolje da prijateljici odem sutra u jutro, da bi htjeli čuti kako njihov sin živi itd. Razmišljajući, ocijenila sam da su to bezazleni starci u koje nitko ne sumnja. Njihov sin smatran je lojalnim građaninom po mjerilima ustaške i okupatorske vlasti, pa sam smatrala da je pametnije da te noći ostanem kod njih, a da sutra, ako ne obavim zadatak, odem kod Marije, pa kad ga izvršim da otputujem natrag. Tako sam opet odstupila od utvrđenog plana i prihvatila to gostoprimstvo.

Poslije skromne večere i priče o ugodnom životu njihovog sina i miru koji vlada u Plaškom i njegovoj bezbjednosti, zamolili su me da mu kažem koje sve namirnice treba donijeti kada dođe. Zatim sam im kazala da sam umorna i da želim ići spavati. Spavala sam sama u sobi njihove odsutne nećakinje, studentice. Ujutro, za vrijeme doručka, upitala me je njegova majka da li sam dobro spavala i da li sam čula njihovog podstanara za kojeg su mi zaboravili reći da dolazi kasno. Rekla je daje to fini gospodin i da radi u policiji, ali da uvijek pazi da ne pravi buku kada ulazi u stan. Budući daje bila zauzeta posluživanjem doručka, pogled joj nije bio stalno na meni, pa vjerujem da nije primijetila moje uzbuđenje. Prekorevala sam samu sebe zbog gluposti koju sam učinila, jer se je soba tog »finog gospodina« nalazila do moje. Istovremeno sam proživljavala i strah i osjećaj neizmjerne sreće. Odlučila sam da se što prije iz tog stana zauvijek izgubim. Otišla sam što sam prije mogla, a prethodno se oprostila od svojih domaćina. Na ulici sam zastajkivala s vremena na vrijeme da vidim da li me tko prati. Zaključila sam da sam prema svim okolnostima bila blizu nesreće, ali da je bolje da nisam uvečer saznala za policajca, budući da bih zbog toga strepila cijelu noć.

Razmišljajući, stigla sam i do bifea na Kvaternikovom trgu. Bio je zatvoren. Poranila sam i nikoga u blizini nije bilo. Da ne bih bila upadna, šetala sam trgom i čekala da se otvori. Prema Ljubanovim uputama promatrala sam i ljude uokolo. Vratila sam se ispred još uvijek zatvorenog bifea. Vidjela sam jednu ženu koja ulazi u susjednu vežu, pa sam je upitala kada se ovaj bife otvara. Odgovorila mi je da bife već odavno ne radi. Razočaranoj, nije mi preostalo nego da tu činjenicu prihvatim i da se vratim. Razmišljala sam o sudbini tog čovjeka i pomislila da je najvjerojatnije uhapšen.

Vraćala sam se prema kolodvoru neobavljenog zadatka, unatoč svih peripetija kroz koje se mora proći da u ratnim uvjetima i ilegalnom radu čovjek preda u sigurne ruke po obimu relativno mali omot, a po sadržaju i značaju tko zna koliko veliki. Svi oni koji su radili na sličnim zadacima poznaju muku kako da se prenese ovakav omot. Putovala sam samo s ručnom torbom zbog toga što se moglo dogoditi da se vratim sa većim prtljagom, pa bi mi moj lični smetao. Očekivalo se uspostavljanje veze radi dobijanja svih mogućih materijala. Naročito se spominjala potreba za šapirografima, matricama i lijekovima. Prije polaska iz Plaškog razmišljala sam gdje je najbolje sakriti omot. Da li u džep, u podstavu, u grudi ih u steznik. Razumljivo je da od svega toga ništa nije sigurno. Trebalo je, također, imati u vidu i uništavanje materijala ako bih zapala u situaciju u kojoj nema drugog izlaza. Konačno sam uvidjela da je steznik najpovoljnije mjesto za pohranjivanje omota za vrijeme putovanja.

Kada sam stigla na kolodvor (a imala sam svega nekih petnaest minuta do polaska vlaka) ulazeći u prolaz za izlazak na peron, vidjela sam da jedan civil legitimira ljude. U međuvremenu, ohrabrena da mi se nije ništa dogodilo, pismo sam ostavila u ručnoj torbi. Pošto onaj civil traži dokumente, taj veliki omot bi mu pao u oči, pa sam ga morala skloniti. Pritješnjena skorim polaskom mog vlaka i nemajući vremena da tražim WC za koji nisam znala gdje se nalazi, odlučila sam da omot stavim u cipelu, s tim da ga negdje iz cipela izbacim ako me ovaj što legitimira zadrži. Odmah sam se sagnula prema zidu, spuštajući kaput da mi prikrije leđa. Teškom mukom sam ugurala omot u cipelu. Na nesreću, imala sam nove niske cipele, pa mi je skoro cijelo stopalo virilo iz cipele. Prilazeći izlazu

pazila sam da ne šepam. Budući da je agent legitimirao jednu ženu sa djevojčicom, odlučila sam da prođem, praveći se kao da nisam primijetila da se legitimira, spuštenih ruku da vidi da nosim samo ručnu torbu, a skoncentrirala sam svu pažnju na hod da ne bih šepala. Bilo je to teško ali sam uspjela. Ne znam šta se događalo iza mojih leđa. Sretno sam izašla na peron. Noga me je boljela, pa sam oprezno izvadila omot iz cipele.

Po dolasku u Plaški, poručila sam Ljubanu da sam stigla. Sutradan sam dobila poruku od njega da dođem. Ispričala sam mu sve (uključujući tu i ono o poštanskom službeniku). Kada sam završila, održao mije malo predavanje. Naglasio je da ću ubuduće morati biti discipliniranija. Rekao je da ću vjerojatno ponovno ići u Zagreb i da ću se tada morati strogo pridržavati utvrđenog plana. Napomenuo je da ako nisam mogla odbiti da učinim uslugu poštanskom službeniku da sam trebala odgoditi putovanje, kako radi svoje sigurnosti tako i zbog sigurnosti zadatka. Oboje smo znali da je sigurnost velika nepoznanica, budući da su zamke bile brojne.

Nekoliko dana kasnije, dobila sam poruku da dođem u štab partizanske jedinice koja je bila smještena u selu Tuk u Plašćanskoj dolini. Ovog puta su mi upute davali Ljuban Latas i pok. Drago Domjanić, španjolski borac. Trebala sam izložiti gdje se kanim smjestiti, pa sam im predložila da to bude Marija Zorina. Budući da partijske veze nisu bile uspostavljene, morala sam izvršiti postavljeni zadatak. Ljuban i Drago su prihvatili moj prijedlog. Zatim mije Drago dao i adresu svoje sestre u Zagrebu koja je bila supruga tapetarskog obrtnika. Naglasio je da s njim mogu razgovarati, pošto je on simpatizer NOP-a i aktivni suradnik, i da se kod njega mogu i smjestiti ukoliko mi se to učini neophodnim. Adresu nisam smjela kod sebe imati zapisanu, već sam je trebala zapamtiti. Zadatak je bio da predam pismo dr Bocaku na Otorinolaringološkoj klinici na Salati. Rečeno mi je da ako ga tamo ne nađem, da ništa ne ispitujem, nego da se odmah udaljim i da vratim pismo. Lozinku nisam imala. Kada on pročita pismo trebao mi je dati upute što ću dalje raditi.

Ponovila se procedura sa propusnicom kod talijanske komande. Opet sam pisala prijateljici da dolazim. Sačekala me je na kolodvoru. Prvo što mi je rekla bilo je da se raduje što me vidi, ali da izgleda ne znam kakva je situacija u Zagrebu i da zbog činjenice što sam Srpkinja nisam baš razborito postupila. Stanovala je u podrumskoj sobi u Draškovićevoj ulici, sa kćerkom od 10 godina. Pošto smo cijeli dan pričale, predložila je da uvečer odemo do znanaca (bračni par) koji su, također, stanovali u toj kući. Saznala sam da u istoj zgradi stanuje nekoliko porodica. To su bili službenici koji su izbjegli iz Kulen Vakufa, a koji su radili kod poduzeća »Batignolles«. Svi su bili ruske izbjeglice. Nisam bila oduševljena njezinim prijedlogom ali nisam proturječila, jer sam znala da me ti ljudi vole. I zaista, ništa me nisu ispitivali, već su više pričali o događajima koji su ih doveli u Zagreb. (Poslije rata sam ih našla kao potpuno ispravne ljude. Ubrzo su otišli iz Zagreba u Garešnicu i tamo pomagali NOP). Međutim, saznanje da se u kući nalaze i neki ljudi za koje sam znala da su bjelogardejci i bivši pripadnici visokog plemstva, rješila sam da samo prespavam tu noć, da obavim zadatak i da istog dana otputujem, ukoliko me dr Bocak ne zadrži. Kazala sam Mariji da ću sutra otputovati. Nije inzistirala da duže ostanem, jer se je plašila pazikuće da me ne primjeti. Teško se snalazila i za hranu, a i smještaj u jednoj sobi nije bio ugodan. Sutradan je ona otišla na posao a ja tobože na vlak.

Uputila sam se na Salatu i portira upitala za dr Bocaka. On mi je sa čudnim izrazom odgovorio: »Oh, odkada njega više nema«. Odmah sam se udaljila i vratila u grad. Srećom, nikoga nije bilo u blizini kada sam prišla vrataru. Adresu za nekog drugog aktivistu nisam imala i morala sam se opet vratiti neobavljenog zadatka. Bila je zima 1941/1942. godine i veliki snijeg. Jutarnji vlak sam propustila zbog zadatka, pa sam trebala otputovati večernjim. Sjetila sam se da sam u Karlovcu doživjela neugodnosti zbog slabog poznavanja jezika kad sam se iz Kulen Vakufa vraćala kući u Plaški. Naime, izgovorila sam termin »voz« umjesto »vlak«. Zbog toga sam bila iskompleksirana da još uvijek ne vladam dobro

našim jezikom koji sam naučila nakon povratka iz Francuske gdje sam živjela do 1936. godine. Stoga sam izbjegavala svaki razgovor, pa sam pješačila zagrebačkim ulicama. U to vrijeme ulazak djevojke u lokal bez pratnje bio je nezamisliv. Moje strepnje takvu situaciju učinile bi jolš težom. Zbog toga sam odlučila da odem do sestre Draga Domjanića u Biankinijevu ulicu. Tu sam lijepo primljena. Dragov zet još nije bio otišao u radnju. U razgovoru sam saznala daje on Hrvat, a Drago Židov i prema tome i njegova sestra. S njima su živjeli djevojčica od 2-3 godine, zatim njena sestra, djevojka od 16-17 godina i njen otac,, starac, koji me jako impresionirao i ražalostio. Prvi put sam vidjela da netko nosi židovsku zvijezdu. Objasnili su mi da on to nosi u kući iz protesta, ali da ga ne puštaju van, kako ne bi skretao pažnju na ostalu obitelj, koju štiti brak sa Hrvatom. (Poslije oslobođenja potražila sam ih i saznala da su svi, osim mlađe sestre, likvidirani. Domaćin zbog suradnje s NOP-om, a njegova žena, malo dijete i starac zajedno s njim).

Bilo mije neizmjerno teško što sam u tu obitelj unijela još jedan nemir svojom prisutnošću i ispričala sam se da im ne želim praviti teškoće. Međutim, oni su me rado primili pa me je to umirilo. Ispričala sam da nisam mogla izvršiti zadatak. Domaćin, (obrtnik) mi je predložio da ne nosim omot natrag već da se vratim i tražim daljnje upute. Zatim me je poveo u svoju radnju (na tom mjestu sagrađeno je kino »Balkan«) da tamo sakrijemo materijal, pošto je imao radnika aktivistu NOP-a. Kad smo stigli pozvao je tog radnika. Omot je stavljen ispod tapacirunga jedne nedovršene fotelje. Odmah smo se vratili u stan. Prethodno me je nekoliko puta upozorio na neke tipove u trenčkotima. U stvari, to su bili agenti koji su stajali na ulicama. Zadivilo me je kako ih prepoznaje. Objasnio mi je karakteristike njihovog odijevanja i ponašanja. Pošto smo ručali, ostala sam cijelo poslijepodne do vlaka s njima. Na povratku me opterećivalo što sam ostavila poštu. Postupila sam spontano, budući da sam stekla povjerenje u tog čovjeka. Nisam ni pomislila da mi se može prigovoriti zbog neplaniranog postupka. Na moje iznenađenje, ni Ljuban ni Drago mi nisu prigovorili i primili su tu činjenicu kao prirodnu. Kazali su mi da će se konzultirati i pošto dobiju daljnje direktive da će me pozvati.

Poslije izvjesnog vremena, tj. početkom februara 1942. godine, ponovno sam pozvana u Ljubanovu kuću. Ovog puta sam dobila nekoliko pisama sa brojevima i sa jednom malom ceduljicom, na kojoj su bile ispisane adrese. U slučaju nevolje, cedulju sam morala pojesti, a pisma uništiti. Ljuban mije kazao da pošto nema druge mogućnosti da je najsigurnije da opet odsjednem kod sestre Draga Domjanića. Za lica kojima su upućena pisma nisam dobila lozinku, pa sam morala sama izmisliti priču s kojom ću im pristupiti. Pismo sam trebala predati samo ako ga dotično lice zatraži na osnovu moje priče.

U međuvremenu sam čula da je jedan talijanski oficir, koji je imao nadzor nad željezničkom stanicom u Josip Dolu, bio naklonjen potlačenom srpskom stanovništvu i da je čak jednu veću grupu Srba obukao u talijanske uniforme i prebacio ih u Italiju. U italijanskoj komandi u Plaškom već su mi nerado izdavali propusnice, a bilo je i govorkanja u Plaškom kod mještana, naročito ustaških porodica, koji su razlozi mog putovanja, gdje odlazim i odakle mi novac, budući da su znali da smo jako siromašni. Stoga sam zamolila moju prijateljicu Zoru Pešut da me kolima odveze do Josip Dola, granice do koje nije trebalo propusnice i da tamo potražimo tog oficira. Odlučile smo da krenemo sutradan, odmah poslije zabrane kretanja. Zora je znala da radim nešto nedozvoljeno, ali me o tome nije ništa pitala.

Kod talijanskog oficira smo odmah primljene. Ne sjećam se više što sam navala kao razlog za put u Zagreb, ali mi je propusnicu odmah izdao. Ponudio nas je pićem i pokazivao slike ustaških zločina, zapravo pokolj srpskog stanovništva na jednom groblju između Plaškog i Josip Dola. Imao je veliki broj tih slika, koje je snimao i slao vlastima u Italiju, sa zahtjevom da se spriječi daljnje djelovanje ustaša. Bio je uvjeren da Musolini za to ne zna i da će to svakako ubzo spriječiti. Bio je dobronamjeran ali i naivan. To se zbivalo početkom 1942. godine.

Stigavši u Zagreb otišla sam do Dragove sestre i zeta i tamo sam spavala. Sutradan je rano Dragov zet otišao da mi donese omot sakriven u fotelju, pošto sam i njega trebala predati poslije pisma.

Prvo mjesto gdje sam se trebala obratiti bila je drugarica Iveković, Mladenova supruga, a stanovala je u Bosanskoj ulici. Djevojka mi je otvorila i rekla da gospođe Iveković nema, ali da će ubrzo stići, pa sam zamolila da je sačekam. Uvela me u jednu sobu gdje se nalazio jedan stari gospodin i dijete koje još nije dobro hodalo. Stari gospodin nije obraćao pažnju na mene već se i dalje igrao sa djetetom. Razmišljajući o upozorenju da u kući može biti zasjeda, uvjeravala sam samu sebe da starac i djevojka ne mogu biti agenti.

Razmišljala sam i o priči za drugaricu Iveković. Odlučila sam se da to bude pozdrav nekog neznanca kojeg sam srela u vlaku i koji me je zamolio da je posjetim. Po opisu će znati tko je. Pošto je stigla, predstavila sam se i počela svoju priču. Uvidjela sam pri svakoj izgovorenoj riječi kako je priča glupa i nestvarna. Ona me je pažljivo promatrala i zatim prekinula. Rekla mi je da mora odmah spremiti neke stvari i hranu za svog muža koji se nalazi u zatvoru, pa će se brzo vratiti. Zamolila me je da pričekam, pa ćemo zajedno ručati i na miru razgovarati. Spremila je stvari vrlo brzo i otišla. Starac i dijete su otišli ručati u drugu prostoriju ili u kuhinju. Ostala sam sama. Pitala sam se kako će žena tražiti pismo kada joj moja priča ne daje povoda zato. Znala sam da bi bilo još gore ako bi sada mijenjala priču.

Kada se drugarica Iveković vratila, sjele smo za stol i počele ručati. Kad je djevojka izašla, počela me je ispitivati i motriti. Ja sam je, odgovarajući, gledala pravo u oči. Skoro smo i završile ručak. Ona pita, ja odgovaram, postiđena da nisam znala ništa pametnije izmisliti. Odlučila sam, da ako me ne upita da li imam pismo, da ću sama reći, budući da su me sve okolnosti upućivale daje ona prava osoba i da se baš ne moram držati uputa, jer sam već bila sigurna da je to drugarica Iveković. Kazala sam joj da imam pismo, a ona je zatražila da joj ga predam. Kada gaje pročitala lice joj se ozarilo, pružila mi je ruku i rekla: »E pa zdravo drugarice!« Zatim je kazala da sa pismom ide kod jedne susjede radi dogovora.

Ubrzo se vratila sa jednom drugaricom plave kose koju mi je predstavila kao suprugu Hasana Kikića, čiju sam knjigu bila čitala. Objasnila mije da se moraju sastati sa nekim drugovima koji će reći što ću dalje raditi. Pošto su se uvjerile da imam osiguran boravak, zaključeno je da ujutro dođem kod drugarice Iveković u ured. Bilo je to neko kožarsko poduzeće na sadašnjem Trgu Republike. Kada sam stigla, ona me je čekala na stepenicama ulaza u njen ured. Pitala me je kako stojim sa smještajem i propusnicom, jer da joj je rečeno da ću morati ostati nekoliko dana i da će sada doći drug koji će me voditi dalje. Odgovorila sam da mi propusnica traje nekoliko dana, ali da se ne bih željela vratiti kod ljudi koje, bez obzira na veliku gostoljubivost, ipak opterećujem svojim prisustvom. U stvari, bila sam i pod dojmom događaja od prethodnog dana kada sam, sjedeći u sobi, prisustvovala dolasku policajca. Odmah su me umirili i kazali daje on suradnik i da se ne plašim.

Drugarica Iveković mi je rekla da poslije podne dođem kod nje u stan i da će me odvesti na sigurno mjesto. U međuvremenu je stigao i jedan drug pa me je diskretno uputila da pođem s njim. On mije rekao da idemo prema tramvaju i da me tamo preuzima drugi drug. S njim sam ušla u tramvaj. Po njihovom držanju shvatila sam da nikakav razgovor nije predviđen, već se upoznavanje vrši pogledima. Izašla sam iz tramvaja s tim drugom. Odveo me je do jedne slastičarne u Ilici i tamo me opet bez riječi predao drugom. Ovaj me je počastio kolačma i tu su nam se pridružila dva visoka druga (kasnije sam saznala da je jedan od njih Vlado Popović, član CK, poslije rata je ambasador u Americi. Za onog drugog mije rekao daje stradao od ustaša, ali nisam mu zapamtila ime). Nisam ni primijetila kada je nestao onaj koji me je uveo u slastičarnicu. S njim sam pješice stigla do nekog velikog gradilišta. Ispitivali su me štošta o oslobođenom području i držanju naroda. Na više pitanja nisam znala odgovoriti. (Kasnije, u partiza-

nima, drug Popović je bio iznenađen da nisam još član Partije nakon čega sam bila i primljena). Zajedno smo se vratili u grad, s tim da se sutradan sastanem sa drugom, Popovićem u Oktogonu. Pošto nisam znala gdje je to, on me je doveo na mjesto sastanka i onda smo se razišli. Cijelo jutro sam provela s drugovima, a najduže hodala i razgovarala sa drugom Popovićem i njegovim drugom.

Zatim sam se uputila kod drugarice Iveković koja je već bila stigla kući. Kasno poslije podne odvela me je nekoliko kuća dalje od svog stana kod jednog bračnog para kod kojeg sam se hranila i spavala do povratka u Plaški.

Sutradan sam stigla u Oktogon i odmah mi je prišao drug Popović. Čini mi se da je taj dan trebao ispitati moju postojanost. Naime rekao mi je da ću vjerojatno morati nositi neke stvari, a da još ne zna koliko i što i da ću upoznati jednu drugaricu s kojom ću se naći sutradan u Vinogradskoj ulici pred brojem kojeg se više ne sjećam. Između ostalog pitao me je što ću reći ako budem slučajno uhapšena sa materijalom koji ću nositi. Odgovorila sam uvrijeđeno da valjda nisam budala da kažem odakle mi materijal. (Tada je »odati nešto« u našim redovima bilo je tako strano da nisam ni posumnjala u mogućnost da mi netko od onih kojima sam upućena ne vjeruje. Radi toga mi se činilo daje previše opreznosti na svim sastancima i da se previše ispituje moje eventualno držanje u slučaju hapšenja. Pojma nisam imala da su pravila ilegalnog rada točno utvrđena. Ipak sam mnogo kasnije shvatila daje unatoč svih pravila svaki rad bio zasnovan na velikom nepredvidivom riziku i velikom međusobnom povjerenju). Nasmijao se i rekao da se ne ljutim i Onda ozbiljno govorio o teškim vremenima i potrebi da se zadacima osigura siguran ishod. To me je tako smirilo da sam najednom shvatila da od tog čovjeka učim hodajući po ulici. Često je gledao na sat i ispred sebe. Tada mije rekao da ćemo kod jednog izloga vidjeti drugaricu s kojom ću se sutradan, u određeno vrijeme, sastati u Vinogradskoj ulici, da nećemo razgovarati, da ju zapamtim i da ćemo se zatim razići.

Sutradan sam bila u određeni sat u Vinogradskoj ulici koja je bila pusta. Na moje iznenađenje nije bilo pomenute drugarice. (Kasnije sam u partizanima saznala da je to bila Anka Berus). Budući da nisam poznavala pravila ilegalnog rada, čekala sam. Poslije pet-šest minuta pojavila se ova drugarica. U prolazu mi reče: »Zdravo, idemo!« Usput mije strogo kazala daje zbog nečeg zakasnila i da nisam smjela čekati. Odgovorila sam da nisam znala. Opet sam imala priliku da saznam zbog čega je to opasno. Naglasila je daje dosta drugova na taj način stradalo, a da bi se već našla mogućnost da se uspostavi veza.

Došle smo do jedne kuće na sadašnjem Drapšinovom trgu. Ne sjećam se da li je bio prvi ili drugi kat, ali znam da nam je otvorila vrata jedna mlada žena i uvela nas u sobu gdje je bilo već nekoliko drugova. Među njima je bio Vlado Popović i onaj drug koji je bio s njim kada smo zajedno šetali cijelo jutro i razgovarali. Kraj mene je sjedio jedan nepoznat drug. Kasnije, u partizanima sam saznala da mu je pravo ime bilo Grga Jankes.

Ništa nisam shvatila iz njihovog razgovora. Izgovorili su mnoge meni nepoznate kratice. Na kraju sam samo shvatila da samnom treba iz Zagreba otići drug Popović. Rečeno mi je da sutradan u određeno vrijeme budem na kolodvoru. Zatim su neki drugovi jedan po jedan otišli. I meni su rekli da mogu ići. Sjećam se da ih je nekoliko ostalo u sobi, a među njima Anka Berus, Vlado Popović i Grga Jankes.

Sutradan na kolodvoru odnekud mi je prišla drugarica Anka. Rekla mi je daje naknadno odlučeno da otputuje ona. Predala mije kartu i pokazala na dva ogromna kofera kod ulaza. Jedan sam trebala uzeti ja, a drugi ona. Napomenula mije da to uradim tek onda kad ona uzme svoj. Zatim, ako netko priđe koferima da se ne javljamo, da ne shvati da su naši i da ćemo u vlaku svaka sjediti na svom kraju kupea a kofere smjestiti u sredinu. Ako uslijedi provjeravanje da izjavimo da nisu naši i da se nas dvije ne poznajemo. Na moju primjedbu da bi bila šteta da koferi propadnu, odgovorila je da bi gubitak drugova bio daleko veća šteta i da će još biti svakojakih gubitaka.

Vlak je išao za Rijeku, a mi smo u Ogulinu trebali presjesti na lokalni vlak za Plaški. U to vrijeme bilo je puno vlakova ukinuto. Vlakovi Zagreb-Split bili su rijetki, zbog partizanskih akcija. Zbog toga nismo imali drugog izbora nego da idemo na vlak za Rijeku, bez obzira na presjedanje. Putovanje do Ogulina je teklo bez problema. Međutim, zbog spore vožnje pretpostavila sam da nećemo stići na lokalni vlak za Plaški. Stoga mi je sinula pomisao da bi bilo najbolje rješenje da prespavamo kod jedne moje znanice u Ogulinu. Zabrinula sam se kako ćemo proći talijansku stražu pri ulasku u mjesto kroz željezničku stanicu.

Nakon izlaska iz vlaka drugarici Anki sam rekla da je naš vlak otišao i da moramo prenoćiti u Ogulinu. Rekla sam joj da to ne predstavlja nikakvu teškoću, ali da trebamo proći talijansku stražu na stanici. Kazala je da u toj prilici moramo ostaviti dojam kao da se ne poznajemo. Kofere smo nosile svaka svoj. Vidjele smo da se talijanski vojnici šale i smiju s putnicima, pa sam i ja prihvatila njihove šale, a krajičkom oka vidjela da to isto radi i drugarica Anka, dajući im na uvid svoju legitimaciju. Tako smo sretno prošle i tu prepreku.

Uputile smo se do udovice žandarmerijskog narednika koji je ranije živio u Plaškom i bio ubijen od ustaša čim su preuzeli vlast. Živjela je sa sinom i kćerkom i srdačno nas primila. Dala sam joj nekakvo objašnjenje za moju saputnicu. Budući da je stan bio jednosoban, drugaricu Anku i mene je smjestila na sećiju u kuhinji. Domaćica se izvinjavala što nam za jelo ne može dati ništa drugQ osim graha i kruha. Kada smo ostale same, drugarica Anka, vadeći neke stvari iz torbe, pokazala mi je svoju legitimaciju na neko ime kojeg se više ne sjećam, rekavši da i to nije pravo a daje tako loše falsificirano da bi i slijepac to vidio a da Talijani to nisu primijetili.

Ujutro smo prošetale Ogulinom i odjednom drugarica Anka je pristupila jednoj mladoj ženi. Sačekala sam da završi razgovor. Kad mije prišla, rekla je daje to njena kolegica, profesor, daje radila kao simpatizer i da se ponadala da će uspostaviti vezu s njom, ali daje odbila daljnju suradnju, mada će sigurno ostati pošten čovjek.

Poslije podne smo krenule na vlak. Kod talijanske straže upotrebile smo istu taktiku (šalu i ležernost) i opet nam je uspjelo. Ušle smo u vlak koji se ubrzo napunio. Jedna grupa Plašćanki počela se okupljati oko mene. Zanimalo ih je gdje sam bila i što mi se dogodilo. Kazale su mi daje moja majka digla uzbunu i da je u afektu štošta izgovorila i da je izrazila bojazan da su me uhapsili, a da sam ja išla u posjet svojoj prijateljici u Zagreb. Budući da su glasno govorile, stišavala sam ih naglašavajući da će me dovesti u neprilike. Vidjela sam daje i drugarica Anka uznemirena. Objasnila sam joj da one ne znaju radi čega putujem u Zagreb, da sam im lagala i pošto sam im rekla da ostajem samo dva dana očigledno je da su se moji zabrinuli što sam se tako dugo zadržala. Mama je vjerojatno zaključila da sam stradala pa je tražila od talijanske komande da me traži, jer da mi je komanda dala propusnicu. To me je najviše pogodilo, budući da za ovo zadnje putovanje nisam dobila propusnicu od komande. Izdvojila sam jednu moju znanicu i poručila majci da zataška cijelu stvar, da neću odmah doći kući i da kaže da sam bila u Ogulinu i da sam sada kod rođaka u selu radi prehrane. Zatim ako su mještani prihvatili takvu obavijest da mi pošalje poruku kod Ljubanovog oca, Pere Latasa, da li mogu doći kući.

Zamolila sam svoju znanicu Bosu Mandić (sada živi u Novom Sadu) da odvrati pažnju ostalih djevojaka od mene, jer da ću izaći na drugu stranu kolosjeka, suprotno od stanice, pošto je ionako kuća Pere Latasa bila na toj strani i bilo je uobičajeno da putnici koji stanuju na toj strani tako i izlaze. Ipak su morali prijeći talijansku stražu na željezničkoj rampi za izlazak na cestu. Rampa je bila udaljena oko 50 metara, pa sam računala da će nas vlak koji stoji dosta dugo pokrivati od onih koji su na željezničkoj stanici. Tako je i bilo.

Dogovorile smo se da ćemo prema Talijanima opet nastupiti kao i u Ogulinu. Talijani su bili veseli i dijelili su nam komplimente. Jedan me je upitao što nosim u tom velikom koferu. Odgovorila sam u smijehu »same bombe«. Prihvatio je to kao šalu a također i drugarica Anka i ostali, pa nisu ni pokušali da nas

zaustave. Kazale smo da idemo u kuću Pere Latasa. To je bila ujedno i gostiona, udaljena nekih pedesetak metara od rampe, u kojoj je uvijek bilo svijeta. Dalje od Latasove kuće Talijani nisu ni išli nego samo u većim formacijama. Seljaci iz okolnih sela dolazili su i odlazili samo sa propusnicama narodnih odbora za koje Talijani nisu još znali.

Kad smo došle u kuću Latasovih, rekla sam da drugaricu Anku i sve stvari treba odmah prebaciti u komandu čete. Domaćin Pero Latas je imao zadatak da odmah organizira prebacivanje. Naredio je svojoj ženi da nas nahrani a on je odmah pošao pripremiti kola. Kada se vratio mi smo već bile spremne, a kola su bila vlasništvo jednog susjeda čiji je sin od nekih petnaestak godina trebao da nas vozi. Budući da otac dječaka nije bio kod kuće, Latas je bio nervozan. Bojao se da dječak nije shvatio da treba sve brzo obaviti. Ispred kuće smo promatrali kako dječak petlja oko kola i konja u svom dvorištu. Kad sam vidjela daje spor, u dogovoru sa Latasom rekla sam drugarici Anki da krene pješice što brže može a ipak ne previše upadljivo, pa da iza prve okuke (otprilike nešto manje od 1 km), ako je dotle ne stignemo, zatraži od prvog seljaka na kog naiđe da je odvede do partizana. Ona je bila iznenađena. Krenula je odmah. Rekla sam joj da ću ja s kolima i koferima odmah poći za njom čim ih dječak pripremi. Latas je psovao i konačno su kola stigla. Brzo smo utovarili kofere a malom je Latas psujući naredio da sada što brže vozi.

U taj čas smo ugledali jednu grupu talijanskih oficira koja je prelazila rampu i kretala prema Latasovoj gostioni. Mislili smo daje sve gotovo, da će zahtijevati da stanemo. Latas je povikao na maloga da što brže potjera konja. Otišli smo u oblaku prašine. Tek na pola puta od okuke usudila sam se, kao pridržavajući kofere, pogledati što se dešava pred Latasovom kućom. Vidjela sam da Latas gestikulira nutkajući oficire da uđu u gostionu, a oni, činilo mi se, u nedoumici stoje i gledaju čas prema nama, čas prema njemu. Najzad sam vidjela da su krenuli prema kući i odahnula, misleći na Latasa koji je vjerojatno također odahnuo. Poslije mi je pričao da ni sam ne zna što im je petljao na slabom talijanskom jeziku.

Nakon okuke i drugarica Anka je ušla u kola. I ona je promatrala što se događalo i mislila da se nećemo izvući, ni kola s dječakom ni ja s koferima. Kada smo stigli u komandu čete, već je bio sumrak. Na vijest da sam stigla, svi su istrčali i počeli me ljubiti i grliti što sam se vratila živa i zdrava. Drago mi je rekao da su bili uvjereni da sam stradala. Smatrali su da sam uhapšena kad se tako dugo nisam vratila. Pozdravili su se i sa drugaricom Ankom, koja je uskoro trebala krenuti dalje na Kordun. Objasnila sam im da moram ostati, jer daje moja majka digla uzbunu ne znajući moje zadatke. Kazala sam da sam joj poručila da mi javi da li se mogu vratiti kući.

Sutradan mi je preko Latasove veze poručeno da se mogu vratiti. Dogovoreno je da ispričam da sam nakon povratka iz Ogulina otišla po hranu u selo kod rođaka. Stoga sam i donijela nešto hrane koja je zaista nedostajala mojima.

Budući daje veza bila uspostavljena, koristila se i mimo mene. Ipak sam nakon nekoliko dana bila pozvana da opet dođem kod Latasovih. Dobila sam zadatak da predam poštu jednoj drugarici koja će doputovati vlakom iz Zagreba u Josip Dol. Na stanici smo trebale razmjeniti poštu. Kao znak raspoznavanja ja sam u ruci trebala držati jednu veliku bijelu maramicu, a ona u reveru kaputa novine sa uočljivim naslovom (više ga se ne sjećam).

Opet sam zamolila Zoru Pešut da me odveze u Josip Dol, kako bih izbjegla put vlakom. Zamolila sam je da mi učini tu uslugu i oduševilo me je kako je bez razmišljanja pristala, ne pitajući me za razlog. Začudila sam se da ona sama odlučuje o upotrebi kola i konja. I njezini su imali gostionu i veliku kuću, koju su većim dijelom koristili Talijani. Određenog dana smo krenule i na vrijeme stigle u Josip Dol. Zora me je čekala ispred željezničke stanice.

Kad je vlak stigao, putnici su izlazili i razilazili se. Među njima sam uočila jednu visoku damu u crnom krznenom astrahan kaputu, šubari od astrahana i sa visokim elegantnim.čizmama. Vidjela sam u njenom reveru i neke novine. Međutim, to sam smatrala slučajnošću. Pomislila sam da takva dama nema nikakve

veze sa pokretom kojemu pripadam. (Nije mi nikada bilo jasno zašto sam tako razmišljala pošto sam u Zagrebu imala kontakt isključivo sa elegantno odjevenim ljudima i boravila u, za tadašnje pojmove, luksuznim stanovima kojima sam se divila. Čak sam i Dragu Domjaniću rekla da sam se divila buržujskom stanu njegove sestre. On mije u šali odgovorio da mu ne pravim takvu reklamu). Ipak sam bila iznenađena kad smo na peronu ostale samo nas dvije. Prošle smo laganim korakom jedna pokraj druge. Ona je motrila mene a ja nju. Uvjerila sam se da ona ima ugovoreni znak. Ta dama gledala je u moju maramicu. Mimoišle smo se i odmah vratile jedna prema drugoj. Nasmiješila se je i pozdravile smo se. Odmah je izjavila da joj je rečeno da će se naći sa skromno odjevenom djevojkom. Ja sam imala novi kaput od finog štofa, kupljenog još dok sam radila kod »Batignolles-a« u Kulen Vakufu. Kazala sam da mi, osim ugovorenog znaka, ništa drugo nisu drugovi rekli, pa da sam bila zbunjena njenom elegancijom i krznom. Smijući se, razmjenile smo poštu i rastale se. U partizanima smo se srele 1943. godine. Saznala sam da se zove Marica Zastavniković. U međuvremenu je bila uhapšena, zajedno sa kćerkom. Došle su u partizane pošto su zamjenjene za zarobljene Nijemce.

Sa Zorom Pešut sam se vratila u Plaški i predala poštu kod Latasovih.

Nekoliko dana poslije, došla mi je Cvijeta Bunjevac i rekla da je čula gdje ustaške žene pričaju da će mi Talijani dati još jednom propusnicu kada je budem tražila i da će me pratiti i uhapsiti. Inače se već dosta pričalo o meni. Neki su govorili što sada imam tražiti van kuće u ovim vremenima, a neki su stavljali zlobne primjedbe. Imala sam osjećaj nesigurnosti i nemogućnosti da dalje radim pa sam ubrzo rekla majci da odlazim u partizane, a ako netko pita za mene da kaže da sam otišla u selo kod rodbine da se skinem njima s brige za prehranu, radeći. Majka mi je rekla da odlučim sama jer da je i ona već dugo u užasnom strahu, da ima osjećaj da će me ubrzo uhapsiti i da me neće spriječiti da odem, i da više voli da čuje da sam poginula nego da padnem ustašama ili Talijanima u ruke. Prigovorila mi je da sam joj trebala povjeriti što radim, pa da bi mi bila pomogla i da ne bi digla uzbunu. Naglasila je da će se oni braniti kako znaju i mogu. Kasnije su mi poručili da su pronijeli vijest da sam pobjegla sa nekim talijanskim vojnikom.

Anka Dragnić

OBNAVLJANE VEZE POSLE PROVALA

Naše partijske i partizanske veze u početku su uglavnom ostale iste kao i one prije rata, samo su se proširile, intenzivirale i još više zakonspirisale. Zbog provala, hapšenja morali smo ih često mijenjati, ali bez njih se nismo mogli boriti, pa smo ih morali održavati po svaku cijenu.

Veze su se održavale preko određenih punktova i javki, te posebnih kurira, a sastanci su se ugovarali unaprijed, a oni izvanredni preko određene osobe.

Pre općenarodnog ustanka nalazio sam se na dužnosti zamjenika sekretara Drugog rejonskog komiteta u Zagrebu.

Sjećam se kako smo početkom juna 1941. godine na Sljemenu blizu Zagreba organizirali partijsku konferenciju našeg rejona. Sve tehničke pripreme izvršio sam uz pomoć Simčića člana Mjesnog komiteta i sekretara CK KP Hrvatske Radeta Končara, koji je trebao i prisustvovati toj konferenciji. Međutim bio je spriječen pa ga je zamijenio Vladimir Bakarić.

Preko člana rejonskog komiteta Stjepana Pukleka (Špenglera), koji je bio zadužen za tehniku, obaviješteni su sekretari partijskih ćelija gdje trebaju doći. Bilo je određeno da će se za slučaj nevremena konferencija održati u stanu Stjepana Jurekovića (Pište). Da bi se na tačno mjesto i u tačno vrijeme, to je tada

bila velika nužnost, doveli delegati, bili su određeni posebni drugovi koji su ih vodili iz raznih pravaca. Oni su stazu imali obilježenu teško uočljivim znakovima, granama i drvcima na raskrižjima ili na samim drvima. Ti isti drugovi obezbjeđivali su i normalni rad konferencije.

Odmah poslije proglasa CK KPJ od 24. lipnja 1941. godine prešli smo u gradu Zagrebu na oružane i diverzantske akcije. Od Vojnog komiteta Zagreba bio sam postavljen za rejonskog rukovodioca udarnih grupa, koje sam formirao uz pomoć partijskih organizacija i one su obuhvatile osim članova Partije, skojevce i simpatizere. Sastajao sam se samo sa rukovodiocima grupa, primao izvještaje o akcijama i davao uputstva za nove na unaprijed određenim mjestima.

Ja sam svaka 3 dana imao sastanke sa predstavnikom Vojnog komiteta Zagreba Črešnjakom. Po potrebi sastajali smo se i dva puta dnevno.

Poslije petnaestak dana morao sam se povući u još veću ilegalnost, jer je došlo do učestalih provala u mojoj partijskoj jedinici i u rejonu.

Provala je počela zbog neoprezne upotrebe stana Anke Martinović u Vrhovčevoj ulici, koga smo koristili za naše sastanke i tehniku. Na početku okupacije zabranio sam održavanje sastanaka u tom stanu, međutim to nije sprovedeno. Stan je bio predviđen samo za tehniku rejonskog komiteta. Za njega je znala i koristila ga Milka Pongračić, inače, član moje jedinice i kad je prešla na rad u tehniku CK počela ga je upotrebljavati i za njih.

Kad je jedna drugarica, mislim da se zvala Varićak, uhapšena na putu za Osijek sa proglasima CK KPJ od 24. lipnja odala je stan u Vrhovčevoj i Milku Pongračić, a Milka mene i sve ostale, i tako je došlo do brojnih hapšenja.

Crešnjak mije preko Mjesnog komiteta prenio odluku da idem u partizane. To je bilo predviđeno za 13. srpanj 1941. Sjećam se bila je nedjelja. Kao izletnik došao sam do Podsuseda, onda sam produžio »samoborcem« (lokalni vlak Zagreb-Samobor). Trebao sam se iskrcati na drugoj ili na trećoj stanici od Podsuseda. Iskrcao sam se na drugoj, nisam našao vezu, pa sam produžio pješke do treće. Tu me je čekala veza. Bio je to jedan moj stari poznanik, omladinac, Tibor Zelinka, koji je prema dogovoru imao tintom zaprljane ustaške novine »Hrvatski narod«. On me je uputio do slijedeće javke koja se nalazila kod seoske crkve oko kilometar udaljene od pruge. Odatle sam se s nekolicinom drugova prebacio do obližnje šumice. Skupilo nas se oko 15. Vođa je bio Slavko Malešević. Saopćeno nam je da će to biti okosnica zagrebačkog partizanskog odreda. Zadatak je bio oslobađanje zatvorenika iz logora Kerestinac. Odredu su trebali pomoći neki seljaci iz okolice, ali su zakasnili. Zbog čekanja zakasnili smo i mi da se približimo Kerestincu. Akcija je počela 5 minuta prije ponoći pobunom zatvorenika.

Mi smo pri opkoljavanju i traženju veze sa zatvorenicima izgubili svoje i bili primorani da se povučemo prema Sloveniji, jer su nas ustaše zaokruživale sa pravca Zagreba i Samobora. Akcija nije uspjela, a zatvorenici iz Kerestinca koji su se sami oslobodili, nastradali su slijedećih dana, neki u borbi, a neke su ustaše uhvatili i strijeljali.

Mi smo se u grupama ili pojedinačno probijali do Zagreba, nekolicina nas je uspjela, a neki su nastradali.

Nešto kasnije po odluci CK trebao sam krenuti na partijski rad u Dalmaciju. U očekivanju isprava, moj odlazak se nešto odužio, pa sam tek 4. kolovoza 1941. trebao dobiti partijsku vezu za Pokrajinski komitet u Splitu. Vezu mi je trebao dati lično Rade Končar. Ugovoren je bio sastanak u Draškovićevoj ulici (kod Burze) za 4 sata poslije podne. Međutim, ja nisam na taj sastanak došao jer sam tog dana uhapšen. Toga dana je bila velika racija na komuniste zbog napada zagrebačke omladine na Dom ustaških studenata. Ustaše su za odmazdu strijeljale 104 komunista i simpatizera. Ja sam se u posljednji čas izvukao zahvaljujući jednom predratnom poznaniku koji je bio funkcioner u ustaškom redarstvu. Kada sam pušten odmah sam otišao na željezničku stanicu, jer je već bio nastupio policijski čas. Bio sam bez veze za Split, tako da sam se premišljao da li uopće da krenem na put. Slučaj mije pomogao. Vlak Zagreb-Split-Šibenik tada nije išao zbog diverzije kod Gračaca, pa se za Šibenik išlo preko Rijeke. Na stanici Srpske

Moravice u vlak su se ukrcala dva druga od kojih je jedan bio Pavle Pap Silio, član CK KPJ koga sam poznavao iz akcija u Zagrebu. Ispričao sam mu moje dogodovštine toga dana i kako nisam mogao dobiti vezu od Radeta Končara. Šiljo je znao za odluku CK da idem na rad u Dalmaciju i obećao mi je dati vezu za PK u Splitu. Na putu mi je ispričao da idu formirati štab grupe odreda. Kasnije sam saznao daje on bio određen za komesara, a njegov drug, španski borac, Mirko Kovačević za komandanta. Međutim, kroz nekoliko dana obojica su poginula. Pri iskrcaju u Šibeniku 6. kolovoza Šiljo mi je rekao da će mi dati vezu 14. kolovoza na Peristilu u Splitu. Kad sam stigao u dogovoreno vreme dočekao me Leo Geršković, moj stari poznanik iz SBOTIČ-a Zagreb. Saopćio mije daje Šiljo poginuo i odveo me je na vezu sa Pokrajinskim komitetom za Dalmaciju.

Na predjelu Bačvice, u današnjoj ulici Šetalište, 1. maja povezao sam se sa organizacionim sekretarom PK za Dalmaciju Ivom Amulićem Brunom. Amulić me je bez posebnih direktiva uputio na rad u Šibenik. Rekao mi je da se javim Anti Jurlinu Marku, tadašnjem sekretaru Okružnog komiteta za sjevernu Dalmaciju, koga ću naći u područnici socijalnog osiguranja preko direktora Slavka Mađere Barbe. Lozinka je bila: »Poslao me je Bruno da se javim Marku«.

Kad sam se sastao sa Jurlinom rekao mi je da ću raditi neko vrijeme pri OK i zadužio me da oformim partijsku organizaciju u Zlarinu. Osim toga trebao sam odmah otići na teren Biograda, Iža i Kolarne radi uspostave veze sa tamošnjom organizacijom. On mi je dao sve podatke o organizacijama i zadužio da održim sastanke sa Mjesnim komitetom Biograda. Rekao mije daje veza već dulje vremena prekinuta iznenadnim odlaskom Pjera Grubišića iz Šibenika, lozinke nisu imali ali me je Jurlin ipak uputio na punkt MK-a kod pekara Colića.

Pošto nisam imao lozinku, a drugovi me nisu poznavali, sa dosta teškoća mi je Colić dao vezu sa MK, odnosno njegovim sekretarom Danilom Štampalijom.

S njim sam dogovorio za sutra sastanak MK, a poslije toga da me prebace na Iž. Međutim, kad sam slijedećeg dana stigao na ugovoreno mjesto pred kuću u kojoj se trebao održati sastanak MK nitko me nije sačekao. Protivno svim pravilima konspiracije čekao sam petnaestak minuta i tada se povukao, jer sam već postao sumnjiv. Kad sam sutra posjetio Colića u pekarni, on više nije htio razgovarati sa mnom. Primjetio sam da sam stalno praćen pa sam odlučio da što prije napustim Biograd.

Kad sam sutra referisao o svom neuspjehu drugu Jurlinu on se samo nasmijao rekavši mi da sam ipak zadatak izvršio, jer je toga dana u Šibenik stigao i drug iz Biograda i uspostavio vezu. I da su sa mnom prekinuli kontakt jer sam im postao sumnjiv. Smatrali su da je Grubišić uhapšen i da ih je izdao, a da sam ja agent provokator. Bili su odlučili da me likvidiraju, ali nisu imali priliku.

U šibenskoj partijskoj organizaciji počeo sam raditi polovicom rujna 1941. godine i to kao sekretar jedne jedinice, član, a kasnije sekretar rejonskog komiteta.

Sve veze su održavane preko određenih punktova i drugova. Moj glavni pomagač na tim vezama bio je Frane Paškvalin-Bufalo. Preko njega sam održavao vezu sa Zlarinom kad nisam stigao tamo lično ići; sa Dubravom i Bilicama Marko Rak. Vezu sa MK Šibenika imao sam preko Lukice Belamarića. Sa Okružnim komitetom, odnosno njegovim sekretarom Antom Jurlinom, održavao sam vezu preko Ante Škalabrina iz Prvić Luke. Jurlin je često mijenjao stanove u Šibeniku i kretao se samo u predvečerje.

Sijećam se da sam preko zlarinske partijske organizacije nekoliko puta omogućio prebacivanje Ante Jurlina u Split. Prevoz je vršio malim čamcem na jedra, Vjekoslav Duhović Zeta. Jednom je išao i sekretar SKOJ-a iz Zlarina, Tomislav Dean, ali se nije uspio prebaciti zbog nezgode na putu. Jurlin je tim putem išao na sastanke Pokrajinskog komiteta u Split čiji je i on bio član. Ja sam ga obično pratio dok je išao do Zablaća, gdje bi se ukrcao u čamac.

Zbog raznih provala, a najviše one u Zlarinu 1942. godine, morao sam napustiti ilegalni rad i otići u partizane.

Na čelu jedne poveće grupe Šibenčana i Zlarinjana krajem 1942. godine otišao sam preko Triske (na obali Krke) u partizane. Vodič nam je bio Mate Lacmanović iz Zatona. Zbog talijanske blokade Zatona morali smo prenoćiti u Triski i tek drugog dana u noći se prebaciti na zatonski partijski punkt. Bilo nas je oko 25. Tamo smo dobili oružje, a preko posebnog vodiča u toku iste noći prebačeni smo na vodički partijski punkt. Tu smo ostali 2 dana i tada se uputili u susret 1. sjevernodalmatinskom odredu u Bukovici.

Vodio nas je stari komunist, i dobar vodič, Mirko Grgurev iz Vodica. Prešli smo preko Gačeleza u Guduću blizu Čiste Male, gdje smo i pridanili, jer se putovalo samo noću. Idući preko Mađara, Cicvara, Ostrvice, Dobropoljica, naišli smo na odred u selu Bijeljini i tu im se priključili.

Ja i Ljubo Truta ušli smo u štab odreda, dok su drugi drugovi ušli u sastav bataljona »Bude Borjan«.

U odredu smo naišli na već organizirane veze. Imali smo u svakoj jedinici oficire ili druge drugove zadužene za vezu. Štab odreda je održavao sa drugim partizanskim bataljonima redovne veze po posebnim kuririma, a sa partijskim organizacijama, i selima, veza je održavana preko komandira sela, odbora narodne pomoći, narodnooslobodilačkih odbora.

Veza je igrala vrlo važnu ulogu od početka do kraja NOB-e. Bez nje se ne bi mogli izvršiti oni brojni zadaci koje je pred nas postavila Partija i narod.

Ljubo Faust

KURIRSKA VEZA PROMAJNA-BRAČ

Budući daje otok Brač najbliži dijelu makarskog primorja od Promajne do Baške Vode, to je i određeno da se s tog dijela kopna uspostavi kurirska veza s Bračem. Na kopnu su bile organizovane veze još od vremena same okupacije 1941. godine, naročito kad su ljudi počeli da se ne odazivaju u vojsku NDH. Njih je trebalo kriti, hraniti i obezbjeđivati. U početku su to radili članovi Partije i skojevci, a kasnije i drugi.

Pošta je dolazila u Promajnu iz pravca Baške Vode i pravca Velikog Brda, a odatle bi brodom prebacivane na otok Brač u rejon Rašetice, gdje nas je na vezi čekao drug Mate Stančić sa još nekim drugovima. Ta veza je bila stalna i sve što je išlo iz pravca Biokova za Brač išlo je preko Promajne. Tom vezom su se prebacivali borci, hrana, oružje, municija i ostalo što je namenjeno bilo za Brač, bilo za Biokovo. Italijani su često odvodili naše ribarske brodice, tako da nismo bili uvijek u mogućnosti da prebacimo morem sve što je trebalo prebaciti.

Dobio sam zadatak 24. decembra 1942. godine, da prebacim morskim putem neke drugove u Podgoru. Preko Biokova se tada nije moglo. Bili su to drugovi Tonči Gojak, Ivo Puharić i Mate Andrijašević. Tonči je imao upalu bubrega, a Ivo Puharić je bio ranjen u pluća i liječio se u Makarskoj, ali je morao napustiti Makarsku. Za to prebacivanje našli smo jedan kaić i u njega utovarili nešto robe, a 2atim smo se ukrcali i mi i krenuli u pravcu Makarske. Udaljili smo se od obale oko 300 m i tako veslajući u mislima nam je bilo jedino to kako da neopaženi prođemo pored Makarske, jer je tu neprijatelj imao jake artiljerijske položaje i kad bi nas otkrio, vjerovatno da nam nebi bilo spasa. Malo kasnije primjetio sam da se kaić počeo puniti vodom jer je bio rasušen. U tome smo već bili van punte Osejave. Nastojao sam da se što prije približimo obali. Crpili smo vodu ali veće pomoći od toga nije bilo. Počeli smo tonuti i ubrzo se našli u moru. Bilo je teško, jer smo svi bili obučeni, a tako obučeni teško smo mogli plivati. Pored toga, imali smo i bolesnog i ranjenog druga, šta ako on to ne izdrži. Ipak, nekako smo doplivali do obale, na svega 50 m od neprijateljskog bunkera. Ja sam se uspio svući

i okrenuti brod prema obali. Pomogao sam ostalim drugovima da se izvuku. Malo dalje odatle primjetio sam jedan feral i uputio se prema njemu. Ne znam da li je to bio Mate Čobrnić ili Ante Mišelajna. Ugasili smo feral i pošli prema našem kaiću. Pokupili smo ono stvari što je plivalo oko njega, a zatim uzeli kaić u tegalj i krenuli prema Tučepima. Dobro smo prošli. Bio je Badnji dan i izgleda da se neprijatelj zabavljao pa nije bio dovoljno budan.

Za vrijeme neprijateljske ofanzive na Biokovo trebalo je prebaciti oko 120 izbjeglica na Brač. Bio je to veliki i odgovoran zadatak.

U toku ofanzive bilo je teško održavati vezu. Brač je u to vrijeme bio slobodan. Tamo se tada nalazio i Ante Andrijašević Stojkin i još neki drugovi. Jednog dana poručio je po Nedi Ivandić da im javimo imali kod nas neprijatelja pošto bi se oni morali prebaciti na kopno. Ukoliko ima neprijateljskih vojnika trebalo je da upalimo jednu vatru, a ako ih nema dvije vatre. Pitali smo se kako to da sprovedemo. Ja sam se sjetio i rekao Nedi da naložimo vatru pred njenom kućom i da se na vatru stavi sadžak, a na njega lonac s vešom. To će biti znak da su Njemci tu i da se drugovi ne mogu prebaciti na kopno. Čim su ugledali vatru, Njemci su dotrčali i počeli vikati da se ona ugasi jer su to sigurno neki signali. Neda je bila prisebna i rekla im da otkuvava veš, pa im je to i pokazala. Tako su naši na ostrvu dobili obavještenje da je neprijatelj tu i da nije moguće iskrcavanje.

Po onome što se dešavalo, zaključio sam da neprijatelj kani ostati duže. Od mene su drugovi tražili detaljna obavještenja, ali ja se nisam mogao prebaciti na Brač morskim putem, pa sam krenuo preko Biokova u drvenik, i tamo se prebacio na otok Hvar u rejon Sućurja i tako otišao do drugova na Brač i detaljno ih informisao o situaciji na našem terenu.

Mi smo prebacivali na otok Brač sve one koji su dolazili do naše veze. Desilo bi se da to bude i poneki partizan. Mi nismo, u početku, pitali kakvim poslom ide tamo. Međutim, uspostavilo se da nisu baš svi išli po zadatku. Da bi se tome stalo na put, nikoga nismo primali ko nije imao urednu propusnicu izdatu od strane komande biokovskog područja, a kasnije od komande mjesta Makarske koja je tada bila u Velikom Brdu.

Kad se osvrnem na te naše veze i na brodove kojima smo plovili, zaista je to dostojno divljenja. Neprijatelj je krstario morem, a mi smo prolazili neprimećeni. Noću kada bi neprijatelj reflektorima pretraživao more nastojali smo usmjeravati pramac prema njemu, puštali vesla i uvlačili se u brod. Tako bi smanjili objekat i učinili ga nepomičnim.

Jednom, kad je bio u kaiću, drug Branko Andrijašević, bilo je sve tiho i najednom se čuo šum nekog vjetra. Ostavili smo vesla i utišali se. Kroz tamu smo vidjeli na pedeset metara od nas, uz samu obalu, kako prolazi neprijateljski patrolni brod. I taj put smo sretno prošli i izvršili zadatak.

Zvonko Granić

VEZE IZMEĐU CK KPH I PK KPH ZA DALMACIJU

U Zagrebu je 17.-18. travnja 1938. godine održan Četvrti kongres URSS-a. Na kongres su iz Splita upućeni delegati: Duško Mrduljaš, Petar Cecić, Dobrila Jurić, a u ime Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR-a) i komore, Mate Ivišić, koji je bio predstavnik režimski orijentiranih ljudi, zaposlenih u tim ustanovama. Na kongresu smo sreli Rada Končara, Josipa Kraša, Josipa Cazija, Marka Belinića, Ivana Božičevića, Macu Gržetić, Katu Govorušić, Mariju Raušević, Ružicu i Bešku Turković, kao i mnòge druge sindikaliste. Ta poznanstva bila su mi od velike koristi kad su me kasnije članovi Pokrajinskog komiteta

KPH za Dalmaciju slali u Zagreb po partijski materijal, jer sam se s tim drugovima sastajala i izmjenjivala iskustva.

Poslije Kongresa URSS-a, nekoliko puta sam upućivana po partijski materijal u Zagreb, koji sam preuzimala od Rada Končara. Sa Končarom sam se najviše sastajala kod Kate Govorušić i Milana Muhara, koji su stanovali u Medulićevoj ulici. Na povratku, Končar mi je jednom unio u vagon paket partijskog materijala i stavio ga u jedan ugao, dok sam ja sjela u suprotni ugao vagona i stalno motrila na taj paket. Razumljivo je da nas dvoje ničim nismo pokazali na stanici da se poznajemo. Rade Končar je u prosincu 1939. godine bio politički sekretar CK KPH, a za člana Politbiroa CK KPJ izabran je na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u listopadu 1940. godine.

Kada sam ponovno, koncem svibnja ili početkom lipnja 1939. godine, došla po materijal u Zagreb, Končar mije rekao da ću ovog puta nositi list »Proleter«, kojeg sam pročitala kod Kate Govorušić dva dana ranije. Sa Markom Oreškovićem (član CK KPH, a član CK KPJ postao na Petoj zemaljskoj konferenciji) i Stipom Đakovićem smo tom prilikom mnogo diskutirali o stanju u partijskoj organizaciji Splita. Interesantno je napomenuti da bi mi svaki put paket u kojem je bio partijski materijal lično donio i u vagon smjestio Rade Končar, mada su i drugi znali po kakvom zadatku dolazim u Zagreb. Vjerujem daje tako postupao radi konspiracije. Ovog puta sam sa materijalom sišla iz vlaka u Solinu (stanica Sv. Kajo). Taj oveći paket odnijela sam u vlastitu kućicu koja se nalazila u blizini željezničke stanice Solin uz more. U njoj nije nitko stanovao. Odmah sam otišla u Split da obavijestim drugove daje materijal stigao i da se nalazi u Solinu. Zatim smo se Ivan Amulić i ja uputili po materijal, odnosno po list »Proleter« i u korpama za nošenje hrane prenijeli ga u Split. Više se ne sjećam kome smo ga odnijeli, ali dobro znam da se taj primjerak »Proletera« nije mnogo čitao, jer je u njemu pisalo o isključenju Ive Marića, Ive Baljkasa i Vicka Jelaske iz Partije. Kasnije sam saznala da je ostavljen samo jedan primjerak, kojeg nije bilo lako umnožiti i dati cijelom partijskom članstvu na čitanje, a ostalo daje zakopano u Jelaskinom polju u jednom drvenom buretu. Budući da mnogi komunisti nisu znali da su oni isključeni i dalje su stizali drugovi iz Dalmacije i tražili od Jelaske uputstva za rad.

U rujnu 1939. godine Berko Kukoč (tada organizacioni sekretar PK KPH) donio mije partijski materijal koji sam trebala odnijeti u Zagreb. Materijal sam predala Marku Oreškoviću u stanu Marice Jošt u Dalmatinskoj ulici. Neka uputstva koja sam trebala odnijeti u Split predala mi je, u stanu Muhara, Anka Butorac-Parović (Grmaljka) i Stipe Ugarković (Palenta) - zadužen za partijsku tehniku. Taj sam materijal pri povratku u Split predala Berku Kukoču. U studenom, 1940. godine, otputovala sam u Zagreb sa partijskim materijalom i zatim se vratila noseći sa sobom »Historiju SKP(b)« (kratki kurs), koja je bila odštampana u obliku brošurice. Pošto sam predala taj materijal, Berko Kukoč mi je saopćio da moram napustiti Split i otići u Zagreb, budući da je to direktiva CK KPH.

Nakon dolaska u Zagreb javila sam se u stan Milana Muhara, gdje sam i prije dolazila. U Zagrebu je bilo više takvih punktova, ali zbog konspiracije nisu znali jedan za drugog. Bilo je pogodno dolaziti kod Muhara. Njegov stan se nalazio u Medulićevoj ulici br. 19 u dvorišnoj zgradi, a ispod njega bila je pekara, koju je osnovalo 17 radnika. Rukovodilac pekare bio je Dane Marković, jer je jedino on imao majstorski ispit i na njega je glasio obrt. U pekari su radili sve sami simpatizeri Partije.

Period od nešto više od godinu dana bio je toliko buran i pun svakodnevnih događaja daje teško sve opisati. Kada bih sada analizirala sav taj rad i navodila datume, mislim da bi svi bili pogrešni, osim nekih koji su mi se duboko urezali u pamćenje i neću ih nikada zaboraviti.

Poslije hapšenja Mile Hercog, drugarice M. Oreškovića, preselila sam se u njenu garsonijeru u Buconićevoj ulici. Marko je većinom bio na terenu. Kad bi došao u Zagreb, to bi se znalo po njegovom ličkom koporanu koji je stavljao u kupatilu na prozor, pošto se isti kroz mutno staklo izvana nazirao.

Nakon mog dolaska u Zagreb, uz pomoć Stipe Ugarkovića, zaposlila sam se u krojačkoj radionici Dane Mažurana u Ulici kraljice Marije, danas braće Kavurić br. 5. Pošto je Dane Mažuran bio naš simpatizer ova će radionica kasnije služiti kao jedan od punktova veze za kurire koji su dolazili iz Splita, Slavonije i Like u Zagreb.

Pred rat iz Splita je stigla sa materijalom u Zagreb Fedora Njegovan. Ja sam kod Muhara od nje primila sve što su drugovi iz Splita poslali i odnijela na određenu adresu, dok je ona, zatim sa sobom ponijela u Split »Srp i čekić« i još neke materijale.

Sjećam se da su jednom u garsonijeri sjedili Marko Orešković, Ognjen Priča, Pavle Pap Šilja (za člana CK KPJ izabran na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ) i Anka Butorac-Parović (Grmaljka). Pričalo se kao i uvijek o političkoj situaciji, kako u zemlji tako i van nje. Ne znam tko je od njih poveo razgovor što treba činiti ako Njemačka napadne Jugoslaviju. Govorilo se da se treba masovno i dobrovoljno javljati u vojsku, osim onih koji su kompromitirani, jer bi oni mogli završiti u zatvoru. Poslije izvjesnog vremena, Marko Orešković je, rano ujutro 6. travnja 1941. godine, došao kod Muhara i ispričao nam da su njemački bombarderi tog jutra bombardirali Beograd. Kasnije su se često oglašavale sirene i u Zagrebu. Taj dan nisam izlazila. Svi smo se okupili i strahovali što je sa Radom Končarom i sa drugim komunistima koji su se u to vrijeme nalazili u Beogradu. Tada se pravo stanje nije znalo, već samo ono što smo slušali preko radija. Već slijedećih dana po ulicama grada viđali su se frankovci i »Mačekova zaštita« koja je na rukavima imala naročite trake. Frankovci i »Mačekova zaštita« zaustavljali su izbezumljene vojnike i oficire, tukli ih, skidali im činove, epolete i kokarde, svlačili ih i ponižavali na razne načine. Nastalo je pravo rasulo. Neki vojnici i oficiri imali su sreće, jer im je netko iz samilosti davao stara civilna odijela, pa su se uspjeli presvući. Frankovci i »Mačekova zaštita« tražili su po gradu Srbe i Jevreje. Svaku jevrejsku radnju obilježavali su nekom bojom, a kasnije izljepljivali plakate i u te trgovine stavljali svoje povjerenike. Kada su njemački tenkovi ušli u grad i prolazili Ilicom, Marko Orešković i ja zatekli smo se u toj zagrebačkoj ulici. Jeza nas je hvatala gledajući kako ih neki građani dočekuju, posipaju cvijećem, skaču na tenkove, uzimaju iz voćarna pune sanduke voća i bacaju tenkistima. Stajali smo neko vrijeme i suze su nam navirale na oči dok smo sve to promatrali.

Dvanaestog travnja 1941. godine kod Muhara smo bili Marko Orešković, Seka Ivica Klaić i ja. Oko tri sata poslije podne naglo je ušla u stan Marica Muhar i rekla da su u kuću ušli troje ustaša i da traže jednog Srbina koji se negdje tu sakrio, a da ne znaju u kojem je stanu. Plašeći se da ne upadnu i u Muharov stan, Marko je odmah sišao u pekaru i obukao pekarsko radno odijelo. Iz njegovog svučenog odijela ja sam izvadila sve zabilješke što ih je imao po džepovima i sakrila ih, a Marko se sklonio na vrh još vruće peći, jer su mu sva pekarska odijela bila kratka i tijesna. Poslije nekoliko minuta stigla je iz Beograda Zdenka Šegvić, koja je tamo bila na studijama, sva promrzla i vrlo slabo odjevena. Odmah sam je odvela u garsonijeru, u koju je u međuvremenu došao i Marko Orešković. Tu smo zatekli i Pepu Polaka. Od Zdenke Šegvić, koja je četiri dana putovala do Zagreba, saznali smo kakvo je stanje u Beogradu. Između ostalog kazala je da je Rada Končara spasio zid zgrade koja se od bombardiranja srušila, i da nije bio ranjen već samo malo ogreben po licu i rukama. Ubrzo je Zdenka Šegvić otputovala za Split i odnijela sa sobom partijski materijal, koji joj je dao Marko.

U vilu u kojoj se nalazila naša garsonijera uselio se jedan njemački oficir. Stoga smo odlučili da se odatle iselimo što prije. Poslije nekoliko dana Marko je našao stan u Šrapčevoj ulici broj 3. Ovaj stan bio je prijavljen na mene i nastojali smo da ga sačuvamo najstrožom konspiracijom. Tu smo stanovali: Marko, Vlado Popović Doktor (kandidat za člana CK KPJ od listopada 1940. godine i član Vojne komisije CK KPJ) i ja, a Rade Končar bi povremeno prenoćio. Ovamo su povremeno dolazili Andrija Hebrang, Pavle Pap-Šilja, Milan Hupert, Dragica Končar, a nakon nekoliko mjeseci iz Splita je stigla i Zlata Šegvić, drugarica Via-

de Popovića. Dva puta sam susrela u tom stanu i druga Tita. Vjerojatno su tu dolazili i drugi rukovodioci. Međutim, ja ih u stanu nisam sretala, budući da sam preko dana bila zaposlena. Kućepazitelj je bio Luka Aljinović iz Žrnovnice. Njegova supruga Anka, sa otoka Raba, pospremala nam je stan i prala rublje. Anka je bila nepismena, pa i da je našla neku ceduljicu sa zabilješkama iz ilegalnog rada ne bi znala o čemu se radi, jer je Marko imao običaj da posvuda nešto ostavlja. Domar je mislio da mi je Marko suprug, a za drugove koji su dolazili, da su nam rođaci.

Zbog velikih hapšenja koja su nastala, a pošto je stan bio u najstrožoj konspiraciji, Vlado Popović me je upozorio da ću ubuduće raditi samo sa drugovima koji su u stanu. Tako više nisam radila sa Jocom Đakovićem (član PK SKOJ-a), Stipom Ugarkovićem-Palentom, Sekom Ivicom Klaić (član SKOJ-a) i s drugim drugovima i drugaricama sa kojima sam bila povezana.

I dalje sam bila zaposlena u krojačkoj radionici. Marko Orešković, koji se u to vrijeme nalazio u Lici, poslao je u radionicu Jakova Blaževića da ga povežem sa drugovima. Odmah sam to izvršila. Međutim, ne sjećam se da li sam ga povezala sa Radom Končarom ili Vladom Popovićem. On je, koliko se sjećam, dolazio još jedanput. Mnogi drugovi i drugarice napuštali su Zagreb i odlazili na teren tamo gdje ih je Partija upućivala. Kada je Pavle Pap Šilja trebalo da krene u srpnju 1941. godine za Dalmaciju, došao je u naš stan i tamo sam mu dala propusnicu. Ne mogu se sjetiti da li sam je ja nabavila preko oca Mande Vargaš, koji je radio u policiji i koji nam je dosta propusnica nabavio, ili su mi je ostavili drutovi da mu je dam kad dođe. Na odlasku smo se srdačno pozdravili. Tada mi je Šilja rekao da je ovo, možda, posljednji put što se vidimo, a tako je, na žalost, i bilo.

Jednog dana Vlado mi je rekao da odem u stan Erne Gerškovič, drugarice Lea Gerškovića, koji je poslan u Split, i daje obavijestim da bude spremna da za dva dana i ona otputuje u Split. Budući daje bila Jevrejka, prijetila joj je opasnost da bude uhapšena. Ona se protivila, ali je, najzad, ipak otputovala. Te večeri kad je trebala otputovati Vlado mi je dao sve potrebne dokumente za nju. Naručila sam taksi i odvela je na kolodvor. Smjestila sam je u vagon i čekala dok vlak nije krenuo. Tako mi je Vlado kazao da postupim.

S obzirom na rasplamsavanje ustanka u Hrvatskoj, počeli su sve više da stižu kuriri iz svih krajeva na razne veze. Odlazila sam po materijal koji je dostavljan raznim kanalima na punktove, kao što su: trafika u Nikolićevoj ulici, gdje su radile sestre Baković, ili u gostionicu i mljekaru u Heinzelovoj ulici i još na nekoliko takvih mjesta. Tu su na vezu dolazili kuriri i ostavljali materijale. Svaki put kad bih išla po materijal dobila bih novu lozinku.

Jednom je iz Splita došao aktivista Maks Njegovan i donio kod Milana Muhara novac, poštu i pakete hrane. Uzela sam novac i poštu i odnijela kući, dok je on sa paketima hrane ostao kod Muhara. To je bilo onih dana kad su po Zagrebu bili izlijepljeni plakati da su Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Božidar Adžija i drugi strijeljani. Na povratku, Njegovanu je osobno Končar predao materijal.

U ljeto 1941. godine došao je Vicko Krstulović (politički sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju) iz Splita u Zagreb. Po odobrenju Rada Končara i Vlade Popovića odvela sam ga u stan, gdje je on ostao 2-3 dana, a zatim otputovao natrag u Dalmaciju. Budući da je imao samo talijanski novac (lire) dala sam mu potrebnu sumu kuna. Nakon njegovog odlaska iz Zagreba, Rade Končar me je poslao u Split. U tom gradu sam se sastala sa Vickom Krstulovićem i Ivanom Amulićem i predala im materijal. Poslije desetak dana vratila sam se u Zagreb s partijskim materijalom iz Splita.

VJado Popović i Rade Končar prisustvovali su savjetovanju u Stolicama (26. rujna 1941. godine). Na povratku su se odvojeno probijali iz Srbije za Zagreb. Vlado je stigao prije Rada Končara i odmah me je poslao sa partijskim materijalom u Slavonski Brod, gdje sam se sastala sa Milanom Miškovićem, Zmajićem i Mikom Babićem. Drugi put sam otišla u Slobodnicu i sastala se sa Stjepanom

Sekulićem-Juckom i sa Seljom (čije ime ne znam), a treći sam put otišla u Vrbu, u kuću Mande Brkić, gdje je po materijal došao Milan Jović. Materijale koje sam od njih dobijala predavala sam Vladu Popoviću. Ova tri putovanja obavljena su u vrlo kratkom vremenskom razdoblju.

Iz Splita je Frane Ivančić nekoliko puta donio partijski materijal. On je radio na pošti kao sprovodnik poštanskih kola na željeznici. Kad je prvi put došao donio mije u radionicu jednu knjigu sa tvrdim povezom. Sjećam se daje imala plave korice. Rekao je da mi ju je poslala mati iz Splita. Knjigu sam nemarno ostavila na stolu, da prisutnima ne pobudi sumnju, a kasnije sam je sklonila i predala Vladi Popoviću, jer je u koricama bio partijski materijal. Kada je slijedećih puta Frane Ivančić dolazio iz Splita, u radionici su smatrali normalnim da mi on donosi pozdrave i vijesti od kuće. U njega nitko nije mogao posumnjati. Pakete sa partijskim materijalom na kolodvor mi je donosio jedan skojevac, odjeven u uniformu »Mačekove zaštite«.

Jednog dana donio mi je Vlado Popović nacrt partizanske kape, koji su izradili on i Otmar Kreačić-Kultura, obojica španjolski borci. Oni nisu htjeli da kapa bude kopija španjolske ili ruske, nego da bude njihova kombinacija. Kapu sam sašila od jedne vojničke bluze. Kad sam je donijela kući Vladu se jako svidjela. Tu je kapu Vlado odnio da je, vjerojatno, pokaže drugovima, jer je kasnije nije donio kući. Po tom nacrtu počele su se kape izrađivati u još nekim krojačkim radionicama, a neki krojači, koji su imali vlastite šivaće strojeve, dobijali su materijal i šivali ih kod kuće. Kad sam sašila drugu kapu dala sam je Frani Ivančiću, da je odnese u Split uz napomenu, da obavijesti drugove da je ovo partizanska kapa i da na njen prednji dio treba staviti crvenu petokraku zvijezdu. Tako je druga kapa koju sam sašila krenula u Split. Tu kapu su partizani popularno nazivali trorogom.

Jedne večeri šivala sam kape kod Kate Govorušić i Anke Supanc na Mažuranićevom trgu br. 4 u dvorišnoj zgradi. Budući da je bio blizu policijski sat a moj stan daleko (tramvaji nisu više saobraćali), otišla sam žurno da prenoćim kod Muhara. Sutradan je bila nedjelja. Ujutro rano došla je kao bez duše sva u suzama Dragica Končar i odmah sa vrata rekla daje Marko Orešković stradao. Zatim mi je dala pismo za Rada Končara i Vlada Popovića. Brzo sam se obukla i žurno izašla na ulicu. U Frankopanskoj ulici ušla sam u tramvaj za Maksimir. Kad sam zazvonila na vrata stana u kojem su se nalazili Končar i Popović oni su pomislili daje policija, ali kad su čuli moj glas odmah su otvorili. Nisam mogla progovoriti od suza, pa sam Vladu Popoviću predala pismo. Otvorio gaje i pročitao. Ustao je i Rade. Zatim su obojica, kao da ih sada gledam, sjeli jedan pored drugog i plakali kao djeca, ponavljajući samo »- Marko, Marko«. To je bio još jedan težak udarac za našu Partiju. Poslije toga Vlado mi je dao materijal da ga predam Jeli Jančić, koja je odmah otišla na teren. •

Jednog dana sam na Jelačićevom trgu srela Petra Cecića i začudila se tom susretu, budući da sam znala daje pred rat bio uhapšen u Splitu i sproveden u Lepoglavu. Kazao mi je da su ga pustili prije dva dana. Dogovorili smo se da ćemo se sutradan ponovno naći. Kada sam došla kući, zatekla sam Radu Končara, Vladu Popovića i Andriju Hebranga i ispričala im da sam srela Cecića i da je pušten iz zatvora. Ova vijest sve ih je veoma začudila. Vlado mi je dao vezu s kim ga trebam povezati i poruku neka smjesta napusti Zagreb. Kada sam sutradan došla na ugovoreno mjesto, nije ga bilo. Uzalud sam čekala nekoliko minuta. Više ga nikada nisam vidjela.

U naš su stan svaki dan stizale kako dobre tako i rđave vijesti. Svi smo se mi radovali uspjesima, a teško preživljavali neuspjehe naših akcija, kao na primjer Kerestinac i druge. Teško nam je padalo pucanje na ulici i ubijanje naših drugova, strijeljanja, vješanja, otkrivanje veza itd. Sve su tó bile velike traume, koje i danas nosim u sebi.

Budući da ja nisam bila kompromitirana, Rade Končar mi je rekao da na policiji izvadim propusnicu, pa da ćemo zajedno putovati za Split-ja sa ispravnom a on sa falsificiranom propusnicom. Vjerojatno je pretpostavljao da ćemo

tako lakše doći u Split. Međutim, morala sam dugo čekati da mi se izda propusnica. Rade je otputovao u Split bez mene. Njega je Frane Ivančić u službenom poštanskom vagonu doveo do Splita. Poslije toga Rade je uhapšen u Splitu, pa je time i veza sa PK KPH za Dalmaciju bila prekinuta. U to vrijeme bila sam vjerojatno najpogodnija ličnost, koja bi mogla ponovo uspostaviti vezu sa PK koji je imao sjedište u Splitu.

Materija] za Split predao mi je Andrija Hebrang ispred klinike u Draškovićevoj ulici. Naglasio je da ovaj materijal treba što prije biti u Splitu, jer se odnosio na Radu Končara koji je bio u zatvoru. Primila sam materijal oko 10 sati 6. siječnja 1942. godine i s njim otišla kod Marice Muhar umjesto u svoj stan.

Budući da je prije toga bio uhapšen Milan Hupert Direktor (rukovodilac tehnike CK KPH), Vlado Popović mi je rekao da već petnaestak dana sve »provaljuje«, ali da se nada da će Hupert biti toliko pošten i poštedjeti naš stan. Zbog opreza je odlučio da u njemu više ne boravimo, već da navraćamo po potrebi. Kod Muhara sam zatekla Dragicu Končar. Ona je znala da putujem za Split, pa me zamolila daje obavijestim šta je s Radom čim se vratim. Nije znala daje Rade uhapšen. Vjerujem da su je drugovi željeli poštedjeti, jer je bila u drugom stanju. Ona mi je dala vrlo lijepu tašnu sa dvostrukim dnom, da mi se nađe pri ruci.

Prilikom predaje materijala, koji sam trebala odnijeti u Split, Hebrang mi nije rekao kojim putem trebam ići. Vjerujem da se toga nije ni sjetio. Preko Like nisu išli vlakovi, jer su partizani oštetili vijadukt. Kroz Bosnu nije bilo sigurno, pošto su partizani pravili diverzije na prugama. Preostalo mi je jedino da iz Zagreba krenem preko Gorskog Kotara na Rijeku, pa dalje brodom za Split. Sjela sam u vlak, pa šta bude, jer se radilo o Radu. Kad sam stigla u Delnice, u vagon su ušli Talijani da pregledaju putne isprave. Za moju propusnicu su rekli da ne važi i da moram ići preko Like, a ne preko Italije za Split. Budući da sam znala prilično govoriti talijanski, počela sam plakati i govoriti da mije majka na samrti i daje vjerojatno neću zateći živu. Zaista sam plakala, jer sam se bojala da neću izvršiti zadatak. Poslije skrušenog moljenja i mojih vapaja jedan mladi oficir se smilovao i rekao da će me on propustiti, ali da ne zna da li će me pustiti oni na Sušaku. Odlučila sam da idem prema Sušaku i zahvalila sam mu na njegovoj ljubaznosti.

Käd sam došla u Rijeku nitko me nije pretresao ali su tek tu počele moje muke. Prva teškoća je bila što nisam imala lire nego kune, a druga što nitko nije znao kada kreće brod za Split. Rekoše mi da će, možda, ići odmah ili tek za deset dana, jer da to Talijani drže u velikoj tajnosti zbog partizana, pa da se treba svaki dan interesirati u Agenciji plovidbe. Na obali sam zaustavila jednog prolaznika i pitala ga, da li zna tko izdaje sobe za prenoćište. Dao mi je adresu jedne Splićanke koja se zvala Matošić. Taj čovjek mi je još rekao da obalni radnici najbolje znaju kada i gdje koji brod putuje. Tako sam od jednog obalnog radnika saznala da sutradan u 6 sati ujutro polazi brod za Split, ali da treba doći u Agenciju i kupiti brodsku kartu u 5 sati. Jedan od obalaca zamijenio mi je kune u lire, ali po vrlo lošem kursu. No, meni je bilo važno imati lire do Splita.

Prenoćila sam kod te Matošićke i rano izjutra pošla na brod. Prije ulaska na brod podrobno su me pretresli i tek tada me pustili da se ukrcam. Putovali smo cijeli dan a uveče stigli u Zadar, gdje su putnici morali napustiti brod. U Zadru sam prenoćila i sutradan nastavila put za Split. I u Zadru su sve putnike ponovno pretresli i tek tada ih pustili da uđu u brod. Predveče smo stigli u Split, gdje mi ni ovog puta carinski pregledi nisu ništa pronašli. Još mi je trebalo doći do kuće, a da ne sretnem nekog agenta, jer su me iz predratnog perioda svi poznavali iz sindikata. Srećom, umjesto agenata srela sam u perivoju Desu Čulić—Kukoč za koju sam znala da radi u pokretu. Ona me povezala sa (drugovima. Sutradan poslije podne sastala sam se sa Vickom Krstulovićem na Gripama u Vrazovoi ulici. Tu je bila i Mara Radonić-Miranović (Crnogorka). Kad sam Vicku predala materijal rekao je da će mi javiti kada ću trebati otputovati natrag u Zagreb. Zatim •Sam otišla s Marom prema centru grada, ali su nas na vrhu Radunice zaustavili Talijani i počeli vikati zašto se nismo zaustavile i pozdravile spuštanje zastave.

Meni taj ceremonijal zaista nije bio poznat. Naravno, ispričala sam se na talijanskom jeziku, pa su se oni smirili i nas dvije smo nastavile put.

Nakon tri dana Marija Cecić donijela mi je partijski materijal, a s njom je bio još jedan drug. (Prije nekoliko dana, u listopadu 1979. godine, Ante Jurjević Baja podsjetio me je kako smo onda u revere od kaputa sa krznenim ovratnikom, ušivali materijal što znači, da je taj drug tada bio Baja, što sam potpuno zaboravila). Ujutro je ponovno došla Marija Cecić te smo zajedno krenule do broda, budući da sam se morala vratiti istim putem kojim sam i došla. Opet sam morala proći sve te pretrage. Međutim, pri povratku osjećala sam da mije veliki teret pao s leđa, jer sam znala da sam uspješno izvršila dobijeni zadatak.

Kad sam, vrativši se u Zagreb, otišla u radnju gdje je radila Marica Muhar, zatekla sam tamo Danu Markovića, šefa pekare i dvije mušterije. Dane ih je na brzinu otpremio i rekao da mije stan »provaljen« daje tamo još uvijek blokada i da policija čeka ne će li tko doći, da nisu još nikoga uhapsili, a da su se nadali da će na okupu uhvatiti cijeli CK KPH. Također mi je rekao da ne idem k Marici, jer da su upravo sada agenti izašli iz njenog stana, a da su preko puta uhapsili Katicu (čije prezime ne znam) i da su jednog druga na ulici ranili. Budući da dugo nisam bila u Zagrebu, nisam znala tko je još od naših »provaljen«. Odmah sam otišla kod Kate Govorušić i Anke Supanc koje su tada stanovale na Mažuranićevom trgu 4. Pogledala sam da li ima neki znak na prozoru koji bi upozoravao da se ne ide gore. Kad sam vidjela da nema ništa, pošla sam i zazvonila na vrata. Kad su me ugledali, Kata i njen sin Drago vrisnuti su od radosti, jer su se jako plašili da ja ne odem u stan, pošto bih tamo pala u zasjedu i bila uhapšena.

Drago Govorušić odmah je obavijestio drugove da sam stigla. Po materijal koji sam donijela, došla je Anka Berus. Ona se kasnije vratila po mene i odvela me na Trnje, gdje mi je našla stan kod Smaje Ruščukića i njegove drugarice. Poslije nekoliko dana Anka me je odvela u Tuškanac, nedaleko od Pavelićeve vile, u vilu talijanskog konzula. Njegova domaćica bila je naša drugarica. Budući da on nije bio nikada kod kuće (samo je dolazio na ručak i spavanje), ja sam se u stanu bez bojazni kretala. Jednog dana došle su ustaše tražiti jednog komunistu i vršiti pretres stana. Domaćica je bila vrlo uporna žena i prepriječila im se na vratima, rekavši daje ovo stan talijanskog konzula kpii uživa imunitet, pa da ih neće pustiti u kuću, da imaju preko puta telefon, pa da mu telefoniraju. Poslije mnogo natezanja oni su otišli i nisu se više vraćali. Nije mi bilo prijatno sve to slušati u njezinoj djevojačkoj sobici, gdje sam se skrivala kada bi konzul bio u stanu. Po gradu se nisam kretala i tu sam sačekala vezu. Petog ožujka 1942. godine otišla sam iz Zagreba sa još nekoliko drugova i drugarica. Preko Ivanić-grada došli smo u Moslavinu i sastali se sa moslavačkim partizanima. Tu smo bili raspoređeni. Jedni su išli na teren, a drugi su ostali u jedinici. Marija Raušević i ja ostale smo u četi koja je nosila ime Hasima Ćehaića i bile prve žene borci u Moslavini.

Dobrila Jurić-Keravica /Fatima/

PARTIJSKA VEZA PODGORA - MAKARSKA

•

Okupacijom naše zemlje i stvaranjem tzv. NDH nisu se smjele prekinuti naše veze između partijskih i skojevskih organizacija u mjestima Podbiokovlja. Traženi su razni načini da se veze održe i ojačaju. Tako sam ja, po zadatku Partije, primio dužnost seoskog čauša, jer je to bio način da se mogu slobodnije kretati i odlaziti u Makarsku. Pored toga, sve što bi ustaške vlasti naređivale ja bih to saznao što nam je, naravno koristilo u radu.

U Mäkarskoj je bilo određeno da se, na pogodan način, sastajem sa Antom Andrijaševićem, Jozom Martinovićem i Rankom Maravić. To su bili partijski rukovodioci u Makarskoj. Kad je drugarica Ranka bila u opasnosti da bude otkrivena, sklanjala se u kuće drugih članova Partije koji nisu bili kompromitovani ili u kuće simpatizera NOP. Kad je trebalo s njom da se sastanem uvijek sam dobijao obavještenje gdje se tada nalazi. Moje putovanje u Makarsku nije izazivalo sumnju ustaških i talijanskih vlasti, jer se smatralo da kao seoski čauš imam posla u općini ili na drugom mjestu. Ta moja veza je funkcionisala od 1941. do septembra mjeseca 1942. godine. Bila je to dobra veza i ja sam uspio tako prenijeti mnoge izveštaje sa terena i zadatke od rukovodstva.

Na veze između Podgore i Makarske, u početku, a i kasnije, radili su i drugi drugovi, te se veza nije prekidala za cijelo to vrijeme.

U Makarsku sam često putovao, brodom. Pošto bi se iskrcao otišao bih u opštinu da preuzmem poštu, a zatim sam mogao da se posvetim svom pravom zadatku. Primjetio sam da se ustaškim vlastima ne činim sumnjiv, pa sam nastojao da to iskoristim. Poštu sam donosio u Podgoru i predavao je glavaru sela.

Na sve ono što je ustaška i talijanska vlast naređivala, naš narod nije obraćao nikakvu pažnju. Već je tada, 1941. godine, u Podgori postojao odbor Narodne pomoći. U njemu su bili, uglavnom članovi Partije. Ljudi bi se obraćali drugovima iz tog odbora bilo da je u pitanju neka njihova lična stvar ili spor sa komšijom. Sjećam se daje Letica Joze imao neki spor oko zemlje sa Letica Anticom i da bi oni taj spor riješili, nisu se obratili ni glavaru sela ni drugoj instanci ustaške ili talijanske vlasti, već su pozvali drugove iz odbora i to baš članove Partije, koji su im pomogli da taj spor i riješe.

VEZETZMEĐU PARTIJSKIH ORGANIZACIJA U PODGORI

U 1941. godini u Podgori je bilo dvadeset i pet članova KPJ, postojao je i Mjesni komitet od pet članova. U Podgori je bilo sjedište Rejonskog komiteta koji je bio izabran za partijske organizacije u Podgori, Drašnicama, Igranima i Živogošću. Analogno organima partije, postojali su i komiteti SKOJ-a.

U samoj Podgori postojalo je pet partijskih organizacija na čijem čelu je stajao Mjesni komitet. Veza između partijskih organizacija u Podgori održavana je preko Mjesnog komiteta, tako da je to bilo, donekle, lako i ostvarivati jer su se drugovi međusobno dobro poznavali, a često su se mogli i sretati pa tako izmenjati poruke. Veza između Rejonskog komiteta i partijskih organizacija u Drašnicama, Igranima i Živogošću, ponekad, je bila prilično otežana, jer je neprijatelj često kontrolisao puteve do ovih mjesta. Ja sam bio zadužen za vezu s tim organizacijama. Iznalazio sam razne načine kako stići u ta mjesta i obaviti svoj partijski zadatak. Za to su bile pogodnije drugarice. Sjećam se da su tu vezu održavale, pored ostalih, drugarice Noia Krasna i Borić Leposava. Da bi prošle mimo kontrolnih punktova neprijatelja nosile bi kantu od ulja i imale izgovor da idu kupovati ulje u selo gdje su po zadatku trebale stići. Neke od njih su se izgovarale da idu kupiti kozu, ili ovcu, mlijeko, sir i slično. Najteže je bilo proći kroz selo Igrane. U Igranima su ustaše imale jaku žandarmerijsku stanicu, neposredno do same crkve. Na zvonik crkve su postavili mitraljez i tako imali kontrolu nad velikim dijelom sela i svim putevima koji su tuda prolazili. Da ne bi izazivali sumnju mi smo se kretali automobilskim putem, koji je bio i jedini pravi put, koji je spajao ta naša sela. Za svaki prolazak imali smo pripremljen izgovor.

Nije se išlo samo radi veze, već su se održavali u tim mjestima partijski i skojevski sastanci. Željeli smo da što više aktiviramo omladinu tih mjesta. Organizirale su se igranke, priredbe da bi što lakše privukli omladinu, naročito žensku. To, pogotovo, u Drašnicama i Igranima, jer je u tim mjestima bilo dosta konzervatizma. Uspjevali smo u tome. Malo po malo i išlo je. U Podgori nismo imali poteškoća. Takav konzervatizam je u samom početku 1941. godine razbijen i bilo

nam je Iako okupiti i žensku i mušku omladinu. U ovim drugim selima to nam je pošlo za rukom tek početkom 1942. godine.

Kako su se prenosili zadaci i izvještaji na tim vezama? Nije bilo pisane riječi, možda je bilo nekih ličnih zabilježaka. Članovi Rejonskog komiteta upoznali bi se sa zadacima određenih partijskih ili skojevskih organizacija i tada bi krenuli na put u mjesto gdje je bila ta organizacija. Zadatak bi se prenosio sekretaru organizacije ili bi se sazvao sastanak organizacije pa bi se tako, neposredno, prenijeli zadaci.

Sredinom 1942. godine, žandarmi su bojeći se napada biokovskih partizana, jedne noći potajno povukli. Tako je nestala i ta prepreka na našem kurirskom pravcu.

Kurirska veza je i dalje radila. Ona nije bila samo za prenošenje pošte i usmenih poruka, već i za prenošenje municije, oružja, hrane, odjeće, obuće i drugog materijala, kojeg smo preuzimali od kurira na granici između Podgore i Tučepa, a zatim prenosili do Živogošća. Tu smo sav taj materijal predavali drugovima iz tog sela, a oni su ga prenosili dalje. Kad je trebalo ponijeti nešto takvo, upućivani su skojevci da izvide puteve kojim treba ići i da osmatraju neprijatelja. To je bilo važno i neophodno, pogotovo dok se u Igranima nalazila žandarmerijska stanica. Takva veza je išla sve do Grčenika u Biokovu, iznad Graca. Za takva kretanja birali smo manje prometne puteve i one koji su udaljeniji od neprijateljske osmatračnice u Igranima. Kretali smo se na većim odstojanjima i tiho, koliko se to moglo po onom kamenjaru. Uvijek smo uspijevali da se neopaženo provučemo i da stignemo do određenog cilja. Svaki zadatak je bio izvršen, zahvaljujući prije svega odvažnosti i samopregoru onih koji su održavali ove kurirske veze, kao i pronicljivosti onih koji su takvom akcijom rukovodili.

Letica Mate Ervin

JAVKE I PROPUSNICE ZA ODLAZAK U PARTIZANE

U Zagreb sam došao 1933. godine, pa me je Nina Maraković uskoro povezao sa drugovima iz naprednog radničkog pokreta. U siječnju 1935. godine primljen sam u Partiju. Zatim sam radio u centralnoj tehnici SKOJ-a sa Bebom Ević i Ozrenom Novoselom. Zbog toga mi je bilo zabranjeno da javno istupam, da radim u sindikatu i da učestvujem u štrajkovima. Pored rada u tehnici bili smo zaduženi i za javke. Održavali smo veze sa drugovima u inozemstvu i dobijali pisma na razne adrese koje smo posedovali. To su, uglavnom, bili poslovi i zadaci koje sam obavljao do polaska u Španiju u kojoj sam se borio na strani republikanske vlade.

Poslije neuspjeha u oružanoj borbi demokratskih i progresivnih snaga Španije mi Jugoslaveni bili smo u logorima u Francuskoj oko 28 mjeseci. Poslije smo, kao što je poznato, preko Njemačke došli u Jugoslaviju. Prethodno je Partija sa nama uspostavila kontakt preko druga Floresa. On nam je dao javke - jednu u Dobovi, a dvije u Zagrebu. Sjećam se da nam je za Dobavu dao i rezervnu javku ü slučaju da sa onom prvom ne bude sve u redu. Na nesreću, ona prva nije funkcionirala, pa smo potražili drugu. Međutim, jednu noć smo ipak prespavali u kukuruzima. Kada smo stigli u Zagreb javka je ponovo važila. Na Trešnjevku smo došli kod drugarice Crnojevac. Vjerojatno je u njenom stanu proboravio najveći broj španjolskih boraca dok nisu upućeni u razne krajeve Jugoslavije.

Mene je Vlado Popović ostavio u Zagrebu da radim ilegalno. Uskoro sam postao član rejonskog komiteta u kojem su još bili Jure Puklek, Antun Biber Tehek, Marija Šoljan, Vera Jurić i drug Štenger čijeg se pravog imena ne sjećam. Zadaci koje je komitet trebao obavljati bili su: propaganda, rad sa omladinom,

dijeljenje letaka, skupljanje narodne pomoći po ustanovama i organizacijama, traženje stanova za ilegalce, skupljanje materijala za slanje u partizane itd. Stanovništvo Zagreba nam je svesrdno pomagalo. Devedeset posto činovnika banke u Vlaškoj ulici davalo nam je pomoć, iako smo u njoj imali, mislim, dva ili tri člana Partije. Na pošti je odziv činovništva za narodnu pomoć, također, bio velik. Tako je bilo i u nizu drugih ustanova.

Svi mi koji smo ilegalno živjeli u Zagrebu često smo trebali mijenjati stanove, skoro svaku noć. U tome smo potpuno uspjevali i pored policijskog terora. Već tada smo osjećali daje narod uz Partiju i NOP, a protiv fašizma. Kao potvrda za to jeste činjenica da su svi naši španjolski borci prošli kroz Zagreb, u njemu su bili smješteni i nisu pali u ruke policije. Svi su bili snabdjeveni sa legitimacijama i propusnicama i upućivani u razne krajeve po zadatku Partije. Samo je jedan drug bio negdje uhapšen i na svoju nesreću rekao da je Srbin, pa je kao takav stradao.

U svakoj kući u kojoj sam kao ilegalac stanovao osjećao sam se siguran, jer je većina stanovništva bila antifašistički raspoložena. S obzirom na historiju radničkog pokreta u Zagrebu to je bila logična posljedica. Osjećao se je autoritet i snaga Partije.

Letke smo dijelili po cijelom Zagrebu. Prakticiralo se je da se to počinjalo raditi od najgornjeg kata na niže. Poslije deset minuta smo znali da li je sve podijeljeno i dali je netko u toj akciji uhapšen. Međutim, nikada se nije desilo da je neki od drugova na tom zadatku bio uhapšen, jer je organizacija raspodjele uvijek bila na visini.

Nekoliko mjeseci sam radio u rejonskom komitetu. Trebao sam otići u partizane, ali me je Vlado Popović zadržao i rekao mi da moram preuzeti organizaciju slanja ljudi u partizane. U vezi s tim dobio sam javke iz Gorskog kotara, zatim iz Siska i Sunje za Slavoniju. Sa Markom Belinićem sam imao vezu za Hrvatsko zagorje. Sve te javke su dobro funkcionirale. Sjećam se da nismo mogli naći mogućnost da pošaljemo odjednom sve ljude koje su se javljali da idu u partizane. Uskoro smo pronašli takvo rješenje. Sa željezničarima u Zagrebu (među kojima je djelovala jaka partijska i skojevska organizacija) imali smo vezu, pa smo ljude zatvarali u teretne vagone i slali u partizane. Naime, takva kompozicija dospjela bi na slijepi kolosijek u manjim mjestima u kojima smo imali javku. Noću bi ljudi napustili vagone, pa preko veza stizali do partizana. Uz pomoć željezničara izašli su iz Zagreba Vlado Popović i Otmar Kreačić. Njih dvojicu sam smjestio u službena kola u kojima obično boravi vlakovođa. Uveo sam ih kroz službeni ulaz u željezničarskim uniformama na stanicu. Ušli su u službena kola i tako došli na slobodni teritorij. Kasnije smo slali dosta drugova u željezničarskim uniformama istim putem. Sve se to događalo 1941. godine.

Uskoro smo veću grupu uputili na Kalnik. Naime, Jankes Grga povezao se sa jednim domobranskim oficirom koji je kasnije postao naš dobar drug. On je iz kasarne uzeo kamion sa oznakama Crvenog križa i sačekao grupu drugova na ugovorenom mjestu. Prethodno smo im dali krampove i lopate da izgledaju kao jedna grupa radnika koja ide na određeni radni zadatak, jer su trebali proći preko rampe kod Maksimira. Pošto su se ukrcali u kamion bez poteškoća su s'tigli na Kalnik. Kada se vratio rekao nam je da bi mogao odvesti i grupu domobrana. Razumljivo jé da smo mu mi sugerirali da se obraća samo onima u koje je potpuno siguran. On je tako učinio. Ukrcao je izvjestan broj vojnika, nekoliko mitraljeza, pušaka i municije i sve to dovezao na Kalnik. Od svih tih ljudi na Kalniku je formirana prva partizanska jedinica.

Nastavili smo sa slanjem ljudi i raznog materijala u partizanske jedinice. Ljudima nismo nikad unaprijed davali ni javke ni adrese nego tek onda kada su trebali ići. Po dvojicu smo dovodili na'određeno mjesto. Upravo kada bi trebali krenuti davali smo im javke i propusnice. Sve se je to moglo raditi zato jer su politički uvjeti bili vrlo'povoljni. Narod je vjerovao Partiji i bio spreman da sprovodi njene zadatke i politiku. Ti faktori su nam i omogućili postizanje velikih uspjeha. Ja znam tvornice i institucije u kojima smo imali dva do tri člana KPJ.

Kada se gleda samo brojčanost komunista ona je izgledala vrlo nepovoljno za nas za bilo kakav intenzivniji rad. Međutim, činjenice nam daju sasvim drugu sliku. Djelatnost tih komunista obezbjeđivala je utjecaj Partije na čitav kolektiv naročito u političkom pogledu. Snaga Partije bila je fascinirajuća.

Sa Hrvatskim zagorjem imao sam vezu preko Marka Belinića. Sastajali smo se na samoborskoj pruzi kada bi on došao iz Zagorja. Imao sam zadatak da se sa njim dogovaram za slanje ljudi u partizane u Hrvatsko zagorje. Odredio mi je druga preko kojeg smo slali ljude u Zagorje. Imali smo kanal i vezu preko Sljemena. Na vezu mi je redovito dolazio jedan drug. Ivić Stjepan dolazio je također iz Zagorja na vezu meni u Zagreb. Ja sam sve te zadatke i direktive prenosio tim našim vezama, a od njih primao izvještaje koje sam prenosio Ivanu Krajačiću.

Stalno sam održavao vezu sa Ivanom Krajačićem, Grgom Jankesom i ostalim drugovima. Sjećam se da smo se povezali sa dvojicom ustaških oficira koji su radili na nekoj školi. Krajačić je sa njima održavao vezu i mnogo su nam pomogli u ilegalnom radu. Naime, oni su bili bivši jugoslavenski oficiri, pa su kao takvi najprije služili u domobranstvu, a kasnije bili nastavnici na nekoj vojnoj ustaškoj školi. Nosili su ustašku uniformu, ali su bili antifašisti. Oni su čak tražili da ih Krajačić uputi u partizanske jedinice. Međutim, on na to nije pristao uvjeravajući ih da će daleko više doprinašati NOP-u ako i dalje ostanu u Zagrebu. Oni su disciplinirano ostali i dalje na svojim mjestima i radili za NOP sve ono što se od njih tražilo. Krajačić je, sjećam se, održavao neke veze sa oficirima i u avijaciji, pješadiji i ostalim rodovima vojske.

Izvršavao sam i druge zadatke zajedno s Popovićem. Sjećam se da mi je jednom rekao da treba uspostaviti vezu sa Beogradom. Pitao me je da li znam nekoga tko bi to mogao obaviti. Odmah sam se sjetio Marice Zastavniković. Ona je perfektno govorila njemački. Kao ličnost bila je ugledna, a naročito u HSS-ovskim krugovima, a radila je u nekoj kvislinškoj instituciji. Kada sam joj rekao što bi trebalo uraditi bez oklijevanja je pristala. Mi smo je zvali »grofica«, jer se je ukusno i lijepo odijevala. Osim toga imala je bundu i nakit. Rekla mije da vjeruje da će izvršiti zadatak, iako se, s obzirom na sticaj okolnosti, nije sa optimizmom moglo gledati na ishod. Dali smo joj adresu na koju se mora javiti. Stigla je do Zemuna, ali dalje nije mogla. Međutim, pošto je veoma dobro govorila njemački, a uz to je bila inteligentna i kulturna, ubacila se je u vlak koji je prebacivao Nijemce na istočni front. Poslije mnogih peripetija ipak je stigla u Beograd u kojem je s teškom mukom uspostavila vezu. Kada se je povratila u Zagreb poslali smo je po zadatku u Split i još neka mjesta. Ona u to vrijeme nije bila član KPJ, a njena kćerka jest. Tako smo uz pomoć simpatizera izvršavali stanoviti broj partijskih obaveza.

Imao sam, također, zadatak da realiziram odlazak grupe glumaca Hrvatskog narodnog kazališta u partizane na čemu je ranije radio Ahmetović. U HNK postojao je narodnooslobodilački odbor. Dosta članova kazališta bilo je uključeno u akcije prikupljanja materijalnih sredstava, sanitetskog materijala i oružja. Grupa glumaca trebala je još u jesen 1941. godine biti upućena u partizane, ali su bile iskrsle neke teškoće. Oni kao protagonisti prave kazališne umjetnosti nisu htjeli bespomoćno promatrati kako se zločinu nad kulturom daje filozofsko-etičko pseudoopravdanje. Bili su svijesni činjenice da će njihov odlazak na slobodni teritorij pozitivno utjecati ne samo u HNK nego i na progresivne kulturne krugove i rodoljube da smjelije pristupaju NOP-u.

Održavao sam vezu sa glumcem Rutićem. Dao sam im javke, pa su oni 22. travnja 1942. godine sa vezom krenuli na slobodni teritorij. Mislim da su tada otišli: Vjekoslav Afrić, Ivka Rutić, Joža Rutić, Salko Repek, Zorž Skrigin, Milan Vujnović i član orkestra Zvonimir Cvija.

Poslije izvjesnog vremena bio sam uhapšen, ali sam zamijenjen u Slavoniji.

Vlado Lončarić

PRENOŠENJE DIREKTIVA

Opisat ću dva slučaja prenošenja direktiva CK Komunističke partije Hrvatske za otpočinjanje oružanih napada na okupatorske vojne snage i njihove pomagače. To se odnosi na oružani partizanski odred iz okolice Siska i na odred koji je bio ulogoren u blizini Delnica u Gorskom kotaru.

Iz redova aktivista koji su djelovali u pošti u Zagrebu zadatak da prenese te direktive pao je na mene. Budući da sam u ono vrijeme bio kandidat za člana Komunističke partije, vjerojatno je to bio razlog da je zadatak povjeren meni, kako bi me se provjerilo, a možda i zbog toga što nisam bio još kompromitiran pred policijom. U svakom slučaju ti su zadaci bili ozbiljna provjera moje odanosti, o čemu je ovisilo da li ću biti primljen za člana Komunističke partije.

Najprije mi je povjeren zadatak da prenesem direktivu sisačkom odredu. Bilo je to odmah nakon što je otpočeo rat između Njemačke i SSSR-a, u stvari dva do tri dana pošto su njemačke vojne snage napale Sovjetski Savez.

S grupom aktivista u pošti, koja je zapravo rukovodila ilegalnim pokretom u svim njenim jedinicama, partijsku vezu održavao je drug Voja Kovačević - Crni, član Biroa Mjesnog komiteta Komunističke partije Zagreb. On mi je dao pisamce savijeno u trubu i prstima formirano tako da se samo ne može otvoriti. No, za slučaj da ga na putu zbog kakve opasnosti moram odbaciti ili uništiti-, ispričao mi je njegov sadržaj i dao mi i dopunska objašnjenja koja se nisu mogla dati u pismu.

Sadržaj tog pisma i objašnjenja bio je uglavnom slijedeći oružani odred je dužan da bez odgađanja otpočne diverzije i napade na njemačke transportne vlakove na željezničkoj pruzi Zagreb-Beograd, jer se prva zemlja socijalizma našla ugroženom. Trebalo je pronaći način kako vlakove izbacivati s tračnica. Voja Kovačević je sugerirao da se naprave klinovi koji bi se položili i učvrstili na jednu stranu tračnica i koji bi pri nailasku vlaka izazvali prevrtanje lokomotive i vagona. Oružane napade je trebalo usmjeriti i na ustaške vojne snage.

Direktivu sam morao ponoviti. Kada je drug Voja ocijenio da sam ja zapamtio, uputio me je kako ću se povezati s odredom.

Otputovao sam sutradan poslijepodne odmah u Sisak. Na izlazu s perona dočekao me je drug s kojim sam razmijenio lozinku i koji me je zatim odveo svojoj kući negdje na periferiji Siska. Koliko se sjećam, bio je to neki krojač ili postolar.

Kad se spustila noć, moj je vodič otišao na rijeku Savu da izvidi može li se prijeći na drugu obalu. Vratio se s negativnim izvještajem, tj. da je obalu zaposjela neka vojska i da se ne može prijeći preko. Stoga smo odlučili da kod njega prenoćim i da sutradan navečer pokušamo prijeći na drugu obalu. Tako sam cijeli dan morao provesti u njegovoj kući.

Pred noć smo se obojica spremili, jer je on u toku dana izvidio situaciju i ustanovio da se vojska povukla. Obukao sam drugu odjeću i obuću, jer gradsko odijelo nije bilo pogodno za kretanje izvan normalnih komunikacija. Bilo je dobro to što se njegov stan nalazio nedaleko od savske obale, u blizini neke tvornice, tako da nisam morao prolaziti kroz grad.

Kad smo došli do obale, ustanovili smo da su svi čamci zaključani lokotima. Najednom, za koji smo se odlučili, morali smo prekinuti lanac. To nije išlo tako jednostavno, jer nismo imali nikakvog alata. Dugo smo se mučili, ali smo ga ipak, uz pomoć jednog koca prekinuli. Brzo smo se prebacili na drugu obalu. Moj vodič je zvišdukanjem - ugovorenom melodijom - počeo dozivati onoga koji je trebao doći na vezu. Odjednom se iz vrbika pojavila neka visoka i krupna figura zaogrnuta u šatorsko krilo. Došljak je odmah poslije rukovanja izlio svoje nezadovoljstvo. Kritizirao me je govoreći mi da sam već prije 3 dana trebao doći na vezu, da on dolazi već treći put na sastanak, da je položaj njegovog odreda na tom teritoriju postao težak poslije borbe s ustašama koji su otkrili njihovu prisutnost, a nisu smjeli promijeniti rejon da ne bi izgubili vezu sa Zagrebom.

Odgovorio sam mu da ja za to nisam kriv, i da sam došao onda kad su me drugovi poslali. Uz to sam mu objasnio da prethodne večeri nismo mogli prijeći Savu jer je na obali bilo vojske. To gaje umirilo. Posegao sam u džep da mu dam pismo ali njega u džepu nije bilo. U prvi tren kao da me je grom udario. Pretražio sam sve džepove na hlačama, ali pisma nema. Dobro se sjećam, u lijevom džepu, napokon, sam otkrio rupicu. Na sreću hlače što sam ih dobio od svog vodiča bile su »pumperice«, koje su se dolje kopčale kod gležnja sam pronašao pismo i predao mu ga. Drug koji ga je primio nije ga u noći mogao pročitati te sam mu ja ispričao sadržaj i ono u vezi s klinovima. Tada se prvi put nasmijao i odgovorio kako je to lako reći da treba napraviti željezne klinove, ali se on pita gdje i kako da ih napravi. Tada mi je rekao da su oni samoinicijativno već počeli akcije na prugu i da su zato već imali prvu borbu s ustašama.

Nismo se dugo zadržavali jer je vrijeme bilo već poodmaklo pa se i njemu i nama žurilo. Moj vodič i ja vratili smo se na drugu stranu Save tek u samu zoru. Vraćajući se natrag susretali smo prve radnike koji su odlazili na rad u tvornicu. Zagledali su nas jer smo obojica bili blatnjavi od petljanja oko čamca a i što smo dolazili putem od Save, a u Sisku se već pričalo o borbi partizanskih odreda s ustašama. To o borbama smo saznali i od majke moga vodiča kad smo se vratili njegovoj kući.

Prvim vlakom vratio sam se bez komplikacija u Zagreb i još istog dana predao izvještaj o izvršenju zadatka.

Pre polaska na izvršenje drugog zadatka primljen sam u članstvo Komunističke partije 1. srpnja 1941. te se zato i sjećam slijeda svih zadataka. Upravo uspješno obavljen prvi zadatak dao mije priliku da ranije izađem iz kandidature za člana KP. U partizanima sam se kasnije sreo s drugom koji je došao na vezu iz tog odreda iz okolice Siska. Bio je to drug Vlado Janić Capo, s kojim sam obnovio uspomenu na naš ondašnji susret.

Drugi zadatak, također, mi je dao drug Voja Kovačević. Trebalo je otići u Delnice i u obližnjim šumama pronaći grupu članova Partije koji su se tamo sklonili od hapšenja i prenijeti im direktivu da izađu iz ilegalnosti i otpočnu oružane napade i politički rad po okolnim selima.

Krenuo sam vlakom s urednom službenom propusnicom za slobodno kretanje po tzv. NDH. Ja sam, međutim, pomešao Delnice s Moravicama, pa sam sišao iz vlaka u Moravicama. Tom sam prugom prvi put putovao pa se po mom računu udaljenost od Zagreba do mjesta mog cilja poklapala sa udaljenošću do Moravica. Vezu sam trebao dobiti u gostionici »Sušak« pored glavnog puta. Pretražio sam celo mesto u kojem su inače bili Talijani, ali, naravno, te gostionice u Moravicima nije bilo. Nekim mještanima koji su me pitali koga i što tražim u Moravicama odgovarao sam da bih trebao biti premješten iz pošte u Zagrebu u njihovu poštu te da sam došao vidjeti mjesto i druge uvjete.

Vratio sam se prvim vlakom u Zagreb ne obavivši posao. Kad je Voja Kovačević čuo da nisam mogao pronaći gostionicu »Sušak«, pitao me je u kojem sam je mjestu tražio i odmah rekao da sam morao biti u pogrešnom mjestu.

Sutradan sam ponovno krenuo na put i u Delnicama pronašao traženu gostionicu i vezu. Veza mi je bila drugarica Pavica Kovačević, kćerka gostioničarova, koja je dugo bila veza sa SK Hrvatske, tj. s Radetom Končarem. Povela me je u jednu od slobodnih soba na katu, dala mi drugu odjeću i obuću i povezala me s jednom drugaricom koja će me povesti do dalje veze. Pred noć smo pošli iz gostionice i uputili se cestom prema izlazu iz Delnica. Prethodno smo se dogovorili da pred Talijanima glumimo zaljubljeni par. Kada smo se približili izlazu iz mjesta, zagrljeni smo prošli pored talijanske straže, koja nas je sa smiješkom promatrala, i zašli puteljkom u šumu. Žurili smo se da do noći što dalje odmaknemo. Kod neke osamljene kuće dobio sam novog vodiča, koji me je poveo dalje. Pješačili smo dugo i onda zanoćili zavukavši se u plastove sijena. Sutradan prije podne pronašli smo logor i spojili se s drugovima.

Bila je to grupa od osam ljudi naoružanih puškama, bombama i revolverima, ali prilično demoralizirana jer se bila izolirala, izgubivši pri tom veze s

izvorima informacija, ne znajući ništa o borbi u gradovima i pod jakim dojmom njemačkih pobjeda na istočnom frontu.

Tom grupom rukovodio je Nikola Rački Kolja koji me je upoznao sa stanjem u tom malom odredu prije nego što sam stupio u kontakt s ostalima. On me je zato zamolio da što više iznesem o tadašnjoj političkoj situaciji, o događajima u Zagrebu i o daljim perspektivama. Drugovima sam govorio, i u to i sam vjerovao, da će njemačko napredovanje biti uskoro zaustavljeno i da će Crvena armija krenuti u kontraofanzivu i za par mjeseci završiti rat; da njemačke armije već trpe silne gubitke na istočnom frontu i da smo mi u gradovima već počeli diverzije. Govorio sam im da i oni treba da krenu u borbu, da treba da pristupe političkom radu po selima i pokrenu u borbu šire narodne mase, da treba da uništavaju sve što služi okupatoru, da je sad kucnuo odlučan čas naše borbe.

Lica su se počela razvedravati. Osjećalo se olakšanje, vedrija atmosfera, razvila se spontana diskusija. Na kraju susreta osjetio sam da im je moral porastao. Meni je pak bilo teško vraćati se opet u okupirani Zagreb, gdje je opasnost vrebala na svakom koraku, gdje nema slobode kao što je ima kod njih u šumama Gorskog kotara.

Vratio sam se istim putem do kuće u kojoj je ostala drugarica moj vodič, koja me je povela natrag u Delnice, odakle sam se vratio vlakom u Zagreb.

DIVERZIJA U ZAGREBAČKOJ POŠTI

Diverzija na jedan od glavnih centara telefonskih veza u zemlji bila je jedna u nizu akcija u gradovima što ih je organizirala naša Partija po okupaciji zemlje. Ona je imala u prvom redu politički karakter, s ciljem da još više potakne već započeti narodni ustanak u Hrvatskoj, da pokaže solidarnost hrvatskih rodoljuba Zagreba s progonjenim srpskim narodom u tzv. NDH i da demonstrira otpor hrvatskog naroda protiv okupacije zemlje i stvaranja kvislinške ustaške vladavine.

Akcija se nije svela samo na automatsku telefonsku centralu nego i na uređaje za daljinske veze, tj. na visokofrekventne kanalne uređaje, preko kojih su bile organizirane glavne međunarodne telegrafsko-telefonske veze za javni saobraćaj, kao i specijalne vojne veze njemačke vrhovne komande u Berlinu s okupacionim snagama u zemlji i vojnim komandama u Odesi, Sofiji i Ateni. Akcijom je bio obuhvaćen i glavni razdjelnik automatske telefonske centrale na kojem su bili izranžirani privodni kablovi gradske telefonske mreže.

Svi ti uređaji u dvorišnom dijelu zgrade u Jurišićevoj ulici broj 13 bili su razmješteni u tri odvojene sale, a eksploziv je bio postavljen na sedam mjesta. Automatska telefonska centrala s glavnim razdjelnikom bila je oštećena i izbačena iz prometa nekoliko mjeseci, dok su visokofrekventni uređaji, zajedno s vojnim uređajima, bili potpuno uništeni, pa su morali biti zamijenjeni potpuno novim uređajima. Tako je i materijalna šteta uzrokovana ovom akcijom bila znatna. Akcijom je rukovodio sekretar Centralnog komiteta KP Hrvatske drug Rade Končar, preko druga Voje Kovačevića, člana Biroa Mjesnog komiteta KP Zagreba i mene.

Moja je uloga u toj akciji bila da, s potrebnim brojem ljudi koje sam trebao pronaći, neposredno izvedem diverziju.

U to vrijeme bio sam član Komunističke partije i pripadao sam partijskoj ćeliji od pet drugova koja je okupljala sve članove Partije iz poštanskih jedinica u Zagrebu. Iako je bila malobrojna, taje ćelija uspjela da razvije vrlo živu i značajnu političku aktivnost u redovima PTT-radnika. To nije bila začahurena i pasivna, već vrlo aktivna partijska organizacija, koja se u svom radu oslanjala na široki krug aktivista-simpatizera i rodoljuba, koji su bili voljni da pomognu i slijede napornu borbu za bolji život i oslobođenje naše zemlje.

Kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla me je kao mladog mehaničara na održavanju automatske telefonske centrale u Zagrebu. Ta centrala imala je kapa-

citet od oko 10.000 telefonskih priključaka, a u njoj je radila grupa od desetak starijih i mladih mehaničara i još tolikog broja pomoćnih radnika.

Nastojat ću da opišem plan i način izvođenja, te važnije momente iskrsle u toku akcije, koristeći se pri tom svojim zabilješkama još iz 1945. godine.

Ideju o dizanju u zrak telefonskih uređaja prenio je na jednom partijskom sastanku drug Voja Kovačević, koji je inače u Birou Mjesnog komiteta Zagreba bio zadužen za Poštu.

Bilo je to početkom kolovoza 1941. godine. Tom prilikom je drug Voja, po ilegalnom nazivu Crni, govorio o tome da bi dizanje te centrale u zrak predstavljalo jednu od najvećih akcija, koja bi široko odjeknula u masama i dala još jači poticaj započetom ustanku, i da bi naša partijska organizacija trebala da ju izvede. Kako sam u partijskoj organizaciji bio jedini tehničar koji je radio na PTT-uređajima, drug Voja se poslije tog uvoda obratio meni s pitanjem da li takva mogućnost postoji, govoreći dalje kako bi Partija pružila pomoć nabavom eksploziva i svim što je potrebno za uspješno izvođenje diverzije, a kasnije osigurala bijeg i prijelaz u ilegalnost. Poslije Voje bio je red na meni da se izjasnim. Odgovorio sam da je to moguće ako se izvođenje akcije dobro organizira.

Na partijskom sastanku o akciji se dalje nije govorilo. Poslije toga sastanka sekretar organizacije, drug Galjer, odveo me je na sastanak s drugom Vojom, koji mi je saopćio da je CK donio odluku da se izvede akcija na telefonske uređaje i da se odustane od akcije na policijskog pristava Ivana Škuncu u kojoj sam prvobitno trebao sudjelovati. Voja je iznio mišljenje da bih seja trebao prihvatiti tog zadatka. Očekivao sam već poslije partijskog sastanka da će taj zadatak pasti meni u dio tako da nisam tim prijedlogom bio iznenađen.

Na slijedećem sastanku partijske organizacije drug Crni je saopćio da sam oslobođen dolaženja na sastanke, jer mi je povjeren poseban partijski zadatak, što organizacija treba da primi k znanju i da mi se, zbog pravila konspiracije, ne postavljaju nikakva pitanja. Sastanci partijske organizacije održavali su se u stanu sekretara Galjera, koji je stanovao u istoj kući, samo kat niže, u kojoj i ustaški policijski prištav Ivan Škunca. Istina, u ono vrijeme organizacija je bila malobrojna, a kako sam i ja stanovao s Galjerom kao njegov podstanar, nije bilo tako teško da se u vremenskim razmacima nađu kod Galjera preostala trojica.

U vezi s pripremama diverzije imao sam nekoliko sastanaka s drugom Antom Miljkovićem, ali sam se ubrzo direktno povezao s Vojom Kovačevićem, s kojim sam počeo praviti kombinacije o tome kako da se izvede diverzija.

Voja je predložio da se, jednostavno, eksploziv postavi u prostoriju automatske centrale, potpali korda i dok ona gori da se izađe iz zgrade i pobjegne automobilom koji bi pripremljen čekao ispred Pošte. Nisam se s tom idejom složio. Naveo sam da eksploziv postavljen na jednom mjestu ne bi izazvao veću štetu na tako velikoj centrali, pa ni efekat akcije ne bi bio onakav kakav se želi. Osim toga, ako bi se akcija izvela po danu, kako je to tražio CK radi što većeg efekta, mogao bi biti otkriven eksploziv, s obzirom na to daje u centrali obično bilo na radu oko 4-5 ljudi. Predložio sam da se eksploziv postavi na više mjesta u automatskoj centrali i drugim TT-uređajima i da se eksplozija izvede nekim električnim putem, a ne potpaljivanjem korde.

To se drugu Voji odmah dopalo pa mi je ostavljeno vremena da o tome detaljnije razmislim. U početku mi je glavni problem bio kako da se aktivira detonator pomoću struje, iako sam čuo i vidio na filmovima daje to moguće. Rješenje problema donio je na sastanak sam Vojo: da džepna baterija preko otpornika pali rolnicu filma. Sada je već bilo znatno lakše đa se zamisao dalje razrađuje.

Na kraju je tehnički način izazivanja eksplozije dobio jasne konture. Eksploziv bi se postavio na nekoliko najosjetljivijih mjesta u automatksoj centrali, u dvorani s visokofrekventnim uređajima, na razdjelniku i na samim kablovskim glavama u podrumu, tako skriven da se s vanjske strane uređaja ne bi vidio. Sva mjesta s eksplozivom bi se preko električnih releja žicom međusobno povezala i priključila, s jedne strane na izvor napajanja, tj. na akumulatorsku bateriju

automatske centrale, a s druge na priključak u centrali nekog određenog telefona. Uloga releja bila je da na komandu s tog telefonskog aparata uključi lokalno strujno kolo džepne baterije s jednim otpornikom namotanim na običan film koji bi se uvukao u detonator. Na taj način, aktiviranje detonatora u eksplozivu izazvalo bi se izvan posredstvom jednog izabranog telefonskog aparata i električnim putem. Bilo bi potrebno u željenom trenutku samo podići slušalicu s tog telefonskog aparata.

S ovakvim planom došao sam konačno na sastanak s drugom Vojom. Sjećam se, našli smo se na Zrinjevcu, gdje smo se obično i sastajali, i sjeli na jednu klupu svega oko 200 metara udaljenu od zgrade ustaškog redarstva. Drug Voja je smatrao daje to mjesto najsigurnije, jer se teško moglo pretpostaviti da bi se na takvom mjestu mogli održavati ilegalni sastanci.

Plan koji sam iznio nije mnogo oduševio druga Voju. On u početku nije shvaćao da je predloženim načinom moguće izvana preko telefona izazvati eksploziju. Trebalo ga je dugo uvjeravati u realnost takvog plana. Morao sam u njegovom notesu napraviti skicu. Skicirao sam tlocrt triju dvorana u kojima su se nalazili TT-uređaji i zvjezdicom označio približna mjesta na koja bi se postavio eksploziv. Možda je to drugu Voji trebalo i zato da bi mogao bolje objasniti nekom drugom. Nekoliko puta me je zapitao da li je sigurno da će tako akcija uspjeti. Uvjeravao sam ga da ne može zatajiti, a ako se i to kao mogućnost pretpostavi, da time akcija ne bi bila otkrivena i da bih se mogao vratiti natrag u zgradu i stvar popraviti. Poslije toga Voja je bio umiren i na narednom sastanku mi je rekao da je plan prihvaćen i da se priđe najbržem izvođenju diverzije. Predložio sam mu da se u akciju uključi i Josip Čuljat koji bi mi omogućio da eksploziv postavim i izvan automatske telefonske centrale, tj. i na visokofrekventne uređaje i u razdjelnik, jer je on radio na visokofrekventnim uređajima, a inače bio simpatizer Partije, koga sam ja postepeno duže vremena uvlačio u pokret. U stvari ja sam na Culjata mislio već od početka. Voja je i ovaj prijedlog prihvatio i ja sam s Čuljatom trebao o tome razgovarati. I nisam se prevario. Jože je bez dugog uvjeravanja pristao da sudjeluje.

Obavijestio sam o tome druga Voju. Dogovorili smo se da sve pripreme budu završene do 14. rujna, jer je drug Voja želio da se eksplozija izvrši u nedjelju. Taj je datum naknadno i odobren.

Odmah smo počeli pripreme i detaljnu razradu plana, ali su se ubrzo postavila mnoga pitanja na koja je trebalo naći odgovor. Na primjer: gdje da se pronađu odgovarajući releji, koji će izdržati pod strujom najmanje 6 sati, kako da se na centrali preradi priključak vanjskog telefona a da se njegovo normalno funkcioniranje ne promijeni, kako da se izbjegne eventualni neuspjeh ako bi akcija bila otkrivena poslije postavljanja eksploziva pa do časa koji je Partija odredila za izvršenje eksplozije, kako đa se unese veća količina eksploziva u zgradu i centralu kad je na ulazima uvedena stroga kontrola i ustaše pretresaju sve službenike što ulaze i izlaze iz zgrade, kako neutralizirati njemačkog vojnika-mehaničara koji čuva vojne uređaje i dežura s drugom Čuljatom, itd.

Na sva ta pitanja morali su se naći odgovori. Najteži problem u razradi plana bio je prerada telefonskog priključka na centrali, unošenje eksploziva u zgradu i njemački vojnik.

Prerada priključka morala se izvesti na njegovim relejima, koje je trebalo urediti takò da vrše novu i da istovremeno zadrže i svoju staru funkciju: da telefon ostane sposoban za obavljanje razgovora sve do trenutka kad se s njega izazove eksplozija, što čini interval od 6 sati, tj. od momenta završenih priprema, oko 7 sati, do časa koji je izabran kao najzgodniji radi efekta, a taj je bio određen između 12 i 13 sati.

Ako se od 7 do 13 sati izabrani telefon za izazivanje eksplozije ne bi odazivao na poziv, moglo bi se dogoditi da, prema ustaljenoj praksi, stranka s pozivnog telefona zatraži od centrale da ispita dotični broj nije li možda u kvaru. U tom bi slučaju dežurno osoblje na centrali, tražeći grešku, moglo ustanoviti izvršene promjene na telefonskom priključku i tako otkriti pripremljenu diverziju.

Osim toga i unatoč predviđenim mjerama da eksploziv bude sakriven dežurno bi ga osoblje ipak moglo primijetiti. U jednom i u drugom slučaju normalno bi bilo da se jedan stručnjak odluči da odmah presječe spojne kablovske veze s eksplozivom i da na taj način onemogući diverziju.

Zato se moralo pronaći rješenje da se priključak pomenutog telefona na centrali preradi tako da omogući odazivanje na pozive iz vana a da ne aktivira paljenje eksploziva i da, neovisno o ovom procesu, omogući izazivanje eksplozije kada se s tog telefona podigne slušalica. Stoga je predviđeno da se eksploziv aktivira kad se presijeku kablovi ili isključi veza releja s izvorom napajanja, tj. s akumulatorskom baterijom.

Poseban problem je bio kako da se u dvorište zgrade Glavne pošte u Jurišićevoj ulici unese oko 20 kg eksploziva. To je zadavalo osobite teškoće poslije pooštrenih mjera kontrole, prvenstveno na ulazima za radnike i službenike. Te mjere su uvedene odmah poslije akcija paljenja stadiona kod Maksimira i napada bombama na ustašku jedinicu kod Botaničkog vrta. Za pomoć u rješavanju ovog problema drug Voja je odredio druga Vilima Galjera, koji je radio kao poštanski službenik na Pošti Zagreb 2, kod kolodvora.

Galjer i ja počeli smo studirati sve ulaze i sporedne veze između njih tražeći rješenje da se izbjegne kontrola. Prvo smo smislili da se eksploziv unese kao paket kroz glavni ulaz u salu sa šalterima, pa da ga zatim iza šaltera prenesemo sporednim ulazom u dvorište zgrade, a dalje bi već bilo lako.

Taj plan, međutim, nije bio dobar, jer se paketi nisu primali na otpremu u toj zgradi, već u Pošti 2, kod kolodvora. Staviše, to bi odmah svakom službeniku pošte bilo upadljivo, to prije kad s tim paketom treba da prođe pored šaltera u dvorište, za koje postoji poseban ulaz.

Ali sama činjenica da se paketi od građanstva preuzimaju na pošti kod kolodvora, kao i da kroz tu poštu ulaze i ostali paketi koji prispjevaju na isporuku za Zagreb, odakle se kamionom prebacuju u dvorište Glavne pošte u Jurišićevoj ulici, navela je druga Galjera na misao da se iskoristi poštanski automobil i da se njime prebaci paket s onim eksplozivom kao službena pošiljka. To je predstavljalo konačno i najbolje rješenje.

Taj je zadatak izvršio Ivan Siročić, službenik Pošte Zagreb 2. Njegova je dužnost bila da u određeno vrijeme izađe pred zgradu pošte, da primi paket, unese ga u zgradu i da ga s ostalim paketima uputi u Glavnu poštu.

Unošenje paketa u Poštu Zagreb 2 i pored stražara nije predstavljalo veću teškoću, jer se tu službenici nisu pretresali, a paket u ovoj pošti ne izaziva sumnju, jer je ta pošta uglavnom i radila s paketima.

Lijepo spakovani paket dovezao je fijakerom u blizinu Pošte Zagreb 2, 11. rujna poslije podne, drug Blaž Mesarić, sekretar II rejnoskog komiteta Partije.

Paket je predao Siročiću.

Dužnost dežurnog mehaničara primio sam 12. rujna u 12,30 sati, a pola sata kasnije na vrata automatske centrale zazvonio je poštanski dostavljač i uručio mi paket sa adresom: Markon Slavko, mehaničar - Glavna gradska pošta, automatska centrala, treći kat. Sretan što je paket stigao, zaboravio sam dostavljaču dati napojnicu, zbog čega se on poslije povratka u Poštu 2 požalio Siročiću da je morao čak na treći kat vući tako težak paket, a da nije dobio ništa. Stvar je ispravljena, jer mu je drug Siročić odmah dao 10 dinara, ispričavajući me da sam sigurno bio uzbuđen, jer je to bio paket od majke iz Slavonije.

Paket sam odmah sakrio na mjesto koje mi se činilo najsigurnije u centrali - u priručnom skladištu rezervnih dijelova, za koje sam još ranije izradio drugi ključ, jer je originalni ključ kod sebe držao šef centrale.

Kasnije sam saznao daje eksploziv (trotil) Partija nabavila iz Pirotehničkog zavoda na Grmoščici preko našeg simpatizera, domobranskog oficira Augustinovića, s kojim je imao vezu Ivo Rukavina, danas general-armije JNA, a po njegovom odlasku iz Zagreba Blaž Mesarić.

Zanimljivo je da su ustaše dobile signal s neke strane daje u Glavnu poštu unesen paket s eksplozivom, ali, čini se, nisu to primile ozbiljno. Dobro se toga

sjeća Nada Holjevac, tada drugarica Galjera. Ona je tog dana došla u noćnu službu kao zamjena jednoj drugarici na međugradskoj centrali. Pred početak te noćne smjene u centralu su upali dvojica ustaša s jednim agentom u civilu. Postavili su pitanja telefonisticama da li su vidjele nekoga da je unio u centralu pakete, jer se u njima nalaze pakleni strojevi. Pošto od njih nisu dobili pozitivan odgovor, krenuli su u pregled ostalih prostorija.

Nada me je malo kasnije pozvala telefonom. Odmah smo se sastali najednom sporednom stubištu, gdje mi je prenijela vijest o posjetu ustaša i njihovoj sumnji.

Međutim, u automatsku telefonsku centralu ustaše nisu dolazile, a bio sam siguran da ne bi mogli lako otkriti gdje se eksploziv nalazi, jer sam ga zaista dobro sakrio.

Nastao je problem kako zadnje noći postaviti eksploziv u prostoriju za visokofrekventne uređaje a da to ne primijeti njemački vojnik-mehaničar, koji je dežurao paralelno s drugom Čuljatom. O tome se mnogo razmišljalo, dok Culjat nije došao na ideju da je najbolje Nijemca opiti i odvesti ga na spavanje. Taj zadatak preostao je samom Culjatu i on ga je savršeno izvršio.

Međutim, na pomolu su bila dva događaja koja se nisu očekivala. Jednog dana u toku pripreme prišao mi je jedan mehaničar na automatskoj centrali, s kojim je Partija od ranije prekinula vezu, da mi saopći kako je on dobio zadatak od jednog člana Partije (Huperta) da digne centralu u zrak, a zatim me pozvao da s njim surađujem u toj akciji. Odmah sam obavijestio druga Voju, koji mi je nekoliko dana kasnije saopćio da je stvar uređena i da se izvođenje akcije nastavlja preko mene. Ovu okolnost spominjem zato jer je Hupert otkriven kao konndent.

Ubrzo poslije toga, 2. rujna 1941. godine, pada ustaškom redarstvu u ruke drug Voja Crni. 0 tome sam sutradan bio obaviješten, uz upozorenje da budemo na oprezu i da po mogućnosti promijenimo mjesto noćenja. No kako sam dobro poznavao druga Voju kao prekaljenog komunistu čvrstih principa i kao odličnog druga, bio sam uvjeren da on ni po koju cijenu neće ništa otkriti. Tako je i bilo.

Nekoliko dana kasnije obaviješten sam, daje Voja, držeći se herojski, izdahnuo pod batinama, ali ni jedne riječi nije rekao neprijatelju.

Drug koji mi je to saopćio rekao mi je da je kod Voje nađen notes s nekim skicama za koje su ga ustaše prisiljavale da kaže što one predstavljaju. Sjetio sam se da su to mogle biti skice koje sam mu crtao na Zrinjevcu objašnjavajući mu plan akcije. Tom prilikom sjetio sam se i Vojinih riječi što ih je izgovorio na partijskom sastanku kad nam je prenosio direktive CK KPJ o prelasku na oružani ustanak: »Sada počinje borba koju smo toliko željeli i u kojoj će proletarijat odnijeti pobjedu, ali svi nećemo imati sreće da tu pobjedu dočekamo. Za tu će se pobjedu morati dati žrtve«. Dogodilo se daje Voja među nama prvi bio ta žrtva. Tom prilikom saznao sam i pravo ime i prezime Crnoga. Po oslobođenju zemlje Voja je s pravom proglašen za narodnog heroja i posmrtno odlikovan.

Ustaški špijun koji je izdao Voju Kovačevića (Majerhold) likvidiranje na ulici, pet dana kasnije, od udarne četvorke druga Ivana Šibla.

Poslije Vojine smrti na vezu su došli drugovi koje nisam poznavao.

Nakon oslobođenja, za jednog druga sam zaključio da je mogao biti Rade Končar. Tog druga sreo sam dva puta. Na jednom sastanku mi je saopćio broj vanjskog telefona na koji će se priključiti električni sistem paljenja i detaljno se interesirao dokle smo došli s radovima. Taj sastanak je održan na ulci kod tvornice ELKA, a drugi u Vlaškoj ulici blizu Glavne pošte, nekoliko dana prije kraja priprema. Na tom sastanku bio je i drug Galjer. Tada sam dobio dva revolvera da ih imamo za svaki slučaj zadnje noći, od subote na nedjelju. Tu se i odlučilo gdje će se naša grupa skloniti poslije diverzije.

Taj drug je tražio da nas trojica iz partijske organizacije (Galjer, ja i još jedan drug) i Culjat idemo na ilegalan rad, po dvojica u Sisak i Slavonski Brod. Ja samo odlučno bio protiv toga i tražio sam da nas se prebaci u partizane. Tvrdio sam

da će diverzija biti težak udarac okupatoru i ustašama i da će oni sve učiniti da nas pronađu. Poslije ovoga taj se drug (sa šeširom navučenim na čelo) na krajil suglasio da idemo u partizane. Tu smo se s njime oprostili.

Poslije Vojine smrti ubrzano smo nastavili s provođenjem plana. Za vrijeme noćnih dežurstava Čuljat i ja smo pristupili izvođenju radova. Najprije smo pronašli mjesta na koja ćemo staviti eksploziv. Izabarali smo šupljine u telefonskim uređajima koje se s vanjske strane ne primjećuju. Točno smo ih izmjerili kako bi se prema njima izradile limene kutije za eksploziv. Kutije je izradio jedan lilmarski radnik s Paromlinske ceste. Zatim smo sva mjesta na uređajima, predviđena za kutije s eksplozivom, povezali spojnim kablovima, i to tako da se lako ne primijeti.

Da stvar bude još sigurnija, odlučeno je da u subotu 13. rujna noću na radnom mjestu telefonistice jednog pomoćnog međugradskog telefonskog uređaja bude dežurna Nada Galjer (Holjevac), supruga Galjerova. To je bilo potrebno zato što se taj uređaj nalazio u prostoriji između razdjelnika i sale s visokofrekventnim uređajima koje su međusobno bile odvojene samo staklenim zidom, te je bilo ne samo nepoželjno već i opasno da na tom mjestu radi netko tko bi mogao smetati.

Konačno, trebalo je postići da noću između 13. i 14. rujna uđem i ja u dežurstvo, mimo svog redovnog rasporeda. Ja sam, naime, ulazio u noćno dežurstvo svaki peti dan, a Čuljat svaki četvrti, pa nam se dežurstvo nije poklapalo. Mehaničar s kojim sam se trebao zamijeniti nije na tu zamjenu prvi dan pristao, pa smo već bili donijeli odluku da ćemo ga vezati i sa začepljenim ustima zatvoriti u skladište rezervnih dijelova. Na kraju je drugi dan ipak popustio. Naravno, ta je zamjena njemu objašnjena razlozima privatnog karaktera.

Tako smo Nada Galjer, Čuljat i ja nastupili u subotu 13. rujna 1941. godine u 20 sati u službu. Najsloženiji dio posla tek je trebalo obaviti.

Drug Čuljat se bavio s Nijemcem i polako ga opijao, dok sam ja sastavljao dijelove koji su trebali činiti mehanizam za električno paljenje.

Ti dijelovi, kako je to već rečeno, bili su jedan relej, džepna baterija, električni upaljač i detonator. Trebalo je da složim 7 kompleta i da u svaku kutiju s eksplozivom montiram po jedan. Osim toga, trebalo je na centrali preraditi priključak telefonskog broja 7296, što je zahtijevalo veliku koncentraciju i pažljivost i trajalo prilično dugo, sve do 3 sata ujutro.

Čuljat me je već oko 23 sata izvjestio da Nijemac spava i požurivao me. Međutim, brže se nije moglo ni smjelo. Nastojeći ubrzati rad, nisam izolirao kontakte na jednom releju, što je izazvalo paljenje jednog električnog upaljača, koji, srećom, nije bio uvučen u detonator, tako da se ništa ozbiljno nije dogodilo.

Tri kutije eksploziva s električnim mehanizmom postavio sam na tri odvojena mjesta u automatskoj centrali, a ostale četiri kutije odnio sam kod Čuljata: dvije smo montirali u visokofrekventne uređaje, a dvije pod kablove u tzv. razdjelniku.

Jedna kutija trebala je biti postavljena u kablovski centar u podrumu, ali je već bilo prekasno. Naime, oko 5 sati stavio sam revolver u džep svog radnog odijela i sišao u podrum, otvorio ulaz za kablove, ali su u tom trenutku počeli ustajati i kretati se hodnikom radnici Gradske telefonske sekcije koji su tu negdje u blizini imali svoju spavaonicu. Bilo je riskantno da se prenosi kutija s eksplozivom pored njih, zbog čega smo odmah odlučili da tu kutiju postavimo kao drugu u razdjelniku.

Tada smo sva mjesta s eksplozivom međusobno povezali i priključili ih na akumulatorsku bateriju i na telefon 7296, čiji je vlasnik bila drugarica Olga Milčinović, profesor, sa stanom u Tuškancu.

Priključkom na akumulatorsku bateriju svi su releji stavljeni pod struju, a njihovi kontakti su se otvorili na razmak od jednog milimetra. Oduzimanjem struje ovim relejima, što će se postići podizanjem slušalice sa telefona 7296, kontakti na relejima će zatvoriti i uključiti lokalna strujna kola džepnih baterija s električnim upaljačima uvučenim u detonatore.

Zadnja »operacija« je bila izvlačenje izolatorskih papirića između kontakta releja pošto su ovi stavljeni pod struju. Vrijeme je već bilo na izmaku i morali smo se žuriti. Papiriće sam izvlačio metalnom pincetom, pri čemu sam morao paziti da njome ne dotaknem kontakte releja, jer bi se time izazvala eksplozija.

Kad je i ovo bilo gotovo, rekli smo da se sada može dogoditi što god hoće, jer je uspjeh akcije bio već osiguran.

Do 7 sati svi su tragovi noćnog rada na brzinu bili uklonjeni; dežurstva smo propisno predali mehančarima koji su došli u dopodnevnu smjenu.

Naš bijeg je odlično organizirao i besprijekorno proveo Antun Tehek - Biber, član MK KPJ Zagreb.

Iz Galjerovog stana teksijem smo se prevezli na kolodvor. Tu sam, po dogovoru, predao naša dva pištolja drugarici Fanki Rupčić i rekao joj tri riječi: »Sve u redu«, što je značilo da je plan izvršen i da se centrala može dići u zrak.

U 8 sati bili smo u brzom vlaku Zagreb-Rijeka na putu za Karlovac s urednim propusnicama za putovanje. Na izlasku iz stanice u Karlovcu čekala nas je veza.

Bili smo odmah raspoređeni po kućama, a u 12 sasti smo se, s vodičem, drugaricom Dragicom Bulat, uputili fijakerom preko sela Skakavca za Petrovu goru, u partizane.

Nada Galjer je ostala u Zagrebu sklonjena u ilegalnosti, ali je i ona nakon mjesec i po dana prebačena u partizane, jer su ustaše bile poduzele sve mjere da je uhvate.

U Zagrebu je, u međuvremenu, 14. rujna 1941. godine u 12 sati i 20 minuta nazvana međugradska centala i službenici obaviješteni da je zgrada minirana i da treba da bježe napolje. To je učinjeno kako bi prilikom eksplozije što manje osoblja pošte stradalo.

Oko 12 sati i 30 minuta podignuta je slušalica s telefona u Tuškancu, našto je gradom odjeknula eksplozija. Telefonsku slušalicu podigao je Nina Rupčić koji je cijelu prethodnu noć dežurao pored tog telefona.

U zgradu su uletjeli ustaški agenti na čelu s Ivanom Škuncom. Kad su ušli u salu s visokofrekventnim uređajima, uslijedila je druga snažna eksplozija, vjerojatno zbog toga što svi releji nisu otpustili i zatvorili svoje kontakte, za što je bio dovoljan i najmanji potres prouzročen hodanjem.

Tom je prilikom poginuo Ivan Škunca, dok su 5 drugih agenata, 2 njemačka vojnika i jedan oficir ranjeni. Materijalna šteta bila je velika.

Prema navodima druga Ivana Šibla, u gostionici »Sidro« u Vlaškoj ulici, u neposrednoj blizini pošte, čekao je na eksploziju Rade Končar. Drug Končar je bio vrlo zadovoljan akcijom.

Naša je grupa sve to saznala na putu za Petrovu goru, od samih ustaških vlasti u selu Skakavcu. Naime, u prolazu kroz Skakavac nekima smo se činili sumnjivima, a naročito naš vodič, drugarica Dragica Bulat (sestra generala Rade Bulata), koja je tim putem već ranije provela nekoliko grupa u partizane.

Kako se ustaška posada nalazila na kolodvoru, udaljenom nekoliko kilometara od sela, grupu je zaustavio samo općinski stražar s jednim karabinom i općinski bilježnik. Ispitivali su nas kamo i zašto putujemo i u kakvoj smo vezi s drugaricom Bulat. Kad su nam pretresli stvari postali smo im još sumnjiviji, jer smo u ruksacima imali zimsku odjeću, šatorska krila, itd.

No, srećom, svi smo imali uredne propusnice, osim drugarice Bulat.

Predstavili smo se kao komisija koju je Dirkcija PTT Zagreb uputila da procjeni štetu na TT-vezama što su je pričinili partizani upadom i demoliranjem uređaja na kolodvoru Vojnić. Ovog izgovora, iako prilično naivnog, sjetili smo se na temelju informacije, dobivene još u Karlovcu, da su partizani noć ranije izvršili napad na kolodvor Vojnić.

Tada su nas pitali da li znamo daje Radio-Zagreb danas od 14 sati emitirao poziv svim PTT-službenicima da se smjesta jave u svoje urede. Naš je odgovor bio da to na putu nismo mogli saznati, ali da mi putujemo po zadatku Direkcije

PTT koji moramo izvršiti. Vijest nas je mnogo obradovala jer smo tako saznali da je zaista bilo »sve uredu«.

Iz sela Skakavca skrenuli smo ubrzo s ceste. Ispunjala nas je neizvjesnost hoćemo li se pridružiti partizanima.? Kakva nas iznenađenja na putu još čekaju? Galjer je na trenutak zaustavio grupu. Rekao je daje ovlašten od komiteta Partije da predloži druga Čuljata za člana Komunističke partije, što smo mi jednoglasno usvojili.

Drug Galjer, sekretar naše organizacije, poginuo je u herojskoj borbi 1942. godine (u selu Šturliću) boreći se protiv neprijateljskih snaga koje su opkolile njegov partizanski odred, čiji je on bio komesar. Galjer je za svoje herojsko držanje proglašen za narodnog heroja.

U selu Sjeničaku, u kući Gojka Nikoliša, spalili smo lične legitimacije i ostale isprave, jer smo znali da nema povratka prije konačne pobjede.

Ustaška potjera na biciklima iz Skakavca tražila nas je u Sjeničaku, ali je stigla kasno.

Mi smo kurirskim vezama produžili dalje i već 16. rujna 1941. godine našli se među partizanima u Petrovoj gori.

Stavko Markon

EKSPLOZIV ZA DIVERZIJU NA GLAVNOJ POŠTI

Godine 1940., kada je Francuska bila savladana od fašističke Njemačke, a Norveška, potpuno okupirana, CK KPH i MK KPH Zagreb dali su direktivu da se preko Sindikata i preko odbora Narodne pomoći i niza kulturno-prosvjetnih i sportskih društava organiziraju protestni mitinzi i štrajkovi. Jedna od takvih akcija bila je Prvog maja 1940. godine, kada je MK Partije organizirao jedan pohod, da ga tako nazovem, iz tri centra: sa Kvaternikovog trga, sa Trnja i Trešnjevke. Cilj nam je bio, da na sva tri punkta održimo protestni zbor, pa da se zatim svi okupimo kod kazališta, da tu ponovo održimo zajednički zbor i da krenemo prema Banskim dvorima sa zahtjevom za veću slobodu sindikalnog pokreta i da protestiramo zbog zabrane rada Savezu metalskih radnika.

Na Kvaternikovom trgu ja sam govorio o značaju Prvog maja pred nekoliko tisuća radnika, odnosno za čitav industrijski basen koji je gravitirao prema tom trgu. Poslije završetka mitinga krenuli smo Zvonimirovom ulicom prema današnjem Trgu žrtava fašizma, i Anžijinom ulicom s namjerom da se probijemo do kazališta. Uspjelo nam je da razbijemo tri kordona policije: prvoga u Heinzelovoj ulici, drugoga kod Šubićeve, a trećega na ulazu sadašnjeg Trga žrtava fašizma. Na žalost, četvrti policijski kordon razbio nas je u današnjoj Adžijinoj ulici, pa smo pojedinačno prijekim putevima žurili prema kazalištu. To se desilo i sa grupama koje su kretale sa Trnja i Trešnjevke. Zbog toga nije uspio zbor kojeg je trebalo održati pred kazalištem, na kojem je vjerojatno trebao govoriti Adam Katić, sindikalni funkcioner kožaraca. Tada su mnogobrojne grupice radnika sve do noći izvikivale prvomajske parole. Grad je bio miran. Tramvaji nisu bili u saobraćaju. Mnoge tvornice su obustavile rad.

Povedena akcija, koja je bila uperena protiv ratnih planova fašističke Njemačke, nastavljala se sve do kraja 1940. godine. U kolovozu ili rujnu iste godine postavili su profašistički elementi limenu avionsku bombu takvih dimenzija koja bi odgovarala onoj pravoj od 1500 kg na Jelačićevom trgu (sada Trg Republike). Ona je trebala poslužiti kao simbol vojne moći fašističkih zemalja. Oko nje se okupio velik broj komunista i antifašistički raspoloženih ljudi, pa smo bučno protestirali protiv rata i fašizma. Toj bombi smo s kliještima prerezali žice sa kojima je bila vezana na četiri mjesta za asfalt, prekinuli joj nosače i srušili je.

Pokretu kojeg su tada vodili URSS-ovi (Ujedinjeni radnički sindikalni savez) sindikati, u priličnoj mjeri parirao je Hrvatski radnički savez (HRS). Tvornici u kojoj sam radio (MEBA) isticao je ugovor, pa smo se odlučili - pošto je u noj bilo 12 članova Partije, a ja sam bio sekretar - za tarifni pokret, koji je trajao 42 dana. Završen je 31. prosinca tačno na dan kada je tadašnja vlast zabranila URS-ove sindikate. Taj pokret koji smo u MEBI vodili 80 odsto sačinjavale su žene. Stanovništvo Zagreba se divilo kako su po velikoj hladnoći te žene mogle izdržati da čuvaju štrajkašku stražu danonoćno. Radnici svih tvornica koji su gravitirali prema Maksimiru, noću su nam pomagali u nastojanju da u tvornicu nitko ne uđe, pa da iz nje ne izađe ni jedan proizvod.

Štrajk je završio našim djelomičnim uspjehom.

Godine 1941. kada su zabranjeni sindikati MK KPH dao je direktivu da se održe protestni zborovi u tvornicama sa obustavom rada od pola do jednog sata. Tada su se slale peticije u Bansku upravu banu Šubašiću i ostalima, koji su bili inicijatori zabrane URSS-ovih sindikata. Na jednom takvom zboru govorio sam u MEBI pozivajući radnike i radnice na protest protiv zabrane URSS-ovih sindikata, jedine legalne organizacije, koja je štitila interese radničke klase. U siječnju sam bio uhapšen poslije štrajka i osuđen na 30 dana zatvora »zbog ilegalnog održavanja sastanaka«.

Poslije svih događaja orjentirali smo se na HRS. Radnike u tvornici smo upućivali da idu u HRS. Svim istaknutim sindikalnim funkcionerima nije bilo omogućeno da uđu u HRS, jer je njegovo rukovodstvo znalo da ćemo mi za vrlo kratko vrijeme sebi stvoriti jake pozicije i da ćemo ga pretvoriti u borbenu radničku organizciju. U tome smo djelomično uspjeli zbog toga što seje Jugoslavija nalazila pred najezdom fašizma. Da smo imali vremena još nekoliko mjeseci mi bi učinili priličan utjecaj u HRS-u, pa bi postepeno eliminirali njegovo rukovodstvo koje je imalo za cilj da borbeni duh radnika ne usmjeri u pravcu zaštite interesa radničke klase, niti za legalizacijom tarifnog i štrajkačkog pokreta.

Krajem ožujka objavljena je opća vojna mobilizacija. Direktiva Partije je bila da se svi komunisti trebaju odazvati pozivu i da se jave u jedinice u koje su po ratnom rasporedu određeni i da u jedinicama djeluju na podizanju borbenosti ljudstva i da ga moralno-politički pripreme za pružanje otpora osvajaču. Hrvatska buržoazija je u taj rat išla s parolom da se ne daje otpor, jer daje on besmislen, da Nijemce treba pustiti, pošto će oni donijeti slobodu hrvatskom narodu. Našao sam se u 126. puku i sa njime krenuo iz Zagreba prema Podravini na mađarsko-jugoslavensku granicu, jer su se Nijemci već nalazili u Mađarskoj i čekao se trenutak kada će se prebaciti preko Drave i ući u Jugoslaviju. Tada sam doživio prvo razočaranje u oficirski kadar bivše jugoslavenske vojske. Nalazio sam se dvadesetak kilometara od jugoslavensko-mađarske granice sa vojnicima na straži, i imao sam čin podnarednika. Ujutro 6. travnja oko 6 sati iznenadio sam se kada sam na crkvi u selu Kelemenu ugledao bijelu zastavu i doznao od seljaka koji su izvikivali da živi slobodna Hrvatska, daje rat završen. Potražio sam nekog od oficira za točnu informaciju, ali nijednoga više nije bilo. Dvadesetak nas koji smo tu ostali okupili smo se i održali sastanak, prikupili od oružja 6 mitraljeza, nekoliko sanduka defanzivnih ručnih bombi i municiju. Sve ostalo oružje smo uništili osim pištolja i pušaka, bombe smo pobacali po močvarama. Zatim smo krenuli prema Zagrebu riješeni da se branimo ako nas tko napadne, pošto je svaki vojnik koji je nosio šajkaču za mnoge seljake u Podravini bio Srbin. Kretali smo se ka Zagrebu uz cestu Varaždin-Zagreb i sretali vojnike, koji su išli prema Zagorju i Varaždinu. Govorili su nam daje rat gotov, a mi smo im odgovarali da on nije gotov nego da tek počinje. Njih su, razoružali u Sesvetama i sad su se vraćali kućama. Rekli su nam da ćemo mi Nijemcima i Mačekovoj zaštiti također morati ostaviti oružje u Sesvetama.

Dolaskom u Zagreb, otišao sam odmah u tvornicu, gdje je partijska organizacija održala sastanak i zaključila da se povede tarifni pokret za jednu ratnu plaću. Tom parolom smo uspjeli mobilizirati sve radnike u tvornici i postigli smo da se svim radnicima isplati tzv. ratna plaća.

Uskoro je došao Kokotović, povjerenik za tvornicu, pošto je ona bila vlasništvo jednog Židova, pozvao radničke povjerenike, a među njima sam se nalazio ja i još neki drugovi, i saopćio nam da smo otpušteni. Mi smo otišli iz tvornice, ali je moja veza sa radnicima kao sekretara partijske organizacije, jer svi članovi KP nisu bili otkriveni, ostala i dalje sve do kolovoza 1941. godine.

Onaj borbeni dio radnika, koji je ostao u tvornici još je uvjek vodio mali tarifni pokret, pošto je u svibnju dio ugovora bio istekao, pa je ta okolnost pružala mogućnost da se na toj akciji okupljaju radnici. Međutim, predstavnici HRS-a onemogućili su djelatnost aktivista, pošto su se još neki kompromitirali i bili otpušetni. Od tada sam prešao u ilegalnost, jer me je policija više puta tražila u tvornici. Međutim, ja sam sticajem okolnosti i blagovremenim obavještavanjem od strane radnika izbjegao hapšenje. Tada sam već u svibnju postao profesionalni politički radnik. U to vreme sam bio sekretar II rejonskog komiteta i član Mjesnog komiteta. Uskoro su počele sve one akcije, koje je Partija vršila kao pripremu za predstojeće burne dane općenarodnog ustanka.

Prve akcije su bile štampanje letaka i njihovo razbacivanje po gradu, da građanstvu ukažemo da rat počinje, da je okupacija nemilosrdna, da će se Pavelić sa svojim ustašama obračunavati ne samo sa komunistima, nego i sa onima koji se ne slažu sa njegovim političkim ciljevima i akcijom za vezivanje sa Hitlerom i Musolinijem.

Drugi rejonski komitet, na čijem sam čelu bio, obuhvaćao je teritorij od Savske do podvožnjaka i Koturaške ceste, pa sve do Savskog mosta, a na istoku do aerodroma, zatim Koturaškom i Radničkom cestom do Ulice Heinzelove do pod Sljeme, onda Bukovačka cesta itd. Na tom teritoriju imali smo 11 partijskih organizacija. Od njih jedna je bila ulična, a djelovala je na Trnju na Njivicama. U to vrijeme Drugi rajonski komitet imao je 63 člana Partije. Partijske organizacije bile su u tvornicama »Pilotu«, u »Ivančici« (sadašnja »Pobjeda«), u »Ventilatoru«, u »MEBI« u »Gorici«, u tvornici svile i u tvornici »LIM«. U ostalim tvornicama i poduzećima bio je po jedan ili po dva člana. Tamo gdje nisu bila trojica nije se mogla formirati partijska organizacija.

U svibnju ili lipnju mjesecu počele su male diverzije kojima je uništavano sve što bi neprijatelju moglo poslužiti kao ratni materijal. Jedna od takvih akcija, koju je naš RK izvršio, bila je akcija uništavanja svile. Zagrabačka industrija svile naime, dobila je narudžbu od Nijemaca da izradi 50.000 m padobranske svile a u tvornici se nalazila partijaka ćelija od tri člana: Dvoršćak Dragica, njen suprug i još jedan drug čijeg se imena ne sjećam izvršili su akciju uništavanja padobranske svile. Supružnici Dvoršćak imali su zadatak da uđu u skladište, da svilu poliju benzinom i izazovu požar. Zadatak je izvršen iako svila nije sva izgorila, ali ostatak nije više bio za padobrane.

Dvoršćak i njegova supruga su, zatim, priješli u ilegalnost. Dvoršćak je bio jedan od onih koji je bio upućen u partizansku četu »Matija Gubec«. Ona je bila formirana u području Samobora (Žumberka).

U to vrijeme članovi RK su bili: Blaž Mesarić,.sekretar, a članovi Žagar Đuro, Jelka Brkljačić, Dragica Dvoršćak i Malek Stjepan Lata. Svaki član RK bio je zadužen za jedan sektor rada (tehnika, omladina, narodna pomoć i AFŽ-e).

Sredinom lipnja za Mjesni komitet i za sve aktiviste Partije prijetila je opasnost od konfidenta Ivana Majerholda. On je bio stari SKOJ-evac i kao takav proveo je nekoliko godina na robiji. Osim toga, bio je i sindikalni funkcioner u Savezu građevinskih radnika u kojem sam i ja djelovao. Poznavao je čitav aktiv zagrebačke partijske i sindikalne organizacije. MK KPH, uključujući i naš RK, organizirao je Majerholdovu likvidaciju. Tu akciju je vodio Rudi Kroflin. Pošto je MK ocijenio da ta akcija neće biti tako jednostavna dozvolio je da se i sa drugog centra na tome radi, kako bi se spriječilo Majerholda u njegovom izdajničkom djelovanju. Taj zadatak je primio RK. Uskoro me je pozvao sekretar MK Anton Rob i kazao mi da na Sigečici ima jedna grupa mladića, koji su spremni za izvršavanje borbenih zadataka i odlučio da me poveže sa jednim od tih omladinaca. Kada sam došao na sastanak povezao me je sa omladincem Ivanom Šib-

lom. Na današnjem Lenjinovom trgu smo razgovarali i raspitao sam se za njegovu grupu koju su sačinjavali Arno! Moša i Perković. Ostale omladince nisam znao po imenu, jer je za svakog aktivistu bilo najbolje da zna što manje imena. Tada smo se dogovorili kako da likvidiramo izdajnika Majerholda. Jedne nedjelje došao je k meni kurir u Kruge, gdje sam stanovao, i rekao da ga je poslao Šibi da mu dam bombe, pošto se Majerhold nalazi u kafani »Splendid«, pa da je to prilika da ga se likvidira. Rekao sam kuriru da poruči Šiblu da je to velik rizik s jedne, a kompromitiranje Partije radi nesigurnosti u potpuni uspjeh, s druge strane, jer će ljudi osuditi što mi bacamo bombe na građane i ubijamo ih po ulicama, pa da će Partija izgubiti autoritet kojeg je tada imala. Rekao sam da je moje mišljenje da Majerholda treba uzeti »na nišan«, pratiti ga do kasno u noć i izabrati najpogodniji momenat, pa ga tada likvidirati. Šibi u knjizi »Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve« ističe da sam tada dobro postupio. Mi smo Majerholda počeli pratiti u nedjelju oko 11 sati. Moša i Perković bili su mu stalno za leđima, jer ih nije poznavao. Išli su za njim u kino i u mliječni restoran »Dubravka«. Na večer istoga dana oko 10 sati kada su izašli iz kina Majerhold je pokošen kuršumima na Trešnjevci koje su ispalili Arnold i Perković. Odmah sam bio obaviješten da je Majerhold mrtav i da se možemo slobodno kretati po Zagrebu. Sutradan sam se našao sa drugom Bakarićem u Vončininovoj ulici i rekao mu da može mirno šetati gradom, pošto onoga koga smo se svi bojali i koji nas je sve poznavao više nema. Pokazao ^am mu prstom da se nalazi kraj Voje Kovačevića na Anatomskom institutu na Salati mrtav. Raspitivao se da li je to provjereno. Odgovorio sam da jeste i da je zadatak izvršila grupa II RK.

Pripremana je i druga akcija. Međutim, došlo je do nesuglasice. Mi smo akciju htjeli izvršiti na svoj način, iako vojničkog iskustva nismo imali.

Clan MK Češnjak Anton dobio je zadatak od Nikole Šakića Vrtlara, koji je radio u Maksimiru, da izvršimo diverziju na radio-odašiljač preko Save. Nismo znali kako se sa trotilom i ostalim eksplozivima rukuje. Međutim, uspjeli smo da se preko jednog čuvara, koji je tamo bio, dočepamo antene koja se još i danas nalazi preko Mosta slobode. Pod mehanizaciju smo uspjeli metnuti eksploziv, ali na žalost, nestručno. Trotila smo malo stavili, jer nam je rečeno da on izaziva strašnu eksploziju i razorno djelovanje sa jednom ili dvije kocke veličine sapuna. Akcija nam nije uspjela. Na straži su bili domobrani sa kojima smo imali vezu. Čitavu stvar smo kompromitirali. Smjenili su domobrane, a komandira straže osudili na smrt.

Pripremana je diverzija i na zagrebačku poštu. Kako se je ona pripremala u strogoj konspiraciji ja o tome nisam ništa znao. Za nju je jedino znao sekretar MK Simenić Marko, jer je on imao vezu sa partijskom organizacijom pošte. Mislim, da se je pošta nalazila na terenu Prvog RK. Zaduženje za izvođenje te akcije dobio je Vojo Kovačević. Njega je Majerhold poznavao, a vidio ga je kod Sveučilišne biblioteke i pokazao ga agentima, koji su ga potom uhapsili. Veza sa partijskom organizacijom pošte bila je izvjesno vrijeme prekinuta, a rad na daljem organiziranju nastavljen je pod vodstvom MK KPH.

U ljeto 1941. godine u Zagreb je došao policijski agent Tiljak, koji je nanio mnogo zla beogradskoj partijskoj organizaciji. Njegov je zadatak očigledno bio da se infiltrira u partijske redove, da osmatra djelatnost organizacije i da joj u pogodnom momentu zada težak udarac. Međutim, on je bio primijećen i praćen od strane partijske organizacije da bi se ustanovilo gdje zalazi i sa kim se povezuje. Budući da se je ocijenilo da njegova djelatnost postaje opasna za partijski aktiv, on je uhvaćen, saslušan i likvidiran.

Kada su ustaše pronašle njegov leš u isušenom rukavcu Save oštro su reagirali. U Kerestincu su se nalazili mnogi naši drugovi marksisti i članovi CK. Desetoricu su odmah nakon pronalaska Tiljakovog leša strijeljali. Mađu njima su bili: dr Božidar Adžija, prof. Ognjen Priča, novinar Otokar Keršovani, odvjetnik dr Ivo Kuhn, inž. i prof. Zvonimir Richtman, inžinjer Ivan Korski, apsolvent agronomije Viktor Rosenzweig, privatni činovnik Alfred Bergman, bankovni činovnik Sigismund Kraus i radnik Simo Crnogorac.

Smrtna osuda navedenih drugova obrazložena je što su navodno oni »duhovni začetnici zločina nad redarstvenim činovnikom Ljudevitom Tiljkom«.

Ja sam samoincijativno organizirao preko našeg simpatizera Orehovec Antuna, koji je stanovao u mom susjedstvu (on je bio domobranski Vojnik u protuavionskom divizionu u Ilici) da u svojoj četi razazda antifašističke letke, a u kasarni Černomerac istupi antiratnim parolama. Vojnici su vikali: »Nećemo rat! Hoćemo mir!« Nastala su hapšenja, a inicijatori su pobjegli u Gorski kotar a Orehovac je kažnjen sa 30 dana zatvora.

U planiranju slijedeće akcije Herbang me je povezao sa Ivanom Rukavinom (koliko se sjećam Hebrang je bio zadužen za vojna pitanja u CK KPH).

Ivan Rukavina imao je vezu sa satnikom Augustinovićem, koji je radio u Pirotehničkom zavodu na Grmošćici. Rukavina je tada trebao izaći iz Zagreba. Vjerojatno je to bilo u prvoj ili drugoj polovici kolovoza 1941. godine. Povezao me je sa Augustinovićem u vrijeme kada seje planirala akcija na Botanički vrt. Razumljivo je da se je akciju moglo izvršiti ako dođemo u posjed odgovarajućih sredstava i oružja. Sa Augustinovićem sam se sastajao u Domobranskoj ulici br. 15. kod učiteljice Hanzić Barice. On je donosio bombe i eksploziv, a ja sam to pohranjivao najednom punktu. Bio sam kao neki skladištar u MK za ratni materijal. Kada smo sakupili dovoljno bombi organizirali smo preko omladinske grupe akciju bacanja bombi na ustašku sveučilišnu mladež, koja je stanovala u Runjaninovoj ulici.

Moj punkt se nalazio u Zelinskoj ulici u skladištu uskotračnih željeznica. Skladištar je bio moj znanac Munda Florijan iz Međumurja. Tu seje u skladištu nalazio dupli zid, pa sam otklanjanjem nekih dasaka dobio prostor za pohranu pištolja, bombi i ostalog materijala. Za to nitko nije znao. Na tom mjestu je čak MK dva puta održao sastanak. Taj punkt nije nikada provaljen, niti je Munda šta izdao . Odatle sam snabdio oružjem omladinsku grupu za akciju na ustašku sveučilišnu mladež. Znam daje tada vezu sa Slavkom Komarom imao drug Vlado Popović.

Na dan akcije sat prije sastao sam se sa Vladom Popovićem i predao mu 6 ili 8 bombi. Vjerujem da se akcija pripremala sa više strana, i daje udjela u tome imao i Martin Mojmir. Akcija je uspjela sa minimalnim gubicima. Znam daje poginuo samo jedan omladinac, postolarski radnik. Policjaje odmah blokirala čitavo područje do Kazališta. Sva lica koja su zatekli na ulici ispitivali su, pa tko im je bio sumnjiv, ili ako su kod nekog nešto našli, odmah su ga zatvarali.

Nakon te uspjele akcije i dalje sam održavao veze sa Augustinovićem. Nedaleko od Grmošćice u jednom žbunu on mi je ostavljao bombe i eksploziv i ja sam to uzimao, ili je po dogovoru donosio bombe u Domobransku 15 kod učiteljice Hanžić o čemu je već bilo riječi, pa sam ih preuzimao i pohranjivao u svoj punkt.

Nakon hapšenja i ubistva Voje Kovačevića nisu prestale pripreme za diverziju na poštu. U vezi sa tim dobio sam nacrt za izradu limenih kutija za eksploziv. Naš simpatizer Brumen, koji je imao svoju bravarsku radionicu na Parom linskoj cesti, na moj zahtjev je izradio kutije onakvih dimenzija kakve su tražili službenici pošte Markon i Čuljat, a koje je napunjene eksplozivom trebalo postaviti u aparature, spojiti ih žicom i dizanjem telefonske slušalice izazvati eksploziju. Sekretar MK Simenić povezao me je sa Markonom u Vlaškoj ulici (na križanju Vlaške i Palmotićeve), pa sam tu od njega doznao o čemu se radi. Kutije sa eksplozivom sam već imao spakovane, ali do tada nisam znao kome ih trebam predati. Dogovorili smo se da donesem kutije s eksplozivom pred Poštu 2, jer se na Poštu i nije to moglo tako jednostavno unijeti. Čak su i ženama policajci pregledali torbice da u njima ne bi što unijele u poštu.

Pomisao da paket dovezem taksijem nije mi izgledala podesna. Pretpostavljao sam da bi to šoferu moglo biti sumnjivo, pa u tom slučaju, iz taksija ne bih mogao iskočiti, pa bih pao u ruke policije i akcija bi propala. Šetao sam se do Pošte 2, pa do Zelinske ulice do punkta gaje je bio paket i smišljao koje prevozno sredstvo bi bilo najbolje upotrijebiti. Kapisle sam već imao u džepu. Kada sam

jonovo došao na kolodvor opazio sam fijaker sa bijelim konjima, na kojem je jedio stariji čovjek. Odmah sam odlučio da unajmim fijaker, jer je on bio najpolesnije sredstvo da izvršim svoj zadatak. Krenuo sam fijakerom u Zelinsku ulicu uzeo paket težak 21 kilogram, dovezao se na kolodvor i stao kod Avdibegovića gostionice. Fijakeristi sam platio više nego što je on tražio. Skinuo sam paket i .tavio ga na klupu da on ne vidi kuda ću ga odnijeti. Kada sam pogledao prema Jošti 2 ispred nje su me već čekala prema dogovoru dva poštara, ali su razgovarali sa službujućim rajonskim policajcem. Ljutio sam se što ga se ne znaju osoboditi, jer su oni od mene trebali primiti paket. Jedan od njih zvao se Siročić, i drugom nisam znao ime. To me je dovelo u jako neugodnu situaciju. Eksploziv e stajao na klupi, sa poštarima je razgovarao policajac, a vrijeme je teklo. Marcon je stajao po strani i promatrao ih. Odlučio sam da paket odnesem poštarima. Nametnuo sam ga na leđa, iako mi kao dobro odjevenom to nije pristajalo, skinio ga s leđa i predao ga Siročiću i rekao daje gospođa poslala paket, pa đa ga jn uzme. On ga je stavio pored sebe i dalje razgovarao s policajcem, a meni doDacio da me zbog paketa on baš čeka. Umalo nije počinio još jednu glupost. Name, posegao je za novčanikom da mi dade napojnicu, ali se sjetio da to ne smije araditi. Udaljio sam se od njih, pa kada sam se okrenuo vidio sam da paket još amo stoji i da on i dalje razgovara. Mislim da je dobro postupio, jer njegovo iladnokrvno držanje nije pobudilo nikakvu sumnju kod policajca. Poslije nekoiko trenutaka policajac je otišao, a poštari su unijeli paket u poštu. Tada sam se sastao sa Markonom i obojica smo se radovali, budući je učinjen značajan korak do izvršenja akcije. Iz džepa sam izvadio kapisle i pružajući mu ih rekao da na njih pazi što bolje može, odnosno da sa njima pažljivo rukuje, jer da i najblaži udarac po njima može izazvati eksploziju. On je, naime, trebao metnuti eksploziv u kapislu za diverziju na pošti.

Zatim se je otpočelo sa radikalnijim vanjskim pripremama. MK mi j dao zadatak da na terenu svog RK zatvorimo Heinzelovu ulicu, podvožnjak na Kanalu i podvožnjak na Miramarskoj cesti. Za podvožnjak na Miramarskoj cesti bili su određeni Lazo Vračarić, Ivan Šibi i Stjepan Malek. Svaki od njih je imao po dvije bombe. Sa grupom u Heinzelovoj ulici rukovodio je Rudi Kronin. Ta grupa je, također, imala zadatak, da ukoliko ustaše tom ulicom krenu u centar grada, da ih zaspu bombama. Sa grupom na podvožnjaku na Kanalu rukovodio je omladinac Gluhak. Moj štab, da ga tako nazovem, bio je u Koturaškoj cesti i tamo sam primao sve potrebne obavijesti. Naime, drugovi koji su čekali u zasjedi doznali su pola sata ranije da će biti izvršena diverzija u Pošti 1. u 12 sati i 30 minuta četrnaestoga rujna. Bila je nedjelja. Grupe su imale zadatak da spriječe ulazak vojnih snaga u centar grada.

Do eksplozije je došlo tačno u određeno vrijeme. Rade Končar je, kasnije se govorilo, do tog časa sjedio u gostioni »Sidro« u Vlaškoj ulici 42 da stekne utisak o efektu diverzije. Od Pošte pa do mjesta gdje se je nalazio nije bilo više od 100 metara zračne linije.

Grupa kod podvožnjaka na Miramarskoj zaključila je da nema povoljne uvjete za izvršenje akcije. Kada je sveučilišna ustaška mladež na kamionima krenula iz Trnjanske ceste - gdje je nekada bio francuski iseljenički komesarijat, - u grad, grupa je sa podvožnjaka trebala baciti bombe na kamione. Na žalost, na podvožnjak nisu mogli doći, jer je na njemu bila straža. U međuvremenu kamioni su prošli, pa nisu mogli iskoristiti mogućnost koja im se pružila. U kamionima se nalazila smjena straže za Markov trg gdje seje nalazila Pavelićeva rezidencija, a smjenjivala se svakog dana u 12 ili 13 sati. Oko 16 sati proširila se po gradu vijest aa je napadnut ustaški odred kod Bužanove i Vrbanićeve ulice. Naime, grupa Ruđolfa Kroflina nije se povukla poslije diverzije na poštu nego je još uvjek tamo čekala u zasjedi, mada joj je bilo rečeno da se poslije završene akcije povuče da ne bi bila zapažena. Napali su bombama jedan ustaški vod. Ustaše su se razbježali po kućama, pa je lansirana vijest da su to uradili četnici.

Oko 17 sati Simenić i ja našli smo se na Jelačićevom trgu, a došao je i Rade Končar. Ja sam otišao u javnu telefonsku govornicu kod sadašnje Centralne apo-

teke i uvjerio se da telefon ne radi. Bili smo radosni što je akcija uspješno izvršena. Tada smo sva trojica krenuli do Uičkog placa, razgovarali i zatim se povukli u ilegalne stanove. Nismo znali gdje koji od nas stanuje.

Uhapšen sam 17 listopada 1941. godine. Odveli su me u UNS u Zvonimirovu ulicu 4. Agenti su me strahovito tukli. Palili su mi tabane. Bolovi su bili nepodnošljivi. Na nogama uopće nisam mogao stajati.

Kasnije sam saznao kako je došlo do mog hapšenja. Naime, na Bukovcu je postojala partijska ćelija u sastavu: Đuro Žagar, sekretar, Jakov Ivanišević i Jelka Brkljačić. Ćelija je okupljala simpatizere i na njih vršila politički utjecaj. Sjećam se da se je jedan od simpatizera zvao August Krampek. Tu ćeliju i simpatizere prokazao je neki borac Samoborskog NOP odreda koji je dezertirao. Tog čovjeka prije izlaska iz Zagreba menije predao Đuro Žagar da ga uputim u partizane. Preko postojećih veza to sam i uradio. Budući da su izdajom tog borca bili pohapšeni svi drugovi iz ćelije, kao i nekoliko simpatizera, pod batinama je mene prokazao Jakov Ivanišević.

Uskoro su me sa UNS-a prebacili u zatvor na Savsku cestu u kojem sam bio 66 dana. Rane na tabanima mi nisu mogle zarasti, unatoč tome ustaška policija me nije uputila u bolnicu na liječenje.

Predan sam sudu 13. prosinca 1941. Na suđenju nisam ništa priznao. Doznao sam kasnije daje Vladimir Velebit preko svojih veza utjecao na sud da ne bude rigorozan prema meni. Budući da je sud konstatirao da su mi sagoreni tabani uputio me je u bolnicu, u onu u Vinogradskoj ulici, u kažnjeničku sobu. U pomanjkanju dokaza sud je oslobodio mene i Jelku Brkljačić i obavijestio Upravu bolnice da me izdvoji iz kažnjenčke sobe. Što je uprava i uradila.

Ostale pomenute drugove sud je osudio na smrt. U međuvremenu je prijedlog za pomilovanje upućen pred Sabor. Međutim, Velebit je i na njega preko veza uticao, pa je drugovima smrtna kazna preinačena u kaznu zatvora od 1 do 2 godine.

U Upravu bolnice stiglo je 1. travnja 1942. godine pismo UNS-a u kojem se tražilo da ga se obavijesti kakvo je moje zdravstveno stanje da bi me ponovo preuzeo. Tada su mi službenici bolnice Vlado Horvat i Mira Pintar pomogli da pobjegnem iz bolnice. Došao sam kod Ede Tkaleca, Kustošijanski Černomerec broj 75. Kod njega na tavanu boravio sam 15 dana. Zatim me je povezao sa MK KPH koji me je preuzeo i pružio mi moralnu i materijalnu pomoć.

Petnaestog rujna 1942. godine iz Zagreba sam otišao na oslobođeni teritorij u Glavni štab Hrvatske.

Blaž Mesarić

OD ORGANIZATORA USTANKA U LICI DO RADIOTELEGRAFISTE VŠ

Pre rata sam živio u Zedniku u Brčkom. Bio sam đak subotičke gimnazije. Vojsku sam služio u jedinici veze u vojsci bivše Jugoslavije. Po završetku obuke, radio sam oko godinu dana sa radio-stanicom, pa sam stekao određenu rutinu i usavršio znanje iz radio-telegrafije.

Nakon kapitulacije bivše Jugoslavije, vratio sam se roditeljima u Srb. Posle mog dolaska u Srb je stigao veliki broj izbeglica iz Vojvodine, Beograda i nekih drugih mesta. Samo iz Zednika ih je stiglo oko 150. Među izbeglicama je bio znatan broj omladinaca. Od druge polovine maja 1941. godine usmeravao sam omladinu iz Srba na organizovanje ustanka.

Pošto u Srbu pre rata nije bilo partijske organizacije, grupa najrevolucionarnijih aktivista formira početkom juna 1941. godine Inicijativni revolucionarni

odbor za organizaciju ustanka u Srbu. Odbor su sačinjavali četvorica članova: Đoko Jovanić, Milan Šiljan, moj brat Vojo Mileusnić i ja.

Inicijativni odbor radio je intenzivno na pripremi ustanka. Prikupljao je oružje i formirao jedinice, tako daje do sredine jula 1941. godine oformio 10 partizanskih odreda u koje je bilo svrstano 450 boraca sa više od 300 vojnčkih karabina, 10 puškomitraljeza i većom količinom lovačkih pušaka. Osam odreda je formirano na teritoriji opštine Srb i dva na teritoriji opštine Zrmanje.

Za sve vreme priprema za ustanak Odbor je pokušavao da uspostavi kontakt sa sreskim komitetom KPH za Donji Lapac i Gračac ali mu nije polazilo za rukom, iako je jednom članu Odbora to bio glavni zadatak. Pošto ta veza nije uspostavljena Odbor je doneo odluku da Đoko Jovanić i ja odemo u Bosansku krajinu, u Drvar, i da tamo, uz pomoć članova Partije Milutina i Pere Morače (koji su izbegli iz Žednika u Drvar), pokušamo da uspostavimo vezu i saradnju sa Sreskim komitetom KPJ za Drvar. U okolini Drvara pronašli smo Milutina Moraču koji nas je povezao sa sekretarom Sreskog komiteta. Njih dvojica su nam omogućila da 20. jula 1941. godine prisustvujemo sednici Sreskog komiteta KPJ za Drvar kojem su prisustvovali i predstavnici partijske organizacije iz Bosanskog Grahova. Na dnevnom redu tog sastanka bilo je pitanje organizacije i dizanja ustanka u ovom delu Bosanske krajine. Nakon analiziranja stanja o pripravnosti i borbenoj gotovosti krajiških jedinica, zatim analiziranja stanja o borbenoj gotovosti ličkih jedinica (o tome smo skup upoznali Jovanić i ja), dogovorili smo se da istovremeno i koordinirano dignemo ustanak u Drvaru i Srbu. Pošto smo se na tom sastanku (kojem je rukovodio vojni delegat Oblasnog komiteta za Bosansku Krajinu Ljubo Babić) dogovorili o svim vidovima saradnje - nas dvojica smo, zadovoljni rezultatima dogovora, krenuli u Srb.

U vreme najintezivnijih priprema za ustanak dobili smo obaveštenje da sekretar Sreskog komiteta KPH za Gračac, Gojko Polovina, nije otišao u Srbiju, kako nas je ranije obavestila njegova rodbina, nego da se nalazi u rejonu Dobrosela. Đoko Jovanić i ja smo odmah krenuli za Dobroselo, gde smo se sastali ? njim. Upoznali smo ga o rezultatima rada Inicijativnog odbora, zatim o tome koliko je boraca spremno za ustanak na teritoriji opštine Srba i Zrmanje, čime su naoružani i kako su organizovani. Obavestili smo ga i o našem dogovoru da sa Krajišnicima istovremeno dignemo ustanak. Pošto nam je Gojko Poloyina saopštio da je on, osim što je sekretar Sreskog komiteta KPH za Gračac, istovremeno rukovodilac Sreskog komiteta KPH za Donji Lapac i daje član Okružnog komiteta KPH za Liku - pozvali smo ga da nam se pridruži i da s obzirom na funkcije koje ima u partijskom rukovodstvu Like, preuzme rukovodeću ulogu u ustanku. To smo mu predložili zato što smo znali sadržinu proglasa CK KPH, što smo se u Drvaru upoznali sa sadržajem proglasa CK KPJ koji poziva narod na opštenarodni ustanak i što smo se u Drvaru osvedočili da partijska organizacija Drvara direktno i neposredno rukovidi pripremama za ustanak.

Gojko Polovina je prihvatio naš predlog. Prihvatio je i rukovodeću ulogu, pa je odmah sa nama krenuo u pravcu Srba. Sutradan, 26. jula 1941. godine, kada smo se u zaseoku Nadrljaj, sastali sa trećim članom Inicijativnog odbora Milanom Sijanom, Gojko Polovina je formirao partijsku ćeliju Srba koju su sačinjavali Milan Šiljan, Đoko Jovanić i ja. Toga dana su Šiljan i Jovanić ostali da obavljaju preostale zadatke u vezi s pripremom ustanka u Srbu, a Gojko Polovina i ja smo krenuli u selo Zavlaku (gde se nalazilo sedište ustanka) da se tamo sastanemo sa četvrtim članom Odbora-mojim bratom Vojom. Stigli smo u Zavlaku. noću 26/27. jula 1941. godine. Dok smo u jutarnijim časovima zajedno sa Vojom i borcima odreda iz Zavlake i Kaldrme, analizirali borbenu gotovost jedinica i stanje na terenu, stigla je poruka iz Drvara o dizanju ustanka. Tada su i naše jedinice krenule na izvršenje borbenih zadataka, po ranije razrađenom planu.

Prvog dana ustanka oslobođena je teritorija opštine Srba. Zajedno sa Dokom Jovanićem obrazovao sam štab partijskih odreda sa Srb i okolinu: ja sam bio komandant, a Doka politički komesar. Rukovodili smo jedinicama u borbama održavajući vezu sa rukovodiocima ustanka u Drvaru. Moj brat Voja pred-

vodio je odred koji je nastupao dolinom reke Butišnice u pravcu Knina, Milan Šijan je bio na čelu grupe odreda koja se kretala u pravcu Gračaca, a Gojko Polovina je bio sa grupom odreda koja je nastupala u pravcu Donjeg Lapca. Ustanicima su se pridruživali novi borci, tako da je već prvog dana u borbama učestvovalo više od 700 partizana, a šestog dana ustanka bilo ih je oko 2000. Nakon šestodnevnih borbi oslobođen je ceo Donjolapački srez i veći deo Gračačkog sreza (teritorija sedam opština). U tim borbama pobijeno je ili zarobljeno 130 ustaša, žandarma i domobrana, zapljenjeno više od 300 karabina (od kojih 200 u žandarmerijskoj stanici Plavno), zatim 8 puškomitraljeza, 3 kamiona, 2 autobusa i veće količine municije i bombi. Oslobođene su tri željezničke stanice: Otrić, Pribudić i Malovan, a porušena je i pruga Zagreb-Split kod Maiovana, na kome je mestu survan u provaliju voz koji je prevozio italijansku ratnu opremu i vojsku. Poginula su i povređena oko 23 italijanska vojnika.

Ustanak se širio i na ostale delove Like... Gojko Polovina je formirao štab partizanskih odreda za Donji Lapac i okolinu. Postavljen sam 19. avgusta za komandanta gračačkog sektora, a Đoko Jovanić, nešto docnije, za političkog komesara bataljona »Sloboda«.

U novembru je formiran prvi regularni bataljon NOV Hrvatske - bataljon »Marko Orešković«. Prilikom formiranja bataljona, 29. novembra 1941. godine, postavljen sam za komandira 2. čete. Sredinom aprila 1942. kada je formiran 3. lički partizanski odred, postavljen sam za oficira odreda. Nakon formiranja 7. banijske divizije, upućen sam od strane Glavnog štaba Hrvatske, koncem novembra 1942. godine, za obaveštajnog oficira u ovu diviziju. U diviziji sam se bavio obaveštajnom delatnošću tokom četvrte i početkom pete neprijateljske ofanzive, kada sam postao radio-telegrafista.

Kad je počela peta neprijateljska ofanziva, između naših jedinica međusobno, između njih i njihovog štaba NOV i POJ, postao je izuzetno značajan proboj naših snaga iz okruženja. Vrhovnom štabu i jedinicama koje su se, zajedno s njim, našle u neprijateljevom obruču trebalo je obezbeđivati svakodnevno praćenje borbenih dejstava, blagovremeno primanje izveštaja i naređenja, kao i uvid u snagu i pravac kretanja neprijatelja, što je zbog oskudnih tehnčkih sredstava bio složen i težak zadatak. Na terenu crnogorskog bespuća nije bilo stalnih telefonskih linija, a opkoljene jedinice nisu raspolagale tehničkim sredstvima veze, sem neznatnih količina kabla i malog broja radio-stanica. Kurirske veze su u punoj meri korišćene, ali je njhova efikasnost često bila mala zbog toga što su se po teškom terenu morali kretati pešice, pa su zbog sporog savlađivanja razdaljina, kao i zbog brze i česte promene situacije na odredišta kasno stizali. Zbog svega toga radio-veza dobija primarni značaj i postaje najefiksnije sredstvo veze.

U ovom periodu komanda 7. banijske divizije, koja je takođe primopredaju hitnih naređenja i izveštaja obezbeđivala preko radio-veze, došla je u delikatnu situaciju. Naime, radio-telegrafista divizije Drago Šikić je dobio zapaljenje pluća i temperaturu oko 40°C, te više nije bio sposoban za održavanje radio-veze. Pošto divizija nije imala drugog radio-telegrafistu, preuzeo sam radio-stanicu i produžio da održavam radio-veze.

Nakon desetak dana stiglo je naređenje iz Vrhovnog štaba da odmah krenem u 3. diviziju i da se stavim na raspolaganje komandantu Savi Kovačeviću, kao radio-telegrafista. Stigao sam u 3. diviziju i uspostavio vezu između divizije i Vrhovnog štaba. Dva dana iza toga Sava Kovačević je primio depešu od Vrhovnog štaba u kojoj se kaže da sam ja, kao radio-telegrafista, potreban Vrhovnom štabu i da treba da krenem za 7. banijskom divizijom, koja je u međuvremenu prešla reku Pivu i krenula u pravcu Volujaka.

Krenuo sam odmah i, nakon mnogo teškoća i opasnosti, stigao sam na vrh Volujaka u 7. banijsku diviziju.

Divizija je sledećeg dana krenula u pravcu Tjentišta i njene jedinice celu noć pralazile su nabujalu i hladnu Sutjesku. Reka je odnela nekoliko boraca i tovarnih grla. Voda je odnela i konja na kome je bila radio-stanica.

Posle izlaska divizije iz okruženja, dobio sam naređenje da se javim na raport vršiocu dužnosti načelnika Štaba vrhovne komande, Terziću. Pozvan sam na odgovornost zbog toga što je divizijsku radio-stanicu progutala Sutjeska. Terzić je prihvatio moje obrazloženje da sam radio-stanicu natovario na konja jer sam smatrao da je to sigurniji način da se sačuva radio-stanica nego da ju je nosio neko od boraca. Ipak me je ovaj rukovodilac ukorio, upozorivši me na značaj tog sredstva veze u datim okolnostima....

Nakon proboja iz okruženja, grupa divizija je, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba odmah preduzela ofanzivno nastupanje u pravcu istočne Bosne. Kada je 7. banijska, krećući se iza Vrhovnog štaba, stigla do planine Jahorine dobila je naređenje da me uputi na dužnost radio-teiegrafiste u Vrhovnom štabu. Krenuo sam u VS i došao u sastav grupe njihovih radio-telegrafista, gde sam se uključio u rad. Zatekao sam radio-telegranste Veljka Dragićevića, Anđelka Gančevića i nekoliko mlađih drugova, koji su održavali radio veze Vrhovnog štaba. Pri pratećem bataljonu održavao se kurs radio-telegrafista. Rukovodilac tehničkog održavanja radio-uređaja bio je Slobodan Nakićenović a kriptografijom i šifrovanjem radio-depeša bavili su se Pavle Savić i njegova drugarica Branka.

Tih dana sam se kretao u blizini Vrhovnog komandanta, viđao ga prilikom pokreta i na sastancima. U par navrata prilazio je radio-centru interesujući se za ispravnost radio-uređaja i održavanja radio-veza. Rukovodilac radio-grupe, radio-telegrafista Veljko Dragičević neposredno je kontaktirao sa drugom Titom i sa njim rešavao pitanja koja su se odnosila na organizaciju i održavanje radio-veza.

Dušan Mileusnić

PARTIJSKE I DRUGE VEZE U PODGORI

Postao sam član KPJ 20. 11 1934. godine i na prvom sastanku sam izabran za sekretara partijske ćelije. Godine 1935. formiranje u Podgori Mjesni komitet partije čiji sam član bio i ja. Svaki član komiteta dobio je svoje zaduženje. Moje zaduženje je bilo da održavam vezu sa partijskom organizacijom u Makarskoj. Ta veza se održavala sedmično jedan do dva puta, zapravo prema potrebi. Bio sam povezan s Klemom Andrijaševićem iz Makarske, povremeno sa Ivom Rafanelijem, i po potrebi s Antoom Andrijaševićem Frzelinom.

Tada nisam bio kompromitovan te je moj izbor bio pogodan za održavanje te veze. Prenosio sam razne partijske materijale, a često samo usmene poruke. Održavao sam i kurirsku vezu sa partijskom organizacijom u Zivogošću. Pri upoznavanju sa drugovima kojima je trebalo predati poruku, koristili smo različite znake raspoznavanja. Često je to bila maslinova ili borova grančica u ruci. Nije se desilo da nismo uspostavili vezu.

'Sa otokom Hvarom, bolje reći sa selom Bogomoljom, nismo imali dobru vezu, jer je otok pripadao drugom kotaru. Međutim, srednji dio Hvara (Bogomolja, Gđinj, Jerkovići) gravitirali su više Biokovu nego zapadnom dijelu otoka i gradu Hvaru. TO je bilo još jače izraženo poslije kapitulacije Jugoslavije i u pripremama za ustanak u tom dijelu Dalmacije.

Jj julu mjesecu 1941. godine došli su u Podgoru Luka Borić i Frane Radovančić, zvani Bilac i tražili partijsko rukovodstvo radi pomoći u organizovanju ustaiika. Stupili su u vezu sa članovima Mjesnog komiteta gde im je rečeno da se obrate rukovodstvu na Hvaru. Ipak, smo obećali da će doći neko iz našeg komiteta da izvidi stvar i, po mogućnosti, da ukaže pomoć. Taj zadatak je poveren meni. Pronašao sam Lučić Juru Bušu da mi pomogne, jer je poznavao teren Hvara i Bogomolje, i ljude u tom dijelu otoka. Uzeli smo kaić od Joze Kržanića i upu-

tili se prema Hvaru. Hvar je na tom mjestu udaljen oko 12 km od obale, tako da smo Jure i ja veslali cijelo poslije podne do uvale Bristova. Kad smo došli u selo Bogomolju, pronašli smo druga Bilca i zakazali sastanak. Na sastanak je došlo sedam drugova. Oni su nam izložili situaciju u mjestu, a zatim sam im ja prenio poruku Mjesnog komiteta iz Podgore. Objasnio sam im da će ova veza biti najpogodnija za prebacivanje ljudstva, materijala, oružja i pošte sa Hvara na kopno i obratno. I zasita, ta veza nije se prekidala sve vrijeme rata, usprkos što su neprijateljski ratni brodovi krstarili Hvarskim kanalom. Italijani su u 1943. godini posebno pooštrili kontrolu u tom dijelu kanala, ali smo se mi nekako snalazili. Danju bi brodić potopili, pa bi ga kad padne mrak vadili iz mora i onda kretali na vezu, a da nismo ni jednom bili iznenađeni.

PUNKTOVI VEZE U PODGORI I TUCEPIMA

Širenjem ustanka u biokovsko-neretvanskom regionu, narastanjem i formiranjem novih partizanskih jedinica, nametala se potreba za boljim i češćim kurirskim vezama. U tu svrhu bili su formirani punktovi veze, kako smo ih mi zvali. U stvari bile su to neka vrsta kurirskih stanica. U selu Pogori takav punkt bio je u sredini sela u mjesnoj čitaonici, a povremeno i u kući Jure i Mate Jakića, odnosno u kući Lunjevića u zapadnom dijelu Podgore. U tim punktovima bio je određen broj kurira. Dežuralo se po smjenama, a dežurstvo je bilo neprekidno. Poštu bi prenosili dežurni kuriri do takvih punktova u drugim mjestima ili do ustanova i komandi u Biokovu. Dežurni kuriri bili su, uglavnom, omladinci i omladinke - članovi SKOJ-a. Ti punktovi su radili neprekidno do polovine novembra mjeseca, 1943. kada je za vrijeme VI neprijateljske ofanzive narod napustio svoje domove i pred naletom okupatora sklonio se na obližnje otoke, a zatim u zbijeg u Afriku.

U selu Tučepi oformljen je punkt veze u vrijeme kada se općinski komitet KPH za Makarsku premjestio u to selo. Punkt je bio smješten u osnovnu školu, a imao je istu organizaciju kao i onaj u Podgori. Poštu koja bi se donijela iz Podgore, aktivisti iz Tučepa bi prihvatili i dalje nosili u pravcu Kotišine do Velikog Brda. Sjećam se da je tim punktom rukovodio Joze Facio.

PONOVO U BIOKOVU

Za vrijeme VI neprijateljske ofanzive na Biokovo, narod makarskog primorja se organizovano i bez panike povukao i prebacio brodovima naše mornarice na srednje dalmatinske otoke. Ja sam po odluci Općinskog komiteta za Makarsku otišao sa zbijegom na otok Hvar u svojstvu sekretara Komiteta zbijega. Kad smo evakuisali zbijeg sa Hvara i Brača na otok Vis, ja sam se vratio u Hvar i javio se Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju. Tu mije rečeno da ću se sa još nekim drugovima, među kojima je bio i Morđin Crni i Jeko Radmilović vratiti na Biokovo.

Iz Hvara smo se prebacili brodom u Sućuraj, a zatim se uputili iz Sućurja u pravcu obale negdje između Živogošća i Drvenika u rejon Kačića potoka. Istu večer otišli smo u Drvenik u zaselak Podosminu. U Podosmini smo prenoćili i ujutro, kada je svanulo krenuli na Živogoške Stine. U Živogoškim Stinama, našli smo nekoliko drugova. Pošto nisu imali dovoljno hrane, Morđin Crni je Mira Borića (iz Brista) i mene vratio na Hvar, a zatim na Vis, đa dopremimo hranu. Te večeri nas dva smo sišli na more, našli jedan kajić i njime se prebacili na Sućuraj, a zatim sa Sućurja u grad Hvar, pa na otok Vis.

Na otoku Visu smo ukrcali u brod »Marks« (vlasnik je bio iz Baške Vode) tri vagona hrane ijednu radio-stanicu za štab Grupe odreda na Biokovu i zaplovili u pravcu Hvara. Kad smo došli u Hvar, uputio sam jednu grupu od tri partizana da uspostave vezu sa kopnom. Dao sam i podatak kakav signal da nam

upute ako bude slobodan prolaz. Međutim, prvu večer ta grupa nam je dala pogrešne signale tako da se nismo mogli prebaciti u podnožje Biokova. Druge večeri doplovili smo brodom u jednu uvalu u visini Bogomolje, ali sa suprotne strane (od Korčule) i tu se usidrili. Uz to smo čuli neku pucnjavu, i kako nam se tada učinilo, bilo je to u rejonu uvale Bristova (sa biokovske strane) radi čega se nismo ni te večeri mogli prebaciti u rejon Biokova. Treće večeri sam odlučio da se sa Ratkom Josipovićem, jednim liječnikom i radio-telegrafistom i radiostanicom prebacimo preko Bogomolje ao uvale Bristova. Tako smo i uradili, a zatim se ukrcali u kaić, Dominika Glučine iz Drašnica i zaplovili u pravcu Drašnica, zapravo rta Komoljača.

Kada smo doplovili do rta Komoljača i zašli u uvalicu s njene istočne strane, iskrcali radio-stanicu i ostalo što smo ponijeli, iza rta se pojavio neprijateljski patrolni čamac koji je plovio u pravcu Igrana. Namah smo navukli kaić između kamenova, a mi se pritajili. Kad je prošao krenuli smo u pravcu Biokova, a Dominko Glučina i njegov sin vratili su kaić natrag u uvalu Bristova na Hvaru.

Radio-stanicu smo ostaviil u Drašnicama. Kad smo došli u selo Brikvu drug Crni je naredio da se odmah vratimo po radio-stanicu.

Poslije toga ja sam otišao na svoju dužnost u Općinski komitet i Općinski NOO, a kurirsku dužnost između Biokova i Visa obavljali su drugovi Krsto Jakić i Mate Jakić, oba iz Podgore.

Ante Mrsić Veliki

PARTIJA POZIVA

U aprilskoj katastrofi, imao sam sreću da se u našoj četi 89. pešadijskog puka zatekao poručnik Branko Madžarac, član KPJ, rodom iz sela Hajtiča kod Gline. Kad je došlo do rasula on je skupio nas Banijce i Kordunaše i organizovao prebacivanje kućama. U selu Rjičima prihvatila nas je grupa naprednih omladinaca, koji su nam preneli direktivu da oružje treba sačuvati, jer predstoji ustanak. Da oružje ne bi palo u ruke ustaša, ostavili smo ga u unapred pripremljenom skrovištu u šumi pored sela.

Zahvaljujući organizovanosti i pomoći koju su nam pružili seljaci, uspeli smo za oko 14 do 15 dana stići našim kućama.

Madžarac je produžio sa svojom grupom prema Glini, gde su ga, na žalost uhvatili frankovci i mačekovci i ubili na domak njegovog sela.

U mesecu maju sreo sam se sa Adamom Mrakovićem-Dmitrevićem i Vasilom Gaćašom, herojem. Najednom seniku organizovan je sastanak kome je prisustvovalo desetak drugova.

Adam je jedini član partije koji je bio povezan sa Sreskim komitetom u Glini.

Dvadeset trećeg dobili smo zadatak da napadnemo četiri ustaške postaje: železničku stanicu Grabovac, opštinu Grabovac, železničku stanicu Vlahović i zgradu ciglane. Zadatak smo uspešno izvršili, pokupili oružje i municiju i povukli se u šumu Šamarice gde smo organizovali logor. Gaćeša nam je bio komandant. Otpočeli smo sa akcijama, uglavnom sa zasedama na manje neprijateljske grupe. Pošto smo saznali da se ustanak razvija i u drugim krajevima, postavilo se pitanje kako da se međusobno povežemo. Postojeće poštanske veze nalazile su se u rukama ustaša i mi ih nismo mogli koristiti. Pristupili smo organizaciji kurirskih veza. Najviše su se prenosili obaveštajni podaci. Ustaški teror je tada bio pretežno orijentisan na ubijanju Srba muškaraca, zbog toga su nam za vezu bolje koristile žene koje su se slobodnije mogle kretati po selima. Uspeli smo stvoriti mrežu među neprijateljskim vojnicima, odakle su nam naši simpatizeri slali dragocene podatke. Sećam se pokojne Milke Mraković, energične i odane žene, koja je odlazila na železničke stanice u blizini, razgovarala sa vojnicima i tako saznavala kako su naoružani i šta smeraju.

Milan Nevajda

ILEGALNI RAD U OKUPIRANOM ZAGREBU

Prošla su gotovo četiri desetljeća od početka mog partijskog ilegalnog rada u Zagrebu. Nastojim da što dublje proniknem u tu daleku prošlost, pa ipak osjećam da su uspomene izblijedile i da ću se teško moći prisjetiti svih zadataka i kontakata održanih u tim burnim danima.

Kao učiteljica i kasnije nastavnica bila sam radi svojih naprednih stavova u toku službovanja od 1925-1932. godine često premještana u razne krajeve Jugoslavije, a 1928. čak i brzojavno otpuštena, bez obrazloženja. Nakon sedam mjeseci, vraćena sam u učiteljsku školu, a 1932. godine prelazim u Zagreb i diplomiram na Višoj pedagoškoj školi. Poslije diplomiranja radila sam kao nastavnica u Ivanić-Gradu, a 1934. sam konačno premještena u Zagreb gdje je bila moja obitelj. U to doba počinje moje druženje sa mladim naprednim profesorima i nastavnicima. Svojim vezama uspijevam da u Zagreb budu premještene napredne kolegice Tomislava Gamulin i prof. Dragica Kajfeš koje su tada radile u Ivanić-Gradu.

U školama u kojima sam radila uvijek sam nastupala sa naprednim stavovima u obrani učenika. Kada je ubijen kralj Aleksandar (u listopadu 1934. g.) bila sam nastavnica u školi na Jordanovcu u Zagrebu. Jedna grupa učenika je tom prilikom demonstrirala protiv monarhije i režima. Naravno da je došla prijava na školu i sazvan je sastanak nastavničkog savjeta. Na sastanak su došla i dva inspektora prosvjetnog odjeljenja Savske banovine. Poslije izlaganja većine nastavnika, koji su osuđivali učenike i tražili kaznu isključenja iz svih škola, ja sam posljednja uzela riječ. Tvrdila sam da bi ih izbacivanjem prepustili ulici i negativnim elementima i predložila najstroži ukor, kao i da se razredne starješine ličnо posvete optuženim učenicima. I danas se sjećam začuđenih lica mojih kolega i straha u očima nekih starijih da ću stradati radi svoje smjelosti. Konačno je progovorio glavni prosvjetni inspektor prof. Degorizia. On je osudio učenike, ali se vrlo pohvalno izrazio o mome pedagoškom stavu prema okrivljenim učenicima i složio se sa mojim prijedlogom. Roditelji, u strahu da će i oni stradati, bili su mi vrlo zahvalni. Neki od tih đaka su, na žalost, kasnije bili u ustaškoj omladini, a prof. Degorizia postao je 1941. godine načelnik prosvjete u NDH. Te veze su mi kasnije u nekoliko navrata bile korisne kada smo ja i moja djeca bili sumnjičeni kao komunisti od ustaških organa.

Dom zdravlja, pod rukovodstvom dr Andrije Štampara, osnovao je (mislim 1935.) đački dom na Sljemenu i u Martinšćici kraj Sušaka ferijalnu koloniju za oporavak srednjoškolaca. Kao nastavnici i majci troje djece koju sam sama podizala, jer sam bila rastavljena, povjeren mi je nadzor nad đacima u Đačkom domu na Sljemenu kao i ljeti u Martinšćici gdje se je često sakupljala napredna omladina, pa su tako i moja djeca rano prihvatila napredne ideje. Na Sljeme su često dolazili prof. Ivo Frol, dr Mirko Kesler, Ivo Barbalić i drugi sa kojima sam se sprijateljila. Budući da sam se uvijek o svima brinula prozvali su me »mamica«. Taj nadimak mi je ostao kasnije u čitavom mom ilegalnom radu.

Početkom 1940. godine pozvala me je prof. Dragica Kajfeš i saopćila mi da je profesorska partijska ćelija dugo promatrala moj rad i da smatraju da me mogu primiti za kandidata Partije. Otišle smo uveče u jedan stan na Ribnjaku gdje je bio Ivo Frol, a mislim i Zdenko Štambuk. Ostale nisam poznavala. Od tada sam češće dobivala zadatke, uglavnom na sakupljanju Crvene pomoći, sakrivanju materijala i si. Bila sam potpuno nekompromitirana, ozbiljna, majka troje djece, i postepeno su mi povjeravali sve teže zadatke. U tom periodu nismo održavali redovne sastanke, ali sam u kontaktima sa pojedinim profesorima, članovima ćelije, sticala saznanja o borbi i metodu rada Partije u uvjetima duboke ilegale. Najčešće smo se sastajali u mome nekompromitiranom stanu u ulici Pokornoga 5. U toj kući bio je podrum za koji sam imala samo ja ključ (ostali stanari služili su se prostorom u dvorištu kuće). Iza drva u tom podrumu bilo je veliko udubljenje u kojem su se mogle smjestiti mnoge stvari. To mjesto je početkom

okupacije pretvoreno u jedan od prvih bunkera u Zagrebu i čitvo vrijeme mog ilegalnog rada korišteno je za sakrivanje ilegalne štampe, sanitetskog mateirijala raznih kemikalija i eksploziva, kao i za pohranjivanje odjeće i obuće za ilegalne radnike. Kemikalije za eksploziv dobivala sam od prijateljice, Židovke, magistra Fanike Weinberger koja je imala drogeriju u Ilici. Njezin brat imao je dućan za boje i lakove u istoj ulici. Mnogo garderobe sam dobivala od prijatelja Židova prije nego su nestali ili pobjegli.

U toku proljeća 1941. godine skoro svake subote išli smo na Sljeme, u Đački dom. Većina đaka koji su se tamo sakupljali bili su skojevci. Održavale su se kratke priredbe sa recitacijama a pjevale su se i zabranjene pjesme. Stariji drugovi su u šetnjama sa manjim grupama upoznavali mlade kako se treba čuvati u uvjetima ilegale i držati pred neprijateljem. Jedne nedjelje je prof. Ivo Frol držao predavanje o naprednim pjesnicima u Češkoj i čitao njihove pjesme. Dva dana kasnije pozvao me je direktor Prve muške gimnazije u kojoj je Frol bio redovan profesor i pitao me je o njegovom »buntovnom predavanju«. Znala sam zašto me je pozvao. Priznala sam da sam slušala jedan dio predavanja i da mi se dopao stil i literarni način Frolovog izlaganja. Napomenula sam da ne bi dozvolila svojoj djeci da prisustvuju predavanju da sam išta kompromitirajućeg primijetila. Javila sam Frolu. Shvatili smo da imamo doušnike među omladincima i postali smo oprezniji.

Događaji se brzo redaju. Počinju konkretne akcije skojevaca kao što su: bušenje guma, pisanje parola, skupljanje sanitetskog materijala, lijepljenje i dijelenje plakata i ilegalnih materijala. Tek tada sam doznala da su mi sin Janko i kći Vanda organizirani skojevci a ne samo napredni omladinci.

Jednoga dana, krajem lipnja 1941. godine, u mojoj školi na Jordanovcu održavali su se ispiti za malu maturu. U rano poslijepodne kod mene je došao prof. Ivo Barbalić. Dok smo u sobi razgovarali pred kućom je zaustavljen automobil i ustaše su odmah ušli u kuću. Dogovorili smo se da kažemo daje Barbalić došao pitati da li mu je brat položio malu maturu. Detektivi su nas odmah rastavili i ispitivali šta radimo. Dali smo iste izjave i Barbalića su odmah pustili. To je bilo najvažnije, jer je on prije okupacije bio hapšen i poznat policiji. Detektivi su došli da me pitaju za jedan naš letak, koji su našli kod susjede kod koje je izvršena premetačina i koja im je rekla daje taj letak dobila od mene. »Priznala« sam da sam ga našla u knjizi drugarice koja mi je ostavila svoje knjige i koja je pobjegla u Beograd. Sugerirala sam im da se za mene raspitaju kod mojih bivših đaka, a sada ustaša, i nabrojila sam im njihova imena. Poslije pregleda stana sve se dobro završilo, jer ništa nisu našli. Zatim sam tri dana napustila stan sa djecom. Smjestili smo se kod moje rođake Dragice Broz, sa stanom na Pantovčaku 126. Taj stan smo kasnije češće koristili za ilegalce. U njemu su povremeno boravili I. Barbalić i najčešće drugarica Lepa Perović, koja je (nakon završetka rata sam doznala) bila član Povjereništva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku od studenog 1942. do rujna 1943. godine. Zatim je rukovodila partijskom organizacijom Zagreba preko Mjesnog komiteta do kraja prosinca 1943.

Moji bivši đaci su za mene garantirali i opet sam nastavila sa radom. Uoči priprema akcije paljenja stadiona, moja djeca, jedan drug i drugarica pakovali su neke eksplozivne materijale. Prof. Kesler, kemičar stručno je pomagao u pripremi eksploziva i pakovanja istoga. U to vrijeme u kući su nam često spavali napredni omladinci. Sjećam se Marijana Grozaja koji je vrlo brzo otišao u Moslavački partizanski odred, odakle je nekoliko puta dolazio na vezu u Zagreb; zatim, Ante Jelčića i Zvnonka Fišera koji su, na žalost, brzo uhvaćeni i strijeljani među prvim omladincima u Zagrebu. Oboje su se odlično držali i nikoga nisu provalili. Cesto je dolazio i Petar Farčić, koji je kasnije nastradao u Jasenovcu. Sjećam se da su u Martinščicu, a posebno u Đački dom, dolazili: Slavko Komar, Krešo Rakić, Marijan Kocković, kao i liječnica dr Filipović sa nećakinjom Višnjom, dr Črnozubov i njegova kćerka Tatjana, te omladinka Milena Slezinger. Njezini roditelji su bili liječnici i na vrijeme su otišli s njom u partizane. Na žalost, svi troje su poginuli. Prije odlaska poslali su mi mnogo garderobe i sanitetskog

materijala. U toku ljeta često su se u mojem stanu sastajali drugovi. Sjećam se da je jedne nedjelje poslije podne bila Anka Berus i Andrija Hebrang.

Omladinci koji su bili zaduženi za rad u Crvenom križu donosili su mi često pakete sa sanitetskim materijalom, a također i dosta toploga veša i vunenih čarapa. Sve se to pohranjivalo u bunker i po kuririma slalo u paketima na oslobođeni teritorij kao i drugovima u zatvorima i logorima. Po tom poslu često je dolazila omladinka Mira Paut.

Ujesen 1941. uhapšeni su prof. Frol i Gamulin. Preko naših veza uspijevamo da budu smješteni u bolnicu u Vinogradskoj ulici. Dobila sam nalog da uspostavim vezu s njima i da im prenesem neke poruke. To mi uspijeva uz pomoć dr Panca, okuliste u toj bolnici, koji ih je u određeno vrijeme pozvao u ambulantu na pregled. Ja sam već bila u ambulanti kada je Frol došao u pratnji stražara, koji je na zahtjev dr Panca ostao pred vratima. Prenijela sam Frolu poruku. Sjećam se kako se obradovao kada je čuo da su neki drugovi, koji su bili u opasnosti da budu uhapšeni, sretno stigli u Moslavčaki partizanski odred.

U to vrijeme upoznala sam drugaricu Nedu Sokolović, studenticu farmacije, koja je sa dr. Dragom Grdenićem, kemičarom, radila na Salati u Zavodu za prosekturu. I od njih sam redovno dobivala sanitetski materijal, posebno mnogo čistog alkohola, a sjećam se da su redovno nekome davali i izvještaje tko je od pokojnih drugova i u kakvom stanju donesen na obdukciju. Već u proljeće 1942. godine upućeni su u partizane, a ja sam obavijestila njihove majke da su sretno stigli na oslobođeni teritorij. Sa majkom Nede Sokolović ostala sam u stalnom kontaktu i ona mi je češće donosila hranu za ilegalce.

Na žalost, krajem 1941. i početkom 1942. godine padaju mnogi omladinci. Jedne noći uhapšen je i moj sin Janko. Njegov otac Janko Tompa, koji je tada bio jedan od direktora Sella, otišao je odmah svome rođaku generalu Sabljaku, Pavelićevom doglavniku. Njegovom intervencijom sin je pušten nakon dva dana. Nisu mu ništa mogli dokazati. Ubrzo je na saslušanje bila pozvana i kćerka Vanda. Tada je, naime, bio uhvaćen kurir iz Moslavine, koji je nosio poštu za Zagreb u kojoj je nađena i dopisnica adresirana na Vandu. Dopisnicu joj je poslala školska drugarica Karmela Pešo. Ona je bila u partizanima, pa je ranije dogovorenom šifrom tražila sanitetski materijal i toplu odjeću. Vanda je tvrdila da ne zna tko joj je poslao dopisnicu. Budući da sadržaj na oko nije bio kompromitirajući pustili su je.

Meni i drugovima, koji su sve češće spavali kod nas, postalo je jasno da mi se djeca neće dugo održati u Zagrebu. Dogovorili smo se da ih pošaljem na školovanje negde u unutrašnjost, pod izgovorom da to činim zbog toga što su oboje slabog zdravstvenog stanja. Iskoristila sam poznanstvo sa inspektorom Degorizijem, pa mi je dao preporuku za direktora gimnazije u Senju. Prije putovanja za Senj dobila sam od drugova neke materijale da ih predam jednoj mladoj profesorici u Senju. U vlaku je bila jaka kontrola i pregledi svih putnika. Kada su došli do nas ja sam izvadila ono pismo, preporuku sa pečatima i rekla da nosim to u Senj, pa smo tako izbjegli premetačinu. Vjerujem da sam se do sredine 1943. godine održala u tako aktivnom radu zahvaljujući izjavama bivših učenika i garanciji načelnika Degorizija.

Odlaskom djece u Senj imala sam više vremena. Tada su se moje veze proširile. U stan je dolazio član Partije Ekrem Maglajlić, asistent Veterinarskog fakulteta koji je, mislim, bio zadužen za treći rajon. Tada počinje moja svakodnevna suradnja sa Milanom Ogrizovićem, profesorom Rajhercerom i sa inžinjerom Borisom Bakračem Čerkezom. U stanu sam ostala sa najmlađom kćerkom Nevenkom, koja je u to vrijeme imala 12 i po godina. Nastavljaju se redovni zadaci i sastanci na ulicama, predaja ili primanje materijala, prihvatanje kurira, a često sam primala na spavanje ugrožene drugove i drugarice. Ne sjećam se mnogih imena, ali se dobro prisjećam druga Toneta Tomšiča, koji je bio u mom stanu dva dana. Naši sastanci, koje smo držali uvijek u raznim djelovima grada, na ulicama, u tramvaju, po parkovima ili u crkvama, bili su puni zamki i opasnosti. Bila je potrebna maksimalna opreznost, dovitljivost i hrabrost da se izvučem iz

raznih situacija i nadmudrim neprijatelja koji je vrebao sa svih strana. Sjećam se da sam se dva puta spasila zasjeda uskačući u jureći tramvaj. Skoro uvijek prije i poslije svakog zadatka sam posebno pazila da me nitko ne slijedi. Čim sam osjetila nešto sumnjivo javljala sam to drugovima. Sa djecom, kao i onima koji su se krili ili dolazili kod mene u stan, imala sam ugovorene znakove: spuštena zavjesa, cvijeće na prozoru i si., koji su označavali da li postoji neka opasnost ili je sve u redu. Susjedi nisu ništa sumnjali, jer su od ranije bili naviknuli da mi često dolaze roditelji mojih đaka. Znali su da dajem i časove iz matematike, pa im je postalo normalno da uvijek kod nas dolaze nepoznata lica. Vodila sam računa i o tome da se što. bolje prerušim za odlaske na sastanke. Posebno sam pazila da za te prilike ne oblačim ono u čemu sam odlazila u školu.

Jedno poslije podne, u jesen 1942. godine, došao mije brat, Ljudevit Ožbolt, koji je živio u Mikulićima 5. On je znao za moj ilegalni rad, a povremeno, na moje traženje, primao je na spavanje ilegalce. Iznenadilo me je vrijeme njegovog dolaska, jer je on, radi poslova na imanju, uvijek dolazio rano ujutro. Dosta uzbuđen mi je rekao da ga je oko četiri sata ujutro probudio Ivo Barbalić, kojeg su dobro poznavali. Naglasio je daje došao bos, pocijepane košulje i krvav od ogrebotina, bježeći preko šume i skrivajući se po susjednim livadama dok nije stigao do njega. Barbalić mu je kazao da je u nekoj vili prema Vrapču, u kojoj se nalazio bunker iza velikog ormara, održan sastanak i daje on u toj vili ostao na spavanju. Međutim, da su u noći iznenada upali ustaše u vilu i da je on preko kuhinjskog balkona uspio preskočiti i dočepati se šume i vinograda i da je tako stigao do njega. Barbalić je tražio da o tome izvjestim drugove i da mu pošaljem odjeću i obuću. Srećom sam tu večer imala u blizini sastanak sa Borisom Bakračem-Čerkezom, koji mije rekao da ću slijedećeg dana dobiti pištolj za Barbalića, a dio garderobe smo mu poslali po mome bratu, a nešto i sami odnijeli. Pištolj je odnijela moja kćerka Nevenka u košarici sa povrćem i voćem. Nakon tri dana odvela sam i druga Bakrača u Mikuliće kod brata. On se u vinogradu sreo sa Barbalićem koji mu je podnio izvještaj o sastanku u vili i svom bijegu. Tada smo se dogovorili da ću dan kasnije doći po Barbalića i odvesti ga na kolodvor, a da ću mu prethodno kupiti kartu za Sisak. Na kolodvor je Nevenka donijela mali kovčeg sa najnužnijim stvarima. Sve je išlo, srećom, po planu. Smjestila sam ga u vagon, a ja sam izašla iz vlaka u posljednjem momentu. Na peronu sam vidjela neke drugove raspoređene na nekoliko mjesta. Shvatila sam da nisam bila sama, već da smo imali dobro osiguranje za svaki slučaj. Vrativši se kući, našla sam u stanu Barbalićevu suprugu, Katicu Krnjajić-Barbalić i Ekrema Maglajlića koji je čekao moj izvještaj. Katica, sretna da se sve dobro svršilo, skinula je zlatni lančić i dala ga Ekremu za Crvenu pomoć.

Ne sjećam se više po čijem nalogu sam početkom 1942. godine otišla do Jele Brigljević Kristl. Ona je imala prekrasan stan u vlastitoj kući u Đorđićevoj 8. U to doba je kod nje stanovao komandant Zagreba, domobranski general. Njezinim stanom smo se koristili, uglavnom, u vrijeme kada je njezin stanar bio van kuće. Bila je rastavljena. Njezin stariji sinje već ranije otišao u partizane, a mlađi je čekao vezu. Budući daje pripadala predratnom »visokom društvu« u Zagrebu uživala je puno povjerenje okupatora i nitko nije slutio da surađuje s nama. Bila nam je vrlo korisna. U njezinoj kući u prizemlju stanovao je i Nijemac, koji se zvao Smit. On je tvrdio da je funkcioner u Abveru. Za novac je izvukao neke omladince iz zatvora. Stavio nam je stan na raspolaganje za sastanke. U studenom 1942. godine imala sam jednu večer sastanak u tome stanu sa Borisom Bakračem. Poslije redovne izmjene izvještaja Bakrač mi je saopćio da sam svojim radom i odanošću davno trebala biti primljena u Partiju, da je greška da to nije ranije učinjeno i da sam od toga dana primljena u Partiju.

Na partijskom sastanku krajem studenog, koji se održavao u jednoj kući iza Samoborskog kolodvora, bio je ijedan novi drug koji nas je sve vrlo detaljno ispitivao o našem radu i situaciji u gradu. Na kraju sastanka predan mu je pištolj i tada se postavilo pitanje tko će ga povesti na spavanje i prihvatiti u prvo vrijeme. Dogovorili smo se da pođe samnom. Nakon završetka rata doznala sam

da je to bio Perica Dozet, koji je poslije odlaska sekretara Mjesnog komiteta Lutve Ahmetovića na teren, upućen u Zagreb da preuzme tu funkciju. On je došao sa drugaricom Lepom Perović Zinom, članom Povjerenstva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku, i Milutinom Baltićem, koji je bio zadužen za rad s omladinom. Oni su u gradu razvili veoma intenzivnu djelatnost u partijskoj i skojevskoi organizaciji.

U tramvaju sam, dakle, sjedila sučelice s Dozetom i nismo razgovarali. Pravili smo se da se ne poznajemo. U jednom momentu prišao mi je moj bivši đak - tada ustaša. Dok smo razgovarali o njegovoj obitelji prišapnuo mi je da su partizani ušli prevarom na sajmeni dan u Bihać. Ja sam se »čudila« i rekla da je to teško vjerovati. Srećom izašao je dvije stanice prije nas i mi smo sretno stigli kući.

Nakon dva dana Dozet me je povezao sa Lepom Perović. Od tada su oni često boravili u mom stanu i koristili garderobu i materijale iz bunkera. Tada sam postala njihov kurir za vezu sa Bakračem (članom MK KPH 1943. g.) i Milutinom Baltićem i nekolicinom drugova koje sam znala po nadimcima i sa kojima su unaprijed bili zakazani sastanci i javke. Radi kamuflaže povremeno ih je na sastanke, do određenih mjesta, pratila moja kćerka Vanda, koja se te jeseni vratila iz Senja i upisala u gimnaziju časnih sestara u Savskoj ulici. Za mene je ovaj period bio vrlo naporan, jer sam redovno radila u školi na Jordanovcu gdje sam imala puno obaveza koje sam često sama preuzimala zbog toga da se ne bi posumnjalo da se bavim nečim nedozvoljenim.

Moji su se zadaci proširivali. Pokidane veze zbog čestih hapšenja trebalo je ponovo uspostaviti. Često sam se sastajala sa Nedom Prohaska-Dragicom. Na sastancima smo bile maksimalno oprezne, jer smo obje prenosile poštu za viša partijska rukovodstva. Sjećam se da sam odlazila i u vilu prof. I. Supeka koji je aktivno pomogao NOP. Češće sam se sastajala sa Milanom Ogrizovićem, koji je u to vrijeme honorarno radio u knjižari »Kugli« u Ilici, gdje je dosta dugo vremena uspješno sakrivao naše ilegalne materijale. Sa Milutinom Baltićem sam se uglavnom sastajala u mljekari na Iličkom trgu, gdje je radila Katica Krnjajić-Barbalić.

Sredinom ožujka 1943. godine, najednom sastanku, Milan Ogrizović mi je saopćio da su u Mjesnom komitetu razgovarali o meni i došli do uvjerenja da sam hrabra i neumorna u izvršavanju zadataka i da sam kooptirana za člana Mjesnog komiteta i zadužena za rad sa AFŽ.

Održali smo, koliko se sjećam, samo dva zajednička sastanka: jedan u mom stanu a drugi, mislim, u stanu Borisa Bakrača. To je razdoblje puno velikih uzbuđenja. Uz gubitak druga Ive Marinkovića (bio je član Biroa CK KPH i rukovodilac Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku; ustaše su ga ubili početkom 1943. g. a imao je pseudonim Slavko; naravno, ovo sam doznala mnogo kasnije), ubijen je i »Umjetnik« (član MK). Njegovog se imena više ne sjećam. Pečate Mjesnog komiteta, koji su se nalazili u njegovom stanu, uspjeli smo iznijeti, pa sam ih prenijela u stan Katice Krnjajić u Mošinskijevoj ulici.

Provale su se nastavile. Krajem svibnja ili početkom lipnja 1943. godine uhapšen je novinar, mislim da se zvao Vrinjanin. Poznavao je mnoge napredne prfesore, a bio je i u mom stanu dva puta. Znali smo da je nervno labilan i da nam svima prijeti opasnost. Nakon deset dana počela je velika provala i uhapšen je prof. Rajhercer. Stan i opstanak su mi bili ugroženi. Ja sam u to doba dobila novu upalu srednjeg uha. Po naređenju Lepe Perović i Perice Doleta otišla sam u bolnicu na Sv. Duhu i pomoću dr Kajfeša smještena krajem srpnja na interno odjeljenje a kćerke Vanda i Nevenka otošle su kod bake u Harambašićevu ulicu. Jednom me je u bolnici posjetio Milan Ogrizović, koji je bio vrlo slab i imao jake bolove. Ispričao mi je da se dan ranije skoro onesvijestio u tramvaju od bolova, a daje imao ilegalni materijal. To je bio naš posljednji susret, jer je uskoro uhapšen i obješen u Maksimiru sa grupom intelektualaca.

Jednog kasnog poslijepodneva došla mi je mlađa kćerka u bolnicu, budući da je dobila visoku temperaturu zbog infekcije na nozi. Dr. Kajfeš joj je izvršio

manji kirurški zahvat i ona je ostia te noći samnom u bolnici. U tri sata ujutro ušla su u sobu tri detektiva. Poslije identifikacije pitali su kćerku zašto je u mome krevetu. Ona im je pokazala nogu a ja sam tvrdila da sam pripremljena za operaciju uha. Povukli su se, ali je na hodniku ostao jedan detektiv da pazi na našu sobu. Bila sam spremna na sve. Čvrsto sam odlučila da bježim p»d svaku cijenu. Poslije doručka obukla sam jednu svilenu haljinu, u kojoj me ranije nitko nije vidio, i obučena legla u krevet. Kćerka se motala po hodniku i zajedno sa dvojicom domobranskih oficira, koji su se tu nalazili na liječenju da bi izbjegli odlazak na front, pazila na kretanje detektiva. Oko osam sati kćerka mi je rekla daje detektiv ušao u kacelariju da telefonira. Iskoristila sam taj momenat, izašla u hodnik i krenula prema izlazu. Na pola puta sreo me je jedan domobranski oficir, pa sam s njime ispod ruke došla do glavnog izlaza iz bolnice. Sporednim ulicama otišla sam u Črnomerec. Kćerki sam ranije rekla da ide kod bake. Na žalost, tamo je istog dana bila uhapšena. Budući da je za svojih 14 godina bila razvijena, prilikom hapšenja agenti su mislili daje ona moja starija kćerka Vanda, organizirana skojevka.

Uspjela sam vrlo brzo uspostviti vezu sa P. Dozetom, pa smo starija kćerka i ja prešli u duboku ilegalnost. Posljednja dva dana u Zagrebu prije odlaska u partizane boravile smo u stanu moje prijateljice Marije Ivančević u tadašnjoj Beogradskoj ulici. Tu nas je obilazio Boris Bakrač. Kazao nam je da 3. kolovoza 1943. godine budemo u pet sati na uglu, mislim, Crnčićeve ulice gde su nas sačekali B. Bakrač i vjerojatno ing. Dragan Carić (kasnije sam doznala daje on rukovodio udarnim grupama, a poslije Perice Dozeta bio je izvjesno vrijeme i politički sekretar Mjesnog komiteta KPH Zagreb). Dobile smo uput da idemo prema Savi gdje nas je čekala veza. Čitavim putem smo imale pratnju drugova na biciklima. Nakon podužeg hodanja bile smo predane prvoj vezi, koja nas je odvela u jednu seosku kuću gdje smo srele i prof. I. Supeka. Te noći, usred spavanja na sjeniku, došla su po kćerku Vandu i mene tri partizana i odveli nas do Lepe Perović koja se vraćala sa sastanka na oslobođenom teritoriju. Tako se završio moj ilegalni rad u Zagrebu.

To je bio period neizvjesnosti, raznih opasnosti, velikih fizičkih i psihičkih napora, pa čak i straha za djecu kada se sa akcija, u kojima su oni učestvovali, nisu na vrijeme vraćali. Međutim, taj rad je bio i izvanredno bogat. Ispunjavao me je srećom i zadovoljstvom poslije svakog ispunjenog zadatka i akcije. 0 tuzi za onima sa kojima sam radila, a koji su stradali u toku ilegale ili nestali u borbi, ne mogu govoriti. Ona se nosi u sebi, do kraja života.

Anina Tompa

VEZE ZA VREME USTANKA U SLAVONIJI

Kad je reč o organizaciji, funkcionisanju i održavanju veza na području Slavonije u toku narodnooslobodilačke borbe - onda se može reći da su one (veze) funkcionisale još u toku priprema za oružani ustanak i da su se razvijale i razgranavale u meri u kojoj je bujao i rastao opštenarodni ustanak na slavonskoj teritoriji.

Još u toku pripreme za ustanak, u Slavoniji su bile organizovane različite vrste veza, pri čemu su, u tom sistemu, veze ličnim kontaktima i kurirske veze bile dominantne. One su se početkom ustanka još više razgranale, a održavane su između rukovodstava NOP-a na teritoriji Slavonije, zatim između rukovodstva KPH za Slavoniju i okružnih i kotarskih komiteta, kao i između kotarskih komiteta i osnovnih organizacija u gradovima i selima.

Stvaranjem prvih partizanskih odreda kurirske veze su se počele brže razgranavati, posebno između oružanih delova NOP-a, odnosno između organa i jedinica čija su uporišta bila u slavonskim planinama i u selima opredeljenim za NOP.

Veze CK KPH i Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske sa partijskim organizacijama i partizanskim odredima i njihovim rukovodstvima u susednim pokrajinama nisu odmah, u početku ustanka, bile uspostvljene. To su sprečavale različite teškoće, koje su bile veće ili manje u zavisnosti od razmaha i organizovanosti ustanka na pojedinim područjima, od snage i organizovanosti partijskih organizacija, od neprijateljevih snaga itd.

U Slavoniji su bile organizovane sve vrste veze kojima su se prenosile poruke u toku NOB-a: veze ličnim kontaktima, kurirske veze (neposredne i preko relejnih kurirskih stanica) i veze tehničkim sredstvima (radio i telefonske veze, a delimično i signalne veze).

VEZE LIČNIM KONTAKTOM

Veze ličnim kontaktom primenjivane su u Slavoniji od samog početka priprema za ustanak pa sve do oslobođenja zemlje.

Veze ličnim kontaktom u fazi priprema za ustanak bile su izuzetno značajne, jer tada još nije bilo mogućnosti da se veze organizuju drugim sredstvima, a sem toga, vezom ličnim kontaktom obezbeđivala se tajnost poruka, bez čega ni pripreme za ustanak ne bi bile onako uspešne kakve su bile.

Organizacija i održavanje te vrste veze u pripremi, i u prvoj fazi ustanka, ostvarivala se po tzv. vertikalnoj, ali i po horizontalnoj liniji. Nosioci ovog vida aktivnosti bili su partijski rukovodioci i organizatori ustanka, a potom i ostali članovi partijskih rukovodstava, odnosno rukovodstava NOP-a.

U sledećim fazama razvoja NOP-a, mreža veza ličnim kontaktom se sve više širila i na oslobođenoj i na neoslobođenoj teritoriji. Veza se održavala u okviru svake pojedine strukture i između njih.

Veze ličnim kontaktom održavane su: kad su u rukovodstvo NOP-a Slavonije došli poverenik i delegat CK KPJ i CK KPH, Vladimir Popović i Pavle Gregorić; kad je u to rukovodstvo, prilikom formiranja štaba 3. operativne zone, stigao oficir za vezu Glavnog štaba Hrvatske; kad su 6. slavonski korpus posetili komandant Glavnog štaba Hrvatske Ivan Gošnjak i politički komesar Rade Žigić. Takva veza je širena i prilikom održavanja partijskog savetovanja u Slavoniji 1942. godine kome je prisustvovao poverenik ĆK KPJ Vladimir Popović. Potom, kad god su članovi viših partijskih i vojnih rukovodstava obilazili niža partijska i vojna rukovodstva - na teritoriji Slavonije.

Te veze su održavane i linijom partijske i vojne organizacije na svim nivoima rukovođenja i komandovanja, kad su se pred svaku važniju akciju održavali sastanci na kojima su razmatrana sva pitanja u vezi sa predstojećom akcijom. Tada je uvek posebno bilo reči o organizaciji rukovođenja, komandovanja, sadejstva i veze između najrazličitijih učesnika akcije. Prvi šef Sekcije za vezu Viški, predstavnik Sekcije za vezu Glavnog štaba Hrvatske Živka Vukmanović i Viktor Topličan (zadužen za tehničku službu veze), prilikom svojih dolazaka u 6. slavonski korpus, održavali su vezu na način o kome je reč.

Odsek za vezu 6. korpusa često je obilazio rukovodioce veze u divizijama, u brigadama, u Istočnoj i Zapadnoj grupi partizanskih odreda, u korpusnoj vojnoj oblasti, u Oblasnom komitetu KPH i u Oblasnom NOO za Slavoniju, u vojnim područjima, u komandama mesta i u drugim pozadinskim ustanovama na celoj prostoriji 3. operativne zone. Drugovi iz tog Odseka su pomagali ljudima u nižim jedinicama i komandama, ali je na taj način održavana i neposredna veza.

Kad su komandant 6. korpusa Petar Drapšin i politički komesar Duško Brkić boravili na Baniji, gde je bio Glavni štab NOV i PO Hrvatske i kad su posetili članove tog Štaba - veza se i tim kontaktima održavala.

Članovi štabova 3. operativne zone, 6. korupusa, partizanskih odreda, brigada, divizija i Istočne i Zapadne grupe partizanskih odreda - međusobno su se posećivali pa su i u tim susretima razmenjivane poruke i informacije. I tako dalje.

Ukratko, susreta poput pomenutih bilo je dosta, a to znači da je veza ličnim kontaktom na teritoriji Slavonije bila veoma razgranata.

Još bih, s tim u vezi, pomenuo da su se s vremena na vreme, održavale konferencije i sastanci rukovodilaca iz organa i jedinica veze, na kojima se analiziralo stanje i funkcionisanje veza.

KURIRSKE VEZE RETKO KAD SU ZATAJILE

Kurirske veze u Slavoniji funkcionisale su tokom celog NOR-a. Najpre su bile organizovane i korišćene partijske kurirske veze između partijskih rukovodstava i organizacija i između njih i prvih oružanih grupa. Docnije su te veze uspostavljene između mnogih učesnika NOR-a na teritoriji Slavonije i »pokrivale« su gotovo celu partijsku i vojnu organizaciju.

Krajem marta 1942. godine rukovodstvo NOP-a Slavonije uspostavilo je kurirsku vezu preko reke Save sa 2. krajiškim partizanskim odredom na Kozari, a preko njega, posrednim putem, i sa Glavnim štabom NOV i PO Hrvatske. Tu vezuje tek u drugom pokušaju uspostavila kurirska patrola koju je predvodio Bogdan Krnjajić.

Kurirsku službu su obavljali birani, provereni, hrabri i odani borci iz partijskih organizacija, partizanskih grupa i odreda, kao i provereni stanovnici gradova i sela, a među njima i znatan broj skojevaca, omladinki i omladinaca.

Kurirskim vezama (kao i vezama ličnim kontaktom) kretali su se partijski i vojni rukovodioci radi izvršavanja najodgovornijih, pre svega, specijalnih zadataka od interesa za NOP.

Kurirske veze na teritoriji Slavonije i između Slavonije, Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske i susednih pokrajina - održavane su neposredno ili preko veoma razgranate mreže relejnih kurirskih stanica. Te kurirske stanice, načelno uzevši, bile su organizovane na lokacijama vojno-pozadinskih (teritorijalnih) komandi područja i komandi mesta ili u njihovoj neposrednoj blizini. Bile su na onim mestima koja su bila blizu važnijih raskrsnica puteva, pri čemu se vodilo računa
0 njihovoj bezbednosti. Tako na primer, za vezu Slavonije sa Banijom, Kordunom, Glavnim štabom NOV i PO Hrvatske, koja je išla preko reke Save - jedna relejna kurirska stanica bila je smeštena u šumi Žutica, a druga u rejonu Crkvenog i Ivanjskog boka na Savi.

Kurirske veze održavane su, takođe, preko teritorijalnih relejnih kurirskih stanica i neposredno između štabova jedinica na svim stepenima komandovanja
1 sadejstva, po vertikalnoj i horizontalnoj liniji. Gotovo u svim borbenim akcijama kurirske veze su uvek vrlo dobro funkcionisale.

Funkcionisanje kurirskih veza (neposredno ili preko relejnih kurirskih stanica) bilo je obezbeđeno primernom organizacijom i izborom ljudstva koje je moralo da se odlikuje moralno-političkim kvalitetima, poverljivošću, odanošću, hrabrošću i potpunim poznavanjem terena na kome su se izvršavali kurirski zadaci. Komandiri i borci (kuriri) u sastavu bili su po pravilu veoma snalažljivi i sposobni ljudi, a takvih je bilo mnogo, jer je cela teritorija Slavonije bila pokrivena stanicama o kojima je reč.

U 1941. i u 1942. a delimično i u 1943. godini kuriri nisu bili u sastavu jedinica za vezu, već pri štabovima, odnosno komandama jedinica NOV i PO. U to vreme oni se nisu posebno obučavali, već su štabovi svojim uputstvima, naređenjima i objašnjenjima ukazivali da kuriri ne smeju živi pasti u ruke neprijatelja i da ne smeju odati tajnu. Takav odnos štabova prema kuririma sadržao je u sebi posebnu brigu i odgovornost za to da ti, pretežno mladi ljudi, izvrše svaki postavljeni zadatak, ali i da sačuvaju svoj život.

Ulaskom kurira u sastav jedincia za vezu, za njih je, kao i za ostalo ljudstvo jedinica za vezu, organizovana obuka. Od tada su i zadatke kuririma davali rukovodioci jedinica za vezu.

Kurirske veze nisu bile zapostavljene ni kasnije iako su, naročito od prvih meseci 1943. godine, veoma široko primenjivane veze tehničkim sredstvima.

Te veze u Slavoniji održavali su pešaci, konjanici, biciklisti, motociklisti i kuriri na terenskim automobilima. Između Psunja i Papuka do Zvečeva kuriri su se koristili i partizanskom železnicom. Kurirske veze preko Save i Drave održavane su čamcem na vesla, a u izuzetnim prilikama i priručnim splavom. Bilo je, međutim, dosta slučajeva da su morali plivati čak i u zimskim periodima, pri niskim temperaturama.

Bogdan Trgovčević

PRVA VEZA IZMEĐU KOMUNISTIČKE PARTIJE ALBANIJE I POKRAJINSKOG KOMITETA MAKEDONIJE 1941.

Krajem 1941. godine na terenu zapadne Makedonije u Strugi i Debru boravio je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju Kuzman Josifovski - Pitu. Boraveći u tom kraju on je uočio značaj i potrebu uspostavljanja dodira i veza sa albanskim komunistima, odnosno sa nekom od marksističkih grupa koje su delovale svaka posebno na teritoriji Albanije. Započeo i da ostvaruje svoju zamisao. U razgovoru sa nekim drugovima iz Struge, saznao je da u Albaniji rade i žive duže vreme neki drugovi iz Struge koji su pre i posle 1939. godine proganjani od albanskih odnosno italijanskih vlasti. Baš u to vreme, neki od njih, nalazili su se na slobodi. Josifovski je, preko drugova u Strugi, počeo da radi na uspostavljanju kontakta sa Vasiljom Santom (rodom iz Struge) koji se, u to vreme, nalazio u Tirani. Da bi bio sigurniji na tom putu, za pratioca je angažovao jednog druga, našeg simpatizera, koji je bio zaposlen u sedištu fašističke stranke u Strugi. U pratnji tog druga Josifovski je prvih dana novembra meseca 1941. godine krenuo u Tiranu. Došavši u Tiranu uspostavio je vezu sa Vasiljom, odnosno sa njegovom sestrom Elisavetom Santom. Preko nje se povezao sa nekim odgovornim komunistima, koji su ga potom povezali sa Miladinom Popovićem, članom CK KPJ, koji je tada radio i boravio u Tirani. Dolazak Kuzmana Josifovskog u Tiranu bio je najavljen, jer je Miladin Popović, nešto ranije, na traženje Minovskog da se dogovore o njegovom odlasku za Makedoniju, odgovorio da se sačeka jer će narednih dana doći jedan drug iz Makedonije pa će se onda o tome razgovarati. Nakon toga došao je Kuzman Josifovski - Pitu.

Miladin Popović je upoznao Minovskog sa Kuzmanom Josifovskim. Njih dvojica su se u Tirani dogovorili o stvaranju jedne vrste povereništva KPJ za Makedoniju u Debru. Kuzman je preneo Minovskom razne zadatke, posebno one koji su se odnosili na stvaranje uslova za oružanu borbu protiv okupatora i njegovih slugu na teritoriji zapadne Makedonije, koja je podelom fašističkih interesnih sfera, pripala italijanskom okupatoru.

Kuzman Josifovski - Pitu se dogovorio sa Minovskim i o javkama na koje bi se on obratio kada bude došao u Debar. Tom prilikom Minovski mu je dao javku za stan Živka Radoveškog, brata Petka Sekulovskog, starog komuniste, koji je u to vreme radio kao obućar u Debru.

Josifovski je istovremeno zatražio da se uspostavi veza iz Albanije do Tetova gde je bilo sedište Okružnog komiteta KPJ za Tetovo i Polog. Koliko mi je poznato oni su se još dogovorili da za taj zadatak zaduže u Debru Velju Barutovskog pekara. Barutovski je imao pekaru do kuće Petka Sekulovskog pa tako i veza između ove dvojice ne bi budila sumnju.

Minovski je, stigavši u Debar, započeo da ostvaruje zadatke koje mu je postavio Kuzman. Odmah je zatim, uspostavio vezu sa Barutovskim, a istovremeno su utvrđeni i detalji o kretanju kurira i prenosu pošiljki. Kada je proradila partijska veza Tirana - Debar - Tetovo i obratno, nije tačno utvrđeno, ali se zna da je funkcionisala krajem 1941. godine. Od toga vremena počela je da pristiže u Debar partijska literatura i drugi propagandni materijal.

Veza Tirana - Debar - Tetovo i obratno funkcionirala je neprekidno sve do juna 1942. godine, kada su u Debru uhapšeni neki komunisti, a članovi Mesnog komiteta KPJ za Debar povukli su se u ilegalnost. Od tog vremena ta veza je zapostavljena, ali ne i prekinuta. Bila je takoreći, jednostrana jer je Barutovski primao pošiljke iz s. Galičnika preko Toše Popovskog, ali ih nije dalje prosleđivao. Nije znao kome ih treba predati.

Tokom leta 1942. godine Barutovskom je stiglo pismo iz Albanije upućeno Kuzmanu Josifovskom. Pismo je ostalo kod Barutovskog jer nije mogao da ga prosledi dalje. Nekoliko dana kasnije do Barutovskog je došao Lutfi Rusi i njih dvojica su rešili da pismo uzme Rusi, pošto je trebalo da se sastane sa Minovskim koji je tada boravio u rodnom selu Bituši, kod Radostuša. Sutradan Rusi je sam posetio Minovskog i ovaj mu je rekao da otputuje u Tetovo i da tamo pronađe Dima Gavrovskog i preda mu pismo. Lutfi Rusi je nakon dva dana otputovao u Tetovo, na naznačenom mestu pronašao Gavrovskog i predao mu pismo. Rusi se vratio natrag jer mu je rečeno da će, ako bude potreban, odgovor na pismo biti poslat vezom koja je ranije opisana i koja će ponovo raditi.

Budući da sam bio jedan od učesnika u održavanju partijske veze poznato mi je da je ta veza učinila da se mnoga pitanja razreše pa i pitanja kadrovskog karaktera. Pribavljena su iz Albanije mišljenja o pojedinim albancima, koji su došli da rade kao službenici u raznim službama okupatora iako su po političkom opredeljenju bili komunisti ili bliski njima. Tako je, na primer, posredstvom ove veze povezano mnogo drugova, članova KP Albanije i njenih simpatizera sa organizacijama KPJ za Makedoniju. Ti ljudi su časno izvršavali zadatke koji su pred njih postavljale partijske organizacije a dali su značajan doprinos u razbijanju neprijateljske propagande u kojoj je okupator tvrdio daje on oslobodilac i ujedinitelj albanskog naroda.

Tokom kontakata sa Kuzmanom Josifovskim saznao sam da je opisanom vezom izvršena i razmena mišljenja o političkoj situaciji, o pojedinim zajedničkim akcijama itd. Tu vezu je Kuzman koristio tako što je početna i krajnja stanica bila kuća Elisavete Šanto, čak i krajem 1942. godine kada sam u novembru pratio Josifovskog u Tiranu. S tog puta Josifovski se vratio u Debar sam. Izdejstvovao sam mu legitimaciju preko jednog debarskog komuniste koji je radio u opštinskoj upravi na izdavanju ličnih isprava.

Veza: Tirana - Debar - Tetovo i obratno funkcionisala je do marta 1943. godine, a zatim nije bilo potrebno da se i dalje koristi. U međuvremenu su uspostavljene druge i brže veze između CK KP Albanije i CK KP Makedonije.

Ljutvi Rusi

KURIR MESNOG KOMITETA KPJ ZA KOSOVSKU MITROVICU

Od novembra 1940. do aprila 1942. bio sam kurir Mesnog komiteta KPJ za Kosovsku Mitrovicu.

Na moj prvi kurirski zadatak poslao me je (novembra 1940) drug Mate Kršum koji je radio u električnoj centrali. Trebalo je da odem u Peć i da otuda donesem vrlo važan partijski materijal. Dao mi je adresu na koju treba da se javim

u Peći, saopštio mije »javku« rekavši da će me sačekati jedna drugarica. »Javku« sam morao zapamtiti - nikako zapisati!

Kada sam se javio na određenu adresu, drugarica koja me je sačekala (kasnije sam je i upoznao, bila je to Mileva Vuković) uvela me je u kuću i dala mi kofer pun letaka. Posavetovala me je daje bezbednije ako se do stanice odvezem fijakerom, što sam i učinio.

Na pećkoj željezničkoj stanici radio je kao otpravnik vozova drug Milan Mićković, član KPJ. Pošto smo se poznavali još iz dana dok je radio u Kosovskoj Mitrovici, ja sam kofer sklonio u njegovu kancelariju do časa polaska voza. Sa njim sam izašao i smestio se u kupe druge klase u kojem su već sedela dva oficira. To se pokazalo kao dobra okolnost, lakše sam se mogao »provući« mimo kontrolu. Uskoro je naišao kondukter. Sa njim je bio i sprovodnik voza - žandarm. Čuvši od konduktera da sam železnički činovnik, a i više zbog saputnika, žandarm mi je tražio isprave. Tako sam bezbedno doputovao, predao letke, koji su zatim rasturani po Kosovskoj Mitrovici i u rudniku Stari trg.

Još jednom sam putovao u Peć i izvršio sličan zadatak. Letke sam dobio od druga Cede Mijovića i preneo ih takođe u Kosovsku Mitrovicu.

U vreme kapitulacije stare Jugoslavije na železnici u Kosovskoj Mitrovici je bilo tri člana KPJ, jedan kandidat i jedan član SKOJ-a. Članovi Partije su bili: Đoko Lekić, Fejzulahi »Ceka« (imena mu se ne sećam) i ja. Kasnije je došao Milorad Nedić, a kandidat je bio Miraš Jovanović. Član SKOJ-a bio je Petar Lekić, streljan u Kraljevu oktobra 1941. Do druge polovine 1941. godine bili smo povezani u ulične ćelije. Tada je Mesni komitet krajem avgusta i početkom septembra odlučio da formira partijsku ćeliju na železnici. Tu odluku nam je preneo drug Azis Sulejmani. Za sekretara sam izabran ja, a od oktobra tu dužnost je primio Đoko Lekić.

Formiranje partijske ćelije na železnici u našem gradu pokazalo se ispravnim. Aktivnost je postala veća, a zadaci konkretniji. Rad sa osobljem na železnici postao je širi, i slobodno mogu da kažem, veliki broj železničara bio je spreman da nam pomogne u ostvarivanju važnih i teških zadataka. Uspostvljena je veza sa naprednim železničarima na drugim stanicama. U Raškoj su to bili drugovi Čedo Šoškić, Božo Radunović i Jovan Marjanović, u Lešku Mirko Prelić i Milovan Samardžić, mada ovaj poslednji nije bio zaposlen na železnici; u Banjskoj otpravnik vozova Milenko Milenković; u Prištini član KPJ Vukosav Jovović. Takvo povezivanje omogućilo je kuririma lakše i bezbednije kretanje i prikupljanje dragocenih obaveštenja, i da se bezbednije prebacuje materijal i oružje.

Cim je formiran Kopaonički odred, bio sam upućen u tu jedinicu, da prenesem poruku komesaru odreda Dušanu Tomoviću da pošalju više ljudi koji će preuzeti jedan puškomitraljez i više pušaka. Iz Kosovske Mitrovice pošao sam jutarnjim vozom. Tako sam putovao do Leška, gde sam se na peronu sreo sa drugom Samardžićem koji mi je saopštio poruku.

Odmah pošto sam preneo poruku borci su odneli traženo oružje.

Početkom avgusta drug Milenković iz Banjske obavestio je Mesni komitet, poruku preneo Dušan Karić, da je on iz jednog teretnog voza preuzeo kofer pun eksploziva i da ga čuva u svom stanu. Odmah me je pozvao sekretar Mesnog komiteta drug Ali Sukrija i dao mi u zadatak da taj eksploziv prenesem u svoj stan.

Do Banjske sam putovao putničkim vozom. Tamo me je sačekao drug Milenković koji mije savetovao da se u Mitrovicu ne vraćam putničkim vozom, jer nemačka i albanska policija rigorozno sprovode kontrolu na stanici. Kofer je bio velik i težak oko 15 kilograma, pa bi to policiji palo u oči. Stoga sam rešio da putujem teretnim vozom. Tu se dobrim pokazao naš sistem veze, jer iako voz nije trebalo da stane u Banjskoj, mi smo uspeli da mašinovođa zaustavi kompoziciju. Kofer sam uneo u službena kola i zamolio vozovođu da voz zaustavi skoro do »graničnika« van perona. Odatle do mog stana nije bilo više od tridesetak metara, pa mi kofer i nije bilo teško preneti.

Kofer je bio kod mene desetak dana. Onda je došao drug Rašid Dedović, sa jednim »žandarmom« i uzeo eksploziv. On gaje i preneo u Vučitrn, u dalju »partijsku nadležnost«.

Inače, taj kofer je sasvim slučajno dospeo do Milenkovića u Banjskoj. U Uroševcu je vozovođu teretnog voza zamolilo neko lice da u službena kola ^rimi jedan kofer koji će u Kosovskoj Mitrovici neko preuzeti. Pošto se u Mitrovici nije niko pojavio, vozovođu je zainteresovalo šta je u koferu. Kad je video eksploziv, on se uplašio i zamolio druga Milenkovića da kofer baci u Ibar. Razume se, Milenković to nije uradio. Tako je eksploziv dospeo u prave ruke.

Početkom juna 1941. godine otputovao sam u Beograd, opet, po nalogu Mesnog komiteta. Preneo sam poruku drugu Hivzi Sulejmaniju da se što pre preseli u Kosovsku Mitrovicu gde bi, kao Albanac, mogao više da koristi u partijskom radu. Kod Sulejmanija sam zatekao još jednog Albanca, emigranata iz Albanije, mislim da se zvao Nuo. Nosio je naočare velike dioptrije. Njega sam pratio do Mitro vice. On je kasnije raspoređen na rad u Podujevu, što je partijskoj organizaciji odgovaralo.

Članovi Partije zaposleni na železnici, imali su zadatak da održavaju vezu između Mesnog komiteta u Mitrovici i Sreskog komiteta u Prokuplju kao i veze sa Kopaoničkim odredom i sa Okružnim komitetom u Kraljevu, a preko njih i sa Pokrajinskim komitetom za Srbiju. Tako sam početkom avgusta dobio zadatak od druga Ali Šukrije da preko Okružnog komiteta u Kraljevu Pokrajinskom komitetu dostavim jedno pismo. Ono je bilo veoma važno i nikako nije smelo da dospe u ruke neprijatelju. »Javka« se nalazila, u Abadžijskoj zadruzi u Kraljevu. Preko »javke« sam se povezao sa drugaricom Olgom Milutinović, koja me je odvela u jednu kuću van grada u selu Ribnici, gde sam pismo i predao.

Sticajem okolnosti pismo ipak nije dospelo u Pokrajinski komitet, pa sam kasnije preneo drugo pismo iste sadržine, ali ovoga puta preko Prokuplja - u Pasjački partizanski odred.

Početkom oktobra pronela se vest u Mitrovici da su partizani ubili nekoliko Albanaca, inače trgovaca. Sekretar Mesnog komiteta, drug Ali Šukrija dao mije zadatak da odem u Rašku i da proverim istinitost ove vesti. »Veza« u Raškoj mi je bio sudija Paunović. On je demantovao te glasine verujući da su ih izmislili i širili četnici Mašana Đurovića, da bi sopstvene zločine pripisali partizanima. Te noći je u Rašku ušao Kopaonički odred, pa mi je i komesar odreda Dušan Tomović potvrdio Paunovićevu pretpostavku.

Pri povratku u Mitrovicu situacija je bila prilično komplikovana zbog stalnog prisustva neprijatelja. Do mosta kod Ibarske Slatine putovao sam u lokomotivi. Zatim sam učestvovao u rušenju jednog mosta čijim je rušenjem rukovodio drug Sveta Trifunović. Put sam nastavio vozom. Međutim, iznenada su se na pruzi i putu pored nje pojavili Nemci. Sproveli su nas u Kosovsku Mitrovicu i zatvorili. Uspelo nam je, meni i železničarima Ignjačeviću i Veljkoviću da se izvučemo iz zatvora. Zaprvo, Nemci su nas pustili jer smo se mi u svojim iskazima pred nemačkim islednikom branili time da smo - železnički radnici. Posle tog srećnog završetka, nisam bio sasvim siguran da ipak, neću biti otkriven. Stoga sam žeJeo da odem u Kopaonički odred. Sa mnom se složio i drug Šukrija, ali to nije bilo lako izvesti. Zbog borbi u Ibarskoj klisuri, taj put, iako najkraći, bio je presečen. Međutim, Partija je imala široku mrežu veza i kanala, pa sam krenuo preko Vučitrna i Podujeva. U Vučitrnu su me prihvatili Rašid Dedović i njegova supruga Melahata Hodžić, a sa njima i jedan Albanac »žandarm«. U Podujevu su mi dalji put obezbedila dva Albanca u žandarmskoj uniformi, emigrant Nuo i Jakija Fuši. Ovaj poslednji je bio zaposlen kao sekretar Sreskog načelstva. On mi e izdao i objavu za nesmetan prelaz preko Prepolca. Tako sam odspeo do Kuršumlije, a odatle do sela Trbunja, pa preko Brusa i Kopaonika u Rašku. Štab odreda bio je u selu Beoce, ali su komandant i komesar bili u akciji koja se izvodila prema Novom Pazaru.

Posle nekoliko dana u odred je došao kurir iz Užica, nakon čega me je pozvao drug Sima Karamarković i dao mi zadatak da se vratim u Mitrovicu i da

prenesem poruku sekretaru Komiteta - da u odred uputi što više radnika iz rudnika jer će Nemci započeti veliku ofanzivu. Sutradan sam sa još jednim drugom pošao preko Kopaonika i niz reku Toplicu stigao u selo Merćez. Tu me je je taj drug upoznao sa tamošnjim učiteljem koji će mi, kako mi je rečeno, u povratku biti veza i obezbediti prihvat novih boraca. U Kuršumliji sam se povezao sa drugaricom Sime Karamarkovića. Moj saputnik je otišao u Kosaničku partizansku četu, a ja preko Podujeva, uz pratnju jednog »žandarma«, u Kosovsku Mitrovicu.

Sekretar Mesnog komiteta se složio sa porukom i ponovo me uputio istim kanalom da obezbeđujem prihvat grupe. U svim usputnim mestima sam upozorio već pomenute drugove na važnost zadatka. Tako sam došao u Rudnicu, gde sam zanoćio u kafani. Situacija na terenu Kopaoničkog odreda bila je već teška; ofanziva je počela, odred se povlačio prema Čačku, a u borbi protiv četnika bio je ranjen i komandant odreda, Predrag Vilimonović.

Mene je u kafani pri povratku u Mitrovicu video čuvar pruge Đuro Petrić i upozorio da me traži četnik Vasković, inače i sam železnički činovnik, da bi me likvidirao. Zato sam rano ujutru otišao iz Rudnice i preko Kopaonika uveče stigao u Brus. Tu sam zanoćio u nekoj kafani, punoj četnika. Gazda je četnicima, koji su se bučno veselili, rekao da sam mu nepoznat. »Vojvoda« me je pozvao i zatražio isprave. Pružio sam mu svoju železničku legitimaciju i rekao da službeno putujem u Beograd. To ga je, izgleda, zadovoljilo pa me je pustio na miru. Tako sam nastavio put do Mitrovice i izvestio druga Šukriju o novonastaloj situaciji. Više nije bilo moguće slanje novih boraca u odred.

Nekako krajem novembra sekretar Mesnog komiteta predao mi je pismo za Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju. Zbog važnosti pisma i drug Dedović je imao zadatak da me prati od Vučitrna do Podujeva. Drugovi iz Podujeva bili su obavešteni o času našeg dolaska. Sačekali su nas dva pripadnika »žandarmerije«, i odveli u kafanu, gde sam zanoćio. Sutradan su me drugovi automobilom prevezli do Kuršumlije a odatle sam nastavio do Prokuplja. Iz tog mesta me je »veza« odvela do partizanskih straža i odreda na Pasjači. Pismo sam predao štabu Kopaoničkog odreda i vratio se istim putem. U zakazano vreme čekali su me na Prepolcu. U Podujevu je bio i drug Met Barjaktari koji je pobegao pri hapšenju, iz Prištine. Njega i mene su preko nekih sela preveli opet »žandarmi« od Mitrovice.

Sredinom januara 1942. godine, drug Šukrija mije dao pismo koje je trebalo da uručim sekretaru Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju, drugu Crnom mislim daje to bio Boro Vukmirović. Od Kosova polja do Peći trebalo je da me prati jedan drug čije sam ime zaboravio. Bila je određena »javka«, čas i mesto sastanka. Pismo sam ušio u veliku železničku bundu, našao se sa »vezom« i bez teškoće prešao iz nemačke u italijansku okupacionu zonu. U Peći sam prenoćio kod Milana Mićkovića. On me je sutradan odveo kod jednog druga, a ovaj do druga Crnog. Pismo sam predao, sačekao odgovor i vratio se u Mitrovicu.

Odlazak u Peć bio je ujedno i moj poslednji kurirski zadatak, jer sam polovinom aprila 1942. godine bio otkriven i samo zahvaljujući jednom - Albancu, radniku ložaču, izbegao sam hapšenje. On je, naime, otkrio da mu se brat, koji je radio u policiji, interesuje za nekog železničkog činovnika Jakšića, te da će ga odmah uhapsiti. Kada je to došlo do druga Jovića on je to odmah preneo Strahinji Milosavljeviću, a ovaj meni. Odmah sam otišao kod drugarice Silvije Tomazini, gde sam našao i druga Sukriju, i upoznao ih sa upozorenjem. Na zahtev druga Đura Dukića odlučeno je da me upute u Kraljevo i stave na raspolaganje Okružnom povereništvu KPJ. Sutradan sam vozom otputovao do Raške, gde me je prihvatio Čedo Šoškić. Dalje sam kamionom nastavio put za Kraljevo. Imao sam lažnu legitimaciju.

Vukadin Jašović

VEZA PARTIJSKIH RADNIKA I PARTIZANSKIH SNAGA NA PODRUČJU NEROD̆IMSKOG SREZA, DELA KOSOVA I SEVERNE ALBANIJE

Po dolasku Italijana u Albaniji 1939. godine, napustio sam službu poljoprivrednog referenta u Skadru i tako ostao bez posla sve do 1941. Kada je kapitulirala bivša Jugoslavija i posle aneksije dela Kosmeta od strane Albanije, došao sam u Prizren da nađem posao. Ovde je iz Albanije već bio došao agronom Dhori Laci sa zadatkom da organizuje poljoprivrdnu službu na Kosovu i Metohiji. Dhori mi je ponudio mesto upravnika rasadnika u Uroševcu.

Odlučio sam da se o ovom predlogu konsultujem sa Džavidom Nimanijem, koga sam poznavao još iz Tehničke škole u Tirani (školske 1934/35. godine). Od njega sam čuo prve reči o Komunsitičkoj partiji. Te, 1941. godine Nimani je bio u Prizrenu, mislim na dužnosti učitelja. Znao sam sigurno da je vatreni antifašista a i komunista. On je želeo da pođem u Uroševac, jer će tako Partija moći lakše da deluje na ovom terenu a ja ću kasnije dobiti potrebnu vezu i uputstva za rad. Tako sam juna meseca 1941. došao u Uroševac za upravnika rasadnika.

Organizacija vlasti na Kosovu i Metohiji je već bila spro vodena od strane Italijana, odnosno albanskog visokog civilnog komesara, koji je imao sedište u Prizrenu.

Italijani su imali u Uroševcu svu vojnu vlast i to, uglavnom, preko karabinjera. Nemci su se povukli ostavljajući samo manju grupu, koja je imala zadatak da kontroliše železnički transport. Jedan deo nerodimskog sreza (Sirinićka župa) i deo gajtanske opštine ustupljen je Bugarima. U organe vlasti ušli su, uglavnom, Albanci.

Početkom juna, kada su Nemci predali ylast Italijanima, došlo je do hapšenja većeg broja građana. Uhapšen je Haljim Šuki, predsednik Opštine u Uroševcu, iako je bio Musliman, a na njegovo mesto je postavljen Tadej Marku (katolik, Albanac). Tadej Marku je u Opštinu doveo svog prijatelja Matiju Koljveši, namenivši mu specijalne zadatke. On je sa naoružanim opštinskim pandurima pokušavao da na svakom mestu i u svakoj prilici provocira i izaziva Srbe i Crnogorce, a posebno omladinu. Ovo je bio poseban način iscrpljivanja i psihičkog maltretiranja srpskog i crnogorskog življa. Na organe vlasti u Uroševcu imao je poseban uticaj velikoposednik iz sela Davidovci Smail Goran. On je predstavljao posebnu figuru, kako u srezu, tako i u Okružnom načelstvu u Prištini.

U kvislinškoj vlasti nije bilo nijednog Srbina ili Crnogorca. U gradskoj opštini vlast su uglavnom držali Albanci - katolici, a u seoskim opštinama Albanci - pretežno ekstremisti.

Teritorija nerodimskog sreza imala je šest opštinskih centara i obuhvatala 48 sela, od kojih su samo četiri bila čisto srpska, 12 čisto albanska; u 19 živeli su Albanci i doseljenici, u 10 Albanci i Srbi starosedeoci a tri su bila čisto doseljenička. Ovakva heterogenost je predstavljala posebnu specifičnost ovog kraja, kako u kulturnom tako i u ekonomskom i političkom pogledu.

Pored predsednika u seoskim opštinama je postojao sekretar, poneki pisar i naoružani panduri. Oni su bili zaštita pljačkaškim bandama i stalni agitatori među albanskim stanovništvom za okupatorsku vlast, odnosno za »Veliku Albaniju« pod okriljem fašizma. U selima je vladala opšta nesigurnost. U bivšim žandarmerijskim stanicama u momentu dolaska Nemaca, Albanci su uspeli da preuzmu ulogu policije i da se u tom pogledu potpuno organizuju (svaka opština imala je komandira i grupu od 20-40 naoružanih ljudi). Oni su odmah preduzeli mere da u potpunosti razoružaju Srbe i Crnogorce. Posle dolaska Italijana, oružje je bilo, uglavnom, oduzeto od srpskog i crnogorskog življa. Italijanima novostvorene albanske žandarmerijske stanice nisu bile dovoljne, te su oni umesto njih postavili svoje karabinjere.

Naoružani Albanci tada nastupaju slobodnije u izvođenju niza akcija po selima, čiji je cilj bio da primoraju naseljenike da napuste svoja ognjišta. Veći deo naseljenika, u takvim uslovima, napustio je svoje domove bez otpora.

Na teror neki naseljenici su odgovarali organizovanjem za odbranu, nabavljaju puške, uglavnom sa teritorije koju su okupirali Bugari, noću postavljaju svoje straže i patrole, koje su imale zadatak da osujete iznenadne napade na njihove domove. Puškaranje svake noći po selima postaje obična pojava. Italijani su sprečavali svako puškaranje i sukobe na glavnim drumovima i mestima gde su locirane njihvoe jedinice, dok ih stanje u dubini sela nije nimalo uzbuđivalo.

Takvu politiku i stanje prihvatila je i Fašistička partija,[11] čija je organizacija stvorena odmah po ulasku Italijana u Uroševac. Sekretar ove Partije za srez nerodimski postao je Idris Ajeti, učitelj. Odziv za upis u FPA nije bio naročito veliki, u nju su se pretežno učlanjivali trgovci, velikoposednici, barjaktari i si. FPA je činila sve da mlade uključi u razne fašističke organizacije: decu u »balile«, omladinu od 14 do 17 godina u »avangardiste« a iznad 17 godina u »đovane fašiste«. Ove organizacije nisu bile snažne, ali su ipak okupile jedan deo, naročito školske dece i omladine, u većim opštinskim centrima.

Na području ovoga sreza nalazili su se jači delovi Italijanske pešadijske divizije Pulje (Puglie). Tu su bile stacionirane i granične jedinice. Karabinjerske stanice nalazile su se u Uroševcu, Štimlju, a neko vreme i u Babuši. U gradu je bila pod oružjem i uniformisana služba finansijske kontrole, koja je bila deo finansijskog bataljona lociranog na Kosovu.

U ovakvoj situaciji na smirivanju strasti Albanaca veoma uspešno radi jedan broj albanaca iz Albanije, koji su po okupaciji došli ovde na službu. Porodica Spahija iz Albanije bila je poznata kod mnogih Albanaca iz ovih sela, te je tako Spahija Nijazi, tada upravnik rasadnika u Uroševcu, bio veoma rado prihvaćen i viđen u nizu albanskih kuća. Po običaju, većina Albanaca iz sela dolazila je kod domaćina kuće da sa njim razgovara. U nizu sela Spahija Nijazi je kod prijatelja održavao spontane skupove i uveravao Albance u pogrešnost stava i njihovog držanja prema Srbima i Crnogorcima. Pored toga, dugim ubeđivanjem im je dokazivao da se u Italijanima i Nemcima mogu videti samo okupatori, a ne oslobodioci, kao što je jedan deo Albanaca mislio. To je urazumilo veliki broj ljudi, te su tako ekstremisti Albanci ostajali bez podrške.

Nastala situacija obavezala je istaknute antifašiste da preduzmu i određene mere. U Uroševcu su u tom momentu, koliko mi je poznato, bili sledeći članovi Komunističke partije Jugoslavije: Jovan Vučinić, radnik, Rade Ristić, metalski radnik; Nikola Vidačić, radnik. Oni su svojim stavovima uticali na držanje niza antifašista.

U međuvremenu saznalo se za ustanak u Srbiji i Crnoj Gori, pa je raspoloženje za borbu u celini poraslo, posebno kod Srba i Crnogoraca. Takva situacija je zbunila okupatora, pa su karabinjeri i njihovi saradnici izvršili i prva hapšenja u Uroševcu. Tada nisu hapšeni samo komunisti, jer okupator, izgleda, nije imao pouzdanu evidenciju o komunistima na ovom području, te se zato odlučio na hapšenje viđenijih ljudi, koji bi mogli povesti narod u borbu. Uhapšeni su bili Blagoje Milićević, Đuro Bejatović, Radule Pejošević, pop Dragi Kujundžić, Haljini Šuki i još neki. Bili su to ljudi različitih političkih shvatnaja, ali svi su bili antifašisti.

Hapšenje nije zastrašilo antifašistički raspoložene ljude. Njihov rad su objedinjavali članovi Komunističke partije. Tako je Jovan Vučinić, u kući Ilije Saviča u selu Bibe, upoznao Spahiju Nijazija i savetovao da se poveže sa grupom Albanaca-antifašista iz selaSazlije, i to: sa braćom Tafiljom i Iljijazom, Omanom i Isljamom. Da te drugove ne bi pridobili i za reč uhvatili fašistički nastrojene snage, trebalo je što pre stupiti u kontakt s njima, što je Spahija i učinio preko

1) Fašistička Partija Albanije (FPA) osnovana je 2. juna 1939. godine, neposredno posle okupacije Albanije od strane Italije. Partijska hijerarhija i organizacioni principi FPA važili su i za tzv. »oslobođene krajeve«.

Šabana Kajtaza, tada službenika Sreskog suda u Uroševcu. U isto vreme sa Spahijom sarađuju Nikola Vidačić i Rade Ristić, a zatim Živko Kotorčević, Sava Sinadinović i dr. Prema dobijenim uputstvima i u dogovoru sa Radom Ristićem, Nijazi stvara aktiv Albanaca - antifašista u Uroševcu u sastavu: Šefki Ajdin, zv. »Plješina«, Muharem Vata i Vehbi Ramadani. Rade Ristić dao je Spahiji letke antifašističke sadržine s ciljem da ih oni na sastancima aktiva antifašista upoznaju. Radom aktiva rukovodio je Spahija Nijazi. Pored letaka sa dnevnim vestima proučen je i Proglas CK KPJ. Aktiv se ubrzo proširio. U aktiv su ušli drugovi Abdulah Muslija i Ejub Salid.

U međuvremenu, Spahija Nijazi je obavio razgovore sa još nekim Albancima iz susednih sela. U razgovoru sa Adem Maljoku (»Mula Ađem«) iz sela Jezerca, Spahija je stekao utisak da je ovaj spreman na saradnju, što je on i prihvatio. Slično je bilo i sa Bajazitom Ćori iz sela Rahovica i Đevatom Tahiri iz sela Sojeva.

Uputstva za rad aktiva Albanaca - antifašista - Spahiji je davao Nikola Vidačić. On se posebno interesovao za uključivanje Albanaca u borbu protiv okupatora, jer se znalo da se borba u ovom kraju mora organizovati i uz učešće Albanaca. Prema tome, aktivnost je trebalo brzo prenositi i na sela. Tako je u selu Sojevu u aktiv obuhvaćeno više ljudi i to: braća Dževat, Ferat, Isa i Murat Tahiri, Obradža Fazi], Obradža Ljoš i Sojeva Bedjed, a u selu Miraš Jusuf Barjaktari.

Posebno se radilo na formiranju aktiva antifašista u Gnjilanu. Tu je Spahija Nijazi uspostavio vezu sa braćom Vehbija i Veselj Redžepi i sa Kadri Haljimom.

Na sastancima aktiva postavljeni su konkretni zadaci za svakoga člana. Trebalo je politički ubeđivati ljude da se organizuju i budu spremni za pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu. Posebna pažnja je obraćana na prikupljanje omladine i rad s njom. Ideja borbe za bratstvo i jedinstvo Albanaca, Srba i Crnogoraca u ovom kraju, stalnim i upornim radom aktiva, trebalo je da postane cilj svakog rodoljuba.

Sredinom decembra 1941. u Prištini je održana proširena konferencija Mesnog komiteta KPJ za Prištinu i okolinu u prisustvu Pavla Jovićevića, člana Biroa Oblasnog komiteta KPJ. Na ovoj konferenciji iz nerodimskog sreza bili su prisutni Nikola Vidačić i Jovan Vučinić, Konferencija je dala ocenu svega što je učinjeno i donela konkretne zaključke o daljim pripremama za organizovanje NOB-e.

Odluke konferencije su preko Vidačića i Vučinića prenete u nerodimski srez. Spahija Nijazi je dobio zadatak da aktive antifašista Albanaca ne samo proširi, već da organizuje konkretnije zadatke, vezane direktno za akcije uperene protiv okupatora. Tako krajem decembra 1941. i početkom januara 1942. dolazi do organizovanijeg i odlučnijeg otpora okupatora i kod jednog dela albanskog življa.

Spahija Nijazi

VEZE U NARODNOOSLOBODILAČKOM POKRETU KOSOVA TOKOM PRVE DVE RATNE GODINE

I pre dolaska druga Tita na čelo KPJ postojale su, i u izvesnoj meri bile razvijene, ilegalne partijske veze. One su postale sigurnije, i temeljitije su postavljene kod nas na Kosovu, tek pošto je drug Tito stao na čelo Partije. Veze su postale bolje naročito posle dolaska druga Tita na Kosovo i Metohiju 1939. godine, kada je u Kosovskoj Mitrovici održao sastanak sa članovima Oblasnog komiteta KPJ, kome su prisustvovali Boris Vukmirović-Crni, Miladin Popović-Top, Ramiz Sadiku-Baca, Pavle Jovićević Paljoka i drugi. Drug Tito je i tada isticao značaj partijskih veza koje su bile jedan od glavnih preduslova za pravilno izvršavanje par-

tijskih zadataka. Pravilno postavljanje i učvršćenje partijskih veza imalo je dalekosežni značaj, što se jasno videlo kasnije, u toku narodnooslobodilačke borbe.

Ova moja sećanja se odnose samo na uži deo Kosova: Kačanik, Uroševac, Lipljan, Prištinu, Kosovsku Mitrovicu i na kosovska sela tog regiona, a neke veze o kojima ću kazivati dopiru do Prizrena, Đakovice i Peći u Metohiji. Podaci kojima se služim i koje ovde pominjem, nisu isključivo vezani za moje neposredne doživljaje tokom revolucije, već su dobrim delom prikupljeni iz razgovora s drugim učesnicima NOR-a...

ILEGALNE PARTIJSKE VEZE

Sećam se daje između 1938 i 1941. godine u selu Donjoj Guševici učitelj u osnovnoj školi bio Božo Perović. " On i njegova supruga Milka Karadžić-Perović bili su u naprednom radničkom pokretu. Kod njih je u to vreme češće svraćao njihov prijatelj Jordan Đukanović, poljoprivredni stručnjak-inžinjer, koliko se sećam. On je zajedno sa učiteljem Perovićem držao predavanja o poljoprivredi po selima: Donjoj Gušterici, Livadu, Dobrotinu, Lapljen Selu, Suvom Dolu, Ljip-Ijanu Vrelu, Gracku i drugim. Pored toga, Đukanović je vrlo pozitivno uticao na ljude i omladinu, govoreći im o naprednom radničkom pokretu.

Jordan Đukanović je posećivao učitelja Božu Perovića i posle svog premeštaja u Makedoniju (živeo je i radio u Skoplju i u Negotino na Vardaru do početka rata).

Učitelj Božo Perović je bio načelnik školske čete u Donjoj Gušterici koja je brojala 86 članova i 36 »naraštajaca«. Sećam se, bilo je to septembra 1939. godine, posle jednog sastanka školske čete, učitelj Boža je izdvojio grupu mladića među kojima sam bio i ja, i zadržao nas na kratkom razgovoru. Kada smo ušli u učionicu, zajedno sa učiteljem, na sastanak je došao i Jordan Đukanović. Na tom sastanku bili su prisutni: Čedomir Vučić, Doka Sojević, Čeda Zarković, Živorad Milovanović, Duško Milivojević, Đorđe Stević, Bora Stanković i Slavko Lazić. Posle sastanka na kome su govorili učitelj Boža i Jordan Đukanović, dobili smo od učitelja partijsku literaturu. Tu se našla i brošura »Život i rad u SSSR-u«. Učitelj je i kasnije održavao sastanke sa ovom grupom drugova, uz napomenu da o tome ne treba nikome ništa govoriti. (Članovi te grupe postali su članovi SKOJ-a 12. septembra 1941. godine.).

Jordan Đukanović je imao uticaja i na omladinu ostalih kosovskih sela. Sećam se daje za njim stiglo službeno obaveštenje u Opštinu sela Janjeva, gde sam ja bio opštinski pisar, a predsednik Opštine Rajko Dimitrijević, čiji je brat Trajko učitelj u Prištini bio još tada komunista. U tom službenom obveštenju govorilo se da se strogo prati kretanje Jordana Đukanovića. Za to se interesovao i komandir žandarmerijske stanice u Janjevu narednik Branko Čučković i sam načelnik sreza gračaničkog Brana Vasiljević.

Prvog maja 1940. na inicijativu Jordana Đukanovića učitelj Božo Perović i njegova žena Milka, istakli su crvenu zastavu (sa srpom i čekićem) na krovu osnovne škole u Donjoj Gušterici. Kad su neki imućniji seljaci ustali da skinu zastavu učiteljica Milka ih je sprečila sa lovačkom puškom u rukama....

Jordan Đukanović je još jednom, neposredno pred drugi svetski rat, dolazio na Kosovo, u selo kod učitelja Perovića. Posle se više nije pojavljivao i ne znam šta je bilo sa njim, ali je za sobom ostavio trag širenjem komunističkih ideja, naročito među mladima...

Kako je kazivao Miroslav Ristić Ćuška, na Kosovu u to vreme nije bilo masovnijeg omladinskog pokreta. Ali se osećao u izvesnoj meri ideološki i politički uticaj Partije koga su širili studenti Beogradskog univerziteta. Uticaj se najviše osećao kod srednjoškolske omladine.

1) Učitelj Božo Perović, član KPJ poginuo u toku rata 1942. godine.

Studenti, koji su na ovaj način širili uticaj Partije na omladinu, bili su Bora Stojanović, Apostol Pršendić, Toma Tomić, Meto Barjaktari, Todorka Mitić, Olivera Karalić, Danilo Mrđenović i Ivan Denić.

U formiranju revolucionarnih shvatanja znatnu ulogu je odigrala i Gradska čitaonica u Prištini zvana »Narodni dom«. Radila je pod kontrolom policije, ali je u njenu upravu, pored jednog broja režimskih ljudi, preko veze ubačen veći broj naprednih intelektualaca, uglavnom prosvetnih radnika, pa i nekoliko studenata. U čitaonici se često diskutovalo o raznim pitanjima. Tu je nabavljena napredna literatura, razume se na ilegalan način.

Partijske veze i rad sa radničkom omladinom su jačali, te su postojali uslovi da se oformi organizacija SKOJ-a i da se ide na jačanje i proširenje partijske organizacije. Međutim, to nije učinjeno i ovaj rad je još dugo posle toga ostao nesređen. Razloge za takvu situaciju treba tražiti u tome, što je partijska ćelija, koja je u to vreme postojala u Prištini, uglavnom pošla za Petkom Miletićem.

0 stavu Petka Miletića napredna omladina tada nije znala ništa. Naprotiv, u nekoliko navrata je tadašnji student Zejnel Salih, pričao Miroslavu Ristiću o Petku kao velikom revolucionarnom borcu. Kasnije je Zejnel bio isključen iz KPJ...

Na Vidovdan, 28. juna 1939. godine, bila je organizovana, kod spomenika Kosovskih junaka na Gazi Mestanu, velika proslava 550-godišnjice Kosovske bitke. Toga dana okupila se masa naroda, ne samo sa Kosova već i iz drugih krajeva. Na samom mestu proslave, organizovano je rasturanje letaka. Taj materijal su u više kofera, doneli drugovi iz Peći, Kosovske Mitrovice i Prištine. Posle podne, kada se narod počeo razilaziti, članovi KPJ i skojevci su na svim putevima i stazama koje su vodile sa mesta proslave delili letke narodu. Sve je proteklo bez ikakvog incidenta, iako je bila velika količina propagandnog materijala, a na mitingu je bilo mnogo žandarmerije.

U leto 1939. godine uspostavljene su čvršće veze sa selima po Kosovu. Gimnazijalci iz tih sela su donosili vesti o tome kakav je koji od seljaka na koga se Partija može osloniti itd. U selu Vrelu stupilo se u vezu sa Petrom Vujačićem i Vukotom Mirjačićem. U selo Gracko kod Lipljana sa Jagošem Kobačevićem, u Obiliću sa Mišom Subotićem, u Lipljanu sa Stanojem Aksićem Popom, u selu Slovinji sa Borom Trajkovićem studentom medicine itd.

Partijski aktivisti iz Prištine, Miroslav Ristić i Dragi Filipović, organizovali su sastanak sa simpatizerima i pripadnicima pokreta. Na okupu su tada bili: Petar Vujačić- Crni, Vukota Mirjačić, Špiro Samardžić, Miloš Čvorović, Živko Mitrović, Veljko Mirjačić, Đuro Mirjačić, Ivan Pokuševski, Andrija Bulajić, Filip Bulajić i drugi. Veze i rad su uspostavljeni i po drugim selima. Miroslav Ristić i Dragi Filipović su češće obilazili sela, održavali veze sa ljudima i sastanke, dostavljali razni partijski materijal i knjige za čitanje. Na taj način su pripremani ljudi za predstojeće događaje i zadatke.

U jesen 1939. godine Miroslav Ristić odlazi u Beograd na studije i odmah se povezuje sa studentskim pokretom, ali često navraća i u Prištinu. Krajem decembra 1939. godine odlazi za Peć i vraća se u društvu sa Mitom Miljkovićem. Miljković, Ristić i Filipović odlaze u selo Lipljan gde održavaju sastanke, a zatim u selo Vrelo gde je u kući Vukote Mirjačića, pred oko 60 ljudi, Mita Miljković govorio o političkoj situaciji.

Avgusta 1939. godine u Prištinu dolazi Miladin Popović Top, sekretar Oblasnog komiteta, zajedno sa Krstom Popivodom. Radilo se uglavnom o omladinskom pitanju.

Septembra 1940. godine formirana je jedna napredna grupa od radnica u Ćilimarskoj školi. Pored toga, postojala je još jedna grupa ženske omladine, formirana još početkom leta, u kojoj su bile Vida 4cić, Nataša Micić, Rada Slavić, Desa Đorđević, Jela Đorđević i Dana Acić. Ovom grupom u početku rukovodila je Vuka Ivanović, a po njenom odlasku u Beograd rukovođenje je preuzela Vida Acić.

U leto 1940. godine veze su se više širile u gradu i pojedinim selima. Tih dana Ristić odlazi u Peć, gde se sastaje sa Pavlom Jovićevićem i Borisom Vukmirovićem na nekoj ledini blizu sela Vitomirice, Ristić im je podneo izveštaj o radu u Prištini i na selu, a od njih je dobio upustva za dalji rad. Tom prilikom doneo je u Prištinu dosta raznog ilegalnog partijskog materijala.

U decembru 1940. godine Ristić se sastaje ponovo u Prištini sa Pavlem Jovićevićem, gde je Pavle oformio jednu od 5 grupa kandidata za članove KPJ. Tih dana Ristić je morao da napusti Prištinu i pređe u Beograd, jer mu je pretila opasnost da bude uhapšen. Pred sam početak rata 1941. godine veze od vrha pa sve do dole, do omladinskih organizacija, kandidata za članove KPJ u partijskim ćelijama i komitetima, bile su plrilično dobro učvršćene.

PRVA RATNA GODINA

Kad su 27. marta 1941. godine izbile demonstracije u Beogradu i mnogim drugim gradovima širom zemlje, i meštani gotovo svih gradova Kosova i Metohije izišli su na ulice. U Prištini su demostracije dostigle vrhunac. Učenici gimnazije su se pobunili, napustili časove i izašli na ulice. Komunisti su držali govore i objašnjavali situaciju u svetu i u našoj zemlji.

U Prištini je tada uhapšeno više demonstranata, ali narod je oštro reagovao i žestoko intervenisao. Sreski načelnik Brana Vasiljević je bio prisliljen da pusti iz zatvora uhapšene demonstrante. Dva dana pre početka rata, 4. aprila 1941. godine iz Beograda se vratio u Prištinu Miroslav Ristić Ćuska.

I Priština je istoga dana oko 10.00 časova, takođe bombardovana. Mnogi partijski aktivisti su posle kapitulacije stare Jugoslavije otišli iz Prištine. Jedni su pali u zarobljeničke logore (kao vojnici ili oficiri). Tako je Priština u tom času ostala gotovo bez aktivista. Od kandidata za članove partije u Prištini nije bilo nikoga. Tek kasnije je došao iz Kosovske Mitrovice Dragi Filipović. Trebalo je što pre obnoviti veze i okupiti ljude oko Partije i SKOJ-a i ponovo početi sa organizovanjem rada i povezivanjem ljudi. Direktnih veza sa Oblasnim komitetom KPJ za Kosovo i Metohiju tih dana nije bilo.

Odmah po dolasku, okupatoru su se pridružili domaći izdajnici. Ilijaz Aguši, Šukri Beg, Džafer Deva, Šahsivar Anići i mnogi drugi, počeli su da sarađuju s njim. Okupatori su osim ubijanja, pljačke i paljenja, izazvali i raspirivali mržnju između Srba, Albanaca i Crnogoraca. Tih dana je situacija na Kosovu i Metohiji bila veoma složena i teška.

Albanski šovinisti ispoljavali su posebnu mržnju prema Srbima i Crnogorcima koji su se doselili na Kosovo. Neka sela u kojim su živeli doseljenici, bila su popaljena i raseljena, kao Krivovo, Komorane i na desetinu drugih, dok su srpska sela sa starosedelačkim stanovništvom bila grupisana u kompaktnu celinu sa organizovanom odbranom sela još jula-avgusta 1941. godine. Stanovnici tih sela prikupljali su i kupovali oružje. Na čelu odbrane sela stavljali su se u prvo vreme četnici, ali su komunisti ubrzo preuzeli inicijativu formirajući vojne jedinice od desetina, vodova, četa, a na primer, u selima Vrelu i Suvom Dolu-bataljon.

U ovakvoj mutnoj situaciji koja je nastala posle dolaska nemačko-italijanskog okupatora na Kosovu i Metohiji Partija je tražila rešenje kako i na koji način da parira okupatoru i njegovim saradnicima kojih nije bio mali broj.

Oblasni komitet se sastao i razmotrio ovo pitanje na sastanku koji je održan u Peći, a zatim je dao direktive šta preduzeti u ovako teškoj političkoj situaciji.

Prešlo se odmah na obnavljanje veza za rukovođenje i komandovanje na terenu, koje su, ulaskom okupatora na Kosovo i Metohiju, bile prekinute.

U to vreme u Prištinu je došao Meto Barjaktari i legalno se zaposlio u Opštini. Došao je u Prištinu po dogovoru sa drugovima iz partijske organizacije u Kosovskoj Mitrovici. Kada se u Prištini cituacija malo sredila, krajem aprila i početkom maja 1941. godine, sastali su se Miroslav Ristić i Meto Barjaktari i raz-

matrali situaciju u gradu. Zaključili su da za početak treba povući drugove koji su bili u Prištini, predočiti svakome teškoće i opasnosti rada u uslovima okupacije i da tek posle pojedinačnog proveravanja priđu formiranju organizacije. U tom povezivanju zatekao ih je i napad nemčke na SSSR. Ovo povezivanje je išlo dosta sporo zato što je Miroslav Ristić u to vreme putovao prvo u Beograd a zatim u Smederevo, te je imao malo vremena za rad u Prištini. Ristić se najpre povezao sa Apostolom Pršencićem a zatim i sa drugovima Dušanom Ilićem, Svetom Stefanovićem, Josifom Levićem i drugima.

Neposredno posle napada Nemačke na SSSR, u Prištini su okupator i njegovi saradnici počeli da prikupljaju podatke i prave spiskove za hapšenje komunista i naprednih ljudi. Ovo je Meto Barjaktari kao službenik Opštine saznao. Krajem juna 1941. godine sastao se sa Ristićem i saopštio mu daje i on na spisku za hapšenje. Odlučeno je da Ristić odmah pređe u ilegalnost i da počne sa radom na formiranju antifašističke organizacije po selima. Sa njim je trebalo da pođe i Dragi Filipović, koji je takođe bio na spisku za hapšenje kao komunista.

(Pored obnavljanja veza prešlo se odmah i na spašavanje tehnike seća se Jela Lisulov. Materijal kojim je Partija raspolagala bio je sklonjen i sakriven u kući Ivana Denića, studenta u Prištini. To je trebalo spašavati đa ne propadne od vlage, ili da ne padne u ruke neprijatelju. Tu je bila presa za umnožavanje partijsko-propagandnog materijala, hartija u risovima radio-aparat i dosta knjiga).

Ristić i Filipović su pošli u kosovska sela 25. juna 1941. godine. Filipović je svratio u selo Ugljare kod Kosova Polja, gde je i ostao, a Ristić je produžio za selo Vrelo. Tu je okupio grupu starijih aktivista, a potom i grupu omladinaca. Zatim formira skojevske organizacije u Lipljanu na čelu sa Stanojem Aksićem Popom i Novicom Dejanovićem i u selu Gracko. U Mazgitu, kod Obilića, Ristić se povezuje sa Dragom Dragojevićem Starim i tamo formira skojevsku grupu; u Pomazatinu stupa u vezu s Aleksandrom Markovićem i daje mu zadatak da organizuje omladinu; u Livadu se preko Bore Trajkovića iz sela Slovinje, tada studentom medicine, i Aksić Stanojom Popom iz Lipljana, povezuje se Miladinom Stevićem Šubarom, te se i tu formira skojevska organizacija; u Donjoj Gušterici se povezao sa Aleksandrom Vučićem Acom i takođe formira skojevsku organizaciju; Skojevske organizacije su formirane i u Gornjoj Gušterici, Slovinji i Dobrotinu.

*

* *

Za svo to vreme Ristić je dolazio samo jednom u Prištinu gdje je sa drugovima održao sastanak, na kome se govorilo o proširenju veza na širem delu Kosova i Metohije. Na ovom sastanku je odlučeno da se Ristić, pošto postavi osnovne veze oko Prištine i učvrsti ih, prebaci u Uroševac i njegovu okolinu, a zatim da ode na Šar-planinu, gde je od ranije poznavao Ljubu Kostića Crnog (radnika iz Uroševca) i Ljubu Durljevića iz sela Strpca.

Posle sastanka u Prištini, Miroslav Ristić ponovo odlazi na teren. Pošto-je uspostavio dobre veze, koje su se granale skoro po ćelom Kosovu, formirao je javke i punktove na važnim mestima (na primer željeznički čvor na Kosovu Polju), utvrdio je način prenošenja propagandnog materijala, obezbedio kurirske veze i osigurao partijsku tehniku koja je počela da izdaje vesti i širi ih po Kosovu. Posle toga Ristić, oktobra meseca, prelazi u Uroševac. Tamo se odmah povezuje sa Ljubom Kostićem i još nekim drugovima. Ristić se uz pomoć Kostića u selima oko Uroševca povezuje i sa Jovanom Vučinićem, Aleksom Vučinićem, Milanom Zečarom i drugima. Posle obavljenih zadataka, krenuo je zajedno sa Ljubom Kostićem Crnim iz Uroševca u selo Štrpce, na planini Šari. Pri prelazu tadašnje italijansko-bugarske granice bili su uhapšeni i zatvoreni. Dok je radio na terenu vezu sa Prištinom Ristić je održavao preko Dušana Uića, koji je radio u rudniku Obilić i skoro svakoga dana išao u Prištinu.

Nedeljom je Duško dolazio u selo Ugljare, gde se sastajao sa Ristićem.

Miroslav Ristić Ćuska proveo je u zatvoru nepune dve godine, od novembra 1941. godine do septembra 1943. godine, kada je, u toku kapitulacije Italije, pobegao iz logora u Albaniju i stupio u partizane, prvo u Kosovski bataljon koji je formiran na tlu Albanije, a kasnije u 1. makednosko-kosovsku NO udarnu brigadu. U logoru Bureli u Albaniji Ristić je takođe mnogo radio na organizovanju ljudi i održavanju veze sa Partijom, tako da su u logoru od logoraša, još pre njihovog bekstva, oformljeni desetine, vodovi i čete i izabran starešinski kadar. Oformljeni u vojnu jedinicu, logoraši su krenuli na dugi marš. Kada su prešli iz Albanije, 25. septembra 1943. godine sreli su se sa delegatom Vrhovnog štaba drugom Svetozarom Vukmanovićem Tempom u selu Izvoru kod Kičeva. Tada su bila dva kosovska bataljona »Ramiz Sadiku« i »Boris Vukmirović« koji su kasnije ušli u sastav 1. makednosko-kosovske No udarne brigade.

Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju je bio upoznat sa radom usmeren im na stvaranje i proširenje veza na Kosovu i na stvaranje grupa kandidata za članove KPJ, no i pored toga, šalje na Kosovo Pavla Jovićevića da obiđe sve te grupe, sagleda stanje, učvrsti njihov rad, pojača i učvrsti veze. Jovićevića je na železničkoj stanici u Prištini dočekao Petar Canić Jova. Pavle je, nakon što se upoznao sa situacijom, formirao kandidatsku grupu od pet drugova u koju su ušli: Bora Stanojević, Petar Canić Jova, Aleksandar Marović Aca, Dragi Filipović i Drago Dragojević Mlađi. Oblsni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju tada nije precizirao šta i gđe treba formirati, već je to ostavio Pavlu Jovićeviću da odluči na terenu. Pošto je Pavle bio sekretar partijske organizacije sreza pećkog, imao je velikog iskustva i sa Petkovcima i sa desnom oportunističkom grupom. Zato je odlučio da formira grupu kandidata, pa da nju naprosto pretvori u partijsku ćeliju, da bi izbegao uticaj pristalica Petka Miletića kojih je i tada bilo u Prištini. Pavle je ovoj grupi postavio zadatke isto kao i svakoj drugoj partijskoj ćeliji, pa čak i teže, jer je ta grupa po zamisli Pavla Jovićevića, trebalo da preraste u partijsko rukovodstvo sreza gračaničkog.

Jovićević je posle formirao partijske ćelije (obnavljao one gde su veze bile popucale) i grupe kandidata za članove KPJ - u selima oko Prištine. U decembru 1941. Pavle Jovićević je organizovao partijsko savetovanje na kome su, pored ostalih, bili i Vučinić Jovan i Vidačić Nikola iz Uroševca, a sa Pavlom je došao i Eljhami Nimani iz Prizrena. Bila je to zapravo osnivačka konferencija Mesnog komiteta KPJ za Prištinu. Konferencija je održana 17. decembra 1941. godine u kući Aleksandra Markovića Ace, u Prištini.

U srezu gračaničkom bila su tada 22 člana KPJ. Istovremeno je bio formiran i Mesni komitet SKOJ-a. Sekretar komiteta je bio Ceda Bojković, a članovi Jela Lisulov, Sureja Jusufi, Svetislav Stefanović Bugarin, Boško Spirić i Boško Miletić.

U Prištini je tada bilo 120 skojevaca.

*
* *

Već pomenuh da su se u nekim srpskim selima iz nužde formirale vojne jedinice, te je KPJ podsticala stvaranje tih jedinica i u ostalim selima na celoj teritoriji. Po odluci Oblasnog komiteta KPJ formirane su vojne-ilegalne jedinice. Prvo se išlo na formiranje ilegalnih vojnih desetina, zatim vodova, pa ilegalnih četa, dok su u nekim većim selima formirani čak i vojno-ilegalni bataljoni. Oružje je nabavljeno tajno, putem više kanala, kupovano je i za novac, municije je bilo dovoljno, bombi takođe. Situacija je nalagala da se što pre po svim selima formiraju vojne jedinice, a česti napadi, pljačke i ubistva raznih bandi samo su pospešili i ubrzali ovaj proces. Tako su u drugoj polovini 1941. godine po svim srpskim i onim doseljeničkim selima koja nisu raseljena, formirane vojne, ilegalne jedinice, koje su naročito brojno narasle u novembru i decembru 1941. godine. Uporedo sa formiranjem ovih vojno-ilegalnih jedinica izabran je i postavljen sta-

rešinski kadar. Vršeno je obučavanje ljudi po selima (i to ilegalno) u rukovanju oružjem i bombama.

Svi pripadnici ovih vojnih jedinica prilikom stupanja u njih polagali su zakletvu na vernost svome narodu i da će se do kraja boriti pošteno i časno za slobodu u borbi protiv okupatora i narodnih izdajnika. Pošto su jedinice formirane, njima se moralo rukovoditi, čemu je Oblasni komitet KPJ, posvetio veliku pažnju.

*
* *

Jedan od najvažnijih punktova za NOP na Kosovu i Metohiji bio je železnički čvor na Kosovu Polju. Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju znao je to dobro i tom pitanju je poklonio veliku pažnju. To je znao i nemački-italijanski okupator pa je u tom pravcu usmerio svoje veze i svoju obaveštajnu službu, kontrolišući ovaj čvor i njegovo osoblje. I pored svega okupatoru nikada nije uspelo da potpuno ovlada tim železničkim čvorom.

Odmah po dolasku okupatora, železnički čvor Kosovo Polje i sve ostale železnice na Kosovu i Metohiji stavljene su pod strogom kontrolom okupatorske vlasti. Železnice su bile minimalno oštećene ali su bili oštećeni i pokidani kablovi telefonsko-telegrafskih uređaja, kao i signalni uređaji. Međutim saobraćaj je brzo uspostavljen, naročito na pruzi Kosovo Polje - Skoplje.

Granica na železnici između Nemačke i Italije nalazila se između železničkih stanica Prilužje i Plemetina, a između Italije i Bugarske između Grlice i Stagova.

U Kosovu Polju je počela izgradnja nekoliko novih koloseka, proširenje ložionice i radionice, kao i dogradnja osam novih kratkih koloseka. Kasnije je počela u Kosovom Polju izgradnja zgrade »Direkcija albanskih železnica« za koju su bili postavili samo temelje. Formirana je posebna radionica za održavanje TT-linije i aparata, električnih linija, skretničarskih i drugih uređaja na celokupnoj mreži. Tada je na posao primljen veći broj nekvalifikovanih radnika, uglavnom bivših učenika raznih škola i zanatlija iz Prištine koji su mogli brzo da se priuče za obavljanje raznih poslova na železnici. Tu okolnost je iskoristila KPJ pa je među te radnike ubačeno više naprednih radnika, članova KPJ i članova SKOJ-a, kao i veći broj simpatizera NOP-a.

U leto 1941. godine na planini Kopaoniku formiranje Kopaonički partizanski odred koji je operisao na terenu Kopaonika i jugozapadnom delu Srbije. Prisustvo odreda u neposrednoj blizini učinilo je svoje kod radnika na železnici. U isto vreme na delu pruge Kosovo Polje - Kraljevo započele su razne diverzije i sabotaže, kao i širi politički rad u narodu.

Železničkri koji su bili organizovani u NOP-u pomagali su unesrećenim porodicama, doseljeničkim, kojima su kuće popaljene i imovina opljačkana, da se što pre prebace u centralni deo Srbije i koliko-toliko ublaže patnje koje su pratile te nemile događaje. Isto tako su pomagali tih dana u prebacivanju (iz jednog u drugo mesto) većeg broja ilegalaca - partijskih radnika i njihovo povezivanje sa odgovornim drugovima. Priroda posla je omogućavala železničarima da prate pokrete, odnosno kretanje okupatorovih jedinica, kao i mnoge događaje vezane za njihove jedinice i kvislinške formacije. Njihova obaveštenja o stanju i snazi neprijatelja bila su pouzdana i od velike koristi za NOP. Železničari su bili vrlo aktivni i u propagiranju NOP-a, prikupljanju oružja, a mnogi od njih su imali značajnu ulogu u razvijanju NOP-a u mestima gde su živeli i stanovali. Oni su sprovodi! i svoj agitacioni rad ne samo u svojoj sredini nego i kod stanovništva, duž pruge, s kojim su dolazili u dodir za vreme rada. Obično su objašnjavali stanje, karakter i ciljeve oslobodilačke borbe u Jugoslaviji i stanje na frontovima, a zarobljenicima su pružali obaveštenja gde se nalaze i pozivali ih da beže.

Sredinom leta 1941. godine formirana je na železnici u Kosovskoj Mitrovici partijska ćelija čiji je prvi sekretar bio Vukadin Jašović Vule a članovi: Ceko Zejnulahu mašinovođa, Miraš Jovanović telegrafista, koji je bio kandidat za člana

KPJ, i Đoko Lekić radnik. Prvi sastanak ćelije održan je juna 1941. godine u zgradi Sekcije za održavanje pruge u kojoj je stanovao Đoko Lekić. Ovom sastanku je prisustvovao i član Mesnog komiteta u Kosovskoj Mitrovici Aziz Sulejmani. Raspravljalo se o političkoj aktivnosti, prikupljanju oružja i prikupljanju informacija o kretanju neprijatelja. Posle formiranja ćelije primljen je još jedan novi član - Milorad Nedić, otpravnik vozova. Razgovaralo se i o sabotažama na željeznici, o prebacivanju drugova za odlazak u partizane u Kopaonički partizanski odred, prikupljanju oružja, municije, sanitetskog materijala. Pošto je Vukadin Jašović Vule bio angažovan i na održavanju kurirske veze sa Kraljevom i Prokup-Ijem a putovanja su bila česta i trajala po nekoliko dana, to je u jesen 1941. godine Đoko Lekić preuzeo dužnost sekretara partijske ćelije.

Posle formiranja Kopaoničkog partizanskog odreda, partijska ćelija železničara u Kosovskoj Mitrovici uspela je da se poveže sa pojedinim simpatizerima i članoviam KPJ koji su bili zaposleni na železničkim stanicama od Kosovske Mitrovice do Raške. Prva veza je uspostavljena sa Milenkom Milenkovićem u Banjskoj a zatim sa Mirkom Prelićem u Lešku i Čedom Šoškićem u Raškoj. Najaktivniji železničari-simpatizeri, na železnici do Raške, bili su Đuro Vukmanović, Dragi Ignjačević, Milisav Prentić, Bogdan Mrkić. Ovde bi trebalo istaći i veliku aktivnost koju je tada pokazao član SKOJ-a Pera Lekić, koji je streljan u Kraljevu 1941. godine.

Veze za rukovođenje i komandovanje nisu se prostirale i jačale samo na pruzi Kosovo Polje - Kačanik - Skoplje i Kosovo Polje - Kosovska Mitrovica - Raška -Kraljevo, nego su se kretale i u pravcu Kosovo Polje-Peć, do Milana Mićkovića Miće, koji je tada bio jedan od odgovornih drugova za pitanja održavanja veze između željezničara i Partije u Peći.

Vezu sa željezničarima u Kosovskoj Mitrovici odražvala je i Silvira Tomasini po narodnosti Slovenka, profesor gimnazije u Kosovskoj Mitrovici, tada član KPJ. Ona je mnogo doprinela da se veći broj vojnika spase iz zarobljeničkog logora u Kosovskoj Mitrovici.

Pored ličnih veza, prenošenja poruka putem žive ili pismene reči, poruke su se prenosile i putem šifrovanog jezika. Evo šta kaže Mirko Zelenović, tada telegrafista na železničkoj stanici u Zvečanu kod Kosovske Mitrovice.

»Dobili smo zadatak od odgovornih drugova da jednu grupu ilegalaca prebacimo iz Kosovske Mitrovice i Zvečana do Leposavića. To prebacivanje mi železničari smo izvršili tako što su drugovi ubačeni u vagon koji smo zatim zatvorili i plombirali. Kada je to urađeno, onda je drugovima u stanici Leposavić javljeno da voz zaustave na signalu, otvore vagon i puste ljude. Ovakve zadatke izvršavao sam više puta. Ja sam u ovom poslu obično prenosio Leposaviću šifrovanu poruku da sačekaju bilo ilegalce ili izbeglice i daju im dalje vezu i u tome sam uvek uspevao«.

Đoko Sojović

VEZE RUKOVODEĆIH ORGANA NOB U OKUPIRANOJ LJUBLJANI 1941.

U Sloveniji je do stvaranja slobodne teritorije došlo tek u proleće 1942. godine. Zbog toga što su se svi rukovodeći organi narođnooslobodilačke borbe nalazili u Ljubljani.

Za razumevanje osobenosti rukovođenja iz okupiranog grada, zanimljivo je spomenuti neke događaje i rukovodstva koja su formirana tih prvih meseci 1941. godine u Ljubljani.

U aprilu na inicijativu CK KP Slovenije, obrazovana je Osvobodilna fronta (OF), u koju su pored KP Slovenije ušli i hrišćanski socijalisti, napredni članovi Sokola i kulturni radnici Slovenije.

U maju je izašao prvi ratni broj lista »Slovenski poročevalec«, informativni list OF.

Prvog juna održano je partijsko savetovanje sa delegatima iz većine okruga Slovenije.

U junu je održan i prvi sastanak Vrhovnog plenuma OF, koji su sačinjavali predstavnici svih grupa učlanjenih u OF i konstituisan Izvršni odbor OF.

Dvadeset drugog juna je formirano Vrhovno poveljstvo Slovenije.

U julu je na sastanku Vrhovnog poveljstva, koje je kasnije preimenovano u Glavni štab NOP odreda za Sloveniju, doneta odluka da se od priprema, u duhu sednice CK KP Slovenije od 22. juna, pređe na oružani ustanak.

U augustu je počela delovati služba obaveštavanja i bezbednosti VOS »Varnostno obveščevalna služba«.

U septembru je održana treća sednica Vrhovnog plenuma OF, na kojoj je odlučeno, da se isti preimenuje u Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO).

U oktobru je održan plenum delegata okružnih odbora OF iz ljubljanske pokrajine, koji je potvrdio konstituisanje SNOO i prihvatio njegove dosadašnje odluke i odluke Izvršnog odbora OF. Doneta je i odluka o stvaranju Narodne zaščite (NZ), kao vojne organizacije masovnog karaktera za zaštitu slovenačkog naroda od terora i odmazde okupatora.

U novembru su otpočele emisije radio-stanice OF (nazvana Kričač).

Početkom 1942. godine, sekretar Izvršnog odbora OF, Boris Kidrič, uputio je Centralnom komitetu izveštaj o merama za sprovođenje direktive koje se odnose na razobličavanje četništva Draže Mihailovića i učvršćenje jedinstva narodnih masa u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika.

Navedeni primeri po mnogo čemu su izuzetni, ne samo u našoj zemlji, već i u okupiranoj Evropi. Razvijen partijski rad, izbor najboljih sinova naroda iz raznih partija i svih slojeva slovenačkog naroda, revolucionarni oblici narodne vlasti i narodnooslobodilačka borba u okupiranom gradu ne mogu se razumeti ako se ne sagledaju oblici komuniciranja i veze koje su ostvarene i stavljene na raspoloženje rukovodstvima narodnooslobodilačkog pokreta. Trebalo je znati iskoristiti bogato iskustvo iz ilegalnog života Partije pre rata, da bi se znalački povezale osnovne organizacije KP, SKOJ-a, OF, MOF i svi oblici otpora. (Početkom 1942. godine, u Ljubljani je bilo 440 - 450 područnih odbora OF).

Za razumevanje tih veza treba, pre svega, istaći da su Še rukovodioci stvarali kroz akcije i borbu, a rukovodstva su se uvek nalazila u neposrednom dodiru sa aktivistima, zbog toga su i mogli tako brzo reagovati na mere okupatora, čiji su obaveštajci i špijuni, zajedno sa domaćim izdajnicima preplavili Ljubljanu. Važan oblik komuniciranja u tom periodu bila je ilegalna štampa (do proleća 1942. godine, organizovano je šest ilegalnih štamparija i dvadeset ciklostilnih tehnika. Samo u Ljubljani je 1941. godine izašlo trideset dva broja »Slovenskega pOročevalca«, u ukupnom tiražu od 132.000 primeraka. Već sam podatak dovoljno govori da je mreža rasturanja tih štampanih materijala bila osnovni preduslov efikasnosti tog oblika povezivanja i mogućnosti delovanja rukovodstva koja su se u okupiranoj Ljubljani nalazila.

U tehnici CK razvijene su mnoge delatnosti, koje su obezbeđivale kretanje, komuniciranje i veze. Zbog toga sećanja na pojedine delatnosti na tom planu mogu doprineti razumevanju, zbog čega fašistima sa svom njihovom tehnikom nije uspelo ugušiti otpor. Zbog čega nisu uspeli pokidati veze između svih ćelija otpora, kada su grad opasali redovima bodljikave žice, pored koje su načičkali bunkere i pretvorili ga praktično u zarobljenički logor.

Prvih meseci okupacije rukovodioci su se još mogli kretati po ulicama Ljubljane. Franc Leskošek i Aleš Bebler, često bi kretali sami biciklima ili peške po mirnijim ulicama predgrađa Mirja i Trnova. U početku su sve sednice, kontakte

i razgovore održavali u jednoj gostionici na Viču, gde su permanentno zasedali kao rukovodioci Glavnog štaba za Sloveniju, dok su se u susednoj sobi nalazili italijanski oficiri. Kasnije su ipak zbog veće sigurnosti premestili svoje sedište u jednu gostionicu u Trnovem. U te dve gostionice održavali su sastanke, primali komandante nekih jedinica, izveštaje, kurire. Tako su bili sigurniji od policije i izdajnika pošto su se sa okupatorskim oficirima nalazili pod istim krovom.

Rad na organizovanju ustanka, oružane borbe, oslobodilačkog fronta, tražio je brze i efikasne veze, a baš tada su se kontakti između rukovodilaca u Ljubljani sve teže uspostavljali, jer ni neprijatelj nije sedeo skrštenih ruku. Potrebno je bilo u samoj Ljubljani uspostaviti što bolje veze između rukovodstava, kao i između pojedinih sektora rada. Za korišćenje radio ili telefonskih veza nismo imali mogućnosti, a slanje pisama bilo je veoma rizično. Zbog toga se prišlo slanju usmenih poruka preko pouzdanih ličnih kurira pojedinih rukovodilaca.

To što se celokupno rukovodstvo i Centralna tehnika nalazila u Ljubljani, iziskivalo je izgradnju velikog broja kanala veza za različite potrebe, koji su morali iz razloga konspiracije delovati nezavisno jedan od drugoga. Na taj način se otkrivanjem kanala za prenošenje literature na primer, nebi otkrio kanal za vezu sa jedinicama i slično.

Zbog sve češćih kontrola, racija i blokada, pojedina rukovodstva, sve su teže uspostavljala neposrednu vezu. Tada se ukazala potreba da se formira posebna grupa kurira, u stvari neka vrsta delegata štabova, koji bi bili dovoljno idejno izgrađeni da bi mogli usmeno prenositi usvojene direktive i odluke, a da nisu poznati policiji, kako bi se mogli slobodno kretati po Ljubljani. Tako sam i ja, kao član Okružnog komiteta KPJ za Novo Mesto, od 1940. godine, koja sam zbog politčkog rada bila zatvarana pre rata, o čemu su policija i okupator u Novom Mestu imali podatke, napustila rodnu kuću i po nalogu CK KPJ početkom maja 1940. godine, prešla u Ljubljanu u najstrožu ilegalnost, određena za kurira. Najpre sam bila određena u Vojnu komisiju CK KP Slovenije, a kasnije sam prešla u Glavni štab Slovenije, koji se formirao u junu 1941. godine. Pošto tada nisam imala predstavu o svom budućem radu, kurirske poslove sam smatrala mehaničkim prenošenjem pisama i poruka, pa sam pitala šta sam u radu zgrešila kad me određuju za kurira. Članovi CK su morali da mi objašnjavaju važnost zadataka koje treba izvršavati i principe na kojima se ta delatnost mora odvijati. Objasnili su mi da su za takve zadatke najpogodniji mladi kadrovi sa partijskim iskustvom i posebnim kvalitetima. Tek sam kasnije shvatila koliko su oni bili u pravu. Tokom godinu dana, od maja 1941. godine do maja 1942. godine, koliko sam radila na tim zadacima, nijednom nisam zažalila što je izbor pao na mene. Morala sam uložiti sve svoje umne sposobnosti, inicijativu i snalažljivost. Cesto sam morala biti drska da bi savladala mnogobrojne opasnosti koje su vrebale. Nikog nisam mogla da pitam za savet u nepredvidivim situacijama, sama sam morala donositi brze i pravilne odluke.

Brzo sam usvojila principe na kojima se zasnivala uspešnost našeg rada.

Svaki sektor rada i svaki rukovodilac u CK KP Slovenije, kao i u Glavnom štabu, imao je određenu kurirku, koja je bila zadužena da radi isključivo za njega, odnosno za taj sektor rada. Dva do tri puta u toku dana odlazila bi na vezu, primala od rukovodioca usmene poruke, koje sam trebala preneti drugom rukovodiocu. Te poruke sam prenosila direktno drugom rukovodiocu ili bije saopštavala njegovoj kurirki koja bi ih opet njemu usmeno prenosila. Obično bi u toku samog susreta ili na sledećem susretu, istog ili idućeg dana primila i odgovor koji je trebalo preneti nazad. Pored tih osnovnih zadataka bilo je i mnogo šta drugog što je trebalo obaviti.

Skoro svako jutro ili po podne išla sam na sastanak sa Francom Leskošekom, komandantom Glavnog štaba i sa Alešom Beblerom, njegovim zamenikom. Sve direktive i poruke, koje su mi davali morala sam dobro upamtiti i shvatiti njihovu suštinu, kako nebi napravila grešku u prepričavanju. Najčešće sam poruke prenosila lično rukovodiocima. Cesto sam nosila poruke Borisu Kidriču. Tako smo uspevali da Kidrič-bude u roku od jednog sata upoznat sa poru-

kom i on bi odmah pripremio i odgovor, istovremeno bi od njega ili njegove kurirke primala nove direktive ili stavove po drugim aktuelnim pitanjima koje bi prenosila Leskošeku ili Bebleru. Tako su izbegnute opasnosti izlaženja rukovodilaca na ulice. Za važnija pitanja ipak su organizovani njihovi neposredni susreti.

Ovako organizovane veze između članova CK i GŠ, zatim između rukovodilaca pojedinih sektora Glavnog štaba i komandanata partizanskih jedinica, kada bi dolazili na referisanje u Ljubljanu. Uspostavila sam vezu i sa članom GŠ Stanetom Žagarom, Francom Rozmanom i drugima. Zatim sa rukovodiocem odeljka GŠ Vinkom Kristanom, Ivanom Jakičem i Romanom Golobom, sa intendantskim i sanitetskim odelom (u GŠ odgovoran Marjan Brecelj).

Izvesno vreme, sa mnom su radile kao kurirke, Vesna Stranič i Štefka Lorbek. Kurirke drugih organa tokom 1941. godine i početkom 1942. godine bile su Vera Slander Mica Šlander-Marinko, Majda Vrhovnik, Heda Leskošek, Savica Žagar-Hočevar, i još neke kojih se više ne sećam.

Kada bi rukovodioci morali izlaziti iz svojih ilegalnih stanova i bunkera, radi održavanja sastanaka i savetovanja, njihovi izlasci bi se brižljivo pripremali i organizovalo posebno obezbeđenje. Na sve izlaske redovno bi išle sa njima i kurirke. Trebalo je da izgledamo kao zaljubljeni par, a na određenom odstojanju pratila bi nas oružana grupa službe bezbednosti. Ubrzo se pokazalo od kolikog značaja je bio pravilan izbor ljudi za ove veze. Izbor je pao na mlade devojke radi toga di bi se lakše mogle kretati ulicama okupiranog grada. Morale su biti zaista pouzdane, jer su jedino one znale gde stanuju najodgovorniji drugovi, gde se održavaju sastanci, šta je na njima odlučeno. Centralni komitet je morao biti potpuno siguran da u slučaju hapšenja i mučenja one neće izdati. Daje izbor dobro pravljen, pokazalo se pošto je neprijatelju pošlo za rukom da uhapsi kurirke Micu Šlander-Marinko, Savicu Žagar-Hočevar i Štefku Lorbek, koje je podvrgao teškim mučenjima, osudio ih na dugogodišnje robije, a da nije izvukao iz njih ni jednu jedinu reč.

Od značaja je bilo i to što su birane drugarice sa revolucionarnim iskustvom, uglavnom one koje su se već ranije nalazile u partijskim forumima jer su jedino one mogle shvatiti suštinu direktiva koje su trebale usmeno prenositi.

Za takve zadatke neophodno je bilo odlično pamćenje i osećanje za orijentaciju. Većina od nas nije do tada živela u Ljubljani, zato smo morale što pre do detalja upoznati grad. Trebalo je znati prilaze u sve ulice, zgrade sa više ulaza, mesto gde se najviše kreću i zadržavaju neprijateljski agenti. Sve te sokake, uličice i ulaze gde su se mogli zavarati školovani agenti neprijatelja morale smo same pronaći. Ubrzo smo znale u kojim radnjama se nalaze naši ljudi, tako da smo iz njih mogle izlaziti na sporedne izlaze, dok bi nas agent, koji bi nas eventualno pratio, uzalud čekao pred ulazom.

Postajalo je pravilo da se ne smeju praviti nikakve zabeleške. Trebalo je u glavi držati na stotine adresa, imena ličnih podataka, lozinki i mesta za razne sastanke. Trebalo je zapamtiti spiskove o količini oružja i municije, sanitetskog i drugog materijala, kojeg je trebalo nabaviti ili prebaciti. Postepeno su nam glave postale pravi kompjuteri podataka.

Bilo je od značaja da nas u gradu ne poznaju ni niži partijski kadrovi ni aktivisti OF. Oni su smeli znati samo naša ilegalna imena, naš vanjski izgled i da nešto važno radimo za pokret. Nisu smeli znati da smo kurirke rukovodstva, niti pravo ime pod kojim smo ranije živele. Tako se desilo daje većina kurirki, koje su bile određene za taj zadatak, pre okupacije živele u provinciji. Sem toga, nismo smele biti uključene u normalan politički rad.

Osim toga što su pojedini komandanti i komesari partizanskih jedinica dolazili u civilu, bez oružja, sa ilegalnim dokumentima na referisanje, naši rukovodioci su često i sami odlazili van Ljubljane u partizanske jedinice opet sa falsifikovanim dokumentima, a posle obavljenog posla, vraćali bi se natrag. Tako je to bilo sve do proleća 1942. godine, kada je partizanska borba u Sloveniji uzela veći mah.

Cim sam postala kurirka Glavnog štaba, postala sam za sve sa kojima bi dolazila u dodir, Ančka, Ita, Spelea, Kristina. To su bila moja ilegalna imena. Sa nekim od tih imena služila sam se i po nekoliko meseci. Cim bi osetila da bi ime moglo biti otkriveno menjala bi ga isto kao i ilegalna dokumenta. Nikome nikad nisam smela pričati o svojoj rodbini, o kući ili o bilo čemu iz svoje prošlosti. Sve što sam bila ranije trebalo je zaboraviti. Sa rodbinom i prijateljima trebala sam prekinuti svaku vezu, postala sam anonimno biće, sa ilegalnim imenom i falsifikovanim dokumentima. Ta moja dokumenta, isto, nisam smela nikom pokazivati, sem okupatoru u slučaju kontrole. Našim drugovima i saradnicama nisam ih smela pokazivati. Saradnici nisu smeli znati ni u kom delu stanujem ni gde se hranim.

Uza se sam smela nositi jedino falsifikovana dokumenta, ništa od ilegalnog materijala ili literature, nikakve pisane poruke, ceduljice ili šifre koje bi prilikom pretresa mogle izazvati sumnju, niti oružje, ukratko ništa, što bi moglo da me kompromituje. U to vreme okupator je u Ljubljani često vršio kontrole, racije pretrese stanova, kontrole po lokalima. Cim bi okupatoru nešto postalo sumnjivo, odmah bi skupio policiju, karabinjere i vojsku, blokirao deo grada, gde bi zatim vršio sistematske pretrese. Kontrolisali bu svako lice, svaki stan, lokal, svaku ulicu. Niko živ im nije mogao umaći, jer su sve obavljali pedantno i sistematično. Za takve slučajeve imali smo izgrađene bunkere unutar kuća, bez njih nebi mogli opstati. Slično je bilo i sa ilegalnim štamparijama, radio-stanicom OF itd. Posebno teško se kretalo po gradu u prvim mesecima 1942. godine, kada je Ljubljana ograđena bodljikavom žicom i bunkerima, tako da je postala pravi koncentracioni logor.

U takvim uslovima nije bilo lako ponašati se prirodno, zadržati što bezazleniji izgled. U tome su nam ipak pomogli falsifikovani dokumenti i činjenica da nismo nosile sa sobom nikakav kompromitujući materijal. Da se nismo strogo pridržavale tih pravila sve bi završile po zatvorima, kao što je u tim racijama pohvatano više hiljada stanovnika i aktivista Ljubljane.

Prilikom tih kontrola po ulicama i stanovima, koje su bile veoma česte, okupatorske patrole brižljivo su pregledale stvari koje smo nosili. Zato nismo smele nositi ništa što bi moglo pobuditi sumnju. Povremeno je ipak bilo nužno preneti pojedine materijale. Trebalo je, na primer, preneti novoizrađen dokument za nekog od članova Glavnog štaba, ili za nekog rukovodioca partizanske jedinice, koji bi došao preko bloka sa falsifikovanim dokumentima. Takođe, smo morale preneti prve koncepte važnijih članaka, a kasnije i konačni tekst za štampanje u ilegalnim štamparijama. Na taj način smo ujesen 1941. godine, prenele: »Partizansko prisego« (zakletvu) i Partizanski zakonik.

Za takve slučajeve intendantura Glavnog štaba, nabavila nam je specijalne ženske tašne sa duplim dnom. Takav dokument bi stavile u takvu tašnu, koju bi zatim jednostavno zamenile sa drugom kurirkom ili bi izvršile prebacivanje u nekom mračnom hodniku, praznoj crkvi. Inače nismo svakodnevno nosile te tašne, jer bi u slučajnom pretresu mogli pronać duplo dno, zbog čega bi nas isto uhapsili, bez obzira što u noj nebi pronašli nikakav dokument. Zbog toga smo redovno nosile obične tašne, a specijalne samo kada je bilo nužno radi prenošenja nekog materijala. Ja sam u toku mog jednogodišnjeg kurirskog rada, možda sto puta tako ponešto prenela. Uglavnom su to bile vojne topografske karte, članci za štampu, pisana uputstva ili falsifikovana dokumenta. Nikad, sem u izuzetnim prilikama, nismo smele nositi oružje, niti letke ili časopise. Savica Zagar-Hočevar, koja je radila kao kurirka u dokumentacionoj tehnici, za izradu falsifikovanih dokumenata, stalno je nosila tu speciljanu tašnu, jer je redovno prenosila falsifikovana dokumenta.

Od nas se tražila stroga disciplina i najveća tačnost. Nismo imale svog ličnog života. Svo naše vreme bilo je posvećeno isključivo poslu, izvršavanju zadataka. Trebalo je imati smisla za organizaciju. Bile smo samostalne u pronalaženju najpogodnijih rešenja za uspostvljanje veza. Drugovi iz CK nisu se mešali u mere koje smo preduzimale da bi sve što bolje funkcionisalo. U tom radu koristilo

nam je iskustvo iz predratnog perioda partijskog rada. Osnovna uputstva za taj rad, kao i za kurirski, dao nam je Tone Tomšič, organizacioni sekretar CK, bio je odličan drug i organizator, koji nam je stalno podvlačio, opreznost, snalažljivost i konspirativnost.

Brzo smo shvatile od kakvog je značaja da budemo u sekund tačne u našem radu. Da nigde ne treba da se sastaju više od dve kurirke, da svako čekanje i skupljanje može pobuditi sumnju agenata. Svaka od nas trebala je imati tačan sat, ukoliko ga nije imala sama dobila bi ga od CK. Usmene poruke ili materjal bi brzo izmenjale i nakon nekoliko minuta produžavale svaka u svom pravcu. Slučajnom prolazniku sve je to trebalo izgledati kao slučajan susret dviju prijateljica, koje malko popričaju. Ukoliko bi neka zakasnila nije se smelo čekati, tad bi veza propala, što nije smelo da se dozvoli jer smo obično nosile važne poruke.

Sa rukovodiocima sastajale bi se u zatvorenim prostorijama, u stanovima ili slično. Po pravilu naši kurirski susreti održavali su se na otvorenom prostoru, zbog veće sigurnosti i mogućnosti osmatranja, da se ne sprema neko opkoljavanje, kao i zbog lakšeg povlačenja u slučaju opasnosti. Pošto bi moglo biti sumnjivo, ako bi se neko svako dnevno kretao u isto vreme istim putem ili stalno negde stajao, mi smo nakon izvesnog vremena menjali vreme i mesto našeg susreta.

Svoje susrete smo morale tako rasporediti da smo mogle na vreme stići sa jednog kraja grada u drugi. Birale smo mirnije delove grada, mesta gde igraju deca, gde se okupljaju domaćice ili penzioneri, zatim mesta gde se sastaju zaljubljeni parovi, pred radnjama i trgovinama, a kadkada i na zabačenim mestima gde nije bilo žive duše. Trebalo je imati bezbrižan i bezazlen izgled ali biti stalno na oprezu da nas neko ne posmatra ili prati. Nikako nismo smele dovući »pratnju« na susret. U slučaju da primetimo da nas neko prati, morale smo pronaći način da se otarasimo pratnje. Ako u tome nebi uspele nismo smele doći na vezu. Ako bi nam se to desilo kasnije bi bilo veoma teško ponovo uspostaviti vezu, ali se tako moralo postupati radi očuvanja i svog i tuđih života. Baš zbog mogućnosti da se uz put oslobodimo moguće pratnje, zakazivale bi narednu vezu u sasvim suprotnom delu grada. To je iziskivalo više vremena i napora, ali je bilo i mnogo sigurnije. Bilo je pravilo da se što manje stoji, još manje sedi, tako se dešavalo da smo po četrnaest časova dnevno bile u pokretu. To je bio način da se dodatno osiguramo od neprijateljskih agenata.

Posle uspostavljanja veze sa drugom kurirkom, nismo smele direktno odlaziti na mesta dogovorena za susret sa rukovodiocem, morale smo napraviti zaobilazni put i biti još opreznije da nas neko ne prati.

Zbog svih tih mera opreza okupatoru nije nikad uspelo da pokida veze koje su održavale kurirke između rukovodstva koja su se nalazila u Ljubljani, niti da otkriju mesta na kojima su se krili naši rukovodioci. Jedino u slučaju hapšenja Toneta Tomšiča, Vide Tomšič i Pepce Kardelj, kad je Gestapou uspelo da od kurirke koja je došla iz Štajerske uznudi priznanje o tome gđe su njihovi stanovi. Došlo je do hapšenja Toneta Tomšiča koga je okupator streljao. Ipak se posle te izdaje provala nije proširila, i nisu došli do drugih naših rukovodilaca.

Morale smo voditi računa i o svom oblačenju. Nismo smele izgledati suviše upadljivo. Trebale smo napraviti sebe mladim simpatičnim bezazlenim devojkama, kojima je svaka politika strana. Prema različitim prilikama i mestima moralfe smo se i oblačiti. Ako bih išla biciklom obukla bi se sportski, ako bi išla u centar grada onda sam nastojala da se lepše obučem. Često sam trebala menjati garderobu. Za to se brinula i naša organizacija. U proleće pošto smo ocenile da naši dosadašnji oblici kamuflaže nisu dovoljni svoj izgled sam počela menjati farbanjem kose, zatim različitim načinima šišanja i friziranja. O tome su se brinuli u frizerskim salonima u kojima su radili članovi OF. Povremeno bih stavljala i naočale.

Uspela sam toliko izmeniti svoj izgled, da me čak i član moje porodice, koji me je slučajno sreo na ulici nije prepoznao. Prepoznao me je tek kad sam ga pozvala i osmehnula mu se.

Za naš rad morale smo imati odličnu fizičku kondiciju i dobro zdravlje. Svakodnevno pešačenje i veliki napori su to iziskivali. Kružile smo od ranog jutra do mraka, do policijskog sata po ljubljanskim ulicama, predgrađima, parkovima, šetalištima, po svakom vremenu, nekad biciklima, najčešće peške. Samo tako smo uspevale obaviti more svakodnevnih zadataka. Ovih više desetina kilometara dnevno, trebalo je preći po svakom vremenu, po oluji, po vrućini i hladnoj zimi. Živa se u termometru u zimu 1941/42 spustila na -23°C. Bezbroj puta sam pokisla, ali nije bilo vremena da odem u svoj ilegalni stan da se presvučeni. Koliko puta sam promrzla, ali nisam smela svratiti u neki lokal da se malo zagrejem. To bi bio luksuz, kojeg radi konspiracije nismo smele priuštiti. Trebalo je stisnuti zube i produžiti. Obično bi nam se ilegalni stanovi nalazili daleko van centra grada, tako da nije bilo vremena, niti je bilo preporučljivo, vraćati se preko dana u stan. Cesto mi se dešavalo da sam od jutra do mraka proboravila u mokroj odeći i obući. Dešavalo se da sam toliko prozebla da ne bih osećala prste na rukama i nogama. Bez obzira na sve, sutradan se posao morao nastaviti.

Ja sam još u ilegalnom radu naučila da po svaku cenu savlađujem teškoće i izvršavam primljene zadatke, sada na kurirskim poslovima morala sam se još više založiti, ali sam postajala sve čvršća. Nisam se smela razboleti. Znala sam da nemam zamene i da bi se moje veze prekinule. Napori u prvoj godini oslobodilačke borbe trenutno su nas očvrsli. Ali posledice tih vanrednih napora pokazale su se već u 1942. godini, kada sam se ozbiljno razbolela. Celu 1943. godinu preležala sam u partizanskoj bolnici, a posledice su ostale do danas. I ostale kurirke GŠ i CK, koje su preživele rat danas se bore sa bolestima, koje su više posledica kurirskih napora u prvoj godini rata u Ljubljani nego svih kasnijih godina borbe.

Sem održavanja veze između partijskih rukovodstava u Ljubljani, dobijale smo i druge zadatke. Zbog konspiracije neznam kakve su sve zadatke dobijale druge drugarice, zato ću opisati samo neke od svojih zadataka.

Organizovala sam prikupljanje vojnih topografskih karata, od oficira bivše jugoslovenske vojske. Ja nisam smela sama da kontaktiram sa njima, već sam organizovala da ih drugi prikupljaju. Kada sam uspela da ih skupim više, odnosila bi ih Zlatku Moćniku, koji je vršio njihovo lepljenje na platno, ja bi ih zatim po određenom rasporedu predavala direktno ili preko kurirskih veza komandirima i komandantima partizanskih jedinica. Nije bilo nimalo lako doći do tih specijalnih karata, jer je većina aktivnih oficira bila četnički nastrojena. Ipak smo uspeli nabaviti dosta karata, koje su olakšavale našim jedinicama kretanje u organizaciju napada na neprijateljska uporišta. Pri izvršavanju tog zadatka mnogo nam je pomogao tadašnji pukovnik bivše jugoslovenske vojske Jaka Avšić, koji je postao general čim su u NOV uvedeni činovi.

Pored već spomenutih veza između Glavnog štaba i njihovih instruktora, odnosno rukovodilaca pojedinih sektora (regrutacije, veze, intendanture, saniteta, obaveštavanja itd.), išla sam na vezu sa pojedinim komandantima i komesarima partizanskih jedinica, bilo pre njihovog odlaska na nove dužnosti iz Ljubljane, bilo da su dolazili na referisanje i dobijanje novih direktiva u Ljubljanu u Glavni štab. Tako sam održavala vezu sa Stanetom Rozmanom, Dušanom Pirjevcem, Marjanom Dermastijom, Stanetom Semičem, Filipom Tekavcem, Tonetom Nosetom, Stanetom Zagarom i dr Marjanom Breceljem. Često sam za njih prenosila, na njihove ilegalne stanove, direktive Borisa Kidriča, Luke Leskošeka i Aleša Beblera, ili odnosila njihove izveštaje. Kada je bilo potrebno organizovala sam sastanke između članova GŠ i pojedinih komandanata operativnih jedinica u samoj Ljubljani, a delimično i na terenu. Kada bi takav sastanak bio zakazan u Ljubljani pratila bi komandanta na mesto razgovora, prisustvovala bi takvim razgovorima, zatim bi komandante pratila do njihovih privremenih baza u Ljubljani. Tako sam uvek bila upoznata sa problemima pojedinih partizanskih jedinica, o njihovim akcijama, naoružanju disciplini i unutrašnjim poteškoćama.

Sve to mi je pomoglo da lakše prenosim usmene poruke, jer sam bila upoznata sa suštinom pojedinih problema.

Prenosila sam poruke i intendanturi GŠ, koliko treba ćebadi, obuće, šatorskih krila, gde šta treba prebaciti, na koju adresu, kojom lozinkom.

Radila sam i na prihvatanju ranjenika. Na početku ranjenici bi se lečili kod seljaka, a iz Ljubljane i drugih mesta slali bi lekare da ih leče. Tako bi lekari za dan ili dva odlazili na teren, zbrinjavali ranjenike, zatim se vraćali na svoje dužnosti u bolnicama i ambulantama pod kontrolom okupatora. Pošto je ranjenika bilo sve više i kada je zbog dubokog snega u ranu jesen 1941. god. bilo je onemogućeno odlaženje lekara na teren, kao i zbog pojačane kontrole okupatora, organizovali smo prebacivanje ranjenika u Ljubljanu. Za njih smo morali organizovati smeštaj u privatni senatorijum dr Derganca i na hirurška i druga odeljenja bolnica. Među zdravstvenim radnicima postojala je jaka organizacija OF, zbog toga smo mogli organizovati tako kvalitetan način lečenja naših ranjenika i istovremeno obezbediti njihovu sigurnost. Sanitetskoj službi Glavnog štaba je uspelo da tako stvori jedinstveni primer organizovana lečenja tolikog broja ranjenika u jednom okupiranom gradu. Da bi se taj rad mogao nesmetano odvijati i kuriri Glavnog štaba morali su uložiti mnogo truda.

Posle operacija i intenzivnog lečenja u bolnicama, ranjenike smo morali pre odlaska u jedinice, za izvesno vreme, smestiti kod porodica naših simpatizera, radi oporavka. Posebno se ponosimo čijenicom da se u tom našem radu nije desio nijedan slučaj izdaje. Uprkos žici i bunkerima oko Ljubljane, ranjenike smo snabdevali falsifikovanim dokumentima i izmišljenim dijagnozama, a sve se to odvijalo pred samim nosom neprijatelja.

Održavala sam vezu i sa rukovodećim lekarima OF, ne samo zbog lečenja ranjenika, nego i zbog obimnih priprema na formiranju partizanskog saniteta u borbenim jedinicama. U toku jeseni i zime 1941. godine, CK i Glavni štab planirali su ofanzivu čim se počne topiti sneg. Ofanziva je trebala da razbukti plamen ustanka i da stvori slobodnu teritoriju na slovenačkom tlu, što se i obistinilo. Zbog toga je još u toku zime trebalo prikupiti velike količine sanitetskog materijala i poslati ga na teren za potrebe sadašnjih i novih partizanskih jedinica. Redovno smo sa rukovodstvom OF slali van Ljubljane velike količine sanitetskog materijala koje su sakupili članovi OF i medicinsko osoblje po zdravstvenim ustanovama. Sem toga poslali smo deset kompleta hirurških instrumenata za pokretne partizanske bolnice, kao i nekoliko kompleta za partizanske stacionarne bolnice. Rukovodstvo saniteta napravilo je spisak, šta je potrebno u kojem kompletu. Sve te instrumente prikupili su lekari i medicinske sestre, članovi OF. Brižljivo smo to pakovali u sanduke, zatim bi preko naše veze na železnici, slali vozom, zajedno sa okupatorskom robom do naših organizacija i jedinica na terenu. Pripremljena je i ekipa lekara, među njima i specijalista, koji su u rano proleće, kao dobrovoljci otišli iz Ljubljane u partizane, gde su sa već poslanom opremom bili u stanju zbrinjavati ranjenike, kojih je bilo sve više.

Sve te delatnosti trebalo je organizovati u porobljenom gradu, pred očima okupatora. Prebacivanje sanitetskog materijala i zdravstvenog kadra iz okupirane Ljubljane na slobodnu teritoriju, zaista nije bio lak zadatak.

Uprkos pooštrenih mera okupatorske kontrole, sve to smo sproveli bez ijednog gubitka zahvaljujući pre svega masovnoj organizaciji OF, odličnim rukovođenjem Glavnog štaba i zahvaljujući sigurnim vezama. Tako su dobre veze Glavnog štaba sa partizanskim jedinicama i političkim organizacijama, koje su obuhvatile sav narod, bile garant, uspeha.

Ja sam dosta radila na vezama za potrebe saniteta. Zadatke za taj rad dobijala bi od komandanta Glavnog štaba ili od Marjana Brecelja, koji je tada bio zadužen za sanitet, ali se zbog toga što je bio suviše poznat u Ljubljani nije smeo kretati ulicama. Tako sam ja dobila zaduženje da sprovedem te zadatke.

U ovom našem radu od posebnog značaja je bilo dobro poznavanje podataka koji bi se odnosili na falsifikovna dokumenta, podatke o svojoj ilegalnoj ličnosti. Sve te izmišljene podatke o rodbini, precima i rodnom kraju trebalo je do-

bro naučiti, tako da bi u slučaju kontrole na ulici, policiji i zatvorima mogli bez zaplitanja odgovarati. Blokade čitavih kvartova Ljubljane i detaljni pretresi svih stanova vršeni su noću za vreme policijskog sata, kad su svi stanovnici Ljubljane morali biti u kućama, kako im niko ne bi izmakao. Ilegalne podatke smo morali znati tako dobro, da bi ako bi nas policija iznenadila u snu, što mi se nekoliko puta desilo, bez zbunjivanja odgovarala na njihova pitanja. Sve to nije baš bilo lako zapamtiti, jer sam u toku jedne godine svog ilegalnog života, četiri puta menjala svoja ilegalna dokumenta, koja su svaki put glasila na drugu osobu. Najduže, otprilike pola godine, koristila sam se dokumentima izrađenim u našoj ilegalnoj tehnici, a napravljeni su bili na osnovu stvarnih podataka jednog u ratu izčezlog bračnog para iz Štajerske. Tako smo ja i moj drug Vinko Kristan dobili dokumenta da smo bračni par Marija i Anton Voglar. Osim legitimacije sa fotografijom i propusnice za kretanje, imali smo i krštenice i venčanicu. Sve je to bilo tako vešto urađeno, da okupator nije nikad ustanovio da su to lažna dokumenta. Početkom aprila 1942. godine, Vinka Kristana su u jednoj kući opkolili i odmah na licu mesta streljali, mada kod sebe nije imao ni oružja niti bilo kakav kompromitujući materijal, niti je išta učinio što bi im dalo povoda za tako nešto. Streljali su ga samo na osnovu prijave da je on jedan od partizanskih organizatora. Pošto je već bio mrtav pretresli su ga, ispitali dokumenta koja su se kod njega nalazila, ni tada nisu ustanovili da su dokumenta falsifikovana. Pod ilegalnim imenom Voglar je i sahranjen. Tek posle oslobođenja smo upravi groblja dali njegovo pravo ime.

Ovaj primer navodim da se vidi kako su vešto bila falsifikovana dokumenta. Ova dokumenta su bila osnova za naše slobodno kretanje, kao i za izlazak naših aktivista, izlečenih ranjenika i drugih iz okupirane Ljubljane u partizane. Dokumenta su se izrađivala svakodnevno i tako vešto, da zbog lošeg falsifikata nije bila uhapšena nijedna osoba. Visoki kvalitet rada dokumentne tehnike mnogo je doprineo uspešnom održavanju veza u Ljubljani.

Ilegalnim partijskim radnicima u 1941. godini, i u prvoj polovini 1942. godine, stvorene su mogućnosti za ilegalan život. Sem odličnih dokumenata, dobijali bi stanove i adrese gde ćemo se besplatno hraniti. Početkom svakog meseca dobijali bi falsifikovane, ali i originalne, karte za snabdevanje namirnicama i industrijskom robom i nešto novaca. Sve to je bilo tako organizovano da smo se u potpunosti mogli posvetiti radu. Nismo imali briga sa osnovnim životnim potrebama. Kurirke Centralnog komiteta i Glavnog štaba dobile su bicikle kako bi se brže kretale. Ako neka nije imala svoj sat dobila bi ga.

Ja sam za to vreme promenila pet ilegalnih stanova. Negde sam ostala svega nekoliko dana, negde mesec i više. Više od pola godine stanovala sam u predgrađu, zajedno sa Vinkom Kristanom, kod veoma odane radničke porodice Kores Jurija i Marije. Oni su se sami javili da mogu primiti ilegalce. Posle provere da nisu poznati kao komunisti, daje stan siguran, CKje stan dodelio nama. Naši stanodavci, mada su bili provereni aktivisti, nisu smeli ništa znati o našem ilegalnom radu. Znali su samo podatke iz naših ilegalnih dokumenata, da smo rodom iz Štajerske, da honorarno radimo, da se ne bavimo politikom. To je u stvari bila priča za komšiluk. Oni su, naravno, znali da smo ilegalci i da obavljamo poverljive zadatke. Iako su imali malu ćerkicu, svesno su žrtvovali svoje živote i svoju kuću za našu stvar. Sem što su nam izdavali sobu prali su nam i veš, davali redovno doručak, a često i večeru. Voleli su nas kao rođenu decu. Ispričali bi nam o svemu što bi se preko dana dogodilo u neposrednoj okolini i skrivali naše oružje i ilegalne materijale. Sakrivali bi Vinka u specijalno napravljeno sklonište u slučaju iznenadnih noćnih pretresa. Jedva smo ih ubedili da uzmu naše karte za snabdevanje hranom. Hteli su sami da snose sav teret oko našeg izdržavanja. Kada su Vinka streljali morala sam odseliti od njih jer su mogli doći po mene. Vinkova pogibija ih je tako potresla kao da im je stradao rođeni sin.

U kurirskom poslu moralo se rano ustajati, još dok bi trajao policijski čas. Ćim bi policijski čas prošao krenuli bi zajedno sa ostalim radnicima iz predgrađa na posao. U gradu bi se Vinko i ja razilazili. Svakoje žurio na izvršavanje svo-

jih zadataka, ponovo bi se nalazili na ručku u centru grada, posle ručka opet bi nastavili sa svojim zaduženjima, da bi se uveče svako za sebe vraćao kući mrtav umoran. Morali smo pre 21 časa stići u naš ilegalni stan jer je tada počinjao policijski sat. Tako nam je život tekao i nedeljom i praznikom. Nikad nismo bili slobodni, stalno smo žurili. Sa stanodavcima živeli smo kao složna porodica, vodili smo razgovore o razvoju naše borbe, ali su se oni mirili sa tim da nas ne pitaju o našem ilegalnom radu. Tek posle oslobođenja, kada sam ih posetila, rekla sam im šta smo sve nas dvoje radili.

Pošto je organizacija OF u Ljubljani u 1941 i 1942. godini zaista obuhvatila većinu stanovništva, predstavljali smo zaista državu u državi. OF je radila svuda, na ulici, po preduzećima, po školama. Konstituisani su gradski, rejonski i ulični odbori. Organizacija je vodila računa i o našoj ishrani. Tada su ugostiteljski lokali bili puni italijanskih oficira, vojnika i agenata, zbog toga nije bilo svejedno u koji lokal će ilegalac ići na ručak. U većinu lokala, zbog opasnosti da budemo uhapšeni bilo nam je zabranjeno ulaziti. Po radničkim menzama sve je vrvelo od agenata i često su u njima vršena hapšenja. Dešavalo se da odjednom odvedu u zatvor sve goste. Bilo je poželjno da ručamo u onim ugostiteljskim objektima čiji su vlasnici bili članovi OF, koji bi nas onda blagovremeno obaveštavali o opasnosti. Tako smo Vinko i ja dobili odobrenje da se hranimo u lokalu »Mrak«. Bila je to mala gostionica sa otmenim gostima, gde se spremala dobra hrana. Gazdarica se prijavila daje spremna da besplatno hrani dvojicu ilegalaca. Postali smo abonenti i stalni gosti. Personal i gazda su znali da smo ilegalci. Odredili su nam stalan sto u sobi koja je bila za »otmenije« goste, što su bili uglavnom viši italijanski oficiri. Nas dvoje bi najčešće bili jedini Slovenci koji bi sedeli u toj sobi, tako smo se osigurali od neželjenih sklapanja poznanstava. Sa italijanskim oficirima za drugim stolovima učtivo bi se pozdravljali, tako su se navikli na nas kao stalne goste. Gazdarica nas je posluživala najboljom hranom i mazila kao svoju decu. Kad god bi dolazilo do okupatorske kontrole, kad bi patrola u zasebnoj sobi ugledala više oficire ona bi samo pozdravila i otišla.

Vilma Bebler - Pirkovič

VEZE U SLOVENIJI ZA VREME USTANKA*

Značaj sistema veza za uspešno vođenje rata možemo uporediti sa ulogom nervnog sistema u čovečjem organizmu. Kao što se preko nervnog sistema prenose informacije od naših čula, o svemu što se zbiva spolja i unutar ljudskog organizma i skuplja u mozgu, tako iz mozga struje reakcije i odgovarajuća uputstva pojedinim organima. Nešto slično dešava se i u složenoj vojnoj organizaciji. Koncepcija opštenarodne odbrane postavlja i mnogo šire zahteve pred vezu, koja mora obezbediti blagovremeno i neprekidno strujanje informacija između društveno političkih subjekata, svih delova oružanih snaga ekonomskih potencijala i psiholoških aktivnosti društva.

Kurirske, radio, signalne i druge veze nisu namenjene same sebi. »Veza je oružje komandanta«. Ovo je još 1944. napisao Marjan Dermastja -Urban, jedan od organizatora ustanka. To posebno važi za partizanske veze. Tehnički sistem veza omogućuje rukovodstvu i borcima, da upoznaju opštu situaciju kao i stanje u neposrednoj okolini, što im pomaže u dubljem razumevanju zadataka. »Čvrsto ubeđenje svih u pravednost borbe koju vode, vera u konačnu pobedu, dobro poznavanje i izučavanje grešaka i slabosti neprijatelja, kod svakog borca razvija ini-

*** Članak je uzet iz knjige »Kliče Glavni štab«, koju je priredio Odbor kurira i vezista NOV Slovenije. Izdavač Udruženo PTT preduzeće Ljubljana.**

cijativu i nastojanje da neprijatelju nanese što veće gubitke... I danas kada jedinice Narodnooslobodilačke vojske imaju na raspoloženju različita tehnička sredstva veze, idejne veze nisu ništa izgubile od svoje važnosti već su omogućile izvanredne podvige i dalje će ih obezbeđivati«, pisao je o vezi i njenoj važnosti Dermastja. Sasvim je sigurno da ovi zaključci važe i danas.

Bez dobro organizovanih veza ne može biti uspešna ni jedna borba. Toga je bilo duboko svesno naše rukovodstvo, koje je steklo bogata iskustva u periodu ilegalnog rada naše Partije. Zbog toga se tokom narodnooslobodilačke borbe vezama poklanjala velika pažnja. Nije slučajno što je u NOB-u neposredno u vezama bilo mnogo više boraca nego na bilo kojem ratištu, više od predviđanja bilo koje formacije operativne vojske. 0 tome ubedljivo govori podatak da se od približno 41.000 boraca, koliko su tada brojale slovenačke partizanske jedinice (mart 1945), u jedinicama za vezu nalazilo oko 5.800 boraca. U jedinicama operativne vojske bilo je oko 4.000 vezista a 1.800 kurira na relejnim kurirskim stanicama.

Partizanske veze na teritoriji Slovenije razvijale su se u skladu sa razvojem narodnooslobodilačkog pokreta. Sa stanovišta veze razvoj bi mogli podeliti na tri perioda. Između tih perioda ne mogu se postaviti čvrste granice, jer se narodnooslobodilački pokret u raznim delovima Slovenije različito razvijao, a to se odrazilo i na vezu.

Prvi period: od leta 1941. godine do sredine 1942. godine. U tom periodu Ljubljana je bila centar narodnooslobodilačkog pokreta. U njoj su se našla i rukovodstva i centralne ustanove i veza je bila prilagođena uslovima ilegalne borbe.

Drugi period: do kapitulacije Italije septembra 1943. godine, značajan zbog prerastanja partizanskih odreda u brigade i divizije. Sistem veze, bez obzira na skromne materijalno-tehničke mogućnosti, morao se prilagoditi potrebama koje su narasle.

Treći period: od kapitulacije Italije do oslobođenja zemlje, karakterističan je po snažnom razvoju oružane borbe i revolucije. Veza se u tom periodu organizacijski učvrstila, a specijalizovala u vojnim jedinicama. Nezavisno od sistema veza ostala je u dejstvu mreža kurirskih relejnih stanica koja je pokrivala celu Sloveniju još od jeseni 1942. godine.

VEZA OD LETA 1941. DO PRO LEĆA 1942. GODINE

Podsetimo se najznačajnijih događaja iz tog perioda. Posle fašističkog napada na Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine, bivša jugoslovenska vojska je već 17. aprila potpisala kapitulaciju. KPJ nije priznala kapitulaciju i 27. aprila formirana je »Osvobodilna fronta« (oslobodilački front). U celoj Sloveniji su počele političke i vojničke pripreme za oružanu borbu protiv okupatora, kada se ukaže pogodna prilika.

Napadom Nemačke na Sovjetski Savez 22. juna upravo je nastala pogodna situacija. Istog dana u Ljubljani je formirana Glavna komanda slovenačkih partizanskih četa. Posle mesec dana, 22. jula, izvedena je prva oružana akcija.

Oružana borba protiv okupatora širila se poceloj Sloveniji. Naoružane grupe boraca, koje su prerastale u čete i bataljone, iznikle su u svim slovenačkim pokrajinama. Do kraja 1941. godine u Sloveniji je formirana 31 partizanska četa, koje su ulazile u sastav sedam bataljona. Razvoj oružane borbe usporila je zima, da bi u proleće 1942. godine, ustanak buknuo novom snagom, što se naročito odnosi na ljubljansko područje koje se nalazilo pod okupacijom Italije. To je nateralo okupatora da se povuče sa Dolenskog i Notranjskog područja i smesti u veća naseljena mesta.

Tako snažan razvoj narodnooslobodilačke borbe, mogao je nastati samo uz saglasnost i podršku naroda. Zasluga KP Slovenije i Oslobodilačkog fronta (OF) je bila upravo u tome da su te organizacije uspele dobiti podršku u skoro sva-

kom selu, ulici. Narod je shvatio da mu preti opasnost uništenja i da je jedini spas oružana borba protiv okupatora. Tako široka organizovanost u okolnostima, kada su nemačko-italijanski i mađarski okupatori imali na teritoriji Slovenije blizu 100.000 vojnika, i to u teškim ilegalnim uslovima, ne može se zamisliti bez izvanredno organizovane veze.

U to vreme centar narodnooslobodilačkog pokreta bila je Ljubljana. Do maja 1942. godine u njoj su se nalazili Centralni komitet KP Slovenije, Izvršni odbor Osvobodilne fronte (OF) i Glavna komanda slovenačkih partizanskih četa, koja je iz Ljubljane rukovodila narodnooslobodilačkom borbom u svim delovima Slovenije. Sa pokrajinskim rukovodstvima uspostavljene su redovne veze, uprkos nemačko-italijanske granične linije koju je okupator dobro zaposeo vojnim jedinicama a protezala se preko Dolomita, Dravlja, severnim predgrađem Ljubljane, preko Zasavja, kao i uprkos žičanim preprekama kojima su Italijani ogradili Ljubljanu u februaru 1942. godine.

Glavno oružje rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta u tom periodu bila je štampana reč. KP Slovenije je još pre rata imala ilegalne štamparije ciklostilne tehnike, koje su štampale informacije i razne propagandne materijale. Tim štamparijama dati su, posle kapitulacije bivše Jugoslavije, još obimniji zadaci, a pored postojećih formirano je više novih. Tako je u Ljubljani do proleća 1942. godine formirano šest ilegalnih grafičkih štamparija i oko dvadeset ciklostilnih tehnika.

Kada se zna da u prvim mesecima izvan Ljubljane još nije bilo štamparije, znači da se sav štampani materijal morao preneti iz Ljubljane i razneti po celoj Sloveniji, od Primorske do Prekomurja, nije teško zaključiti koliko su težak i opasan zadatak obavile kurirske veze i kuriri.

Drugo, isto tako opasno, oružje rukovodstva iz područja informativno-propagandne delatnosti bila je ilegalna predajna radio-stanica koja je poznata pod imenom »Kričač«. Stručnjaci iz Ljubljane s obzirom na veoma teške uslove u okupiranoj Ljubljani, gde se vodila stroga kontrola o svakom komadu radio-materijala, mogu biti ponosni što su uspeli da izrade tu emisionu stanicu. Stanica je emitirala od novembra 1941. do aprila 1942. godine 50 emisija. Njen pozivni znak bio je svojevrsni simbol: pre početka emisije puštali su kucanje sata. To je značilo: »Naše vreme dolazi!« S obzirom na malu snagu stanica je postigla značajne uspehe. Postoje podaci da su se emisije čule čak u severnoj Africi. To što je radila u samoj Ljubljani je za italijanske fašiste, koji su Ljubljanu držali pod okupacijom, bila prava sramota. Organizirali su čitavu hajku na radio-stanicu sa dvadeset goniometara i 1.000 vojnika. Stanicu su aktivisti OF često premeštali sa jednog kraja Ljubljane na drugi, radi čega su organizirali blizu dvadeset ilegalnih stanova - skloništa kod simpatizera OF.

Ljubljana nije bila samo sedište rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta i raznih organizacija za informativno propagandni rad, nego se u njoj neprekidno vodila oružana borba. Još tokom juna i jula 1941. godine, započele su oružane akcije. U avgustu 1941. god. formirana je Bezbednosno-obaveštajna služba VOS. (Vrnostno-obveščevalna služba), koja je već u proleće brojala oko 150 organiziranih, aktivnih i naoružanih grupa u kojima se ukupno nalazilo 500 boraca. Tokom jeseni organizacija je prerasla u Narodnu odbranu. (Narodna zaščita), koja je u proleće 1942. godine, u svom sastavu imala pet bataljona sa oko 1500 boraca, a ujesen čak deset bataljona u kojima se nalazilo 3.000 boraca.

Efikasnost ovih grupa u tako značajnim oblastima, i rukovođenje ne može se zamisliti bez dobrih veza među njima. Za rad VOS-a, docnije Narodne odbrane, odnosno njihovih naoružanih grupa, čvrsto je vezana i obaveštajna služba. Bez obaveštajne službe, koja nije registrovaia samo pokrete neprijatelja nego i njegov brojni sastav i naoružanje (čak je saznavala i njegove namere i planove) koje je dostavljala odgovarajućim komandama i rukovodstvima (što je moglo samo preko veza), Ljubljana uopšte ne bi mogla tako dugo biti centar narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji. Svi stanovnici Ljubljane i okoline predstavljali su obaveštajnu mrežu. Pored toga rukovodstvo NOP Slovenije je i u nepri-

jateljskim redovima i ustanovama imalo svoje obaveštajce, čak u policiji i radiocentru odakle su dobijeni značajni podaci.

Treba istaći službu obaveštavanja koju su organizovali radnici na pošti. Na glavnoj pošti (kao i na više drugih mesta) organizovano je otvaranje pošte upućene italijanskoj komandi i ustanovama. Pisma su se nakon otvaranja pažljivo zatvarala tako da se nije moglo primetiti da su bila otvarana a pisma izdajnika su uništavana. Organizovano je prisluškivanje telefonskih razgovora fašističkih funkcionera.

Ljubljana je postala glavna baza snabdevanja za sve čete partizana u Sloveniji. Iz Ljubljane su se snabdevali sanitetskim materijalom, naoružanjem, municijom, sredstvima veze, odećom i obućom kao i hranom. Sve te pošiljke su ilegalno išle pored italijanskih stražara u torbicama, koferima, vozovima, bilo je čak kompletnih isporuka vagonima. Svi ti podvizi su u dobroj meri zavisili i od veze. Da nije bilo dobro organiziranih veza, dosta poslanog ne bi došlo u prave ruke, a što je još važnije neprijatelj bi mogao otkriti i sprečiti sistem snabdevanja. Dosta zasluga u tome imaju radnici pošta jer je velika količina materijala namenjenog partizanima odnesena u partizane redovnim kanalima, preko pošte.

Može se zaključiti da u Ljubljani, kao i van nje, nije bilo jedinstvenog sistema veza. Svaki organ, svaka oblast aktivnosti, po pravilu, imala je za svoje potrebe sopstvene veze. To je prva odlika veza u tom periodu.

Druga odlika je stroga ilegalnost veza. Tada još nije bilo slobodne ili poluslobodne teritorije i okupator je više-manje svuda bio prisutan. To je bio razlog da niko nije smeo znati ko radi na kurirskim poslovima. Često ni kuriri nisu znali za koga je pošta koju nose. Kuriri (tačnije kurirke, u njih je okupator manje sumnjao nego u muškarce), u većini nisu bili ilegalci, sem u izuzetnim slučajevima, kada su bili snabdeveni falsifikovanim ličnim dokumentima. Njihov život i rad nije se razlikovao od rada ljudi iz njihove okoline. Kurirski zadaci su, da tako kažemo, predstavljali »honorarni rad«. To je onemogućilo neprijatelju da identifikuje partizanske kurire.

Otkrivanje kurira bilo je dosta retko, nekad slučajno, nekad i zbog izdaje ili zbog nepažnje samog kurira.

Sistem održavanja veze menjao se i prilagođavao novonastalim uslovima. Da bi se zavarala neprijateljska istraga, kuriri su se na pojedinim deonicama često menjali. Upravo zbog čestih promena danas je veoma teško prikazati celinu tadašnjeg sistema povezivanja u kojem je radilo na hiljade ljudi.

Uprkos teškoćama pokušala se nešto detaljnije obraditi vojna veza Glavnog rukovodstva slovenačkih partizanskih četa i veze Centralne tehnike KP Slovenije.

Iz prvih veza između partizanskih četa, postepeno je nastao efikasan i široko razvijen sistem specijalizovanih veza u narodnooslobodilačkom pokretu Slovenije, dok je iz veza Centralne tehnike nastao začuđujuće efikasan sistem terenskih kurirskih relejnih stanica, u kojem su u završnom periodu za oslobođenje zemlje u Sloveniji računajući i slovenačku Korušku, radile 145 kurirske relejne stanice sa oko 1.800 kurira.

VEZE CENTRALNE PARTIJSKE TEHNIKE

Pošto je u neposrednoj blizini Ljubljane još pre rata radila Partijska tehnika, ubrzo posle italijanske okupacije Ljubljane u njoj se razvila i počela uspešno da radi, tzv. Centralna tehnika. U poređenju sa drugim tehnikama, koje su počele da dejstvuju krajem 1941. godine i u proleće 1942. godine, uz teritorijalna rukovodstva, kao i uz štabove većih jedinica, Centralna tehnika je bila najveća i najznačajnija.

. Centralna tehnika se nije bavila samo nabavkom materijala za svoje potrebe, štampanjem i rasturanjem tog štampanog materijala. Njeni zadaci su bili znatno obimniji. Rukovodstvo Centralne tehnike je neposredno sarađivalo u

formiranju novih štamparija i tehnika umnožavanja pomoću šapirografa u Ljubljani kao i van nje, a da je iste jednovremeno snabdevalo kadrovima i materijalom. Za te potrebe u blizini Ljubljane postojale su dve velike baze za snabdevanje: u proleće 1942. godine u Podlipoglavu, a ujesen iste godine u Dolomitima gde se tada nalazilo rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije.

Centralna tehnika u Ljubljani je zadržala vodeću ulogu do proleća 1942. godine, do vremena kada se rukovodstvo OF premestilo iz Ljubljane u Kočevski Rog, kuda je kasnije prebačen i Centar za štampanje. Vodeća štamparija postala je u proleće 1943. godine, štamparija »Urška« koja se nalazila u šumama Kočevskog Roga. U njoj je štampano i centralno izdanje »Slovenački poročevalec« glasilo Osvobodilne fronte Slovenije.

Među najteže poslove, koje su obavljali pored rukovodstva Centralne tehnike i CK KP Slovenije, pokrajinska, okružna i rejonska, kao i sva druga rukovodstva, ubrajaju se i poslovi na rasturanju štampanih materijala. U početku su se štampani materijali prenosili preko ilegalnih partijskih veza a već 1940. godine su organizovane posebne veze za te zadatke.

Iz štamparija su se štampani mateijali prenosili u posebno skrivana skladišta a iz tih skladišta na takozvane javke, gde su materijale preuzimali kuriri i rasturali ih na sve strane. Javke za štampani materijal, koji je bio namenjen za udaljenija područja, bile su raspoređene u predgrađima Ljubljane. Kasnije, kada su se u tim područjima oformile štamparije i tehnike za umnožavanje preko šapirografa, na te javke su se uglavnom donosile matrice, a manje štampani materijal.

Za javke su se koristile kuće pouzdanih ljudi u koje neprijatelj nije posebno sumnjao. Cesto su u te svrhe korišćeni javni objekti (trafike, gostionice, frizerski saloni itd.), sva mesta gde su se skupljali ljudi, gde dolazak i odlazak kurira sa omotima, paketima i torbama nije izazivao naročitu pažnju. Pored toga, mesta na kojima su se javke nalazile često su menjana. Iz Ljubljanje su kuriri odlazili noću skrivenim putevima, jer je na svim izlazima okupator postavio kontrolu, koja je redovno vršila pregled putničkog partljaga. »Kanali«, kako su se ti prelazi zvali, postojali su za sve glavne pravce.

Značajne su bile veze koje su koristile redovni železnički saobraćaj. Puni koferi propagandnog materijala prevoženi su u Dolenjsku, Notranjsku, Goranjsku i Štajersku, čak je organizovao slanje u Trst i Zagreb. Kasnije, kada je pojačana kontrola, materijali su skrivani u kofere sa duplim dnom: radnici koji su radili na železnici su ih zatrpavali u ugalj predviđen za loženje lokomotiva ili u posude za ulje koje su na određenim mestima zamenjivali. Ovaj način povezivanja postao je veoma važan u proleće 1942. godine, kada je italijanski okupator ogradio Ljubljanu žicom a za kontrolu na prelazima angažovao domaće izdajnike-belogardiste.

U takvim uslovima bilo je veoma teško održavati vezu između Ljubljane i drugih delova Slovenije, ali ona nikad nije prekinuta. Trebalo je pronalaziti stalno nove oblike održavanja veze. Kuriri su ispod žičanih prepreka pravili tajne prolaze, kod čega su im pomoć pružali stanovnici kuća koje su se nalazile u blizini žičanih prepreka. Poštu i štampane materijale su često »legalno« prenosili u kolima za prevoz mleka, vatrogasnim i ambulantnim kolima, u šupljim štapovima, u skrivenim pregradama ručnih torbica i stotinama drugih načina. U samoj Ljubljani rasturanje partizanskih štampanih materijala bilo je veoma dobro organizovano. Ubrzo je svaki rejon i svaki kvart imao svoju javku. Za svaku javku postojala je kurirka koja je raznosila te materijale. Organizacija OF na poštama u Ljubljani se pobrinula da mnogi partizansku štampu primaju zajedno sa pošiljkama koje su išle redovnom poštom.

Život kurira u gradovima i selima koje je kontrolisao okupator bio je pun opasnosti i rizika. Uprkos tome nikad nije nedostajalo kurira. Veza skoro nikad nije izneverila.

GLAVNE VEZE VOJNOG RUKOVODSTVA

Glavno rukovodstvo slovenačkih partizanskih četa ubrzo posle formiranja došlo je do zaključka, da su neophodne posebne veze između partizanskih jedinica. To se može zaključiti, između ostalog, po tome što je jedan od najbližih saradnika glavnog rukovodećeg tela bio odgovoran za organizaciju veza. (Ivan Jakić-Jerin). Pored toga zaključka, u početku su se koristile već uhodane veze CK KP Slovenije, što se može razumeti, jer su komandiri, komandanti i komesari privih partizanskih jedinica bili ljudi koji su pored tih dužnosti obavljali i odgovorne partijske funkcije.

U početku sve dok granična linija Nemačke i Italije, na teritoriji Slovenije, još nije bila potpuno neprohodna, dok su putnički vozovi više-manje neometano saobraćali iz Ljubljane prema Jesenicama i Mariboru i dok okupacija nije bila tako brutalno sprovođena, lični dodiri između rukovodstava u Ljubljani i predstavnika odgovarajućih rukovodstava u drugim delovima Slovenije bili su dosta česti. U Ljubljanu su sa izveštajima dolazili rukovodioci samostalnih partizanskih četa i bataljona, najčešće snabdeveni falsifikovanim ličnim ispravama. Sa predstavnicima Glavnog rukovodstva najčešće su se sastajali u različitim gostionicama, jer je to najmanje izazvalo sumnju.

Na isti način su i članovi Glavnog rukovodstva često odlazili u partizanske čete ili su tamo upućivani pouzdani ljudi sa svim neophodnim uputstvima i direktivama. Danas bi takve ljude zvali oficirima za vezu. Takav način povezivanja naročito je korišten onda kada su se pripremale akcije koje su imale specifične ciljeve, kada su se jedinicama morala izdavati posebna uputstva i naređenja. Pismene naredbe.

Lični dodir među rukovodiocima koristio se kao efikasan način održavanja veze, ali svakim danom taj načinje postajao opasniji i sve više je ugrožavao ličnu sigurnost. Naročito opasno je bilo putovanje u pravcu Štajerske. Tako je jednom Miloš Zidanšeg morao voditi borbu sa nemačkom patrolom, a Slavko Šlander je pao u ruke Italijana dok je prelazio Savu. Ipak je uspeo da pobegne.

Zbog svega toga, sve više su se počele koristiti kurirske veze. Kurirske veze u tom periodu, su pre svega održavale žene, one su dolazile u Ljubljanu na javke, gde bi vršile primopredaju pošte, zatim su se vraćale na javke koje su imale veze sa najbližim partizanskim jedinicama. Saopštenja su često bila pisana na papiru za zamotavanje ili na kesama od papira, u kojim su radnici nosili užinu, što u slučajevima detaljnijih pretresa, nije izazivalo sumnje. Bilo je primera da se koristilo i nevidljivo mastilo. Takva saopštenja moglo je čitati samo lice koje je bilo upućeno u vrstu mastila koje je primenjeno.

Kurirska veza sa Gorenjskom u početku je uspešno funkcionirala i išla je redovnim vozom u pravcu Kranja. Posle sve češćih i detaljnijih kontrola voza, ta se veza više nije mogla koristiti. Zato je organizovan novi kanal preko kontrolne stanice u blokadi, koja se nalazila u Sentvidu na periferiji Ljubljane. Taj kanal veze su isto održavale žene. Pored te veze između Ljubljane i Gorenjske, od novembra 1941. godine do marta 1942. godine, održavana je veza preko patrole koju su sačinjavala tri naoružana partizana. Patrola je uzimala poštu sa javke kod sela Trško Ćelo i prenosila je preko demarkacione linije na nemačku stranu do javke na Medenskom brdu, odakle su poštu preuzimali kuriri iz gorenjskih partizanskih jedinica.

Tada Ljubljana još nije bila opasana bodljikavom žicom i minskim poljima. Demarkacionu liniju su kontrolisale jedino povremene patrole.

Kako su održavane veze između partizanskih jedinica? Kada 1941. nije bilo mnogo jedinica, a nalazili su se na dosta velikim međusobnim odstojanjima najčešće tada nije ni bilo međusobnih veza, nego su jedinice održavale vezu sa svojim najbližim političkim rukovodstvom koje se nalazilo na terenu i naravno sa Glavnim rukovodstvom u Ljubljani.

Ponekad su formirane međujavke (na primer u Dobrovljama u Štajerskoj, u Gornjoj savinskoj dolini, u Zabitovcu kod Senožeča). Te javke su zajedno ko-

ristile partizanske jedinice i ona politička rukovodstva koja su se nalazila u blizini.

U tom periodu se ne može govoriti o jedinstvenom sistemu veza. Postojeće veze su bile prilagođene prilikama i potrebama na terenu. Ponekad su veze između jedinica i organa OF održavale naoružane patrole a najčešće je pošta prenošena »legalnim« kuririma. Na tim poslovima najviše su radile drugarice.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije ubrzo je došlo do zaključka da su kurirske veze za tadašnje uslove okupacijom rasparčane Slovenije (Slovenija je bila rasparčana na nemačku, italijansku i mađarsku okupacionu zonu, u kojima se zavodila sve oštrija kontrola) suviše spore i da nisu u stanju da zadovolje narasle potrebe za vezom. To je bio razlog da se ubrzo posle raspada bivše Jugoslavije, počelo razmišljati o savremenijoj i bržoj vezi, o radio-vezi. Pre svega radilo se na uspostvljanju veze sa rukovodstvom naprodnooslobođilačke borbe Jugoslavije i sa Kominternom u Moskvi, a docnije sa pokrajinskim političkim rukovodstvima i štabovima većih partizanskih jedinica.

Rad Radio-sektora, koji je organizovan na inicijativu Toneta Tomšića, koji je tada bio organizacioni sekretar CK KP Slovenije i odnosio se na izradu informativno-propagandne radio-stanice kao i na izradu primopredajnih radio-stanica za održavanje veza. Uprkos teškoća oko nabavke odgovarajućeg radio-materijala, predajnik »Kričač« je izrađen, ilegalno, na Elektrotehničkom fakultetu u Ljubljani i u prvoj polovini novembra 1941. počeo svoje redovne emisije.

Još više teškoća bilo je oko izrade primporedajnih radio-stanica. Mnogo nade je polagano u dosta jak radio-predajnik koji je kupljen od jednog radioamatera iz Ljubljane. Zbog težine te stanice od koje je naprvljena navedena stanica nazvali su je »krava«.

Izabrano mesto za njezin rad je loše izabrano (Tomačevo) tako da »krava« nije uspostavila vezu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ a ni sa Kominternom.

U međuvremenu su u radio-radionici, koja se nalazila u Miklošičevoj ulici, izradili prve prenosne radio-stanice od kojih su dve upućene na područje Gorenjske. Za tadašnje prilike, zbog napajanja naizmeničnom strujom skoro iz električne mreže, bile su neupotrebive.

U letnim mesicima 1942. izrađeno je još sedam radio-stanica, koje su, kao redovna pošiljka železnicom, upućene na žel. stanicu Drenov Griću u blizini Vrhnike. Sa te stanice su prenesene preko reke Ljubljanice, železničke pruge Ljubljana-Postojna na Krim. Već sledećeg dana pošto su stanice donesene, počela je italijanska ofanziva na teritoriji Krima. U toj ofanzivi, nazvanoj »prolećna« većina tog materijala, koji ie sa toliko napora izgrađivan i prenošen, izgubljen je i došao u ruke neprijatelju.

Paraleno sa naporima na izradi radio-stanica, u Ljubljani je organizovan i kurs za radio-telegrafiste. Na prvom kursu krajem avgusta 1941. godine bilo je pet mladih devojaka, aktivistikinja OF. Na drugom koji je počeo u septembru iste godine, bilo je šest studenata elektrotehničkog fakulteta. Neki od tih kursista bili su upućeni na teren zajedno sa novim radio-stanicama još zimi 1941. godine, odnosno u proleće 1942. godine.

KURIRSKE VEZE U MAČVI 1941.

Po oslobođenju Mačve i Banje Koviljače određen sam od strane štaba odreda »Nebojše Jerkovića« za zamenika komandanta mesta u Bogatiću. Bilo mi je poznato, od mog dolaska u partizane, da se veza kod nas u odredu, bataljonu, četi, vodu i desetini, kao i između jedinica i novo formiranih NOO-a, radionica i dr. održava pomoću krurira. Kuriri su ovu dužnost obavljali pešice, na konjima,

biciklima i motorima. Pri štabu odreda postojala je grupa kurira, koji su održavali vezu. U ovoj grupi su bili: Rada Šarčević, Brica Misojčić iz Bogatića i Sava Sretenović »Zec« iz Noćaja, Milenko Berić, Duško Kvačanović i Steva Berić-Šmuragić.

Zadatak ovih kurira, u to vreme, je bio, pored održavanja redoivne veze između jedinica, da prate i izviđaju stanje po selima, kretanje neprijatelja i da o tome obaveštavaju svoje pretpostavljene. Tako su na primer, krajem avgusta naši kuriri Šarčević i Sretenović, naišli u severnoj Mačvi na izdajnika Peru »Čavku« iz Šapca, koji je održavao zborove da »smiri« pobuđeni narod. Upozorili su ga da se preda što je »Čavka« odbio. Otvorili su vatru i on je likvidiran. Drugom prilikom, Steva Berić-Šmuragić i Mika »Jarac« naišli su na petokolonaša Milovana Novakovića iz Mačvanske Mitrovice, koji je došao u Bogatić i predao Nemcima spisak simpatizera NOP-a. Nemci su u njega imali povjerenja. Odmah su pohvatali sva lica sa spiska i 19. avgusta u Šapcu obesili ih o bandere. Izdajnik Novaković za svoju izdaju kasnije je likvidiran.

Odred se omasovljavao, razvijao, i kako je rasla slobodna teritorija, tako se razvijala i služba veze u našem odredu. Na primer, pored organizacione strukture odreda, koji se delio na dva bataljona i čete, i posebnu samostalnu udarnu bombašku četu Mike Mitrovića, odred je u svome sastavu imao i specijalnu četu za vezu. Ova četa se nalazila pri štabu odreda, koliko se sećam, imala je oko 23 borca i mi smo je zvali četa kurira.

Komandir ove čete bio je Steva Berić-Šmuragić iz Bogatića. On je svako jutro motorom odlazio u štab odreda u Petkovicu, odakle je donosio poštu, pismene i usmene naredbe, iz Bogatića, iz komande mesta, a po kuririma slao poštu za bataljone, čete i 32 sela Mačve odnosno za novoformirane NOO-e. Tako je pošta iz Štaba odreda, iz Petkovice, istoga dana bila uručena svim NOO i jedinicama na položaju u Tabanoviću, Mitrovici i Šapcu.

Sećam se da smo redovno po kuririma dobijali bilten glavnog štaba, naredbe i druga dokumenta. Kuriri su prihvatili i dovodili drugove iz gradova i sa robije. Kod nas su oni oporavljani, odevani, ukazivana im je lekarska pomoć a onda su prebacivani u Petkovicu do štaba odreda. Jednu grupu robijaša, je dovela i četa Mike Mitrovića. Mi smo postupili po naredbi štaba odreda. Nakon njihovog oporavka u znak zahvalnosti, na zahtev Spasoja Stejića i Paška Romca, napravljena je u komandi mesta u Bogatiću zajednička fotografija robijaša, članova komande mesta, seoske čete i čete Mike »Jarca«, koja se danas nalazi u muzeju.

Zahvaljujući odličnoj organizaciji veze, štabu odreda je bilo omogućeno da svakog dana iz Petkovice ima uvid i vrši uticaj na rad jedinica odreda, komande mesta u Bogatiću i drugih komandi i organa vlasti.

Uloga veze i zadaci koje su izvršavali borci ove specijalne čete nesumljivo su omogućili da se, nakon nekoliko dana od oslobođenja Mačve, život u mačvanskim selima potpuno normalizuje i da se usmere sve snage naroda za borbu protiv neprijatelja. U svakom selu Mačve pristupilo se formiranju seoskih četa, organizovanju radionica, prikupljanju hrane, odeće, obuće i raznog drugog materijala. Samo u Bogatiću za tri nedelje formirana je seoska partizanska četa, 4 radionice i to jedna za izradu bombi i popravku pušaka i drugog oružja, jedna za izradu obuće i dve za izradu odeće i veša. Sve su radionice imale svoje rukovodioce koji su svakodnevno rpeko kurira izveštavali komandu mesta o učinku. Komanda mesta je dalje putem kurira izveštavala štab odreda, od koga je dobijala raspored za isporuku izrađenog naoružanja i opreme. Prikupljena je pšenica, kukuruz, pasulj, brašno, mast i slanina, i po naređenju štaba odreda sva prikupljena hrana transportovana je u Krupanj.

Jedan od glavnih zadataka NOO-a, komandi mesta i formiranih seoskih četa, bio je prikupljanje oružja, municije i drugog materijala potrebnog borcima. Svi su ovi zadaci sa uspehom izvršavani i to baš zahvaljujući izvanrednoj organizaciji veze.

Sećam se da su svi borci, ove kurirske čete, uglavnom bili mladi i odabrani dečaci od 15 do 20 godina. Šesnaestogodišnji Dušan Kvačanović postao je kurir

komesara odreda Danila Lekića-Španca. Drugi kurir-dečak, Slavoljub Ković-Slave, obavljajući svoju kurirsku dužnost, pao je u ruke neprijatelja negde početkom 1942. godine zajedno sa Mirkom Bibićem-Špancem. Podvrgnut je najsvirepijem mučenju i ubijen. Nije odao nikoga.

U prvoj neprijateljskoj ofanzivi naša četa povlačila se pravcem Iverak, Loznica, Stolice, Krupanj i dalje za Pecku. Celo vreme kurirska veza je funkcionisala i pod najtežim uslovima. Održavana je veza sa glavninom snaga i Valjevskim odredom.

Za vreme slobodne teritorije Mačve 1941. godine, organizovano je i redovno emitovanje vesti preko tri zvučnika ispred Komande mesta. Tako su se ljudi okupljali i slušali radio-Moskvu i London.

Zahvaljujući dobrim vezama, od početka ustanka u Mačvi pa sve do konačnog oslobođenja 1944. godine, i pored najžešćih represalija koje je neprijatelj preduzimao zajedno sa četnicima i ostalim kvislinzima, ilegalni rad i veza sa pokretom nije se prekidala. Na primer, jednoj od kurira Jurišić Sariji iz Crne Bare, prilikom hapšenja zabijali su klince pod nokte i vatrom palili da oda svoje veze. Ona nije progovorila niti ikoga izdala. Angelina i Gagula Jekić iz Klenja, sa 15 nejake dece, neprekidno su održavali vezu sa drugaricama i drugovima koje su prebacivali u Bosnu. Angelina Jekić provela je dva meseca u šabačkom logoru, i pored dobijenih batina po tabanima, sa kojih je koža spadala, nije progovorila nijednu reč o vezi sa partizanima.

Živorad Berić

IZ BEOGRADA U PARTIZANE

U toku narodnooslobodilačkog rata, na stotine Beograđana i Beograđanki se borilo u redovima šumadijskih i kosmajskih partizana. Već krajem juna 1941. godine Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju poslao je, kao svog instruktora, iz Beograda Milana Blagojevića, metalskog radnika, španskog borca u Šumadiju, da prenese direktivu o dizanju oružanom ustanka Okružnom komitetu KPJ za okrug kragujevački i odredio ga da bude komandant Prvog šumadijskog odreda. Ubrzo je Pokrajinski komitet posao iz Beograda i Nedeljka Žakulu, pravnika, člana KPJ, koga je Glavni štab postavio za političkog komesara Prvog šumadijskog odreda. Sa Žakulom je u Šumadiju stigla i grupa drugova iz Beograda.

Jedan kanal kojim su Beograđani odlazili u Šumadiju i Kosmaj išao je preko Aranđelovca, a organizovao ga je Glavni štab za Srbiju. Pojedine grupe koje su dolazile iz Beograda radi odlaska u partizane, sačekivao je u parku Bukovičke banje kod Aranđelovca i lično član Glavnog štaba Nikola Grulović i davao im vezu za Prvi šumadijski i Kosmajski partizanski odred.

»Ja sam imao muke - piše u svojim sećanjima Sreten Žujović - prilikom primanja ljudi koji su iz Beograda stizali u Aranđelovac da bi posle otišli u odred. Uspeo sam da nađem jednog čoveka u Bukovičkoj banji koji je iznajmljivao sobe. Međutim, on je od nas tražio da se mi prijavimo kvislinškoj vlasti i stalno nas je na to upozoravao, a ćutao je kad sam mu ja jednog dana zapretio. On je dobio utisak da smo mi oficiri kraljevske vojske koji neće da se predaju Nemcima i zbog toga je ćutao, a da bih ga malo odobrovoljio plaćao sam mu po jedan krevet više.

U Aranđelovcu smo primili mnoge ljude koji su iz Beograda pošli u odred. Ja sam organizovao njihovo direktno povezivanje za odred. Posle smo organizaciju prebacivanja ljudi u odred preneli na pozadinske veze. Takođe smo organizovali neki kontakt u Ralji (Kosmaj)...«

Izvestan borj Beograđana u Prvi šumadijski odred odvela je 1941. godine i Danica-Daca Jovanović, studentkinja.

Dok je bila na studijama u Francuskoj, Danica je upoznala Milana Blagojevića 1939. U Pariz je on došao posle završetka građanskog rata u Španiji, kao i neki drugi španski borci i sa njima sarađivao. Znajući je kao proverenu i pouzdanu, prilikom odlaska u Šumadiju, na dužnost komandanta Prvog šumadijskog odreda, pred početak oružanog ustanka, Blagojević je stavio u zadatak Danici-Daci Jovanović da dovodi drugove i drugarice iz Beograda u partizane. Objasnio joj je kako će dolaziti do njegovog rodnog sela Natalinaca u Šumadiji i dao joj vezu.

Desetog jula 1941. godine Danica je odvela u Prvi šumadijski odred dva omladinca. Jedan se zvao Oto Levi - Pavle, bio je, student prava, a po narodnosti Jevrejin. Iz Beograda su do Smederevske Palanke putovali vozom, a od Palanke do kuće Milana Blagojevića u Natalincima fijakerom. Posle nekoliko dana Milan je lično došao i odveo ih u odred. Istovremeno je Danici dao nove zadatke u vezi sa dovođenjem drugih grupa. Posle toga Danica je odvela dve grupe Jevreja, uglavnom omladinaca koji su se okupljali u Jevrejskom domu. U jednoj grupi je bio i Bata Karić, sin bogatog jevrejskog trgovca Karića koji je imao trgovinu na Slaviji (Bata Karić, trgovac, rođen 1919. Beograd, poginuo kao borac Prve proleterske brigade u mestu Sitnica kod Ključa u Bosni 1942. godine). Sa ovom grupom je od Beograda išla i Branka (Petrović), koja je bila kurir u Prvom šumadijskom odredu.

Jednu grupu drugova pripremio je Daničin brat Mihailo. U njoj su bila dva omladinca iz Pančeva koji su studirali u Beogradu i još dva-tri omladinca. Sa ovom grupom Danica je išla autobusom do Topole, a odatle pešice do Natalinaca u kuću Radomira-Rada Kolarevića, trgovca, saradnika NOP, koji je bio komšija Milana Blagojevića.

Tako je Danica-Daca Jovanović odvela četiri pet grupa Beograđana u Prvi šumadijski odred, ali imena većine njih nije znala. Seća se da su u tim grupama bila i dva sina poznatog bogataša Šićanskog iz Beograda.

Posle toga Danica je ostala u Prvom šumadijskom odredu. Za vreme prve neprijateljske ofanzive, ona se sa partizanima povukla do Sandžaka. Kada se Kosmajski odred vraćao za Srbiju, početkom 1942. godine, bila je u njegovim redovima. Na Jelovoj gori, posle jedne borbe, uhvatili su je četnici i nađićevci. Nekoliko meseci je provela u zatvoru u Užicu a zatim je prebačena u Beograd u specijalnu policiju, odakle je posle istrage aprila 1942. godine poslatau logor na Banjicu, kao krivac III/4 kategorije. Dok je bila u logoru slata je sa grupom logorašica u Banat da radi na imanju Birkenhanh kod Banatskog Brestovca, nedaleko od Pančeva koje je držala nemačka organizacija TOT. U logoru se razbolela pa je lečena u pritvoreničkom odeljenju Opštedržavne bolnice u Beogradu. Puštena je na slobodu tek 13. aprila 1944. godine.

Posle izlaska iz logora je sa Ivankom Milinković, studentkinjom, otišla u Ozrenski partizanski odred, preko veze u Nišu koju je obezbedila Ivanka preko majke Mirjane Mocić.

IZBEGLICE U PARTIZANIMA

Posle okupacije zemlje u Beogradu se, kao i u Srbiji, steklo na hiljade izbeglica iz raznih krajeva Jugoslavije. Znatan broj njih je iz Beograda otišao u unutrašnjost i kasnije stupio u partizane, a neki su kao komunisti, skojevci, simpatizeri Partije i patriote u Beogradu dobijali veze i direktno odlazili u partizane.

Jedan od izbeglica bio je i Pero Damnjanović, skojevac, koji je rođen u Srbu u Lici a živeo u mestu Žednik u Bačkoj do okupacije zemlje, kada je pred terorom mađarskog okupatora, kao i mnogi drugi, došao u Beograd, odakle je otišao u šumadijske partizane.

»Prvih dana novembra 1941 - piše u svojim sećanjima Damnjanović - preko partijskih veza, pošto se konstatovalo da smo i mi izbeglice, kompromitovani za dalji rad u Beogradu, pošao sam sa grupom drugova u partizane.

U toj grupi bilo nas je petoro: Mita Dimitrijević, srednjoškolac iz Beograda, član SKOJ-a, Anka Dubajić - Kmezić, sutdent iz Žednika, član KPJ; Čulum Nikola, student iz Žednika, kandidat za člana KPJ, Nikola Kmezić, član KPJ i ja.

Put nas je vodio kroz Aranđelovac i planinu Bukulju, preko sela Garaši, gde su, u nešto izdvojenoj školi, dve učiteljice, sestre, bile partizanska veza i vodiči - do Prvog šumadijskog odreda, čiji je štab tada bio u selu Jarmenovcima. Tražimo štab odreda. Susrećemo zamenika komandanta odreda Milana Uića- Čiču i zamenika političkog komesara odreda Dušana Petrovića - Šaneta. Oni nas prihvataju i raspoređuju.

I tako, popodne, vezom iz Beograda do Mladenovca, prolaz kroz Aranđelovac, zatim još jedna noć pešačenja, i najzad susret - s partizanima! Kakvo je samo bilo naše osećanje kada smo se posle prolaska kroz Aranđelovac dočepali bukuljskih šuma. Posle okupiranog Beograda, sa agentima na ulicama, koji su te mogli svakog časa presresti, kakvo osećanje u slobodnim našim planinama, toliko slobodnim da i fizički slobodu osećaš. A potom - u partizanima, među svojima!«

U leto 1941. iz Beograda odlaze u Prvi šumadijski partizanski odred i: Koen Pudja-Luna i Milica Živković, koje su četnici zarobili novembra meseca u Gornjem Milanovcu i sa većom grupom partizana predali nemačkim trupama u selu Slovcu kod Valjeva. Posle izvesnog vremena su pušteni. Milica je otišla za Topolu odakle je rodom, a Luna je došla u Beograd, gde se povezala sa Stevanom Dukićem, sekretarom Sreskog komiteta KPJ Zemun. Od Dukića je dobila vezu i 15. juna 1942. sa Lukom Mrkšićem se prebacila u selo Sase (sada Novi Karlovci) kod Slankamena, gde je stupila u sremske partizane.

IDI, ALI NEMOJ DA SE OBRUKAŠ

U redovima šumadijskih partizana borio se i Đorđe - Djole Nešić, radnik - mehaničar, rođen 1924. u Beogradu, narodni heroj. Njega je okupacija zemlje zatekla na radu u Zavodu za izradu novčanica u Topčideru, gde je kao radnik radio i njegov drug Branislav-Branko Parić. Pripadali su skojevskom aktivu na Senjaku gde su i stanovali. Čim je otpočeo ustanak po zadatku Partije počele su se formirati udarne grupe. U jednoj grupi su bili Branko Parić, Branko Jenina, đak, i Djole. Grupa je izvršila više akcija u gradu kao što je paljenje kvislinške i nemačke štampe, sečenje telefonskih kablova i dr. Bili su povezani i sa omladincima iz Četvrte i Pete muške gimnazije.

Kad su čuli za formiranje partizanskih odreda želeli su da i oni idu u partizane. Međutim, direktiva Partije je bila da skojevci koji nisu kompromitovani ne idu iz grada. Da bi ubrzali odlazak u partizane, oni su rešili da izvedu neku akciju koja bi im onemogućila dalje ostajanje u gradu. Odlučili su da ubiju jednog nemačkog vojnika koji je na motociklu svako jutro u određeno vreme sa Dedinja odlazio u grad. Parić i Djole su postavili jednu zapreku (lanac) preko ulice, koia je zaustavila motor i Nemac je pao ali se brzo digao i počeo na njih pucati: Pokušaj nije uspeo i jedva su se uspeli izvući. Ali videli su ih neki građani. Oni su to iskoristili i tvrdili pred organizacijom da im je ostajanje u gradu više nemoguće i da treba da idu u partizane i njihov zahtev je konačno uvažen - usvojen.

Određenog dana u šest sati izjutra trebalo je - kaže Djole da budemo kod crkve Svetog Marka gde će nas čekati veza. 0 tome sam upoznao moju majku koja je inače žnala i za moje učestvovanje u raznim akcnama, ali ocu nisam ništa rekao. Moj otac je bio ratni voini invalid i nosilac Karaaorđeve zvezde. Dok smo kod crkve Svetog Marka čekali da krenemo za Šumadiju, došao mi je otac. Znao sam da mu je majka rekla. Pitao me je gde ću i ja sam mu rekao da idem u partizane. Naravno on se s tim nije složio, kazao mi ie da ja ne znam ništa o partizanima, daje bolje da ostanem u gradu i da će on kao nosilac Karađorđeve zvez-

de da sredi da me vlasti ne diraju ako sam nešto pogrešio. Ali ja nisam hteo da se vratim. Videći da ne odustajem od namere, na kraju mi je rekao:

»Idi, ali nemoj da me obrukaš!«

Obećao sam mu da ga neću obrukati i otac se vratio kući. Iako sam želio da idem u partizane, kada je došao taj trenutak bilo mi je teško što odlazim iz kuće i iz grada, od porodice, drugova i svog društva.

Pomoću lozinke uspostavili smo vezu sa drugom koji nam je bio veza za odlazak u odred. Sa njim smo, jednim kamionom koji je vršio prevoz, otišli do Aranđelovca, gde nas je prihvatila druga veza - jedan drug koji nas je odveo u selo Garaše. U ovom selu smo ostali dva dana kod učiteljice, a zatim smo odvedeni u Trešnjevicu, gde je bio Prvi šumadijski odred.

Odlazak kadrova iz Beograda u partizanske odrede organizovao je Mesni komitet KPJ Beograda sa rejonskim komitetima, odnosno beogradska partijska organizacija, po nalozima i uz pomoć Pokrajinskog komtieta KPJ za Srbiju. Najčešće se odlazilo u početku ustanka. Tako su, na primer, drugom polovinom avgusta 1941. godine iz Beograda u Čačak došla dvadeset dva partijska radnika koje je na teren poslala beogradska partijska organizacija.

Međutim, od prvog dana oružanog ustanka, pojedinci pa i grupe odlazili su iz Beograda u partizane i samoinicijativno i van partijskih veza i kanala. To je postalo još masovnije kasnije, kada je zbog terora okupatora i masovnih hapšenja od specijalne policije, beogradska partijska organizacija počela da trpi teške gubitke, usled čega je i mesno partijsko rukovodstvo bilo razvijeno.

I kada su ostali bez svog gradskog rukovodstva, beogradski komunisti, skojevci, simpatizeri Partije, antifašistički i patriotski raspoloženi građani su još upornije i masovnije nastavili borbu protiv okupatora uz pomoć Pokrajinskog komiteta povezujući se sa partijskim rukovodstvima i partizanskim jedinicama u unutrašnjosti ili prikupljajući za njihove potrebe oružje i municiju, sanitetski i drugi materijal i šaljući ljude u njihove odrede.

Time se može objasniti da okupator i njegove sluge u toku NOR-a nisu uspeli da uguše NOP u Beogradu i spreče odlazak Beograđana u partizane i slanje oružja i raznih materijala partizanskim jedinicama.

GLAVNA VEZA

Beograd je, kao nepresušni izvor kadrova, dao mnogo boraca i rukovodilaca partizanskim odredima i drugim jedinicama, naročito u Srbiji. U toku NOB-a nekoliko hiljada Beograđana i Beograđanki stupilo je u partizane, ali najviše njih se borilo s puškom u ruci u redovima posavskih, kosmajskih, šumadijskih, topličkih, jablaničkih i sremskih partizana.

U Posavski narodnooslobodilački partizanski odred, koji je od jula do početka novembra 1941. dejstvovao u području Obrenovca i Uba, a u njegov Drugi - beogradski bataljon na području Umke, Stepojevca i Lipovičke šume i dalje prema Beogradu, Beograđani su najmasovnije odlazili 1941. godine. Mnogi su otišli samoinicijativno i direktno se javili u odred, ali najviše ih je otišlo preko partijskih veza i kanala.

Jedan od kanala za prebacivanje drugova i drugarica iz Beograda u posavske partizane išao je preko Obrenovca.

Glavna veza - punkt bio je činovnik Okružnog ureda za socijalno osiguranje u Obrenovcu Stanislav Adamović, rodom iz sela Zupanjac kod Lazarevca, član Partije. Sa njim je, po nalogu Bore Ćirića, organizacionog sekretara Sreskog komiteta partije Obrenovac, na prihvatanju grupa iz Beograda radio i krojački radnik, simpatizer Partije, Milan Dimitriievič.

Rukovodioci grupa koje su dolazile iz Beograda su obično uz pomoć lozinke »poslao me Bora« - uspostavljali kontakt sa Stanislavom, koji ih je upućivao na Dimitrijevića. Grupe su upućivane da idu Valjevskim drumom prema Grabovcit i da kažu, ako ih ko pita, da su izbeglice. Ubrzo bi Dimitrijević krenuo na biciklu

ispred ili za grupom i vodio je do određenog mesta, pa je predavao odredskom kuriru Kovačeviću Milivoju Mići, koji bije odveo u odred. Pojedine grupe je prihvatio i dalje vodio u odred i Dragan Vuković-Korčagin, rodom iz Zvečke, poginuo u NOB-i. Prema Dimitrijevićevom sećanju, rukovodioci pojedinih grupa bili su: Milan Berberski, koji je došao sa prvom grupom, zatim Radomir Marković-Gembeš, Stevan Vulić, Radovan Dimović. U grupama je bilo deset do petnaest drugova. Dimović je bio u uniformi vatrogasca i Adamoviću ispao sumnjiv (primio ga je posle razgovora sa Dimitrijevićem) iako je znao lozinku.

Iz Beograda su takođe došla i dva Jevrejina Moša i Cane, Radić Ljubomir, beberin, jedan plavi drug sa cvikerima, Hamdija Bajrić, poginuo na Kaluđerskim barama na planini Tari novembra 1941. godine, Ivo Zero, Dalmatinac. Krajem avgusta policija je uhapsila Adamovića. Hrabro se držao, nikog nije provalio. Oteran je u logor na Banjici i streljan. Za Dimitrijevićem je ubrzo nastala poterà, pa je i on u septembru stupio u Posavski odred.

TRIPUT PREKO MOSTA

Posle hapšenja Adamovića i prekida kanala, grupe su iz Beograda dolazile vozom do Obrenovca, Zvečke, Stublina i drugih mesta gde su ih sačekivali i odvodili u odred kuriri Posavskog odreda.

Avgusta meseca 1941. došao je i doveo jednu grupu iz Beograda u Posavski odred i Ivan Vandroček-Vanjka, kožarski radnik, sekretar partijske organizacije na Voždovcu i član Rejonskog komiteta Četvrtog rejona. Pre polaska u partizane Vanjka je, kao sekretar partijske organizacije, organizovao paljenje Senjaka kod topovskih šupa (Auto-komanda), paljenje okupatorske i kvislinške štampe i izvođenje drugih akcija, a lično je učestvovao u akciji paljenja garaže »Ford« u Grobljanskoj ulici. Prema Vanjinom sećanju, on je dobio partijski zadatak da u partizane povede grupu od dvanaest drugova, među kojima su bili: Simo Kecman, obućarski radnik, Miloš Mićašević, radnik fabrike »Moravija«, Neša, radnik, član SKOJ-a, rodom iz Srema, Dušan Đorđević-Korošec, obućarski radnik, dva stolarska radnika i drugi.

Određenog dana, Vanjkina se grupa skupila na Pašinom brdu, odakle su pešice krenuli za Obrenovac, gde su imali vezu za odred. Kod Voždovačke crkve, prilikom susreta sa jednim policijskim agentom, grupa koja se kretala u koloni, razdvojila se na dva dela, koji su se dalje odvojeno kretali prema Obrenovcu. Sa prvim je išao Vanjka a sa drugim Korošec. Kad je Vanjkina grupa stigla do sela Mislođina, drugovi su sačekali Vanjku, koji je sam otišao u Obrenovac na vezu kod jednog druga koji je radio u Okružnom uredu. Taj drug, čijeg se imena Vanja ne seća, rekao mu je da sa svojom grupom dođe u varošicu i u određeno vreme (14 časova) bude u jednom restoranu. Tada će pored restorana proći čovek na biciklu kojim će upravljati desnom rukom, a levom će držati znak da ide levo. On će voziti lagano. Grupa treba njega da sledi i izići će iz varošice za njim. Vanjka se odmah vratio do svoje grupe i doveo je u Obrenovac. Most na reci Kolubari, kuda su morali proći (Vanjka je to morao učiniti tri puta) čuvali su žandarmi, ali su oni tu prepreku uspešno prošli. Kada su stigli u restoran tamo je već bila grupa od nekoliko drugova koji su takođe iz Beograda pošli u partizane.

•

SRDAČAN DOČEK

•

0 dolasku Beograđana u posavske partizane 1941. Milosav Bojić je u svom dnevniku zabeležio: »Dolaze Beograđani. Organizovano. Grupa za grupom. Šalje ih Partija u sve odrede, u sve krajeve. Srećni smo što jačaju i naše redove. Beograd opet prednjači. Beograd ima. Beograd daje. Koča Popović nam je komandant, Boro Marković komesar... Srdačno dočekujemo svakog novog borca. Stiskamo ruke. Grlimo se. Beograđani posmatraju naš bivak... Drugovi nam

upućuju dobre ljude iz Beograda. Ima među njima i takvih koji znaju kamionima i tenkom upravljati, most rušiti, letak napisati, govor održati. Ovde se vrši razmeštaj po četama. Već smo neke (Beograđane) uputili u srez Ub, druge s one strane Kolubare ka Umci i Beogradu... «

Među pristiglim drugovima iz Beograda koji su došli pojedinačno ili u grupama bili su i Valter Koen, Dara Tadić-Popović, službenik, uhvaćena i ubijena od četnika novembra 1941. Milorad Gajić, novinar; Jovan Popović, književnik; Miloš Petrović, poginuo kod Uba; Radomir Marković-Gembeš, poznati beogradski udarnik, Bora Ćirić-Đorđević, krojački radnik, poginuo; Avram Pijade, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1940. umro od promrzlina kao Igmanac u Foči 1942. Dimitrije Mikloš, tekstilni radnik, i Benveniste Mojis, obojica poginuli na mestu zvanom Konjski grob u Eračkom groblju kod Ogladjenovca; Velizar Veljković, Nada Marković, tekstilna radnica, Haim Cadihari, Bosa Skopskaja-Ratković, tekstilna radnica; član SKOJ-a Toma Kojičić, Sotonići, Crna Gora; papudžijski radnik u Beogradu, član KPJ, Veljko Ivošević.

HOĆU I JA U RAT

Jednu grupu doveo je Stojan Ljubić, student prava u Beogradu, rođen 1919. u Vujanovu kod Leskovca, član KPJ od 1941. godine, poginuo na Kosančiću kod Leskovca, 15. decembra 1943. proglašen za narodnog heroja. U ovoj grupi bio je i Veljko Miladinović, student medicine na Zagrebačkom sveučilištu, rodom iz Jasenovca, član SKOJ-a. Da bi izbegao hapšenje od ustaške policije, Veljko je sa Reljom Kalemberom, maturantom iz Jasenovca, takođe članom SKOJ-a, 15. juna 1941. iz Zagreba došao u Beograd. Nastanili su se kod porodice Macura u Carigradskoj ulici i ubrzo su se preko svojih poznanika, zemljaka, studenata i skojevaca povezali i u Beogradu sa skojevskom i partijskom organizacijom na Dorćolu. Već u julu su se počeli dogovarati i pripremati za odlazak u partizane. Grupa je trebala prvo da krene sedmog, ali je izišla iz Beograda 14. avgusta 1941....

Određenog dana oko 14 časova došli su svi na glavnu železničku stanicu, gde je s Ljubićem bila i jedna drugarica koja je vodila grupu. Išli su vozom uzanog koloseka. Kada su stigli do sela Zvečke kod Obrenovca ta drugarica im je rekla da siđu sa voza. Tu ih je sačekao kurir Posavskog partizanskog odreda Kovačević i odveo u odred.

U posavske partizane iz Beograda je otišla i Borka Demić, koja je učestvovala u španskom građanskom ratu. Po dolasku iz Španije u Beograd, proterana je od policije za Bosnu - Jajce. Tamo je uspela da dobije radničku knjižicu, a zatim se vratila u Beograd i zaposlila se u Opštedržavnoj bolnici u čijoj je partijskoj ćeliji bila i povezana. Tamo je dolazila jedna drugarica iz Posavskog odreda (verovatno Judita Alargić ili Dara Tadić, kurir Sremskog komiteta Obrenovca). Od nje je čula da se u odredu nalaze dr Dura Mešterović, španski borac i drugi. Zatražila je da i ona ide u odred i sekretar Pokrajinskog komiteta Blagoje Nešković se s tim složio. U zakazano vreme došla je drugarica iz odreda daje vodi u partizane. Bilo je spremljeno nekoliko korpi sanitetskog materijala u bolnici da se ponese u odred, pa je Borka zamolila Veru Dimitrijević da joj njen sin Košta (Košta Herman - Kiki, rođen 1925. godine, učenik petog razreda gimnazije), pomogne u prenosu tog sanitetskog matrijala, sa čime se ona složila.

Kada su stigli na Čukaricu, drugarica-vodič je zamolila jednog seljaka da ih poveze svojim kolima, što je ovaj prihvatio. Borka je tada rekla Kosti da se vrati kući. Košta je to odbio i nastalo je objašnjavanje, ali je on želeo uporno da ide s njom. Borka je mislila da Košta ne zna kud ona ide i zato je bila iznenađena kada je Košta odlučno rekao:

»Hoću i ja u partizane«, i tako je zajedno s Borkom stupio u Posavski odreci!

Na održavanju veze između Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i štaba Posavskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, kao kurir, radila je i Veselinka Malinska, koja je po odluci Partije, polovinom jula 1941. godine prestala da radi u partijskoj ćeliji u Narodnoj pomoći i dobila dužnost kurira Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Kurirske zadatke je dobila od Blagoja Neškovića, sekretara i Cane Babović, člana Pokrajinskog komiteta, nekad lično a nekad preko drugih kurira. U tom svojstvu se nekoliko puta sretala i sa Miladom Rajter...

Kurirsku dužnost u to vreme, veoma često je obavljala odlazeći u štab Drugog beogradskog bataljona Posavskog odreda. Kada je išla sama, putovala je biciklom. Ujutru bi pošla iz Beograda, provela ceo dan u štabu čekajući odgovor, i uveče, pre policijskog časa, vraćala se. Po pravilu, čim bi prošla Lipovičku šumu, sretala je partizanske patrole. Prepoznavši je, partizani su je upućivali u mesto u kome se u tom trenutku nalazio njihov štab.

Veselinka Malinska je odvela u partizane i Juricu Ribara, sina dr Ivana Ribara, mlađeg brata Ive Lole Ribara. Malinska se s njim, po prethodnom nalogu sekretara PK KPJ za Srbiju Blagoja Neškovića, sastala najednom skveru na Dedinju. Zadatak je bio da ga odvede do štaba Drugog beogradskog bataljona. Na tom putovanju s Juricom su bile i dve drugarice. Jedna od njih ostala je u sećanju Malinskoj po tome što je bila veoma neprikladno odevena za »partizansko« putovanje - pre je izgledalo da ide na neki koncert nego u selo i planine, kao i po tome što ih je celim putem, po izlasku iz grada, zabavljala svojim veselim pričanjem. Na jednoj raskrsnici, seća se Malinska, Juricu je čekala devojka i, izvinjavajući se, on je zamolio Malinsku za dozvolu da ode do nje i da se oprosti. Na suprotnom trotoaru Malinska je dugo čekala dok su oni, kako joj se činilo iz daljine, bez reči stajali jedno prema drugom. Za momenat sve je izgledalo veoma tužno, ali to raspoloženje je nestalo ubrzo pošto su produžili put. Jurica se mnogo radovao i bio ponosan što odlazi u partizane.

Po nalogu Pokrajinskog komiteta Malinska je odvela do Beogradskog bataljona i Milevu Planojević i Grozdanu Belić. Putovale su od Čukarice fijakerom do Sremčice, a posle toga preko partizanskih patrola povezale se sa štabom odreda. Odatle su one otišle dalje, za Užice, a Malinska se, kao i obično, isto veče vratila u Beograd.

Svoje poslednje kurirsko putovanje u štab Beogradskog partizanskog bataljona Malinska nije uspela da obavi. Kada je tog puta biciklom izišla iz Beograda, drum prema Žarkovu bili su blokirali nedićevci i Nemci. Zaustavili su je i pitali kuda ide. Pokazala im je korpu za namirnice, koju je redovno nosila, rekavši im da je pošla da nabavi hranu. Dalje se ne može, rekli su joj, opasno je, noćas su »banditi« napali na prugu (ovo je verovatno bilo 7. oktobra 1941). Malinska je zbog toga morala da se vrati zadovoljna i srećna što je nisu zadržali i pretresli, jer je nosila poštu u štab bataljona.

PARTIZANSKA ČETA NA ČUKARICI

Krajem leta 1941. godine partijska organizacija Čukarice odlučila je da formira jednu partizansku četu u neposrednoj blizini Beograda, čije bi jezgro i prvi sastav činili radnici sa Čukarice. U to vreme Prvi rejonski komitet, kome je partijski pripadala Čukarica, nije imao direktno veze sa posavskim partizanima.

Drugom polovinom meseca septembra 1941. godine, u roku od nekoliko dana, izišlo je iz Beograda, odnosno Čukarice, pojedinačno i u grupama, oko petnaest drugova i zalogoravalo u šumi kod sela Ostružnice.

Bilo je više predloga kako da se nazove četa. Odlučeno je da se nazove Ostružnička partizanska četa, mada su je neki izvesno vreme nazivali i Čukarička četa.

Početkom oktobra Ostružnička četa je ušla u sastav Drugog beogradskog bataljona Posavskog odreda kao njegova Četvrta četa. Prvi rejonski komitet je imao stalno vezu sa Ostružničkom četom, odnosno Drugim beogradskim bataljonom i u njega slao nove borce, sanitetski i drugi materijal kao i izvesne količine oružja i municije.

Početkom novembra 1941. godine Prvi bataljon Posavskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda imao je oko osam stotina partizana, od čega je bilo dvesta šezdeset radnika, đaka i studenata, a to su pretežno bili Beograđani. Slično je bilo i u druga tri bataljona odreda, pa se može smatrati da je u Posavskom partizanskom odredu 1941. bilo oko pet stotina radnika, studenata, činovnika, nameštenika, oficira i boraca drugih zanimanja koji su došli iz Beograda.

Mnogi Beograđani, s obzirom na to da su bili komunisti, skojevci i prekaljeni borci naprednog radničkog, sindikalnog, studentskog i srednjoškolskog pokreta, odmah po stupanju u odred isticali su se svojim primernim ponašanjem, disciplinom, drugarstvom i hrabrošću, pa su postavljeni za vojne, političke i partijske rukovodioce u odredu.

PODESET OBALSKIH RADNIKA

Obalski radnici Beograda su odlazili i u druge odrede širom zemlje. Beogradska partijska organizacija postala je rasadnik kadrova za Srbiju prilikom dizanja oružanog ustanka.

Tako je u Valjevski narodnooslobodilački partizanski odred u leto 1940. samo u jednoj grupi otišlo trideset Beograđana, među kojima je bilo i nekoliko obalskih radnika. U ovoj grupi bio je i Milan Drakulič, koji je radio u Pošti Beograd 2, gde je i partijski bio povezan. Od Milentija Popovića, člana Mesnog komiteta Beograda, Drakulić je dobio zadatak da pronađe Nedeljka Žakulu-Bracu, koji je iz Like došao u Beograd u leto 1941. kao izbeglica. Uspeo je preko Bogdana Markovića, koji je takođe pobegao od ustaškog terora iz Like. Kada je Bogdan doveo Žakulu na sastanak rekao ie Drakuliću da jedna grupa obalskih radnika Ličana traži vezu s Partijom. Milentije je odobrio Drakuliću da se poveže s tom grupom. On je to i učinio preko Duška Baraća, koji ga je obavestio da u toj grupi ima pet članova, četiri kandidata i desetak simpatizera Partije.

Posle nekoliko dana Milentije Popović je saopštio Drakuliću da je suviše kompromitovan i da će, po odluci Partije, ići sa većom grupom beogradskih ilegalaca u Zaječarski partizanski odred. Kako Drakulić nije mogao da dobije legitimaciju na tuđe ime, odluka je promenjena i poslat je u Valjevski partizanski odred sa grupom beogradskih ilegalaca, grupom izbeglica radnika iz Slavonije i grupom obalskih radnika iz Beograda koja je tada bila na njegovoj partijskoj vezi. Među njima su bili Dušan-Duško Barać, Branko Solarić, Vera studentkinja, jedna Jevrejka i Pera Slavonac. Svi su oni krenuli iz Beograda sa železničke stanice Čukarica vozom. Vodič im je bila jedna omladinka. U Valjevu kod gradskog hotela sačekalo ih je šest drugova - vodiča, ajedan odnjih bio je i Dobrivoje Bošković. Oni su ih odveli do kuće Pante Dudića u selo Klince. Posle kraćeg odmora Pantin sin Jakov i Dobrivoje su grupu odveli u selo Robaje, gde je bio Valjevski partizanski odred.

U godišnjaku grada Beograda, u natpisu »Obalski radnici Beograda«, Milan Sijan navodi daje samo tokom prvih meseci oružanog ustanka iz Beograda otišlo u partizane oko pedeset obalskih radnika, a u toku rata taj broj je znatno povećan.

SUSRET U MALOJ VRBICI

U kosmajske partizane Beograđani su počeli odlaziti već u julu-1941. godin« Među njima je bilo intelektualaca, studenata, đaka i drugih profesija, ali je najviše bilo radnika. Mnogi su bili komunisti, skojevci i simpatizeri Partije.

Beograđani su najviše dolazili preko veza i kanala koje je organizovao Glavni štab Narodnooslobodilačkih odreda za Srbiju, Pokrajinski i Mesni komitet KPJ za Beograd, koji su išli preko sela Mala Vrbica, Velika Ivanča, Ralja, Šepšin, Ripanj i drugih mesta u Kosmaju. Izvestan broj došao je i preko ličnih veza.

Kuća Mihaila Borića-Brke, kolara iz Male Vrbice kod Mladenovca, bila je veza i punkt preko koga su stigle prve grupe Beograđana u kosmajske partizane. U Boričevoj kući izvesno vreme u leto 1941. bio je i Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Srbije. Sreten Žujović-Crni, komandant Glavnog štaba Srbije, koji je poznavao Borića od pre rata i uticao na njega da priđe Partiji, pripremio je i organizovao ovaj punkt.

Grupe ili pojedinci koji su iz Beograda slati u odred bez kurira dolazili su vozom do železničke stanice Vlaško Polje ili Mladenovac, gde su uz pomoć odgovarajuće lozinke uspostavljali kontakt sa Milenom Borić, Brkinom ženom, koja ih je čekala, a zatim odvodila na vezu svojoj kući, odakle su ih preuzimali kuriri Kosmajskog odreda. Neke grupe su i same, posle silaska s voza, odlazile Brkinoj kući na vezu.

Krajem jula 1941. u selo Mala Vrbica pod Kosmajem, u kuću Mihaila Borića-Brke, gde se nalazio Glavni štab za Srbiju, stigla je grupa od oko petnaest Beograđana, uglavnom radnika. Grupu je vodio Jovan Jerković, radnik. Sa Jovinom grupom došla su i dva aktivna pešadijska kapetana bivše jugoslovenske vojske Milan Milisavljević-Žuća, koji je poginuo u blokadi Kosmaja početkom avgusta i Boško Marković.

Iz Beograda njih dvojica su pešice krenuli sa Jerkovićem i još dvojicom drugova. Blizu Aranđelovca im se pridružila grupa od četiri druga među kojima su bili Nikola Zubov-Rus i Pera Talama. Pošto su u Aranđelovcu dobili vezu za Kosmaj, podeljeni u tri trojke, krenuli su sa Bukulje za Malu Vrbicu. Dogovorili su se da kažu, ako ih neko pita, kako traže posao i da su zbog toga bili u okolini Rudnika. Jerković je znao javku, a Boško Marković je vodio grupu po karti. Zato su obojica bili u prvoj trojci.

Išli su bez teškoća sve do blizu Kosmaja. Na izlasku iz sela Koračiće, kada je prva trojka počela ulaziti u atar sela Mala Vrbica, počeli su ih dozivati drugovi iz druge trojke. Odmah su se vratili, jer je u nevolji bila treća trojka, koja je išla poslednja. Nju je u selu zaustavio žandarm i od sva tri druga zatražio isprave. Kada su se i ostale dve trojke vratile u selo, žandarm je i od nih zatražio isprave.

Jerković je imao revolver, dok su ostali bili bez oružja. Objašnjenja nisu pomogla. Boško Marković je žandarmu pokazao svoju oficirsku legitimaciju i oštro mu rekao da su to čuli i seljaci koji su bili u blizini:

- Evo, ja sam aktivni kapetan jugoslovenske vojske pa neću da služim okupatoru već idem i tražim drugi posao, a ti običan žandarm pa radiš za Nemce!

Žandarm se zbunjeno počeo izvinjavati, a onda im je rekao:

- More znam ja kuda vi idete i šta tražite!

- Pošto znaš ti nam pokaži put, a nemoj da nam praviš smetnje i da nas legitimišeš, odgovorio mu je Boško.

- Kada je tako onda nemojte ići pord crkve, videće vas narednik, komandir žandarmerijske stanice, već onim putem idite - odgovori im žandarm, pokazujući rukom drugi pravac.

Kada ^u stigli blizu Boričeve kuće, da ne bi zalutali, Jerković i Marković su rešili da nekog pripitaju gde se kuća nalazi. Ugledali su jednog dečka.

- Je li, bato, gde je kuća Mihaila Borića, kolara? - upitali su ga.

- To je naša kuća, odgovorio im je dečko. Bio je to Mihailov sin Živko.Živko ih je odveo kući, koja je bila u blizini, ali se od zelenila nije videla.

»Sramota me je_____«

Čim su stigli Boričevoj kući sa njima su razgovarali prisutni članovi Glavnog štaba. Posebno je bio interesantan Milisavljević. On je u jugoslovenskoj vojsci završio školu za četničko ratovanje i komandovao specijalnim vojno-četničkim ba-

taljonom. Posle kapitulacije išao je na Ravnu goru kod Draže Mihailovića, ali kada je video da Draža neće da se bori protiv okupatora vratio se u Beograd.

- Sramota me je, rekao je Milisavljević članovima Glavnog štaba, piše u »Zapisima iz oslobodilačkog rata« Rodoljub Ćolaković, što sam zbog izdaje viših oficira morao da predam svoj bataljon Nemcima bez ijednog ispaljenog metka.

Kao izvinjavajući se, govorio je da nije komunista, ali da voli Rusiju i da želi da se bori protiv okupatora.

Ubrzo je pristiglo iz Beograda još desetinu drugova pa je od njih svih komandant Glavnog štaba Sreten Žujović-Crni formirao partizansku četu. Za komandira čete određen je Milan Milisavljević-Zuća, a za političkog komesara Jovan Jerković. S obzirom na to da je formirana i delovala u neposrednoj blizini
- okolini Mladenovca, ova četa je nazvana Mladenovačka. Ovim kanalom su došli u kosmajske partizane i oficiri jugoslovenske vojske Branko Poljanac i Pavle Ilić-Veljko.

LUTANJA PO KOSMAJU

Sedamnaestog avgusta 1941. kanalom preko Male Vrbice, iz Beograda je došlo dvadeset pet drugova i drugarica **u** Kosmajski odred. Među njima je bila i grupa radnika Industrije motora u Rakovici.

Ilija Priča, koji je tada bio radnik i član partijske ćelije IMP, u svojim sećanjima o tome kaže:

»Poseban događaj za Rakovicu bio je odlazak u partizane prve grupe radnika iz Industrije motora. Početkom avgusta 1941. godine spremljena je grupa od deset drugova. Načinjen je plan odlaska i izvršene druge pripreme. Prethodno su drugovi izneli iz fabrike nešto alata i drugog materijala za koji su smatrali da će biti potreban u odredu. Opravili su nešto oružja i snabdeli se odećom i obućom. Pošto je bio zakazan dan odlaska spremili su se za put i toga dana nisu došli na posao. Međutim, iznenada je iskrsla nepredviđena teškoća. Veza sa odredom na Kosmaju toga dana nije funkcionisala, tako da se odlazak morao odložiti. S obzirom na izvršene pripreme, računalo se da će ona biti brzo uspostavljena i da će drugovi otići. Ali to je potrajalo nekoliko dana pa su nastale nove teškoće. Fabrika se držala pravila koje je zaveo okupator: ko tri dana ne dođe na posao uprava je morala prijaviti policiji. Pošto određeni drugovi nisu odlazili na posao već nekoliko dana, postojala je opasnost da će ih tražiti policija. Zbog toga im se mora obezbediti siguran smeštaj i ishrana kod porodiaca simpatizera NOP-a. Teškoća je bilo i u tome što se u fabrici među radnicima počelo prepričavati o njihovom odlasku u partizane. Mada je odlazak čuvan u strogoj tajnosti, verovatno da je neko od drugova poverio svom prijatelju da ide u partizane, ili se, na osnovu toga što određeni broj ljudi nije dolazio na posao, pretpostavljalo daje posredi baš odlazak u partizane. To prepričavanje nije bilo bezizvesnog ponosa među radnicima. Prosto rečeno, radovali su se što iz njihove sredine odlaze prvi borci u partizanski odred.

U grupi partizana iz Industrije motora koji su stupili u Kosmajski partizanski odred, pored Slavka Čolića, nalazili su se i Bora Kostić, dotadašnji sekretar partijske organizacije i njeni članovi: Dura Gajić, Jure Branič, Bora Penezić, zatim simpatizeri: Bogdan Radan, Relja Jakšić, Dobrivoje Filipović-Krnja i Milan Birag«.

»STIŽE I LETNJA GRUPA«

Kasnije, tokom leta iz Industrije motora« Rakovici stupili su u Kosmajski odred i Stevan Lakaj-Giga, radnik, rejonski partijski rukovodilac, Dragica Jovičić, radnica, Mileva Nikolić radnica i Darinka Dara Nikolić, radnica.

U grupi koja je pošla iz Beograda kojoj su se priključili i radnici Industrije no tora u Rakovici bili su: Stjepan Abrlić, kameno rezački radnik, rođen 1913. u Dežniku, Slunj, Kordun, Hrvatska, poginuo kao politički komesar Kosmajske ;ete Prvog šumadijskog odreda aprila 1943. proglašen za narodnog heroja; Vo-(in-Kostja Jovan Đurašinović, rođen 1919. u selu Veliki Bastaji kod Daruvara, Hrvatska, radnik-monter, proglašen za narodnog heroja; Đorđe Jovanović-Jarac, književnik poginuo jula 1943. kao politički komesar Kosmajskog odreda; Dušan Simonović, advokatski pripravnik; Milan Ilić, student Bane, grafički radnik Pane, Vera Crvenčanin-Cupčić, jedan radnik sa nadimkom Mamut (verovatno Antun Klemenčić iz Zemuna), Momčilo Živojinović-Živinar, đak, jedan drug sa nadimkom Beli, njegova žena Beba i drugi.

Na kanalu preko Brbice radila je kao kurir i Petruša Kočović-Zorić. Ona je, iz Beograda, po nalogu Vukice Mitrović, odnosno Pokrajinskog i Mesnog komiteta Beograda, tri puta nosila poštu za Glavni štab i sanitetski materijal za Kosmajski odred. Treći put kada je išla, povela je u kosmajske partizane grupu drugova iz Beograda, među kojima je bilo i nekoliko Jevreja. Pošli su sa železničke stanice u Topčideru i putovali vozom do Vlaškog Polja, gde je grupu prihvatio drugi kurir i odveo u odred.

PREKINUTA VEZA PREKO RIPNJA

Jedan kanal kojim su Beograđani odlazili u kosmajske partizane išao je preko sela Ripnja, a organizovao gaje Glavni štab za Sribiju sa Pokrajinskim komitetom. Grupe iz Beograda odlazile su u određene dane: utorkom, četvrtkom i subotom, obično vozom a nekad i pešice do železničke stanice Ripanj. Tu ih je u jednoj kafani čekao kurir Kosmajskog odreda Đorđe Jocić-Đida i odvodio u odred.

Ovim kanalom preko Ripnja došli su u Kosmajski odred, između ostalih, u jednoj grupi, i: Bora Baruh, slikar, član KPJ, Isak Edi-Davičo, student, član KPJ, Maksim Šternić, student, član SKOJ-a, Slavko-Singer, grafički radnik i još dva radnika iz Beograda.

Oni su se izjutra 2. avgusta 1941. godine skupili u parku ispred Ratničkog doma (sada Doma JNA) u kome je tada bilo sedište nemačkog Gestapoa. Nisu imali oružje ali su nosili rančeve sa potrebnim ličnim stvarima, a Šternić je nosio i sanitetski materijal. Odatle su pešice krenuli za Ripanj.

Išli su podeljeni u dvojke. Ispred Avale naišao je automobil u kome su bili Nemci-felđžandarmi. Ugledavši prvu dvojicu, zaustavili su automobil, legitimirali ih a zatim i drugu dvojicu koji su pristizali. Baruh i Šternić nisu imali isprave o identitetu i propusnice za izlazak iz grada, pa su išli poslednji u trećoj dvojci. Dok su razmišljali šta da rade Nemci su legitimisali i drugu dvojicu i, verovatno smatrajući da su i oni sa ispravnim dokumentima, ne čekajući ih seli u kola i pored njih projurili za Beograd.

Davičo, koji je bio vođa grupe, odmah je skrenuo s puta i preko njiva su produžili dalje. Oko podne su stigli na železničku stanicu Ripanj i u jednoj kafani čekali vezu.

Dugo su čekali dok su uhvatili vezu sa kurirom odreda Đidom, i to zahvaljujući njegovoj hrabrosti i snalažljivosti, jer lozinka nije bila dobra. Posle usposlavljenog kontakta Đida ih je odmah poveo kroz Ripanj i uveče, u subotu 2. avgusta doveo u logor kosmajskih partizana koji se nalazio u šumi kod Parcanskog visa.

Neprijatelj je u oktobru uhvatio i streljao kurira Đorđa Jocića-Đidu, pa je time kanal privremeno bio prekinut.

Jednu grupu u Ripnju je sačekao umesto Đide i odveo u Kosmajski odred partizan Milojko Ilić, rodom iz Parcana, koji je tada bio u partizanima. Međutim, neprijatelj je već imao izvesne podatke i pratio dolaske drugova iz Beograda, pa je primetio i dolazak ove grupe, i tek što su drugovi odmakli od centra sela, žan-

darmi i četnici su se dali u poteru za njima. Jedva su im umakli, skrenuvši s puta i nastavljajući dalje kretanje preko njiva, šuma i potoka, sve do Kosmaja.

Posle ovoga kanal više nije korišćen.

SLIKAR KAO VODIC

Izvestan broj Beograđana otišao je tokom leta i jeseni 1941. u kosmajske partizane preko sela Šešina, kod Mladenovca. Kao partizanski kurir na ovom kanalu radio je Mileta Vitorović-slikar, student likovne akademije iz Šepšina, borac Kosmajskog odreda. On je doveo nekoliko grupa iz Beogeada u odred. Grupe su dolazile vozom do železničke stanice Dražanj - Šepšina, a odatle ih je Slikar odvodio u Kosmajski odred.

U prvoj grupi bilo ih je pet, među njima i jedna drugarica koja se zvala Belka, koja je bila član SKOJ-a, (Mileva Jovičić - Dragica - Belka, tekstilna radnica).

Strogi principi konspirativnog rada nisu dozvoljavali da se kurir upoznaje sa onima koje vodi, već je kontakt uspostavljen pomoću lozinke. Tako ni Slikar nije znao imena onih koje je odveo u odred, ali se seća daje među njima bio jedan tramvajski radnik, jedan obućar inače stari ilegalac koji je nosio lažnu legitimaciju na ime Likota (verovatno Nikola Savić), jedan inženjer i drugi.

Prema sećanju Aleksandra Vitorovića-Cige tada skojevca u Šepšinu Slikar je doveo oko dvadeset pet drugova i drugarica iz Beograda u Kosmajski odred. Jednu grupu skojevaca i omladinaca je doveo iz Rakovice i Kneževca. Slikar je radio po zadacima štaba Kosmajskog odreda i Mesnog komiteta partije za Beograd. Ciga im je overio indeks pa je s tim, bez posebnih, odnosno lažnih isprava, dolazio u Beograd »radi studija«. Grupu u kojoj su bili tramvajski radnik, stari ilegalac, obućarski radnik i drugi vodili su Mitar Popara i Mihailo Švabić, grafički radnik.

Od jula do novembra 1941. godine, Mesni komitet KPJ Beograda i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju poslali su preko svojih kanala i veza oko 150 drugova i drugarica iz Beograda u Kosmajski partizanski odred a izvestan broj je otišao i na drugi način preko privatnih veza. U vreme prve neprijateljske ofanzive i povlačenja partizanskih odreda iz Posavine, Kosmaja i Šumadije za Sandžak, došlo je do zastoja u odlasku Beograđana u ove odrede. Kako je na terenu Kosmaja osatao jedan deo Kosmajskog odreda, a ubrzo se vratio i odred iz Sandžaka, početkom 1942. godine Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju i Sreski komitet KPJ za Kosmaj su radili na ponovnom uspostavljanju kanala za prebacivanje kadrova iz Beograda u kosmajske partizane.

NAKNADNA LOZINKA

Prvog februara 1942. Sreski komitet KPJ Kosmaja, tražio je pomoć od Pokrajinskog komiteta u komandnom kadru, - da se iz Beograda pošalju ljudi koji bi mogli biti komandiri ili vodnici, vojnički sposobni i energični.

Stavljajući u prevashodni zadatak da radi na uvećanju i učvršćenju partizanskih jedinica na Kosmaju, Pokrajinski komitet je 7. marta 1942. pisao iz Beograda Sreskom komitetu Kosmaja: »Sa pojačanom reakcijom slugu okupatora i pojačanim otporom naroda protiv njih uskoro ćemo moći da vam šaljemo drugove za odred. Taj se problem, u stvari, već sada postavlja pred ovlašćenu mesnu (beogradsku - partijsku) organizaciju. Zato biste trebali da nam javite detaljnije o ostvarenju toga, tj.: 1) o mogućnosti da prihvatite te drugove i da njima popunjavate već postojeću našu grupu partizana, 2) o mogućnosti da ih naoružate, 3) o načinu prebacivanja tih drugova. O ovome dobro promislite. Ne sme se desiti da nam uz put popadaju drugovi niti da ih pohvataju na prvom njihovom koraku, jer bi nam to nanelo velike udarce. Ovdašnji Mesni komitet Beograda drži

i partijsku organizaciju u varoši Smederevo... Možda bismo preko njih ipak najlakše mogli da vam šaljemo drugove. Ispitajte i vi ovu mogućnost s vaše strane«.

»Što se tiče slanja drugova iz Beograda za naš odred - pisao je 11. marta 1942. Sreski komitet za Kosmaj Pokrajinskom komitetu - možemo vam odgovoriti: 1) mi ih možemo dobro i sigurno prihvatiti i prebaciti u partizane, 2) možemo ih naoružati brzo i dobro, 3) ali ne znamo kakva je mogućnost njihovog putovanja vozom. Na naš teren je došlo dosta (navodno oko 30) ljudi iz Beograda navodno za naš odred. Oni već nekoliko dana lutaju i pitaju za partizane, desetorica su odmah uhapšeni, neki od njih imaju i neke čudne lozinke, mi ih navodno nismo prihvatili, ali smo ih smestili na sigurna mesta. Javite nam o čemu se tu radi. Drugove ne šaljite u većim grupama od pet ljudi i šaljite za svakog karakteristiku«.

U istom pismu Sreski komitet je PK poslao lozinke za grupe koje budu dolazile iz grada i prihvatane punktove gde treba da dođu. To su bile železničke stanice Vlaško Polje i Đurinci.

Zbog hapšenja, a naročito posle martovske provale 1942, izvestan broj saradnika NOP u Beogradu, u nedostatku organizovanih kanala i sigurnijih veza, snalazio se kako je znao i umeo, tražio vezu i odlazio na Kosmaj. Zato su neki, odlazeći pojedinčano ili u grupama, lutali, bili uhvaćeni ili sa rezervama primani od saradnika NOP i partizanskih rukovodstava na terenu. ,

Jedna od grupa koja je lutala po Kosmaju kad nije uspela da uhvati vezu bila je grupa i Lazara Avramovića, sekretara partijske ćelije na Voždovcu. Marta 1942. Lazar je po odluci Partije, krenuo u kosmajske partizane sa Draginjom Nedeljković, Brankom Nedeljkovićem, Miodragom-Mišom Pavlovićem i Marijom Kosanović. Vezu su dobili od Špire Prostrana, odnosno njegove više veze Svemira Jovanovića-Brke.

OPREZNI KOSMAJCI

Pribavili smo objave radi odlaska u unutrašnjost zbog kupovanja namirnica - seća se Branko Nedeljković - i krenuli smo vozom iz Beograda. Sišli smo na železničkoj stanici Mladenovac i pešice preko sela Koračiće došli u selo Veliku Ivanču pod Kosmajem. Raspitujući se za kuću seljaka gde je trebalo da se javi na vezu koju je dobio od Prostrana, Lazar je saznao daje taj seljak ubijen. Mi smo nosili i korpe za kupovanje namirnica, ali čim smo to saznali, Lazar je odlučio da iziđemo iz sela jer su seljaci počeli da nas podozrivo gledaju. Međutim, Lazar nije hteo da se s grupom vrati za Beograd. Draginja Nedeljković je znala Danu Momčilović iz sela Američa kod koje je pre rata dolazila po namirnice. Znalo se daje njen brat Moma Živinar u partizanima pa je Lazar odlučio da odemo kod Danine kuće u obližnje selo Američ.

Kada smo izašli iz Velike Ivanče, Lazar je poslao Miodraga-Mišu Pavlovića za Beograd da od Svemira odnosno Prostrana traži drugu vezu i da u roku od tri dana dođe u Američ kod Dane odnosno Mome Živinara, gde ćemo ga mi čekati. Pavlović je takođe znao Danu. Tu negde na putu između Velike Ivanče i Američa, Pavlović nas je napustio i preko Mladenovca otišao za Boegrad. Mi smo produžili po lošem i hladnom vremenu za Američ. Duvao je hladan vetar a po podne je počela da pada i neka susnežica. Raspitujući se kod seljaka za DaninU kuću, ispali smo im sumnjivi jer su oni znali da je njen brat Moma u partizanima. Neki su rekli da ne znaju gde mu je kuća. Da bi razuverili seljake da nismo nikakva sumnjiva lica-grupa, pokazivali smo im objave da možemo putovati po selima i nabavljati namirnice. Posle nas je jedan seljak odveo do Danine kapije.

Primio nas je njen otac kao Danine prijatelje. Lazar mu je rekao da smo došli radi kupovanja namirnica i zamolio ga da nas primi na nekoliko dana, dok namirnice ne pokupujemo. Lazar i Draginja su nešto namirnica i kupili po selu. Kada se trećeg dana Pavlović nije vratio, Lazar je jedne noći dugo razgovarao sa

domaćinom. Ja tom razgovoru nisam prisustvovao, ali mu je verovatno rekao pravi razlog zbog čega smo mi došli u Kosmaj. Možda sledeće ili druge noći, iz zgrade gde je sklonjen ležao i lečio se kao ranjen partizan došao je u kuću Moma Živinar (Momčilo Zivojinović).

Sutradan, dok još nije svanulo, po lošem vremenu, jedan seljak nas je na volovskim kolima odvezao u susedno selo Vlašku kod braće Pozderać.

PONOVO U BEOGRADU

U kući braće Pozderać ostali smo dva-tri dana, dok nisu došle dve drugarice - Zaga i još jedna mršava, plava drugarica. Kasnije sam čuo da je to bila Kika (Božidarka Damnjanović-Kika, sekretar Sreskog komiteta KPJ za srez mladenovački). One su nas odvele u četiri partizanske petorke: Lazara u jednu, Draginju u drugu, Mariju u treću i mene u četvrtu. Ja sam prebačen u selo Mali Popović.

Posle nekoliko dana ponovo sam vraćen kod Zagine kuće u Vlašku. Tu je sa mnom razgovarala jedna drugarica, omanja, punačka, ime joj nisam saznao. Ona mi je saopštila da ću ići u Beograd da nađem Svemira Jovanovića-Brku ili Špiru Prostrana i da im dam novu vezu za prebacivanje drugova iz Beograda u odred. Ako ne nađem njih da tražim moga brata Miodraga i njemu to prenesem.

Dragoslav Dimitrijević - Beli

PARTIJSKE VEZE U VRANJU I OKOLINI IZMEĐU 1938. I 1941.

Pre rata pripadao sam naprednom studentskom pokretu. Studirao sam u Beogradu. S obzirom na to daje u Vranju postojao Mesni komitet partije, sa nekoliko ćelija organizacije SKOJ-a, dobio sam zadatak da organizujem prijem pošte za Vranje. Beogradska veza bio je Spasoje Đaković, a vranjska veza bio je sekretar komiteta Sima Pogačarević. Ta pošta trebalo je da ide preko mene. Dao sam adresu jedne žene, Sare Džigić, koja je stanovala u Sinđelićevoj ulici broj 21. Rekao sam da imam prijateljicu, sa kojom se dopisujem. Međutim, ta žena bila je nepismena i do tada nije primala nikakvu poštu.

Tom vezom su stizali razni materijali i pošta, a ja sam bio ovlašćen da poštu otvaram. Tu su bili razni materijali, proglasi, leci Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, zatim list »Proleter« i neka uputstva.

Veza je funkcionisala sve do potpisivanja pakta između Sovjetskog Saveza i Nemačke.

KOMUNISTI MEĐU OMLADINOM

Partija se, uglavnom, oslanjala mahom na mlade ljude. Sima Pogačarević, koji je bio sekretar Okružnog komiteta KPJ od 1934. ili 1935. godine, stvarao je kadrovsko jezgro od mladih ljudi koji treba da budu spremni na izuzetne napore. On je okupljao siromašne omladince, Vranje je tada imalo oko 50 radnji, a seljaka i sirotinje bilo je mnogo.

Sima je bio pametan čovek. Sve je obavljao precizno i tačno. U izvršioce zadataka je imao puno poverenja. Učio nas da budemo pošteni, vredni i primerni u svakom pogledu; da ne pijemo, ne pušimo, itd. Negovao nas je i podizao kao malu decu.

Sekretar komiteta Sima Pogačarević je od nas tražio da stvaramo širok krug prijatelja, jer smo na početku rata imali oko 30 članova partije i preko 100 čla-

nova SKOJ-a. Sima nam je uvek govorio da borba i ovo što mi radimo nije bezazlena stvar. »Ovo je revolucija« - govorio bi. Tražio je da noću budemo spremni da izvršimo zadatak koji nam Partija bude postavila.

Iako je bio stariji od nas šest ili sedam godina, on se s nama družio, vaspitavao nas kako da postanemo dobri komunisti.

Sećam se kad je bilo raščišćavanje u Partiji, o Simi Markoviću i o svim onim kretanjima u Beogradu. Mi smo o svemu bili na vreme obaveštavani. Takođe smo, na vreme, obaveštavali i građanstvo u Vranju, šta se dešava u Partiji. 0 Titu nismo ništa znali, ali smo bili upoznati sa radom zagrebačke partijske organizacije čak više nego sa radom beogradske partijske organizacije. Isto tako znali smo šta se zbiva u Lepoglavi sa Mošom itd.

U Vranju se pojavilo frakcionaštvo. Naime, Vasa Stefanović - Šulja, koji je tada bio član Partije, imao je nekakav svoj poseban način rada. Bio je slatkorečiv, dobro načitan i priličan demagog. Vodio je diskusije i razgovore po kafanama. Ja [1] ostali drugovi, smo ocenili da je takav rad loš i štetan: prvo, šo je naš rad bio duboko ilegalan i drugo, što se rad naš ne odvija po kafanama i bifeima, jer svako otkrivanje partijske organizacije, znači kompromitovanje, pa je postojala opasnost da nas tadašnja vlast otkrije. Mesni komitet je, ne znam da li je to bilo 1939. ili 1940. godine, raščistio sa Vašom.

Jednog dana, mislim daje to bilo 1938/39. godine, saopšti mi Dragi Stamenković:

- Ti ćeš, đače, (tako me je on zvao) da budeš knjižničar Građanske kasine. Predsednik će biti doktor Slobodan Palamarević, naš simpatizer, a drugovi iz Vranja će redovno, svakog dana, uzimati knjige i dovoditi po nekoliko omladinaca. Ti ćeš im izdavati knjige iako nisu članovi.

Ta čitaonica je bila jedna mala škola. Tada su organizovane čitalačke grupe. Bio je to jedan od prvih sistema rada i svi omladinci su morali da prođu kroz čitalačke grupe. Svi oni koji su se pripremali za SKOJ i na koje se računalo, morali su da prođu kroz Građansku kasinu, da pročitaju određenu literaturu, kao, na primer, Džeka Londona, Sinklera i dr. Posle ovoga, prelazilo se na drugi viši kurs.

Sprovođen je sistematski rad sa omladinom od strane Mesnog komiteta KPJ u cilju omasovljavanja Partije i SKOJ-a.

Ovo nam je kasnije poslužilo da na terenu Vranja i okoline 1941. godine, neposredno posle izbijanja rata između Sovjetskog Saveza i Nemačke, formiramo ilegalne desetine. Sticajem okolnosti, slučajno sam prisustvovao jednoj raspravi, odnosno raščišćavanju pitanja gubljenja pošte između Okružnog komiteta KPJ za Leskovac i Mesnog komiteta Vranje. Jedan naš kurir na relaciji Leskovac - Vranje, Ilija Trajković, nosio je neki materijal od Okružnog komiteta za Vranje vozom. Išao je preko Grdelice. Međutim, bio je pretres voza i on je materijal bacio. Tada je Mesni komitet formirao komisiju (radnu grupu) koja je trebalo da ispita kako se to desilo. U toj grupi bio sam i ja i Stojadin Pešić. Morali smo da razjasnimo da li je Trajković zaista trebalo da materijal baci ili da ga sačuva.

PRENOŠENJE MATERIJALA IZ BEOGRADA ZA VRANJE

S vremena na vreme, ja sam, odlazio u Beograd da polažem ispite na fakultetu. Moji odlasci su korišćeni za održavanje veze između vranjske partijske organizacije i Beograda. Na kom se nivou održavala ta veza sa Beogradom, nije mi poznato. Uglavnom, ja sam se tamo javljao Spasoji Vidakoviću, koji mi je, pre no što bih pošao za Vranje, davao materijale. To su obično bili leci, to znam, jer sam tada bio i partijski bibliotekar Mesnog komiteta u Vranju. Sve pakete koje sam donosio i otvarao sam, jer je kod mene materijal bio na upotrebi (leci, pisma, knjige, itd.).

Najčešće sam putovao železnicom. Paketiće sam obično nosio u tašni ili odvojeno u kamuflirane omote i paketiće. Pretila je opasnost da me u Vranju žan-

darmi ili policajci pretresu i uhapse, jer je železnčka stanica udaljena od Vranja skoro 2 kilometra i pri izlasku iz stanice postojao je jedan hodnik, gde su oni obično hapsili ljude. U vozu sam razmišljao šta da radim i pade mi napamet da ne iznosim materijal iz vagona. Međutim, uzput, nekako, od Niša do Vranja, sprijateljim se s jednim mlađim čovekom. Kad smo došli do Vranjske Banje, kažem mu:

- Molim te, ja odoh do klozeta, nešto mi nije dobro, a ti ponesi ovo ukoliko ja ne dođem.

Kad smo stigli u Vranje, ja iz drugog kupea gledam, on nosi onaj moj džak i uđe u čekaonicu. Na moju i njegovu sreću niko nije nas pretresao.

Kad sam putovao vozom, uvek sam stvari stavljao na suprotnu stranu. Ako dođe do neke kontrole i pitaju čiji je prtljag, odgovarao bih da nije moj, itd. To se često dešavalo.

Među materijalom koji sam prenosio bilo je, pored letaka i druge literature, kao što su: zabranjeni list »Student«, »Žena danas«, zatim »Proleter«, itd. U Beogradu je postojala jedna zabranjena knjižara. Ona se nalazila na Kalenićevoj pijaci. Knjižara je držala partijsku literaturu i nama je bio poseban problem kako da uzimamo knjige. Obično smo u knjižaru išli po dvojica. Onaj, nepoznat beogradskoj policiji, ulazio bi i uzimao knjige, dok bi drugi ostajao napolju.

OKUPACIJA ZEMLJE I PRIPREME ZA USTANAK

U predvečerje napada Nemačke na Jugoslaviju, mi komunisti dobili smo zadatak od višeg rukovodstva da uspostavljamo veze sa omladincima i starijim ljudima radi razgovora o novonastaloj situaciji i političkim događajima kod nas i u svetu i da objašnjavamo stavove Komunističke partije Jugoslavije i Centralnog komiteta. Sećam se da smo u selima, u okolini Vranja, kao što su: Dubnica, Milivojce, Cukovac, Balinovac, Mečkovac, Crnilo, Rataje i drugim, imali punktove, odnosno određene ljude (jedan punkt smo imali u selu Divužde, gde smo odlazili i odnosili materija], izmenjivali mišljenja i prenosili direktive komiteta). Govorim o većem broju sela zato, što smo punktove menjali. Naime, jedan punkt smo, recimo, držali godinu dana ili nekoliko meseci, pa smo se prebacivali na drugi. Tako smo jačali organizaciju SKOJ-a i vršili pripreme za formiranje partijskih ćelija. Zatim, kuriri (partijski radnici) prisustvovali su seoskim slavljima i većim skupovima, gde su objašnjavli politiku Partije, šta komunisti žele i kakvi ih zadaci očekuju. Mi smo blagovremeno i dovoljno bili upoznavani kakvo će biti ponašanje nemačkih fašista, jer smo znali politička kretanja. Narod je na vreme bio obaveštavan o dnevnim novostima, jer su veze bile dobro organizovane.

Iznad Vranja postojao je partizanski odred. Uprkos tome što je u Vranju bio veliki bugarski garnizon, (jer su Bugari došli da stalno zaposednu ovu teritoriju), i Nemci, Mesnilcomitet, na čelu sa sekretarom Simom Pogačarevićem, imao je smelosti da formira odred na terenu koji je svega tri - četiri kilometra udaljen od nemačkog i bugarskog garnizona.

Godine 1942. od februara - marta, pa sve do kraja te godine, nije došlo do likvidacije pokreta, iako smo tada izgubili tri sekretara komiteta i mnogo članova partije i SKOJ-a i aktivista, ali smo 1943. godine ponovo stvorili slobodnu teritoriju. Znači ustanak je bio stalno u toku. Mi smo ovde u svakoj kući, 1942. godine i kasnije, mogli od seljaka dobiti pomoć u hrani. Seljaci su nam bili i kuriri, itd. U nas nije bilo izdajica. Nijfe slučajno što su Glavni štab za Makedoniju, na čelu sa Mihajlom Apostolskim i drugovima sa Kosova, više dana boravili na našem području.

KURIR I VODIČ SEKRETARA MESNOG KOMITETA

Jednog dana naređeno mi je da odem u odred, kao pratilac sekretara Mesnog komiteta Vlade Đorđevića. Ja sam prethodno bio u odredu juna meseca, ali sam vraćen na teren. Sekretar komiteta me je pitao da li znam put preko srpsko-

bugarske granice. Rekao sam mu da znam. Međutim, taj put nisam poznavao, odnosno znao sam za neke punktove u selu Poljanici, te sam mislio da će me drugovi sa ovog punkta prevesti preko granice. Ta veza bila je, niko drugi, nego Bizonova majka, koja je trebalo da ode na drugu vezu i da nas onda ta veza prebaci preko granice. Ona je otišla ali vezu nije uspostavila i mi smo se pitali šta da radimo. Sekretar komiteta Vlada Đorđević, me pitao da li poznajem put. Odgovorio sam da ćemo produžiti.

Išli smo dugo. Prenoćili smo u nekim krstinama od ovsä. Ujutro kad smo se probudili videli smo, nedaleko od nas, kako neki ljudi obavljaju vršidbu i uputismo se ka njima. Međutim, nekako nam oni nisu delovali sigurno i pođosmo desno do njih. Naiđemo na jednu vodenicu. Uđosmo u vodenicu i upitasmo vodeničara:

- Gde je granica?

On nas je malo sumnjčavo pogledao, i upitao odakle idemo. Rekosmo odakle dolazimo, a on nam odgovori:

- Vi ste odavno prešli granicu.
- Kako? - začudismo se?
- Evo vam Srbija - i pokaza nam rukom.

Na ovom putu bolovao sam od malarije, ali sam to pred Vladom Đorđevićem krio. Međutim, kad sam stigao u Leskovac, za vezu sam dobio sekretara Okružnog komiteta Simu Pogačarevića. Požalio sam se Simi. On me odvede Mladenu Đorđeviću, krojaču iz Leskovca, koji je bio i neki partijski funkcioner. Mladen opet nekom lekaru. Kad je lekar izašao iz ordinacije, on mu pokaza na mene i reče:

- Pogledaj ovog druga, on je partizan.

Lekar razrogači oči. Bio je iznenađen. Posle pregleda pripisa mi lekove.

IZ LESKOVCA ODVODIM GRUPU U PARTIZANE

Pošto dalje nisam smeo ostati u Vranju, komitet je doneo odluku da odem na Kukavicu u Kukavički partizanski odred. Međutim, za odred je trebalo da ide grupa, a ne da se ljudi šalju pojedinačno, pa sam sačekao u Leskovcu i bio na vezi sa Crnim (Simom Pogačarevićem). U prvi mah mi nije obezbeđen smeštaj i stanovao sam kod Sime. Međutim, nakon dva - tri dana nađen mi je stan sve dok se formira grupa.

Jednog dana Sima mi reče da dođem na određeno mesto u Leskovcu. Kad sm° otišli zajedno tamo, predstavio mi je jednog čoveka i reče:

— Ovo je Metalac.

U stvari, to je bio Rade Metalac, narodni heroj. Grupa se u Leskovcu okupila na Zakazanom mestu. Sve su to bili mlađi ljudi, međusobno se nismo poznavali.

Na čelu kolone išli smo Rade i ja, a iza nas grupa od desetak ljudi. Iz Leskovca smo pošli prema Vučju i došli do šumara Spasoja Petrušića, gde smo sačekali Kurira, koji na s je odveo u Kukavički partizanski odred.

Jedanput se tražio dobrovoljac i ja sam se javio. Kad sam otišao Kosti Stamenkoviću, rekao mi je da treba da odnesem poštu i bonsek Maksimu Kovačeviću, koji se nalazio u školi, u blizini rudnika Lece. Pre nego što sam pošao, dobio sam nove cokule i rečeno mi je da se javim Mileti Gojkoviču u Leskovcu (to je bila naša javka). Mileta mi je za put obezbedio bicikl i na moju nesreću uzput pukne guma. Tako sam put produžio pešice, prošao rudnik Lece i izašao na teritoriju Kosova. Promašio sam i školu gde je bio Maksim Kovačević. Kad sam došao u selo Tulare, uhvatio me već mrak. Zakucao sam na vrata jedne kuće. Domaćinu sam slagao da sam izbeglica i da tražim neke izbeglice, a zatim sam ga pitao za rudnik Lece. On mi reče:

~~ E, pa prijatelju, ti si promašio. Nego spavaj ti ovde kod nas, pa ću ti sutra pokazati gde je taj rudnik koji tražiš.

Sutradan sam se vratio pet - šest kilometara natrag, došao u selo i školu. U školi sam zaista našao Maksima Kovačevića i ostale drugove. Predao sam im pismo i bonsek-, a zatim se vratio u odred. U stvari, šta se htelo tim bonsekom? Maksim Kovačević i ostali, hteli su njime da obiju magacin rudnika i da iz njega uzmu dinamit za odred. I stvarno, izvršen je napad na rudnik i dinamit je i prebačen u odred.

Jovan Đorđević - Đače

VEZA ZA PRIKUPLJANJE CRVENE POMOĆI

Kada je 1937. godine, Partija pokrenula akciju za prikuplanje novčane pomoći za političke zatvorenike, tzv. Crvenu pomoć i ja sam bio angažovan.

Tada sam bio sekretar Sindikalne podružnice Trstenik. Čak su me izabrali u odbor za prikupljanje pomoći. Kada se posle pet dana prikupila veća suma, odlučeno je da je ja odnesem u Kraljevo. Poznati članovi Partije nisu smeli na taj zadatak, zbog opasnosti da budu uhapšeni. Nisam mnogo znao na koji način se organizuju ilegalne veze.

Na put me je uputio Živadin Apostolović. Objasnio je da se ne brinem, da mi nije potrebna ni adresa ni ime čoveka kome treba da predam novac. Dao mi je novac u koverti bez adrese govoreći: »Evo ti novac, stavi ga u nedra i idi u Kraljevo. Ispred hotela »Beograd« čekaćete jedan drug koga ćeš poznti po tome što će sa njim šetati visoka, smeđa devojka. U desnom džepu sakoa nosiće »Politiku«. Priđi mu i upitaj ga gde je ulaz od Arduna na pijaci. On će poći napred kao da želi da ti pokaže. Otići će u jedno sokaće gde će stati i tu mu predaj novac«.

Otišao sam u Kraljevo i sve se tako zbilo. Kad sam se vraćao razmišljao.sam o tome dali je trebalo da tražim priznanicu. 0 tome sam pitao Apostolovića a on mi se samo nasmejao i rekao: »u takvim stvarima ne treba nikakve priznanice«.

U PARTIJI

Kao što se nije vodila administracija o novcu tako su se izbegavali i spiskovi o članovima Partije.

Jednog dana pozvali su me Apostolović i Dragan Katić (mislim da su tada bili članovi Sreskog komiteta) da dođem u 20 časova ispod mosta na Zapadnoj Moravi u vrbak. Na tom sastanku saopštili su mi da sam postao kandidat za člana KPJ. Najednom sastanku oktobra meseca 1941. na istom mestu sam primljen u Partiju. Prilikom prijema održali su mi prilično dugo predavanje kakav treba da budem, šta treba da radim i kakva su pravila konspiracije. Bio sam iznenađen, Ijutito sam pitao: »Zar ja do sada nisam bio komunista?«

Do 1941. godine u ćeliji smo bili nas trojica i održavali smo sastanke. Kasnije su svi otišli u partizane i izginuli.

Prvog avgusta 1941. stupio §am u Levačku četu. Kad smo bili u Dulane i već počeli da se povlačimo prema Bosni komesar Boško pozove sve da predaju svoj novac u kolektiv. Razastrao je šatorsko krilo i mi smo u koloni po jedan istresali svoje džepove. Prilikom predaje pita me jedan borac: »Jel' sve predade?« Odgovorili mu: »Sve«, a on: »Ja, bogami, nisam sve. Pola dadoh pola ostavih«. Boško je to čuo, pozvao me na stranu i pitao dali sam organizovan. Rekao sam mu da sam član Partije i ko me je učlanio. Ali on će nato: »Mi to ne znamo, ali od danas ti to jesi«.

Dragoslav Jakovljević-Dragče

AKCIJE ZEMUNSKIH ILEGALACA

Akcije i sabotaže izvođene su u Zemunu od prvih dana okupacije 1941, a naročito od objave oružanog ustanka, kad su postale još masovnije, intenzivnije i složenije. U njima je učestvovala omladina sama, ili zajedno sa starijim drugovima.

Prve akcije su manifestovane pisanjem i lepljenjem parola i rasturanjem letaka. Izvodili su ih pojedinci ili parovi, i to najčešće i najuspešnije devojka i mladić koji su se predstavljali kao mladi da se zabavljaju. Na određenom mestu bi zastali, izvukli bi i zalepili već pripremljenu parolu. Ako su imali letke, njih su rasturali u hodu. Takve akcije su bile veoma česte.

Bušenje guma na neprijateljskim automobilima pomoću gvozdenih klinaca, odnosno »ježeva«, kako su ti klinci popularno nazivani, takođe je izvođeno masovno. Sam oblik »ježa« je omogućavao uspešno izvođenje akcija. Svaki klinac imao je po četiri šiljasta kraka i kako god da se postavi, jedan kraj je uvek stajao vertikalno, sa vrhom nagore. Svaka guma vozila, koje pređe preko »ježa«, bivala je probušena.

Za izradu »ježeva« postojalo je nekoliko radionica. Jedna se nalazila u Nikolajevskoj ulici br. 20, u kući profesora Karamete, koji je imao radionicu za umetničku izradu kovina. Član partije Ilija Rogulić Brka izrađivao je u toj radionici »ježeve« od metalnih četvrtastih pločica, kovanjem. Gotovi »ježevi« su potapani u ulje, da bi posle probijanja gume pod pritiskom vazduha lakše iskliznuli iz nje i tako se oslobodio otvor kroz koji je vazduh iz gume naglo izlazio napolje. »Ježevi« su uvijani u novine da ne bi bili primećeni danju na drumovima, dok su noću postavljani bez novina. Roguliću je više puta u pravljenju »ježeva« pomagao Aleksandar Jovanović Cane, koji je navraćao u radionicu, jer mu je Karamata bio dalji rođak.

Druga radionica se nalazila u Svetotrojičnoj ulici (danas Stevana Jovanovića). To je bila privatna radionica Rade Marinkovića i Strižića. Marinković je bio saradnik NOP-a. Radno vreme u radionici je bilo do 14 časova. Branko Pešić je izdejstvovao preko mehaničara Milivoja Miškelića da se u toj radionici posle podne izrađuju gvozdeni »ježevi«, u vreme kada se vlasnik nije nalazio u noj. Branko je dobijao isečene žice od Šoti Pala i Joze Šćurle, koje je zatim Miškelić savijao, oštrio, zavarivao i tako dobijao potreban oblik. U izrađivanju »ježeva« više puta su Miškeliću pomagali Sava Janković i Nikola Čavić. Gotove »ježeve«, upakovane u novine Branko Pešić je nosio Đuri Pešiću gde se nalazilo skladište »ježeva«. Iz tog skladišta su ih raznosili aktivistima. Brigu o smešataju »ježeva« vodila je skojevka Soka Pešić.

Treća radionica se nalazila na Čukovcu kod Baneta Modošana, u bravarskoj radionici njegovog pokojnog oca. Tu je brigu o smeštaju »ježeva« vodila Banetova sestra Saveta.

Četvrta radionica je bila u Tošinom bunaru, takođe u jednoj metalskoj radionici gde je radilo nekoliko šegrta. Sa šegrtima skojevcima koji su izrađivali »ježeve« održavala je vezu takođe, skojevka Ljubica Stublinac.

Takvih radionica za izradu »ježeva« bilo je u Zemunu još na nekoliko mesta.

U »Ikarusu« je Mihajlo Vukša, sekretar fabričke partijske organizacije i partivođa jednog odeljenja, izrađivao sa saradnicima alat za izradu klinaca, koji su iznošeni iz fabrike i oođnošeni na mesta gde su »ježevi« izrađivani. Pomoću takvih »ježeva« mnogi nemački kamioni, automobili i motocikli bili su onesposobljavani. Uspeh je naročito postizan kada su se vozila kretala u koloni i kada je zbog onesposobljavanja pojedinih vozila dolazilo do remećenja čitave kolone. Nemci i zemunska policija su besneli, na opštu radost većine građana u omladinaca, posebno izvođača akcije. Policajci su bili zaduženi za otkrivanje »ježeva«, ali im nikada niko od diverzanata nije pao u ruke.

Saobraćajnice na kojima su najviše postavljani »ježevi« bile su: drum od mosta na Savi do zemunske železničke stanice, zatim Karađorđeva, ulica Cara

Dušana, Batajnički drum, i putevi u pravcu aerodroma, Bežanijska ulica i Tošin bunar. Pored navedenih ulica, »ježevi« su postavljani i u Prvomajskoj ulici, kao i na svim putevima i mestima na kojima se kretao veći broj neprijateljskih vozila (pored parkirališta, kasarni, garaža i slično).

Posle napada Nemačke na SSSR pristupilo se masovnom uništavanju telefonsko-telegrafskih uređaja i linija na mestima najvitalnijim po neprijatelja.

Već početkom jula iste godine Marijan Vasilić Mare, braća Herman i Jožika Šener sa još nekoliko skojevaca isekli su žice i nekoliko stubova kod podvožnjaka na pruzi Beograd - Zagreb, usled čega na toj liniji nekoliko dana nije bilo PTT veza. Na toj liniji, pored pruge, više puta su i druge grupe omladinaca sekle žice i uništavale instalacije. Pored navedenih, učestvovali su i Joža Šćurla, Desa Ležajić, Maksim Divnić, Branko Pešić, Stojan Svilarić, Zoran Dokić, Franja Zdunić, Milka Menjak i drugi.

Jedna naročito uspela akcija na toj liniji izvršena je u noći 24. decembra 1941. Tada je isečeno četrdeset telefonsko-telegrafskih žica. U noj su učestvovali Milan Uzelac, Košta Dragičević, Pera Serafimović, Mirko Milojčić i još jedna ^rupa iz Donjeg grada. Vreme je bilo veoma pogodno za akciiu: oblačno, mračno i kišovito. Da su se dve grupe blagovremeno sastale, akcija bi bila još uspešnija. Međutim, niie uvek bilo jednostavno izvoditi takve akcije, jer sečenje žica mje bilo lako prikriti. Prilikom sečenja žice su se međusobno dodirivale, a to je proizvodilo rezak zvuk. Naročito se nadaleko čulo odzvanjanje pruge, izazvano udarcem presečene žice koja se kotrljajući skupljala. U tihim noćima, bez padavina, to je predstavljalo posebnu opasnost ier su i prilično udaljene straže i patrole mogle po zvuku da otkriju akciju. U takvim slučajevima je najčešće dolazilo do pucnjave.

U kolikoj meri neispravan alat može da ometa uspešno izvođenje akcije, pokazalo se avgusta meseca, kada su omladinci Maksim Divnić, Frania Zdunić i Zoran Dokić pokušali između stanice Zemun-Novi grad i Zemun Polje da preseku telefonsko-telegrafske žice. S teškom mukom su uspeli da iseku samo tri žice jer su klešta bila tupa i mala i čime su doveli u opasnost svoje živote i mogli da kompromituju celu akciju.

Nekada je akcija morala biti odložena pre nego što je određena grupa stigla na predviđeno mesto. To se desilo dva puta udarnoj trojci u kojoj su bili Nikola Jeremić Tadija, Toma Kahriman i Đorđe Kolarić. Oni su još na putu prema pruzi, u polju, sretali policijsku patrolu sastavljenu od domaćih Nemaca, koji su Nikolu Jeremić Tadiju dobro poznavali. Pošto ne bi bilo teško utvrditi ko je akciju izvršio, bilo je najpametnije da od nje odustanu.

U ulici Tošin bunar, prema aerodromu, omladinci su takođe izvodili razne akcije, u kojima su učestvovali braća Šener, Joža Šćurla, Šaca Stefanović, Elza Košar, Ljubica Stublipac, Maksim Divnić i drugi.

Koliko su akcije iiailazile na široko odobravanje građana, može se zaključiti po jednom događaju. U leto te, 1941. godine, za vreme akcije, jedna grupa omladinaca je čuvala stražu prema Zemunu, druga prema aerodromu, dok su braća Šener bila na banderi i sekli žice. Baš kada su isečene žice počele da padaju, naišao je jedan starac. Malo je zastao i rekao: »Deco samo secite, ja sam star, pa ne mogu, pa je produžio polako.

Đorđe Kolarić

VEZE PREKO POŠTE*U KURŠUMLIJI

Sve do maja 1941. godine službovao sam u Beogradu. Moji školski drugovi Mileva, Radovan Vuković i Milorad Labudović rekli su mi da treba svako od nas da ode u svoje rodno mesto, jer će se uskoro formirati borbene jedinice radi otpora okupatoru. Ja sam odmah od nadležnih tražio da me premeste u Prokuplje. Mom zahtevu je udovoljeno, pa sam se već 1. juna 1941. obreo u Prokuplju.

Negde početkom jula, saznao sam da je Košta Pećanac 28. juna 1941. razapeo šator na Sokolovu Viru i da poziva narod na zbor radi formiranja nekih jedinica. Posle tog saznanja, otišao sam iz Prokuplja kod svojih roditelja u Crnu Cuku (kod Gornje Bojašnice). Tamo se već okupilo nekoliko ljudi. Među njima su bila i moja braća. Dogovorili su se da odu do Sokolova Vira, da vide Kostu Pećanca i da saznaju kakve jedinice formira. Pošto sam ja u to vreme mogao da odsustvujem sa posla koliko sam hteo, pošao sam i ja s njima.

Na Sokolovu Viru okupilo se dosta sveta. Pojavio se i Košta Pećanac. On se kratkom besedom obratio narodu. Rekao je da su nam Nemci i Bugari oteli slobodu i da zato svi treba da se svrstamo pod ustaničku zastavu, da formiramo neke jedinice i pođemo u borbu. Zatim je Košta Pećanac otišao u svoj šator, a posle njega je govorio Marko Kilibarda, koji je inače bio aktivni oficir bivše jugoslovenske vojske. On je takođe rekao da treba da se borimo za svoju slobodu i da će nam u borbi biti saveznici Velika Rusija, Engleska, Francuska i Amerika. Posle ručka, kad smo se spremali da krenemo svojim kućama, kod Pećanca su stigla tri nemčka oficira. Kad su došli ispred Kostinog šatora, skinuli su opasače i pištolje i dali ih jednom čoveku koji je tu stajao, pa su onda ušli u šator. Pod šatorom je bio i Marko Kilibarda i još neki ljudi. Posle desetak minuta, Marko Kilibarda je izašao iz šatora. Bio je vrlo ljut i počeo je nervozno da šeta ispred šatora. Ulazio je još dva ili tri puta i uvek izlazio napolje. Mi nismo znali o čemu su razgovarali, ali smo predpostavljali da se vode neki pregovori, zbog čega je Kilibarda bio ljut.

Posle izvesnog vremena, mi smo se razišli svako na svoju stranu. Moj brat je tada dobio od Koste Pećanca »dekret« da je stavljen u vodstvo četničkog pokreta, kao vojvoda »Istoka«.

Ja sam 31. jula 1941. godine premešten iz Prokuplja u Kuršumlijsku Banju. Oko 15. avgusta 1941. godine k meni u poštu gde sam bio upravnik, dolazili su neki mladi ljudi, iz kojih je zračila vedrina. Među njima je bio i Gradimir Filipović, rodom iz sela Vrela. On je jednom i sam svratio u poštu i reče mi:

- Bre, upravniče, dobar si čovek, ali mi reci dali pripadaš »crvenima«, ili onim drugima?

- Crvenima! - odgovorih.

Nekoliko dana nakon tog razgovora otišao sam u Kuršumliju, u poštu. Tamo je radio i Rade Milutinović. 0 njemu su mi još u Prokuplju pričali da je komunista i da je jedan od partijskih rukovodilaca u Kuršumliji. Pošto smo bili sami, ja mu kažem:

- Slušaj, bre, Rade, znam da si komunista, i ja hoću da budem komunista.

Rade je bio vrlo fin čovek, uvek nasmejan. Reče mi jednostavno.

- Idi u Banju i nađi Radoja Radojevića i rešeno je sve!

Vratio sam se u Banju. Pošto sam Radoja Radojevića već poznavao, lako sam § njim stupio u kontakt i rekao mu da sam razgovarao sa Radetom, izneo mu svoju želju i Radetovu preporuku.

Tako je u Kuršumlijskoj Banji formirana partijska ćelija i ja sam primljen u KPJ. U ćeliji su osim Radoja i mene još bili Gradimir Filipović, Stevo Ožegović i još neki drugovi. Sekretar je bio Dole Radovanović. Prvi nam je zadatak bio da nabavimo i pročitamo knjigu »Kako se kalio čelik«, pa zatim Istoriju SKPb (to su bile neke sveske). Knjige smo čitali i prorađivali u grupama, po trojica ili četvorica.

Baš tih dana Košta Pećanac je došao u Kuršumliju. Posle toga su ga Nemci limuzinom odveli valjda u Prokuplje ili u Niš. Kad se vratio, negde 1. septembra 1941. godine, izašao je oglas, u kom je osim ostalog pisalo: ko hoće da pođe u četnike dobiće 3.000 dinara i primiče platu na mestu gde je ko zaposlen.

Ne dugo iza toga, pojavio se proglas o tome da se četnici bore protiv komunista!

Ubrzo su četnici'formirali svoje jedinice, obukli poznata četnička odela i naoružali se.

Mi komunisti usmerili smo svoj rad na omasovljavanju Narodnooslobodilačkog pokreta. Uspeli smo da pridobijemo još desetak drugova. Ja sam, recimo, uspeo da pridobijem Mirka Savića i njegovog brata Nikolu, zatim Mihajla Filipovića i Čedu Jovanovića iz Vrela.

Tih dana četnici su već počeli pokazivati svoje pravo lice. Ubili su partizana Filipovića, borca Kopaončkog odreda. Kad je prošlo 40 dana od njegove pogibije održanje parastos, verski obred, gde sam i ja bio pozvan. Sa mnom su pošli i komunisti iz moje ćelije. Na tom obredu sam i ja morao progovoriti, pošto me je »prozvala« pokojnikova majka, nazdravljajući mi čašom rakije. Rekoh tada glasno (a bilo je tamo dosta četnika) da majka treba da se ponosi što joj je sin pao u borbi za slobudu...

Kada se završio obred, ja sam pošao u selo Vrelo, kod svog druga da prenoćim. Sutradan izjutra, pred mesnom kafanom me sačeka četnička trojka. Jedan je upitao da li sam ja upravnik pošte. Pošto sam im potvrdno odgovorio, tukli su me krvnički kundacima. Pošto sam se nekako oporavio, vratio sam se u Kuršumlijsku Banju, u Poštu. Nekoliko dana kasnije, k meni su navratili neki naoružani ljudi, i kad su na meni videli tragove batina, dali su mi jedan revolver i jednu pušku.

Tokom sledećih dana u Banju su navraćali četnici, ali sam se manje plašio pošto sam bio naoružan. Saznao sam da me Košta Pećanac osudio na smrt. Stoga i nisam smeo sam da spavam u zgradi Pošte, gde sam, inače, imao krevet, već sam se desetak dana skrivao dok nije prošla neposredna opasnost...

Kad su partizani oslobodili Kuršumliju, mi smo odmah izabrali Sreski narodnooslobodilački odbor i druge organe narodne vlasti. Međutim, četnici se nisu mogli pomiriti sa gubitkom Kuršumlije, pa su počeli da se pripremaju da je ponovo zauzmu.

Jednog dana mije telefonom postavljen partijski zadatak da ja ili neki drugi članovi KPJ iz Banje nekako dođemo do informacija o tome kad četnici nameravaju da napadnu i koliko će ih učestvovati u napadu.

Odmah sam zajedno sa svojim kumom Kostom Batrićem, pošao u selo Ravni Šor. Tamo smo se sastali sa Petrom Golubovićem, inače izbeglicom sa Kosova. Pripadao je našem pokretu. On mi je dao neke informacije. Posle smo otišli u selo Raču i tamo prikupili neka obaveštenja, pa smo se vratili u Banju. Odmah sam javio partizanima, u Kuršumliju, da će ih uskoro napasti oko 800 četnika. Savetovao sam im da se povuku. Neki drugovi, međutim, nisu uspeli da se blagovremeno sklone, te su ih četnici uhvatili.

I ovaj slučaj je zanimljiv i važan. Stevo Babić je bio monter kod nas i kontrolisao je liniju do Prepolca. Jedne večeri, kad je popio nešto više rakije (to mu je bila slabost), ja sam uzeo njegov telefon, obesio ga o rame i gotovo bez cilja, pošao sa jednom svojom poznanicom, Jevrejkom prema Čepovcu. Bila je zima, mraz. Kad smo došli do mesta gde se linija mogla dohvatiti rukom, ja zakačim one žabice od poljskog telefona za liniju, i »natrapam« na razgovor na nemačkom jeziku. Pošto je moja poznanica znala nemački, ona posluša. Gotovo neverovatno: »upali« smo u razgovor između komandanta feldkomandanture iz Niške Banje i komandanta krajskomande u Kosovskoj Mitrovici. Komandant feldkomandanture je objašnjavao da će uskoro blokirati celu Toplicu. Objašnjavao je gde će se i kojim pravcem kretati njihove jedinice.

Ja sam pozvao Radeta Milutinovića, te smo blagovremeno preneli informaciju odgovornim drugovima u Toplici.

Nemci su bezmalo udarili u prazno... *

Četnici su naslućivali (ili su možda pouzdano znali) da i ja sarađujem s partizanima, te mi je opet pretila opasnost. Pećanac me je ponovo osudio na smrt. Zatražio sam zaštitu od predsednika opštine Živka Savića. Bio je to dobar čovek i njegovu reč je uvažio Pećanac, te je tako i promenio odluku, bar javno, ali time meni nije prestajala opasnost od četnika.

Zbog toga smo morali da odemo iz Kuršumlijske Banje, Radoje Radojević, ja i još neki drugovi. Pošli smo svako na svoju stranu.

Ja sam, preko Kruševca, otišao u Niš. Prvo sam radio u pošti koja je bila smeštena u Beograd Maloj.

Kad je pobegla grupa zatočenika iz niškog logora, pozvali su me drugovi iz niske partijske organizacije i pitali da li mogu na neki način da begunca prebacim na drugu stranu Morave. Uspelo mi je da lukavstvom, a ponešto i srećom, preko Morave prebacim desetak drugova koji su pobegli iz logora. Pomogao mi je Bora Banković iz Tešice.

U Nišu sam ostao sve do aprila meseca 1943. godine. Za vreme dok sam bio u Nišu, u Krušumlijskoj Banji su četnici pohapsili neke moje drugove, članove Partije, koji su tamo ostali. Držali su ih kao taoce dok seja ne predam, jer su četnici smatrali da sam ja u partizanima. Jednog dana me pozove Rade Milutinović (koji je tada još bio u Kuršumliji) i reče mi da moram da se vratim u Kuršumlijsku Banju da bi četnici oslobodili ove drugove. Pošao sam, mada sam znao da se neću dobro provesti. Usput sam svratio u Kodželj. Tu je bio i moj brat od strica, Košta Milutinović. Da ne bih išao sam u opasnost, Košta sakupi, što mlađih, što starijih - dvadeset i pet rođaka. Svi smo imali oružje. Među nama je bio i moj brat Rade koji je imao »dekret« od Koste Pećanca (Košta je tada već bio poginuo) da je postavljen za četničkog vojvodu. Rade je bio u Beloljinu i kad smo ga pozvali, odmah je došao.

Tako se mi, naoružani i sa »dekretom« kao značajnim dokumentom - uputismo u Kuršumliju, pravo komandantu mesta Mrđenoviću.

- Gospodine, vojvodo, ja sam upravnik Pošte u Kuršumlijskoj Banji. Otuda sam pobegao, jer su mi neki ljudi iz Kuršumlije i Banje pravili neke smicalice i maltretirali me. Sad treba da se vratim i preuzmem svoju dužnost. Možete li mi garantovati bezbednost da bih mogao nesmetano da radim svoj posao. Evo, imam pismo Direkcije pošta iz Niša - i pružim mu to pismo.

On je uzeo pismo i pročitao ga. Zatim je pozvao uprvnika Pošte u Kuršumliji Desu Vajner. Vojvoda je, odmah čim je došla, upita:

- Gospođo, poznajete li ovog mladića?
- Poznajem ga dobro - odgovori mu.
- Kakav je?
- Dobar je!

Pošto je Desa otišla, vojvoda se okrete meni i reče mi:

- Mladiću, ne mogu da ti garantujem bezbednost. Inače, ti idi u Banju...

Ušli smo u Kuršumlijsku Banju u koloni po jedan, noseći oružje u ruci. Na čelu kolone smo bili moj brat Rade i ja.

Pošto smo se okrepili u jednoj kafani, ja odem u žandarmerijsku stanicu. Komandir te stanice je bio Zec. Ja još nisam ni ušao, on mi reče:

- Gospodine upravniče, izvinite, ali tako sam morao da uradim, ja to samovoljno ne bih učinio, da ih sve pohapsim.
- Pusti ti sve zatvorenike, a ja sam tu, pa ako ti trebam, ja ću doći...

Komandir odmah pusti sve koje je zatvorio. Prepoznajem ih - sve moji drugovi. ..

Tada mi je prišao Ratko Murganić, koji je došao na mesto Radoja Radojevića, i rekao mi:

- Bre, Ratko, ovo si savršeno izveo. Partija će biti zahvalna za ovo što si učinio za ove ljude...

Jednog dana je moj brat Nikodin dao Vasi Đuroviću nekih desetak objava (a i drugima je davao) tako da su se partizani po tom terenu kretali kako su hteli. Međutim, to je neko prijavio četnicima, pa je Vukoje Pećanac, njegov sestrić, jednog dana došao u jedno selo kod Šišanovaca i na zboru optužio mog brata da pomaže partizanima, da im daje četničke objave. Na kraju je zatražio da Jeude razoružan i streljan. Moj se brat počeo izgovarati, ali to nije pomoglo. Vukojevi ljudi su ga razoružali. Kad su ga poveli, moj rođak Radoje Vučinić - zvani Radoje Fünduk, privuče se naoružan iza Vukojevih leđa i kaže mu:

- Vukoje, ako njemu bude falila dlaka s glave, ti si moj. Ja nikad ne promašujem, ti to dobro znaš.

Vukoje nije imao kud, oslobodio je mog brata, pa je posle toga brat rasturio svoj četnički odred i otišao u Paraćin. Tako je završio sa tim svojim četnikovanjem.

Ja sam se posle toga ponovo vratio u Niš, a odatle u Kuršumlijsku Banju, pošto je pozvao i mene i Radoja Radojevića Ratko Morganić. Najednom sastanku bilo je odlučeno da ja odem u Vučitrn, a Radoje u Trepču. Rečeno nam je da je to direktiva Partije.

Poštujući ovu odluku, ja sam bio dobio preporuku od nekog Menduka (tako se on zvao, a stanovao je u Beogradu, u Lominoj ulici) da mi on istovremeno izdejstvuje i premeštaj. Međutim, iz Vučitrna su poručili da ne primaju neoženjene, a ja nisam bio oženjen. Pošto je to bila ozbiljna prepreka da izvršim zadatak Partije, rešim da se oženim jer sam imao devojku u Prokuplju. Tome se usprotivio devojkin otac, pa sam ja, nakon dosta peripetija, i putovanja od Kuršumlijske Banje i Niša do Beograda i natrag - konačno morao u partizane.

Tako sam 26. oktobra 1943. godine otišao u Ibarski partizanski odred, sa kojim sam se već ranije bio povezao.

U to vreme je u Raškoj bio Žika Maslić, sa svojim četnicima. To su sve bili ljudi izbegli sa Kosova. Ja i Toma Žarić, komandant 1. bataljona u ovom odredu, dogovorili smo se da na nek način privolimo te četnike da pređu kod nas. (To su sve bili ljudi izbeglice među kojima gotovo nije bilo onih koji su učinili neko nedelo).

Radule Perović i ja smo otišli da razgovaramo sa komandantima četničkih brigada u tom korpusu, smeštenom u Raškoj. Kad smo se sastali, ja im kažem da ih je pozdravio Krcun (Radulović, komandant Ibarskog partizanskog odreda). Oni su ga znali, jer je jedno vreme bio u četnicima po zadatku, kao komunista. Poznavali su ga kao velikog, pametnog i hrabrog čoveka, cenili su ga i imali veliko poverenje u njega. Takođe sam pomenuo i Tomu Žarića i počeo ih nagovarati da pređu u Ibarski partizanski odred. Oni su nam odgovorili da će razgovarati o tome sa ostalim i na tome se završilo.

Drugi put smo na razgovor pošli Milutin Perović, Radomir Kostić i ja. Pokušali smo još jedanput da ih nagovorimo da pređu kod nas. Tada je u partizane prišlo njih oko stotinak. Na kraju smo, na treći razgovor, pošli Milutin Perović, Radomir Kostić i ja. Ovom prilikom smo naišli na nemačku patrolu. Na našu sreću, uspeli smo da ih uverimo da smo obični, lojalni građani i vratili smo se u Ibarski partizanski odred.

Ratko Kostić

NA KURIRSKIM ZADACIMA U NIŠU

Kao dvadesetogodišnjak i skojevac, u avgustu 1941. postao sam i borac Kosmajskog NOP odreda. Tu sam ostao do decembra iste godine, kada sam, sada kao član KPJ, povučen za kurira Pokrajinskog povereništva KPJ za južnu Srbiju u Nišu.

U Nišu sam se, preko Ratka Jovića, otpravnika vozova u železničkoj stanici Crveni Krst, povezao sa Vasilijem Buhom, članom PK KPJ za Srbiju, koji je tada, kako sam kasnije saznao, rukovodio partijskim povereništvom za jug Srbije. Sedište Povereništva bilo je u Nišu. Buha rđi je saopštio da neću biti povezan sa partijskom organizacijom u gradu, već ću samo obavljati kurirske poslove, zbog čega niko iz gradske organizacije KPJ ne sme da me poznaje. U to vreme, dakle, nisam znao Buhinu partijsku funkciju, ali sam, iz zadataka koje mi je davao, naslućivao da je on glavni.

Prvi zadatak mi je bio da izađem na železničku stanicu Crveni Krst i sačekam voz koji je u poslepodnevnim časovima dolazio iz Zaječara, te da, prema

ugovorenim znacima, primim poštu od nepoznatog lica i odnesem je Buhi. To se ponavljalo u intervalima od 10 do 15 dana, ali mije Buha za svaki izlazak na vezu posebno davao i zadatak i znake raspoznavanja.

Ubrzo nakon mog prvog izlaska na vezu pred voz na stanici Crveni Krst, Buha me je poslao u selo Lalinac, kod tamošnjeg učitelja. Imena mu se ne sjećam, ali pamtim da je bio mlad, lep i crnomanjast čovek. Buha mi je rekao da ću od uče primiti poštu iz odreda. On mi, istina, nije rekao i iz kojeg odreda, ali pretpostavljam da se radilo o Topličkom NOP odredu. Kada sam odlazio na tu vezu uvek sam nosio kačket, u koji sam smeštao poštu, kako bih, u slučaju kakvih neprilika, mogao prilično lako i neupadljivo da odbacim kačket i sa njime poštu. Imao sam legalne lične isprave i pripremljen izgovor za četnike ili okupatora da idem u selo, radi nabavke namirnica. Srećom za tih nekoliko meseci, koliko sam odlazio u Lalinac, nikada mi se ništa nepredviđeno nije dogodilo.

Pored ove dve redovne veze - stanica Crveni Krst i selo Lalinac - u još dvatri maha mi je dat zadatak da idem na razgovore sa nekim drugovima i drugaricama koji su dolazili u Niš. Buha bi mi sve precizirao i nije bilo mogućnosti za zabunu i nedoumicu.

Kad bih odgovarajuće lice sreo, u šetnji ili posle ugovorenog znaka raspoznavanja započeo bi naš razgovor. Moj zadatak je bio da takvo lice saslušam o svemu: pravo ime i prezime, pseudonim, odakle je rodom, šta je po zanimanju, od kada je član Partije, gde je na partijskom radu do tada bio, na kojim funkcijama, sa kojim istaknutijim drugovima je radio i si. Posle toga sam ja sve to prenosio Buhi, uz detaljan opis lica. Tek posle toga je Buha, ako bi poverovao u autentičnost lica, išao i sam na razgovor. Ja sam to shvatio merom budnosti, da policija ne bi Buhi, kao visokom partijskom funkcioneru, poturila svog agenta. Na takav način sam u Nišu »preslišao«: Radu Obradovića Gojka, člana OK KPJ za Kruševac, Diklića zvanog Budni poginuo u Kruševcu, kao član OK KPJ, a čini mi se i inž. Vojkana Jeremića.

Ubrzo posle našeg povezivanja Buha se upoznao i sa mojim bratom Đorđem, tehničarem u Mostovskoj radionici u Nišu. Đorđe nije bio organizovan, ali je bio simpatizer Partije. Pošto je Mostovska radionica bila u sastavu železnice, on je imao železničke isprave, pa bi na svoje odelo navlačio železničku bundu i kapu i vrlo lako dolazio do službenih naloga za putovanja. Buha je uskoro angažovao i Đorđa kao kurira za Beograd. Đorđe je tu vezu sa Beogradom održavao sve do sredine maja 1942. godine, kada smo u Nišu provaljeni i jedva izbegli hapšenje.

Mnoge detalje iz domena rada mog brata, iz razumljivih razloga, ne znam, ali sam znao daje njegov zadatak bio da u Beogradu preda poštu, i to licu koje je sretao u određenoj ulici i sa kojim se prepoznavao prema ugovorenim znacima raspoznavanja i javki. Zatim bi mu taj zakazao sastanak za posle podne na drugom mestu i tamo bi mu predavao poštu za Niš. Brat je pri polasku za Beograd uvek dobijao i podatke o rezervnom sastanku, ako bi se desilo da na prvi sastanak niko ne dođe. Taj rezervni sastanak je bio uvek predviđen za sutradan, na drugom mestu, u drugo vreme i sa drugim znacima raspoznavanja.

Za vreme dok je Đorđe obavljao ovaj kurirski zadatak, Buha gaje kandidovao za člana Partije. U leto 1942. Đorđe je uhapšen u Zemunu i, prema poternici, sproveden u Niš, gde je, ujesen 1942. streljan na Bubnju. U Muzeju - logoru Crveni Krst danas stoji izložena njegova slika i još nekoliko dokumenata o njemu (policijska potemica, vojna bukvica).

Ratko Jović, otpravnik vozova iz železničke stanice Crveni Krst, koji me je, kako je navedeno, i povezao sa Buhom, u to vreme, takođe, nije bio povezan sa partijskom organizacijom u gradu, već je, koliko sam mogao da ocenim i on bio angažovan na poslovima veze. On je poginuo u leto 1944. pod Jastrepcom, i proglašen za narodnog heroja.

Posle provale u Nišu, upućen sam na rad u srez zaglavski, na dužnost sekretara Sreskog partijskog povereništva. U jesen te 1942. godine više puta me je angažovao Mija Stanimirović Duško, sekretar OK KPJ, na održavanje veze sa Ni-

šom. Poštu za Niš nosio je i Slobodan Milosavljević, otpravnik vozova sa službom u Knjaževcu, inače rodom iz Gornjeg Zuniča. On je bio član Partije. Iz Niša su nam u to vreme poštu donosila još dva železničara: Petar Prcović iz Niša, ijedan plavušan čije ime nikad nisam saznao, ali pretpostavljam daje to bio Šandor železničar iz našeg okruga koji je poginuo kao partizan. Poštu iz Niša smo primali na železničkoj stanici Knjaževac i na postaji Donje Zuniće.

Bilo je, razume se slučajeva, i da nam se pokidaju veze. 0 tome kako smo se u takvim situacijama morali snalaziti govori primer iz novembra 1942. godine. Tada smo izgubili redovnu vezu sa organizacijom u Nišu, pa me je Mija Stanimirović pitao šta mislim kako bismo mogli da uspostavimo vezu. Ja sam predložio da pošaljemo nekoga u Niš kod Dare Puđe. Ona je tada bila skojevka. Njen brat je bio Dušan Puđa Sava, u to vreme član PK SKOJ-a, ali u to vreme negde u partizanima, a otac im Panta u logoru. Znali smo da od dolaska te porodice u Niš, u leto 1941. njihova kuća nikad nije bila bez kontakta sa partijcima.

Daru sam, kao skojevku, znao od pre rata iz zemunske Trgovačke akademije koju sam završio. Mija je taj predlog prihvatio. Poslali smo u Niš, kod Dare, Natu Čukić, skojevku iz Knjaževca. Pošto se njih dve nisu poznavale, Nati sam dao svoje puno ime i prezime, a da Dara ne bi pomislila daje u pitanju policijska provokacija, dao sam još podatke nekolicine naših skojevaca iz Zemuna, ali po nadimcima, koje je samo ona znala. Nata je otišla i istog dana je uspostavljena veza sa Partijskim povereništvom u Nišu.

Ljubomir Ljubinović Pavle

USPEŠNO OBAVLJEN KURIRSKI ZADATAK

U prvim danima okupacije naše zemlje, putovao sam u Beograd 25. maja 1941. godine. Pre polaska, javio sam se Ljubi Nešiću, tada članu Okružnog komiteta KPJ za Zaječar. Poverio mi je jedan značajan i delikatan zadatak. Naime, trebalo je da se u Beogradu javim Đorđu Simeonoviću," koji je tada stanovao u Stiškoj ulici. Ljuba mi je rekao da mi je zadatak da od Dorđa uzmem jedan kofer knjiga i donesem ga u Zaječar. Unutra je bila i knjiga »Kako se kalio čelik«.

Knjiga »Kako se kalio čelik« štampana je neposredno pred sam rat. Međutim, saznavši za njenu sadržinu, beogradska policija je zaplenila celokupno izdanje. U danima bombardovanja Beograda, beogradski komunisti i skojevci upali su u prostorije beogradske policije i odneli sve primerke zabranjene Knjige. Zatim su knjige podeljene po okruzima.

Ljuba, kao stari i sposobni ilegalni radnik, naučio me je, pre polaska na put, kako da se čuvam Nemaca, koji su tada svuda vršili pretrese, legitimisali putnike i preturali po njihovim stvarima.

»Kad dođeš u kupe, kofer sa knjigama ostavi na jednom mestu, a ti sedi malo udaljen od njega u drugom kraju kupea. U slučaju da se u vozu vrši pretres, neće znati da si ti vlasnik kofera«, naglasivši mi da kofer sa knjigama po svaku cenu donesem u Zaječar.

Odmah po dolasku u Beograd, javio sam se Đorđu Simeonoviću. Rekao mi je da pre povratka u Zaječar dođem po kofer. Na dan 28. maja uzeo sam kofer sa knjigama i krenuo za Zaječar. U vozu sam postupio po savetu Ljube Nešića. Međutim, u putu nije bilo pretresa iako sam zbog oštećenih mostova, nekoliko puta prelazio iz voza u voz.

Uspešno sam se vratio u Zaječar oko 22 časa. Neometan, prošao sam kraj nemačke straže na železničkoj stanici. Stražari su samo pažljivo zagledali putnike, ne pretresajući kofere i stvari. Bio je^eć uveliko policijski čas. Imao sam ispravnu objavu, te nije bilo straha od hapšenja. Žurio sam Ljubinoj kući. Njega tamo nije bilo. Naišao sam na njegovu babu, majku i sestru Zoru. Rekle su mi

1) Đorđe Simeonović, pravnik iz Podgorca, jedan od organizatora ustanka u Timočkoj krajini i Boljevačkog partizanskog odreda. Obešen na Kraljevici 1941. godine. Posle rata proglašen za narodnog heroja.

da se odmah sklonim, pošto motre na svakoga ko u kuću dolazi. Ljuba se već bio na vreme sklonio i prešao u ilegalnost, spremajući formiranje odreda u Krajini. Ostavio sam kofer sa knjigama i otišao.

Tako je u Timočku krajinu došla značajna i mnogo korisna knjiga u toku rata. Na njenoj sadržini, pažljivo čuvajući i čitajući svaku stranicu, učili su se i čeličili mnogi borci - krajinski partizani.

Već početkom juna otišao sam konačno u homoljski srez, kao učitelj u selo Milatovac. Ubrzo sam uspostavio vezu i susreo se u selu Laznici sa Jovanom Šerbanovićem.

Primerak knjige koju je već dobio, Šerbanović je razdelio na više delova i podelio je nekolicini učitelja, uz obavezu da svaki svoj deo pročita za tačno određeno vreme. Pročitao sam knjigu naizust i radovao sam se što sam i ja doprineo da je imamo u našem kraju.

Jovan Šerbanović je tih dana još bio u Laznici. Uskoro je i on krenuo u ilegalstvo i organizovanje četa i odreda u požarevačkom okrugu.

Strahinja Popović

GLASNICI REVOLUCIJE, KURIRI I VOŠPANI U RAVNICAMA SREMA

NAJPRE RUŠENJE TELEFONSKIH STUBOVA NEPRIJATELJU

Marko krenu u Tvorničku ulicu, na sastanak partijske ćelije. Kod transformatora, ispod Venecijanskog puta, grupa mladića igrala je karata. Izdvajao se širinom pleća i kosmatom glavom ćopavi čuvar konja. Najmanji od njih pokupi talon. U susret Marku dolazio je Subotnik, u radničkim pantalonama. Iznad njihovih glava protunji grupa aviona, koja se spuštala na aerodrom.

U oniskoj poljskoj kućici Šaca Sekić očekivao je drugove. U sobici tri ilegalca dogovarali su se o akciji za to veče. U jednom uglu na sanduku Marko je objašnjavao Šaci i Subotniku način na koji treba da se seku telefonski stubovi.

- »Ja ću se nalaziti kod podvožnjaka - reče Marko - a vas dvojica požurite! Treba raditi brzo. U slučaju opasnosti, izvucite se preko druma u bare. Ne treba upotrebljavati oružje, jedino ako je krajnja nužda«.

U tom životu skrivenih opasnosti Marko je nalazio samog sebe, iako je menjao stanove i svaki dan se premeštao iz jednog dela grada u drugi. Učestvovao je skoro u svim akcijama, sabotažama, atentatima i organizovanju ljudi u pokret.

- »Kako ćemo izlaziti?..« - upita Šaca.

- »U razmacima. Znak da se krene u akciju biće moj prolazak drumom« - odgovorio je Marko.

Mrak ie pao, a na nebu su se sakupljali oblaci. Tamne siluete napuštale su kućicu, odlazeći u susret opasnostima. Ispod transformatora provlačio se Steva. Tek bi ponekad dizao glavu sa nasipa, da oslušne. Nigde se nije čuo ljudski korak. Ugledao je crvene svetiljke na aerodromu. Šaca i Marko nalazili su se već kod kanala, koji ih je odvajao od telefonskih stubova. Tek što je Steva sišao sa nasipa, drum osvetli dugačak mlaz svetlosti. Svi su polegali u travu. Šum motora se pojačavao, a po kockama druma klizale su gume.

Opasnost je minula. Počelo je užurbano sečenje telefonskih stubova. Radilo se brzo. Zujanje testere skoro da se nije čulo, jer su stubovi bili obavijeni džakovima. Prvi stubovi su krto pucali, a telefonska žica se kidala.

Isečen je 21 telefonski stub.

Ilegalni pokret boraca uzimao je toliko maha da je partijska organizacija, i pored velikih gubitaka, imala težak zadatak oko prijema novih članova. Teško

se odlučivalo oko prijema neproverenih ljudi u Partiju. Stupiti u njene redove bila je velika čast za svakog radnika, koji je svoj život posvetio borbi radničke klase i borbi protiv okupatora. Kriterijum je bio strog, a od kandidata se tražila hrabrost, staloženost i umešnost. Ispiti su sprovođeni pod najtežim uslovima u prisustvu nekog člana Komiteta. Proveravani su u akcijama pred nemačkom ili ustaškom kasarnom, policijom ili pred dobro čuvanom fabrikom.

Jedan od ispita za prijem kandidata bila je akcija sečenja telefonskih stubova. Kod kafilerije, u neposrednoj blizini »Ikarusa«, nalazilo se mesto za ispite: telefonski stubovi. Ispitivačka komisija, sastavljena od jednog člana Komiteta ili sekretara partijske ćelije, čekala je dolazak kandidata. Umesto jako osvetljene sale i katedre, čekao je mrak, pun neizvesnosti i straha. Kandidati su bili dužni da na akciju ponesu testeru. Na zakazanom mestu čekao je ispitivač. Iz nedara ili pazuha kaputa, kandidati su izvlačili testere i džak. Trebalo je raditi brzo i tiho. Prvo bi jedan kandidat vezivao džak oko stuba (da bi se prigušio zvuk testere), zatim bi drugi hitro vukao testeru po stubu. Cilj je bio postignut onog trenutka kada se stub sruši.

Na taj način kandidati su polagali prvi deo ispita i stekli uslov da budu primljeni u Partiju. U roku od nekoliko dana trebalo je u vatrenim okršajima, lepljenju plakata ili rasturanja letaka, pokazati ponovo svoju čvrstinu i odanost stvari Partije.

ULIČNA POVEZIVANJA I OPASNOSTI

Desa Ležajić je rekla dan i vreme kada tačno treba izaći u Novogradsku ulicu, gde će sresti jednog druga: letnji mantil, kačket itd.

- »Pazi, budi tačan, tu je slagalište, pa su agenti i Švabe opasni!«.

Ponovio sam lozinku i tada smo se poslednji put videli, prekidajući vezu i, konačno, skojevski rad u rejonu.

Proleće, 29. april. Poslednji susret sa drugom. Po crkvenom satu - zakasnio sam. Daleko ispred slagališta kreće se prilika. Ravno gleda prolaznike, pruža bezvoljno korake.

Približili smo se i razumeli. On se prvi javi sa pitanjem:

- »Gde je ovde očna klinika, da li bi me mogli uputiti? - reče kao da mu zaista treba.
- »U dvorištu fabrike alkohola kod Mozera« - odgovorih otresito i skoro radosno.
- »Zdravo, druže!« - pruži mi ruku prvi i pozdravi. Gledao me je dugo, stvarajući prve utiske.
- »Zakasnio sam. Izvini. Zamela mi se veza grupe na Ćukovcu« - izgovarao sam zbunjeno.

Kubura pogleda na sat i izgladi nesporazum.

- »Tačno je. Crkveni sat ide napred. Inače, prođoše dvojica: crni Švaba i agent. Dobro je što si zakasnio...«

Uputili smo se ka Kalvariji. Sedeli smo na klupi do zalaska sunca.

Sastanak je zakazan u Novom Selu. Rekao mi je da će doći na sastanak sa sekretarom Komiteta, što me je jako, iz nerazumljivih razloga, iznenadilo. Razgovor se vodio o radničkoj omladini i omladinskim grupama koje treba predati drugom drugu, kao i o zameni u rejonskom komitetu SKOJ-a. Upravo, to je bila priprema partijskog sastanka. Podelili smo proglase i materijal i rastali se.

Nikada više nisam mogao biti radostan toliko kao tada! Kada se pitam zašto, nikada nema odgovora!

Negde daleko, na crkvi kraj Dunava, zvonilo je.

Radovao sam se što je grupi skojevaca otvoren put u partizane. Prošla me je volja da »napadnem« Svilarića, što mi se ne kaže ko se to od drugova krije u onom redu kuća gde on živi. U toj okolini uvek je bilo nezgodno, a tu su živeli Šoti Pai i Marko Nikezić.

Materija] sam nosio u džepu spolja i žurio da dam prve oduševljene utiske o susretu sa novom vezom, sa Kuburom.

Daleko pod bregom čiilo se puškaranje. Ličilo je na raciju, ali su rafali bili preoštri. Prelazio sam preko toga i pitao sam se: a kad pa u okupaciji nije racija? Vetar je pucanje donosio na breg tako - kao da su na deset koraka. Brzo se sve utišalo i mukla noć postala jasna. Uputio sam se iz Ugrinovačke 37. prema gradu. Stojan mi je strpao letke u rukav iz spoljnjeg džepa na kaputu.

Nisam ga shvatio, dok ubrzo ne naletih na grupu agenata, sa šefom Valterom Filipovićem. Uveravao sam ga da tu radim i on je, žureći, pokušao da me razume. Kad se predomislio i hteo da me pretrese, ja sam verovatno bio brži od same želje da pobegnem.

Tek na Majevici, oktobra 1943. godine, saznao sam iz pričanja Cede Dimitrijevića, stolarskog radnika, da je to veče, svega tri minuta posle sastanka samnom, pao u zasedu Jakub Kubura. Prilikom mog hapšenja, 31. maja 1942. godine, našli su letak, ali ja sam živeo 18 meseci u ubeđenju da ne poznajem Jakuba Kuburu.

PRVE VEZE PARTIJE SA SELIMA

Prvog novembra 1941. godine, na dan Svih svetih, došao je Dragan Rajnpreht kod Marka u kuću. To je bio rođački odnos, odnosno poznanstvo po ženi Jelici, jer su Draganovi pola Hrvati, a pola Nemci. Dragan je radio na žitu, prijavljen kod Marka Raba, a stanovao je kod neke Švabice Tereske. Kao bravar radio je oko mašina. Nosio je ime Šnajder Jakov, mašinista. Lažno ime sa legitimacijom, koju je u to doba isposlovao preko Mirka Radakovića i Josipa Vukova, beležnika u opštini Surčin. U Zemunu je bio Dragan kompromitovan. Dobio je lažnu legitimaciju.

Radno mesto bila je - pokretna sušara za kukuruze, koji su, u to vreme, išli za vojsku i državu. Marko Rab je bio upravnik te sušare i velikog skupljališta žitarica u to vreme i sasvim svestan uloge Dragana Rajanprehta u selu Šurčinu i ovom kraju. Dragan je uspeo da se održi od prvog dana dolaska skoro tri meseca. U Surčinu, više od dva meseca, a na čitavom terenu oko četiri meseca. I pored celokupnog verovanja u princip konspiracije, saznalo se ili primetilo okupljanje ljudi oko njega. Kamuflirao se legitimacijom, i odećom i diskretnim izlascima, pa ipak su došli po njega, a i umakao je - za dlaku! Nosio je redovno naočare, a kada ga je sreo žandarm Dura, zamenik šefa, bio je bez njih.

- »Gde je Jakov Šnajder?«
- »Evo ga, preko...« - odgovorio je Dragan i, kada je video leđa žandarmu, kosnuo se i preskočio ogradu, pa - svom snagom put pod noge.

Posle, kada se videlo šta je, pronašli su mu oružje koje je držao u ormanu. Odmah su sa sobom poveli Marka Raba i sproveli ga u Zemun, pa su čekali sa njim u zatvoru: da nađu Dragana Rajanprehta. Ostao je u pritvoru oko tri nedeIje, ali su verovali da je njihov čovek, s obzirom na nacionalnu pripadnost, poreklo roditelja i ulogu koju je vršio u poslovnom smislu. Ana Švartecki, njegova tašta, tražila j<e da ga puste, pa je Mozer iz Zemuna obećao, ako nije član Partije, da će biti pušten i pokazalo se, prema njihovoj proveri, da je tu Marko tobože nevin. Pušten je. Radio je i dalje na sušari do septembra 1942. godine, a ispitivanje je trajalo do početka februara. Posle toga su Švabe preuzele čitav ekonomski posao na sebe. Marko se i dalje nalazio u Surčinu.

»Posle mog povlačenja u ilegalnost, septembra 1941. godine, jedno kratko vreme sam živeo u Zemunu, u stanu »Kokala« - Borisa Živkovića, a zatim kod Janka Lisjaka, više konjičke škole, zajedno sa: Jankom Lisjakom, Andrijom Šoti-Palom, Efitom Pisker i Ilijom Roglićem-Brkom.

Janko i Andrija su nas pripremali »za rad po selima«, kako je to Janko često govorio. Posle te pripreme, ja sam poslat u Batajnicu na rad, a stanovao sam u stanu Cvejka Golubovića-Mitraljete. Nakon mesec dana dobio sam zadatak da

se pokušam probiti u sela Dobanovce, Surčin i Jakovo. Kasnije sam dobio zadatak da se probijem i u Bečmen. U tim mestima, u to vreme, nije postojao nikakav rad. Cini mi se daje to bilo u oktobru 1941. godine.

Osam dana posle mog prvog odlaska iz Surčina, ponovo sam se vratio s namerom da tamo ostanem. Tu svoju nameru saopštio sam Marku Rabu, a on me je primio u svoj stan - kuću, pod kamuflašom da radim kod njega u mlekari. Baš u to vreme se ukazala jedna zgodna prilika za »moj rad«. Naime, Marku je ponuđeno da on vrši otkup kukuruza za NDH iz sela Dobanovci, Surčin, Bečmen i Jakovo. Po mom savetu, Marko je tu ponudu prihvatio, a ja sam postao »njegov službenik« i mogao sam slobodno da se krećem po tim selima.

Kako sam već rekao, pre mog dolaska u Surčin, nije postojao nikakav rad, jedino je, odmah po kapitulaciji stare Jugoslavije, tamo pokušao nešto da radi Laza Mamuzić, i to preko Steve Lakočevića. Jednom mu je doneo propagandni materija], to je videla Stevina žena, koja je bila žandarmerijska ljubavnica i prijavila je svog muža njima, na osnovu čega je on bio uhapšen. Steva je imao u zatvoru slabo držanje. Priznao je da mu je Laza donosio materijal i gde gaje sakrio. To svoje priznanje je ponovio i na suočenju sa Lazom u zatvoru. Da lije Laza bio uhapšen na osnovu Stevinog priznanja ili nekom drugom prijavom, to ne znam, ali znam za ovo suočenje. Laza nije hteo da prizna ništa, pa je bio odmah, tu pred Stevom, mučen; no i pored toga, nije priznao ništa. Nakon mesec dana Lakočević je pušten iz zatvora, a Laza je oteran na Banjicu.

To je bio ceo partijski rad pre mog odlaska tamo.

Kad sam rekao Marku Rabu zašto sam ponovo došao u Surčin, on se složio da mi pomogne i upoznao me je sa izvesnim ljudima - meštanima. Ja sam odmah potražio: Ignjata i Vasu Lakočevića i Mirka Radakovića; njih sam poznavao od pre rata iz prostorija URS-ovih sindikata u Zemunu. Odmah sam sa njima pokušao rad, održao sam sastanak i zakazao drugi. Na taj drugi sastanak oni su doveli i nekog đaka Šacu Pribića, studenta veterine. Preko njih petorice počeo sam okupljati neke omladince. U isto vreme upoznao sam se, preko Mirka, i sa Batom Binjišom, Žarkom Samardžićem, rezervnim jugoslovenskim kapetanom, Lazom mlekarom i još nekima. Bata Binjiš je odmah prihvatio da samnom radi, jer tada još nisam znao da je on četnički nastrojen. To sam uvideo tek kasnije, kad mi je doveo na sastanak i popa iz Srbije. Kad sam stekao prilične simpatije kod omladine, najednom se Ignjat, Vasa i neki drugi omladinci počeli odvajati od mene; jedino su ostali samnom da rade još Mirko i Šaca. Kad sam ispitao zašto je to, onda doznao sam da ih je Samardžić odbijao od mene, govoreći im da se udalje od mene, jer sam ja Švaba, te da se oni moraju vezati za Srbe - za njega.

Mirko, Šaca i Dušan su postali moji najaktivniji saradnici. Oni su imali svaki po jednu grupu, a neki i po dve; sa njima su radili, prorađivali materijale i prikupljali priloge. Ja sam, pored toga što sam održavao vezu još sa Markom Rabom, koji je takođe imao svoju grupu, sarađivao i sa Batom Binjišem i nekim drugovima, kao, na primer, Lazom Preočanom, mlekarom. Negde u decembru 1941. godine, u sporazumu sa Jankom, kandidovao sam za članove Partije Mirka Radakovića i Šacu Pribića.

U Surčinu sam radio do kraja 1941. godine. Tada sam bio otkriven i morao sam pobeći, a mene je u radu zamenio Ilija Roglić-Brka. Počelo je hapšenje u Surčinu. Neko je odao mene, naime, odao je da sam ja dolazio iz Šurčina, te da imam zlatne zube... Niko nije znao moje ime i prezime, iz koje kuće dolazim, pa su zato hapsili neke đake u Surčinu koji nisu bili obuhvaćeni radom, čak nisu ni mene poznavali. Kad su ih suočili sa«nekim u zatvoru, ne znam s kim, onda su ih pustili kućama i tragali za mnom.

Jednog dana došao je žandarm kod Marka Raba i tražio mene. Međutim, slučajno je naišao baš na, mene - tražio me je po imenu i prezimenu - ko im je to dao ne znam. Ja sam mu rekao da tog čoveka ne poznajem, već da se za to obrati Marku, koji je bio u stanu. Kad je žandarm otišao, ja sam pobegao, a Marko je uhapšen«.

Prvi sastanak budućih aktivista održan je u kući Vase Lakočevića, a na neposredno insistiranje Ignjata Lakočevića, poslastičara. Sastanak je održan u jesen 1941. godine na zahtev Dragana Rajnperhta. Po partijskoj liniji bio je prisutan i Dragan Rajnpreht, a od Surčinaca toga puta su prisustvovali Ignjat Lakočević, Vasa Lakoćević, Ciga Lakočević, Šaca Pribić, Mile Janošević i Mirko Radaković. Sigurno je to bila prva grupa koju je oko sebe okupio Ignjat Lakočević, poslastičar, od koje je trebalo stvoriti prvi aktiv SKOJ-a. U to vreme, to bi bio SKOJ, agitaciona i akciona predvodnica u tom delu sela. Vasa Lakočević je trebalo da vodi agit-grupu. Grupa u celini nije delovala dovoljno sigurno, a Vasu je posebno pokolebalo to što je Mile Janošević bio mlad. Bilo je tada dosta straha od vlasti, koje su dobro organizovale kontrolu sela i obezbeđivale često patroliranje surčinske žandarmerije i Švaba.

Đuro Livada

DOKUMENTA VEZE

Iz Titovog referata s majskog savetovanja 1941.

Početak maja 1941. godine,
Zagreb

Partijske organizacije moraju, baš zbog tih teških uslova, posvetiti najveću pažnju tehnici. Tehniku treba da organizuju i vode ozbiljni partijci. Nju treba postaviti na čvrste temelje, jer tehnika, koja dobro funkcioniše u tim uslovima, osigurava uspjeh partijskog rada. Uzalud su sve direktive i odluke ako ne valja tehnika koja će ih dostaviti tamo gdje je potrebno.

(*Sabrana djela J. B. Tita,* tom 7, str. 38)

Iz Titovog pisma Radu Končaru-Brki i Vladimiru Popoviću-Vladu

4. septembar 1941.,
Beograd

Što se tiče razgraničenja terena za vođenje borbe, ne smije biti nikakvog razmimoilaženja u tome pitanju. Krntija (Marko Orešković) nije pravilno postupio u Banjoj Luci i mogao je nastradati. Na to pitanje mi gledamo drukčije, naime: mi smo obrazovali Stab za čitavu Bosnu i Hercegovinu, na čelu sa Tempom (Svetozarom Vukmanovićem), koji vrlo dobro radi. On ima veze sa čitavom Bosnom i dužan je da rukovodi borbom partizana u cijeloj Bosni. Ukoliko, pak, ima nekih odreda koji još nemaju veze sa Glavnim štabom u Bosni (takvih, svakako, ima svugdje), vaša je dužnost da ih povežete sa Štabom u Bosni koji rukovodi borbom pod našom kontrolom... Zajedno sa savjetovanjem, održaćemo i proširenu sjednicu Ćaće (CK KPJ). Zato treba odmah obavijestiti Slavonce da pošalju Bevca (Edvarda Kardelja) i Franca (Leskošeka), a vi Brku, Vladu (Španca) i još jednog iz štaba. Tačan dan dolaska i mjesto* javićemo naknadno.

(*Sabrana^djela J. B. Tita,* tom 7, str. 113)

*** Misli se na Stolice, gdje je održano savjetovanje 27. septembra 1941.**

i

Iz Titove depeše Djedi (Kominterni)

4. septembra 1941.
Beograd

Makedonski PK otkazao je održavanje veza s nama i povezao se sa KP Bugarske, odmah u početku okupacije Makedonije. Šarlo (Metodije Šatorov) nije htio doći na trokratni poziv CK u Beograd na sjednicu da se pretrese pitanje Makedonije. .. Mi šaljemo našeg delegata da organizuje partizanske odrede, akcije i dalji rad, a krivce ćemo staviti pred naš ratni sud. Molimo javite nam da li je' tačno da je KP Makedonije zaista pripojena Bugarskoj po vašem nalogu. Smatramo da to nije dobro, jer i bugarska Partija slabo stoji sa akcijama i vezama, pošto su njene veze razbijene.

(Sabrana djela J. B. Tito, tom 7, str. 114)

Iz Titovog pisma CK Komunističke partije Bugarske

6.septembar 1941.
Beograd

Mi stojimo u stalnoj vezi s Đorđem (Georgi Dimitrovom) i, baš stalno nam je podvlačio potrebu najjačih akcija i dizanja ustanka.

(.Sabrana djela J. B. Tita, tom 7, str. 121)

Iz Titovog pisma Svetozaru Vukmanoviću-Tempu

9. septembra 1941.
Beograd

Javio sam u Zgb (Zagreb) da se tamo povežu sa bosanskim odredom, a da komanda i sve ostalo stoji pod rukovodstvom Bosanskog štaba i Partije... Nastojte da se povežete sa odredom iz Bosanske krajine, sa kojima ste u slabim vezama, to je potrebno radi uspješnijih operacija. Osim toga, pošaljite opet nekoga u Crnu Goru da uspostavi vezu sa C(rnom) Gorom. To je, upravo, neshvatljivo od tih ljudi: do danas nismo dobili nijedne službene vijesti.

C*Sabrana djela J. B. Tita,* tom 7, str. 127)

Iz Titovog pisma sekretaru CK KPH Radu Končaru-Brki

12. septembra 1941.
Beograd

Molim te da odmah pošalješ N N (Josipu Kopiniču) ove moje poruke za Djedu (Kominternu). Treba pitati N N da li šalje to sve i da li on uopšte može slati moje poruke. Ja iz radio-emisija ne vidim da su doprle do njih moje vijesti o našim borbama posljednjih dana. Imam mnogo važnih stvari da javim, a sve to ide slabo... Povežite Talijanku (Mariju Martini) da N N ili neka ona pošalje pismo za Djedu.

(Sabrana djela J. B. Tita, tom 7, str. 129 i 130)

Valter (Tito) - Djedi (Kominterni)

28. septembar 1941.
Krupanj

Vrhovni štab posjeduje radiofonsku i radio-telegrafsku centralu (stanicu). Molimo direktnu vezu sa vama. Potrebna nam je vaša šifra i ključ.

Emisija naše stanice daje se u 8,15 časova ujutro, u 2 časa po podne i 8,45 časova navečer, na kratkom valu 45-46 metara.

(*Sabrana djela J. B. Tita,* tom 7, str. 135)

Iz Titovog članka o savetovanju predstavnika štabova i komandanata NOP odreda Jugoslavije u Stolicama

1. oktobar 1941.
Krupanj

U pogledu međusobne povezanosti partizanskih odreda, bilo je također nedostataka. Ali, to se nije osjećalo dok su naši odredi bili malobrojni, dok nisu počeli preduzimati veće operacije itd. Sada su ti odredi narasli do krupnih jedinica i takva nepovezanost može postati fatalna ne samo za ishod borbe, već i za sam opstanak odreda.

(*Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ,* br. 7 i 8)

Iz Titovog pisma PK KPJ za Makedoniju

Druga polovina oktobra 1941.
Užice

Pitanje veze s bugarskom Partijom zavisi tamo od vas. Vi treba odmah da uspostavite čvrste veze sa CK Bugarske u Sofiji i između nas. Uspostavite tehnički punkt koji će imati zadaću da organizira, na granici Makedonije i Srbije, blizu Leskovca, punkt za prebacivanje kako ljudi, tako i materijala.

(*Sabrana djela J. B. Tita,* tom 7, str. 164)

Iz Titovog pisma Operativnom štabu crnogorskih NOP odreda

19. decembar 1941.
Drenova kod Prijepolja

Prema izvještaju vašeg kurira, koji je stigao 9. XII u 10 sati uvečer, vidi se da ste vi vaše snage raspodijelili sa sjeverne i južne strane puta Pljevlja - Prijepolje... Sa sobom ponesite i radio-stanicu koju ste zaplijenili od Italijana.

(*Sabrana djela J. B. Tita,* tom 8, str. 3)

Iz Titovog naređenja štabu Cmogorsko-sandžačkog NOP odreda

21. decembar 1941.
Rudo

Vezu sa nama održavati preko Rudog. Podnositi redovne izvještaje o akcijama i njihovom rezultatu, političkom radu, stanju i krstarenju neprijatelja. Isto tako, izvještavati nas i o akcijama i o stanju u Crnoj Gori, s kojom ćete vi održavati tijesnu vezu. Izvijestite Glavni crnogorski štab da je Komski odred operativno vama potčinjen.

(Sabrana djela J. B. Tita, tom 8, str. 25)

Iz Titovog naređenja Glavnom štabu NOP odreda za Sandžak

21. decembar 1941.
Rudo

Na prekolimskom dijelu Sandžaka i na teritoriji Komskog odreda formiran je Crnogorsko-sandžački odred, s kojim treba tijesno da sarađujete, a naročito pri akcijama u dolini Lima. Veza se može uspostaviti preko Lima, kod sela Ljubična i preko Rudog. Štab Sandžačko-crnogorskog odreda biće na prostoriji Kovren - Mojkovac i neposredno je potčinjen Vrhovnom štabu.

S nama održavati neprekidnu vezu preko Lima i pored Bijelog Brda.

(Sabrana djela J. B. Tita, tom, str. 29)

S A D R Ž A J

Strana

Josip Broz Tito: Tako smo se organizovali i borili do pobjede 9
Vladimir Velebit: Partiji je potrebna radio-stanica 25
Svetozar Vukmanović: Obezbeđenje veza - uslov pobede u revoluciji 29
Dušan Mugoša: Po zadatku partije u Albaniji 40
Vojin Hadžistević: Od ustaškog zatvora do partizanskog odreda iznad Banjaluke 52
Košta Jotić: Prvi meseci okupacije u Doboju..... 78
Rahmija Kadenić: Veze sa Đurom Pucarom vrućeg leta 1941..... 90
Muharem Nuhefendić: Veze Prozora, Fojnice, Livna i Gornjeg Vakufa u prvoj godini rata..... 91
Hamdija Omanović: Veze partijske ćelije u Bosanskom Novom..... 97
Obren Stišović: Partijskim vezama od Španije do Kozare i veze u Kozarskoj ofanzivi 99
Mehmedalija Tufekčić: Partija deluje, a Partije formalno nema..... 105
Velimir Kneževič: Komandovanje i veza u napadu na Pljevlja 110
Voja Nikolić: Od Niša do Nikšića vezama Partije 120
Dimitrije Vrbica: Kurir u trinaestojulskom ustanku..... 124
Periša Vujošević: Veze PK KPJ za Crnu Goru, Sandžak i Boku 1941..... 126
Mate Jerković: KPJ, njene predratne veze, upravljanje i komandovanje u NOR-u 128
Veljko Kovačević: Kuriri na stražama Gorskog kotara 133
Ivan Krajačić: Osvrt na rukovođenje u internacionalnim brigadama u španskom građanskom ratu 1936-1939..... 138
Mika Spiljak: Veze za vreme ustanka u Sisku i okolini..... 156
Ljupčo Arsov: Borba za realizaciju osnovne linije CK KPJ za oružani ustanak protiv fašističkih okupatora u Makedoniji 160
Lazo Hadii Popovski: Organizacija i delovanje Mesnog komiteta KPJ u Bitolju 1941. godine..... 177
Blagoje Tikvarovski: Borba za očuvanje jedinstva KPJ za Makedoniju i ilegalne veze u Velesu 1941-1942..... 185
Viktor Stopar: Između IV konferencije KP Slovenije 1940. i savetovanja od 1-2. juna 1941..... 208
Dobrivoje Aranđelović: Partijsko-obaveštajni rad organizacije KPJ u Leskovcu .. 214
Ljubodrag Đukić: Sistem veza i ilegalno delovanje KPJ 232
Kiril Mihajlovski: Rukovođenje ustankom u Toplici 237
Dragoljub Mirčetić: Niš - centar veze i posrednik u vezama 1941-1942. godine .. 241
Radovan Pantović: Organizacija veze u Toplici..... 258
Milija Radovanović: Veze na jugu Srbije značajan faktor rukovođenja revolucijom 260
Živan Vasiljević: Rukovođenje, komandovanje i veze u Tijnočkoj krajini 261
Sretenije Zorkić: Veze Srema i Beograda preko Belegiša..... 262

PRVE RADIO-STANICE

Strata

Mojmir Martin: Radionica CK KP Hrvatske 1941. god..... 271
Oton Herman: »Golub« iz Kumbura..... 274
Dragutin Bajić: Miloš Banjaroš i njegova radio-stanica..... 275
Ratko Sibanac: Po cenu života..... 276
Miloje Tomić: Iz slavnih dana 1941..... 279
Mihajlo Marić: Prva radio-stanica u okupiranoj Evropi 282
Miloš Brelih Formiranje ekipe za posluživanje propagandnog radio-predajnika »Kričač« 287
Milan Osredkar: »Kričač« glas slobodarske Ljubljane..... 290
Muhidin Begić: Titove poruke preko Sarajeva 295
Lazar Latinović: Centar u Marselju..... 307
Veselinka Malinska: U Titovoj partiji partizanski kurir 312
lozo Petričević: Sa Titom u ilegali..... !..... 319
Bora Razić: Bila sam sekretarica Maršala Tita 322
Branka Savić: Rad šifranta u VŠ od Pariza do Titovog Užica 331
Pero Baškot: Veza kao dio bezbednosti i samozaštite Kozare..... 342
Vlado Kecman: Veza s »odgovornim drugom« 347
Vaso Marić: Nastanak južnog kanala kroz sela Mostarske kotline..... 349
Drago Miletić: Kurirske veze u okupiranom Mostaru..... 350
Svetislav Nikolić: Veze u Ozrenskom partizanskom odredu 352
Nikola Ostojić: Nema slobode bez borbe niti uspeha bez veze..... 355
Stevo Popović: Prvi partizanski vezisti na Majevici 359
Savo Simić: Partizanski kuriri na terenu Brčko - Ražljevi - Majevica..... 361
Petar Aladin: Veze u Crnoj Gori od aprilskog rata do 1942..... 362
Nikola Bradić: Stanje veza u toku i posle julskog ustanka 1941. god..... 372
Veljko Rainatović: Cetinski poštari 1941..... 377
Dievdet Resulbegović: Na zadatku u Ulcinjskoj pošti..... 380
Maksim Vuković: Rad prve partizanske pošte 380
Vidra Zogović: Kako je uspostavljena vèza između Crne Gore i Kosova 1941. god. 383
Veličko Zogović: Zadatak je izvršen 384
Metod Antunac: Poštari okupiranog'Šibenika u službi NOP-a (od aprila 1941. do oktobra 1942.)..... 385
Šukrija Bijedić: Zagrebački željezničari - neustrašivi ilegalci 389
Bude Bogdanović: Veze u partizanskom logoru Krbavica u ljeto 1941..... 401
Anka Draganić: Kurir na relaciji Plaško - Zagreb..... 402
Ljubo Faust: Obnovljene veze posle provale .....:..... 411
Zvonko Granić: Kurirske veze Promajna - Brač..... 414
Dobrila Jurić-Keravica: Veze između CK KPH i PK za Dalmaciju..... 415
Mate Letica: Partijska veza Progara - Makarska 421
Vlado Lončarić: Javke i propusnice za odlazak u partizane..... 423
Slavko Markon: Prenošenje direktiva 426
Blaž Mesarić: Eksploziv za diverziju na glavnoj pošti 435
Dušan Mileusnić: Od organizatora ustanka u Lici do radio-telegrafiste VŠ..... 441
Ante Mrsić: Partijske i druge veze u Podgori..... 444
Milan Nevajda: Partija poziva..... 446
Anita Tompa: Ilegalni rad u okupiranom Zagrebu..... 447

Strana

Bogdan Trgovčević: Veze za vreme ustanka u Slavoniji 452
Rusi Ljutvi: Prva veza između KP Albanije i PK Makedonije 1941..... 455
Vukadin Jašović: Kurir MK KPJ za Kosovsku Mitrovicu 456
Spahija Nijaz.i: Veze partijskih radnika i partizanskih snaga na području Nerodinskog sreza, dela Kosova i severne Albanije 460
Đoko Sojević: Veze u NOP - Kosovo tokom prve dve ratne godine 462
Vilma Bebler: Veze rukovodećih organa NOB u okupiranoj Ljubljani 1941. god. 469
»Kliče glavni štab«: Veze u Sloveniji za vreme ustanka..... 478
Živadin Berić: Kurirske veze u Mačvi 1941..... 484
Dragoslav Dimitrijević: Iz Beograda u partizane 486
Jovan Đordević: Partijske veze u Vranju i okolini između 1938. i 1941..... 499
Dragoslav Jakovljević: Veza za prikupljanje crvene pomoći..... 503
Đorđe Kolarić: Akcije Zemunskih ilegalaca 504
Ratko Kostić: Veze preko pošte u Kuršumliji 505
Ljubomir Ljubimović: Na kurirskim zadacima u Nišu..... 509
Slrahinja Popović: Uspešno obavljen kurirski zadatak 511
Đuro Livada: Glasnici revolucije, kuriri i vošpani u ravnicama Srema 512

DOKUMENTA VEZE

Telegrami 520

T E H N I Č K I U R E D N I K
Nikola Savić

J E Z I Č K I R E D A K T O R
Pauna Vučićević, profesor

K O R E K T O R
Milica Delibašić

KORICE, OMOT
Miroslav Vajić, Vaja •

DOKUMENTA I DEPEŠE PRIPREMIO
Milovan Dželebdjić

Štampa: VOJNA ŠTAMPARIJA - SPLIT